

16383 ॥ श्रीमद्भ्याषासुतरंगिणीप्रारंभः ॥

६

श्रीमद्भुवमस्मीममध्यातर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रियस्सदानंदगुणैर्भूतंभुजेभुजेप्यदोषतदशेषशक्ति
 भिः । विशेषवाणीमितमात्मनोमुदामुदरमीशप्रियवल्ल्वनुमः ॥ १ ॥ साधुप्रसाधितगुणोपनिपत्सखीभिःसूत्रग्रहानुसृतकंबु
 किवाचिदक्षा । वंशाग्रगापिजयवाक्छुचिनर्तकीयच्चित्तजहारतमपारकृपंनमामि ॥ २ ॥ ऋगुपनिषद्दुर्गाहूरयन्योरिवर्गान
 धिहरिविजयादिव्याप्तएवोदपादि । सजयतियतिराजःसर्गउच्चैर्विराजःपरिधृतजयसंज्ञःसर्वविद्यास्वभिज्ञः ॥ ३ ॥ शुकेनशां
 त्यादिपुवाङ्मथेव्यासेनर्धैर्याबुधिनोपमेयं । मनोजजित्यांमनसांहिपत्यारधूतमाख्यस्वगुरुंनमामि ॥ ४ ॥ छंदस्सांगमुरंगमं
 गलगवीर्जैमिन्युपज्ञंमतंव्यासोदंतमब्रूधच्छसमधाद्योविश्वनाथाभिधां । धर्मव्याकृतपूर्णधीकृतसदाचारस्मृतिव्याकृतिव्याजे
 नम्रणमामितंपितरमुद्बोधायशब्दार्थयोः ॥ ५ ॥ पदादिविद्यावहुविस्निषधामध्यषितत्वेषिवराद्यतोहं । नमामितंव्यासकुलाव
 तंतसनारायणाचार्यमथाग्रजं ॥ ६ ॥ व्यासविंदुरसाचार्यकृतीषध्याकृतिच्छलात् । रामोमहतआनम्यश्रुतंसौवशुशुत्सति ॥७॥
 उद्यध्यासमहोदधेयदुरुधीर्गभीरुकुंभीर्नियंङ्गान्स्त्रातिर्विबमंबुजदृशापत्तीविचत्रीकृतं । स्वच्छंदोत्थतरंगिणीद्विजमुखैर्न्याया
 मृतंव्याकृतंसेवंसेवमिरासुराइनसभेराजंतुल्लाइव ॥ ८ ॥ इहखलुसकलविद्वन्मणिचिंतामणिः श्रीव्यासतीर्थविंदुःपुण्यप्रच
 यपूर्णवेदांतश्रवणःश्रुतमर्थमिमनिषयानिबिभंस्तुनिबंधगोचरपरीक्षकप्रवृत्त्यंगविषयादिवक्तुंविशिष्टविषयादिमद्ब्रह्ममीमांसया
 निबंधसंबंधयितुंचतुर्लक्षणीविवक्षितविशेषणचतुष्टयवत्त्वेनेष्टदेवतामभिष्टवीति ॥ निखिलगुणनिकायमित्यादिना ॥ चतु
 र्लक्षण्यांप्रथमलक्षणेसमन्वयाख्येअपर्यायानंतानंदादिराब्दानांमहायोगविद्वद्गूढिभ्यां भगवत्परत्वेतत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलभा

निखिलगुणाश्रयत्वं भगवतः साधितं । तदाद्यविशेषणेन संगृहीतं । द्वितीयेऽविरोधलक्षणगुणोपपत्तौः सहचारदर्शनात् दोषशंकायां श्रुतीनां विरोधपरिहाराद्विदोषत्वमाधोषितं । तद्वितीयविशेषणेन संग्रहाह । एवंविधः परमात्मा कथं ज्ञेय इत्यपेक्षायां वैराग्यादिसाधनसंपन्नेनाधिकारिणा साक्षात्कर्तव्य इत्येतमर्थमभिदधन्तृतीयस्य साधनलक्षणस्यार्थं तृतीयविशेषणेन निदिदेश । ज्ञातः परमात्मा कं पुरुषार्थदास्यतीत्यपेक्षायां स्वरूपानन्दमाविर्भावयतीति प्रातिपादयतश्चतुर्थस्य फललक्षणस्य चतुर्थविशेषणेन संग्रहः कृतः । निखिलगुणानि कायेत्यादिचतुर्विधोपपत्तौ पपादकत्वेन सकलनिगमगेयमित्यादिचतुर्विधोपपत्तौ । तत्र द्वादिपरतया प्रतीयमानानां वाक्यानां भगवद्विषयत्वेन निखिलगुणाश्रयत्वं भगवतः सिद्ध्यतीति सकलनिगमगेयमित्यनेनोपपादितं । जागत्कारणविषयत्वेन प्रतीयमानानां प्रकृत्यादिशब्दानां भगवद्विषयत्वं भगवतः सर्वकर्तृत्वादिनानिदोषत्वं सिद्ध्यतीति सर्वशब्दाभिधेयमित्यनेनोपपादितं । वाक्यार्थपदार्थरूपत्वेन निगमगेयत्वशब्दाभिधेयत्वयोर्भेदः । निराकारस्य ध्यानादिनसंभवतीति शंका निराकुर्वता नवजलधरकायमित्यनेन भगवतः शुभतममातिमयेयत्वमुपपादितं । लक्ष्म्याः सहायं लक्ष्मीसहायमित्यनेन सर्वपुरुषार्थप्रदत्वोपपादनं द्रष्टव्यं । लक्ष्म्या “यं कामयेत” मिति स्वमाहिमानमुक्त्वा “ममयोनिरप्स्व” इति स्वसहायस्य परमात्मनोभिधानात् । निकायशब्दस्तु चिन्तेर्धिब्रह्मैवकारस्वकारादेशेन “निवामचितिशरीरोपसमाधानेन्यादश्वक” इत्यनेन निवासाधेसाधितः ॥ स्वापेक्षितविज्ञानवारणगुणत्वेन भगवतः संग्रहः ॥ विद्मो येति ॥ भाव्यकृतसंवत् ॥ अत्रानन्दतीर्थमित्यनेन जलाशयतीर्थरूपतायां ध्वनितायां प्रसिद्धगंगादित्येव सास्यप्रसक्तताद्वैपम्यमाह ॥ अतुलमिति ॥ अतुलमिति ॥ अत्र भ्रमशब्देन प्रतीत आवर्तान

आनिषिद्धतइतिप्रसिद्धतीर्थवपम्यं तथाविषयशून्यत्वं च ध्वन्यतइति ध्वनिश्लेषयो रंगांगिभावेन संकरः । भंगशब्देनतरंगाभिधानात्तद्राहिल्योक्त्याप्रसिद्धतीर्थवपम्यं तथापराभवशून्यत्वं च ध्वन्यते । अजडमित्यनेन जलात्मतापर्युदस्यतइतितद्वैपम्यं । तथा लडयोरभेदात्पूर्णज्ञानात्मता च ध्वन्यते । विमलमित्यनेन वर्णानिमित्तकालुष्यराहिल्यमुच्यते तथा सत्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयरूपमलराहिल्यं च ध्वन्यते । तापत्रयापहमित्यं कतापनिवारकजलाशयाद्वैपम्यं । यद्य “अपेक्षुशतमसो” रित्यनेनाऽपपूर्वाद्धतैः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्दप्रत्यय उक्तः । तथापि “ब्रह्मभ्रूणे” त्यादिवदुपपदनियमस्यानाश्रितत्वाद्दुप्रत्ययोपपत्तिः ।

“सूत्रारंभस्त्वनशीरर्थ” इति काशिकायावृत्तावेवोक्तं ॥ जयतीर्थवाक्स्तुतिव्याजेन जयतीर्थस्तोति ॥ चित्रैः पदैः । गंभीरैः वाक्यैः । अखंडितैः मानैः । पदानां चित्रत्वं नामान्यबोधहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपदार्थोपस्थितिजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं । वाक्यानांगंभीरत्वं नाम समासादिवृत्तिमत्त्वं । प्रतिमानपराहतिशून्यत्वं मानानामखंडितत्वं । एतेन पदवाक्यप्रमाणानिर्णायकव्याकरणमीमांसान्यायविद्यावदग्रथ्यमुक्तं ॥ स्वस्य संन्यासगुरुब्रह्मण्यतीर्थसेवते ॥ समुत्सार्थेति ॥ चशब्दोऽपिशब्दार्थः । सदासर्वावस्थास्वपि । तदुक्तं “अत्यशक्तेयुनिद्रादौ पुनरेव समभ्यसे” दितितमस्तोमनिवृत्तिसन्मार्गप्रकाशनरूपप्रयोजननिवृत्त्यनंतरमपि विष्णुपदासक्तमित्युक्त्या स्वाभाविकं विष्णुपदैकसंश्रयत्वमुक्तं ॥ विद्योपदेष्टृगुरुत्वं मति ॥ ३१५ ॥ ज्ञानेत्यादिना विद्योपदेशहेतुत्वं व्यवस्थापितं ॥ ग्रंथाभिधानमाह ॥ श्रीमध्वेति ॥ स्वकृतस्य निबन्धस्यावृत्तप्रयोजनवत्तामाह ॥ विक्षिप्तेति ॥ आचार्योपदेशपरिगृहीतार्थस्य न्यायतोऽवधारणरूपमननस्यावधार्यमाणार्थविपरीतनिराससा

ध्यत्वात्परपक्षप्रतिक्षेप्तुमुपक्षिपति ॥ नन्विति ॥ अत्रविशेषणसंगतेनवकारेण शंखः शङ्खुरएवेतिवद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छि-
 क्षेत्सर्वस्मिन्विशेषणसंबन्धबोधनात् सत्याशेषविश्वस्यकारणमित्यनेनसूचितस्यस्वपक्षस्यविपरीतस्यनिर्देशाकृतः । प्रतिवाद्यवधा-
 नाथपरोमिथ्यैवविश्वमितिस्वपक्षस्यप्रामाणिकत्वंजानीहीत्याह ॥ तथाहीनि ॥ ननुमिथ्यैवविश्वमितिपरपक्षोपेक्षेनसंभव-
 ति । ब्रह्मादिषुबाधाद्यापत्तेरित्याशंकापननेनविवादांगविप्रतिपत्तिजन्मानसंशयंचवक्तुमाह ॥ तत्रेति ॥ प्रवत्सत्यामिथ्या-
 त्वकथायांविप्रतिपत्तिः पूर्वमध्यस्थपरिदर्शितास्तीतिशेषः । तथाचविप्रतिपत्तौपक्षत्वेननिर्दिष्टस्यैवविश्वशब्देनग्रहणान्नब्रह्मादौ
 बाधादीतिभावः । विप्रतिपत्तिस्वरूपमाह ॥ ब्रह्मप्रमेत्यादिना ॥ अत्रविश्वस्यधर्मित्वेब्रह्मणिबाध्यासिद्धीस्यातां अतो
 ब्रह्मान्यदित्युक्तं । ननुपक्षतावच्छेदकैक्येत्तन्नदूषणं । समानप्रकारकविरहज्ञानस्यैवप्रतिबन्धकतयाब्रह्मत्वावच्छेदेनसाध्य-
 हेत्वभावनि श्रयेपिविश्वत्वावच्छेदेनतदनिश्चयादितिचेत्तन् । एवमपितत्रतज्ज्ञानस्यभ्रमत्वेनतत्त्वनिर्णयाभावेनवादक थया
 निर्णयसिद्धयेतदुपादानस्यसर्वसिद्धत्वात् तुच्छेबाधासिद्धीमाभूतामित्यसद्विलक्षणत्वेसतीति ॥ सि० “पक्षतावच्छेदकसा-
 मानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वपक्षेकदेशेसाध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनमितिमते शुक्तिरूपेसिद्धसाधनवारणायान्नायव-
 सतीतिविशेषणं । यदिपुनःपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनवसाध्यसिद्धिरुद्देश्यातदैकदेशेसाध्यसिद्धावपिसिद्धसाधनाभावात्तद्वारक
 विशेषणमनुपादेयं” । परमतेवियदादेरपिबाध्यत्वात्पक्षालाभोभाभूदितिब्रह्मप्रमान्येनत्ववाध्यत्वविशेषणं । ननुब्रह्मण्यारोपित
 स्वक्षणिकत्वादेरधिष्ठानब्रह्मप्रमात्रनिवर्त्यत्वात्तत्रसिद्धसाधनं । शुक्तिज्ञानादेरपिब्रह्मज्ञानत्वात्तद्वाध्यरजतादौचसिद्धसाध-

न । शुद्धब्रह्मवृत्तिव्याप्यमपिनेतिमतेवियदादेरपिब्रह्मप्रमान्यवाध्यत्वात्पक्षालाभश्चेत्यनुशयेनसप्रकारेणेत्यवाध्यत्वविशेषणं ।
इदंचप्रतिपत्तिस्वरूपतार्किकादिरीत्येत्यनुपदमेववक्ष्यति । तेनस्वमतंतुच्छस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वात्तत्राधाभावेनतद्द्वार
णायासद्विलक्षणत्वसतीतिविशेषणमसंगतं शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वेनासद्विलक्षणत्वसतीत्यनेनवतद्द्वारणात्तत्रसिद्धसाधनवारणाया
द्यविकल्पितविशेषणद्वयंचव्यर्थमित्यादिदूषणमनवकाशेदितव्यं । सिंहमाणवकयोरिवममशरीरमितिदेहात्मनोःस्पष्टतरभेदा
वभासेनदेहात्मैक्यारोपासंभवइतिमताश्रयणात् नदेहात्मैक्यसिद्धसाधनं । नभोनैत्यचंद्रपरिमाणभ्रमयोःसप्रकारकवाधाह
त्वात् नतत्रापिसिद्धसाधनं । नन्वयंविप्रतिपत्तिःतार्किकादेर्मायावादिनावा तत्ववादिनोमायावादिनावा तदुभयंप्रमायावा
दिनावा । नाद्यः । तार्किकादिमतेआपणस्थरूप्यातिरिक्तस्यशुक्तिरूप्यस्याभावेन तत्रसिद्धसाधनवारणार्थोपात्तावाध्यत्वविशे
षणानुपपत्तेः । नचापणस्थरूप्यएवतन्मतसिद्धसाधनवारणायतद्विशेषणमितिवाच्यं । प्रतिपन्नोपाधावित्यत्रसाध्येसर्वस्मिन्नि
त्यस्यविशेषणस्यावश्यकतरूप्यसिद्धसाधनानवकाशात् । अन्यथावियदादेरपिक्वचिदधिकरणेभ्रमसंभवेनभ्रमप्रतिपन्नाधि
करणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्त्वपक्षेपिसंभवेनसर्ववैसिद्धसाधनापातात् । तार्किकमतेशुक्तिरूप्यज्ञानस्यैवभ्रमत्वव्या
पनरूपबाधिविषयतयारजतस्यावाध्यतयातद्विशेषणेनतद्वारणाच्च । मायावादिमते शुक्तिरूप्यसिद्धसाधनसंभवेपिसाध्यनिर्दे
ष्टारंस्वंप्रतिस्वस्यसिद्धसाधनोद्भावनस्यासंभवदुक्तिकत्वात् । नापिद्वितीयः । असद्विलक्षणत्वेसतीत्यनेनैवशुक्तिरूप्यव्यवच्छे
देतद्भाष्यस्यर्थविशेषणांतरोपादानैववर्थात् । अतएवनतृतीयः । पक्षद्वयोक्तदोषात् । एकदाऽनेकविवादायोगाच्चेतिचेत् अ

ब्रूयते नृतीयपक्षदोषाभावात् । शुक्तिरूप्यतात्कालिकमुत्पन्नतत्रव्यसदिति भास्करादिमतशुक्तिरूप्यसिद्धसाधनवारणाद्याद्यं स
 ल्यंतविशेषणं । भास्करादिभिरपि प्रमाभ्रमविभागाग्रजतस्य घटादिवैलक्षण्यमंगीकृतमेवेति तन्मतं पितस्य पक्षबहिर्भावस्यावश्यं
 वाच्यत्वात् । तार्किकादिमतस्वमतचतदुपरक्तेसाध्यसिद्धिः प्रयोजनमितिसर्वमतपिसप्रयोजनविशेषणं । विशेषणत्वप्रयोजन
 वत्त्वं नतु विशेषणप्रयोजनस्य सर्वसिद्धत्वमपि । सत्यत्ववाद्येकमतानुसारिणः कुशलस्य कस्य मिथ्यात्ववादिना कथासंभवादि
 तिसर्वमनवद्यं ॥ प्रनिपन्नेति ॥ अत्र त्रैकालिकनिषेधेत्यनन्तर्यताभाव एव विवक्षितः । तथा चान्योन्याभावमादाय सिद्धसाध
 नंतद्वारणाय निषेधपदस्यात्यंताभावपरत्वे च त्रैकालिकतिव्यर्थमिति शङ्कानवकाशः । प्रतिपन्नोचि घटादावत्यंताभावप्रतियोगि
 त्वमिति मेतदघटादेव सिद्धसाधनवारणाय । प्रतिपन्नत्वंचप्रतीतत्वमात्रं । अतः प्रमाप्रतिपन्नत्वंच्रमप्रतिपन्नत्ववादाय न विरोध
 सिद्धसाधने । यावत्स्वचविवक्षितमतोभ्रमप्रतिपन्नाधिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमादाय सत्त्वपक्षेन सिद्धसाधनं । ननु स्वा
 धिकरणाभिमतयावन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमिति पर्यवसितेऽथैकग्रलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगिगगनादिपुसिद्धसाधनं । य
 दधिकरणेयत्सत् तत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगीतिकृतविरोधः । कथंचिद्विरोधपरिहारपिसंयोगादिसंबंधनघटाद्याधिकरणस
 मवायसंबंधेन घटाद्यत्यंताभावसत्त्वेन घटार्थसिद्धसाधनं । येन संबंधेन यद्यस्याधिकरणं तेन संबंधेन तत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियो
 गीतिविवक्षायामव्याप्यवृत्तिपुसंयोगादिपुसिद्धसाधनमिति चत् मेवं । यत्संबंधावच्छेदकविशेषाभ्यां त्रयस्य प्रतीतिर्भविष्यति मह
 तितत्संबंधावच्छेदकविशेषाभ्यां तस्यैव तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षितं । आकाशादेरपिसंयोगादिसंबंधेनास्त्यवृ

स्तिरितिनोक्तदोषः । यदिपुनर्घटादेर्नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनवास्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं । लाघवेनघटात्यन्ताभावत्वे
 नैवघटसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् । संबंधविशेषप्रवेशेचगौरवात् । घटसंबंधभावमात्रविषयतयाचाभावप्रतीत्युप
 पत्तेः । आधाराधेयभावस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वेनघटस्यावृत्तित्वशकानुदयात् । एवंसंयोगादेरपिनाव्याप्यवृत्तितेतिपक्षस्तदाऽत्यन्ता
 ताभावप्रतियोगित्वमेवविवक्षितं ॥ ननुमूलग्रंथेषुविप्रतिपत्तेःक्वाप्यदर्शनाच्चतस्याआवश्यकत्वमित्यतआह ॥ इदंचेति ॥ ता
 किंस्वग्रंथेषुविप्रतिपत्तिःप्रदर्शितास्तीत्यत्रापिसाप्रदर्शिता । ननुतस्याआवश्यप्रदर्शनीयतयाप्रदर्शनमित्यर्थः । ननुविप्रतिपत्ति
 रवश्यप्रदर्शनीयैव । प्रयोजनवत्त्वात् । मूलग्रंथेषुतदप्रदर्शनंतुशिष्यैरेवसोत्प्रेक्ष्यतामित्यभिप्रायेणभविष्यतीत्यतआह ॥ तैत्प
 क्षेपीति ॥ यैरपिकथातःपूर्वविप्रतिपत्तिर्मध्यस्थादिनाऽवश्यप्रदर्शनीयाप्रयोजनवत्त्वादित्याभिधीयते तैरपितस्याःपक्षपरिग्रह
 रूपसाधनीयकोटिपरिग्रहएकएवप्रयोजनंनवाच्यमित्यर्थः । ननुस्थापनीयकोटिरूपपक्षपरिग्रहार्थमेवताकिंकादीनामिवभवताम
 पिसाऽवश्यप्रदर्शनीयेत्यतआह ॥ तस्य पक्षपरिग्रहस्य । वादिवाक्येनवामध्यस्थकल्पितविषयस्वीकारेणवासि
 द्धौविप्रतिपत्तिवाक्यस्यवैयर्थ्यादित्यन्वयः । कथाबाह्येनेत्यादिवादिवाक्यविशेषणं । तथाचपक्षपरिग्रहरूपप्रयोजनस्यान्यथा
 सिद्धत्वात् तार्किकादिभिरपिविप्रतिपत्तिर्नावश्यप्रदर्शनीयेतिभावः । तार्किकमतेविप्रतिपत्तिवाक्यस्यपक्षपरिग्रहकफलवत्त्वव
 कुंप्रयोजनान्तरनिरस्यति ॥ नंचेति ॥ विप्रतिपत्तिवाक्यस्यसमयबंधादिनाव्यवहितत्वेनहेत्वभिधानप्रयोजकाकाक्षाजनकसाध्या
 पस्थित्यहेतुत्वमित्यर्थः । ननुविप्रतिपत्तिवाक्यस्यसाध्यापस्थित्यहेतुत्वेकथसाध्यापस्थितिस्स्यादतआह ॥ प्रतिज्ञयैवेति ॥

विप्रतिपत्तिवाक्यस्य समयवधादिना व्यवहितत्वेन तदुत्तरमवश्यं वक्तव्यमप्रतिशयैव हत्वमिधानप्रयोजकांक्षाजनकसाध्योप
स्थितिसंभवादित्यर्थः । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहकफलत्वं परिशेषयितुं तस्य संशयात्थत्वं निरस्यति ॥ न च नि ॥ तदिनि ॥
विप्रतिपत्तिवाक्यं ॥ वादिप्रतिवादिनोरिति ॥ तथाच विशेषदर्शनरूपहत्वभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य नवाद्यादिषु संशया
धायकत्वमित्यर्थः । ननु विशेषदर्शनेन सत्यपि विप्रतिपत्तिवाक्याद्वाद्यादीनामाहयसंशयो भविष्यति तस्य विशेषदर्शनानां प्रतिवध्यत्वा
दित्यत आह ॥ आहार्येति ॥ अनुमित्युत्तरकालमप्याहयसंशयस्य सत्त्वेन सिषाधयिषा विरहदशायामपि पक्षतापन्याऽतिप्रसं
गेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिपत्तीति ॥ तथाच व्यभिचाराद्वाहायसंशयप्रतिविप्रतिपत्तिवाक्यस्य हेतुत्वमित्यर्थः । ननु वाद्यादीनां विशेष
पदर्शनवत्त्वेन संशयासिद्धौ पक्षत्वासिद्ध्या कथं न्यायावतारः स्यादित्यत आह ॥ संशयविनेति ॥ ननु विप्रतिपत्तिवाक्यस्य नवाद्या
दिषु संशयाजनकत्वेऽपि परिपदादिषु संशयजनकत्वमस्त्येव । तेषां विशेषदर्शनविरहात् । न चान्यदीयसंशयस्य पक्षत्वाप्रयोजकत्वं
नानुमानांगत्वेनेति वाच्यं । तस्यानुमानांगत्वेऽपि व्युद्गसनीयतया विचारांगत्वमस्त्येव । वाद्यादिषु संशयप्रतिविप्रतिपत्तेर्निश्चया
दिना प्रतिबंधजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् । समयबंधादिवत्स्वकर्तव्यनिर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिप्रदर्शनीयेव । “वाद्या
दीनां निश्चयवत्त्वनियमाभावादिश्चित्ताहिवादं कुरुत इत्याभिमानिकनिश्चयाभिप्रायं । परपक्षमालंब्याप्यहंकारिणो विपरीतनिश्च
यवतो जलपादां प्रवृत्तिदर्शनादि” ति । उच्यते । वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वमप्येव विप्रतिपत्तेः क्वचिदपि वाद्यादिनिष्ठसंशयानुपधा
यकत्वेन तादृशसंशयप्रतिपत्तिस्याः स्वरूपयोग्यत्वस्याप्यकल्पनात् । क्वचित्फलोपहितजातीयस्यैव स्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां

निश्चयवत्त्वस्य कथातः पूर्वसमविधत्वज्ञापकरीक्षादिनासिद्धत्वात् । अहंकारिणः परपक्षमालंब्य ख्यात्याद्यर्थजल्पादिप्रवृत्तिर्भवेत्
 वाच्च । व्युत्सनीयतया विचारांगस्यापि पारिषद्येषु संशयस्य विप्रतिपत्तिविनापि वादिप्रतिवादि सन्नाहादिना कोट्युपस्थितौ विशेषा
 दर्शने सति संभवेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्यानावश्यकत्वादित्यभिप्रायः । एवं विप्रतिपत्तिवाक्यस्य प्रयोजनभावेनानावश्यकत्वमभि
 धाय परपक्षमुत्थापयति ॥ प्रमाणं चेति ॥ ननु मिथ्यात्वे अनुमानं प्रमाणमिति भवता कथमवगतमित्यत आह ॥ विमर्तमित्या
 दि ॥ इत्यानंदबोधोक्तेः हेतोरवगतमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु विप्रतिपत्तौ धर्मिते वानुमितौ पक्षतापि ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि न वाव
 च्छिद्यतां । अतएवाग्रे प्रपक्षसत्यत्वानुमानेषु तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमभिहितं । न च ब्रह्मप्रमान्येनेत्यस्य नानापदार्थघटितत्वेन
 गुरुत्वाल्लघ्वीविमर्तिरेव पक्षतावच्छेदिकेति वाच्यं । तस्याः लघुत्वेऽपि तु ब्रह्मव्यावृत्तिविधेयानुगतिरूपनियतविषयत्वा योक्ताव
 च्छेदकसापेक्षत्वेनोक्तस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वमुचितं । ननु विमर्ते स्तद्ब्रह्माधीनग्रहाया इत्याशंक्य निराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ सत्यं
 विमर्तिरनुगतावच्छेदकसापेक्षेति । तथाप्यनुमाने लघ्व्या विमर्त्यैव पक्षतावच्छेदउचितः । प्रमाणोपन्यासेन लघुभूतस्यैवादर्शना
 यत्वात् । सावयवत्वेन गुरुणा गृहीतस्य लघुनः कार्यत्वस्य हेतुत्ववदित्यर्थः । सत्यत्वानुमानेषु तस्य तत्त्वेनोपादानं तु शिष्यान्प्रतिप्र
 योगवैचित्र्योपपादनायेत्यदोषः ॥ स्वनिर्णयमिति ॥ विप्रतिपत्त्यंतर्गतं ब्रह्मप्रमेत्यादिना नियामकेनेत्यर्थः ॥ विप्रनिर्णय
 ति ॥ विमर्त्येत्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ आत्मत्वेतरपृथिवीत्वाद्यभावत्वात् चतुर्दशधर्मावच्छिन्नविशेष्यता कचतुर्दशविप्रतिपत्तिप्रयु
 क्ता विमर्तिः पक्षतावच्छेदिकेत्यन्वयः । नन्वननुगतविप्रतिपत्तिप्रयुक्तायाः विमर्तेरननुगतत्वात् कथं पक्षतावच्छेदकत्वमत आह ॥

अनुगतेति ॥ अनेकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नापि तावत्स्वेकासमूहालवनरूपाविमतिरनुगतावातद्विषयत्ववानुगतसंभ्रती
 तिसैवपक्षतावच्छेदिकेत्यर्थः । अस्मिन्यक्षेविप्रतिपत्तौ धर्मितावच्छेदकमेवानुमानेपि पक्षतावच्छेदकमस्त्विति शक्यवनेदिति । वि
 प्रतिपत्त्यवच्छेदकानामनुगतत्वादित्यभिप्रेत्योक्तं अननुगतधर्माश्रयति ॥ विप्रतिपत्तिरिति ॥ विमतिरित्यर्थः । पृथिव्या
 दौ पृथिवीत्वादिप्रत्येकधर्मावच्छेदेन जातायामपिविप्रतिपत्तौ विमतत्वं तावत्स्वनुगतमस्तीति लघुभूततदेवपक्षतावच्छेदकमिति भा
 वः ॥ यद्यपि विमतिरिति ॥ पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरूपानुमित्यनुरोधेनानुमितिकालमत्तएवधर्म
 स्वपक्षतावच्छेदकत्वमुचितं । विमतेः समर्थवधसभ्यानुविधेयसंवरणादिनाव्यवहितत्वात्तद्विमतविमतिविषयत्वमपि नानुमानका
 लेस्तीत्यर्थः ॥ सैवेति ॥ विमतिविषयत्वत्वर्थः । विमतेरनुमानकालेऽसत्त्वपिपाकरक्तः स्यामइति तद्विमतमित्यनुमितिरप्र
 त्युहव । ननुपक्षतावच्छेदकाभावपक्षतावच्छेदकाविशिष्टहेतुज्ञानरूपपक्षधर्मताज्ञानस्यादिति चेत् न । स्वरूपसत्यक्षतावच्छेदकता
 ज्ञानस्यैवपक्षधर्मताज्ञानत्वात् । नचपक्षतावच्छेदकासत्त्वपक्षतापिकथं वततामिति वाच्यं । विषयजन्यज्ञानप्रत्यक्षमितिलक्षण
 विषयत्वेनाभिमतधर्मादौ स्वज्ञानात्पूर्वज्ञानविषयत्वाभावेऽपि विषयत्वेनावच्छेदाद्याः स्वज्ञानप्रतिजनकतायाः सत्त्वमिवापपत्तिर
 ति भावः । ननूत्सर्गतो विशेषणत्वावगाहित्वरूपप्रमाणस्वभाववाधएवात्र दोषः प्राप्नोति । अतएवरूपप्रागभावावच्छिन्नो धेदोरूप
 वानित्यत्र वाध उक्तः । उपलक्षणत्वे तदसंभवादित्यरूप्यापक्षतावच्छेदकस्य विशेषणत्वमेवाह ॥ न ज्ञानं वेति ॥ विमतिविषय
 त्वज्ञानत्वत्वर्थः । न्यायवाक्यप्रयोज्यपरामर्शपूर्वपक्षेण विमतिज्ञानं तदुत्तरक्षणेन त्वनुमितिरिति भावः ।

विमतेः पक्षतावच्छेदकत्वे उपपद्यते ॥ अने एवेति ॥ प्राचामित्यत्र पूज्यत्वं न विवक्षितं । अतो न चैः पूजायामिति नलो
 पनिषेधाभावः । विमतेः पक्षतावच्छेदकत्वसिद्ध्यर्थमवच्छेदकांतराणि परिसंचरे ॥ ननु वियदादीत्येवत्यादिना ॥
 पक्षान्दन्यत्रेति ॥ एतच्च दृष्टान्तिकविशेषणं । ननु दृष्टतेपि । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसंदेहस्य सर्वत्रापि दोषत्वात् ।
 यद्वा दृष्टान्तेपि तद्विशेषणं । व्याप्यत्वासिद्धीति रदोषांतरासंकीर्णस्यानैकांत्यस्य लक्ष्यत्वमभिप्रेत्य । पक्षेतुतस्य बाधसंकरात् ॥
 निश्चिनहेतुमनीति ॥ तथाच वियन्मात्रस्य पक्षत्वघटादौ संदिग्धानैकांत्यस्यादेवेत्यर्थः । ननु निश्चितहेतुमति सर्वत्र सा
 ध्यसंदेहो न दोषः । अनुमानमात्रोच्छेदापत्तेः । किंतु पक्षतिरिक्ते । घटादिस्तु न पक्षतिरिक्त इति तत्र संदिग्धानैकांत्यदोषः ।
 न च प्रतिज्ञाविषयत्वरूपं पक्षत्वघटेनासीति स पक्षतिरिक्त इति वाच्यं । प्रतिज्ञाविषयत्वं न पक्षत्वं । स्वार्थेऽनुमाने शब्दप्रयोगरूपप्रति
 ज्ञाविरहेण पक्षत्वाभावापत्तेः । किंतु साधकबाधकप्रमाणाभाववत्त्वं पक्षत्वस्वार्थानुमानपरार्थानुमानसाधारणं । तच्च घटेऽप्यस्तीति
 न स पक्षतिरिक्त इति न घटे संदिग्धानैकांत्यदोष इति वियदित्येव पक्षनिर्देशोऽस्त्वित्यत आह ॥ प्रतिज्ञाप्रत्यविषयेपीति ॥ एवंपक्षनि
 र्देशस्येति ॥ यद्यपि वियन्मात्रस्य पक्षत्वप्युक्तविधानघटे संदिग्धानैकांत्यं तथापि घटादिसाधारण्यमेकस्यामनेकस्यावाविप्रति
 पत्तासत्यां घटादिबहिर्भावेन वियन्मात्रपक्षनिर्देशस्यानाकाक्षिताभिधानत्वेनाप्राप्तकालत्वादित्यर्थः । नन्वनुमाने पक्षतावच्छेदि
 केव लब्धीविमतिरेव विप्रतिपत्ताविधर्मितावच्छेदिकास्तु । किंब्रह्मप्रमान्येनैत्याद्युक्तकुसृष्टियुक्तधर्मितावच्छेदकाश्रयणेनेत्यत
 आह ॥ विप्रतिपत्ताविति ॥ विमतिः विप्रतिपन्नत्वं । विप्रतिपत्तौ विमतेर्धर्मितावच्छेदकत्वे । मिथ्यानवेत्यादि विप्रतिपन्न

त्वं मिथ्यानवेत्यादिविप्रतिपत्तिः स्यात् । तथा चात्माश्रयः स्यात् । तस्माद्ब्रह्मप्रमान्येनेत्याद्यनुगतं वा पृथिवीत्यादिकमननुगतं वा विप्रतिपत्तौ धर्मितावच्छेदकमुपादातव्यमित्यर्थः ॥ तत्त्ववृत्तित्वादिति ॥ तथा च तत्रैव व्यभिचारवारणायानादीनि विशेषणमित्यर्थः ॥ विभक्तमिति ॥ स्वसमानाधिकरणेत्यादि साध्यवत्त्वतद्भावाभ्यां विभक्तमित्यर्थः । संयोगादात्तूरूपविभक्तं भावावृत्तत्रसिद्धसाधनं । ननु विभक्तं धर्मितावच्छेदकमस्ति न वा । अत्येऽप्यवसानं । आद्येऽपि संयोगादिव्यावृत्तं न वा । नाद्यः । न स्यात्तु कत्वात् । द्वितीये संयोगादेरपि पक्षत्वमवर्जनीयमेवेत्यनुशयेनाह ॥ ब्रह्मप्रमेति ॥ संयोगादौ सिद्धसाधनवारणाय व्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमिति पक्षविशेषणं ॥ पक्षधर्मताबलादिति ॥ अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणमिति पक्षविशेषणबलादव्याप्यवृत्तित्वेन पक्षसाध्योपसंहाराभावेन स्वसमानाधिकरणव्याप्यवृत्तित्वताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यारूपं पक्षसिद्धतीत्यर्थः । नित्यद्रव्यान्यदिति पक्षविशेषणवृत्तिमादित्यर्थः । एतच्च नित्यद्रव्यशुद्धिसाधनवारणाय । संयोगादिभिन्नत्वमपि पक्षविशेषणं । तेन न योगादिकमादाय न सिद्धसाधनं । न न्यात्मनो मिथ्यात्वात्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ अतर्गवेति ॥ आत्मनि साध्यसत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यर्थः । अत्यंताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं पक्षधर्मताबलात्सिद्धतीत्याह ॥ मिथ्यात्वसिद्धिस्त्विति ॥ वृत्तिमत्त्वात्तर्कनित्यद्रव्यान्यत्वविशेषणादवृत्तित्वमादाय पक्षसाध्योपसंहाराभावे सति मिथ्यात्वसिद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ आत्मत्वावच्छिन्नेति ॥ शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकं आत्मानात्मधर्मिकं भेदसिद्धसाधनवारणाय आत्मत्वावच्छिन्नेति ॥ अनात्ममात्रेति ॥ आत्मानात्मप्रतियोगिकेशुक्तिरूप्यधर्मिकं भेदव्यभिचारवारणाय मात्रेति । अनात्ममात्रप्रतियोगिकसादृश्यादेः पक्षसमत्वात्तत्र तद्व्यभिचारः ॥

मिथ्यात्वंचेति ॥ यद्यपीत्यस्यव्यवहितेनाग्रतनेन तथापीत्यनेन संबंधः ॥ अप्रसिद्धानादिति ॥ मिथ्यात्ववादिभिरपि प्रपञ्च
 स्यात्सद्वैलक्षण्यंगीकारादित्यर्थः ॥ अप्रसिद्धेरिति ॥ सत्यत्ववादिनां शुक्तिरूप्यादेरप्यनिर्वाच्यत्वानभ्युपगमात् तार्किकाभि
 मतान्यथाख्यातिपक्षरूप्यस्यापि सत्यत्वात् सिद्धांत्याभिमतान्यथाख्यातिपक्षशुक्तेरेवात्यंतासद्रूप्यात्मना भानांगीकारेण रूप्यस्य
 सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ सतोपीति ॥ सद्विशेषभेदस्य सत्यपि संभवादित्यर्थः ॥ निर्धर्मिकइति ॥
 तथाच सत्त्वानधिकरणत्वेऽपि ब्रह्मवत्सद्रूपत्वेनाप्यमिथ्यात्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ नचेति ॥ सत्त्ववत्सत्त्वानधिकरणत्वमपि धर्मो ब्र
 ह्माणानास्तीत्यर्थः ॥ निर्धर्मकत्वहेतोरिति ॥ निर्धर्मकत्वरूपहेतोः पक्षसत्त्वे निर्धर्मिकत्वरूपधर्मस्य ब्रह्माणिसत्त्वेन तत्र निर्धर्मक
 त्वस्य व्याघातः । अथ निर्धर्मकत्वं हेतुः पक्षेनास्ति । तथापि ब्रह्मणो न निर्धर्मकत्वं । स धर्मकत्वस्यैव प्राप्तेः । एवं सत्त्वानधिकरणत्वा
 भावरूपसाध्यस्य पक्षसत्त्वे तादृशसाध्यरूपधर्मलाभेन निर्धर्मकत्वरूपहेतुव्याघातः । अथ सत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्यपक्ष
 नास्ति । तथापि सत्त्वानधिकरणत्वरूपधर्मलाभेन निर्धर्मकत्वरूपहेतोः तेन व्याघातः । सत्त्वानधिकरणत्वाभावरूपसाध्येन च व्या
 घातइत्यर्थः ॥ अभावरूपेति ॥ तथाच ब्रह्मणोऽपि सत्त्वानधिकरणत्वेनातिव्याघातपत्त्यानतन्मिथ्यात्वलक्षणमित्यर्थः । ब्रह्म
 ण्यभावरूपधर्मानांगीकारेऽत्राधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ अनिर्वाच्यलक्षणइति ॥ सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यलक्षणइ
 त्यर्थः । नन्वदृश्यत्वेन प्रमित्यविषये ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यत आह ॥ ब्रह्मात्विति ॥ ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि चिदविषयत्वादह
 दृश्यत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ शुक्तिरूप्यादेरिति ॥ प्रमित्यविषयत्वं वा साक्षात्प्रमित्यविषयत्वं वा मिथ्यात्वं शुक्तिरूप्यादौ नास्तीति

दृष्टांतःसाध्यविकलइत्यर्थः ॥ ^{१५१२}आविश्यकत्वादिति ॥ उपलक्षणमेतत् । स्वाभावसत्त्वप्रकारकप्रमारूपबाधकज्ञानप्रतिमाक्षा
द्विषयेरूपादौसाध्यवकल्यचद्रष्टव्यं ॥ ^{१५१३}ब्रह्मणोपीति ॥ तस्यजगद्भूमाधिष्ठानत्वेनपररंगीकारादित्यर्थः ॥ ^{१५१४}उत्तरीत्येति ॥
अनुव्यवसायादिरूपप्रमाविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ ^{१५१५}विशेष्येति ॥ अध्यस्तत्वमेवतल्लक्षणमस्त्वित्यर्थः । ननुतावद्वतल्लक्षणमस्त्वित्य
तआह ॥ ^{१५१६}विशेषणेति ॥ अध्यस्तत्वस्यलक्ष्यत्वेनलक्षणत्वायोगादित्यर्थः ॥ तद्धीति ॥ ^{१५१७}ब्रह्मणीनि ॥ क्षणिकत्व
बाधकस्थायित्वज्ञानविषयतयाप्रपंचस्यसिद्धसाधनदोषोपिवोध्यः ॥ ^{१५१८}नपीति ॥ नास्तीत्यादिप्रकारत्रयणवोध्यमानोयोनियथः
कालत्रयसंसृष्टइति यावत् तस्मात्तियोगित्वमित्यर्थः ॥ ^{१५१९}मन्मनइति ॥ मिथ्यात्वनिवृत्तुर्मायावादिनोमममतेआपणस्थरूप्यस्यैव
तादृशनिषेधप्रतियोगित्वं । नशुक्तिरूप्यस्य । तस्यधीकालेशुत्पत्त्यादासस्त्वेनतत्रतत्सत्तादृशनिषेधानंगीकारात् । तथाचशुक्तिरु
प्यादौसाध्यवकल्यमित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । बाध्यत्वेनानंगीकृतंतुच्छतदापत्तिश्चोद्ध्या ॥ ^{१५२०}उत्तरनि ॥ तथाचज्ञानादापक्ष
कदेशसिद्धसाधनं घटादावर्थांतरचेतिभावः ॥ ^{१५२१}नापिस्त्विति ॥ बाध्यत्वस्याननुपगायपुनर्मिथ्यात्वोक्तिः ॥ ^{१५२२}अव्याप्यवृत्तीनि ॥
तथाचपूर्ववृत्तिसिद्धसाधनार्थांतरतइतिभावः ॥ ^{१५२३}नान्यव्याप्येति ॥ संयोगालंताभावस्यापिगुणकभावच्छेदनव्याप्यवृत्तित्व्याधि
करणतयातस्मात्तियोगिनिमयोगादौसिद्धसाधनतावारणायव्याप्यवृत्तित्वानाश्रयतिनिषेधद्वयान्तभावः । नन्वारोपितमयोगस्या
लंताभावोपिसंयोगालंताभावत्वादव्याप्यवृत्तित्वाश्रयएवेतितदनाश्रयालंताभावप्रतियोगित्वमिथ्याभूतेआरोपितमयोगेऽव्या

समित्यत आह ॥ ^{३६१५}आरोपितस्येति ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ नेदं रजतमिति निषेधप्रत्यापणस्य रूप्यस्यैव प्रतियोगितया शुक्ति-
 रूप्यादेः स्वसमानाधिकरणनिषेधायोगादित्यर्थः ॥ ^{३६१६}नोप्यविद्येति ॥ प्रत्येकाव्याप्तिवारणायान्यतरत्वात् ॥ ^{३६१७}अनादावि-
 ति ॥ तदुक्तं वार्तिके । “जीवईशो विशुद्धाचिद्रूपस्तस्यास्तयोर्द्वयोः । अविद्यातच्चित्तो योगः षडस्माकमनादयः” इति ॥ ^{३६१८}परमन-
 इति ॥ सत्यत्ववादिमते । अज्ञानस्य भ्रमप्रागभाव रूपस्य तत्कार्यभ्रंत्वादेः प्रागभाव रूपविद्यातत्कार्यान्यतरत्वेऽपि सत्यतया त-
 द्वद्धटादेरपि सत्यत्वेनाप्युक्तसाध्योपपत्त्या अर्थात्तरत्वमित्यर्थः । भ्रमप्रागभाव भ्रमादासिद्धसाधनतापि द्रष्टव्या । नन्वनिर्वा-
 च्याविद्यातत्कार्यान्यतरत्वं लक्षणार्थोऽतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ शुक्तिरूप्यादाविति ॥ तथा चाप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ ^{३६१९}नार्थापी-
 ति ॥ एतस्य यद्यपीत्यनेन पूर्वोक्तमप्रसिद्धिनिराकरोति ॥ ^{३६२०}तत्प्रसिद्धिश्चेति ॥ सत्त्वमसत्त्वात्यंताभावसमाना-
 धिकरणात्यंताभावप्रतियोगि । व्यतिरेकि धर्मत्वात् । गोत्ववत् । प्रमेयत्वादेरप्यत्यंताभावप्रतियोगित्वपक्षधर्मत्वादित्यत्र हेतुः ।
 न च घटावृत्तित्वमुपाधिः । घटत्वे साध्या व्याप्तेः । न च घटेतरवृत्तित्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकं घटमात्रावृत्तित्वमुपाधिः ।
 पक्षेऽपि सत्त्वादित्यादिवक्ष्यत इत्यर्थः । ननु सत्त्वविशिष्टस्यासत्त्वस्याभावः सदसत्त्वानाधिकरणत्वं । तच्च विशेष्यभावात् सत्यत्वप-
 क्षेऽपि सिद्धमतः सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ ^{३६२१}ग्रह्णति ॥ न च्छेति ॥ ^{३६२२}वाध्यत्वमित्यर्थः । तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतिपन्नोपाधाविति
 विशेषणं । तुच्छस्य प्रतीत्यभावेन न प्रतिपन्नोपाधिरित्यभिप्रायः । शुक्तिरूप्यादौ दृष्टांते साध्यैव कल्पपरिहाराय तस्यात्यंताभावप्र

तियोगित्वमुपपादयितुमुक्तं रूपादिरेवेत्यादिमतइत्यतः ॥ न च समस्यादीनि ॥ मात्रशब्देन ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनकथा मित्रग-
रपेक्षत्वमुक्तं । नासीदित्यस्य नञो न निवृत्तिरर्थः । किंतु संसर्गाभावमात्रं । तस्य चासीदित्यादिना कालत्रयमन्वयप्रधानं न तत्र काल-
कत्वसिद्धिरिति न रूक्तमिथ्यात्वसमतित्वसिद्धिः । ननु प्रतिपक्षोपाधिस्थलनिषेधस्य ब्रह्मभिन्नस्य तात्त्विकत्वं इदं न दानिः व्यावहा-
रिकत्वाविरोधः प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनमित्यतः पक्षान्तरमाह ॥ मन्तानरेत्विनि ॥ रूपापादानमज्ञानमन्वयायणव्रतमानं न
विलीनेन वा सहाधिष्ठानसाक्षात्कारास्निवर्तते । तत्तद्भ्रमोपादानज्ञानानां भेदाभ्युपगमादिति न दृष्टं तमाध्यत्रकल्यं । मुद्रगपाना-
नंतरं यदोनासीति प्रतीतिवदधिष्ठानज्ञानानंतरं शुक्त्यज्ञानं तद्वत् चरुणं नासीति प्रतीतः सर्वसम्मतत्वादिति मतं इदं लक्षणाभ्युपगम-
न्यभिप्रेत्योक्तं ॥ मन्तानरेत्विनि ॥ प्रविलीनेन नि ॥ मुद्रपातानंतरं घटस्य नात्यंतिकी निवृत्तिः किंतु प्रविलयमात्रमित्यभ्युप-
गमादतीतघटादंरपि ज्ञानादंरनिवृत्तिरित्यर्थः । उत्तरज्ञाननिवर्त्य पूर्वज्ञानादंरमिद्धसाधनतां वारयति ॥ अनुमितिं प्रनीतिं ॥
ननु ज्ञाननिवर्त्यत्वं ज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगित्वं । तच्च न रूपास्ति । शुक्तिज्ञानानंतरं रूपां नासीति प्रतीतावपि रूपां निवृत्तिमित्य-
प्रतीतः । तथा च माध्यव्यकल्यमित्यतः पक्षान्तरमाह ॥ अर्थवेनि ॥ स्वसमानाधिकरणेनि ॥ स्वाधिकरणाधिकरणकेत्यर्थः ।
संयोगादंरमिद्धसाधनतां विवददाचार्यतां तत्तां वारयति ॥ मयागेनि ॥ वाधाद्वा व्याप्यवृत्तित्वसिद्धिरिति भावः । रूपादंरमा-
ध्यव्यकल्यं शंकां वारयति ॥ शुक्तिरूपादंरनि ॥ आविद्यकतया विद्यमानमपि रूपांरमार्थिकत्वेन व्यधिकरणेन धर्ममाणम्वम-
मानाधिकरणनिषेधप्रतियोगीति न तत्र माध्यव्यकल्यमित्यर्थः ॥ स्वांल्यनाभावाधिकरणेन नि ॥ एतेन प्रतिपक्षोपाधात्र काल-

कनिषेधप्रतियोगित्वमिथ्यात्वमित्यनेन पूर्वोक्तेनास्त्यपुनरुक्तिरपि परिहृता । नन्वेवमत्यन्तासत्त्वापत्तिः । नचात्यन्तासतः प्रतीयमानत्वं नैति वाच्यं । शशविषाणमित्यादिशब्दाभासादिना तस्यापि प्रतीतेरित्यतो लक्षणांतरमाह ॥ यद्वति ॥ सतोऽपि सन्दतरविविक्तत्वात्सिद्धसाधनमित्यत आह ॥ तच्च ॥ निधर्मके ब्रह्मणि सद्रूपत्वरूपधर्माभावादतिव्याप्तिरित्यत आह ॥ ब्रह्मचेति ॥ साध्यविविच्ये हेतुविविनक्ति ॥ इदृशत्वे चेति ॥ दृग्विषयत्वमिति ॥ ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः । आत्मा च वृत्तिविषयोऽपि नतिभावः । अतएवाग्रे आत्मनो ज्ञानविषयत्वमभ्युपपन्नं शतरक्षयति तथाचात्मनो ज्ञानविषयत्वेपीत्यादिना ॥ नन्वेति ॥ मिथ्यात्वस्य व्यतिरेकिधर्मत्वेन किञ्चिदधिकरणनिष्ठत्वं तांभावप्रतियोगित्वे निश्चिते तदधिकरणे हेतुव्यतिरेकस्याग्रहेतव हेतुसंशयसंभवात्संदिग्धानेकांत्यामित्यर्थः ॥ ब्रह्मापि दृश्यमिति ॥ तथाच ब्रह्मणि व्यभिचार इति भावः ॥ व्यतिरेकावच्छिन्नसादृश्यत्वादिति ॥ शुद्धब्रह्मस्वरूपसाध्यसाधनयोर्व्यतिरेकोक्तिः । मिथ्यात्वदृश्यत्वव्यतिरेकावच्छिन्ने च दृश्यत्वमप्यस्तीति साध्यसाधनव्यतिरेकयोः सहचारग्रहो भवति । व्यतिरेकावच्छिन्नस्य दृश्यस्य मिथ्यात्वाद् व्यभिचारोऽपि नतिभावः । नन्वदृश्यस्य कथं दृश्यत्वमित्यतः सदृशान्तमुपपादयितुमुक्तमाकाशस्येति । आकाशस्यापि रच्छेदपरिच्छेदाविवब्रह्मणोऽप्यदृश्यत्वदृश्यत्वेऽपपन्ने । स्वाभाविकत्वात् स्वाभाविकत्वाभ्यां च तद्वदेवाविरोध इति भावः । ननु व्यतिरेकावच्छिन्नस्य विशिष्टस्य दृश्यत्वे विशिष्टानुगतविशेष्यस्य दृश्यत्वमवर्जनीयं । विशिष्टज्ञानस्य विशेष्येऽपि संशयादिनिवर्तकत्वात् । अन्यथा दंडीदेवदत्तादिति ज्ञानानंतरं देवदत्ते कदाचित्संशयः

यादिः स्यात् । तथा च व्यभिचार इत्यत आह ॥ स्वव्यवहार इति ॥ अद्वितीयत्वादिप्रकारके आत्मगोचरे व्यवहारस्वातिरिक्तद्रु-
तिरूपसंविदपेक्षास्तीति आत्मनि दृश्यत्वमाप्रसाक्षीदिति नियतिग्रहणं । अद्वितीयत्वादिरूपे आत्मव्यवहारतदपेक्षायामपि स्फुरण-
रूपेणित्यसिद्धे आत्मव्यवहारे तदभावात्तत्र नियमो नास्तीत्यर्थः । आत्मनो वृत्तिविषयत्वमपि नास्तीति न्यायदोषावतिरोक्त्या दृश्यत्वं
व्याख्यातं । आनन्दबोधोक्तरीत्या तु शुद्धात्मनो वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वव्यवहारपि स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरूपदृश्यत्वं शुद्धात्मनि
नास्तीत्याह ॥ तथा चेति ॥ नन्वात्मनः स्फुरणव्यवहार उपनायकप्रमाणपेक्षायामपि ह्यद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यवहारविशेष-
णोपनायकप्रमाणपेक्षानियमोऽस्त्येवेति व्यभिचारस्तदवस्थ इत्यत आह ॥ अस्वप्रकाशात्वेवेति ॥ घटादाविति ॥ घटादः फट-
व्याप्यतया फलव्याप्यत्वरूपविशेषणघटादनास्तीत्यर्थः ॥ धर्मादौ त्विति ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं विशेष्यमादानार्त्ता-
त्यर्थः । ननु जडत्वं नाज्ञानत्वं । वृत्तिभागेऽसिद्धापत्तेः । किं त्वस्वप्रकाशत्वमेव वाच्यं । तथा च दृश्यत्वं जडत्वयोः पूर्वोक्तयोः
त्वोरभेदापत्तिरित्यत आह ॥ अस्मिंश्चेति ॥ अमं विद्रूपत्वं अचिद्रूपत्वं । तच्च वृत्तिरूपज्ञानस्तीति भावः ॥ श्रुतिश्च नि ॥ ए-
कमेवाद्वितीयमित्यादिकेत्यर्थः । ननु ब्रह्माद्वितीयं चेत्यथ मं नृतीयं वा स्यात् । बहुव्रीहिपेक्षेऽपि सप्रथमं मं नृतीयं वा स्यात् । तथा च न-
ष्टमिद्धिरित्यतः श्रुतिव्याख्याति ॥ एकमेवेति ॥ अद्वितीयादिशब्देः कठतो द्वितीयानि पञ्चद्वितीयानिरूपितनृतीयादंगमिनियथा-
र्थतो भवतीति द्वितीयस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिध्यात्वं श्रुत्या सिध्यतीत्यर्थः ॥ न चेति ॥ मन्यट इत्यादिमन्वग्रहाहकप्रत्यक्ष-
बाधादित्यर्थः । अमानं अश्वनां ष्वानुमानवदिति शेषः । अमुख्याथा यजमानः प्रप्सर इत्यादि श्रुतिवदिति शेषः । न चागमानु

मानाभ्यामेवप्रत्यक्षबाध्यतामितिवाच्यं । प्रत्यक्षस्यागमाद्यगृहीतरखोपरखादिग्राहकत्वेन तदनिवर्तितदिज्ज्ञाहादिभ्रमनिवर्त-
कत्वेन जात्याशब्दस्वरूपधर्म्यादिग्राहकत्वेनोपजीव्यतयाऽऽगमाद्यपेक्षयाप्राचल्यादित्यर्थः । प्रत्यक्षस्यभिन्नविषयत्वाच्चतन्नाग-
मादीनांविरोधइत्याह ॥ प्रत्यक्षेणेति ॥ अनुमानादिभिरिति ॥ प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वानुपमदनवप्रत्यक्षागृहीतपार-
मार्थिकसत्यत्वस्यनिषेधादित्यर्थः । नचमिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधतापातः । अर्थक्रियादिरूपानुमानाभासनवा आरोपित-
पारमार्थिकसत्यत्वतात्पर्येकणप्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्यत्वानुवादकेन विश्वंमत्यमित्याद्यागमेनवा पारमार्थिकसत्यत्वप्रस-
क्तैर्विषयदादिषुसंभवादि^{२३}तिभावः । ननुमिथ्यात्वश्रुत्यानिषिध्यमानमेवपारमार्थिकसत्त्वंप्रत्यक्षेणगृह्यतइति नप्रत्यक्षस्यभिन्नविष-
येत्यतआह ॥ नहीनि ॥ अतीतानागतादिभिःमन्निकर्माभावात्प्रत्यक्षस्यनोक्तरूपसत्यत्वग्राहकतेतिभावः । नन्वेवंभिन्नविष-
यतयाप्रत्यक्षाविरोधोपपादने अदृशनांष्यनानुमानेपिनप्रत्यक्षविरोधःस्यात् । तथाचकालात्ययापदिष्टदोषोच्छेदःस्यादित्यतआह
॥ वह्निरनुष्ण^{२४}इत्यत्रेति ॥ अतात्त्विकविश्वान्तगतजलादिस्वभावानौष्ण्येनसमस्वभावमनौष्ण्यममायनुमीयंत्यदा तदेवप्रत्यक्ष-
णबाधः । अनीदृशंनुमिथ्यात्वस्यैवनामांतरमितिनादृशनांष्यनानुमानेपिप्रत्यक्षबाधइत्यर्थः । ननुश्रुत्याप्रत्यक्षगृहीतव्यावहारि-
कसत्यत्वानुपमदनतदगृहीतपारमार्थिकसत्यत्वनिषेधेप्रत्यक्षगृहीतसत्यत्वस्यनमिथ्यात्वसिद्धिः । नचव्यावहारिकसत्यत्वेपिघट-
वत्पारमार्थिकसत्यत्वंनिषिध्यतइतितत्रतत्सिद्धिरितिवाच्यं । व्यावहारिकसत्यत्वे यद्व्यावहारिकसत्यत्वंतत्रयमपिव्यावहारिकस-
त्त्वानुपमदनेन तन्मिथ्यात्वासिद्धेः । तत्राप्युक्तन्यायेऽनवस्थेति सत्यत्वग्राहिप्रत्यक्षप्राचल्येऽरुचिमभिमंथायापैरुपेयत्वेनानांश-

कितदोषतयाश्रुतं तदनुगृहीतत्वाच्चानुमानस्य संभावितदोषप्रत्यक्षोपेक्षया प्राबल्यात्प्रत्यक्षगृहीतमपि सत्यत्वमनुमानागमाभ्यानि
 पिच्छतइति वक्तुं प्रत्यक्षस्यागमादिवाध्यत्वं दृष्टमस्तीत्याह ॥ ^{३३।१५} दृश्येने चेति ॥ सिद्धांताभिधानं प्रतिजानीते ॥ ^{३३।१६} उच्यते इति ॥ पं
 चधत्ति ॥ सदसत्त्वा न धिकरणत्वं वा सर्वस्मिन्नातिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवयत्वं वा स्थाल्यं
 ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं वा सद्रूपत्वाभावो वेति पंचप्रकारमिथ्यात्वं लक्षितमित्यर्थः ॥ तत्राद्यइति ॥ ^{३३।१७} सदसत्त्वानधि
 करणत्वमित्यत्र सच्छब्दः सत्त्वरः तत्र सत्त्वं किमसत्त्वविशेषणं वा सत्त्वासत्त्वे प्रत्येकमनधिकरणत्वस्य विशेषणं वा सच्छब्दोत्तर
 तोऽनधिकरणत्वशब्दरूपमध्यमपदलोपि समाश्रयणं न सत्त्वानधिकरणत्वस्य विशेषणं वाभिप्रतमिति प्रश्नवाक्यार्थः ॥ ^{३३।१८} मन्मन
 पीनि ॥ विशेष्याभावाय त्तो विशिष्टाभावोस्तीत्यर्थः ॥ ^{३३।१९} व्योहन्ते रिति ॥ सत्त्वाभावसाधनेऽसत्त्वस्य प्राप्त्यापुनरसत्त्वाभावमा
 धेन व्याहतिरित्यर्थः ॥ ^{३३।२०} सि० ननु न व्याहतिः । साहि तयोः परस्परविरहव्यापकतया परस्परविरहव्याप्यतया वा परस्परविरह
 रूपतया वा । नाद्यः । सत्त्वाभाववति शक्तिरूप्यवाध्यत्वरूपा सत्त्वस्य विद्यमानत्वं पिक्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिक
 रणत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारितया सत्त्वव्यतिरेकं प्रत्यसत्त्वस्य व्यापकत्वाभावात् । निधमैकब्रह्मणुभय
 स्यापि व्यभिचाराच्च । न द्वितीयः । तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वात् । गोत्वाध्यत्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वं पितदभावयोरुपद्रुदा
 वकत्रसहोपलंभात् । न तृतीयः । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वानंगीकारात् । तथाहि । अत्र त्रिकालावाध्यत्वरूपसत्त्व
 व्यतिरेको नासत्त्वं । किंतु क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वं । तद्व्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवक्षितः । तथाच त्रि

कालाबाध्यविलक्षणत्वे सति कचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपसाध्यपयवसितं । तथाच न व्याहतिरिति चेन्मयं । अस्मिन्
 चैव प्रतीयेतेति वदता त्वया उक्ता प्रतीतिप्रयोजकस्य प्रतीत्यनुपाधिकस्य सत्त्वविरोधिना सत्त्वस्य वक्तव्यत्वात् । असत्त्वाभावः
 सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपयवसन्न इति तत्साधनस्य व्यर्थत्वात् । न चासद्वैलक्षण्यसिद्ध्यर्थं तत्साधनमिति वाच्यं । प्रतीयमानत्वस्यास
 त्साधारणत्वात् । “तद्वैकआहुः । असद्वैदमग्र आसी” दित्यसतः सत्त्वेन प्रतीतेः श्रुत्या नूतितत्वात् । न चासत इव प्रतीतेरनुवा
 दो न प्रतीतिसत्तामापादयतीति वाच्यं । असतः सत्त्वेन प्रतीतिमंत एक इत्यसत्प्रतीतेः सत्त्वस्यैवोक्तं । न च तद्वैक आहुरिति श्रुत्या
 सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्यर्थस्याभाव एव प्रतिपाद्यते निषेधायति वाच्यं । सदेव सोम्येदमिति श्रुत्यर्थभावस्यासत्त्वेनासतः
 सत्त्वप्रतीत्यनिवारणात् । अत्र दमालोचनीयं । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परप्रागभावादिरूपतया परस्परविरह रूपत्वार्थं भवेनात्यंता
 भावरूपतयैव परस्परविरह रूपता वाच्या । तत्रापि त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपस्यासत्त्वस्याभावरूपतयाऽसत्त्वा
 त्यंताभावः सत्त्वमिति वाच्यं । तथा सति सिद्धांते अत्यंताभावस्यासन्मात्रप्रतियोगित्वस्वीकारेणासत्त्वस्यात्यंतासत्त्वापत्तिः । न च
 तात्किं कादिमतेन तयोः परस्परविरह रूपत्वाभिधानमिति वाच्यं । स्वमते व्याहृत्युक्तेरसंभवापत्तेः । सिद्धांतस्य सत्त्वाभाव एव सत्त्व
 मिति स्वीकाराच्च । यद्वक्ष्यति “मया लायवादावश्यकत्वादसत्त्वाभाव एव सत्त्वमिति स्वीकारात् । द्वानां प्रकृतमर्थसातिशय
 गमयत इति न्यायेन कतरनिषेधस्यान्यतरविधिरूपत्वात् । मातावंध्येति वद्व्याघात” इति । “मया त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधाप्रति
 योगित्वप्रतियोगित्वे सत्त्वासत्त्वे इति स्वीकारा” दिति च “सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिनीन । परस्पराल्यंता

भावरूपत्वात् घटत्वाद्यदत्वव" दिति च । ननु घटादिसत्त्वं न शशशृंगादिगतासत्त्वस्यात्यन्ताभावरूपं । येन तस्य तुच्छत्वस्यात् । किं नु घटादौ भ्रातिप्रातिपन्नासत्त्वस्येति चेत् न । सत्त्वस्य यदसत्त्वं प्रत्यत्यन्ताभावरूपत्वं तत्प्रत्यसत्त्वस्यात्यन्ताभावरूपत्वात् नुपपत्तः । निसत्त्वरूपत्वात् । घटादिगतसत्त्वस्य शशशृंगादिगतासत्त्वस्य च विरहयोरेकत्रोक्तौ बाधकाभावाच्च । तयोः परस्परविरहरूपत्वाभावात् सत्त्वयैवोक्तेः । अत्र ब्रूमः । समानसत्ताक्रयोः परस्परविरहयोर्व्याप्यत्वे सति व्यापकत्वं परस्परविरहरूपत्वं । तादृशयोः भावान्कत्र संभवतः । घटादौ सत्त्वस्य पिशशशृंगादिगतासत्त्वस्यात्यन्ताभावो नैतिव्यभिचारवार्णायमानसत्ताकिनिविग्रहविशेषणं । अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकभावोऽस्त्येव । एवं च न शशशृंगादिगतासत्त्वस्यासत्त्वापत्तिरिति ॥ निधर्मकानि ॥ उभयभावाभावेनैव निब्रह्मवत्सद्रूपत्वानुपपत्तिरिति । नन्वैकैवमर्थानुगतं न सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्ता ब्रह्मवत्प्रत्येकप्रपञ्चस्य सत्त्वभावत्वकल्पनमानाभावात् अनुगतव्यवहाराभावप्रमगाच्च सत्प्रतीयोगिकासत्प्रतीयोगिकभेदद्वयवासाध्यं । तथा चोभयान्मकत्वान्यतरात्मकत्ववताहभेदाभावेन तार्थ्यामर्थान्नवकाश इति । भवे । रजतं विना पिशुको रजतप्रतीतिव्यवहारादिदृशनात्म्यदाश्रयिनापि सत्प्रतीत्यादेरुपपत्ताव्रति लाघवमिति ब्रह्मापि सद्रूपं निश्च्येत् । प्रामित्वाद्ब्रह्म सद्रूपमिति तु जगत्यापि तुल्यं । एतन्ना न कमन्त्रल्यनरूपबाधकतमहकुतमत्त्वाभावानुमानमर्थमद्रूपत्वाभावेऽपि पृथग्यस्य तानि सद्रूपत्वेनार्थान्तरमिति निरुपमं । न कस्य प्रामितमद्रूपत्वानुपवादकत्वात् । अन्यथा मत्वाभावानुमानस्य लाघवनप्रातीतिकमत्वाभावेऽपि पृथग्यमानं न जगच्छून्यमेव स्यादिति भावः प्रामितमर्थान्तराच्चेति । मदमदुभयान्यान्याभावस्य माध्यतायानुव्याहृतमाध्यवकल्यादिदोषान्त्वथ ॥ त्रयोदशानि ॥ अभावमनन्त

भव्यत्रयोदशत्वबोध्यं ॥ कथंचिदिनि ॥ अनुमितिविषयस्योभयाभावरूपसमाध्यस्यकस्मिन्नाधिकरणेप्रसिद्धभावेपिप्रत्यका
 धिकरणेउभयाभावप्रसिद्धिरस्तीत्यर्थः ॥ अस्त्वन्यानांभावांशइति ॥ यथापक्षतावच्छेदकनानात्वैकाचिदधिकरणपक्षताव
 च्छेदकावच्छेदनसाध्यसिद्धेर्जातत्वात्तत्क्षेत्रसिद्धसाधनंथासाध्यतावच्छेदकनानावेपिसिद्धसाध्यांशेसिद्धसाधनमेव । सा
 ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यपक्षतावच्छेदकावच्छेदनेसिद्धिरूपस्यसिद्धसाधनवीजस्योभयत्रापितुल्यत्वादित्यर्थः । ननुसाध्यताव
 च्छेदकनानात्वेषुभयाभावगोचरसमूहालंबनरूपकानुमित्युद्देशे नांशतःसिद्धसाधनं । असत्त्वात्यंताभावांशेष्युद्देशयायाःसमू
 हालंबनरूपायाःसिद्धेरजातत्वात् । अनुमितिद्वयोद्देशेचसिद्धसाधनमेव । नांशतःसिद्धसाधनंचैवंपक्षतावच्छेदकनानात्वापि
 उक्तविधयानांशतःसिद्धसाधनमितिवाच्यं । इष्टापत्तेरितिचेत्सत्यं । समूहालंबनानुमित्युद्देश्यत्वएवतस्याअसत्त्वाभावांशेपक्षता
 वच्छेदकावच्छेदनेसिद्धयत्साध्यतावच्छेकावच्छिन्नसाध्यतद्विषयसिद्धिरूपत्वेनसिद्धसाधनत्वासिधानमित्यदोषः । ननुअपक्षा
 बुद्धिविषयत्वादेर्व्यासज्यवृत्तिधर्मस्यसाध्यतावच्छेदकतायांनांशतस्सिद्धसाधनं । अतएवानुपदमेववक्ष्यतिसाध्यतावच्छेदक
 क्यान्नांशेसिद्धसाधनमितिचेत् । सत्यं । तत्रव्याहत्यादिरेवदोषोवोध्यः । ननुसाध्यैकादिनिविष्टस्यासत्त्वात्यंताभावस्यपक्ष
 सिद्धाद्यदिसिद्धसाधनतदापृथिवीतरभिन्नेत्यत्रत्रयोदशा^{२५, १६}न्योन्याभावानामपिघटोनजलादिरितिप्रतीत्याघटादंसिद्धेःसुतरांसिद्ध
 साधनंस्यादित्यतआह ॥ पृथिवी^{२५, १७}त्वोपहितइति ॥ घटादिभिन्नपृथिवीत्वोपहितइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्रयोदशा
 न्योन्याभावानापृथिवीत्वसामानाधिकरण्यस्यापिघटादंसिद्धोक्तदोषतादवस्थ्यात् ॥ दृष्टान्तस्येति ॥ असत्त्वाभावस्यसाध्य

तावच्छेदकावच्छिन्नस्य शक्तिरूपादावभावोदित्यर्थः । ननुवाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य तत्राभावेपि क्वचिदप्युपाधासत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकोरूपादावध्यस्येव । तस्य तत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् । मैवं । सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपस्यासत्त्वव्यतिरेकस्य साधनं व्यर्थमित्युक्तत्वेन वाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्यैव साधयितुमुचितत्वेन साध्यैव कल्याणपरिहारात् । न न्वभावद्वयस्य साध्यतायां रूप्ये सत्त्वाभावस्य सत्त्वेपि असत्त्वाभावाभावेन यदि साध्यैव कल्प्यताहृथिवीतरभिन्नत्वत्रजलेतजः प्रभृतिद्वादशभेदानां सत्त्वेपि जलभेदस्याभावेन साध्यैव कल्प्ये एव तजः प्रभृतिष्वपि स्वस्वेतरप्रतियोगिकद्वादशभेदसत्त्वेपि स्वस्वभेदाभावात् साध्यैव कल्प्यमेव स्यादित्याशङ्क्याह ॥ पृथिवीत्वहेतुस्तु व्यतिरेकीति ॥ तथाच न तत्र दृष्टातापेक्षतिन तत्प्रयुक्तसाध्यैव कल्यादिदोषावकाश इति भावः । ननु पृथिवीत्वहेतौ दृष्टान्तपक्षेण साध्यप्रसिद्धभावेन साध्यव्यतिरेकनिरूपणं न स्यादित्यत आह ॥ त्रयोदशेति ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नानां त्रयोदशान्योन्याभावानां स्वस्वाधिकरणविद्यमानानां ज्ञानेन सति साध्यव्यतिरेकनिरूपणस्यादित्यर्थः । नन्वेवमेकान्योन्याभावाधिकरणस्यापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याधिकरणतया तद्वावृत्तस्य हेतोरसाधारण्यस्यादित्याशङ्कापरिहारायोक्तं ॥ समूहालम्बनैकज्ञानोपादृढत्वमात्रेणेति ॥ एकैकान्योन्याभावस्य न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं । साध्यतावच्छेदकस्य समूहालम्बनैकज्ञानोपादृढत्वस्य व्यासज्यधृतधर्मस्य प्रत्येकाभावव्यवर्थासः । तथा च प्रत्येकाभावाधिकरणस्य न स पक्षत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यरहितत्वात् । तदुक्तं । तावदभावयोगीह्यत्र स पक्षो भवति ननु तदेकदेशकतिपयाभाववान् । साध्यतायास्तावतिपयासिरेति । सत्त्वात्वं ताभावादेमुप्रत्येकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमपि

नासाधारण्यं दृष्टांतस्य सत्त्वादिति भावः । नन्यतएव त्वयतिदिष्टाव्याहतिरनुपपन्ना । एकत्र विरुद्धोभयप्रतियोगिकाल्यताभावसाध
नेहि सा स्यात् । नचात्रोभयात्यंताभावौ साध्यावित्यत आह ॥ व्याहृतेरिति ॥ उभयात्यंताभावयोस्सामानाधिकरण्योक्तोऽव्या
हतिवत् उभयात्यंताभावयोः सामानाधिकरण्येन संबन्धेन विशेषणविशेष्यभावोक्तविव्याहतिरित्यर्थः ॥ किंचेति ॥ यद्यपि नां
शतः सिद्धसाधननापिव्यर्थविशेष्यत्वं तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वमित्यन्वयः ॥ पक्षनावच्छेदकबानात्वेनेति ॥ यद्यपि पक्षता
वच्छेदकनानात्वेऽपि उक्तविधयानां शतः सिद्धसाधनं । तथापि मतांतरेण द्वेदोध्यं ॥ पक्षतावच्छेदकैक्यादिति ॥ पक्षतावच्छे
दकैक्येऽशतः सिद्धसाधनं न भवत्येव । तथाहि पक्षतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धोऽहिसिद्धसाधनमेव न शतसिद्ध
साधनं तादृशसिद्धेरवानुमानसाध्यत्वात् । तदसिद्धौ च तच्छक्यवनास्ति । नाहि पक्षे साध्यसिद्धिमात्रेण तत् । किंतु पक्षतावच्छेदक
धर्मसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्ध्या । अन्यथा धूमवत्त्वेन पवते वह्निश्च येऽपि सिद्धसाधनप्रसंगादित्यर्थः ॥ साध्यतावच्छेद
कैक्यादिति ॥ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसिद्धेरभावादित्यर्थः ॥ नापि व्यर्थविशेष्यत्वमिति ॥ यथेश्वरानुमाने कृ
तिमज्जन्यमिति साध्यकरणमात्रेणापीश्वरसिद्धावपि चिकीर्षादिविशेषणस्य नैव व्यर्थं व्यापकविशेषणानामुद्देश्यप्रतीत्यत्वात् ।
यथाभेदाभेदादिना तां किं प्रत्युक्ते भिन्नाभिन्नमिति साध्यं भिन्नत्वविशेषणस्य तां किं केणांगीकृतत्वेऽपि नैव व्यर्थं तत्प्रतीतेरुद्देश्य
त्वात् । तथेहापि साद्विलक्षणत्वं सत्त्विलक्षणत्वमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वात् नव्यविशेष्यत्वमित्यर्थः ॥ समानाधिकृतत्वादि
ति ॥ शुक्लपटइतिसामानाधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः ॥ व्यापकविशेषणानामिति ॥ नच व्यतिरेकव्याप्तासाध्याभावस्य व्या

प्यतयात्रविशेषणव्यर्थमितिवाच्यं । विशष्टविशिष्टभेदं न कस्मिन्वाप्यतावच्छेदकद्वयप्रवेशाभावेन तद्वैजाभावादित्यर्थः ।
 नन्वीश्वरानुमानेनानादिघटितसाध्यत्रयमेवाभिप्रतिमिति न तद्वृष्टातः भेदाभेदानुमानेनैव प्रयोजकत्वपरिहाराय भिन्नत्वविशेषण
 सोद्देश्यतेत्याशंक्यप्रकृतेरिति चेत्त्याह ॥ यद्विच्येति ॥ गुणादिकं गुणयादिनाऽभिन्नसमानाधिकृतत्वादित्यवकृतं अत्र भेदरूपसाध्य
 वत्यपि घटकलशादावविद्यमानस्य समानाधिकृतत्वस्याभेदरूपसाध्यप्रत्ययप्रयोजकत्वं स्यात् । तदुक्तं “तस्मिन्मूल्यभेदवत्तत्तद्विना
 पि भवत्तत्तदप्रयोजकत्वा” इति । अतो प्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ नर्हन्ति ॥ मत्त्वाभावमात्रस्य नाध्यत्वमन्वाभाववदिति तुच्छं
 विद्यमानस्य दृश्यत्वस्याप्यप्रयोजकत्वं माभूदित्यसत्त्वाभावोपि साध्यकारो न निवेशित इति न व्यर्थं निवेश्यत्वमित्यर्थः ॥ सैवमिति ॥
 तुच्छदृश्यत्वाभाववति विशिष्टसाध्यमपि नास्तीति नाप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ नैथाप्यप्रमिद्विविशेषणत्वमिति ॥ विशिष्टसा
 ध्यस्य सत्यसति चाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । न च शुक्तिरूप्य एवोभयाभादप्रसिद्धिरस्तीति वाच्यं । न त्रसत्त्वेन तृतीयमात्मत्वानधिकरण
 त्वरूपासत्त्वस्याभावविद्यमानपित्राध्यत्वरूपस्यासत्त्वस्य व्यतिरेको नास्तीति प्रागवोचाम । ननु यदि न च्चाभावविशेषितास्त्वाभा
 वरूपविशिष्टसाध्याप्रसिद्ध्याप्रसिद्धविशेषणत्वं तदा जलादिद्वद्दृशान्योन्याभावादेशे पित्तसमवायान्योन्याभाव एव विशिष्टसाध्य
 स्यादप्यप्रसिद्धत्वेन प्रत्येकान्योन्याभावानां प्रसिद्ध्या साध्यप्रमिद्व्यपवर्णनं विरुध्यतेत्यत आह ॥ पृथिवीति ॥ पृथिवीतरेष्वित्यत्र
 जलादिद्वद्दृशभेदविशेषितमवयवभेदरूपविशिष्टमसाध्यं नवात्रयोदशभेदानामेकाधिकरण्यमाध्यतादच्छेदके येन प्रमिद्वि

शेषणत्वस्यात् । किंतु स्वस्वाधिकरणे विद्यमानानां त्रयोदशान्योन्याभावानामपेक्षा बुद्धि विषयत्वममूलं लवनं कज्ञानोपा रूढत्वादि
 रूपव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाम्याध्यताकानां साध्यत्वं । तथा च नाप्रसिद्धिर्न त्राऽमाधारण्यसिद्युक्तमिति भावः । ननु सत्त्वाभा
 वासत्त्वाभावयोर्विशेषणविशेष्ययोः प्रसिद्ध्या तद्विशिष्टमप्रसिद्धमेव । विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यभ्यामनतिरक्तात् । अन्यथा
 क्षणिकत्वापत्तेरित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ प्रत्येकप्रसिद्ध्या यद्विशिष्टप्रसिद्धिस्तदर्थः । विशिष्टं तु त्वन्मतेऽप्यतिरिक्तमेवेति भा
 वः । सर्वस्मिन्प्रतिपक्षोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमिति द्वितीयपक्षं दुपयति ॥ नञिनीयइति ॥ अङ्गैर्न ह क्विरिति ॥ उपल
 क्षणमेतत् । तवमंतरूप्यमिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वपक्षे तत्त्विकत्वात्ताभावप्रतियोगित्वस्य रूपेऽभावात्ताद्वयकल्यच । रूप्यमि
 थ्यात्वस्य तत्त्विकत्वं तद्वोधकस्य प्रत्यक्षादेः तत्त्वादेदकत्वापत्तिरिति च बोध्यं । ननु प्रपंचनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्मभात्रत्वात्प्रपंचनिषेध
 स्य तत्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वं इति चेत् । मैवं । प्रपंचश्च मर्थमधिष्ठानब्रह्मसुरणस्यावश्यकतया ब्रह्माभिष्टप्रपंचनिषेधस्यापि प्र
 काशे प्रपंचश्च मासंभवात् । न चेदं त्वाधिष्ठानप्रकाशेऽपि प्रपंचनिषेधत्वादिना न प्रकाश इति वाच्यं । तत्रमते प्रपंचनिषेधत्वादेरपि ब्रह्म
 मात्रत्वात् । अन्यथानिर्विशेषत्वहानिप्रसंगादिति ॥ सिद्धिर्माधेयनादिति ॥ अत्रमाध्यवकल्यमपि बोध्यं ॥ ८५ ॥ वहारिकत्वयो
 नि ॥ घटादितुल्यतया प्रपंचनिषेधस्यापि बाध्यत्वं । अन्यथा दृश्यत्वादेस्तत्रैव व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । अत्रवदिति । “सि० अ
 तात्त्विक एव निषेधोऽयं अतात्त्विकत्वेऽपि न प्रतिभासिकः किंतु व्यावहारिकः । न च तर्हि निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वाद्
 र्थोत्तरमिति वाच्यं । स्वामार्थस्य स्वात्मनिषेधेन बाधदर्शनाग्निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वेन तत्र । किंतु निषेधस्यापेक्ष

यान्यूनसत्ताकत्वं । प्रकृतेतुल्यसत्ताकत्वात्कथंनविरोधित्वं । नचनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिसत्त्वापत्तिरितिवाच्यं । तत्रहिनिषेधनिषेधेप्रतियोगिसत्त्वमायाति । यत्रनिषेधस्यनिषेधबुद्ध्याप्रतियोगिसत्त्वव्यवस्थायतेननिषेधमात्रंनिषिद्धते । यथा रजतेनंद रजतमितिज्ञानंतरमिदंनारजतमितिज्ञानेरजतव्यवस्थाप्यते । यत्रतुप्रतियोगिनिषेधयोरपिनिषेधस्तत्रनप्रतियोगिसत्त्वं । यथाध्वंससमयेप्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोरपिनिषेधे । एवंचप्रकृतेपिनिषेधवाधेकनप्रतियोगिनःप्रपंचस्यतन्निषेधस्यचवाधना निषेधस्यवाध्यत्वेपिनप्रपंचस्यतात्विकत्वं । उभयोरपिनिषेधतवच्छेदकस्यदृश्यत्वादेस्तुल्यत्वादिति” । अत्रब्रूमः । स्वमदृष्टार्थाभावस्यजाग्रत्यवाधानुभवान्नतस्यवाध्यत्वं । नहिस्वमदृष्टमात्रेणवाध्यत्वं । आत्मादेरपिवाधापत्तेः । यच्चोक्तंप्रकृतेप्रतियोगिनिषेधयोस्तुल्यसत्ताकत्वमिति । तदपि न । निषेधस्यवाध्यत्वमेतियोगितदभावयोस्तुल्यसत्तायाएवासिद्धः । यच्चोक्तंनिषेधस्यनिषेधेपिनप्रतियोगिनःसत्त्वापत्तिरिति । तदपि न । त्रैकालिकनिषेधस्यवाध्यत्वमेतियोगिसत्त्वापत्तेर्द्वारत्वात् । यथोदाहृतं रजतादौ । यत्रहिप्रतियोगिसत्त्वविनानिषेधस्यनिषेधोनुपपन्नस्तत्रनिषेधस्यनिषेधेप्रतियोगिनःसत्त्वं । तृतीयप्रकाराभावात् । प्रागभावादौतुनैवमितिनप्रागभावाभावेप्रतियोगिनःसत्त्वं । तृतीयप्रकारस्यध्वंसस्यापिसंभवात् । तस्माद्युक्तमर्थ्यताभावस्यवाध्यत्वमेतियोगिनःपारमार्थिकत्वापत्तिरिति ॥ अथानेरादिनि ॥ व्यावहारिकप्रतियोगिमति व्यावहारिकतदर्थ्यताभावसाधने बाधोपिबोध्यः । तवमतेजलादिमाधारणार्थ्यनानुमानएवबाधः । अन्यथात्वार्थ्यनानुमानमप्यद्वैतस्यत्रनामांतरमित्युक्तत्वादितिभावः ॥ अद्वैतधुनिरिति ॥ नचब्रह्मभिन्नप्रपंचतन्निषेधादिकमतात्विकत्वेनबाधयंत्याः श्रुतेनाप्रामाण्यमितिवा

च्यं । प्रतियोगितदभावयोरतात्त्विकबोधनस्य विरुद्धत्वात् । वस्तुतोमानस्य स्वार्थसत्तानिश्चायकत्वेन जगदभावग्राहकमानस्या
 पितृत्वात्तदभावस्य बाध्यत्वांगीकारे श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वं दुर्वारं ॥ तत्प्रतिनियोगिन इति ॥ व्यावहारिकाल्यताभावप्रतियोगिन
 इत्यर्थः । अत्र चान्वयदृष्टांताभावेऽपि शुक्तिरूप्यादिरव्यतिरेकदृष्टांतः । रूप्यादौ पारमार्थिकत्वाल्यताभाववति व्यावहारिकाल्यं
 ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेन व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारवारणाय प्रातिभासिकस्येति विशेषणं । तदर्थश्चोभयसिद्धिमिथ्यात्वकिं
 न्नत्वं । मिथ्यात्वं च सद्विविक्तत्वं । अतस्तुच्छेऽपि न व्यभिचारः । नापि पक्षे हेत्वसिद्धिः । रूप्यादौ तूक्ता प्रातिभासिकत्वरूपविशेष
 णविरहप्रयुक्तो विशिष्टव्यतिरेकोऽस्यैवेति न व्यभिचार इत्यर्थः । न च साध्यवति ब्रह्मणि हेतोरभावादसाधारण्यमिति वाच्यं । वास्त
 वासाधारण्यस्याप्रतिबंधकत्वात् । न च साध्यवद्भावावृत्तत्वमात्रेणासाधारणत्वं । किंतु सर्वनिश्चितसाध्यवद्भावावृत्तत्वेन हेतोरानात्
 ब्रह्मणस्त्वन्मतेऽज्ञेयत्वेन साध्यवत्तयाऽनिश्चयादिति ॥ किंचिति ॥ वायोरूपात्यंताभाववत्स्वरूपेण वब्रह्मणि प्रपंचस्य पुरोवर्तिनि
 चरजतस्यात्यंताभावो वा यदेवाच्यत्वस्य स्वपिसमवेतत्वेन वाच्यत्वात्यंताभाववत्सामर्थिकत्वेन व्याधिकरणेन धर्मेण तत्र तत्स्यात्यं
 ताभावो वा प्रपंचस्य रजतस्य वा मिथ्यात्वमिति विकल्पार्थः । ननु प्रपंचस्य रजतादेश्च स्वरूपानुपमर्दननिषेध इत्यनुपपन्नं । मिथ्याव
 स्तुनः स्वरूपस्यैवाभावात् । अत उक्तमसद्विलक्षणं इति ॥ असतो निरुपाव्यस्य परस्वरूपनास्ति । प्रपंचो रूप्यचासद्विलक्षण । अतस्त
 स्य किंचित्स्वरूपमस्यैवेति भावः ॥ श्रुत्यादि सिद्धोत्पत्त्यादिकस्येति ॥ आद्यविशेषणद्वयं विद्यदादेस्तृतीयचतुर्थे विद्यदादेः
 रूप्यादेश्च । असद्विलक्षणरूपेणेति स्थभूतलक्षणेतृतीया । श्रुत्यादि सिद्धोत्पत्तिकस्य धीकाले विद्यमानस्यासद्विलक्षणस्वरूपस्यैव

कालिकनिषेधो न भवति । उतपत्याद्यसंभवापातादित्यर्थः ॥ त्रैकालिकिति ॥ तथाचापसिद्धातइत्यर्थः । अत्रवदति ।
 “सि० स्वरूपेणैवैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वप्रपञ्चेत्येवांगीकुर्मः । तथाहि । शुक्तरजतभ्रमानंतरमधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे
 णरूप्यनास्तिनासीन्नभविष्यतीतिस्वरूपेणैवनेहानेतिश्रुत्याप्रपञ्चस्वरूपेणैवनिषेधप्रतीयते । नचतत्रलौकिकपरमार्थरजत
 मेवस्वरूपेणनिषेधप्रतियोगीतिवाच्यं । भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । नचतद्व्युत्पत्त्याद्यसं
 भवः । नह्यनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वेतत्र । पररनिषिद्धस्वरूपत्वेनांगीकृतस्यापिविद्यदादेरुत्पत्त्याद्यनांगीकारात् । किंतु
 वस्तुस्वभावैकमन्यदेवकिंचित्तयोर्जकवक्तव्यं । तत्समयापिकल्पितस्यस्वीकारात् । नचैकालिकनिषेधप्रतिस्वरूपेणाप
 णस्थरूप्यपारमार्थिकत्वाकारणप्राप्तिभासिकंवाप्रतियोगीतिमतहानिः स्यादितिवाच्यं । अस्ववचमोलौकिकपारमार्थिकरजत
 तादात्म्यनभ्रतीतेप्राप्तिभासिकमेव रजतं प्रतियोगीत्यर्थः । तत्रस्वरूपेणपारमार्थिकत्वेनत्रत्यनास्थायांवागवदः । एतावदुक्तिश्च
 पुरोर्वतितादात्म्यनभ्ररजतंप्रतीयतइतिमतनिरासार्थं । कांकिपारमार्थिकरजततादात्म्यनापिप्रतीयतइतिप्रतिपादयितुंवा ।
 तदुक्तं तत्त्वप्रदीपिकायां । “तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतभ्रनंदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीतिपूर्वाचायाणांवाचायुक्तिरपिपुरोवति
 निरजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनाल्लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतयाप्रतीतस्य कालत्रयेपिलौकिकपरमार्थरजतमिदं न भवतीति निषेध
 प्रतियोगितामंगीकृत्य न तव्यं” इति । अयमभिप्रायः । एकविभक्त्यंतपदोपस्थापितं धर्मिणि प्रतियोगिनिचनञोन्यान्याभाववा
 धकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिबलसिद्धत्वाद्धटः पटो न भवतीति वाक्यत्रयदिदं रजतं न भवतीति वाक्यस्यान्योन्याभाववाधकत्वस्थिते अ

भिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वाद्भिलप्यमानप्रतीतेर्नदंरजतमितिवाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव । तथाचइदंशब्द
 निर्दिष्टपुरोवर्तिप्रतीतिकरजतेरजतशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रतीतेरार्थिकमिथ्यात्वं । नात्ररजतमितिवाक्या
 भिलप्यमानाचप्रतीतिरत्यन्ताभावविषया । भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेवधर्मिप्रतियोगिनोर्नजःसंसर्गाभावबोधकत्वनिय
 मात् । साचपुरोवर्तिप्रतीतस्यैवव्यावहारिकमत्यन्ताभावविषयीकरोतीतिकठोरमेवमिथ्यात्वं । अतोनापसिद्धांतोनान्यथाख्या
 त्यापत्तिर्नवाग्रंथविरोधइति । अत्रोच्यते । प्रातिभासिकरजतस्यलौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनत्वन्मतेप्रतीतिर्नयुक्ता । प्रा
 तिभासिकरूपस्यलौकिकपरमार्थिकरजतज्ञानाकार्यत्वात् । प्रातिभासिकस्यस्वोपादानाज्ञाननिवर्तकज्ञानविषयेणैवतादात्म्य
 प्रतीतिश्च । नहिपुरोवर्तितत्वाज्ञानेपिलौकिकपरमार्थरजततत्त्वज्ञानमात्रात्प्रातिभासिकरजतनिवृत्तिरस्ति । शुक्लःपटइतितुशुक्ल
 पटयोरैकाज्ञानकार्यत्वात् एकत्राध्यासाच्च । नचैवंधटपटयोरपितादात्म्यप्रतीत्यापत्तिः । तादृशप्रतीतासत्यामेतत्स्यनिमित्तत्वं
 कल्प्यते । आरोपेसतिनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमस्तीत्यारोपइतिन्यायात् । लौकिकपरमार्थरजतसन्निकर्षादिरूपसामग्रीवि
 रहाच्च । अतएवत्वयाऽन्यथाख्यातिःप्रत्याख्याता । तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेवंपदास्यदेस्वरूपेणनिषिद्धतइत्येवत्वत्वाचा
 माचार्याणांवाच्यमर्थः । तत्रभ्रमत्राधैवयधिकरण्यादिदोषस्तुदंडापूपन्यायेनममानुकूलएव । तस्मादुष्परिहरोपसिद्धांतादिदोष
 इति । रूप्यस्यवियदादेशश्चस्वरूपेणत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेदूषणांतरमाह ॥ अत्यन्तासत्त्वापाताच्चेति ॥ अन्यथेति ॥
 मिथ्यात्वानुमानकालेपटादेस्तत्वन्यत्रासत्त्वासंमतौपटादेस्तुभिन्नदेशेश्चत्वापत्त्याअर्थांतरतास्यादित्यर्थः । पटादेस्तत्वन्यत्रसत्ता

त्वयापि नांगीक्रियते इत्याह ॥ नहीति ॥ रूपादेरसद्वैलक्षण्यनिरासायासत्त्वविविक्तिके ॥ न च तेषामिति ॥ निरुपाख्यत्वशब्दश्च सत्य
विषयत्वप्रमित्यविषयत्वं वा । आद्यो आह ॥ निरुपाख्येति ॥ तथा चासत्त्वेन संप्रतिपन्नस्याप्यसत्त्वं न स्यादित्यर्थः । द्वितीयेदो
षमाह ॥ असत्तइति ॥ असद्वैलक्षण्यज्ञानार्थमसत्प्रतियोगिनोऽवश्यं ज्ञेयत्वात् । असत्प्रतीतिनिरासार्थमसत्प्रतीतिः प्रसक्त्य
पेक्षा । सा चासदवच्छिन्नप्रतीतिविषयैव । प्रेक्षावत्कृतस्य शब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानपूर्वकत्वात् । असत्यदप्रयोगार्थमसत्तो ज्ञान
सावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ जैर्गतीति ॥ शून्यवाद्यनङ्गीकृतस्यासद्वैलक्षण्यस्य रूपादौ त्वयास्वीकार्यत्वात् । अन्यथारूपादौ ज
गतिचासद्वैलक्षण्यप्रतिपादनफलं न स्यादित्यर्थः ॥ त्वयापीति ॥ अन्यथा आपाद्यापादकयोरेव शिष्टस्यादित्यर्थः ॥ ब्रह्मणी
नि ॥ सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धरूपत्वेन प्रतीतेरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धरूपत्वे स्थितं सत्त्वं नाप्र
तीयमानत्वमसत्त्वं चेत्तदभावः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं सत्त्वं ब्रह्मणिस्यादित्यर्थः ॥ येन पुंसि ॥ न ह्यत्र जगददशित्यादि निरर्थ
केष्विव पदार्थधीरेव बाहुल्यमजनिमित्याद्यपार्थकेष्विवान्वयधीर्वा नास्ति । विपरीतबोधकशुयोग्यताभावापि योग्यताभ्रमेणाका
क्षाज्ञानेन च वाक्यार्थज्ञानोत्तरनुभवात् । अन्यथा प्रवृत्त्यादेरयोगात् । तथा च सत्त्वेनाप्रतीयमानत्वं शश्रुगादावसिद्धमित्य
र्थः । ननु शश्रुगमस्तीति वाक्याभासाच्छशे अनिवचनीयश्रुगविषयकोभ्रम इत्यद्यते न त्वमद्विषयकः मइत्यत आह ॥ त्वन्मन
पीति ॥ अनिवर्च्यवादिनस्तवमते पितत्राध्यस्तस्यास्ति त्वस्यानिवर्च्यत्वेऽपि शश्रुगमसदिति वाक्यमइव शश्रुगमस्तीति वाक्यपि
शश्रुगशब्देनासत्तत्त्वप्रतीतेरित्यर्थः । ननु शश्रुगादिशब्दात्तद्विकल्पमात्रं जायते । तदुक्तं । "शब्दज्ञानानुपपत्तिवस्तुशून्या

विकल्प” इति । एवं च शशश्रृंगदिशब्दास्मासतः प्रतीतिरित्यत आह ॥ वक्ष्यते चैनदिति ॥ विकल्पस्येच्छादिवत् ज्ञानान्यवृ-
 त्त्यंतरत्वे अनुभवविरोधः । प्रवृत्त्याद्ययोगश्च । न हि शशश्रृंगस्यासत्त्वाज्ञानदशायां तदस्ति त्वज्ञानस्य गोश्रृंगास्ति त्वज्ञानात्मात्र
 यापि विशेषेण भूयते । असति वृत्त्यंतरवज्ज्ञानस्यैवोपपत्तेश्च । अन्यथा शुक्तिरूप्यादेरपि विकल्पमात्रं नु प्रतीतिरिति स्यात् । वि-
 कल्पस्य ज्ञानविशेषत्वे त्विष्टापत्तिः । वस्तुशून्य इति च कोऽर्थः । किमप्यनुल्लिखन्निवाऽसद्वोल्लिखन्निति वा । आद्ये अनुभववि-
 रोधः । व्यवहाराद्यनुपपत्तिश्च । न ह्ययं घटादिवत् किमप्यनुल्लिखन्ननुभूयते । द्वितीये सिद्धं नः समीहितं । इत्यादिवक्ष्यत इत्यर्थः ॥
 तद्वैक इति ॥ असदासीदित्यसत्प्रतीतेरनुवादमुखेनोक्तैरित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यत्वस्येति ॥ असद्विलक्षणत्वात्तस्येत्यर्थः ॥
 लोभवेनेति ॥ सदन्यत्वमेवासत्त्वं न त्वनिर्वाच्यमिन्नत्वमपि तत्र प्रवेश्यं । न चानिर्वाच्यस्यासत्त्वाभावार्थतद्विशेषणं । स्वरूपेण
 निषेधतस्यासत्त्वापरिहारादित्यर्थः ॥ अनिर्वाच्यस्यापीति ॥ तथा चासंभव इत्यर्थः ॥ निस्स्वरूपत्वस्येति ॥ मिथ्याभूतस्य
 सस्वरूपत्वे तस्य स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्यायोगादित्यर्थः ॥ न च मिथ्याभूतमिति ॥ तथा च मिथ्याभूतस्य स्वरूपेण वस्त्वा-
 धिकरणनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं निरुद्धमित्यर्थः ॥ स्वदेशकालयोरिति ॥ प्रतियोगिस्वरूपसमानाधिकरणस्यात्यंताभा-
 वत्वं पारिभाषिकं स्यात् । तथा च तादृशभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वरूपेणाभावप्रतियोगित्वं न सिद्ध्योदित्यतस्तत्सिद्ध्यर्थं तत्र रजतादिस्व-
 रूपं नास्तीति वाच्यं । एवं चासत्त्वापत्तिर्दुर्वारित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ निषेधाधिकरणेऽपि प्रतियोगिनः सत्त्व इत्यर्थः ॥ अतनुष्व-
 पीति ॥ अत्यंताभावस्य प्रतियोगिनादेशिको विरोधः सर्वसिद्धो न स्यादित्यर्थः ॥ प्रागभावादेः प्रतियोगिना

कालिकोविरोधो न स्यादित्यर्थः ॥ ^{३३।१३}तुच्छेपीति ॥ स्वात्यंताभावाधिकरणेपि स्वस्य प्रतीतिमात्रेण स्वरूपत्वं च तद्विच्छेदोऽपि स्वात्यंता
 भावसामानाधिकरण्यसहितं स्वस्वरूपं स्यादित्यर्थः । सर्वासिन्धुपि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिर्धेयप्रतियोगित्वमित्यस्यात्यंतासच्छब्द-
 नतुल्यार्थत्वमपीत्याह ॥ ^{३३।१३}तत्रानदानीमिति ॥ न च नि ॥ मिथ्याभूतस्य स्वरूपेण निर्धेयइति पक्षे तदभावापि निष्प्रतियोगिक एव
 ननु सप्रतियोगिकः । प्रतियोगिस्वरूपस्यैवाभावात् । नापि सदा सर्वत्र सद्बुलक्षण्यमात्रं । स्वरूपेणैव प्रतिपेधादित्यर्थः ॥ अस्य न
 इति ॥ असत् आत्यंतिकनिर्धेयप्रतियोगित्वं नास्ति । मिथ्याभूतस्य तु तदस्ति । तथा च तत्कृतमेव मिथ्याभूतस्यासद्बुलक्षण्यमि-
 त्यर्थः ॥ ^{३३।१३}असत्त्वस्येति ॥ असत्त्वं नात्यंताभावप्रतियोगि । असत्त्वादित्यत्र हेतुः कृतमसत्त्वं । अत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमुक्त-
 साध्येन विरुद्धमित्यर्थः । ननु हेतुः कृतमसत्त्वं नात्यंताभावप्रतियोगित्वं किंतु सदनिराच्यभिन्नत्वमतो निर्विरोधइत्यत आह ॥ अस-
 नोसत्त्ववदिति ॥ असत्त्वादीनां धर्मिसत्तानिरपेक्षाणां यथाऽसति विद्यमानता तथोक्तनिर्धेयप्रतियोगित्वस्यापीत्यर्थः । ननु य-
 मिसत्तानपेक्षाणां धर्मिणां विनाव्यवस्थानमस्तु । अत्यंताभावप्रतियोगित्वं तु न तथेत्याशंक्याह ॥ प्रागभावादीनि ॥ ननु य-
 नियोगित्वेति ॥ विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ॥ प्रतियोगित्वस्येति ॥ अभावप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः । तथा चा-
 भावप्रतियोगित्वाविशेषाद्यथा विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं धर्मिसत्तानपेक्षं तथात्यंताभावप्रतियोगित्वमपीत्यर्थः । रूपादि-
 वदिति व्यतिरेकहृष्टांतः । ननु विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं धर्मिसत्तानपेक्षं तद्विनिर्घोषादेः प्रागभावाद्बुलक्षण्यमात्रमात्रम्
 स्यादित्यत आह ॥ ^{३३।१३}कालानरइति ॥ यस्मिन्काले विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं धर्मोऽवततस्मिन्काले तद्वर्तमानास्ति ।

अन्यदानुसत्यपि धर्मिणि विद्यमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वरूपधर्मएव नास्ति । अतस्तादृशधर्मस्य धर्मिणं विनैवावस्थानमित्यर्थः ।
 नन्वसतो नाभावप्रतियोगित्वं । तत्र प्रतियोगित्वे असद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वात् । घटादेरप्यविद्यमानतादशायां न विद्यमानप्राग-
 भावप्रतियोगित्वरूपधर्मप्रत्याश्रयत्वं । किंतु प्रागभावादेरेव विद्यमानस्य घटप्रतियोगिकत्वरूपधर्मप्रत्याश्रयत्वं । एवं सद्वैलक्षण्य-
 मपि नास्ति किंतु सत्येवासद्वैलक्षण्यं । प्रतियोगित्वाभावोपि नास्ति किंतु प्रतियोगित्वाभावे असदाश्रयकत्वं । एवमसज्ज्ञानव्यव-
 हारयोरेवासद्विषयकत्वं न त्वसति तद्विषयत्वं । एवमसद्वैलक्षण्यएवासत्यप्रतियोगिकत्वं न त्वसद्वैलक्षण्यं प्रत्यसतः प्रतियोगित्वमि-
 त्याशंकायामाह ॥ शिष्टमिति ॥ यदुक्तमभावप्रतियोगित्वं प्रत्यसद्वैलक्षण्यं प्रयोजकमिति तन्न । तथा सति लाघवाय सत्त्वस्यैव त-
 त्प्रयोजकत्वापत्त्याऽनिर्वचनीयस्य सद्वैलक्षण्यस्याभावप्रतियोगित्वं न स्यात् । तस्मात् प्रतीतत्वमात्रेण सत इवासतोऽप्यभावप्रतियो-
 गित्वमुपपद्यते । यच्चोक्तं प्रागभावादेरेव घटादिप्रतियोगिकत्वमित्यादितदपि न । घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वाभावे प्रागभावादि-
 प्वपि तत्र प्रतियोगिकत्वं न स्यात् । एवं प्रागभावादधे घटादिप्रतियोगिकत्वे घटादेः प्रागभावप्रतियोगित्वादिकमवर्जनीयमेवेत्यादिकं व-
 क्ष्यत इत्यर्थः ॥ असतोऽप्रसक्तैरिति ॥ प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गज्ञानं प्रसक्तिः । तथाच निषेधप्रतियोगित्वतदभावकृतमेवमि-
 श्यासतो वैषम्यमिति भावः ॥ ब्रह्मजगतोरसद्वैलक्षण्यस्यासत्तादात्म्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादित्यर्थः ॥ नासिदा^{३३१}
 सीदिति ॥ नासदसीशो सदासीत्तदानीमिति श्रुत्या तदानीं शब्दाच्चिद्विष्टे असतो ज्ञानाभावे न तत्र तन्निषेधो न बोध्येत्यर्थः ॥ अस-
 ति चेति ॥ निषेधाधिकरणे प्रतियोगिज्ञानाभावस्यात्रापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्यापीति^{३३३} ॥ निषेधप्रतियोगित्वाभावस्येत्यर्थः ।

यद्यप्यसद्वैलक्षण्यादेरपिप्रतियोगिप्रतीत्यधीनसिद्धिक्त्वं तथापिपरोक्तत्वात्प्रतियोगित्वाभावस्यग्रहणं । निषेधाधिकरणेप्रति
 योगिप्रसक्तितत्रप्रसक्त्यभावोपिवानिषेधइतिशङ्के ॥ ^{३३१४} ननुतत्रेति ॥ परप्रवृत्तिनिवृत्तिपरणेत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेण
 ति ॥ एतेननासदासीदितिश्रौतनिषेधोव्यावर्तितः । स्वयंप्रकाशेश्वरह्मण्यसद्वैलक्षण्यस्यप्रत्यक्षास्तिस्फुरणमित्यादिनाप्रतीतः ।
 जगतिनुसृष्टमेवासद्वैलक्षण्यंप्रत्यक्षसिद्धं । अप्रत्यक्षेव्यसतिसद्वैलक्षण्यस्यप्रतियोगित्वाभावस्यचवायोरूपाभाववत्प्रत्यक्षत्वसंभवा
 दित्यर्थः ॥ ^{३४१५} अन्यथेति ॥ शब्दाभासादिनाप्रसक्तित्वाऽप्रसक्त्यववाप्रत्यक्षेणनिषेधइत्यनङ्गीकारइत्यर्थः ॥ सममिति ॥ शब्दा
 भासादिनाप्रसक्तौसत्यामप्रसक्त्यववा शशश्रृंगादेरपिनिषेधप्रतियोगित्वंभविष्यति । तथाचनिषेधप्रतियोगित्वतदभावकृतो
 पिनानिर्वचनीयासतोभेदइत्यर्थः ॥ ^{३४१६} शशश्रृंगमिति ॥ यथानुभवसिद्धयाअगुल्यग्रहस्तिशतनास्तीतिप्रतीतदुरपह्ववत्वात्तदुप
 पादकमसतःप्रसक्त्यादिकंकल्यते । तथाशशश्रृंगनास्तीतिप्रतीतदुरपह्ववत्वात्तदुपपादकमपिकल्पनीयमेवेत्यर्थः ॥ अत्राधि
 नेति ॥ निर्वाधमाक्षिसिद्धेत्यर्थः ॥ ^{३४१७} नचनन्नापीति ॥ शशश्रृंगनास्तीत्यत्रनशश्रृंगस्यासतोनिषेधः । येनतदुपपादकमसतः
 प्रसक्त्यादिकंकल्येत । किंतुशुक्ताख्यनिषेधइवशशश्रृंगस्यवनिषेधइत्यर्थः ॥ ^{३४१८} श्रृंगस्येति ॥ शशश्रृंगस्येत्यर्थः । यथाआपण
 स्थरूप्यसदृशस्यवानिर्वचनीयरूप्यस्यशुक्तावारोपोनिषेधश्चतथाऽसदन्यस्यैवानिर्वचनीयस्यासदाभामस्यशशश्रृंगस्यप्रतिषेधइत्य
 र्थः ॥ ^{३४१९} अनाभासस्यैवेति ॥ आपणस्थरूप्यस्थानीयस्यानिर्वाच्यस्यशशश्रृंगभिन्नस्यानाभामशश्रृंगस्यवनिर्वह्यव्यत्यादित्यर्थः ।
 तथाचानाभासस्यासतःप्रतिषेधाथतद्युक्तिस्त्वयापिर्वाच्येत्यभिप्रायः ॥ ^{३४२०} आभासस्येति ॥ यद्यपिस्वरूपेणरूप्यादेःप्रतिषेधइ

तिप्रस्तुतेपक्षेअनाभासस्यननिषेधः । किंवाभासस्यैव । तथापिमतांतरस्यापित्वयाऽनुरोद्धव्यत्वादितिभावः ॥ ^{३५१३}जगदादावि
 ति ॥ यदिशशशृंगनास्तीत्यत्रानिर्वचनीयमसदाभासरूपशशशृंगनिषिध्यते । तर्हितादृशादेवासतोवैलक्षण्यजगद्ब्रह्मणोऽसि
 ज्ञेत् । तस्यैववैलक्षण्यज्ञानोपयोगिप्रतीतिविषयत्वात् । नत्वनाभासरूपादसतः । तस्यसर्वथानुपस्थितत्वेनतद्वैलक्षण्यस्यदुर्वा
 धत्वादित्यर्थः । ननुस्वरूपेणैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वेपिरूप्यजगतोर्नाल्यतासत्त्वं । तार्किकादिमतेतादृशनिषेधप्रतियोगिनो
 रप्यात्मादेरसत्त्वाभावादितिशङ्के ॥ नन्विनिति ॥ तथाचत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वनासत्त्वं । कित्वन्यदेव । तच्चनरूप्यज
 गतोरित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ तादृशनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्यमिथ्यात्वस्यात्मन्यपिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वात्मनःतादृशनिषेधप्रति
 योगित्वेप्रतिपन्नोपाधेरभावात्तद्विशिष्टमुक्तनिषेधप्रतियोगित्वतत्रनास्तीत्यतआह ॥ तस्यापीति ॥ सएवाधस्तात्सएवोपरिष्टा
 दितिभूमरूपस्यात्मनोपिअधआदिःप्रतिपन्नोपाधिरस्तीत्यर्थः ॥ अथिति ॥ तथाचनतादृशनिषेधप्रतियोगित्वमात्मनोतो नतस्य
 मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ तैतएवेति ॥ तादृशनिषेधप्रतियोगित्वाभावादवैत्यर्थः । ननूक्तनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्यसत्त्वस्यात्मनिप्र
 संगभावेपिदेशकालयोरस्तिप्रसंगः । नहिदेशकालौदेशकालयोर्वर्तेते । आत्माश्रयापातादित्यतआह ॥ देशकालावपीति ॥
^{३६१२}सदति ॥ सदादेशकालौसर्वत्रदेशकालावितिप्रतीत्यर्थः ॥ प्रमेयत्विति ॥ नचाश्रिताश्रययोःप्रमेयत्वयोर्भेदान्नप्रमेयत्वस्यस्ववृ
 त्तित्वमितिवाच्यं । नित्यस्वप्रकाशेश्वरप्रमारूपस्यप्रमेयस्यानुगतस्यसंभवेतद्वेदेमानाभावात् । गगनालंताभावस्यैकस्यैवस्ववृत्ते

श्र ॥ अन्योन्यवृत्तीति ॥ उत्पत्त्याद्यप्रतिबंधकत्वात्तात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयोवादोऽइतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ स्वस्मिन्न
 न्योन्यस्मिंश्च वृत्तित्वइत्यर्थः ॥ तदुक्तामिति ॥ अनुव्याख्याने द्वितीयाध्यायतृतीयपादइतिशेषः ॥ तन्नवति ॥ इतिवदत्तापर
 णेवत्यर्थः । “सि० ननु सर्वत्र कालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छानि वाच्ययोः साधारणं । तथापि क्वचिदप्युपाधासत्त्वेन प्र
 तीत्यनहत्वमत्यंतासत्त्वं । तच्च शुक्तिरूप्यप्रपंचे च बाधातृपूवनासत्त्वेति न तुच्छत्वापत्तिः । न च बाधातृपूवशुक्तिरूप्यप्रपंचो बाधसत्त्वं
 ननप्रतीयते । एतदेव सदर्थकनोपाधिपदेन सूचितं । शून्यवादिभिः सदधिष्ठानकश्च मानं गीकारेण क्वचिदप्युपाधासत्त्वेन प्रतीत्य
 नहत्त्वासद्वैलक्षण्यस्य क्वचिदप्युपाधासत्त्वेन प्रतीत्यहत्त्वरूपस्य शुक्तिरूप्यप्रपंचवानं गीकारात् । नन्वेवंमतिर्यावत्सदधिकरणका
 ल्यंताभावप्रतियोगित्वपर्यवसितं । तथाच केवलान्वय्यत्यंताभावप्रतियोगिष्ववृत्तिगगनादिपुताकिंकाणां सिद्धमाधनं । यदाधि
 करणयत्सत्तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वतस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षा यामधिकरणपदेनावृत्तवारणमियोगमवधेनममवाग्रमवधे
 नवायद्धटाधिकरणसमवायमवधेनसयोगसंबंधेन वा यदस्य तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगितया मवधुवृत्तिमत्मुदुरुद्धगमिद्धमाधनं ।
 येन संबंधेन यद्यस्याधिकरणं तेन संबंधेन तस्य तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षायामव्याप्यवृत्तिपुमयोगादिपुसिद्धमाधन
 मिति चेन्न । येन रूपेण यदधिकरणतया यत्प्रतिपक्षतेन रूपेण तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपक्षपदेन मृचितत्वात् । तच्च
 पसंबंधविशेषो वच्छेदकविशेषश्च । नाहसंबंधविशेषमंतरणभूतलघटाधिकरणताप्रतीयते अवच्छेदकविशेषमंतरणवावृक्षेकापि मं
 योगाधिकरणता । तथाच येन संबंधविशेषेणावच्छेदकविशेषेण वा यदधिकरणताप्रतीत्यत्र भवितुमर्हति तेन यमवधविशेषेण तेन

वावच्छेदकविशेषेणतदधिकरणाल्यताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते कसिद्धसाधनं । यदि पुनर्ध्वंसप्रागभावप्रति
 योगित्वमिवात्यंताभावप्रतियोगित्वमप्याकाशादिषु न स्यात् । साधकमानाभावस्य तुल्यत्वात् । इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्षप्रतीत्य
 संभवात् । अनुमाने चानुकूलतत्काभावात् । सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसंगात् । तद्व्यतिरे
 केण कस्यचित्कार्थस्यानुपपत्तेरभावाच्च । एवं संयोगसंबन्धेन घटवतिभूतलसमवायसंबन्धेन घटाभावसत्त्वमानाभावात् । लाघवे
 न घटात्यंताभावत्वेन वधदसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् । संबन्धविशेषप्रवेशे च गारवात् । घटस्य समवायाद्यभावमात्रवि
 षयतया प्रतीत्युपपत्तेराधारेण भवस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वशंकानुदयात्तदुक्तयुक्तेश्च न घटात्यंताभावसामानाधिकर
 ण्यं । एवं संयोगतदत्यंताभावयोर्नैकाधिकरण्यं । अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूलैर्नैति प्रतीतेरग्रमूलयोरेव संयोगतदत्यंताभाववत्तयोप
 पत्तेः । तदा सन्मात्रनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वमिति मन्तव्यं । न चैवं सति भावाभावयोर्विरोधात्तज्ज्ञानयोर्वाध्यवा
 धकभावो न स्यादिति वाच्यं । भिन्नसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्र भूतले यस्य घटस्यात्यंताभावो व्यावहारिकः
 तत्र घटो न व्यावहारिक इति नियमात् । न चैवं सति शुक्तिरिथं न रजतमिति ज्ञानविषयीभूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोवर्तिप्रतीत
 रजतस्य व्यावहारिकत्वापरिहारे प्रातीतिकसत्त्वनपहाराद्वाधोत्तरकाले पीदं रजतमिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं । तत्रेयं शुक्तिरित्य
 परोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ प्रातीतिकसत्त्वाप्यपहारात् । शुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन त
 दसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अतएव यत्र परोक्षया अधिष्ठानप्रमयानभ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः तत्र व्यावहारि

कृत्वापरिहारेपिप्रतीतिकत्वानपहारांस्तिफोगुडइतिप्रतीतिरनुवर्तते । एवमखंडब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वपरोक्षबाधेनप्रपंचस्यव्यावहारिकत्वापरिहारेपिप्रतीतिरनुवर्ततएव । अधिष्ठानज्ञाननिवृत्तानुवर्ततइति” । अत्रोच्यते । यदुक्तंकिंचिदप्युपाधावित्यादि । तन्न । असच्चेत्स्वनेनप्रतीयेतितदतादृशाप्रतीतिप्रतिप्रयोजकस्यासत्त्वस्यप्रतीत्यनुपाधिकस्यववाच्यत्वात् । निरस्तंचतदधस्तात् । यच्चोक्तयेनरूपेणेत्यादि सन्मात्रनिष्ठेत्यादिच । तदुभयमपिन । लाघवेनभावाभावयोरवसामानाधिकरण्यविरोधात् । मुत्ताभेदस्याद्याप्यसिद्धेश्च । मिथ्यात्वानुमानदेवचसत्ताभेदसिद्धावन्योन्याश्रयात् । श्रुतंभ्रत्यक्षवाधाच्च । तस्मात्साधूक्तमत्यंतसत्त्वंदुर्वारमिति ॥ अबाध्यत्व^{३७}रूपेति ॥ अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वज्ञानमतिदृढमितिमिथ्यात्वज्ञानं । बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वज्ञानेचतद्भावरूपाबाध्यत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ रूप्यनास्तीति ॥ अन्यथापारमार्थिकत्वेनरूप्यनास्तिपारमार्थिकत्वेननानास्तीतिचनिषेधोल्लेखःस्यादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ तथाचनृशृगादरपिपारमार्थिकस्वरूपातिरिक्तंकिंचित्स्वरूपमनिषिद्धंस्यादित्यर्थः । रूप्यनास्ति नेहननास्तीति रूप्यप्रपंचयोःपारमार्थिकत्वेननिषेधानंतरं अपारमार्थिकं रूप्यस्याप्रतिभासिकं प्रपंचस्यव्यावहारिकं स्वरूपमनुवर्तते । तस्यानिषिद्धत्वात् । नचष्टापत्तिः । मोक्षेपितदनुवृत्तानिष्यंचतायाअसिद्धापातादित्यपित्रोद्धृत्यं ॥ रूप्यवदिति ॥ पारमार्थिकत्वस्यापिनिषेधायबुद्धिपूर्वकारोपरूपाप्रमत्तिवाच्या । आरोपश्चानिर्वचनीयपारमार्थिकत्वविषयइतिपारमार्थिकत्वस्यापिनस्वरूपेणनिषेधः । किंतुपारमार्थिकत्वांतरेण तस्याप्युक्तविषयापारमार्थिकत्वांतरेणत्यनवस्थास्यादित्यर्थः ॥ सुंवादीति ॥ प्रतिपन्नोपाधापारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधप्रतियोगित्वब्रह्म

ण्यतिव्याप्तमित्यर्थः । निर्धर्मकतया पारमार्थिकमर्थमशून्यस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपपरमार्थसदित्यदि तदा प्रपञ्चस्यापि तथास्त्विति
 बोध्यं ॥ मयीनि ॥ मद्गोऽध आदिश्च ब्रह्मणोऽपि प्रतिपक्षोपाधिरस्तीत्यर्थः । ननु पारमार्थिकस्य ब्रह्मणः कथं पारमार्थिकत्वेन निषे-
 ध इत्यत उक्तं ॥ निर्धर्मकत्वेन नि ॥ प्रनिपक्षोपाधि शब्देनेति ॥ तथा च ब्रह्मण्यतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वध्यस्तत्वेन मिथ्या-
 त्वं । येनात्माश्रयः । किंतु सदसद्भ्यामन्यत्वमित्यत आह ॥ गोषेति ॥ द्वैतार्थोऽदित्युपलक्षणं । इष्टापत्तिरपि बोध्या । ननु प्रति-
 पक्षोपाधौ पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतियोगित्वमिथ्यात्वलक्षणं न ब्रह्मण्यतिव्याप्तं । ब्रह्मणः प्रतिपक्षोपाधेरभावात् । न च म-
 यिसुखानुभव इति प्रत्यक्षेण स एवाधस्तादित्यादि श्रुत्या च मद्गोऽध आदिव्याप्तिब्रह्मणोऽपि प्रतिपक्षोपाधिरिति वाच्यं । ब्रह्मणः सर्वा-
 धिष्ठानत्वेन मद्गोऽध आदेर्ब्रह्मण्यथ्यस्तस्य ब्रह्मप्रत्यविष्ठानत्वायोगादित्यत आह ॥ ब्रह्मण इति ॥ पारमार्थिकत्वधर्मशून्ययोरपि
 ब्रह्मजगतोऽप्रतिपक्षोपाधिविरहत्तमद्भावप्रयुक्तापरिच्छिन्नत्वपरिच्छिन्नत्वाभ्यां विशेषेऽपि न परमार्थस्वरूपे विशेष इत्यर्थः । ननु द्र-
 व्यत्वहीनं गुणादिकमद्रव्यमिति वत्यारमार्थिकत्वहीनं जगदपारमार्थिकमेव स्यात् । अत आह ॥ न हीति ॥ पारमार्थिकत्वहीन-
 मपारमार्थिकं चेद्ब्रह्माप्यपारमार्थिकं स्यादित्यर्थः । ननु पारमार्थिकत्वस्य तत्त्वतः सत्त्वेऽपि नाद्वैतहानिः । तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन ब्रह्मण-
 इव ब्रह्माद्वैताविरोधित्वादित्यत आह ॥ न चेति ॥ सोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वाभ्यां पारमार्थिकत्वब्रह्मणोऽनैकस्वरूपत्वमिति भा-
 वः । ब्रह्मजगतोऽसत्यत्वेऽप्यन्तरवैषम्यमाह ॥ एवंचिनि ॥ ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि सत्त्वेन नित्यत्वं जगत्स्तु स्वकालेकदाचिदेव स-

रहाभावाद्ब्रह्मज्ञानप्रयुक्तएवमइतिनातीतधटादावव्याप्तिः । अतएव न पूर्वज्ञानेसिद्धसाधनं । उत्तरज्ञानेनलीनस्यपूर्वज्ञानस्थस्व
 कारणात्मनावस्थानादवस्थितिमामान्यविरहोपेतस्यज्ञानप्रयुक्तत्वाभावाच्चा
 तिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याप्रतिभासकालवस्थित्यङ्गीकाराच्च बाधकज्ञानविनातद्विरहइतिनमा
 ध्यविकलता । अतएवोक्तंविवरणाच्चायं: "अज्ञानस्यस्वकार्येणप्रविशनेनवतमानेनवामहज्ञानेनिवृत्तिर्बाध" इति । वार्तिक
 कृद्भिश्चोक्तं "तत्त्वमस्यादिव्याक्यात्थमभ्यर्थाजन्ममात्रतः । अविद्यामहकार्येणनामीदम्निभविष्यतीति" । महकार्येणनामीदि
 तिलीनेनकार्येणमहानिवृत्त्यभिप्रायं । रूपापादानमज्ञानंस्वकार्येणवतमानेनलीनेनवामहाधिष्ठानमाक्षात्काराद्यव्यवतत । तत्त
 द्भ्रमोपादानाज्ञानानांभेदाभ्युपगमादिनिनदृष्टातेमाध्यैकव्यं । मुहुरपातानंतर्यदोनामीतिप्रतीतिवदधिष्ठानज्ञानानंतरंशु
 स्यज्ञानंतद्वतरूप्यचनार्त्तातिप्रतीतिःस्वमममतन्यात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणज्ञाननिवत्यत्यमित्यपिमाधु । उत्तरज्ञानस्यानिवत
 कत्वंचनज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण । किंत्वच्छादिमाधारणेनोत्तरात्मविशेषगुणत्वनेतिनसिद्धमाधनादिति । नापिदृच्छाद्वयनिवत्य
 स्मृतिवनेनस्मृतिनिवत्यसंस्कारेतिव्याप्तिः । स्मृतःसंस्कारनिवतकत्वमानाभावात् । स्मृताहिजातायामंस्कारोद्दोभनतीत्यनुभ
 वसिद्धं । दृढत्वंचममानविषयसंस्कारानेकत्वमित्यदोषः । वस्तुतस्तुमाक्षात्कारत्वेनज्ञाननिवत्यत्यंविश्वव्यवक्षितं । अतो नपूर्वाक्त
 दोषः । नापिनिश्चयत्वेनज्ञानत्वव्याप्यधर्मेणज्ञाननिवत्यत्यंविश्वव्यवक्षितं । यदुक्तंज्ञानप्रयुक्तवस्थितिमा
 मान्यविरहप्रतियोगित्वंज्ञाननिवत्यत्वमिति तत्रावस्थित्यामामान्यवाविश्वव्यवक्षितेविरहोवा । आद्येअवस्थितिमामान्यकारणात्मना

त्वेनानित्यत्वमिति नित्यत्वाभ्यामेव ब्रह्मजगतो वषम्यं न तु सत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यामिति लयः । उक्तार्थमंगृह्णाति ॥ नार्थाचिनि ॥ निषेधोरूप्यादेरित्यन्वयः ॥ अनीनेति ॥ अतीतस्य ज्ञानेन विन विन वृत्तत्वादित्यर्थः ॥ शुक्तिज्ञानेनेति ॥ तथा च दृष्टांतः साध्यविशेषक इत्यर्थः ॥ एतावन्मिति ॥ ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं भ्रमाज्ञानादिवत्सत्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्योपपन्नमतो र्थात्तर्गमिति भावः ॥ अपरोक्षेति ॥ तथा चासंभव इत्यर्थः ॥ ज्ञानित्वव्याप्येति ॥ तथा चापरोक्षत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेऽपि युक्तमिथ्यात्वमस्यैव लयः ॥ इच्छाद्वयनिवर्त्य इति ॥ तथा च संस्कारादेरिव प्रपञ्चस्य सत्यत्वेऽप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ अनुभवत्वेति ॥ स्मृतावनुभवत्वाव्याप्यधर्मस्याभावादित्यर्थः ॥ भ्रमोत्तरं प्रमेति ॥ अत्र प्रमात्वयथा र्थाज्ञानत्वमात्रं । न त्वनुभवत्वगर्भः । तेन यथा र्थस्मृतिनिवर्त्य अथार्थस्मृतिविषयना व्याप्तिः ॥ अज्ञानमसंस्कार इति ॥ सर्वपदार्थानां संस्काररूपेण विद्यमानत्वस्य परं र्गिकृतत्वाद् अज्ञानस्यापि मस्कारोऽस्ति । स चाज्ञानेन वृत्तेऽपि जीवन्मुक्त्यवस्थायामिषादनादि प्रवृत्तिहेतुः नुवतमानसत्त्वज्ञानसंस्कारेण निवर्तते । अतस्तत्रा व्याप्तिरित्यर्थः ॥ स्वापदानेति ॥ अज्ञानादं र्नादेयाध्यामस्तत्राऽप्युपादानासंभवादित्यर्थः ॥ लाघवेनेति ॥ अज्ञानस्य प्रत्युपादानत्वं स्वस्याज्ञानोपादानकत्वं फलितं तदेव लक्षणमस्त्वित्यर्थः ॥ विज्ञानेति ॥ मिथ्यारूप्यादौ मिथ्यात्वमनोभयसंभूतं रूप्यादौ विज्ञाननाशयतानानुभूयते । अधिष्ठानयत्नत्वं रूप्याज्ञाने विज्ञाननाशयतानुभूयते । तथा च रूप्यादावव्याप्तिः । रूप्याज्ञानं चातिव्याप्तिरित्यर्थः । "मि० ननु ज्ञाननिवर्त्यत्वं नाम ज्ञानप्रयुक्तवस्थितिमा मान्यविरहप्रतियोगित्वं । अत्र स्थितिद्वया । स्वरूपेण कारणान्मनाच्च । मन्कायवादाभ्युपगमात् । तथा च मुद्गरपातनप्रदस्य स्वरूपेण वा स्थिति विरहोऽपि कारणान्मनावस्थिति वि

मंशून्यस्यापि जगतो ब्रह्मवद्वामिथ्यात्वोपपत्तिरित्यादौ दर्शयित्वा दिव्यार्थः । संयोगिनिमवाग्निनिवादेशे तदत्यन्ताभावासंभवः ।
 संभवेतूपादानत्वानुपपत्तिरित्यपि बोध्यं । “सि० अत्र वदंति काले महसंभववद्देशेऽपि सहसंभवाविरोधः । प्रागभावसत्त्वेनोपादानत्वा
 विरोधश्च । न चाल्यन्ताभावाधिकरणप्रागभावस्याप्यनुपपत्तिरिति वाच्यं । काले व्यभिचारात् । न च प्रागभावात्यन्ताभावयोः सामाना
 धिकरण्यमिदानीं घटाल्यन्ताभावइदानीं घटप्रागभावइति प्रतीतिबलादङ्गीकृतं । देशेन तु तदुभयसामानाधिकरण्येन किंचिदपि प्रमा
 णमिति वाच्यं । मिथ्यात्वानुमितेः श्रुतं च प्रमाणत्वात् । विषमसत्ताकयोरविरोधश्च पूर्वमुपपादितः । न चासत्यतिव्याप्तिः स्वात्य
 ताभावाधिकरणएव सत्त्वेन प्रतीयमानस्य विवक्षितत्वात् । न च तच्छैक्यं अहुरसदेवदमग्र आसीदित्यादि श्रुत्याऽसतः सत्त्वप्रतीति
 स्तत्रातिव्याप्तिरुद्धरिति वाच्यं । सदेवदमग्र आसीदित्यस्याथस्याभावएव न जातिपाद्यते । नत्वसतः सत्त्वं । विरोधात् । अतो
 नातिव्याप्तिः” इति । अत्रोच्यते । यदुक्तं प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोः कालइवद्देशेऽप्यविरोधइति । तन्न । तथासति भावाभाव
 योर्विरोधएवोच्छिन्नकथः स्यादिति व्यावहारिक्यपि व्यवस्थानस्यात् । इदं तादृशतयोरविरोधापत्तेरुद्धतज्ञानस्य दुर्ज्ञाननिवर्तकत्वं न
 स्यात् । यच्चोक्तं मिथ्यात्वानुमानादरेवात्यन्ताभावप्रागभावयोर्देशसामानाधिकरण्ये प्रमाणत्वमिति । तन्न । विरोधेनानुमानस्य
 रूपस्यैवालभ्यत्वात् । यदपि चोक्तं विषमसत्ताकयोस्तयोरविरोधइति । तन्न । लाघवेनात्यन्ताभावमात्रस्यैव प्रतियोगिसामाना
 धिकरण्यविरोधित्वात् । यच्चोक्तं सदेवदमिति श्रुत्या सदेवदमिति श्रुत्यर्थाभावमात्रबोध्यतइति । तन्न । सदेवदमिति श्रुत्यर्था
 भावबोधकत्वेऽप्यसद्वोधकत्वस्य दुर्वात्वात् । तथाहि । सदेवत्यस्य ब्रह्मसत्त्वमर्थः । तदभावसत्त्वत्यन्तासन्नेव । न हि ब्रह्मसत्त्वा

वस्थितिः कारणमिति यावत् । ज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिकारणकत्वमित्यर्थः स्यात् । तत्र चोत्तरज्ञानप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगिपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारादौ सिद्धसाधनं । अनाद्यविद्यादौ च बाधः । कारणशब्देन विद्योक्तो चाविद्याकारणकत्वमेवास्तु शेषवैयर्थ्यात् । अनाद्यविद्यादौ बाधश्च । न द्वितीयः । घटाद्यवस्थितिः सामान्यविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वं न संभवति । विनष्टघटाद्यवस्थितिः विशेषद्वयविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात् । स्वरूपणावस्थितिः विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावात् । विशेषाभावातिरेकतामान्याभावस्य त्वयैवाविद्यावादेनिरसिष्यमाणत्वात् । ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोग्यवस्थायामवस्थित्वस्यातिप्रसंगनप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाच्च । शुक्तिरजतादेरवस्थित्यङ्गीकारे स्वरूपेण निषेधोत्तययोगश्च । रूपादेः स्वरूपेण निषेध इति त्वदभ्युपगतपक्षरूपव्यादिरत्यं तासं स्वस्यापादितत्वेन रूपाद्यभावोपिशेषविषाणाद्यभाव इव ज्ञानाप्रयुक्त इति दृष्टान्तस्य सार्धैव कल्प्यमेव । पक्षे वा धश्च । यच्चोक्तं ज्ञानत्वव्याप्यत्वादि तदपि न । त्वमते मननत्वादिना ज्ञानत्वव्याप्यधर्मण मनननिवर्त्ये अर्थगतसंशयविशेषेऽतिव्याप्तेः । तादृशसंशयनिवर्तकत्वेन व्रमनस्य सप्रयोजनत्वोक्तेश्च । उत्तरात्मविशेषगुणत्वेन त्याद्यापि न युक्तं । धर्मो धर्मादावतिप्रसंगात् । यच्चोक्तं स्मृतैः संस्कारनिवर्तकत्वं नति तन्न । सुखादिकं धर्मादेरिव स्मृतेरपि स्वकारणसंस्कारनिवर्तकत्वात् । दृढमंस्कारस्तु स्मृतिजन्यान्येव । यच्चोक्तं वस्तुतस्त्वित्यादि तदपि न । त्वया प्रत्यक्षस्य शब्दवाच्यत्वमङ्गीकुर्वता नायमप इत्याप्तोपदेशस्यापि मपादिभ्रमबाधकताया उक्तत्वेन माक्षात्कारत्वस्वबाधकतानवच्छेदकत्वादिति ॥ एतेन नि ॥ अत्यंतामत्यापादनादिनेत्यर्थः ॥ दोषस्याप्युक्तत्वाच्चेति ॥ स्वरूपेणात्यंताभावप्रतियोगित्वपक्षे अत्यंतामन्यापि सिद्धांतादोऽपारमार्थिकत्वेन तदतिप्रयोगित्वपक्षे ब्रह्मव्यत्यारमार्थिकत्वं ध

भावः क्वचिद्देशकालेवास्तीति । स द्विविक्तत्वमिति पक्षदूषयति ॥ ^{२३.१२}पंचमपीनि ॥ ^{२३.१३}तृन्मनोनेपीनि ॥ तथाचासंभवः । ब्रह्मण्यति
 व्याप्तिश्च ॥ ^{२३.१४}सिद्धसाधनादिति ॥ प्रपंचब्रह्मभेदस्य मया पृथगीकृतत्वादित्यर्थः । सद्रूपत्वाभावादृत्यस्य ब्रह्मण्यतिव्याप्तिश्चेत्याह
 ॥ ^{२३.१५}मन्मत्तइति ॥ ननु ब्रह्मणः सत्त्वाभावोपिन सद्रूपत्वासिद्धिः । सत्त्वं सत्त्वांतराभावेपि सद्रूपत्वमिव ब्रह्मणोपि तथात्वोपपत्तरे
 त्यत उक्तं ^{२३.१६}सत्त्वस्याभिधेयत्ववत्त्वाश्रितत्वेनेति ॥ ननु सत्त्वस्य स्वाश्रितत्वे आत्माश्रयः स्यात् अभिधेयत्वे तु नात्माश्रयः अ
 भिधेयत्वे व्यभिधानविषयत्वस्य प्रमितत्वादित्यत उक्तं ^{२३.१७}अबाध्यत्वादिरूपस्येति ॥ यथा घटादाववाध्यत्वेन तादृशं मत्त्वं तथा
 अबाध्यत्वस्याप्यबाधितत्वात्तादृशसत्त्ववत्त्वप्रमिततो नात्माश्रयदोष इति भावः । “सि० अत्र वदंति प्रमाणसिद्धत्वमेव सत्त्वं । प्र
 माणत्वं च दोषसहकृतज्ञानकरणत्वं । तेन स्वमादिवत्प्रमाणसिद्धिर्भित्तत्वेन मिथ्यात्वं सिद्धाति । प्रमाणसिद्धत्वं चाबाध्यत्वव्याप्य
 मित्यन्यत् । अत्राप्यसति निधिमकब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेषणं दयं । तयोः मत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषय
 त्वाभावा” इति अत्रोच्यते । प्रमाणसिद्धत्वस्य सुखादावतवमेतमस्य पिघटादावसत्त्वादव्याप्तिः । यच्चोक्तं प्रमाणसिद्धत्वमेवा
 ध्यत्वव्याप्यमिति । तत्र । प्रमाणासिद्धस्यापि ब्रह्मणोऽबाध्यत्वात् । प्रमाणसिद्धस्यापि प्रपंचस्य बाध्यत्वाच्चेति ॥ मंगृह्णाति ।
^{२३.१८}नस्मादिनि ॥ अनिर्वाच्यं सदसद्विलक्षणत्वं । प्रतीते प्रतिपक्षोपाया । प्रतिपेक्ष्यता त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं । ननु तवम
 ते शुक्तिरजतादेर्मिथ्यात्वाच्च यापितं त्रिवक्तव्यमिति न मम यपय नुयोग इत्यत आह ॥ ^{२३.१९}ममत्वमिति ॥ मदभिमतं मिथ्यात्वं तु न त्वया
 प्रपंचस्यैव तदिति भावः । मिथ्यात्वपक्षाः पंचत्वप्रापिताः पूर्वपक्षिभिः । दूरे निरसास्तंते करिति संश्रुण्वामहे । व्यामाद्रिसुततका

तगोत्वविरुद्धगोत्वाभावानधिकरणगौर्गोत्वाभावविरुद्धमिथ्याभूतगोत्वाधिकरणनभवति तथाचरूप्यमिथ्यात्वस्यसत्यत्वेनरूप्येहेतोरैवागमनान्नव्यभिचारइतिभावः । पूर्वपक्षीव्यभिचारपरिहारंदूषयति ॥ धर्मिणइति ॥ सत्यभूतसत्यत्वानधिकरणमपिरूप्यं सत्यभूतमिथ्यात्वस्याधिकरणनभवति किंतुमिथ्यात्वस्यापिमिथ्याभूतस्यैवाधिकरणं धर्मिणोरूप्यस्यमिथ्यात्वात् । तथाचप्रयोगः रूप्यगतत्वेनोच्यमानेसत्यत्वमिथ्यात्वे मिथ्या मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वात् स्वप्नप्रतीतगजरूपवदिति । तथाचजगच्चसत्यस्यादित्युक्तानुमानस्यरूप्येव्यभिचारस्तदवस्थइतिभावः । ननुरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वसाधकस्यमिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्यहेतोःरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वाभावसाधेकनसामान्यव्याप्तिमूलकेनानुमानेनसत्यतिपक्षितस्यनरूप्यमिथ्यात्वेमिथ्यात्वरूप्यसाध्यज्ञानजनकत्वमतोरूप्येमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वस्यहेतोरज्ञानाद्योक्तानुमानस्यरूप्येव्यभिचारइत्यतःसिद्धांत्युक्तसामान्यव्याप्तावुपाधिमाह ॥ परस्परेत्यादिना ॥ धर्मीसन्निति ॥ तथाचतत्रामिथ्यात्वमुपाधिः । अतस्तस्यहीनवलत्वात्तेननास्यसत्प्रतिपक्षितत्वं अतोरूप्येहेतुज्ञानसंभवाद्वाव्यभिचारस्तदवस्थइतिभावः । उक्तसामान्यव्याप्तौव्यभिचारमध्याह ॥ नहीनि ॥ नहिसत्यभूतस्यगौरत्वविरुद्धस्यामत्वस्यानधिकरणेवंध्यासुतेतद्विरुद्धगौरत्वमिथ्याभूतंनस्ति किंतुसत्यभूतंगौरत्वमस्तीतियुज्यते । किंतुगौरत्वंतद्विरुद्धस्थामत्वंचेत्युभयमपिबंध्यासुतेमिथ्यैव । धर्मिणएवमिथ्यात्वात् । तथाचोक्तव्याप्तौव्यभिचारइतिभावः । ननूक्तसामान्यव्याप्तौविरुद्धत्वंनसहानवस्थितत्वादिसाधारणं । किंतुपरस्परविरुद्धरूपत्वं । नचगौरत्वस्यामत्वपरस्परविरुद्धरूपे ।

निश्चितमिति पूर्वोक्तदोषइतिभावः ॥ उपलक्षणइति ॥ उपलक्षणद्वितीयाभावस्यवाध्यत्वेतद्रूपस्यमिथ्यात्वस्यवाध्यत्वात्सिद्धसाधनादि । अवाध्यत्वेतद्वैतहानिरितिदूषणसहिताद्विकल्पात् नवाच्यमित्यनेनान्वयः ॥ द्वितीयानि ॥ अप्रसिद्धोपलक्ष्यस्यप्रसिद्धमुपलक्षणंभवति द्वितीयाभावरूपोपलक्षणंप्रत्युपलक्ष्यस्यब्रह्मणोनित्यमित्युक्तत्वेनतस्यापलक्षणत्वमित्यर्थः । ज्ञातस्यवोपलक्षणत्वेनद्वितीयाभावस्याभावरूपोपलक्षणस्यज्ञानार्थतदधिकरणभूतशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्यभिमतंयोज्यते । ज्ञानीयाभावविधिकरणतयेति ॥ तथाचोपलक्षणज्ञानार्थप्रागवज्ञातशुद्धब्रह्मप्रतिनिद्धितीयाभावस्योपलक्षणत्वमितिभावः । सर्वदाप्रतीयमानत्वेनांगीकृताविद्यायाःप्रतीतिस्तदधिकरणशुद्धब्रह्मसुपूर्णविनानसंभवतीतिदर्थमपिशुद्धब्रह्मज्ञानमावश्यकमित्यभिप्रायेणोक्तमविद्येत्यादि ॥ ननुकोकेनगृहगतसंस्थानविशेषइवप्रकाशमानब्रह्मगतधर्मांतरमेवद्वितीयाभावेनोपलक्ष्यतामित्यतउक्तमन्येत्यादि ॥ उपलक्षणकालेद्वितीयमात्राभावादितिभावः । जगच्चमल्यस्यादान्मत्रदित्युक्तानुमानेव्यभिचारंशकते ॥ नन्वेति ॥ रूपागतमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्वहेतूरूप्यवतंत माध्यंचमल्यत्वेनास्मीतिव्यभिचारइतिभावः । सिद्धांतीव्यभिचारपरिहारंशकते ॥ नचनथात्वइति ॥ यदिरूप्येमिथ्यात्वंमिथ्या तद्विमिथ्यात्वविरुद्धंसत्यत्वंसत्यंस्यात् । यथागविगोत्वाभावस्यमिथ्यात्वगोत्वतद्विरुद्धंसत्यं । तथाचप्रयोगः रूप्यमिथ्याभूतमिथ्यात्वाधिकरणनभवतिसत्यभूततद्विरुद्धसत्यत्वानधिकरणत्वात् यत्सत्यभूततद्विरुद्धाधिकरणनभवतितन्मिथ्याभूतनदधिकरणनभवति यथामल्यभू

अतो नोक्तोऽपि विचार इत्यत आह ॥ न वा स्वप्न इति ॥ स्वप्ने स्वप्नावस्थायां । क्वचिदधिकरण इति शेषः ॥ तदधिकरण इत्यर्थः । स्वप्नावस्थायां हेतुः क्वचिदधिकरणे सत्यभूतगजाभावविरह रूपस्य गजस्यानधिकरणत्वव्रतते । गजविरह रूपस्य गजाभावस्य मिथ्याभूतस्य नाधिकरणत्वं । किंतु सत्यभूतस्य गजाभावस्याधिकरणत्वमिति नास्ति । किंतु गजो गजाभावश्चेत्युभयमपि मिथ्येति परस्परविरह रूपविरहत्वगर्भाया अप्युक्तव्याप्तव्यभिचार इति भावः । रूढ्यस्य धर्मिणा मिथ्यात्वात् तत्र सत्यत्वमिथ्यात्वे परस्परविरह रूपे अपि मिथ्येति वक्तुं दूषयति ॥ प्रणिपद्यति ॥ धर्मसत्त्वानपेक्षधर्मस्य सत्यत्वधर्ममिथ्यात्वमित्युक्तं । तथा च तदुक्तं हेतोरप्रयोजकत्वात् स्मदुक्तं हेतोर्निरूप्येव्यभिचार इति भावः । ननु प्रतियोगित्वमपि धर्माविना धर्मिणो नास्ति तदुक्तं वंध्या सुतादावपि नास्त्यंताभावप्रतियोगित्वं कित्वत्वं ताभाव एव ध्यासुतप्रतियोगिकत्वमित्यत आह ॥ अनिवार्यं च त्वभंग इति ॥ अत्यंताभावस्य ध्यासुतप्रतियोगिकत्वं ध्यासुतस्यापि तत्प्रतियोगित्वमवर्जनीयमेवत्यादिवक्ष्यत इत्यर्थः । परोक्तमिथ्यात्वोपतयमि कत्वहेनो धर्म्यसत्त्वप्रयुक्तस्य भाववत्त्वमुपाधिमाह ॥ धर्म्यसत्त्व इत्यादिना ॥ असत्त्वे न द्विलक्षणत्वं । असत्त्वं न द्विलक्षणत्वं ॥ धर्मिसत्त्वेति ॥ धर्म्यसत्त्वप्रयुक्तस्य भाववत्त्वमित्यर्थः । अयं च साधनाविच्छिन्नसाध्यव्यापको बोध्यः । तेन ब्रह्मण्यगोपितमिथ्यात्वादानमाध्याव्याप्तिः । न अद्वयांतर्भावाच्च । वंध्यासुतस्यामत्वादानाच्च न साध्याव्याप्तिश्चेति बोध्यं । उक्तोपाधेः पक्षाध्यावृत्तिमाह ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ मिथ्यात्वं तु धर्मिसत्त्वस्वरहस्यं । अतो धर्मिसत्यत्वं नापेक्षते प्रत्युत धर्मिसत्यत्वप्रतिक्षिपता

तितस्मात्कूलमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वविरहरूपान्तिरिक्तब्रह्मभिन्नत्वादिकंपारिभाषिकमिथ्यात्वसत्यत्वपक्षेभ्यविरुद्धमि
 त्यर्थः । अत्रवदति “सि०मिथ्यात्वमिथ्यात्वेपिप्रपंचसत्यत्वानुपपत्तिः । तत्रहिपरस्परविरुद्धयोरैकमिथ्यात्वेपरसत्यत्वं । यत्र
 मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्तिर्नभवत् । यथापरस्परविरहरूपयोरजततदत्यंताभावयोःशुक्ता । यथावापरस्परविरहरूपकयो
 रजतभिन्नत्वरजतत्वयोस्तत्रैव । तत्रनिषेध्यतावच्छेदकभेदनिश्चयमात् । प्रकृतंनुनिषेध्यतावच्छेदकमेवदृश्यत्वादि । यथागोत्वा
 श्वत्वयोरैकस्मिन्गजेनिषेधगजत्वात्यंताभावव्याप्यत्वेनिषेध्यतावच्छेदकमुभयोस्तुल्यमिति नक्तनिषेधेन्यतरमन्वयतद्वत् । य
 थाचसत्यत्वमिथ्यात्वयोर्नपरस्परविरहरूपत्वंनवापरस्परविरहरूपकत्वं तथोपपादितमधस्तात् । परस्परविरहरूपत्वपि विषम
 सत्ताकयोरविरोधात् । व्यावहारिकमिथ्यात्वेनव्यावहारिकसत्यत्वापहारोपेकाल्पनिकसत्यत्वानपहारात् । तार्किकमर्तसिद्धमे
 योगतदभाववत्सत्यत्वमिथ्यात्वयोःसमुच्चयाभ्युपगमाच्च । एकसाधेकेनापरस्यवाध्यत्वंविषमसत्ताकत्वंप्रयोजकं । यथाशुक्ति
 रूप्यतदभावयोः । अस्तिचप्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरैकब्रह्मज्ञानवाध्यत्वमतस्समसत्ताकत्वान्मिथ्यात्वनाधेकेनप्रपंचस्यापिवाधान्ना
 द्वैतहानिरिति । अत्रोच्यते । नतावलरस्परविरहरूपयोरैकनिषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वंसंभवति । काप्यदर्शनात् । गोत्वा
 श्वत्वादौतुनपरस्परविरहरूपत्वमतोक्तदोषः । यथाचसत्यत्वमिथ्यात्वयोःपरस्परविरहरूपत्वंतथोपपादितमधस्तात् । उपपा
 दयिष्यतेच । यदपिचविषमसत्ताकयोरविरोधइत्युक्तं तदपि । विषमसत्ताकेसत्यत्वमिथ्यात्वैकित्यैर्गोक्रियते किंवाजगति ।
 नाद्यः । त्वयारूप्यमिथ्यात्वंतात्विकमित्यग्रेउक्तत्वेनतद्विरोधात् । रूप्यमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वेवाध्यत्वापत्त्यारूप्येसत्यत्व

स्यतात्त्विकत्वापत्तेः । नान्यः । विषमसत्ताकयोस्तयोः प्रपञ्चत्वयानङ्गीकारात् । अत्रैवसत्यत्वमिथ्यात्वप्रपञ्चमसत्ताकइत्युक्तत्वाच्च । तथासत्यप्रातिभासिकत्वेनाङ्गीकृतस्यप्रपञ्चस्यव्यावहारिकमिथ्यात्वयुक्तस्य तात्त्विकत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । सत्यत्वमिथ्यात्वयोस्समुच्चयस्त्वत्यंतायुक्तः । त्वयापिसत्यत्वमिथ्यात्वयोः परस्परसमुच्चयेविरोधाद्विभ्यतासदसद्वैलक्षण्यस्वरूपयोगीकाराच्च । यच्चोक्तमेकबाधेकनापरवाध्यत्वमित्यादि तदपिन । परस्परविरहरूपयोरेकबाधकत्राध्यत्वस्यासिद्धेः । शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः परस्परविरहरूपत्वाभावात् । यच्चोक्तं प्रपञ्चगतसत्यत्वमिथ्यात्वयोः समसत्ताकत्वमिति तदपिन । निरसिष्यमाणत्वात् । विरुद्धद्वयोरैकाधिकरणे समसत्ताया असिद्धेः । अन्यथावह्नात्रपिव्यावहारिकानां ध्यतदभावात् स्यातामिति कालात्ययापदिष्टमात्रोच्छेदः स्यात् । त्वयैव व्यावहारिकौण्ड्याभावविषयत्वेन बाधव्यवस्थोक्तेश्चेति पूर्वोपरविरोधपरिहारं भवानेव पृष्टो व्याचष्टां । तस्मात्साधूकं जगच्चसत्यस्यादात्मवदिति ॥ सनः स्युरिति ॥ सद्ब्रह्मवन्धादित्यर्थः ॥ स्रष्ट्याधिष्ठानेति ॥ प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धादित्यर्थः ॥ स्रप्यइति ॥ सत्संबन्धादित्यर्थः ॥ असद्वैलक्षण्यचेति ॥ रूप्यप्रपञ्चेत्यनुपगः । ब्रह्मणीति शेषः ॥ असत्स्यादिति ॥ असत्संबन्धादित्यर्थः ॥ असंनिचेति ॥ अधिकरणत्वेनासतासंबन्धादित्यर्थः ॥ भ्रान्तीति ॥ अनिवचनीयरजतवादेरजतज्ञानस्य समानाधिकरणप्रकारकतयाच्चातिव्यसिद्धापत्त्यामिथ्याभूतार्थविषयकतयाच्चातित्वं अमिथ्याविषयकतयाच्चात्राकत्ववक्तव्यं । उभयोरपिमिथ्याविषयकत्वेच्चातिबाधव्यवस्थानस्यादित्यर्थः ॥ मिथ्यात्वेनेति ॥ मिथ्यात्वापेताधर्मिकत्वेनेत्यर्थः ॥ प्रातिभासिकत्वापत्तेरिति ॥ प्रातिभासिकरूप्यसंबन्धादित्यर्थः ॥ अप्रामाण्यंचेति ॥ प्रातिभासिकविषयतया रूप्यज्ञानवद्ब्र

बह्वारदशायामप्राण्यस्यादित्यर्थः ॥ हेनूकृतस्येति ॥ रूयमिथ्यात्वेमिथ्यात्वसाधनायतिशयः ॥ धर्मिमिथ्यात्वस्येति ॥
 मिथ्यात्वोपेतधर्मिकत्वस्येत्यर्थः । अतोनापक्षधर्मत्वं ॥ मिथ्यात्वे ॥ मिथ्याभूतेतिविशेषणयुक्तत्वेइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्वसिद्धि-
 रेवस्यान्वयमिचारइतिवोद्धव्यं ॥ घटैरूपादाविति ॥ घटरूपादेर्धर्मिणिघटादौमिथ्यात्वस्याभावेनमिथ्याभूतमिथ्यात्वोपेतध-
 र्मिकत्वस्यहेतोर्घटरूपादासत्त्वान्मिथ्यात्वरूपसाध्यस्यचाभावाद्वाभिचारइत्यर्थः ॥ व्यभिचारापेक्ष्येति ॥ रूयमिथ्यात्वसा-
 धनदशायांघटरूपादेरमिथ्यात्वसंप्रातिपत्त्याव्यभिचारइत्यर्थः ॥ सत्यत्वेति ॥ सत्यभूतेतिविशेषणस्यावश्यभावादित्यर्थः । य-
 थाश्रुतेत्वसिद्धिरेवपरिहृतास्यान्नतुवक्ष्यमाणोविरोधइतिध्येयं ॥ विरोधश्चेति ॥ रूयगतमिथ्यात्वपक्षीकृतेसत्यभूतमिथ्यात्वोप-
 तधर्मिकत्वहेतुस्तदावर्तेत यदिमिथ्यात्वधर्मिणिरूयमिथ्यात्वंसत्यस्यात् । एवंचपक्षेहेतुसिद्ध्यर्थसत्यत्वंनांगीकृतंरूयमिथ्यात्वग्र-
 दिमिथ्यात्वसाध्यतेतदापक्षेनहेतुःस्यात् । तथाचहेतुसाध्ययोःपक्षेसहानवस्थानविरोधइत्यर्थः । रूयेप्रपंचसत्यत्वमिथ्यात्वउभेअ-
 पिनस्तइत्यत्रदूषणांतरमाह ॥ नचेति॥चकारोदूषणांतरसमुच्चयार्थः । रूयस्यप्रपंचस्यचोभयानधिकरणत्वेवध्यासुतवन्निःस्वरू-
 पत्वापत्त्यात्वदनभिमतशून्यवादापातःस्यादित्यर्थः । उभयाभावस्त्वयानिःस्वरूपेगीकृतोतनुसस्वरूपेपिसंगीकृतमुचितः । त-
 थाचनव्यभिचारइतिभावः । ननुतथापिमिथ्याभूतमिथ्यात्वकत्यादित्यस्यहेतोः स्वप्नेप्रतीतस्यगजादेस्तन्मिथ्यात्वस्यचमिथ्या-
 त्वात्तत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ स्वाप्नस्यापीनि ॥ स्वाप्नस्यकल्पितत्वपक्षेपिस्वप्नप्रतीतस्यस्वप्नगजध्वंसादमिथ्यात्वेपिगजादे-
 र्मिथ्यात्वसत्यमेवेतिगजादौहेतोरगमनान्नव्यभिचारइत्यर्थः । यद्वापरस्परविरहरूपविरुद्धत्वगर्भायामप्युक्तव्याप्तापरोदीरित्व

भिचारं परिहरति ॥ स्वप्नस्यापीनि ॥ विरहशब्देनात्यन्ताभावोभिप्रेतः । स्वप्नेप्रतीत्यर्गजन्ममयोस्तुनपरस्परालंभताभावरू

पत्वं । अतउभयोरपिमिथ्यात्वोपिस्वप्नप्रतीतगजतन्मिथ्यात्वयोरुभयोरपिनमिथ्यात्वं । किंतुगजस्यैव गजमिथ्यात्वंतुगजाल्य

ताभावगर्भतयासत्यमेवत्यर्थः । ननुप्रपंचमिथ्यात्वंनाध्यंनवावाध्यं । किंतुप्रपंचमसत्ताकं । एकवाधकवाध्यत्वहिमससत्ता

कत्वप्रयोजकं । यथाशुक्तिरूथशुक्तिभिन्नत्वयोः । अस्तिचप्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरैकब्रह्मज्ञानवाध्यत्वमितिशंकानिराकरोति ॥

नचेति ॥ एवंचेति ॥ मिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वादित्यर्थः । परास्परालंभताभावयोरैकवाधकवाध्यत्वस्याभावादितिभावेनाह

॥ मिथ्यात्वस्येति ॥ पारमार्थिकत्वापानादिति ॥ तथाचसिद्धसाधनमेवेतिभावः ॥ इदंनिति ॥ उभयोरपिव्यावहारिकप

रत्वेनाव्यवस्थैवस्यादित्यर्थः ॥ तयोरेति ॥ प्रपंचतन्मिथ्यात्वयोरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विरुद्धयोरैकत्रममसत्ताकत्वप्रपंच

तात्विकसत्यत्वमिथ्यात्वंयातात्विकोतदभावावास्यातामित्यर्थः । एतेनकल्पितस्योभयस्यतात्विकस्याभयाभावस्यचसत्त्वादिष्टा

पत्तिरितिनिरस्तं । तथासतिरूप्यपिसत्त्वासत्त्वोभयसमुच्चयापत्त्यातदुभयवैलक्षण्यस्यानङ्गीकरीयत्वात् । ख्यातिवाधावपि

त्वासत्त्वाभ्यामेवोपपादनीयवितिभावः । एतेनैववृक्षमयोगतदत्यन्ताभावयोरिवप्रपंचमिथ्यात्वमत्यत्वयोःभमुच्चयइतिनिरस्तं ।

तद्वदवच्छेदकमेदाभावात् । तत्सत्यत्वेत्विष्टापत्तः । उक्तंचवैजाडिधकारं सदसत्त्वस्यैकत्रविरोधनविधिविनिर्धयस्यान्यनुपपत्त

रिति । संगृह्णाति ॥ नथाचेति ॥ ननुसाध्यस्यमिथ्यात्वसमाध्यवत्त्वतदभावाभ्यामुपपत्तिभिधानंजात्युत्तरस्यादित्याशङ्कानि

राकरोति ॥ न^{४८१८}चेति ॥ स्व^{४८१८}ति ॥ जातिव्रीजस्यव्याघातादेरभावादित्यर्थः । प्रत्युतस्वानुगुणमेवेत्याह ॥ उक्त^{४८१८}हीति ॥ नित्य
 समाजातिलक्षणाभावाच्चनसाप्रकृतेप्रसंजतीत्याह ॥ किं^{४८१९}चेति ॥ न^{४८१९}चात्रेति ॥ यद्यपिमिथ्यात्वस्यमिथ्यात्वप्रपंचस्यमिथ्यात्व
 विशिष्टत्वभंगएवोच्यते तथापिमिथ्यात्वस्यसत्यत्वपक्षेसनोच्यते । किंतुमिथ्यात्वविशिष्टत्वमेव । अद्वैतहानिस्तूच्यतइत्यर्थः ।
 परस्वैवजातिवादित्वमित्याह ॥ प्र^{४८१९}त्युनेति ॥ सूरिभिराघोषितंचपरेपांजातिवादित्वमित्याह ॥ उक्त^{४८१९}हीति ॥ अवष्टभ्यसाध
 नमालंब्य । व्यासाद्रिसृततर्कबु^{४८१९}पूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामाष्यसामान्यभंगेएत् ॥ ६ ॥ सामान्यतोमिथ्या
 त्वभंगः ॥ २ ॥ ६ ॥ हेतु^{४८१९}निराचष्टे ॥ दृश्य^{४८१९}त्वेति ॥ मिथ्या मिथ्यार्थविषयकः ॥ प्रत्ययत्वादिति ॥ मीमांसकरीत्यान्यवयवप्र
 योगः । नचालथविज्ञानेशून्यविज्ञानेचव्यभिचारः । विशिष्टप्रत्ययत्वस्यविवक्षितत्वात् । छर्दिः स्तीवनं ॥ बौद्धमनइति ॥
 स्तंभादिप्रत्ययस्यासदर्थविषयकत्वरूपाप्रामाण्यस्तंभादिप्रत्ययग्राहकेणोत्सर्गतएवगृहीतमित्यनुकूलतर्कसद्भावादुक्तानुमानेनस्तं
 भादिप्रत्ययस्यमिथ्यार्थकत्वसिद्धिः । अन्यमतेतुघटादिज्ञानेप्रामाण्यस्यसदर्थकत्वस्यस्वतस्त्वादुबुभुत्सितग्राह्यज्ञानग्राहकेणसा
 क्षिणाप्राप्तिमिथ्यात्वानुमानात्प्रामाण्यमेवगृहीतमितिपश्चात्प्रवृत्तस्यमिथ्यात्वानुमानस्यबाधिततयानस्वसाध्यसाधकत्वमित्यर्थः ।
 संभावितप्रकारान्दृश्यत्वस्वदूषयितुंपृच्छति ॥ किं^{४८१९}चेति ॥ वृत्तीति ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्बोद्धव्यद्वारा^{४८१९}निसृतौतःकरणप
 रिणामोवृत्तिः । तद्व्याप्यत्वंतयाप्राप्यत्वं । तयासहसंबधविशेषइत्यर्थः ॥ फल^{४८१९}ेति ॥ उक्तरूपायांवृत्तांप्रातिविबितचैतन्यफलं ।

तेनसंबंधः तद्व्याप्यत्वमित्यर्थः ॥ साधारणमिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वफलव्याप्यत्वयोरनुगतं व्यवहारप्रयोजकविषयत्ववातदन्य
तरत्वादिकव्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ स्वस्याविद्यमानतादशायांचिदविषयत्वपि विद्यमानतादशायांचिद्विषयत्वकदाचिच्चि
द्विषयत्वं । धर्मनजानामीत्यज्ञानोपरागेण वा घटं जानामीति ज्ञानोपरागेण वा चिद्विषयत्वकथंचिच्चिद्विषयत्वमित्यर्थः ॥ स्वद्वय
वहारइति ॥ अद्वितीयत्वाद्वैचैतन्यव्यवहारेपि स्वातिरिक्तसंविदपेक्षास्तीत्यव्यभिचारायनियतिरिति । स्वातिरिक्तसंविदपेक्षा
व्याप्यस्वव्यवहारकत्वतदर्थः । चैतन्येतु स्वातिरिक्तसंविदंतराभावेपि सुप्तानित्यसिद्धस्फुरणरूपव्यवहारदर्शनान्नतद्विषयमइत्य
र्थः ॥ अस्वप्नकाशास्त्विति ॥ पराप्रकाश्यत्वाभावइत्यर्थः ॥ आत्मनइति ॥ वेदांतजन्येनोक्तरूपमनःपरिणामेन वृत्त्या
त्मनोपिव्याप्यमानत्वात्तत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनोवृत्तिव्याप्यत्वानंगीकारइत्यर्थः । ननु न वेदांतव्यर्थः ।
जपाद्यर्थवत्त्वोपपत्तेरित्यत्राह ॥ ब्रह्मपराणामिति ॥ उपक्रमादिलिङ्गब्रह्मप्रतीतिच्छयापूर्वपूर्वाध्यापकोच्चारितानामित्यर्थः ॥
श्रवणादिविषयेति ॥ फलाभावादित्यर्थः । ननु न फलाभावः । श्रवणविषयेष्वजिज्ञासयनस्वर्गफलवत्त्वस्यांततः संभवादित्य
तउक्तं ब्रह्मज्ञानार्थमिति । “आत्मावाअरेद्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यश्रवणेन भावयत्किमिति फलाकांक्षायावाक्येन दर्शनं विनि
युज्यते । ननु व्यवहितं स्वर्गादिमवध्यते । सन्निहितफलाभावएव व्यववहितस्य कल्पनात् । अतः श्रवणविधिब्रह्मज्ञानार्थमव
न्मत्तव्यर्थः स्यादित्यर्थः । ननु न श्रवणविधिब्रह्मज्ञानार्थः । ब्रह्मणोऽदृश्यतयामन्निहितस्यापि दर्शनगदस्य तदवोधकत्वात् । अ
न्यथाभावयत्किमिति पक्षायाममानपदोपात्तं श्रवणमवधाक्योपात्तदर्शनापेक्षयाऽतिमन्निहितफलत्वेन मवध्यते । एवं च मन्निहित

फलाभावेव्यवहितस्यापिग्राह्यतयास्वर्गाद्यर्थएवश्रवणविधिः । अतो नव्यर्थइतियोब्रूयान्तप्रत्याह ॥ ब्रह्मविचारयतोरिति ॥
 ब्रह्मविचारयतोः ब्रह्मविचारयितुमुपक्रांतयोः । गुरोर्मानं शिव्यस्यमांढ्र्यं । चकारः पूर्वदूषणसमुच्चये । यद्वोभयेषामुभयं । न
 न्यापाद्यमानं न शब्दवत्कृत्वाभावोवावदंत रूपशब्दवत्कृत्वाभावोवा । नाद्यः । अज्ञयत्वं
 पिब्रह्मणस्तद्विचारप्रवृत्तयोर्देहनिर्वाहादिहेतुशब्दप्रयोगे विरोधाभावात् । नद्वितीयः । ब्रह्मावोधकस्यापि वेदांतरूपशब्दस्य श्रुत
 शस्त्राधिकरणन्यायेन च नोपपत्तेः । नतृतीयः । इष्टापत्तेः ब्रह्मणो ज्ञानाविषयत्वेन तज्ज्ञानोद्देशेन शब्दप्रयोगस्य समयानंगीकर
 णात् । नचैवं ब्रह्मविचारे वेदांतवाक्यप्रयोगैर्व्यर्थमिति वाच्यं । वेदांतवाक्यैरेव ब्रह्मविचारस्य विहिततया तत्प्रयोगसंभवात् ।
 वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाइति श्रुतेरिति चेत् उच्यते । उपक्रमादिलिङ्गकस्य ब्रह्मज्ञानेच्छापूर्वकोच्चरितत्वरूपवेदांतनिष्ठब्रह्मविष
 यकतात्पर्यावधारणरूपस्य विचारस्यासिद्धेर्मानशब्दार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वेनिरुक्तविचारस्यासंभवत्वरूपत्वात् ।
 मौढ्यशब्देन ब्रह्मज्ञानप्रागभावोभिप्रेतइति न कश्चिद्दोषः ॥ ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ कृदंतजिज्ञासाशब्दयोगे जिज्ञासाकर्मभूत
 ब्रह्मगतकर्मत्वमभिधानाद्ब्रह्मशब्दात्तृष्णी । “कर्तृकर्मणोः कृती” तिसूत्रात् । तस्याश्च “प्रतिपदविधानापठिनसमस्यत” इ
 तिसमासनिषेधिकृद्योगलक्षणाषष्ठीसमस्यतइतिप्रतिप्रसवात्समासेजाते “सुपोधातुप्रातिपदिकयो” रितिसूत्रेण षष्ठीलोपे ब्रह्म
 जिज्ञासेतिपदं निष्पद्यते । एवं ब्रह्मज्ञानमित्यपि । एवं च ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मज्ञानमित्यादौ कर्मत्वार्थकप्रपञ्चार्थांतभावेन वाक्यार्थो
 न स्यात् । षष्ठ्यर्थान्तभाविश्वसमासशक्त्यावापूर्वपदलक्षणायावालुप्तषष्ठीस्मृत्यावाषष्ठ्यर्थोपस्थितावित्यन्यदेतत् । ज्ञानापरप

र्यायवृत्त्यव्याप्यत्वब्रह्मणो ज्ञानक्रिययाऽऽसुमिष्टतमत्वरूपज्ञानकमत्वानुपपत्त्योक्तपष्ठार्थात्तमेविणवाव्याथाननिष्पद्येततिभा
 वः ॥ तमेवेति ॥ कर्मणीतिद्वितीयातिङ्गत्वव्याप्यसंबध्यते ॥ दशोज्ञानइति ॥ विशेषणाज्ञानविशिष्टज्ञानादित्यर्थः ।
 ननुभवदशज्ञासीत्तथापिवृत्तिव्याप्यत्वरूपोक्तहेतुःसुज्ञानएव । नहिद्विषयत्वत्वरूपदृश्यत्वमत्रहेतुत्वेनाऽभिप्रेतमित्यतआह ॥
 द्विषयत्वमिति ॥ अयमर्थः ॥ नात्रप्रकृतहेतोरज्ञानमापाद्यते । किंतुमिथ्यात्वसाध्यवृत्तिव्याप्यत्वरूपपरिभाषिकंदृश्यत्वं
 हेतूकुर्वतापिप्रकृतिप्रत्ययावगतद्विषयत्वत्वरूपदृश्यत्वमपिदुरपह्वयं । परंतुतत्तत्तेनहेतुत्वेननाभिप्रेतं । एवंचेहेतुत्वेनानभिमतो
 पिद्विषयत्वत्वरूपउपाधियदिवृत्तिव्याप्यत्वादतदुपाधिविशेषणीभूतदशोपिवृत्तिव्याप्यत्वमवर्जनीयमव । यदिनवृत्तिव्याप्यत्वं
 दातदुपाधेर्नमिथ्यात्वसिद्धिर्भागासिद्धिश्चस्यादिति । ननुशब्दजन्यवृत्तिविषयत्वमेवदृश्यत्वं । अन्यथाशशविषाणंतुच्छमित्या
 दिशब्दजन्यवृत्तिविषयंतुच्छव्यभिचारस्यदुरुद्धरत्वापातात् । एवंचसतिशुद्धस्वदेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वपिनतत्रव्यभिचारः ।
 शुद्धंतुच्छयोःशब्दजन्यवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमात् । यद्वासप्रकारकवृत्तिविषयत्वमेवदृश्यत्वं । प्रकारश्चमोपाख्यःकश्चिद्धर्मः ।
 तेननिष्प्रकारकज्ञानविषयीभूतेशुद्धे निरुपाख्यधर्मप्रकारकज्ञानविषयीभूतंतुच्छचनव्यभिचारः । अभावत्वस्यापिमोपाख्यत्वा
 दभावत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूतंऽभावनभागासिद्धिः । उपाख्यत्वस्तीतिप्रतीतिविषयत्वादीत्यन्यदेतत् । तस्माद्योक्तोव्यभि
 चारइतिचक्ष । चाक्षुषतादृशघटादिविषयकवृत्तिविषयत्वाद्व्रह्मणस्तत्रव्यभिचारस्यदुपरिहरत्वात् । नचघटादिप्रत्यययुनव्रह्म
 विषयइतिवाच्यं । तथासतितवस्त्वचनविरोधःस्यादित्याह ॥ सर्वप्रत्ययमिति ॥ घटादिसर्वप्रत्ययविषयब्रह्मत्वांगीकुर्वतास्वा

चार्थाणां वचनस्यापि स्ववचनत्वात् द्विरोधः स्यादित्यर्थः । न च विशिष्टसर्वप्रत्ययवेधं न शुद्धमिति वाच्यं । “प्रपञ्चस्य प्रविलयः शब्दे
 न प्रतिपाद्यत” इत्युत्तरार्धेन जगद्विलयाधिष्ठानत्वोक्त्या सर्वप्रत्ययवेधस्य शुद्धत्वात् । पूर्वार्धेऽपि व्यवस्थितइत्यनेनाऽनुगतत्वो
 क्त्या शुद्धस्य प्रतीतः ॥ ^{३३}दृश्यत्वे चेति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपमिति शेषः ॥ ^{३४}व्यावहारिकमेवेति ॥ न तु पारमार्थिकसत्ताकधर्मि
 समसत्ताकमतो न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ^{३५}ब्रह्मजगतोरिति ॥ जगतो व्यावहारिकत्वे सिद्धे तन्मध्यवर्तिनो वृत्तिव्याप्यस्य हेतोः पार
 मार्थिकव्यावहारिकयो ब्रह्मजगतोर्विद्यमानस्यापि व्यावहारिकत्वं सिद्ध्यति । पारमार्थिकव्यावहारिकविभागश्चाद्यापि न सिद्ध इ
 त्यर्थः । तथा च निश्चितसाध्याभाववति ब्रह्मणि निरुक्ते हेत्वभावस्य संदिग्धत्वात्संदिग्धानैकान्तिकता स्यादिति भावः । यदि विपक्षे
 धर्मिसमसत्त्वस्य हेतोर्वृत्तिव्यभिचारस्तदा गुणपुंजोरोपितवत्त्वात् नैव हित्वस्य धर्मिसमसत्ताकस्य व्यावहारिकोष्णत्वाभावसमानाधि
 करणस्योष्णत्वेन व्यभिचाराद्ब्रह्मत्वेनोष्णत्वा नुमानं व्यावहारिकवत्त्वावपि न स्यादित्यपि दोषो बोध्यः ॥ किंचेति ॥ दूषकतापयि
 के व्यभिचारे यदि धर्मिसमसत्ताकहेतुवृत्तिरपेक्षिता । तर्हि तादृशे बाधादिकेऽपि धर्मिसमसत्तासाध्येऽपेक्षिता स्यात् । समानन्याय
 त्वात् । किंच गमकतापयिकेरूपे च पक्षवृत्तित्वादौ हेतोर्धर्मिसमसत्ताकवृत्तिरपेक्षणीया स्यादित्यर्थः । ततः किमिति त आह ॥ तथै
 चेति ॥ आत्मा स्वप्रकाशः अनुभूतित्वात् व्यतिरेकेण घटवदिति त्वदुक्तानुमानेन पक्षीकृते आत्मनि धर्मिसमसत्ताकस्य साध्यस्याभा
 वोऽस्तीति बाधः स्यात् । तत्रैव धर्मिसमसत्ताकस्यानुभूतित्वस्य हेतोरभावादसिद्धिश्च स्यात् । तत्र हेतुस्त्वित्त्विकधर्महीन इत्यनेनोक्त
 इत्यर्थः ॥ ^{३६}एवमिति ॥ साध्याभाववति साधनाभावमात्रं नाव्यभिचारः । किंतु साध्याभाववति धर्मिसमसत्ताकसाधनस्याभा

वोव्यभिचाराभावइत्यपि स्यादित्यर्थः । तत्रदोषमाह ॥ न^{३१३}थोचदृश्यत्वादीनामिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वादीनामित्यर्थः । मा

ध्याभाववत्यात्मनिदृश्यत्वादेःसाधनस्याभावविधमानेपिधर्मिममसत्ताकत्वरूपविशेषणविशिष्टस्माधनाभावानासीतिव्यभिचा

रणवस्यादित्यभिप्रायः ॥ तस्मादिति ॥ त्वदुक्तेस्वप्रकाशत्वानुमानेऽनुभूतित्वहेतोर्व्यावहारिकस्यात्मनिपक्षमस्वाद्यथानासि

द्धिस्तथामिथ्यात्वानुमानेनवृत्तिव्याप्यत्वस्यहेतोर्व्यावहारिकस्यात्मनिविपक्षमस्वाद्वाभिचारोदुरुद्धइत्यर्थः ॥ अथधर्माति ॥

धर्मिशब्दस्यसंबंधिशब्दतथासमभिव्याहृतपरत्वेनयदादिधर्मिममसत्त्वरूपविशेषणविशिष्टस्यहेतोःपक्षमस्वाद्वासिद्धिः । उक्तन्या

येनैवात्मपरतयाधर्मिशब्दस्याविपक्षेआत्मनि तत्समसत्त्वस्यहेतोरभावाद्भव्यभिचारोपीत्यर्थः । व्यभिचारलक्षणांतगतहेतोर्धर्मि

समसत्त्वविशेषणप्रागभिहितं संप्रतिनून्यायवाक्यांतगतहेत्ववयवाथप्रकृतहेतोर्धर्मिममसत्त्वविशेषणमुच्यतइतिभेदः ॥ नहनि ॥

विषयत्वापरपर्यायकमत्वार्थकृत्यप्रत्ययांतनवृत्तिव्याप्यत्वहेत्वंतगतनव्याप्यगच्छेनवृत्तिविषयत्वमभिहितं । तथाचधर्मिमम

सत्ताकत्वरूपविशेषणविशिष्टविषयत्वमेवहेतुरस्तु । तात्त्विकधर्महीनचब्रह्मणिधर्मिममसत्ताकस्यकस्यचिद्धर्मस्याभावाद्वाभिचा

राभावनवृत्तात्त्वस्यविशेषणस्यवयवमितिभावः ॥ ममनि ॥ ब्रह्मणितात्त्विकधर्मानङ्गीकृतुः ॥ दृष्टानेति ॥ व्यावहारिक

दृश्यत्वाधिकरणशुक्तिरूपेधर्मिममसत्त्वस्यदृश्यत्वस्याभावादित्यर्थः । व्यभिचाराभावशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ माध्याभाववति

शुद्धहेतोरप्यभावः । हेतुमतिचविशिष्टमाध्यममर्थस्ति । अतो नव्यभिचारइत्यर्थः । उक्तंचमक्षेपशरीरके "बहुनिगद्यकिमत्रव

दान्यहंशृणुतसंग्रहमद्वयआत्मनि । सकलवाङ्मनसातिगताचितिःसकलवाङ्मनसव्यवहारभा^{३१३}” गिति ॥ स्वनेइनि ॥ शुद्धवृ
 त्तिव्याप्यत्वरूपहत्वभावशुद्धासिद्धिप्रसंगादित्यर्थः ॥ अज्ञानइनि^{३१४} ॥ अन्यथाशुद्धनदृश्यमितिज्ञानविषयत्वाविशेषाच्छुद्धत
 रस्मिन्नपिदृश्यत्वाभावासिद्धिःस्यादित्यर्थः ॥ दृश्यत्वनिषेधयेनि^{३१५} ॥ वृत्तिव्याप्यत्वनिषेधायत्यर्थः ।
 नन्वभावबुद्धावधिकरणोपस्थितिरपेक्षिता । नत्वभावग्राहकप्रमाणजन्याधिकरणोपस्थितिःप्रमाणजन्यानदुपास्थितिर्वा । आद्ये
 वायोरूपात्यन्ताभावश्चाक्षुषोनस्यात्^{३१६} । द्वितीयगौरवं । अधिकरणोपस्थितिश्चस्वतःस्फुरणरूपास्तीतिसुत्रोऽधःशुद्धवृत्तिव्याप्यत्व
 रूपहेतोर्व्यतिरेकइतिशङ्कते ॥ नच^{३१७}ति ॥ दृश्यत्वेनि^{३१८} ॥ वृत्तिव्याप्यत्वरूपेत्यर्थः ॥ शुद्धस्वप्नकाशमिनि ॥ विधिनिषेधयोर
 विषयस्यविधिनिषेधाभाजनत्वात् । अन्यथातिप्रसंगादित्यर्थः ॥ लाघवेनेनि^{३१९} ॥ ब्रह्मण्यमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थवृत्तिव्याप्यत्वरूपद्व
 रयत्वंब्रह्मण्यनभिप्रेतमिथ्यात्वप्रयोजकमभिहितंपरेण । नचैतावतापिपरंष्टिसिद्धिः । लाघवेनस्फुरणमेवमिथ्यात्वमेतन्त्रं । नतूक्तं
 दृश्यत्वं । एवंचादृश्यमपिब्रह्मस्वतःस्फुरदपिस्फुरणरूपमिथ्यात्वप्रयोजकवत्त्वान्मिथ्येव । ननुपरतःस्फुरद्रूप्यादिमात्रमित्यापि
 स्यादित्यर्थः । ननुनलघुनोपिस्फुरणस्यमिथ्यात्वप्रयोजकत्वं । किंताहिगुरुणोप्युक्तदृश्यत्वस्येव । अन्यथाब्रह्मणोपिमिथ्यात्वा
 पत्तौतत्सत्यतापराणां “सत्यंज्ञानं तत्सत्य” मित्यादिश्रुतीनामुपरोधःस्यादतउक्तं ॥ नन्मस्यत्वश्रुतिरिति^{३२०} ॥ नन्प्रयोग
 वैयर्थ्याच्चेति ॥ वाक्यस्थानापदानांसंभूयकार्थप्रतिपादकत्वरूपमेकवाक्यत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ व्यतिरेकनि^{३२१} ॥ व्यतिरेकसहचा
 रज्ञानस्यापिव्याप्तिग्रहेहेतुत्वादित्यर्थः । “सि० अत्रवदंति । “वृत्तिकालेवृत्तिरूपेणधर्मेणशुद्धत्वासंभवाच्छुद्धस्यवृत्तिविषयत्व

नसंभवति । अतः शुद्धस्वप्रकाशमिति वाक्यस्य लक्षणयाऽशुद्धत्वमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थः । तथाचाशुद्धत्वव्यावृत्त्याशुद्धस्वप्रकाशतापर्यवस्यति । यथाभेदनिषेधादभिन्नत्वं । नचशुद्धपदेनाभिधायलक्षणयावाशुद्धप्रकाशेतत्त्वयोगव्यर्थमिति वाच्यं । पर्यवसितार्थमादायसार्धकत्वोपपत्तः । एवंचशुद्धनदृश्यनमित्येत्यस्याशुद्धत्वदृश्यत्वमित्यात्वयोर्व्यापकमित्येतत्परत्वेनशुद्धदृश्यत्वमित्यात्वयोर्व्यतिरेकः पर्यवस्यतीति । अत्रब्रूमः । नतावदस्वप्रकाशत्वाशुद्धत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावग्रहमात्रेणशुद्धस्वप्रकाशतापर्यवस्यति । किंनुशुद्धेऽस्वप्रकाशत्वव्यापकस्याशुद्धत्वस्यव्यावृत्ताज्ञातायामेव । तथाचव्यापकव्यतिरेकग्रहार्थमावश्यकंशुद्धज्ञानं । किंचास्वप्रकाशत्वाशुद्धत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावग्रहोपितदुभयव्यतिरेकयोःशुद्धत्वस्वप्रकाशलक्षयोःशुद्धसहचारग्रहसत्येवेतिषट्पदप्रभातवृत्तातः । ननुनमित्यात्वदृश्यत्वव्यतिरेकयोःसहचारग्रहापेक्षा । साहिनिश्चितमाध्याभावव्रतिसाधनग्रहणव्यभिचार (संग्रहे)ज्ञानसतिस्यात् । नचात्रमाध्याभावनिश्चयःशुद्धसंभवति । नवातत्रहेतुग्रहःसंभवति । शुद्धस्याज्ञेयत्वादित्यत आह ॥ विशिष्टज्ञानंइति ॥ साभूक्तंवलस्यशुद्धस्यज्ञानं । तथापिशुद्धेव्यभिचारएव । अशुद्धस्यविशिष्टस्यज्ञेयत्वेनवतदनुगतस्यशुद्धस्यविशेषज्ञेयत्वादित्यर्थः ॥ नचविष्णवर्धइति ॥ तथाचविशेष्यशुद्धहेत्वगमनाश्वव्यभिचारदृश्यार्थः ॥ देवतात्ववदेवनि ॥ विशेषणस्यमित्यात्वासिद्धिश्चैतद्विप्रदृष्टव्यं ॥ घटत्वादीनि ॥ तथाचविशेष्यस्यघटस्यनमित्यात्वस्यादित्यर्थः । दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वरूपं ॥ विशिष्टज्ञानं ॥ तथाचविशेष्यज्ञेयज्ञानविरोधितदवशिष्टज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । ननुविशिष्टज्ञानानंतरमव्यवधानेनविशेष्यज्ञानमुत्पद्यते ततएवविशेष्यविषयकाज्ञानादिनिवृत्तिः ननुविशिष्टज्ञानादि

^{५५१८}त्यतआह ॥ दंडीनि ॥ तथाचाव्यवहितविशेष्यज्ञानकल्पनमप्रामाणिकमितिभावः । एतेनेत्यस्यविवरणमनुभवविरोधादिने
वेति । विशिष्टज्ञानेनविशेष्यमपिज्ञातमित्यनुभवेनज्ञातत्वरूपविषयत्वस्यविशेष्येपिसत्त्वादित्यर्थः ॥ ^{५५१९}अनेनेति ॥ विशिष्ट
स्यदृश्यत्वेविशेष्यस्यदृश्यत्वादित्यर्थः ॥ ^{५५२०}साकल्येनेति ॥ प्रतीतार्थासंभवादित्यर्थः । श्रुतेरांतरानुपपत्तिचाह ॥ ^{५५२१}अन्यथेति ॥
यस्यदादिनाशुद्धस्यब्रह्मणोप्रतिपादनेशुद्धब्रह्मण्यदृश्यत्वंनिमित्तमित्यर्थः ॥ ^{५५२२}एनेनेति ॥ उपहितस्यदृश्यत्वेशुद्धस्यतदुपधेयस्या
पिदृश्यत्वमवर्जनीयमेव । तस्यचमिथ्यात्वाभावाद्वाभिचारएवेत्यर्थः । चरमवृत्तेर्ब्रह्मेतराविषयकत्वेसतिब्रह्माविषयिकायाःपरि
शेषेणापिशुद्धविषयकत्वाच्यमित्याह ॥ ^{५५२३}चरमवृत्तेरिति ॥ यद्वाअस्वेतद्यथातथा द्विशिष्टविषयकवृत्तौविशेष्यस्यशुद्धात्मनो
विषयत्वात्तत्रव्यभिचारइति । अविशिष्टविषयचरमवृत्तिविषयत्वाच्छुद्धात्मनिस्यष्टोव्यभिचारः । ननुचरमवृत्तिरपिविशिष्टवि
षयैवेतिकस्याचित्समाधानमाशङ्क्यनिराकरोति ॥ ^{५५२४}एनेनेति ॥ चरमवृत्तेर्विशिष्टविषयत्वेनवक्ष्यमाणेनेत्यर्थः । तदेवाह ॥ ^{५५२५}चरम
वृत्तेरिति ॥ स्वं चरमवृत्तिः ॥ ^{५५२६}स्वंप्रकाशत्वस्येति ॥ स्वस्मिन्स्वविषयत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ ^{५५२७}अप्रमात्वस्येति ॥ मि
थ्याभूतचरमवृत्तिविषयत्वादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । शाब्दबोधेशब्दानुपस्थिताभाननियमेनवृत्तेःशब्दानुपस्थितायास्तत्रभा
नानुपपत्तेः । नवाततोऽज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिःस्यात् । अज्ञानतत्कार्याविषयकवृत्तेरेवतदुभयनिवर्तकत्वात् । अन्यथाऽहमज्ञेयं
घटइत्यादिज्ञानानामप्युपहितविषयत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वप्रसंगः ॥ ^{५५२८}बहिर्भावेनेति ॥ चरमवृत्तेःस्वविषयबहिर्भावेचरमवृत्तिवि

पयस्यनिष्पन्नं च ससत्यत्वाद्वाभिचारइत्यर्थः । ननु न च रमवृत्तिः स्वविषयागतता । नापि तद्विषयस्य सत्यत्वं । वृत्तिः शाब्दवृत्त्या वा
 भासमानाया एवोपधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं कल्पतरौ । शुद्धब्रह्मेति विषयीकुर्याणावृत्तिः स्वमेतरेणाधिनिवृत्तिरुच्यते ।
 स्वस्याभ्युपाधित्वाविशेषात् । एवं च नानुपहितस्य विषयता । वृत्त्युपरगोत्रसत्तयोपयुज्यते । न भास्यतया विषयकादाप्रवृत्ते
 नेति । अयमभिप्रायः । यथाऽज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽपि नाऽज्ञानं साक्षिकोदात्तप्रविशति किंतु माश्च्यकोदात्तवैय । एवं वृत्त्युपहितस्य
 विषयत्वेऽपि न वृत्तिर्विषयकोदात्तप्रविशति । स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किंतु स्वयमविषयोपि चेतन्यस्य विषयतां नोपादयतीति न काप्यनु
 पपत्तिरिति । अत्र ब्रूमः । यदि वृत्तिः स्वसाक्षिधर्मात्रेण चेतन्यस्य स्वापहिततां संपाद्य स्वयमुपाध्य विषयापि मता उपहितमित्याभू
 तार्थविषयता भवति तद्विज्ञानमपि स्वसाक्षिधर्मात्रेण चेतन्यस्य स्वापहिततां संपाद्याऽज्ञानविषयकमदज्ञं विषयकस्यादिति मित्याभू
 तार्थविषयकमेवाज्ञानं स्यात् ननु शुद्धचिद्विषयकं । उक्तविषयमिथ्याभूताथार्थाश्रितं च स्यात् ननु शुद्धचिदाश्रितं । इदं चाज्ञा
 नस्य शुद्धचिदाश्रयविषयत्वपरम् । यदाहुः “आश्रयत्वविषयत्वभागिनि निविशयचित्तिरेव केवला । पूर्वमिद्धतममोहिप्रक्षिप्तोना
 श्रयो भवति नापि गोचर” इति । तथा चापसिद्धतः । नन्वज्ञानमपि म्योपधानदशायामेव ब्रह्माविषयार्थकरोति म्यानुपधानदशा
 यां स्वस्यैवाभावात् । तथा च ज्ञानाज्ञानयोरेकभयोरभ्युपाध्यविषयत्वमत्युपहितविषयत्वात्मनो विषयव्यभिचयः । अतएवोपाधिवि
 षयज्ञानानि नाज्ञाननिवर्तकानि अज्ञानस्योपाध्यविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । समानविषयत्वेनैव न तयोर्निवृत्त्यनिवर्तक
 भावात् । मैवं । शुद्धचिदाश्रयविषयमज्ञानमिति सिद्धिं न भंगप्रसंगात् । अन्योन्याश्रयाच्च । तथा हि । मध्ये उपहितं विषयं ज्ञान

स्वरूपसिद्धिः अज्ञानस्वरूपचसिद्धेतदुपहितरूपविषयसिद्धिरिति । एवमुपहिताश्रयत्वेऽन्योन्याश्रयः । किंचवृत्तरान्योन्याश्रयादेवनोपहितविषयत्वं । तथाहि । अनुपहितस्य शुद्धस्य वृत्त्यविषयत्वं चेतन्यस्य चरमवृत्तिविषयत्वाय तदस्य यावृत्त्युत्पन्नया वृत्त्या उपहितत्वं उपहिते सति चेतन्यतद्विषयकवृत्त्युत्पत्तिः । निर्विषयकवृत्तेरनुत्पादात् । एवं च चेतन्यस्य विषयत्वं तद्विषयकवृत्त्युत्पत्तिः वृत्त्युत्पत्तौ च चेतन्यस्य वृत्त्यधीनविषयत्वमित्यन्योन्याश्रयः । तस्माच्छुद्धस्य चेतन्यस्य चरमवृत्तिविषयता । तस्य चाऽमिथ्यात्वाद्वाभिचारएवेति साधूक्तव्यभिचारानुद्धारादिति ॥ न च स्वरूपेणेति ॥ विशिष्टाविषयकवृत्तिव्याप्यत्वमेवत्यर्थः ॥ ब्रह्मत्विति ॥ विशिष्टविषयवृत्तिव्याप्यमेवत्यर्थः ॥ निर्विकल्पकेति ॥ निर्विकल्पकाभावपक्षे विशिष्टाविषयवृत्तेरभावाद्धादासर्वत्रहत्वसिद्धिः । निर्विकल्पकसद्भावपक्षे नित्यातीन्द्रियस्य विशिष्टमात्रविषयकानुमित्यादि विषयत्वात्तत्र भागासिद्धिः ॥ नहीति ॥ लिंगादिविशेषदर्शनस्य विशिष्टज्ञानसामग्रीत्वात्ततो नानुमितिरूपानिर्विकल्पकधीरित्यर्थः । ननु स्वाभिन्नतरविशेषणप्रयुक्तविशिष्टाविषयकवृत्तिव्याप्यत्वमुक्तहत्वर्थः । तथाच निर्विकल्पकाभावपक्षे पि घटादौ नासिद्धिः । घटोयमिति वृत्तिमादायानिरुक्तहतीत्यत्र सत्त्वात् । इदं तादेरपि स्वाभिन्नत्वात् । नित्यातीन्द्रियस्यापि तत्तत्तदजन्यतत्तदथमात्रगोचरस्मृतिविषयत्वनतत्रापि नासिद्धिः । ऐन्द्रियकं घटादावतीन्द्रियधर्मादाच घटत्वादेर्धर्मत्वादेश्च विशेषणस्य घटादिधर्म्याद्याभिन्नत्वात् । धर्मधर्मिणोरभेदात् । स्वाभिन्नेतराद्विशेषणं पटत्वादि तत्प्रयुक्तं यद्विशिष्टं पटादि तदविषयकं यद्विशिष्टज्ञानं घटोयमिति प्रत्यक्षं धर्मपदजन्या धर्ममइति स्मृतिः । तद्विषयत्वाद्धादेर्धर्मदेश्च नतत्रहत्वसिद्धिः । ब्रह्मणस्तु स्वाभिन्नयदानं दादि तदितरतृयदादि तत्प्रयुक्तं विशिष्टं घटादिविशि

ष्टभूतलादि तद्विषयकएवज्ञानेभानं । सर्वस्यापिब्रह्मविषयकप्रत्ययस्यान्यनिवन्धनविशिष्टविषयकत्वात् । एवंचब्रह्मणिहत्वाभावाद्
वनव्यभिचारइतिचेन्मैवं । ब्रह्ममात्रविषयकवदंतजन्यनिरुक्तवृत्तिमादायव्यभिचारादावस्थ्यात् । ननुवदंतजन्यावृत्तिरपि
शिष्टविषयवेतिनव्यभिचारइतिचेन्मैवं । तद्विशिष्टमकल्पितकल्पितंवा । नाद्यः । ब्रह्मणोखंडार्थत्वहानिप्रसंगात् । नद्धितीयइत्याह
॥ वेदानांमिति ॥ कल्पितविशिष्टपरत्वादित्यर्थः ॥ नरनीति ॥ शोकरूपाज्ञानस्वरूपनिवृत्तिप्रतिमाधनव्यनोक्तया आत्मवि
दो न तावदात्मविषयकभ्रमत्वयुक्तं । भ्रमस्याज्ञानानिवतकत्वात् । किंनुमाप्रमत्र । प्रमात्ववतस्याः कल्पितविशिष्टाविषयत्वमेव । त
स्माद्धृदांतानां कल्पितविशेषविनिर्मुक्तशुद्धब्रह्मज्ञानजनकत्वमेव तितत्रव्यभिचारइतिभावः । मोक्षमाधनेतिप्रमाविशेषणं । (किंच
निर्मांनमाज्यमित्यत्रमाज्यशब्देनब्रह्मज्ञानप्रागभावभावआपादितइतिनात्रपुनरुक्तिः) ॥ ज्ञानम्येति ॥ नचमूलाज्ञानमपि
पहितज्ञेयब्रह्मविषयकमेवेति समानविषयताज्ञानाज्ञानयोरितिवाच्यं । अज्ञानस्यशुद्धचिदाश्रयविषयकत्वमिदं न भंगस्यान्यो
न्याश्रयादेश्चोक्तत्वात् । किंच तावतापिनज्ञानाज्ञानयोः समानविषयत्वं । तथाहि । अज्ञानं हि स्वरूपमदज्ञानोपाहितब्रह्मविषयं ।
वृत्तिस्तु स्वरूपसद्रूप्युपाहितब्रह्मविषया । अन्यथा वृत्तिर्मिथ्याभूताथविषयकत्वं तदभिमतं न स्यादिति । ननु न ज्ञानस्याज्ञानमभा
नविषयकत्वेनाज्ञाननिवतकता । किंत्वज्ञानविषयान्याविषयकज्ञानत्वेन घटादिज्ञानंतथैवकल्पनत् । एवंचब्रह्मज्ञानमप्य
ज्ञानविषयब्रह्मान्याविषयकमिति भवति ब्रह्मज्ञाननिवतकमित्याशंक्यनिराकरेति ॥ नचनि ॥ दीपेच्छादायिनि ॥ तथाच
समानविषयकत्वेन वज्ञानस्याज्ञाननिवतकता । नतूक्तरूपेण । तस्यगुरुतया तनरूपेणाज्ञाननिवतकतायाः काप्यदं जनादित्यर्थः ।

उक्तरूपस्याव्याप्तिमप्याह ॥ ^{५६१}घटपटाविनीति ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति ॥ वेदांतजन्यवृत्त्यव्याप्यत्वे ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य ब्रह्मंतगवि-
 षयकस्य ब्रह्माविषयकतया निर्विषयत्वापत्तौ घटवज्ज्ञानत्वानुपपत्तिस्वपराविषयकब्रह्मरूपज्ञानं अमं भवीति वक्ष्यमाणन्यायनवृत्तेरपि
 तथात्वस्य वक्ष्यमाणप्रायत्वादित्यर्थः । केचित्तु वक्ष्यमाणत्वादित्येतद्ब्रह्मरूपज्ञानपरतयतद्ब्रह्मव्याचक्षेपनननुपपत्तौ
 त्तरासंगतत्वादुपक्षणीयं ॥ ^{५६२}वक्ष्यमाणत्वादिनि ॥ जडत्वहेतुभंगे । अज्ञानेन ममानविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विवृतकत्व-
 मस्तु तावतानोक्तव्यभिचारइति शङ्कते ॥ अर्थेति ॥ ^{५६३}अन्यत्रज्ञानस्याज्ञानममानविषयकत्वेन तद्विवृतकत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मा-
 कारत्वमात्रेण ब्रह्मज्ञाननिवृतकत्वमस्त्वित्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ शशशृंगादिज्ञानस्य शशशृंगादिमन्त्रिक्रियाजन्यत्वाद्यतनमनद्विषय-
 त्वमित्यर्थः ॥ ^{५६४}सर्वेति ॥ आत्मवाकरोज्ञानस्येति वा आत्मातिरिक्त आत्माकार एव ज्ञानस्याकारइति वा आत्मनः साकाराभ्या-
 मन्य आत्माकारसदृश आकरोज्ञानस्येति वा ^{५६५}वृत्त्यनाश्रितस्येति ॥ आकरो ह्याकारिणमाश्रयते । न च ब्रह्मवृत्तिरूपमा-
 कारिणमाश्रयति । अतो न ब्रह्मवृत्तेराकारइत्यर्थः ॥ ^{५६६}साकारवादापातादिनि ॥ ज्ञानस्येति शेषः ॥ जडाद्याक्रांतिनि ॥ ज-
 डानानंदपरिच्छिन्नानुतरूपाकारयुक्तायावृत्तब्रह्मसंवेधिज्ञानानंदपरिच्छिन्नसत्यरूपाकारयुक्तत्वेन मंभवतीत्यर्थः । ननु नामा-
 धारणो ज्ञानानंदोऽदिरात्माकारो वृत्तेराकारइति ब्रूमः अपितु साधारणसत्तादीति तत्राह ॥ मत्तैरेति ॥ ननु माधारणामाधार-
 णाकाराभ्यामतिरिक्तोऽन्य एव संस्थानविशेषादिरात्माकारो वृत्तेराकारइत्यत आह ॥ आत्मनो निगमक्रांत्यर्थेति ॥ संस्थाना-
 द्याकाररहितत्वाच्चेत्यर्थः । अत एवेत्युक्तमेव हेतुं विशदयति ॥ ^{५६७}ज्ञानानंददिनेति ॥ नस्मादिनि ॥ ब्रह्मज्ञानस्यापानि शेषः ।

अन्यस्य तदाकारत्वस्यासंभवादित्यर्थः ॥ अनिवचनीयत्वादिकमिति ॥ आदिपदज्ञाननिवर्त्यत्वादिकं । प्रतिपन्नोपाधात्र
 कालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपमिथ्यात्वस्य साध्यस्य तुच्छपिसत्वात् तत्र तद्व्यभिचार इत्यर्थः । तुच्छमाध्याभावव्यतिहेतुमुपपाद
 यति ॥ असंख्यलक्षण्येति ॥ द्विविषयत्वमात्रमिति ॥ वृत्तिव्याप्यत्वमित्यर्थः ॥ न दर्शितव्यत्तमिति ॥ वृत्त्यावावृत्तिप्र
 तिफलितचैतन्येन तत्राऽभिव्यक्तं घटादिविषयाधिष्ठानचैतन्यं फलतदेव घटादर्शनासकमित्यर्थः । ममुदितोऽभिलपनप्रवृत्तिरादा
 नात्माव्यवहारः फलत्वा यथासंभवत्वा आद्यआह ॥ हानिदेरिति ॥ एकदेशभावात्समुदायोगनादात्र मिद्धेत्यर्थः । द्वि
 तीयाह ॥ अभिलापस्य चेति ॥ अभिज्ञाभिलापरूपव्यवहारव्याप्यत्वरूपफलव्याप्यत्वं हेतुगतात्मनि व्यभिचारित्यर्थः ॥ नित्या
 नीन्द्रिय इति ॥ अपरोक्षरसचैतन्यरूपफलव्याप्यत्वं नित्यातीन्द्रियस्याप्यपरोक्षत्वस्यादित्यातनत्र हेतुगतात्मनि भावः । नित्या
 तीन्द्रियस्याप्यपरोक्षत्वमस्तीति शक्यते ॥ न दर्शयति ॥ तथा च नासिद्धिरिति भावः ॥ योगिप्रत्यक्षगम्यनर्थनि ॥ यत्राप्यति
 शयोदृष्टः स स्वाथानतिलक्षणा इति न्यायेन योगिनो योगप्रभावेन दुरादपि पश्यति शृण्वति चेत्येव न पुनश्चक्षुषापिशृण्वति श्रोत्रे
 णापि पश्यति अतीन्द्रियमपि चांद्रियं कुर्वति स्वभावात्किमापातादित्यर्थः ॥ पक्षकदर्शनेति ॥ ननु माक्षिवद्येतः कणवृत्तरनंगा
 कारं व्याविद्यावृत्तेः परं रंगीकारादिविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिदपि माध्यत्वात्फलमित्यविद्यादिशुक्तिरूप्याद्यापि फलव्याप्यमेवेति चेन्न ।
 तथाप्यविद्यावृत्त्यादावसिद्धिरव अन्योन्याश्रयादः । अविद्यावृत्तानामाभावाच्चेत्यर्थः ॥ नित्यातीन्द्रियमिति ॥ नित्यातीन्द्रि
 यवद्ब्रह्मणापि ज्ञातत्वेन तत्राऽज्ञातत्वेन त्रामाक्षिविषयन्यस्य त्वयाप्यं कायत्वाद्ब्रह्मण्यव्यभिचार इत्यर्थः । ननु न चिद्रूपस्य शुद्धब्रह्म

णाश्चिद्विषयत्वं । भेदाभावादित्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ न^{६३१}द्व्यवहारजनइति ॥ तद्विषयत्वं तद्विषयकव्यवहारजनकत्वमेव प्रयो-
 जकं न तु तदभिन्नत्वं । अभिधेयत्वरूपाभिधानविषये अभिधाने व्यभिचारात् । तथाच भेदाभाव रूपेण तद्विषयकव्यवहारजन-
 कमुपाधिरित्यर्थः । असिद्धिमप्याह ॥ कल्पितं भेदेनेति ॥ कल्पितं भेदस्य सत्त्वाद्भेदाभावरूपेण तद्विषयकव्यवहारजन-
 भेदेन भेदकायक्षम इत्यत उक्तं लिङ्गलिङ्गिभाववद्भातृज्ञेयभाववच्चति च । ननु विषयविषयिणोः कल्पितं भेदस्याप्यभावकं यत्र विषय-
 विषयिभाव इत्यत उक्तं स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्चेति । वृत्तिप्रतिफलितचित्तः शुद्धात्मनः मकाशकल्पितं भेद-
 वत्त्वेन विषयित्वं संभवतीत्यर्थः । यद्वा पूर्वोदाहृतानुभववलाच्चिद्रूपस्याप्यात्मनश्चिद्विषयत्वमज्ञातत्वादिनानित्यानीन्द्रियवत्पदं
 गीकर्तव्यमित्येव न । अपितु घटादिवदात्मनः स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमपि स्वीकर्तव्यमेव । तथाच पूर्वोक्तस्य फलव्या-
 प्यत्वस्य हेतोरपिशुद्धब्रह्मणिव्यभिचारश्चेत्यभिप्रायेण स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वसंभवाच्चेत्युक्तं । अन्यथाचिद्विषयत्व-
 येवावश्यकत्वं । नन्वाऽऽत्माकारवृत्तौ चित्तः प्रतिफलने पिनात्मनः स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमस्ति । प्रयोजनभावादिनि-
 नोक्तहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ तथा स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचित्ता घटादा विवात्मन्यप्यस्य वस्त्राकारवृत्तिप्र-
 तिफलितचिद्विषयत्वस्य प्रयोजनं स्वविषयज्ञाननिवृत्तिरित्यर्थः । नन्वात्मनश्चिद्विषयत्वं विनाप्यात्माकारवृत्तं तत्रात्माज्ञाननि-
 वर्तकत्वमस्ति स्वत्यत आह ॥ तदाकारवृत्त्यैव चेति ॥ घटादेरपि स्वाज्ञाननिवर्तकत्वाकारवृत्तिविषयत्वमात्रमेव ननु चिद्विषयत्व-
 मित्यापातेनासिद्धिरित्यर्थः । ननु घटाकारवृत्तौ चित्तप्रतिफलनं विनाज्ञाननिवृत्तिः । वृत्तिमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वात् । आत्मा

कारवृत्तौ चित्सतिफलनविनापि वृत्तिमात्रेणात्मस्वरूपस्फुरणमहितनाज्ञाननिवृत्त्युपपत्ति रतोनात्मनिव्यभिचारो नवाघटादाव
 सिद्धिरित्यत आह ॥ अज्ञानाविरोधीनि ॥ घटाकारवृत्तौ चित्सतिफलनविनापि वृत्तिमात्रेण घटस्वरूपस्फुरणमहितनाज्ञाननि
 वृत्तिरित्यस्यापि बहुमुखचत्वनासिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः । घटो न स्फुरणरूपः तस्मिन्सत्यज्यज्ञानदर्शनादिति यदि तदाऽऽत्मापि न
 स्फुरणरूपः तस्मिन्सत्यज्यज्ञानदर्शनादितुल्यं । केवलआत्मास्फुरणरूपोपि नाज्ञानविरोधी किन्तु वृत्तिमहितइति यदि तदा
 स्फुरणरूपोपि घटः केवलो नाज्ञानविरोधी । किन्तु वृत्तिसहितइत्यपि तुल्यमित्यभिप्रायेणोक्तमज्ञानविरोधिस्फुरणरूपत्वस्य चेति ।
 तथा चासिद्धिभेदघटाकारवृत्तौ विनात्माकारवृत्तौ वापि चित्सतिफलनमवश्यमङ्गीकरणीयं । एवं चात्मापि घटादिरवस्थाकारवृ
 त्तिप्रतिविधित्वाच्चिद्विषयइति शुद्धात्मनि रुढतो व्यभिचारइत्यर्थः । एतावता घटादास्वाकारवृत्तिप्रतिफलनचिद्विषयत्वमभ्यु
 पेत्य तदर्थानेन वशुद्धात्मनोपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वमापाद्य शुद्धात्मनि व्यभिचारः आपादितः मन्त्रत्यात्मनो वधटादा
 वपि स्वाकारवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वं नास्ति तथा चासिद्धिरिति वक्तुं घटादास्वाकारेद्रियजन्यवृत्त्यतिरिक्तस्वाकारवृत्तिप्रतिवि
 दितचेतन्यरूपं वा तादृशवृत्त्यभिव्यक्तचेतन्यरूपं वा ज्ञानांतरनास्ति प्रयोजनाभावादित्याह ॥ अस्फुरणरूपे पञ्चव्यादिना ॥
 तादृशवृत्तिरूपज्ञानातिरिक्ततादृशचेतन्यरूपं वा ज्ञानकिंवृत्तिविषयघटादव्यवहारार्थवा कल्प्यते अनुभवत्रयाद्वा श्रुतिवज्जडा आप
 रोक्ष्यार्थवा । नाद्यइत्याह । अस्फुरणरूपे पञ्चति । इन्द्रियजन्यातः करणवृत्ताववाचित्सतिफलनं न त्वनुमित्यादिरूपानः करणवृत्तावि
 तिपरसिद्धातः । तथा च यथानुमित्यादिविषयवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वाद्यभावापि पञ्चादां प्रवृत्तिरूपव्यवहारस्यार्थेन्द्रियकृष्यपी

द्वियजन्यवृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वादिकविनापिस्वाकारैर्द्वियजन्यवृत्तिमात्राद्धटादिषुव्यवहारोस्तु । एवंचवृत्तिप्रतिफलितचि
 द्विषयत्वादिकंघटादायसिद्धमित्यर्थः । ननुविज्ञानादिश्रुतस्फुरणरूपात्मनिवृत्तिमात्रान्मयाव्यवहारस्यांगीकारेभ्यनवविधेयघटा
 दैनतद्युक्तमतउक्तमस्फुरणेत्यादि । ऐद्वियवदतीर्द्वियस्याप्यस्फुरणरूपत्वाविशेषादित्यर्थः । अनुभववन्न्यादिद्वियजन्यवृत्त्यति
 रिकनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानकल्प्यतइतिद्वितीयपक्षनिराकरोति ॥ घटादाविनि ॥ घटादैनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानस्याननुभवा
 त् । ननुघटादावज्ञाननिवृत्तिःसहेतुका निवृत्तित्वात् घटनिवृत्तिवदित्यनुमानेनतरपरिशेषसहितननिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानमज्ञा
 ननिवर्तकत्वेनघटादैनिसिद्धमनुभूयतइतिचेन्न । विषयाकारैर्द्वियजन्यवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यरूपस्याविशिष्टस्याज्ञाननिवर्तकत्वं
 किंविशेष्यभूतचैतन्यस्याज्ञाननिवर्तकत्वेनवा विशेषणीभूततादृशवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वेनवा मिलितस्योभयस्यतथाव्येनवा ।
 नाद्यः । चैतन्यमात्रस्यत्वन्मतज्ञानस्फोरकत्वेनज्ञानाविरोधित्वात् । नद्वितीयः । परिशेषासिद्धेः । ननृतीयः । आवश्यक
 वृत्तेरेवाज्ञानविरोधित्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वात् । तथाचघटादैनिरुक्तचैतन्यरूपज्ञानस्योक्तविधयाऽज्ञानविरोधित्वाभावाद्वा
 क्तानुमानेनतादृशचैतन्यरूपस्यज्ञानस्यानुभवइतिभावेनोक्तमज्ञानाविरोधीति ॥ अन्यथेति ॥ अन्यथापपञ्चाज्ञाननिवृत्तिरूप
 कार्यकं अज्ञाननिवृत्तिरूपकार्याजनकमिद्वियजन्यवृत्तिव्यतिरिक्तं तस्मिन्प्रतिफलितचैतन्यरूपंवातद्व्यग्यचैतन्यरूपंवाज्ञानंयदिघटा
 दौकल्पेत तदाऽन्यथोपपन्नद्वेषेच्छादिनिवृत्तिकार्यकद्वेषेच्छादिनिवृत्तिरूपकार्याजनकमिच्छाद्याकांगतःकरणवृत्तिप्रतिफलितं
 तद्व्यग्यंवा इच्छाद्वेषादिककल्प्यंस्यात् । तथाऽन्यथोपपन्नवन्त्यादिप्रवृत्तिरूपकार्यकवन्त्यादिप्रवृत्तिरूपकार्याजनकं वन्त्यादिपरा

क्षवृत्तिप्रतिफलितं तद्व्यवधानादिविषयकपरोक्षवृत्त्यंतरमभ्युपयस्यात् । तथान्यथापपन्नाधकारनिवृत्तिकार्यकं अधकारनिवृत्तिरूपकार्याजनकं तमोनिवर्तकत्वनप्रतीयमानप्रभाप्रतिफलितं तद्व्यवधानांतराकल्प्यस्यात् । द्वेषाविरोधाच्छात्रा इच्छाद्यविरोधिद्वेषादिकं वा वन्धादिव्यवहारहनुवन्धादिपरोक्षज्ञानं वा अधकाराविरोधिप्रभावानाम्नि । अननुभवादिति यदि तदाऽज्ञानाविरोधिज्ञानमपि नास्ति अननुभवात् । एवं च वृत्तिप्रतिफलितचिद्विषयत्वनयदादीनामिति तत्रास्मिद्धिदुरुद्धगम्यथः । ननु तमेव भांतिमत्यादिश्रुतिबलात्तादृशचैतन्यरूपज्ञानसिद्धिरिति तृतीयपक्षनिराकरोति ॥ आपरांशश्चार्थानि रक्तचैतन्यरूपज्ञानकल्पनमिति चतुर्थपक्षप्यपरोक्षपरोक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वादिकं ज्ञानगतं वा आहोस्विन्माश्रान्कृतत्वादिकं मथगतं वा । नाद्यइत्याह ॥ चैनन्याविषयस्यापीनि ॥ ज्ञानस्यतिशेषः । चैतन्यं अविषयः अग्रतविचिनं यस्मिन्तस्य वृत्तिप्रतिविवितचैतन्यभिन्नस्य । इन्द्रियजन्यवृत्तिमात्रस्यतियावत् । निरक्तचैतन्यरूपज्ञानां गीकारं अपरांक्षज्ञानाभावापातनपराक्षापरोक्षज्ञानविभागनस्यादिति निरक्तचैतन्यरूपज्ञानकल्पनमिति यत् । तदपि । निरक्तचैतन्यरूपज्ञानां गीकारं गीकारपीन्द्रियजन्यवृत्ताववसक्षात्कारत्वरूपविशेषणपरोक्षज्ञानभिन्नज्ञानत्वादिरूपपरांश्यस्यापपन्नः । न द्वितीयइत्याह ॥ चैनन्याविषयस्यापीनि ॥ घटादेरिति शेषः । चैतन्यप्रत्यविषयः चैतन्याविषयः । तस्य चैतन्याविषयस्यापि घटादेः आश्रान्कृतत्वरूपमापरांश्यं वृत्तिगतनसाक्षात्कारत्वरूपविशेषणवोपपन्नमित्यन्वयः । विषयस्यापरांश्यं पमतेद्वया । बाह्यद्रियाथमक्षिकया द्वाह्योद्विद्यद्वागनिःसृतांतःकरणवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यनयदाधिष्ठानचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तामत्यां घटाकारवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यनयघटादि

कं प्रकाशयते । यथाहुः । “स्वच्छेऽस्तःकरणेऽग्निप्रसूमेनेन तत्रादिमागोद्भूततत्तद्वाह्यचयान्भनापरिणतेर्विवर्त्तमानाः । एका
 प्यर्थमनोविशेषकवशाद्भूतं प्रपञ्चाहरत्यज्ञानं प्रकटीकरोति विषयान्ज्ञानं मयं दत्विति । अतएवातीन्द्रियस्यैतन्निमित्तं चेतन्यस्य
 पज्ञानाभावादतीन्द्रियार्थाधिष्ठानं चेतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तिर्नास्तीत्यपरोक्षकरमानावृत्तमं विज्ञादात्म्येन भूराण्यविषयकत्वरूपमा
 परोक्ष्यं विषयस्य नास्ति किंतु कवलमथ व्यवहारमात्रमिति । अस्मिन्पक्षे आध्यात्मिकमबंधस्यातंत्रत्वापातेनारुच्याद्विर्नायः प्रश्नः ।
 स यथानिरुक्तवृत्तिप्रतिविवितेन चेतन्यनघटाधिष्ठानं चेतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तासत्याधटाधिष्ठानं चेतन्यस्यापरोक्षत्वरूपमत्र मानु
 चेतन्येन सहैकोपाध्यवच्छेदेन तदभेदाभिव्यक्तं तच्चैतन्यरूपेण सति तत्राध्यस्तस्य घटादरप्यापरोक्ष्यमिति । तदुभयमपि न । ना
 दृशं चेतन्यरूपज्ञानप्रमाणाभावात् । वृत्त्येवापरोक्ष्योपपत्तेः । अन्यथा तव मतं व्यपरोक्षवृत्तिवत्परोक्षवृत्तौ चिच्छन्ति फलं भवतु ।
 तादृशवृत्त्याचस्वविषयधर्माध्याधिष्ठानं चेतन्यावरकाज्ञाननिवृत्तिरपि भवतु । एवं चापरोक्षकरमानावृत्तमं विज्ञादात्म्येन भूराण्यवि
 षयतयवपरोक्षवृत्तिविषयस्य धर्मादपरापरोक्ष्यमपि भवतु । तथा तद्विषयकपरोक्षवृत्तेरप्यपरोक्षकरमंचेतन्याविषयतयवपरोक्ष्यमपि
 भवतु । इत्याद्यापादनं कृते इन्द्रियजन्यत्वरूपविशेषाभावात् परोक्षवृत्तौ न तदोपाः । अपरोक्षवृत्तौ त्विन्द्रियजन्यत्वरूपविशेषप्रगुक्त
 साक्षात्कारत्वरूपजातिविशेषसद्भावाच्चिह्नस्य फलनादिभवतीति समाधातव्यं । तदेतद्विरुक्तं चेतन्यरूपपज्ञानं गीकारवृत्तिमात्रां
 गीकारेऽपि समानमित्याभिप्रायेणोक्तं चेतन्याभिव्यंजकत्वाथमावश्यकं नति । ननु वृत्तिर्गतेन माक्षात्कारव्यप्यविशेषेण चेतन्या
 विषयस्यापि घटादेः साक्षात्कृतत्वरूपमापरोक्ष्यमुपपन्नमित्युक्तमुक्तं । कार्यगतानुगतधर्मस्यानुगतकारणप्रयोज्यव्यतिरेकनना

दृशकारणसंभवेतादृशधर्मस्याप्यसिद्धिरित्यत उक्तमिदं द्विजजन्यत्वप्रयुक्तं नति । इन्द्रियत्वेन्द्रियजन्यत्वेनत्यथः । अनुमितानुम
नस्त्वेनमनइन्द्रियजन्यत्वं । अतो नतत्र साक्षात्कारत्वप्रसंगः । न चैवं मनस्त्वेन मनोजन्यस्मृतमानसत्ववदनुमितेरापिमानसत्वाप
त्तिरिति वाच्यं । व्यापारवत्कारणनिरपेक्षमनोजन्यत्वेन मानसत्वमित्याहुः । साक्षात्कृतत्वरूपविषयपराक्षेपहृष्टानमाह ॥ इन्द्रिया
दिवृत्त्यनिरिष्टेनेति ॥ चैतन्याविषयस्यापि विषयस्यापरोक्ष्यमाक्षात्कृतत्वरूपज्ञानगतमानसाक्षात्कारत्वरूपविषयपरापक्षमिति पू
र्वेणैवान्वयः । ननु नवृत्तावपरोक्षत्वं । प्रमाणाभावात् । किंतु चैतन्यमेव तथा । "यत्साक्षादपरोक्षाद्वत्त्वं" ति श्रुतः । इन्द्रियज
न्यवृत्ता तु चैतन्यरूपापरोक्षज्ञानमवधेनापचारिकमपरोक्षत्वं । अतसादृशचैतन्यरूपज्ञानगोकारविषयस्य नापरोक्ष्यमिद्विर
त्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ इन्द्रियजन्यवृत्तास्वभावतोपरोक्षत्वा नभ्युपगमे । चैतन्यविषयत्वप्रयुक्तापचारिकापरोक्षत्वाभ्युप
गमे । परोक्षत्वं ज्ञानकारणकज्ञानत्वादिकं । अपरोक्षत्वं परोक्षज्ञानभिद्यत्वादिकं । इन्द्रियजन्यवृत्तायपरोक्षत्वेनास्मीनियदि
तदा चैतन्यऽपरोक्षत्वमेव वृत्तानुपरोक्षत्वमेवेति परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्ज्ञानत्वव्याप्यत्वेन स्यादित्यथः । ननु वृत्तिचैतन्ययोस्तु
योर्ज्ञानत्वमस्मीति तद्व्याप्यत्वं परोक्षत्वापरोक्षत्वयोर्भविष्यतीत्यत उक्तमेकैति । परमतेन वृत्तिचैतन्ययोर्गैकज्ञानत्वं । चैतन्यम्यज्ञ
प्तिरूपत्वात् । वृत्तजैतिकारणत्वात् । परोक्षत्वस्यापचारिककज्ञानत्वव्याप्यत्वं । अपरोक्षत्वस्य मुख्यज्ञानत्वव्याप्यत्वं । उभयो
स्तु नैकज्ञानत्वव्याप्यत्वात् । इन्द्रियजन्यवृत्तामाक्षात्कारत्वेन विधेयस्य स्वाभाविकापरोक्षत्वस्याभ्युपगमेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयो
रेकवृत्तिनिष्ठज्ञानत्वेन व्याप्यत्वं भवतीत्यथः । ननु तथापि नापरोक्षत्वस्य ज्ञानत्वव्याप्यत्वं । इति निष्ठज्ञानत्वाभावात्ति निरुक्तं

चैतन्यरूपज्ञानेयपरोक्षत्वस्य सत्त्वादिति चेन्न । इन्द्रियजन्यवृत्त्यतिरिक्तादृशचैतन्यरूपापरोक्षज्ञानप्रमाणाभावादित्युक्तत्वात् ।
 स्वमतन्वद्रियकवृत्तावर्तद्रियविषयकवृत्तामाक्षिरूपज्ञानचमुल्यज्ञानत्वस्य सत्त्वात्परोक्षत्वापरोक्षत्वयोगे कज्ञानत्वव्याप्यत्वमेव
 तीत्याशयः । यथा श्रुतेनोपमाह ॥ आत्मनोपीति ॥ यस्मिन् कस्मिंश्चिदात्मगोचरव्यवहारस्वप्नकाशत्वाद्विनायन्यादिविशि
 ष्टविषयकम्वातिरिक्तमविशेषणविषयिकायाः नियमनोपक्षणादित्यर्थः । ननु स्वातिरिक्तमविदपेक्षानिरूपितस्वव्यवहारान्वा
 यच्छिन्नव्याप्यताकव्यवहारकत्वमुक्तलक्षणाश्रयः । आत्मव्यवहारनित्यसिद्धस्फुरणरूपसुषुप्तिसिकालीनतादृशमविदपेक्षाऽभावेन
 व्यभिचारागन्तान्मव्यवहारेनादृशमविदपेक्षायामस्ति । यद्यप्यात्मव्यवहारविशेषस्य तादृशमविदपेक्षाव्याप्यत्वमस्ति । न
 थापिमाव्याप्यतात्मव्यवहारत्वेनानवच्छिद्यते किंतु तत्तदात्मव्यवहारत्वेनैव । एवं च नातिव्याप्तिरिति शङ्कते ॥ नन्विह ॥ य
 दादिवर्षीति ॥ यदादिगोचरव्यवहारेपि निरुक्तव्याप्यतायदादिगोचरतत्तद्व्यवहारत्वेनानवच्छिद्यते ननु यदादिगोचरव्यवहा
 रत्वमनान्येनैत्यर्थः । ननु यदादिव्यवहारनिष्ठानिरुक्तव्याप्यता सामान्यनयदादिव्यवहारत्वेनानवच्छिद्यते तदाद्यवाह्यभिचा
 राभावाच्च । आत्मव्यवहारपुसुषुप्तिसिकालीनेस्फुरणरूपव्यभिचाराद्विरुक्तव्याप्यतावच्छेदकत्वगुरोरपि व्यवहारविशेषत्वस्यैव क
 ल्यते तथा च नासिद्धिर्धदादा । नवात्मनिव्यभिचारइति शङ्कते ॥ ननु यदादाविति ॥ आत्मव्यवहारेपिमाधुतिके विशि
 ष्टगोचरेविशेषणोपनायकमानोपेक्षया आवश्यकत्वेनात्मव्यवहारस्यापि निरुक्तमविदपेक्षाप्रत्यव्यभिचारात्तत्रापि मामान्यस्यात्म
 व्यवहारत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वात् । तथाचाऽऽत्मनिव्यभिचारइत्याह ॥ एतावन्तकालमिति ॥ सुषुप्ताकालादिविशि

हारेपि स्वातिरिक्तसंविदपेक्षास्तीति नासिद्धिरित्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ ननु च घटादावपीति ॥ ननूक्तमस्फुरणतया घटादौ स्वव्य-
 वहारेपि स्वातिरिक्तसंविदपेक्षेति । सत्यमुक्तं । परंतु तल्लयुक्तमपि । अज्ञानविरोधिस्फुरणरूपत्वस्यात्मनीव घटादावपि सुवच-
 त्वादित्यनेनेति भावः ॥ एतेन नि ॥ स्वातिरिक्तसंविद्विच्छिद्यव्यवहारहेतुतावच्छेदकरूपत्वं स्वव्यवहारस्वाविच्छिन्नसंवित्सापे-
 क्षत्वं । आत्मनस्तु न स्वातिरिक्तस्वव्यवहारहेतुतावच्छेदकत्वं । आत्मविषयकवृत्तेरात्मविषयकत्वेन विषयकत्वेन व्यवहारा-
 हेतुत्वात् । घटादेस्तु स्वव्यवहारहेतुतावच्छेदकत्वं । घटादिविषयकत्वेन घटसंविदो घटव्यवहारहेतुत्वादित्यर्थः ।
 एतदपि घटादिविषयसंविदोऽप्यात्मविषयकवृत्तेरात्मविषयकत्वेन घटादिव्यवहारहेतुता । अज्ञाननिवृत्तिमात्रा-
 र्थत्वादित्यादिना निस्तमित्यन्वयः ॥ घटादाविति ॥ अवद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वं । तत्र निरुपाय्येऽति-
 व्याप्तिवारणायापरोक्षत्वादिविशेष्यं । घटादावतिव्याप्तिवारणाय सत्यतं विशेषणं । ब्रह्मणोऽपि वृत्तिवद्यतयाऽव्याप्तिर्माभूदिति
 फलव्याप्यत्वाभावो वेद्यत्वविवक्षितं । मुक्तिप्रलयादावपरोक्षव्यवहाररहिते आत्मन्यव्याप्तिवारणाय योग्यत्वं विशेषणं । एवं रू-
 पस्वप्रकाशत्वाभावो स्वप्रकाशत्वं । तच्च विशेष्यवति घटादौ विशेषणाभावाद्द्विशेषणवति नित्यातीन्द्रिय विशेष्यभावादिति परेषामतं ।
 तत्र घटादाच्चैतन्यरूपज्ञानविषयत्वस्याऽप्राप्तिरिति कत्वेन परोक्षव्यवहारयोग्यत्वं फलव्याप्यत्वरूपविशेषणमपि तत्र व-
 र्तत इत्येव स्यात् । एवं च विशेषणविशेष्ययोर्घटादासत्त्वाद्विशिष्टाभावस्तत्र नास्तीत्यसिद्धिः । अविद्यातः करणशुक्तिरूप्यादां फला-
 व्याप्यत्वरूपविशेषणवदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपविशेष्यस्यापि सत्त्वाद्विशिष्टव्यतिरेकरूपो हेतुस्तत्रापि नास्तीत्यसिद्धिः । साध-

दृष्ट्यात्माव्यवहितइत्यर्थः । ननुस्वव्यवहारस्वाभावच्छेदनापि स्वातिरिक्तमविदपक्षानियतिरिति विवक्षितो हेतुः । मुमुक्षु-
 लोने आत्मगोचरकालादिविशिष्टव्यवहारो तु कालादिविशेषणाज एवमानांतरापेक्षा न तत्तात्मांशोऽपि । अतो नाम निव्यभिचार-
 ति शक्यते ॥ नन्वात्मन्नीति ॥ नियतिपदंति ॥ आत्मविषयकाद्विनायत्वादि विशिष्टव्यवहारपि विशेषणाज एव
 न त्वात्मांशोऽपि । अतो नियतिपदाभावेऽपि नात्मनि हेतुरस्तीति नियतिपदव्यर्थमित्यर्थः । ननु स्वव्यवहारोऽप्येवमाज एव
 र्कमविदपक्षवत्येव हेतुरस्तु । अतो नैव व्यर्थमिति ॥ आत्मसारमिति ॥ अज्ञानावृत्तं ज्ञाननिवृत्तिमिव ता
 योगादित्यर्थः । नन्यज्ञानावृत्तकाले आत्ममिव व्यवहरिष्ट । तदनावृत्तकाले तु स्वातिरिक्तमविदपक्षानियतिरिति विवक्षितो हेतुः ।
 मां ससारमिति ॥ नन्यामंसारमज्ञानावृत्ताया आत्मा कदाचिन्मयमेवावराणमज्ञानं निवृत्तयेत्यर्थः । अतो ननु कर्मोक्तं निवृत्तयेत्यर्थः ।
 वद्विषयतामित्यत उक्तं शुद्धस्येति । शुद्धस्यैकत्वस्याऽज्ञानावृत्तिविशेषकद्विदपि स्वाज्ञाननिवृत्तकर्मोक्तमित्यर्थः । किंच यथा
 त्मव्यवहारः स्वतः स्फुरणादिव तद्विवदंतां प्रकाशमानाथ प्रकाशकत्वेनानो ह्यप्राप्तमन्यतम्यात् । तदर्थवदंतां नाप्राप्तमन्यतम्या
 हारं हत्वा त्मज्ञानं हेतुत्वं वाच्यमित्याभिप्रायेणोक्तमनाधिगताथो धर्कते । ननु बुद्ध्यन्यमविदपक्षानियतिमज्ञानावृत्तवच्च निवृत्तं ।
 अस्ति च घटादां तादृशचैतन्यरूपमविदपक्षेति तत्राभिहितं । चैतन्ये तु न नदपक्षानिव्यभिचारोऽप्यन्यतम्यात् ॥ घटान्यन्यानि ॥
 न वनि ॥ घटादावृत्त्यन्यमविदपक्षमंगिकतुरपत्यर्थः । तथा चाभिहितं निवृत्तमित्यर्थः । घटान्यन्यानि ॥ घटान्यन्यानि ॥
 पेक्षा । किं त्वात्माज्ञाननिवृत्तिमात्रं । आत्मव्यवहारो न स्वतः स्फुरणादेवातो नाम निव्यभिचारः । घटादां त्वन्मृगाणां न न्याव्यव-

ति ॥ परेषामते आपरोक्ष्येन द्विजन्मवृत्तिविषयत्वं । किंत्वपरोक्षैकरसानावृतसंवितादात्म्येन स्फुरणविषयत्वं । तच्चा-
 ज्ञानादौ साक्षादस्ति । तत्र प्रमाणवृत्तेरविद्यावृत्तेर्वानपेक्षणात् । घटादौ तु प्रमाणवृत्तिद्वाराऽनावृतसंवितादात्म्येन स्फुरणवि-
 षयत्वमिति परंपरयाऽऽपरोक्ष्यं । एवं च घटाद्यपेक्षयाप्यज्ञानांतःकरणादावापरोक्ष्यमुत्कृष्टमस्तीत्यपरोक्षव्यवहारो ग्यत्वाभाव-
 स्तत्रासिद्धइति भावः ॥ तद्वद्विनि ॥ ज्ञातत्वेन साक्षिवद्वयार्थः । किंच रूढ्यस्य प्रातिभासिकत्वेऽपि तद्वत्तमपरोक्षव्यवहारो ग्यत्वाभा-
 वत्वं संप्रकारकबाधयोग्यमेव । रूढ्यापरोक्ष्यनास्तीत्यप्रतीतेः । तथा च साधनैक्यमेव । ननु फलव्याप्यत्वमेवास्वप्नकाशत्वं ।
 फलव्याप्यत्वं च न वृत्तिप्रतिविवितचैतन्यविषयत्वं वा वृत्त्यावातस्मृतिविवितचैतन्येन वा भिव्यक्तविषयाविष्ठानचैतन्यप्रतिविषय-
 त्वं वा । घटादौ वृत्तिरूपज्ञानविषयत्वातिरेकेनिरुक्तचैतन्यरूपे ज्ञानविषयत्वे प्रमाणाभावादित्युक्तत्वात् । तथापि वृत्तिजन्यातिश-
 ययोगित्वं वा वृत्तिप्रतिविवितचैतन्यजन्यातिशययोगित्वं वा फलव्याप्यत्वं । अतिशयश्च नावरणभंगः । घटादावावरणाभावेन तद्भंगा-
 भावात् । नापि व्यवहारः । वृत्तिजन्यव्यवहारवत्त्वस्यात्मन्यपि संभवेन व्यभिचारात् । घटादिषु चैतन्यरूपज्ञानांगीकर्तृमते
 घटादिव्यवहारस्य घटादिविषयवृत्तिजन्यतयानिरुक्तचैतन्याजन्यत्वेन स्वरूपासिद्ध्यापत्तेः । किंतु भग्नावरणाच्चित्संबंधः । एतच्च
 चैतन्यस्य व्यापकतया सर्वमतेष्यस्तीति शंका निराकरोति ॥ शिष्टमिति ॥ घटादौ वृत्त्यावातस्मृतिविवितचैतन्येन वा भग्नावरण-
 चित्संबंधे प्रमाणाभावात् । नन्वात्मनाश्चिद्विषयत्वमंगीकृत्य चित्कर्मत्वरूपास्वप्नकाशत्वं हतुं क्रियते । अतएवाज्ञानांतःकरणा-
 दौ रूढ्ये वाऽसिद्धिर्न भवति । साक्षिविषयत्वात् । नापि तु च्छेद्यव्यभिचारइति चेन्न । विषयत्वातिरेकस्य कर्मत्वस्याभावेन परंपरया

नविकलोद्दृष्टतइत्यर्थः । नित्यातींद्रियविशेषणस्य सत्त्वेपिविशेष्याभावाद्द्विशिष्टाभावरूपहेतुरस्तीति पक्षकदेशइत्युक्तं ॥ शुक्ति
^{६६१२}रूप्यादाविति ॥ शुक्तिरूप्यादेर्व्यवहारकालएवबाधितत्वात्तत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमपि नास्तीत्यर्थः । शुक्तिरूप्यादेरपरो
 क्ष्याभावोपिरूप्यसाक्षात्करोमीत्यपरोक्षव्यवहारसमर्थयते ॥ अपरोक्षव्यवहारयोग्येपीति ॥ साक्षिगतेति ॥ इदमाकार
 वृत्तिनिवृत्ताज्ञानकार्यसाक्षिभेदेदंशवच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्ष्याध्यासादित्यर्थः । यथाश्रुतेतुरूप्यस्य साक्षात्साक्षिचैतन्येअ
 नुत्तरेसंगतिः स्यात् । नन्वेवमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावोस्वप्नकाशत्वहेतुरस्तु । नचधटादावसिद्धिरिति वाच्यं । शुक्तिरू
 प्यादेरिवधटादेरप्यध्यस्तत्वेन तत्राप्यापरोक्ष्याविरहसत्त्वेनासिद्धेरभावादित्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ यद्यपीति ॥ फलाव्याप्यत्वे
 सतिसप्रकारकबाधायोग्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावोहेतुस्तत्र सत्यंतविनाधटादावसिद्धिः स्यादिति भावः । माभूत्तहि शुक्तिरू
 प्यादौद्दृष्टांतसाधनवैकल्यं । पक्षीकृतेऽज्ञानांतःकरणादावसिद्धिस्तु स्यादेवेत्याह ॥ सर्वानि ॥ सर्वव्यावहारिकोपादानत्वमज्ञान
 विशेषणं नांतःकरणादेः ॥ व्यावहारिकत्वादिनि ॥ सप्रकारकबाधावाध्यत्वादित्यर्थः । तत्रहेतुर्वहज्ञानात्सागत्राधितइति ।
 अस्य चासंजातबाधरूप्यादिसाधारणतयाश्रुत्यादिसिद्धेचैति द्वितीयोहेतुः । नहि परमतप्रातिभासिकपरोक्षयोग्यताधिकरणरू
 प्यादिश्रुत्यादिसिद्धमित्यर्थः ॥ व्यावहारिकइति ॥ यद्यपि व्यावहारिकेपि नित्यातींद्रियताइत्योग्यत्वं न व्यावहारिकं तथापि
 व्यावहारिके इत्यस्य प्रत्यक्षप्रयोजकवत्तयाव्यवहारविषयइत्यर्थः । पूर्वहेतोरप्येतदुपस्कृतव्यं । अतो न काश्चित्शुद्धोपद्रवः ॥ नही

ज्ञातत्वादिनाचिद्विषयत्वस्यात्मनिव्यभिचारात् । साक्षाच्चित्कर्मत्वस्य घटादावप्यसत्त्वेनासिद्धिरित्यादिस्वप्रकाशवादवश्यकतद्
 ल्यर्थः ॥ किंचास्वप्रकाशत्वस्येति ॥ यद्यपि फलव्याप्यत्वमिदं नानां पञ्चानामपि हेतूनामविद्यानिवृत्तौ व्यभिचारः । तथापि ते
 षादुषितत्वेनासत्कल्पतया प्रस्तावितदूषणस्यास्वप्रकाशत्वस्य ग्रहणमित्यदोषः ॥ पञ्चमप्रकारेति चतुर्थप्रकारसदसद्वैलक्षण्यरूप
 साध्याभावोपपदनाय ॥ प्रातिभासिकवदिति ॥ अविद्यान्तःकरणदेः प्रमाणाधीनवृत्तिविययत्वाभावेऽपि त्रस्त्यधीनवृत्तिविय
 यत्वमस्तीति नासिद्धिरित्यर्थः ॥ तज्ज्ञानस्यापीति ॥ अन्यथा तुच्छज्ञानत्वेनाभिमतस्याज्ञानत्वेनाऽनित्यज्ञानत्वेनास्यादित्यर्थः
 ॥ धीमात्रेति ॥ रूप्यस्य धीमात्ररूपत्वेन रूप्यवृत्तेः स्वाभिन्नरूप्यानधीनत्वादित्यर्थः । नन्येतदयुक्तं दोषसंस्कारस्य प्रयोगद्वैतवि
 द्यावृत्तीजन्यते । एकारजतरूपा । अपरारजतधीरूपा । तथा च रजताधीनत्वरजतवृत्तेः संभवत्येव न च द्वयोर्वृत्त्योः समकाल
 त्वाद्यपरस्परपरतंत्रतेति वाच्यं । वस्तुव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य स्वधीनशब्देन विवक्षितत्वात् । एतस्य समान
 कालीनवृत्त्योरपि सत्त्वादिति चेन्न । व्यतिरेकशब्देन प्रागभावोक्तप्रागभावप्रतियोगिप्रागभावविद्यादावमभयः । अभावात्
 रौक्तो घटादिष्वसंभवइत्याशयः ॥ ब्रह्मणीति ॥ प्रमाणाधीनवृत्तिविययत्वस्योपपदानादित्यर्थः । मंगृह्णाति ॥ ६८१ ॥ अन्या
 पेक्षेति ॥ स्वातिरेकसंविदपेक्षानियतव्यवहारयोगित्वमित्यर्थः ॥ अस्मिन्मत्त्वं ॥ अस्वप्रकाशत्वं रूप्यनास्त्यतः साधनव
 कल्पं । आत्मन्यस्तीति व्यभिचारः । “सि० अत्र वदन्ति अस्वप्रकाशत्वरूपं दृश्यत्वं हेतुः । स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरोक्षत्वं स्वातिरेका
 नपेक्षत्वं । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे”ति श्रुतेः । तथा चान्याधीनापरोक्षत्वपर्यवर्तिनं न चिरूपितभेदप्रपत्तिर्योगित्वहेतुः । तच्च

नित्यापरोक्षेऽन्याधीनपरोक्षेऽचघटादावस्तीतिनासिद्धिः । नचब्रह्मणोपिब्रह्मप्रतियोगिककाल्पनिकभेदवत्त्वात्तत्रव्यभिचारः ।
अकल्पितभेदस्यक्वाप्यसिद्धत्वादितिवाच्यं । तदेदस्यान्यानधीनपरोक्षत्वरूपधर्मानिरूपितत्वात् । जीवत्वैश्वरत्वादिरूपस्या
न्यस्यैवधर्मस्यतन्निरूपकत्वात् । एवंचात्रेद्यत्वेसत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपं दृश्यत्वमपिहेतुः । नचफलव्याप्यत्वाभाव
विशिष्टयदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तस्यब्रह्मणीवाविधातःकरणादौशुक्तिरूप्यादौचसत्त्वेनासिद्धिसाधनवैकल्येइतिवाच्यं । अ
ज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वयोग्यत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वपदेनविवक्षितत्वात् । तस्यचाविद्यादौशुक्तिरूप्यादौचासत्त्वानासि
द्धिसाधनवैकल्ये । यथाचघटादेःफलव्याप्यत्वं तथाग्रेवक्ष्यते । अविद्यानिवृत्तेःपंचमप्रकारत्वाभ्युपगमपक्षेतत्रव्यभिचारवार
णायाज्ञानकालवृत्तित्वहेतुविशेषणदेयं । तेनवतुच्छेपिनव्यभिचारः । सद्विविक्तत्वेतुसाध्येतुच्छेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौचन
व्यभिचारगंधोपी”ति ॥ अत्रब्रूमः । अपरोक्षत्वस्यब्रह्मातिरिक्तत्वेऽविद्याधीनतथाऽनान्यानधीनत्वस्यासंभवदुक्तिकत्वात् ।
ब्रह्मस्वरूपत्वेतुतादृशभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनघटादावसिद्धिः । अपरोक्षप्रतियोगिकभेदोक्ततादृशजीवप्रतियोगिकभेद
वत्त्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारः । कल्पितभेदमादायब्रह्मस्वरूपस्याप्यपरोक्षत्वस्यावच्छेदकत्वेपंचमप्रकाराविद्यानिवृत्तौच्छेचव्यभि
चारः । तदुभयव्यावृत्त्यर्थमज्ञानकालवृत्तित्वविशेषणोक्तावविद्यानिवृत्त्युत्तरकालीनेजीवन्मुक्त्यवस्थोत्पन्नेभोगादावसिद्धिः ।
अविद्यालेशसमकालीनत्वोक्तौघटादावसिद्धिः । अन्यतरसमकालीनत्वोक्तावप्रयोजकं । प्रत्येकमुक्तिपक्षेपंचमप्रकाराविद्यानि
वृत्तौव्यभिचारः । युगपत्सर्वमुक्तेश्चवामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकागमविरोधेनाप्राप्ताणिकत्वस्यत्वदीयैरपिकैश्चिदभिहितत्वादिति

दिक् । वस्तुतस्त्वपरोक्षत्वमपरोक्षत्वजातिमत्त्वं वाऽपरोक्षज्ञानविषयत्वात् । तृतीयप्रकाराभावात् । उभयथाप्यन्यान्धी
 नापरोक्षभिन्नत्वाद्ब्रह्मणिव्यभिचारः । द्वितीयपक्षे अन्यानधीनापरोक्षरूपचेतन्यविषयत्वाद्धटादावसिद्धिरित्यादिबोधं । सद्धि
 विविक्तत्वेसाध्येपियथायथमेतएवदोषाबोद्ध्याः । वृत्तिमात्रस्याज्ञाननिवर्तकतया तन्मते घटादाविवब्रह्मण्यज्ञाननिवृत्त्यर्थवृ
 त्तिप्रतिबिम्बितचेतन्यस्यावश्यकत्वेन फलव्याप्यत्वात् विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्य घटादाविवचिष्यति फलनानङ्गीकारेवृ
 तेरज्ञाननिवर्तकत्वादतीन्द्रियादाविवविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावस्यात्मन्यपि सत्त्वेन व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वात् । वृत्तिव्यति
 रिक्तस्य चेतन्यरूपज्ञानस्य घटादिभासकस्य मयानङ्गीकारेणान्यतरासिद्धेश्च । घटादौ फलव्याप्यत्वाभावात्सोक्तत्ववक्ष्यमाणत्वा
 भ्यां तव मतेऽप्यसिद्धेरापाद्यमानत्वाच्च । तस्माच्चैतदपि समाधानं युक्तमिति सर्वमवदातं ॥ ३ ॥ व्याप्तादिसुततकबुधूः प्रक्षयुग
 युजि । न्यायामृतरङ्गिण्यां दृश्यत्वं दृश्यतबुधूः ॥ दृश्यत्वं हेतुभङ्गः समाप्तः ॥ ३ ॥ ॥ त्वन्मन इति ॥ तथा च तत्रासिद्धि
 रिति भावः ॥ शुद्धात्मन इति ॥ तथा च तत्र व्यभिचार इति भावः ॥ शुद्धपीति ॥ तथा च शुद्धात्मनि हेतोरगमनाच्च व्यभिचार
 इत्यर्थः ॥ कल्पितेनेति ॥ अयोगोलकादौ कल्पितेन बन्धभावेन वह्नरेपि धूमाव्यभिचारः स्यादित्यर्थः । अहमर्थे हत्वसिद्धिर्नति
 शङ्कते ॥ कल्पितस्येति ॥ गौरोहमिति ॥ अहमर्थनिष्ठस्य ज्ञातव्यस्य गौरोहकल्पितत्वादित्यर्थः । दंहादां हेतुसिद्धिशङ्कते ॥
 धर्मिसमसस्त्वस्येति ॥ तादृशेति ॥ व्यावहारिकेत्यर्थः ॥ शुद्धइति ॥ शुद्धताविकस्य धर्मिसमसत्ताकस्य ज्ञानत्वस्याभा

वात्तत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ वृत्तिज्ञानेइति ॥ ^{६९।३}ज्ञानेज्ञानत्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । ननुहेतुकृतमज्ञानत्वमज्ञसित्वं । तच्चवृ-
त्तिरूपेज्ञानेस्तीतिनासिद्धिरितिशङ्कते ॥ यदिचेति ॥ सांख्यरूपाःवेदांतिनःसांख्यवेदांतिनः । बुद्धिवृत्तेर्ज्ञानभिन्नत्वमुपपाद्य-
तत्रज्ञानशब्दप्रवादसमर्थनपरोविवरणग्रन्थः । अज्ञसित्वमपिवृत्तिरूपेज्ञानेनास्तीत्यसिद्धिरेवेत्याह ॥ ^{६९।४}तर्ह्येति ॥ अपरोक्षवृत्तौ
चैतन्यप्रतिविबिबिधमात्तस्यचज्ञसित्वादज्ञाननिवृत्त्यादिभविष्यतीत्यतउक्तं परोक्षवृत्त्येति । परोक्षवृत्तौचैतन्यप्रतिफलनादेस्त-
न्मतेष्यभावादज्ञाननिवृत्त्यादेर्ज्ञसिकार्यस्यततोदर्शनात्परोक्षवृत्तेरपिज्ञसित्वमवश्यमभ्युपेयमतोसिद्धिरित्यर्थः ॥ ^{६९।५}तांसांमिति ॥
ज्ञसिकारणात्ज्ञसिकार्यनदृष्टमितिभावः ॥ धर्माधर्मादिकमिति ॥ धर्मादिवृत्तौपरोक्षरूपायांज्ञसित्वरहितायांज्ञसित्वमवगा-
हमानोनुभवःप्रमानस्यादितिशेषः ॥ ^{७०।१}किंचात्मनीति ॥ त्वदभिप्रेतेआत्मरूपेज्ञानेज्ञानत्वाभावस्याऽऽपाद्यमानत्वेनतत्राज्ञान-
त्वरूपहेतोःसत्त्वेनव्यभिचारः । आत्मनिज्ञानत्वाभावंवक्तुंज्ञानत्यव्यापकसविषयत्वाभावमाह ॥ ^{७०।३}तथाहीत्यादिना ॥ आत्म-
रूपज्ञानमिति ॥ ज्ञप्तिरित्यर्थः ॥ ^{७०।३}स्ववृत्तिविरोधेनेति ॥ क्रियाहिस्वविषयेकर्मणिकर्तरिवाकेनचित्संबंधविशेषेणैतदव्यावृत्ते-
नवर्तते । तत्रसकर्मकक्रियाकर्मणि । यथाछिदिक्रियाछेद्ये गतिक्रियापिगम्ये केनापिसंबंधेनवर्ततएव । अकर्मकक्रियातुक-
र्तरि । यथाशयनासनादिक्रियादेवदत्ते । तदत्रस्वरूपभूतज्ञानक्रियांप्रतिब्रह्मयदिविषयःस्यात्तदाकर्मकर्त्रोरन्यतरत्स्यात् । तत-
श्चस्वरूपभूतज्ञानंब्रह्मस्वरूपभूतेज्ञानेवर्तते । तच्चविरुद्धं । नहिछिदाछिदायांवर्तते । शयनंवाशयने । एवंस्ववृत्तिविरोधेन

श्रययोगित्वाच्चचरमवृत्तैर्धदाकारवृत्तिविच्छित्तिफलनयुक्तत्वनब्रह्माकारवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यप्रतिब्रह्मणोपिकारकत्वात्तादृ
 शचैतन्यजन्याव्रणाभिभवरूपातिशययोगित्वाच्चब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । विषयत्वातिरिक्तकर्मत्वनिरस्यकर्मत्वरूपमेवविष
 यत्वंधदादवित्याह ॥ ^{५३१४} कित्विनि ॥ एवंघटचैतन्ययोर्ज्ञप्तिकर्मत्वेप्यांतरालिकभेदमाह ॥ इयांस्त्विति ॥ तथाचचैतन्यस्य
 कर्मत्वमनङ्गीकुर्वद्भिः स्वविषयत्वमपिनाङ्गीकृतमेवत्यर्थः । ब्रह्मरूपज्ञानपरविषयमितिद्वितीयपक्षनिराकरोति ॥ ^{५३१६} नद्वितीयइति
 ॥ मोक्षइति ॥ तथाचमोक्षकालेसाक्षिणोनिविषयत्वस्यादित्यर्थः । मोक्षकालेपिसाक्षिणोतीतविषयत्वंभविष्यतीत्याशङ्क्यतत्कि
 मतीतसाक्षान्मोक्षकालेसाक्षिणोविषयोज्ञानोपरागेणवेत्याशङ्क्यनद्वितीयोसंभवादित्यभिप्रेत्यप्रथमपक्षदूषयति ॥ ^{५३१५} त्वन्मतेचेति
 ॥ ^{५३१२} वर्तमानस्येति ॥ योग्यस्येतिशेषः । अतीतसुवादेर्नसाक्षात्साक्षिविषयत्वमितिभावः । साक्षिणोतीतविषयत्वेदूषणांतरमाह
 ॥ वहिरासीदिति ॥ मोक्षेषुषुप्तौचविद्यमानेसाक्षिज्ञानेऽतीतविषयोल्लेखरूपःसंसारःस्यात् । तथाचमोक्षेषुषुप्तौनिष्पृपंचता
 नस्यात् । अतोज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वरहितत्वाज्ञानमात्ममेतितत्राज्ञानत्वहेतोर्व्यभिचारइत्यर्थः । ननुनज्ञानत्वस्यव्यापकस
 विषयत्वं । येनतद्व्यावृत्त्याज्ञानत्वंव्यावर्तेत । किंतीहिनिविषयमप्यात्मस्वरूपज्ञानमस्तीतिद्वितीयपक्षदूषयति ॥ निविषयत्व
 इति ॥ अयमभिप्रायः नज्ञानत्वस्यव्यापकसविषयत्वेनेति । इदंजानामीतिज्ञानानुभवेनविषयांकितस्यैवज्ञानस्यसिद्धेःस
 विषयत्वस्यज्ञानत्वव्यापकत्वावधारणादात्मस्वरूपस्यनिविषयत्वेज्ञानत्वमेवनेत्यादिति । यद्यपिज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वाभा

ब्रह्मस्वरूपज्ञेःस्वविषयत्वपरैर्नागीकृतमित्यर्थः । ननुब्रह्मस्वरूपज्ञानंप्रतिब्रह्मणोविषयत्वोपिनज्ञानंप्रतिब्रह्मणःकर्तृकमत्वान्यतरत्वापत्तिः । कर्तृकमत्वातिरिक्तस्यतज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपस्यविषयत्वस्यस्वरूपभूतज्ञानंप्रतिब्रह्मणःसत्वात् । तथाचनस्ववृत्तिविरोधइतिशङ्कते ॥ ननुस्वकर्मत्वभावेपीति ॥ अत्रपरःस्वाचार्यसंमतमाह ॥ नन्त्वभावस्यापीति ॥ तत्रब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य(ज्ञप्ति)ज्ञानकर्मत्वाभावेपिज्ञप्तिज्ञान्यव्यवहारयोग्यत्वरूपज्ञप्तिविषयत्वमस्येव । तथाचब्रह्मरूपज्ञानंस्वविषयमेवेतिनज्ञानत्वव्यापकसविषयत्वव्यावृत्तिर्ब्रह्मरूपज्ञानइति नतत्रव्यभिचारइतिभात्रः ॥ घटादाज्ञप्तिर्कर्मत्वज्ञप्तिविषयत्वयोरैकत्वाद्ब्रह्मणोज्ञप्तिर्कर्मत्वमनभ्युपेत्यज्ञप्तिविषयत्वांगीकारोविरुद्धइत्यर्थः । कर्मत्वविषयत्वयोर्भेदमाशङ्कयानिराकरोति ॥ नहीति ॥ घटाद्याकारवृत्तिप्रतिकर्त्रादिभिन्नकारकविशेषत्वंवा घटाद्याकारवृत्तिजन्यावरणाभिभवातिशययोगित्वंवा घटाद्याकारवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यप्रतिकारकविशेषत्वंवा । घटाद्याकारवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वंवा घटादीनांकर्मत्वं । विषयत्वंतुतज्जन्यव्यवहारयोग्यत्वरूपानिरुक्तकर्मत्वाद्भिन्नमेवेत्यर्थः । निराकरणहेतुमाह ॥ ज्ञानैर्कर्मसनीति ॥ कर्मत्वेनसंप्रतिपन्नसुखादानिरुक्तकर्मत्वमव्याप्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षयोग्यत्वमतिस्वाधिकरणकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगिप्रत्यक्षविषयभिन्नत्वज्ञातकसत्त्वं तथाचज्ञप्त्यपेक्षयापूर्वभावित्वाभावात्सुखादनज्ञप्तिकारकत्वरूपंतत्कर्मत्वं । ज्ञातकमत्वात्स्वतएवावरणाभावेनज्ञप्तिजन्यावरणाभिभवरूपातिशययोगित्वरूपमपिकर्मत्वसुखादेर्नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तकर्मलक्षणयोरतिव्याप्तिमय्याह ॥ ब्रह्मणोपीति ॥ चरमवृत्तब्रह्माकारतयाताप्रतिब्रह्मणःकारकत्वात्तज्जन्यावरणाभिभवरूपाति

नत्वव्यापकमतस्तन्निवृत्त्यात्मनिज्ञानत्वविवृत्तिर्नैतिनज्ञानत्वस्यहेतोराल्मनिव्यभिचार” इति । अत्रब्रूमः । यदिज्ञानस्यविषये
णाध्यासिकएवसंबंधस्ताहिचरमवृत्तौनात्माविषयःस्यात् । नचवृत्तिप्रतिविवितचैतन्यरूपज्ञानस्यविषयेणाध्यासिकःसंबंधइति
वाच्यं । चरमवृत्तावपिशुद्धात्मगोचराज्ञाननिवृत्त्यर्थं चित्प्रतिफलनस्यावश्यकत्वात् । वृत्तिमात्रस्यतत्राज्ञाननिवर्तकत्वधटादा
वपितथात्वापातेनतत्रापिचित्प्रतिफलनाभावापत्त्याधटादेर्वृत्तिव्याप्यत्वमेवस्यान्नफलव्याप्यत्वं । नचैवमात्मनोपिफलव्याप्य
त्वापत्तौमिथ्यात्वापत्तिरितिवाच्यं । त्यजतहिमिथ्यात्वफलव्याप्यत्वस्यहेतुत्वं । परोक्षवृत्तेरतींद्रियार्थविषयकत्वंचनस्यात् । प
रोक्षवृत्तावतींद्रियस्याध्यासाभावात् । तस्मान्नज्ञानस्याध्यासरूपःसंबंधइतिस्वाभाविकमेवज्ञानेसविषयत्वं । एवमिच्छायामपि
स्वाभाविकमेवसविषयत्वं । घटंजानामीतिवद्वदमिच्छामी(चान्यो)त्यत्रोपाधिंविनासविषयत्वानुभवात् । तस्मात्साधूक्तंज्ञानेस
विषयत्वादेःस्वभावत्वदर्शनादिति मोक्षेविषयानुल्लेखब्रह्मस्वरूपज्ञानस्वभावहान्यापत्त्याज्ञानत्वाभावमुक्त्वादोषांतरमाह ॥
परमपुरुषार्थइति ॥ त्वयामोक्षवस्थायामात्मनोनिविषयत्वांगीकारादानंप्रकाशेतदपुनर्थत्वंस्यादित्यर्थः । नचतदाप्यानंद
एवप्रकाशोनत्वानंदस्यप्रकाशइतिवाच्यं । सुखरूपतायाअपुरुषार्थत्वात् । प्रकाशमानसुखवत्तायाएवपुरुषार्थत्वात् । नन्वर्थो
पलक्षितप्रकाशत्वमोक्षेऽप्यस्यैवेतिनज्ञानत्वहानिरित्यतआह ॥ अर्थप्रकाशत्वेति ॥ मोक्षेज्ञानोपलक्षणस्यार्थस्ययदिप्रकाशो
स्ति तदातदुल्लेखरूपोपपुत्रापत्तिः । यदिनप्रकाशस्तदार्थप्रकाशत्वरूपज्ञानस्वभावाभावाद्धटादिवज्ज्ञानत्वंनस्यादित्यर्थः । ननु
नार्थप्रकाशात्मकत्वंज्ञानस्वभावः किंतुजडव्यावृत्तिरेव । साचास्तिमोक्षेऽप्यात्मनि ननुघटादावित्यतआह ॥ अथाप्रका

वोपपादनेनैवाज्ञानत्वमात्मनःसिद्धयति तथापिज्ञानव्यापकसंविषयत्वंभवतीतिपरैवेत्यात्याहदत् तदातंप्रतिसंविषयत्व
 स्यज्ञानत्वव्यापकत्वोपपादनायद्वितीयविकल्पोपन्यासइत्याशयः । नन्वात्मानज्ञाननिविषयत्वात्तद्धृदवादित्यनुमानेनत्वदभिप्रेते
 निविषयत्वंकिमवर्तमानविषयत्ववा अत्यन्तासद्विषयत्ववा । आद्येऽतीतज्ञानेव्यभिचारः द्वितीयेतुच्छज्ञानेव्यभिचारइत्याशं
 ५२।१३
 कानिराकुर्वन्हेतुस्वरूपमाह ॥ तद्वीति ॥ निविषयत्वहेतोःस्वरूपासिद्धिशक्ते ॥ नचति ॥ अर्थोपलक्षितस्यवज्ञानत्वेनमेक्ष
 दशायामपितदनपायादित्यर्थः ॥ सप्रतियोगिकइति ॥ उक्तानुमानेहतूष्टुतनिविषयत्वंसंविषयत्वस्वभावशून्यत्वं । तच्चात्म
 निकदाचिद्विषयसंबंधेप्यस्तीतिनासिद्धिरित्यभिप्रेत्य । ननूक्तसाध्यहेत्वोव्यतिरेकसहचारग्रहस्थलाभावात्तन्व्यासिग्रहइत्याशं
 व्यव्यतिरेकसहचारग्रहस्थलमुक्तं घटादिज्ञानेइति । ननुतत्स्वरूपानंतगतस्याविषयस्यकथंतत्स्वभावनिरूपकत्वमित्याशंक्योक्तं
 सप्रतियोगिकेअभावादौसंविषयकेइच्छादाविति । एवंचयथाअभावादौसप्रतियोगिकत्वस्वभावविकं इच्छादाघटादिज्ञानेच
 संविषयकत्वस्वभावविकं तथाब्रह्मरूपज्ञानेपिसंविषयकत्वस्वभावविकंवाच्यं । तच्चनसंभवति मोक्षआत्मरूपज्ञानस्यसंविषय
 यकत्वाभावादित्यर्थः । अत्रवदति “सि०ज्ञानस्यसंविषयत्वंविषयसंबंधः । सचनतात्विकः कित्वाध्यासिकः । तात्विकसंबंधस्य
 निरूपयितुमशक्यत्वात् । अतोतत्स्यस्वभावविकत्वं । नहिशुक्तोरूप्यतात्विकं । एवंचज्ञानोपाधिकस्यैवसंविषयत्वस्यच्छादिद्वय
 भ्युपगमान्नतरांतस्यस्वभावविकत्वं । नचज्ञानवद्विषयसंबंधविनापिकदाचिदिच्छायाःसत्त्वापत्तिरितिवाच्यं । संविषयत्वप्रयोगो
 जकोपाध्यपेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वस्यतत्रप्रयोजकत्वात् । इच्छायाश्चतत्समानसत्ताकत्वात् । एवंचसंविषयकत्वस्वभावत्वेनज्ञा

रजतमहजानामीत्यनुसंधीयमानं यज्ज्ञानविषयत्वं तस्याश्रयांतरानुपपत्त्याऽनिर्वचनीयं रजतसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतएव परोक्ष-
 भ्रमेऽर्थसिद्धिः । जन्यापरोक्षत्वेन वार्थव्याप्यता । आर्षज्ञानस्यापरोक्षतानभ्युपगमात् । तथा च नानिर्वचनीयं रजतसिद्धयनुप-
 पत्तिः । एवं स ज्ञातृत्वमपि किं ज्ञातृजन्यत्वं वा ज्ञातृव्याप्यत्वं वा । आद्यैश्च रज्ज्ञानेनैव्यभिचारः । ज्ञाननित्यत्वस्य साधयिष्यमाणत्वाच्च ।
 द्वितीयेऽप्ययोजकता ज्ञात्रजन्यत्ववत् ज्ञात्रसमवेतत्वस्यापि संभवात् । ज्ञानस्य गुणत्वक्रियात्वयोरनभ्युपगमेन द्रव्याश्रयत्वानुमा-
 नायोगात् । अस्ति ब्रह्मेति चलकारो न ब्रह्मसत्ताप्रतिब्रह्मणः कर्तृत्वमाह । नित्यत्वेन तदसंभवात् । किंतु साधुत्वार्थः इति । अत्र ब्रूमः
 व्यक्तविनापि जातेऽप्रलये सत्त्वेऽपि व्यवस्त्युपरक्तबुद्धिर्विषयत्वं तदाप्यक्षतमेव । ईश्वरादिज्ञानस्य वत्तादृशत्वात् । स ज्ञेयत्वमपि
 न ज्ञेयजन्यत्वज्ञेयव्याप्यत्वादि । किंतु ज्ञेयोपरक्तबुद्धिर्विषयत्वादिकं । ज्ञेयानुपर(क्तबुद्ध्यावि)क्तापरोक्षाविषयत्वं वेति न कोऽपि दोषः ।
 अन्यथा अभावसादृश्यादेरपि सप्रतियोगिकत्वसंबंधिकत्वानुपपत्तिः । किंचैवमैक्यस्यापि जीवप्रतियोगिकत्वं न स्यात् । तद्धि जी-
 वजन्यत्वं वा जीवव्याप्यत्वं वा । नाद्यः । ऐक्यस्य ब्रह्ममात्रत्वेन जीवाजन्यत्वात् । न द्वितीयः । यदैक्यं तदा जीवइति कालिकव्याप्तेः सर्व-
 मुक्तौ व्यभिचारात् । यत्रैक्यं तत्र जीवइति दैशिकव्याप्तेर्जीवैवैक्यव्यभिचारात् । तथा च ब्रह्मणि विद्यमानमैक्यं न जीवप्रतियोगिकम-
 तिसाधुसमर्थितो जीवब्रह्मादौ तवादः । एवं स ज्ञातृत्वमपि ज्ञात्रुपरक्तबुद्धिर्विषयत्वं वा ज्ञात्रनुपर(क्तबुद्ध्यावि)क्तापरोक्षाविषयत्ववेति
 न कश्चिदोषः । न चास्ति ब्रह्मेत्यत्र लकारस्य साधुत्वार्थकत्वं । योगक्षेमसाधारणक्रियासिद्धिप्रतिस्वातंत्र्यरूपकर्तृत्वस्तत्रापि सत्त्वेना-
 र्थसाधुत्वसंभवे शब्दसाधुत्वस्यानादरणीयत्वात् । तस्मात्साधुर्क्तज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यस्वभावत्वादिति । ज्ञानविशेषाभ्यावहिर्भू-

शात्मकेति ॥ अर्थाप्रकाशात्मकं यज्जडं तस्माद्वावृत्तिरपि ज्ञानस्यार्थप्रकाशात्मकत्वरूपजडवैधर्म्यादेव त्वर्थः । ज्ञेयाभावादात्मानज्ञानमित्युक्त्वा ज्ञात्रभावादपि स न ज्ञानमित्याह ॥ ^{१३१}एवमिति ॥ न न्यात्मरूपस्य ज्ञानस्यानादित्वेनाक्रियात्वाच्च ज्ञेयज्ञात्रयोश्चास्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ यदि चेति ॥ ननु सादेरप्यतीतादिज्ञानस्य न स्वोत्पत्त्यर्थज्ञात्राद्यापेक्षा । किंपुनरनादेरात्मरूपज्ञानस्य तदनपेक्षेति वक्तव्यं । अनादीश्वरज्ञाने ज्ञात्राद्यनपेक्षया दृष्टत्वाच्चेत्याशङ्क्य परिहरति ॥ अतीनादीनि ॥ नोत्पत्त्यर्थज्ञात्राद्यपेक्षामाचक्ष्महे । किंतु ज्ञाननिरूपणार्थं । तच्चातीतादिज्ञानं ईश्वरज्ञानं चास्तीति न कोपि दोषः । ज्ञानस्य ज्ञेयादितिरूप्यत्वेऽनुभवं प्रमाणयति ॥ ^{१३२}इदमहमिति ॥ इदमिति ज्ञेयस्य अहमिति ज्ञातुः खल्लः ॥ ^{१३३}ज्ञातुरिति ॥ ज्ञातुर्नार्थप्रकाशस्तज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ संगृह्णाति ॥ तथा चेति ॥ अत्र वदंति “सिञ्जाते व्यक्तं किं निरूप्यत्वेऽपि कदाचित्तदसंवेधवत्तदुपपत्तिः । संवेधप्रयोजकोपाध्यपेक्षयाधिकसत्ताकत्वात् । अतएव ज्ञानस्य संज्ञेयत्वं संज्ञातृत्वं च न स्वाभाविकं । तथा हि । संज्ञेयत्वं तावज्ज्ञेयजन्यत्वं वा ज्ञेयव्याप्यत्वं वा । नाद्यः । परोक्षज्ञानं ईश्वरज्ञानं चाऽभावात् । नापि द्वितीयः । यदा ज्ञानं तदाऽर्थ इति पूर्ववत्कालिकव्याप्ताव्यभिचारात् । दैशिकव्याप्तिस्तु दूरनिरस्तं । न च यदाऽपरोक्षज्ञानं तदाऽर्थ इति कालिकव्याप्तानां स्तिव्यभिचारः । आत्मा च “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे”ति श्रुतेरपरोक्षज्ञानरूप इति सोऽर्थव्याप्त इति वाच्यं । ईश्वरज्ञाने योगिज्ञानं च व्यभिचारात् । यदद्वैतकज्ञानं तदाऽर्थ इति तु व्याप्तिः भवसंमता । न चात्मरूपज्ञानेऽद्वैतकव्यमस्तीति न तथा विरोधः । ननु यदाऽपरोक्षज्ञानं तदाऽर्थ इति व्याप्य न म्युपगम इदं रजतमित्यपरोक्षज्ञानान्यथानुपपत्त्याऽनियचनीयरजनसिद्धिर्न स्यात् । अर्थविना व्यपरोक्षत्वोपपत्तेरिति चेन्न । इदं

अतोनिर्विकल्पकमपियथार्थानुभवत्वादिमुल्यप्रमात्वलक्षणयोगात्ममेवैतन्नतस्याप्युभयवहिर्भावः । तस्मादीश्वरज्ञानवन्नैविक-
 ल्यकवदात्मरूपज्ञानमप्युभयवहिर्भूतमेवेत्युक्तिरेवप्रमाणवहिर्भूतैतिसाधूक्तस्वभावतोरूपद्वयहीनश्चेत्स्वभावतोज्ञानभवनस्यादि-
 ति ॥ निरस्तत्वादिति ॥ अस्वप्नकाशत्वदृश्यत्वमित्यत्रतिशेषः ॥ आत्मनएकत्वादिति ॥ तथाचात्मत्वरूपजातिशून्यत्वा-
 दित्यस्येहोरात्मनिव्यभिचारइत्यर्थः ॥ विशिष्टात्मनमिति ॥ तथाचविशिष्टात्मनिनिरुक्तहेतुरसिद्धइतिभावः ॥ नापि
^{१५१३}ज्ञातृत्वंचेति ॥ आद्यस्याहमर्थेऽसिद्धिः । द्वितीयस्यवृत्तिज्ञाने । तृतीयस्यघटादावविद्यादावसिद्धिः । शुक्तिरूप्येसाधनवैक-
 ल्यंचेत्यादिनानिरस्तत्वादित्यर्थः ॥ जन्मादिमत्त्वमनात्मत्वंचैवषयिकानंदस्यपक्षत्वोपपादनाय । ननुना-
 त्मस्वरूपातिरिक्तोवैषयिकानंदोस्ति । “विषयसंबंधेनाप्यात्मस्वरूपानंदएवाभिव्यज्यत” इतिविवरणोक्तेरित्यतआह ॥ तस्या-
 पीति ॥ तथाचवैषयिकानंदस्यविपक्षत्वात्तत्रहेत्वसिद्धिनदोषइतिभावः ॥ नीरपानजादिति ॥ तथाचतारतम्यवत्त्वाद्वैषयि-
 कानंदस्यशब्दादिवन्मात्मरूपतेतिभावः । ननुवैषयिकानंदेतारतम्यमसिद्धमित्याशंक्यानुभवेनश्रुत्यायुक्त्याचसिद्धमित्युक्तं ।
 आनंदतारतम्यश्रुतिरपिपरमतेवैषयिकानंदपरेतिश्रुतिग्रहणं । अग्निहोत्रवाजपेयजन्त्यसुखं तारतम्यवत् उत्कृष्टापकृष्टसाधन-
 जन्यत्वात् तादृशपाकजरूपवत् । अन्यथाब्रह्मायाससाध्येवाजपेयादौफलभूमनंविनाननुष्ठानमापद्येत । तदुक्तमर्थवादपादे
 वार्तिककृता “कर्मणामल्पमहतांफलानांचस्वगोचरे । प्रवृत्तिस्थानसामान्यादविशेषेपिचोदित” इति । ननुनानंदेतारतम्यकित्व-
 भिव्यक्तितारतम्यमेवानंदउपचर्यते । उक्तानुभवादिकमपितदभिव्यक्तितारतम्येनान्यथासिद्धमित्यतआह ॥ अखडइति ॥

तत्त्वादपि नात्माज्ञानमित्याह ॥ किंचात्मेति ॥ तद्वदस्येति ॥ प्रमायाः सदर्थकत्वनियमादित्यर्थः ॥ दोषो जन्यत्व्यादिति ॥ रूप
 प्रागभावकाले प्रथिवी त्वलिंगकरूपानुमितिरथार्थपरमशरीररूपदोषजन्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छेदनसाध्याभाववतिलिङ्गाज्ञान
 रूपदोषजन्यैव । विसंवादिशुक्लवाक्यजन्यज्ञानमयथार्थवस्तुवाक्यार्थज्ञानरूपदोषजन्यमप्यथार्थयोग्यताज्ञानरूपदोषजन्यमि
 तिनभ्रमस्य दोषजन्यत्वव्यभिचारइत्यर्थः ॥ स्वभावतोरूपहयहीनश्चेदिति ॥ अत्रवदति “सि० तात्किं श्वरज्ञानवद्धटादिनि
 र्विकल्पकवस्वभावतदभयवैलक्षण्येनाप्युपपत्तिः तत्रापि श्वरज्ञानस्य प्रमात्वे गुणजन्यत्वस्य भ्रमत्वे दोषजन्यत्वस्य चापत्तेः । निष्प्र
 कारकेच निर्विकल्पके तद्वदति तत्प्रकारकत्वस्य तदभाववतितत्प्रकारकत्वस्य चानुपपत्तेः । जन्यसर्विकल्पकत्वेन भ्रमप्रमान्यतरत्वनिय
 मे चास्माकं क्षेत्यभावात् । विलक्षणवृत्तिद्वयोपरागेण स्वभावतो भ्रमप्रमाविलक्षणास्याप्यात्मज्ञानस्य तदुभयरूपेण व्यवहारोपपत्ते”
 रिति । अत्र ब्रूमः । न तावत्तात्किं कर्मते गुणजन्यतानवच्छेदकमपि प्रमात्वे गुणजन्यत्वप्रयुक्तं । येन श्वरज्ञानप्रमात्वप्रयोजकस्य गुण
 जन्यत्वस्याभावात्प्रमात्वं न स्यात् । किंतु तत्प्रमात्वं नैव । अतएव प्रमा मानत्रानुगतो गुण इति मणि कृतोक्तं । तथा च गुणाजन्य
 मपीश्वरज्ञानं दोषजन्यत्वात्प्रमेव तिनतस्योभयवर्हिभावः । अतएव संवादिशुक्लवाक्यजन्यज्ञानं भगवद्यथार्थवाक्यार्थज्ञानस्य गु
 णत्वमुक्तं नैवार्थिकः । अतएव च नित्यसाक्षात्कारिप्रमाया आश्रयत्वेन श्वरः प्रत्यक्षप्रमाणमित्युक्तमुदयनाचार्यः । अतएव श्वरप्र
 माया अनुगतत्वात्तद्विषयत्वरूपं प्रमेयत्वमनुगतमित्याहुर्मणि कृतः । तद्वदति तत्प्रकारकज्ञानत्वेऽपि ननु नंदं प्रमाणं स्मृत्यामति
 व्याप्तेः । निर्विकल्पकाव्याप्तेरित्याशंक्य निष्कंपवृत्त्यापयिकमिदं पारिभाषिकप्रमाणं न तु मुख्यमिति समाहितं तात्किं कः ॥

नुभावकत्वाल्लक्षणयाऽऽत्मपदजन्यप्रतीतिविशेष्येदेहादावसिद्धितादवस्थ्यात् ॥ इन्द्रियादाविति ॥ लक्षणया इन्द्रियादिष्व्वात्म
 शब्दप्रयोगसंभवादित्यर्थः । किंचात्मभिन्नत्वादेः काल्पनिकस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वाद्वाभिचारः । ताल्पिकभेदस्य चाप्रसिद्धिः । न च
 धर्मिसमसत्ताकतद्भेदो हेतुरिति वाच्यं । रूप्येसाधनैव कल्यात् । तत्रात्मभेदस्य व्यावहारिकत्वादिति ॥ मयेति ॥ ज्ञातृत्वाभा
 वआत्मनिव्यभिचारी अहमर्थे सिद्धश्चेति भावः । अनात्मत्वपक्षदूषणमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ मयाऽज्ञानत्वमिति ॥
 तथाचात्मनिव्यभिचारः । अहमर्थेऽसिद्धिश्चेति भावः । किंचाज्ञानत्वादिचतुर्णां तुच्छपंचमप्रकारविधानिवृत्तौ च व्यभिचारः ।
 नचाज्ञानकालवृत्तिर्वहेतुविशेषणमतो नोक्तो व्यभिचार इति वाच्यं । प्रत्येकमुक्तिपक्षेऽस्याप्यविधानिवृत्तौ सत्त्वात् । युगपत्सर्व
 मुक्तेश्च वामदेवादिमुक्तिप्रतिपादकागमविरोधेनाप्रामाणिकत्वस्य परैरपि कैश्चिदभिहितत्वात् । मिथ्यात्वं प्रत्यप्रयोजकत्वाच्चेति स
 र्वमनोहरं ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसूतकर्तृबुधैः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यां जडताभंग इक्ष्यतां ॥ जडत्वहेतुभंगः
 ॥ ४ ॥ ७ ॥ ७ ॥ देशत इति ॥ अलंताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ कालत इति ॥ प्रध्वंसप्रतियोगित्वमित्यर्थः ॥ वस्तुत
 इति ॥ अन्योन्याभाववत्त्वमित्यर्थः । अलंताभावप्रतियोगित्वरूपदेशपरिच्छिन्नत्वं समवायसंबंधेनालंताभावप्रतियोगित्वं च
 दात्मनिव्यभिचारि । तस्य काव्यसमवेतत्वात् । सर्वसंबंधित्वाभावविवक्षायां सर्वसंबंधशून्ये परमात्मनिव्यभिचारः । संयोगसं
 बंधेनालंताभावप्रतियोगित्वाभिप्रायेत्वाकाशादावसिद्धिः । एवं कालतः परिच्छेदय्यसिद्धिरित्याह ॥ देशकालाज्ञानैष्विति ॥
 त्वदभिप्रेतइति निषेधेन संबध्यते आकाशादिषु हत्वभावमुपपादयति ॥ अवकाशरूपेति ॥ इदमग्रे अस्याग्रे इत्यनेन सर्वजग

अखंडकरसेऽभिव्यक्त्यनभिव्यक्त्योरयोगात् । तथात्वेसखंडत्वापत्तिरित्यर्थः । ननुनानंदस्वरूपकृतवातदभिव्यक्तिकृतवाता
 रतम्यं । किंतुविरोधिनोदुःखस्याल्पत्वेऽकृष्टानंदस्तस्याल्पतरत्वेऽकृष्टतरआनंदस्तस्याल्पतमत्वेऽकृष्टतमआनंदइति स्वरूपा
 नंदपितारतम्यविरोधिदुःखनिबंधनयुज्यतइत्यतआह ॥ विरोधिर्नइति ॥ विरोधिर्नोदुःखस्यमवात्मनानिवृत्तावप्यानंदतर
 तम्यानुभवात्स्वरूपानंदेचतदयोगात्तदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यं । तथाचतत्रानानंदत्वेहहुरसिद्धइत्यर्थः । वैषयिका
 नंदस्यस्वरूपानंदोद्भेदेनानुभूयमानत्वादपितदतिरिक्तोवैषयिकानंदोस्तीतिवक्तव्यमित्याह ॥ अनंकरणेति ॥ यथास्वरूपज्ञा
 नातिरिक्तमंतःकरणवृत्तिरूपज्ञानंजानामीत्यनुभवविषयगीक्रियते तथाअहंमुखीत्यनुभवबलनस्वरूपानंदतिरिक्तवैषयिकमु
 खमर्थगीकार्यं । अंतःकरणवृत्तिरूपसुखाभावे अंतःकरणवृत्तिरूपसुखानंगीकारे ॥ अहंमुखीत्यनुभवायोगादिनि ॥ स्व
 सिन्स्वत्तायावाधितत्वादित्यर्थः । तथाचवैषयिकानंदेहेतोरसिद्धिरितिभावः ॥ अनानंदत्वस्येति ॥ आनंदमिदमत्रत्वस्येत्यर्थः
 ॥ आत्मनीति ॥ अहंकारवृत्त्यहंत्वस्याऽभावआत्मन्यस्तीतितत्रव्यभिचारइत्यर्थः ॥ उक्तादन्यस्येति ॥ आत्मत्वानंदत्वाहं
 त्वादःसकाशादन्यस्यप्रत्यक्स्यभावादित्यर्थः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिति ॥ देशकालादावसिद्धानिर्गुणः ॥ अवाच्यइति ॥
 आत्मशब्दवाच्यत्वाभावोनात्मत्वमात्मन्यर्थस्तीत्यर्थः ॥ आत्मशब्दवाच्यइति ॥ “किमात्मनानंजहातिर्योततः” इत्या
 दिषुदहेत्यात्मशब्दप्रयोगादित्यर्थः । ननुदहादिविशिष्टस्यवात्मशब्दवाच्यता । दहमात्रतुलक्षणयापिप्रयोगसंभवः । तथाचा
 त्मपदजन्यप्रतीतिविशेष्यभिन्नत्वस्यानात्मत्वस्यविवक्षितत्वात्तत्सचंदहादावपिस्त्वात्तासिद्धिरितिचेत् तथापिलाक्षणाकस्याप्य

वदेशसंसृष्टमेवेति ब्रह्मणोपरिच्छेदं निरूप्यमाणे देशकालयोरपि देशकालाभ्यामपरिच्छेदसिद्धिरिति भावः । देशकालयोः परिच्छे-
 दनिरूपणायापि देशकालयोरपरिच्छेदसिद्धिरित्याह ॥ देशकालयोरिति ॥ यदुपाधौ देशकालवर्तते तदुपाधौ तयोर्व्यावहा-
 रिकनिषेधविरोधापत्त्या देशकालयोर्निषेधोपाधिभूतावन्यादेशकालौ वक्तव्यौ तयोरपि देशकालपरिच्छेदवत्त्वपूर्ववद्देशकालांतरा-
 द्यपेक्षया आवश्यकत्वेनानवस्थापत्त्या कयोश्चिद्देशकालयोर्देशकालापरिच्छेदं ऽगीकर्तव्यमथमयोरेव तदपरिच्छेद आवश्यक इत्य-
 र्थः । ननु सत्यं यदुपाधौ देशकालौ वर्तते तदुपाधौ न तयोर्व्यावहारिको निषेध इति । किंतु स्वस्वरूपदेशकालयोः स्वयं देशकालौ न व-
 र्तेते । आत्माश्रयदोषात् । अतः स्वस्वरूपयोरेव देशकालयोर्निषेधो भविष्यतीत्याशंक्याह ॥ देशः सर्वत्रास्तीति ॥ नात्माश्र-
 यदोषेण देशकालयोः स्वस्वरूपेऽवृत्तिः प्रमेयत्वादिव दभेदेन संबन्धेन स्वस्मिन्नापि वृत्तेः प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । तथा च देशकालयोः
 परिच्छिन्नत्वमसिद्धमिति भावः । अज्ञाने ह्यसिद्धिमुपपादयति ॥ अज्ञानस्येति ॥ यद्देशकालयोरज्ञानं न स्यात्तद्देशकालस्वरू-
 पमेव न तिष्ठेत् । तव मतं देशकालयोरप्यज्ञानोपादानकतयोपादानाभावे उपपादयद्देशकालयोरप्यभावापत्तिः । अतो न कस्मिंश्चि-
 द्देशकाले वा ऽज्ञानस्य परिच्छेदः संभवति । व्याघातापत्तेरित्याभिप्रायेणोक्तं । सर्वदेशकालोपादानत्वेनेति । आवरणं हि पटादिक-
 मात्रियमाणपुरुषाद्यन्यूनदेशादिदृष्टं । अतो देशाद्यपरिच्छिन्नं ब्रह्म प्रतिदेशाद्यपरिच्छिन्नं ब्रह्म विषयकावरणमज्ञानमप्यात्रियमाण-
 ब्रह्मान्यूनदेशवाच्यमित्यज्ञानस्य देशकालाद्यपरिच्छेदसिद्धिरित्याभिप्रायेणोक्तं । सर्वगतं ब्रह्म प्रतीत्यादि ॥ सूर्यन्यूनदेशसूयावर-
 कच्छत्रादिव्यावर्तयितुं विषयसंबन्धीत्युक्तं । पराभिप्रेतस्य प्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधस्यापरिच्छिन्नत्वमुपपादयति ॥ प्रतिपन्नोपाधा-

ममुक्त्वादूषयति ॥ ^{७९/१६}व्यावहारिकेति ॥ ^{७९/१७}षष्ठमपवदति ॥ नापीति ॥ ^{७९/१८}दूषयति ॥ तेनेति ॥ तथाचागृह्यमाणविशेषदशा
 (यांसत्प्रतिपक्षः) यामाभाससाम्यं विशेषप्रहेतुवाधइत्यर्थः ॥ ^{७९/१९}रूपांतरेणेति ॥ तथाचाभासांतरसाम्यरूपमप्रयोजकत्वमित्यर्थः
 ॥ ^{७९/२०}रूपादेरिति ॥ रूपादेर्विषयदादेशान्यकालेस्वरूपोपमर्दसत्त्वेनस्वकालेपिस्वरूपोपमर्दः स्यात् । नचेष्टापत्तिः । तथासति
 कालत्रयेपिरूपादिविषयदादिस्वरूपोपमर्दनासत्त्वापत्त्याऽऽद्विलक्षणस्वरूपाभावापातादित्यर्थः । तथाचासद्विलक्षणस्वरूपानु
 पमर्देनपारमार्थिकत्वाकारेणनिषेधइतित्वत्सिद्धांतविरोधः स्यादितिभावः ॥ ^{७९/२१}एतेनेति ॥ स्वदेशकालेतरदेशकालयोरसत्त्वेनस्व
 देशकालयोरप्यसत्त्वसाधनेविरोधापातेनेत्यर्थः ॥ ^{७९/२२}निरस्तीमिति ॥ (स्वासत्त्वग्राहकेणप्रमाणेनदेशकालयोः स्वसत्त्वग्राहकेणापि
 विरोधस्याविशिष्टतया) यत्कदाचित्कुत्रचिदसत्तत्सदासर्वत्रासदेवेतिविषयदादेशोपाधावप्यसत्त्वसाधनेयत्कदाचित्कुत्रचित्सत्त
 त्सर्वत्रसदासदेवेतिस्वोपाध्यातिरिक्तदेशादावपिविषयदादेशः सत्त्वस्यादितिदोषउक्तप्रायत्वान्नोक्तः ॥ ^{७९/२३}आद्ययोरिति ॥ असंगत्वा
 त्सर्वमूर्तसंयोगित्वं निर्गुणत्वान्महत्परिमाणानधिकरणत्वं ब्रह्मणिव्यभिचारीत्यर्थः ॥ ^{८०/१}अत्यस्येति ॥ गुणकर्मादीनां निर्गुणत्व
 नतादृशपरिमाणानधिकरणत्वाद्गुणादिषुहत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ^{८०/२}कालपरिच्छिन्नत्वमिति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसप्र
 तियोगित्वं वा एकैकप्रतियोगित्वं वा कालपरिच्छिन्नत्वं । तच्चनित्येष्वन्योन्याभावादिषुजगत्सत्यत्ववादिनोसिद्धमित्यर्थः । परि
 च्छिन्नत्वहेतौ कृतेषु त्रिषु विकल्पेष्वर्थाविकल्पानिरस्यवस्तुतः परिच्छेदइतितृतीयविकल्पदूषयितुमुपक्रमते ॥ ^{८०/३}ननुतीयइति ॥

विति ॥ यद्देशप्रतियोगिनिषेधोऽल्यताभावरूपोनास्ति तद्देशप्रतियोगिनः सत्त्वं । यथा तत्तुद्देशपटस्य । यत्कालप्रतियोगिनिषेध
 उक्तरूपोनास्ति तत्कालप्रतियोगिनः सत्त्वं । यथाप्रतियोगिनो गंधाल्यताभावस्य निषेधो गंधरूपः प्रलयनास्त्यतः प्रलयगंधाल्यता
 भावरूपो गंधस्य प्रतियोगीवर्तते । तस्माद्देशकालप्रतिषेधोपाधिस्थानिषेधेष्वपरिच्छिन्नत्वं हतोरसिद्धिरिति । संगृह्णा
 ति ॥ कालादीति ॥ इत्यादीति ॥ आदिशब्देन ^{१८/१३} “यत्रत्वस्य सर्वमात्मना भूत् अथ सो भयंगतो भवती” तिमोक्षेयत्राशब्दा
 भ्यां देशकालसत्त्वप्रतिपादकश्रुतिसंग्रहः ॥ किंचिति ॥ कालादिपरिच्छिन्नत्वं किमेकस्मिन्देशमात्रे च सत्त्वं वा एकस्मिन्
 देशमात्रे कालमात्रे च सत्त्वं वा हि तत्त्वसति एकस्मिन्देशमात्रे कालमात्रे च सत्त्वेन ज्ञानविषयत्वं वा एकस्मिन्देशमात्रे कालमात्रे च सत्त्वं
 नन्वमविषयत्वं वा एकस्मिन्देशमात्रे कालमात्रे च सत्त्वेन ज्ञानविषयत्वं वा एकस्मिन्देशमात्रे कालमात्रे च सत्त्वेन व्यावहारिकप्र
 माविषयत्वं वा स्वदेशकालेतरकालयोरसत्त्ववैतिविकल्पानभि संधायाद्यमपवदति ॥ नन्वावदिति ॥ एककालादिमात्रे स
 त्वं न तु द्वयोस्त्रिषुकालादिषु सत्त्वमित्यर्थः ॥ संप्रदायविनि ॥ ममात्यतासद्रूप्यवादिनो मते रूप्यस्य कस्मिन्नपि कालादावसत्त्वा
 दित्यर्थः ॥ तेनेति ॥ एकस्मिन्देशकाले च सत्त्वेन सवद्देशपिकालत्रयेपि निषेधे साध्यमाने यद्देशकाले वा यस्य सत्त्वमस्ति तद्देशका
 लयोरपि तस्यासत्त्वसाधितत्वात् । तथा च तद्देशकाले च सत्त्वेन तद्देशकालेऽसत्त्वसाधने विरोध इत्यर्थः । द्वितीयतृतीयादुपयति
 ॥ प्रपचइति ॥ मया प्रपंचसत्त्वाभावानङ्गीकारात् सत्त्वेन भ्रमानङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । चतुर्थमुक्त्वा दुपयति ॥ प्रमाभ्रमेति ॥ पंच

यस्तुच्छभेदः प्रतीयते तत्प्रतियोगित्वेन तुच्छेव्यभिचारपक्षेः । अविद्यावृत्तिरूपस्य साक्षिसिद्धस्य रूपस्य स्वप्रतियोगिकभेदवत्त्वे
न ज्ञानमसंभवि । येन तादृशानिर्वचनीयभेदप्रतियोगित्वमादाय रूप्ये हेतुसत्त्वस्यादिति ॥ स्वीनुगतेति ॥ स्वान्प्रत्यनुगतं प्रति
भासस्वरूपं यद्दस्तु तत्र कल्पिता इत्यर्थः । अत्र प्रतिभासेत्येतद्धर्मिज्ञानरूपभ्रमकारणस्य सत्त्वाद्भ्रमोपपत्तिरित्येवमर्थः । न तु साध्या
तर्गतं । अतएव तदन्तर्भाववयथासंर्पत्याद्युदाहरणवाक्यं । अनुगतेत्येतदव्यननुगतस्यानुगतेऽसोयुक्तइति प्रतिपादयितुं
॥ यथासंर्पमालादिकमिति ॥ विभक्तमितिशेषः । अतो नोदाहरणे साधनानुक्तिः ॥ संदर्थे चेति ॥ एतच्चोपनयवाक्यं ।
तत्र विभक्तवत्त्वे हेतोरनुगतरूपावधिसापेक्षत्वादनुगतस्य सदर्थस्य ब्रह्मणो निर्देशइति नाधिक्यं दोषः । उपनयति श्रुतुर्भिरवयवैरनु
मिति हेतुज्ञाननिष्पत्तेर्निगमनमनावश्यकमिति पक्षमाश्रित्य निगमनानुक्तिरतो न न्यूनतापीत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आद्य
स्वस्तुपरिच्छिन्नत्वरूपहेतुनिरासेन द्वितीयतृतीययोः कालपरिच्छिन्नत्वदेशपरिच्छिन्नत्वहेतुनिरासेनेत्यर्थः ॥ मुखदुःखादीति ॥
मुखदेः सर्वदा प्रकाशमानत्वादित्यर्थः ॥ युक्तो हीति ॥ तथा च कादाचित्कप्रकाशरूपकार्येण प्रकाशसामग्र्याः कादाचित्कत्वमे
व सिद्ध्यति न तु प्रकाशमानस्याप्यसत्यत्वं बीजाभावादित्यर्थः । अननुगतान्वदादीन्प्रतिचलनादीनामनात्मत्वात्तानामनुगमं
खपुष्पनृशृंगादीन्प्रत्यसतोऽनुगमं आत्मानं प्रति सदर्थस्यानुगमं प्रतीत्यादर्शयति ॥ अस्ति हीति ॥ एकस्याप्यनेकष्वारोपो ह
ष्टइत्येकस्यापि ब्रह्मणोऽनेकेषु विद्यदादिष्वारोपः स्यादित्याह ॥ ईदृश्यतइति ॥ एतेनेति ॥ घटश्चलति पटश्चलति घटोरूपी पटोरू

^{८०१२}तद्धीति ॥ भेदवत्त्वमित्यर्थः । भेदवत्त्ववस्तुतः परिच्छेदइत्यत्र किं तात्त्विकभेदवत्त्वकल्पितभेदवत्त्ववा धर्मिसमसत्त्वभेदवत्त्व
 वा भेदवत्त्वमात्रवा सत्यप्रतियोगिकभेदवत्त्ववेति विकल्पानभिप्रेत्याद्यदूषयति ॥ तस्येति ॥ भेदस्येत्यर्थः । तथाचासिद्धिरि
 त्यर्थः ॥ ^{८०१३}आत्मन्यपीति ॥ तथाचात्मनिव्यभिचारइत्यर्थः । द्वितीयदूषयति ॥ कल्पितस्येति ॥ तथाचव्यभिचारइत्यर्थः ।
^{८०१३}तृतीयदूषयति ॥ धर्मीति ॥ ननुरूप्यस्य प्रातिभासिकत्वेपितत्रघटादिभेदस्यव्यावहारिकत्वेपि स्वप्रतियोगिकभेदभ्रममादाय ध
 र्मिसमसत्ताकानिर्वचनीयभेदवत्त्वरूप्यस्तातिनतत्रसाधनवकल्यमिति चेन्न । रूप्यस्याविद्यावृत्तिरूपस्य साक्षिगोचरतया विशेष
 षदर्शनस्य सत्त्वेन तस्मिन् स्वप्रतियोगिकभेदभ्रमस्यासंभवदुक्तिकत्वादिति भावः । धर्मिसमसत्त्वस्य तिवहुग्रीहिः । तस्येत्यनुपपत्ते
 न संवध्यते । चतुर्थदूषयति ॥ भिन्नत्वं मात्रस्य चेति ॥ भेदवत्त्वमात्रस्य हेतोः पक्षेऽध्यस्तप्रतियोगिकभेदसत्त्वेनाप्युपपन्नतया
 सदसद्भेदरूपसाध्यं विनानुपपत्त्यभावेन सदसद्भेदरूपसाध्यं प्रत्यप्रयोजकत्वादध्यस्तप्रतियोगिकभेदवत्त्वसिद्धाचसत्त्वत्वमेव सिध्य
 तीत्यर्थः । भेदवत्त्वमात्रकल्पितभेदवत्त्वात्मन्यनैकान्तिकचेत्यपि बोध्यं । पंचमदूषयति ॥ सत्याद्भेदस्य चेति ॥ ननु स्वसमान
 सत्ताकभेदप्रतियोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदस्य विविक्षितत्वाच्च ब्रह्माणितुच्छवाव्यभिचारो न वा प्रपञ्चेऽसिद्धिरिति चेन्न मेवं । रूप्यप्रति
 योगिकघटादिनिष्ठभेदस्य व्यावहारिकतया स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वरूप्येऽसिद्धमिति साधनवकल्यं । न च रूप्यस्य प्राति
 भासिकरूप्यांतरनिष्ठभेदप्रतियोगित्वमादाय तत्र हेतुः स्यादिति वाच्यं । तद्भेदस्यापि व्यावहारिकत्वात् । अन्यथा तुच्छांतरनिष्ठो

पीत्यादिचलनरूपाद्यनुविद्धतयाप्रतीयमानस्यापि धटपटादेश्चलनादिव्वारोपादर्शनेत्यर्थः ॥ कल्पितमिति ॥ स्वाभाववति
 प्रतीयतइत्यर्थः ॥ तदनुविद्धत्वेनेति ॥ सूत्रस्य तानानामणीनां सूत्रानुविद्धतया यथाप्रतीतिस्तथा घटः सन्पटः सन्नितिस
 दधानुविद्धतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः । दूरात्तत्त्वोपनिर्तरावनाकारानुविद्धाः प्रतिभासन्ते । न च ते तत्र कल्पिता इति प्रत्येक
 मित्युक्तमिति प्रमाणमालायां । वयंतु सद्ब्रह्मेति स दनुविद्धत्वेन प्रतीयमाने ब्रह्मणि व्यभिचारवारणाय प्रत्येकमिति समासवृत्त्यं
 तगतवीप्साबलानेकेषां तदनुविद्धतया प्रतीयमानत्वे हत्वर्थो लभ्यते । सद्ब्रह्मणोश्च नानेकत्वं । न चैवमनेकत्वमात्रस्यैव कल्पित
 त्वव्याप्यतया शेषव्यर्थमिति वाच्यं । प्रतीतिविशेषविषयत्वस्य हंतुत्वेन तत्रैव व्यर्थशंकाभावात् । अतएव विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति
 ब्रह्मानुविद्धत्वेन प्रतीयमानानां विज्ञानादीनां ब्रह्मणिकल्पितत्वमिति व्यभिचारो निरस्तः । विज्ञानादीनां ब्रह्माभिधत्वेन निरुक्ते
 तोस्तत्रासत्त्वात् । यद्वासद्रूपब्रह्माभिधत्वं त्वमेव सद्रूपकल्पितत्वमिति न कोपि दोष इति ब्रूमः ॥ प्रत्येकं च द्रनुविद्धेति ॥ जलतरं
 गस्थं चंद्रस्य गगनस्थं चंद्रानुवेद्योनामतस्मिन्दृश्यमानं सति हृदयमानत्वं मित्यादिबोधं । एतेनेत्यतिदिष्टदोषसत्येव दोषांतरमाह
 ॥ खडागौरिति ॥ तथा चोक्तं हेतोः ॥ स्वानुगतप्रतिभासगोत्यादौ व्यक्तीनामकल्पितत्वात् खंडादौ व्यभिचारइत्यर्थः । उक्तहेतोः
 स्वरूपासिद्धिमप्याह ॥ किंचिति ॥ रूपादिहीनमिति प्रत्येकं हेतुत्रयं । चाक्षुषत्वादिप्रयोजकहीनस्य त्याघहत्वर्थः । तेन रूपरूप
 त्वरूपाभावादिषु न व्यभिचारः । आवृतस्यापि मेधादिना सूयस्यावरणापगमदशायां चाक्षुषत्वेन व्यभिचारोभाभूदिति द्वितीयहेता

वासंसारमिति विशेषणं । नचात्रदृष्टांतसिद्धिः । नुपाद्यावृत्तविनष्टवीजोदेरेवदृष्टांतस्यमुलभत्वात् । व्यतिरेकव्याप्तौवाध
 दादिदृष्टांतः ॥ किंत्विनि ^{८२१३} ॥ तथाचसन्धटइत्यत्रब्रह्मभिन्नस्यधदादिनिष्ठस्यमत्त्वस्यानित्यत्वघटत्वादिनासमानस्यप्रतिभासना
 त्रब्रह्मरूपसदर्थानुबोधेनघटादिप्रतिभासइतिहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । रूपादिराहित्याद्युक्तहेतुत्रययुक्तस्यापिब्रह्मणश्चाक्षुषज्ञानेभा
 नमस्तु । तथाव्यंजकविशेषसमवधानात् । चंद्रसंनिधौराहोरिवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचनि ॥ स्वरूपयोग्यस्यसहकारि
 समवधानेफलोपधानं नतुस्वरूपयोग्यस्यसहकारिशेतेनापि । योग्यताचतादृशचाक्षुषत्वरूपविशेषवत्त्वमेवेतितद्रहितंब्रह्म
 नचाक्षुषज्ञानयोग्यं । अतो नसहकारिसमवधानेपिचाक्षुषज्ञानेभासतइत्याभिप्रेत्ययोग्यतानादरणेदोषमाह ॥ ^{८२१४} शब्दाद्यवच्छि
 न्नस्येति ॥ राहोस्तुयोग्यतास्तीत्याह ॥ नीलस्येति ॥ अत्रवदंति“सि०गोत्वादिसामान्यानध्यस्तेखंडादौनतावद्व्यभिचारः ।
 सत्सामान्यातिरिक्तगोत्वादिसामान्यानभ्युपगमात् । गोत्वाद्यभ्युपगमेपिगोत्वादिव्यंजकतावच्छेदकसामान्यानभ्युपगमात् ।
 व्यक्तिविशेषणामेवाननुगतानांसाक्षादिमत्त्वाद्युपाध्यनुगतानांवातद्व्यंजकत्ववद्व्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेनसत्सामान्यस्यैवतद्व्यव
 हारजनकत्वोपपत्तेः । यदपिचोक्तमासंसारमज्ञानावृत्तमित्यादि । तदपिन । यतःसदात्मनानब्रह्मणोमूलज्ञानेनावृत्तत्वं किं
 नुधदाद्यवच्छिन्नशक्त्यज्ञानेनैव । तथाचचक्षुरादिजन्यवृत्त्यातदज्ञानेनिवृत्तेतदावरणभंगेसतिसन्धटइत्यत्रब्रह्मणःस्फुरणेवाध
 काभावात् । नचरूपादिहीनतयाचाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिर्बाधिकेतिवाच्यं । प्रतिनियतंद्रियग्राह्येष्वेवरूपाद्यपेक्षानियमात् । सर्वे

कं प्रतिनियतं त्रियग्राह्येष्ववरूपाद्यपेक्षानियमः । ब्रह्मतुसर्वोद्रियग्राह्यमिति । तदपिन । अत्यंतमव्यक्तस्वभावस्य ब्रह्मणश्चक्षु-
 राद्रिसर्वोद्रियग्राह्यत्वमेव नानाभावात् । प्रत्युत “नावेदविन्मनुतेतबृहतं योवेदनिहितं गुहायां गुहाप्रविष्टापरमेपरार्धं गुहाहितं गुह्यं
 गूळहमसु एको देवः सर्वभूतषु गूढ” इत्यादि श्रुतिभिरिन्द्रियाविषयत्वस्यैवासिद्धत्वात् । “हृदयं ब्रह्मातिशार्कराक्ष्याउपासत” इत्ये-
 तरेयसूक्ष्मार्थदर्शिभिरवब्रह्मणो ज्ञेयत्वस्य भवदीयैर्भाषितत्वाच्च । अतएव “विमेकणापतयतो विचक्षु” रितिकर्णादिविदूरत्वं ब्र-
 ह्मणोऽभिहितं ज्योतिःसूत्रे । सत्तादृशतोऽप्युक्तः । तस्याइन्द्रिययोग्यव्यक्तवृत्तिजातित्वेन व्यक्तिक्रान्नाहकसामग्रीग्राह्यत्वात् ।
 ब्रह्मतु न द्रव्यादिवृत्तिजात्यादि । नार्तिकश्लोकोऽप्युक्तः । न हि ब्रह्मण्यक्षादीनां प्रामाण्यं स्वतः संभवति । तंत्यौपनिषदंपुरुषं पृ-
 च्छामीत्युपनिषदेषु कथ्यत्वाद्ब्रह्मणः । “अथ परायथा तदक्षरमधिगम्यते” इति ब्रह्मावबोधकत्वेनोपनिषदां परविद्यात्वस्य लक्षण-
 त्वेनोक्तेश्च । अन्यथा प्रत्यक्षादिषु परविद्यालक्षणस्यातिव्याप्त्यापत्तेः । तस्मान्न ब्रह्मणः सर्वोद्रियग्राह्यता । कालस्यापि विनोपनयं-
 न सर्वोद्रियग्राह्यता । वस्तुतस्तु कालः साक्षिग्राह्यः । यच्चोक्तं अयोग्य आकाश इति ततस्तस्य शब्दवच्छिन्नस्य प्रत्यक्षत्वं ब्रह्मतु योग्य-
 मिति घटावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रत्यक्षत्वमिति । तस्य योग्यतावच्छेदकरूपादिमत्त्वस्योभयत्रानवधारणेऽपि ब्रह्मणो योग्यत्वं यथाव-
 धृतं नाकाशस्येति संयोगसिद्धिरकारणपक्षपाता । यच्चोक्तं द्रव्यग्रहे चक्षुषोरूपापेक्षा । ब्रह्मतु न द्रव्यं । अस्थूलश्रुत्या घटादि सा-
 धारणस्थौल्यादिनिषेधो न तु परिमाणमात्रमिति निषेधः । “महांतं विभुमात्मानं सर्वा एष महानज आत्मा अणोरणीयान्महतो म-
 हीयान् ततो ज्यायांश्च पुरुषः एष म आत्मा तं हृदये ज्यायान् एभ्यस्त्रिभ्यो लोकेभ्यः सर्वमावृत्य तिष्ठति सर्वसमाप्नोति ततो सि-

द्रियग्राह्यतुसद्रूपब्रह्म । नातीरूपादिहीनत्वापि चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । सत्तायाः परैरपि सवैद्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं
 वार्तिककृद्भिः “अतोनुभवएवैकोविषयोज्ञानलक्षणः । अक्षादीनांस्वतःसिद्धोयत्रतत्तत्प्रमाणते” ति । कालस्यचरूपदिहीनस्य
 सर्वद्रियग्राह्यत्वमीमांसकादिभिरभ्युपगतं । नचशब्दवाच्छिन्नाकाशस्यापिश्रावणत्वापत्तिरतिवाच्यं । स्वभावतोयोग्यस्यहि
 केनचिन्निमित्तेनप्रतिरुद्धयोग्यताकस्यावच्छेदकादिनायोग्यतासंपाद्यते । यथादूरस्थत्वदोषेणप्रतिरुद्धयोग्यताकस्यराहोश्चंद्रसं
 बंधेन । एवंचावरणेनप्रतिरुद्धयोग्यताकंब्रह्मघटाद्यवच्छेदेनयोग्यंभवति । नभस्तुस्वभावायोग्यमेव नप्रतिरुद्धयोग्यताकं ।
 येनशब्दवाच्छेदेनयोग्यंभवेत् । यद्वाद्रव्यग्रहेचक्षुषोरूपापेक्षा नत्वन्यग्रहे । ब्रह्मतुनद्रव्यं । अस्थूलमनण्वद्रस्वमदीयमिति
 श्रुत्याचतुर्विधपरिमाणनिषेधेनद्रव्यत्वप्रतिषेधात् । अतो नानुपपत्तिः । अस्तुवाद्रव्यं । तथाप्यध्यस्यद्रव्यत्ववतिगुणादौरूपा
 नपक्षचाक्षुषत्वदर्शनेनधर्म्यनूनात्ताकद्रव्यत्ववत्येवचक्षूरूपमपेक्षते । ब्रह्मणिचद्रव्यत्वधर्म्यपक्षन्यूनसत्ताकमेवेतिनतद्रुहोरूपा
 द्यपेक्षे” ति । अत्रब्रूमः । खंडोगामुडोगैरित्यनुगतव्यवहारस्यवधाधकाभावसतिगोत्वसामान्यप्रमाणस्यसत्त्वेनतदनभ्युपगम
 स्यनिर्वीजत्वात् । नचव्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेनसत्तासामान्यस्यवतद्व्यवहारजनकत्वमितिवाच्यं । व्यक्तिविशेषाणांभावादिपरि
 चितानां सत्तासामान्यविशेषणत्वयदुदात्तप्रभातवृत्तातः । तदपरिचितत्वेऽतिप्रसंगः । यच्चोक्तंमदात्मनानब्रह्मणोमूलोज्ञानेनवृ
 तत्वमिति । तदपि न । तवमेतंसदात्मनआनंदोत्पन्नोखंडरसत्त्वेनसदात्मनआवरणाप्रगमेआनंदोत्पन्नोप्यावरणाप्रगमस्यावश्य
 कतयासत्प्रकाशवदानंदप्रकाशस्याप्यावश्यकत्वात् । नचसदाकारानंदोकारयोःपरमतेविशेषोस्ति । अखंडत्वभंगापातात् । यच्चो

सर्वः आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यः सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिसूत्रैः ब्रह्मपरिमाणवत् परिमाणवदुपादानत्वादि
 त्यादियुक्त्याचब्रह्मणिपरिमाणसिद्धेः । अन्यथाअस्थूलादिवाक्यशेषेनतदश्नातिकश्चनेतिसर्वाव्यापनीयत्वोक्त्यालब्धेनमहत्
 रिमाणवत्त्वेनविरोधात् । अद्रव्यस्यांबरादिधारकवानुपपत्तेश्च । नचद्रव्यत्वेज्ञानानंदाद्यात्मताविरोधः । ज्ञानादेरपिद्रव्यत्व
 बाधकाभावात् । यच्चोक्तं धर्म्यन्यूनसत्ताद्रव्यत्वव्येचक्षूरूपमपेक्षते । ब्रह्मणिचद्रव्यत्वं धर्म्यपक्षयान्यूनसत्ताकमेवेति ।
 तन्न । कल्पितत्वासिद्धौजगतोब्रह्मणिद्रव्यत्वस्य धर्म्यनूनसत्ताकत्वासिद्धेरिति । तस्मात्साधूक्तंरूपादिहीनमाससारमज्ञानावृतं
 ब्रह्मचाक्षुषादिज्ञानेनभातीति ॥ ४ ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसुततर्कबुधैः पक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यापरिच्छेदच्छिदक्ष्यतां ॥
 इतिपरिच्छिन्नत्वभंगः ॥ ५ ॥ ४ ॥ कार्यस्यकारणभेदेनिति ॥ अत्रवदति “सि०अभेदेकार्यकारणभावव्याहृत्याक
 शंचिदपिभेदोऽवश्यमभ्युपेयः” । नच “तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य” इत्याधिकरणविरोधः । उपादानव्यतिरेकेणोपादेयना
 स्तीत्यस्यैवतदर्थत्वा” दिति । तन्न । कथंचिद्वेदोनामयदिमिथ्याभेदस्तदाऽभेदएवसत्यः । अधिष्ठानज्ञानावाध्यात्यंताभावप्र
 तियोगित्वं हिमिथ्यात्वं अधिष्ठानज्ञानावाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसंभवात् । भेदात्यंताभावश्चाभेदइतिभेदस्य
 मिथ्यात्वेकथंनभेदःसत्यःस्यात् । व्यवहारतोपिकार्यकारणयोरभेदाच्च ॥ तर्हि^{५३}तत्तत्वेति ॥ प्रत्यक्षबाधादेवेत्यर्थः । उक्तम
 व्यधिकविवक्षयाह ॥ अपिच^{५४}नि ॥ प्रामाणिकः पारमार्थिकइत्यर्थः । यथाश्रुतेत्वंतःकरणवृत्तिप्रतिविवित्तन्यरूपप्रमाविष
 यत्वेनप्रामाणिकस्यापिधदादेः^{५५}परर्बाध्यत्वांगीकारादद्वैतहान्यापादनासंगतः । अप्रामाणिकः प्रातिभासिकइत्यर्थः ॥ एतेनैति ॥

प्रामाणिकत्वाद्यविशेषितायंताभावमात्रसाध्यनिविष्टमित्यपिसिद्धसाधनादिदोषादेवनिरस्तमित्यर्थः ॥ अत्यन्ताभावोव्या^{८३।६}
 रिकइतीति ॥ जगदत्यन्ताभावस्यप्रामाणिकत्वेपिबाध्यतयाजगत्तात्विकसत्ताऽविरोधित्वेनार्थातरतापत्तेरित्यादिनाद्वितीयमि
 थ्यात्वलक्षणदूषणेनिरस्तमित्यर्थः । अत्यन्ताभावस्यप्रामाणिकत्वपक्षमाश्रित्यशङ्कते ॥ अभावरूपा^{८४।३} इति ॥ अभावस्यद्वितीयस्यांगी
 कारेद्वितीयोभावोप्यवर्जनीयइत्याह ॥ अभावत्वादेरिति ॥ अभावस्यतात्विकत्वांगीकारः परमतेविरुद्धइत्याह ॥ अभावरूपे^{८४।३} नि ॥
 साधिकरणस्यतात्विकस्यब्रह्मरोपितजगदभावस्यब्रह्मबाधिकरणमित्यद्वितीयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यद्वितीयाभावस्यब्रह्मणितत्व
 तःसंभवेनाद्वितीयपदवाच्यताब्रह्मणिस्यादित्यर्थः । तात्विकाभावप्रमाणाभावश्चेत्याह ॥ अस्वडेति ॥ अस्वडेति ॥ “सदेवसोम्येदं
 मग्नआसीदेकमेवाद्वितीय” मित्यादौतात्विकंद्वितीयाभावंबोधयताऽद्वितीयपदेनपुनरभावनिषेधेस्वविरोधोयथातथाद्वितीयस्य
 भावस्यापिनिषेधेअग्रआसीदित्यादिकालसत्त्वप्रतिपादकेनस्ववाक्यातर्गतपदेनविरोधाविशेषात्स्वतंत्रभावनिषेधपरत्वेनापिसंको
 चआवश्यकइत्यर्थः ॥ अभावस्यापीति ॥ अभावद्वैतांगीकारेभावोद्वितीयोङ्गीकृतः स्यादित्यर्थः । नन्वभावस्याभावाभावात्तस्यतात्वि
 कत्वमित्यतआह ॥ अभेदस्येति ॥ भेदनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । अन्यथातवभेददूषणानुपपत्तेरितिभावः ॥ प्रतियो
 गिघटितत्वेनेति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेत्यर्थः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ नस्वरूपेण । अनङ्गीकारात् । नपारमार्थिकत्वेन ।
 ब्रह्मवत्स्वरूपसत्त्वेनाप्युपपत्त्यर्थार्थातरादित्यर्थः । एतच्चमिथ्यात्वनिरुक्तिदूषणप्रस्तावेउक्तमप्यनुमानदूषणावसरपुनरुच्यते । अ

तो न पौनरुक्त्यं ॥ ^{६६१३}अन्यासमवेतस्येति ॥ एतत्तनुनिष्ठाल्यताभावप्रतियोगित्वव्यापकतत्त्वसमवेतत्वाभावरूपैतत्तनुसमवेतत्वाविनाऽनुपपन्नमिति साध्यव्यापकविरुद्धइत्यर्थः । अत्रवदति “सि० एतत्तनुनिष्ठाल्यताभावप्रतियोगित्वव्येतत्तनुसमवेतत्वस्य स्वनेनांशित्वस्य साध्येनाविरोधात् । एतन्निष्ठाल्यताभावाप्रतियोगित्वहि एतत्समवेतत्वप्रयोजकं न भवति । परमतकवलान्वयिधर्ममात्रस्य तत्समवेतत्वापत्तेः । कित्वे तन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वादिकं । तच्चैतन्निष्ठाल्यताभावप्रतियोगित्वव्यविरुद्धं” मिति । तन्न । तदाल्यताभाववतितत्प्रागभावस्यापि विरुद्धत्वेन तन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्याप्येतत्तनुसत्त्वात् । अन्यथारूपाल्यताभाववति वाऽर्थादौ रूपप्रागभावस्यापि प्रसंगेन व्यावहारिक्यपि व्यवस्थानस्यात् । यच्चोक्तं कवलान्वयीत्यादि तदपि न । न ह्येतत्समवेतत्वं नैतन्निष्ठाल्यसंबंधवत्त्वं । किंतु यावदेतत्स्वसत्त्वमेतत्संबंधवत्त्वमात्रं । तच्च कवलान्वयि नोप्येतत्तनुना सह विद्यतएव ॥ ^{६६१३}कस्यचित्पटस्येति ॥ अत्राहुः “सि० तत्समवेतस्य तन्निष्ठाल्यताभावप्रतियोगित्वमंगीकुर्वाणस्य तत्संयोगिनस्तन्निष्ठााल्यताभावप्रतियोगित्वांगीकारेण पक्षसमत्वाच्च व्यभिचार” इति । तन्न । प्रतियोगिकाले तदाल्यताभावसंगस्य विरुद्धत्वनव्यभिचारस्य सत्त्वात् । ननु समवायसंबंधेन तत्तनुनिष्ठाल्यताभावप्रतियोगित्वसाध्यं । तच्चैतत्तनुसंयोगिनिपट्यस्तीति न व्यभिचार इत्यत आह ॥ ^{६६१३}समवायवृत्त्येति ॥ तथा सति समवायानभ्युपगमपक्षे निरुक्तसाध्यस्य तदपि सत्त्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरास्यादित्यर्थः ॥ ^{६६१४}इहतनुष्विति ॥ अत्राहुः । “सि० इहतनुषुपटइति प्रत्यक्षं भ्रमसाधारणतया चंद्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षवदप्रामाण्यशंकास्कीदृते त्वेनाबाधक” मिति । तन्न । फलपर्यन्तार्थक्रियालक्षणपरीक्षापरीक्षितप्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । चंद्रप्रादेशिकत्वप्र

लक्ष्मिप्रामाण्यशक्यं । ननु परीक्षिततत्त्वैवमर्थः । वक्ष्यते च तत्त्वलक्षणाधे ॥ न चैति ॥ साध्यरूपविशेषणप्रसिद्धिर्नैतदर्थः । ए
 तत्तु गतरूपादेः पक्षत्वाभिप्रायेणोदं ॥ संसर्गाभावेति ॥ अभिधेयत्वादि व्याप्ये प्रमेयत्वादौ व्यभिचारवारणाय संसर्गाभावप्र
 तियोगिवेति । प्रमेयत्वादेस्तु धृतादौ संसर्गाभावप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्येपिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वानाधिकरणे केवलान्व
 यिर्मपि सत्त्वेन संसर्गाभावप्रतियोगित्वा व्याप्यत्वेनाव्यभिचारात् । संसर्गाभावप्रतियोगित्वादित्युक्तावसिद्धिः । पक्षीकृते ए
 तत्तु निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वे संसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य हेतोरधाराधेयभावेनानिश्चयात् । प्रागभावप्रध्वंसाभावप्रतियोगि
 त्वमादाय पक्षे संसर्गाभावप्रतियोगित्वं न संभवति । अत्यंताभावप्रतियोगित्वस्य च साध्यत्वात् । तदादायापि पक्षे न हेतुर्निश्चयः ।
 पक्षीकृतोपाधेर्हेतूकृतोपाधेश्च कस्मिन्पुपयेवृत्तावपि गंधर्वस्वरूपवत्त्वत्रयोर्भेदेनाभेदसंबन्धेनापिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य पक्षा
 वृत्तेः । व्याप्यत्वोक्तौ तु नासिद्धिः । पक्षीकृतेपिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वसत्त्वात् । अन्योन्याभावप्रतियोगित्वमादाया
 भावत्वप्रतियोगित्वव्याप्ये प्रमेयत्वादौ व्यभिचारवारणाय संसर्गति । ननु साध्यप्रसिद्ध्युपपादकानुमानेन वसत्प्रतिपक्षसिद्धेर्व्यर्थ
 पूर्वानुमानमित्यत आह ॥ सांभान्यत इति ॥ विशिष्यसत्प्रतिपक्षार्थतदनुमानमित्यर्थः । अत्र वदंति “सि० न सत्प्रतिपक्षः सं
 भवति यत्र तत्तु निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तत्त्वारब्धत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तावेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्योपा
 धित्वेन प्रतिरोधस्य हीनत्वत्वात् । एतत्तत्त्वारब्धत्वाभावव्यापकस्यैतत्तु निष्ठप्रागभावप्रतियोगित्वस्य पक्षावृत्तेः पक्षवृत्तितया सं
 विद्धमानैतत्तु निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वा व्यापकत्वात् । इदं तत्त्वाद्यनुपपत्तिरूपप्रतिकूलतत्त्वप्रतिहते वैधर्म्यमाणात्वाच्च” इति ।

ध्यव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकाप्रतियोगिनः साध्यव्याप्यस्याप्युपाधित्वमाद्रुधनादिवदक्षतेमेवत्यर्थः । वादिहेतावनुकूलतर्काभा
 वमेवाह ॥ नहीति ॥ यत्वेतत्तत्त्वनारब्धत्वंनोपाधिः । उपाधिव्यतिरेकेणसाध्यव्यतिरेकेसाध्यमानेव्यतिरेकव्याप्तावेतत्तनु
 निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वादिति । तन्न । व्यतिरेकयुच्छेदापत्तेनविविधस्योपाधित्वमित्युक्तत्वात् ॥ आभाससा
 म्यमिति ॥ अप्रयोजकत्वमित्यर्थः । आभाससाम्यस्यादोषत्वात् ॥ यत्तिवति ॥ स्वप्नोदृष्टांतः ॥ सहोपलंभेति ॥ सहोप
 लंभः सहोपलंभनियमः । एतच्चप्रपंचितंबौद्धाधिकारे “ग्राह्यग्राहकयोरभेदेसाध्यसहोपलंभनियमोहेतुत्वेनोपादीयत” इति ।
 एतच्चव्याख्यातंशिरोमणिना “सहोपलंभनियमोनियमेनैकवित्तिवेद्यत्वं तदविषयकज्ञानविषयत्वंवा । तेषामतेज्ञानस्यस्वप्रका
 शत्वात् । ज्ञानज्ञेययोरभेदेचज्ञानज्ञेयग्राहकाभ्यांज्ञेयज्ञानयोरपिग्रहणान्नासिद्धि” रिति ॥ उपलब्धीति ॥ तथाचासिद्धिर
 त्यर्थः । यत्तुज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वंनामचिदाभासेसत्येवोपलभ्यमानत्वंहेतुरिति । तन्न । घटादौवृत्त्यतिरिक्तचिदा
 भासरूपज्ञानाभावस्यरूपादिरहितात्मनश्चाक्षुषादिज्ञानेप्रतिभासासंभवस्यचोक्तत्वेनचिदाभासेसत्येवोपलब्ध्याहेतोरसिद्धेः ॥
 चित्रेति ॥ चित्रपटविशेषोऽन्यथाप्रतीयतेनिम्नमपिनिम्नतरापेक्षयाउन्नतत्वेन उन्नतमप्युन्नततरापेक्षयानिम्नत्वेनन्यथाप्रती
 यतइत्यर्थः ॥ ईदानीमेवेति ॥ ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्मवेदेतिविप्रक्षत्रप्रभृतीनामात्मव्यतिरेकविदनिंदित्वाइदंमय्यदय
 मात्मेत्यादिश्रुत्याशेषानात्मनामात्मतयोक्तत्वादित्यर्थः ॥ घटादिकमिति ॥ स्फुरणस्यभारूपतयाब्रह्मत्वेनतत्संलग्नतयाघटा

अत्रब्रूमः ॥ एवंहिपृथिवीइतरभिन्नापृथिवीत्वादित्यत्रपाकजरूपाभावादिकमुपाधिः स्यात् । पृथिवीत्वाभावव्यापकस्यपाकज
रूपाभावस्यपक्षावृत्तेःपक्षवृत्तितयासंदिह्यमानेतदभेदाव्यापकत्वादितितत्रापिशक्यवक्तुं । तस्मान्नैतद्विषयगभावाप्रतियोगित्व
मुपाधिः । संयोगादिनादृश्यत्वोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्प्रतिकूलतर्कराहितरितिसुस्थः सत्यतपक्षः ॥ उपाधिरेवेति ॥ यत्रतत्तं
तुनिष्ठालंताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तत्त्वनारब्धत्वं यथाकाशादौ । यत्रैतत्तत्त्वारब्धत्वं तत्रैतत्तत्तुनिष्ठालंताभावप्रतियोगित्वा
भावः । यथैतत्तत्त्वारब्धगुणादावित्यन्वयसहचारग्रहादिभिः साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावनिश्चयादुक्तसाध्यप्रत्युक्तोपाधिरेवप्र
योजकः । ननुहेतुः । तस्यसाध्यवतिब्रह्मण्यविधमानस्यसाध्याव्यापकत्वेनसाध्यप्रत्ययोजकत्वादित्यर्थः । ननुधूमादिरप्येवमे
वाप्रयोजकः स्यादितिचेत्सत्यं । तत्रकार्यकारणभावतर्कणव्याप्तिग्रहात् । प्रकृतेतथातर्काभावादितिवक्ष्यते । ननुनासावुपाधिः ।
तथाहि । एतत्पदस्यैवतत्तत्त्वारब्धरूपादेरप्येतत्तत्तुनिष्ठालंताभावप्रतियोगित्वंपरस्यसिषाधियिषितं । अंशिनः स्वांशगालंताभा
वप्रतियोगिनः । अंशित्वादितरांशिवदित्येष्वगुणादिष्वितितत्वप्रदीपेकः । तथाचोपाधिव्यतिरेकवत्येतत्तत्त्वारब्धरूपादांसा
ध्यव्यतिरेकानिश्चयेनोक्तोपाधेः साध्याभावाविनाभाव्यभावप्रतियोगित्वाभावादित्यतआह ॥ अनुकूलेति ॥ यद्वाप्रयोजकाधम
उपाधिः । प्रयोजकत्वंचनन्यूनधिकवृत्तेः । तस्मिन्सत्यभवतस्तेनविनापिभवतस्तदप्रयोजकत्वात् । एतत्तत्तुनिष्ठालंताभावप्र
तियोगित्वरूपसाध्यविरहिणप्रमेयत्वादाविधमानस्येतत्तत्त्वनारब्धत्वस्योपाधेस्तेनविनापिभवतर्कसाध्यप्रत्ययोजकत्वाच्चापा
धित्वमतआह अनुकूलेति ॥ वाद्युपन्यस्तसाध्यनिरूपितव्याप्तिग्राहककार्यकारणभावाद्यनुकूलतर्काभावेव्यतिरेकहीनस्यापिसा

रूपसाध्यव्याप्यत्वोक्तिः ॥ व्यतिरेक^{६०१}व्याप्तिमतइति ॥ साध्यव्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिमद्व्यतिरेकप्रतियोगिनइत्यर्थः । अने
 नसाध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यापकत्वोक्तिः । एवंचसमव्याप्तिलभ्यतइत्यभिप्रायोक्तंसमव्याप्तिमतइति ॥
 यद्वासमव्याप्तिमत्त्वा^{६०२}द्व्यतिरेकव्याप्तिमतइत्यर्थः । वस्तुतस्तुपक्षाद्भाववृत्तस्यैवयुक्तःपाठः । अतएवपक्षेतरत्वशंकायांतांनिरा-
 करोति ॥ नचैति ॥ पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं तादृशविशेषणघटितत्वं । ननुतादृशविशेषणप्रतिविशेष्यत्वं । तथाहि ।
 उपाधित्वेनप्रेक्ष्यमाणेविशिष्टेप्रविष्टस्यान्यत्वरूपस्यपर्वततदितरसाधारणस्यविशेष्यस्यद्विशेषणंपर्वतावयववृत्तीतितेनान्यत्वरू-
 पंविशेष्यंपक्षमात्राद्भावत्यते । पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वस्यपर्वतेऽसत्त्वात् । अतःपर्वतावयववृत्तीतिविशेषणंपक्षमात्रव्यावर्तकं ।
 तथाविधविशेषणवानन्यत्वरूपोधर्मः । एवंबहिःसामग्रीयुक्तत्वस्यविशेष्यस्यपर्वततदितरसाधारणस्यद्विशेषणमपर्वतीयेति ।
 तेनबहिःसामग्रीयुक्तत्वंविशेष्यंपक्षमात्राद्भावत्यतइतिपर्वतावयववृत्त्यन्यत्वमपर्वतीयबहिःसामग्रीयुक्तत्वंचपक्षमात्रव्यावर्तकवि-
 शेषणवदित्यर्थः । यथाश्रुतेन्यविशिष्टोपाधिंप्रतिपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणाभावेनासंगतिःस्यात् । यद्यप्यत्रपर्वतावयववृत्त्य-
 न्यत्वस्यपर्वतावयववृत्तिरूपादिव्यावर्तकत्वाच्चपक्षमात्रव्यावर्तकत्वं । एवमपर्वतीयेत्यस्यापिपर्वतीयबहिःसामग्रीयुक्तपर्वतीयवृ-
 क्षादिव्यावर्तकतयानपक्षमात्रव्यावर्तकत्वं । तथापिसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कादिराहित्याद्याथापर्वतावयववृत्त्यन्यत्वा-
 देनोपाधित्वं तथाप्रकृतयोरपिनोपाधित्वं । साध्यव्यापकताग्राहकतर्कोदरभावादितिशंक्तिरभिप्रायः । अतएववक्ष्यमाणानु-
 कूलतर्कःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादित्यनुकूलतर्केणसाध्यव्यापकत्वनिश्चयोवक्ष्यतीत्याशयः । यद्यपिप्रकृतयोःस्वबाधकाभिमता

देःप्रतीतेरित्यर्थः ॥ व्यर्थविशेषणनेति ॥ धीकालएवेत्येत्यर्थः ॥ ^{८८१५} आद्यइति ॥ कार्यकारणयोरभेदनकार्यस्वकारणाना
 श्रितत्वादित्यर्थः ॥ ^{८८११३} अवयवयोऽवयववृत्तित्वानधिकरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ बाधितत्वादिति ॥ पक्ष
 तावच्छेदकावच्छिन्नेपक्षेसाध्यानुमितेरसंभवादित्यर्थः ॥ ^{८८११३} अनात्मत्वस्येति ॥ जडत्वभंगइतिशेषः ॥ तृतीयइति ॥ केवला
 न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेसाध्येधर्मावच्छेदेनपारमार्थिकत्वेनार्थांतरत्वात् । ब्रह्मत्वस्वरूपसत्तयाप्युपपत्तेः ॥ नित्यद्रव्याणा
 मपीति ॥ इदानीमाकाशइतिप्रतीतेरबाधितायाः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कबुद्धेरपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरं
 गिण्यामंशादेर्भंगइक्ष्यतां ॥ अंशित्वादिहेतुभंगः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ^{८८११६} स्वबाधकाभिमतमिति ॥ दिदर्शयिषितोपाधिकमधिक
 रणस्वशब्दार्थः शुक्तिरूप्यादौसाध्यवतिशुक्तिरूप्यादिबाधकत्वेनाभिमतनेनेदंरजतमितिज्ञानेनाव्याधयोदोषःसादृश्यादिस्तत्र
 युक्तभानत्वस्यतथोक्तविधयास्वबाधकाभिमतबाध्यबाधकनेदंरजतमितिज्ञानंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यसत्त्वात्सपक्षेरूप्यादा
 वुपाध्योःसाध्यव्यापकता । हेतुमतिपक्षेपररीत्याऽविद्यारूपदोषप्रयुक्तभानत्वस्य तथानेतनेतीतिवदांतवाक्यजन्यबाधकज्ञानं
 प्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्यचसत्त्वात्साधनव्याप्तिर्माभूदितिस्वबाधकाभिमतबाध्यप्रथमोपाधोषविशेषणं । द्वितीयोपा
 धौबाधकज्ञानविशेषणं । एवंचाविद्यारूपोदोषोविषयदादिबाधकाभिमतयाचरमवृत्त्याबाध्यएवेतिस्वबाधकाभिमतबाध्यत्वरू
 पविशेषणाभावाद्दिशिष्टरूपोपाधिर्नास्त्येव । मममतेनुविशेष्याभावाद्दिशिष्टरूपोपाधिर्नास्तीतिभवतिपक्षेसाध्याव्यापकः । ए
 वद्वितीयोपाधावपि योजनीयं । साधनाव्यापकत्वमाह ॥ ^{८८११६} पक्षादिति ॥ विपक्षाद्व्यावृत्तस्यतिपाठेनेनसाध्याभाववदवृत्तित्व

बाधित इति ॥ बाधेनपक्षस्यैवविपक्षतयापक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वमसिद्धमितिभावः । नचब्रह्मज्ञानमात्रबाध्येदेहात्मैक्ये
 मिथ्याभूतेसाध्याव्याप्तिः । तस्यब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यत्वासिद्धेः । ममदेहइति देहाद्देस्यसर्वैरनुभूयमानत्वेनदेहात्मैक्याध्या
 सासंभवस्यवक्ष्यमाणत्वेनमिथ्याभूतदेहात्मैक्यासिद्धेः । ननुयद्वातिरेकस्यसाध्यव्यतिरेकसाधनत्वंतस्यैवसाध्यव्यापकत्वं । इत
 रांशेऽनुकूलतकाप्रसरात् । तथाचक्षित्यादिकंकर्तृजन्यनभवति शरीराजन्यत्वादित्यत्रयथाशरीरविशेषणवैयर्थ्याद्विशरीरजन्य
 त्वंकर्तृजन्यत्वव्यापकएवंवियदादिकं नमिथ्या । स्वबाधकाभिमतताबाध्यदोषप्रयुक्तमानत्वव्यतिरेकादित्यत्रस्वबाधका
 भिमताबाध्यभागस्वैवैयर्थ्यात्स्वबाधकाभिमतताबाध्यदोषप्रयुक्तमानत्वंनमिथ्यात्वव्यापकं दोषप्रयुक्तमानत्वंतुभवतिसाध्यव्या
 पकं । तच्चसाधनव्यापकमपीतिनोपाधिः । इदयत्वादिनैवमिथ्यात्ववत्तस्यापिसाधनात् । एवंद्वितीयोपाधावपिस्वबाधकंप्रती
 तिविशेषणव्यतिरेकसाधनेव्यर्थं । विशेष्यभागस्तुसाध्यसाधनयोर्व्यापकइतिनोपाधिः । मैवंविशेष्यव्यतिरेकाद्विशिष्टव्यतिरे
 कस्यभिन्नत्वेनतत्रवैयर्थ्यासंभवात् । तथाहि । एकस्मिन्धर्मिणिव्याप्यतावच्छेदकत्वेनप्रसक्तयोर्द्वयोर्धर्मयोर्लघुनैवतत्रव्याप्ति
 र्गृह्यते नतुगुरुणा । यथानीलधूमधूमत्वनीलधूमत्वयोर्मध्येधूमत्वेन । नचेहविशिष्टाभावनिष्ठाव्याप्तिपरिच्छेत्तुविशेष्यभावत्वं
 प्रसक्तं । विशिष्टाभावविशेष्यभावत्वस्यासत्त्वात् । किंतुविशिष्टाभावत्वमेव । एवंचविशिष्टोपाधेरस्त्येवसाध्याव्यापकता ।
 नचेश्वरानुमानेप्युक्तविधयाशरीरजन्यत्वमुपाधिः स्यादितिवाच्यं । श्रुतिबलेनक्षित्यादिकर्तुरीश्वरस्यसिद्धौपक्षएवतत्ससाध्या
 व्यापकत्वादनुपाधित्वं । तस्माद्युक्तावुपाधी । ननुप्रथमोपाधौस्वबाधकाभिमतताबाध्येतिविशेषणसाध्येनसमव्याह्यर्थं । न्तुप

बाध्येत्याद्युपाध्योरनुपाधितायापवतैतरत्वादिकमेवनिदर्शनीयं तथापिपवतैतरत्वादेरनुपाधितायानपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वप्रयोजकं किंपुपवतैतरत्वस्पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितयापवतैतरत्वव्यतिरेकेणसाध्याभावसाधनेअसाधारण्यालयेतैतरत्वस्यनोपाधित्वं । प्रकृतयोःस्वबाधकाभिमतबाध्येत्याद्युपाध्योस्तुनपक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वं विशिष्टोपाधेव्यतिरेकस्यसाध्याभाववतिब्रह्मण्यपिसत्त्वेनोपाधिव्यतिरेकेणमिथ्यात्वरूपसाध्याभावेसाध्यमानब्रह्माणवसपक्षत्वसंभवादितयदिकश्चिद्भूतदास्वव्यतिरेकेणसाध्यव्यतिरेकसाधेनपवतावयववृत्तिरूपादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्वेनलब्धोदाहरणस्यापिपवतावयववृत्त्यन्यत्वादयथानोपाधित्वं तथाप्रकृतयोरपीत्याभिसंधायपूर्वपक्षिणापवतावयववृत्त्यन्यत्वादिकंनिदर्शितमित्यवधातव्यं ॥ पक्षैतरत्वमिति ॥ पक्षैतरत्वतुल्यत्वमित्यर्थः । तत्तुल्यत्वंचानुकूलतर्करहितत्वेन ॥ प्रकृतोपाध्योःपक्षैतरत्वतुल्यत्वंपरिहर्तुमनुकूलतर्कसाध्यव्यापकतास्तीत्याह ॥ वह्निनैति ॥ अयमर्थः । यथेश्वरानुमानेजन्यत्वरूपसाधनविशेषितेशरीरजन्यत्वेनोपाधिः वह्निनाधूमेसाध्येआर्द्रधनप्रभववह्निमत्त्वसाधनविशेषितमप्युपाधिः एवंचसाधनविशेषितस्योपाधित्वानुपाधित्वयोःसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसहसद्भावावीजं तथापवतैतरत्वस्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोनोपाधित्वप्रकृतयोःस्वबाधकाभिमतबाध्येत्याद्योःपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोरप्युपाधित्वमित्यत्रसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कविरहाविरहाहतूइति । यद्वासाधनशून्यसर्वपक्षीकृत्यवाधाप्राप्तिसंधानदशायां वह्निनाधूमेसाध्ये आर्द्रधनप्रभववह्निमत्त्वपक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवदपिसाध्यव्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसद्भावाद्यथोपाधिसाध्यप्रकृतयोरप्युपाधित्वमित्यर्थः । यथाश्रुताभिप्रायेणाह ॥

क्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । अतस्तत्रशंकापरिहारवसंगतौ । तथाहि । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनाविद्यारूपदोषजन्यघटादिगोचरचरमवृत्तिरूपेवाज्ञानेब्रह्मणोविषयत्वेनोपाधिमतितस्मिन्साध्यस्याभावेनव्यभिचारात् । तद्विशेषणतुविशिष्टस्योपाधेर्ब्रह्मण्यव्यसत्त्वाद्गतत्रसाध्याव्याप्तिरितिचेत् स्वयंप्रकाशेत्तस्मिन्दोषप्रयुक्तभानाभावादितिपररीत्यास्वरीत्याचोपाधेरसाध्यव्याप्यत्वमस्येवतितनतदर्थविशेषणं । किंतुपक्षमात्रव्यावृत्त्यर्थं । अतस्तत्रापिशंकापरिहारयुक्तौ । पक्षमात्रव्यावृत्तकविशेषणवत्त्वशंकायाअप्यविषयमुपाधिमाह ॥ यद्वेति ॥ ननुविपरीतप्रमाविषयत्वादेरुपाधेर्नसाधनवतःपक्षद्व्यावृत्तिः । साध्यवतिपक्षेउपाधेरपिसाध्यमानत्वादित्याशंकापरिहृत्युपेयाद्युक्तं ॥ युगपदिति ॥ तथाचान्योन्यस्यासाध्यमानत्वाच्चान्योन्यसाधनेऽन्योन्यस्योपाधित्वमितिभावः ॥ अथांतरमिति ॥ यद्यप्युभयसाधनेत्येकस्योपाधित्वमवजनीयमेव । मित्रातनयत्वेनशांकापाकत्वसाध्यइत्यामत्यस्येवसंदिग्धसाधनाव्यापकत्वसंभवात् । तथापिदूषणांतरतात्पर्यं । नन्वत्रबाधकप्रमाप्रतिनिषेध्यत्वविषयत्वमेवोपाधिवत्कव्यः । तस्यैवपूर्वोक्तविशिष्टोपाधौविशेष्यभूतत्वात् । यथास्वबाधकाभिमेतस्यादिविशिष्टोपाधिनिविष्टविशेष्यदोषप्रयुक्तभानत्वमुपाधित्वेनोक्तं । विपरीतप्रमाविषयत्वप्रकृतं किमर्थमुपाधित्वेनोक्तं । नचबाध्यत्वरूपसाध्यनसहबाधकंप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वस्योपाधेरैवशिष्टस्यादतउपाध्यंतरमुक्तमितिवाच्यं । विपरीतप्रमाविषयत्वस्यापिबाध्यत्वरूपसाध्यनाभेदादित्याशंकायामाह ॥ आरोपपूर्वकस्वात्यंताभावप्रमाप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वंबाध्यत्वं । स्वात्यंताभावप्रमाप्रतिनिषेध्यत्वेनविषयत्वमात्रंविपरीतप्रमाविषयत्वमितितयोर्भेदाद्बाध्यत्वेसाध्यविपरीतप्रमाविषयत्वंबवत्युपाधिरित्यर्थः । नन्वेतयोरुपाध्याः कथंसाध्य

व्यापकत्वं । उपाधिमितुच्छेसाध्यस्याभावादिति चेन्न । सममते उपाधिमितुच्छेसाध्यस्यापि सत्त्वात् । परमते तत्र साध्योपा-
ध्योर्द्वयोरप्यभावात् । ननु तथापि दोषप्रयुक्तभानत्वस्योपाधेर्न साध्या व्याप्यत्वं । सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेनाविद्यारूपदोषप्रयुक्तघटा-
दिभानविषये तादृशचरमवृत्तिविषये वा ब्रह्मणि साध्यस्याभावेन व्यभिचारादिति चेन्न ॥ स्वयंप्रकाशत्वेन ब्रह्मणो दोषप्रयुक्तभान-
त्वाभावादित्यभिप्रायत्वात् । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वशंकाऽविषयसंप्रतिपन्नसाधनाव्यापकताकमुपाधिमाह ॥ अधि-
ष्ठानेति ॥ जगदध्यासाधिष्ठानेन ब्रह्मणा समानसत्ताऽविद्यारूपदोषस्थनास्तीति विशिष्टोपाधिः पक्षेनास्तीत्यर्थः ॥ ब्रह्मणोऽपीति ॥
बौद्धकल्पितदोषस्य प्राप्तिभासिकत्वेन वेदरूपाधिष्ठानेन समानसत्तानास्तीति ब्रह्मण्युपाध्यभावाच्चोपाधेः साध्येन व्यभिचारइत्यर्थः ।
ननु ब्रह्मणीव ब्रह्मणिकल्पितेक्ष्णिकत्वादावपि मिथ्याभूते धर्मे अधिष्ठानसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानाविषयत्वादुपाधेः साध्या-
व्यापकत्वमिति चेन्मैवं । अधिष्ठानसमसत्ताकेत्यनेन व्यावहारिकवाधबाध्यत्वस्य दोषविशेषणत्वेन विवक्षितत्वात् । ब्रह्मणि क्ष्णि-
कत्वादिकल्पनाहेतोर्दोषस्य वा विद्यारूपस्य वा शून्यवाद्युत्थापिततत्कार्दव्यावहारिकबाधबाध्यत्वेन विशिष्टोपाधि विरहस्य तत्रापि स-
त्त्वात् । यथा च व्यतिरेकसाधनेनैवैयर्थ्यतथोक्तं ॥ पक्षैकदेशादिति ॥ क्वचित्साधनवतिसाध्यव्यतिरेकसाधनमात्रेणापि व्य-
भिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दोषत्वमित्यर्थः ॥ श्रुतितात्पर्याविषयत्वमिति ॥ श्रुतिजन्यप्रमाणप्रत्ययविषयत्वमित्यर्थः । तेन ब्रह्मण ए-
व श्रुतितात्पर्यविषयतया तदभावस्य साधनव्यापकत्वमिति निरस्तं । तथा सति धर्माद्यसिद्ध्यापत्यायथा कथंचिच्छ्रुतिजन्यज्ञानवि-
षयत्वस्य ब्रह्मभिन्नेत्यङ्गीकार्यत्वात् । उक्ताच परैरपि देवताधिकरणे देवताविग्रहादिप्रमाश्रुतिभ्यः । सुखादेः पक्षैकदेशाद्व्यावृत्तमुपा-

प्रकृतचेप्रतिकूलतर्काभावः । किंचप्रतिभासिकत्वंब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वंप्रतिभासमात्रशरीरत्वंवा । आद्येसाध्येदेहात्मैक्यव्यभि
 चारः । अप्रयोजकत्वंच । द्वितीयेदृष्टिसृष्टिमेतनसिद्धसाधनं । एवंब्रह्मणिमिथ्यात्वेसाध्येसोपाधिकेसिद्धसाधनं । अनुपाधि
 केव्यवहारविषयत्वरूपोहेतुरसिद्धः । वेदांतजन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेत्यप्रयोजकः । एवमसद्विलक्षणत्वमपिब्रह्मण्यसिद्ध
 मेव । क्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यनर्हत्वंह्यसत्त्वं । तद्विलक्षणत्वंचक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यर्हत्वरूपं । तच्चशुद्धेब्रह्मणिना
 सत्येव । नचबाध्यत्वमसत्त्वं । तद्विलक्षणत्वमबाध्यत्वं । तच्चब्रह्मण्यसत्येवेतिवाच्यं । अबाध्यत्वेनबाध्यत्वलक्षणमिथ्यात्वेसाध्ये
 विरोधात् । शुक्तिरूप्यदृष्टांतस्यसाधनविकलत्वाच्च । शून्यवादस्याग्रेनिराकरिष्यमाणत्वात् । तस्मान्नदृश्यत्वादीनामाभास
 साम्यमिति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंजगतोऽव्यावहारिकत्वानुमानेन्यवहारानुपपत्तिरूपप्रतिकूलतर्कपराहतिरिति । तन्न ।
 सुखानुभवपर्यंतव्यवहारस्याप्यव्यवहारिकत्वेनाप्रतिकूलत्वात् । स्वप्नोत्थापिततर्कवत् । इहापिप्रतिकूलतर्कस्यवक्ष्यमाणत्वाच्च ।
 यच्चोक्तंकिंचेत्यादितदपिन । देहात्मैक्यहेतोरैवाभावान्नव्यभिचारः । दृष्टिसृष्टिपक्षस्यचाग्रामाणिकत्वेनसर्वरंगीकारान्नतस्मि
 न्साध्येसिद्धसाधनं । यच्चोक्तमनुपाधिकस्यनव्यवहारइति । तथासतितस्यासिद्धापत्त्यातद्व्यवहारस्यावयंवाच्यत्वात् । यच्चोक्तं
 ब्रह्मक्वचिदप्युपाधौसत्त्वेनप्रतीत्यनर्हमिति । तदपिन । शुद्धस्यब्रह्मणोभूम्नः “सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वमहिम्नी” तिप्रश्न
 प्रतिवचनाभ्यांस्वोपाधोवेवप्रतीत्यर्हत्वान्नासिद्धिः । एतस्यशुक्तिरूप्यादावपिसत्त्वान्नासिद्धिः । निराकरिष्यमाणशून्यवादस्या
 निष्टत्वेनपरंप्रत्यापाद्यमानत्वात् । जगन्मिथ्यात्वेन्यवादापाताच्च । मिथ्यात्वातिरिक्तस्यतुच्छत्वस्याभावादित्युक्तत्वात् ।

धिमाह ॥ दोषजन्येति ॥ सुखादिधियोप्यविद्यावृत्त्युपहितसाक्षिरूपायाअविद्यारूपदोषप्रयुक्तत्वेननोपाधेःपक्षाह्यावृत्तिरस्ती
 तिजन्यत्वपर्यंतमुक्तं । सर्वसात्त्वक्षाह्यावृत्तमुपाधिसंजानीते ॥ पक्षमात्रादिति ॥ मात्रशब्दःकाल्पर्यार्थः ॥ प्रतिभासमा
 त्रशरीरत्वमिति ॥ ननुप्रतिभासमात्रशरीरत्वंनामब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वमेव । तस्यचदेहात्मैक्यमिथ्याभूतव्यसत्त्वेनोपाधेः
 साध्याव्यापकतेतिचेत् । मैवं । देहात्मनोर्भेदस्यममदेहइतिसर्वानुभवसिद्धत्वेनविशेषदर्शनात्तदेक्यभ्रमस्यासिद्धतयामिथ्याभू
 तेदेहात्मैक्यमानाभावेनतत्रसाध्याव्यापकत्वाभावात् ॥ यथाचैतत्तथादेहात्मैक्याध्यासाभंगवक्ष्यते । दृष्टिसृष्टिपक्षेनोपाधेःप
 क्षाह्यावृत्तिरस्तीत्यतआह ॥ नचेति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थेति ॥ तथाचदृष्टिसृष्टिपक्षस्याप्रामाणिकतयाऽस्त्येवोपाधेःपक्षाह्या
 वृत्तिरितिभावः । कर्मकर्मप्रतिकर्मप्रतिकर्मव्यवस्थानियमः । ब्रह्मरूपेज्ञानेधदादीनामध्यासाद्युपपत्तवैधाप्रकाशप्रसक्तोयदिद्वि
 यसन्निकर्षजन्यातःकरणवृत्त्यायदवाच्छिन्नचेतन्यावरणाज्ञानशक्त्याद्यपगमस्तच्चैतन्येनप्रकाश्यतइत्येवव्यवस्थापररंगीक्रियते ।
 सादृष्टिसृष्टिपक्षेनयुज्यते । अन्योन्याश्रयात् । सतिचैतन्यरूपेज्ञानेधदादिस्वरूपतत्त्वरूपेचसतितेनद्रियसन्निकर्षजेततदव
 च्छिन्नचेतन्यावरकाज्ञानशक्त्यपगमाच्चैतन्यरूपतद्भानमिति । तस्मात्प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्यानजगत्प्रतिभासमात्रशरीरमि
 ति नोपाधेःसाधनवतःपक्षादव्यावृत्तिरिति । पररीत्याचायमनुपाधिदृष्टव्यः ॥ ६ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कापुरःपक्षयुगयुजि ।
 न्यायामृतरंगिण्यादृश्यत्वादरुपाधयः ॥ दृश्यत्वादेरुपाधिवरणं ॥ ७ ॥ ६ ॥ इत्याभासमाभ्यंचेति ॥ ननुज
 गतोऽव्यावहारिकत्वेसाध्येव्यवहारानुपपत्तिः । ब्रह्मणोमिथ्यात्वेन्यवादापत्तिश्चेतिप्रतिकूलतर्कपराघातेनतयोरसाध्यत्वं ।

तस्माद्युक्तमाभाससाम्यं । नन्वाभाससाम्यं कथं दोष इति चेद्यथायथं सवदोषज्ञापकतया । तथाहि । यस्मिन्नाभासं वादिप्रतिवादिभ्यां दोषो ज्ञातस्तदोषेतरसकलतदाभासगतसाधकबाधकवत्तयाज्ञायमानायां स्थापनायां तत्र तस्यापि दोषस्योपस्थितिर्भवतीति तादृशसकलदोषोत्थापकतया तस्य दोषत्वमिति श्रोतुः ॥ ४ ॥ व्यासादिसुतकर्त्तृबुद्धेरपेक्षयुग्युजि । न्यायामृततरंगिण्यां मृषायुक्तीरेसमे ॥ ४ ॥ दृश्यत्वादेराभाससाम्यं ॥ ८ ॥ प्रतिज्ञाश्रयं प्रबलप्रमाणविरोधाख्यदोषं बाधविश्रुतः प्रमाणज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधतावदाह ॥ सन्धदइतीति ॥ प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वविरोधिमिथ्यात्वानुमानं प्रत्यक्षबाधितमग्र्यनां ण्यानुमानवदित्यर्थः । ननु नमिथ्यात्वानुमानस्य प्रत्यक्षविरोधः । प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वस्यानुमानगृहीतविरोधित्वात् । अनुमानगृहीतविरोधिसत्त्वस्य च प्रत्यक्षेणाग्रहोदित्यभिप्रायेण सत्त्वपृच्छति ॥ ननु किमिदमिति ॥ प्रत्यक्षसिद्धमनुमानविरोधीति शेषः ॥ परजानिरिति ॥ द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वव्यापिकासत्ताजातिवैल्यर्थः । आद्याद्वितीयतृतीयाग्निराकरोति ॥ नाद्याइति ॥ सिद्धसाधनादिति ॥ अनुमीयमानमिथ्यात्वेनाविरुद्धतया परजात्यादिरूपस्य सत्त्वस्य मिथ्यात्ववादिनामयापि प्रत्यक्षविषयत्वस्वीकारादतादृशसत्त्वप्रत्यक्षविषयइति वचनं माप्रतिसिद्धसाधनमित्यर्थः । चतुर्थेऽपि स्वातंत्र्येण स्वाभावाविषयकप्रमाविषयत्वं वा यथा कथंचित्समाविषयत्वं वा साक्षात्समाविषयत्वं वा सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं वाऽसत्त्वाप्रकारकप्रमाविषयत्वं वेति विकल्पानभिमतं धायाद्यदूषयति ॥ असतीति ॥ असत्तासहसंयोगादीन्द्रियसन्निकर्षव्याख्याद्यभावेनासति स्वातंत्र्येण प्रमाणाप्रवृत्तेः प्रमाणप्रवृत्त्यर्थप्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वस्वरूपसत्यत्वं कथं । तच्च प्रमाणप्रवृत्त्यधीनप्रमायां निवक्ष्यतीति सत्त्वप्रमयोरन्योन्यापेक्षास्यादित्यर्थः ।

ननु स्वातंत्र्येण प्रमाणप्रवृत्त्यर्थमेव संयोगादीं द्वियसन्निकर्षापेक्षा । अन्यार्थप्रवृत्तप्रमाणजन्यप्रमाविषयत्वं तु संयोगादिसंनिकर्षा
दिकं विनैव भविष्यतीति न सत्वप्रमयोरन्योन्यापेक्षेति यथा कथंचित्प्रमाविषयत्वमेव सत्वमस्ति त्विति द्वितीयपक्षदूषयति ॥ असतो
पीति ॥ तृतीयं दूषयति ॥ साक्षाच्चेति ॥ ^{१४३}सत्त्वप्रकारेति ॥ ^{१४४}सत्त्वमदूषयति ॥ असत्त्वेति ॥ अतए
वेति ॥ चतुर्थपक्षवद्विकल्पतदुषणेभ्यएवेत्यर्थः ॥ सतोपीति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः । चतुर्थपंचमषष्ठानां सत्त्वप्रकाराणां
प्रमाभ्रमघटितत्वेन प्रत्यक्षायोग्यत्वमपि बोध्यं ॥ शुक्तिरूप्येयोरिति ॥ शुक्तेः परिच्छिन्नत्वेऽप्यसत्त्वाभावाच्छून्यस्या परिच्छि
न्नत्वेऽपि सत्त्वाभावादव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यानां परिच्छिन्नत्वं सत्त्वमित्यर्थः । शुक्तिरूप्ययोः परिच्छिन्नयोर्मध्ये रूप्यएवासत्त्वं न तु
शुक्तौ । तस्या अधिष्ठानत्वेनासत्त्वाभावात् । ब्रह्मशून्ययोरपरिच्छिन्नयोर्मध्ये ब्रह्मण्येव सत्त्वं न तु शून्यस्येत्येवं व्यवस्थितत्वेन नि
यतत्वेनापारिच्छिन्नत्वातिरिक्तसत्त्वमन्यदेव वाच्यं । तच्च भ्रमाधिष्ठानत्वेन शुक्तिकादिजगतोऽपि भविष्यतीति भावः । ननु जगद्ब्र
ह्मणोरेकसत्त्वे जगतो सत्त्वमेव स्यात् । तथाहि । स्वप्नकाशाद्वितीयचैतन्यरूपत्वमेव ब्रह्मणः सत्त्वं । तदेव चेज्जडस्यापि जगत्स
दारजतत्त्वविरोधि शुक्तिसत्त्वतयारजतस्येव जडत्वविरोधि स्वप्नकाशसत्त्वतया जगतः स्वरूपतो मिथ्यात्वोपपत्तेः । चैतन्यस्यैव चावच्छि
न्नाज्ञानविषयत्वेन सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाभ्युपगमान्न भ्रमाधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेः सत्त्वसिद्धिरिति चेन्मैव । भावानवबोधात् । त
वात्मनि यत्सत्त्वं तदेव ह्रममेत्यस्यैव स्वभावो ब्रह्मणः स एव जगत इति तार्थः । किंतु यादृशेन सत्त्वेन मिथ्यात्वप्रतिपक्षेण सत्यशब्दव
गतेन ब्रह्मणि मिथ्यात्वाभावसंप्रतिपत्तिस्तथादृशेन सत्त्वदइति प्रत्यक्षसमाधिगम्येन घटादिगतेन घटादेरपि मिथ्यात्वाभावसंप्रत्ययइ

त्यंताभावयोरकाधिकरण्यांगीकारसंयोगतदत्यंताभावयोरवच्छेदकभेदेनभिन्नाश्रितत्वस्यवानुभवेनसत्त्वपक्षेसामानाधिकरण्या
योगादित्यनेनविरोधइतिचेन्न । तार्किकादिसाधारणसत्त्वलक्षणपरैतद्वैतसंयोगतदत्यंताभावयोःसामानाधिकरण्यांगीकारस्य
मतांतरेतदंगीकारप्रतिपादकोदाहृतग्रन्थेनविरोधाभावात् । अत्रसंयोगतदत्यंताभावयोःसामानाधिकरण्यानंगीकाराभिप्राय
त्वयत्रसंयोगस्तत्रतदत्यंताभावोनेत्येवावश्यत् । नपुनर्यदवच्छिन्नसंयोगस्तदवच्छिन्नतदत्यंताभावोनेतीति । सर्वकालेसर्वदेशे
सर्वावच्छेदेनसंसृष्टसर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकाभावंप्रतियोगित्वमसत्त्वं । तदभावःसत्त्वमितितार्किकादिसाधारणसत्त्वल
क्षणमभिधायविशिष्यापिसत्त्वलक्षणमाह ॥ अश्वेत्येत्यसि ॥ सर्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्वतुच्छस्यैव नपुनर्यदादेः अ
श्वेत्येत्यनास्तीत्यत्रापिगोत्वाश्वसंसर्गएवनिषिध्यते सचासन्नेव ननुगोत्वमितियमन्यते तेषामतेसर्वकालिकनिषेधप्रतियोगित्व
मसत्त्वं तदभावःसत्त्वमित्येवलक्षणं । देशपदंतुनदेयं । अतस्तद्विशेषणीभूतसर्वावच्छेदेनेत्यपिनदेयं । आकाशादेरत्यंताभाव
प्रतियोगित्वाभावात्सत्त्वलक्षणेत्त्राव्याहयभावात्सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकेत्यपिनदेयमेव । अन्योन्याभावस्यभावाभावस्वरू
पत्वेननतमादायाव्याप्तिः । नचैवमत्यंताभावभिन्नेपटादावव्याप्तिरितिवाच्यं । तादृशात्यंताभावंप्रतिघटादेर्निरूपकत्वमात्रा
गीकारेणतद्विरहत्वरूपतत्प्रतियोगित्वाभावात् । “सि०अत्रवदन्ति । नैतादृशंसत्त्वं चक्षुरादियोग्यं । चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थ
घटितत्वेनतादृशसत्त्वग्रहणेचक्षुरादेरसामर्थ्यात् । नहिसर्वदेशीयत्रैकालिकनिरुक्तनिषेधप्रतियोगित्वंकस्यचित्सत्यक्षं । येनतद
भावःप्रत्यक्षोभवेत् । ननुस्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वाभावेगृह्यमाणकालत्रयमध्येवर्तमानकालस्यसर्वदेशमध्यप्रकृतदे

ति । नहिस्वप्रकाशत्वादिमिथ्यात्वप्रतिपक्षभूतं । सर्वप्रमेयमितिज्ञानस्यस्वप्रकाशस्यापितवमतेमिथ्यात्वात् । अवद्यत्वादिरूप
 स्यस्वप्रकाशत्वयुक्तस्याद्वितीयस्यशून्यस्यापिसद्विविक्तत्वादिरूपमिथ्यात्वप्रयुक्तत्वाच्च । ब्रह्मविषयकश्रुतसत्यत्वव्यवहारप्र
 योजकरहित्यस्यवप्रपंचेमाश्रितत्वयासिषाधयिषिततयाब्रह्मणिसत्यत्वव्यवहारप्रतिस्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादेःप्रयोजकत्वप्रपंचमि
 थ्यात्वानुमानेनस्वप्रकाशत्वाद्वितीयत्वादिविरहस्यवसाध्यतापत्तौसिद्धसाधनापत्तेरिति । तस्माद्युक्तं यदेवात्मनिसत्त्वतदेवहम
 मेति ॥ तंप्रतीति ॥ ^{९६११}त्रिकालसर्वदेशीयनिषेधप्रतीत्यर्थः । तथाचतत्रनातिव्याप्तिरितिभावः । श्लोकव्याचष्टे ॥ ^{९६१२}सर्वदेशेति ॥
^{९६१३}सर्वधीति ॥ संसृष्टेत्यर्थः । सर्ववच्छेदेनत्यापिबोध्यं । अतएवसंयोगेनाव्याप्तिरित्याह ॥ यद्वचिच्छन्नइति ॥ वृक्षभिन्नसर्व
 त्रदेशविद्यमानस्यसंयोगविशेषात्यंताभावस्त्वृक्षसंयोगेनेतिप्रतीत्यावृक्षपिसत्त्वेनसर्वदेशीयस्यापिसंयोगात्यंताभावस्यसर्ववच्छे
 देन वृत्त्यभावात् । यद्वचिच्छिन्नसंयोगस्तद्वच्छिन्नेतदत्यंताभावोनेतिनतत्राव्याप्तिः । सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकेत्यपिविश
 षणं । तेनसर्वस्मिन्कालेसर्वस्मिन्देशेसर्ववच्छेदेनविद्यमानोयात्यंताभावस्तत्रातियोगित्वेप्याकाशादौनाव्याप्तिः । आकाशादेः
 समवायेनारोध्यसंबन्धेनोक्तरूपात्यंताभावप्रतिप्रतियोगित्वेप्याकाशाद्यत्यंताभावस्यसर्वसंसर्गकप्रतियोगित्वाभावात् । संयोगा
 दिनासंबन्धेनाकाशस्यविद्यमानत्वेनतेनसंबन्धेनतदत्यंताभावासंभवात् । तदेवाह ॥ ^{९६१३}गर्गनादेरपीति ॥ ^{९६१३}केवलान्वयीनेति ॥
 सर्वसंसर्गकप्रतियोगिताकोनेत्यर्थः ॥ ^{९६१३}उक्तत्वेनेति ॥ उक्तप्रायत्वेनेत्यर्थः । देकशालवपिसदासर्वत्रदेशकालवित्यबाधितप्र
 तीत्याप्रमेयत्वाभिधेयत्ववत्त्ववृत्ती अन्योन्यवृत्तीच । अन्यथात्वन्मतेपितयोःप्रातिभासिकत्वंस्यादित्यत्रेत्यर्थः । ननुसंयोगतद

शाचान्योन्याभाववत्प्रत्यक्षएवेत्यसद्भेदरूपसत्त्वप्रत्यक्षोपपत्तिरिति । स्वसमानाधिकरणयावदत्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूप
 मपिसत्त्वचक्षुरादियोग्यमेव । तथाहि । यस्मिन्कास्मिंश्चिद्विशकालवृत्तिनिषेधेऽतद्विशकालवृत्तिनिषेधत्वंज्ञात्वातेनप्रत्यासत्ति
 भूतेनोपस्थापितानांस्वदशकालवृत्तिसकलनिषेधानांप्रतियोगित्वस्याभावोपघटप्राह्यइति । ननूक्तविधयासामान्यलक्षणप्रत्यास
 न्यासवनिषेधेषूपस्थितेष्वपितत्प्रतियोगित्वाभावश्चक्षुराद्ययोग्यएव । योग्यप्रतियोगिकएवहि संसर्गाभावोयोग्यः । नचाशेष
 निषेधानांप्रतियोगित्वमतीन्द्रियसाधारणचक्षुरादियोग्यमिति । मैवं घटे मनस्त्वाभावस्यजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावस्यप्रत्यक्ष
 त्वाप्रत्यक्षत्वानुपपत्त्याप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वस्यचप्रतियोगिप्रत्यक्षविनाप्युपपत्तेश्चेति । अत्रकोचिह । अत्रकोचिह ।
 स्वसमानाधिकरणयावदभावप्रतियोगित्वाभावरूपसत्त्वज्ञानाभावाशयाप्रतियोगिज्ञानाभावंवक्तुंसामान्यस्यप्रत्यासत्तिर्विनिरा
 कुर्वन् । तथाहि । सामान्यनोद्विग्नप्रत्यासत्तिः । मानाभावात् । नचमहानसीयधूमोद्विग्नसंयोगेनतत्रैवव्याप्तिग्रहपर्वतीयधूमा
 दनुमितिर्नस्यादितिसामान्यस्यधूमत्वादेःप्रत्यासत्तित्वेत्स्यापिप्रत्यासन्नत्वात्तत्रव्याप्तिग्रहेततोनुमितिरितिवाच्यं । पर्वतीयधूम
 द्विग्नसन्निकर्षदशायां धूमत्वेनप्रकारेणगृहीतस्मृतव्याप्तेस्तत्रैवशिष्टग्रहसंभवात् । सुरभिचंदनमितिवाद्विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षवि
 शेषेणज्ञानतदुभयांसंसारग्रहरूपायाविशिष्टज्ञानसामग्र्याःसत्त्वाद्वाप्तिस्मृतिप्रकारेणपक्षधर्मताज्ञानस्यहेतुता । महानसीयएव
 धूमोधूमत्वेनव्याप्तिस्मृतिविषयोभवति । धूमत्वेनपर्वतीयधूमज्ञानंवापिजातं । तच्चसामान्यलक्षणांविनैव । तावतैवानुमिति

शस्यापि प्रवेशेनान्ननिषेधप्रतियोगित्वाभावस्य गृहीतत्वात्तत्संवलितकालत्रयवतिसर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वमनुमानेन ग्रहीतुं शक्यत इति चेन्न । स्वदेशकालवतिसकलनिषेधप्रतियोगित्वस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वेन तदभावस्य सुतरां तदयोग्यत्वात् । स्वदेशकालवृत्तियत्किंचिन्निषेधाप्रतियोगित्वस्य च मिथ्यात्वाविरोधित्वात् । स्वप्रतियोगिकाल्यताभावासामानाधिकरणस्य च स्वप्रतियोगिकाल्यताभावाप्रसिद्ध्या केवलान्वयिनि संवधभेदेन घटादांचासिद्धेः । स्वात्यताभाववद्वावदधिकरणावृत्तित्वं वा स्वात्यताभावयत्किंचिदधिकरणावृत्तित्ववतिविकल्पेन पूर्वोक्तदोषाच्च । तस्मात्कारांतरस्य निरूपयितुं शक्यत्वा निमित्थात्वाविरोधित्वाच्च स्वसमानाधिकरणायावदत्यताभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव सत्त्वमुपेयं । तच्च न चक्षुरादियोग्यमित्युक्तं मिति । अत्र ब्रूमः । सर्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वेऽपि तदभावरूपसत्त्वस्य तद्योग्यत्वं संभवति । घटे आकाशत्वाभाववत्पटे आकाशत्वसत्त्वस्यैतस्यानेकव्यक्तिगतत्वेन जातित्वापत्त्या घटत्ववत्तदुपलंभापादनवद्धेतादृशाभावप्रतियोगित्वोपलंभस्याप्यापादनसंभवात् । घटवृत्तिसंसर्गाभावप्रतियोगित्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वादिवद्वाग्यत्वात् । घटादिज्ञानानंतरमयमिहैव नान्यत्रेत्यन्यनिष्ठाभावप्रतिप्रतियोगित्वस्यानुभूयमानत्वात् । न चैवमन्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववदन्यनिष्ठाभावस्यापि चक्षुरादिनाग्रहः स्यादिति वाच्यं । विशेष्यसंनिकर्षाद्यभावेन न तस्य ग्रहणं । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपविशेषात्मनो योग्यत्वेन तदुपलंभापादनसंभवात् । न च घटांतासंभवः । मम मते तु किं रूपस्यैव तादृशनिषेधप्रतियोगित्वेन साक्षिगोचरस्य घटांतत्वसंभवात् । तार्किकादिमते व्यतिरेकव्याप्ति संभवाच्च । यद्वा तादृशनिषेधप्रतियोगिभिन्नत्वसत्त्वं । तदन्योन्याभावस्तु प्रतियोग्यप्रत्यक्षत्वेऽपि स्तंभेऽपि

सिद्धिः । न च सामान्यप्रत्यासत्तिविना धूमो वह्निव्यभिचारी न वेत्यनुभूयमानः संशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमैव हिसंबंधावगमात् । अप्रसिद्धस्य चाज्ञानादिति वाच्यं । प्रसिद्धधूम एव तत्तद्धूमत्वादिनाव्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वेन तत्संशयोपपत्तेः । तथा चोक्तमणिक्कृतायटत्वेनेतरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वादिना तत्र संशयसिषाधयिषे भवत इति । निश्चितेऽर्थे प्रामाण्यसंशयाहितसंशयवद्भूमत्वं वह्निव्यभिचारिवृत्तिन वेतिसंशयादपि तादृशसंशयोपपत्तेश्च । एतेन वायूरूपवाद्येति संशयोऽप्यव्याख्यातः । ननु सिद्धे नेच्छा किं त्वसिद्धे सा च स्वसमानविषयकज्ञानसाध्या । तच्च ज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्तिविना । न च सिद्धगोचरसुखत्वप्रकारकज्ञानोदेवाज्ञाते सुखे भवतीच्छा सामानप्रकारकत्वमात्रस्य नियामकत्वादिति वाच्यं । रजतत्वेन रजतेऽनुभूयमानेन घटादौ रजतत्वप्रकारकेच्छा प्रसंगात् । न च प्रकाराश्रयत्वमपि नियामकं । रजतभ्रमाच्छुक्ता विच्छानुदयप्रसंगात् । तथा च सामानप्रकारकत्वेऽसमानविषयकत्वं तत्र । अत एवाख्यातिपक्षे रजतस्मरणस्यैव शुक्तौ प्रवर्तकत्वमित्यथास्तमिति चेन्न । यतोरजतभ्रमाच्छुक्ता विच्छानास्त्येव । किं त्वनिर्वचनीये रजते । प्रकाराश्रयत्वनियामकं वदन्न ख्यातिवादी परमेवंभाषणीयः । तथा च प्रकाराश्रयत्वस्य नियामकत्वादन्वयाख्यातिपक्षेऽपि निरस्त एव । न च तर्हि भ्रमत्वं न स्यात् । इदं रजतमिति भ्रमत्वाभिमतज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वानभ्युपगमादिति वाच्यं । बाधितविषयत्वेन हि भ्रमत्वं । ननु व्यधिकरणप्रकारकत्वेन । तस्यापि विषयवाधप्रयोज्यत्वाच्च । न न्वभावाज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् औदप्रकाशयावत्तेजोविरह रूपस्तमसः प्रत्यक्षतान स्यात् । सामान्यप्रत्यासत्तिविना प्रतियोग्यनुपस्थितेरिति चेन्न । अस्मन्मते तमसो भावांतरत्वात् । न च तथापि तद्वज्रकत्वाच्च तदपेक्षेति वाच्यं । स्वरूपत एव तादृक्तेजोविरहस्य

तमोव्यञ्जकत्वं न तु ज्ञातस्य मानाभावादित्यभ्युपगमात् । अन्येषां तादृके जो विरहज्ञानस्यापेक्षितत्वे प्रतियोगितावच्छेदकप्रकार
कज्ञानो देवतत्संभवेन तदर्थसकलप्रतियोगिज्ञानजनिकायाः सामान्यप्रत्यासत्तेरनुपयोगात् । न च गोत्वाभावज्ञानं गोत्वप्रकारक
ज्ञानजन्यं तच्च गवेतरावृत्तित्वे स तिसकलगोवृत्तित्वरूपसामान्यप्रत्यासत्तिर्मतेरेण न शक्यमवगन्तुमिति सांप्रतं । यत्किञ्चिद्वैव्य
क्तेरेव गोत्वनिरूपकत्वात् । एतेन प्रागभावप्रतीतिरपि व्याख्याता । किंचानागतज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽप्यनुमानो देवतत्त्वविष्यति ।
तथा च न्यायकुसुमांजलौ “शकाच्चेदनुमास्येव न चेच्छकाततस्तरां । व्याघातावधिराशं कर्तकः शंकावधिमत्” इत्यत्र शंकोपपा
दकमनागतज्ञानमनुमानो देवत्युक्तं । अनुमानं च वर्तमानपाकः पाकपूर्वकालीनः पाकत्वादतीतपाकवदित्यादि । न च चरम
पाके व्यभिचारः । साध्यसिद्ध्युपजीवकस्य व्यभिचारज्ञानस्यादोषत्वात् । अन्यथा सिद्धयसिद्धिर्व्याघातात् । किंच शब्दादपि
सकलधूमपाकादिगोचरज्ञानसंभवः । न च शंकादिपूर्वशब्दस्योपस्थितिनियमाभाव इति वाच्यं । कदाचिदेव शब्दादनुभूतस्य त
दानीं प्रमुष्टतत्ताकस्मृतिसंभवात् । नन्वनुमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः । न चानुमानात्तद्विशेषणज्ञानं ।
अनवस्थानादिति चेन्न । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानो देवसाध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमितिसंभवात् । एतेन सुरभिचं
दनमित्यादिविशिष्टज्ञानायकल्पितज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिरपि निरस्ता । चंदनत्वेन सुरभित्वानुमोपपत्तेः । अन्यथा साध्यविशिष्ट
पक्षप्रत्यक्षोपपत्तेरनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् । न च भावसाध्यकेवलव्यतिरेकिणिसाध्यप्रसिद्धेरनंगत्वात्तत्र क्लृप्ताया अनुमिति
सामग्याः प्रत्यक्षसामग्रीतोऽवलवत्त्वमिति वाच्यं । अर्थापत्तिवादिभिरस्माभिस्तदनभ्युपगमात् । पर्वतवर्तिधूमो ब्रह्मिव्याप्य इति

करणः धर्मत्वादित्यनेनवा कपालं अत्यंताभाववत् वस्तुत्वादित्यनेनवाघटसमानाधिकरणयायावदत्यंताभावसिद्धिः । नचय
 त्किंचिदत्यंताभावेनवानुमितेर्विषयलाभेननतस्याःयावदत्यंताभावविषयकत्वमितिवाच्यं । साध्यतावच्छेदकाक्रांतस्यपक्षेऽवा
 धितस्यपक्षेसर्वस्यवभानसंभवात् । अन्यथाविनिगमनाविरहेणनैकस्यापिभानंस्यात् । अतएवानेकवह्निमतिपर्वतेजायमानाया
 वह्नयनुमितेर्विनिगमनाविरहेणतत्रसर्ववह्निविषयत्वं । नचघटसमानाधिकरणयावदत्यंताभावज्ञानेपितत्प्रतियोगित्वाभावो
 योग्यप्रतियोगिकःकथंप्रत्यक्षविषयइतिवाच्यं । उक्तोपलंभापादनसंभवेनवाभावस्ययोग्यत्वात् । स्वसमानाधिकरणयावदत्यं
 ताभावप्रतियोगिभिन्नत्वरूपसत्त्वप्रत्यक्षप्रतियोगिप्रत्यक्षत्वस्यानपेक्षणीयत्वाच्च । तस्माद्युक्तंप्रत्यक्षसत्त्वग्राहकत्वमिति ॥ के
 चित्त्विति ॥ परमतेतुच्छेऽतिव्याप्तिवारणायपराभिप्रेतेति । परैरभिप्रेतस्यतुच्छसाधारणमिथ्यात्वस्याभावःसत्त्वमित्यर्थः ।
 अतस्तुच्छेनाविव्याप्तिः । ननुपरांगीकृतंतुच्छसाधारणमिथ्यात्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वादिकमेव ननुबाध्यत्वादिकं । तथा
 चपौनरुक्त्यमितिचेन्मैवं । स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेतात्पर्यादोनकश्चिद्विशेषः ॥ अस्मिद्वैलक्ष
 ण्येसतीति ॥ असतिशुक्तिरूप्येचातिव्याप्तिवारणायविशेषणविशेष्ये । नन्वनारोपितत्वमारोपाविषयत्वं । तच्चाप्रसिद्धं ।
 सर्वस्यापिक्षणिकत्वादिनाऽऽरोपविषयत्वादितिचेन्न । अनारोपितत्वमारोपितभिन्नत्वं । तच्चमतद्वयेप्यस्मिदघटादेः । मममतेऽ
 सत्तएवारोपितत्वात् । तवमतेऽनिर्वचनीयस्यारोपितत्वात् । घटादेर्ब्रह्मणश्चतर्भिन्नत्वात् । नचैवंमममतेऽस्मद्वैलक्षण्यासतीति
 व्यर्थमितिवाच्यं । मममतेतदुपरक्तबुद्धेस्तस्ययोजनत्वात् । परंप्रत्यतिव्याप्तिवारकत्वात् । उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वविशेषणस्य

सद्रूपब्रह्मणि घटादेरभ्यस्तत्वेन सद्रूपब्रह्माभिन्नत्वाद्धिष्ठानब्रह्माभिन्नत्वेन भाने तद्गतमेव सत्त्वं घटादौ व्यवहियते । तथाच न घटा
दौ सत्त्वं प्रत्यक्षविषय इत्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंग इति शेषः । न च रूपादिहीनस्यापि कालादिन्यायेन स्फुरण
मस्त्विति वाच्यं । इदानीं रूपमिति कालोल्लेखवद्ब्रह्मोलेखाभावेन ब्रह्मणस्तद्विषयत्वाभावात् ॥ न हीति ॥ एवं च यथा सत्त्वं ब्रह्मेत्य
त्र ब्रह्मण्येव सत्त्वं प्रतीयते न त्वधिष्ठानादिगतं तथा स न घट इत्यत्रापि घटगतमेव सत्त्वं प्रतीयत इत्यभ्युपेयमिति भावः । ननु सद्रह्म
णोऽसामानाधिकरण्यस्याबाधितत्वात् तत्र तत्तास्तु न तु घटे । सन्नित्यस्य घट इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वात् । तथा हि ।
सत्ताजातिस्फुरणनिबन्धनं वा स्व रूपसत्तानिबन्धनं वा कालत्रयाबाध्यत्वनिबन्धनं वा सामानाधिकरण्यं स्यात् । न चाभावादिसाधारण
सत्प्रतीतिस्तौ जातिस्फुरणसंभवति । अभावादिषु त्वयापि तदन्गीकारात् । न च क्वचित्साक्षात्संबन्धेन क्वचिदपरसंबन्धेन सति
प्रतीत्युपपत्तिः । विजातीयसंबन्धेन समानाकारप्रतीत्यनुपपत्तेः । अन्यथा संबन्धभेद एव न सिद्ध्येत् । न च स्व रूपसत्त्वेनाभावादौ
तत्प्रतीतिः । अननुगमात् । अननुगतेनाप्यनुगतप्रतीतौ जातिमात्रोच्छेदप्रसंगात् । अत एव न सर्वत्रापि स्वरूपसत्त्वेनैव सत्त्वं
हारः । एकैव सर्वानुगतेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ बहूनां तद्धेतुत्वकल्पनेनानाभावात् । नापि कालत्रयाबाध्यत्वनिबन्धनं तत् ।
तस्य च धुराद्यगम्यत्वस्योक्तत्वात् । सदिदं रजतमित्यादिभ्रमेऽभावाच्च । तस्मादेकं सर्वोधिष्ठानमेव सति तत्सर्वत्रानुभूयत इति
युक्तं । नीलादेस्तु घटादिसामानाधिकरण्येनास्तिकमपि बाधकं । न च नीलादेरधिष्ठानत्वं संभवति । प्रागसत्त्वात् । नीलपी
तादिप्रातिभासिकानंताधिष्ठानकल्पने गौरवात् । अधिष्ठेयविषयसत्ताकं ह्यधिष्ठानं भवति ।

ननुप्रयोजनस्योभयसिद्धत्वमितिभावः । एतच्चलक्षणंनतार्किकादिसाधारणं अतो नतन्मतेअप्रसिद्धिदोषः ॥ अस्तित्वप्रकार
 केति ॥ अस्तित्वेनेत्यर्थः । एतच्चविषयत्वविशेषणं । नचप्रमात्वस्यार्थसत्त्वघटितत्वेनात्माश्रयइतिवाच्यं । प्रमात्वस्यजातिरू
 पत्वेनाभिमतत्वात् । नचारोपघटितप्रमाघटितचसत्त्वकथंचक्षुरादियोग्यमितिवाच्यं । उपनीतस्यापितद्योग्यत्वसंभवात् । आ
 त्माश्रयशंकांनिराकरोति ॥ अस्तित्वंचति ॥ ^{९८१३}अव्याप्तिशंकांनिराकरोति ॥ अतीतादिरपीति ॥ ननुवर्तमानत्वप्रकारकप्र
 माविषयत्वंनमित्थ्यात्वविरोधि प्रतिभासकालेअर्थसत्त्वस्यमित्थ्यात्ववादेपिसत्त्वादितिचेन्न । तत्कालेस्वरूपेणविद्यमानस्यका
 लत्रयनिषेधप्रतियोगित्वरूपमित्थ्यात्वानुपपत्तेः ॥ आरोपितंत्विति ॥ ननुकालसंबधित्वंनमित्थ्यात्वविरोधि शुक्तिरूप्यस्यापि
 प्रतिभासकालसंबधित्वात् । बाधेनतात्विककालत्रयसंबधनिषेधेप्यतात्विककालसंबधस्यानिषेधात् । नापितात्विककालसंबधि
 त्वंतत् । तात्विकत्वस्याप्यनिरूपणात् । निरूपणेवाशेषवैयर्थ्यादितिचेन्मैवं । तात्विकातात्विकपदार्थविभागस्याद्याप्यसत्त्वेन
 किंचित्कालसंबधिनःसर्वकालिकनिषेधयोगात् । अतएवस्वरूपेणनिषेधमनंगीकृत्यपारमार्थिकत्वेननिषेधःकश्चिदुक्तइतितस्मा
 द्युक्तःसत्त्वग्राहकप्रत्यक्षनाधः ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसूतकर्तृबुधैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांसत्त्वलक्षणमीक्ष्यतां ॥ स
 त्वनिरुक्तिः ॥ ५ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सनघटइतिप्रत्यक्षस्यघटादौसत्त्वाग्राहकत्वेननतद्विरोधोदृश्यत्वादेरितिशंक्ते ॥ नन्विनि ॥ ^{९८१३}
 इदंरूपमित्यत्ररूप्येइदंताविरहेणाधिष्ठानभूतशुक्तिकायामिदंत्वेनगृह्यमाणायतदभिन्नरजतमपीदमित्तिनिर्दिश्यतेयथा तथा

नादिभ्यःसमर्थयते ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ ननुतत्रोपजीव्यत्वनिवन्धनंप्रत्यक्षस्यबाधकत्वमतआह ॥ दृष्टहीति ॥ धर्म्यादेश्चक्षुरा
दिनैवसिद्धेस्त्वचोनुपजीव्यत्वादित्यर्थः । ननुत्वाचप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वेनैवशैत्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं । चक्षुरादिनाधर्म्या
दिभ्रहेपित्वचविनासाध्यप्रसिद्धेरभावात् । तथाचनजात्याप्राबल्यमानमस्ति । तदगृहीतग्राहित्वमपिनप्राबल्यप्रयोजकं । प्रत्य
क्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेनपरोक्षप्रमाणस्यैवप्राबल्यापत्तेः । नाप्यनुमानाद्यानिवर्तितदिज्ज्ञोहादिनिवर्तकत्वेनप्राबल्यं । एताव
ताहिवैधर्म्यमात्रसिद्धं । नचतावतेतरप्रमाणापेक्षयाप्राबल्यंभवतीति । मैवं । शैत्याद्यनुमित्याद्यानिवर्तितपीतभ्रमनिवर्तकजा
तिविशेषावच्छिन्नज्ञानजनकत्वेनप्रत्यक्षस्यप्राबल्यं । नचचक्षुरनिवर्तितवंशोरगभ्रमनिवर्तकत्वात्त्वचोपिचक्षुरपेक्षयाप्राबल्यं
स्यादितिवाच्यं । मंडूकवसांजनदोषेणहिदुष्टचक्षुषोर्वंशोरगभ्रमानिवर्तकत्वंदूरादिदोषवशात् । निर्दुष्टस्यचक्षुषःपुरैवचत्वचो
वंशोरगादिभ्रमनिवर्तकत्वं । नचप्रत्यक्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेनपरोक्षप्रमाणस्यैवप्राबल्यापत्तिः । स्वविषयेविशेषग्राहकत्वस्य
प्रत्यक्षेप्राबल्यबीजत्वात् । धर्मादेस्तुतदविषयत्वात् । परोक्षप्रमाणेस्वविषयेतदग्राहकत्वात् । प्रत्यक्षस्यजात्याप्राबल्येआगम
स्यतत्प्रातिपादकेनब्रह्मतत्त्वचनेनविरोधंपरिहरति ॥ प्राबल्यमागमस्यैवेति ॥ नचाद्वैतस्यापिवैदिकार्थत्वमितिवाच्यं । अद्वै
तेप्रमाणाभावस्यवक्ष्यमाणत्वादिति ॥ कचेति ॥ नचैतत्परीक्षितप्रामाण्यप्रत्यक्षविषयमितिवाच्यं । सन्घटइतिप्रत्यक्षस्यापिफ
लयर्थंतपरीक्षितत्वात् । त्वयापिपरोक्षज्ञानेनानिवृत्तस्यभेदभ्रमस्यापरोक्षज्ञानेननिवृत्तेःस्वीकाराच्च । अनुभूयतेचानुमानादि
भ्योपिविश्वासहेतुःप्राबल्यंप्रत्यक्षे । दीक्षणीयेष्टैरर्थवादोपिप्रत्यक्षस्यशब्दापेक्षयाप्राबल्यंज्ञायते । तथाह्यैतरेयब्राह्मणे । “तस्मा

मिथ्यारूपमसद्भृगुमिथ्यादौमिथ्यात्वासत्त्वयोरधिष्ठानत्वशंकापिनास्ति । शून्यवादापत्तेः । यत्तुसत्यज्ञानमित्यत्रापितथा
 स्यादिति तन्न । यतो न तत्र सत्तासंबंधेन सत्त्वं किंतु स्वरूपेणैवेत्युक्तदोषानवकाशात् । नचैवं घटादावपि स्वरूपेणैव तत्त्वात् । पूर्वं
 मेव निराकृतत्वादिति ॥ अत्रोच्यते । सन्धदइतिव्यवहारस्य सत्ताजातिस्फुरणनिबंधनत्वे बाधभावात् । नचाभावादिषु सत्ता
 विरहात्तद्व्यवहारानुपपत्तिः । तत्रापि समवायेतरसंबंधेन सत्ता सत्त्वात् । नच विजातीयसंबंधेन समानाकारप्रतीत्यनुपपत्तिः ।
 लोहितः स्फटिक इति प्रतीतेरेकाकारायाः साक्षात्परं परासंबंधविषयत्वेऽप्रमात्वस्य प्रमात्वस्य च संवरूपपादितत्वात् । नीलो घटो नी
 लो गुण इति प्रतीत्योरेकाकारत्वेऽपि संबंधभेदाच्च । नच संबंधभेदासिद्धिः । असाधारण्येन तत्तत्संबंधगोचरबुद्धेरिव तत्सिद्धेः ।
 स्वरूपसत्त्वनिबंधनाद्व्यासद्वयवहारः । नचाननुगमः । तवमते प्रमेयत्वस्याननुगमेऽप्यनुगतव्यवहारवदुपपत्तेः । तवमतेऽपि सत्यं
 ब्रह्मेतिव्यवहारः स्वरूपसत्तया सन्धदइतिव्यवहारस्त्वधिष्ठानसत्तानुबोधेनेत्यननुगमस्य तदवस्थत्वाच्च । वस्तुतस्तु उक्तरूपसत्त्वं
 नैव सवत्रसदिति व्यवहारः । तस्य च यथा प्रत्यक्षत्वं तथोक्तं । नच नीलोदरे धिष्ठेयाधिकसत्ता विरहाद्वाधिष्ठानत्वमिति वाच्यं । घ
 टोदरे धिष्ठानत्वेनाभिमतस्य ब्रह्मणो घटाद्यधिकसत्ताया असंप्रतिपत्तेः । ब्रह्मणितत्सत्यमिथ्यादिश्रुतेरिव सन्धदइति प्रत्यक्षस्यापि
 घटादौ ब्रह्मसमानसत्त्वग्राहकस्य सत्त्वात् । नच मिथ्यारूपमसद्भृगुमिथ्यादौमिथ्यात्वासत्त्वयोरधिष्ठानतांशंकापिनास्ति ।
 शून्यवादापत्तेरिति वाच्यं । विषयदादेः सर्वस्य मिथ्यात्वे किं न शून्यवादः । अधिष्ठानमात्रसत्यत्वस्य च शून्यवादेऽपि सत्त्वात् । त
 स्मात्सन्धदइत्यादायैव ब्रह्मसत्तानुबोधः तर्हि नीलो घट इत्याद्यधिष्ठानानुबोधः स्यादिति साधूक्तं । प्रत्यक्षस्य जात्या प्राबल्यमनुमा

दंवापियथाक्रम” मिलेतच्छास्त्रार्थमनुष्ठितमन्यते । तस्मात्समुदायोवेदः । ऋगादिशब्दास्तुमंत्रवचनाःस्थापिताः । तेनोपक्रमोपसंहारयोर्विप्रतिपत्तरेकवाक्यत्वाच्चोभयोरैकविषयत्वेवदयंभाविविनिकिमुपसंहारस्यविध्युद्देशवशात् उपक्रमस्यार्थवादगतोवेदशब्दोवेदकदेशमंत्रपरोभवतु किंनोपक्रमगतार्थवादवशादुपसंहारस्यऋगादिपदवेदपरंभवत्वितिसंदेहः । पूर्वपक्षस्तु । प्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वाच्चविध्युद्देशस्यथाश्रुतादन्यार्थत्वमप्रामाणिकं । अर्थवादस्तुप्रमाणांतरप्राप्तानुवादकत्वात्तद्वशेनलक्षणयानीयमानोनदुष्यतीति । जाताधिकाराउच्चैष्टवादयः । तदुक्तं “गुणत्वादनुवादत्वादर्थवादस्यलक्षणा । मुख्यस्यापिप्रधानत्वादप्राप्तविषयत्वतः । विध्युद्देशोजघन्योपिस्वार्थहानिनगच्छति । मुख्यापिदीक्षणीयाहिलभेतेनस्वधर्मतां । जघन्यस्यापिसोमस्यप्रधानत्वात्स्वधर्मता । वक्ष्यतेतद्वदत्रापिविध्युद्देशस्यसामभवे” इति । सिद्धांतस्तु । यद्विद्यापशुनासोमेनवायजेत सोमावास्यायांपूर्णमास्यावायजेतेतिवचनात्सोमस्यापिकालोलब्धात्मतयायुक्तंदीक्षणीयाकालंबाधते । विध्युद्देश्यस्त्विहमंत्रविषयत्वेनलब्धात्माकथमिवार्थवादंबाधेत । तथाहि । वेदशब्दोत्रोपक्रमगतोसंजातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुतपरएवतावदवधार्यते । तस्मिंश्चावधारितेस्त्युपसंहारगतमृगादिपदमुपजातप्रतिपक्षविज्ञानत्वाद्यथाश्रुतार्थसत्तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानंतदनुगुणवेदपरतयैवात्मानंलभेतेनान्यथा । येनबाधकंस्यात् । उपक्रमएववेदानांकिंचिद्विधास्यतेइत्यवगतं । किंतद्विधेयमित्यवगतमपेक्षितं । अतोविध्युद्देशगतोपिऋगादिशब्दोवगतविषयत्वादनुवादइतिलक्षणांसहते । तस्माद्वेदधर्माः । ऋग्वेदेनयत्तिक्रियतेविधीयतेतदुच्चैरिति । तदुक्तं । “लब्धात्मनःप्रधानस्यबलीयस्त्वंगुणाद्भवेत् । विध्युद्देशस्त्वलब्धात्मात्मानंनबाधत” इति । त

दीक्षितेनसत्यमेववदितव्यं अथोखत्वाहुःकोहतिमनुष्याःसर्वसत्यवदितुंसत्यसंहितावेवाअनृतसंहितामनुष्याइतिविचक्षणवती
वाचवेदेत् चक्षुर्वेविचक्षणाविधानेनपश्यतीति एतद्धमनुष्येषुसत्यनिहितं यच्चक्षुस्तस्मादाचक्षणामाहुरद्रागिति सयद्देशमि
त्याह अथहास्यश्रद्दधति यस्तुवैस्वयंपश्यति नबहूनानान्येषांश्रद्दधातितस्माद्विचक्षणवतीमेवाचवेदेत् सत्योत्तराहवास्यवा
गुदिताभवती” ति । अत्रदीक्षितस्यसत्यवचनंविधायसत्यवाक्त्वेदेवधर्मोमनुष्याणामशक्यइत्यथोखत्वाहुरित्यनेनपूर्वपक्षय
त्वाचक्षुःसंवादिवदनेमेवसत्यवचनमिति सिद्धातितंविचक्षणवतीवाचवेदेदित्यनेन । तत्रविचक्षणवतीमित्यनेनकथंचक्षुःसंवादि
त्वमित्यपेक्षायांविचक्षणशब्दस्यचक्षुःपरत्वयोगेनेत्युक्तविधानेनपश्यतीति । एतच्चक्षुःसर्वप्रमाणोपेक्षयासत्यबलवत् । अतए
ववक्तारंपृच्छति । अद्राक् दृष्टवानिति । सवाक्योच्चारयिताथद्यदर्शं पश्यामीत्याह तर्हिश्रद्दधतितद्ब्रूयन् । नान्यस्य । तस्मा
च्छ्रुतिसिद्धं प्रत्यक्षस्यप्रावल्यं ॥ उपक्रम^{१००}माधिकरणन्यायेनेति ॥ तृतीयस्यतृतीयेचित्तं । “श्रुतेर्जाताधिकारःस्यात्” । ज्यो
तिष्टामेश्रूयते “प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयति सतपोतप्यततस्मात्तेपानात्रयोदेवाअजायंत अग्निर्वायुरादित्यस्तेतपोतप्यंत
तेभ्यस्तेपानेभ्यस्त्रयोवेदाअजायंत अग्नेर्ऋग्वेदोवायोर्ऋग्वेदआदित्यात्सामवेद” इत्युपक्रम्यश्रूयते “तस्मादुक्तेर्ऋचाक्रियतेउपां
शुयजुषाउच्चैःसाम्ने” ति । तत्रसंशयः । किमुच्चैश्चदयःऋगादिजातानांमंत्राणांधर्माः ऋचामंत्रेणोच्चैरिति किंवावेदधर्माः ऋ
ग्वेदोर्नोच्चैरिति । उपक्रमेवेदश्रवणादुपसंहारेचऋगादिश्रवणात्संदेहः । वेदशब्दोहिमंत्रब्राह्मणसमुदायात्मनोग्रंथविशेषस्य
वक्तानेकस्यमंत्रवाक्यस्यब्राह्मणवाक्यस्यवाचकः । प्रयोगाभावात् । नह्येकं द्वेत्रीणिवाक्यान्यधीत्य “वेदानधीत्यवेदोवावे

नेनमंत्रेणैन्द्रउपस्थेयइतिकल्प्यतइतिलैगिकोविनियोगः । गृहीमएतदिंद्रार्थत्वलिगादिति । नतुगार्हपत्यार्थत्वं । मंत्रस्यश्रौतगा
 र्हपत्यमितिशेषितमात्रमनिर्धारितशेषविशेषश्रुत्योक्तं । ऐंद्रीविषयंतुतदितिवाक्यादवगतव्यं । तथैन्द्रोत्पन्नगतशेषविशेषविष
 यत्वं श्रुतंवाक्याद्गार्हपत्यविषयसंभवति । यच्चश्रुत्युपात्तंसामान्यरूपंचनतल्लिगेनविरुध्यते । संभवतिहि गार्हपत्यस्यकांचिदग्रे
 यीप्रतिप्राधान्यं । ऐंद्र्याश्चैंद्रप्रतिशेषत्वं । अन्योन्यान्वयस्तुवाक्यादवगतोल्लिगेनविरुध्यते । तेनलिङ्गवाक्ययोरेवविरोधोनतु
 श्रुतिलिङ्गयोः । तदुक्तं । “शेषशेषित्वमात्रं हि श्रुत्यैन्द्रीगार्हपत्ययोः । उक्तमन्योन्यविषयनियमस्त्वेकवाक्यतः” इति । उच्यते ।
 यथैवश्रुतिमात्रमविरुद्धंएववाक्यमपिश्रुतिमनादृत्यालोच्यमानमविरुद्धमेव । यदिहिगार्हपत्यशब्दइंद्रलक्षयेत् द्वितीयावास
 सम्यर्थे ततोल्लिङ्गाविरोधेनगार्हपत्यपदमैन्द्रोपतिष्ठतइत्यनेनैकवाक्यतांगच्छति । यस्तुद्वितीयांतगार्हपत्यशब्दश्रवणादेवार्थःप्र
 तीयतेगार्हपत्यस्यप्राधान्यं सल्लिगेनविरुध्यते । अतो नैकवलंवाक्यं नैकवलश्रुतिल्लिगेनविरुध्यते वाक्यसंहिताश्रुतिर्विरुध्यते ।
 तदुक्तं । “सत्यंवाक्यविरोधोस्तिश्रुतिश्चापिविरुध्यते । सहितोहिविरुद्ध्यतेनतुल्लिगेनकेवले” इति । कथंपुनरेवमुभयविरोधः
 सन्नयंश्रुतिविरोधएवव्यवहियते नवाक्यविरोधः । उच्यते । श्रुतेःप्राधान्यात् । विनियोगोहिप्रमेयः । सचसाध्यसाधनरूपः
 श्रुत्यैवोक्तः । वाक्यंतुप्रतियोगिविशेषसमर्पणेनश्रुतिमनुगृह्णुणभूतं । प्रधानेनचविरोधोलक्ष्यते नतुगुणेन । अयंचापरो
 विशेषः । येनश्रुतेरेवात्रविरोधोनवाक्यस्य । यस्यहिल्लिङ्गबलीयसिबाधस्तल्लिगेनविरुध्यते नत्वत्रल्लिङ्गबलीयसिवाक्यंशक्यतेवा
 धितुं । तद्वाधेहिपृथक्कृतेगार्हपत्यैन्द्रीपदेनकांचिदर्थप्रतिपादयतः । पदमात्रस्याप्रमाणत्वात् । तत्रश्रुतेरप्यत्यंतबाधोवाक्यस्यवा

दिहोपक्रमोपसंहारैकवाक्यतयावेदधर्मत्वमवधारितमिति । तस्माद्यथाऽसंजातविरोधित्वादुपक्रमस्योपसंहारापेक्षयाप्राबल्यत
 आसनधटइतिप्रत्यक्षस्याव्यङ्ग्यैतागमापेक्षयाप्राबल्यं । नन्वेकवाक्यस्यपरस्परसापेक्षपदत्वेनोभयोः साम्येसत्युपक्रमस्यवेदपदानु
 रोधेनोपसंहारस्थक्रुगादिपदानांमंत्रमात्रवाचिनांक्रुत्स्नवेदपरत्वेनिर्णीतेपिनप्रकृततद्वायःसंभवति । उभयोः साम्याभावात् ।
 गृहीतप्रमाणभावश्रुत्यपेक्षयाभ्रमविलक्षणत्वेनानिश्चितस्यप्रत्यक्षस्यन्यूनवल्वात् । अन्यथेदंरजतमितिभ्रमोपीयंशुक्तिरित्या
 सोपदेशापेक्षयाप्रबलः स्यादिति । मैवं । सन्धटइतिप्रत्यक्षस्यभ्रमविलक्षणत्वेनानिश्चयेवीजाभावात् । प्रत्युतफलपर्यंतपरीक्ष
 याप्रामाण्यस्यैवनिश्चितत्वाच्च । इदंरजतमितिभ्रमस्यापरीक्षितत्वेननातोपदेशबाधकत्वमिति ॥ लिङ्गात्श्रुतेरिति ॥ तृतीय
 स्यतृतीयेऽभिहितं “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानसमवायेपरदैर्बल्यमर्थविवेकप्रकर्षात् । श्रुत्यादीनामेकविवक्ष्यसमवा
 येविवरोधसतिबलबलं चिंत्यते । तत्रश्रुतिलिङ्गयोर्विवरोधोदाहरणमेवंश्रूयते । ऐन्द्रवागार्हपत्यमुपतिष्ठतइति । तत्रसंशयः ।
 किमिन्द्रस्यवोपस्थानकर्तव्यमुतैन्द्रस्यवागार्हपत्यस्यवथवासमुच्चयोथवागार्हपत्यस्येवेति । यदिलिङ्गवलीयस्ततइन्द्रोपस्थानं । अ
 थतुल्यबलत्वंततोविकल्पः । अथतुल्यबलत्वेव्यविवरोधस्ततःसमुच्चयः । श्रुतिवलीयस्त्वेतुगार्हपत्यस्येवेति । यःशब्दस्यश्रवणा
 देवविनियोगःप्रतीयते सश्रौतइत्युच्यते । श्रवणंश्रुतिः । गार्हपत्यमितिचब्राह्मणगतद्वितीयांतपदश्रवणादेवगार्हपत्यस्यप्राधा
 न्यमुपस्थानंनप्रत्यवगम्यते । ऐन्द्राश्चतृतीयांतायाःकरणत्वमितिश्रौतोयविनियोगः । मंत्रगताच्चिन्द्रपदादिन्द्रस्वरूपमात्रंश्रु
 त्यावगम्यते । नतुमंत्रंप्रतीन्द्रस्यप्राधान्यमंत्रस्यवाकरणत्वंकेनचिच्छब्देनोच्यते । किंतुमंत्रस्यैन्द्राभिधानसामर्थ्यमालोच्यनूनम

नुमानयोरुदाहृतत्वेन प्रत्यक्षस्यानुमानापेक्षया बलवत्त्वं निश्चितमित्यर्थः । ननु परीक्षितस्य मंथरगामिनोऽपि प्राबल्यमिति चेन्ममैवं ।
 प्रत्यक्षेऽपि फलपर्यन्तं परीक्षायाः सत्त्वात् ॥ यदा हवनीये जुहोतीत्यस्मादिति ॥ दशमस्याष्टमपदे चित्तं “अविशेषेण यच्छास्त्र
 मन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य तत्संदिग्धमाराद्विशेषशिष्टस्यात्” ॥ ज्योतिष्टोमे श्रूयते पदे जुहोति वत्समनि जुहोतीति । अन्यत्र श्रूयते गा
 ह्येत्ये पत्नीसंयाजान्यजतीति । तत्र यदा हवनीये जुहोतीति सामान्यविहितस्याहवनीयस्य विशेषविहितैः गदादिभिः किं विकल्पो वा
 बाधो वेति चिन्तते । यदि सामान्यविशेषयोस्तुल्यबलवत्त्वं ततो विकल्पः । यदि विशेषस्य प्राबल्यं ततो बाधः । पूर्वपक्षस्तु । युक्तः
 श्रुत्या लिंगबाधः । शीघ्रगामित्वात् । लिंगादिकल्पकस्य तु शास्त्रस्य मंथरगामित्वात् । तवातिदेशस्यानुमानिकत्वात् । प्रत्यक्षे
 ण शरादिशास्त्रेण विरोधे सति तद्विरोधपरिहृत्य विषयांतरपरिकल्पनाद्युक्तः कुशानां बाधः । सामान्यशास्त्रं तु क्लृप्तं प्रत्यक्षश्रुतं च ।
 विशेषशास्त्रवदिति तुल्यबलत्वाद्विकल्प एव युक्तः । तदुक्तं । “सामान्यस्यापि लब्धत्वात् प्रत्यक्षेण विशेषवत् । नास्ति लिंगादिव
 द्वाधो नापि बाधोतिदेशवत्” इति । सिद्धांतस्तु । पत्नीसंयाजादिषु होमविशेषेषु होमसामान्ये श्रुतस्याहवनीयस्य लक्षणया प्राप्तिः ।
 गार्हपत्यादिषु श्रुत्यैव होमविशेषे विधीयते । तेनास्मिन् विशेषे श्रुत्या शीघ्रप्राप्तगार्हपत्यादिकं लक्षणयामंथरप्राप्ताहवनीयं निरुणद्धी
 ति बाध एव । तदुक्तं । “प्राप्तिः सामान्यशिष्टस्य विशेषलक्षणावशात् । श्रुत्या विशेषशिष्टस्य तस्मादस्ति बलबल” मिति । ननु
 पदाहवनीययोर्विकल्प इति पूर्वपक्षो बाध इति सिद्धांतश्च न युज्यते । अदृष्टार्थत्वात् यदाहवनीययोः । तथाहि । यदाग्नेयोऽष्टाक
 पालो भवतीत्यष्टाकपालेन किंचित्प्रकृतद्रव्यमाक्षिप्तं । तत्र ब्रीहयो नियम्यते । इहत्याधारो नाक्षिप्त एव । वचनसामर्थ्याद्विधी

यत्र पृथक्भूतस्यार्थप्रतिपादकत्वं विहन्यते । यथास्योनादिषु । तत्रैव वाक्यबाधो नैव जातीयकेषु । ततश्चासंभवति वाक्यस्य बाधे श्रुतिरेव बाध्यते इति श्रुतिलिङ्गयोरेव विरोध इति । तत्र श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य प्रावल्यादिद्रोपस्थानमिति प्रथमः पक्षः । तदुक्तं । “यद्वासामर्थ्यरूपत्वाल्लिङ्गस्यात्मबलं श्रुतेः । वस्तुशक्यनुसारी हि शब्दः सर्वप्रवर्तत” इति । श्रुतिलिङ्गयोः स्वतः प्रामाण्याविशेषाद्विरोधाच्च विकल्प इति द्वितीयः पक्षः । तदुक्तं । “तत्र स्वतः प्रमाणत्वाल्लिङ्गादेः श्रुतिवन्मतं । सामर्थ्यालोचनादेव सामर्थ्यहिप्रतीयते । गार्हपत्यार्थता श्रुत्येत्युभयोस्तुल्यकालता । तेन द्वयोरुपस्थानं विकल्पेन भविष्यती” ति । श्रुतिलिङ्गयोरपि रोधात्समुच्चय इति तृतीयः पक्षः । तदुक्तं । “समुच्चयेन वामंत्रः प्रयुज्येत द्वयोरपि । प्रतिप्रधानमावृत्तिगुणानं विरुध्यते । यद्यपि स्याद्द्वलीयस्त्वं श्रुतेर्लिङ्गात्तथापि तु । अविरोधादबाधः स्यात्संभवीहसमुच्चय” इति । अत्राहुः । “तत्र तावद्द्वलीयस्त्वाल्लिङ्गस्य न चतुल्यता । विनियोगः श्रुतेः पश्चाल्लिङ्गास्यारादसौ स्थितः । यावदेव हि मंत्रार्थो मंत्रेण प्रतिपाद्यते । तावदेव श्रुतिर्मंत्रगार्हपत्यार्थं तानयेत् । मंत्रार्थमंत्रतो बुध्वापश्चाच्छक्तिनिरूप्य च । मंत्राकांक्षावशेन हेशपत्वे श्रुतिकल्पना । श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वगार्हपत्यांगता गते । निराकांक्षीकृतमंत्रनिर्मूलश्रुतिकल्पना । तेन शीघ्रप्रवर्तिन्या श्रुत्या लिङ्गस्य बाधनं । प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बला बलं । शीघ्रमन्थरवृत्तित्वात्तथेह श्रुतिलिङ्गयोः । अविरोधादबाधो यो वर्णितः स न युज्यते । लिङ्गस्य द्विप्रमाणत्वमत्राकांक्षानिवर्धनं । तां च श्रुतिनिकृतं तानां विरोधेन गच्छति । विरोधे च श्रुतिलिङ्गबलीयस्त्वेन बाधते । गार्हपत्येतुसामर्थ्ये गणमंत्रस्य विद्यते । गुणाद्वाप्यभिधानस्यादित्यत्र तद्विषाधित” मिति ॥ प्रत्यक्षे चेति ॥ श्रुतिलिङ्गयोः शीघ्रमन्थरगामित्वेन बला बलचित्तायां प्रत्यक्षा

यते । नतु सामान्येनाक्षितो नियम्यते । शक्यते ह्यनाधारोऽपि होमः कर्तुं । तेन दृष्टार्थत्वाच्च विकल्पः । न ह्यनेन क्रीयमाणे दृष्टेऽन्य
 स्य हेतुत्वमस्तीत्यत्र किञ्चित्समाणमस्ति तदुक्तं भाष्ये । न च यत्संबन्धिसंबन्धेनाक्रियते तत्तनूनात्संबन्धेनेति । ब्रीह्यादिनिर्वर्त्यपु
 रोडाशनिर्वर्तनसामर्थ्यतुनीवारदीनां प्रत्यक्षसिद्धमतस्तत्र युक्तो नियम इति ब्रीह्यादीनां दृष्टार्थता । पदाहवनीययोस्त्वदृष्टार्थत्वा
 त्र विकल्पेन वा बाधः । किंतु समुच्चय एव । विरोधाभावात् । अतएव न देवताग्निरशब्दक्रियमन्यार्थसंयोगादिति देवतादीनां प्रति
 निव्यंभाव उक्तः पष्ठे । दृष्टार्थे तु प्रतिनिधिः स्यादेव । अतएव चानुयाजादृष्टेनोपकुर्वतो नाम न होमादिभिरुपहोमैर्विकल्प्यते । बा
 ध्यंते चेत्पुनरुक्तं दशमे । उदाहरणं चायुक्तं । पदे जुहोति यदाहवनीये जुहोतीत्युभयत्रापि होमसामान्यमेव श्रुतं । अतः सामान्यविशे
 षभावाभावाच्च बाध्यवाधकभावः । अत्राहुः । सत्यमाग्रे योऽष्टाकपालो भवतीत्यत्र यथा प्रकृतिद्रव्याक्षेपस्तथानाक्षित आहवनीयः ।
 त्वयापि न त्वनाक्षितः संबध्यते । तथाहि । यदाहवनीय इति सत्यं तं साक्षां जुहोतीत्यनेन निराक्षांक्षीक्रियते । जुहोतीत्यपि
 साक्षांक्षमाहवनीयेन निराक्षांक्षीक्रियते । तेनानयोराक्षांक्षवशादाधाराधेयभावरूपदृष्टएव संबन्धरूप उपकार इति दृष्टार्थत्वाद् द्विक
 ल्पादिः प्राप्नोति । नन्वेवं प्रतिनिधिः प्राप्नोति । दृष्टार्थत्वात् । द्रव्यांतरवत् । तथा च षष्ठाधिकरणविरोध इति चेन्मैवं । यत्र नि
 यमेनाक्षेपाद् दृष्टार्थता तत्र प्रतिनिधिः । द्रव्याद्यभावे पुरोडाशाभावेन यागस्वरूपा सिद्धेरवश्यं किंचिद्रव्यमाक्षितमष्टाकपालेन ।
 तद्ब्रीह्यादिशब्दो नियम्यते । न चैवं प्रकृते । विनाहवनीयेन निराधारहोमनिष्पत्तेराहवनीयस्य नियमेनाक्षेपासंभवात् । तस्माच्च प्र
 तिनिधिः । अतो न षष्ठाधिकरणविरोधः । नाप्युदाहरणानुपपत्तिः । असत्यपि सामान्यविशेषशब्दे आहवनीयो हि पवमानेऽद्यादि

भिरुत्पादितः प्रयोजनमपेक्षते । तस्य चानारभ्यवादेनाधिकरणभावो होमेषु प्रयोजनं विधीयते सामान्येन । इहतुपदविशिष्टएव
 होमउत्पद्यते । तत्राहवनीयो न शक्यते विधातुं । पदेन होमस्य व्याप्तत्वात् । तथाच यदाहवनीये जुहोतीत्यत्र साधाराननाधारांश्च
 होमाननूद्य विधीयमान आहवनीयः साधारण्वयोग्यत्वेन बाधितो नाधारेषु होमेष्ववतिष्ठत इति युक्तमुदाहरणं । गार्हपत्ये पत्नीसं
 याजान्यजतीत्यत्र तु न काश्चित्पुत्रोपद्रवः । तत्र पत्नीसंयाजशब्दो यागविशेषमेव ब्रूते श्रुत्या । यदाहवनीये जुहोतीत्यत्र यागसामा
 न्यमेव श्रुत्या न विशेषः । कथं न पुनरत्र बाधो यावता द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रत्यक्षत्वाज्जुहोतिशब्दविशेषात्पत्नीसंयाजेष्वपि विहितए
 वाहवनीयः । मैवं । जुहोतिशब्दादाकृतिन्यायेन पत्नीसंयाजस्य लक्षणयोपस्थितिर्विलंबेन पत्नीसंयाजशब्दात्तदुपस्थितिः शीघ्रे
 त्येवैवैर्गोच्येण बाधसंभवात् । तस्मान्न पदाहवनीययोः समुच्चयः । अपिवाहवनीयः पदनिर्पेक्षः सप्तम्याधारत्वेन प्रतिपाद्यते । प
 दमप्याहवनीयनिर्पेक्षः । तस्मादप्यसमुच्चयः । तद्यथा ब्रीहिभिरिति ब्रीहीन्करणविभक्त्येव निरपेक्षानेव प्रतिपादयति यागसाध
 नत्वेन । तथायैवैरिति । तथाच तद्देवासमुच्चयः । ननु तत्राशक्यत्वादसमुच्चयोनिरपेक्षश्रवणादिति चेन्न । तत्रयः समुच्चय
 कुर्यान्नासौ पुरोडाशं न निवर्तयति । शक्येते हि मिश्रैरपि पुरोडाशो भिन्नवर्तयितुं । किंतु वाक्येन योनयोः प्रतिपाद्यते नरपेक्ष्यरूपः
 संबंधस्तं बाधते । तेन शब्दादेव तत्र विकल्पो न वस्त्वसंभवात् । अपिच वस्तुस्वभावोपैहैव शक्यते वक्तुं । तत्र ब्रीहियवाभ्यामपि पु
 रोडाशो निवर्तत एव न तु प्रत्यक्षविरोधः । पदाहवनीययोस्तु समुच्चये सत्याहवनीयः पदेवानि क्षिप्यते आहवनीये वापदं । तत्र यदा
 हवनीयः पदे निक्षिप्तो होमाधिकरणं भवति तदाहवनीयेन पदस्य व्यवधानात्तदपदमधिकरणं स्यात् । एवमन्यत्रापि । तस्मान्न शब्द

तोवस्तुकृतः पदाहवनीययोः समुच्चयः । किंतु बाध एवेति ॥ तदिदमुक्तं पदे जुहोतीत्यस्य विशेषविषयत्वादिति ॥ अविशेषणयच्छास्त्रंतत्सादिर्धविशेषेऽवलंबितं विशेषाशिष्टत्वाच्छीघ्रमेव विशेषे प्रवर्तते तस्मात्सामान्यस्य विशेषशास्त्रबाधकमिति सूत्रार्थः । ननु सामान्यविशेषन्यायस्यानिश्चितप्रामाण्योभयविषयत्वं अन्यथायंगौरवश्च इत्यादेरपि गौरवश्चैनं भवतीत्यादितः प्राबल्यं भवेदिति चेत् । मैवं । उत्सर्गतः प्राप्तस्वतः प्रामाण्यस्य प्रत्यक्षे निश्चयाभावो बीजाभावात् । फलपर्यंतं परीक्षायाः सत्त्वाच्च ॥ यत्किंचित्प्राचीनमिति ॥ अग्नीषोमीयपशोः पूर्वकालयत्किंचिदनुष्ठीयते तत्रोपांशु मंदस्वरः कर्तव्य इति श्रुत्यर्थः ॥ तत्रावृत्त्यन्तरेणेति ॥ तत्त्वमसीत्यादौ वृत्त्यन्तरेण लक्षणया ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीत्यादौ ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वेन सर्वएकी भवतीत्यादौ स्थानैक्यादिविषयांतरपरत्वेन त्यादिबोधं । न्यायस्त्वित्थं । नवमस्य प्रथमपादे चितितं देशबद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् तस्य च तत्र भावात् । ज्योतिष्टोमे श्रूयते शरावा एष यज्ञस्य तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचरतीति । तत्र संशयः । किमिदमुपांशुत्वं ज्योतिष्टोमस्य यः प्राग्भागस्तद्धर्मः सत्परमापूर्वप्रयुक्तं ततश्च विकृतिषु तद्भागं भेदकं प्राकृते पदार्थं व्यूहितं व्यमुताग्नीषोमीया शशो यः प्राचीनाः पदार्थाः दीक्षणीया दयस्तेषां धर्मस्तदवांतरा पूर्वप्रयुक्तं ततश्चाप्राकृते पदार्थं यूपपावटस्तरणबर्हिर्धमवन्नोहितव्यं । पूर्वपक्षस्तु । यज्ञशब्दोऽव्यवहितेनापि प्राचीनशब्देन संबध्यते । प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । ननु संनिहितेनापि शराशब्देन । तथात्वेऽर्थवादत्वेन प्रवृत्तिविशेषकरो न स्यात् । तस्माद्यज्ञस्य ज्योतिष्टोमस्य यद्वाचीनं प्राग्भागस्तदुपांश्विति संबधः । यज्ञस्यैत्यवयवव्यतिरेकजन्यतापृथी । तेन प्राचीनशब्देन यज्ञावयवोऽभिधीयते न पदार्थः । यद्यपि प्राचीनशब्दः पदार्थान्न शक्नोति विविक्षितुं । तथापि न । श्रु

त्याहिभागवचनएवप्रतीयते । तथाह्यक्षरोच्चारणमात्रेणैवप्रागभागमाह । पदार्थास्तुलक्षणया । नहिप्राचीनशब्दःपदार्थान्स्वरूपेण
 वक्ति । किंतुप्राग्देशविशेषितान् । अतश्चाकृतिन्यायेनदेशेऽश्रुतिः पदार्थेषुलक्षणा । अस्तुवाशराशब्दस्यार्थवादस्यशेषोयज्ञशब्दः ।
 तथापिनोपांशुतायाःपदार्थधर्मतासिद्धिः । ननुकथंनसिद्धिः । प्राचीनशब्दोऽग्नीषोमीयेणविशेष्यते । अतस्तस्यानवयवित्वादवधि
 मात्रत्वेनावस्थानात्प्राचीनशब्देननावयवोभिधीयते । अग्नीषोमीयात्प्रथमपदार्थाएवत्वभिधीयेरन् । मैवं । प्राचीनशब्दोऽग्नीषो
 मीयेणनविशेष्यते । ननुयद्यग्नीषोमीयशब्देनप्राचीनशब्देनविशेष्यते कस्यतर्हिप्रागभागाः सर्वथाहियेनकेनचिद्विशेषयितव्यः ।
 सापेक्षत्वात् । सत्यविशेषयितव्यः । किंतुप्रकरणलब्धविपरिवर्तिकज्योतिष्टोमेनैव । तस्माद्यज्ञशब्दस्यशराशब्दशेषत्वपिनप्रा
 चीनशब्दस्याग्नीषोमीयशब्देनसंबंधसिद्धिः । किंचयज्ञशब्दस्यशराशब्दसंबंधादप्युपांशुतायाःपरमापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धिः । त
 थाहि । येयमुपांशुत्वानुष्ठितिरेषाशराशब्दाच्छद्मगतियथाशकुर्निजिघृक्षतःप्रच्छन्नागतिर्भवति शनैःपदन्यासोद्विष्टप्रणिधानम
 शब्दकरणंचेतितत्सर्वशकुनिग्रहणाय । तथैवानुष्ठानुरुपांशुत्वानुष्ठानंच्छद्मगतिरूपमनुष्ठानसाध्याययज्ञसाध्यत्वाद्यज्ञशब्दप्रति
 पाद्यायपरमापूर्वायेति । तस्मादुपांशुतायाःपरमापूर्वप्रयुक्तत्वेनविकृतौकुंडपायिनामयनेव्यग्नीषोमीयपशोःप्राचीनेषूपानुत्वस्यो
 हइति । सिद्धांतस्तु । पदार्थापूर्वप्रयुक्तमुपांशुत्वयद्यनर्थकंभवति ततोर्थवत्त्वायव्यवहितकल्पनास्यात् । यज्ञस्येत्यश्रुतोवाक
 ल्येत । इहत्वध्याहारव्यवहितकल्पनाभ्यामृतेपियथाश्रुतएववाक्येघटमानेकिमर्थव्यवहितकल्पनाऽध्याहारोवाश्रीयते । अ
 पिचप्राचीनशब्देयज्ञशब्देनविशेष्यमाणेपियद्यग्नीषोमीयपदमविवक्षितस्यात्तथासतिसाकांक्षत्वाद्वाक्यमेव न घटते । कतरस्मा

त्रभावादिति । तस्यावांतरापूर्वस्यप्रयोजनस्यतत्रसन्निपातिषुसोमप्रवहणीयसूक्तादिद्वारादुपकारेषुचप्रायणीयाप्रयाजादिषु
 भावात् । नह्यात्मसमवेतादृष्टमेवापूर्वशब्दं । अपितुग्रीह्यादिसमवेतःसंस्कारोऽप्यपूर्वशब्दः । तस्मात्सन्निपात्यारादुपकारकंचो
 पांशुताप्रयोजकं । तदुक्तं “संस्कारोपिह्यदृष्ट्वादपूर्वमितिगीयते । प्रयाजापूर्ववत्तस्मादुभयस्यात्मयोजक” मिति । इतिसू
 त्रार्थः ॥ याबल्यावाचाकामयीतेति ॥ नवमस्याद्वितीयाधिकरणद्वितीयवर्णकेविचारितं । संस्कारेयुज्यमानानांतादर्थ्यात्त
 त्रयुक्तंस्यात् । ज्योतिष्टोमेश्रूयते यावत्यावाचाकामयीततावत्यादीक्षणीयायामनुब्रूयात् मंद्रप्रायणीयायामंद्रतरमातिध्यायां
 उपांशूपसत्सुउच्चैरग्रीषोमीयइतिश्रुतेर्वाङ्मयमाख्यःसंस्कारोज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तोवादीक्षणीयाजन्यफलभोक्तृत्वयोग्यतारूपय
 जमानसंस्काररूपदीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तोवेतिसंशयेपूर्वपक्षः । अवश्यंह्यत्रदीक्षणीयाशब्देनापूर्वसाधनत्वलक्षयितव्यं । श्रुत्यर्थे
 आनर्थक्यापत्तेः । तत्रकिमितिफलवत्परमापूर्वलक्षणयातादर्थ्यंसंभवति निष्फलावांतरापूर्वार्थत्वमाश्रीयते । तस्मादीक्षणीया
 परमापूर्वप्रयुक्तएववाङ्मयः । तदुक्तं । “फलवत्परमापूर्वतच्छेषत्वंततोभवेत् । स्वापूर्वक्रतुशेषत्वान्नस्वयंफलवद्यतः । फलव
 च्छेषतायुक्तानतुनिष्फलशेषता । तस्मान्नसाधनरूपेस्वरभेदोभिधीयत” इति । सिद्धांतस्तु । दीक्षणीयाआत्मीयमपूर्वलक्ष
 यति । प्रथमंतेनचधर्माणांसंबंधः । तस्यापिफलवत्त्वेनतदतिक्रमकारणाभावात् । परमापूर्वतुलक्षितलक्षणया । अतःप्रथमो
 पस्थितफलवत्स्वापूर्वप्रयुक्तएववाङ्मयः । तदुक्तं । “एवमाश्रीयमाणेहिभवेल्लक्षितलक्षणा । स्वापूर्वलक्षणाभात्रतस्माल्लक्षितल
 क्षणा । तच्छेषत्वेपिधर्मस्यनानर्थक्यंप्रसज्यते । तस्यायदृष्टरूपत्वात्फलापूर्वोपयोगतः” इति । तत्रस्वरांतराणामस्यचसमावे

रुदार्थात्मागितिसापेक्षत्वात्प्रकृशब्दस्य । तस्मादग्नीषोमीयशब्दोऽवश्यंविवक्षणीयोभवति । तेनसुदूरमपिगत्वाप्राचीनशब्द-

स्याग्नीषोमीयशब्देनसंबधएषितव्यः । तद्धरमादावेवप्राचीनशब्देनाग्नीषोमीयशब्दःसंबधनीयः । किंचयज्ञस्ययत्नाचीनमित्य-

न्ययेप्राचीनशब्देनप्रमितसंबधःकिंचिच्छब्दोनन्वितःस्यात् । तथाहि । किंचिच्छब्दोयमज्ञातेज्ञातुमिष्टेवर्तते । देशश्चज्ञात-

एव । प्राचीनशब्दस्यतद्वाचिनःश्रुतत्वात् । नाप्ययमनुवादः । यच्छब्दोत्तरकिंचिच्छब्दोहिवाप्सार्थेवर्तते । नचैकस्मिन्नेवप्रा-

चीनशब्दार्थेवाप्सासंभवति । तस्मान्नानुवादोनाप्युत्सष्टव्यार्थः । पदेवाक्येचगम्यमानार्थत्वात् । तस्माद्द्वैकत्वादिवदविवक्षा-

कारणाभावाद्वाप्साचीनस्ययमवश्यंविवक्षितार्थः । पदार्थपरत्वेचप्राचीनशब्दस्यतेषांबहुव्यात्किंचिदिदिशब्दार्थोऽनुगृहीतोभ-

वति । भागधर्मत्वेतुतस्यैकत्वाकिंचिच्छब्दार्थेवाप्सावाध्येत । अतःकिंचिच्छब्दस्यमुख्यत्वात्तद्वाधायतदनुसारेणजघन्यस्य

प्राचीनशब्दस्यवर्णनात्प्राचीनशब्दःप्राग्देशावच्छिन्नपदार्थानेवामुख्यवृत्त्याऽभिदधाति । एतेनाकृतिन्यायोपपरास्तः । तस्मा-

द्यत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वं ॥ तदिदमुक्तंयत्किंचिच्छब्दस्यप्रकृतविशेषवाचित्वेनेति ॥ देशसंबद्धमुपाशुल्व-

तेषांपदार्थानामेवधर्मःस्यात् । ननुयज्ञावयवस्य । कुतः । प्राचीनाग्नीषोमीयशब्दयोःसंबधस्यश्रुतिनिर्देशात् । शब्दश्रवणादे-

वप्रतीयमानत्वात् । प्राचीनमग्नीषोमीयादितिहिश्रूयते । नहियज्ञस्ययत्नाचीनमित्येवविधवाक्यंश्रूयते । अथवाग्नीषोमीयादि-

तिपदार्थःश्रुतः । सचोदितःप्राग्भाविनःपदार्थान्स्वसंबद्धानुपस्थापयति नयज्ञभागमित्यभिप्रत्यश्रुतिनिर्देशादित्युक्तं । श्रुति-

निर्देशादग्नीषोमीयस्येत्यर्थः । पदार्थानामुपाशुल्वप्रतिप्रयोजकत्वेनिष्प्रयोजनपदार्थप्रयुक्तमुपाशुल्वव्यर्थस्यादतआह ॥ तस्यचत-

बाधकभावः । तस्माद्दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकल्पः प्रामोति । मैवं । दीक्षणीयादिभिः शब्दैर्वर्णोपात्तमेव प्रधानं । तस्माद्वि-
 र्णश्रवणादेवान्यनरपेक्ष्येण दीक्षणीयादिप्रधानं प्रतीयते । यत्किञ्चिच्छब्देन तु न कश्चिद्वर्णोपात्तः पदार्थः प्रतीयते । किंतु प्रकरणा-
 लोचनसंव्यपेक्षः । वर्णोपात्तेन निरपेक्षेणावर्णोपात्तः सापेक्षो विरोधे सत्यवश्यं बाधनीयः । एवं च योग्यताज्ञानापेक्षया गमस्तन्नि-
 पेक्षप्रत्यक्षेण संकोचनीय इत्यभिप्रायः । किञ्च दीक्षणीयातिरिक्ते दीक्षणीयांगे सावकाशमुपश्रुत्वं । यावत्यावाचेति विहितस्वरस्तु
 दीक्षणीयेतरत्र निरवकाश इति दीक्षणीयस्वरस्तस्य संकोचो भवति । तदिदमुक्तं । दीक्षणीयातिरेके सावकाशत्वादिति । संस्कारे
 दीक्षणीयादौ युज्यमानानां विधीयमानानां तत्परमापूर्वमेव प्रयोजकं स्यात् । कुतः । दीक्षणीयादेस्तादर्थ्यात् परमापूर्वार्थ-
 त्वादिति सूत्रार्थः । ननु तात्पर्यलिंगरूपक्रममादिभिर्द्वैतनिषेधपरत्वे वधृते अद्वैतश्रुतेरपि निरवकाशत्वात्प्रत्यक्षस्यापि व्यावहारिकद्वैत-
 विषयतया सावकाशत्वाद्विरुद्धयोर्द्वयोर्हमनुभ्यइत्यादिप्रत्यक्षाकाशवत्सर्वगतश्च नित्यइत्यादिश्रुत्योरिव तात्त्विकप्रामाण्यानुपप-
 त्त्या कस्यचिद्व्यावहारिकं कस्यचित्तात्त्विकं प्रामाण्यमभ्युपेयं । अयं ताप्रामाण्यस्यान्याव्यत्वात् । तत्राद्वैतश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामा-
 ण्यसंभवेद्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं भवेत् । तदसंभवे तु बलादेवैतद्वैतश्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यमिति प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं
 प्रामाण्यं पर्यवस्यतीति कृतबुद्ध्योर्विदां कुर्वत्विति । अत्रोच्यते । तदुपक्रममादिलिंगैः श्रुतेद्वैतनिषेधपरत्वेऽपि प्रत्यक्षगृहीतघटादी-
 तरविषयत्वेन सावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामुभयोरपि तात्त्विकप्रामाण्योपपत्तौ नाप्रामाण्यापरनामधेयव्यावहारिकप्रामाण्यप्रत्य-
 क्षस्येति साधु कृतबुद्ध्योर्विदां कुर्वत्विति ॥ पंचदशरात्र इति ॥ ^{१०३} द्वादशस्य द्वितीयविचारितं । विप्रतिषिद्धधर्माणामेव बाधेभूय

शोनिरूप्यते । दीक्षणीयायायाजुर्वेदिकत्वादुपाशुयजुषेति नानावेदस्वरूपोपाशुत्वं प्राप्नोति । तच्चोदकेन बाध्यते । कथं प्राकृष्टि
 ष्टकृतः प्रथमस्थानेन मध्यमेन डायाः शेषे त्रितीयस्थानेन त्येतत्स्थलवैचित्र्यचोदकप्राप्तं । तच्चोदकाश्रयत्वात्प्रयोगवचनाश्रयनाना
 वेदस्वरापेक्षया बलवत् । तदपि यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयादित्यनेन वाचनिकेनोपाशुत्वेन बाध्यते । ततश्च पुनरपि दीक्षणीया
 दीनां सांगानामुपाशुत्वमेव प्राप्तं । तदपि यावत्यावाचा कामयी ततावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयादित्यनेन वाङ्मयेन बाध्यते । न
 न्वग्नीषोमीयात्प्राचीनेषु प्रायणीयातिथ्योपसत्सु वाचनिक एव तत्तत्स्वरनियम इति यत्किंचित्प्राचीनमित्यनेनोक्तमुपाशुत्वकाविधीये
 त उपसत्सु पुनरनुवाद एव स्यादिति चेदुच्यते । दीक्षणीयादिशब्दवाच्ये वाङ्मये विधीयते । दीक्षणीयादिशब्दश्च प्रधानमात्रे
 वर्तते नांगेषु । तेन प्रधानेषु यावत्यावाचेति विहितः स्वरः । तदंगेषु तूपाशुत्वमिति । नन्वेवमग्नीषोमीयात्प्राचीने प्रवर्ग्येऽपि उच्चैः
 प्रवर्ग्येणैति विहितमुच्चैस्त्वंप्रधानमात्रे स्यात् । अंगेषु पाशुत्वमेव स्यादिति चेन्न । उच्चैः प्रवर्ग्येणैति करणविभक्तिर्निर्देशात्सांगस्यैव क
 रणत्वेन सांगस्यैवोच्चैस्त्वं । दीक्षणीयादिषु तु करणविभक्तिर्निर्देशाभावात्प्रधानमात्रमर्थमतेति विशेषः यच्च पूर्वपक्षे भाव्यकारमते प्रयो
 जनमुक्तमाग्निहोत्रादिषु पाशुत्वस्य प्राप्तिरिति तद्वार्तिककारो न मन्यते । तथाहि । कौडपायिनामयनाग्निहोत्रादीनां नैय्यमि
 काग्निहोत्रादिभ्यो नान्मान्यस्वरः प्राप्नोति । चोदकेन चैदमुपाशुत्वं । चोदकाच्च नामधेयं बलवत् । तस्मादन्यत्प्रयोजनं वाच्यं ।
 तदुच्यते । राजसूयेऽपुनरस्तादुपसदासौम्येन प्रचरति अंतरात्वाद्येणोपरिष्टाद्दृग्गवेनेति । पूर्वपक्षे सौम्यादिषु पाशुत्वं । सिद्धाते तु
 नेति । ननु यत्किंचिच्छब्देनापि प्रकृता विशेषा उच्यते । दीक्षणीयादिभिरपिशब्दविशेषा एव । तत्र द्वयोर्विशेषप्रवृत्तेनास्ति बाध्य

मनुग्रहस्यन्याय्यत्वाद्वैद्यवाहृतव्यतिभाष्यकारोवर्णयाबभूव । तदेतद्वार्तिककारो नानुमन्यते । तथाहि । यत्रान्यार्थेनान्यस्यो
 प्रकारसिद्धिस्तत्रप्रसंगः । नचोपसत्कालीनाग्नेय्यासुब्रह्मण्यैर्द्रुःसंस्कृतोभवति । ऐद्यावातयाग्निः । यथाग्नेयेजुष्टनिर्वापमीति
 निर्वापमंत्रः संस्कारकत्वात्प्रतिनिर्वापंभिद्यते एवमियमपि । अतएव न तत्रता । तेनोभे अपि भेदेनाह्वातव्ये इत्यनुदाहरणं ॥ सुब्र
 १०३।४
 ह्मण्येति ॥ इदमुदाहरणं कान्येष्टिकांडे श्रूयते । अग्नये दाने पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । इद्राय प्रदाने पुरोडाशमेकादशकपालं द
 धिमधुघृतं पयोधानास्तत्संसृष्टप्राजापत्यं पशुकाम इति । तदिमानि सप्तहवीषि । आग्नेयमैन्द्रप्राजापत्यानि पंचेति । तत्राग्नेयं प्राजा
 पत्याश्च धाना आग्नेयविकारत्वादुभयथाप्यविरुद्धाः । यस्तैर्वद्रुः पुरोडाशो यच्च प्राजापत्यं दधितयोः क्रमेणैन्द्राग्नसाक्षात्प्यविकारत्वाद्
 मावास्याधर्मापेक्षा । मधुघृतापानांतूपांशुयाजविकारत्वात्पौर्णमासिकधर्मापेक्षा । मधूदकयोराज्यविकारत्वमष्टमे सिद्धं । घृत
 स्यत्वं संप्रदिग्धमेव । तदेतेषु सप्तसु यागेषु सप्तहप्रक्रांतेष्वभिमर्शनं मंत्राज्यभागमंत्रयोर्विरोधः । चतुर्होत्रापौर्णमासीमभिमुखं यत्पंच
 होत्रामवास्यायामभिमुखं दिश्याभिमर्शनं मंत्राविहितौ । पृथिवीहोता द्यौरध्वयुः रुद्रो ग्रीत् बृहस्पतिरुपवक्ता इत्ययंचतुर्हो
 तृमंत्रः । अग्निहोता अश्विनाध्वर्यू त्वष्टा ग्रीत् मित्ररुपवक्ता इत्ययंचतुर्होतृपंचहोतृमंत्राभ्यां
 हविषा पुरोडाशादीनामभिमर्शनं पूर्णमास्यमावास्यायोर्भेदेन विहितं । तत्र संसृष्टत्वाच्च विषांसकृदेवाभिमर्शनं सवेषां पूर्णमासीहवि
 षामेवमेवामावास्यायामपि सवेषांहविषामभिमर्शनं संसृदेव । नह्यभिमर्शनं द्वयमस्ति । येनैकस्य हविषस्तत्कृत्वा परस्यापि क्रियेत ।
 वाक्यांतरविहिते ह्यभिमर्शनं मंत्रद्वयमिदं व्यवस्थया विधीयत इत्यष्टमे वर्णितं । नचकृतस्याप्यभिमर्शनस्य मंत्रांतराणां अभिमर्शनं न कृत

सांस्यात्सधर्मत्वं । अस्तिपंचदशरात्राख्यसंप्रपंचदशसुत्यात्मकं । तस्यप्रथमसौत्यमहरग्निष्टुत्रामकं । ततःपरणित्रीणिज्योतिगौरा
युरित्येतन्नामकानि । परिशिष्टान्येकादशद्वादशाहिकानि । अग्निष्टुज्योतिगौरायुरित्येतन्नामकाः एकाहिकाः क्रतवः प्रसिद्धा अपरे
वर्तते । तेषां नामान्यग्निष्टुदादीनि पंचदशरात्रस्य प्रथमदिवसचतुष्टये धार्यते । तदीयेति कर्तव्यताप्राप्त्यर्थं कुंडपायिनामयने अग्नि
होत्रनामवत् सुब्रह्मण्याह्वानं चातिथ्याते उपसत्काले च सुत्याकालीनं च । तत्र सुत्याकालीनं सुब्रह्मण्याह्वानं भिन्नकालत्वाच्च तत्रम
हतीति ततः सुत्याकाल एव क्रियते । आतिथ्याते उपसत्काले सुब्रह्मण्याह्वानं तु समानदेशकालकर्तृत्वाद्दहणे षु तत्रमित्येकादशेशेव
र्णितं । पंचदशरात्रस्य चाग्निष्टुत्रामकं प्रथममहरग्निष्टुत्रामकैकाहविकृतित्वा च ऋभभूताग्नेयी सुब्रह्मण्यांगवत् । ततः पराणित्रीणि
ज्योतिगौरायुरित्येतत्संज्ञकान्यहानिज्योतिगौरायुरित्येतत्संज्ञकैकाहविकृतित्वात् तदंगभूतद्रौ सुब्रह्मण्याधर्मकाणि । परिशिष्टा
न्येकादशद्वादशाहविकृतित्वाद्द्रव्या सुब्रह्मण्ययोपेतानि । एवं चाद्यस्याह्वानेऽग्नेयी सुब्रह्मण्यांगं । परिशिष्टानां चतुर्दशानामेद्वयं ।
अतएव वसतीवरीग्रहणोत्तरकालं सुत्याकाले यथा यथं आग्नेयी एद्वश्च सुब्रह्मण्या आहूयते । प्रधानभूतैरेभिश्च पंचदशसुत्याभिरा
तिथ्याते उपसत्काले च सुब्रह्मण्याह्वानं तत्रेण क्रियमाणमाकांक्षितं । तत्राग्नेय्या प्रथमया सुत्ययानुरूपत्वेनाग्नेयी सुब्रह्मण्याकांक्षिता ।
परिशिष्टाभिरैद्री सुत्यादिभिः स्वानुरूपेणैद्री सुब्रह्मण्याकांक्षिता । तदिहातिथ्याते उपसत्काले च सुब्रह्मण्यायां संदेहः किमाग्नेयीसु
त्यानुसारेणाग्नेय्याह्वानात्स्विदैद्री सुत्यानुसारेणैद्री आह्वानव्यति । तत्राग्नेय्याः सुत्यायाः प्राथमिकत्वेन मुख्यत्वादसंजा
तविरोधित्वाच्चाग्नेयेवाह्वानात्तद्व्याप्त्यैद्री । चरमोपस्थितत्वेना मुख्यत्वात्संजातविरोधित्वाच्चेति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धाति । बहूना

मिति मंत्रार्थमावृत्तिरुक्ता । अंगानुरोधेन प्रधानावृत्तेरभावात् । तथाच प्रकृतं दृष्टौ पूर्णमास्यमावास्याविकाराणां हविषां सहाभिमर्श-
ने कर्तव्ये तत्सरणार्थयोर्मंत्रयोरस्ति विरोधः । वात्रद्वीपाणमास्यामनूच्येते वृधन्वती अमावास्यायामित्यनेन ज्यभागो ज्यवस्थया
मंत्रौ विधीयते । तौ च पूर्णमासीविकाराणां वात्रद्वीपाज्यभागमंत्रौ प्राप्ता । दर्शविकारयोस्तु वृधन्वतौ ॥ न चान्यतराभ्यामंत्रा
भ्यांकृतावाज्यभागौ पुनर्मंत्रार्थमावर्तनीयौ । अंगानुरोधेन प्रधानावृत्तेरभावात् । तदिह किममावास्याधर्माभ्यां वृधन्वतीभ्यां ऋ-
ग्भ्यामाज्यभागौ कर्तव्यौ । ताभ्यामेव च प्रसंगकार्यस्य सिद्धत्वात् पूर्णमासीकामंत्रौ निवर्तते । अथवा पूर्णमासीधर्माभ्यां वात्रद्वी-
पाभ्यां ऋग्भ्यामाज्यभागौ कर्तव्यौ । ताभ्यामेव च प्रसंगकार्यसिद्धेरमावास्यामंत्रौ निवर्तते इति सदेह आग्नेयस्योभयथाप्यविरुद्धत्वा-
द्देवदक्षोऽप्राथमिकत्वात् । अत्र तद्वर्तमानां प्रधानावृत्तयोरुपपत्तिरिति चेत् तदेव । सोमगीर्भिष्टुवयमित्येते ऋचां कृत-
व्ये इति प्राप्ते सिद्धांतः । भूयसां मधुघृतापानां मनुग्रहाय वात्रद्वीपाभ्यां जन्तुत्वसोमासि सत्यतिरित्येते कृतव्ये इति ॥ न
चात्र पूर्ववदन्यतरमंत्रेणान्यतरस्यानुपकारः संकनीयः । अग्नीषोमयोरज्यभागादेव तयोरुभाभ्यामंत्राभ्यामविशेषेणैव संस्कार्य-
त्वात् ॥ न च वृत्रहवृधन्वद्रूपेणान्यतरस्यैव संस्कारकत्वमिति वाच्यं । विष्णुशिपिविष्टादिव द्रुत्रहादिरूपेणाग्नीषोमयो देवतात्वा-
भावात् । किंतु भयत्राग्नीषोमावविशिष्टावेव देवते । मंत्रस्यैव परंतत्तच्छब्दभेदेन भेदः । अन्यथा वृत्रघ्नेऽग्नयेऽनुब्रूहीति प्रधाद्यापा-
तात् । यदाहाश्वलायनो “लिंगविशेषान्नामधेयान्यत्व” मिति । तदिह मधुघृतापापक्षितमंत्रेणोपकारः संपादनीयः । न त्वद्-
पुरोडाशदध्यपक्षितमंत्रेण । बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात् । यद्यपि मुख्यस्य धर्मः प्रथममवगम्यते तथापि पश्चाद्भूयोऽनुग्रहमालो-

च्यबाध्यते । नचात्राग्नौवैष्णवंद्वादशकपालनिर्वपेत् अपराह्लेसरस्वतीमाज्यस्यजेतेतिमध्वरकल्पाहविषोरिवसमयोविप्रति
 षेधः । येनप्रथमोपस्थितस्यानुग्रहःकल्प्येतेति । नचमुख्यानेकानुग्रहयोःकतरोनुसरणीयोनियामकाभावादितिवाच्यं । बहुसा
 दुण्यस्यैवनियामकत्वात् । यथांगुणविरोधाधिकरणेमुख्यमपिदीक्षणीयाधर्मत्वंबाधित्वाप्रधानधर्मत्वबलेनसुत्याकालएवानुग्र
 हीष्यते । तदुक्तंशास्त्रदीपिकायां । नह्यल्पवैगुण्येसंभवतिभूयवैगुण्यप्रयोगवचनःक्षमते । अवगतमपिहिकारणांतरवशाद्वा
 ध्यतइति । तस्माद्भूयोनुग्रहोन्याय्यः । अत्रचभाज्यकारमेतेनाधिकरणन्यायोक्तिरितिसर्वमनवद्यं । उदाहृतसूत्रार्थस्तुस्पष्टः ।
 आग्नेयीप्राप्ता आतिथ्यातेउपसत्सुचेतिशेषः ॥ चोदकेनंप्राप्तयेति ॥ ननुचोदकादपिनामधेयप्राबल्यनवमेसाधितं । तत्कथं
 चोदकप्राप्तयाएद्वानामातिदेशेनप्राप्तायाआग्नेय्याबाधोवर्ण्यते । सत्यं । नामधेयप्राबल्यमेवनामांतरेणाक्षिप्यते । नहिनामधे
 येनचोदकप्राप्तिरेकादशस्वहस्सुनिराकर्तुंशक्यते । तस्याग्निष्टुद्विषयत्वात् । भिन्नविषययोश्चबाध्यबाधकभावाभावात् । तेनचो
 दकतत्त्वेषुनामधेयतश्चाग्निष्टुतियथायथंविध्यतेप्राप्तयेतत्रविरोधोभवति तत्रभूयस्त्वेनकारणेननामप्राप्तापिबाध्यते । वस्तुतस्तुपं
 चदशरात्रस्यप्राथमिकेषुचतुर्व्वहस्स्वग्निष्टुज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामातिदेशेनैकाहिकाःधर्माःप्राप्नुवन्ति । तत्रप्रथमेहिआग्नेयी ।
 त्रिष्वैद्वाः । एवंचातिथ्यातेउपसत्कालेषुब्रह्मण्याग्निष्टुन्नामाग्नेयीप्राप्ता । ज्योतिर्गौरायुरितिभिर्नामभिर्दैर्द्राप्राप्ता । तथावि
 रोधेबहूनामनुग्रहातिथ्यातेउपसत्सुचैद्भवसुब्रह्मण्येतिबहूनुग्रहोद्रष्टव्यः । ननुचतुर्दशाहस्सुचोदकेनप्राप्तयेत्यनुपपन्नं । एका
 दशस्वेवाहःसुचोदकप्राप्तोर्निर्णीतत्वादितिचेत् सत्यं । चतुर्दशाहस्स्वित्यस्यचतुर्भ्यःपराणिदश चतुर्दश । तानिचयोग्यत्वादहान्ये

व । चतुर्दशचतुर्दशाहानितेषुचतुर्दशाहस्वित्यर्थः । एवंचअग्निष्टुज्योतिर्गारायुरित्येभ्यः पराणिपञ्चमप्रभृतीनिअचतु
 राणिचतुर्दशांतानिमन्यते । अहःशब्देनोत्तममहः । एवंचैकादशानिचतुर्दशाहःशब्देनोपस्थाप्यते । अतो नवार्तिकादिविरोध
 इतिप्रतिभाति । यद्वाचतुर्दशाहस्तुप्राप्तथाष्ट्रेयानिबृत्तिरित्यर्थः ॥ चोदकेनैतत्परनामधेयेनतिशेषः । तथाचनामधेयसमुच्चितेनचो
 दकेनचतुर्दशाहस्तुष्ट्रेयवप्राप्तातयाऽष्ट्रेयानिवृत्तिरित्यर्थः ॥ एद्वाबहुविषयवाबाधइति ॥ यद्यपिनायंबाधस्यविषयः । किं
 तुप्रसंगस्य । तथापिफलतोबाधस्यविषयोभवतीतितदुक्तिरित्यर्थः । अत्रैवंवाक्यार्थः । प्रथमेहनिप्रथमसुत्यायां सुब्रह्मण्याभेयीत्यतः
 परंअग्निष्टुस्तुत्यादेवतासंस्कारानुगुणायथाक्रियतेवसतीवरीप्रहणोत्तरकालतथापंचदशसुत्यासाधारणांगदिवसेआतिथ्यातेउप
 सस्तुचप्रथमोपस्थिताग्निष्टुस्तुत्यादेवतासंस्कारानुसारोणोन्नेय्यवसुब्रह्मण्येत्यध्याहरणीयं प्राप्तातस्याःआतिथ्यातेउपसस्तुचप्रा
 सायाओन्नेय्याः सुब्रह्मण्यायाः चतुर्दशसुस्तुत्यासुनामातिदेशेनचोदकेनचप्राप्तएद्वासुब्रह्मण्येत्यतः परंचतु
 र्दशसुत्यादेवतासंस्कारत्वसादृश्यात्तदंगदिवसेआतिथ्यातेउपसस्तुचप्राप्तथाष्ट्रेयवसुब्रह्मण्येत्यध्याहार्यं ॥ ततः बहुविषयेत्यादि
 पठनीयं । एवमध्याहारणयोजनेनकाचिदनुपपत्तिः । यथासुत्याकालीनसुब्रह्मण्यायाः बाधाभावस्योक्तत्वात् । तदेतत्सहृदयै
 राकलनीयं । अयंचार्थोभाष्यकारमतेन । यथातुवार्तिकेतथानैतदिष्यतइतिप्रागवोचाम । ननुदृष्टातेबहुविषयबाधोत्रतुवहु
 भिरितिवैषम्येदेहात्म्यक्यप्रत्यक्षानुमानशब्दाभासादिसत्त्वोपिदेहात्मभेदबोधकस्यानन्यपरत्वेनप्राबल्यवदत्राप्यन्यपरत्वेनद्वैत
 श्रुतेः प्राबल्यात् विद्याविद्याभेदेनविद्वद्विद्वत्पुरुषभेदेनचविराधाभावादितिचेत् मैवं । बहुबाधप्रसंगस्यबाधबीजस्यसत्त्वेनय

थाबहुविषययाल्यविषयायाबाधस्तथातेनैवाधबीजेनबहुभिरव्यत्यबाधस्यसंभवात् । यद्वाभेदग्राहकमानत्वबाधकत्वसमाना
 धिकरणंबहुविषयकत्वसमानाधिकरणत्वात् क्रतुविशेषातिदिष्टद्रप्रकाशकमुब्रह्मण्यात्ववदित्यत्रतात्पर्यात् । अतएवतादृशमे
 वोदाहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ बहूनांप्रमाणानांविरोधेसतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसृत्तकर्तृबुधैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृत
 १०४१^{१५}
 तरंगिण्यांजात्याक्षंबलवन्नयैः ॥ प्रत्यक्षस्यजात्योपक्रमोपक्रमादिन्यायैश्चप्राबल्यं ॥ १० ॥ ४ ॥ श्रुतेःस्मृतितइति ॥ प्र
 थमस्यतृतीयेभिहितं । धर्मस्यशब्दमूलत्वादशब्दमनपेक्षंस्यात् । मन्वादिस्मृतीनांप्रामाण्यसिद्ध्यर्थंश्रुतिमूलत्वसदसद्भावविवा
 रणायांपूर्वपक्षः । नतावदमीषांप्रत्यक्षादिमूलत्वेनप्रामाण्यं । तेषांधर्माधर्मयोरप्रवृत्तेः । नापिस्वातंत्र्येणवेदवत् । पौरुषेय
 त्वात् । नचोदनमूलत्वेन । तदनुपलंभात् । नहितासांप्रत्यक्षेणोपलंभसंभवः । अनुच्चार्यमाणत्वात् । उच्चार्यमाणत्ववास्मृ
 तिप्रणयनवैयर्थ्यं । प्राक्पठिताअपिसंप्रतिपुरुषाशक्त्याउत्सन्नाइतिचेत् किमेकाकाचिच्छाखास्मार्तश्रुतिसंघातात्मिकापूर्वमा
 सीत्सेदानीमुत्सन्नेतिकल्प्यतेकिंवाबहुशाखास्वितस्ततःश्रुतयःस्मृतिमूलभूताःपठिताःसंप्रत्युत्सन्नाइति । तत्रसहस्रसामशाखाः
 एकशतमध्वर्युशाखाएकविंशतिशाखाबहुचःइत्यादिशाखापरिमाणस्यपरंपरयासर्वलोकस्मरणान्नातोधिकाशाखासंभावयितुंश
 क्यते । नापिपठ्यमानानामत्यंतावहिताध्येतृकाणामध्येकासांचिच्चोदनानामुत्सादसंभवः । नापिनित्यानुमेयाः । अधपरंपरा
 पातात् । ननुस्मृतिलिंगवशेननिश्चेद्ध्यंतेचोदनाः लिंगादिनेवश्रुतयइतिचेत्विषमउपन्यासः । लिंगादयोहिसर्वपुरुषप्रत्यक्षविष
 याःश्रुतिमंतरेणानुपपद्यमानाः युक्तंयत्तस्यानिश्चयमादधति । स्मृतिवाक्यरचनात्पौरुषेयीयदर्थविषयोपलभ्यतेतद्विषयमेवर

भिधानादेवविधिशिष्टपरिग्रहदार्ढ्यात्प्रामाण्यमेववेदमूलत्वेनस्मृतीनां ॥ कथमनुच्चारितानांमूलत्वोपपत्तिरितिचेन्न । उच्चार्यत
 एवहिस्मृतिमूलभूताःश्रुतयः । संप्रत्यभिप्रकीर्णाः । काश्चित्काचित्कस्यांचिच्छाखायांविप्रकीर्णत्वाच्छाखांतराध्यायिभिः शाखां
 तरगतानामनुपलंभात्तादर्थ्यनार्थवत्तन्निबंधनं । उपलंभेपिवामंदधीभिरनुपसंहरणीयानामुपसंहारफलंस्मृतिप्रणयनमितिनवे
 यर्थ्यं । धर्मस्यशब्दमूलत्वात् वेदमूलत्वात् । अशब्द मवेदमूलं । अनपेक्षं धर्मप्रमायामनपेक्षणीयंस्यादितिसूत्रार्थः । एवं
 स्मृतेःसकाशादुपजीव्यत्वेनयथाश्रुतेःप्राबल्यंतथाद्वैतश्रुतिग्राहिप्रत्यक्षस्याप्यद्वैतश्रुत्यपेक्षयाप्राबल्यमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्योपजी
 व्यत्वमुपपादयति ॥ तच्चेति ॥ अक्षेणग्राह्यत्वादित्यन्वयः ॥ यदाहीति ॥ दृष्टंचापेक्षितैकदेशग्राहिणामप्युपजीव्यत्वं । त
 द्विरुद्धग्रहणेतेनबाधश्च । यथाघटविभुत्वानुमानेपक्षग्राहिणाक्षेण । नरशिरःकपालशुचित्वानुमानेसाध्यग्राहकेणागमेन । म
 नौवैभवानुमानेज्ञानासमवाय्याधारत्वेहेतुग्राहकेणानुमानेन । किमुक्तव्यमपेक्षितशेषग्राहिणास्वरुद्धग्राहकस्यबाधइत्यर्थः ।
 ननुयथानुमानस्यव्याघादशेषप्रत्यक्षापेक्षा तथाप्रत्यक्षस्यापिस्वरूपसिद्धिप्रत्यनुमानापेक्षातुल्येत्याशंकयनिराकरोति ॥ यद्यपी
 ति ॥ इन्द्रियस्याज्ञातकरणतयाज्ञानजननाद्यनपेक्षा अनुमानादीनानुज्ञानजननार्थमेवतदपेक्षणादितिविशेषइत्यर्थः ॥ अक्षमा
 प्रामाण्येहीति ॥ व्याह्यादेरित्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽबाधितत्वमुक्तं । साध्याभावप्रमाविरहरूपाबाधितत्वस्यबाधे
 अनुमेयस्यबाधनियमात् । योग्यतायाश्चेतरपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावरूपायाःबाधेशब्दार्थबाध
 स्यावश्यकत्वमित्यर्थः । तत्रहेतुमाह ॥ अनुमेयस्येति ॥ व्याह्यादिनेत्यत्राप्यबाधितार्थकत्वमेवोक्तं ॥ अन्यथेति ॥ अनु

चयितुज्ञानकल्पयति । अष्टकार्कतव्यताविषयंचस्मृतिवाक्यमिति । नूनमयमष्टकार्कतव्यतावेदेत्येतावत्प्रथमंकल्प्यते । नश्रु-
तिस्वरूपनापितज्ज्ञानं । एवमर्थज्ञानेस्मृतिकारस्यकल्पितेपश्चाद्ज्ञानलिङ्गाज्ज्ञेयमृतार्थानुमानं । नश्रुतिकल्पनं । अथोच्येत ।
नखलुपरकीयेनज्ञानेनद्वादित्येवावार्थनिर्णयः । मूलानुसंधानसापेक्षत्वात् । तत्रस्मृतिकारस्यार्थविषयज्ञानमनुसंधानःस्मृत्यंत-
रमेवसंभावयेत् । तदपिचज्ञानस्यैवलिङ्गनार्थस्य । एवंचततःपूर्वतरमपिस्मरणज्ञानस्यैवलिङ्गनार्थस्येतिनक्वचिदर्थनिश्चयोलैगि
कोलभ्यतइतिश्रुतिरेवकल्पयितव्या । यद्येवंश्रुतावपितुल्यमेवतत्स्मृतिकारस्यमूलतयाश्रुतिज्ञानमेवप्रथमंकल्प्यतेनश्रुतिसद्-
भावः । श्रुतिविषयेणतुज्ञानेनज्ञेयभूतश्रुतिनिर्णयः । परज्ञानेनचतद्विषयश्रुतिनिश्चयोमूलानुसंधानसापेक्षः । मूलंचस्मृतिका-
रस्यस्मृत्यंतरमेव । तदपिचार्थज्ञानद्वारेणश्रुतिज्ञानस्यैवलिङ्गनश्रुतिसंज्ञावस्येतिनक्वचिकस्यचिदपिश्रुतिसंज्ञावनिश्चयोलैगि
कोलभ्यते । तेनयादिपरकीयज्ञानेनप्रागेवार्थनिश्चयस्ततोर्थस्मरणंपरपरयार्थस्यैवानुमानान्नश्रुतिसिद्धिः । अथस्मृत्यंतरमेवमूलं
स्यादंधपरंपरयानस्वरूपनिश्चयःस्यात् । एवमुभयथापिनश्रुतिर्नित्यानुमेयासिद्धीतीतिनतन्मूलत्वेनप्रामाण्यंस्मृतीनां । त-
दाहुः । “नैतासांश्रुतिमूलत्वेप्रत्यक्षादिप्रवर्तते । अर्थापत्तिस्तुनास्त्यत्रभ्रान्त्यादेरपिसंभवात् । नोच्छिन्नश्रुतिमूलत्वनित्यतो-
क्तिविरोधतः । पठितश्रुतिमूलत्वेस्मृतिप्रणयनंवृथा । नित्यानुमेयतायांतुमूलत्वेनवसंभवेत् । स्मृत्यामपिनास्मृत्कल्पनंह्युप-
पद्यत” इति । सिद्धांतस्तु । “वैदिकार्थप्रयोक्तृणांमादरेणपरिग्रहः । स्मार्तेषुवेदमूलत्वाविनानैवोपपद्यते । मन्वादयश्चवेदेषुप्रव-
ृत्त्वेनकीर्तिताः । तेनतद्वाक्यसत्यत्ववेदेनवावधारितं” । यद्वैकिंचिन्मनुरवदत्तभ्रंजमितिवेदेनैवमानवस्यग्रथस्यप्रमाणत्वा

स्तीथिवर्बीजात्कलमाङ्कुरस्येवनधूमादेस्तात्त्विकार्थसिद्धिरित्यतआह ॥ नचाद्यापीति ॥ ^{१०७}कृतनियमत्यागइति ॥ अनुमेय
 स्याबाधितविषयत्वादिनासमानयोगक्षेमत्वादितिनियमस्यत्यागइत्यर्थः । कारणविनापि^{१०८}कृतनियमत्यागेबाधकमाह ॥ अकस्मा
 दिति ॥ तथादृश्यत्वहेतुनामिथ्यात्वसिद्धिरपिनस्यादितिभावः । अत्रवदति सि० । 'एतावताहिव्याह्यादिसमानसत्ताकमनुमेयं
 सिध्यत्वित्यापत्तेःफलितोर्थः । सचास्माकमिष्टएव । नहिब्रह्मभिन्नकिंचिदप्यत्यन्ताबाध्यमस्ति । नचानुमेयादेव्याह्यादिनासमसत्ता
 कत्वनियमेष्यस्ति । व्यभिचारिणापिलिगेनसाध्यवतिपक्षेऽनुमितिप्रमादर्शनात् । ध्वनिधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविशिष्टत्वेनमिथ्या
 भूतरपिनित्यैर्विभुभिर्वर्णैः सत्याशाब्दप्रमितिः क्रियतइतिमीमांसकैरपिस्वीकारात् । गंधप्रागभावावच्छिन्नेधदेतात्त्विकव्याह्यादि
 मतापिपृथिवीत्वेनातात्त्विकगंधानुमितिदर्शनात् । प्रतिबिबेनबिबानुमितिदर्शनात् । नचतत्रापिबिबरहितावृत्तित्वेरूपाव्याप्तिस्ता
 त्विक्येवेतिवाच्यं । एवंसत्यवृत्तिगगनादेरपिव्याप्यतापत्तेः । नचतत्रबिबपूर्वकत्वमेवानुमीयतेबिबव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियो
 गित्वरूपेणप्रातिभासिकेनहेतुनेतिवाच्यं । प्रयुक्तत्वंनतज्जन्यजनकत्वादिरूपं । व्यतिरेकयोः परस्परतदभावात् । किंतुव्याप्यव्याप
 कभावः । तथाचबिबव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वहेतुः । सचाकाशादौव्यभिचार्येव । तस्मात्तत्रप्रतिबिबेनवबिबानुमानं । अ
 नुमेयस्यलिंगव्याह्यादिसमानसत्ताकत्वनियमस्यापास्तत्वात् । एतेनशब्देपियोग्यतासमानसत्ताकेनशब्दार्थेनभवितव्यं । योग्यता
 वाक्यार्थयोः समानसत्ताकत्वनियमादितिकथंवेदांतवाक्यार्थयोग्यताबाधेष्यबाधितः स्यादितिपरास्तं । वेदांतवाक्येअखंडार्थरूप
 वाक्यार्थबाधरूपायाः योग्यतायाः अप्यबाधाच्चेति । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तमनुमेयस्यव्याह्यादिनासमानसत्ताकत्वमिष्टमिति ।

मेयस्याबाधितार्थकत्वादिना तुल्ययोगक्षेमत्वाभावे ॥ प्रातिभासिकव्याख्या^{१०६।४}स्यादिमतेति ॥ प्रातिभासिकबाधितत्ववतेत्यर्थः ॥
^{१०६।४}व्यावहारिकव्याख्या^{१०६।५}स्यादिमतेति ॥ व्यावहारिकबाधितत्ववतेत्यर्थः ॥ व्यावहारिकेणाबाधेनेति ॥ व्यावहारिकव्याख्या^{१०६।५}दि
मतेत्यत्रातदुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाऽबाधितार्थकत्वमनुमानेभिहितं । संप्रतिघटादिगोचरप्रत्यक्षेव्यावहारिकेणाबाधेनविश्वस्य
तात्विकत्वसिद्धेर्दिलुच्यतइतिभेदः । ननुप्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वपक्षेप्रतिबिंबाधितार्थकत्वस्यासिद्ध्याकथमबाधितार्थकत्वस्या
नुमेयतुल्ययोगक्षेमत्वमित्यतआह ॥ प्रतिबिंबस्यमिथ्यात्वेपीति ॥ तन्मिथ्यात्वपक्षेपीत्यर्थः । तथाचप्रतिबिंबेपिव्यतिरेक
व्याप्तिसत्त्वादबाधितार्थकत्वमस्त्येवेत्यबाधितत्वतुल्ययोगक्षेमत्वमनुमेयस्यास्त्येवेतिभावः । ननुयादृशंसाध्यस्यसत्त्वमादायहे
तोरबाधितत्वंभवति तादृशमेवसाध्यस्यसत्त्वंहेतुनासिध्यति । धूमादेस्तुव्यावहारिकसाध्यसत्त्वमादायाबाधितत्वमुपपन्नमि
तिधूमादिगतेनाबाधितविषयत्वेनव्यावहारिकएववह्निःसिध्यति । दृश्यत्वस्याबाधितविषयत्वंतुतात्विकसाध्यसत्त्वगर्भे । अ
तोव्यावहारिकेणापिदृश्यत्वगतेनाबाधितविषयत्वेनतात्विकमिथ्यात्वसिद्धिः । धूमादिनानुव्यावहारिकवह्निसिद्धिरित्यत
आह ॥ नचधूमस्येति ॥ व्याप्तिशब्देनाबाधितविषयत्वं । धूमेविद्यमानमबाधितत्वंव्यावहारिकसाध्यसत्त्वेनाप्युपपन्नं । दृ
श्यत्वेविद्यमानमबाधितविषयत्वंतुतात्विकमिथ्यात्वविनानुपपन्नं । अतस्तात्विकमिथ्यात्वसाधयति । तथाचानुमेयस्याबाधित
विषयत्वेनतुल्ययोगक्षेमत्वानंगीकारेपिधूमादेर्व्यावहारिकवन्ह्यनुमितिरेव । दृश्यत्वादेस्तुतात्विकमिथ्यात्वानुमितिरेवेतिव्यव
स्थसिद्ध्यभावइत्यर्थः । ननुदृश्यत्वादेस्तात्विकार्थसाधनस्वभावादेवतथाविधार्थसिद्धिर्धूमादेस्तुतात्विकार्थसाधनस्वभावोना

तन्न । दृश्यत्वेन मिथ्यात्वानुमितेरवातात्विकविषयत्वापातेन निष्ठत्वात् । यच्चोक्तमनुमेयस्य व्याख्यादिना समानसत्ताकत्वनियमो सिद्ध इत्यादि । तदयुक्तं । व्याप्तिशब्देन बाधितविषयत्वस्योक्तत्वात् । तस्य चानुमेयसमसत्ताकत्वनियमात् । साध्यवति साध्यज्ञानजनके व्यभिचारिणिलिगेष्यबाधितविषयत्वस्य सत्त्वात् । रूपप्रागभावकालेरूपज्ञानजनके पृथिवीत्वव्याप्तिपक्षधर्मतयोः सत्त्वेष्यबाधितत्वस्याभावेन साध्यज्ञानस्य भ्रमत्वात् । अतएवाबाधितत्वं प्रमानुमितौ गुणइति नैयायिकाः । यच्चोक्तं वर्णेष्वपि द्यमानेन दैर्घ्यादिना सत्याशब्दप्रमितिः क्रियते इति । तन्न । दैर्घ्यस्याहेतुत्वात् । तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तस्य च वाक्यार्थसमसत्ताकत्वात् । तार्किकमते दैर्घ्यस्यापि सत्त्वाच्च । यच्चोक्तं प्रतिविषयदिबिबरहिता वृत्तित्वरूपा व्याप्तिस्तर्ह्यकाशस्यापि बिबरहिता वृत्तित्वेन विषयव्याख्यापत्तिरिति । तन्न । इष्टापत्तेः । पक्षधर्मता विरहादाकाशदेः परं नानुमिति हेतुत्वं । यच्चोक्तमखंडवाक्यार्थाबाधरूपयोग्यतावेदांतवाक्येष्वस्तीति । तन्न । वाक्यार्थस्याक्रियाकारकभावसंसर्गरूपस्याभेदसंसर्गरूपस्य वाखंडत्वविरोधात् । तस्मात्साधूक्तमनुमेयस्य व्याख्यादिना तुल्ययोगक्षेमत्वमिति । अनुमेयस्यानुमितिप्रामाण्येन तुल्ययोगक्षेमत्वमुक्तमुपपादयितुमाशक्तेः । ननु तथापीति ॥ प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनेति ॥ अतएवावेदकत्वेन लयर्थः ॥ रूपादिज्ञानेष्विति ॥ तथाच प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनेत्यसिद्धिरिति भावः । निर्विकल्पके प्रकारघटितप्रमाणस्य मिथ्यात्वेऽपि न तदर्थस्यातात्विकत्वमित्यत आह ॥ अथाबाधति ॥ अर्थाबाधरूपप्रमाणस्यार्थसत्त्वेऽप्यवसन्नतया प्रमाण्यबाधोर्थाबाधेति भावः ॥ नन्वर्थाबाधरूपप्रमाण्यमिथ्यात्वादर्थस्यापि मिथ्यात्वमिति न वाच्यं । अबाधितार्थविषयत्वं हि यस्मात्प्रमाण्यं तस्य मिथ्यात्वं प्रकृतेनार्थवाधात् । तद्वाधकप्रमाणासंभवात् ।

तस्यापि बाधावधित्वात् । किंतु तद्विषयत्वरूपसंबंधबाधात् । तथाचा बाधितार्थविषयत्वरूपप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वेऽपि नार्थो
मिथ्या । विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेऽप्यपरांशस्य सत्यत्वात् । यथा दंडबाधनिबंधनदंडिपुरुषबाधेऽपि पुरुषो न बाधित एवेति । अत्र
ब्रूमः । एवं सति वस्तुतोयो बाधितोऽर्थो मिथ्यात्वं तद्विषयायामिथ्यात्वानुमितेः प्रामाण्यं मिथ्येत्यंगीकुर्वतां मिथ्यात्वतदनुमित्योर्वि
षयविषयिभावसंबंधो नेत्युक्तं स्यात् । तथा सति मिथ्यात्वानुमितेर्मिथ्यात्वसिद्धार्थपरं प्रतिप्रयोगो गौरुद्धः स्यात् । मिथ्यात्वानुमि
तेऽस्तत्वावेदकत्वं च न स्यात् । न हि विषयत्वातिरिक्ततदावेदकत्वं नामास्ति । अथ मिथ्यानुमितेर्मिथ्यात्वविषयकत्वमस्ति । परंतु
मिथ्याभूतं तदिति चेन्न । वन्द्यनुमितिर्जरद्वयवाक्यंच मिथ्यात्वविषयकमिति कस्यचिद्भ्रममादाय तयोरेपि मिथ्यात्वे प्रमाणत्वं स्या
दिति ॥ यन्त्रप्रामाण्यमिति ॥ साक्षात्परस्याहेतुरुपजीव्यशब्देन विवक्षितः । येन नैदं रूप्यमिति ज्ञानं प्रति इदं रूप्यमिति स्या
प्युपजीव्यत्वं स्यात् । किंतु यत्प्रामाण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयो यत् तत्तस्योपजीव्यं । इदं रूप्यमिति ज्ञानं नुनेदं रूप्यमिति ज्ञानप्रा
माण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयो नेति न तस्योपजीव्यत्वमिति भावः । प्रामाण्यप्रयोजकत्वं च यो गेक्षमसाधारणं विवक्षितं । तत्र स्वरू
पसिद्ध्यर्थमित्याद्यप्रकारयोगरूपमुदाहरति ॥ इह चेति ॥ अत्रापि व्याख्याद्यादीत्यनेनानुमितिप्रामाण्यप्रयोजकमबाधितत्वं विव
क्षितं । अबाधितत्वज्ञानप्रामाण्येऽनुमित्यप्रामाण्यस्यावश्यकत्वं । न तु व्याप्तिज्ञानप्रामाण्येऽप्यनुमित्यप्रामाण्यं । कूटलिंगाद
पि जायमानस्य साध्यवतिसाध्यज्ञानस्य यथार्थत्वादित्यर्थः । अपवादनिरासार्थमिति द्वितीयप्रकारं गेक्षमरूपमुदाहरति ॥ सर्वज्ञ
त्वेति ॥ ब्रह्मबुद्ध्यप्रामाण्यइत्युपलक्षणं । जीवबुद्ध्यप्रामाण्यइत्यपि द्रष्टव्यं । ऐक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धिजीवमनूद्यतस्य ब्रह्मत्वं वा

श्रुतिसिद्धब्रह्मवानुदात्तस्यजीवत्वंवा उभयानुवादेनाऽभेदोवाविधेयः । सर्वथाप्युपजीव्यविरोधान्नश्रुतिरैक्यप्रमाणं । प्रत्यक्षेण जीवस्यब्रह्मतोभिन्नत्वेन श्रुत्याचसर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिनाब्रह्मप्राहिण्याब्रह्मणस्तद्भिन्नत्वेनानुभूयमानाजीवाद्भिन्नत्वेनग्रहणात् । सर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिप्रकारकब्रह्मरूपधर्मिज्ञानप्रामाण्येजीवरूपधर्मिज्ञानप्रामाण्येचब्रह्मजीवरूपधर्मिणोरसिद्ध्यापत्त्याब्रह्मात्मैक्यबुद्धेःप्रामाण्यनसंभवतीत्येक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधइत्यर्थः । तदुक्तं “शास्त्रगम्यपरेशानाद्भेदःस्वात्मनइयते । अनुभूतिविरोधेनकथमेकत्वमुच्यते” इति । “सर्वज्ञादिरुणंजीवाद्भिन्नज्ञापयतिश्रुतिः । ईशंतामुपजीव्यवततेह्येक्यवादिनी” तिव । नचवनिषेध्यापकेइदंरजतमितिज्ञानेउपजीव्यत्वेनदंरजतमितिनियेधज्ञानंप्रत्यस्तीत्याह ॥ प्रतिषेध्यज्ञानांप्रामाण्यइति ॥ उक्तप्रकारद्वयमापिइदंरजतमितिज्ञानप्रामाण्यस्यनेदंरूप्यमितिज्ञानप्रामाण्यप्रतिनास्तीतिनतत्तस्योपजीव्यमित्यर्थः । उपजीव्यतायांप्रकारंतरमाह ॥ यद्वति ॥ इदंरूप्यमितिधीश्चेति ॥ इदंरूप्यमितिधीश्चनधर्म्यपकत्वोनोपजीव्या । धर्मीणइदमंशस्य नेदंरूप्यमित्यनेनवसिद्धेरित्यतउक्तं प्रतिषेध्यार्थकतयावेति । तर्हिइदंरूप्यमितिज्ञानंप्रत्युपजीव्यत्वेनप्राबल्यस्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ यावच्छक्तीति ॥ उपजीव्यस्यथोचितपरीक्षायांसत्यामप्युपजीव्यत्वेनबाधेनदोषः अशोधितेअपरीक्षिते । उपजीव्यत्वेनबाधेनसत्यापिनदोषइत्यर्थः ॥ नहीति ॥ परेणवेदांतवाक्येनपूर्वस्यप्रत्यक्षस्यापच्छेदन्यायेनबाधइतिवदतस्तवमेतपीत्यर्थः ॥ परीक्षितत्वचेति ॥ इदंरजतमितिज्ञानस्योपजीव्यत्वेपिपरीक्षाविरहाच्चोत्तरज्ञानंप्रतिबाधकत्वमित्यर्थः । ननुशुक्तिरूप्याभे

दज्ञानेपिशुक्ल्यशेपरीक्षास्तीत्यतउक्तमंशइति । अभेदांशइत्यर्थः । नन्वनुव्यवसायादिविषयत्वरूपपरीक्षारूप्येप्यस्तीत्यतआह
 ॥ सजातीयविजातीयाभ्यांसंवादस्ताभ्यांविंसादस्याभावश्चपरीक्षा । नत्वनुव्यवसायादिरूपप्रमाविषयत्व
 रूपापरीक्षेत्यर्थः । रूयज्ञानवज्जगत्सत्यत्वज्ञानेपिपरीक्षानास्तीतिनतदुपजीव्यमप्यद्वैतांगमस्यबाधकमित्यतआह ॥ जगत्स
 त्यत्वप्रत्यक्षइति ॥ जगत्सत्यत्वप्रत्यक्षेसजातीयसंवादमाह ॥ सन्धदइतिज्ञानान्तरमिति ॥ विजातीयसंवादमाह ॥ घटा
 र्थक्रियेति ॥ सजातीयविजातीयविंसादाभावमाह ॥ प्रत्यक्षइति ॥ निषेध्यापिकेति ॥ तथाचोपजीव्येत्यर्थः । भेदश्रु
 तेःसजातीयसंवादमाह ॥ साक्षिप्रत्यक्षमिति ॥ उपलक्षणमेतत् सुरनरादिषुविचित्रशक्तितदभावादिरूपविजातीयसंवादो
 प्यस्तीतिबोध्यं । विंसादाभावमाह ॥ अदोषत्वादिति ॥ परीक्षितमितीति ॥ परीक्षिताचपरीक्षितंचपरीक्षितं नपुंसकम
 नपुंसकेनेत्यादिनैकशेषकवद्भावौ । एवंतदपीत्यत्रापि । ननुसजातीयसंवाददिरूपायाःपरीक्षायाअपिज्ञानरूपत्वात्तत्राप्यना
 श्वासेतत्रापिपरीक्षांतरानुसरणेऽनवस्थास्यादित्यतआह ॥ इत्थमेवेति ॥ यद्वापरीक्षायांसत्यामपिपरीक्षणीयेज्ञानेऽनाश्वासे
 दोषमाह ॥ इत्थमेवेति ॥ तज्ज्ञानइति ॥ निर्दोषज्ञानइत्यर्थः । अत्रवदंतिसि०नोपजीव्यविरोधः । यत्स्वरूपमुपजीव्य
 तेतन्नबाध्यते । बाध्यतेचतात्विकत्वाकारः । सचनोपजीव्यते । कारणत्वेतस्याप्रवेशात् । तदुक्तं । “पूर्वसंबन्धनियमोहेतुत्वे
 तुल्यएवनौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथावृथे” ति । किंचापेक्षितत्वमात्रेणचेदुपजीव्यतातयाचबाधकत्वं तदाऽपेक्षित
 प्रतियोगिग्राहकत्वेनदंरजतमितिभ्रमस्यबाधोपजीव्यत्वात्कथंनदंरजतमितिबाधबुद्धिस्ताद्विरुद्धोदियात् । अथनिषेध्यापकतया

प्रतियोगिज्ञानत्वेनतस्योपजीव्यत्वेपितत्प्रामाण्यनोपजीव्यं । नहिप्रतियोगिप्रमात्वेनाभावज्ञानकारणता । गौरवात् । प्रतियोगिभ्रमादप्यभावज्ञानदर्शनाच्च । किंतुतज्ज्ञानत्वेनैव । लाघवात् । अतस्तद्विरुद्धविषयकज्ञानमुदियादेवेतिब्रूषे तुल्यमिदंप्रकृतेपि । पक्षज्ञानत्वेनकारणता । ननुतत्प्रमात्वेनापीति । यच्चोक्तं । परीक्षितत्वविशिष्टमुपजीव्यत्वंप्राबल्येतंत्रमिति । तन्न । परीक्षाहिसंवादविमंवादाभावदोषाभावादिरूपा । तथाचस्वसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वं प्रामाण्यस्यव्यवस्थायते । धृमेनस्वसमानदेशकालीनवह्निरेव । तथाचव्यवहारदेशमात्राबाध्यत्वंदेहात्मैक्यसाधारणंपरीक्षितप्रामाण्येव्यवस्थायपितं । कथमत्यंताबाध्यत्वाभावग्राहकानुमानागमयोःप्रवृत्तिर्नस्यात् । तस्माद्विश्वसप्रमाणतदाभासव्यवस्थाजीवेशभेदादिकंचव्यावहारिकमित्युपपन्नमेवसर्वजगन्मिथ्ये” ति ॥ अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तंयत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्नवाध्यतेइत्यादि । तन्न । अवाधितत्वादस्तात्त्विकत्वस्वबाधेनमित्यादेःप्रामाण्यस्यदुर्लभत्वापत्तेरित्युक्तत्वेनसत्वातभावैवहेतुत्वस्वकत्वव्यात् । यच्चोक्तमपेक्षितत्वमात्रेणचोपजीव्यतेत्यादि । तदपिन । यत्प्रामाण्यप्रयोजकप्रामाण्याश्रयोयत्तत्तस्योपजीव्यमित्युक्तत्वात् । रूयज्ञानंनतथेतितनतदुपजीव्यं । यच्चोक्तंपरीक्षयास्वसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वंप्रामाण्यस्यव्यवस्थाप्यतइत्यादि । तदपिन । मिथ्यात्वानुमितेःस्वदेशकालयोरपिघटादिनिषेधविषयत्वेनोपजीव्यविरोधस्यदुष्परिहरत्वात् । पारमार्थिकत्वाकारणनिषेधस्यनिर्धर्मिकात्मनोपिसंभवाच्चेति । यद्यपीदंरूप्यमितिधीर्धर्म्यपकत्वेननोपजीव्यधर्मिणइदमंशस्यनेदंरूप्यमित्यनेनैवसिद्धेः तथाव्यभ्युपेत्याह ॥ यद्यपीति ॥ नेदमित्यत्रेदमंशमात्रधर्मि । नतुरजतत्वविशिष्टं । इदमंशमात्रेरूप्यनिषेधमात्रेणैवेष्टसिद्धेः ।

एवं च यदुपजीव्यं तन्न बाध्यं । इदमंशमात्रस्याबाधात् । यच्च बाध्यं रजतत्ववैशिष्ट्यं न तदुपजीव्यं । रजतत्वविशिष्टस्याधर्मित्वादि
 त्यर्थः । नन्वेवं मिथ्यात्वानुमानैक्यवाक्येऽपि घटस्वरूपमात्रं ब्रह्मस्वरूपमात्रं च धर्मि । ननु सत्त्वविशिष्टघटस्वरूपं सार्वज्ञादिविशिष्टं
 ब्रह्मस्वरूपं वा धर्मि । एवं च यदुपजीव्यं तन्न बाध्यं यच्च बाध्यं न तदुपजीव्यमिति न मिथ्यात्वानुमानैक्यश्रुत्योरुपजीव्यविरोध इत्यत
 आह ॥ ^{११०।११}शिष्टमिति ॥ मिथ्यात्वानुमानेन घटस्वरूपस्यापि बाध्यमानत्वेन धर्मिन्नाहकविरोधो मिथ्यात्वानुमानस्यास्येव । ऐक्य
 वाक्येऽपि किंसावज्ञादिनाभावरूपेण निर्दुःखादिना अभावरूपेण वाऽसाधारणधर्मेण ब्रह्मोद्देश्यं चित्त्वादिना साधारणधर्मेण वा स्वरू
 पेणैव वा । आद्ये सुस्थ उपजीव्यविरोधः । द्वितीये चित्त एव जीवैक्यं सिद्ध्येत् । ननु ब्रह्मणः । तच्च ममापि संमतं । न तृतीयः ।
 शब्देनासाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देशस्यासाधारणधर्मिणा सिद्ध्यभावेनोपजीव्यविरोधस्य तादवस्थ्यात् । साधारणस्वरूपोद्देशे
 च ब्रह्मैक्यसिद्धेरित्यादिवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसुततर्काबुधैः ^{११०।१२}पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यां प्रत्यक्षस्योपजीव्यता
 ॥ प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वेन प्राबल्यं ॥ ११ ॥ ४ ॥ ४ ॥ औदुबरीमिति ॥ औदुबरीनामज्योतिष्टोमे क्रतुसदोमं तपे विद्यमा
 नाऽनुवरमयी स्थूणा । तां स्पृष्ट्वा उद्गातानामऋत्विक्कृगानं कुयौ दिति श्रुत्यर्थः ॥ ^{११०।१३}एवेति ॥ कदाचन स्तररीरासिनेन्द्रसश्चसिदाशुषेह
 त्येतथा इन्द्रप्रकाशिकाऋचागार्हपत्यमग्निमुपतिष्ठते ॥ ^{११०।१३}शरमयमिति ॥ शराः कुशसदृशतृणविशेषाः । तेषां शराणां विदित्तर
 णार्थं बहिर्भवति ॥ ^{११०।१३}औदुबरीति ॥ तामूर्ध्वदेशेन वा ससावेष्टयतीति विहितं यदौदुबयाः स्थूणायाः वेष्टनं तत्सर्वप्रदेशेष्वप्यौदुबयाः क

तैव्यमित्येतमर्थं औदुम्बरीसर्वावेष्वयितव्येति स्मृतिः प्रतिपादयति । साचस्वमूलभूतां श्रुतिमनुमापयति । अनुमानं चैवं । औदुम्बरीश्रुत्युक्तसर्ववेष्वनयुक्ता । बाधकाभावे सा तिसर्ववेष्वनप्रतिपादकस्मृतियुक्त्वात् । यद्यदर्थप्रतिपादकस्मृतियुक्तं तच्छ्रुत्युक्तं तदर्थयुक्तं यथासंमतमिति सामान्यव्याप्तिः ॥ न द्रसंश्चसीति ॥ कदाचन स्तरीरसीति मन्त्रः श्रुत्युक्तद्रशेषकः । बाधकाभावे सतीं द्रप्रकाशनसामर्थ्योपेतत्वात् । यद्यल्लकाशनसमर्थं तत्तथा यथासंमतं ॥ चोदनाल्लिङ्गसामर्थ्येणेति ॥ सोमरौद्रः श्रुत्युक्तकुशबर्हिषः कुशश्रुतियुक्तपौर्णमासचोदनासहशनिर्वापशब्दद्विदेवतादियुक्तचोदनायुक्तत्वात् । यद्यत्सहशचोदनाल्लिङ्गं तत्तथा यथासंमतमिति । अधिकरणविचारस्त्वेवं प्रथमस्य तृतीयैव विचारितं । विरोधे त्वनपेक्ष्यस्यादसति ह्यनुमानं । ज्योतिष्टोमे स दोना मकस्य मन्दपस्य मध्ये किंचिदौदुम्बरीसंज्ञमुदुम्बरवृक्षस्य द्विशिखकाष्ठं निखन्य स्थाप्यते । तस्या औदुम्बर्याः सर्वा औदुम्बरीवेष्वयितव्येति स्मृत्या सर्ववेष्वनविहितं । प्रत्यक्षेण वेदेन औदुम्बरीस्पृष्ट्वाद्वायुदित्यनेन स्य शोविहितः । तदेव जातीयां प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धां स्मृतिमुदाहृत्य किं प्रमाणमप्रमाणं वेति । पूर्वपक्षस्तु । श्रुतिवदेव तद्विरुद्धापि स्मृतिरपि प्रमाणं । ननु श्रुतिमूला स्मृतिः प्रमाणं न च श्रुतिविरुद्धायाः स्मृतेर्मूलं श्रुतिरस्ति । अतो न स्मृतिः प्रमाणमिति चेत् । मैवं । श्रुतिविरुद्धस्मृतिमूलश्रुतेरपि संभवात् । तस्माद्यत्र द्वयोः श्रुत्योरसंभवस्तत्रैकविषयेण प्रत्यक्षेण तदविषयानुमानं प्रमेयापहारादनायासेन निराक्रियते वह्निविवर्शैत्यानुमानं । यत्र तु द्वयसंभवस्तत्र तु शीघ्रं प्रवृत्तमपीतरस्य विषयमपहरतीति तद्विषयमनुमानं न शक्नोति प्रतिषेधुं । संभवति च युगपदनुपसंहरणीया र्थमपि श्रुतिद्वयं । ग्रीहियवबृहद्रथं तरग्रहणाग्रहणविषयश्रुतिवदिति प्रत्यक्षेणापि स र्शनविधिना सर्ववेष्वनश्रुत्यनुमानं न शक्य निरा

कर्तुं । कथं तर्हि श्रुतिलिंगादिषु पूर्ववर्णेनोत्तरस्य बाधस्तत्रापि श्रुतिद्वयसंभवात् न ह्यस्य कल्यानिराकर्तुं शक्या । उच्यते । नैवा
 त्र प्रमेयापहारनिबन्धनो बाधः । किंतु कल्पनामूलोच्छेदनात् । यावद्धिमंत्रास्मानमनवगतप्रयोजनप्रकरणीचाकृतार्थातावदेव त
 स्तिद्वयर्थश्रुतिकल्पनप्रमाणवत् । यदा तु ह्यस्य श्रुत्या द्वयोरपि नैराकांक्ष्यं तदामूलोच्छेदादाकांक्षाधीना श्रुतिकल्पनानोन्म
 ज्जति । अत्र तु प्रत्यक्षया श्रुत्या न स्मृतेर्मूलाकांक्षानिवर्तते । यतो मूलोच्छेदादनुमानविरोधः स्यात् । अतो त्रानुमानस्य प्रत्यक्षेणा
 विरोधात् विरुद्धानामपि प्रामाण्यमिति प्राप्तौ भिधीयते । अशक्यार्थविषयता हि मूर्धाभिषिक्तं श्रुतीनामप्रामाण्यनिदानं सागरंतरे दि
 त्यादिवत् अशक्यं संस्पृशता वेष्टयितुं वेष्टयित्रा स्पृष्टुं वा । तदुक्तं । “अप्रामाण्यं विरुद्धानामशक्यार्थविधानतः । औदुर्बरीनशक्नो
 तिसर्वा वेष्टयितुं स्पृशन् । वेष्टितां चापि संस्पृष्टुमतो न्योन्यविरोधतः । प्रमेयापहृतेरेव बाधः स्याद्द्विर्ह्येत्यवत्” इति । अतो वेष्टये
 त्स्पृशेदित्यशक्यार्थविधानान्न तावदुभयोरपि प्रामाण्यं संभवतीत्यवश्यमन्यतरद्वयधितव्यं । तत्र प्रत्यक्षेणानुमानस्य बाधो ग्रावि
 वशैत्यानुमानस्येति सिद्धमप्रामाण्यं स्मृतीनां श्रुतिविरुद्धानां । ब्रह्मादौ तु द्वयोरपि प्रत्यक्षत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वाच्चैकेनेतरस्य बा
 धः संभवति । विरुद्धानर्थत्वाच्च न द्वयोरंजस्येन प्रामाण्यं । न चाप्रामाण्यमविद्यमानदोषयोः संभवतीति गत्यंतराभावादुभयोरपि
 पाक्षिको बाधः कल्प्यते । न चैवं शास्त्रस्याप्रामाण्यं । यथा सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रबाधितस्यापि नाप्रामाण्यं तद्विहापि । न
 नु बाधितं च भवत्यप्रामाण्यं न भवतीति व्याहृतमेतत् । सत्यमेव । न त्वत्र परमार्थतः शास्त्रार्थो बाध्यते । किंतु प्रतिपक्षमनालोच
 यतो यः शास्त्रस्य स्वरसतः सार्वत्रिकः प्रत्ययः सोऽत्र बाध्यते । तद्वाधाच्च पाक्षिकानुमानपरत्वं शास्त्रस्याध्यवसीयते । न चैवं स्मृति

वशेन श्रुतिस्वरूपभेगेन स्यशनस्य पाक्षिकत्वकल्पयितुं शक्यते । स्मृतेः स्वरसतो प्रमाणत्वेन श्रुतिबाधा सामर्थ्यात् । श्रुतिकल्पनस्य प्रत्यक्षश्रुतिविहितस्य शर्शनविरोधेन विरुद्धत्वात् । ननु पाक्षिकत्वेनापि प्रत्यक्षश्रुतिरुपपद्यते । यस्मिन्पक्षे सानास्ति तत्र स्यशर्भावेन वेष्टनस्यापिशक्यानुष्ठानत्वात्तद्विषयश्रुतिकल्पनमनुपपन्नमिति चेत् न । इतरेतराश्रयात् । स्वरसतो हि श्रुतिवाक्यादपाक्षिकं शर्शनं गम्यते तस्मिंश्चापाक्षिकेन स्मार्तश्रुतिकल्पनमशक्यत्वात् । न हि स्पृशता वेष्टयितुं शक्यते । तत्र स्यशनस्य पाक्षिकत्वे सति शक्यार्थस्मृतिकल्पिता श्रुतिरात्मानं लभते । तस्यांचलब्धात्मिकायां तद्विरोधात्स्यशनस्य पाक्षिकत्वमिति तरेतराश्रयत्वं स्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धास्मृतिरप्रमाणं । तस्मात्सर्ववेष्टनस्मृतिरूपमनुमानं प्रत्यक्षविषयस्य शर्शनश्रुतिविहितस्य शर्शविरुद्धसर्ववेष्टनश्रुतिसाधकं न भवति । किंतु स्वयमेवाप्रमाणं भवति यथा तथा दृश्यत्वादि लिंगरूपमनुमानमपि सन्धदइत्यादि प्रत्यक्षविरुद्धमिथ्यात्वसाधकं न भवति । स्वयमेवाप्रमाणं भवतीत्यर्थः । नन्वनुपपन्नो भाष्यकारोक्तापवादाधिकरणसिद्धसर्ववेष्टनस्मृतिरूपोद्घातः वार्तिककारदर्शिताधिकरणभंगप्रकारेण सर्ववेष्टनस्मृतिमूलस्य सर्ववेष्टनश्रुतेः सत्त्वेन सर्ववेष्टनस्मृतेरपि प्रमाणत्वात् । तथा हि मन्वादिग्रन्थजातस्य शिष्टग्रहणे हेतुकं । कल्पितं वेदमूलत्वं कथं पुनरपोद्यते । किंच बाधकसद्भावात्साधकाभावतोऽथवा । श्रुत्यभावोऽस्येति तदनेद्वाप्युपपद्यते ॥ न तावद्दृश्यादर्शनबाधकं । सर्वशाखानुपलंभात् । न च श्रुत्यभावोऽनियतं किंचिद्विगद्व्ययते । विरुद्धश्रुतिदर्शनतुषोडशिग्रहणादिश्रुतिभिरनैकांतिकं । नापि साधकाभावः । न हि स्वप्रमाणप्रवृत्त्यभावमात्रेण वस्त्वभावानि श्रयः । सर्वपुरुषप्रमाणाभावस्त्वसिद्धः । स्मृतप्रत्यक्षस्य तद्ग्रन्थानुमितस्य सत्त्वात् । नित्यानुमेयत्वे हि सर्वेषामिह नुमानमेव प्रमाणं

स्यात् । तच्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेनोदेतीति सर्वपुरुषाणां साधकप्रमाणाभावादीषत्करमभावावधारणस्यात् । न च तदस्ति । अंध
 परंपरादोषात् । अतः स्मर्तुपुरुषांतराणामिह प्रत्यक्षसंभवात् । तस्य चात्मप्रत्यक्षतुल्यत्वान्न सा तश्रुतिनिराकरणं । तदुक्तं ।
 “आत्मीयात् परकीयस्य दौर्बल्यं न हि किंचन । प्रत्यक्षत्वाविशेषेण स्वप्रत्यक्षसमहितत्” इति ॥ ततश्चात्मीयपरकीयप्रत्यक्षविषय
 श्रुतिविहितयोः स्पर्शनवेष्टनयोरुल्यक्ष्यतया विकल्पएव । स चांशे बाधएवेति सर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानमपि स्पर्शनश्रुतिप्रत्यक्षस्य बा
 धकमेवेति चेन्मैवं । परकीयप्रत्यक्षादप्यात्मीयप्रत्यक्षस्य विस्मंभणीयतया परप्रत्ययमनादप्यात्मीयप्रत्ययैर्नैव व्यवहारः क्रियते । अतो
 न्न स्पर्शएवानुष्ठीयते । न तु सर्ववेष्टनमिति फलतो प्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां । यथाहुः । यावदेकं श्रुतौ कर्म स्मृतौ चान्यत्र
 तीयते । तावत्तयोर्विरुद्धत्वे श्रुत्यनुष्ठानमिष्यते” इति ॥ विरोधे त्वनपेक्षस्यादिति श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे यत्प्रमाणांतरानपेक्षश्रुति
 चावश्यकं तदेव ग्राह्यं । असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्ययानुमाने क्लेशाश्रयणमिति सूत्रार्थः । नन्वौदुंबर्गः सर्ववेष्टनमशक्यं यो हितस्याः प्र
 देशोऽधोभागस्य वेष्टयितुमशक्यत्वात् । वेष्टयित्वापि गते निक्षेपसंभवात् । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धस्मृतौ त्रिमूलश्रुतिर्यावन्न
 स्वस्य प्रत्यक्षविषयस्तावदनुष्ठानमात्रं । ततः परं तु विकल्पइति स्मृत्यनुमानं न प्रत्यक्षबाधस्येष्टे । तस्माद्युक्तो दृष्टांत इति ॥ मंत्रसा
 मर्थ्यरूपेणेति ॥ एतच्च श्रुतिलिङ्गाधिकरणे निरूपितप्रायमिति पृथक्कनोच्यते ॥ चोदनालिङ्गस्यैव रूपेणेति ॥ दशमाध्याये
 चतुर्थपादे चितितं । चोदनालिङ्गसंयोगेन तद्विकारः प्रतीयते । सोमरौद्रवरौश्रूयते शरमयं बर्हिर्भवतीति तत्र किं दाशपाणमा
 सिकाः कुशाः न निवर्तते निवर्तते वेतिसंदेहे शराणां कुशानां चोपदेशातिदेशरूपप्रमाणवत्तया गतत्वात् समुच्चयइति पूर्वपक्षः । बर्हिः

अद्वयौष्ण्यप्रत्यक्षात्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षयोरर्थक्रियासंवादश्रुत्यनुग्रहाभ्यांप्राबल्येनानुमानबाधकत्वे । अपरीक्षितप्रत्यक्षाहि
 परीक्षितानुमानापेक्षयादुर्बलं नीलं न भइति प्रत्यक्षमिव न भोनीरूपत्वानुमानापेक्षया । अतो न सामान्यतो दृष्टमात्रेण सर्वसंकरापत्ति
 रिति । अत्रोच्यते । सुखपर्यंतपरीक्षायाः जगत्सत्यत्वप्रतिपादकश्रुत्यनुग्रहस्य सन्धटइति प्रत्यक्षेऽपि सत्त्वेन तस्याप्यनुमानापेक्षया
 बलवत्त्वात् । त्वन्मते अस्तीत्येवोपलब्धव्यइत्यादीनामप्यखंडार्थत्वेनात्मनिस्थायित्वेऽसंसारप्रतिपादकत्वाच्चेति साधूक्तं कालाल्य
 यापदिष्टोच्छेदः स्यादिति ॥ तथा च शृंगित्वइति ॥ अत्रवदंति । सि० अयोग्यशृंगादिसाधने प्रत्यक्षबाधस्यासंभवेन तत्र व्याप्ति
 ग्राहकतर्केष्वाभासत्वस्य तथापि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थायाम्भयसमाधेयत्वात् । न हितर्काभाससध्रीचीनमनुमानं प्रमाणमिति के
 नाप्यभ्युपेयतइति । अत्रोच्यते । शृंगस्य योग्यत्वनिधमाच्छृंगानुमानस्य योग्यशृंगविषयत्वेन तत्र प्रत्यक्षबाधस्य संभवात् । अन्य
 थाऽनौष्ण्यस्यातीन्द्रियत्वोक्तिसंभवेन तत्रापि बाधोद्भावनमसंभविष्यात् । तस्मात्प्रत्यक्षस्यानुमानाबाधकत्वेऽप्युत्वादिना शृंगादि
 साधनमपि स्यादेवेति साधूक्तं ॥ घटवृत्तित्वादिनेत्यर्थः । तेन चित्त्वादीनां दृष्टान्तत्वसंभवो न वाऽ
 सिद्धिरिति ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुधैः पक्षशृंगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यामक्षं नो लिंगबाधितं ॥ प्रत्यक्षस्य अनुमा
 नबाध्यत्वे बाधकं ॥ १२ ॥ ४ ॥ तस्माद्भूमएवेति ॥ अर्थवादाधिकरणे “शास्त्रदृष्टविरोधाच्चे”ति पूर्वपक्षसूत्रेण तस्माद्भू
 मएवाग्नेर्दिवाददृशेनार्चिसस्मादर्विरेवाग्नेर्न कंददृशेन धूमइत्यादीनां दृष्टविरोधादप्राप्त्यभावात् “गुणवादस्तु” इति सिद्धांतसू
 त्रेण गुणवादमभ्युपेत्य प्रामाण्यमुक्तं । तथाहि “सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोति अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहे”ति

शब्दलक्षिते बहिःकार्येशराणां विधायकस्य वचनस्य प्रत्यक्षत्वात् तैरेव कृतस्वकार्याणां कुशानां प्रापकस्य कुशसाधारणस्यातिदेशवा-
क्यस्य कल्पनं न प्रवर्तते किंतु कुशव्यतिरिक्तां प्रापकस्यैव तस्यानुमानमिति प्रापकाभावात् कुशानि वर्तत इति सिद्धांतः । चोदनायाः
यल्लिङ्गनिवर्पति जेत्यादि शब्दः अष्टाकपालादिसंख्या एकद्विदेवत्वादितत्संयोगेन तत्सारूप्येण तद्विकारप्रतीयते इति सूत्रार्थः ॥
सर्ववमीमांसोन्मूलिता स्यादिति ॥ अत्रवदंति । सि० किमिदमापाद्यते श्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षमनुमानैर्बाधेतेति वा प्रत्य-
क्षविषयीभूतं श्रुतित्रयमिति वा । नाद्यः । विरोधाभावेन तद्बाध्यबाधकभावस्य शास्त्रार्थत्वाभावात् । अस्माभिरनभ्युपगमाच्च ।
अनुक्तोपलंभमात्रत्वेन निरनुयोज्यानुयोगापत्तेः । अतएव न द्वितीयः । प्रत्यक्षविषयभूतस्य श्रुतित्रयस्य लिंगबाधकत्वपरेपि शास्त्रे
प्रत्यक्षस्य लिंगबाध्यत्वेऽपि विरोधाभावात् । न हि शब्दप्रत्यक्षयोरैक्यमस्ति । शब्दस्य सर्वप्रमाणापेक्षया बलवत्त्वाङ्गीकारादिति ।
अत्रोच्यते । आद्यस्तावद्युक्तः । न च श्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षस्यानुमानैर्विरोधाभाव इति वाच्यं । प्रत्यक्षविषयश्रुत्याऽस्य शानुकूलसर्व-
वेष्टनं गार्हपत्यशेषत्वं शरबहिष्कृत्य च प्रतिपाद्यते । अनुमानैस्तु सर्ववेष्टनं इंद्रशेषत्वं कुशबहिष्कृत्य च प्रतिपाद्यत इत्यर्थविरोधकृत-
श्रुतिविरोधपूर्वकप्रत्यक्षानुमानानामस्ति विरोधः । अतएव तार्तीयोप्राप्तबाध इत्युच्यते । यथाहुः । “कल्पस्य शास्त्रस्य तु कल्पनं
यच्चिरुद्ध्यते मूलनिवृत्तेन । क्लृप्ते न शीघ्रिण फलापहारादप्राप्तबाधं तमुदाहरती”ति । तस्मादस्यैव प्रत्यक्षस्यानुमानैर्विरोधः । द्वितीयो-
पियुक्तः । प्रत्यक्षविषयस्य श्रुतित्रयस्य श्रुत्यनुगुणानुमानबाधकत्वं हि प्रत्यक्षविषयत्वेन न तु श्रुतित्वमात्रेण । अनुमिताया अपि श्रुतेः
प्रत्यक्षश्रुतिबाधकत्वप्रसंगात् । तस्मात्साधूक्तं सर्ववमीमांसोन्मूलिता स्यादिति ॥ अग्र्योक्तं प्रत्यक्षं चेति ॥ अत्रवदंति । सि०

भवत्सिद्धांतइत्यादौ नहितेषांमुख्यमभिधेयमस्ति येनतत्सादृश्याद्गौणत्वस्यात् । उच्यते । मुख्यमर्थवदं त्येवशशशृंगादिकागिरः ।
 असाद्विशेषतत्रापिविशेषोस्तीतिवक्ष्यते । असत्यप्यसत्त्वाविरोधीशेषोस्तीत्यनिर्वाच्यसाधकत्वातिबाधान्यथानुपपत्तिभेदग्रंथका
 रएववक्ष्यति । तस्माद्देहिगौण्याः संभवाद्यजमानः प्रस्तरः यजमान एककपाल इत्यादिषु विचार्यते नामधेयं वा गुणविधिविर्वाड्यवादेवे
 तिसं देहसामानाधिकरण्यादेकमितरस्य नामधेयं प्रस्तरशब्दे वा यजमानस्य जमानशब्दे वा प्रस्तरस्येति पक्षो भिन्नार्थत्वेन प्रसिद्धत्वा
 न्नैकमितरस्य नामधेयं भवितुमर्हतीति निरस्तः । नापि तृतीयः । अर्थांतरवचनेनार्थांतरवचनस्य स्तुत्यसंभवात् । अष्टाकपालादिभिस्त्व
 वयवद्वारेण स्तुतिरुक्ता द्वादशकपालस्य न च प्रस्तरावयववचनेन यजमानशब्दः । येन स्तुतिः स्यात् तस्मादन्यतरकार्येन्यतरविधानं
 गुणविधिः । तत्रापि यजमानस्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तौ यजमानः प्रस्तरशब्दलक्षितेषु गंधरणादौ प्रस्तरकार्ये विधीयते तस्माद्गुणविधिर
 ति प्राप्तेरभिधीयते । यजमानस्य स्रग्धारेण विनियुक्तस्य स्वपदार्थकरणविरोधात् प्रस्तरवच्च सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणापत्तेरक
 पालवच्च सर्वहुतकरणात्सर्वतंत्रपरिलोपः स्यात् । तस्मादर्थवादः कथं परशब्देन परस्य स्तवनं सामानाधिकरण्यं वा गुणादिति ब्रूमः ।
 कथमगुणवचनो गुणमभिदध्यात् । नाभिदधाति किंत्वर्थसंबन्धेन बोधयति यजमानशब्दो हि स्वार्थमभिधत्ते स चाभिहितः स्वसम
 वेतं स्वकार्यपरत्वं संबधाद्बोधयति । तच्च प्रस्तरेभ्यस्तीति प्रस्तरविबोधः । एवं स्वार्थसदृशे तद्गुणशालिनितात्पर्यं भजमानः शब्दगौणः
 संपद्यते । यथालोके सिंहे देवदत्त इति तस्य यजमानस्य कार्यसिद्धिः यजमानकार्यकरत्वं स्रग्धारेणादियजमानशब्दस्य प्रस्तरे प्रवृत्तौ
 निमित्तं गुणः जातिः अग्निर्वैब्राह्मण इति वार्तिककारस्योदाहरणं । आग्नेयौ वैब्राह्मणः एद्रोरज न्यो वैश्वदेव इत्युदाहरणं । अत्रा

प्रातरितिमिश्रलिंगमन्त्रविधिशेषोधूमएवाग्नेदृश्येत्यादिरर्थवादः । दिवाअग्निरादित्यमनुप्रविशति रात्रावादित्येस्तमित्येतमर्थमु
पपादयन्विधेयमर्थसौति । धूमएवेत्यवधारणंतुदूरभूयस्त्वात् दूरस्थैर्हिदिवाचधूमएवभूयान्दृश्यतेनार्चिः । रात्रौचार्विभ्यूयद्
इत्येतेनधूमः । अतो नहृष्टविरोधादप्रामाण्यमिति ॥ अदितिद्यौरित्यादिमन्त्रस्यचेति ॥ मन्त्राधिकरणे“अर्थविप्रतिषेधा”दि
त्यादिसूत्रेणार्थविरोधाद्विरुद्धार्थकत्वात् “अदितिद्यौरदितिरंतरिक्षमदितिमातासपितासपुत्रः । एकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थे
सहस्रशोयरुद्राअधिभूम्या”मित्यादेरप्रामाण्यमज्ञेयं “गुणादविप्रतिषेधः स्या”दितिसिद्धांतसूत्रेणमातृत्वादिगुणैरादितिः स्तूयते
तस्मादविरुद्धमित्यादिनागौणार्थत्वमेवांगीकृतं तदेतत्सर्वशब्दस्यप्रत्यक्षबाधकत्वेविरुध्येत । मुख्यार्थपरत्वमेवस्यादित्यर्थः
॥ तत्सिद्धिरित्यादीति ॥ प्रथमस्यचतुर्थपादेविचारितं तत्सिद्धिजातिसारूप्यग्रंशसाभूमलिंगसमवायाः वैदिकशब्देषुकृच्चि
द्रौणीवृत्तिरस्तीतिप्रतिपादयितुंगौण्यालक्षणतावद्विचार्यते । गौणत्वमेकदेशेकिंवृत्तिः संघातवाचिनः किमध्यारोपितार्थत्ववृत्ति
र्वागुणयोगतः । नाद्याः शौर्यादिरहितेसिंहनोसिंहगीरियं मुख्यवृत्तिप्रपद्येतशतार्थशतशब्दवत् । अतः सिंहत्वमारोप्यदेवदत्तप्रयु
ज्यते । सिंहशब्दन्यथानस्यात्तद्बोधः सिंहशब्दतः । शौर्यादिगुणयोगस्यासिंहत्वारोपकारणं । नचैवंमुख्यतापत्तिर्वाच्यस्यावास्ताव
त्वतः । वदेध्यारोपकाभावाच्चाध्यारोपस्तुसंभवी । अतोवैदिकशब्देषुनगौणीवृत्तिरिष्यते । अत्रोच्यतेनसिंहत्वबुद्धिर्नरिकदाचन ।
विलक्षणाकृतित्वेनविशेषस्यदर्शनात् । सादृश्येप्यत्रनारोपः स्पष्टभेदप्रतीतिः । किंतुस्वार्थाविनाभूतशौर्यादिगुणयोगतः । पुंभिः
प्रयुज्यमानस्यासिंहशब्दस्यगौणता । अतोवेदेषुगौणत्वसंभवदुणयोगतः । कथं तर्हिखण्डपुराणशशिषाणादिशब्दानांगौणत्वखण्डपु

पिपूर्ववन्नामधेयत्वगुणविधित्वाथवादत्वसंदेहार्थवादत्वसिद्धांतः निमित्तांतरकथनायपृथगुक्तिः । अग्निसंबन्धोमुखजन्यत्वगु
णोब्राह्मणेवर्तते । श्रूयतेचाग्निब्राह्मणयोर्मुखजन्यत्वकस्मिंश्चिदर्थवादः । प्रजापतिरकामयतप्रजाःसृजेयेति समुखतःत्रिवृत्ति
रमिमीतअग्निदत्ताअन्वसृज्यतगायत्रीछंदोरथंतरसामब्राह्मणोमनुष्याणामजःपशूनांतस्मात्तेमुख्याःमुखतोह्यसृजतेति । त
स्मादग्नेयशब्दस्तावकः । एवमद्रोरजन्यवैश्वदेवइत्यादिषुद्रष्टव्यं । सारूपात् । आदित्योपयोजमानोयूपः । अत्रा
पितएवपक्षाः सारूप्यत्वत्रप्रवृत्तिनिमित्तं । तच्चतेजस्वित्यादि । ननुसर्वत्रसारूप्यगौणत्वनिमित्तकोत्रविशेषः । इहचक्षुर्ग्राह्य
सारूप्यविवक्षितं । प्रशंसा प्रशंसाप्यपरंशब्दस्यगौणत्वनिमित्तं । तथाहि । अपशवोवा अन्येगोअश्वेभ्यःपशवोगोअश्वाइत्यत्र
अजादिषुश्रूयमाणंयदपशुत्वंतस्यार्थवादत्वंनसंभवति । पशुत्वनिषेधमात्रेणस्तुतेरसंभवात् । नामधेयत्वनांशक्यमितिगुणवि
धित्वेनपूर्वःपक्षः । पशुकार्येगवाश्वव्यतिरिक्तानामजादीनांप्रतिषेधप्रतीतेरिति सिद्धांतस्तु । तत्रतत्राजादीनांविहितत्वादशक्यः
पशुकार्येऽजादीनांप्रतिषेधः । पशुव्यतिरिक्तघटादिवचनस्यपरशब्दस्यापशुशब्दस्यपरत्राजादिषुगवाश्वगतप्रशंसांनिमित्तः
प्रयोगः । तस्मादर्थवादः । ननुसर्वएवप्रशंसांनिमित्तोर्थवादःकिमत्रविशेषेणोपन्यस्यते । सत्यं । तत्सिद्ध्यादिनागुणेनप्रस्तारदि
षुप्रवृत्तोयजमानादिशब्दःप्रस्तरादेःप्रशंसाफलोभवति । इहतुशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपिगुणःप्रशंसैव । तथाहि । अयमत्रार्थः ।
अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यःइत्यत्रनञ्समासगेनपशुशब्देनप्रथमंगवाश्वगतंप्रशंस्यमुपादायपश्चात्तदभावोनापश्वंतरेषुकथ्य
ते । नहिपशुत्वंशक्यंप्रतिषेधुं अवश्यंचपशुशब्दोपात्तोर्थोनापश्वंतरेषुप्रतिषेद्धव्यः शक्नोतिचायंपशुशब्दो गवाभ्यामेकत्रा

क्यतयासंबद्धस्तद्गतप्राशस्त्यलक्षयितुं तच्चनञापथुदसिष्यते । एतदुक्तंभवति गवाश्वेषुयत्प्राशस्त्यनतदन्येष्वस्ति । तस्मादप्र
 शस्तास्ते । गवाश्वमेवप्रशस्तं । सोऽयं गवाश्वगतप्राशस्त्याभावः पश्वंतराणामपशूनांतुल्यइत्यनेनाभिप्रायेणपश्वंतराण्यपशवइत्युच्य
 ते । द्विप्रकाराहिप्रशंसा वस्तुनिविद्यमानगुणोत्कर्षएकः प्रकारः । स्तावकेनशब्देनसंपादितोगुणोत्कर्षोऽपरः प्रकारः । गवाश्व
 योरजादिभ्यउत्कर्षलोकासिद्धोयः सोऽत्रनिमित्तं । अजादयःस्वभावतःपशवोपिसंतोगवाश्वौप्रत्यपशवःसंपन्नइदृशोर्गवाश्वयोर्म
 हिमेतिस्तुतिःफलं । नन्वपशुशब्दस्याजादिषुप्रवृत्तौकथंगवाश्वगतंप्राशस्त्यंनिमित्तं । व्यधिकरणत्वात् । अजादिगतप्रशंसाभावस्तु
 निमित्तंस्यात्समानाधिकरणत्वात् । अतोप्रशंसैवसूत्रणीयाननुप्रशंसैतिचेदत्रब्रूमः । अजादिषुप्रवृत्तावपशुशब्दस्यतदवयवभूते
 नपशुशब्देननिषेध्यमप्यतासन्निहितगवाश्वगतप्रशंसायाउपादानादपशुशब्दःप्रशंसानिमित्तइत्युच्यते । एतेनापशुशब्दोऽजा
 दिषुप्रवर्तते गवाश्वौचस्तौतीतिव्यधिकरणमितिपरास्तं । तत्सिद्ध्यादिषुशब्दप्रवृत्तिस्तुत्योःप्रस्तरादिनिष्ठत्वेपिप्रकृतेभिन्नरूप
 त्वात् । अजादिष्वप्रशंसायाप्रवर्तमानस्यापशुशब्दस्यार्थविशेषकरणत्वाभावाच्च । नचरजतनिंदयाहिरण्यस्तुतिवदजादिनिंदया
 गवाश्वयोःस्तुतिःस्यादितिवाच्यं । अपशुशब्दात्सप्तष्टिनिंदायाअप्रतीतेः । तस्मात्प्रशंसैवसूत्रणीयेतिप्रशंसानिमित्तोयमर्थवादः ।
 अयज्ञोवाएषयदसामा अयज्ञोवाएतद्यदछंदोममित्यादिष्वयमेवन्यायः । छंदोमशब्देनचतुर्विंशःचतुश्चत्वारिंशोष्टचत्वारिंशइ
 त्येतेत्रयःस्तोमाउच्यंते । अक्षरसंख्यासाम्येनगायत्रीत्रिष्टुब्जगतीछंदोभिर्गीयमानत्वात् । भूमा अग्निचयनेश्रूयते । सृष्टीरुपदधा
 तीतिसृष्टिशब्दोपेतामंत्रायासामिष्टकानामुपधानेविद्यतेताइष्टकाःसृष्टयइत्युच्यंते । सृष्टिमानासामुपधानोमंत्रइतिविगृह्य “तद्वा

नासामुपधानोमेतन्नइतीष्टकामुलुक्कमतो"रितिव्याकरणसूत्रसिद्धप्रक्रिययातन्निष्पादनात् सृष्टिशब्दोपेताश्चोपधानमंत्रा"एकयासू-
 वते"त्यस्मिन्ननुवाकेसमाप्नाताः ब्रह्मासृज्यतभूतान्यसृज्यतेत्यादिनासृजतिधातोस्तुप्रयुक्तत्वात् । तेमंत्राअत्रसृष्टिशब्दोपधा-
 नेगुणत्वनिविधीयतेतत्सृष्टिशब्दोऽनुवादरूपार्थवादोवेतिसंशयमन्त्ररूपगुणविधिरितिपूर्वपक्षः । कुतः उपदधातीत्यनेनाख्या-
 तेनाभिसंबंधात् । नचार्थवादत्वमस्यसंभवति विध्यंतरेणसहैकवाक्यत्वाभावादितिप्रामेऽभिधीयते । लिंगप्रकरणाभ्यामेवमंत्रा-
 णाम्प्राप्तत्वाद्नाविधिःसंभवति । तथास्मतिपरिसंख्यास्यात् बहुषुमंत्रेषुप्रकरणप्राप्तेशुसृष्टिविधानादन्यपरिसंख्यायेरन् । साचत्रि-
 दोषा परिसंख्यातानांचमंत्रांतराणामानर्थक्यस्यात् । तस्मान्नतेमंत्राअत्रविधीयते किंतुतान्मंत्राननूद्येष्टकोपधानंविधीयते ।
 सृष्टिशब्देनानुवादस्तुवक्ष्यमाणार्थवादोपपत्त्यर्थः । यथासृष्टमेवावरुंधइतिवक्ष्यमाणार्थवादः यदिविधिवान्येमंत्राणामनुवादकः
 सृष्टिशब्दोनस्यात्तदानीमर्थवादसृष्टिशब्दप्रयोगाद्विध्यर्थवादोविधिरण्यभ्रमःस्यात् तस्मान्मंत्रानुवादीसृष्टिशब्दोनगुण-
 विधायकः कित्वर्थवादः । ननुप्रथममंत्रेसृजतिशब्दोनप्रयुक्तः किंतुदधातिधातुःएकयास्तुवतेप्रजाअधीयतेतितत्साठात् वाढं ।
 तथापिद्वितीयादिषुबहुषुमंत्रेषुसृजतिधातुप्रयोगाद्ब्रह्मागुणेनसृष्ट्यसृष्टिसमुदायेसृष्टिशब्दोगाणःप्रवर्ततइतिभाष्याभिप्रेतःपक्षः ।
 एवंच"तद्धानासामुपधान"इत्यादिव्याकरणसूत्रमप्यनुसृतंभवति । यद्यपिव्याकरणसूत्रानुसारेणसृष्टिशब्दार्थातगतत्वादुपधा-
 नमपिनपृथग्विधेयं । तथाप्युपधानरूपसृष्टिपदार्थविधानार्थविधिरत्यस्तावदवश्यप्रयोक्तव्यः सचधातुविनानकेवलसाधुप्रयो-
 गइतियस्यकस्यचिद्धातोःप्रयोक्तव्यत्वेबुद्धिसन्निहितउपदधातिरेवप्रयुज्यते । सृष्टिशब्दोपेतामंत्रायासामिष्टकानामुपधानंवर्तत

इत्येवमुष्टिपदार्थेऽष्टकाविशेषणत्वानोपास्थितस्योपधानविशेषस्यविधिसंबंधेऽष्टत्वाच्चेतिवयंपश्यामः । केचित्त्वयमंत्रविधिर-
 तिसमर्थयन्ते । नह्येकयास्तुवतइत्यादीनामुपधानैकान्तिकलिंगमस्ति येन प्राप्तिः स्यात् । इष्टकालिंगस्यस्त्रीलिंगशब्दप्रयोगादेः सा-
 धारणत्वेन ग्रहणासादनादिष्वपीष्टकानां प्राप्तिरुच्यते । तथासत्यस्तिविधेरवकाशः । सत्यामप्युपधानेप्राप्तौमध्यमचित्तिसंबधार्थम-
 पिप्रत्यक्षविधानमर्थवद्भवति । यांकांचिद्ब्राह्मणवतीमिष्टकामभिजानीया चांमध्यमायांचित्तिनिदध्यादितिवचनात् लिंग-
 समवायात् । चयेनेश्वर्यते प्राणभृत उपपद्यतीति । अत्रापिसृष्टिन्यायेनमंत्रविधिरितिपूर्वपक्षः । लिंगप्रकरणप्राप्तमंत्रानुवादेनेष्ट-
 कोपाधानविधिरितिसिद्धांतः । एतस्यैवप्राणानन्दधतीत्यस्यवक्ष्यमाणार्थवादस्योपपत्तयेप्राणभृच्छब्देनमंत्रानुवादः । पूर्वत्र
 द्वितीयादिमंत्रेषुसृष्टिलिंगानां बाहुल्यं । इहतुप्रथममंत्रएवप्राणभृल्लिंगमाम्नायते । अयंपुरोभौवनस्तस्यप्राणोवांयतइति एकस्यैव
 मंत्रस्यप्राणभृत्त्वेपितत्सहचरिताःसर्वएवमंत्राःछत्रिन्यायेनप्राणभृच्छब्देनलक्ष्यन्ते प्राणभृदप्राणभृद्गोपिप्राणभृच्छब्दसमवाया-
 स्तीतिसर्वेषुतदनुवाकगतमंत्रेषुप्राणभृच्छब्दोऽङ्गैः । तत्सिद्ध्यादिभिर्हेतुभिर्यजमानादिशब्दाङ्गाणांश्रयाःगुणवृत्तयइतिसमग्र-
 सूत्रार्थः । तदुक्तं “तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिंगभूमभिः । षड्भिःसर्वत्रशब्दानां गौणीवृत्तिःप्रकल्पिते”ति । विशेषस्तुपुष्प-
 दीकादौद्रष्टव्यः । अनेकप्रमेयसंग्रहरूपत्वात्पेटिकाशब्दः ॥ अनेन्यपरत्वादिति ॥ अद्वैतेतात्पर्यलिंगानांसत्त्वेनाद्वैतात्पर्य-
 कत्वादन्वयतात्पर्यलिंगाभावेनान्यत्रतात्पर्याभावइत्यर्थः । अत्रवदन्तिसि० “प्रमाणांतरसंवादार्थक्रियादिरूपपरीक्षापरीक्षितस्य
 प्रत्यक्षस्यप्राबल्येनव्यवहारदशायामेवतद्विरुद्धग्राहिणोधूमएवाग्निर्दिवादहशे अद्वैतिद्यौर्धजमानःप्रस्तरइत्यादेःतद्विरोधेनामु

ल्यार्थत्वेऽप्यद्वैतागमस्य परीक्षितप्रमाणविरोधाभावेन मुख्यार्थत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षादेहि परीक्षया व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रसिद्धे ।
 तच्च न द्वैतागमेन बाध्यते । बाध्यते तु तात्त्विकप्रामाण्यं । तत्तु परीक्षयानसिद्धमेवातो न विरोधः । धूमएवाग्नौ रित्यादेस्तु मुख्यार्थ-
 त्वेन प्रत्यक्षादेव्यवहारिकप्रामाण्यं व्याहन्येत । अतो विरोधात्तत्र मुख्यार्थत्वमिति विवेकः । यत्तु प्रत्यक्षाविरोधाद्यतत्त्वपदलक्ष-
 णानाश्रयेतेति । तन्न । षड्विधलिङ्गैर्गति सामान्येन वा खंडवाधार्थ्यमाणास्य तात्पर्यस्यानुपपत्तेर्जविशतसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वा-
 दीनामनुपपत्तेरैक्यस्य तात्पर्यविषयीभूता खंडप्रतीतिनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकरणस्यैवोचितत्वात् । तात्पर्यविषयीभूतान्वयनिर्वाहाय
 लक्षणाश्रयणस्य सर्वत्र दर्शनात् । नचैवं सत्यमुख्यार्थत्वस्यादिति वाच्यं । तद्धि प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थोत्तरपरत्ववाञ्छया
 र्थपरत्वं नाद्यः । सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानस्यैक्यस्यात्यागात् । नान्यः । जहदजहलक्षणाश्रयणेन शक्यकदेशपरित्यागेऽपि
 सौयं देवदत्तइत्यादिवाक्यइव शक्यकदेशस्यैवाव्यवस्थामात्रान्वयस्यैवात्र लक्षणाशब्दोऽनव्यपद-
 शादिति ॥ मैवं । परीक्षया प्रत्यक्षादीनामद्वैतागमसमानयोगक्षेमप्रामाण्यस्यैव प्राप्तेर्विरोधस्यैव श्रलेपत्वात् । यत्तु षड्विधलि-
 ङ्गैरित्यादि । तदपि न । अन्योन्याश्रयात् । सिद्धेऽखंडे तात्पर्यतन्निर्वाहाय साविज्ञादित्यागेन लक्षणया विशेष्यपरतया मानांतरा-
 विरोधः । तदविरोधे च तात्पर्यलिङ्गैरखंडगोचरतात्पर्यसिद्धिरिति । लौकिकवाक्यस्य मानान्तरविरुद्धार्थगोचरतात्पर्यकत्वेऽपि विदिक-
 वाक्यस्य न्यायगम्यतात्पर्यकसमानान्तराविरुद्धएव तात्पर्यकल्पनात् ॥ नहीति ॥ मानान्तराविरोधएवोपक्रमादीनां तात्पर्यप्रमाप्-
 कत्वं न तु तद्विरोधेऽपीत्याखंडलार्थः ॥ वाक्यमिति ॥ आगमवाक्यमित्यर्थः ॥ न विधाविनि ॥ विधा विधायकवाक्ये परः प्र-

तीयमानवाक्यार्थतिरिक्तोन्योवाक्यार्थो नास्तीत्यर्थः ॥ अन्यशेषेपीति ॥ इयंगौःऋथेत्यस्यशेषभूतेबहुक्षीरास्त्रयपत्याअ
 नघप्रजेत्यादिवाक्येप्रतीयमानबहुक्षीरादिसंसर्गपरत्वेनमुख्यार्थत्वात् ॥ व्यतिरेकदृष्टांतः । हिरण्यदक्षिणावि
 धिशेषसोरोदीघदरोदीत्तद्रुद्रस्यरुद्रत्वंयदश्वसीयततद्रजतं हिरण्यमदक्षिण्यंअश्रुजमित्यादिष्वपि
 प्रतीयमानसंसर्गपरत्वंविनारजतनिर्दासिद्धेःप्रतीयमानसंसर्गपरत्वमुख्यवृत्तिरेवाश्रितेत्यर्थः ॥ प्रस्तरादीति ॥ व्यतिरेक
 दृष्टांतः । अत्रवदति । सि० “तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वंहिमुख्यार्थत्वं नशक्यार्थमात्रबोधकत्वं । अन्यार्थतात्पर्यकत्वंचामु
 ख्यार्थत्वं नलक्षणीकत्वमात्रं । तथाचाद्वैतागमस्यतात्पर्यविषयीभूतार्थबोधनिर्वाहायलक्षणाश्रयणोपिमुख्यार्थत्वमुपपन्नं । एवंच
 सोमेनयजेतेत्यादिविशिष्टविधेर्विशेषणतात्पर्याभावान्मत्वर्थलक्षणायामपिस्वार्थापरित्यागाच्चानामुख्यार्थत्वं जिज्ञासापदेतुज्ञाधा
 तुनाइष्यमाणज्ञानलक्षणांगीकारानंगीकारमतभेदेपि सन्यदस्यविचारेजहल्लक्षणाभ्युपगमस्योभयत्रतुल्यत्वाच्छक्यार्थपरित्यागे
 पिबिधितात्पर्यनिर्वाहान्नामुख्यार्थत्वं । नहिवाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यापदमात्रेणलक्षणायामपिवाक्यस्यामुख्यार्थत्वं प्रतीत
 स्यार्थस्यानन्यशेषत्वेनमुख्यत्वात् । यत्रपुनःप्रतीतएववाक्यार्थोन्यशेषत्वेनकल्प्यते तत्रवाक्यस्यामुख्यार्थत्वमेव । अन्यद्विपदता
 त्यर्थं । अन्यच्चवाक्यतात्पर्यं । सैधवमानयंगंगायांवसतीत्यादौवाक्यतात्पर्येक्येपिपदतात्पर्यभेदात् । विषंभुङ्क्ष्वेत्यादौपदतात्प
 र्याभेदेपिवाक्यतात्पर्यभेदात् । अतएवगौःऋथ्याबहुक्षीरेत्यादिवाक्यस्यावश्यंक्रेतव्येतिविधिशेषत्वेनतत्प्राशस्यलक्षकत्वादमु
 ख्यार्थत्वं । सोरोदीदित्यादिवाक्यार्थस्यचहिरण्यदक्षिणेतिविधिशेषत्वेनरजतनिर्दाहारातत्प्राशस्यलक्षकत्वात् । सर्वखल्विदं ब्र

पदार्थयोः सत्यज्ञत्वादिभोक्तृत्वादिविशिष्टयोरभेदबोधनेसोमद्रव्यस्य च यागाभेदबोधने प्रत्यक्षविरोधादन्योदोषोस्ति । एवं जिज्ञासाशब्दगतसन्पदेषु विविचारे जहल्लक्षणान स्यात् । सन्पदार्थस्येच्छायाः विधिपरतंत्रत्वाभावबोधकमानस्यैव तद्विज्ञासस्वतीच्छाविधायकगमबाधितत्वेन सन्पदस्य मुख्यार्थताया एव प्राप्तेः । किंचान्यशेषस्या मुख्यत्वे प्रस्तरवाक्यमन्यशेषत्वाद मुख्यार्थमिति हेतुहेतुमद्भावनोपपद्यते । यच्चोक्तं तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वमुख्यार्थत्वं न तु शक्यमात्रबोधकत्वमिति । तदपि न । मानान्तरविरुद्धे वाक्यतात्पर्यस्यैवानुपपत्तेः । मानान्तरविरुद्धे वाक्यतात्पर्यवत्पदतात्पर्यस्याप्यापातेन तत्त्वसोमसन्पदादिलक्षणाया अप्यसिद्धेः । अन्यशेषीभूतवाक्यार्थप्रतिपादके समिधो यजतीत्यादौ वेदे तदुलान्पचतेत्यादौ लोके चामुख्यार्थत्वव्यवहाराच्च ॥ स^{११४} वस्यापि वाक्यस्येति ॥ मिथ्यात्ववादिना प्रत्यक्षबाधकत्वेन आगमे उद्भूतविते सत्यत्ववादिना आगमस्य मुख्यार्थत्वे प्रत्युक्तपुनः मिथ्यात्ववादिना आगमस्या मुख्यार्थत्वं निषेद्धव्यं । स्वाभ्युपगमविरोधापत्तेरिति भावः ॥ अनुवादमुख्यार्थत्वायेति ॥ अर्थवादमुख्यार्थत्वायेत्यर्थः । नन्वश्वप्रतिग्रहद्वैप्रतिगृहीयादिति विधौ प्रतिग्राहयेदिति व्यवधारणकल्पनयाऽर्थवादानुसारेण प्रयोजकव्यापारलक्षणाया अंगीकरणादिति चेन्नैवं । न हितत्रार्थवादानुसारेण विधौ लक्षणा किंतु “प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयत् स स्वादेव तामाहृत । स पर्यदीर्यत । स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत् तं निरवपत् ततो वै स वरुणपाशादमुच्यत वरुणो वा एतं गृह्णाति योऽश्वं प्रतिगृह्णाति यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपत् । वरुणमेव स्वमेव भागधेयेनोपधावति । स एवैनं वरुणपाशान्मुचती”त्यत्रोपक्रमस्वारस्यायैवोपसंहारलक्षणा । प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनयदिति प्रजापतिर्दाता संकरीति तो

हृतज्जलानितिशांतउपासीततिशमविधिशेषत्वेनात्यनायाससिद्धत्वरूपतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वादमुल्यमेव । अतएवमानंतरविरोध
 एवलक्षणेत्यपास्तं । इयंगौबहुक्षीरेत्यादिनाप्राशस्त्यलक्षणायांव्यभिचारात् । किंतुपरमतात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतीतिनिर्वाहयैवस
 र्वार्थवादेषुलक्षणा । एतावांस्तुविशेषः । विधिप्राशस्त्यलक्षणातःप्राग्यदर्थवादवाक्यार्थज्ञानंतस्यप्रमाणानंतरविरोधेबाधएव य
 थाप्रजापतिरात्मनोवपामुदस्विदित्यादौ । अतएवात्रगुणवादमात्रं प्रमाणानंतरप्राप्तात्वनुवादमात्रमग्निहिमस्यभेषजमित्यादौ ।
 अतएवतदुभयत्राबाधिताज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रामाण्यशरीरानिर्वाहादप्रामाण्यं । यत्रपुनःप्रमाणानंतरप्राप्तिविरोधानस्तस्तत्रप्रा
 माण्यशरीरनिर्वाहाद्भूतार्थवादत्वं यथेद्रोवृत्रायवज्रमुदयच्छदित्यादौ । अयमेवदेवताधिकरणन्यायः । ननुतर्ह्यादित्योयूपइत्या
 दौवाक्यार्थप्रतीत्यर्थमवलक्षणीकारादमुल्यार्थत्वंनस्यात् । नस्यात्पृथग्यादित्यसदृशोयूपइतिवाक्यार्थपर्यवसानस्यात् । किंतुगु
 णवृत्त्याप्रतीतस्यापिवाक्यार्थस्ययूपशुब्रह्मातीतिविधिशेषत्वेनतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वमस्येव । तेनैवामुल्यत्वं ननुपदगाणतयेति ।
 तत्सिद्धिपेदिकायांसर्वोदाहरणेण्येवांतरवाक्यार्थप्रतीतयेगुणवृत्तिप्रकाराभ्रदर्शिताः । कर्मप्राशस्त्यलक्षणातुसर्वार्थवादसाधार
 णीतत्रास्त्येवेतिनामुल्यार्थत्वानुपपत्तिः । अतउपपन्नप्रस्तरादिवाक्यवैषम्यमद्वैतवाक्यस्य । तस्माद्वैतागमस्यलक्षिकत्वे
 पिमुल्यार्थत्वात्प्रात्यक्षबाधकत्वमिति ” अत्रब्रूमः । तत्त्वमसि सोमेनयजेतेत्यादौवाक्यार्थस्यानन्यशेषत्वरूपामुल्याय
 त्वेपि बहुक्षीरा सोरोदीदित्यादौवाक्यार्थस्यान्यशेषत्वरूपामुल्यार्थत्वोपिस्वरसप्रतीतसमानाधिकरणपदार्थाभेदरूपवाक्यार्थनि
 र्वाहायतत्त्वंपदयोर्जहजहल्लक्षणाश्रयणंसोमपदेमत्वर्थलक्षणाश्रयणंचनस्यात् । यदिप्रत्यक्षमागमबाधकनस्यात् । नहितस्त्वं

वधारणायालं । नहिप्रयोगाधीनशास्त्रार्थवधारणं । तदवधारणोत्तरकालत्वात्तत्प्रयोगस्य । किंच । यःपूर्वस्यपरेणबाधमिच्छति
 तेनतावदुत्पन्नस्योत्तिविरोधलक्षणबाधासंभवान्मिथ्यात्वलक्षणबाधोवक्तव्यः । नचनमशास्त्रस्यमिथ्यात्वसंभवः । सामान्य
 शास्त्रादेर्हिविशेषशास्त्रादिवशात्तद्व्यतिरिक्तविषयपरिकल्पनान्मिथ्यात्वप्रसक्तिः । इहत्वसिन्नेवप्रयोगेशास्त्रेणोत्पन्ननैमिति
 क्विज्ञानमित्यविवादं । नतद्विषयांतरेव्याख्यातुंशक्यं । तत्रतद्बाधेशास्त्रस्यप्रामाण्यबाधप्रसंगः । किंचमिथ्यात्वंविद्यमानमे
 वबाधकेनबोध्यते । नतुतद्वशेनमिथ्यात्वंजन्यते । नचात्रपूर्वविज्ञानस्यमिथ्यात्वमस्ति । अदुष्टकरणजन्यत्वात् । नचामिथ्या
 भूतस्यबाधसंभवः । तस्मात्पौर्वापर्योत्पत्तावपियेनकेनचित्कल्पेनैवक्रतावधिक्रियेतैवेति । सिद्धांतस्तु । यथाशक्यतनुबंधादा
 ख्यातोविदधेवस्वार्थविरुद्धधर्मांतरमबाधित्वास्वार्थबोधयितुमशक्नुवन्पूर्वविज्ञानंबाधते । आगंतुकनिमित्तसंबन्धेनक्रतोर्विका
 रेविधीयमानेऽयमर्थोवगम्यते । प्रागन्यादृशोपिकतुःफलसाधनःसन्नस्मिन्निमित्तेसंजातेसत्यन्यादृशःफलसाधयतीति । ततश्च
 यथाद्वादशशतदक्षिणःफलसाधकः सचोद्गात्रपच्छेदेसंजातेसत्यदक्षिणः पुनरावृत्तिधर्मकश्चफलसाधनंभवति प्रतिहर्त्रपच्छेदेच
 सर्ववेदसदक्षिणः तथाद्वयोर्निमित्तयोरन्यतरेणपूर्वोत्पन्नस्यादाक्षिण्यस्यसर्ववेदसदक्षिण्यस्यवासतःपश्चात्तनेननिमित्तांतरेणसा
 मर्थ्यांतरमेवक्रतोर्जातमितिपूर्वस्यपरेणबाधः । सचायंशास्त्रार्थवधारणवेलायामेवप्रायोगिकेणैर्यपर्येणशास्त्रयोर्मिथोबाधोव
 गम्यतइतिनप्रयोगोत्तरकालंशास्त्रार्थवधारणापत्तिः । नचशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसंगः । यत्रपाश्चात्यनिमित्तांतरंबाधकनास्ति
 द्विषयत्वेनशास्त्रव्याख्यानात् । प्रकृतिवच्छब्दस्यैवलुप्तार्थप्रत्ययान्नातप्रतिषिद्धातिरिक्तविषयतया श्रुतिलिंगादिषुतुपूर्वपूर्वविरो

वरुणःप्रतिग्रहीता । सस्वादवतामाच्छादितसइतिसमानविभक्तिर्निदिष्टःप्रजापतिःस्वादवतापूर्वावक्येसंप्रदाननिर्देशाद्भूतमा-
 छत् अपरराध । सपर्यदीर्यत भीतोविदीर्णोवा । सएतंवारुणं चतुष्कपालमपश्यत् । ततोविसवरुणपाशादमुंचतइतिसवन्नप्रजाप
 तिरिवेदानुषज्यते । तथाचान्योन्यश्वस्यदाता एतामिष्टिकुर्यादित्युपक्रमेदातुरिष्टिःप्रतीयते । वरुणोवाएतमित्याद्युपसंहारेप्रति
 ग्रहीतुः उपक्रमप्राबल्याच्चदातुरिष्टिनर्थवादबलवत्त्वात् । अपिचतंत्रसारं “मैत्रायणीयशाखायांदात्रुपक्रमतोच्यते । कर्मगत्व
 वशादेवदातुरिष्टिःप्रतीयते” इत्युक्तेनवचनादेवदातुरिष्टिनर्थवादानुसारेणविधावक्यव्यवधारणकल्पनादिनादातुरिष्टिर
 ति ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसुततर्कबुधैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामक्षेपशब्दवाधितं ॥ प्रत्यक्षस्यशब्दवाध्यत्वे
 बाधकं ॥ १३ ॥ ४ ॥ अपच्छेदन्यायेनेति ॥ षष्ठ्यपंचमेस्थितं । पौर्वापर्यपूर्वदोषव्यप्रकृतिवत् । बहिष्पवमानस्तुत्यर्थ
 प्रसोतुप्रतिहतरौप्रतिहृद्गुहातारौचसमन्वारब्धाःप्रसर्पति । अध्वयुविनिष्क्रामंतं प्रसोतासंतनुयात् । तंप्रतिहतां तमुद्गाता तं
 ब्रह्मा तंयजमानइतिवचनात् । तत्रविभोगेप्रायश्चित्तंश्रुतं यदिप्रसोतापच्छिद्येतब्रह्मणवरंदद्यात् । यदिप्रतिहतापच्छिद्येतसर्व
 वेदंसं दद्यात् । यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणयज्ञमिष्टूतेनपुनर्यजेत तत्रतद्दद्यात्पूर्वस्मिन्दास्यनस्यादिति । पूर्वाधिकरणेस्थित
 मपच्छेदस्ययोगपद्यविकल्पइति । इदानींपौर्वापर्येकविकल्पउतबाधइतिचिंत्यते । तत्रपूर्वपक्षः । नतावदत्रसामान्यविशेषनि
 त्यनैमित्तिकानित्यकत्वर्थपुरुषार्थाल्पभूयस्त्वसावकाशनिरवकाशत्वांगप्रधानतद्धर्मत्वलक्षणःकश्चिदपिशस्त्रद्वयस्यमिथोबा
 धेहेतुरस्ति । नापिप्रमाणतदाभासवत्पौर्वापर्येणबाधः । शास्त्रावधारणेलेयांपौर्वापर्याभावात् । प्रयोगस्थतुपौर्वापर्यनशास्त्रार्था

नतद्वा स्यन्भवति । यच्च पूर्वदास्यन्भवति तत्पुनः क्रतौ दये । तस्मात्सर्ववेदसमेव देयं । ननु तदप्यदाक्षिण्येन बाधितं मैवं । बाधो हि परिमाणांतरं । यथा प्रतिहर्त्रपच्छेदसर्ववेदसदद्यादिति द्वादशशतविरुद्धपरिमाणांतरविधानाद्द्वादशशतस्य बाधः । नन्वेवमिह परिमाणांतरमस्ति । यतो र्थात्सर्ववेदसंनिवर्तेत । नचाहृत्य सर्ववेदसं प्रतिषिध्यते । नन्वदक्षिणः संस्थाप्य इति दक्षिणा प्रतिषेधः श्रुतएव । मैवं । नायं प्रतिषेधो यथानगृह्णाति षोडशिनमिति । किंतु द्वादक्षिणस्य निवृत्तिः कथ्यमाना दक्षिणादानेन सति न संभवतीत्यर्थादक्षिणाया निवृत्तिः कल्प्यते । नदद्यादक्षिणामित्येवं शब्दाभावात् । नन्वर्थादपि सर्वस्वदक्षिणानिवर्तते एवेति चेन्नार्थात्सर्ववेदसनिवृत्तिः । साभ्यासे क्रतावुभयसमावेशे संभवात् । ननु यास्मिन्नेव पूर्वप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदः तस्मिन्नेव सर्वस्वदातव्यं । न प्रयोगांतरे तस्यानुग्रहस्संभवति । तस्मिन् प्रयोगेऽदक्षिणसंस्थापनविधानात् बाधितमेव सर्वस्वदानं तुल्यं द्वादशशतेन तिचेत्सत्यं । पूर्वास्मिन्नेव प्रयोगे सर्वस्वदातव्यं । प्रयोगांतरे च न तस्यानुग्रहः संभवति । वचनाच्चुप्रयोगांतरे निक्षिप्यते । इदं हि वचनं यत्पूर्वास्मिन् प्रयोगे दातव्यं प्राप्तं तत्तत्तच्छिद्य प्रयोगांतरे निक्षिपति न तु स्वरूपमेव बाधते । तस्मात्सर्वस्वदानेनैव पुनः क्रतावधिकार इति द्विविधोऽपि पूर्वपक्षो निस्तो भवति । यद्युद्गाता जघन्यः स्यात् जघनं पश्चाद्देशमर्हतीति जघन्यः अपच्छिद्येतैति यावत् । तदाऽऽरब्धप्रयोगमदक्षिणं समाप्य पुनर्यज्ञे पुनः प्रयोगे सर्ववेदसं दद्यात् । यथेतरस्मिन् प्रतिहर्त्रमात्रपच्छेदे यथा सर्वस्वदेयं तथा प्रतिहर्त्रपच्छेदोत्तरभावाद्ग्रात्रपच्छेदनिमित्तकद्वितीयप्रयोगेऽपि सर्वस्वदेयमिति सूत्रार्थः ॥ तस्य प्रयोगांतरे निक्षेप इति ॥ तत्सर्वस्वदानस्य पूर्वस्मिन् प्रयोगे कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्य वचनेन प्रयोगांतरे निक्षेप एव प्रक्रियते न तु स्वरूपमेव बाध्यत इत्यर्थः ॥ पौर्वापर्यमिति ॥

धेपरस्यानुत्पत्तिरेवेति पूर्वस्य प्राबल्यं । इहतु पूर्वविज्ञानसमये परस्यानुत्पन्नत्वेनाविरुद्धत्वात् अबाध्यत्वं । न ह्यसतो बाधः संभवति ।
उत्तरस्य पूर्वबाधनमन्तरेणावस्थितिर्न संभवतीति पूर्वप्रतिबाधकत्वं । तदुक्तं वाचस्पत्ये । “पूर्वपरमजातत्वादबाधिवैवजायते ।
परस्य त्वन्यथोत्पादात्तदबाधेन संभवः” इति । तस्मात्पूर्वस्य परेण बाध इति । तत्र विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्यादिति । यौगपद्ये प्रायश्चि
त्तद्व्युत्पत्तिरिति । तर्हि संमुखीयते उत विकल्प इति विचारः । तत्र पूर्वपक्षः । उद्गात्रपच्छेदेषु न यज्ञादिविधानाददाक्षिण्यसर्व
वेदसदानयोः प्रयोगद्वयेनानुग्रहसंभवात्सत्यांगतावष्टोपनिदानविकल्पासंभवात्समुच्चय इति । सिद्धांतस्तु । यस्मिन्नेव प्रयोगे
प्रतिहर्षपच्छेदस्तस्मिन्नेव तस्मिन् प्रायश्चित्तसर्वस्वदानं कर्तव्यमित्यवगमात्प्रयोगांतरेण तदनुग्रहसंभवः । किंच यत्पूर्वस्मिन् दत्त
व्यंतदेव पुनः कृतौ दास्यन्त्यात् । यदि पूर्वस्मिन् सर्वस्वतस्तस्य पुनः कृतावपि न दानसंभवः । अथ दातव्यं तत्तत्सु ल्यत्वान्नादाक्षि
ण्येन बाधसंभवः । तस्माद्युगपदुभयनिपातात्परस्परविरुद्धनैमित्तिकविकल्पितुमर्हतीति ॥ यद्युद्गाताजघन्यः स्यात्सर्ववेद
संख्यादित्यधिकरण इति ॥ एतच्च सूत्रमर्थतः पठितं । ननु यथापाठं । सूत्रपाठस्तु । यद्युद्गाताजघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञसर्ववेदसंद
द्यात् यथेतरस्मिन्नित्येवं रूपः । यौवाप्ये परेण पूर्वबाध इति स्थितं तत्र प्रतिहर्षपच्छेदानंतरमुद्गात्रपच्छेदसितिकर्तव्ये पुनः प्रयोगे सति
किं द्वादशशतं देयमुत सर्ववेदसद्वादशशतयोर्विकल्प उत सर्ववेदसमेवेति संशयः । तत्र पूर्वपक्षः । यत्पूर्वस्मिन् दास्यन्त्यादित्य
देव कृतौ स्वभावतो देयं तदेव पुनर्देयं प्रतीयत इत्येकः । प्रथमं द्वादशशतं दास्यन्नासीत् प्रतिहर्षपच्छिन्नो सर्ववेदसं अत उभयमपि
पुनः प्रयोगे यत्पूर्वस्मिन् दास्यन्त्यादिति शक्यं वक्तुं । तस्माद्विकल्प इति द्वितीयः । सिद्धांतस्तु । द्वादशशतस्य सर्ववेदसं न वाधितत्वात्

नियमादित्यप्रामाण्येन संबध्यते । नास्ति नापादयितुं शक्यत इत्यर्थः । तदयमर्थः । क्रमिकैकविषयकप्रवृत्तियुक्तविरुद्धपूर्वका
लीनानापादनीयनियताप्रामाण्यकमानजन्यविज्ञानतदवधिकोत्तरकालप्रवृत्तमानजन्यविज्ञानेन बाध्यत इति । यथा श्रुतेस्वमते
प्रत्यक्षागमयोरपच्छेदन्यायापत्तेः । क्रमिकपाठावगतविकल्पस्थले अपच्छेदन्यायोमाभूदित्युक्तं तच्च विरुद्धविशेषणं । क्रमि
कानुष्ठानेष्वान्येयादिषु तत्प्रसंगवारणाय विरोध इत्युक्तं । एको देव इत्यादिसगुणनिगुणवाक्येतत्प्रसंगवारणाय तृतीयविशेषणं । न
च नियमोधिकः । तदनुक्तावुपक्रांतप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदयुक्ते प्राप्तस्य सर्वस्वसदाक्षिण्यविज्ञानस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदोत्तरभाव्युद्गात्रपच्छे
देनैव बाधिततयाऽप्रमाणत्वेनापच्छेदन्यायो संभवदुक्त एव स्यात् । नियमादित्युक्तौ तु नासंभवः । सर्वस्वदाक्षिण्यस्य प्रयोगोत्तरेऽ
नुग्रहेण नियताप्रामाण्यस्याभावात् । यदा तु बर्तमानवत्सर्वस्वदाक्षिण्यादाक्षिण्यविज्ञानस्य कृतुविशेष्यकस्य का
लभेदावगाहिनो नायथार्थत्वा मिति पक्षस्तदा नियमादितिनवकव्यमेव तिसर्वमनवद्यं ॥ न चैव^{११८} प्रकृत इति ॥ न नूद्गात्रपच्छेदाभा
वे युगपदुभयापच्छेदे प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पश्चात्त्वचज्योतिष्टोमद्वितीयप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदाक्षिण्याग्राप्तिपादकवा
क्यस्य सावकाशत्ववद्वावहारिकप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि सावकाशत्वात् तत्रैकप्रयोगे विरोधवदत्रापि तात्त्विकांशे विरोध इति नापच्छेद
न्यायवैषम्यमिति तद्वैषम्याभिधानमबोधमात्रविजृम्भितं । अतएव सगुणसंप्रपंचश्रुत्योनिगुणनिष्प्रपंचश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेन
बाध इति सुष्ठूक्तमिति चेन्नैवं । व्यावहारिकतात्त्विकरूपप्रमाणविभागस्यासंमतत्वेन तात्त्विकस्यैव प्रमाणतया तात्त्विकत्वबाधे प्रामा
ण्यस्यैव बाधापत्तेः । प्रमाणतात्त्विकत्वयोर्विरोधश्च । अतएव सगुणसंप्रपंचवाक्येऽपि नापच्छेदन्याय इति शिवं ॥ तत्परत्वादिति ॥

तत्तात्पर्यकत्वादित्यर्थः ॥ तत्परत्वमसिद्धत्वादिति ॥ आद्येहेतावसिद्धिः । द्वितीयेव्यभिचारः । तृतीयेऽप्रयोजकत्वमि
 त्यर्थः । असिद्धिमेवाह ॥ असिद्धहीति ॥ द्वितीयहेतोर्व्यभिचारस्थलमाह ॥ परत्वंत्विति ॥ व्यभिचारस्थलंतरमाह ॥
 दृश्यतेचेति ॥ स्वतएवकितः क्त्वायाः किङ्वाचो नर्थकत्वतः । सेटः क्त्वायाः किञ्चिषेधनिषेधार्थत्वमास्थितं । अप्रयोजकत्वमाह ॥
 निर्दोषत्वमिति ॥ अर्थान्तरे प्रत्यक्षाविरुद्धे । उपलक्षणमेतत् । यजमानप्रस्तरभेदग्राहकप्रत्यक्षाबाधेकयजमानः प्रस्तरइत्यादि
 वाक्येव्यभिचारोपिबोध्यः । प्रस्तरवाक्यस्यप्रतीतार्थेननिर्दोषत्वमिति तुत्वदीयागमेपितुल्यं । अत्रवदंति । सि० “नासिद्धिव्यभि
 चाराप्रयोजकत्वेतत्परत्वपरत्वनिर्दोषत्वानि नहेतवः । तथाहिप्रत्यक्षादेव्यावहारिकंप्रामाण्यं श्रुतेस्तुतात्त्विकमिति विरोधाभावे
 नतत्परत्वसिद्धेः । परशब्देनचमानांतराबाधितपरत्वंविवक्षितं । तेनप्रमानंतरभ्रमेनव्यभिचारः । तस्यतदुत्तरभाविविमानवा
 ध्यत्वात् । नक्त्वासेडित्यस्यतुपाठतः परत्वेव्यर्थतः पूर्वत्वमेव । अतोनिर्दोषत्वमपिनान्यथासिद्धं । तात्पर्यविषयएवप्रामाण्यस्याभ्यु
 पेयत्वा”दिति मैवं । व्यावहारिकतात्त्विकप्रमाणविभागाभावेनासिद्धयुद्धारासिद्धेः । द्वितीयहेतोर्व्यभिचाराभावेप्यसिद्धिप्राप्तेः ।
 प्रत्यक्षबाधितत्वेनमानांतराबाधाभावात् । नक्त्वासेडित्यस्यतुपुरस्तादपवादन्यायेनपूर्वेणमृडमुदेत्यादिनाबाध्यमानत्वात् । नि
 र्दोषत्वेनतात्पर्यविषयेप्रामाण्येपिमानांतरविरुद्धतात्पर्यस्यैवासिद्धेरिति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्यासाद्रिसृतकर्तृबुधैः पक्षयुगंयुजि । न्या
 यामृततरंगिण्यामपच्छेदवितुल्यता ॥ ३७ ॥ अपच्छेदन्यायवैषम्यं ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मिथ्यात्वश्रुतेरिति ॥ अत्रकेचिदात्मनि
 तात्त्विकसत्त्वंप्रासिद्ध्याप्रसक्तिमुपपादयंति । तन्न । नहिप्रतियोगिज्ञानमात्रप्रसक्तिः किंतुनिषेधाधिकरणकप्रतियोगिज्ञानं ।

नचात्मानिषेधाधिकरणं । अन्यत्वेवंप्रवदन्ति । माभूत्यसक्तिः । अभावप्रत्यक्षेहिंससगारोपत्वेनसोपयुज्यते । शब्दानुमानयोस्तु तस्याःक्रोपयोगः । नचाप्रसक्तौनिषेधवैयर्थ्यं । अनर्थनिवृत्तिरूपस्यप्रयोजनस्यविद्यमानत्वादिति । अत्रब्रूमः । दशमाध्यायेअष्टमपादे“अपूर्वैचार्यवादःस्या”दित्यधिकरणेनसोमेअध्वरेइत्यस्यनञःप्राप्त्यभावेननिषेधार्थत्वासंवादार्थवादत्वमभिहितं । तद्विरुध्यते । तथाहि । दर्शपूर्णमासयोरज्यभागवन्नाषोभाभ्यांयजतीत्याज्यभागौ विधायतौनपशोःकरोतीतिनिषिध्यपश्चान्न सोमेध्वरइतिश्रूयते । तत्रकिमयंप्रतिषेधःपर्युदासोवाऽर्थवादोवेतिसंशयः । तत्रासमस्तत्वात्प्रतिषेधः । प्रतिषेधोन्नातप्रसक्त्या चविकल्पभयात्पर्युदासः । ननुसोमस्योपदेशातिदेशाभ्यांआज्यभागप्राप्त्यभावादुभयमप्ययुक्तं । सत्यं । साक्षात्सोमेनज्यभागौ स्तः । दीक्षणीयादिद्वारेणत्वाज्यभागाभ्यांसोमस्यास्ति संबंधः । सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्यपूइतियूपवाजपेयवत्सप्रतिषिध्यते । तदनेनप्रकरणेसोमांगेषुदीक्षणीयादिष्वज्यभागप्रतिषेधःपर्युदासोवेतिप्राप्तेब्रूमः । यद्युपदेशेनातिदेशेनवाज्यभागौसोमेप्राप्तुं यातां नातोनिषेधःस्यात् । यदिचसोमासोमसाधारणमाज्यभागविधानमभविष्यत्ततोसोमइतिपर्युदासोवाकल्प्यःस्यात् । न त्वेवमस्ति । नचादीक्षणीयादिषुप्रतिषेधः । तथासतिनसोमइत्यनेनवाग्नाषोभायेपिपशोप्रतिषेधसिद्धेः । ततएवतद्विकारेषुनिरूढादिपशुष्वपिप्राप्त्यभावापशवितिप्रतिषेधोऽनर्थकःस्यात् । सोमशब्दस्यैवंलक्षणास्यात् । नचवाजपेयस्ययूपेनवांगद्वारकः सोमआज्यभागयोःसंबंधोवागम्यते । तत्रवाजपेयस्येतिहिषष्ठ्यासामान्येनसंवध्युपात्तः । तस्यसप्तदशारब्धिताविधीयते । संबंधमात्रं चांगस्याप्यस्यैवेतियुक्तोयूपेनिवेशः । इहवाधारत्वेनांगितयासोमःश्रूयते नसंबंधिमात्रतया । नचपरंपरासंबंधेऽस्त्याधा

रत्नमितिसाक्षादेवायसोमसंबन्धप्रतीयते । सचाप्राप्तइतिप्रतिषेधासंभवः । तस्मान्नपशावित्यस्यायमर्थवादः । यथासोमस्य
 नाज्यभागावेवंपशावपीति । इत्थंमहाभागावाज्यभागौयौसोमेऽक्रियमाणौतावत्रपशौनक्रियेतेइतिस्तुतिः । तौनपशावितितु
 प्रतिषेधइतिवक्ष्यते । तदेतद्विरुद्धंस्यात् । नचतत्रप्रयोजनाभावादप्राप्तनिषेधासंभवेप्रिकृतेऽनर्थनिवृत्तिरूपप्रयोजनसत्त्वाद
 प्राप्तनिषेधोयुज्यतइतिवाच्यं । जगन्मिथ्यात्वज्ञानादेरनर्थनिवर्तकत्वस्यासिद्धेः । तमेवंविद्वानमृतइत्यादिनासगुणब्रह्मज्ञान
 स्वैवमोक्षसाधनत्वोक्तेः । किंचतौनपशौकरोतीत्यत्रवाक्येनजःप्रतिषेधार्थत्वमाश्रित्यविकल्पउक्तः । तदप्यप्रसक्तप्रतिषेधपक्षे
 नसंगतंस्यात् । तथाहि । नतावदयंपर्युदासः । यदिपशुप्रकरणेइदंश्रूयेत तथासतिचोदकेनप्राप्तावाज्यभागौपर्युदस्येयातां ।
 आज्यभागवर्जप्रकृतिवत्कुर्यादिति । इहतुदर्शपूर्णमासप्रकरणेइदंविपरिवर्तते । तत्रयदीयंवचनव्यक्तिराज्यभागवर्जदर्शपूर्ण
 मासैकुर्यादितिदर्शपूर्णमासविधिशेषःस्यात्ततोविधानमाज्यभागयोरनर्थकंस्यात् । पशावित्ययंचप्रमादपाठःस्यात् । तस्मान्न
 पशावित्ययंचप्रतिषेधः । नचाप्रसक्तस्यप्रतिषेधःसंभवतीतिप्रसक्तिरपिनिषेधादेवोन्नीयते । तथाचपशावाज्यभागयोर्विकल्पइति
 व्यवस्थापितं । तदेतद्विरुद्धंस्यात् । यत्तुनाप्रसक्तप्रतिषेधः परोक्षप्रसक्तेःसंभवादिति । तदपिन । परोक्षप्रसक्तिःकिमनुमाने
 नवाऽऽर्गनवा । नाद्यः । श्रुत्याप्रत्यक्षेणवाऽननुगृहीतस्यानुमानस्यार्थसाधकत्वाग्निषेधवैयर्थ्यं । तदुक्तंवाचस्येतकाप्रतिष्ठा
 नादित्यत्र । “यत्नेनानुमितोप्यर्थःकुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यत” इति । नद्वितीयः । श्रुत्याप्रसक्त
 स्यश्रुत्यानिषेधायोगात् । विकल्पापत्तेश्च । तस्मात्साधूकंमिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधत्वापातादिति ॥ अक्षसिद्धस्येति ॥

अत्रेकेचित् न प्रत्यक्षविषयस्य तात्त्विकत्वापत्तिः । तद्विषयाधिकरणस्यैव पारमार्थिकत्वव्यतिरेकस्य बोधनादित्याहुः । तन्न । व्यधिकरणत्वात् । तथाहि । श्रुत्यप्रतिपादितप्रतिपन्नोपाध्याधिकरणाभावकस्य प्रपञ्चगतव्यावहारिकसत्त्वस्य तात्त्विकताया अपादनीयत्वात् । प्रातिभासिकरूपे व्यावहारिकत्वनिषेधे प्रातिभासिकत्वस्य व्यावहारिकत्ववद्व्यावहारिकत्वप्रपञ्चे पारमार्थिकत्वनिषेधे व्यावहारिकत्वस्य पारमार्थिकत्वापातात् । न च व्यावहारिकत्वे प्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकत्वा बोधेन पारमार्थिकत्वनिषेधा न्न व्यावहारिकत्वस्य तात्त्विकतापत्तिरिति वाच्यं । तथासति प्रपञ्चगतस्य प्रत्यक्षसिद्धव्यावहारिकत्वस्य निषेधप्रसक्तपुण्यजीव्यविरोधेन शु^{३२०/१९०}तेरेवानुत्थानात् ॥ योगवति ॥ तथा च वन्हनौ ण्यनुमिते तात्त्विकानौ ण्यविषयतया न प्रत्यक्षबाध्यत्वस्यादित्यर्थः ॥ नन्विदमिति ॥ इदं वह्नौ साध्यमानमनौ ण्यमुष्णत्वाभावः । जलादि साधारणश्चेन्न तात्त्विकः । किंतु व्यावहारिकः । तथा च प्रतियोगितदभावग्राहकयोः प्रत्यक्षानुमानयोरेकसत्तया तदुभयग्राहकत्वात् प्रत्यक्षस्यानुमानबाधकत्वमेव । यदि तु प्रतियोग्यधिकसत्ता को ब्रह्मरूपस्तदतिरिक्तो वा अत्यन्ताभाव उष्णत्वसमाध्यते तर्हि वह्नौ पुष्णत्वाभावा नुमितिरप्युष्णत्वमिथ्यात्वानुमितिरेव । यत्र यत्नतीयेत तत्र तस्य तात्त्विकाभावसाधनमेव मिथ्यात्वानुमानं । तथा च यथा मम तेजगन्मिथ्यात्वानुमानस्य तात्त्विकजगदत्यन्ताभावग्राहकस्य व्यावहारिकजगद्ग्राहकेण प्रत्यक्षेण न बाधस्तथा वन्हनौ ण्यनुमानस्याप्यौ ण्यप्रत्यक्षेण न बाध इत्यर्थः ॥ विश्वमिथ्यात्वमपीति ॥ जगन्मिथ्यात्वानुमित्या साध्यमानमिथ्यात्वजगदतर्गतं तेन रूपमिथ्यात्वेन तुल्यसत्त्वं चेद्व्यावहारिकमेव । न तात्त्विकं । तथा च प्रत्यक्षविरोध एव । यदि रूपसमसत्त्वं मिथ्यात्वमिथ्यात्वानुमिति विषयस्तर्हि जगतो न मिथ्यात्वसिद्धिः । प्र

लुप्तमिथ्याभूतमिथ्यात्वसिद्ध्याद्वैतसिद्धिरेवस्यादित्यर्थः । ननुरूप्येणवातन्मिथ्यात्वेनवासमसत्त्वमिथ्यात्वंनमिथ्यात्वानुमिति
 विषयः । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतुतात्विकमित्यवोचाम । नचदृष्टांतेसाध्याप्राप्तिः । दृष्टांतेरूप्यादौविद्यमानस्यजगत्तिसा
 ध्यमानस्यचमिथ्यात्वस्यव्यावहारिकत्वतात्विकत्वाभ्यावैलक्षण्येपि द्वयोरपिबाधधीबोधनीयत्वादिरूपमिथ्यात्वलक्षणयुक्तत्वा
 दित्याह ॥ ननुतात्विकत्वेति ॥ ^{१२३१}इदमपीति ॥ अग्रावनौष्ण्यानुमितिरपिजलादिविलक्षणमपूर्वमेवानौष्ण्यंगृहीयात् । तथा
 चनप्रत्यक्षबाधः स्यादित्यर्थः । ननुयद्यपिरूप्यमिथ्यात्वसमानमेवमिथ्यात्वंसाध्यते तथापिव्यावहारिकंसाध्यमानंमिथ्यात्वंपक्ष
 धर्मताबलात्तात्विकंसेत्स्यतीत्याह ॥ ननुप्रातिभासिकस्येति ॥ ^{१२३१}जलादिस्थस्येति ॥ तथाचव्यावहारिकसौष्ण्यस्याभावो
 न्यादौसाध्यमानस्तात्विकएवसेत्स्यतीतिनकालालयापदिदृष्टदोषस्यावकाशोसीत्यर्थः । ननुव्यावहारिकौष्ण्यवतितदभावःप्रा
 तिभासिकोपि स्यात् । प्रतियोगिसत्त्वविरोधस्योभयथापिसंभवादितिचेत्तर्हिद्व्यावहारिकसत्त्ववतिमिथ्यात्वरूपसत्त्वाभावोपि
 प्रातिभासिकएवस्यान्नतात्विकः । तथाचप्रत्यक्षबाधोमिथ्यात्वानुमितेरितिभावः । मिथ्यात्वानुष्णत्वानुमित्यौवलक्षण्यंशंकते ॥
^{१२३१}तत्त्वप्रदीपिकायांत्विति ॥ ^{१२३२}हेत्वभावादिति ॥ औष्ण्यज्ञानप्रामाण्यंसंमतिवज्जगत्सत्यत्वज्ञानप्रामाण्यमपित्वयांगीकार्यं ।
 तदनंगीकारेहेत्वभावात् । तथाचतत्राप्युभयसंमतिरस्त्येवेतिभावः ॥ ^{१२३३}मिथ्यात्वश्चुत्तेरिति ॥ तथाचमिथ्यात्वानुवादरूपत्वे
 नमिथ्यात्वश्चुत्तेर्नमिथ्यात्वानुमित्यनुग्राहकत्वमित्यर्थः । यत्तुस्वस्वचमत्कारानुसारिणोनुमानस्यसकलसाधारण्याभावेनश्रुत्य
 नुवादकत्वाप्रयोजकत्वमिति । तन्न । तथासतिनानुमानंपरंप्रत्युपन्यसनीयं । अनाश्वासात् । अनौष्ण्यानुमितेरपि दिव्यां

गाराइरण्युताः शीताः संतो हृदयनिर्दहतीत्यापाततः श्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च । आपाततः प्रतीतेयतात्यर्थाभावस्तुशीतश्रुतेरिवमि
 श्यात्वश्रुतेरप्यविशिष्टः ॥ उष्णमात्रेशैत्यस्येति ॥ तस्यौष्ण्यनिरूप्यत्वात् उष्णविशेषे अनौष्ण्यसाधने औष्ण्यज्ञानस्यपक्षा
 तिरिरेकेपि संभवाच्चापक्षे प्रतियोगिज्ञानापेक्षिताभावः ॥ एतेनति ॥ जलादि साधारणौष्ण्यालंताभावातिरिक्तौष्ण्यालंताभाव
 पमित्यर्थः ॥ अतद्रूपत्वादिति ॥ औष्ण्याभावरूपत्वाभावादित्यर्थः ॥ स्वतः प्रमात्वमिति ॥ अनुमानाद्यविरोधानधीन
 मित्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ व्यासाद्रिसुततर्कबुधैः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यामैश्वर्यशैल्यानुमेसमे ॥ मिथ्यात्वानुमितेर
 ग्रिशैल्यानुमितिसाम्यं ॥ १५ ॥ ३ ॥ ३ ॥ सम्युक्तिकेत्यादि ॥ ननुरजताभेदशरीराभेदप्रत्यययोजनप्रतीकृतैरुक्त्युक्त्याप्र
 तिबंधाक्षमत्वेतद्विषयप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवानवकाशइति चेन्मैव । तर्हि सुतरां युक्तेरनवकाशः । तस्याः विरोधिनिश्चयमात्रप्रतिबध्य
 त्वात् । तस्माद्रजतादिप्रत्यक्षे विद्यमानेपि स्वभावतएव बलवद्विपरीतप्रत्यक्षमुपपद्यतइति स्वीकार्य । अन्यथा क्वचिदपि ज्ञाने अ
 र्थासत्त्वपर्यवसाय्यप्रामाण्यशंकाद्यनुदयः स्यात् । तद्विरोधिनाः प्रथमोत्पन्नस्य जागरूकत्वादिति । ममशरीरमिति सर्वसिद्धभेद
 प्रत्ययाच्चागौरौहमिति नैक्याध्यासः किंतु गौण उपचारइत्याह ॥ कर्दमलिसइति ॥ उष्णमिति ॥ तोयेतेजसोर्भेदानुभवादि
 त्यर्थः ॥ जीवस्येति ॥ नचाकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइत्याद्यागमेन उत्सर्गसिद्धिप्रामाण्येन युगपत्पादशिवोच्छिन्नसुखदुःखानुभवे
 न जीवस्याणुत्वमसिद्धमिति वाच्यं । उक्तांत्यादिना तदणुत्वस्य स्वक्षयमाणत्वात् ॥ अन्यत्रापीति ॥ नचयएव दीर्घः स एव दानी

ह्रस्वइतिदीर्घत्वह्रस्वत्वाभ्यामुपस्थितयोरभेदस्यसाक्षात्क्रियमाणत्वाद्दीर्घोऽयं दीर्घो ह्रस्वोनेतिप्रत्यक्षमसिद्धमितिवाच्यं । तथाप्रत्य
भिज्ञायाअसिद्धेः ॥ शिष्टाकोपेयथोदितमिति ॥ प्रथमस्यतृतीयेस्थितं “शिष्टाकोपेविरुद्धमितिचेन्नशास्त्रपरिमाणत्वात्” ।
क्षुतआचामेदितिस्मरणानि वेदंकृत्वावेदिकरोतीतिचश्रौतान्युदाहरणं किमप्रमाणंप्रमाणंवेतिविचारः । तदर्थंचप्रत्यक्षश्रुत्या
दिभिर्विरुध्यतेनवेति । तदर्थमप्येभिः क्रतुमध्येनुष्ठीयमानैः कस्यचिच्छ्रुत्यर्थस्यक्रमादेर्भवतिबाधोनवेति । अथवाभ्युपेत्यैववि
रोधंस्मृतिरप्रमाणं प्रमाणंवेतिविचार्यते । तदर्थंचप्रमाणंप्रमेयबलावलविसंवादकिंज्यायइतिचिंत्यते । श्रुतिस्मृत्योःप्रमाणयोः
श्रुतिर्बलीयसीतिस्थितं । अतःश्रौतत्वात्क्रमादयः स्मार्तेभ्यआचमनादिभ्योबलीयांसोविज्ञायंते । प्रमेयस्वरूपालोचनेनपदार्थ
गुणत्वात्क्रमादेराचमनादयःपदार्थाबलीयांसोविज्ञायंते । बलाबलद्वयविसंवादात्कतरेणनिर्णयइतिसंदेहः । तत्रपूर्वपक्षः ।
श्रुत्युक्तानांक्रमादीनांस्मार्तेराचमनादिभिः । व्याकोपः स्यादतस्तावद्विस्पष्टवविरुद्धता । ततःश्रुतेर्बलीयस्त्वात्स्मृतेः स्यादप्रमा
णता । पूर्वभाविप्रमाणस्यंप्रमेयस्याद्वलाबलात् । ज्यायस्तेनैवनिर्णीतेनपश्चादितरादरः । नैराकांक्ष्याल्यमाणानामतःस्मृत्यर्थ
बाधनं । वेदंकृत्वावेदिकरोतीतिक्रमः । कालश्चयःप्रधानेनांगानामविप्रकर्षः । प्रयोगप्राशुभावश्चप्रयोगवचनावगतोयश्चपूर्वा
ह्लादिः । परिमाणंचाविस्मृतसमस्तपदार्थानुष्ठानसिद्ध्यर्थंप्रयोगविधिनैवाकांक्षितं । पदार्थविधिप्रचयावगतं । तत्रयमपिक्रमका
लपरिमाणात्मकमाचमनादिनाबाधितंनभवति । नचश्रुत्यर्थत्वेपिपदार्थगुणत्वात्क्रमादेर्दोषत्वम् । आचमनादेःस्मृत्यर्थस्यापि
पदार्थत्वाद्बलीयस्त्वमितिवाच्यं । प्रमाणपूर्वकोहिप्रमेयावगमः । तेनपूर्वभाविप्रमाणस्यंबलाबलंपूर्वमवगम्यते । तेनाचमना

दिभ्यः क्रमादीनां बलीयस्त्वोनिर्णते निराकांक्षत्वाच्च पश्चादवगतं प्रमेयबलबलमादत्तव्यं । तस्मादाचमनादिस्मृतीनामप्रामाण्यमिति । सिद्धांतस्तु । यदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमादेरविरोधिता । विरोधेऽपि च दार्ढ्यपदार्थेभ्यो गुणत्वतः । सर्वेषु च हि पदार्थेषु प्राप्तेषु प्रयोगवेलायां तद्विशेषणतया क्रम आपतति । तेन पदार्थप्राप्त्यपेक्षत्वात्क्रमस्यात्यंतजडन्यप्रमाणकोपि पदार्थः पूर्वप्राप्तातिपश्चात्क्रमः पूर्वपदार्थयोगांगतया चेत्तरत्रापि पदार्थैरिच्छते । कालोप्येवमेव प्रयोगांगत्वाद्यावतः पदार्थावधारितास्तेषामेव पूर्ववर्णादि कालत्वप्रधान संनिर्कर्षः प्रयोगप्राप्त्यभावश्च । परिमाणं तु न कस्याचिदपि शास्त्रस्यार्थः । प्रयोगविधिरपि न तदाक्षिपति । अन्यथा च विस्मरणसिद्धेः । अथापि शास्त्रार्थतयापि प्रयोगैरपि यत्किं क्त्वात्प्रयोगस्य च प्रयोज्यपदार्थसापेक्षत्वादविरोधित्वं । यद्यपि क्रमादीनामाचमनादिभिर्विरोधस्वरूपतो विरोधः । अपितु प्रमेयविशेषनिमित्तः । प्रमेयगतं हि विरोधमालोच्य प्रमाणविरोधबुद्धिर्भवति । तद्यद्वैवप्रमेययोर्विरोधो गम्यते तदैव तयोर्बलबलमपीति तत एव निणयकृतं नैराकांक्ष्यात्प्रमाणबलमनादत्तव्यमिति न स्मृतेर्वाधः । यद्धि स्वभावत एवाप्रमाणं तत्सर्वदेवानादत्तव्यं । यत्तु बलवद्विरोधापेक्षमप्रमाणं तत्तद्भावपेक्षया प्रमाणमेवेत्यवगतव्यं । न चान्न बाधकमस्ति । प्रमाणबलबलस्य बाधकत्वात् । तस्मादाचमनाद्वलीयस्त्वात्तदनुरोधेन वश्रुत्युक्तक्रमादयो बाध्यं तद्वत्याचमनादिस्मृतीनामबाधात्प्रामाण्यमिति । एतच्च भाष्यकारमतेनाधिकरणशरीरं भाष्यकारो हि शिष्टाकोपेऽपि विरुद्धमिति चेन्न । शास्त्रपरिमाणत्वादित्यनेन पूर्वपक्षयित्वा अपि वाकारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्विति सूत्रेण सिद्धांतितवान् । शिष्टस्य श्रुत्युपदिष्टस्य वेदकृत्ववे

दिङ्करोतीत्यादेः स्मार्ताचमनाद्यनुष्ठानात् अकोपे हान्यभावे सत्यविरुद्धमेवजातीयकं स्मार्तमिति चेत् पश्यसिद्धातिस्त्रित्याद्यसू-
 त्रार्थः । एवमाशङ्क्याहपूर्वपक्षी । नशास्त्रपरिमाणत्वादिति । नैतदेवं अविरुद्धमेवजातीयकमिति । कुतः । शास्त्रपरिमाणत्वा-
 त्सदार्थानामिति । शास्त्रेण परिमाणपदार्थानां त्रिधावगतं । इयंत इति श्रुतिलिङ्गादिषट्केन एतत्कमका इति श्रुत्यर्थादिषट्केन । प्रधा-
 नप्रत्यासन्ना इति प्रयोगवचनेन । तत्र यदि वेदेदिकरणयोरंतरं क्षुद्रिमित्तमाचमनमनुष्ठीयेत तर्हि इयत्तादित्रयमपि बाध्येत । त-
 स्माच्छ्रुत्युक्तार्थविरुद्धान्येवजातीयकानि स्मरणान्यप्रमाणान्येवेति द्वितीयसूत्रस्यार्थः । अपि वेति पूर्वपक्षव्यावृत्तिः । क्रतुमध्ये
 प्रयुक्तान्याचमनादीन्यविरुद्धत्वेन प्रमाणत्वेन प्रतीयेरन् । कारणान् ग्रहणे लोभादिरूपमूलंतराग्रहणे सतीति तृतीयसूत्रार्थः ।
 वेदो नाम संसर्जनसाधनं दम्भमुष्टिः । तस्य करणं सम्यग्बंधनाग्रपरिवासनादिसंस्कारः । वेदिनाम गार्हापत्याहवनीययोर्मध्ये
 चतुरंगुलखाताभूमिः । तत्करणं नाम वेदेन संसर्जनमुद्घननादिसंस्कारः । वार्तिककारस्तु भाष्यकारोक्तपूर्वपक्षस्यातिमंदत्वा-
 च्छिष्टाकोपेत्यादिना पूर्वपक्षयित्वानशास्त्रेत्यादिना सिद्धांतिवान् । अपि वेत्यादित्वधिकरणान्तरमित्याह । तथाहि । नताव-
 दाचमनस्मृत्यादय उदाहरणं । हस्तावनिज्य त्रिराचामेत् द्विःपरिमृज्य सकृदुपसृज्येति प्रत्यक्षवेदविहितत्वादाचमनं
 स्मार्तं । यत्किंच ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्येवाधीयेत याजयेद्यजेत वा यज्ञस्य प्रसृत्या इत्ययज्ञोपवीते प्रत्यक्षो वैदिको विधिः । यथा वैदिक-
 णः पाणिरेवं देवयजनमिति दक्षिणाचारस्य प्रत्यक्षो वेदपरामर्शः । अत आचमनादीनां प्रत्यक्षश्रुतिविहितत्वेन स्मार्ततयानोदाहरणं
 युक्तं । नापि विरोधाशङ्का । अप्राप्तेषु पदार्थेषु न भवति क्रमादयः । प्राप्तेषु तदधीनत्वात्तदार्थविरोधिता । नित्यं चाचमनं सर्वपू-

र्वत्वाच्चविरुध्यते । नैमित्तिकतुनित्यस्य क्रमादर्थाधिक्यं भवेत् । अथ प्रमाणप्रमेयबलाबलयोगः किं ग्राह्यमिति चिन्त्यते । किं प्रमाणब

लाबलवशात् श्रौतेन स्मार्तबाधो धर्मित्वेन वा पदार्थानां बलीयस्त्वाद्धर्मभूत क्रमादिबाध इति । तदप्ययुक्तं । सिद्धांतासंभवात् ।
तथा हि । इष्टे स्मृतिप्रमाणत्वे दर्शयित्वा किं निबन्धनं । अनिष्टे तु प्रमेयत्वं पदार्थानां कुतो भवेत् । विषयालोचनेनाथ स्मृतेरत्र प्रमा
णता । नान्योन्याश्रयतापत्तेरतदप्यवकल्यते । प्रमेयत्वे हि धर्मत्वात् पदार्थाबलवत्तराः । बलवद्विषयत्वेन स्मृतः स्यात्तत्त्वमेव ।
धर्मित्वाच्च बलीयस्त्वं स्वधर्मान्प्राप्तिसंभवेत् । न चैषामप्रमेयत्वे तद्धर्मत्वं क्रमादिना । किंच वैदिकपदार्थमात्रोपसंहारिक्रमादिबा
ध्यते स्मृत्या चारपर्यंतसकलप्रमाणप्राप्तपदार्थोपसंहारी वा । आद्ये कल्पे स्मार्तपदार्थानपेक्षत्वात्कथं तद्वाध्यत्वं । द्वितीयेत्यवि
रोधान्न बाधः । वैदिकपदार्थमात्रपर्यालोचनयोत्पन्नमपि तावन्मात्रोपसंहारिक्रमज्ञानं स्मार्तपदार्थज्ञानेन बलीयसा बाध्यत इति चे
त् न । बलवलप्रमाणावष्टंभं मत्तरेण तद्वलीयस्त्वासिद्धेः । अतः प्रमाणदौर्बल्ये प्रमेयवलवागम्यं । व्योमचित्राय ते तेन विचारोपेयं
युज्यते । अतः शाक्यादिशास्त्रस्थं वेदवाक्या विरोधियत् । सत्योक्त्या दिवचस्तीति किं प्रमाणेन तिति चिन्त्यते । विरोधेनाप्रमाणत्वं पूर्व
मेवां निरूपितं । तदभावादतः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते । विरोधे प्रमाणमनपेक्ष्यमिति वदतां यदि विरोधे प्रमाण्यमुक्तं । तथा सति
वेदाविरोधिना मर्हि सा सत्योक्त्या द्यार्थानां शाक्यादिब्रह्मसंप्राप्त्या प्रमाण्यं प्राप्नोति । “एवमाद्येन सूत्रेण पूर्वपक्षः कृतो धुना ॥ न शास्त्रपरि
माणत्वादित्यनेन निराकृतः । चतुर्दशवशास्त्राणि वेदाश्च त्वारएव च । धर्मशास्त्रपुराणां गमीमांसा न्यायिभिः श्रिताः । शाक्यादि
हितास्तत्र ब्रह्माः शिष्टाप्रयोगतः । न शास्त्रपदवाच्याः स्युरतो धर्माप्रमाणता । वेदप्रमित एवार्थः श्रेयः साधनमाश्रितः । स्वाध्यायवि

धिनान्येषांतदधीनाप्रमाणता । अतोवेदाननुज्ञातशक्यादिवचसामिह । अविरोधेपिनैवास्तिप्रामाण्यंमत्तवाक्यवत् । अपि
 वाकारणेत्यतश्चिन्नाधिकरणंमतं । शिष्टाचारःप्रमाणंकिनेत्यत्रविचार्यते । स्मृतिन्यायेनसिद्धापिशिष्टाचारप्रमाणता । विरु
 द्धाचारसंसर्गालुनराक्षिप्यसाध्यते” इति ॥ नहीति ॥ आचमनादेःप्राधान्यमनुष्ठीयमानत्वं स्मृत्याक्षुतआचामेदित्येवंरूपया
 ॥ अतएवेति ॥ नचैतत्पित्रादिवचसिनास्तीतितत्रशब्दस्यैवाक्षबाधकत्वमितिवाच्यं । पितृवाक्यत्वेनैवदृष्टमूलत्वात्तेनैवबाधः
 ॥ नचचंद्रेति ॥ चंद्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्ययस्यागमादिनाभ्रमत्वंनज्ञायते । किंतुप्रागेवज्ञातदूरादिदोषेणेत्यर्थः । ननुयुक्तिरे
 वैषा । यद्यदूरस्थाल्यपरिमाणज्ञानंतदूरदोषनिबन्धनमप्रमा । शैलाग्रस्थविटपिदूर्वाकुपरिमाणज्ञानवत् । इदमपितथेति । त
 थाचैवंरूपयायुक्त्यैवचंद्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षस्यबाधवदन्युकत्वानप्रत्यक्षस्यबाधइतिवक्तुंकथमुत्सहेत । किंचयेनयस्यभ्रमत्वं
 ज्ञायतेतत्तस्यबाधकमितिथदितदाभ्रमत्वस्यानुमेयत्वादनुमानमेवबाधकमित्यायाति । नहिप्रमात्ववत्भ्रमत्वस्यापिस्वतस्त्वंभ
 वदभिमतमितिचेन्न । दूरस्थतरुचंद्रपरिमाणादौनौकप्रकारेणयुकत्वावाबाधइष्यते । अपितुदूरादिदोषेणस्वरूपसताजायमानं
 ज्ञानमर्थनिश्चयपराङ्मुखंजायते । तस्मिंस्तुजातेदूरादिदोषजन्यत्वज्ञानसहकृतेनसाक्षिणैवतत्रभ्रमत्वनिश्चयइति नप्रथमंयु
 क्त्यादूरस्थचंद्रपरिमाणादिप्रत्यक्षबाधः । विरोधिनिश्चयप्रत्यक्षेजाग्रतितद्विपरीतयुक्तेरनुत्थानादित्युक्तत्वात् । अतएवपीतः
 शंखःतत्कोगुडइत्यादौनापीतानुमित्यादिनाप्रत्यक्षबाधः । किंत्वपीतप्रत्यक्षेणेतिसर्वतान्त्रिकसिद्धांतइति । परैरपिसाक्षात्कारि
 भ्रमेसाक्षात्कारिविशेषदर्शनमेवविरोधीतिस्वीकर्तव्यं । अन्यथापरोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वोपपत्तौवेदांतानामपरोक्ष

ज्ञानजनकत्वसाधनप्रयासोव्यर्थः स्यात् । किंचनार्थसर्पइत्यातवाक्यादिनासविलासाज्ञाननिवृत्त्यभावोपि भ्रमगताप्रमाणत्वज्ञा-
पनेन भ्रमप्रमाणत्वबुद्धेस्तद्विषयसत्यताबुद्धेश्च निवर्तनात् । तावता भ्रमनिवर्तकत्वव्यपदेशाद्भ्रमे प्रमाण्यविभ्रमस्य तद्विषयसत्य-
ताविभ्रमस्य च परोक्षत्वेनापरोक्षबाधानपेक्षत्वात् । नहि दुष्टकारणाजन्यत्वमबाधितविषयत्ववा प्रमाण्यकस्यचित्सत्यक्षं । नवा-
सर्वदेशसर्वकालसर्वपुरुषाबाध्यत्वरूपविषयसत्यत्वं । अतस्तयोः परोक्षप्रमाबाध्यत्वमुचितमेव । तयोश्च बाधितयोः रजतादिभ्र-
मः स्वरूपेण सन्नपि स्वकार्याक्षमत्वादसन्निवेति बाधित इत्युच्यते इति तत्र तत्र परैरुक्तत्वात् परोक्षज्ञानस्यापरोक्षज्ञानबाधकत्वमभिप्रेत्य
युक्त्या त्रत्यक्षबाध्यत इति तदवाञ्छानसमिसंवाद एव । ननु प्रत्यक्षयोग्यविशेष्यसन्निकर्षः कारणं । अतएव रूपाभावान्वायुरि-
ति धीर्न प्रत्यक्षरूपा । तथा च साक्ष्यविषया काशेनीलाभावः कथं साक्षिविषय इत्याशंक्य न केवलममते साक्षिविषय आकाशोऽपि तु प-
रमतेऽपीत्याह ॥ ^{१२८११} परमतेऽपीति ॥ रूपमपि परमते साक्षिविषय इत्याह ॥ निर्मलितनेत्रस्येति ॥ तथा चाकाशस्याधिकरणस्य प्र-
तियोगिने नीलिम्नश्च साक्षिप्राह्लात्वादा काशेनीलरूपाभावः साक्षिवेद्य इति साक्षिबाधितवनमोनैल्यधीरित्यर्थः ॥ यद्वेति ॥ आ-
काशेरूपाभाव इत्येवं रूपाभावविशेष्यकेत्यर्थः । तदिदमाह ॥ ^{१२८१२} आकाशेरूपाभावधीरिति ॥ तत्रैव च क्षुषेवानैल्यबुद्धेरिति ॥
ननु नीलं न भइति प्रत्यक्षे जात्रातिरूपाभावग्रहस्य च क्षुषासाक्षिणावानसंभवः । तथा च बलवतीयुक्तिरेव तद्वाधिकेति । तन्न । तद्व-
देव युक्तेरप्यनुदयप्रसंगात् । स्वभावबलवत्त्वं च क्षुः साक्षिणोरेव युक्तेरप्यतिशेते ॥ ^{१२८१४} लिङ्गाभावादिति ॥ ननु न लिङ्गाभावः ।
चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधाधिरूपाविशेषितप्रतीतिविषयत्वाच्च रूपवदिति लिङ्गसंभवात् । नचाप्रयोजकत्वं । नभेयदिरूपव

तस्यात् चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतौ रूपासंबन्धितया विषयो न स्यादितिकोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । सविधेरूपासंबन्धि
 तयानभस्मिद्धेस्त्वजनसिद्धत्वात् नभसस्साक्षिवेद्यतायामपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानमवर्जनीयमेव । अन्यथा अंधस्या
 पितङ्ग्रहणस्यादिति । तन्न । मंडूकवसांजनाक्तेनेत्रस्यवंशत्वाप्रतीतावपिवंशत्वसत्त्वत्सविधेसामीप्यदोषेण नभःप्रतीतौ रूपा
 विषयकत्वेपिनभसिरूपाभावासिद्धेः । अतएव यस्यैव त्रयस्यैव विधेन भस्मिन्नरूपधीस्तस्यैव तत्रैव नभोभागे नीलिमधीः । तस्मान्नो
 कानुमानान्नभस्मिन्निरूपत्वसिद्धिरिति साधूकलिंगाभावादिति ॥ ^{३२८}द्रव्यानारंभकत्वादेरिति ॥ अंत्यावयविनिव्यभिचारोपि
 बोध्यः ॥ ^{३२८}पंचीकरणेनेति ॥ पंचीकरणं त्वित्थं । अपंचीकृताकाशस्यार्धभागे पृथिव्यादिचतुष्टयस्याष्टमेष्टमे भागे मिलिते सति पं
 चीकृताकाशस्योत्पत्तिः । अवशिष्टस्याकाशार्धभागस्य चतुर्भागकल्पनया एकैकभागेनापंचीकृतपृथिव्यादिचतुष्टयस्य प्रत्येकार्ध
 भागेन पंचीकृतपृथिव्यादिचतुष्टयस्योत्पत्तिः । एवंभूतांतरेपियोजनीयं । एवंचपंचीकरणपक्षरूपवत्तेजोजलपृथिव्यारब्धत्वा
 दाकाशेरूपवत्तयारूपाभावानुमानेबाधः स्यादित्यर्थः । नचापंचीकरणदशायां यस्मिन्भूते योगः सपंचीकरणेन व्यवहारयोग्यो
 भवति । आकाशेचापंचीकरणदशायां रूपनास्तीति कथं पंचीकरणेनाकाशेरूपारंभः स्यादिति वाच्यं । तथापि रूपवदवयवारब्ध
 द्रव्यत्वात् रूपोत्पत्तिः पृथिव्यादाविवदुर्वारा । अतएव पंचीकरणपक्षस्य दुष्टत्वात् त्रिवृत्करणपक्षएव सिद्धातिः समन्वयसूत्रे ।
 तस्मात्पंचीकरणपक्षेयुक्तोबाधः ॥ ^{३२९}तस्मादिति ॥ स्वार्थनिश्चयरूपत्वात्तन्निश्चयपराङ्मुखतरुचंद्रादिपरिमाणोचरप्रत्यक्षविल
 क्षणापरोक्षधीः प्रपंचसत्यत्वविषयाकेवलेनानुमानादिनानबाध्यते ॥ यत्रेति ॥ यत्र विशेषदर्शनाद्यभावे अर्थसन्निकर्षमात्रेण जा

जाग्रच्छब्देन स्वप्नदृष्टस्य गजादेरभावः । आदिपदेन शुक्तिरूप्यादेरभावः । तयोर्ज्ञानमित्यर्थः । स्वप्नादेरित्यादिशब्देन शुक्तिरूप्यादि ॥ ^{१३०}प्रतियोगिनीति ॥ जाग्रज्ज्ञाने स्वप्नगजादिविरोधिनिगजाद्यभावे जाते अस्माकंसत्यमिथ्यात्वविवेकवतां स्वप्नादिवुद्धिर्मृषामिथ्यार्थावभासिका भवेत् । तव सर्वमिथ्यात्ववादिनः बाधकत्वेनाभिमतस्य जाग्रद्गजाद्यभावज्ञानस्य मिथ्यार्थावभासत्वात्स्वप्नगजादेर्मिथ्यात्वं न सिध्यति । तथा च दृष्टांतसिद्धिरिति भावः । न चारोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयत्वेनापेक्षिकप्रमात्वेनान्यूनसत्ताकविषयत्वेन जाग्रज्ज्ञानस्य नंदरूप्यमिति ज्ञानस्य बाधकत्वमिति वाच्यं । आरोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयकमिदं जाग्रदादिज्ञानमिति ज्ञानस्यापि बाधितत्वेन जाग्रज्ज्ञाने आरोप्यसत्ताकविषयकत्वस्यासिद्धेः । विश्वबाधकाभिमतज्ञाने बाधकत्वव्यापकाभावमाह ॥ ^{१३१}अमकालीन इति ॥ अमकालीनापरोक्षबुद्धिर्धर्म एव । स्वस्य स्वकालीनत्वात् । तदविषयो विशेषः शुक्तित्वादिः । तद्विषया इयं शुक्तिरित्यादिधीर्बाधिकेत्यर्थः । यद्वा परमतेऽभ्रमोऽविद्यावृत्तिः । तत्कालीनापरोक्षधीरिति दमित्याकारांतःकरणवृत्तिः । तदविषयः शुक्तित्वादिकमित्यर्थः । नन्वाधिष्ठानतत्त्वज्ञानत्वेनैव भ्रमनिवर्तकत्वं । ब्रह्मज्ञानं च तथेति विश्वभ्रमनिवर्तकमिति । मैवं । अधिष्ठानगत किंचित्प्रकारानवगाहिनो ज्ञानस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभावासमानाधिकरणधर्मज्ञानत्वरूपतत्त्वज्ञानत्वासिद्धेः । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानमधिष्ठानतत्त्वज्ञानं । न ह्यधिष्ठानस्वरूपमेवाधिष्ठानस्य तत्त्वं । तथा सति प्रमेयत्वे प्रमेयत्वप्रकारकज्ञानवत्स्वप्रकारकत्वापत्तौ ब्रह्मज्ञानस्य निष्प्रकारत्वासिद्धिः स्यात् । बाधकत्वव्यापकांतराभावमाह ^{१३२}किंचति ॥ ^{१३३}निर्विकल्पिकाया इति ॥ जागराद्यकालीनरजतभ्रमहेतुशुक्तिरूपधर्मिज्ञानोपपादकत्वेन शुक्तिनिर्विकल्पक

यमानंप्रत्यक्षज्ञानमप्यनुमानादिनाबाधितंप्रवृत्त्यादिस्वयोग्यव्यवहारक्षममवति तत्रप्रत्यक्षस्यमिथ्यात्वमभवतु । यत्रपुनःपरीक्ष
याविशेषदर्शनादिनाचप्रत्यक्षेप्रामाण्यावधारणं तत्रनानुमानेनप्रत्यक्षस्यविषयपहारूपमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । नचैतदपिगृ
हीतप्रामाण्ययुक्त्यादीतरयुक्त्यादिविषयं । एकत्रप्रामाण्यनिश्चयेबलबलचित्तायाएवानवकाशादितिवाच्यं । विश्वमिथ्यात्व
युक्तेरपिप्रत्यक्षविरोधेनगृहीतप्रामाण्येतरत्वादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसुतकर्तृबुधैःपक्षयुगयुजि । न्यायामृततरंगिण्यां
नाक्षाबाध्यत्वबाधकं ॥ प्रत्यक्षस्यलिंगाद्यबाध्यत्वेबाधकोद्धारः ॥ १६ ॥ ७ ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षमप्रमाणमेवेतिप्रथमःपक्षःस्व
तःप्राप्ततत्वावेदनलक्षणप्रामाण्यस्यत्यागः किमनुमानविरोधादागमविरोधाद्वाभाविबाधकशंकाभात्रणेवेतित्रेधाविकल्पितः ।
तत्राद्यौनिराकृतौ । तृतीयंनिराकरोति ॥ उक्तरीत्येति ॥ जाल्याउपक्रमादिन्यायैश्चप्रबलेनप्रत्यक्षेणविरोधाह्लिगशब्दयोर्बा
धाक्षमत्वादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्येति ॥ प्रत्यक्षांतरस्याप्रमाणतयाशंक्यमानत्वेनावधकत्वादित्यर्थः ॥ सर्वविशेषेति ॥ नचस
र्वविशेषणामियत्तानवधारणदशायांसंशयसंभवइतिवाच्यं । बाधकत्वेनसंभावितानामागमानुमानादिप्रमाणविशेषणामियत्ता
वधारणकालेर्तैर्बाधाभावस्यनिश्चयसंभवात् । ननुप्रत्यक्षशब्दयोर्बलबलविचाराल्माक्किमयंशब्दउपचरितार्थः आहोस्विन्नत्य
क्षमप्रमाणमितिशंकायामुभयोरप्यबाधकत्वप्राप्तातात्यलिङ्गैःश्रूयमाणार्थपरतयानिश्चितस्यागमस्योपचरितार्थत्वशंकान्युदासेन
नलब्धावकाशत्वसंभवइतिचेन्मैवं । शब्देप्रतीयमानार्थपरतायाहेतुभूतेभ्यस्तात्यलिङ्गेभ्यःसकाशात्प्रत्यक्षविषयार्थसत्यत्वेफल
पर्यंतपरीक्षायाबलवत्त्वेनप्रत्यक्षस्यवलब्धावकाशत्वसंभवात् । प्रत्यक्षविरुद्धेतात्यर्थलिङ्गानांतात्यर्थासाधकत्वात् ॥ किंचेति ॥

प्यभ्युपगतमिति । विश्वबाधिकाधीः किंशब्दजन्याशब्दजन्यावा । आद्येपि किंसप्रकारानिष्प्रकारावा । त्वदनभिप्रेतत्वान्ना
 द्यइत्याह ॥ ^{१३१३} नन्तावत्सेति ॥ शब्दस्य निष्प्रकारकज्ञानजनकत्वासिद्धेर्न द्वितीयइत्याह ॥ ^{१३१४} नापीति ॥ नान्यइत्याह ॥ नचत्व
 न्मतइति ॥ लिंगशब्दयोरबाधकत्वादित्यत्र प्रमाणस्याबाधकत्वमुक्तं । इहतुज्ञानस्येति भेदः ॥ ^{१३१५} किंच बाधकधीरिति ॥ अत्रा
 ध्यस्तस्येति परमेते इष्टत्वोपपादनाय । तथाच भ्रमादेरबाध्यतया सत्यत्वेन तत्रैव दृश्यत्वादेव्यभिचारइति भावः । अत्र वदंति ।
 सि० “यदा हि स्वप्ने द्रष्टारं दुष्टकरणवतं कल्पयित्वा तस्य भ्रमं कल्पयति तत्र जागरज्ञानेन सर्वेषां निवृत्तिदर्शनात् जाग्रदृशायामपि
 मनुष्यप्रतिकृतौ चैतन्यं कल्पयित्वा तत्समीपवर्तिन्यनादर्शे एवादृशत्वं कल्पयित्वा स्वप्नप्रतिबिम्बपश्यतीति कल्पयति तदानायमादर्शो
 नायंचेतनइति प्रमया सर्वनिवृत्तिदर्शनाच्च नेयमदृष्टचरी कल्पना । तथाचैयं शुक्तिरित्याद्याधिष्ठानज्ञानरज्वांसर्पभ्रममिव दृष्टाद्य
 ध्यासंमानिवीवृतत् । तत्कस्य हेतोः । तदधिष्ठानसाक्षात्कारत्वाभावात् । ब्रह्मज्ञानं त्वाकाशादिभ्रममिव द्रष्टृदोषादिभ्रममपि
 निवर्तयेदेव । तत्कस्य हेतोः । अशेषभ्रमाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वात् । एवं च बाधबुद्धित्वं न दोषाद्यबाधकत्वे तत्र । किंतु तद्भ्र
 माधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारभिन्नत्वमेव । ननु कल्पितत्वादुक्तदृष्टांते तद्वाध्यतां । इहतु कथमिति चेत् हंत ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य
 कल्पितत्वमंगीकुर्वतामस्माकमिदमनिष्टं महदापादित” मिति । अत्रोच्यते । यदुक्तं स्वप्ने द्रष्टारमित्यादि तन्न युक्तं । दुष्टकर
 णवतो द्रष्टुर्गजादिवत् कल्पितत्वेन स्वप्नद्रष्टृत्वाभावात् । यच्च मनुष्येत्यादि तन्न । तेषामपि दृश्यत्वेन द्रष्टृत्वासंभवात् । तद्द्रष्टुरन्य
 त्वात् । यो यद्भ्रमे द्रष्टा स तद्भ्रमबाधेन न बाध्यत इति व्यासेरविकलत्वात् । एवं च जगद्भ्रमद्रष्टृदोषादीनां जगद्भ्रमवाधकेन बाधेन

स्यावश्यकतया तस्य चरजत भ्रमाविरोधित्वादित्यर्थः । तस्मात्सप्रकारकमेव ज्ञानं भ्रमविरोधि । अत्र वदन्ति । “सि० निवर्तक
तायां सप्रकारकत्वं न प्रवेश्यं । गौरवात् । नन्वावश्यकः सप्रकारकत्वनियमः । व्यावृत्ताकारज्ञानत्वेनैव भ्रमनिवर्तकत्वात् । अ
न्यथा अनुवृत्ताकारज्ञानादपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति चेत्सत्यं । व्यावृत्ताकारत्वेन ज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकता । ननु तत्र विशेषप्रकारक
त्वनियमः । तथाहि । व्यावृत्ताकारता हि द्वेधा भवति । विशेषणादुपलक्षणाच्च । तत्राद्ये सप्रकारत्वनियमः द्वितीयेपि धर्मांतरं
चेदुपलक्षणं तस्माद् व्यावृत्ताकारत्वे सप्रकारकतैव । यदि तु स्वरूपोपलक्षणाद् व्यावृत्ताकारता तदनिष्प्रकारकतैव । उपलक्षणस्य
तत्राप्रवेशात् । स्वस्य च स्वस्मिन्नप्रकारत्वात् । न च प्रमेयत्वादि वत्स्वस्यैव स्वस्मिन्प्रकारत्वमिति वाच्यं । त्वयापिकेवलान्वयिन्ये
वावगत्या तथांगीकारात् न सर्वत्र । अथाकारप्रकारयोरेभेदाद् ब्रह्माकारतैव ब्रह्मबुद्धेस्तत्प्रकारत्वमिति चेन्न । विशिष्टबुद्धेर्विशेष्यका
रत्वेऽपि तदप्रकारत्वादाकारप्रकारयोरेभेदात् । आकारश्च वृत्तिनिष्ठः कश्चिद्धर्मो साधारणव्यवहारहेतुः । तस्माद्यथाकाशपदच्छ
ब्दाश्च त्वोपलक्षितधर्मस्वरूपमात्रं ज्ञायते तद्वदत्रापि द्वितीयाभावाद्युपलक्षितब्रह्मस्वरूपज्ञानं व्यावृत्ताकारद्वैतनिवर्तकमपरोक्षं
वेदांतवाक्या” इति ॥ अत्रोच्यते । उपलक्ष्ये किंचिद्धर्ममादधत एवोपलक्षणत्वं । अत एवेत्थं भूतलक्षणे तृतीया । कंचित्प्रकारं
प्राप्त इत्थं भूतः । तस्य लक्षणे ज्ञापने तृतीयेति पाणिनिः सूत्रव्याख्याने । तथाचोपलक्ष्ये ब्रह्मण्युपलक्षणस्य द्वितीयाभावस्य स्वसंसृष्ट
प्रमाणन कत्वमेवाद्वितीयादिशब्दानां । न निष्प्रकारकज्ञानजनकत्वं । अस्वेतदधत्ता तथा । तथापि पराभिप्रेतस्य निष्प्रकारकज्ञा
नस्य न बाधकत्वं । निष्प्रकारकज्ञानस्य स्वरूपमात्रविषयकस्य भ्रमविषयीभूतस्वरूपानपहारकत्वात् । अर्थापहाराद्वाध इति परैर

बाधकमानतुल्यमानत्वं ॥ बाधकधीबोध्यमिति ॥ अधिष्ठानवदित्यर्थः ॥ तयति ॥ स्वविषयस्य ब्रह्मणोऽभेदस्य बाधमानाद्भेदादभिन्नतया औदासीन्येन भेदाभेदानवगाहित्वेन वेत्यर्थः । ननु बाधकाधियो भेदविषयत्वं नाभ्युपगच्छामः । इयं शुक्तिरित्येव बाधकबुद्ध्युदयात् । तस्यास्तु नेदं रजतमिति वत्तदुद्धिः फलं । व्यावृत्ताकारतैव बाधाधिय आवश्यकी । सा च स्वरूपोपलक्षणबलान्निष्प्रकारज्ञानेऽप्यस्तीति न बाधकधीबोध्यत्वं भेदस्येति चेत् । मैवं । इयं शुक्तिरित्येवं ज्ञानस्य बाधकत्वाभावात् । इदं रजतयोरिव इदं रजतशुक्तीनाप्यभेदग्रहसंभवात् । इयं शुक्तिरिति ज्ञानेन स्वविषयस्य शुक्तेः रजतस्य च भेदे गृहीते रजतभ्रमनिवृत्ते रनुभवसिद्धत्वात् । अतएव पीतः शंख इति भ्रमः शंखत्वप्रत्यक्षेऽप्यनुभूयते । पीतभेदप्रत्यक्षेतुनेति युक्तं भेदानवगाहिज्ञानस्य न बाधकत्वमिति बाधकधीबोध्यस्य भेदस्य न बाध्यतेति साधूक्तं ॥ कथंचयमिति ॥ सन्धटइति प्रत्यक्षे भावि बाधकशंका किमबाधितबाधो भविष्यतीत्येवं रूपा आहोस्विद्धा धित बाधो भविष्यतीत्येवं रूपा । नाद्यः । कोऽप्यप्रसिद्धेः । त्वन्मते रूपादि बाधेऽपि बाधशंकायाः सत्त्वात् । न द्वितीयः । अबाध्यत्वाविरोधित्वात् । बाधो भविष्यतीत्येवं शंकायाः सामान्यविषयकायाश्च यावद्विशेषबाधे नायोगादित्यर्थः । पूर्वजाग्रदादि ज्ञानस्याप्रमात्वेनेत्यादिना बाधस्यापि बाध्यत्वाद्द्रव्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धौ दृष्टान्तसिद्धिरित्युक्तं । अत्र तु बाधस्यापि बाध्यत्वादबाधितबाधरूपकोटेरप्रसिद्धौ तत्कोटिकसंशयानुपपत्तिरुच्यते इति भेदः ॥ नापिशब्देति ॥ अद्वैतसाक्षात्कारस्तु शब्दजन्य इत्यर्थः ॥ स्वक्रियाविरोधाच्चेति ॥ सर्वत्र प्रत्यक्षशंकास्तीति वदतस्तव मते बह्व्याससाध्यवेदांतश्रव

युक्तइति । सन्धटइति बाध्यत्वेनाभिमतज्ञानेनाध्यत्वव्यापकाभावमाह ॥ दोषजन्यमेवेति ॥ नन्वपौरुषयत्वेन निर्दोषश्रुति
जन्यमैतज्ज्ञानंतवमतइव ममतदोषाजन्यमपिसाक्षिज्ञानं बाध्यतामित्यत आह ॥ अद्वैतज्ञानं त्विति ॥ अत्राहुः । सि०
“चैतन्यस्य स्वरूपतो दोषाजन्यत्वेऽपि तदवच्छेदिकाया अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात्तत्रातिफलितचैतन्यस्यैव साक्षिपदार्थत्वादद्वैतता
स्य प्रहस्यप्रत्यक्षाविरोधेन प्रमारूपतया दोषत्वाभावाच्च तज्ज्ञानं बाध्यं । अत्र मन्यत्वस्य विषयबाधाप्रयोजकत्वाच्चे”
ति । अत्रोच्यते । अविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्य साक्षिपदार्थत्वेति विबनोपाधेरविद्यावृत्तेस्साक्षिविषयत्वार्थतस्या एवोपा
दानं न युक्तं । प्रतिबिंबनोपाधिभूताया वृत्तेर्विषयिकोऽतिप्रवेशेन विषयत्वानुपपत्तेः । नाप्यन्यस्याः । तस्या अपि विषयत्वार्थमन्य
स्या इत्यनवस्थानात् । तस्माच्चैतन्यमेव साक्षील्यंगीकार्यं । तच्च निर्दोषमेव । यच्चोक्तमद्वैततात्पर्यग्रहस्येत्यादि तदपि न । प्रत्य
क्षाद्यविरोधासिद्धेरुक्तत्वात् । यच्चोक्तं अत्र मन्यत्वस्येत्यादि । अत्र ब्रूमः । कारणीभूतज्ञानविषयकार्यज्ञानसंवाधिविषयबाधं
प्रति अत्र मन्यत्वस्य प्रयोजकत्वमस्त्येव । यथा शाब्दज्ञानविषयबाधप्रतिसर्गवाधरूपयोग्यताभ्रमत्वं । तदिहाद्वैतता
स्य अत्र मस्यापियेन केनानपि रूपेणाद्वैतविषयतया तज्ज्ञानमन्वनिर्वाधनः शाब्दाद्वैतज्ञानविषयापहारः स्यादेव । तस्मात्साधूक्तदोषजन्य
मेवेत्यादि । सन्धटइति ज्ञानेनाध्यत्वव्याप्यमाह ॥ बाधकतुल्यमानेति ॥ ननु द्वैतस्य प्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धत्वेन त
द्बोधकश्रुतेरनुवादकृतया फलवज्ज्ञानस्वार्थतात्पर्यकाद्वैतश्रुतिसान्याभावइति चेन्मैवं । वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षगृहीतव्यावहा
रिकसत्यद्वैतातिरिक्तकालत्रयाबाध्यतात्त्विकद्वैतग्राहिकत्वोपपत्त्याद्वैतश्रुतेरनुवादकत्वात् । फलवज्ज्ञानतस्वार्थतात्पर्यकत्वाच्च

ल्यर्थः । तथापितात्यर्थमभ्रमरूपदोषशंकास्यादेवेतिदोषसत्येवदोषांतरमाह ॥ त्वन्मतइति ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुनाद्वैतश्रुतादोषबाधशंकात
स्यांप्रमाकरणात्त्वेषविशेषदर्शनादित्यतआह ॥ तस्याइति ॥ तवति ॥ शंकेयतियोजना । इतवकुद्वैतयथाऽभ्रमोयथाचब्र
ह्ममीमांसायांप्रत्यधिकरणंपूर्वपक्ष्यभिमतार्थपूर्वपक्षिणोऽभ्रमस्तथामनाद्वैतवादिनोप्यद्वैतात्यर्थधीभ्रमइतितवशंकयाद्वैतश्रुति
जन्याद्वैतधियःप्रमात्वासिद्धेरित्यर्थः । अत्रवदंति । सि० “नवयनिश्चितमात्रशंकांभ्रमः । येनोक्तसर्वविप्लवापत्तिः । अपितु
समत्वेनप्रमाणांतरउपस्थितएवनिश्चितेपिसत्त्वादौशंकाभवतीतिभ्रमः । तथाचयदुक्तंभट्टवार्तिकेदुष्टज्ञानगृहीतेत्यादितदपिन
विरुध्यते । गृहीतमात्रबाधस्यतच्छंकायाश्चानुक्तेरिति । अत्रभ्रमः । शब्दप्रत्यक्षयोःसमत्वमसिद्धं । प्रमाणत्वोपयोगिशब्दसिद्धेः
प्रत्यक्षाधीनत्वेनतस्योपजीव्यत्वात् । यद्यप्यतींद्रियेद्रियसिद्धिरपिशब्दाद्भवति । तथापिसानेद्रियस्यप्रमाणतोपयोगिनी । इ
न्द्रियस्याज्ञातकारणत्वात् । शब्देतुज्ञातस्यकारणत्वमितिवैषम्यं । यदिशब्दप्रत्यक्षयोःसाम्यं तर्हिप्रस्तरायजमानत्वादिग्राहप्र
त्यक्षस्ययजमानःप्रस्तरइतिश्रुतेश्चसाम्येनसंशयएवस्यान्नतुगौण्यार्थनिर्णयइति । तस्मान्नाविबाधशंकायांसर्वविप्लवापत्तिःसूक्ता ।
दोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावादपिनभाविबाधशंकेत्याह ॥ किंचप्रत्यक्षहेतुमिति ॥ योग्यानुपलब्ध्यादूरादिदोषाभावनिश्च
येपिसन्धदइतिप्रत्यक्षेयदिदोषशंका तदाश्रुतावपिसास्यादित्यर्थः । ननुदूरादिदोषाभावनिश्चयेपिनदोषसामान्याभावनिश्चयः ।
स्वामप्रत्यक्षवदन्यस्यापिदोषस्यसंभावितत्वादितिशंक्ते ॥ स्वामप्रत्यक्षेति ॥ तदा स्वमावस्थायां । सममित्याह ॥ स्वामप्रइति ॥
सत्त्वादित्यतःपरंनदोषसामान्याभावनिश्चयः । स्वामवेदवदन्यस्यापिसंभावितत्वादितिपूरणीयं । नन्वद्वैतश्रुतास्वामवेदवेष

णादिक्रियावेदांतवाक्यजन्यधीप्रामाण्यग्राहिसाक्षिगोचरप्रामाण्यशंकाभावसाध्याविरुध्येत्यर्थः ॥ स्वव्याघाताच्चेति ॥ स
 वप्रत्यक्षशंकामुपपाद्यप्रत्यक्षमप्रमाणीकर्तुमुद्युक्तेनशंकागोचरसाक्षिप्रत्यक्षेपिशंकोपपादनाद्दटादिप्रत्यक्षशंकाविरहोपपादनमुख्ये
 नधटादिप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमेवसाधितस्यादित्यर्थः । भाविबाधेपिबाधशंकापातेनेत्यादिनाज्ञानमात्रेशंकायांस्वव्याघातउक्तः ।
 अत्रतुसाक्षात्कारमात्रेशंकायांसञ्चयतइतिविशेषः ॥ नापिशब्दान्यजन्येति ॥ मुक्तस्वरूपानंदसाक्षात्कारादिस्तुस्वरूपरूपो
 नजन्यइत्यर्थः । साक्षिणोनित्यत्वपक्षेउक्तदोषेसत्येवदोषांतरमाह ॥ दशमइति ॥ शंकाहेतोःसाधारणधर्मदर्शनादःशब्दतद
 न्यजन्यसाक्षात्कारयोःसत्त्वेनेत्यर्थः ॥ अद्वैतश्रुतीति ॥ द्वैतश्रुतिमेवानेकमेवसद्द्वितीयमित्यादिकामद्वैतश्रुतित्वेनगृह्णातीति
 शंकापिस्यादित्यर्थः ॥ शून्याद्वैतमिति ॥ यद्यप्येतादृशशंकाशून्याद्वैतत्वमिति श्रुतेरभावासिद्धिरेव । नतुशून्याद्वैत
 सिद्धिः । तथापितादृशश्रुतेरभावासिद्धौतादृशश्रुतिसत्त्वापत्त्यातन्मूलैवशून्याद्वैतसिद्धिःस्यादित्यर्थः । ननुप्रत्यक्षस्यतत्त्वावेद
 केनाद्वैतागमेनबाधःशंक्यते । अद्वैतागमस्यनतत्त्वावेदकेनबाधःशंकास्यदः । अन्यस्तत्त्वावेदकस्याभावादित्यतआह ॥
 नचात्माद्वैतेति ॥ प्रत्युततात्त्विकबाधस्यक्वाप्यदृष्टत्वात्सएव नशंकास्यदः । अतात्त्विकबाधस्तुस्वप्नादौदृष्टइतिसएवव्यावहा
 रिकसत्त्वविरोधीअद्वैतागमेशंक्यते । व्यावहारिकसत्त्वविरोधित्वमात्रेणमेष्टसिद्धिरित्यर्थः । नन्वप्रातिभासिकत्वरूपविशेष
 दर्शनाद्द्वैतागमेव्यावहारिकबाधशंकाभविष्यतीत्यतआह ॥ अप्रातिभासिकत्वधीरिति ॥ तथाचतात्त्विकत्ववदप्रातिभा
 सिकत्वविशेषःपक्षेनास्तीतिनतत्रतद्वर्शनशंकाविरोधीत्यर्थः ॥ श्रुतिर्नित्यत्वाद्भ्रमादिजन्यत्वादिदोषशंकारहिते

१३४/३

१३५/१९

१३६/१७

शंकायामप्रतिबंधकत्वात् । नहिसत्प्रतिपक्षेऽभयत्रदोषाभावनिश्चयः किमत्रत्यमिति जिज्ञासां प्रतिबध्नाति । विरुद्धविशेषादर्शन
 कालीनस्यैव विशेषदर्शनस्य शंकाप्रतिबंधकत्वात् । अवच्छेदकवृत्त्यनित्यत्वेन च साक्षिप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वस्योक्तेः । अतएव ता
 किंकोक्तते देवह्याशंक्यतइत्यादि भट्टवार्तिकोक्तं च इह जन्मनीत्यादि यच्चोक्तं प्रामाण्यस्योत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वादित्यादि तत्सर्व
 निरस्तं । आगमादिप्रमाणमूलकशंकायाएव स्वीकारात् । रूपादिनिषेधकस्य तु नेदं रजतमित्यादेरद्वैतश्रुत्यनुगुणत्वेन नाप्रामा
 ण्यशंकास्कंदनं । न वृद्धिर्मिच्छतो मूलहान्यापत्तिः । नापि सन्धटइत्यादेर्नेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेमता । अद्वैतश्रुतिवि
 रोधाविरोधाभ्यां विशेषात् । अतएव सांभुतिकानंदानुभवस्येत्याद्युक्तमपास्तं । आनंदस्य ब्रह्मरूपत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाभावेन त
 दप्रामाण्यप्रयोजकाभावात् । अतएव नानंदश्रुतेरप्रामाण्यं । सुरेश्वरवार्तिकवचने अतोऽवबोधकत्वेनेत्यत्राक्षवदिति निर्देशन
 व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रेण । एवं च तत्त्विकप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षज्ञानादीनां व्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगमान्न स्वक्रियाव्याधा
 त” इति । अत्र ब्रूमः । सत्त्वप्रत्यक्षेऽसदोषाभावनिश्चयेऽपि निर्देशाद्वैतागमस्योत्तेजकतथानशंकाप्रतिबंधोऽयथा तथा निर्देशाद्वैता
 गमेऽपि निर्देशाप्रतिद्वंद्वप्रत्यक्षनिर्बंधनाशंकास्यादेव । सत्प्रतिपक्षन्यायस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अतएव सत्प्रतिपक्षेऽप्रकृतहेत्वोः किंत
 त्वमिति जिज्ञासां तात्त्विकामन्यते । तस्मात्प्रत्यक्षशंकां गीकारेऽश्रुतावपि सादुवारा । प्रत्यक्षस्य श्रुत्यवैषम्यस्यैवात्रापाद्यमानत्वात् ।
 यच्चोक्तं विरुद्धविशेषादर्शनकालीनस्येत्यादि तदपि न । प्रत्यक्षइव श्रुतावपि विरुद्धविशेषदर्शनकालीनस्य विशेषदर्शनस्यैवाधश
 कां प्रत्यप्रतिबंधकत्वेन शंकास्यादेव । यदपि चोक्तमागमादिप्रमाणमूलकेत्यादि तदपि न । श्रुतावपि प्रत्यक्षमूलकशंकायाएव स्वी

म्यानुभवाद्वास्वामवेदवद्दोषांतरशक्येत्यत आह ॥ स्वामिवेषमन्येति ॥ सन्धटइतिप्रत्यक्षेपिस्वामप्रत्यक्षवेषम्यानुभवाद्वादोषांतरश-
केत्यर्थः । प्रत्यक्षसामान्येदोषजन्यत्वज्ञानरूपकारणाभावात्कार्यविरहमुक्त्वाप्रत्यक्षविशेषसाक्षिणिबाह्येचतमाह ॥ ननुवि-
त्साक्षिणीति ॥ दोषजन्यमेववाध्यामित्यादिनाबाधत्वेतद्व्यापकदोषजन्यत्वानुपलब्धिरूपबाधउक्तःसाक्षिणि । इहतुतस्मि-
न्बाधशंकारणाभावाद्बाधशंकाभावउच्यतइतिनाभेदः । ननुदोषजन्यत्वज्ञानाभावेपिप्रमाणाजन्यत्वेनसाक्षिणिशंकास्याद-
तआह ॥ प्रमेणेति ॥ तदप्रामाण्ये तस्याप्रामाण्यहेतुवाधशंकायां ॥ वेदस्यापीति ॥ अप्रामाण्यहेतुवाधशंकापातादित्यर्थः ।
तन्निरासात् दोषजन्यत्वज्ञाननिरासेनशंकानिरासात् ॥ अन्यथेति ॥ परीक्षायामप्यनाश्वसइत्यर्थः ॥ संगृह्णाति ॥ एवचेति
॥ अपवाद्यत्वेनेति ॥ वदःसुपिक्वंपृथेयत्रसुग्रहणात्सुग्रहणेचोपसर्गग्रहणाभावस्यसत्सूद्विषेयत्रोपसर्गग्रहणेनज्ञापित-
त्वादपवाद्यामित्यत्रक्यव्यतौनभवतः । किंतुहलंताण्यदेव ॥ इहजन्मनीति ॥ इहजन्मनिबाधोनोपलभ्यते । योग्यवस्थायां
बाधोभविष्यतिवानवेतिनविद्वद्वाइत्यपहासः ॥ वृद्धिमिच्छतइति ॥ जगन्मिथ्यात्वरूपंवृद्धिमिच्छताघटादिप्रत्ययस्यवाध्यत्वमु-
क्तं । तत्समानयोगक्षेमत्वात्तदंजतमितिबाधस्यापिप्राप्नोति । तथाचबाधसिद्धरूप्यादमिथ्यात्वरूपमूलंहीयेत्यर्थः । मूलरक्षार्थं
रूप्यादिबाधस्यसत्यत्वेघटादिसत्ताग्राहकस्यापिसत्यत्वंस्यादित्याह ॥ तथाचेति ॥ ननुसौषुप्तिकानंदानुभवस्याप्रामाण्येव्यात्मन
आनंदरूपता “विज्ञानमानंदब्रह्मे” ति श्रुत्यासेत्सत्यतीत्यत आह ॥ आनदश्रुतेरिति ॥ तथाचफलवदज्ञातस्वार्थतात्यर्थकत्वरूपं
प्रामाण्यमसिद्धमित्यर्थः । अत्रवदंति सि० “सत्त्वप्रत्यक्षाद्वैतागमयोःकृतदोषाभावनिश्चयस्यसमानत्वेनतस्यप्रत्यक्षेअप्रामाण्य

नता ॥ किञ्चित्ति ॥ सर्वकालावच्छेदेनसर्वाधिकरणसंसृष्टव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिविद्यमानताक्त्वरूपंयदसत्त्वं
 दभावइत्यर्थः । यथाश्रुतेअसत्त्वशब्दस्यविद्यमानतात्यन्ताभावार्थक्त्वेकालत्रयवर्तित्वस्यविशेषणस्याव्यावर्तकता । अभावमा
 नार्थत्वेतादृशविद्यमानतान्योन्याभावस्यघटादौसत्यत्वपक्षेसत्त्वात्तदभावसिद्धिरित्यादिशंकावकाशःस्यात् । तार्किकादिसाधा
 रणमिदमुच्यतइतिनक्षुद्रोपद्रवः ॥ सचेति ॥ घटादौस्वकालेविद्यमानत्वस्यसंसर्गप्रत्यक्षेणगृहीते तदधिकरणेतत्कालेतदत्यं
 ताभावसंबंधाभावस्यग्रहणात् । प्रतियोग्याधिकरणसंसर्गाभावस्यैवाधिकरणेऽत्यन्ताभावसंबंधरूपतयाधिकरणेप्रतियोगिसंसर्ग
 स्यात्यन्ताभावसंबंधाभावरूपत्वादितियुक्तमुल्लेख्यमः । सत्त्वे विद्यमानत्वसंसर्गे । सत्त्वग्राहिणाविद्यमानत्वसंसर्गग्राहिणा ।
 अस्तितां विद्यमानतासंबंधं । प्रतिषेधनिरुद्धानः अत्यन्ताभावसंबंधाभावाविषयीकुर्वन् । ननुघटादिसाक्षात्कारो नस्वार्थस्यघटादे
 विद्यमानतांगृह्णाति । घटादिज्ञानेनप्रामाण्यसंशयस्यानुभवसिद्धत्वात् । अन्यथास्वार्थसत्त्वनिश्चयस्यस्वैवस्वप्रामाण्यसंशय
 विरोधित्वात्तदनुपपत्तिप्रसंगादित्यतआह ॥ वेदेषिहीति ॥ घटादिज्ञानेअर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यघटादिज्ञानानंतरमेवसाक्षि
 णाग्रहणाच्छ्रौतज्ञानइवप्रत्यक्षेयर्थसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ उक्तप्रकारत्रयेति ॥ चतुर्थस्तुवेदेष्यसंभवी अपदार्थतयाऽवाक्या
 र्थतयाचभावविबाधाभावस्यश्रौतज्ञानविषयत्वात् । नन्वेवंप्रामाण्यग्रहेऽनुभूयमानस्तत्संशयोनुपपन्नःस्यादित्यतआह ॥ प्रामा
 ण्यस्येति ॥ स्वतस्त्वाद्विषाभावेसतिज्ञानग्राहकग्राह्यत्वात् । तथाचसंशयस्थलेदोषसत्त्वेनप्रामाण्याग्रहात्संशयउपपद्यतइ

कारादित्यस्यापिसुवचत्वात् । यदपि मूलहान्यापत्तिसमाधानमुक्तं तदपि न । श्रुतेः प्रत्यक्षवद्वाधशंकदुरवस्थायाऽननुगुण्यस्य
 नेदंरजतमितिज्ञानेऽकिंचित्करत्वात् । यदपि चोक्तं सन्धदइत्यादेनं दंरजतमित्यनेन समानतेति तदपि न । अप्रामाण्यशंकादु
 ष्टश्रुतेरविरोधस्य नेदंरजतमितिज्ञाने तद्विरोधस्य सन्धदइतिज्ञानेचाप्रयोजकत्वात् । अतएव सुप्तावानंदानुभवस्येत्याद्य
^{१४०।३}
 पिनिरवद्यं । तस्मात्प्रत्यक्षे बाधशंकायां सर्वाविप्लवापत्तिरितिसाधूक्तं । श्रुतिस्मृतिभ्यामपि प्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरित्याह ॥ स्मृति
 रिति ॥ यद्यपि “स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयं । प्रमाणमिति विज्ञेय” मिति प्रमाणलक्षणोदाहृतश्रुतौ ज्ञानरूपायाः स्मृ
 तेः प्रामाण्यमुक्तं । न श्रुतेः । तथाप्यैतिह्यशब्दस्याशेषागमोपलक्षणत्वाच्छ्रुतेरपि प्रामाण्यमुक्तं । अर्थकथनमिदं न श्रुतिपाठः ।
 स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यमनुमानश्चतुष्टयं । प्रमाणेष्वनवस्थानाद्विकल्पात्स विरज्यत इति भारते । श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धेश्वरस्वातंत्र्य
 वित्तयः सः श्रुत्यादिप्रमाणाविषयाज्जीविस्वातंत्र्यरूपाद्विकल्पाद्विरज्यते । मिथ्याभिमानं त्यजतीत्यर्थः । युक्तं । युगपद्वृत्तिद्वया
 पत्तेरिति शेषः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसुततर्कबुधैः पक्षयुगयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यां भाविभाच्छंक्तिनखं ॥ ७ ॥ भात् । बाध
 नमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्य भाविबाधकशंकाभंगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ पूर्वकिंप्रत्यक्षमप्रमाणमेवोतप्रमाणमपि त्रिकालाबाध्यत्वरूपस
 त्वग्रहाक्षममिति द्वौ विकल्पावुक्तौ तत्राद्यस्त्रेधाविकल्पनिराकृतः । संप्रति द्वितीयं निराकरोति ॥ नापीति ॥ प्रत्यक्षस्य वर्तमा
^{१४०।६}
 नमात्रग्राहित्वाद्रसग्रहादौ च क्षुपइव सत्त्वग्रहेऽक्षमत्यादित्यर्थः ॥ तद्वीति ॥ अत्राध्यत्वरूपसत्यत्वमित्यर्थः । सत्त्वं विद्यमा

त्यर्थः । ननु धर्मादिज्ञानेनैकश्चिद्दोषो भविष्यतीत्यत आह ॥ न च रूपादीनि ^{१४११५} । धर्मादिज्ञान इति वाक्यशेषः । प्रत्युत योग्यानु-
 पलब्ध्या दोषाभाव एव निश्चित इति भावः । ननु गृह्यत एव प्रामाण्यं । मम मतेऽपि ज्ञानग्राहकेण । परंतु चरमबाधावधीत्याशं कामनु-
 व्याख्या न वचनेन परिहरति ॥ तदुक्तमिति ॥ कालतोभयादाव्यवहारे प्रामाण्यं परमार्थतोनेत्येवंरूपा । श्रुतिप्रत्यक्षयोः सत्त्वग्र-
 हणे अवांतरवैषम्यमाह ॥ इयं स्त्विति ॥ वर्तमानमिति ॥ सत्त्वमिति यादिश्रुतौ वर्तमानकालोपस्थापकप्रदाभावादित्यर्थः ॥
^{१४११८} प्रत्यक्षेणेति ॥ प्रत्यक्षज्ञानेन वर्तमानकालस्यावश्यं विषयता । इदमिदानीमेवमिति हि प्रत्यक्षानुभवः । अतएव कालस्य षड्विद्रि-
 यवृत्तामाहुः । तच्चोपनयाद्वाऽन्यथावेति प्रकारमात्रे विवादः । जागराद्यनुभवेऽपीदं ताभासत एव । विशिष्टानुभवस्य विशेषणज्ञा-
 नजन्यत्वानभ्युपगमात् । अनुभवस्य जागराद्वत्त्वमसिद्धमिति भावः ॥ नित्यत्वाद्यासिद्धावपीति ॥ कालानवच्छिन्नसत्ता-
 संबधरूपनित्यत्वाद्यासिद्धावपीत्यर्थः । प्रागभावप्रध्वंसाभावाप्रतियोगित्वस्य तत्त्वमिति श्रुतितोयसिद्धेः । ननु य-
 देशकालप्रकारावच्छेदेन यत्रयस्येन सत्ता गृहीता तद्देशकालप्रकारावच्छेदेन तत्र तस्य तेन सत्त्वसिद्धावपि नैकालिकानिषेधाप्रति-
 योगित्वसिद्धिः । नेह नानेति भाविबाधा धितत्वात् । न चैतावताऽन्यतराप्रामाण्यं । पूर्वोत्तरकालव्यवस्थयोभयोपपत्तेरित्यत-
 आह ॥ कालांतरादिस्थमपीति ॥ अद्य इति ^{१४११४} । रूपाज्ञानवद्यसिन्कालेयत्रा गृहीतस्मिन्नेव काले तत्रैवार्थापहारादि-
 त्यर्थः ॥ अंत्य इति ॥ यसिन्कालादौ योऽर्थो गृहीतः पूर्वज्ञानेन तस्मिन्कालादौ बाधकज्ञानेन सोऽर्थोऽप्रतिपिद्ध एव । अन्यदानिषि-
 ष्ट इत्यनित्यत्वमेव स्यादित्यर्थः । वेदेऽपि हि विषयस्याबाध्यत्वे ज्ञानप्रामाण्यमेव तत्र । ननु शब्दत्वादयश्चत्वारः प्रकाराः । आद्यानां

त्रयाणामनातवाक्यसाधारण्यात् । चतुर्थस्तु प्रत्यक्षइव शब्देऽप्यसंभवीत्युक्तं । यदिकाश्चिद्वैद्याद्वयात् शब्देऽप्यसंभवाविबाधा
 भावग्रहणं प्रामाण्यग्रहणद्वारेति तर्हि प्रत्यक्षेऽप्यस्ति प्रामाण्यग्रहणद्वाराभाविबाधाभावग्रहणमित्याह ॥ किंचानागतेति ॥ ^{१४२।९}त्यक्तं
 व्यचेति ॥ घटालंताभावस्य कालत्रयसंबन्धग्रहविनाशघटादिमिथ्यात्वग्रहो न संभवतीत्यर्थः । कालत्रयसंस्पृश्योऽलंताभावस्तत्र
 तियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावस्त्वेककालेप्रतियोगिसत्तामात्रग्रहेऽपि सुग्रहइति दर्शयति परेणैवेत्येवकारेण ॥ प्रातिभासिकेति ॥
 प्रत्यक्षस्याप्रामाण्यघटादेः प्रातिभासिकवैधर्म्यासिद्ध्या तत्त्वामाण्यत्वचाप्यभ्युपेयमित्यर्थः ॥ यच्चक्षुःसिद्धमिति ॥ दोषाभावादि
 निश्चयस्य रूपमिथ्यात्वप्रत्यक्षइव विश्वसत्यत्वप्रत्यक्षेऽप्यविशेषादित्यर्थः । ननु रूप्यधर्मो मिथ्यात्वमपि मम तेमिथ्यैव । धर्मि-
 ण एव मिथ्यात्वे धर्मस्यापि मिथ्यात्वात् । न हि वंध्यासु तेऽस्यामरूपं नास्तीत्येतावता गौरूपं सेत्स्यतीत्यत आह ॥ रूप्यमिथ्यात्वं
 स्येति ॥ परस्परालंताभावरूपयोरन्यतरनिषेधेऽन्यतरसत्यत्वं गौरस्यामरूपयोस्तु न परस्परविरह रूपत्वं अतो नैकाभावेऽपर
 स्य सत्वमित्यर्थः । न च वृद्धिमिच्छत इत्यनेन पौनरुक्त्यं । तत्र नेदं रजतमित्यस्य बाध्यत्वे रजतस्य मिथ्यात्वं न सिद्ध्यतीत्युक्तं । अत्र
 तु प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्यत्वाग्राहकत्वे रूप्यमिथ्यात्वस्य पारमार्थिकत्वं न सिद्ध्यतीत्युच्यत इति भेदः ॥ ^{१४३।१}पारमार्थिकेति ॥ न च
 मिथ्यात्वश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधापात इत्यनेन पुनरुक्तिः । तत्र प्रत्यक्षानुमानयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकप्रतियोगितदभावविषयत्वे
 न कालालंतापादिदृष्टव्यवस्थोक्तौ श्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधतोक्तिः । इह तु प्रत्यक्षस्य तात्विकसत्त्वाविषयत्वे सोच्यत इति भेदः । प्रत्यक्ष
 बाधमुपसंहरति ॥ ^{१४३।५}तस्मादिति ॥ ४ ॥ ४ ॥ व्यासादिद्रष्टृतकर्तृबुधैः पक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यां सत्त्वोपि पक्षमाक्षधीः

स्याभावेनाव्यावर्तकतयाज्ञानेतिव्यर्थः । नचाज्ञाननिवृत्तिरदृष्टादिकारितापीतिवाच्यं । तर्हि तद्वदवप्रपंचस्याप्यदृष्टसहितज्ञान
 बाध्यत्वापत्तौज्ञानान्याबाध्यत्वमसिद्धमित्यरुचेराह ॥ यद्वेति ॥ ननुशशशृंगमस्तीतिशब्दाभासजन्यासद्विषयकज्ञानहेतोर्दो
 षस्यासद्बाधकाभिमतबाध्यतयासत्यंतविशेषणनैवासद्बाधवृत्तिसंभवेतद्वारकस्यासत्त्वानधिकरणत्वसतीत्यस्यैवैवमत्र । रू
 प्याकाराविद्यावृत्त्यनंगीकर्तृमतेसाक्षिविषयस्यापिरूप्यस्यदोषजन्यज्ञानाविषयतयातस्यापिपक्षत्वापत्तौबाधश्चेत्यरुच्यापक्षांतर
 माह ॥ स्वबाधकाभिमतमिति ॥ समानाधिकरणेति ॥ मनःपरिणामस्यज्ञानस्यकर्मप्रागभावसामानाधिकरण्यबोध्यं । ननु
 सर्वेष्वप्येषुपक्षेषुवादिनंप्रतिप्रातिभासिकव्यावृत्त्यर्थमुपात्तमाद्यंसत्यंतवैकल्पिकंविशेषणव्यर्थं । तन्मतेप्रातिभासिकस्यासत्त्वेना
 सद्बाधवर्तकासत्त्वानधिकरणत्वविशेषणनैवप्रातिभासिकस्यापिव्यावृत्तिसिद्धेः । नचपरार्थानुमानेप्रातिवादिनंप्रतिसिद्धसाधनो
 द्धारस्यापिवादिनंप्रतिप्रयोजनत्वात् जन्यकृत्यजन्यानीत्यत्रपक्षतावच्छेदकेमीमांसकंप्रतिजन्यत्वस्येवहापिवादिनंप्रतिसत्यस्य
 तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेनविशेषणत्वोपपत्तेश्चनवैवर्त्यमितिवाच्यं । एवमपिदेहात्मैक्यस्यापिपक्षत्वेबाधएव । बाधेचसतिपक्ष
 विशेषणस्यपक्षत्वस्यासिद्ध्याआश्रयासिद्धिरपीतिचेन्मैवं । देहात्मैक्याध्यासनिराकरणाभिप्रायेणास्योक्तत्वाददोषः । वस्तुतस्तु
 आद्यसत्यंतविशेषणस्यसत्यत्ववादिमिथ्यात्ववाद्युभयसिद्धमिथ्यात्वकभिन्नत्वमर्थः । अस्तिचरूप्येदेहात्म्यैव्येचताकिंकादीनां
 सत्यत्ववादिनामिथ्यात्ववादिनांचमिथ्यात्वप्रसिद्धिरतस्तस्यनपक्षता । प्रपंचेचताकिंकादीनानमिथ्यात्वप्रसिद्धिः । अतःप्रपंच
 स्यपक्षतोपपत्तिः । सिद्धांतेदेहात्म्यैक्यत्रमाभावेपिदोषाभावश्चेतिदिक् । प्रथमसाध्येसिद्धसाधनतांपरिहरति ॥ व्यावहारि

॥ प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वग्राहित्वं ॥ १८ ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षबाधमभिधायानुमानबाधमाह ॥ अनुमानेति ॥ ब्रह्मप्रमान्येनेत्यादि ॥ अत्र बाधादिवारकविशेषणस्य प्रयोजनवत्त्वविप्रतिपत्तावृत्तकमनुसंधेयं ॥ सद्धति ॥ पारमार्थिकसत्त्वातिरिक्तं व्यावहारिकप्रातिभासिकं वा सत्त्वं नास्तीति पक्षे सदित्येव साध्यनिर्देशः ॥ व्यावहारिकसत्त्वादिकमादाय सिद्धसाधनाभावादित्यभिप्रायः ॥ १४१३
अनिषेध्यत्वेनेति ॥ पुरोर्वर्तिनं रजततथाजानामीत्याद्यनुव्यवसायरूपप्रमाविषये प्रातिभासिके व्यभिचारवारणाय साक्षात्तदं तत्रैव मिथ्यात्वप्रमितोऽसाक्षाद्विषये व्यभिचारवारणायानिषेध्यत्वेनेति विषयत्वविशेषणं ॥ इदं रजतमिति ज्ञानं प्रति साक्षाद्विषये रूपे व्ये व्यभिचारवारणाय प्रमेति ॥ तेन रजताभावस्यानिषेध्यत्वेन रजतं नास्तीति प्रमां प्रति विषये रजतेन व्यभिचारः ॥ न चैवं स्वप्रमाविषयत्वमेवास्त्विति वाच्यं ॥ यथोक्तविशेषणविशेष्यभाववैयर्थ्याभावात् ॥ अनिषेध्यत्वेन ईश्वरं प्रतीति ॥ अपरोक्षत्वस्य ज्ञानत्वाद्यदितत्वाच्चैवैयर्थ्यमिति बोध्यं ॥ प्रातिभासिकस्येति ॥ ननु सर्वप्रत्ययवेद्यत्वाद्ब्रह्मणः प्रातिभासिकबाधकज्ञानमपि ब्रह्मज्ञानमेव ॥ न च तस्य ब्रह्मज्ञानत्वेन तत्प्रमात्वमिति वाच्यं ॥ ब्रह्मांशे तस्यापि प्रमात्वात् ॥ न चोभयसिद्धया ब्रह्मप्रमा तदन्येति विविक्षितमिति वाच्यं ॥ ब्रह्मण्यारोपितस्य क्षणिकत्वादेस्तथाप्यबहिर्भावादिति चेन्न ॥ उभयसिद्धब्रह्माधिष्ठानकभित्तत्वे सतीत्यस्यापि विशेषणत्वादिति न कोपि दोषः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ मानांतरागम्यस्य बाधार्थस्य बाध्यादुपस्थितौ तत्र तात्पर्यावधारणं तदवधारणे च बाध्याद्वाक्यार्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानमेवाज्ञाननिवर्तकमिति परमते अज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षहेतुज्ञानान्य

कसत्त्वमिति ॥ तथाचपरमतेप्रपञ्चेसत्त्वव्यवहारोपिसत्त्वस्याभावात्तद्व्यतिरिक्तमाधनमित्यर्थः । द्वितीयसाध्येव्यर्थविशेषणत्वपरि
 हरति ॥ अर्थगतमिति ^{१४६११} ॥ तथाचप्रपञ्चेपितन्मतेसत्त्वस्यविद्यमानत्वात्तद्विशेषणाभावसिद्धिमाधनतास्यादित्यर्थः ^{१४६१२} ॥ अनिर्वा
 च्येति ॥ सदसत्त्वक्वचिद्वैरुमस्ति । तदनधिकरणमनिर्वाच्यमितिलक्षणमाश्रित्येदमुक्तं ॥ परार्थानुमानइति ^{१४६१४} ॥ विशेषण
 त्वेत्तुभयसिद्धिप्रयोजनवत्त्वं । ननुप्रयोजनस्याप्युभयसिद्धत्वमितिभावः ॥ अप्रसिद्धिरिति ॥ प्रतियोगिप्रमाविरहणाभा
 वाज्ञानमित्यर्थः ^{१४७११} ॥ मतद्वयेपीति ^{१४७१२} ॥ प्रतियोगित्वादित्यतःपरंप्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैवाभावधीहेतुत्वादितिशेषः । केनचिद्रूपे
 णप्रतियोगिप्रमापिसंभवतीत्याह ॥ आरोपितत्वेनेति ^{१४७१३} ॥ नचविशेष्यस्यासत्त्वात्कथंसाप्रमतिवाच्यं । प्रमाप्रतिनविशेष्यस
 त्वप्रयोजकं । विशेष्यसत्त्वेपिरूप्यज्ञानस्याप्रमात्वात् । किंतुस्वोच्छ्रितस्यप्रकारसंबंधस्यविशेष्येसत्त्वं । तच्चप्रकृतेश्चस्येवेति
 भावः ॥ प्रतिभासेति ^{१४७१४} ॥ मात्रशब्देनार्थव्यावर्त्यते । अर्थाभावेपिप्रतिभासवत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुतेज्ञानात्मकतापत्तौविरो
 धःस्यादितिबोध्यं ॥ असिद्धीति ^{१४७१५} ॥ यत्किंचिदधिकरणेप्रपञ्चेअधिकरणत्वाभावस्यासिद्धिरित्यर्थः । असिद्धिवारकस्यापिबहु
 शोऽभियुक्तैःप्रयुक्तत्वाच्चवैयर्थ्यमित्याह ^{१४७१६} ॥ शरीरस्यादि ॥ विमतमिति ॥ वह्निमतःपक्षीकरणादसिद्धिर्बोद्ध्या । विमतंतस्मा
 दर्थपेडादि ^{१४७१७} ॥ किंचिति ॥ तथाचाप्रसिद्धिवारकतयासहचाराहकतयाव्याप्तिप्रहोपयुक्तत्वाच्चतद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसो
 द्भावनं । तद्वैजंत्वनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वसामान्याभावपरत्वेव्यभिचाराभावःविशेषाभावपरत्वेतुप्रतिभासिकत्वविशेषणे

पिव्यभिचारएवेति । ननु तथापि प्रातिभासिकत्वविशेषणव्यर्थः । अनधिकरणत्वस्य सत्वानधिकरणत्वस्यैव परमार्थसत्वसाध-
 कत्वोपपत्तेः । शुद्धमेव हि ब्रह्मदृष्टांतत्वेनाभ्युपेयं । धर्मवतो दृष्टांतत्वे साध्यैव कल्यापत्तेः । साध्यंतु बाधाभावरूपत्वादधिकरण-
 स्वरूपमेव । न धर्मः । धर्म्यतिरिक्ताभावानभ्युपगमात् । तथाचक्षित्यादिकमकर्तृकं । शरीराजन्यत्वादित्यत्राशरीरस्यैव व्या-
 सिद्ध्यहानुपयोगित्वेन प्रातिभासिकत्वस्यैव व्यर्थमेव । आकाशादावजन्यत्वकर्तृजन्यत्वाभावयोरिव निर्धर्मकब्रह्मण्यनधिकरणत्व-
 परमार्थत्वयोर्व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । तथाचैकामसिद्धिपरिहरतो द्वितीयापत्तिः । स्वरूपासिद्धिपरिहारार्थविशेषणप्रक्षिपतो व्याप्य-
 त्वासिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । व्याप्तावनुपयोगस्य दर्शितत्वादिति चेत् अत्र ब्रूमः । शुद्धे ब्रह्मण्यनधिकरणत्वतदभावाभ्यामधिकरण-
 त्वस्यैव प्राप्त्याऽनधिकरणत्वासिद्धेर्व्याप्त्यग्रहात्प्रातिभासिकत्वविशेषणेतु व्याप्तिग्रहात्तस्य सार्थक्यं । वस्तुतस्तु अधिकरणत्वा-
 भावातिरिक्तस्य प्रातिभासिकत्वविशेषिताधिकरणत्वस्य विशिष्टस्याभावो अखंडएव हेतूकृतः अतो नैव व्यर्थ्यगंधोपि । नचैवं शरी-
 राजन्यत्वादित्यत्राप्युक्तविधयाऽखंडाभावसत्त्वेनैव व्यर्थोक्तिरसंगता स्यादिति वाच्यं । इष्टापत्तेरिति विभावनीयं । ननु तथापि
 त्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धिः । असन्मते माश्रित्य हेतूकरणे चेदेहात्मैक्ये ब्रह्मज्ञानेतरा-
 बाध्यव्यभिचारः । न च तस्य त्वन्मते प्रातिभासिकत्वेन प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वविशेषणे नैव व्यावर्तिततयानतत्र व्यभिचार इ-
 त्ति वाच्यं । तस्य ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यादन्यत्वेन प्रातिभासिकत्वाभावात् । नहि प्रातिभासिकं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यादन्यदिति चेन्नैवं ।
 नहि प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वमितीहाभिप्रेतं । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु सत्यत्ववादिमिथ्यात्ववाद्युभयसंभतमिथ्या

कंविनात्यागयोगादितिभावः । अत्रवदंति । सि० “अयुक्तमेतत् । नहिप्रातिभासिकासतरेकाव्यावृत्तिरुभयावासमव्याप्ता । येन
 कप्रयोजकप्रयोज्याभवेत् । किंतुप्रातिभासिकव्यावृत्तिप्रयोजकं ब्रह्मविश्वासत्साधारणमेवक्तव्यं । असत्यपिप्रातिभासिकत्वाभा
 वात् । एवमसद्भावावृत्तावपिप्रयोजकं ब्रह्मविश्वप्रातिभासिकसाधारणमेवक्तव्यं । प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वाभावात् । तथाचतत्त्व
 योजकद्वयसमावेशादेवब्रह्माण्युभयव्यावृत्त्युपपत्तौनीलघटत्वरूपावच्छेदकद्वयसमावेशोपपन्ननीलघटत्ववशातिरिक्तप्रयोजकक
 ल्पनायामस्ति किंचिन्मानमिति कृतबुद्ध्योविदांकुर्वतु । नित्यत्वंचोपाधिः । तुच्छप्रातिभासिकयोर्नित्यत्वव्यतिरेकेसाध्यव्य
 तिरेकदर्शनादिति । अत्रब्रूमः । नतावद्ब्रह्मविश्वासत्सुप्रातिभासिकव्यावृत्तिरेकापरमतेसंभवति । ब्रह्मणिसाधर्मिस्वरूपा । जग
 तिव्यावहारिकीअन्योन्याभावादिरूपा । असतितुनिर्धर्मकत्वेननव्यावहारिक्यपिव्यावृत्तिः । किंतुव्यावृत्तावेवासत्प्रतियोगि
 कत्वादिकं । नवाब्रह्मविश्वासत्सुप्रातिभासिकव्यावृत्तिप्रतिप्रयोजकोऽनुगतोर्धमःसंभवति । ब्रह्मणोर्निर्धर्मिकत्वात् । विश्वस्य
 व्यावहारिकधर्मवत्त्वात् । असतोनिरुपाख्यत्वात् । नापिब्रह्मविश्वप्रातिभासिकेषुअसद्भावावृत्तिरेकासंभवति । नाप्येकव्याव
 र्तकप्रयोज्या । ब्रह्मविश्वयोस्त्वसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिःसामान्याभावरूपतयैकासंभवति । अधिकरणभेदेनभावभेदाभा
 वात् । तथाचब्रह्मविश्वयोर्विद्यमानानामुक्तव्यावृत्तिप्रतिव्यावर्तकतयाप्रयोजकमेकमनुगतमवश्यंवाच्यं । तच्चपारमार्थिकसत्त्व
 मेव । अवच्छेदकांतरानुपपन्नप्रयोज्यकत्वादितिसाधुकृतबुद्ध्योविदांकुर्वतुतरां । नापिनित्यत्वमुपाधिः । पक्षेपारमार्थिकस
 त्त्वाभावेतद्विरुद्धस्वभावासत्प्रातिभासिकयोर्व्यावृत्तावुच्यमानायांव्याधातवत्यारमार्थिकसत्त्वाभावेध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्थनि

त्वकत्वप्रातिभासिकत्वमिहाभिप्रेतं । देहात्मैक्यचसत्यत्ववादिनात्ताकिंकादीनामिथ्यात्वेनसंमतं । अतस्तत्रनव्यभिचारः । तदिदमुक्तमारोपितत्वेनोभयसम्मतत्वरूपस्येति ॥ नचति ॥ तथाचनपारमार्थिकसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ^{१४८/१२}व्यावर्तकतयेति ॥ व्यावृत्तेव्यावर्तकप्रयोज्यत्वनियमादित्यर्थः । नन्वसत्तातिभासिकव्यावृत्तिप्रातिव्यावर्तकंपारमार्थिकसत्त्वब्रह्मण्यस्तु । तत्रपारमार्थिकसत्त्वस्यसंभवात् । प्रपंचतूक्तहेतुंप्रातिनपारमार्थिकसत्त्वव्यावर्तकं । प्रपंचस्यमिथ्यात्वेनपारमार्थिकसत्त्वस्याभावात् । किंतुव्यावहारिकसत्त्वमेवव्यावृत्तिरूपहेतुंप्रातिप्रपंचेव्यावर्तकं । तथाचाननुगतमेवसत्त्वमुक्तहेतुंप्रातिप्रयोजकमित्याशंकापरिहाराथमुक्तंविश्वमिथ्यात्वत्यादि ॥ ^{१४८/१३}अन्योन्याश्रयादिति ॥ व्यावृत्तिरूपोक्तहेतुंप्रातिपारमार्थिकसत्त्वस्याव्यावर्तकत्वेउक्तहेतोरप्रयोजकत्वेनमिथ्यात्वानुमानंप्रातिबाधकत्वाभावसिद्धौमिथ्यात्वानुमानेनमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौचानुगतव्यावर्तकस्यासंभवादननुगतस्यव्यावर्तकत्वेनोक्तहेतोरप्रयोजकत्वमित्यन्योऽन्याश्रयइत्यर्थः ॥ ^{१४८/१४}तत्प्रयोजकमिति ॥ उक्तहेतुंप्रातिव्यावर्तकतयाप्रयोजकमित्यर्थः ॥ असंख्यावृत्तिंचप्रतीति ॥ असत्तातिभासिकव्यावृत्तिंप्रातीत्यर्थः ॥ ^{१४८/१५}सत्त्वस्येवेति ॥ ब्रह्मप्रपंचयोर्विद्यमानासत्तातिभासिकव्यावृत्तिंप्रातिव्यावर्तकतयाप्रयोजकमुभयानुगतंतद्विरुद्धंपारमार्थिकसत्त्वमेववाच्यं । नतुब्रह्मत्वादिकं । तस्यप्रपंचेऽविद्यमानत्वेनन्यूनवृत्तित्वादित्यर्थः । यथाश्रुतेत्वसंख्यावृत्तेःपरमतेऽतिकरूपेपिसत्त्वेनतत्रतत्प्रयोजकसत्त्वस्याभाववत्त्वपंचेपितदभावोपपत्तेरसंगतिः स्यादिति ध्येयं । ^{१४८/१६}अन्यथेति ॥ उक्तव्यावृत्तिंप्रातिज्ञानत्वादेःप्रयोजकत्वेसत्यज्ञानादिवाक्येज्ञानपदेनज्ञानत्वप्रतिपादनद्वाराऽनृतव्यावृत्तिसिद्धिप्रसंगेनसत्यपदेवयथ्यस्यादित्यर्थः ॥ ^{१४८/१७}प्रपंचइति ॥ अनुगतस्यसंभवेबाध

त्यत्वाभावस्योक्तौ व्याघाताभावेनोपाधेः पक्षे साध्याभावासाधकत्वात् । उक्तानुकूलतर्कगृहीतसाध्यव्याप्तिकहेत्वव्यापकत्वेन
 साध्याव्यापकत्वाच्चेति ॥ ^{१४८}प्रमाणयेति ॥ अर्थसत्त्वगर्भप्रामाण्यस्यार्थसत्त्वगर्भात् तत्वावेदकत्वेनात्यंतविरोधात्प्रामाण्यात् तत्वा
 वेदकत्वयोः सामानाधिकरण्यादर्शनात् । प्रामाण्यस्य साधारणधर्मत्वाभावेनातत्वावेदकत्वकोट्यस्मात्कारकतयानोक्तविधिविकल्पः
 संभवतीत्यर्थः ॥ ^{१४९}प्रत्यक्षस्येति ॥ तथाच तत्वावेदकप्रमोक्तावपि नासिद्धिरिति भावः ॥ ^{१४९}अनुमानादेशेति ॥ तथाच तत्त्वभूत
 मिथ्यात्वावेदकतया तत्वावेदकजातीयानुमानविषयत्वेनापि तत्वावेदकप्रमाविषयत्वपक्षेनासिद्धमिति भावः ॥ ^{१४९}विपक्षइति ॥
 मिथ्याविषयकज्ञानस्यापि प्रमात्वे व्याघात इत्यर्थः ॥ ^{१४९}विषयेति ॥ रूप्यज्ञानस्यापि प्रामाण्यप्रसंगादित्यर्थः । अत्राहेतौ नित्यत्व
 मुपाधिः पूर्ववन्निरसनीयः । अत्रवदंति । सि० “प्रमात्वं तद्वृत्तितत्त्वकारकत्वं वा तत्वावेदकत्वं वा । आद्येदृष्टा तस्य साधनैकत्व्यं
 नहि परमार्थतः शुद्धस्य ब्रह्मणस्स प्रकारकज्ञानविषयत्वं । न च धर्मवतोदृष्टा तत्त्वसंभवाति । तस्य पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेन निश्चितसा
 ध्यवत्त्वाभावात् । द्वितीये तत्वावेदकत्वस्याबाधितविषयत्वरूपत्वेन साध्याविशेषपर्यवसानात् । हेतुग्रहेऽसिद्धसाधनं । हेत्वग्रहे
 तु स्वरूपासिद्धिरिति । मैवं । विशेष्यावृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वादेः प्रमात्वस्य विवक्षायां दोषाभावात् । तत्वावेदकप्रमोक्तावप्यदोष
 त्वस्योक्तत्वाच्च । न च साध्यावैशिष्ट्यदोषः । अर्थसत्त्वाग्रहेऽपिशब्दादिना तज्ज्ञाने तद्विषयकत्वग्रहसंभवात् । शब्देऽनित्यत्वाग्रहे
 पि शब्दानित्यत्वयोर्व्याप्तिग्रहवदिति सर्वमनवद्यं । ननु सत्यत्वसिद्धिर्विना अनिषेध्यत्वेनेत्यंशस्यासिद्धिः । तथाचान्यान्याश्र
 य इत्यत आह ॥ ^{१४९}त्वयापीति ॥ अन्यथा जन्माद्यस्य यत इति सूत्रे जगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसिद्धिः शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे च स

वकर्तृत्वसिद्धमेवसावज्ञस्फोर्यतइतित्वदुक्तमयुक्तस्यादितिभावः ॥ ^{१४१}अन्यथेति ॥ ईश्वरस्याप्यनिषेध्यत्वेनजगद्भूत्वाभावेपाल
 नीयाज्ञानात्तत्तालनादौप्रवृत्तिनस्यादित्यर्थः । नन्वीश्वरःप्रपञ्चनिषेध्यत्वेनैवजानाति । अतएव नतस्यभ्रातृत्वं । मिथ्याभूतस्य
 चमिथ्यात्वेनैवग्रहणाद्द्रजालिकवञ्ज्रतित्वायोगात् । अन्यथासर्वविषयकभ्रमज्ञातृत्वेनभ्रातृत्वस्यदुर्वारतापत्तेः । नचनिषे
 ध्यत्वेनज्ञानेतत्तालनार्थमीश्वरस्यप्रवृत्तिनस्यादितिवाच्यं । ऐन्द्रजालिकप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेरपितथाविधत्वादितिचेन्मैवं । न
 ह्यैन्द्रजालिकस्तत्तालयति । किंतुदर्शयामीतिभ्रमयति । ईश्वरस्तुपालयति । एषलोकपालः विश्वतद्भद्रयदवतिदेवाइत्यादि
 श्रुतेः । यस्माद्देवाःविश्वरक्षंतितस्माद्भद्रंस्त्यमितिमाधवीयव्याख्यानात् । सेयंदेवतैक्ष्णतंहताहिमस्तिस्त्रोदेवताअनेनजीवे
 नात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणि । सईक्षतेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चेत्यादावनिषेध्यत्वेनैवसर्वज्ञानोक्तेश्च ॥ यःसर्वज्ञःसर्व
 विदित्यादौसामान्यविशेषाभ्यांज्ञानोक्तेश्च । निषेध्यत्वेनज्ञानेसामान्यविशेषाभावाच्चेति ॥ ^{१४१}विपक्षइति ॥ अनिषेध्यत्वेनैश्वर
 ज्ञाननिषयस्यापिविश्वस्यसत्यत्वाभावेनिषेध्यमेवप्रपञ्चमनिषेध्यत्वेनईश्वरोजानातीतस्यात्तथाचेश्वरस्यभ्रातृत्वंस्यादित्यर्थः ॥
^{१४१}साचेति ॥ शोकमोहजरांमृत्युमत्येतीत्यादिभिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥ ^{१४१}सत्यायाइति ॥ सत्यत्वविशेषितार्थक्रियायाःहेतुविशेषणत्वइ
 त्यर्थः । यथाश्रुतेअसिद्धाद्यभावादितिबोध्यं ॥ पक्षेसपक्षेचेति ॥ पक्षेऽसिद्धपक्षधर्मतायाःसपक्षेऽसिद्ध्याव्याप्तेरयोगादि
 त्यर्थः ॥ ^{१४१}असत्यायाश्चेति ॥ अर्थक्रियामात्रस्यहेतुविशेषणत्वइत्यर्थः । नन्वेन्द्रजालिकादेरसत्त्वात्कथंस्वमततस्यार्थक्रियाका
 रित्वमितिचेन्न । तस्याप्यविद्यमानापरपर्यायमिथ्याभूतार्थक्रियाहेतुत्वात् । अतएवब्रह्माणीत्याद्याग्रिमग्रंथविरोधोपनिषेतिध्ययं

॥ संप्रकारेति ॥ ऐंद्रजालिकार्थक्रियातुसप्रकारेणोदानांतनबाधेनबाध्येतिततत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसंप्रकारकजाग्रद्वो

धाबाध्यस्वप्नजलावगाहनप्रियासंगमादिविशेषिताप्रमाणीभूतज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनेनतद्विषयतत्रव्यभिचारः । अथतत्रज्ञानमेवसुखादिजनकं तच्चाबाध्यमेवेतिमतं । तदसत् । ज्ञानमात्रस्यहितादृशसुखाजनकत्वेनकिंचिद्विशेषितस्यैवतथात्वं वाच्यं । ज्ञानेचविशेषोनार्थातिरिक्तः । तदुक्तं ॥ “अर्थेनैवविशेषोहिनिराकारतयाधिया”मिति । अर्थेनैत्यर्थएवत्यर्थः । तथाचमिथ्याभूतविशेषितस्यजनकत्वाभ्युपगमेमिथ्याभूतस्यापिजनकत्वाद्वाव्यभिचारएवेतिशंकापरिहरति ॥ व्यभिचारस्त्विति ॥ सि० “अत्रब्रूमः । विषयविशेषोपलक्षितज्ञानस्यैवजनकत्वमस्तु । तत्कुतोविषयस्यजनकत्वं । तथाचोक्तंशास्त्रदीपिकायांबौद्धंप्रति । “अथसुखज्ञानमेवार्थक्रिया । तच्चाव्यभिचार्येव । नहिक्वाचिदप्यसतिसुखेसुखज्ञानमस्ती”त्याशंक्य सत्यमेतत् ननु तेनपूर्वज्ञानप्राप्त्याध्यवसायनयुक्तं । अप्रमाणेनापिप्रियासंगमविज्ञानेनस्वप्नावस्थासुखदर्शना”दिति । ननुस्वरूपानामनुगततथाज्ञानत्वादेश्चातिप्रसक्ततयाऽनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादुपलक्षणत्वासंभवइतिचेन्न । विशेषणत्वमप्यसंभवि अनागतादिज्ञानेत्कालाविद्यमानस्यविषयस्यपूर्वभावित्वरूपजनकत्वासंभवात् । ननुस्वव्यापारजन्येव्यापारिणोसतोजनकत्ववत्स्वज्ञानजन्येव्यसतोजनकत्वमस्त्वितिचेन्न ॥ व्यापारद्वाराव्यापारिणोजनकत्वमित्यस्यकार्यजनकव्यापारजनकत्वमित्यर्थः । भवतिचयागादितथा । तस्यापूर्वोत्पत्तिकालेसत्त्वात् । मिथ्याभूतंतुस्वकालेपिसद्विलक्षणस्वभावकथंस्वज्ञानं व्यापारंजनयेत् । असद्विलक्षण्यापेक्षयालाघवेनसत्त्वस्यैवकारणत्वेप्रयोजकत्वात् । स्वज्ञानाजनकस्यापिमिथ्यार्थस्यस्वज्ञानज

न्यकार्यप्रतिस्वज्ञानस्यजनकत्वमात्रेणमिथ्यार्थस्यापिजनकत्वाभिधानंत्वमानकं । नन्वतीतानागतावस्थस्यापिसङ्घर्माश्रयत्वमभ्युपगम्यतएव । अन्यथाध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वतज्ज्ञानविषयत्वादीनामनाश्रयत्वापत्तेः । प्रमाणबलत्कारणत्वाभ्युपगमस्यापितुल्यत्वादितिचेन्मैवं । विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वादीनामनाश्रितत्वासंभवादविद्यमानाश्रयत्ववत्कारणत्वस्यपूर्ववृत्तित्वरूपस्यासत्यसंभवाद्विद्यमानाश्रितत्वं । नहिविद्यमानत्वमविद्यमानेस्ति । व्याघातादितिसर्वमनोरमं । नन्वर्थोपलक्षितज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वमितिपक्षेऽप्युक्तहेतोःस्वाप्नगजादिज्ञानएवव्यभिचारः । स्वरूपाबाध्यस्यविषयाबाध्यत्वदर्शनेनविषयबाधेस्वरूपबाधस्यावश्यकतयास्वप्नादिज्ञानंसदेवत्यस्यवक्तुमशक्यत्वादितिचेन्न । असत्यपिगजेगजज्ञानमासीदितितज्ज्ञानस्यजाग्रत्यप्यनुभवेनविषयासत्त्वेपिसत्त्वात् । स्वरूपाबाध्यसाक्षिविषयस्यापिरूप्यस्यबाध्यत्वदर्शनाच्चेति । ननुशुद्धस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात्साधनविकलत्वं । उपहितस्यपक्षनिक्षेपात्साध्यविकलत्वमित्यतआह ॥ सत्यस्येति ॥ आश्रयत्वविषयत्वादिनाऽज्ञानादिसिद्धिरूपार्थक्रियाकारित्वंशुद्धात्मनिदृष्टातेवर्तते । तदुक्तंसंक्षेपशरीरके । “आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विशेषचित्तिरेवकेवले”ति । शुद्धस्वजगद्धेतुत्वेनाप्यर्थक्रियाकारित्वात् । अतएवानुपदंवक्ष्यति । ब्रह्मणिहेतुत्वंप्रतीत्यादि । अन्यथातद्वाक्यस्यासंगतत्वापातइत्यर्थः । एतेनमममतेअविद्योपहितस्यसाक्षिणोमिथ्यात्वात्साधनवत्यापिसाक्षिणिसाध्यैवकल्यंसाध्यवतिशुद्धात्मनिसाधनैवकल्यमितिनिरस्तं । साक्षिशब्देनविश्वसाक्षिणःशुद्धात्मनउपादानात् । तस्यचार्थक्रियाकारित्वोक्तेश्चतुष्यतुदुर्जनइतिन्यायेनोक्तार्थक्रियातिरिक्तार्थक्रियामभिप्रेत्याह ॥ असंवेति ॥ वाशब्देनास्थायां । ननुसाध्ययुक्तादात्मनःसप

क्षेत्रेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं दोषः स्यादित्यत आह ॥ असाधारण्यस्येति ॥ अगृह्यमाणेति ॥ साध्यतद्भावानुमित्यनुकूल
 व्यतिरेकव्याप्तिद्वयवत्तयावातादृशव्याप्तिग्रहेतुव्यतिरेकसहचारवत्तयावाज्ञायमानत्वे सति पक्षधर्मतया ज्ञायमानत्वेन साध्यत
 दभावौ प्रतिहेतोरगृह्यमाणविशेषावस्थायामसाधारण्यं दोष इत्यर्थः । प्रकृते तु नागृह्यमाणविशेषावस्था । विपक्षबाधकर्तृकणस्या
 पनासाध्यं प्रतिहेतोर्व्याप्यत्वग्रहादित्याह ॥ विपक्षे इति ॥ ब्रह्मणिसप्रकाराबाध्यजगद्धेतुत्वंप्रतिपरमार्थसत्त्वस्य प्रयोजकत्वेना
 वधारणात् । प्रपंचेतद्भावेऽकारणकार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकर्तृकणहेतोर्व्याप्यत्वग्रहान्नासाधारण्यं न वाऽप्रयोजकत्वमि
 त्यर्थः ॥ ननु तथाप्युक्तहेतुरयुक्तः । अनादित्वस्य विषमव्याप्तस्योपाधिवात् । न चोक्तविपक्षबाधकर्तृकणहेतोः साध्यव्याप्य
 तथा तदव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यं । प्रातिभासिकरज्जुसंपादोभयकंपादिकार्यकारित्वदर्शनेन प्रातिभासि
 कसाधारण्यस्य तुच्छव्यावृत्तस्य प्रतीतिकालसत्त्वस्यैवार्थक्रियाकारित्वंप्रतिप्रयोजकत्वात् । प्रातिभासिकस्यार्थक्रियाकारित्वान
 भ्युपगमे सप्रकाराकाराबाध्येति हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले केनापि पुरुषेणाबाध्यत्वं हि परमार्थसत्त्वं ।
 तदपेक्षया प्रतीतिकालसत्त्वस्य लघुत्वादिति चेन्मैव । स्वरूपैव प्रपंचस्यानिषेध इति त्वया व्यवस्थापितत्वेन सत्त्वेन प्रतीयमानत्वा
 तिरिक्तस्य प्रातिभासिकसत्त्वस्य तव मतेऽभावेन तस्य हेतुत्वंप्रत्यप्रयोजकत्वात् । अन्यथा शशविषाणमस्तीति शब्दभासात्सत्त्वेन
 प्रतीयमानस्य निरुपाख्यस्यापि हेतुतापत्तेः । यथा च शशविषाणमस्तीत्यादि नानाभासस्यासतः प्रतीतिस्तथोक्तपुरस्तात् । यथाच
 हेतौ न विशेषणवैयर्थ्यं तथा तत्र वाचोचामननुद्यदेधटत्वस्यैव मिथ्याभूते प्रपंचमिथ्यात्वस्य परमते सत्त्वान्न तदरोपितं । अतो हेत्व

सिद्धिरित्याशंकापरिहरति ॥ नचपचमइति ॥ आरोपितत्वादिति ॥ नन्वारोपितत्वं प्रातिभासिकत्वं चेत्प्रपंचे ह्येव सिद्धिः ।
 तत्सिद्धेः पारमार्थिकत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । व्यावहारिकत्वं चेच्छुक्तिरूपादौ व्यभिचारः । उभयसाधारण्येऽप्येव दोषइ-
 ति चेन्मैवं । मिथ्यात्वेनोभयसंमतत्वात् आरोपितत्वस्य हेतुर्गतत्वात् । अस्ति च ब्रह्मजगतोस्तादृशमिथ्यात्वं । अतो नासिद्ध्यादि ।
 रूये च तादृशमिथ्यात्वाभावाद्भव्यभिचारइति । नन्वसतिसदसद्वैलक्षण्यादिरूपमिथ्यात्वस्याभावेनारोपितमेव तत्र तदित्यत-
 आह ॥ अत्र चेति ॥ ननु प्रपंचस्य कल्पितत्ववादे काश्चित्कल्पकोस्त्येवेति हेतोरसिद्धिरिति शंकां परिहरति ॥ नचषष्ठइति ॥
 चिन्मात्रस्येति ॥ कल्पनोपयोगिदेहाद्यासाभावादित्यर्थः ॥ अन्यस्य चेति ॥ चिन्मात्रस्याकल्पकतया कल्पितांतरेणैव क-
 ल्पितस्य कल्पनावाच्येत्यनवस्थापत्यायावद्विशेषबाधे सामान्याभावसिद्धेरित्यर्थः ॥ अत्र चेति ॥ ननु नासति व्यभिचारः ।
 सिद्धांतैतत्स्यापि त्रातिविषयत्वेन शुक्तिरूप्यवत्कल्पकोपेतत्वादिति चेत् न । स्वप्नस्यासन्नकल्पकरहितत्वादित्यर्थात् । असतोऽप्र-
 त्यासन्नत्वात् । कल्पकशब्दस्य पित्रादिशब्दवत्संबन्धिविशेषपरतया तद्राहित्यपक्षेऽस्वमतप्यस्तीति भावः । ननु शुद्धस्याप्यनाद्यवि-
 द्योपधानवशेन कल्पकत्वमस्तु । कल्पकत्वं हि कल्पनाप्रत्याश्रयत्वं विषयत्वं साधकत्वं । तच्च सर्वकल्पनासमसत्ताकत्वेन शुद्ध-
 त्वाव्याधातकं । तदुक्तं । “आश्रयत्वविषयत्वभागिनी”ति । अस्तु वोपहितस्य कल्पकत्वं । न चानवस्था । अविद्याद्याध्यास-
 स्याध्यासांतरानपेक्षत्वात् । स्वपरसाधारणसर्वनिर्वाहकतोपपत्तेः । अकल्पितस्य कल्पकत्वादर्शनात् । कल्पितप्रतिबिंबविशि-
 ष्टादर्शादेरादर्शान्तरप्रतिबिंबकल्पकत्वदर्शनाच्च । बिंबस्य द्वितीयादर्शसंमुखत्वाभावेन तत्कल्पकत्वायोगादिति । मैवं । कल्पि-

तेनापिसंसारेणास्पृष्टस्यैतन्न्यस्याभावेनित्यमुक्तश्रुतेर्निविषयत्वापत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अतात्विकसंसारस्पृष्टत्वस्य सर्वसाधारणत्वात् । नापिशुद्धस्य कल्पनां प्रत्याश्रयत्वादिकं । अस्यास्मिन्कल्पनेनैतिकल्पनायाद्वयसापेक्षत्वात्कल्पकस्यान्यस्य संभवेतत्कल्पनांप्रतिशुद्धस्याश्रयत्वादिकं संभवेत् । शुद्धस्य कल्पनांप्रतिकर्तृत्वं तु न संभवति । देहद्रियाद्यभावादित्युक्तत्वात् । नाप्युपहि तस्य कल्पकत्वेऽनवस्थाद्यभावः । अविद्याध्यासस्य स्वपरनिर्वाहकत्वकल्पनाया निर्बीजत्वात् । प्रपंचस्य सत्यत्वेनैवोपपत्तेश्च । आदर्शोत्तरे प्रतिविषयस्याकल्पितत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति साधूक्तं कल्पकविना कल्पनायोगादिति ॥ तस्येति ॥ तथाच रूढ्ये हेतु सत्त्वे साध्यस्यापि सत्त्वापातान्न व्यभिचार इति भावः । ननु न रूढ्ये साध्यस्य सत्त्वस्यापातः । तथात्वे हि सर्वजनसिद्धबाधविरो धात् । गजादौ गौर्वैलक्षण्येऽपि तद्विरुद्धाभ्वैलक्षण्ययोगवत्सद्वैलक्षण्येऽप्यसद्वैलक्षण्ययोगोपपत्तिरिति चेत् । मैवं । रूढ्ये बाधोपपत्त्यर्थमसत्त्वस्यैवांगीकर्तुमुचितत्वात् । न च तथात्वे प्रतीत्यनुपपत्तिः । प्रतीत्युपपत्त्यर्थमसत्त्वस्याप्यंगीकरणीयत्वात् । निषेधसमुच्चयवद्विधिसमुच्चयस्याप्यनिर्वचनीयवादेऽपि विरोधोपपत्तेः । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परालंभावरूपत्वस्य मिथ्यात्वनिरुक्तिर्भेगल क्त्वेन गजादौ गोत्वतदभाववैलक्षण्यवत्सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्चेति ॥ तस्मिन्नपरोक्षेपीति ॥ ननु सामान्याकारेणापरोक्षे पिशुक्त्यादौ रजतादेरनिषेध्यत्वेन साक्षाद्भासमानतया तत्र व्यभिचारः । अथ व्यावृत्ताकारेण यस्मिन् भासमानेन यदनिषेध्यत्वेन साक्षाद्भासते न तत्तदज्ञानकार्यादीति व्याप्तिरिति मन्यसे तदाऽसिद्धिः । न हि चैतन्यमिदानीं भ्रमनिवर्तकत्वाभिमतव्यावृत्ताकारा परोक्षप्रतीतिविषयः । तथासत्याधिष्ठानमेव न स्यात् । यदा तु वेदांतावाक्यजन्यवृत्तौ व्यावृत्ताकारतया परोक्षतदा अनिषेध्यत्वेन प्र

पंचापरोक्ष्यंकापिनास्ति । अतःप्रमाणजन्यासाधारणाकारज्ञानस्यैवाज्ञानविरोधित्वाच्चापरोक्षज्ञानमात्रेणाज्ञानपराहतिप्रसंग
 इति ॥ अत्रोच्यते ॥ भ्रमनिवर्तकाभिमताधिष्ठानापरोक्षज्ञानान्यूनविषयकाधिष्ठानापरोक्षज्ञानस्यात्रापरोक्षपदेनविवक्षित
 त्वात् । तवमतेचैतन्यमात्रस्यैवभ्रमनिवर्तकज्ञानविषयत्वात् । तावन्मात्रस्यचेदानीमपिस्फुरणात् । व्यावृत्तासाधारणाका
 रस्यस्वरूपातिरिक्तस्यवेदांतजन्यवृत्तावपिनविषयता । निष्प्रकारकत्वहान्यापत्तेरिति । यत्तुअज्ञानपदेनज्ञानाभावोक्तौसिद्ध
 साधनं । अनिर्वचनीयाज्ञानोक्तौचतस्यस्वपुष्पायमाणत्वेनप्रतियोगित्वासिद्धिरिति । तदसत् । पराभ्युपगममात्रेणैवप्रतियो
 गिप्रसिद्धिसंभवात् । तदुक्तंमतद्वयेप्यप्रामाणिकस्यापिनिषेधप्रतियोगित्वादिति ॥ श्रुतं^{१५३१}तत्त्वैति ॥ श्रुत्येत्यर्थः । ननुप्रतिबिंबे
 व्यभिचारः । सहिमुखैक्यसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयेमुखेऽध्यस्तइतिचेन्न । नहिमुखैक्यसाक्षात्कारवत्प्रवृत्तिविषयःप्रति
 बिंबः । किंतुतद्भेदज्ञानवत्एव । अतएवबालानांतत्रबालांतरधीः । नचतद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वमुपाधिः । व्यतिरेकेणेत्य
 स्यभेदेनेति यदि तदोपाधेर्नपक्षाद्व्यावृत्तिः । शुद्धब्रह्मनजानामिधटस्यस्फुरणमित्यादिभेदेनैवप्रपंचोपलंभात् । अथविनेत्यर्थ
 स्तदारूपादिहीनेनाऽऽसंसारमज्ञानावृतेनचैतन्येनविनापिचाक्षुषादिज्ञानेघटादेरुपलभ्यमानत्वेनोपाधेर्नपक्षाद्व्यावृत्तिरिति ॥
^{१५३१}तत्त्वैति ॥ नन्वैद्रजालिकप्रत्यपरोक्षेत्तन्मायाकल्पितेव्यभिचारइतिचेन्न । मायाविनंप्रतिमायिकस्यापरोक्षत्वाभावात् । त
 दुक्तं । “नचमायाविनामायादृश्यत” इति ॥ नचमायाऽविद्ययोरभेदाद्देहात्मैक्येव्यभिचारइतिवाच्यं । तयोर्भेदपक्षेअस्यो
 कत्वात् । अतएवनरूप्येपिव्यभिचारः ॥ प्रत्यभिज्ञानादिति ॥ नचमुषुसिकालस्थायित्वासाधकत्वस्यप्रत्यभिज्ञायाःदृष्टिसु

ष्टिसमर्थनेवक्ष्यमाणत्वादसिद्धिरिति वाच्यं । तत्रैव निरसिष्यमाणत्वात् ॥ अदृष्टादेरिति ॥ नचादृष्टादेः कारणात्मनावस्था
नात्पुनरुत्थानसंभवइति वाच्यं । तस्याप्यदृष्टसमानयोगक्षेप्तत्वात् ॥ मिथ्याभिप्रेति ॥ प्रतियोगित्वादौ व्यभिचारवारणाय
मात्रेति । नच मिथ्यात्वान्यूनवृत्तित्वमुपाधिः । प्रमेयत्वादौ साध्याव्यापकत्वात् । तस्यात्मान्यसर्वतः पातिन्यसतिवृत्त्यभावेन
साध्यवतो मिथ्यात्वान्यूनवृत्तित्वाभावात् । ननु पक्षीकृतं मिथ्यात्वं सदसिद्धलक्षणत्वं वा सदसिद्धलक्षणत्वमात्रं वा । आद्यसिद्धसाधनं ।
तस्यात्मान्यसर्वमध्ययतितासद्वृत्तित्वाभावात् । द्वितीये तु हेतौ मिथ्यापदस्य सदसिद्धलक्षण्यमात्रपरत्वे सदसिद्धसाधनं कांतिकता ।
साध्याभाववत्यात्मभेदे हेतुसंदेहादप्रयोजकत्वाच्चेति । सि० “अत्रब्रूमः । आद्यपक्षे दोषाभावः । साध्यगतसर्वशब्दस्य सर्वनामत
यासिद्धलक्षणसर्वपरत्वात् । अनुकूलतर्कस्योक्तत्वाच्चाप्रयोजकत्वादिकमिति ॥ परमार्थसदन्यइति ॥ परमार्थसतः सकाशाद्
न्यइत्यर्थः । भेदस्य बाधेन पक्षधर्मताबलात्स्वेतरपरमार्थसद्भेदसिद्धिः । नच कल्पितेनात्मप्रतियोगिकभेदेनार्थीतरं ॥ कल्पिताक
ल्पितयोरेकसामान्याभावेन तेन समंव्याप्तेरग्रहात् । अन्यथामिथ्यात्वानुमानेन पिकल्पितमिथ्यात्वमादायार्थीतरं स्यात् सिद्धसा
धनं वा । नच व्यावहारिकपदार्थमादाय सिद्धसाधनेऽतिप्रसंगाभावइति वाच्यं । आत्मनि स्वप्रतियोगिकस्य व्यावहारिकभेदस्य
तवमेतन्न्यभावात् । आत्मान्यस्य परमार्थसतोभावात् । परमार्थसदंतराभावेन साध्यसिद्धिभावपत्तेः । नचानानंदत्वमुपाधिः ।
परमार्थसदन्यत्वाभावं विना आनंदत्वस्योपाध्यभावस्त्वव्याघाताद्यभावेनोपाधेरप्रयोजकत्वात् ॥ भवोन्यइति ॥ अभावस्य
द्वितीयस्य परमार्थत्वपक्षे सिद्धसाधनतावारणाय भावेति । एवमत्रापि ॥ यावत्स्वेति ॥ ननु यावत्स्वरूपमित्यत्र स्वशब्दस्य यत्किं

चित्स्वरूपपरत्वसिद्धसाधनं । आत्मस्वरूपपरत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । नहियावदात्मस्वरूपमनुवर्तमानोनात्माप्रसिद्धोस्ति । तथा सत्यनुमानवैयर्थ्यादितिचेन्मैवं । स्वशब्दस्यसमभिव्याहृतपरत्वाद्ध्यासिग्रहदशायांहृष्टांतस्वरूपपरत्वं । पक्षधर्मताग्रहदशायां चात्मस्वरूपपरत्वमेवेति नसाध्याप्रसिद्धिनवासिद्धसाधनमिति । नचानुमानेशब्दस्वभावोपन्यासानुपयोगइतिवाच्यं । आत्मायावत्स्वरूपमनुवर्तमानेतिवाक्येयतोविशेषादाकांक्षोत्थापनेसतिस्वपदेनआत्मस्वरूपमेवबोध्यतेनत्वन्यत् । सचविशेषः पक्षधर्मतायाःविशेषसाधनसामर्थ्येउपयुज्यतएव । यदेवहिविशेषबोधनेप्रतिज्ञायामाकांक्षाविशेषोत्थापकतयासहकारितदेवतत्रानुमानेपक्षधर्मतायांतथा । अतएवप्रतिज्ञायामाकांक्षालभ्योर्थःपक्षधर्मताविषयइत्युच्यतइतिनकांक्षिदोषः । अविद्यानुमाने स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणेत्यादिवहुस्वशब्दकसाध्यस्यत्वदीयैर्विवरणेषुक्तत्वात् ॥ स्वप्रतिनियोगीति ॥ स्वशब्द निर्दिष्टायाःबंधनिवृत्तेःप्रतियोगीबंधस्तस्यविषयआत्मातद्विषयकंयज्ज्ञानंआत्मतत्त्वसाक्षात्कारः तेनाबाध्योयोनात्मातेनसहवत तइत्यर्थः ॥ निगडति ॥ चोरादिविषयज्ञानाबाध्यानात्मसमानकालीनानिगडबंधनिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । ननुपक्षहृष्टांतयोर्व धपदार्थस्यैकस्याभावेनस्वरूपसिद्धिसाधनवैकल्यान्यतरापातइतिचेन्मैवं । नहनिगडादावपिबंधशब्दप्रयोगतन्निमित्तस्या विद्यायामिवतत्रापिवाच्यत्वात् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यविद्यानुमानेनत्वदीयरपिज्ञानप्रभयोःप्रकाशत्वस्योक्तेश्च । हेतौचबंधपदंनिवृत्तिविशेषलाभाय । अतोखंडाभावतुल्यतयानवैयर्थ्यं । अविविक्षितार्थावा । नन्वप्रयोजकमिदंकस्याश्चिन्न वृत्तेरनात्मसमानकालीनत्वदर्शनेनिवृत्तिमात्रस्यतथात्वसाधनेसंसारकालीनायादुःखनिवृत्तेः समानाधिकरणदुःखप्रागभावस

मानकालीनदर्शनमिव दुःखनिवृत्तिमात्रस्य तथात्वसाधन इति चेत् मेवं । निवृत्तेः स्वकारणानात्मसहभावविना तज्जन्यत्वासिद्धे
 रित्यादितर्कानुगृहीतत्वात् । उक्तनिवृत्तेस्तु नानुग्राहकतासीति विशेषात् ॥ न स्वविषयेति ॥ क्षणिकत्वादिरूपेणात्माधि
 योऽक्षणिक्त्वादिधीबाध्यत्वात् बाधवारणाय स्वविषयेति विशेषणं । यन्मुधीपदेन चैतन्यमात्रविक्षायां सिद्धसाधनमिति तदसत् ।
 चैतन्यमात्रस्यात्मधीत्वासंभवेन तच्छंकाया एवा नुदयात् ॥ धीत्वादिति ॥ ननु अंधोऽयं रूपज्ञानवानिति अंधकस्य रूपविषयत
 या कल्पितयज्ज्ञानं तस्य रूपं नांधगम्यमिति स्वविषयविषयकप्रत्ययबाध्यत्वदर्शनेन व्यभिचारः । कल्पितत्वात्तत्र तद्वाधेन प्रकृतेऽपि
 वृत्तेः कल्पितत्वं सममिति चेन्मैवं । रूपविषयतया कल्पितस्य ज्ञानस्य रूपं नांधगम्यमिति ज्ञानेन समानविषयत्वाभावात् ॥ आत्मा^{१५३।६}
 धिष्ठानक इति ॥ एतच्छशुक्यधिष्ठानकमत्र हेतुचाकचक्यादेः पक्षत्वे सिद्धसाधनवारणाय ॥ न स्वकार्येति ॥ शुक्तिकायां रूप्य
 भ्रमहेतोश्चाकचक्यस्य धटादौ बाध्यत्वदर्शनाद्व्यभिचारवारणाय साध्ये स्वकार्येति विशेषणं ॥ शुक्तयज्ञानमपीति ॥ तथा च त
 त्रव्यभिचारो न दोष इत्यर्थः । ननु दूरादिदोषेणोपलक्ष्यत्र चाकचक्यकल्पनात्तेन चाकचक्यदोषेण शुक्ताविवरजतकल्पनात्तत्रा
 धिष्ठानज्ञानेन चाकचक्यरूप्ययो रभयो रपि बाधदर्शनाद्व्यभिचार इति चेन्मैवं । आरोपितस्य सद्विद्वत्क्षणेन हेतुत्वात् । सत्यपि
 चाकचक्यादौ तज्ज्ञानं विनाऽऽरोपादर्शनेन तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तत्र साध्यस्यापि सत्त्वात् । न च व्यावृत्ताकाराधिष्ठानज्ञाना
 न्या बाध्यत्वं वा स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानानां आरोपितत्वं वोपाधिरिति वाच्यं । व्यावृत्ताकारेत्यस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वेनाद्यस्योपाधेः पक्षे
 तरत्वात् । द्वितीये साधनव्यापकत्वं । तत्रा रोपितस्य तदधिष्ठानभ्रमाहेतुत्वेन साधनाव्याप्तिर्न संदेहस्याप्यभावात् । अप्रयोजक

त्वाच्च ॥ ब्रह्मान्यदनादीति ॥ अत्रपक्षेहेतौचानादिपदमनादिभावपरं । अतएवध्वंसाप्रतियोगित्वनोपाधिः । पक्षादव्या-
 वृत्तेः ॥ कालाद्यसंबंधनावतिष्ठतइति ॥ ननुकालसंबंधविनानावतिष्ठतइत्यस्यदाब्रह्मतदावश्यंकालसंबंधइत्येवंरूपाव्या-
 सिरित्यर्थः । तथाचसिद्धसाधनं । नहियस्मिन्कालेब्रह्मतस्मिन्कालेब्रह्मणःकालसंबंधोनास्ति । एवंयत्रात्मातत्रकालसंबंधइति
 दैशिकव्याप्तावपिसिद्धसाधनं । नहिदेशःकालसंबद्धःकदाप्यस्ति । परममुक्तौतुनदेशोनवाकालइतिचेन्मैवं । कालासंसृष्टस-
 त्ताराहित्यस्यसाध्यार्थत्वेसिद्धसाधनानवकाशात् । नहिपरमतेमुक्तौब्रह्मणःसत्तायाःकालसंसर्गोस्ति ॥ वेदेकगम्यमिति ॥
 नचपारमार्थिकत्वेनश्रुतितात्पर्यविषयत्वमुपाधिः । ईश्वरानुमानेशरीरजन्यत्वादिवत्साधनविशेषितत्वात् । धर्मादावपरमार्थ-
 त्वेनश्रुतितात्पर्याविषयेपरमार्थत्वेनैवश्रुतितात्पर्यविषयत्वस्यवाच्यतयोपाधेःपक्षादव्यावृत्तेश्च । अप्रयोजकत्वाच्च ॥ दोषाज-
 न्येति ॥ शुक्तिरूप्यादीनांदोषजन्यज्ञानविषयाणामपिदोषाजन्यसाक्षिरूपज्ञानप्रत्यविषयत्वान्नतेषुव्यभिचारः । नचपक्षेहेत्व-
 सिद्धिः साक्ष्यवच्छेदकाविद्यावृत्तिरूपदोषस्योभयसिद्धत्वाभावेनविशिष्टाभावरूपहेतोःपक्षेसत्वाच्च । साक्षाद्विशेषणत्वेनेत्यापि
 बोध्यं । तेनक्षणीकत्वादिप्रकारकदोषजन्यज्ञानंप्रतिविशेष्यत्वादात्मनिनसाधनैवकल्यंसाक्षात्पदेनसंसृष्टतयादेहात्मैक्यभ्रमेआ-
 त्मनोपिविशेषणतयाविषयत्वात्साधनैवकल्यंपरिहृतं । दोषैभ्युभयसिद्धत्वंविवक्षितं । तेन अखंडाभावरूपतयाहेतौनविशेष-
 णस्यासिद्धिवारकतयैवार्थमितिबोध्यं । शुद्धस्यवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमेपिनसाधनैवकल्यं । विशिष्टाभावस्यतत्रापिसत्त्वात् ।
 एतेनात्मनोवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे विषयत्वमात्रस्यैवपरमार्थसत्त्वसाधकत्वोपपत्तौदोषेत्यादिविशेषणवैयर्थ्याभ्याप्यत्व्यासिद्धिः ।

तावन्मात्रचपक्षस्वरूपासिद्धिमिति निरस्तं । विशिष्टोपाधौ वैयर्थ्यशङ्कानुदयात् ॥ स्वविषयेति ॥ पररीत्याख्यादौ व्यभिचार-
 वारणाय स्वाविषयकेत्यादिविशेषणं । न च दृष्टिमुद्दिष्टसिद्धिः । प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्त्या तत्सत्यथाप्यभ्युपगमनीयत्वात् ॥
 अन्योन्याभावातिरिक्तेति ॥ एतच्चाभावविशेषणं । एतच्छट्समानाधिकरणे एतच्छट्प्रतियोगिकान्योन्याभावे एतच्छट्समा-
 नकालीने एतच्छट्समानाधिकरणैतच्छट्प्रतियोगिकाभावत्वं वर्तत इति बाधवारणाय । तत्त्वादिनिष्ठतच्छट्प्रतियोगिकाल्यंताभा-
 वे एतच्छट्समानकालीने बाधवारणायैतच्छट्समानाधिकरणेति विशेषणं । एतच्छट्समानाधिकरणे कपालरूपादौ बाधवारणाय ए-
 तच्छट्प्रतियोगिकाभावत्वं विशेषणं । हेतौ एतच्छटान्योन्याभावत्वे व्यभिचारवारणाय आद्यविशेषणं । तत्त्वादिनिष्ठतच्छटाल्यंता-
 भावे तद्धारणाय द्वितीयं । तदर्थस्तु संबंधविशेषण एतच्छटः तत्समानाधिकरणेत्यर्थः । तेन संयोगसंबन्धेन घटवत्यापि भूतले समवा-
 यसंबन्धेन घटाल्यंताभावसत्त्वात्साध्याभाववति घटाल्यंताभावत्वे व्यभिचारइति शङ्का परिहृता । पक्षेऽप्येतच्छट्समानाधिकरणेत्यस्यै-
 वमेवार्थः । तेन तत्र बाधशङ्का परिहृता । एतच्छट्समानाधिकरणपदाल्यंताभावत्वे व्यभिचारवारणाय तृतीयविशेषणं । एतच्छट-
 कपालसमवाये तद्धारणाय भावति । प्रमेयत्वादौ तद्धारणाय मात्रेति । पटप्राग्भावादौ साध्यसाधनैककल्पपरिहाराय । एतच्छ-
 टेत्यादिदृष्टाते विशेषणं ॥ अनेन चेति ॥ अन्योन्याभावातिरिक्तैतच्छट्समानाधिकरणैतच्छट्समानकालीनाभावस्य निषेधस्य
 समानाधिकरणाल्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वाभावरूपसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । न चैतच्छट्प्रतियोगिकजन्यजनकान्यतरवृ-
 त्तित्वमुपाधिः । एतच्छट्पूर्वकालीनमात्रवृत्तितच्छट्वादौ साध्याव्याप्तेः । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं । पक्षीकृतधर्म

स्याल्यंताभाववृत्तित्वसंदेहसाधनाव्यापकत्वसंदेहात् । नचविषयबाधकर्तृकानवतारदशायांतादृशोपधाधिरितिवाच्यं । तदभावात् । प्रत्युतस्थापनायामेवानुकूलतर्कोस्तीत्याह ॥ अत्रचेति ॥ ^{१५६१२}संगृह्णाति ॥ ^{१५६१३}तथाचेति ॥ १५६१४ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कबुद्धेरपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यांविश्वसत्त्वानुमाहमाः ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यानुमानबाधः ॥ १५६१५ ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधमाह ॥ किंचेति ॥ विश्वसत्यमित्यादि ॥ विश्वंसत्यं मधवानायुवोरिदापश्चनप्रमिनंतिव्रतंवा । अच्छद्राब्रह्मणस्यतीहविर्वोअन्नयुजेववाजिनाजिगातंइतिमंत्रस्यायमर्थः । हेमधवंतौ मधवंतावितिवा इन्द्राब्रह्मणस्यती युवोःयुवयोः संबन्धि विश्वंजगत् सत्यमित्सत्यमेव वांयुवयोः व्रतं सत्यजगत्सर्जनादि आपश्चनव्यापनशीलाः देवता अपि प्रमिनंतिजानंति । दुर्मिञ्प्रक्षेपणेक्रयादिः नःअस्मदीयं हविर्दध्यादिकंप्रति अन्नंचपुरोडाशादिकंप्रति अच्छजिगातं सम्यक्आगच्छतं । जिगातिः गतिकर्मा जौहोत्यादिकः । काविव वाजिनावन्नवंतौ युजेव सखायाविवेति । यस्तुविश्वसर्वसद्भावत्वाद्वाफलस्यावश्यकत्वाद्वासत्यकर्मयुवोरित् युवाभ्यामेवोद्दिश्यक्रियते । वांयुवयोर्व्रतंजगत्सर्जनादि आपोदेवता अपि नहिंसंति । चनेत्येतत्तद्वयं । अध्यापकप्रसिद्ध्यात्वेकंपदमित्याह । तन्न । सत्यशब्दस्यकर्मण्यप्रसिद्धेः अबाध्यएवप्रसिद्धेश्च । अन्यथासत्यंज्ञानमित्यादावपिसिद्धेतुत्वादित्तदर्थःस्यात् । पदगणनायामध्यापकपदत्वेनप्रसिद्धस्यभिन्नपदत्वेमानाभावात् । नुकंइत्यादिवत्चनशब्दस्याव्ययेषुचनाभ्यापृथक्पाठाच्च । ममच्चनत्वायुवतिः परासममच्चनत्वाकुषयाजगारेत्यादिषुचनशब्दस्यैकपदत्वेनैवमाधवीयेव्याख्यातत्वेनहापितथात्वस्यैवोचितत्वात् । नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिषुतदेकपदत्व

सस्वयमप्यङ्गीकृतत्वाच्च । शाकमनाशाकोऽरुणः सुपर्णः । आयोमहः शूरः सनादनीडः । यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोऽप्यधुसुहर्षमु
तजेतोतदाता । इतीन्द्रप्रतिपादकमंत्रस्यायमर्थः । शाकमनाशकमैवशाकम् । तेन शाकमनावलेन । शाकः शक्तः स्वशक्त्येव सर्व
कर्तुं शक्त इत्यर्थः । नहीन्द्रसहायांतरापेक्षास्ति इन्द्रत्वादेव । अरुणोऽरुणवर्णः सुपर्णः शोभनपतनः यत्र प्रसिद्धः । आ अभिव्याप्तः
महः महान् शूरः विक्रांतः सनात्पुराणः अनीडः नीडस्याकर्ता । नहीन्द्रोऽग्निवत्कुत्रचिदपि यज्ञेनिकेतनं करोति । सार्हस्पृहणीयं
वसुधनं जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात् उत अपि दाता ददाति स्तोतृभ्यः । जेता दातेति तृन् । तेन नलोकेत्यादिना षष्ठीनि
षेधः । एवंविधः इन्द्रः यत्तस्मात् सत्यामित्सत्यमेव चिकेत तत्तस्मान्नमोऽप्यधुसुहर्षमु यथातथ्यतः सत्यान् अर्थान् महदादीन् व्यद
धीन् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यइति मंत्रस्यायमर्थः । कविः ज्ञानी । मनसां मनसावा इष्टइति मनीषी । परिभावयति सर्वा
निति परिभूः सर्वोत्तमः स्वयंभूः स्वरूपसामर्थ्यः । शाश्वतीभ्यः समाभ्यः सर्वदा । याथातथ्यतः सत्यान् अर्थान् महदादीन् व्यद
धात् निर्मितवान् । न च याथातथ्यत इत्यस्य पूर्वसृष्टप्रकारेण सजनमर्थ इति वाच्यं । यथार्थशब्दसमानार्थोत्ततोऽबाध्यत्व रूपार्थ
स्यैव प्रतीतेः ॥ असत्यमिति ॥ असत्यं ब्रह्मण्यप्रतिष्ठितं जगत् ये आहुः ते असुरा इत्यर्थः ॥ नाभाव इति ॥ अभावः सद्भिन्नजग
न्नभवति उपलब्धेः सत्त्वेनोपलब्धेरित्यर्थः ॥ वैधर्म्यादिति ॥ जगत्स्वप्नमरीचि तोय तुल्यं न भवति । वैधर्म्यात्स्वप्नादिवैलक्ष
ण्यानुभवादित्यर्थः । स्वप्नशब्देनात्र स्वप्नगजादिगतं जगत्प्रत्त्यगृह्यते । जगतः स्वप्नसाम्यस्य सिद्धांते पीष्टत्वादिति विभावनीयं ॥
त्वन्मत इति ॥ परमते यदो नित्यः इत्यादिष्विव सन् घट इत्यत्र घटे सत्त्वं निषेधः । किं त्वधिष्ठानभूतसद्ब्रह्मानुबोधमात्रमित्यङ्गीका

राक्षदादिषु सत्यत्वस्य प्रत्यक्षतो प्राप्तेरिति भावः ॥ यच्चिकेतेत्यत्रेश्वरकृतजगदनुवादेन न सत्यत्वमात्रविधिः
 संभवति । जगत ईश्वरकृतत्वस्य केवलानुमानाद्येव धृतयामानांतरा प्राप्तत्वेनानुवाद्यत्वायोगात् । किंतु सत्यकामादिवाक्य इव
 सत्यत्वविशिष्टजगत्स्रष्टृत्वमीश्वरस्योच्यते । विधानाभावाच्च न विशिष्टविधिशेषः । न चास्य स्तुतिपरतयानस्वार्थपरतेति वाच्यं ।
 मानांतराविरोधे सति आतेसिंचामिक्षुरित्यादे देवताविग्रहस्यैव जगत्सत्यत्वस्याप्येतस्मात्सिद्धेः । उक्तं चैतद्वाचस्येत्येदेवता
 धिकरणे ॥ पृथिवीति ॥ घटादावितरभेदस्य प्रत्यक्षेण ब्राह्मणो न हंतव्य इत्यादिना ब्राह्मणादावेकदेशे हि साभावस्य सिद्धावपि पृ
 थिवीमात्रे प्राणिमात्रे च तयोरसिद्ध्या यथानानुवादकत्वं तथैवापि कतिपयेषु घटादिषु प्रत्यक्षेण सत्त्वग्रहे पितदयोग्येषु श्रुत्या सत्यत्वबो
 धनान्न तस्या अनुवादकत्वमित्यर्थः । ननु दृष्टान्ते हि पृथिवीत्व हि सात्वचैको नुगतो धर्म इति तदवच्छेदेन विधेयस्या प्राप्तत्वेन तत्रानु
 वादकत्वं युक्तं । इह तु विश्वत्वं नाम नैको धर्मोस्ति । किंतु विश्वशब्दः सर्वनामत्वान्न तै न रूपेण घटपटादीनामुपस्थापकः । तेषु च प्र
 त्येकं सत्यत्वं गृहीतमेवेति कथं नानुवादकता । प्रकारवैलक्षण्याभावादिति चेन्मैवं । सर्वनामपदेषु तदादिषु प्रकृतानां तत्तद्रूपेणोप
 स्थापकत्वेऽपि जगदादिशब्दसमानार्थकविश्वादिशब्दैः सर्ववृत्तिधर्मप्रकारेण सर्वोपस्थापकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन घटत्वादिप्रकारभि
 न्नप्रकारेण जगत्सत्यत्वस्य विश्वमित्यादिना बोधनात् । यच्चोक्तं हि सात्वमेको नुगतो धर्म इति तत्तुच्छं । न हि न हि स्यादित्य हि सा
 त्वावच्छेदेन किंचिद्विधीयते । किंतु भूतेषु हि साभावः । तथाच किं हि सात्वस्यानुगमकथनेनेति भावः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥

सिद्धमनूयसिद्धं विदधदपिदध्नाजुहोतीत्याद्यनुवादवाक्यमापद्येतेत्यर्थः ॥ ^{१५७१} एकशाखास्येति ॥ तत्तच्छाखागतवाक्यानांत
 तच्छाखाध्येतृत्वं प्रत्यर्थत्वं । अन्यथा अनन्यार्थपुनःश्रुतिरूपादभ्यासाच्छाखांतरकर्मभेदः स्यादित्यर्थः । उक्तचद्वितीयस्यचतु
 र्थापादेनामरूपधर्मविशेषपुनराकिर्निदाशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखांतरकर्मभेदः स्यात् । नानाशाखान्नाता
 ग्रिहोत्रादि भिन्ननवेतिसंशये अनन्यार्थपुनःश्रुतिरूपादभ्यासाद्विद्यतइतिप्राप्ते पुनःश्रुत्याहिकर्मविधयमित्येवतावत्सिद्ध्यति ।
 ननुभेदः । विधिवशात्तुभेदसिद्धिरन्यत्रविहितस्यविधानायोगादिति । इहतुशाखाभेदानामध्येतृभेदनियतत्वेनविहितस्यापिपु
 रुषांतरंप्रतिविधिः संभवतीत्यन्यथासिद्धापुनराकिर्नकर्मभिनचीति । नामरूपाद्युदाहरणानिवातिकारिकादिषुद्रष्टव्यानि ॥ ^{१५७१} येनपु
 सेति ॥ प्रतिपत्तृव्यवस्थयाऽनधिगतार्थबोधकत्वस्येहापिसत्त्वादित्यर्थः । नचपुरोवादपूर्वकत्वादनुवादस्यात्रायंपुरोवादइत्य
 स्यैवाभावान्नशाखांतरस्थवाक्यस्यानुवादकत्वप्रसंगइतिवाच्यं । “भूयस्त्वेनोभयश्रुती”तिन्यायेनकर्मस्वरूपनिश्चयवद्वेदद्रष्टृ
 प्रथमव्यक्त्यपेक्षयापुरोवादस्यापिनिश्चयात् । सादिप्रत्यक्षस्यानादिवेदापुरोवादकत्वासंभवाच्च । तस्मात्प्रतिपत्तृव्यवस्थैवयान
 नुवादकत्वाच्चाप्यमितिभावः ॥ ^{१५७१} ननिणीतेति ॥ एतच्चविशेषादर्शनकालीनसंशयस्यप्रतिबंधकतयातत्सामग्र्याअपितथात्वमि
 त्यभिप्रेत्योक्तं । नन्वेवमनुवादः क्वापिनसिद्ध्यदित्यतआह ॥ ^{१५७१} अनुवादकत्वव्यति ॥ नचसर्वाविवादएकत्रासंभवीतिवाच्यं ।
 अग्निर्हिमस्यभेषजं अस्यामोषधयोजायते अग्निरेनांस्वदयतीत्यादिषुसर्वाविवादस्यसिद्धत्वात् ॥ ^{१५७१} वादिविप्रतिपत्तीति ॥ ननु

तत्रवादिविप्रतिपत्तिदर्शनेन देहव्यतिरिक्तात्मनः प्रत्यक्षतैव नास्ति । अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनश्चावाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिर्न
स्यादित्युक्तं बृहदारण्यकभाष्ये । ननु वादिविप्रतिपत्तिनिरासेनास्तीत्यादेः सार्थकत्वमननुवादकत्वं वा तत्रोक्तमिति चेत् मैवं । त
द्देववादिविप्रतिपत्तिदर्शनाज्जगत्सत्यत्वमपि न प्रत्यक्षविषयः । अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनस्तवममेव (ममच) जगत्सत्यत्वे वि
प्रतिपत्तिर्न स्यादित्येवंपरत्वादस्य वाक्यस्य न कोपि दोषः । अतएव बृहदारण्यकभाष्ये एवोक्तं तस्माज्जन्मांतरसंबंधात्मास्तित्वे ज
न्मांतरेष्विष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाररूपविशेषोपाये च शास्त्रं प्रवर्तत इति ॥ इयोः प्रणयंतीति ॥ चातुर्मास्यानीतिकर्मनाम । तेषु वै
श्वदेववरुणप्रधाससाकमेधशुनासीरीयाख्यानिचत्वारिपवाणि । तत्र द्वयोः प्रणयंति तस्माद्वाभ्यामेतीति श्रूयते । तस्य च द्वाभ्या
मेतीति वाक्यशेषात् “ऊरूवा एतौ यज्ञस्य यद्गुरुण प्रधासश्च साकमेधश्चेति” गमनसाधनो रुरसंस्तु तमध्यपर्वद्वयविषयत्वे निश्चिते चातु
र्मास्थानां दर्शपूर्णमासविकृतित्वेन प्रणयनस्य प्राप्ततया प्रणयनपुनः श्रुतवैयर्थ्यं । तथा हि । साकिपरिसंख्यार्थावागुणाऽर्थ
वादार्थावा । नाद्याः । तथा सति द्वयोर्मध्यमपवर्णोरेव प्रणयनं नेतरयोर्द्वयोरिति तत्राहवनीयाभावाद्यागाभावः स्यात् । अथो
च्येत । न प्रणयनमात्रपरिसंख्येयं । किंतु धर्मपरिसंख्या । इयोरेव धर्मवत्प्रणयनं नेतरयोरिति । मैवं । न हि धर्मवद्दर्शपूर्णमास
योः प्रणयनं । येन धर्ममात्रपरिसंख्यायां कृतायां केवलमधर्मकं प्रणयनमिदं तत्रापि क्रियते । तस्मान्न परिसंख्यार्था । न द्वितीयः ।
यत्राहितस्मिन्नेव वाक्ये गुणिनमुच्चार्य किंचिद्विधीयते । यथा दध्ना जुहोति शरमयं बर्हिर्भवतीति । तत्र गुणविधिः । इहतु प्रणयनमु
च्चार्यन किंचिद्विधीयते । न तृतीयः । यत्र हि कस्याचिद्विधिसत्तार्थवादो भवति । विधिनान्वेकवाक्यत्वादित्युक्तं । प्रणयनं तु दर्श

पूर्णमासयोर्विधीयते । इहतुवाक्येतदविधानात्किमर्थवादेन । तस्मात्प्रणयनपुनःश्रुतिरनन्यार्थाभेदिकाभवतीतिदर्शपूर्णमासपूर्वकाहार्हपत्यावधिकाहवनीयप्रणयनादपूर्वमेवाहवनीयावधिकमुत्तराहवनीयप्रणयनद्वयोःप्रणयंतीतिवाक्येनबोध्यते । तदुक्तं दुष्टीकायां तंत्ररत्नेचसप्तमाध्यायेतृतीयपादे । शाखांतरे अग्निप्रणयनोत्तरकालंआहवनीयात्तद्वाध्वयुप्रतिप्रस्थातारो अग्नीप्रणयतइतिश्रूयते । तदेकवाक्यतयाद्वयोःप्रणयंतीत्यनेनाहवनीयात्प्रणयनंविधीयते । तेन चोदकप्राप्तयद्वाहपत्यप्रणयनंततोविलक्षणमिदं तदुत्तरकालमाहवनीयाद्विहारयोःप्रणयनंपशुबंधवदिति । अत्रकाश्चिदग्निप्रणयनमबुद्ध्वातत्स्थानेअपूर्णाप्रणयनमितिलिखति । समीमांसागंधैवधुयमात्मनोव्यानंजेल्युपेक्षणीयः ॥ श्रुतेरिति ॥ विश्वंसत्यमित्यादिकायाः ॥ तत्सत्यमित्यादीति ॥ तवमते सन्धटः सद्धटज्ञानं अहमस्मि असुखसफुरणमित्यादिप्रत्यक्षेणात्मसत्यत्वप्राप्तेरात्मसत्यत्वप्रतिपादिकायास्तत्सत्यसआत्मेत्यादिकायाःश्रुतेर्वयर्थस्यात्तन्माभूदित्येवमर्थमित्यर्थः । ननुनविश्वसत्यत्वश्रुतिस्त्रैकालिकसत्यपरा । त्रैकालिकसत्त्वनिषेधकश्रुतिविरोधात् । नचवैपरीत्यमेवकिनस्याद्विनिगमकाभावादितिवाच्यं । तात्पर्यान्यथानुपपत्तिगतिसामान्ययोरेवविनिगमकत्वात् । अद्वैतश्रुतिर्हिषड्विधतात्यर्थिलिंगोपेता । तत्रत्रिविधंतात्पर्यलिंगंप्रामाण्यशरीरघटकं अर्थनिष्ठमज्ञातत्वमबाधितत्वंप्रयोजनवत्त्वंच । त्रिविधंतुशब्दनिष्ठमतिप्रसंगवारकंपसंहारकरूपमभ्यासोर्थवादश्चेति । तत्रशब्दनिष्ठलिंगत्रयेतावन्नविवादः । सर्वासामुपनिषदमेषंप्रवृत्तत्वात् मानान्तरासिद्धतयामोक्षहेतुज्ञानविषयतयाचाज्ञातत्वंप्रयोजनवत्त्वंचनिर्विवादमेव । अबाधितत्वमात्रसंदिग्धं । तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यानिर्णीयते । नहिसर्वप्रपंचनि

षेधरूपमद्वैतव्यावहारिकं । येनतत्रश्रुतेव्यावहारिकंप्रामाण्यं स्यात् । अतस्तत्रतात्विकमेवप्रामाण्यं । द्वैतसत्यत्वंतुव्यावहा-
 रिकं । अतस्तत्रनश्रुतेस्तात्विकंप्रामाण्यं । परस्परविरुद्धयोर्द्वयोस्तात्विकत्वायोगात् । वस्तुनिचविकल्पासंभवात् । तात्विक
 व्यावहारिकप्रामाण्यभेदेनव्यवस्थोपपत्तेः । स्तुतिपरत्वेनावधारितस्यविश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथाव्याख्यातुमुचितत्वात् । तथा
 हि । चतुर्धाहिसामानाधिकरण्यं । अध्यासे इंदरजतमित्यादौ । बाधायां स्थाणुःसपुमान्नैवेत्यादौ । विशेषणविशेष्यभावेनतुनी-
 लमुललमित्यादौ । अभेदेनतत्त्वमसीत्यादौ । अत्रचबाधायामध्यासेवासामानाधिकरण्योपपत्तेरसत्त्वबोधकश्रुतेःषड्विधतात्प-
 र्याल्लगोर्पेताद्वैतश्रुतिबाधकत्वमिति । अत्रोच्यते । एवंहिबाधिततयाप्रतीयमानादन्यार्थस्यानुपपत्त्यासएवाबाधितोर्थइत्यध्य-
 वसीयतइत्युक्तंस्यात् । तथाचतत्त्वमसीत्यादौसामानाधिकरण्यस्यतत्त्वमादिपदार्थविशिष्टैक्यंविनायस्यार्थस्यानुपपत्त्याविशि-
 ष्टैक्यमर्थःस्यात्तत्रलक्षणादिनोपपत्तिरित्यदितद्वैतवाक्येपिस्वतंत्राद्वितीयमर्थोस्तु । अन्यथातवमतेव्यावहारिकार्थप्रस्तरवा-
 क्यंव्यावहारिकंयजमानाभेदंबोधयेत् । मानांतरंतुप्रातिभासिकंयजमानभेदंबोधयति । तत्वमसिवाक्यमपितात्विकंविशिष्टाभे-
 दंबोधयति । प्रत्यक्षंतुतयोर्व्यावहारिकंभेदंबोधयतीति । इय्यपिमीमांसोन्मूलितास्यात् । गतिसामान्यत्वभ्यासपर्यवसन्नम-
 बाधित्वासाधकमसिद्धं । सर्वस्यापिवाक्यस्यत्वन्मते अखंडब्रह्मपरत्वात् । तस्माद्वैताद्वैतवाक्ययोर्विरोधेमानांतराविरुद्ध-
 ववाक्यार्थोध्यवसातव्यइतिद्वैतश्रुतेरेवाद्वैतश्रुतिबाधकत्वंयुक्तं । व्यावहारिकतात्विकार्थविषयत्वेनश्रुतेर्व्यवस्थापनंत्वयुक्तं ।
 अन्योन्याश्रयापातेनविनिगमनाविरहात् । अध्यासेबाधेचसामानाधिकरण्योपपादनमव्ययुक्तं । तदध्यासादेरध्याव्यसिद्धे-

शयः । किमश्वमेधप्रकरणएवपठितवैशेषिकमंत्रोश्वपशौपठनीयइतिकृत्वाचोदकप्राप्तमंत्रस्यसर्वथानिवृत्तिः उत्तननिवृत्तिरिति ।
 तत्रचतुस्त्रिंशदित्यादिवैशेषिकमंत्रस्यप्रकरणपठितस्यबाधायोगात्तेनचोदकप्राप्तस्यैवबाधः । नचवैशेषिकमंत्रस्यापि नचतुस्त्रिं
 शदित्यादिनाप्रतिषेधइतिवाच्यं । तस्यचतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबंधोरित्यस्यांऋचिचतुस्त्रिंशस्यदमुत्कृष्यषड्विंशतिपदंप्रक्षेपणीयंइ
 त्यर्थवच्चोपपत्तेः । अतःचोदकप्राप्तस्यसर्वथाबाधेतिप्राप्ते प्रकरणपठितायांऋचिचतुस्त्रिंशस्यदप्रतिषेधेनतत्रतत्स्थानेषड्विंश
 तिपदप्राप्तौप्रमाणाभावात् षड्विंशतिरित्येवब्रूयादितितदनुवादसंभवात् तस्यापिविधौवाक्यभेदापत्तेरेकवाक्यत्वनिर्वाहाय
 नचतुस्त्रिंशदित्यनेनवैशेषिकींऋचंप्रतिषिध्यषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यनेननिष्परिणंथिचोदकप्राप्तप्राकृताधियुवचनमनूद्यतइत्य
 भ्युपेयत्वात् नतस्यनिवृत्तिरितिनवमाध्यायस्यचतुर्थपादेसिद्धांतितं । ननुषड्विंशतिरित्येवब्रूयादित्यत्रनचतुस्त्रिंशदितिब्रूयादि
 तिनिषेधश्रवणेनचोदकप्राप्तमंत्रापवादकवैशेषिकमंत्रप्रतिबाधकत्वमस्तु विभ्रंसत्यमित्यादौनिषेधाश्रवणात्कथंप्रत्यक्षापवादका
 न्नैतश्रुतिबाधकत्वमित्यतआह ॥ दृश्यतेहीति ॥ असंयोगाल्लिङ्गकिदितिकिच्चविधिसन्निधिपठितस्यनिषेधरहितस्यमृदुमृदुधकु
 षक्लिशवदवसःक्वेतिसूत्रस्य नक्त्वासेडितिकिच्चापवादंप्रतियथाबाधकत्वं तथाविश्वंसत्यमित्यादेर्निषेधविधुरस्यापिसत्त्वप्रा
 हिप्रत्यक्षापवादकाद्वैतश्रुतिबाधकत्वंयुक्तमित्यर्थः । किंचंहिक्त्वोनिजंयन्नक्त्वासेडितिनिराकृतम् । मृडेत्यादिविधानंतत्पुनरु
 जीवयत्यदः । स्वतएवकितःक्त्वायाःकिद्वाचोनर्थकत्वतः । सेटःक्त्वायाःकिन्निषेधनिषेधार्थत्वमास्थितमित्युक्तेः । संगृह्णाति ॥
 तस्मादिति ॥ प्रत्यक्षाविषयेधर्मिसत्यत्वबोधनाद्धर्मिभेदः । विप्रतिपत्त्यादिनाप्रत्यक्षागृहीतसत्त्वंप्रमातारंप्रतितद्बोधनात्

रिति ॥ सुखसुसोस्मीति ॥ सुप्तास्वरूपानंदो गृह्यते स्वरूपचतुर्ज्ञानोपहितमेव साक्षिविषयइति मांशुप्तिकानंदस्यातात्विकत्वमित्यर्थः । ननु साक्षिण उपहितानंदविषयत्वं श्रुतेऽनिरुपाधिकानंदविषयत्वात् नानुवादकत्वं भिन्नविषयत्वादिति चेत् तर्हि प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वापेक्षया श्रुतेरपि भिन्नसत्त्वं विषयइति नानुवादकत्वं श्रुतेरित्येवेह । साधारणधर्मदर्शनादिजन्यप्रामाण्यसंशयाकांतत्वरूपानां श्वासनिरासप्रयोजनवत्त्वेन निष्प्रयोजनानुवादइत्याह ॥ निगमनं वादित्यादिना ॥ ननु पिपासितस्य शब्दादिना जलेज्ञापि न प्रत्यक्षेण तज्ज्ञानमिति तत्सिद्ध्यर्थं प्रत्यक्षापेक्षा प्रकृते तु प्रत्यक्षसिद्धे सत्यत्वे न शब्दापेक्षा भविष्यतीत्यत आह ॥ प्रत्यक्षसिद्धइति ॥ न किंचिदवेदिषमिति प्रत्यक्षसिद्धेऽप्यज्ञाने तम आसीदिति श्रुतेः स्वयापि प्रमाणत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । न च तम आसीदित्यस्य सृष्टिकालसंबंधित्वेनाज्ञानग्राहितया सुषुप्तिकालसंबंधित्वेनाज्ञानग्राहकप्रत्यक्षमपेक्ष्य भिन्नविषयत्वेनैव प्रामाण्यसंभव इति वाच्यं । एतावन्तं कालं शुद्धब्रह्मनावेदिषमिति अनादिकालसंसृष्टज्ञानानुभवेन सृष्टिकालेऽपि तत्सिद्धेः ॥ षड्विंशतिरस्येति ॥ अग्नीषोमीयपशौ दैव्याः शमितार आलभध्वमित्यादिरूपोऽग्निगुणसंज्ञकः प्रेषोस्ति । तस्मिन्प्रेषे षड्विंशतिरस्यैव क्रयस्तानुश्लोकाभ्या वयतादिति मंत्रोस्ति । अश्वमेधे अश्वस्तूपरोगो मृगइति प्राजापत्यास्त्रयः पशवः संति । तस्मिन्प्रकरणे च तु खिंशद्वाजिनो देवबंधोर्वक्त्रोरश्वस्य स्वधितिः समेतीति वैशेषिकमंत्रोस्ति । आश्वमेधिकस्याश्वस्याग्नीषोमीयपशुविकारत्वेन ततः षड्विंशतिपदोपेतमंत्रविशिष्टोऽग्निगुधोदकात्मा मोति । तन्मध्यपतितः षड्विंशतिरस्येति मंत्रोपि चोदकादश्वमेधे प्राप्तः । तस्य चाश्वमेधिकवैशेषिकमंत्रेण चतुर्खिंशत्पदोपेतं न अपवादप्रसक्त्यां अश्वमेधप्रकरणेन चतुर्खिंशदिति ब्रूयात् षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति पठ्यते । तत्र सं

प्रमातृभेदः । प्रत्यक्षगृहीतव्यावहारिकसत्त्वभिन्नतात्विकसत्त्वरूपधर्मग्रहाद्धर्मभेदः । नहि स्यादित्याद्यहिंसावाक्यं अहिंसा
 वाक् । एकार्थकनानाशास्वास्वाक्यं भिन्नशास्वाक् । द्वयोः प्रणयंतीति वाक्यं द्विप्रणयनादिशब्देन गृह्यते ॥ प्रमाणमिति ॥
 अबाधितार्थाहकमित्यर्थः ॥ तद्बाधइति ॥ विरुद्धयोर्द्वयोरप्यबाधितार्थत्वानुपपत्तोरित्यर्थः ॥ नचइति ॥ प्रमितप्रमाप
 कत्वाभावादिति भावः । ननु प्रमितप्रापकत्वं नानुवादकत्वं किंतु प्रमाणेन वाऽप्रमाणेन वा बोधितस्य बोधकत्वं तच्चास्ति सत्त्वश्रुतेर
 ति चेन्मैवं । यत्तन्न बोधिर्मदबोधोऽपि बुधं मन्यो भवान् । नहि प्रमितप्रमापकत्वमनुवादकलक्षणमस्माभिरभिहितं किंतु प्रमाणस्य
 श्रुतेरप्रमाणप्रत्यक्षावधिकमनुवादकत्वं न संभवतीत्यभिहितं । नन्वद्वैतश्रुतिविरोधेन सत्त्वश्रुतिरप्रमाणं अतो नुवादिनी स्यात्
 अत आह ॥ श्रुतेरिति ॥ सत्त्वश्रुतेः । अद्वैतश्रुतिस्तु प्रत्यक्षगृहीतसत्त्वमेव निषेधतु तथा च न सत्त्वश्रुतिरप्रमाणं अनुवादिनी
 वेति भावः । ननु सत्त्वश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धसत्त्वग्राहकत्वेऽपि वाक्यार्थस्य क्रियासमभिव्याहारसिद्धस्यापूर्वत्वेन तद्विषयतयवाननुवा
 दकत्वेऽपि पक्षावद्वैतश्रुतिविरुद्धतात्विकसत्त्वविषयकत्वकल्पना तदर्थमयुक्ता । परमार्थसद्विषयता तु सर्वश्रुतीनां शुद्धब्रह्मतत्त्व
 कत्वेनैव । अवांतरतात्त्व्यमादाय व्यावहारिकसद्विषयतेति चेत् मैवं । सत्यज्ञानादि वाक्येऽप्येवं कल्पयितुं शक्यत्वेन ब्रह्मणोऽपि न
 तात्विकसत्त्वसिद्धिः स्यात् । नच सत्यादि वाक्येन क्रियासमभिव्याहारोऽस्तीति वाच्यं । ब्रह्मविदामोतीत्यादिक्रियायाः सत्त्वात् ।
 इहापि सिद्धार्थाक्यानां विश्वमाप्राप्यंति रिक्षमहित्वासत्यमद्भानकिरन्यस्त्वावान् । जहि प्रतीचोऽनूचः पराचो विश्वसत्यं कृणुहि
 विष्टमस्तु । सत्रासो मा अभवन्नस्य विश्वे इत्यादि बहूनां सत्त्वात् । त्वन्मते जरद्गवादि वाक्यानां मपि लक्षणया अखंडब्रह्म परत्वसंभ

वेनतद्विलक्षणप्रामाण्यस्यकर्मकांडवाक्येअनुपपादनात् । अवांतरतात्पर्यप्रतिपादितार्थस्यबाधितत्वेनाप्रामाण्योपपादनएवपर्य-
 वसानाच्च । प्रमाणस्याप्यप्रमाणपेक्षयानुवादितास्त्वित्यतआह ॥ नहीति ॥ यथेति ॥ इतग्राहिप्रत्यक्षद्वैतग्राहिश्रुत्यर्थभूतं
 द्वैतनोपहरेत् प्रत्यक्षस्याप्रमाणत्वेनार्थानिश्चायकतयाद्वैतश्रुतिप्रतिपादयिषितद्वैतोपनायकत्वायोगादित्यर्थः ॥ प्रमाणत्वे
 नेति ॥ पूर्वप्रमाणत्वेदोषउक्तः । इदानींतन्निश्चयेदोषउच्यतइतिभेदः ॥ लोकतइति ॥ अज्ञोस्मिसत्सुखस्फुरणमित्यादिप्रत्य-
 क्षणेत्यर्थः । नचब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वनप्रत्यक्षसिद्धमितिवाच्यं । अज्ञत्वस्फुरणस्यैवब्रह्मत्वात् । अखंडार्थनिष्ठेनस-
 त्यादिवाक्येनापिब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येनसत्त्वाप्रतिपादनाच्च ॥ लिंगेनेचेति ॥ नचानुमानममानमितिवाच्यं । प्रत्यक्षादि
 सहकृतस्यतस्यमानत्वात् । त्वयाप्यविद्यादावनुमानोक्तः । अत्राप्यज्ञोस्मीत्यादिप्रत्यक्षसहकृतत्वादनुमानस्येतिभावः ॥ प्रवा-
 हानदीति ॥ नचश्रुतेरपौरुषेयत्वेनविज्ञानवादादेर्नतदवधिकपूर्वत्वमितिवाच्यं । त्वन्मतेश्रुतेरपिसर्गादावुल्यञ्चत्वेनतयोःपा-
 र्यपर्यानिश्चयादित्यर्थः । ननुस्वरूपप्रवाहाभ्यामनादित्वशून्यादनुमानात् विज्ञानादिवादाद्भासकाशान्नश्रुतेरनुवादकत्वं अत-
 आह ॥ उक्ताहीति ॥ उरुप्रथस्वोरुतेयज्ञपतिःप्रथतामितिपुरोडाशप्रथयतीतिश्रूयते । तत्रपुरोडाशप्रथनानभिधानसामर्थ्यरू-
 पलिंगेनपुरोडाशप्रथनरूपेकमणिउरुप्रथस्वेत्यादिमंत्रस्यविनियोगेसिद्धेतिपुरोडाशप्रथयतीतिब्राह्मणरूपस्यतदर्थशास्त्रस्यैवय-
 थ्यादनुवादकत्वमुक्तमित्यर्थः । ननुक्रमप्रकरणाभ्यांलब्धांगभावामंत्राःनपुरोडाशप्रथनादितत्तत्कर्मसमवेतार्थप्रकाशनेनोपकु-
 र्वेति । येनतत्प्रकाशितार्थस्यकर्मसमवायित्वरूपलिंगेनमंत्रविनियोगइति तदर्थशास्त्रवैयर्थ्यस्यात् । किंतुअनुच्चरितानामनभि-

धायकत्वात् । प्राथम्यावश्यकत्वाभ्यामुच्चारणमात्रेण यद्यर्थप्रकाशनेन मन्त्राणां कार्यस्यात्ता हतशानित्यवदानानमनर्थकस्यात् ।
 उपायांतरेणापि प्रयोगवेलायामर्थप्रकाशनेन स्य शक्यत्वात् । अथार्थप्रकाशनाददृष्टकल्येतत्तद्वरमपि गत्वा कल्यमदृष्टं तदुच्चारणा
 देवकल्ययितुमुचितं । तस्माददृष्टार्थमंत्राः । तदुक्तं यदिदृष्टार्थैव स्यान्मन्त्रान्नानमनर्थकं । प्रत्यायनाददृष्टचेत्तदुच्चारणतो
 वरमिति । अत्राहुः कर्मप्रकरणमंत्रोच्चारणस्याविधानेन तत्सकर्मविधयेन पक्षितत्वेनैरनाक्षेपात् पुंव्यापारस्य मन्त्रगतव्यापारत्वा
 भवेन मन्त्रांगत्वा निर्वाहकतया तेनाप्यनाक्षेपात् मंत्रोच्चारणकर्तव्यतायामेव न प्रमाणमस्ति दूरद्वारकल्पना । किंतु मन्त्रगतव्यापा
 रत्वेन मन्त्रांगत्वा निर्वाहकतया विधानस्य विध्यक्षेपसंभवादभिधानस्य द्वारत्वं युक्तं । तदर्थं तु पश्चादुच्चारणस्य कर्तव्यता सिद्धिः ।
 तस्मादभिधानरूपदृष्टार्थमंत्राः । यस्तु मंत्रैरेवाभिधानं कर्तव्यमिति नियमः तस्य न किंचिददृष्टप्रयोजनमस्तीति अदृष्टक
 ल्यतइति तदर्थशास्त्रस्यानुवादकता । एतच्च प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादेभिहितं ॥ अनुवादितेन ॥ पूर्वपक्षरीत्येत्यर्थः ॥
 १६१।२ नाप्रामाण्यहेतुरिति ॥ नच लाघवाद्नुवादकत्वमेवाप्रामाण्यप्रयोजकं न तु सापेक्षानुवादत्वं अनधिगतार्थबोधकत्वस्य प्रामा
 ण्यदृक्कृत्यतावतैव गतत्वादिति वाच्यं । याथार्थ्यस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वस्यानुपदेव वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यथा धारावाहनधी
 प्रामाण्यं न स्यात् । नच तस्याः वर्तमानार्थग्राहकत्वेन तत्तत्क्षणाविशिष्टग्राहकतया प्रामाण्यमिति वाच्यं । प्रत्यक्षे सुक्ष्मक्षणाभावायो
 गात् । वर्तमानता तु स्थूलकालोपाधिमादायैव सर्वज्ञानधारासाधारिणीति न विषयभेदिका । नच सत्त्वश्रुतिरपि सत्त्वप्रत्यक्षसामोपे
 क्षत्वात् सापेक्षानुवादिन्येव । नहि सत्त्वप्रत्यक्षविना तन्मूलशक्यशक्यत्वादिग्रहमूलकशब्दप्रवृत्ति संभव इति वाच्यं । ब्रह्मसत्त्वबो

धकस्यसत्यज्ञानादिवाक्यस्यापितथैवप्रत्यक्षसापेक्षत्वात् । अज्ञोस्मीत्यादिप्रत्यक्षसिद्धसत्त्वानुवादित्वाच्चसापेक्षानुवादः स्यादिति
 भावः । नन्वनुवादोपिधारावाहनज्ञानवत्प्रामाण्यमस्यैवेति यदुक्तं तदयुक्तं । तथाहि । तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणं यत्परः शब्दः
 सशब्दार्थइत्यभ्युपगमात् अन्यतः सिद्धे च शास्त्रतात्पर्येन संभवति । अतोऽनुवादस्यानुवादोऽर्थो तात्पर्यसंभवात् न तत्र तस्य ता
 त्पर्यमिति शङ्का विश्वस्यत्ववाक्यस्य विश्वस्यत्वे तात्पर्यकथनेनोपपादयति ॥ किंच वादीति ॥ विद्वद्वाक्ये य एवं विद्वान्पौर्णमासी
 यजते य एवं विद्वानमास्यायजत इत्यादौ ॥ अत एवेति ॥ विद्वद्वाक्यस्याग्नेयादिषड्यागानां पौर्णमासीकालयुक्तानां त्रयाणाममा
 वास्याकालयुक्तानां च त्रयाणां यागानां विद्वद्वाक्यगताभ्यां पौर्णमास्यमावास्याकालयोगनिमित्तप्रसिद्धया गत्रिकत्रिकनामधेयत्वा
 भ्यां पौर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां निदेशे सति एकावगत्या त्रिकस्य त्रिकस्य एकैककरणेन समुदायद्वयसंपादकतया दर्शपूर्णमासाभ्या
 मिति फलवाक्यगतद्विवचनां तदस्य आज्यभागौ यजतीति द्वित्वसंख्योपेते आज्यभागादिषु प्रातिपदिकार्थासंभवेन आग्नेयादिषु
 द्विवचनार्थासंभवेनानुपपन्नस्य समुदायद्वयपरत्वे सति उपपन्नार्थस्य प्रसिद्धार्थकतया फलवाक्यगता प्रसिद्धार्थयजि विशेषकतया य
 जेनामपरतंत्रत्वेन नार्थस्य त्रिकद्वयस्यैव फलवाक्येन फलसंबंधो भवतीत्येवं सप्रयोजनानुवादो विद्वद्वाक्यं । अन्यथा दर्शपूर्णमा
 सपदस्य यजिपरतंत्रत्वे यजेतंत्रेण प्रकृतोऽग्नेयाज्यभागसमिदादिसर्वयागोपस्थापकतया सर्वेषामेव फलसंबंधः स्यादिति सर्वेषां संप्रा
 धान्यमापद्येत । सप्रयोजनानुवादत्वादेव विद्वद्वाक्यस्य पौर्णमास्यमावास्याकालयुक्त आग्नेयादि यागलक्षणानुवाद्यभूतस्वार्थप
 रत्वं । अत एव पौर्णमास्यमावास्याख्ययागसमुदायस्य विद्वद्वाक्यनिष्पन्नार्थस्य दर्शख्येन समुदायेन पूर्णमासाख्येन च समुदायेन

स्वर्गकामइष्टकुर्यादिति फलवाक्यार्थेनान्वयात् विद्वद्वाक्यस्य फलवाक्येन कवाक्यत्वं । स्वार्थबोधसमाप्तानामंगित्वाद्यपेक्षया । पदानामेकवाक्यत्वं पुनः सहज जायत इति वचनात् ॥ स्वार्थेति ॥ वायुवक्षेपिष्ठादेव तेत्यादीनामसतिप्रयोजनेनानांतरप्राप्तार्थमनुवदतामनुवाद्येतात्पर्याभावेऽवगते तात्पर्याभावक्यार्थमनाहृत्यैवालभनरूपप्रधानस्तुतिपरत्वथोक्तं तथा विद्वद्वाक्येऽप्युच्येत्यर्थः । ननु विद्वद्वाक्यस्यानुवादकत्वमेव कुत इति चेत् मैवं । द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे निर्णीतत्वात् । तथाहि । यदाग्नेयोष्ठाकपालोमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्य वनावुपांशुपाणमास्यायजेत् । ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् । एतद्द्रव्यमावास्यायामद्रपयोमावास्यायामितिकालसंयुक्तानिवचनानि श्रूयन्ते । तथासमिधो यजति । तनूनपातं यजति । आज्यभागौ यजतीत्यकालसंयुक्तानिवचनानि । तेषां निधौ य एवं विद्वान् पूर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्यायजते इति वाक्यद्वयं श्रुतं । तथा दशपूणमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत इति फलवाक्यं श्रुतं । तत्र संशयः किमिमां विद्वद्वाक्यगतौ यजतीति फलवाक्यबोधितफलसंबंधपूणमास्यमावास्यासंज्ञके अपूर्वकर्मणी विधातारौ उत पूर्णमास्यमावास्याकालसंयोगनिमित्ताग्नेयादिनामधेयत्वाभ्यां पूर्णमास्यमावास्यापदाभ्यां विशेष्यमाणां प्रकृतानाग्नेयादीन् पूर्णमास्यमावास्याकालसंयुक्ताननुवादितारौ इति । तस्मिन् अर्थमप्येतच्चित्तातीयं किमपूर्वकर्मविधौ रूपलभ्यते न वेति तोष्यत इति चारणीयं । किंप्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानं केन विधानां संभवति उतेति । तत्र पूर्वोपक्षः । य एवं विद्वानित्येताभ्यां पूर्णमास्यमावास्यासंज्ञकायागौ विधीयते अनुवादमात्रस्य व्यर्थत्वात् किंपुनरनयो द्रव्यदेव तत दुच्यते ।

यदाग्नेयोष्ठाकपालोभवतीत्यादिभिः पूर्णमास्यमावास्यासंज्ञाभ्यां तावेवयागौअनुद्याष्टाकपालादिद्रव्यमग्न्यादयश्चदेवतावि-
धीयंतइतितदेवद्रव्यदेवतं । अस्मिंश्चपक्षेपूर्णमासीमित्येकत्वंप्रातिपदिकार्थगतमेवभविष्यति । यागश्चप्रत्यक्षतःश्रुतः ।
तौचद्वावेव । तदपूर्वेचद्वेइतिलाघवं । समुदायानुवादत्वेतुप्रातिपदिकार्थलक्षितसमुदायगतमेकत्वं । यागश्चक्लेशेनद्र-
व्यदेवतासंबंधादनुमातव्यः । तेचानेकेतदपूर्वाणिचानेकानीतिगौरवं । फलवाक्यंतुतयोरैवफलसंबंधबोधकमिति । सिद्धां-
तस्तु । नैतेष्ठाकपालादयोगुणविधयः प्राप्तकर्मानुवादेनानेकगुणविधानेप्रत्ययावृत्तिरूपदोषप्रसंगात् । तदुक्तंवार्तिके । प्राप्ते
कर्मणिनानेकोविधातुंशक्यतेगुणः । अप्राप्तेतुविधीयंतैबहवोप्येकयत्नतइति । कर्मोत्पत्तिवाक्येश्रूयमाणोविधिः भावनायाअप्राप्त-
त्वात्तविधातुमुपक्रांतोपिक्वलयास्तस्या अनुष्ठातुमयोग्यत्वात् । कारकविभक्त्यंतपदांतरादिप्रतिपादितैः । भावनांशभूतैर्विशे-
षणैर्विशेष्यमाणांतांविदधत्तद्विशेषणानिअर्थापत्त्याविदधातीतिनतत्रप्रत्ययावृत्तिदोषः । विशिष्टायांभावनायांश्रौतविधित्वमा-
दाययद्यन्यत्रापिश्रुत्यैवपुनर्व्याप्तिर्येतततःपुनरुच्चारणदोषमवैदिकत्वापत्त्यालभेत । अयंपुनःसकृद्विधायनिवृत्तव्यापारःस्वार्था-
न्यथानुपपत्त्यासर्वविशेषणेषुप्रत्येकनिष्ठानिविध्यंतराण्याविर्भावयन्समाप्तायावर्गत्वरूपापरित्यागेनैवासकृदुच्चारणेवर्तते ।
तदुक्तंवार्तिके । शब्दव्यापारनानात्वशब्दानामतिगौरवं । एकोक्त्यवसितानांतुनार्थाक्षेपोविरुद्धतइति । विशिष्टविधिनिमित्त-
त्वादर्थापत्तिःपश्चाद्भवतीयद्यपिविशेषणविधीनुत्तरकालमवगमयति तथापिविशेषणान्यनुपादायविशिष्टेव्यापारासंभवात् नूनं
पूर्वतरंविशेषणविधयोनिष्पन्नाः । यतस्तदधीनसिद्धिर्विशिष्टप्रत्ययोद्भूयते तेनबहवएवचेतेविधयइतिप्रत्यक्षार्थापत्तिलभ्यायु

तार्थानुवादकृदिति । तस्मात्समुदायानुवादौ । ननुप्रत्यक्षसिद्धेवादिविप्रतिपत्तिनिरासरूपप्रयोजनवत्त्वेनप्रमाणांतरस्यसप्रयो
 जनतयास्वार्थपरत्वोक्तावग्राहिहमस्यभेषजमित्याद्यापि तेनैवप्रयोजनेनसप्रयोजनंस्वार्थपरंचस्यात् । अतो नप्रत्यक्षसिद्धेवादि वि
 प्रतिपत्तिनिरासार्थमन्यापेक्षेति चेन्मैवं । प्रत्यक्षसिद्धेभावरूपाज्ञानेवादि विप्रतिपत्तेस्त्वयांगीकारात् । तत्रश्रुत्यादेरुपन्यासाच्च ।
 विमतिर्नाक्षगइतिवदुक्तिव्यक्तवेदनः । आत्माज्ञानौषधंसिद्धिंविमृश्यारोग्यमाप्नुयात् । वस्तुतस्तुप्रत्यक्षेणसन्वेगृहीतेपिवा
 दिविप्रतिपत्त्याप्रत्यक्षेऽप्रामाण्यशंकायां तदाहितार्थसंशयेतिसर्वजनसिद्धप्रामाण्ययाश्रुत्याप्रत्यक्षगृहीतार्थस्यानुवादेमत्तिसर्वसं
 शयबीजनिरासोस्यानुवादस्यप्रयोजनं । अस्तिहिमीमांसकानांप्रत्यक्षसिद्धेपिवायुप्रत्यक्षत्वेनैयायिकानांचात्मप्रत्यक्षत्वंप्रत्यक्षसि
 द्धेपितत्रतदन्येषांविवाददर्शनात् । सत्यांविप्रतिपत्तावग्राहिहमस्यभेषजमित्याद्यापिद्वीपविशेषस्थंप्रत्यननुवादएव । पुरुषविशेषं
 प्रत्येवानुवादकत्वं । सप्रयोजनानुवादकत्वाभावेपिसत्त्वश्रुतेःप्रामाण्यस्याक्षतत्वात् तयामिथ्यात्वानुमानंबाधितमेवेत्याह ॥
 किंचानुवादत्वेपीति ॥ नचाधिगतेऽर्थेतात्पर्याभावइतिवाच्यं । अधिगतेपीष्टेक्रियासमभिव्यक्तिरवालाभाषितवत्तात्पर्योप
 पत्तेः । नैष्कल्यं अज्ञाननिवृत्त्यादिफलाभावः । इष्टबोधनस्यापिसुखादिहेतुत्वात् ॥ किंचायमिति ॥ वायव्यंश्वेतमालभेत
 भूतिकामोवायुवैषेपिष्ठादेवतेत्यादौ इत्थंवायव्यंश्वेतालंभप्रशस्तः यत्रशीघ्रगामिनीवायुदेवताइज्यतइत्यादिस्तुतेराभावात् ॥
 आश्रयेति ॥ विधीयमानो गुणोयत्रकारकतामापद्यतेसआश्रयः । यथादध्नाजुहोतीत्यत्रविधीयमानस्यदध्नोभंप्रतिकारक
 त्वात्होमोदध्नआश्रयः । तथाचानुवाद्यत्वसिद्धौतत्संसर्गोपसिद्धः स्यादित्यर्थः ॥ तत्रैवेति ॥ नेहनानास्तिकिंचनेतिवाक्यए

गणकमेणवाव्याप्रियंतइति अनेकविध्यंतरप्रसवसमर्थकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमपूर्वभावनाविधिपक्षेऽसुलभं ।
 यदातुभावनाऽन्यतः प्राप्ता भवति तदापिष्टपेणवस्मत्तितहतशक्तिविधायकोभावनामिदधत्तोवतीर्थतत्संगतानि करणान्युपस-
 र्पति । तत्रानेकेषु विशेषणेषु एकेन विहितेन तत्रानाक्षेपात् तत्रापिश्रुत्यैव विधानं कर्तव्यमित्यावृत्तिप्रसंगः । तदुक्तं वार्तिके ।
 प्रधाननीयमानं हितत्रांगान्यपकर्षति । अंगमाकृष्यमाणं तु नांगांतरमसंगतेरिति । तस्माद्विद्वद्वाक्यविहितकर्मानुवादेनाष्टाक-
 पालादिवाक्यरौग्रेयाष्टाकपालसंबंधस्तस्य पूर्णमासीकालसंबंधइत्यनेनैकगुणविधानं न संभवति । आग्नेयोष्टाकपालः पूर्णमास्यामि-
 त्यत्र यद्यपि तद्विहितद्रव्यवचनत्वात्सामानाधिकरण्यलक्षणः संबंधः प्रागेव पूर्णमासीसंबंधात् आग्नेयाष्टाकपालयोर्ल-
 भ्यते । तथाप्यसौ संबंधः प्रमाणांतरेणासिद्धत्वात् अत्रैव विधातव्यः । तंच विधाय पुनः पूर्णमासीसंबंधविधिरित्यावृत्तिप्रसंगः ।
 न ह्येवं संभवति य आग्नेयोष्टाकपालः स पूर्णमास्यामिति आग्नेयाष्टाकपालस्याप्रसिद्धत्वात् । अतएव वक्तव्यं अष्टाकपाल आग्नेयः
 कर्तव्यः स च पूर्णमास्यामिति । तथा सत्यावृत्तिः प्रत्ययस्य स्यात् तस्माद्यएवं विद्वानिति विहितकर्मानुवादेनाष्टाकपालादिवाक्येगु-
 णविधानासंभवात् अवश्यमेव भावानांतरद्रव्यदेवताविशिष्टाक्षिप्तयजिकं विधातव्यं । न च भावानांतरं भावानांतरस्य रूपं भव-
 तीति सिद्धमरूपत्वं । अतो विद्वद्वाक्यगतौ यजतीति समुदायानुवादौ । ततश्चागत्या पूर्णमासीमित्येकवचनं लक्षणया समुदायपरं भ-
 विष्यति । किंच यदाग्नेयोष्टाकपालइत्यादि क्रियासमानाधिकरण्यच्छब्दाद्विलक्षणः यएवं विद्वानिति कर्तृसमानाधिकरणोयच्छब्द-
 उपबध्यमानो विधिसामर्थ्यनिरुधे । तथा चोक्तं वार्तिके ॥ क्रियापदैक्ये गिवेयच्छब्दो न रजोद्विधि । कर्तृयुक्तस्यैवान्यः प्रापि

वार्तिकेनेत्यनेनसर्वानुवादसंभवादित्यर्थः । ननुसामान्यतोनिषेधस्यार्तिकेनेत्यनेननिषेधसमर्पणोपिविशिष्यनिषेधेविशिष्यनिषे
 ध्यार्पणस्योपयोगइत्यतआह ॥ नहीति ॥ निषेधंप्राप्तिरपेक्षिता । ननुशब्दतः । गौरवादितिभावः । विश्वंनसत्यामित्यादिवि
 शिष्यनिषेधादर्शनाच्च । अस्थूलादिवाक्येस्थूलादिपदस्येवनिषेधानुवादस्यस्त्वात् ॥ अत्रति ॥ परमेश्वरकृतजगत्सृष्ट्यादेः
 सत्यत्वेनज्ञानदेवानामप्यस्तीतिदेवसंबन्धितादृशज्ञानरूपस्यालौकिकप्रमाणस्योक्तेरित्यर्थः ॥ यत्तन्न्रत्यादीति ॥ इतियत्तन्न्रइत्ये
 वनिषेधार्थानुवादलिंगस्यैकस्याप्यभावादित्यर्थः । एतेनयत्किंचिल्लिगाभावेनलौकिकाभावोवक्तुमशक्यइतिपरास्तं । ननुतत्स
 ल्यमित्यादिवाक्यंनब्रह्मसत्तानुवादकं । तस्याःमानंतराप्राप्तत्वादित्यतआह ॥ सर्व्वेति ॥ व्यवस्थिते अनुस्यूते । ब्रह्मणः
 सर्व्वप्रत्ययवेद्यत्वेनसन्धदइत्यत्रब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतिरित्यर्थः । ननुविशिष्टसर्व्वप्रत्ययवेद्यत्वं ननुशुद्धस्यतिशंकामपाकर्तुमुत्त
 रार्थउदाहृतः । प्रपंचविलयाधिष्ठानत्वेनसर्व्वप्रत्ययवेद्यस्यब्रह्मणःशुद्धत्वमितिभावः ॥ परंशोधेति ॥ परांचोपेयार्थाःतेचप्रमेया
 नितेषुयाफलभूतांसंवित्पददिभासकंचेतन्यतदेवदेवदत्तवाक्यरूपप्रमाणस्यप्रमेयमित्यर्थः । तथाचघटज्ञानस्यब्रह्मत्वात् सत्
 घटज्ञानमित्यत्रब्रह्मसत्ताप्रतीयतइत्यर्थः । ननुघटादिविशिष्टेब्रह्मणिसत्त्वप्रतीतावपिशुद्धेनतत्प्रतीतिरित्यतआह ॥ सदिनि ॥
 नन्वत्रापिसुखविशिष्टेअज्ञानविशिष्टेचत्ताप्रतीयेतेनकेवलइत्यतआह ॥ अधिकेति ॥ ननुसत्सुखस्फुरणमित्यादौब्रह्मत्वमा
 मानाधिकरणेननसत्त्वंप्रतीयतइत्यतआह ॥ ब्रह्मशब्देति ॥ तवमेतस्यादिवाक्यस्याखंडार्थनिष्ठतयाब्रह्मत्वसामानाधिक

रण्येन सत्त्वाबोधकतया ब्रह्मस्वरूपे सत्त्वेन बोध्यत इति वाच्यं । तच्च सत्त्वं स्वप्नरूपमिति त्रयमस्ति । तार्किकमते निर्विकल्पकभा-
 तस्य घटस्य सविकल्पकेऽपि भानवत् ॥ ^{१६x12} एवमानं देति ॥ नन्वदुःखमसुखमित्यत्र दुःखसाहचर्येण सुखस्यापि वैषयिकस्यैव ग्रहणेन त-
 न्नैषेधाद्य ब्रह्मस्वरूपसुखानुवादायोग इति चेन्मैवं । दुःखवैषयिकत्वाव्यभिचारेण दुःखमात्रस्यैव ग्रहणमिति तत्सहपठितस्यापि सु-
 खस्य सर्वस्यानिषेधाद्य ब्रह्मानन्दश्रुतिरप्यनुवादिनी स्यादित्याशयः ॥ विश्वसत्यमिति ॥ विश्वंसत्यमित्यादि श्रुत्या बाध्यत्वाभाव-
 रूपमिथ्यात्वाभावं बोधयं त्यातद्रूपमिथ्यात्वं निषिध्यत इति विश्वसत्यत्वश्रुतिरेव निषेधश्रुतिः । तांच प्रतिनिषेध्यमानं मिथ्यात्वं वि-
 ज्ञानवादादिप्राप्तमेव न हननेति श्रुतिरनुवादिनी स्यादित्यर्थः । ननु भावाभावयोः परस्परविरह रूपत्वे समेऽपि भावग्रहो निरपेक्षत्वा-
 द्वाभावग्रहमपेक्षते । अभावग्रहस्तु सप्रतियोगिकत्वाद्भावग्रहमपेक्षते । अतो नेति नेतीति श्रुतेरेव सत्त्वश्रुत्यपेक्षा ननु सत्त्वश्रुते-
 र्नेति नेतीति श्रुत्यपेक्षेति चेन्मैवं । सत्यत्वस्य बाध्यत्वादिभाव रूपमिथ्यात्वाभावरूपतया तद्वोधयं त्याः सत्त्वश्रुतेरेवात्यंताभावप्रति-
 योगित्वादि रूपभाव रूपमिथ्यात्वप्रतिपादकश्रुत्यपेक्षाया एवोचितत्वात् ॥ ^{१६x13} स्वर्गनरकादेरिति ॥ सत्यत्वस्येति शेषः । तेनो-
 पक्रमानानुगुण्यं । न च धर्मिप्रमातृभेदेनेत्यादिनापौ नरुक्त्यं । न ह्यत्र धर्माद्यंशे प्रत्यक्षाप्राप्तसत्त्वविधानेन विश्वंसत्यमित्यादेरन-
 नुवादत्वमुच्यते । किंतु वाक्यप्राप्तस्य वाक्यांतरेण निषेधेऽतिप्रसंग उच्यते ॥ ^{१६x14} एतच्छाखास्येति ॥ यथानिहं स्यात्सर्वभूतानी-
 ति श्रुतिरविशेषप्रवृत्तापि हि सात्वतामान्यस्य प्रत्यक्षादिप्राप्तत्वात् निषेधोपस्थितौ नाग्रीषोमीयवाक्यमपि निषेध्य समर्पणायापेक्षते
 तथा नेति नेतीत्यादि श्रुतिरविशेषप्रवृत्तापि प्रत्यक्षप्राप्तघटादिसत्त्वरूपनिषेध्यमादाय निराकांक्षासतीनप्रत्यक्षाप्राप्तधर्माधर्मादिस

नबलवत्त्वं । तदुक्तं संक्षेपशारीरके । अतस्तरातस्तरवेदवाक्यैर्विध्यमाना गुणवादा एवेति चेन्मैवं । विश्वसत्यत्वश्रुतेरन्यशेषत्व
स्य प्राप्तार्थत्वेऽपि दान्यादिप्रयोजनवत्तया अतस्तरत्वस्य चाभावात् । प्रत्युत मिथ्यात्वश्रुतेरेवमानांतरविरोधेन प्रसारादिवाक्यव
दतस्तरत्वात् ॥ यदि त्विति ॥ तथाच मिथ्यात्वश्रुतेर्नमानांतरविरोध इति भावः ॥ तर्हीति ॥ तथाच सत्त्वश्रुतेर्नानुवादत्वमि
ति भावः । श्रुत्योः प्राबल्यप्रसंगेनास्योक्तत्वात् न धर्मादिभेदाद्भट्टतर्गिर्वृथेत्यनेन नपौनरुत्थमिति विभावनीयं ॥ सुषुप्ताविति ॥
सुषुप्तौ निष्प्रपंचतायाः सुखत्वेन फलवत्त्वात् । तद्वोधकस्य स्थूलादिवाक्यस्य प्रधानप्रतिपादकवाक्यतुल्यत्वात् । सप्रपंचसगुण
वाक्यस्य निष्फलप्रपंचादिप्रतिपादकत्वेनांगवाक्यतुल्यतया प्रधानवाक्यानुसारेण चांगवाक्यस्य नेयत्वात् । अस्थूलादिप्रपंचनि
षेधकवाक्यानुसारेण सत्यत्वप्रतिपादकं सप्रपंचवाक्यं तुल्यत्वेन नेयमित्यर्थः ॥ तस्या इति ॥ निष्प्रपंचताया इत्यर्थः ॥ मूच्छा
यामिति ॥ तथाच निष्प्रपंचतायाः फलवत्त्वव्यभिचार इति भावः ॥ सममिति ॥ तथाच निष्प्रपंचतायाः फलवत्त्वं न कुत्रापि
दृष्टचरमिति भावः ॥ यदि चेति ॥ सुप्तौ निष्प्रपंचतायाः प्रसक्तं पुरुषार्थत्वं दुःखयोगादपोद्यते । उत्सर्गतस्तु निष्प्रपंचता पुरुषार्थ
एवेति भावः ॥ तर्हीति ॥ सुषुप्तिरपि प्रपंचाभावरूप फलेन न पुरुषार्थः किंतु सुखेनैवेति निष्प्रपंचतान प्रधानतुल्येति भावः ।
ननु सप्रपंचता दुःखवत्त्वादपुरुषार्थः । द्वितीयाद्भयं भवतीति श्रुतेः । निष्प्रपंचता तु दुःखरहितत्वादेव पुरुषार्थ इत्यत आह ॥
अस्ति चेति ॥ तथाच निष्प्रपंचताया अपि तस्मादेकाकीनरमत इति श्रुतेरेव दुःखवत्त्वादपुरुषार्थत्वमित्यर्थः । ननु एकधैवानुद्र

15

15

त्यत्वबोधिकां विश्वसत्यमित्यादि श्रुतिमपि निषेध्यसमर्पणायापेक्षितमर्हति । मानान्तरेण निषेध्योपास्थितावपि वाक्यापेक्षणे अग्नी
 पोमीयहिंसाया अपितथा निषिद्धत्वेनाधर्मसाधनत्वस्यादिति बोध्यं । नन्वग्नीषोमीयवाक्यस्य निषेधविषयन्यूनविषयत्वेन निषे
 द्यसमर्पकत्वमिति चेन्न । विश्वसत्यमित्यस्यापि प्रत्यक्षाप्राप्तधर्माधर्मादिसत्यत्वबोधकतया सर्वनिषेधकान्नेति नेतीत्येतस्माद्नून
 विषयत्वात् । एवं च दृश्यत्वादि हेतोर्धर्माद्यंशे श्रुत्यादि बाध एव ॥ न हीति ॥ बौद्धादिमतेऽपि जगति व्यावहारिकसत्त्वस्य स
 त्त्वात् । यथाहुः । न सन्नासन्नसदसं श्ववानुभयतत्त्वकं । विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकमिति । द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्येत्या
 दि च वक्ष्यते ॥ अत्रासि चेति ॥ व्यावहारिकसत्त्वस्य समतत्त्वाच्च तद्वोधेन श्रुतार्थवत्त्वमित्यर्थः ॥ त्वत्पक्ष इति ॥ नन्व
 खंडार्थबोधस्याद्वितीयाभावबुद्धिद्वारत्वेन जगत्सत्यत्वविरोधित्वमिति चेन्न । द्वितीयाभावस्याद्वितीयतयाऽखंडार्थविरोधित्वेन
 तस्य तद्वोधे द्वारत्वायोगात् । स्वरूपात्मकत्वे तु स्वरूपमात्रप्रतिपादनपर्यवसानेन श्रुतेस्तद्वोदिकायाः सत्यत्वश्रुत्यविरोधित्वात् ।
 जगत्सत्यत्वाविरोधित्वात् । जगत्सत्यत्वबोधकागमाविरोधित्वात् । ननु वैदिकतात्पर्यविषयस्तत्त्विकत्वनियमेन तात्पर्यज्ञाप
 कानामपि लिंगानामर्थतथात्वज्ञापकत्व एव पर्यवसानमित्यत आह ॥ अस्ति चेति ॥ तथाचोभयोस्तात्पर्यलिंगवत्तयानबाधक
 त्वाध्यवसाय इत्यर्थः ॥ मानान्तरेति ॥ मानान्तराप्रसात्पर्यत्वे त्वनधिगतात्थत्वक्षतिः । मानान्तरविरुद्धार्थत्वे तु याथाार्थ्यमवनस्या
 दिति विशेषेण बोध्यः । ननु प्राप्तार्थप्राप्तार्थविरोधे प्राप्तार्थस्याप्राप्तार्थविध्यत्वेनान्यशेषत्वनियमादप्राप्तार्थस्यैवानन्यशेषत्वे

दृष्यमिति वाक्यस्वारस्यात् अभेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाग्निष्पत्तये चैतदपुरुषार्थ इत्यत आह ॥ सति चेति ॥ आत्मानं जीवं प्री-
 तारं प्रीयितारं पृथक् भेदेन मत्वा तेन भेदज्ञानेन परमात्मना वा जुष्टः प्रीति युतः सन् ततः परमात्मनः सकाशादमृतत्वमेतीत्यर्थः ।
 अत एवोत्तरत्र अत्रापि त्वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्सरा यो निमुक्ताः । तदात्मतत्वं प्रसमीक्ष्य देही एककृतार्थो भवेत्तदीतशो
 क इति भेदज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तं ॥ तर्हि ॥ किं तत्तद्धेतोरेव वृद्धि विधायकात् किं त्वेति सूत्रात् सकाशात् सामान्यतः सर्व-
 त्र किं तत्प्रत्यये परे वृद्धि निषेधकस्य क्विति चेति सूत्रस्य प्राबल्यस्यादित्यर्थः । ननु सामान्यविशेषन्यायेन क्विति चेत्त्याद्योपक्षया क्विति चे-
 त्यादौर्बलवत्त्वमिति चेत् तर्हि यदंगदाशुषेत्वमग्रे भद्रं तत्संभवांमंत्रेभिः सत्यैः कृण्वन्विश्वान्यपांसि सत्या ऋतावरी ऋतजातस्य
 सत्ये सत्यामिन्द्रं सत्यइन्दुः आद्वा ब्रवाममसत्यान्युक्त्वा सत्यामिन्द्रात्तव यमिन्द्रं स्तवामनानृतं यो भूत्सोमैः सत्यमद्वा सत्यो यं पूर्वोचि-
 देवासश्चिद्यमीधिरं ऋतं यती सरमागा अविदद्विभानि सत्यांगिराश्चकार तं नु सत्यं पवमानस्यास्तु इत्यादिषु बहुषु विशिष्य मन्त्रादी-
 नां कर्मणां देवतानां पृथिव्यादीनां च सत्यत्वोक्त्या सामान्यतो नैतीति श्रुतेः सकाशात् सत्यत्वश्रुतेरेव विशेषश्रुतित्वेन बलवत्त्वात्
 ॥ अनुपसंजातेति ॥ न्यायाः पूर्वमुक्ता अनुसंधेयाः । ननु मिथ्यात्वानुमानस्य श्रुति सूत्रविरोधो न संभवति । तयोः शून्यत्वा-
 दिमतिनिरासार्थत्वात् । तथा हि सद्रूपाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवदतः समन्वयस्य सर्वमसदित्यनुमानेन विरोधे ब्रह्मसाधारण्या निस्तत्वा-
 यां प्राप्तायां सूत्रेण परिहारः । सतो ब्रह्मणो नाभावः न शून्यत्वं उपलब्धेः । सत्त्वेन प्रमाणांतरप्रतीतेः । तथाच किंचित्परमार्थसदव-
 द्यं शून्यत्वादिनापि स्वीकार्यं । अन्यथा बाधस्य निरवधि त्वप्रसंगादिति सूत्रार्थः । सच न प्रपञ्चमिथ्यात्वविरोधी । तथाचोक्तं ।

“बाधितापह्वामानैर्व्यावहारिकमानता । मानानां तात्त्विकं किंचिद्वस्वनाश्रित्यदुर्भगे”ति । विज्ञानवादिनिराकरणपरणापि
 नानेन सूत्रेण विरोधः । रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्वप्रतिपादकस्य समन्वयस्य नीलाद्याकारं विज्ञानं साधयतानुमानेन विरोध
 संदेहे स्वप्नधीसाम्यता बुद्धेर्बुद्ध्यर्थस्य सहैक्षणत्वं । तद्भेदेनानिरूप्यत्वाज्ज्ञानाकारोऽर्थ इष्यते । विमताधीर्न ज्ञानव्यतिरिक्तालं
 बना धीत्वात् स्वप्नधीवत् । विपक्षे च ज्ञानाभा ने व्यर्थमानप्रसंगो बाधकः । नहिभिन्नयोरश्वमहिषयोः सहोपलंभनियमोस्ति ।
 तस्मान्न ज्ञानातिरिक्तं सति प्राप्तौ परिहारसूत्रं । नाभाव उपलब्धेरिति । बाधेन सोपाधिकतानुमानेन उपाध्यभावेन सहोपलंभः ।
 सारूप्यतो बुद्धितदर्थभेदस्थूलार्थभंगे भवतोऽपि तुल्याः । सूत्रार्थस्तु । नाभावः ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्य नासत्त्वं किंतु व्यवहारदशा
 बाध्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्वमेव । उपलब्धेः ज्ञानातिरिक्तैरेकप्रमाणैरुपलब्धेरिति । तदुक्तं । तस्मान्न ज्ञानाकारोऽर्थः किंतु
 बाह्यः । सचार्थक्रियाकारित्वसत्वोपेतोऽपि अद्वैतश्रुतिवशाद्ब्रह्मणिकल्पितो न परमार्थसन्निति सिद्धांतस्य सुगतमताद्भेद इति ।
 तस्मान्न स्मृतिसूत्रविरोधोऽस्माकमित्याशंक्यपरिहरति ॥ न च स्मृतिः सूत्रे इति ॥ ननु न तत्सूत्रे स्वप्नैव धर्म्योत्तययुक्तिः । तस्या
 विमतं निस्तत्त्वं तर्कपीड्यत्वात् । मरुमरीचिकाजलवदित्यनुमानेन वाध्यत्वप्रमाणगम्यत्वदोषजन्यत्वाद्युपाधिप्रदर्शनपरत्वात् इ
 त्याशंक्यनिराकरोति ॥ सूत्रे इति ॥ निस्तत्त्वानुमानस्यापि मिथ्यात्वानुमानसमतयानिस्तत्त्वानुमाननिराकरणपरया स्वप्नवैधर्म्या
 त्त्यामिथ्यात्वानुमानस्यापि निस्तत्त्वेन स्वप्नैव धर्म्योक्तिर्भवत्यति कूलेत्यर्थः ॥ संवृत्तिसत्यत्वं आविद्यकसत्यत्वं । श्रुत्यादि
 विरोधमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ननु न प्रमाणैर्विषयसत्त्वं सिद्ध्यति । अतीतादिग्राहकमाने विषयीभूतार्थस्य सत्त्वाभावादि

त्यतआह ॥ आग्रिासीदिति ॥ नात्रसत्त्वविद्यमानत्वंकिंतुअबाध्यत्वं । तच्चातीतादिष्वप्यस्तीति अतीतज्ञानस्यापिस्वार्थ
 सत्वग्राहकत्वमक्षतमेवेतिभावः ॥ ^{१६८।६}रूप्यमिति ॥ रूप्यस्यसद्विलक्षणत्वेपितद्गतमिथ्यात्वसंदेवत्यर्थः ॥ ३७ ॥ व्यासाद्रि
 सुततर्काबुपरैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामिथ्यामाऽऽगमबाधिता ॥ विश्वमिथ्यात्वस्यागमबाधः ॥ २० ॥ ३८ ॥
 ॥ ३९ ॥ सत्वसाधकमानापेक्षयामिथ्यात्वसाधकानुमानानांव्याहत्यादिनादौर्बल्यमित्याह ॥ किंचिति ॥ एतैःदृश्यत्वजडत्वा
 दिद्यदितैः । प्रतिज्ञारूपवाक्येनप्रापितस्यमिथ्यात्वरूपसाध्यस्यएवहेतुरुपवाक्यादिभिःप्रापितानांदृश्यत्वादिलिंगादीनामिथ्या
 त्वाबोधेनसर्वमिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ^{१६९।३}न्याहतिरिति ॥ विमतमिथ्येतिप्रतिज्ञारूपेणवाक्येनपक्षमिथ्यात्वविधीयते । अनु
 मानप्रयोगेणविश्वमिथ्यात्वंसाधयताविश्वांतर्गतस्यमिथ्यात्वरूपस्यप्रतिज्ञार्थस्यबाधितत्वरूपमिथ्यात्वंसाध्यतइतिव्याहतिरित्य
 र्थः ॥ ^{१६९।४}बाधेति ॥ अनुमानप्रयोगस्यव्याख्याद्व्युपेतत्वेनप्रतिज्ञामात्रापेक्षयाबलवत्त्वेनप्रतिज्ञोपनीतसाध्यापहारेचबाधइत्यर्थः ॥
^{१६९।४}स्वरूपासिद्धिरिति ॥ हेतुवाक्योपनीतस्यलिंगस्यअनुमानादपहारेस्वरूपसिद्धिः । एवमुदाहरणवाक्यार्थस्यापहारेव्याप्यत्वा
 सिद्धिरित्यर्थः । ननुमिथ्यात्वसाधकेप्रतिज्ञाद्व्युपनीतपक्षादीनामिथ्यात्वसाधनेपिव्याहृत्यभावः । प्रतिज्ञादिभिस्तेषात्रिकाला
 बाध्यत्वरूपसत्त्वाप्रतिपादनादितिचेन्मैव । एककालेसत्त्वप्रतिपादकैःप्रतिज्ञादिभिःत्रिकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वा
 नुमानस्यविरोधएव । एककालेसतोपिकालत्रयेऽसत्त्वाभावादित्युक्तत्वात् । नन्वनुमानप्रयोगेणदृश्यत्वादिहेतूनामिथ्यात्वसा

धनात्पारमार्थिकसत्त्वापहारेपि प्रकारांतरेण साधकतोपयुक्तसिद्ध्यादिकं भविष्यतीत्यत आह ॥ परमार्थेति ॥ तथाच साधक
त्वस्य प्राक्सत्त्वघटितत्वात् तदन्यथानुपपत्त्या परमार्थसत्त्वमायातीति मिथ्यात्वानुमानस्य विरोध एवेति भावः ॥ इदं इति ॥ इह
देहपरोक्षभ्रांतिसिद्धे न धूमेन वह्नेः सिद्धिः । प्रपंचे चापरोक्षभ्रांतिसिद्धे नात्यंताबाधेन पारमार्थिकत्वसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ वह्नि

त्वेनेति ॥ तथाच तद्धीमात्रादीनां व्यतिरेकव्यभिचार इत्यर्थः ॥ अमृतत्वेनेति ॥ तथाच तेषामन्वयव्यभिचार इत्यर्थः ॥ लो

कप्रसिद्धिरिति ॥ सत्त्वेन लोकप्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ इष्टसिद्धीति ॥ गौरोहनीलेन भइत्यादेरपि सत्त्वेन पामरलोकप्रसिद्धेः सत्त्वा

त्निरस्तमित्यर्थः ॥ निपुणेनेति ॥ कथायां कुशलेनेत्यर्थः । तादृशबौद्धोक्तानां शून्यमद्वितीयमित्यस्मिन्नर्थे हेतूनामपि प्राप्ति

कादिभिः त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितत्वेन ज्ञातत्वात्तदुक्तैरपि हेतुभिः शून्याद्वैतस्यापि सिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ यादृश्येति ॥ यादृ

श्याबुद्ध्या तवनभोनैल्यादिधीव्यावृत्तया घटादौ सत्त्वसिद्धिः तादृगुद्धिविषयत्वमेव मम साधकत्वे तन्त्रमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्ष इति ॥

तादृशनिर्दुष्टबुद्धिविषयत्वस्य ब्रह्मणिसत्त्वाव्यभिचारित्वेन दृष्टतालाघवेन च सत्त्वस्यैव साधकत्वे प्रयोजकत्वादित्यर्थः । सत्यत्वं

यथाप्रत्यक्षविषयः तथोक्तं प्राक् ॥ अन्यथेति ॥ योग्यानुपलब्ध्यादिना दोषाभावनिश्चयस्तु श्रुत्यर्थ इव प्रत्यक्षे सम इति भावः ॥

तेनेति ॥ स्वार्थानुमाने पराभावादिति भावः । ननु स्वार्थानुमानाभावेऽपि परार्थानुमानं भवतीत्यत आह ॥ परमार्थेति ॥ परम

सिद्धेति ॥ एकतरसिद्धसाधनेन सर्वान्प्रतिसाध्यसिद्धिर्न संभवति । तदुपायाभावादित्यर्थः । ननु साध्यसिद्धिरपि न सर्वा

न्यति । किंतुप्रतिसाधनसिद्धमस्ति तत्प्रत्येवेत्यत आह ॥ नचमिथ्यात्वमिति ॥ बोद्धेति ॥ परसिद्धसाधनेन परंप्रतिसाध्य
 सिद्धावपितवमिथ्यात्वविषयतत्त्वज्ञानं न स्यात् । बोद्धोक्तसाधनेन बोद्धरीत्याऽऽत्मनो मिथ्यात्वेपित्वांप्रत्यात्मनः सत्यत्ववत्प्र
 पंचस्य सत्यतैव स्यादित्यर्थः ॥ मिथ्यात्वस्येति ॥ मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेतद्बोधकस्य नेह नानेति प्रमाणस्य त्वदभिमतं तत्त्वावेदक
 त्वं न स्यादित्यर्थः । ननु मिथ्यात्वस्यामिथ्यात्वेपितत्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वोपपत्तिः । सत्त्वेन सत इव मिथ्यात्वेन मिथ्याभूतस्यापि प्र
 माणागम्यत्वाविरोध इति चेन्मैवं । ब्रह्मबोधकवाक्येन ब्रह्माणस्तात्त्विकत्वसिद्धिरिव मिथ्यात्वबोधकवाक्येन मिथ्यात्वस्य तात्त्विक
 स्वैव सिद्धेरुचितत्वात् । मिथ्यात्वबोधकवाक्ये मिथ्यात्वस्य च मिथ्यात्वेन बोधने तादृशपदराहित्येन सामर्थ्याभावाच्च । अन्यथा
 यजमानः प्रस्तर इति वाक्यं यजमानस्य प्रस्तरत्वं प्रातिभासिकं प्रातिभासिकत्वेन बोधयतीति तत्सिद्धिरित्यादिना गौणार्थतानोच्ये
 तेति भावः ॥ योपीति ॥ परान्प्रतिअसिद्धः कृतकत्वादिः स्वयं स्वमतो सिद्धत्वेनाभिधीयते । तत्र परं हेतुसाधनादिप्रतीकारो भ
 वति । स्वतो सिद्धेतुका क्रिया न प्रतीकार इत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ व्यावहारिकत्वस्य पारमार्थिकभित्तत्वस्य प्रपंचे पा
 रमार्थिकत्वसंदेहदशायां असिद्धेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानेतरा बाध्यत्वमेव व्यावहारिकत्वं । तच्च न मिथ्यात्वघटितं । अत्यंता बा
 ध्ये ब्रह्मज्ञान बाध्यं चतुल्यत्वात् । अत एव नंदपरमार्थसत्त्वव्याप्यपरमार्थसत्त्वस्य साधकतायामतंत्रत्वेन तदभावोपनि साधकत्वा
 नुपपत्तिरिति चेन्मैवं । एतदपेक्षयाऽबाध्यत्वस्वैव साधकत्वे प्रयोजकत्वाच्चित्यात् । ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वाभावापेक्षे जगतोपि ब्रह्म
 ज्ञानेतरा बाध्यत्वेन तदितरा बाध्यत्वस्य त्वन्मतजगत्यासिद्धेश्च । शुक्तिज्ञानस्यापि ब्रह्मज्ञानत्वेन तदितरा बाध्यत्वस्य त्वन्मतेशुक्ति

रजतेसत्त्वेनतस्यापिव्यावहारिकत्वापाताच्च । संगृह्णाति ॥ तथाचि ॥ १७२।३ ॥ व्यावहार्यमबाध्यत्वादिरूपं ॥ नचिदिति ॥ सत्त्वे
 नव्यवहारमात्रस्यव्यावहारिकत्वेऽसतःसाधकत्वांगीकारात् । तस्यचदूषितत्वादित्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ १७२।३ ॥ यन्नास्तिशशृंगादि
 तन्नास्त्येव । यत्तुवियदाद्यस्तितत्परमार्थतएवास्ति । तस्मात्तत्सत्यमेव । अन्यत्शशृंगादिकमिथ्यैव । एवंस्थितेसत्येद्वैविध्यं
 पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वरूपनकल्पनीयं । प्रमाणाभावात् । मिथ्याइत्यस्यसांवृतमित्यस्यचशब्दस्यतुल्यार्थत्वेपिद्वैविध्यक
 ल्पनारूपोपयमुपन्यासःकेवलंस्वशिष्यवंचनार्थमेव । यथालालावक्रासवादिनाबालावंच्यंतइत्यर्थः । व्यावहारिकसत्त्वस्यसा
 धकतायांप्रयोजकत्वेसाक्षिणिव्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ अज्ञानादेरिति ॥ सिद्धिर्यतसाधकइत्यनेनरजतादिसाधकाभासा
 दैषम्यमाचष्टे । व्यभिचारमुद्धरति ॥ नचति ॥ अविद्याकाराविद्यावृत्तिःजायते । तस्यांप्रतिबिंबितएवसाक्षीअविद्यादिकं
 साधयति । सचव्यावहारिकइतिनव्यभिचारइतिभावः ॥ चैत्ररागइति ॥ चैत्रेच्छास्वविषयक्यदनित्यज्ञानंतदतिरिक्तेनप्र
 त्यक्षेणसंवेद्या । प्रत्यक्षत्वस्यज्ञानत्वाघटितत्वाच्चैवैवर्थ्य ॥ ईश्वरज्ञानवेद्यत्वेनसिद्धसाधनवाराणायतलदंचैत्रपरं ॥ अज्ञानेति ॥ १७३।२
 अज्ञानाद्याकारवृत्तिविलंबेनतज्ज्ञानविलंबादित्यर्थः ॥ अविद्यावृत्तिमिति ॥ अनवस्थाभयादितिभावः ॥ साक्षिभगतेति ॥ १७३।३
 अज्ञानस्वरूपसिद्धौतदधीनंसाक्षिणःसाधकत्वं तस्यसाधकत्वेचाज्ञानस्यप्रातीतिकंसत्वमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ एतेनिति ॥ १७३।४
 सतःसाक्षिणएवसाधकत्वेनेत्यर्थः ॥ नार्पीति ॥ क्वचित्यारमार्थिकसत्ताक्वचिद्व्यावहारिकीक्वचिन्नातिभासिकीतिसत्तात्रयमपि

विकल्पेनकारणमित्यर्थः ॥ अननुगमादिति ॥ व्यभिचारादित्यर्थः ॥ ननुतुणजन्यवह्नैः सकाशात् मणिजन्यवह्नैः वैजात्यवत्
 इहापिकार्यवैजात्यकल्पनाद्यव्यभिचारइत्याशङ्क्यपरिहरति ॥ प्रयोज्यइति ॥ अपरमार्थेति ॥ तथाचसतएवसाधकत्वं न
 त्वसतोपीतिभावः ॥ विरोधादिति ॥ अबाध्यत्वादिरूपस्यसत्त्वसबाध्यत्वादिरूपमिथ्यात्वाश्रयेमृषार्थेवृत्तिर्नसंभवति । स्वा
 भाववतिस्ववृत्तेर्विरोधादित्यर्थः । ननुमृषार्थेनबाध्यत्वादिरूपमिथ्यात्वं किंवन्वदेव । तथाचमृषार्थेयबाध्यत्वादिरूपसत्त्व
 सामान्यमविष्यतीत्यतआह ॥ अपरमार्थसतइति ॥ अबाध्यत्वादिरूपसत्त्वाविरोधिनोपारमार्थिकत्वस्यपारिभाषिकत्वाप
 त्याअपरमार्थसतोपिवस्तुतोपरमार्थसद्विशेषत्वात् ॥ तत्रसद्वैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥ ब्राह्मण्यामिति ॥ एतच्चात्यंतापकर्षसू
 चनाय ॥ निषेधस्यत्विति ॥ प्रतिलोमजानांयज्ञादावनधिकारवोधकस्येत्यर्थः ॥ तत्फलस्येति ॥ अद्वैतसाक्षात्कारफलस्य
 पारमार्थिकस्यसिद्धिः स्यादित्यर्थः । पारमार्थिकस्येतिद्वैतादिषुसंबन्धीयं । नचयत्रयत्साधकं व्यावहारिकं तत्रतत्तत्तद्व्यावहारि
 कं । यत्रतुसाधकंप्रातीतिकं तत्फलमपितैव नतुव्यावहारिकमितिवाच्यं । प्रातिभासिकेनापिसवितृसुरादिनास्वाप्नपदार्थे
 नचव्यावहारिकस्यानिष्टस्यशुभस्यचसिद्धेस्त्वदभिमत्तत्वात् ॥ धर्माति ॥ यादृशसत्त्ववान्धर्मातत्रतादृशसत्त्ववानहेतुः सा
 ध्यसाधकः । अतोनासिध्यादित्यर्थः ॥ गौरवादिति ॥ सत्यैर्विध्याभावेनसतएवलघवेनसाधकत्वात् । धूमाभासेनपा
 रमार्थिकवह्नैः सिद्धिः स्यादित्यत्रपरिहारशङ्कते ॥ नन्विति ॥ बहुलेति ॥ यथाधूममात्रेनबह्विव्याप्तिः किंतुबहुध्वोर्ध्वत्वादि

युक्ते । तथा आभासधूमोपिनव्याप्तिः किंतु आभासभिन्नइत्यर्थः ॥ अस्या^{१७५।१३}इति ॥ असतः साधकतायां स्वरूपयोग्यत्वे असतः
 कार्यदर्शनात् व्याख्यादिसहकारिवैकल्यकल्पनाया इत्यर्थः ॥ अन्योन्या^{१७५।१३}श्रयादिति ॥ दृश्यत्वादेरसतः साधकतायां परेणो
 क्तायां च धूमाद्बह्निःसिद्धेरभावात् व्यभिचार इति प्रत्युक्तायां धूमाभासे व्याप्तिप्रयोजकस्याभासविवेकस्याभावात् नवह्निसा
 धकत्वं । अतो न व्यभिचार इति कल्पनं । अव्यभिचारचकृते आभासविविक्तत्वं विशेषणमिति अन्योन्या^{१७५।१३}श्रयइत्यर्थः ॥ आभा
 सेपीति ॥ तथा च व्यर्थमाभासविविक्तत्वं विशेषणं धूमाभासे व्यभिचारः तदवस्थ एवेति भावः ॥ प्रकृतेऽपीति ॥ यथा ह ददा
 वारोपिते धूमेन व्याप्तिः किंत्वा भासविविक्तेऽपवतवृत्तिधूमे व्याप्तिः एवं दृश्यत्वेऽपि ब्रह्मण्यारोपिते न व्याप्तिरिति व्याप्तिरसिद्धयर्थमेव
 प्रपंचदृश्यत्वस्य सत्त्वं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । साधकत्वार्थसाधकत्वोपयुक्तव्याख्यादयार्थवाद्दृश्यत्वादेः सत्त्वमावश्यकमिति भावः ॥
^{१७५।१४}हेत्वादीति ॥ तथा चासिद्धसिद्ध्यादिविभागाय वास्तवहेतुसत्त्वासत्त्वयोरेव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । ननु बंध्यासु तो न वक्ता अत्यं
 ताभावप्रतियोगित्वादित्यादौ असतोपि साध्यसाधनं प्रत्याश्रयत्वदर्शनान्मिथ्यात्वानुमानेन बाधितानामपि पक्षहेत्वादीनां साध्य
 व्याख्यादीन् प्रत्याश्रयत्वं भविष्यतीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ आश्रयादेरिति ॥ आदिशब्देन पक्षसाध्यसंसर्गादेः यथोचितस्य
^{१७५।१५}ग्रहणं ॥ तुच्छइति ॥ असद्वैलक्षण्ययदितस्य प्राप्तिभासिकत्वस्य तुच्छेऽभावादित्यर्थः ॥ गौरवादिति ॥ सत्त्वद्वैविध्यकल्प
 नमनादृत्य सत्त्वमात्रस्यैव साधकत्वप्रयोजकत्वे लाघवादिति भावः । नन्वस्तु तत्त्वमेव प्रयोजकं तत्राह ॥ व्या^{१७५।१६}विहारिकेति ॥ स

त्वानेकत्वमतेस्त्वस्यव्यक्तिरूपत्वेनानुगमादित्यर्थः ॥ अतिगौरवादिति ॥ उक्तसत्त्वापेक्षेत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ लघू
 निःसंभवेपिरुणोऽङ्गीकारइत्यर्थः ॥ किंचिति ॥ असतोज्ञानजनकत्वरूपेयर्थः ससदेवसाधकमितिब्रुवाणमाप्रतिनसिद्धइति
 त्वसाधनीयइत्यर्थः । नन्वसतोज्ञानजनकत्वमसतैवसाधनीयं । नचप्रतिवादिनंप्रत्यसिद्धिः । असतोज्ञानजनकत्वसाधन
 स्याप्यसदंतरेणप्रतिवादिनंप्रतिसाधनादित्यतआह ॥ अनवस्थानादिति ॥ ननुसतःसाधकत्वमपिप्रतिपन्नत्वात्साधनीयं ।
 तत्साधनंचनसता मांप्रत्यसिद्धेः । नाप्यसता तवासिद्धेरित्याशंक्यपरिहरति ॥ नचति ॥ तथाचसतःसाधकत्वमुभयसं
 मतमित्यर्थः ॥ उक्तहीति ॥ साक्षिणाअज्ञानादिसिद्धिमिच्छता तेनमायावादिना सतःसाधकत्वंस्वीकृतमेव । तत्तुपरंनसं
 भवति । अविशेषस्य सर्वशक्तिरहितस्य । साध्यसाधकत्वायोगाच्छून्यवदित्यर्थः ॥ औत्सर्गिकेति ॥ धूमादिग्राहकज्ञानस्य
 उत्सर्गतःप्रमाणत्वात् । प्रमाण्यस्यचस्वार्थसत्त्वपयतत्वात् । प्रमाणसिद्धानांधूमादीनांसाधकत्वस्यसत्साधकत्वपयवसानादि
 त्यर्थः ॥ स्वच्छायेति ॥ स्वकीयाच्छायायथास्वेनउल्लिधितुंनशक्यते तथाधूमस्यसाधकत्वनतुवाष्पारोपितधूमस्येत्येवंलोकसि
 द्ध्यत्सतःसाधकत्वंअसतश्चासाधकत्वंतदप्युल्लिधितुंनशक्यतइत्यर्थः । ननुलोकेऽसतःसाधकत्वंनास्तीतिप्रसिद्धिः सतींसिद्धि
 माश्रित्य । मयातुअसतींसिद्धिरुच्यतइतिनममलोकमयादोल्लिधनमित्यतआह ॥ नचति ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ असतः
 साधकत्वसिद्धेलोकप्रसिद्धेरिविषयांतरपरत्वं । लोकप्रसिद्धेर्विषयांतरपरत्वेचतद्विरोधाभावात् । असतोपिसाधकत्वंसिध्यती

लन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ ^{१७६।६}लोकमर्यादातिक्रमइत्यर्थः ॥ ^{१७६।६}प्रतीतिरिति ॥ असञ्चेन्नप्रतीयेतेतिप्रतीत्यारजतस्यवि
 यदादेश्चासद्वैलक्षण्यसाध्यते तन्नस्यात् । रजतादिप्रतीतेःलोकमर्यादासिद्धायाअप्यलंतासत्त्वस्वकुंशव्यत्वादित्यर्थः ॥
^{१७७।१}सल्लक्षणैति ॥ सतोयलक्षणंपक्षवृत्तित्वंव्याप्तिमत्त्वमित्यादि । तच्चधूमेति । नतुतदाभासइत्यर्थः ॥ ^{१७७।२}हेत्विति ॥ हेतोरसत्त्वे
 ऽसिद्ध्यापातेनासल्लक्षणयोगित्वमेवस्यात् । एवंव्याह्यादावपि । असतिहेत्वादौविद्यमानस्यतस्यसल्लक्षणत्वायोगाच्चेत्यर्थः ॥
^{१७७।३}तद्वदेवेति ॥ स्वप्नदृष्टधूमादिनावास्तववह्निसिद्धिविरहवदित्यर्थः ॥ ^{१७७।३}अपरमार्थेनेति ॥ सवितृसुषिरादिष्वपितज्ज्ञानस्यसत
 एवसाधकत्वमितिअनुपदमेववक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ ^{१७७।४}लोकस्यापीति ॥ सदसतोःसाधकत्वासाधकत्वरूपलोकव्यवहाराति
 क्रमेविचारस्यैववशंपन्नवनस्थवेणुनिःसृतनिस्वनतुल्यत्वंस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसुततर्काबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्याया
 मृततरंगिण्यांअसत्साधकबाधनं ॥ ४ ॥ असतःसाधकत्वेबाधकविवरणं ॥ २१ ॥ उभयसिद्धेसिद्धिविकेसाधकत्वदर्शनात्
^{१७७।५}पारमार्थिकसत्त्वस्यसाधकतायांअप्रयोजकत्वमितिशङ्कते ॥ नन्वेति ॥ ^{१७७।५}प्रतिबिंबस्येति ॥ अयंदेशोबिंबवानुचितस्थलेप्र
 तिबिंबवत्त्वात्इत्यादिक्रमेणबिंबानुमापकत्वंप्रतिबिंबदृष्टमितिसंबधः ॥ ^{१७७।५}लौहित्येचेति ॥ नचलौहित्यस्फटिकेनमिथ्याकिंतुध
 र्ममात्रप्रतिबिंबइतिपृथग्गुदाहरणानुपपत्तिरितिवाच्यं । धर्मिभूतमुखादिनैरपेक्ष्येणतद्धर्मभूतरूपदिप्रतिबिंबदर्शनात् । लौहि
 त्येस्फटिकस्यारोपेतस्यप्रतिबिंबत्वंस्फटिकेऽलौहित्यारोपेणतु तस्यमिथ्यात्वमित्यंगीकाराच्च । स्फटिकमणरेवोपधाननिमित्तोलो

हितमेतिलोहितोहितीति विवक्ष्यस्त्वमंगीकृत्यपचपादिकायामित्याशयः ॥ प्रतिविबेति ॥ नचप्रतिबिबक्ष्यवि

बाल्मनासस्त्वपिप्रतिबिबक्षारेणसस्त्वमितिवाच्यं । तयोरभेदविबक्षारतिरिक्तस्यप्रतिबिबक्षारस्याभावात् ॥^{१७८१३}सत्यत्वादिति ॥

स्वच्छदर्पणादिषुप्रतिफलनेनपरवृत्तानयनरश्मयोप्रीवास्थमुखेनसंबद्धास्तदेवगृह्णीति । तत्रैवदर्पणस्थत्वप्रीवास्थमुखभिन्नत्वा

द्विकंचारोपयंति । यथोक्तं । दर्पणाभिहतादृष्टिः परवृत्त्यस्वमाननं । व्याप्तुवंत्याभिमुख्येनव्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखमिति । लिंगलिं

गिभावस्तुवृक्षिशिथुपादिवदितिपररंगीकारादित्यर्थः ॥^{१७८१३}ज्ञानमेवेति ॥ तच्चसत्यमित्यर्थः । ननुस्वामकामिन्यादेःमुखहेतुत्वद

र्शनात् स्वप्नपदार्थस्यसाधकत्वननुतद्ज्ञानस्येत्याह ॥^{१७८१३}अन्वयेति ॥ जाग्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानस्यमुखहेतुत्वदर्शनात्स्व

प्नेपितथात्वंकल्प्यतइत्यर्थः ॥^{१७८१३}लौहित्यस्यापीति ॥ लोहितमिविशिष्टजपाकुसुमस्यतदवयवसमुदायस्येत्यर्थः । तेनधर्मिभूत

मुखादिनरपश्येणतद्भ्रमरूपादेःनीरूपस्यप्रतिबिबोनेदृष्टचरइतिचोद्यानवकाशः । ननुप्रतिबिबक्ष्याव्याप्यवृत्तित्वनियमाल्लो

हित्यस्यस्फटिकेव्याप्यप्रतीतिरयुक्ता । प्रतिबिबक्ष्याभिमुख्यप्रतीतिनियमेनलौहित्यस्या(स्य)तिर्यक्प्रतीतिरप्ययुक्तेतिचेत् मैवं ।

प्रतिबिबक्ष्यानेकविधत्वात् । अतएवगगनस्थितसवितुःस्वच्छदर्पणादौव्यत्यस्तेनापिदर्शनं । तस्यचतवर्मतेपिप्रतिबिबक्ष्यत्वात् ।

नेक्षेतोद्यतमादित्यनास्त्यंतं कदाचन । नोपरकंनवारिस्थनमध्यमंभसोगतमिति नभःस्थादित्यस्यैवउद्यत्त्वादिविशेषणवद्धारिस्थ

त्वेनापिविशेषणाच्च ॥^{१७८१४}रेखति ॥ लिपिभेदेनरेखाभेदग्रहपिबणभेदानुभवादितिभावः । नन्वाशेषवरेखायामयंककारोयंगकार

इत्यभेदानुभवाहितदृढतरसंस्कारवशाच्चारोपनिवृत्तिः । अतएवककारं पठतिलिखतिचेतिसावलोकिकोव्यवहारइतिचेत् मैवं ।

दृढतरभेदप्रत्ययेनरेखावर्णयोर्नाभेदारोपः किंतुकर्मलेपेनसतिकृष्णवस्त्रप्रमितिवदुपचारमात्रत्वात् ॥ दीर्घध्वनीति ॥ ननुध्व
 नीनामस्फुरणेपिदीर्घावर्णइत्यादिप्रत्ययात् नदीर्घध्वनिसाहित्यरूपवर्णेषुदीर्घत्वमितिचेत् न । ध्वन्यग्रहेदीर्घत्वग्रहासिद्धेः ।
 तवापिदैर्घ्यारोपार्थध्वनेरावश्यकत्वात् योग्यत्वाच्चतद्ग्रहोपपत्तेः । ननुशीतलंशिलातलंमुरभिजलमिति वत् उपाध्यग्रहेपिदीर्घ
 त्वन्नमोभविष्यति । नचयोग्यत्वात्तद्ग्रहः । तथापितन्निग्रयमाभावादित्यतआह ॥ तद्व्यक्तेति ॥ वस्तुतोदीर्घोयध्वनिःतद्व्यक्तं
 यद्रूपतदेवदीर्घत्वमित्यर्थः ॥ सत्यज्ञानमिति ॥ यथाचसर्वज्ञानस्यसत्यत्वंतथावक्ष्यते ॥ निरस्तमिति ॥ चक्षुरादेःसाधक
 त्वेकूत्तरसादिषुतदभावेनयोग्यत्वायोग्यत्वेकह्यते । असतस्तुसर्वसामर्थ्यविधुरस्यकुत्रापिसाधकत्वादशनात् सतएवतत्कल्य
 तइतिविशेषः । ननुसाधकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेवसाधकतायांप्रयोजकंनत्वारोपितत्वं अनारोपितत्वंवेतिचेत् न । आरोपि
 तार्थांगीकारेदंडत्वादिसाधकतावच्छेदकस्यतत्रापिसत्त्वेनतद्व्यावृत्त्यर्थमनारोपितत्वस्यापिसाधकतायांप्रयोजकत्वात् । वक्ष्यमा
 णरीत्येतिपूर्वमुक्तमुपपादयति ॥ सवित्रिति ॥ नन्वर्थस्यहेतुत्वेसंभवति नतज्ज्ञानेहेतुत्वंकल्यमित्यतआह ॥ सत्यपीति ॥
 अनुमितिंप्रतीति ॥ प्रमानुमितिंप्रतीत्यर्थः ॥ व्याख्यादीति ॥ अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणाअबाधितत्वमित्यर्थः ॥ हत्वा
 दीति ॥ अत्राप्यबाधितत्वंहेतुर्नस्यादित्यत्रतात्पर्यं ॥ तज्ज्ञानेति ॥ अबाधितत्वज्ञानस्येत्यर्थः । तथाचेहत्वाभासव्यावृत्त्यर्थ
 अबाधितत्वप्रमायाअनुमितिंप्रमांप्रतिप्रयोजकत्वेप्रमात्वघटकस्याबाधितत्वरूपस्यार्थस्यापितत्प्रयोजकत्वमितिभावः । यथाश्रुते

रूपप्रागभावविशिष्टघटव्याप्त्यादिमल्लिगजन्याया अपि अनुमितेः प्रमात्वाभावादसंगतिः स्यादिति बोध्यं । ननु सर्पादिजन्याभया
 दिरूपार्थक्रियाकथमसर्पात्तज्ज्ञानात्स्यादत आह ॥ ^{१७९।७} ^{१७९।७} अस्मि संपर्णेति ॥ भयादिकृतुनसर्पात्तक्रिया सन्निहितोपसर्पे
 तमजानानस्य भयाभावादिति भावः ॥ अतिप्रसंग इति ॥ सर्पाभावज्ञानस्यापि भयहेतुत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ ^{१८०।१३} अवच्छिन्नस्येति ॥
 अवच्छिन्नस्य ज्ञातत्वे अवच्छेदकस्यापि ज्ञातत्ववत् अवच्छिन्नस्य हेतुत्वे अवच्छेदकस्यापि हेतुत्वमित्यर्थः ॥ ^{१८०।१२} घटस्येति ॥ घटदेश
 कालौ गृहीत्वा तद्भ्रूदेशकालत्वं तदत्यन्ताभावध्वंसयोर्ग्राह्यं । घटस्यापि तद्देशकालभित्तदेशकालत्वं व्याहृतस्यादित्यर्थः ॥ ^{१८०।१३} घट इति ॥
 न च घटज्ञानस्य घटच्छाद्वारा घटजनकत्वे इष्टापत्तिः । तस्य घटकृतवन्वयथा सिद्धत्वेन घटजनकत्वे मानाभावादिति भावः ॥ ^{१८०।१३} ब्रह्मण
 इति ॥ ब्रह्मणो वेदात्साध्यत्वेनित्यत्वविरोधादित्यर्थः ॥ ^{१८०।१४} घटप्रतीति ॥ अस्य वक्ष्यमाणेन हेतुत्वपीत्यनेन संबन्धः ॥ विहित
 निषिद्धकरणौभावयोरिति ॥ विहितकरणाभावस्य प्रत्यवायप्रतीतिनिषिद्धकरणाभावस्य च आदिपदार्थप्रत्यवायाभावप्रतीत्य
 न्वयः ॥ ^{१८०।१६} अवच्छेदकस्य घटस्येति ॥ घटप्रागभाववत् घटस्य घटजनकत्वे घटतत्त्वागभावयोः समानकालत्वापत्तिः । तत्त्वागभा
 वकालवृत्तित्वस्य तत्पूर्वत्वात् । कारणत्वस्य तत्पूर्वत्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ^{१८०।१६} विशेषदेशेनस्य विहितनिषिद्धकारणयोरिति ॥
 विशेषदर्शनादेर्भ्रमादौ हेतुत्वप्रतियोगितदभावयोः सहावृत्त्या भ्रमप्रत्यवाययोरनुत्पत्तिप्रसंगः ॥ स्वर्गस्येति ॥ ^{१८०।१६} कामनावत्काम
 नाविषयस्यापि यागजनकत्वे तस्येच्छावत् प्राकृतसत्तापत्त्या तत्कामनैव व्याहृत्येत । सिद्धे इच्छाविरहादित्यर्थः ॥ अतीतादेरिति ॥

अतीतस्य जनकत्वे कार्याव्यवहितपूर्वसमये स्वस्वव्याप्यान्यतरसत्त्वापत्तिः ॥ अत्यन्तेति ॥ असतो जनकत्वे निःस्वरूपत्वव्याघातः ॥ घटस्येति ॥ चिकीर्षितघटज्ञानवत्घटस्य घटहेतुत्वे पूर्ववत्घटतत्त्वागभावयोः समानकालत्वापत्तिः ॥ उदासीनस्वभावस्येति ॥ ननु घटस्युपहितस्यैव ब्रह्मणो वृत्तिविषयत्वं । तस्य चाज्ञाननिवर्तकत्वमस्यैवेति चेत् । न । वृत्तेः स्वविषयत्वे स्वप्रकाशत्वस्य अप्रमात्वस्य चापातेन शुद्धब्रह्मण एव वृत्तिविषयत्वाच्चित्यादित्युक्तत्वात् ॥ ब्रह्मण इति ॥ ब्रह्मणो जगत्प्रतिपत्तिपरिणामिकारणत्वे जगति जडत्वोपलभानुपपत्तिः ॥ तौटस्थेनेति ॥ उपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । ननु विशेषणत्वे संभवत्युपलक्षणत्वायोगः विशेषणत्वबाधपूर्वकत्वादुपलक्षणत्वकल्पनायाः अन्यथा दंडीप्रैषानन्वाह लोहितोष्णीषाऋत्विजः प्रचरंतीत्यादावपि दंडोलौहत्यादेः उपलक्षणत्वापत्त्या दंडाद्यभावैर्प्राप्यनुवचनापत्तिः । सर्वादीनि सर्वनामानानीत्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञानस्यात् । जन्माद्यस्य यत इत्यत्र जन्मनो ब्रह्मलक्षणत्वं न स्यात् । विशेषणार्थत्वेन तदुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसंभवेऽप्युपलक्षणार्थत्वेनातदुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसंस्वीकारप्रसंगाच्च । एवमसिपाणयः प्रवेक्ष्यतामित्यादिलौकिकप्रयोगेऽपि । प्रतिविंबादिज्ञानानां जनकत्वे च विशेषणतया प्रतिविंबादीनामपि जनकत्वे बाधकाभावात् नोपलक्षणत्वपक्षोऽयुज्यते । उदाहृतस्थले तु सर्वत्र बाधकमस्यैवेति न विशेषणत्वमिति चेत् मैवं । धूमाभासादौ साधकत्वाभावस्य सार्वजनीनत्वेन प्रकृतेः पिबाधकसत्त्वात् । तथाहि । सर्पज्ञानादावसति मयाद्यभावात् सति सर्पज्ञाने भयादिदर्शनात् सर्पज्ञानस्य हेतुत्वे स्थिते ज्ञानजन्येषु कार्येषु तद्विषयस्योपलक्षणत्वमेव न तु विशेषणत्वं । व्याह्यादिज्ञाने तथाऽवधारणात् । न च तत्र व्याह्यादेरपि हेतुत्वात् स्वज्ञानं प्रति तस्य विशेषणत्वमिति वाच्यं । व्याप्तिभ्रमादनु

त्कर्षात् भ्रमोत्कर्षः । तस्मान्नासतोभयादौ हेतुत्वं । संगृह्णाति ॥ तथा चेति ॥ सर्पपूर्वकसर्पादिकं ॥ फलेति ॥ स्वर्गच्छासा
 १८३१९
 ध्येयागादौ स्वर्गादिफलस्यथानकारणत्वमित्यर्थः ॥ अर्थापीति ॥ सर्पज्ञाने कार्ये भयादौ सर्पादिहेतुत्वाभावेपीत्यर्थः ॥ सत्यं
 १८३१३
 पीति ॥ तथा च व्यावृत्तिधीजनकत्वरूपं व्यावर्तकत्वं व्यावर्तकत्वेन समते द्वादौ नास्तीति व्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वरूपमेव व्या
 १८३१३
 वर्तकत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ नन्वर्थापीति ॥ ज्ञानस्य भयादिजनकत्वे सर्पाद्यवच्छिन्नत्वमेव कारणतावच्छेदकं वाच्यं । ज्ञानत्वेन
 ज्ञानजनकत्वेति प्रसंगात् । तथा च मिथ्यार्थावच्छिन्नत्वाकारेण ज्ञानस्य मिथ्यात्वात् भ्रमस्थले ज्ञानमात्रस्य जनकत्वेपि मिथ्याभूत
 स्य जनकत्वमागतमेव । जनकतावच्छेदकरूपेण च मिथ्यात्वे रूपांतरेण सत्त्वमध्यमसत्त्वाद्भातिरिच्यते । अनुपयोगात् । तदुक्तं
 १८३१४
 इने । अन्यदा सत्त्वं तु पादच्छरलुटिते वेदमनियामिकजागरणवृत्तांतमनुसरतीति ॥ तुच्छेति ॥ असत्सर्पावच्छिन्नज्ञानेयद्यसत्त्वं
 तर्हितुच्छावच्छिन्ने तुच्छज्ञाने तुच्छाद्वैलक्षण्ये च तुच्छत्वं स्यात् । एवं प्रातिभासिकवैलक्षण्यादौ ज्ञेयं । ननु नावच्छिन्नावच्छेदकयोः
 सर्वत्र सारूप्यं । प्रकृते चावच्छेदक इवावच्छिन्नेपि मिथ्यात्वप्रयोजकस्य तुल्यत्वेन सारूप्योपपत्तिरिति चेन्न । मिथ्यात्वप्रयोजकस्य
 १८३१९
 बाधादेशे सत्त्वेपि तदवच्छिन्ने अभावात् । दृश्यत्वादेस्तु मिथ्यात्वप्रत्ययप्रयोजकत्वात् ॥ तन्निति ॥ तुच्छज्ञानादौ असदादीनां तु
 १८३१९
 छादीनां तादृस्थे उपलक्षणे सर्वज्ञानादावपि विषय उपलक्षणमस्त्वित्यर्थः ॥ अर्थानवच्छिन्नमिति ॥ एवं चावच्छेदकस्य मि
 थ्यात्वे तदवच्छिन्नस्यापि मिथ्यात्वादिचोद्धानवकाश इत्यर्थः । ननु विषयातिरिक्तस्यावच्छेदकस्य ज्ञानेऽभावात् विषयस्यावच्छेद

मित्यभावापत्तेः । नचतत्रापिव्याप्तिरनिवर्चनीयास्त्येवेतिवाच्यं । अतीन्द्रियव्याप्तिभ्रमेतदभावात् । नचातीन्द्रियभ्रमेऽप्यर्थो
 सत्तिरस्त्येव । अन्यथातत्रान्यथाख्यातेरसत्ख्यातेर्वाप्रसंगइतिवाच्यं । अस्तुतावदिदं तथाप्यतीतत्वेन निश्चितं तद्विज्ञानाद
 नुमितिर्न स्यात् । नहितत्राप्यर्थउलघ्यते अतीतज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात् । विशेषदर्शनस्य सत्त्वात् । तस्माद्यत्रज्ञानस्य हेतुत्वं
 तत्र तद्विषयस्य हेतुत्वं । गौरवात् । दंडप्रधानन्वाहेत्यादौ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मनुबिति मनुप्रत्ययस्य वर्तमानत्वरूपास्ति त्वेति
 धानात् श्रौतमेव विशेषणत्वं । लोहितोष्णीषाऋत्विजइत्यादावपि मनुपासमानार्थत्वाद्गुह्ये श्रौतमेव विशेषणत्वं । सर्वादी
 निसर्वनामानीत्यत्र जन्माद्यस्य तद्व्यतिरिक्तक्रियान्वितसमस्य मानपदार्थकत्वरूपमुच्यमानस्य तद्वृणसंविज्ञानस्य संभवेनानेव वि
 धस्यातद्वृणसंविज्ञानस्यानाश्रयणात् । वक्ष्यते चैतत्सप्रकाशत्वभगे । तस्मात्सर्वज्ञानादौ कारणेन संपादितं विशेषणत्वं बाधकव
 शादेव । किंतु क्षेत्रकुरूणामिव तादृश्येनोपलक्षणत्वं । तस्य गुणभूतस्यापि सम्यग्बिज्ञानं यस्माद्भवति सः तद्वृणसंविज्ञानः । सम्य
 कत्वं च विशेष्यक्रियान्वयिन्यन्वयित्वं नोपलक्षणत्वं । ननु तथाप्यसतः संपादितं हेतुत्वं भयादौ वाच्यं । तदुत्कर्षेण तदुत्कर्षात् । त
 थाहि । स्वमेजागरे चोत्कृष्टकलधौ तदर्शनादुत्कृष्टमुखं उत्कृष्टसर्पादिदर्शनाच्चोत्कृष्टभयादिदृश्यते । विषयस्याकारणत्वे तदुत्क
 र्षानुविधानं कार्येन स्यात् । नह्यकारणेत्कर्षः कार्यमनुविधत्त इति न्यायात् । नचज्ञानप्रकर्षदेव तत्र प्रकर्षः । ज्ञानेऽपि विषयगत
 प्रकर्षविहायान्यस्य प्रकर्षस्याभावात् । नचज्ञानगतजातिरेव प्रकर्षः । चाक्षुषत्वादिना संस्कारप्रसंगात् । विषयप्रकर्षेणैवोपपत्तौ
 चाक्षुषत्वादि व्याप्यनानाजात्यंगीकारे गौरवान्मानाभावाच्चेति चेन्न । दोषोत्कर्षेण ज्ञानोत्कर्षोपपत्तेः । दृश्यते हि पिप्तादिदोषो

च्यत्वाच्चेतिभावः ॥ ^{१८२।१५}ज्ञानएवेति ॥ एतच्चात्यपक्षाभिप्रायेण । प्रथमेतुज्ञानमेवविशेषइतिबोध्यं ॥ सर्पज्ञानमिति ॥ सर्पर
 जौवेतिशेषः । स्वाभिमतज्ञानतन्निष्ठधर्मसंबंधावपेक्ष्यसर्पज्ञानस्यैवलक्षणंस्वमतेष्यस्तीतिबाधोमाभूदितिधर्मीति । नचज्ञान
 स्वरूपस्यज्ञानगतधर्मस्यस्वगतधर्माद्यपेक्षयाधर्मित्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमितिवाच्यं । धर्मिशब्देनस्वस्वानाश्रितयोर्विवक्षितत्वा
 दितिभावः ॥ ^{१८२।१६}तज्जनकेति ॥ असर्पज्ञानजनकयोऽसर्पसन्निकर्षादिस्ताद्विलक्षणेनसर्पसन्निकर्षादिनाजन्यत्वादित्यर्थः । ननुघट
 संयोगःपटसंयोगाग्नजात्याभिद्यते । तदवृत्तिजाल्यनधिकरणत्वात् । किंतुघटरूपोपाधिनैवेतिधर्म्यतरसंबंधमपेक्ष्यैवविलक्षणे
 घटसंयोगत्वावच्छिन्नेसाध्याभाववतिउक्तहेतुसत्त्वाद्ध्यभिचारइतिचेन्न । जातिविशेषावच्छिन्नतत्तत्कर्मप्रयोज्यधर्मस्यघटानिरू
 पितस्यघटसंयोगोपिसत्त्वात् । नानादंडजन्येषुघटेषुविलक्षणजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यत्वाभावाद्यव्यभिचारः । नचतादृ
 शतत्तद्धटप्रागभावजन्येषुघटेषुव्यभिचारतादवस्थं । तस्यहेतुत्वेमानाभावात् । भावत्वेनजनकविशेषणाद्ज्ञानदोषः । रज्जौ
 सर्पज्ञानेरज्जुसंयोगजन्येसर्पसंयोगस्यविलक्षणस्यजनकस्याभावेपितथाविधदोषस्यसत्त्वान्नासिद्धिः ॥ यवांकुरतद्दीजाभ्या
 मिति ॥ अवधौपंचमी ॥ चैत्रादीति ॥ नचेष्टापत्तिः । चैत्रादिसंबंधित्वाज्ञानेपिकलमांकुरत्वतद्दीजत्वदर्शनमात्रेणांकुरांत
 राद्वीजांतराच्चैवलक्षणयानुभवस्यसर्वजनीनत्वानिर्वाहः । ननुविशेषणत्वसंभवतिनोपलक्षणत्वमंगीकर्तुमुचितमतआह ॥
^{१८३।१६}अतीतादीति ॥ अतीतादिज्ञाननिष्ठव्यावर्तकतायांव्यावहारिकस्यवानिर्वचनीयस्ववार्थस्याभावेनाकिंचित्करत्वात् सर्वत्रज्ञा

कस्यत्वयानंगीकारात् ज्ञानमात्रमेव भयादौ हेतुरित्यंगीकृतं स्यात् । तथा च सर्पाभावज्ञानमपि भयादौ हेतुः स्यादित्याशङ्क्य निरकरोति ॥ विषयावच्छेदकमिति ॥ ^{१८२।१३}स्वरूपातिरिक्तेति ॥ विषयतत्संबंधयोर्ज्ञानेन सह द्विष्टसंबंधस्य स्वरूपातिरिक्तस्याभावात् ^{१८२।१४}॥
 दित्यर्थः ॥ असंबद्धस्य चेति ॥ विषयस्य तत्संबंधस्य च ज्ञानेनासंबद्धस्य ज्ञानं प्रत्यव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ संबंधान्तरमिति ॥ घटसंयुक्ते पटस्वरूपसंबंधत्वमाभूदिति संबंधान्तरमंतरेणेत्युक्तं । आत्मविषयकज्ञानेनात्मनः स्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणयोर्दृश्यप्रतीतिनिर्वाहकतिसंबंधान्तरविशेषणं । संयोगादिश्च न विषयत्वादिप्रतीतिनिर्वाहकः । अतो नोक्तदोषः । घटवद्भूतलस्य च त्वरीयाभावेन स्वरूपसंबंधत्वमाभूदिति विशिष्टप्रत्ययजननेति । विशिष्टप्रत्ययाजनके अतीन्द्रियाभावरूपे स्वरूपसंबंधेऽव्याप्तिवारणायोपेत्येति ॥ ^{१८२।१५}ज्ञानमात्रेति ॥ परोक्षपरोक्षज्ञानानुगतः ज्ञानेतरव्यावृत्तौ धर्म इत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ उक्तसंबंधस्य विषयानिरूप्यत्वादित्यर्थः । नन्वाद्येपक्षे तत्तज्ज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वेन सर्वसर्पज्ञानसाधारण्याभावात् सर्पज्ञानत्वावच्छिन्नस्यासर्पज्ञानादव्यावृत्तिप्रतिनप्रयोजकत्वं । द्वितीये तादृशसर्पज्ञानमात्रे धर्मो न जातिरूपः । प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादिना संस्कारप्रसंगात् । किं तूपाधिरूपः । स च स्वरूपसंबंधेनाध्यासिकसंबंधेन वा संबंधिभूतविषयादन्योन भवति । मानाभावादिति चेन्मैवं । न तावदाद्यो दोषः । तत्तज्ज्ञानस्वरूपाणामननुगतत्वेपि सादृश्यविशेषादिना सर्पज्ञानत्वेनानुगतीकृतानां तेषामेवासर्पज्ञानाद्वावृत्तिसिद्धेः । द्वितीयेपि न दोषः । सांकर्यस्य जाता बुधाधाविषबीजाभावेनादोषत्वात् । शशविषाणादेरतीतस्य च ज्ञाने विषयादन्यस्यैव तस्य वा

दिक्प्रध्वंसादावुपलक्षणं ग्रध्वंसादिनासंबध्यमानंदेवदत्तादिकतत्रोपलक्षणं भविष्यतीत्यतआह ॥ विलक्षणेति ॥ देवदत्ताद्यु
 पलक्षणभेदमात्रेण विलक्षणकार्यजननेऽतिप्रसंगइत्यर्थः । शिलोद्धरणकृतेमार्षोद्धरणकृतितौ विलक्षणयेहेतुमाह ॥ शिलोद्धरण
 र्थमिति ॥ ननुज्ञानगतधर्मस्यगुणत्वव्याप्यत्वाद्यनुपपत्त्यानिरूपयितुमशक्यत्वादनङ्गीकार्येत्यतआह ॥ उक्तप्रमाणैरिति ॥
 आख्यातुमशक्यत्वात् हेतोःप्रत्याख्यानमशक्यमिति शेषः । तत्रहेतुरुक्तप्रमाणैरित्यादि । ननुज्ञानेस्वतोविशेषोनयुक्तः । घट
 ज्ञानमित्यादिविषयेणैवविशिष्टत्वादित्यतआह ॥ घटज्ञानमितीति ॥ यथामाधुर्यादेःस्वतो विलक्षणत्वेपिप्रकारांतरेणप्रतिपा
 दयितुमशक्यत्वात्क्षीरादिनैवनिरूपणं तथाज्ञानस्यस्वतो विलक्षणस्यापिघटादिनाविषयेणनिरूपणंयुक्तमित्यर्थः ॥ तत्तद्भूते
 रिति ॥ परिणामानांस्वभावविलक्षणत्वादित्यर्थः ॥ नहीति ॥ घटीयस्वभावस्यतदभावस्येति समानाधिकरणं । तस्यघटस्य
 तत्तदाकारवृत्तिरूपेज्ञानेतदीयस्वभावेज्ञानेतत्तद्व्यवहारजननशक्तेचज्ञानेक्रमेणगवयाकाररेखाघटीयस्वभावरूपघटाभावः दाह
 शक्तिश्चदृष्टांतः । यथागवयाकाररेखायाः^{१८५/१२} कार्येगवयस्यघटाभावकार्येघटस्यदाहशक्तिकार्येवह्लायादेर्ननिवेशः तथाताहशज्ञानका
 र्येविषयस्यननिवेशइत्यर्थः ॥ अधिकिति ॥ दोषजन्यत्वादित्यर्थः । नचसर्पप्रमायागुणजन्यत्वान्नसर्पश्चमेणसमानंकारणमि
 तिवाच्यं । प्रमायागुणजन्यत्वानङ्गीकारात् । दोषाभावस्यकारणतावच्छेदकत्वेनाकारणत्वादितिभावः ॥ तद्धेतुजन्यत्वा
 दिति ॥ यद्यपिसर्पज्ञानेहेतुसर्पसन्निकर्षजन्यत्वरज्जुसर्पज्ञानेनास्ति । रज्जुसन्निकर्षस्यैव रज्जुसर्पज्ञानहेतुत्वमित्यङ्गीकारात् ।
 तथापिसर्पज्ञानहेतुर्द्विविधः सर्पसन्निकर्षः तत्संयोगादिव्याख्यादिरूपःदोषश्च । रज्जुसर्पज्ञानेचदोषरूपं सर्पज्ञानकारणमस्ती

नेऽपलक्षणीभूतविषयोपस्थापितस्वाभाविकविशेषेणज्ञानं व्यावृत्तमित्यर्थः ॥ एवंचयथेति ॥ यथेत्यस्य तथासर्पज्ञानमपीत्यत्र
 त्येतथाशब्देनाव्ययः ॥ अभावांतरादिति ॥ अस्विलक्षणमित्यनेनात्रेतनेनलिंगविपरिणामात्संबन्धः । ज्ञानांतरादितइत्य
 त्रवचनव्यत्ययोपि ॥ तत्तत्कार्येति ॥ दोषभावगुणधभावकार्याणांप्रमा^{१८३}भ्रमादीनांसंकरः स्यादित्यर्थः । अभावादिषुप्रति
 योग्यादिकृतादसंकरात्तत्कार्येभ्यसंकरशंकांनिवृत्तयोरिति ॥ नचति ॥ ध्वंसादेरिति ॥ ध्वंसादेःकालेप्रतियोगिनोसत्त्वात्कृ
 तेःकालेकृतिविषयस्यासत्त्वं । कृतेरविद्यमानविषयकत्वात् । तदुक्तं कृतेःसिद्धवृत्त्यसिद्धविषयत्वादिति । अतीतादिज्ञानकाल
 विषयस्यासत्त्वादितियोजना । ननुध्वंसादेःकालेप्रतियोगिनोसत्त्वेपिकदाचित्सत्त्वमस्यवेत्यतआह ॥ पूर्व^{१८४}क्षणइति ॥ कदा
 चित्प्रतियोगिनःसत्त्वेपिध्वंसनिर्वाह्यकार्यकालेप्रतियोगिनोसत्त्वेनतत्कृतासंकीर्णस्वरूपस्यप्रध्वंसादेःकारणस्यासिद्ध्याध्वंसादिका
 र्याणामसंकरोनस्यात् । एवंकृत्युत्तरकालेविषयसत्त्वेपिकृतिकालेऽसत्त्वेनासंकीर्णस्वरूपस्यालाभात् कृतिकार्याणामसंकरो
 नस्यात् । कार्यपूर्वक्षणेऽसतोविद्यमानस्यासंकीर्णध्वंसादिरूपस्यासंकीर्णस्वकार्यप्रतिनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वंव्याहृतमित्य
 र्थः । ननुध्वंसादिकालेप्रतियोग्यादीनामसत्त्वेपितीतात्रोपलक्षणत्वमविष्यति । तथाचतदुपलक्षणेनैवध्वंसादिस्वरूपाणामसा
 र्थक्येतत्कार्येष्वप्यसार्थक्यमविष्यतीत्यतआह ॥ उपलक्षणभेदमात्रेणचेति ॥ मात्रशब्दएवार्थः । प्रध्वंसादाप्रतियोग्यादेर्नो
 पलक्षणत्वं । उपलक्षणभेदमात्रेणाप्रसिद्धकाकाद्युपलक्षणसंकाशात्भेदेनैवकाकादिकंहुपलक्षणं । स्वोपलक्ष्येणगृहादिनाकदा
 चित्संबद्धतत्रोपलक्षणं दृष्टं । प्रतियोग्यादिकंप्रध्वंसादिनाकदापिनसंबद्धं । अतस्तत्रनोपलक्षणमित्यर्थः । ननुमाभूत्यतियोग्या

कारणत्वस्वीकारास्वीकारौततःशब्दार्थः ॥ खडनोक्तिति ॥ यद्यपिखडनेअनेनवार्तिकेनसत्कारणत्वनिषिध्यते । असत्कारणत्वंप्रागेवोक्तमितितद्व्याख्यातारः । तथाप्यसत्कारणत्वस्यकंठरेणप्रतीतत्वात्तथोक्तमितिध्येयं ॥ असत्कारणतेति ॥
एतस्यस्वव्याहतेत्यनेनान्वयः ॥ अस्येति ॥ त्वङ्गथएवअन्यथाकारमक्षराणिकियत्यपि । तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थेनखलुदुःपठेतिवदुक्तन्यायेन । अंतर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततः । नांतर्भावितसत्त्वंचेदनसत्कारणंततइति । अकारांतर्भावेणपठितुंशक्यत्वादित्यर्थः । अबाध्यत्वरूपसत्त्वविशिष्टेतदुपलक्षितेवा अबाध्यत्वरूपसत्त्वस्यसत्त्वात् । दृश्यत्वेदृश्यत्ववदितिभावः ॥ अंतर्भावितसत्त्वंचेदिति ॥ सत्ताविशिष्टस्याधिष्ठानत्वेविशेषणीभूतायाःसत्तारहितायाःअपिसत्तायाःअधिष्ठानत्वमायातं । सत्तोपलक्षितस्याधिष्ठानत्वेसत्ताविरहितमधिष्ठानमितित्वयैवाभ्युपगमादित्यर्थः । एवंद्वितीयव्याख्यानमपियोज्यं ॥ ततइति ॥ सत्ताविशिष्टेतदुपलक्षितवाऽधिष्ठानमित्यभ्युपगमादित्यर्थः ॥ कथमिति ॥ असदेवेदमग्रआसीदित्यादिनाअतःकारणत्वंपूर्वपक्षय्य कथंनुखलुसोम्यैवस्यात् कथमसतःसज्जायेतेत्यादिनाअसत्कारणत्वनिषिद्धं ॥ नासतइति ॥ असतःकारणत्वंन । अदृष्टत्वादितिसूत्रार्थः । अत्रकेचित् । दंडतंतुसाधारणमेकंकारणत्वंनासत्येव । यत्रतवसत्त्वमवच्छेदकंममतुच्छविलक्षणत्वादिकं । किंतुकार्यतावच्छेदकंधटत्वपटत्वादि । कारणतावच्छेदकंदंडत्वतंतुत्वादि । तद्भेदाच्चकारणत्वभिन्नं । यथागोर्गवयसादृश्यमन्यतमातृभगिन्यादिसादृश्यमन्यत् । तत्रनैकमवच्छेदकं किंतुगवयत्वादिकमेव । तद्वदत्रापिदंडत्वा

तिभावः ॥ तद्वशमिति ॥ मिथ्याभूतसर्पाद्यनवच्छिन्नस्वतएवासर्पज्ञानाद्वावृत्तमित्यर्थः ॥ सदेवति ॥ ननुस्वरूपेणापि
 भ्रमज्ञानस्य मिथ्यात्वं । स्वरूपतोबाधाभावे विषयतोऽप्यबाधप्रसंगात् । नचगुणजन्यत्वमुपाधिः । तस्याप्यापाद्यमानत्वेनव
 ह्यनुमानेनवह्निसामर्थ्याइवसाधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । विषयइवमिथ्यात्वप्रयोजकदोषादिसमवहितसामर्थ्याज्ञानेऽप्यवि
 शेषाच्चेति चेन्मैव । शुद्धचैतन्यस्याबाधितत्वेऽपि तद्विषयस्याज्ञानस्य बाधितत्वेनव्यभिचारात् । अप्रयोजकत्वं च । साध्ये सत्यपि
 हेतोरभावात् । निर्गुणब्रह्मविषयकदहरादिविधानामखंडार्थनिष्ठवेदांतवाक्यस्य स्वरूपतोमिथ्यात्वेनविषयतोपिमिथ्यात्वापत्तेः ।
 अबाधात्तद्विषयस्य सत्यत्वे सर्पादिज्ञानस्य विषयिणोऽपि ततएव सत्यत्वं । नायंसर्पः किंतु तथाज्ञातइतिसर्वानुभवात् । अन्यथा
 नायंसर्पइति वदन्नेदंज्ञानमिति बाधोऽज्ञानस्यापि स्यादिति ॥ अतर्भाविति ॥ एतच्चव्याख्यातंशंकरणे । कारणे सत्ता विशेषण
 मुपलक्षणं वा । यदि विशेषणंतदा सत्तापिकारणमित्यायातं । सत्तायांचनसत्तेत्यसत्कारणमित्यायातं ॥ ततइति ॥ सत्ताविशि
 ष्टंकारणमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । द्वितीये सत्तोपलक्षितं सत्तारहितं कारणमिति त्वयैवाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ततइति ॥ सतोप
 लक्षितं कारणमित्यभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा कारणमित्युभयत्रभावप्रधानो निर्देशः । सत्तामंतर्भाव्यकारणत्वं ततनवा । कार
 णत्वाश्रयकोटौ सत्तावततनवत्यर्थः । सत्तायां कारणत्वं ततनवेति यावत् । आद्येऽसदपिकारणं । सत्तायाः सत्ताविरहणास
 त्वात् । द्वितीये सत्तायाः सदाकारप्रत्ययनेति तन्मात्रप्रमायाः सत्तायाः लोपे सर्वकारणमसदेव प्राप्तमित्यर्थ इत्यस्मिन्पक्षे सत्तायां

भ्रानुपपत्तिरूपोपाधकस्तर्कास्तिविपक्षेइत्यर्थः । आत्मस्यातिवादिभिः^{१८८११}विज्ञानवादिभिः ॥ ग्राह्यलक्षणाभावाख्यमिति ॥
 ग्राह्यांशस्यघटादेरलीकत्वमभिधानाःविज्ञानवादिनोग्राह्यलक्षणाभावंयुक्तिं तत्रवदन्ति । ग्राह्यस्यघटादेर्विषयस्यलक्षणंविषयत्वं
 तस्याभावः । तस्माद्विज्ञानात्माअर्थः । अर्थस्यविज्ञानाद्भेदेतत्रविषयत्वंनस्यात् । लक्षणाभिर्वचनेसामर्थ्येनापिज्ञानविज्ञान
 विषयत्वंसंभवतीत्यादि । एतच्चबौद्धधिकारेस्पष्टं । ननुहृदययोःसंबंधाभावेपिअसंबद्धस्यैवतथाप्रकाशनमस्तिस्वत्यतआह
 दृश्यस्येति ॥ हृदहृदययोरध्यासिकसंबंधवक्तुंसंबंधांतरंनिराकरोति ॥ नापीति ॥ आत्ममेति ॥ गुणत्वाच्चज्ञेयनघटादिना
 संयोगः आत्मगुणत्वान्नसमवायःसंभवतीत्यर्थः ॥ ज्ञानंजन्यहानादीति ॥ यद्यप्येतत्करिष्यमाणप्रथमपक्षविकल्परित्याप्र
 थमपक्षतर्भवति । तथापिबुद्धिगोचरत्वमित्यत्रात्माश्रयंवक्तुंशृण्विकल्पितमितिअर्थः ॥ ज्ञानकर्मत्वमेवेति ॥ कर्मत्वंचक्रिया
 जन्यफलाश्रयत्वातिरिक्तकरणव्यापारविषयत्वादिकमत्राभिमतमतोनप्रथमविकल्पांतर्गतितरिबोध्यं ॥ कलधौतेति ॥ रू
 प्यज्ञानाविषयस्यरूप्यमलादेःरूप्येणसहोपादीयमानत्वाद्वृथ्यज्ञानविषयत्वंस्यादित्यर्थः ॥ नयारिति ॥ तथाचासंभवइतिभावः
 ॥ हानादीति ॥ कंटकादिज्ञानंकंटकादिकमेवप्रकाशयति ततःकंटकांतरेऽनिष्टसाधनत्वंजानतःपुरुषस्यपुरोवर्तिकंटकेपितद
 नुमानंभवति । अनिष्टसाधनत्वाच्चहेयताबुद्धिर्जायतइत्यंगीकारात्तहानादिबुद्धीनांकंटकादिप्रत्यक्षजन्यत्वासंभवइत्यर्थः ॥
 विषयमेवेति ॥ अनुमित्यादिविषयेऽव्याप्तिश्चबोद्ध्या ॥ दृश्यमानत्वंनत्वस्यहृदविषयत्वरूपत्वादित्यर्थः
 ॥ योग्यतायामिति ॥ नचयोग्यतायोग्यतांतरंविनैवयोग्याथहृदयत्वंहृदयत्वांतरंविनैवहृदयमितिवाच्यं । अवच्छेदकरूपा

दिकमेवसत्त्वासत्त्वोदासीनमवच्छेदकवाच्यं । तथाचजनकत्वाजनकत्वानुसारेणापिनसत्त्वासत्त्वसिद्धिः । तदुक्तंखंडने पूर्वसंबं
 धनियमोहेतुत्वेतुल्यएवौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथावृथेति । अस्यार्थः । नसत्कारणं । नाप्यसत्कारणं । किंतुनियतपूर्व
 वृत्तिकारणं । तच्चयथासत्तथाअसदपीतिसदेवकारणमितिवत्कथावत्असदेवकारणमितिमत्कथाप्यापाततोवृथेत्यर्थः । मैवं ।
 दंडत्वतंतुत्वादेःत्वन्मतेदंडाद्याभासेऽतिप्रसक्तत्वेननस्यहेतुत्वावच्छेदकत्वं । नह्यकारणेविद्यमानंकारणतावच्छेदकं । दंडाभा
 सादेश्चाकारणत्वंत्वयाप्यंगीकृतमेव । यथोक्तंवाचस्ये । असत्यत्वाविशेषेपिवर्णद्वैर्घ्यादिनाअसत्यज्ञायतेनतुधूमाभासादिनेति ।
 कारणस्यानेकत्वेनदंडत्वावच्छिन्नस्वभावत्वेपिसत्त्वतत्रप्रयोजकमास्थेयं । ममतुसदसतोरैकसामान्यदंडत्वादेरभावेनसद्विशेषदं
 डत्वादेःकारणतावच्छेदकत्वेसत्त्वस्यकारणत्वप्रयोजकत्वमिति । उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ असत्त्वइति ॥ दृश्यत्वादि
 हेतुभिर्हेतुवाक्यादिप्रापितानांसाधनव्याख्यादीनामिथ्यात्वबोधेननतेषामसत्त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासादिकृततर्काबुपूर्ःपक्षयुगं
 युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामसतोऽहेतुतान्यथा ॥ ४ ॥ असत्साधकत्वाभावेबाधकोद्धारः ॥ ४ ॥ २२ ॥ दृग्दृश्यसंबं
 धानुपपत्तिरूपपूर्वोक्तंकारिणकर्ममुत्थापयति । अनुकूलेति ॥ मायिभिक्षवइति ॥ अस्यआहुरित्यनेनसंबंधः ॥ अन्यच्चिति ॥
 नीलसंविदोभेदेनीलसंविदिनीलस्यभाननस्यात् । भिन्नस्यापिभानेनीलसंविदिनीलेतरस्यधवलादेरपिभाननस्यात् । ननुनीलसंवि
 दिनीलस्यसंबंधोस्तीतिनीलभासते धवलादेस्तुतत्रनसंबंधइतिनभानमित्यतआह ॥ नियामकमिति ॥ नीलस्यनीलबुद्धेश्चवक्ष्य
 माणरीत्यान्यःसंबंधोनसंभवति । येननियमःस्यात् । तस्मात्संविदिनीलादेरारोपितत्वमेवसंबंधइतिसत्यत्वेनीलादेःदृक्दृश्यसंबं

परिचयेयोग्यतायाएवग्रहीतुमशक्यत्वात् । ननुयस्यांसंविदीत्यत्रसप्तम्यर्थोनविविक्षितइत्यतआह ॥ संविदइति ॥ नापीति ॥
यस्यांसंविदिसत्यायोगोर्धोवभासतेविषयोभवतीत्यर्थेआत्माश्रयइत्यर्थः ॥ मत्समवेतमिति ॥ यथारूपज्ञानमिष्टध्वस्तमित्यादौ
इच्छादीनारूपज्ञानावच्छेदकत्वंतथामत्समवेतरूपज्ञानमित्यत्ररूपज्ञानात्मसमवायस्यरूपज्ञानावच्छेदकत्वमस्तीत्यर्थः ॥ तद्वि
षयत्वमिति ॥ इदंरूपमितिज्ञानेविषयत्वापातादित्यर्थः ॥ तथाचिति ॥ सत्यभूतानामेवघटादीनांस्वाकारवृत्तिद्वाराचैतन्यसं
बंधोस्त्वित्यर्थः । ननुप्रकाशस्यसाक्षात्स्वसंसृष्टप्रकाशकत्वनियमेनचैतन्यस्यपरंपरासंबंधेनविषयप्रकाशकत्वायोगः । नहिप्रदी
पःपरंपरासंबद्धप्रकाशयतीतिचेन्न । नहिवृत्तिद्वारकइत्यस्यपरंपरासंबंधइत्यर्थः । किंतुसर्वव्यापिचैतन्यस्याविद्यावृतस्यवृत्त्या
वरणेनिवृत्तेअनावृतेनचैतन्येनसत्यानामेवघटादीनांसाक्षात्संबंधोस्तु । किमर्थमाध्यासिकसंबंधकल्पनमित्यर्थः । ननुनवयग्र
पंचस्यब्रह्मात्मकहृदयस्तत्वंवदामहे । येनसर्वस्यसर्वदासर्वप्रतिप्रकाशप्रसंगरूपानिष्टप्रसंगपरिहारायतत्तदाकारवृत्तिद्वारकसं
बंधोपेक्षास्यात् । किंतुतत्तदाकारवृत्त्यानावृत्तेचैतन्येतादृशचैतन्येनसाक्षादेवघटादेःसंबंधोघटते । अतोतत्तदर्थवृत्तिरूपद्वारानु
सरणमित्यतआह ॥ नहीति ॥ विज्ञानंवादिमतइति ॥ यदाहुर्विज्ञानवादिनः । “स्वप्नधीसाम्यतोबुद्धबुद्ध्यार्थस्यसहस्र
णात् । तद्वेदेनानिरूप्यत्वात्ज्ञानाकारार्थइष्यता”मिति । भवतांमतेतुदृश्यस्यनतज्ज्ञानेध्यासः । किंतुब्रह्मात्मकदृश्ये
त्यर्थः । ततःकिमित्यतआह ॥ सत्यायाइति ॥ तथाचोक्तातिप्रसंगभंगायवृत्तिरनुसरणीयेतिभावः । नन्वस्तुममतेपिघटा

देःतत्तज्ज्ञानएवाध्यासइत्यतआह ॥ उपाधीति ॥ ^{१९११३}मिथ्यात्वनेति ॥ अधिष्ठेयाधिकसत्ताकत्वस्याधिष्ठानत्वौपयिकस्याभा
 वादितिभावः । ननूपाध्युपलक्षितेन्युपाधिकृतोभेदोप्यस्तीत्यतआह ॥ ^{१९११४}कथंचिदिति ॥ दृश्याप्रतीतेरिति ॥ तथाचवृत्तिरा
 वश्यकीत्यर्थः ॥ ^{१९११६}आध्यासिकेति ॥ घटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येघटप्रकाशकेघटानध्यासेन दृक्दृश्ययोराध्यासिकसंबंध
 सत्त्वात् प्रकाश्यप्रकाशभावइतिकल्पनानुपपन्नास्यादित्यर्थः ॥ ^{१९११६}आवश्यकेनेति ॥ घटाधिष्ठानभूतचैतन्यघटप्रकाशकमितिमत
 पितदभिव्यक्त्यर्थघटाकारवृत्तिप्रतिबिंबितस्यचैतन्यस्यानुसरणीयत्वात्तैनेवघटानधिष्ठानेनसत्यस्यघटस्यप्रकाशोस्तु । तरणिकि
 रणैरिवस्वानधिष्ठितस्यघटादेरित्यर्थः । नचपरोक्षविलक्षणस्फुटतरव्यवहारार्थविषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनेतिवाच्यं ।
 आवश्यकैर्द्रियजन्यवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैवतदुपपत्तेरितिभावः । अधिष्ठानचैतन्यमधिष्ठेयस्यप्रकाशकमितिमतैदोपांतरमाह
 ॥ ^{१९११९}किंचिति ॥ सत्यस्येत्याधिष्ठानत्वोपपादनाय ॥ ^{१९११८}नाभिव्यक्तिरिति ॥ तथाचनेतेनघटादेःप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ ^{१९११८}ननदधि
 ष्ठानत्वमिति ॥ तथाचनतदपिघटादिप्रकाशकमित्यर्थः ॥ ^{१९११९}आत्माश्रयादिति ॥ स्वावच्छिन्नस्यस्वाधिष्ठानत्वस्वस्यापिस्वा
 धिष्ठानत्वप्रसंगेनात्माश्रयइत्यर्थः । यद्वाघटस्याध्यासेसतिघटस्वरूपप्रसिद्धौचैतन्यस्यघटावच्छिन्नत्वं तदवच्छिन्नैचैतन्येसत्य
 धिष्ठानलाभेघटादेरध्यासइत्यात्माश्रयइत्यर्थः । ननुशुद्धचैतन्यस्यैवघटाद्यधिष्ठानत्वं । तस्यचचरमसाक्षात्कारात्पूर्वमूलाज्ञान
 निवृत्तिरूपव्यक्त्यभावेपितदवस्थाविशेषादिनिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्त्यादिविषयप्रकाशोपत्तिरितिचेन्मैवं । मूलाज्ञानंयदिना
 वरणं नतर्हितस्सिद्धिः । आवरणार्थमेवत्वयाज्ञानस्यसाधितत्वात् । यदितदावरणं तर्ह्येकावरणनिवृत्तावध्यावरणांतरस्यस

साधनं सर्वथाअबाधितत्वेसाध्येसाम्यैकल्यहृष्टांतस्येतिनिरस्तं ॥ आनंदस्यस्फुरणस्यब्रह्मणोवायासत्तातद्वतःसंबंधस्यसिद्धेः ।
 नचतत्रविशिष्टबुद्धित्वमसिद्धमितिवाच्यं । घटश्चलतीत्यादिवदस्याअपितथात्वादिति । ननुगोमांश्चैत्रइत्यादौविप्रकृष्टगवीनां^{११३१}
 तद्वतश्चसंयोगाद्यभावात् अन्यस्यचसंबंधस्यतत्राकृष्टत्वाद्विशिष्टबुद्धित्वंतत्रव्यभिचारीतिशंकापरिहरति ॥ गोमानिति ॥
 गोमांश्चैत्रइत्यादावपिसंबंधस्यततएवसाधनान्नतत्रव्यभिचारइत्यर्थः । ननुसंयोगादेरेवसंबंधत्वात्तस्यचज्ञानज्ञेयोरभावात्तत्र^{११३१}
 संबंधानुमानंबाधितमित्याशंकांसंयोगाद्यातिरिक्तसंबंधसाधकाभियुक्तवचसानिराकरोति ॥ उक्तहीति ॥ षष्ठीस्थानेयोगेति
 सूत्रमहाभाष्ये । ननुनेदंसूत्रमारंभणीयं । अस्तेभूरित्यादौषष्ठीनिर्देशात् विनापिसूत्रेणास्तेःसंबंधीभूरादेशोभविष्यतीतिचोद
 यित्वानियमार्थोयसारंभइत्युक्तं । नन्वेकप्राप्तेरभावात् कथंनियमइत्याशंकाभिप्रेत्यतत्परिहारार्थं एकशतंषष्ठ्यथाइत्युक्त
 मित्यर्थः ॥ तेचति ॥^{११३१} षष्ठीदंडकपाठाश्रयणेनैतदुक्तमितिकथयदवाक्यस्यार्थानुवादायं ॥ षष्ठीदंडकइति ॥ षष्ठीदंडकोनामग्रं^{११३१}
 थविशेषइतिबृहद्विवरणकारः । ननुसंयोगादेरन्यस्यसंबंधत्वेतस्यकृत्तपदार्थेष्वन्तर्भावाभावादाधिक्यंस्यादतआह ॥ प्रमितिति ॥^{११३१}
 तादृशसंबंधसमावेशेनवपदार्थाःपरिगणनीयाइत्यर्थः । उक्तानुमानेषुव्यापकानुपलब्धिबाधशंक्ते ॥ नचति ॥ संबन्धद्वित्व
 मिति ॥ संयोगसमवायान्याद्वित्वव्यापकसंख्यापूरणवृत्तित्वेनसंबंधत्वानवगाहित्वंविशेषणविशेष्यसंबंधविषयकत्वरूपसाध्यस्य
 व्यापकंदंडीशुक्लइत्यादिविशेषणविशेष्यसंबंधविषयबुद्धौदृष्टं । अभाववद्भूतलंज्ञातोघटइत्यादौपक्षीकृतविशिष्टबुद्धौतदभावा

त्वेनशुद्धचैतन्यस्यघटाधिष्ठानस्याभिव्यक्तिरितिभावः । दोषांतरमाह ॥ किंचघट^{१११९}इति ॥ घटाधिष्ठानचैतन्यघटप्रकाशकमि
 तिमतेमिथ्याभूतस्यघटवत्घटाधिष्ठानत्वाभावेनघटाप्रकाशकत्वात्सत्यमेवघटाधिष्ठानंघटप्रकाशकमितिवाच्यं । तस्यचसत्यत्वे
 नदोषाजन्यतयाऽबाधितार्थकत्वरूपप्रमात्वयोगित्वेनतद्विरुद्धस्वविषयमिथ्यात्वापादनशीलंस्वविषयप्रत्यधिष्ठानत्वंनसंभवती
 त्यर्थः । ननुदोषाजन्यत्वंनप्रमात्वप्रयोजकं । चैतन्यस्यसर्वत्रदोषाजन्यत्वात् । किंतुदोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वं । प्रकृतचत
 दभावाद्वाविषयसत्यत्वं । अतोमिथ्याभूतस्वविषयप्रत्यधिष्ठानत्वंसत्यायाहशोऽयुक्तमितिचेन्मैवं । घटाद्याकारवृत्तेरपिसंभा
 वितोद्दिष्टादिदोषाजन्यत्वात् । अविद्यायाश्चदोषत्वासंप्रतिपत्तेः । अन्यथाअद्वैतागमविषयश्चात्रादिवृत्तेरपिअविद्यारूपदोष
 जन्यत्वेनाप्रमात्वापत्त्याऽद्वैतागमस्यासिद्धिप्रसंगादिति ॥ अभाववद्भूतलमिति ^{११२१३} ॥ अत्रपरस्परसंयुक्तसमवेतत्वादिकमेव
 पक्षः । तत्परिचायकत्वेनाभाववद्भूतलमित्यादि ॥ उक्तं ॥ परस्परसंयुक्तेत्यादिरूपेत्यर्थः ॥ ^{११२१३}अबाधितेति ॥ अपरोक्षत्व
 मपिविशेषणं । तेनपरोक्षधीषुनव्यभिचारः । नचोभयत्राध्यासिकसंबंधस्यैवविषयत्वेननिमित्तत्वेनचोपपत्तावर्थांतरमितिवा
 च्यं । तात्विकसंबंधबाधेआध्यासिकसंबंधसिद्धिः । तथाचसंयोगसमवायातिरिक्तात्विकसंबंधपर्यंतंनाध्यासिकसंबंधसंभाव
 नेतिनतेनार्थांतरं व्यापकानुपलब्धिबाधश्चनिरसिष्यतइत्यर्थः ॥ ^{११२१४}विमतेति ॥ आनंदोब्रह्मवास्फुरतिइत्यादिकेत्यर्थः ॥ ^{११२१४}अबाधित
 विशेषणेति ॥ संबंधिसमसत्ताकविशेषणविशेष्यसंबंधविषयेत्यर्थः । एतेनब्रह्मज्ञानपर्यंतमाध्यासिकसंबंधस्याबाधितत्वेनसिद्ध

यो ब्रह्मणा संबंधाभावे वेदांतेभ्यो ब्रह्मसिद्धिर्न स्यात् । जीवाश्रिताज्ञानस्य ब्रह्मणा संबंधाभावे जीवो ब्रह्म न जानातीति न सिद्ध्यति ।
 व्यवहारस्य व्यवहर्तव्येन ब्रह्मणा संबंधाभावे ब्रह्मणोऽयं व्यवहार इति न सिद्ध्यति । मुमुक्षाया मोक्षेण संबंधाभावे मोक्षस्य पुरुषार्थत्वं न
 स्यात् । त्वदुक्तदोषस्य प्रपञ्चसत्यत्वादिना दूष्येण संबंधाभावे तन्निराकरणं न स्यात् । त्वद्वाक्यस्यार्थेन संबंधाभावे तन्निरर्थकं स्यात् ।
 ज्ञानस्य ज्ञेयेन संबंधो नास्तीत्येवं रूपं यत्त्वद्वाक्यं तस्मात्तिपाद्यो ज्ञानज्ञेय संबंधाभावः तस्य एतद्वाक्यजन्यं यत्ज्ञानं तेन संबंधा
 भावात् ज्ञानज्ञेययोः संबंधाभावः परेण ज्ञातो न स्यादित्यर्थः ॥ स्वन्ध्यायेत्यादि ॥ उक्तरीत्या स्वन्ध्याय विरोधः । ज्ञानज्ञेययोः स
 बंधाभावं प्रतिपादयितुं ज्ञानस्य ज्ञेयेन संबंधो नैति प्रयुक्तं यद्वाक्यं तत्प्रयोगरूपाया क्रिया तस्मात्तिपाद्यस्यार्थस्यैतद्वाक्यजन्यस्य ज्ञान
 स्य संबंधाभावात् स्वक्रियाविरोधः । ज्ञानज्ञेययोः संबंधाभाव रूपार्थस्य ज्ञानज्ञेययोः संबंधो नास्तीत्येतद्वाक्यजन्यज्ञानेन संब
 धं बोधयितुं एतद्वाक्यं प्रयुक्तं । ज्ञानज्ञेययोः संबंधो नास्तीति वदतीति स्ववचनविरोधः । तथाच यथा ध्वंसप्रतियोग्यादिषु नाध्या
 सिकः संबंधः कित्वन्यः तथा ज्ञानज्ञेययो रपीत्यर्थः । न नूक्तेषु ध्वंसादिष्वध्यासा एव संबंधो भविष्यतीति संबंधाभावप्रयुक्ताः स्व
 न्यायविरोधादयो न स्युरित्यत आह ॥ न हीति ॥ एते नैति ॥ स्वन्ध्याय विरोधादिनेत्यर्थः ॥ न्याय इति ॥ न्याये दृढे न्यायसा
 म्यात्किं दृढे न्यदपि बाध्यतामिति बलं न पाठः । अदृढे न्याये त्वथाऽपादितन्यायसाम्यात्किं मम दूषणं । दृढे न्याये प्रतियोग्यभाव
 संबंधादिकमपि बाध्यतां । अस्माकं कुत्रापि पदार्थे पक्षपातो नास्तीत्यर्थः ॥ स्वन्ध्याहृतस्येति ॥ स्वव्यहारिकव्यवच्छेदकस्य
 स्वर्थः । मुमुक्षायाश्च मोक्षेणेत्यत्र शंकां परिहरति ॥ न चेच्छाया इति ॥ इच्छेभ्यमाणयोः संबंधघटकं तद्भ्रानजन्यत्वं न तु तदेव

त्साध्यस्यापिबाधइत्यर्थः । एवमनुमानांतरेपिबोध्यं ॥ अन्योन्याश्रयाइति ॥ निरुक्तस्यविशिष्टबुद्धित्वव्यापकत्वेतन्निवृत्त्या
 पक्षेसाध्याभावसिद्धिः । पक्षेसाध्याभावसिद्धौचव्यभिचाराभावेननिरुक्तस्यविशिष्टबुद्धित्वव्यापकत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइ
 त्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ एतदप्युक्तदिशाव्याख्येयं ॥ नापीति ॥ विद्यमानमात्रसंबंधिविषयकत्वंसन्निकृष्टमात्रसंबंधिविषय
 कत्वंवानोक्तसाध्यव्यापकं । येनतन्निवृत्तिर्बाधिकास्यादित्यर्थः ॥ अस्यति ॥ निरुपाधिकहेतुसाध्यसहचारावागतसाध्यव्या
 प्तिकहेतोःपक्षवृत्तितयापक्षेसंयोगादिविलक्षणसंबंधिकस्यसंबंधस्यसिद्धेः । निरुक्तयोस्तुनोक्तसाध्यव्यापकतासिद्धिः । अन्यो
 न्याश्रयादनुकूलतर्काभावाच्च । देशकालसन्निकर्षवतीनामपिसपत्नीनांसंबंधाभावात् । विप्रकृष्टानांगोमातासंबंधदर्शनाच्च ।
 नहितयोरार्थासिकःसंबंधोऽस्तीत्याशयः ॥ अन्यथेति ॥ अनुकूलतर्काभावेपिव्यापकताग्रहइत्यर्थः ॥ पृथक्सिद्धयोरेवेति ॥
 पृथक्सिद्धसंबंधिविषयकत्वादित्यर्थः ॥ संयोगेति ॥ दण्डीत्यादिविशिष्टबुद्धौसंबंधिविषयकत्वादिव्यापकत्वग्रहादित्यर्थः ॥
 अपृथक्सिद्धिरिति ॥ पृथक्सिद्धसंबंधिविषयकत्वरूपस्य संबंधिविषयकत्वव्यापकस्य निवृत्तिरित्यर्थः ॥ समवायेति ॥ स
 मवायसाधकस्य विशेषणविशेष्यसंबंधविषयेत्यनुमानस्यव्यापकानुपलब्धित्वेनबाधिकास्यादित्यर्थः ॥ ध्वंसादेरित्यादि ॥
 अतीतादिनेत्यादीनांवक्ष्यमाणनासंबंधादित्यनेनसंबंधः । ध्वंसादेरतीतेनप्रतियोगिनासंबंधाभावेतत्साध्यंध्वंसइतिनियमो न
 स्यात् । मिथ्यात्वलक्षणांतर्गतस्यात्ताभावस्यप्रतियोगिनासंबंधाभावेप्रतियोगिनोमिथ्यात्वंनस्यात् । वेदांतनिष्ठशकितालय

श्यात्वमेवसंबंधिनोद्दृश्यस्यमिथ्यात्वमाक्षेप्यति । नचविभुद्रव्यादिषुसंयोगमिथ्यात्वमादायव्यभिचारः । संबंधांतरस्यतत्रस
 त्वात् । प्रकृतेदृक्दृश्ययोस्तुनकोपिसंबंधःसंभवतीत्यतआह ॥ ज्ञानस्येवेति ॥ ननुमिथ्याभूतसंबंधप्रतियोगीअपरस्मिन्ना
 रोपितः । यथाशुक्लैरजतं । यथाज्ञेयज्ञानेअध्यस्तमित्यतआह ॥ नचैति ॥ मिथ्याभूतसंयोगप्रतियोगिनोरपिदंडचैत्रयोरन्यो
 न्यस्मिन्ननध्यासादित्यर्थः । ननुतात्विकसंबंधप्रतियोगीअपरस्मिन्अध्यस्तइतिनियमः । नचदंडचैत्रादेःसंबंधस्तात्विकः । अतो
 नदंडचैत्रस्याध्यासइत्यतआह ॥ नचाध्यासिकेति ॥ इच्छेप्यमाणादौकृतस्यविषयविषयिभावसंबंधस्यत्यागेनज्ञानज्ञेययोरा
 ध्यासिकसंबंधकल्पनंहिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं । नचतदंगीकारेपिज्ञेयमिथ्यात्वसिद्धिः । तात्विकसंबंधप्रतियोगीत्यादेःस्वरूपा
 सिद्धेरित्यर्थः । ननुदृष्टानुसारेणघटतदभावादिविवर्धर्मिसमसत्ताकःसंबंधोज्ञानज्ञेययोरस्त्वित्युक्तमयुक्तं । तत्रतादृशसंबंधः
 संभवतीतिकल्प्यते । ज्ञानज्ञेययोस्तुधर्मिसमसत्ताकःसंबंधोनसंभवति । तथाहि । ज्ञानज्ञेययोःसंबंधोज्ञानसमसत्ताकोवाज्ञे
 यसमसत्ताकोवा । नोभयथापि । परस्परप्रतिबंधादित्यतआह ॥ नचाभावादेरिति ॥ नियामकेति ॥ संबंधसत्ता संबं
 धिसत्तासमाना । नतुयावत्संबंधिसत्तया । नियामकाभावादित्यर्थः । ननुज्ञानज्ञेययोर्धर्मिसमसत्ताकसंबंधेनियामकसत्त्वे
 पिनतथातत्संबंधकल्पनं । तदकल्पनेबाधकाभावादित्याशंक्यतत्रबाधकमाह ॥ दृग्दृश्ययोरिति ॥ दृग्दृश्ययोःसंबंधोनेति
 वाक्यप्रयोगरूपक्रियायाःदृग्दृश्ययोःसंबंधोनेत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थस्येतद्वाक्यजन्यज्ञानेनसंबद्धं श्रवणादिरूपक्रियायाःश्रोत
 व्येनब्रह्मणा वृत्तिरूपसाक्षात्कारक्रियायाःसाक्षात्कर्तव्येनब्रह्मणासंबद्धंयातववाक्यप्रयोगरूपाक्रियासाविरुध्येतेत्यर्थः । असं

तयोःसंबंधइत्यर्थः ॥ पदेच्छायाइति ॥ पटमात्रेच्छायाइत्यर्थः । नचघटविषयत्वेनघटज्ञानजन्यत्वंतस्यानेतिवाच्यं । एत
 स्यविषयसंबंधसिद्ध्यधीनत्वात् गौरवाच्च ज्ञानेतदंगीकारेइच्छायामपितदंगीकारौचित्याच्च । अज्ञानस्याज्ञेयेनत्यत्रशंकापरिह
 रति ॥ अज्ञानस्येति ॥ अस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयविषययोरनुभवादित्यर्थः ॥ स्वीकृतत्वाच्चेति ॥ यथाहुः आश्रयविषय
 त्वभागिनीति । ध्वंसादेश्चातीतादिनेत्येतदुपपादयति ॥ यदिचेति ॥ तथैवास्त्विति ॥ ननुज्ञानज्ञेययोरध्यासिकःसंबंधइ
 त्यर्थः । ननुप्रतियोग्यभावादीनांसंबंधस्याकल्पितत्वेनिदर्शनेनज्ञानज्ञेययोरकल्पितसंबंधसिद्धिः । तत्संबंधस्यापिकल्पितत्वा
 दित्याशंक्यानिराकरोति ॥ भावाभावादेरिति ॥ प्रपचेति ॥ इकृद्द्वयसंबंधानुपपत्त्याज्ञेयमात्रस्याध्यासिकत्वेसिद्धेतन्मध्य
 पतितस्यप्रतियोग्यभावादिसंबंधस्यापिमिथ्यात्वंसिध्यति । तन्मिथ्यात्वेसिद्धेकुत्रापिसत्यसंबंधस्याकल्पनात्ज्ञानज्ञेययोरध्या
 ध्यासिकसंबंधःसिध्यतीत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ घटस्येति ॥ ज्ञानज्ञेययोःसंबंधविचारेदृष्टानुसारित्वात्कल्पनायाः घटतद्
 भावादाविवधिमिसमसत्त्वस्यसंबंधस्यकल्पनीयत्वादित्यर्थः ॥ अस्तुवेति ॥ मिथ्यात्वमगृह्णतस्तवमतेविषयत्वमपिमिथ्यैव ।
 नचविषयत्वमिथ्यात्वमात्रेणद्वयस्यविषयस्यमिथ्यात्वंसिध्यति । यथातार्किकक्राणामतेविमुद्रव्यादीनांसंयोगस्यमिथ्यात्वेपिनते
 षामिथ्यात्वमित्यर्थः । ननुमिथ्याभूतविषयत्वाश्रयोनवस्तुतोविषयोभवति । नहमिथ्याभूतघटत्वाश्रयोवस्तुतोघटोभवतीत्य
 तदुक्तं ॥ इदमेति ॥ विषयत्वस्योपाधेमिथ्यात्वेपिवस्तुतस्तदुपहितस्यमिथ्यात्वं । परिदृश्यमानत्वादित्यर्थः । ननुसंबंधमि

अपरोक्षस्थलेर्पीन्द्रियजन्यवृत्त्यवच्छिन्नेन चैतन्येन विषयस्य तादृशसंबन्धेनैव भानोपपत्तावाध्यासिकसंबन्धकल्पनायामानाभावादि
 तिभावः ॥ ^{१९८११}अन्यथेति ॥ प्रकाशेषु वैचित्र्यान्गीकारे ॥ (प्र) दीपवदिति ॥ प्रकाशरूपे प्रदीपे अध्यासादर्शनात् प्रकाशस्य
 ज्ञानरूपे पितस्मिन्सनस्यादित्यर्थः । ज्ञानविशेषज्ञेन सह अध्यासातिरिक्तसंबन्धस्त्वयाभ्युपगतइति सर्वत्र ज्ञानेन स एवास्त्वित्याह ॥
^{१९८१२}किंचेति ॥ अपरोक्षेति ॥ नन्वपरोक्षानुभवैकरसे ब्रह्मण्यध्यस्तस्यातीतादेव्यावहारिकस्य स्वज्ञानेन नुमित्यादिरूपे अनध्यासेपि
 यस्मिन् चैतन्ये तदध्यस्ततदेव चैतन्यमनुमित्यादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नमनुमितिरिति नाध्यासानुपपत्तिः । अतिप्रसंगपरिहारार्थंचैत
 न्यस्य विषयसंबन्धे वृत्त्युपरागापेक्षायामपि नाधिष्ठानत्वे तदपेक्षा । एवमेव स्मृतिस्थलेपीति चेन्मैवं । अतीतादेशानं हिनतदधिष्ठा
 नचैतन्यमात्रं । किं त्वनुमित्यादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नतत् । तथा तस्मिंश्च नातीतादेरनुमेयस्याध्यासाइति न तस्य स्वज्ञानेन अध्यासः ॥
^{१९८१३}तत्प्रतीतेरिति ॥ ननु प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिक्यांवृत्तावनध्यासेपि अधिष्ठानविषयकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्य एवाध्यासाइति
 चोद्यन्निराकरोति ॥ ^{१९८१४}त्वयापीति ॥ तथा च रूप्यज्ञानाधिष्ठानयोर्भेदाच्च रूप्यस्य स्वज्ञानेन अध्यासाइत्यर्थः । नन्विदमं शाकारवृ
 त्त्यवच्छिन्नमेव चैतन्यं रूप्याकारविद्यावृत्त्यवच्छिन्नमिति एकावच्छिन्न एवापरावच्छेदेन निरोधोपाधेरिवात्र भेदकाभावाद् रूप्य
 ज्ञानाधिष्ठानयोरेकत्वं । अत एवाभियुक्तैः फलैक्यादैक्यं ज्ञानस्योच्यतइति मैवं । अस्तु वस्तुतो वृत्तिभ्यामवच्छिन्नचैतन्यमेकं
 तथाप्यैककवृत्त्यवच्छिन्नस्यैव तस्य रूप्याधिष्ठानज्ञानत्वे । नतूभयवृत्त्यवच्छिन्नस्य तै इत्याशयः । ननु अस्तु रूप्याकाराविद्यावृ
 त्त्यवच्छिन्नस्य रूप्यज्ञानस्य रूप्याधिष्ठानत्वमत आह ॥ ^{१९८१५}रूप्यादेरिति ॥ ^{१९८१६}रूप्यज्ञानस्याज्ञानेति ॥ रूप्यज्ञानस्य ज्ञातैकसत्त्वे

बंधेन धर्मिसमसत्ताकसंबंधाभावेन । तथाचोक्तस्थलेतादृशसंबंधासिद्धिरेवज्ञानज्ञेययोस्तादृशसंबंधानंगीकारेबाधिकेत्यभि
 प्रायः । ननूक्तस्थलेपिनधर्मिसमसत्ताकसंबंधांगीक्रियते । येनतदसिद्धिर्बाधिकास्यादित्यतआह ॥ नहीति ॥ नन्वस्तिब्रह्म
 णितत्साक्षात्कारस्यश्रवणादिरूपक्रियायाश्चाध्यासः । तावताचब्रह्मसाक्षात्कारादीनांब्रह्मीयत्वंभविष्यतीतिशङ्कते ॥ ब्रह्मणीति ॥
 घटति ॥ घटसाक्षात्कारस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वादित्यर्थः । नचाध्यासविशेषस्तदीयताप्रयोजकः । एतदपेक्षयाइच्छादिषुक्षुप्त
 ससंबंधस्यैवलघुत्वादितिभावः ॥ धर्मादाविति ॥ तात्पर्यस्यधर्मादिसंबंधोनस्यादित्यर्थः । ननुतात्पर्यतत्त्वतीत्युद्देश्यकत्वं
 प्रतीतेश्चज्ञेयान्तरेणवधर्मणापिसंबंधोऽध्यासएवप्रतीतिद्वाराधर्मतात्पर्ययोःसंबंधइतिचेत् मैवं । एतादृशपरंपरासंबंधस्यघटोपिमा
 म्यादितिभावः ॥ इहोपीति ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारस्यब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनब्रह्मसंबंधवत् घटज्ञानस्यापिघटोऽध्यस्तत्वेनघटीयत्वस्या
 दित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ तदर्थस्य दृग्दृश्यसंबंधाभावस्य । अन्यः आध्यासिकसंबंधादितिशेषः । ननुज्ञानज्ञेय
 योराध्यासिकसंबंधाभावेतयोःसंबंधएवनसिद्ध्येत् । तथाहि । ज्ञानं प्रकाशः । तस्यचदेशकालविप्रकर्षादिकंप्रकाश्यसंयोगा
 दिषुबाधकमस्तीत्याशङ्क्यपरिहरति ॥ यद्यपीति ॥ आंतरत्वेनेति ॥ बाह्यप्रकाशस्यप्रकाश्यसांनिध्यसंयोगादिहेतुनत्वात्
 स्यापित्येत्यर्थः ॥ परोक्षेति ॥ परोक्षवृत्तौसाक्षाद्विषयसंबंधस्यत्वयापिस्वीकारादित्यर्थः । ननुपरोक्षस्थलेयद्यप्यधिष्ठानचै
 तन्येनसाक्षादेवसंबंधः तथापि विषयाकारवृत्त्यासाक्षात्संबंधाभावात् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येविषयस्यपरंपरासंबंधएवेतिचेत् मैवं ।

भवेत् । प्रमाणानां प्रमाणत्वं नोभयत्रापिलभ्यते । प्रमाणान्यतरेणापि देहादिश्चेत्प्रसिद्धमिति । वदप्रमाणैः कोन्वर्थो न हि सिद्धस्य सा-
 धनं । स्वतो सिद्धे प्रमेये तु नासतो व्यञ्जिका प्रमा । नाभिव्यक्तिकविता शशशृंगमपि स्फुरन्ति । अत्रोच्यते । आस्तां तावदेषा प्रक्रिया
 तथापि न तावद्धटादेः साधकवृत्तिविना चैतन्यरूपज्ञानं । सर्वदा सर्वस्य सर्वप्रकाशापत्तेः । वृत्त्युदयात्पूर्वमपि योगिवृत्त्यन्तरसत्त्वेन त-
 दसिद्धेरभावात् । अज्ञाननिवृत्त्यादिकार्यवृत्त्यैवेत्युक्तं । तस्माद्वृत्त्यतिरिक्तघटज्ञानं त्वद्रीत्यानसिध्यतीति साधूक्तं । शुद्धस्य घटा-
 धिष्ठानस्य घटप्रकाशकत्वे विरोधमाह ॥ त्वयापीति ॥ आभासस्येति ॥ शुद्धातिरिक्तस्येत्यर्थः ॥ ब्रह्मानुभवत इति ॥ साक्षिरू-
 पादित्यर्थः ॥ घटानधिष्ठानस्येति ॥ वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य विशिष्टस्य घटप्रकाशकस्य घटानधिष्ठानत्वात् घटाधिष्ठानस्य घटप्रकाश-
 कत्वे कौत्वदाचार्यवचोविरोध इत्यर्थः । न च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य घटाधिष्ठानचैतन्येन सह भेदाभावेन तस्यैव तद्भासकत्वमि-
 ति वाच्यं । वस्तुत एव कल्पितभेदवत्त्वात् । अन्यथा सर्वस्य सर्वदा सर्वप्रकाशापत्तिरिति भावः ॥ दृश्यत्वमिति ॥ दृक्संबन्धान्य-
 थानुपपत्त्येत्यर्थः ॥ अर्थोपत्तिरिति ॥ यद्यप्यनुकूलतर्काभावोक्तिप्रस्तावेनार्थापत्तिविकल्पदूषणयोरवसरः तथाप्यर्थोपत्तिदूषण-
 स्य तर्केषु भवनीयत्वात्तदुक्तिरित्यविरोधः ॥ तर्कमात्रमिति ॥ अर्थापत्तेः प्रमाणत्वेनार्थसाधकत्वं तर्कस्य स्वतो प्रमाणत्वेन नार्थ-
 साधकत्वं किंतु प्रमाणसहकारित्वमिति मात्रशब्दार्थः ॥ संबन्धस्येति ॥ दृक्संबन्धरूपदृश्यत्वस्येत्यर्थः ॥ किंत्विति ॥ संबन्धि-
 नो मिथ्यात्वे संबन्धस्यानुपपत्तिरेव स्यादित्यर्थः । संबन्धिमिथ्यात्वं प्रकृतसंबन्धप्रतिकूलं नेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नचेति ॥ अ-

नतत्रज्ञानस्थत्वयायनगीकारादित्यर्थः ॥ ज्ञानरूप्यमिति ॥ अधिष्ठानसामानाधिकरण्येनाध्यस्तप्रतीतदर्शनाच्च ज्ञानरज
तमितिधीःस्यादित्यर्थः ॥ घटादेरिति ॥ अध्यासेनघटस्वरूपसिद्धेयसन्निकर्षजन्यघटज्ञानरूपयटाधिष्ठानसिद्धिः । अधि
ष्ठानेचसतितत्रघटादेरध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापातइत्यर्थः ॥ नन्विति ॥ तथाचघटस्यतत्त्वकाशरूपस्यघटज्ञानस्यशुद्ध
स्यघटाधिष्ठानत्वेनाभिमतस्यचनपरस्परपक्षेतिनान्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ त्वन्मतेपीति ॥ चैतन्यरूपेज्ञानेसत्ययज्ञानानिवृत्तेः
वृत्तौसत्यामज्ञाननिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यांवृत्तेरेवाज्ञानविरोधितयावृत्तेरेवज्ञानत्वं तदतिरिक्तज्ञानेमानाभावादित्यर्थः । ननु
नवृत्त्यतिरिक्तेज्ञानेमानाभावः । वृत्त्युदयात्प्रागज्ञातार्थसिद्धयर्थवृत्त्यतिरिक्तज्ञानस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । अन्यथातस्यसाध
काभोवेनशशशृंगतुल्यतयासन्निकर्षजन्यज्ञानहेतुत्वेनप्राक्सत्त्वकल्पनानिष्प्रामाणिकीस्यात् । तस्माद्यादृशस्यघटादेरिद्वयसं
निकर्षाश्रयत्वेनज्ञानकारणत्वं तादृशस्यसाधनंकिंचिज्ज्ञानमवश्यमभ्युपेयं । अन्यथाअन्वयव्यतिरेकयोरग्रहणकार्यकारण
भावाग्रहात्सर्वमानमेयादिव्यवस्थोच्छिद्येत । तच्चमानंनवृत्तिरूपं । तदानींवृत्तिकारणाप्रवृत्तेरितितद्विलक्षणंनित्यंस्वप्रकाश
मेकमेवलघवात् । तदेवनानाविधोपाधिसंबंधान्नानाविधव्यवहारभागभवति । नभइवघटमणिमल्लिकाद्वुपाधिभेदेनतच्चाज्ञा
नसाधकत्वात्स्वरूपतोनाज्ञाननिवर्तकं । वृत्त्युपरंकत्वज्ञाननिवर्तकमिति नवृत्तेरनुपयोगः । तथाचसर्वाज्ञानसाधकेप्राक्षिचैत
न्येअस्मिन्घटादेरध्यासः । तदुक्तंमुरेश्वरवार्तिके । सर्वतीर्थदृशांसिद्धिःस्वाभिप्रेतस्यवस्तुनः । यदभ्युपगमादेवतत्सिद्धिर्वार्य
तेकुतः । सर्वतीर्थदृशांतावत्सामान्यमानलक्षणं । अज्ञातार्थावगमनंत्वदुकेतन्नयुज्यते । स्वतस्सिद्धोपवासिद्धोदेहादिस्तेभव

ग्राहकस्यप्रत्यक्षादेः स्वतः प्रामाण्यादित्यागः । अद्वैतागमाद्यनाश्वासइत्यादिबहुविधवस्यादित्यर्थः । नचाक्षेपकेप्रमितत्वमनये
 क्षितं अप्रमितेनापिप्रतिबिम्बेनबिम्बेपक्षेपदर्शनादितिवाच्यं । प्रतिबिम्बस्यत्वन्मतेपिसत्यत्वात् । तज्ज्ञानस्यैवाक्षेपकत्वाच्च ॥
 २०१४
 अनेकेति ॥ बहुबाधस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः । दृश्यत्वंविकल्पदूषयति ॥ आक्षेपकमिति ॥ तवेति ॥ नचाध्यासरूपदृग्बि
 षयत्वंममापिसंमतमितिवाच्यं । इच्छादिसाधारणानध्यस्तद्विषयत्वेनवोपपत्तौ अध्यस्तस्यद्विषयत्वस्यकल्पनेनानाभा
 वात् । ननुइच्छादिसाधारणंविषयत्वमस्तुदृश्ये तदेवदृश्यस्याध्यस्तत्वेमानमित्यतआह ॥ सिद्धौवेति ॥ अतिप्रसंगस्यविष
 यत्वसंबन्धेनैवभंगादितिभावः ॥ सिद्ध्यसंमतोरिति ॥ दृग्गधीनसिद्धिकत्वमित्यत्रबहुव्रीह्यर्थस्यसिद्धिसंबन्धस्यतद्विषयत्वरूप
 त्वादित्यर्थः ॥ नचेति ॥ दृक्संबन्धसामान्यंदृश्यत्वंतच्चप्रसक्तसंयोगादिविशेषनिषेधसहकृतं अध्यस्तत्वरूपेविशेषसंबन्धेपर्यव
 स्यत्संबन्धिर्नोदृश्यस्यमिथ्यात्वमाक्षेप्यतीत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ घटस्यज्ञानमितिप्रतीतिसिद्धोयोज्ञानज्ञेययोःसंबन्धः तंप्रतिअ
 ध्यस्तत्वरूपसंबन्धस्यविशेषरूपत्वाभावात् प्रथममध्यस्तत्वंसंबन्धत्वेननक्कृतं । दूरेज्ञानज्ञेयसंबन्धसामान्यंप्रतिविशेषत्वेन । त
 थाचनपरिशेषेणाध्यस्तत्वेपर्यवसानमितिभावः ॥ नहीति ॥ ज्ञेयज्ञानसंबन्धसामान्यंप्रतिअध्यस्तत्वरूपसंबन्धस्यविशेषत्वेघटस्य
 ज्ञानमित्यत्रयथाज्ञेयज्ञानसंबन्धसामान्यव्यवहारज्ञेयस्यषष्ठ्यंतेननिर्देशः ज्ञानस्यप्रथमांतेन तथाध्यस्तत्वरूपविशेषसंबन्धव्यव
 हारेपि अध्यस्तस्यषष्ठ्यंतेनअधिष्ठानस्यप्रथमांतेननिर्देशः स्यात् । नतुतथास्तीत्यर्थः । नचरूपस्यशुक्तिरधिष्ठानमितिप्रतीत्या

^{३०११०} ध्यस्तत्वेति ॥ मिथ्याभूतसंबंधिकसंबंधस्येत्यर्थः । तथाचोक्त्यस्य अस्तत्वरूपसंबंधस्य संबंधिमिथ्यात्वं न प्रतिकूलं किंतु तादृशसंबंधस्वरूपसंपादकत्वेनानुकूलमेवेति भावः ॥ तस्येति ॥ संबंधस्य हि अन्यत्र कृतसत्यसंबंधिकत्वेनैवाक्षेपकता न त्वन्यत्रा कृता अस्तत्वादिरूपेण । तथाच येन रूपेण संबंधस्याक्षेपकता तद्रूपाक्रान्तस्य आक्षेपकस्य आक्षेप्यसंबंधिमिथ्यात्वं प्रतिकूलमेवेत्यर्थः । दृक्संबंधरूप इत्यत्वं प्रतिसंबंधिमिथ्यात्वं प्रतिकूलमेव । अस्तत्वरूपसंबंधं प्रतिसंबंधिमिथ्यात्वस्य प्रतिकूलत्वाभावेपि तादृशसंबंधस्यासिद्धत्वाच्च संबंधिमिथ्यात्वाक्षेपकतेत्याखंडल्यर्थः । ननु इत्यत्वरूप इदं कृत्संबंधं प्रतिसंबंधिमिथ्यात्वं न प्रतिकूलं । तादृशसंबंधस्य स्वरूपेण मिथ्यात्वात् । तत्सत्त्वे हि संबंधिमिथ्यात्वेन तस्यापि मिथ्यात्वापत्त्या तन्मिथ्यात्वं संबंधं प्रतिकूलं स्यात् । ननु तदस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ न च मिथ्याभूतेति ^{३०११३} ॥ स्वतइति ॥ स्वतः प्रमाण्यप्रत्यक्षादिसिद्धेच्छादिसाधारणस्य विषयत्वरूपसंबंधस्य बाधकमंतरेण मिथ्यात्वायोगादित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ इदं इत्यसंबंधस्य मिथ्यात्वे संबंधानुपपत्त्या इदमिमिथ्यात्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च संबंधिभूत इदमस्य मिथ्यात्वेन तत्संबंधस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । आक्षेप्यस्य प्रमाणांतरा विरुद्धत्वं च नास्तीत्याह ॥ ^{३०११२} प्रत्यक्षादीति ॥ ननु न प्रत्यक्षविरोधः तस्या तत्त्वावेदकत्वादित्यत आह ॥ न चति ॥ यथाच न प्रत्यक्षाविरोधस्तथोक्तमधस्तात् । आक्षेपकस्य इत्यत्वस्य आक्षेप्य इत्यमिथ्यात्वं विनानुपपद्यमानत्वं न पिनास्तीत्यभिप्रायेणोक्तं प्रत्यक्षादीत्यादि । अन्यथाप्युपपन्नस्य न तदाक्षेपकत्वमित्यर्थः । त्वदभिमतस्य इदं अस्तत्वरूपस्य इत्यत्वस्य मिथ्यात्वाक्षेपकस्य प्रमितत्वमपि नास्तीत्याह ॥ ^{३०११४} नाप्येकस्येति ॥ प्रमितानेकवस्तुत्यागबाधेन त्वदभिमत इत्यत्वस्य न प्रमितत्वं । इत्यत्वस्याध्यस्तत्वरूपत्वे हि इत्य

ण्यनादौदृश्याध्यासोभविष्यतीत्यतोदृश्यान्तरमाह ॥ अविद्येति ॥ उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ प्रमाणस्येति ॥ अनुमा
 नत्रयस्येत्यर्थः ॥ तल्लक्षणस्येति ॥ संयोगस्यसमवायस्यचलक्षणं तदेवज्ञानज्ञेययोः संबंधस्यलक्षणं भविष्यतीत्यर्थः ॥ विशेषे
 षसंज्ञाया इति ॥ यथासंयोगः समवाय इति तयोः संज्ञा तथा ज्ञेयज्ञानसंबंधस्यापि यथारुचि विषयविषयिभाव इत्यादिसंज्ञाकर्तव्ये
 त्यर्थः ॥ उक्तेरीत्येति ॥ संबंधासिद्धिरित्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्यैतद्वाक्यप्रतिपाद्येन संबंधसिद्ध्यभावरूपेणार्थेन संबंधसत्त्वात्
 त्वाभ्यां व्याहृतमित्यर्थः ॥ स्वनिर्वाहकत्वमिति ॥ संबंधान्तरं विनैव संबंधस्य संबंधत्वमित्यर्थः । अन्यथा ध्यासिकसंबंधेऽपि संब
 धान्तरपरंपरा स्यात् । न चाध्यासिकसंबंधस्य मायिकत्वेन मायायाश्चाधटनधटनापटीयस्त्वेन सर्वानुपपत्तिभूषणमिति वाच्यं । स
 त्यैवैश्वरशक्त्या सत्यज्ञेयस्य स्वज्ञानेन संबंधस्य च स्वनिर्वाहकतास्तु । न तु मातरीव ईश्वरशक्तौ भक्तिवत्त्वाकापुरुषस्य कुलदाया
 मिवा निर्वाच्यमायायां भक्तिर्युक्ता ॥ यदपीति ॥ विषयत्वं किं ज्ञानजन्यफलाश्रयत्वं वेत्यादिना कृतमित्यर्थः ॥ प्रकृतानुपयुक्त
 मिति ॥ अनुकूलतर्कप्रस्तावे अनुपयोगात् भौतिकविचारमनुसरतीत्यर्थः । उक्तं ह्यात्मतत्त्वविवेके । केन चिद्भौतिकेन राजद्वा
 रिद्विरदमवलोक्य विकल्पितं । किमयमंधकारो मूलकमस्ति । आहोस्विज्जलवाहो बलाकावान्वर्षति गर्जति च । यद्वा बांधवायं । त
 राजद्वा रे श्मशाने च यस्तिष्ठति सांधव इति परमाचार्यवचनात् । अथवा योग्यं भूमौ दृश्यते तस्य च्छायेति । दूषितं च । न प्रथमः । त
 स्य शूर्पयुगलप्रस्फोटनाभावात् । न द्वितीयः । तस्य स्तंभचतुष्टयायोगात् । न तृतीयः । तस्य लगुडभ्रामणाभावात् । न चतुर्थः ।
 तस्य नरशिरःशतोद्गिरणाभावात् । अतो न किंचिदिदमिति । किमेतावता द्विरदस्वरूपमेव निवर्ततां । किंतु यो द्विरदोस्ति सो

अध्यस्तत्त्वस्यसंबंधविशेषत्वसिद्धिरितिवाच्यं । घटस्यसंबंधः घटस्यसंयोगइतिसामान्यविशेषसंबंधव्यवहारेपदांतरप्रयोगादर्शनात् । रूपस्याकिंचित्शुक्तिरितिसंबंधसामान्यप्रतिरूप्यस्याधिक्षानंशुक्तिरित्येतस्यविशेषत्वेपिज्ञेयज्ञानसंबंधप्रतिनविशेषत्वमित्यर्थः ॥ तद्वत्तइति ॥ सदसद्वैलक्षण्यभावरूपानिर्वाच्यत्वाभाववतइत्यर्थः । ननुकरणसामर्थ्येनतुच्छेतदाकारवृत्तिसमुद्भासेपिदृक्संबंधरूपं दृश्यत्वंतुच्छत्वविरोधिनतुच्छेति । तुच्छाकारतायावृत्तिगतत्वेपिवृत्तिसंबंधस्तुच्छगतत्वाभावोपपत्तेरितिचेन्न । वृत्तिसंबंधातिरिक्तसदृग्विषयत्वस्यघटादावप्यभावेनापदकासिद्धेः । तुच्छाकारतायावृत्तिगतत्वेतुच्छेपिवृत्तिसंबंधस्यावर्जनीयत्वाच्च ॥ सत्त्वेपीति ॥ नचब्रह्मणितद्व्यवहारोध्यस्तइतिवाच्यं । घटव्यवहारस्यापिब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनतस्यापिब्रह्मव्यवहारत्वापातादित्युक्तत्वात् ॥ यः कश्चिदिति ॥ दृक्दृश्ययोर्थावान्संबंधः ससर्वोप्यस्तोमिथ्येत्यर्थः ॥ आद्यइति ॥ दृक्दृश्यइतिसंबंधस्यसर्वस्यमिथ्यात्वेपिदृश्यइवदृश्यस्याप्यमिथ्यात्वोपपत्तेरित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ घटादेस्त्वसन्निकर्षजन्यात्वज्ञानात्पूर्वसत्त्वेनस्वज्ञानेअध्यासायोगादित्युक्तत्वादित्यर्थः । संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ शब्दवृत्तेरिति ॥ शब्दजन्याया ब्रह्माकारवृत्तौविषयाधिक्षानचैतन्यादिकल्पनाविनावृत्तिमात्रप्रतिब्रह्मणोविषयत्वं विषयिण्यांचवृत्तौविषयस्यब्रह्मणोनाध्यस्तत्वं तथाघटादिरपिस्वसन्निकृष्टेद्रियजन्यवृत्तिविषयएवतादृशवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्येनघटादेःप्रकाश्यत्वेपिनचैतन्येनघटस्याध्यस्तत्वंसंबंधः । किंतुइष्यमाणेच्छादिवत्विषयविषयिभावः तात्त्विकः संबंधोस्तु । ननुशब्दवृत्तेः सादित्वात्तत्रब्रह्माध्यासः । ब्रह्म

खंडनं प्रकृतानुपयुक्तं । तथाहि । दृशंप्रतिदृश्यस्यविषयत्वेखंडिते अन्यस्य संबंधस्याभावाद्दृगसंबद्धस्य दृश्यस्य दृक्प्रकाशत्वा
नुपपत्तेर्दृगध्यस्तत्वरूपो दृक्संबंधः सिध्यतीति घटादिदृश्यगतदृक्प्रकाशत्वरूपदृश्यत्वोपपादकाध्यस्तत्वसमर्थनार्थत्वादित्याशं
क्यनिराकरोति ॥ नहीति ॥ साधारणं परोक्षभ्रमविषये विद्यमानं । दृश्यविशेषस्य अपरोक्षज्ञानविषयस्य । दृग्विशेषप्रका
शत्वे वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येन वातदभिव्यक्तघटाधिष्ठानचैतन्येन वा प्रकाशत्वे । परोक्षभ्रमस्थले अनिर्वाच्यत्वरूपाध्यस्तत्वे
विद्यमानेऽप्युक्तचैतन्यप्रकाशत्वरूपदृश्यत्वाभावाच्चाध्यस्तत्वं तस्योपपादकं । न हि सामान्यविशेषस्योपपादकं । तस्मिन्सत्यभ
वतस्तदप्रयोज्यत्वात् । तथाचाध्यस्तत्वस्य दृश्यत्वानुपपादकत्वात्तस्मिन् अर्थेन विषयत्वखंडनं । किंतु प्रकृतानुपयुक्तमेव तदिति
भावः ॥ तादृशमिति ॥ चिदात्मनि वृत्तावनध्यस्ते वृत्तिप्रतिविषये यादृशं विषयत्वलक्षणं तादृशं यंप्रतिज्ञानस्यापि तदस्त्व
त्यर्थः । विषयत्वलक्षणस्यावश्यं वक्तव्यत्वमाह ॥ त्वयापीति ॥ लक्षणस्यापीति ॥ तदुक्तंबौद्धधिकारे तत्सिद्धौ तल्लक्षणम
पि किंचिदस्येवेति । तथाचावश्यं वक्तव्यस्य विषयत्वलक्षणस्य खंडनं स्वव्याहृतमित्यर्थः ॥ प्रमाणवदिति ॥ प्रमाणवल्लक्षणस्या
पीत्यर्थः ॥ अविद्यादाविवेति ॥ अविद्यावद्विषयस्यापीत्यर्थः ॥ साधनमिति ॥ विषयत्वस्य तदीये हत्वंतगतत्वात् हेतुज्ञा
नार्थतदवश्यं लक्षणीयमित्यर्थः । ग्राह्यलक्षणज्ञानवतस्तत्त्वतस्तत्त्वान्व्याहृतमित्याह ॥ न च तत्र वापीति ॥ घटादेः प्रटाद्यसं
कीर्णव्यवहारार्थतद्भूतं पटाद्यसंकीर्णस्य पृथुबुधोदराकारो दर्शनं तादृशासंकीर्णव्यवहारवत्तत्रापि वर्तते । असंकीर्णतादृशा
कारणवल्लक्षणं । ज्ञातस्य वस्तुनः त्वयापि किमपि लक्षणं निर्वक्तव्यमेवेति तत्त्वखंडनं व्याहृतमित्यर्थः । ननु निरुच्यमानलक्षणस्य ज्ञानं

स्येव ॥ अनतिप्रसंगार्थेति ॥ घटदृशिपटस्य दृश्यत्वपरिहाराय करणसन्निकर्षादिद्वारकोदृक् दृश्ययोः संबंधोवाच्यः । ननु दृ^{२०३।६}
 श्यगतविषयत्वमपि निर्वाच्यमित्यर्थः । ननु प्रकृतस्य दृश्यमिथ्यात्वस्य सिद्धार्थविषयत्वनिरुक्तिखंडनमित्यत आह ॥ नचेति ॥
 विषयस्य दृश्यस्य ॥ विषयत्वस्येति ॥ विषयत्वानिरुक्तौ तद्धटितविषयित्वस्याप्यनिरुक्तावपि विषयिण्यादृशोऽयथासत्यत्वं त
 था दृश्यस्यापि सत्यत्वमक्षतमित्यर्थः । विषयत्वानिरुक्तिखंडनसाधनमिदमेव न निविशते किंतु बाधकेपि निविशतेतदित्याह ॥
^{२०४।१}खव्याहृतंचेति ॥ त्वयैवेति ॥ विवादगोचरापद्यप्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावाव्यतिरिक्तस्वविषयावरणेत्याद्यनुमानो विषयत्वस्य व्य
 वृत्तत्वाद्विषयत्वानिरुक्तिखंडनं स्वव्याहृतमित्यर्थः ॥ दृग्विषयत्वस्येति ॥ दृश्यत्वस्येत्यर्थः । ननु नवयविषयत्वस्येति निराक
 रिष्यामः । अपि त्वद्व्यस्तत्वातिरिक्तं । स्वविषयावरणेत्यादौ तु विषयत्वमध्यस्तत्वरूपमया व्यवहृतं । तेन न स्वव्याहृतिरित्याशङ्क्य
^{२०४।२}निराकरोति ॥ नचेति ॥ स्वविषयावरणेत्यत्र स्वशब्दस्य पक्षीभूतप्रमाणज्ञानपरतया प्रमाणज्ञानस्य च विषयानध्यस्तत्वपर्यंततया
 सत्यं स्वविषयप्रतिनाधिष्ठानत्वं । व्याघातादित्यर्थः । प्रमाणज्ञाने तद्विषयस्याध्यासे दोषांतरमाह ॥ तदज्ञानेति ॥ यदि प्रमा
 णज्ञाने तद्विषयोऽध्यस्तः स्यात्तदा प्रमाणज्ञानविषयकाज्ञानेन तज्ज्ञानेन च तद्विषयविषयकाध्यासस्य तज्ज्ञानापरपर्यायस्य जन्मनिवृ
 त्तीत्यातां । प्रमाणज्ञानविषयस्य प्रमाणज्ञानानुविद्धतया प्रमाणज्ञानविषयइत्यादिरूपेण इदं शानुविद्धतया इदं रजतमितिरजत
 सेवप्रतीतिः स्यात् । नचैतदस्ति । अन्यादृशं च नाध्यस्तत्वं । तस्मात्प्रमाणज्ञानेन तद्विषयोऽध्यस्ताइत्यर्थः । ननु विषयत्वानिरुक्ति

२०५।६

२०५।६

२०५।७

२०५।७

तरंगिणी

द्वयसंज्ञ

१। २३

॥ १४६ ॥

न तादृशव्यवहारहेतुः । किंतु लक्षणस्य । तावत्तव तादृशव्यवहारसिद्धेरिति शङ्के ॥ नन्विति ॥ तन्निवचनेनेति ॥ असं
 कीर्णकाररूपलक्षणस्य निवचनेनेत्यर्थः ॥ सममिति ॥ ग्राह्यलक्षणस्यासंकीर्णकारस्यानिवचनेपि तादृशकारज्ञानमात्रेण
 वासंकीर्णोग्राह्यव्यवहारो भविष्यतीति तन्निरुक्तिखंडनेपि समानिष्टाभावात्तत्खंडनं प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः ॥ इयं स्थितिः ॥
 अयमांतरालिको विशेषो प्रयोजकः । असंकीर्णतदाकारज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वादिति भावः ॥ स इति ॥ आकारः । ननु विषया
 कारलक्षणस्यानुत्पत्त्या विषयस्यानिवचनीयत्वं सिध्यतीत्यत आह ॥ न चिति ॥ न ह्यनिरुच्यमानलक्षणकत्वमनिवचनीयत्वं । किं
 तु स दसद्वैलक्षण्यं तत् । तच्च लक्षणोत्पत्त्यनुत्पत्त्योः सममेव । ननु स दसद्वैलक्षण्यरूपानिवाच्यत्वं प्रतिदुर्निरूपलक्षणकत्वप्रयोजकस्य
 यां गीक्रियत इत्यत आह ॥ ब्रह्मणीति ॥ कारणत्वस्य लक्षणं दुर्निरूपमिति ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्यासंभवापातादिष्टापत्तिवार
 धितुं श्रौतस्येत्युक्तं । यतो वा इमानि भूतानि जायंत इत्यादि श्रुतिबोधितस्य कारणत्वस्यानिवचनीयत्वे श्रुतेर्व्यावहारिकमपि प्रामाण्यं
 न स्यादित्यर्थः ॥ असंभवादिति ॥ प्रसंगातो हेतुः । असंभवप्रसंगादित्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि दुर्निरूपलक्षणत्वादि निवचनीयत्वं
 स्यादित्याह ॥ त्वयैवेति ॥ प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्कीदृशगतिप्रश्वेतादृशमीदृशमिति विशिष्य निरूपणं यत्र न प्रसरति तद्वस्तु प्रत्यक्
 इत्यवधारयतामित्यनेन दुर्निरूपत्वोक्त इत्यर्थः । सुनिरूपलक्षणत्वेऽपि न सत्यत्वमित्याह ॥ प्रपंचादावपीति ॥ त्वद्रीत्या अनिवा
 च्यत्वादिना प्रपंचस्य लक्षणं सुकरमिति प्रपंचोऽपि निवाच्यो न स्यात् । सत्य एव स्यादित्यर्थः । ग्राह्यस्य घटादेर्लक्षणखंडनं श्रुतिविरुद्धं

मित्याह ॥ ^{२०६।३}यत्कठिनमिति ॥ यद्दाननुनिर्दुष्टलक्षणाभावोनिर्वाच्यत्वेहेतुः । प्रपंचगतनिर्वाच्यत्वलक्षणत्वाधुनिकपुरुषो
 त्येक्षितत्वात्संभावितदोषमित्यतआह ॥ ^{२०६।३}यत्कठिनमिति ॥ निर्दोषश्रुतिसिद्धस्यलक्षणस्यनिर्दुष्टत्वात्तादृशलक्षणानुक्तेरभावा
 त्पृथिव्यादीनामनिर्वाच्यत्वंनस्यादितिभावः । ननुग्राह्यलक्षणस्यसत्त्वेतस्यनिर्वचनमपिपृथिव्यादेःकाठिन्यस्येवस्यात् । नच
 तन्निर्वचनमस्ति । तस्मान्नाग्राह्यलक्षणस्यसत्त्वमित्याशंक्यतदनिर्वचनमन्यथासिद्धयति ॥ ^{२०६।३}तस्मादिति ॥ इत्थमिति वक्तुमशक्य
 त्वमद्भुतत्वादेवयुक्तमित्यन्वयः । असत्त्वादेववक्तुमशक्यत्वाकिंनस्यादित्यतउक्तं प्रमितस्येति ॥ प्रमितस्यदुरपह्ववत्वादि
 त्यर्थः । स्पष्टयाअबाधितदृष्ट्यादृष्ट्यदबाधितलक्षणंसंस्थानविशेषरूपंतस्यप्रतिपुरुषमुखेसत्त्वेपिथथाद्भुतत्वाद्भुतलक्षणस्यत्वं त
 थाब्रह्मलक्षणस्यापीति ॥ ^{२०६।४}अद्भुतत्वादिति ॥ अद्भुतत्वाद्धेतोः इत्थमितिनिर्वाच्यत्वाभावइत्यर्थः । ननुनाद्भुतत्वादनिर्वाच्य
 त्वकिंतुप्रतिभासमात्रत्वादित्याशंक्यव्यतिरेकव्यभिचारेणपरिहरति ॥ नहिशुक्तीति ॥ यदिप्रातिभासिकत्वेनानिर्वाच्यत्वं
 तद्वानिर्वाच्यत्वाभावेनसुवचत्वेनाप्रतिभासिकत्वंव्यावहारिकत्वरूपस्यादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वंवक्तुंअन्वयव्यभिचारमप्याह
 ॥ ^{२०६।६}नवामुखेति ॥ प्रातिभासिकत्वाभावेपिमुखसंस्थानादौविद्यमानस्यानिर्वाच्यत्वस्यतदप्रयोज्यत्वादितिभावः । व्यभिचारां
 तरमाह ॥ नवेति ॥ ^{२०६।६}विषयत्वानिरुक्तिखंडनस्यप्रकृतानुपयुक्तत्वमुक्तमुपसंहरति ॥ ^{२०६।७}तस्मादिति ॥ ^{२०६।८}शब्दसाम्यादिति ॥ निरु
 कौखंडितायांनिर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वंसिध्यति । निरुक्तिविरहस्यानिर्वचनीयत्वस्यचैकार्थत्वात् शब्दसाम्यमितिभावः

२०७।१

॥ भ्रांतिमूलमिति ॥ निरुक्तोऽखंडितायां निर्वचनाभावरूपमनिर्वचनीयत्वयद्यपिसिद्ध्यति तथापि सदसद्वैलक्षण्यरूपतश्चासिद्ध्यति । निरुक्तिविरहप्रतिपुरुषमुखवत् इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत्ब्रह्मवत् आनंदादिवत्सत्त्वसिद्धेः । एवं सत्यपि सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वच्यत्वसिद्ध्यर्थं यन्निरुक्तिखंडनकृतं तद्भ्रांतिमूलं । भ्रांतौ कारणं । अनिर्वच्यनिरुक्तिविरहशब्दयोः एकार्थत्वरूपं

२०७।१

शब्दसाम्यमित्यर्थः । एतावतानिर्वचनायोग्यत्वमभ्युपेत्य समाहितं वस्तुतस्तदपि नास्तीत्याह ॥ न चेति ॥ केषांचिदिति ॥ निर्वचनेऽकुशलानामित्यर्थः । न हित्वन्मतेऽपि मदेनोपनिषदपदेन भेदवादिनं प्रत्येक्यं अशक्यनिरूपणमिति तत्र निर्वचनयोग्यं भ

२०७।१

वति । अन्येनोपनिषदोरसेन सुनिरूपत्वात् । तथा ग्राह्यलक्षणमपीत्यर्थः ॥ उक्तं हीति ॥ बौद्धाधिकारे हि जगतो निर्वाच्यदूषणं प्रकृत्य तदुक्तं परामर्शपाटवाभावेनाप्युपपत्तेः न हि जाल्यधोनीलं ज्ञातुं निर्वक्तुं यानशक्त इत्येयानि निर्वाच्यमेव तल्लोक इति । बौद्धाधिकारस्यैवाक्यांतरमप्युदाहरति ॥ दुरवगाहत्वेनेति ॥ अर्थानुवादोऽयं । तद्वत्थपाठस्तु न हिलक्षणापरिज्ञानमात्रेण स्पष्टदृष्टमपिलक्ष्यमपह्नोतुं शक्यते । अपरिज्ञानस्य तदुःखगाहत्वेनाप्युपपत्तेरिति । ननु केषांचिन्निर्वचनशक्तिरित्यनुपपन्नं मम

२०७।३

निर्वचनासामर्थ्येन सर्वेषामेव तत्राशक्तिसिद्धेरित्यत आह ॥ न चेति ॥ सर्वेषामिति शेषः । ग्राह्यलक्षणस्य कुशलमतिभिः सुवचत्वेऽपि तत्रासामर्थ्येन सर्वेषामेव तन्निर्वचनाभाववचनं वानरवचनतुल्यं । वानरवचनं तु बौद्धाधिकारे उक्तम् । पवनतनयवार्तामुपश्रुत्य तत्सर्धया कश्चिद्धानरः किं दूहं मुसल्यमहाण एव पतितः प्राह । अपार एवायमकूपारः । मिथ्यारामायणमिति । त

थास्वासामर्थेनसर्वेषामेवतत्कल्पयसीत्यर्थः ॥ प्रयोगइति ॥ प्रयुज्यतइतिप्रयोगः कर्मणिघञ् ॥ नचति ॥ विषयत्वज्ञानेस
 तितद्धटितोज्ञानविषयइत्याभियुक्तप्रयोगः । तादृशप्रयोगेचतत्प्रयोगरूपविषयत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वेति ॥
 यंप्रयोगविशेषंयन्मन्त्रत्वमपेक्षेततन्मन्त्रत्वसंप्रयोगविशेषोनापेक्षते किंतुतदतिरिक्तमितिनान्योन्याश्रयइत्यर्थः । नचैतावताज्ञेय
 त्वमात्रंसामान्यतःस्यात् नत्वेतज्ज्ञानविषयत्वमितिवाच्यं । एतदर्थंतर्भावेणतद्विशेषस्यासिद्धेः । नचसादौपूर्वप्रयोगमपेक्ष्यप्र
 योगोनवकुंशक्यते तस्यानादिमात्रविषयत्वादितिवाच्यं । नियामकाभावाल्लिप्यादिसंप्रदायवदुपपत्तेश्च । वैदिकप्रयोगस्यापि
 त्वन्मतेमुख्यानादित्वाभावाच्च । ननुप्रयोगोपिस्वविषयेसंबंधइत्यात्माश्रयइतिचेन्न । शब्दरूपस्यतस्यासंबंधत्वात्संबंधत्वेनाप्र
 वेशाच्च ॥ ^{२०६।३}करणपाठवेति ॥ एडमूकादीनांअभिलपनरूपव्यवहाराभावेपीत्यर्थः ॥ ^{२०६।३}अस्त्येवेति ॥ तथाचनतत्राव्याप्तिरि
 त्यर्थः । निर्विकल्पकानंगीकारेणतत्राव्याप्तिपरिहरति ॥ ^{२०६।३}केदापीति ॥ लक्ष्यस्याननुगतत्वाल्लक्षणाननुगमो नदो
 षइत्यर्थः ॥ ^{२०६।३}नैर्घटज्ञानमिति ॥ भिन्नविषयतयाघटज्ञानंपटव्यवहारेनहेतुरित्यर्थः । नन्वभिलपनरूपव्यवहारजननयोग्यत्व
 नप्रातिस्विकरूपेणनिर्णयं । अवच्छेदकत्वस्यफलनिर्णयत्वात् । प्रतिस्वंचफलादर्शनात् । अजनितफलेप्रातिस्विकयोग्यतायां
 मानाभावात् । किंतुतत्रानुगततत्तद्भूतिविषत्वेन । तथाचात्माश्रयइतिचेन्मैवं । संशयादिभिन्नज्ञानत्वस्ययोग्यतावच्छेदकत्वे
 अन्योन्याश्रयानवकाशात् । नचातिप्रसंगः । विशेषसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्र्याःकार्यजनकत्वादितिभावः ॥ ^{२०६।६}अतए

वेति ॥ योग्यत्वस्यविवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति ॥ ^{२०८।९}ज्ञानकमेति ॥ ननुकर्मत्वस्यजनकत्वापरपर्यायकारकविशेष
 त्वात्तदतिक्रमदोषइत्यतआह ॥ नहीति ॥ पटमिति ॥ तथाचतत्रद्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नास्यादित्यर्थः ॥ ^{२०८।१०}सिद्धमिति ॥
 पटावयवादिकमित्यर्थः । ननुपटं करोतीत्यादौ सिद्धस्यैव तत्त्वादेः कृतिकर्मता । व्यापार्यतया सिद्धस्यैव सर्वैः कृतिकर्मतांगीका
 रात् । अतएव निष्पादनावाचिधानुसमभिब्याहृतकर्मपदेशक्यावयवे निरूढलक्षणमाहुरसत्कार्यवादिनः । सत्कार्यवादिनां तु पू
 र्वसतोऽप्यभिव्यजनीयतथानकारकत्वकृतिकर्मत्वयोरनुपपत्तिरिति चेत्तुन । पटं करोतीत्यादौ अवयवव्यापार्यत्वातिरिक्तस्य पटीय
 कर्मत्वादेरननुभवात् । अतएव कृतैः सिद्धवृत्त्यसिद्धविषयत्वनिमित्तमइत्याहुः । अन्यथा स्वर्गकुर्यादित्यादौ स्वर्गपदस्य तत्साधनया
 गलक्षणायामनन्वयः स्यात् । क्रियाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवत्त्वेन पटं करोतीत्यादौ मुख्यप्रयोगोपपत्तौ निरूढलक्षणानां
 श्रयणाच्चेति भावः । आत्माश्रयपरिहारार्थविषयसप्तमीभ्रमं निराकरोति ॥ ^{२०९।१२}सतिसप्तमीति ॥ योग्यत्वं चेति ॥ योग्यताव
 च्छेदकचोक्तमिति नोक्तदोषः ॥ अन्येत्येति ॥ एतस्य इत्याहुरित्यत्र तेन न संबधः ॥ ^{२०९।१६}समवायवानिति ॥ अतएव संबधान्तरं
 विनैत्यनुक्त्वासंबधान्तरमनपेक्ष्यैवोक्तमिति भावः । मत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्रात्मसमवायादीनारूपज्ञानावच्छेदकत्वादिति
 पूर्वोक्तमतिव्याप्तिपरिहरति ॥ ^{२१०।१३}यद्यपीति ॥ तदवच्छिन्नस्वभावत्वमुपपादयति ॥ ^{२१०।१४}संबधेति ॥ असंभवशंकां परिहरति ॥
 ज्ञानेति ॥ स्वभावपदप्रयोजनमपेक्ष्यते । ननु ज्ञानविषयकानुमितावनुव्यवसाये चाव्याप्तिः ज्ञानानुमितेरनुमित्यनुव्यवसा

गंप्रति अनुव्यवसायस्य स्वविषयकानुव्यवसायप्रतिविषयत्वेनास्ति लक्ष्यत्वं । ज्ञानानुमितेः साध्यरूपयत् ज्ञानं तदवच्छिन्नस्व
 भावत्वात् । अनुव्यवसायस्य च व्यवसायरूपयज्ज्ञानं तदवच्छिन्नस्वभावत्वाच्चाव्याप्तिरिति शंकां परिहरति ॥ यद्यपीति ॥
 स्वग्राहकेति ॥ स्वस्य ज्ञानविषयकानुमितेरनुव्यवसायस्य च यद्ग्राहकज्ञानं तत्प्रतिविषयभूतमित्यर्थः । एतेन तयोर्लक्ष्यत्वमुक्तं ॥
 ज्ञानविषयकेति ॥ अनेन ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वं ज्ञानमित्यनुव्यवसाययोरुक्तं । ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नस्वभावत्वात् ।
 ज्ञानानुमित्यनुव्यवसाययोस्तु ज्ञानविषयकत्वादित्यर्थः ॥ अनुमितिमीति ॥ अनुमितिश्च अनुव्यवसायश्चेति विग्रहः । आदिशब्दे
 न ज्ञानमस्तीत्यादिशब्दजन्यज्ञानपरिग्रहः ॥ ज्ञानावच्छिन्नेति ॥ विषयभूतेन ज्ञानेनावच्छिन्नस्वभावमित्यर्थः ॥ स्वयमिति ॥
 ज्ञानविषयकानुमित्यनुव्यवसायादिकमित्यर्थः ॥ यज्ज्ञानमिति ॥ ज्ञानमनुमिनोमि घटज्ञानं निश्चिनोमि इत्यादि ज्ञानं प्रती
 त्यर्थः ॥ तदवच्छिन्नेति ॥ तेन ज्ञानानुमित्यनुव्यवसायेन घटज्ञानं निश्चयानुव्यवसायेन वेत्यर्थः । ननु मत्समवेतं रूपज्ञानमि
 त्याकारकज्ञानस्यात्मसमवायविषयत्वाभावप्रसंगः । आत्मसमवायस्य संबधत्वेन संबधिभूतज्ञानावच्छिन्नत्वात् । घटस्य ज्ञान
 मिति प्रतीत्या घटावच्छिन्नस्वभावत्वं यथा ज्ञानस्य तथा ज्ञातो घट इति प्रतीत्या घटस्यापि ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेनासंभवश्चेति चेन्न ।
 आत्मसमवायस्य स्वविषयकज्ञानेन संबधिभूतेनावच्छिन्नत्वेऽपि न ज्ञानत्वेन तदवच्छिन्नता । किंतु संयोगादिसाधारणसंबधत्वेन
 दुःखादिसाधारणात्मसमवेतत्वेन वा । विषयस्तु न केनापिरूपेण ज्ञानावच्छिन्नस्वभावः । ज्ञातो घट इत्यादौ घटादेर्ज्ञानावच्छिन्नत्वे
 पिन तदवच्छिन्नस्वभावत्वं । दंडीदेवदत्त इत्यादौ दंडस्येव देवदत्ते ज्ञानस्यापि घटादौ विशेषणत्वमात्रत्वात् । ज्ञानं तु विषयावच्छिन्नस्व

भावं । विषयेणविनाज्ञानानिरूपणात् । ज्ञानमस्तीत्यादावपिसामान्यतोविषयोनिरूपकोस्त्येव । नजानामीत्यज्ञानेविषयवत् । ज्ञानंविनातुविषयोनिरूप्यतएव । घटोयं घटोयमित्यादि । एतदर्थमेवलक्षणेस्वभावपदमुपात्तमितिभावः ॥ यज्ज्ञानमिति ॥ यदीयत्वयत्संबंधित्वं । एतेनयदीयमितितद्धितस्ययद्विषयकत्वार्थेवात्माश्रयः । अर्थांतरस्यचाभावइतिनिरस्तं । वस्तुतो विषयत्वस्यसंबंधत्वमेवज्ञेयत्वात् । नतुविषयत्वेनेति । स्वभावः स्वरूपं । तथाचज्ञानस्वरूपमेवज्ञानस्यार्थनसहसंबंधः । सामान्यतश्चविषयिताज्ञानस्वरूपं । घटादिविषयतातुसंबंधिनाघटादिनानुगताज्ञानविशेषएव संयोगविशेषाएवधटादीनांसंबंधः । व्यवहारनिमित्तंचज्ञाननिष्ठमर्थसंबंधित्वं । नार्थनिष्ठज्ञानसंबंधित्वं । अतीतानागतव्यवहारानुरोधादितिबोध्यं । तदुक्तंबौद्ध धिक्कारे । लक्ष्यस्तावदत्रविषयविषयिभावः । सचप्रकाशस्यसतस्तदीयतामात्रनिबन्धनःस्वभावविशेषः । स्वभावत्वादवचनोपकारांतरमपेक्षते । तन्मात्राीयत्वादवचनान्यदीयइति । जन्यज्ञानविषयस्यलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यत्सन्निकृष्टेति ॥ ज्ञानासाधारणकारणासाधारणकारणप्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वं । आश्रयत्वंचतादृशसन्निकर्षानुयोगित्वं । तेनकरणेनाव्याप्तिः । आद्यस्यकारणांतरस्यप्रयोजनमाह ॥ नचैवमिति ॥ एवंलक्षणकरणेआकाशेतिव्याप्तिर्नैतल्यर्थः ॥ हेतुत्वेनेति ॥ कारणत्वस्यसन्निकर्षविशेषणत्वेनप्रथमतएवाभिधित्सितत्वादित्यर्थः । संपूर्णेपिदोषशंक्ते ॥ नन्वेति ॥ यद्यप्याद्यदृष्टापत्तिः तथापितादृशलिंगधर्मीभावरूपकरणसन्निकर्षाश्रयत्वेनपक्षस्वविषयत्वंस्यात् नलिंगिनः । तथाचतत्राव्याप्तिरित्यत्रतात्पर्य

यात् । अतएवक्वचित्पुस्तकेष्वकारोद्दश्यते ॥ अतीतादीति ॥ तथाचकारणपदेनैवोक्तादोषवारणमितिभावः । कारणपदो २३२।२

पादानेनाप्यात्मन्यतिव्याप्तिर्नेत्याह ॥ लिंगादीति ॥ द्वितीयस्यासाधारणपदस्यप्रयोजनं वक्तुं शंका मुत्थापयति ॥ नन्विति ॥

असाधारणेति ॥ आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयासाधारणपदस्य कारणविशेषणस्योपादानमित्यर्थः । प्रथमासाधारणप २३२।४

दप्रयोजनमाह ॥ तर्हीति ॥ सन्निकर्षस्यापीति ॥ मनस्यतिव्याप्तिवारणाय प्रथमासाधारणपदं सन्निकर्षणविशेषणमित्यर्थः ।

नचक्षुर्मनःसंयोगस्यापि चाक्षुषज्ञानासाधारणकारणत्वादुक्तदोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं । अर्थसन्निकर्षपर्यावच्छिन्ने मनःसंयोग २३२।५

स्य कारणत्वेन चक्षुर्मनःसंयोगस्य हेतुत्व एव मानाभावात्तदसाधारण्यस्य दूरापास्तत्वात् । एकैकं न वक्तव्यं कारणभावेनानतिप्रसंगत २३२।६

त्तदिन्द्रियमनःसंयोगरूपानेककारणतदवच्छेदककल्पने मानाभावाच्च । चालनीन्यायेन विनिगमनाविरहादर्थतत्सन्निकर्षादीना २३२।७

मपि हेतुत्वानपायाच्चेति वयमालोचयामः । ननु तत्संयोगतदाश्रयतत्समवायानामेव संयुक्तसमवायत्वाद्वाद्यादिसंयोगजन्येवा २३२।८

युस्य शवायूपनीतसूक्ष्मगतगंधादिसाक्षात्कारे वाद्यादीनां विषयत्वापत्तिरिति चेत् । योग्यसंनिकर्षस्य हेतुत्वेन वाद्यादीनां संयोग २३२।९

स्य तत्स्य शोदिग्रहे अहेतुत्वात् । साक्षादेव वाद्यादिस्य शोदिना इन्द्रियस्य संबंधसंभवाच्चेति दिक् । प्रत्यभिज्ञा विषये तत्तायामव्या २३३।१

प्तिपरिहरति ॥ प्रत्यभिज्ञायामिति ॥ यथाचनतस्याः स्मृतित्वं तथान्यतो वगंतव्यं । सन्निकर्षत्वेनाभिमतस्य संयोगादेरभा २३३।२

वात् । परोक्षज्ञाने अव्याप्तिपरिहरति ॥ लिङ्गेति ॥ तद्व्याप्ति ॥ तेन व्यापकता वच्छेदकावच्छिन्ने नपक्षमंधाविशेषवतालि २३३।३

गिनाव्याप्तयल्लिगेतेनसंबंधः । लिगलिगज्ञानयोल्लिगलिगव्याप्तिद्वारकःसंबंधोस्तीत्यर्थः । व्यापकतावच्छेदकव्यापकसंबंधादीनामप्युक्तक्रमेणलिगज्ञानेनसंबंधोस्त्येव । तेनव्यापकतावच्छेदकादीनामनुमित्यविषयत्वापत्तिरितिदूषणमनवकारोवेदितव्यं ॥ वाक्यज्ञानस्यचेति ॥ वाक्यार्थेनचितिशेषः । वाक्यज्ञानस्यवाक्यार्थेनसहवाक्यवाक्यार्थतात्यर्थद्वारकःसंबंधोस्तीत्यर्थः । नन्वेवंकूटलिगज्ञानजन्यानुमितेःसाध्यविषयकत्वंनस्यात् । तद्व्याप्तसंबंधाभावात् । तात्यर्थश्चभावगतवाक्यार्थस्यचात्सरवाक्यज्ञानजन्यज्ञानप्रतिविषयत्वंनस्यात् । ननुयथाशुक्रौरजतज्ञानप्रतिशुक्लेरविषयत्वंनतुरजतस्यतथोक्तस्थलषुसाध्यवत्त्वेनपक्षस्यवसंसृत्वेनपदार्थानामेवचविषयत्वंनतुसाध्यस्यसंसर्गस्येतिचेन्न । पक्षेणममंव्याप्तेःपदार्थैःसमंतात्यर्थस्यचाभावात् । नह्यसद्भातद्व्याप्तिस्तत्तात्यर्थान्भ्यांतज्ज्ञानयोःसंबंधःसंभवतीतिचेन्न । सर्वसामर्थ्यविकलस्याप्यसतोतीतादेरिवस्वज्ञानेनाभावादिनाचसंबंधस्यांगीकरणीयत्वात् । सर्वजनीनव्यवहारानुसारेणतथैवकल्पनस्योचितत्वात् । एवंधूलीपटलादौजायमानस्यवह्निव्याप्तधूमश्चमस्यासतापिताद्दशधूमेनसंबंधोस्त्येव । एवंतात्यर्थेणाप्यसतोश्चमस्यसंबंधोस्तीतिनोक्तदोषः । चक्षुरादेस्तुरजतेनासतासंनिक्षणंनसंभवतीतिशुक्रौरजतज्ञानंरजतविषयकमित्युच्यते । अनन्यगत्याज्ञानादेरतीतादिनेवासतासंबंधस्यांगीकारेपिनेद्रियादीनामतीतादिनेवासतासः । अत्रमतेअसताज्ञानसंबंधेपिनतस्यतद्विषयत्वमितितस्यालक्ष्यत्वाच्चतत्राव्याप्तिरितिसर्वमनवद्यं । नन्वेवंव्यापकतावच्छेदकतत्संबंधपक्षव्यापकसंबंधानामनुमितौ स्मर्यमाणस्यस्मृतौविषयत्वंनस्यादित्याशंकापरिहरति ॥ एवमिति ॥ यथाचैतत्तथावोचाम । संस्कारादेस्तद्विकर्षत्वाप्रसिद्धिपरिहरति ॥ नहीति ॥ किंविनि ॥

संयोगादेरादरणप्रत्यासन्नत्वार्थः । तच्चतत्तादेः संस्कारादिनापि संभवतीत्यर्थः । यद्यप्युक्तलक्षणोल्लिख्यज्ञानादेर्न प्रवेशस्तथापि क
 रणशब्देन ल्लिख्यज्ञानादेरपि परामर्शादस्ति चोद्यावकाशः । नित्यज्ञानविषयेऽव्याप्तिरिहरति ॥ इदंचेति ॥ तस्यालक्ष्यत्वाच्चत
 त्राव्याप्तिरित्यर्थः । जन्याजन्यज्ञानविषयसाधारणलक्षणमाह ॥ अथवेति ॥ यथाश्रुतस्य पाकजरूपरहिते वज्रादावव्याप्तत्वे
 पि तादृशयाः पृथिवीत्वजातेस्तत्रापि सत्त्वेन नाव्याप्तिरित्यर्थः । तथा ज्ञानकारणये सन्निकर्षाः तैः समानाधिकरणो ज्ञानावच्छेद
 कत्वस्य साक्षाद्वाप्योयोधर्मः सत्त्वादिसदेवाविषयत्वमित्यर्थकरणेन नित्यज्ञानविषये पि जन्यज्ञानविषये तादृश सन्निकर्षेण समाना
 धिकरणो ज्ञानावच्छेदकत्वस्य साक्षाद्वाप्योयोधर्मोऽस्तीति नित्यज्ञानविषये अव्याप्तिरित्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षेनासतो ज्ञानविषयत्व
 मिति ध्येयं ॥ इतीति ॥ इति कारणो नानुकूलतर्काभावोपपादनसमापनार्थः । तस्याग्रेसमाप्स्यमानत्वात् । किंतु दिगर्थः ।
 तथा हि दृग्दृश्ययोः स्वरूपसंबंध एवास्तु किमाध्यासिकसंबंधेनाकृतेन । ननु स्वरूपसंबंध इति कोर्थः । संबंधांतरमंतरेण विशिष्ट
 प्रत्ययजननयोग्यत्वं तदिति चेत् आत्मानं जानामीत्यादावव्याप्त्यापत्तेः । तत्र संबंधांतरस्य समवायस्य सत्त्वात् । अतीन्द्रियाभा
 वादावव्याप्त्यापत्तेः । न हितस्य विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वे मानमस्ति अन्यथा तेन विशिष्टप्रतीतिजननापत्तेः । किंच विशिष्टप्रती
 तिजननयोग्यत्वं धर्मोवासंबंधः तादृशस्वरूपद्वयमेव वा । आद्ये स्वरूपस्य संबंधव्याघातः । प्रतीतिघटितस्यास्य चाधुषादिज्ञाना
 गोचरत्वप्रसंगाच्च । द्वितीयेऽननुगमः । किंचैवमभावश्च मानुपपत्तिः । तत्रापि विशिष्टप्रतीतिसंभवे स्वरूपसंबंधस्य सत्त्वात् ।

नचप्रमात्वघटिततल्लक्षणं । वास्तवसंबंधसत्त्वप्रमात्वस्यापाद्यत्वात् । अन्यथातत्रतस्याप्रमात्वसंबंधाभावः । तस्मिंश्चतस्याप्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयादिति चेत् । मैवं । संबंधांतरमंतरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपस्य संबंधत्वात् । संयोगत्वावच्छिन्नस्य दंडीत्यादासंबंधत्ववत् । विशिष्टबुद्धिश्चावच्छेदकाविषयिण्येवावच्छेदसंबंधविषया । अतो न स्वरूपसंबंधगोचरविशिष्टबुद्धेश्चाधुषत्वनिरोधः । न च तर्ह्यभावप्रमाभ्रमयोः स्वरूपद्वयमात्रविषयत्वाविशेषात् भ्रमव्यवहारानुपपत्तिरिति वाच्यं । घटाभाववति घटाभावज्ञानत्वेन तर्हि भ्रज्ञानत्वेन च व्यवस्थापपत्तेः । न न्वतिरिक्ताविषयत्वे तस्यैवानुपपत्तिः । न हि भवद्रीत्या तस्योभयात्मकत्वेन तदुभयसत्त्वेन व्यधिकरणप्रकारत्वरूपभ्रमस्यैवाभावे भ्रमतदन्यत्वाभ्यां व्यवस्थासंभवतीति चेन्न । घटाभावाभावस्य घटत्वेन तद्वति घटाभावज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारत्वसंभवात् । किंच भ्रमस्य यद्वस्तुगत्या घटवत् स विषयः । न तु प्रमाया इत्यरिक्ताविषयत्वमस्यैव न चार्तीन्द्रियाभावे व्यप्तिः । अत्यंताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं प्रागभावादौ प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं अन्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतावच्छेदकं । तदवच्छिन्नत्वं च विशिष्टप्रतीत्यजनकेऽप्यर्तीन्द्रियाभावमुलभं । न ह्यरण्यस्य दंडो न घटजननस्वरूपयोग्यइति । न नु नित्यस्यातीन्द्रियाकाशाल्यंताभावादौ विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्ववश्यं विशिष्टप्रत्ययजनकत्वप्रसंगः । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारिसमवधाननियमादिति चेन्न । नियमासंभवेतः । नित्यस्यान्यथाकरणसामर्थ्यस्य ईशसंविधिनस्तथाविधेश्वरच्छाविरेहेण कार्यानुपधानदर्शनात् । न चाकार्याभावे तथाविधसामर्थ्यसत्त्वे मानाभावः । ऐश्वर्यस्यैव तत्र मानत्वात् । श्रूयते च सर्वस्य

वशीसर्वस्येगानइति । तस्माद्भावादाविविषयेणस्वरूपसंबंधएव नत्वाध्यासिकःसः ॥ २१ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुधैःपक्षयुग
 युजि । न्यायामृततरंगिण्यामध्यस्तत्वंनयुक्ता ॥ दृक्दृश्यसंबंधानुपपत्तिभंगः ॥ २२ ॥ दृश्यस्यदृग्गन्धस्यस्त्वेषाप्रति
 भासिकस्थलइवईन्द्रियसन्निकर्षायोगेनत्वदुक्तप्रतिकर्मव्यवस्थायोगादितिवक्तुंप्रस्ताति ॥ यच्चोक्तमिति ॥ कुल्या कृत्रिमजलप्र
 वाहः । केदाराः क्षेत्राणि ॥ २३ ॥ अतएवविषयाकारेणपरिणमते । तैजसं । अतएवचक्षुरादिसूक्ष्मद्वारेणनिर्ग
 च्छति । तत्र एतादृशीवृत्तिरितिमते ॥ जीवचैतन्यमिति ॥ सर्वगतपरिच्छिन्नमितिमतद्वयमित्यन्वयः । अविद्यायाःस
 र्वगतत्वात्तदुपाधिकोजीवोपिसर्वगतइत्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ अंतःकरणस्यासर्वगतत्वात्तदुपाधिकोजीवोपितथेत्यर्थः ॥
 तत्राद्यइति ॥ जीवचैतन्यस्यसर्वगतत्वात्तत्रैवविषयस्याध्यस्तत्वेनजीवचैतन्यमेवविषयप्रकाशकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ सर्वगतंत्वपक्ष
 इति ॥ असर्वगतत्वपक्षेत्वनावृत्तमेवेतिबोध्यं ॥ विषयेति ॥ विषयेणसहोपरागःसंश्लेषविशेषः । सचवृत्तिद्वारकः । आवर
 णविरहस्यस्वतःसिद्धत्वादितिभावः ॥ २५ ॥ आवरणेति ॥ स्वतएवचैतन्यमुपरज्यतइतिनोभयार्थावृत्तिरितिभावः । परिच्छिन्नत्व
 पक्षेवृत्त्युपयोगमाह ॥ परिच्छिन्नत्वमिति ॥ ब्रह्मचैतन्येविषयस्याध्यासात्तदेवविषयप्रकाशकं । जीवोपाधेरंतःकरणस्यपरिणा
 मेचवृत्त्याब्रह्माकारयाविषयाधिष्ठानब्रह्मचैतन्येय्यावृत्तेजीवब्रह्मचैतन्ययोरेकांतःकरणोपाधियुक्तत्वेनब्रह्मचैतन्येनसहजीवचैत
 न्यस्याभेदाभिव्यक्त्याजीवोपिघटप्रकाशकोभवतीत्यर्थवतीवृत्तिरितिभावः । वृत्तिविषयोपरागार्थेतिपक्षमुपपादयति ॥ अना

२३६।३

वृत्तत्वं पक्षइति ॥ ^{२३६।३}वृत्त्येवति ॥ स्वतइतिशेषः । ननुवृत्तिरुपरगार्थेतिनयुक्तं । असंगस्यापिचैतन्यस्यवृत्त्येवविषयणाप्युपरा-
 गसंभवात् । गोत्वदृष्टांतोप्ययुक्तः तस्यसाक्षादिमद्वयत्तुपरगोनामतज्ज्ञेयत्वं । ब्रह्मतुनवृत्त्याज्ञायते । किंतुतयाघटादिज्ञान-
 रूपंब्रह्मभवति । प्रमादृष्टांतोप्ययुक्तः । तस्याः प्रकाशकत्वंनामविषयदेशस्थतमोनिवर्तकत्वमेवनान्यत् । एवंप्रभारूपसंसर्ग-
 तमोनिवर्तयतीरूपंप्रकाशयतीत्युच्यते । तथाआकाशगंधरससंसर्गितमोपिनिवर्तयतीआकाशादीनपिप्रकाशयत्येव । नह्याका-
 शादिसंसर्गितमोनिवर्तयति । अन्यथातद्देशरूपप्रकाशोपिनस्यादित्यतःउदाहरणान्तरमाह ॥ ^{२३६।४}केवलेति ॥ तथाचविषयप्र-
 काशनशक्तिरेवविषयोपरगः । सचचैतन्यस्यवृत्त्यधीनइतिवृत्तिरुपरगार्थेतिभावः । वृत्तिरावरणाभिभवार्थेतिपक्षमुपपाद-
 यति ॥ ^{२३६।६}आवृत्तत्वति ॥ ननुजीवचैतन्यमसर्वगतमितिपक्षेतदनावृत्तमित्यङ्गीकारादावरणविरहस्यस्वतःसिद्धतयावृत्तिव्यर्थेति
 शंकापरिहरति ॥ ^{२३६।७}परिच्छिन्नत्वपक्षइति ॥ एतच्चोपपादितं ॥ ^{२३६।९}ब्रह्मचिच्चेपीति ॥ अस्मिन्पक्षेब्रह्मचित्येवविषयाध्यासादि-
 तिभावः ॥ ^{२३६।९}जीवचिच्त्वमिति ॥ विषयानुभवस्येत्यनुषंगः ॥ इतीति ॥ इतिशब्दः प्रकाशवचनः । वृत्तिविषयोपरगार्थेतिप-
 क्षेआवरणाभिभवार्थेतिपक्षेप्रमातृजीवचैतन्यस्यविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थेतिपक्षेचितपक्षत्रयेपीत्यर्थः ॥ ^{२३६।९}प्र-
 तिकर्मेति ॥ व्यापकचैतन्येऽध्यासेपितस्यघटादिकंक्रमप्रतिनियमइत्यर्थः ॥ तन्नेति ॥ स्यादितिशेषः । इतिचयदुक्तंतद्वस्या-
 दितिपूर्वणान्वयः । इदमस्यदृग्गद्व्यस्तत्वेप्रातिभासिकस्थलइवइंद्रियसन्निकर्षाधीनाप्रतिकर्मव्यवस्थानस्यादित्यर्थः । ननुवृत्तेः

पूर्वमेव घटादीनां चैतन्ये ध्यासेन प्रातिभासिकवैलक्षण्यमित्यत आह ॥ स्वसन्निकृष्टेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वघटादेः सत्त्वे प्रतीतिमात्र
 शरीरत्वाभावेन तस्य कल्पितत्वव्यापकस्य घटादेः सकाशाद्विवृत्तौ प्रतीतिमात्रशरीरत्वस्य व्याप्यभूतं यत्कल्पितत्वं तदपि घटादेन
 स्यादित्यर्थः । यद्वा सर्वस्यापि दृश्यस्यैकस्या दृश्यस्य स्तत्वे प्रकाशसंकर्यमाशंक्यवृत्तिद्वारा प्रतिकर्मव्यवस्थयानसांकर्यमिति यच्चोक्तं
 परैस्तन्नेति यथान्यासमेव वाक्यार्थः । विषये द्वियसन्निकर्षे बाह्ये द्वियद्वारा निस्सृतांतः करणीयविषयाकारवृत्तौ प्रातिबिंबितचैतन्ये
 नाभिव्यक्तं विषयाधिष्ठानचैतन्यं घटादिज्ञानमिति परप्रक्रियाक्रमेणापाकर्तुं प्रथमं सन्निकर्षदूषयति ॥ खेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वघटा
 देः सत्त्वे कल्पितत्वायोगः असत्त्वे सन्निकर्षयोग इत्यर्थः । ननु कल्पितस्यैकः सामान्यधर्मः कल्पितत्वं ॥ २९७१९ ॥ अन्यस्तु प्रातिभासिकत्वं वि
 शेषधर्मः तत्र विशेषस्यैव प्रतीतिमात्रशरीरत्वं प्रातिव्याप्यतानान्यस्येत्याशंक्यपरिहरति ॥ न चैति ॥ कल्पितत्वविशेषः कल्प
 तत्वात्सकाशाद्विशेष इत्यर्थः । यथा श्रुते प्रातिभासिकत्वस्य कल्पितत्वे अवृत्तेर्न तस्य तद्विशेषत्वमिति ध्येयं ॥ गौरवादिति ॥ य
 दपि कल्पितत्वप्रातिभासिकत्ववृत्तिधर्मयोस्तत्तद्वृत्तिव्याप्त्यवच्छेदकयोर्नैकत्र समावेश इति न नीलधूमादिवद्गौरवमव्याप्यताबी
 जं संभवति तथापि सामान्यस्यैव व्याप्यत्वे संभवेति न विशेषस्य तत्त्वं । यथा कर्तृजन्यत्वव्याप्यं जन्यत्वमेव न तु शरीरजन्यत्वमि
 ति भावः । नन्वपर्वतीयधूमे धूमत्वस्यापर्वतीयधूमत्वस्य च व्याप्यतावच्छेदकत्वेन प्रसक्तस्य गुरोस्त्यागेन धूमत्वस्य लघोः तदवच्छे
 दकत्वे सिद्धे धूममात्रस्य बहिर्व्याप्यत्वं । प्रकृते तु न तथैत्यनुशयेन दृष्टान्तरमाह ॥ अप्रामाणिकत्वादिकमिति ॥ प्रातिभा

सिकत्वस्यैवेति ॥ ननुकल्पितत्वस्येत्यवशब्दार्थः । तथाचकल्पितत्वेनाप्रामाणिकत्वानुमानंनस्यादित्यर्थः । ननुकल्पितत्व

सव्यापकंनप्रतीतिमात्रशरीरत्वं । येनतन्निवृत्त्यातद्विवर्तते । किंतुज्ञाननिवर्त्यत्वस्येत्याशङ्क्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ दोषप्र

युक्तमानत्वमादिशब्दार्थः ॥ प्रतीतिमात्रेति ॥ तस्यापितद्व्याप्यत्वादितिभावः । ननुकल्पितस्यापिदृश्यस्यप्रतीतिःसर्व

सिद्धा । साचतर्दिद्वयसंनिकर्षविनानुपपन्नेतीन्द्रियसंनिकर्षार्थस्वज्ञानात्पूर्वदृश्यस्यसत्त्वमाक्षेप्यतीत्यतआह ॥ प्रतीतेस्त्विति ॥

अन्यथोपपन्नायादृश्यप्रतीतेर्नतदाक्षेपकत्वमित्यर्थः । ननुकल्पितत्वाविशेषपिपणिवीथीस्थरूपस्यशुक्तिरूपस्यचपरीक्षित

त्वापरीक्षितत्वाभ्यांस्थायित्वास्थायित्वरूपविशेषसिद्धस्वज्ञानात्पूर्वसत्त्वमेतस्यतीत्यतआह ॥ व्यावहारिकत्वस्येति ॥ स्याधि

त्वादेरित्यर्थः ॥ आंतीति ॥ स्वप्नेपिपरीक्षादेःसत्त्वादितिभावः । दृश्यस्यदृश्यनध्यासायदृशनिरूपयति ॥ तत्तदिति ॥ अ

परोक्षेति ॥ तस्यांचनेयस्याध्यासइतिभावः ॥ उक्तमिति ॥ दृश्यत्वभंगइतिशेषः ॥ अभिव्यक्तमिति ॥ एतच्चावरणदशा

व्यवच्छेदाय ॥ अपरोक्षैकरसेति घटादिसंबंधेपिनपटादीनामापरोक्ष्यथा तथाचैतन्यसंबंधेपिनस्यादितिशंकापरिहाराय ।

ननुपरोक्षस्थलेपरोक्षवृत्त्युपरक्तचैतन्यप्रकाशः । नतुवृत्तिः । अप्रकाशरूपांतःकरणपरिणामरूपायास्तस्याःप्रकाशत्वमानाभा

वात् । नचतत्रतद्विषयस्यापरोक्षप्रसंगः । विषयचैतन्याभिव्यक्तावेवविषयस्यापरोक्ष्यं । नहिपरोक्षस्थलेतदस्ति । विषयेन्द्रि

यसन्निकर्षाभावेनविषयपर्यंतवृत्तेरगमनात् । अंतरेवतत्रधीसमुल्लासात् । अपरोक्षस्थलेतुप्रमातृचैतन्याभेदाभिव्यक्ताधिष्ठा

नचैतन्योपरागेविषयेस्ति । अतएवतत्रविषयस्यापरोक्ष्यं । एवंचापरोक्षस्थलेपिवृत्तिर्नविषयप्रकाशः । नतरापरोक्षस्थलइ
त्याशंक्यप्रथममपरोक्षवृत्ताप्रकाशत्वमाह ॥ वृत्तेरेवेति ॥ ^{२३८/१५}यथेच्छोपादानेअतःकरणेअविद्यमानमपीच्छात्वं तदुपादेयायामि
च्छायामस्ति तथाप्रकाशत्वमपिवृत्तावस्त्वित्यर्थः । ननुअपरोक्षवृत्तेरस्तुप्रकाशत्वं ननुपरोक्षवृत्तेःप्रकाशत्वमित्यतआह ॥
अन्यथेति ॥ परोक्षवृत्तेरप्रकाशत्वइत्यर्थः । तद्वित्ज्ञानत्वंपरामृश्यते । तेन अपिशब्दःसंबध्यते । तदपि ज्ञानत्वमपि । प
रोक्षानुभवस्यनस्यादित्यर्थः । यथाश्रुतेनपरोक्षस्थलेपिवृत्तेरप्रकाशत्वस्यपरेणाशंकितत्वादसंगतिःस्यादितिबोध्यं । तस्माद्रुत्ति
भिन्नघटादिज्ञानेउक्तप्रक्रियायांमानाभावात्सर्ववृत्तिरेवघटादेर्ज्ञानंप्रकाशश्च । तस्यांचनज्ञयस्याध्यासइतिभावः । वृत्तिभिन्नं
घटादिज्ञानमस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ एकस्याएववृत्तेरुभयरूपत्वंविरुद्धमितिभावः ॥ ^{२३९/१२}क्रियैक्यइति ॥ वृत्तेर
कत्वेपितस्यातिपादकशब्दभेदात्कमसंबंधप्रतीत्यप्रतीतिनविरुद्धेतिभावः । धात्वोः जानातिकाशत्योः । उपरागः संबधः ।
ननुअर्थैक्यशब्दभेदमात्रेणनोभयमसंभवः । करोतिप्रयततइत्यादावपिनार्थक्यं । अनुकूलयत्नोहिहृञ्धात्वर्थः । यत्यर्थस्तुय
त्नमात्रं । एवंगत्यर्थउत्तरसंयोगफलकःसंदः । चलत्यर्थस्तुसंदमात्रमिति । भवं । भावनैक्येपिनामपदाख्यातपदाभ्यांकार
कान्वयायोग्यतदन्वययोग्यरूपभायनायाःप्रतीतेराधोपितत्वात् । नहिभवतियोगेनभावनेति भवतिनयुगेनकुर्त्यादिति । त
दुक्तंवातिके । यस्मादाख्यातशब्दस्यनव्यत्तयाकृतिवाचितेति । प्रत्ययोभावनायाःव्यक्तिमाकृतिवानवदति । किंतुअव्यपदे
इयांभावनानावदतीत्यर्थः । एकमवचकारकंकारकांतरान्वयायोग्यतदन्वययोग्यचविभक्तिकारकशब्दाभ्यामभिधीयत । नहि

यागेनेत्यत्रतृतीयाभिहितेकारकेकारकांतरान्वयोस्ति । कारकशब्दाभिहितेतुकारकेकारकेणेति कारकांतरान्वयोद्देश्यते । तदुक्तं वार्तिके । कृदन्तेन हि कारकविशिष्टद्रव्यमेवोच्यते न विभक्तिवत् निष्कृष्टशक्तिः तथा च करणकरणेन करणायैति कारकांतरयोर्गोद्देश्यत इति करोति यत तयो रपि न भिन्नार्थत्वं । उभयोरपि यत्तत्त्वात् । तदुक्तं मणौ कृजो यत्तत्त्वात् तत्त्वात् तद्वि वरणात् तस्यापि यत्तत्त्वात् इति कुसुमाजलावप्युक्तं कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थायत्न एव कृतिः पूर्वापरस्मिन् सैव भावनेति । यत ते भावेन डिप्रत्यये यत्न इति भवति । करोतेः क्तिन कृतिरिति भवतीति यत्न कृत्योरेकत्वाच्च तयोरेकार्थत्वमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ शब्दस्वभावानादर इत्यर्थः । परिणतेः परिणामस्य अकर्मकत्वात् । घटः परिणमत इत्यकर्मकधातुप्रयोगविषयत्वात् । यद्यपि न मतिः सकर्मकः तथाप्यर्थान्तरैर्वर्तमानोऽकर्मकः । यथाहुः धातो रर्थान्तरैर्वृत्तेरित्यादि । सकर्मकज्ञानत्वं सकर्मकज्ञानातिप्रयोगविषयत्वं । तथा च वृत्तेः परिणामत्वं वा सकर्मकज्ञानातिप्रयोज्यत्वं वा न स्यादित्यर्थः । ननु एकस्य सकर्मकत्वाकर्मकत्वे एकलपेण विरुद्धे । नतु रूपान्तराणि । मानाभावात् । यथा स्थिते र्कर्मिकाया अप्यगमनत्वेन सकर्मकत्वं तथा परिणतित्वेन कर्मिकाया अपि वृत्तेः ज्ञानत्वेन सकर्मकत्वं भविष्यतीति चेत् न । अत्रापि ज्ञानत्वप्रकाशत्वाभ्यामुभयरूपतोपपत्तेः । न च तयो रभेदः । तेजो ज्ञानयोः साधारणस्योपाधिरूपस्य प्रकाशत्वस्य तथापि वक्तव्यत्वात् । अत एव विवरणे दीपप्रभादृष्टांतीकृताऽविद्यानुमाने ॥ २१९ ॥ अतीतिमिति ॥ वृत्त्यतिरिक्तचैतन्यरूपज्ञानस्य प्रकाशत्वे अतीतिचैतन्यरूपज्ञानाभावेन प्रकाशाभावादतीतिप्रकाशत इति धीर्न स्यादित्यर्थः । यथा च परोक्षस्थले चिद्रूपज्ञानाभावः तथोक्तं । घटादिषु वृत्त्यतिरिक्तचिद्रूपज्ञानाङ्गीकारे मदिष्टसिद्धिरित्याह

॥ एवंचेति ॥ अन्यद्वारा वृत्तिद्वारा । तदुपरक्तत्वं अनुभाव्येन संबद्धत्वं । तस्मिन् अनुभाव्यप्रति । आदिशब्देन मुख्याज्ञा
 नाविरोधिनोपि मुख्यज्ञानत्वादिदृष्टविरुद्धं । इच्छादिषु यादृशं साक्षादेवेत्यभाषणोपरक्तत्वं इत्यभाषणप्रत्ययानावृतत्वं इत्यभाषणोद्वेषवि
 रोधित्वं दृष्टं तदपेक्षया विरुद्धमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ दृष्टविरुद्धस्यापि कल्पन इत्यर्थः । ननु तमेव भातमनुभाति सर्वमिति श्रुत्या
 ब्रह्मप्रकाशमानमनुसृत्य सर्वस्य प्रकाश उच्यते । अतश्चिद्रूपघटादिज्ञानं सिध्यतीत्यत आह ॥ तमेवेति ॥ मुंडके न तत्र सूर्योभा
 तिनचंद्रतारकनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः । तमेव भातमनुभाति सर्वमित्यत्र प्रकृतस्य सूर्यप्रकाशस्येत्यर्थः । ननु सर्वशब्देन
 कारणाभावे सूर्यादिमात्रग्रहो न युक्तः तस्य सर्वोपस्थापकत्वादित्यत आह ॥ सर्वशब्दस्येति ॥ नित्यातींद्रियस्येति ॥ अ
 तीतादिषु वर्तमानतादशायांचित्प्रकाशत्वेपि नित्यातींद्रिये सर्वदापि चित्प्रकाशत्वाभाव इत्यभिप्रायः ॥ प्रकृतेति ॥ अस्य
 लोकस्य कागतिरित्यादाविदंशब्दः प्रकृतपर इति प्रकृतां पृथिवीं वकिप्रश्नश्च सर्वनामयदिति वदद्भिर्भवद्भिरप्यंगीकारात् । तस्य
 भासासर्वमिदं विभातीत्यत्रेदंशब्दस्य प्रकृतपरत्वे सिद्धे तदेकार्थस्यापि सर्वशब्दस्य प्रकृतसूर्यादिपरत्वं न घटादिपरत्वमपीत्यर्थः ॥
 यदादित्येति ॥ यदादित्यगतं तेज इत्यादि सूत्रोदाहृतस्मृतौ सूर्यादितेजसां भगवद्धीनत्वरूपतत्संबधित्वस्यैवोक्तेरित्यर्थः ॥ श
 तृप्रत्ययस्येति ॥ कर्त्रर्थे लडादेशत्वाच्छतुर्भानकर्तृपस्थापकत्वं तस्येति षष्ठ्या तत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो भासासहसंबधो बोध्यते । भान
 रूपे ब्रह्मणि भानकर्तृत्वभानसंबधस्याप्यसंभवात्तयोरनुपपत्तिः ॥ प्रपंचइति ॥ तमेव भातमनुभाति सर्वमित्यत्र प्रपंचकर्तृकभा

नरूपक्रियायाः भ्रातमिति ब्रह्मज्ञानक्रियातोभेदावगमादनुशब्दस्याप्यनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ गच्छन्तमिति ॥ अथातोऽग्निमग्निष्टो
 मेनानुयजंतीत्यादौ सजातीयक्रियाभेदाभावेऽप्यनुशब्दद्व्योतितावधेः सकाशात्तदन्वितार्थस्य भेदोऽस्येवेति भावः । अतः करणस्य
 चक्षुरादिद्वारेण बहिर्निर्गमनं दूषयति ॥ अस्तुवेति ॥ ननु परोक्षैवलक्षण्यायां तः करणस्य बहिर्निर्गमनं भविष्यतीत्यत आह ॥ प
 रोक्ष्यादिति ॥ परोक्षस्थले त्वन्मते विषयस्याभिव्यक्ता परोक्षैकरसचिदुपरागाभावादपरोक्षस्थले च तत्सत्त्वात् परोक्षपरोक्षयोर्वैल
 क्षण्यं स्यादित्यर्थः । ननु विषयस्य वृत्तिसंबन्धविना तस्याचिदुपरागएव न संभवति । साक्षाद्यवच्छिन्नगोत्वाद्युपरागवद्द्रुत्यवच्छिन्न
 एव चिदुपरागसत्त्वादित्यत आह ॥ चिदिति ॥ अपरोक्षेति ॥ इन्द्रियसंनिर्गमजन्मन्यावृत्त्या बहिर्निर्गमनं विनाप्यन्तरे विष
 याकारेण परिणतया विषयस्य इन्द्रियसंनिर्गमद्वारा संबद्धत्वमात्रेण तस्मिन् निरुक्तचैतन्योपरागसंभवाद्वृत्त्यवच्छिन्नएव तदुपरागइति
 कल्पने मानाभावइत्यर्थः । ननु विषयसंबन्धविना वृत्ते विषयावरणनिवर्तकत्वं न संभवति प्रमायां तथा दर्शनादित्यत आह ॥
 नत्विति ॥ तुशब्दश्च शब्दार्थः । तदाकारत्वमुक्तहेतुमुच्चिनोति । आवरणनिवर्तकत्वे तदाकारत्वतंत्र ॥ ननु तत्संश्लेषः । ज्ञा
 नस्य प्रभापेक्षया वैलक्षण्यादिति भावः । वृत्तिसंश्लेषस्यावरणनिवर्तकत्वादौ प्रयोजकत्वे बाधकमाह ॥ नत्रादिति ॥ मम मते तु नेत्रस्य
 कज्जलादावति सामीप्यदोषात् परमाण्वादौ च महत्त्वविशेषादिकारणविरहाद्वत्तदाकारवृत्तिरिति न दोषइति भावः । अस्तु तर्हि म
 म मतेऽपि तदाकारत्वमपि तत्रामित्यत आह ॥ द्योतिरिति ॥ संश्लेषतदाकारत्वयोः । नन्वस्तु तदाकारत्वार्थमेव बहिर्निर्गमनं । बहि

२२०।९

२२३।९

२२३।९

२२३।२

२२३।२

२२३।४

निर्गमनेन विषयसंश्लेषसतितदाकारतायाः जायमानत्वादित्यत आह ॥ तदाकारत्वस्येति ॥ तदाकारतायां तत्संश्लेषस्य प्रयोज
 कत्वेपरोक्षवृत्तौ तदाकारत्वं न स्यादित्यर्थः । मनसो बहिर्निर्गमनं व्यभिचारिचेत्याह ॥ नचेति ॥ घटमान इति ॥ बहिर्निर्गच्छ
 न्मनःसंनिकर्षाभावेनेत्यर्थः । बहिर्निर्गत्य विषयमाश्लिषंत्या एव वृत्तौ विषयावरणनिवर्तकत्वमिति नियमानं गीकारावश्यक इत्याह
 एवंचेति ॥ तन्निष्पत्तिमांगीकारो दोषमप्याह ॥ चक्षुरिति ॥ नियतेति ॥ न च त्वर्गिन्द्रियस्य सर्वेन्द्रियगोलकाधिष्ठानत्वात्तत्तदि
 द्रियगोलकद्वारा बहिर्निर्गमनं तस्य संभवतीति वाच्यं । इन्द्रियांतरगोलकस्येन्द्रियांतराधिष्ठानत्वे मानाभावात् । एकस्मिन् गोल
 के एकैकद्रियस्यैव श्रुतिप्रसिद्धत्वात् । ओषधिवनसतयो लोमानिभूत्वात्वचंप्राविशन्निति नियतस्य गोलकांतरासंकीर्णस्य त्वक्स्थान
 त्वात् । तस्मान्न त्वर्गिन्द्रियस्य गोलकांतरद्वारा बहिर्निर्गमनं ॥ अन्यथेति ॥ नियतगोलकाभावेऽपि बहिर्निर्गमने । चैतन्यघटा
 दिज्ञानमित्येतद्दृष्टयितुं प्रस्ताति ॥ अस्तुवेति ॥ घटप्रकाशत्वेनाभिमतं चैतन्यं पृच्छति ॥ तथापीति ॥ धीस्था वृत्तिस्था ।
 ब्रह्मचैतन्यं साक्षाज्ज्ञातो घट इत्यादिरूपः ॥ परागिति ॥ व्याख्यातमेतत् ॥ अभिव्यक्तमिति ॥ अपगतावरणं सत्सा
 क्षिचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तमित्यर्थः । अतालिका न्यथाभावो विवर्तः ॥ आध्यासिकेति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्ये घटादीनां
 ज्ञानेतेषामनध्यासादित्यर्थः ॥ आवश्यकेनेति ॥ विषयविवर्ताधिष्ठानचैतन्यावरणनिवृत्त्यर्थमवश्यवक्तव्येनेत्यर्थः । न च
 विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव तत्प्रकाशकमिति नियमात्तथैति वाच्यं । अंतःकरणपरिणामस्य विषया

कारत्वंदूषयति ॥ किंचेति ॥ त्वयैवेति ॥ विषयत्वनिरुक्तिदूषयेत्यर्थः ॥ तयोरेति ॥ तदाकारत्वेनहिअस्तीत्यादितद्विषय
व्यवहारप्रतिबंधकाज्ञाननिवृत्त्यादिभवतीत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ प्रयोज्यप्रयोजकयोरैकत्वनसंभवति । आत्माश्रयादित्यर्थः ।
ननुनात्माश्रयः । तादृशाज्ञाननिवर्तनयोग्यत्वंतदाकारत्वं । तथाचतन्निवृत्तिजननयोग्यतारूपणतदाकारत्वेनतादृशाज्ञाननि
वृत्तिरूपफलंभवतीत्यंगीकारादितिचेत् । मैवं । उक्तयोग्यत्वस्यतादृशाज्ञाननिवृत्तिघटितत्वेनतांप्रत्यप्रयोजकत्वात् । तोयत्वपि
पासोपशमनसामर्थ्योस्तुपरस्परघटितत्वादितिभावः ॥ साकारेति ॥ विज्ञानवादिमतेतथात्वादित्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥
हेतुरपरामर्शोयं नोपसंहारः ॥ पक्षत्रयमिति ॥ अविद्योपाधिकंसर्वगतजीवचैतन्यमविद्यानावृतंविषयप्रकाशकं । वृत्तिस्तुजी
वचैतन्यस्यविषयोपरागार्थेत्येकःपक्षः । उत्तरूपजीवचैतन्यमविद्यावृतंविषयप्रकाशकं । वृत्तिश्चावरणाभिभवाथैतद्वितीयः
पक्षः । अंतःकरणोपाधिकमसर्वगतजीवचैतन्यनविषयप्रकाशकं । किंतुब्रह्मचैतन्यंतथा । वृत्तिस्तुविषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्य
नप्रमातृजीवचैतन्याभेदस्याभिव्यक्त्यर्थैतद्वितीयःपक्षः । इतिपक्षत्रयमभ्ययुक्तं । तत्रहेतुःतस्मादिति । उक्तरीत्याचैतन्यस्यध
टप्रकाशकत्वायोगादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ विषयदृक्जीवचैतन्यमितिपक्षइत्यर्थः । विशिष्टे घटादिविशिष्टे ॥ दृग्गति ॥ अ
ध्यस्तस्यघटादेस्तदधिष्ठानस्यब्रह्मणश्चिन्मात्रस्यचविषयदृक्जीवचैतन्याद्ब्रह्मत्वादित्यर्थः । ननुविषयाध्यासोविषयविविशिष्टजी
वचैतन्यएवेत्याध्यासिकसंबंधसिद्धिरित्यतआह ॥ कल्पितत्वादिति ॥ अध्यस्तानधिकसत्ताकत्वाध्यासाधिष्ठानमित्यर्थः

॥ अतएवेति ॥ ^{२२४।१}विषयदृक्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षेविषयाध्यासोजीवेवाचिन्मात्रेवानसंभवति । आध्यासिकसंबंधासिद्धिरित्युक्त
 हेतोरित्यर्थः । ननुविषयदृक्ब्रह्मचैतन्यमितिपक्षेब्रह्मचैतन्यएवविषयाध्यासोस्तु । एवंचनाध्यासिकसंबंधासिद्धिरित्याशंक्यवि
 षयाध्यासाधिष्ठानत्वेनविषयदृक्त्वेनचाभिमतंब्रह्मसंविशेषनिविशेषवेतिविकल्प्यआद्योदोषमाह ॥ ^{२२४।२}सविशेषस्येति ॥ द्विती
 येदोषमाह ॥ ^{२२४।३}शुद्धस्येति ॥ जगतोप्रकाशःस्यादित्यर्थः ॥ ^{२२४।३}अनवच्छिन्नस्येति ॥ मूलाविद्यानिवृत्त्यभावेनसर्व
 तआवरणाभिभवाभावेपिघटाद्यवच्छेदेनावरणाभिभवसंभवादांध्यविरहउपपद्यतइत्यर्थः ॥ ^{२२४।३}अवच्छिन्नस्येति ॥ वृत्त्याभि
 भूतावरणस्यैवघटाद्यवच्छिन्नस्यघटादिदृक्त्वमित्यायातं तस्यचनतदधिष्ठानत्वंतत्रेहेतुः कल्पितत्वेनेति । अध्यस्तानधिकस
 ताकत्वादित्यर्थः ॥ ^{२२४।४}आत्माश्रयेति ॥ घटस्यघटाधिष्ठानकोटौप्रवेशादित्यर्थः । घटाध्यासेनघटस्वरूपेसिद्धेचैतन्यस्यघटाव
 च्छिन्नत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचतादृशेधिष्ठानेघटाध्याससिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोपिदृष्टव्यः । ननुशुद्धचैतन्यमेकमेव । तदेवाधि
 ष्ठानं । तत्रावच्छेदकमविद्यादिकंनतदधिष्ठानकोटौप्रविशति । ततो नकल्पितत्वादितिशेषः । ^{२२४।५}वृत्त्यापगतावरणेशुद्धेप्रकाशमा
 नेतत्राध्यस्तंजगदिप्रकाशतइतिनतदांध्यं । नाध्यासिकसंबंधस्यातंत्रत्वमित्यतआह ॥ ^{२२४।५}विशिष्टेति ॥ तद्वैयर्थ्यादिति ॥
 चरमवृत्तिवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननुनचरमवृत्तिवैयर्थ्यं । उपाध्यविषयकब्रह्मस्फुरणस्यचरमवृत्तिप्रयुक्तत्वेनतस्याःसाफल्यत् ।
 इदानींतनस्फुरणस्यसप्रकारकत्वेनोपाधिविषयत्वात् । एकैधवानुद्रष्टव्यमितिश्रुतिबलात्स्वसमानविषयकज्ञानादेवाज्ञाननि

2249

अचाक्षुषस्याप्याकाशादेःप्रतिबिंबितत्वदर्शनादितिचेत् । मैवं । उद्भूतरूपवत्त्वविशेषातिरिक्तस्यस्वच्छत्वस्याभावादाकाशस्यप्र
 तिबिंबोसिद्धएव । प्रभामंडलस्यैवजलादौप्रतिबिंबनात् । आकाशस्यापिरूपित्वाच्च । अन्यथावाद्यादेरपिप्रतिबिंबनापत्तेरिति
 २२५।४
 भवः ॥ तदोत्तमनेति ॥ वृत्त्यात्मनेत्यर्थः ॥ सर्वत्रेति ॥ तथाचाभिव्यक्तत्वरूपोपरक्तत्वस्यचितःसर्वत्रसत्त्वेनचितःस्वतोवृत्तिमा
 २२५।३
 त्रोपरक्तत्वमितिप्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । तदंतस्थत्वं वृत्त्यंतस्थत्वं ॥ प्रभायाइति ॥ यथाप्रभारूपमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोरूपोपरक
 त्युच्यते तथाचिदपिवृत्तिमात्रप्रकाशकत्वेनस्वतोवृत्त्युपरकेत्युच्यतइत्यर्थः । प्रभायारूपमात्रप्रकाशकत्वेनारूपमात्रदेशस्थ
 तमोनिवर्तकत्वरूपज्ञाननिवर्तकत्वरूपमात्रग्राहिमानसहकारित्वेवेत्यभिप्रेत्यप्रभायामाद्यौनस्तइत्याह ॥ प्रभायामिति ॥
 २२६।१
 तथाचनप्रभादृष्टानेनचितःस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं । चितस्तमोनिवर्तकत्वाभावात् । वृत्तावज्ञानाभावाच्चदृष्टांतिकेपिनैतदस्ती
 तिभावः । तृतीयोयद्यपिदृष्टान्तेप्रभायामस्ति । तथापिदृष्टांतिकेचितिनास्तीत्याह ॥ प्रभायामिति ॥ तथाचप्रभादृष्टान्ते
 २२६।४
 नचितिवृत्तिमात्रग्राहकमानसहकारित्वंनस्तीत्यर्थः ॥ चित्संबन्धित्वस्येति ॥ अनावृतचित्संबन्धस्येत्यर्थः । विषयप्रकाशिका
 २२६।४
 चिदनावृतैतिपक्षएववृत्तिरुपरगार्थेत्यभ्युपगमादितिभावः ॥ सर्वेति ॥ अनावृतचित्संबन्धस्यसर्वेषांसत्त्वादित्यर्थः । ननुवृ
 त्तिमात्रंसंबन्धप्रकाशनिवर्तकत्वमेवचितःस्वतोवृत्त्युपरक्तत्वं । नचप्रभादृष्टान्तानानुगुण्यं । इष्टापत्तेः । प्रभायाःगंधादिदेश
 स्थतमोनिवर्तकत्वंतत्संबन्धाद्युज्यते । चैतन्यस्यतुस्वभावतोसंबद्धत्वात्तदाकारवृत्त्यातदेशसंबन्धस्योपादानात्कथं सर्वप्रकाशप्र

संगः । स्वभावतोऽहसंगत्वे असंगोऽह्ययपुरुषइति श्रुतिः प्रमाणं । अतः सर्वैः सहसंबंधाभावात्तत्सर्वभावभासप्रसंगः । किंतु यदाकारवृत्तिस्तस्यैव । अतएव देवदेवजतमिति भ्रमेऽहमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रजतभानुपत्तेरजतकाराप्यविद्यावृत्तिरभ्युपेयते । स्वतश्चिद्विबाधाहकत्ववृत्तिमंतरणचैतन्यस्य तदाकारत्वायोगादिति चेन्मैवं । दत्तोत्तरत्वात् । अनावृतायाः सर्वगतायाश्च तोमनःपरिणामेनान्येनापि कुलदाया इव संबधोपपत्तेः । न हितस्या एकतरस्मिन्पक्षपातोऽस्ति वृत्तावस्तीति चेन्न । वृत्तेरपि वृत्त्यं तराधीनचित्संबधेन वस्थापत्तेः स्वतश्चिद्विबाधाहकत्वोऽतः करणतद्द्रव्यादौ न वृत्त्यपेक्षेति नानवस्थेति चेन्न । अनुद्भूतरूपतः करणादौ प्रातिबिंबिनोपाधित्वमेव नास्ति । नतरां स्वतस्त्वेतु ॥ तस्मात्सर्वसंबंधादनावृत्तचितः सर्वप्रकाशोऽदुर्वारः^{२२६।५} । असंगश्च तेऽस्ति हि कागतिरित्यत आह ॥ असंगइति ॥ ननु संगशब्दस्य संबधेऽप्रसिद्धत्वात्कथं लेपपरत्वमित्यत आह ॥ सयदि^{२२६।५}ति ॥ ज्योतिर्बाह्योऽसुषुप्तिस्वप्नजाग्रत्सुजीवस्वरमधिगच्छति पुण्यपापे देशयितुं शरीरश्वरस्य तत्कर्मलोपो नास्तीत्यत्र असंगत्वं हेतुरुच्यते । ननु सर्वसंबधित्वं । स्वप्नेन शरीरमभिग्रह्य सुप्तस्तु तानभिचाकशीति । शुक्रमदाय पुनरेति स्थानं हिरण्यमयः पुरुष एकहंस इति पूर्वोदाहृतश्लोके ईश्वरस्य प्रकृतत्वात् श्रुतौ रत्वेत्यादीन्यतर्भाविताणि जर्णानीति ॥ यथेति ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारयेति सर्वसंबधोक्तोरित्यर्थः । ननु सर्वगतमपि चैतन्यं स्वभावाद्द्रव्यैव स्वतः संबध्यते न विषयैरित्यत आह ॥ अपि चेति ॥ वृत्तितः पूर्वं विषयैश्चैतन्यमेव स्वतः संबद्धं प्रकाशोपयोगि । संबधस्तु पूर्वमस्तीति सर्वप्रकाशोऽदुर्वारइत्यर्थः^{२२६।७} ॥ अन्यइति ॥ अनावृत्तचित्संब

धादितिशेषः । उपरागः संबंधः । दृश्यत्वे प्रकाशे ॥ मानेति ॥ वृत्तिद्वाराविषयैः संबंध्यतत्प्रकाशकत्वात् ^{२२७।१} ॥ स्वतइति ॥
 प्रमाणविनेत्यर्थः ॥ ^{२२७।१}सर्वोपादानत्वादिति ॥ तथाचविषयैः साक्षात्संबंधोसंगस्यापिब्रह्मणोस्तीत्यर्थः ॥ ^{२२७।२}आध्यासिकेति ॥
 विशिष्टनिष्ठेनपरिणामित्वरूपेणसर्वोपादानत्वेनविशिष्टब्रह्मणःसर्वज्ञत्वेयत्रयद्वयस्तत्रतदाध्यासिकसंबंधेनप्रकाशतइतिभवद्
 भिमतनियमभंगप्रसंगः । आध्यासिकसंबंधभिन्नेनजगत्प्रकाशांगीकारादित्यर्थः । ननुपरिणामिनिब्रह्मण्येवजगदध्यासोस्त्व
 त्यतउक्तं ॥ विशिष्टनिष्ठेति ॥ विशिष्टस्याध्यस्तसमानसत्ताकत्वाद्वाध्यासाधिष्ठानत्वमितिभावः ॥ ^{२२७।३}अनादीति ॥ उपादा
 नत्वेनजगत्प्रकाशेऽविद्यांप्रत्युपादानत्वाभावात्तत्प्रकाशोब्रह्मणोनस्यादित्यर्थः ॥ नापीति ॥ शुद्धनिष्ठेनजगदधिष्ठानत्वरूपेण
 जगदुपादानत्वेनब्रह्मणोजगत्प्रकाशेशुद्धस्यैवसार्वज्ञापत्तिः । अस्तुशुद्धस्यैवसार्वज्ञमित्यतआह ॥ सार्वज्ञादेरिति ॥ विशिष्ट
 निष्ठत्वात् ^{२२७।४}विशिष्टनिष्ठत्वेनांगीकारात् । शुद्धेसार्वज्ञांगीकारेपसिद्धांतइत्यर्थः । वृत्तिरावरणाभिभवार्थेतिपक्षेदोषमाह ॥ आ
 वरणेति ॥ ^{२२७।४}सदेति ॥ प्रकाशमानेचावरणनसंभवति । नतरांचावरणनिवृत्तिर्वृत्तेरित्यर्थः ॥ ^{२२७।५}अन्यस्यचेति ॥ चिन्मात्राद
 न्यस्याज्ञानकल्पितत्वेनाप्रसक्तप्रकाशतयावरणप्रयोजनाभावेनतत्रावरणाभावादेवनवृत्त्याचिन्मात्रादन्यत्रावरणनिवृत्तिःक्रिय
 तइत्यर्थः । ननुचिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेनसदाप्रकाशेशप्यशनायाद्यतीतत्वादिनाप्रकाशाभावादावरणस्यावश्यकत्वात्तन्निवृ
 त्त्यर्थमर्थवतीवृत्तिरितिचेन्न । युक्तमिदंसविशेषब्रह्मवादे । भावाभावात्मकविशेषगंधविधुरं ब्रह्मेतिमतेअशनायाद्यतीतत्वस्यप्र

काशमानब्रह्ममात्रत्वेनतदप्रकाशासंभवाद्गतदर्थमावरणमितिभावः । आवरणासंभवमभिधायारणाभिभवासंभवमाह ॥
 किंचेति ॥ नयनपटलं नयनगतकाचादि । पुंगतत्वे प्रमातरिपुरुषेविद्यमानत्वे ॥ दीपेनेति ॥ चैत्रकृतदीपस्थोघटोयथा
 निवृत्तावरणत्वात्सर्वपिज्ञायेतथाचैत्रगतयावृत्त्यानिवृत्ताज्ञानावरणोघटादिसर्वान्प्रतिप्रकाशेतेत्यर्थः । ननुचैत्रगतवृत्त्याच्च
 त्रावरकशक्तेरवाज्ञानगतायानाशितत्वेनचैत्रग्रथयति नमैत्रः तस्मात्तियोगिकावरणशक्तेरनाशात् । आवरणशक्तीनांद्रष्टृविष
 यभेदाभ्यांभिन्नत्वात् । तमस्तुनतथेत्येकानीतप्रदीपेनाप्यन्यप्रकाशोयुज्यतइतिचेन्न । शक्तीनामज्ञानत्वेनानाज्ञानमतप्रवेशः
 तद्भिन्नत्वेसाक्षाज्ज्ञाननिवत्यत्वस्यविषयावरकत्वस्यचयोगात् । ज्ञानमज्ञानस्यैवानिवर्तकमितिभवत्स्वीकारात् । शक्तीनामेवा
 ज्ञानकार्यकारित्वसंभवेशक्तिमतोज्ञानेअन्यथासिद्धेश्च ॥ गौरवस्यविपरीतत्वेनानाज्ञानवादस्यैवसमीचीनत्वाच्चेतिभावः ।
 पक्षद्वयेपिविशिष्यदोषवक्तुं^{२२८/९}पृच्छति ॥ किमिति ॥ किंशब्दस्याज्ञानमेकमित्यनेनान्वयः ॥ किंचेति ॥ किंवानेकानीत्यन्वयः ।
 अज्ञानानीतिशेषः ॥ यद्यनंतानीति ॥ यदिशब्दोनिमित्तार्थः । यदिरथंतरसामासोमःस्याद्द्रवाथवाद्यान्यहान्गृह्णीयादिति
 वत् । ज्ञानानामनंतत्वात्तन्निवत्यान्यज्ञानान्यप्यनंतानीत्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ अज्ञानस्यैकत्वेनमूलाज्ञानस्यैवजतभ्रमोपादा
 नत्वात्शुक्तिज्ञानेनचतन्निवृत्तेरित्यर्थः ॥ सद्यइति ॥ परमतेमुक्तिर्द्विविधा । सद्योमुक्तिःक्रममुक्तिश्चेति । तत्रक्रममुक्तौल्लक
 मणादिद्वारेणब्रह्मप्राप्तिः । सद्योमुक्तौनोत्क्रमणादि । नतस्यप्राणाउत्क्रममंतीतिश्रुतेः । शुक्तिज्ञानेनउत्क्रमणादिक्रमंतरणसद्यो

मुक्तिः स्यादित्यर्थः । ननु शुक्तिज्ञानेन मूलाज्ञानं नश्यति । किंतु तद्गतावरणशक्तिरेव नश्यति । तथा च न तज्ज्ञानेन सद्यो मोक्षा
 पात इत्यत आह ॥ अनिवृत्ताविति ॥ सविलासेति ॥ कार्यसहितेत्यर्थः । यथोक्तं अज्ञानस्य वर्तमानेन प्रविलीनेन वा स्वका
 र्येण सह निवृत्तिर्बाध इति । तथा चाज्ञाननिवृत्तेरभावात् रजतादिबाधाभावेन शुक्तिसाक्षात्कारेऽपि रजतानुवृत्तिः स्यादिति भावः ।
 अज्ञाननिवृत्त्यभावेऽष्टापत्तिशङ्कते ॥ नन्विति ॥ अस्मिन्पक्षे मूलाज्ञानमेवरजताद्युपादानमिति पक्षे । शुक्तिसाक्षात्कारेण
 रजतोपादानमज्ञानं न निवर्तते । ननु तर्हि रजतोपादानज्ञाननिवृत्त्यभावात्तदधीनरजतनिवृत्तिरपि न स्यादित्यत आह ॥ रूढ्या
 देरिति ॥ स्वकारणे मूलाज्ञाने । प्रविलयः कारणात्मना अवस्थानं ॥ ब्रह्मज्ञानेनेति ॥ श्रवणादिद्वारकेणेत्यर्थः ॥ विरोधि
 त्वादिति ॥ ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमेवेति व्याख्याश्रयणादित्यर्थः । एवमशब्दस्य निवर्तत इत्यनेनान्वयः ॥ ज्ञानस्येति ॥ यतो
 ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याख्याश्रयणादित्यर्थः ॥ रूढ्यादीति ॥ रूढ्योपादानमूलाज्ञानमनिवर्तयन् शुक्तिसाक्षात्कारः
 तदुपादेयं रजतं निवर्तयितुं न शक्त इत्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ शुक्तिज्ञानेनाज्ञानमनिवर्त्य तद्गतावरणशक्तिमात्रनिवर्तने बाधेऽपि शुक्ति
 प्रकाशो न स्यात् । निवृत्ताज्ञानचित्संबंधरूपस्याभिव्यक्तचैतन्यसंबंधस्याभावात् । नन्वज्ञानगतावरणशक्तिनाशाद्भावरण
 चित्संबंधरूपो भिव्यक्तचैतन्यसंबंधोऽस्तीति चेन्न । आवरणशक्तेरज्ञानातिरिक्तत्वेऽवावरणत्वायोगात् । अज्ञानरूपत्वे तद्भावं वि
 ना तद्भावायोगात् । ननु यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिः स्वरूपोच्छेदविषया । स्वकारणेऽसूक्ष्मरूपेणावस्थाने तदङ्गी

कारात् । शुक्तिज्ञानस्य चानवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपमूलज्ञानानिवर्तकत्वेव्यवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपतूलज्ञाननिवर्तकत्वेना
 भिव्यक्तचैतन्यसंबन्धाद्वाधदशायां रूपायानिवृत्तिशुक्तिप्रकाशयोरुपपत्तिरिति चेन्न । तस्य रूपायानुपादानत्वे तस्यैवाविद्यात्वा
 पत्तेः । अमोपादानमविद्योति तल्लक्षणात् । तेनैवाविद्याया अन्यथा सिद्धे श्रेयुक्तत्वाच्च । रूपायानुपादानत्वे तन्निवृत्तावपि त
 दुपादानस्य मूलज्ञानस्यानिवृत्तेर्बाधदशायामपि रूपायानिवृत्तिः स्यात् । उपादानानि वृत्तावपि उपादेयनिवृत्तौ ज्ञाननिवर्तनीयं प्र
 पञ्चोपादानमज्ञानप्रपञ्चस्य श्रुतज्ञाननिवर्तकत्वसिद्ध्यर्थं न कल्पनीयं स्यात् । सत्यस्यापि प्रपञ्चस्योपादानमनिवर्त्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वो
^{२२८/१७}
 पपत्तेरिति ॥ खद्योतेति ॥ खद्योतस्य प्रकाशेन महान्धकारस्यैकदेशेन दृष्टे तद्देशस्थवस्तु दृश्यते यथा तथा वृत्त्या ज्ञानस्यैकदेशस्थना
 शे सति विषयः प्रकाशत इत्यर्थः ॥ भीरुभटवदिति ^{२२८/१७} ॥ प्रतिभटप्रबले दृष्टभीरुभटो यथा तद्देशमपहाया पसरति तथा वृत्तौ सत्याम
 ज्ञानमपसरतीत्यर्थः ॥ कटवदिति ^{२२८/१८} ॥ कटवद्विधेयथा भूतलादिदेशोऽनावृतो भवति तथेत्यर्थः ॥ अनादीति ^{२२८/१८} ॥ अनादित्वेना
 ज्ञानचैतन्ययोर्निरवयवत्वादेकदेशादिविरहेण खद्योतादिदृष्टान्तो न संभवतीत्यर्थः । अस्मिंश्च पक्षे चैत्रगतवृत्त्या भैत्रस्यापि प्रकाशा
 यन्ति । खद्योतद्व्योति तद्देशस्थविषयस्य सर्वपरिदर्शनादिति बोध्यं । दंडादिनागवादीनामिवापसरणं करदिना कटादीनामिव सं
 वेष्टनं च न संभवति । अज्ञानस्यामूर्तत्वादित्यपि बोध्यं ^{२२९/१९} । ननु मण्यादिनावहो रिव कार्यार्थक्षमत्वमेवापसरणादीति शंका निवर्तयितुम
 धिकदूषणं वक्तुं च शक्तिपक्षं विशिष्यात्थापयति ॥ नेति ॥ यद्वासिद्धांत्युद्भावितसर्वप्रकाशापत्तौ पूर्वपक्षिणा शक्तिमंगीकृत्य समा
 हितायामभिप्रायतस्तदूषणं पूर्वत्र इहतुं शक्ये प्रकाशे सिद्धांतिना पादिते पूर्वपक्षिणः शक्ये रभिभवात् शुक्तिप्रकाशो भवतीति समा

धानमाशङ्क्यनिराक्रियतइतिनदोषः । ननुशुक्तिज्ञानेनाविद्याशक्त्यभिभवोनयुक्तः । उपादेयेनोपादानाभिभवाददर्शनादित्यत
 आह ॥ वृत्त्येति ॥ अविद्याया^{३३१}इति ॥ शक्तेरितिशेषः । अविद्यागतावरणशक्तिः किंशुद्धात्मविषयाउतजडविषयाजडविशि
 ष्टात्मविषयावेतिविकल्पाद्योदोषमाह ॥ चक्षुरिति ॥ आवरणशक्तेःशुद्धात्मविषयायाःशुद्धात्मविषयकशुक्तिवृत्त्याभिभवो
 नसंभवति । तस्याविशिष्टविषयत्वेनभिन्नविषयत्वादित्यर्थः । ननुशुक्तिवृत्तिरपिशुद्धात्मविषयास्त्वित्यतउक्तं ॥ चक्षुरादिज
 न्येति ॥ ननुचक्षुरादिजन्यापिसा^{२२९}आत्मविषयास्त्वित्यतउक्तं ॥ रूपादिहीनस्यरूपादेरिवात्मनोपिचा
 क्षुषत्वमस्त्वित्यतउक्तं ॥ शब्देति ॥ तन्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । ननुशुक्तिवृत्तेर्विशिष्टविषयत्वेपिविशेष्य
 भूतचिद्विषयत्वमस्त्येवेतिततोपितदभिभवोस्तु^{२२९} नीरूपायाश्चितःशुक्त्याद्युपरागेणचाक्षुषत्वंतु राहोरिवचंद्राद्युपरागेणभवती
 त्यतआह ॥ शुक्तिवृत्तेरिति ॥ तथैवेति ॥ शुक्तिवृत्तेरधिकविषयत्वेपिचिद्विषयत्वस्यत्वयैवस्वीकारादित्यर्थः । द्वितीयंनि
 राकरोति ॥ अविद्येति ॥ अप्रसंकेति ॥ सतिपुष्कलकारणेकार्याभावप्रयोजकस्यैवप्रतिबंधकत्वात् जडचकारणपौष्कल्या
 भावादित्यर्थः । तृतीयंनिराकरोति ॥ जडेति ॥ विशेष्येति ॥ विशिष्टविषयविधिनियेधयोर्विशेष्यबाधेविशेषणविषयत्वव
 द्विशेषणबाधेविशेष्यविषयत्वस्यापिवासस्वीदर्शनादितिभावः । नन्वविद्याकल्पितेअवच्छिन्नेअस्माभिरविद्यावातच्छक्तिर्बाना
 भ्युपेयते । किंतुचैतन्यमात्रएव । तस्मिंस्तुसर्वजडमध्यस्तमस्तीत्येकाश्रयाश्रितत्वसंबंधाज्जडावच्छिन्नचैतन्यमावृतमिति व्यप

नमेवास्तु । तन्नाशविनैवरजतनाशोस्तु । किमवस्थाविशेषाणांरजतोपादानादिकल्पनयेत्यर्थः ॥ ^{२३०।६} शुक्त्यज्ञानमिति ॥ अव
 स्थाविशेषाणां अज्ञानभिन्नानांरजतोपादानत्वेतन्निवर्तकशुक्तिज्ञानेरजतोपादानमवस्थाविशेषानिवर्ततइत्यभ्युपेयं । तथाच
 शुक्तिज्ञानेनशुक्त्यज्ञानंनष्टमित्यनुभवविरोधइत्यर्थः । किंचशुक्तिविषयकाज्ञानस्यसर्वेशुक्त्यावरकवस्थाविशेषाएकयाशुक्ति
 वृत्त्यानिवर्तते यःकोपिवा । आद्येपुनःकदाप्यप्रकाशोनस्यात्शुक्तेः । सर्वतदावरणानांनिवृत्तत्वात् । अंतेशुक्तिवृत्तिकालेपि
 शुक्तिप्रकाशोनस्यात् । एकस्यावरणस्यनाशेप्यावरणांतरस्यसत्त्वादित्यापिदोषोबोध्यः । तस्मादेकाज्ञानपक्षमूलाज्ञानस्यैवरज
 तोपादानत्वेशुक्तिवृत्त्यातदज्ञानानाशेपरिजतस्यप्रविलयात्तददर्शनं । शुक्त्यावरकस्यतस्यानाशेपितस्यैकदेशनाशाद्वा । अप
 सरणाद्वा संवेष्टनाद्वा मण्यादिनावहरेवशक्तेरभिभवाद्वा बाधकालेशुक्तेःप्रकाशः इत्येतानिसमाधानानिनसंभवति । अव
 स्थाविशेषाणांउपादानत्वमित्यपिनसंभवतीतिएकाज्ञानपक्षोनसंभवतीतिभावः । इष्टसिद्धिकारमतेनानाज्ञानपक्षेदोषमाह ॥
^{२३०।७} द्वितीयेपीति ॥ सर्वति ॥ भाविदृत्तिनिवर्त्यानांतदज्ञानानांरजताद्युपादानशुक्त्यज्ञानानामित्यर्थः ॥ ^{२३१।९} आद्यइति ॥ शुक्त्याव
 रणत्वेनसंभावितानामज्ञानानामेकयाशुक्तिवृत्त्यानिवर्तितत्वादित्यर्थः ॥ ^{२३१।९} कदापीति ॥ वृत्तिनाशानंतरमपीत्यर्थः ॥ तदापी
 ति ॥ वृत्तिकालेपीत्यर्थः । ननुएकयावृत्त्याएकाज्ञानानाशेपितयैवावरणांतराणांप्रतिबद्धत्वात्यावत्सातिष्ठतितावत्प्रकाशःत
 स्यामपगतायांपुनरप्रकाशश्चोपपद्यतइति । मैवं । तर्ह्येकाज्ञानपक्षएवास्तुलाधवात् । तस्यैववृत्त्याप्रतिबंधेनविषयप्रकाशोप
^{२३१।१२} पत्तेः । श्रवणाद्युपाजितवृत्तेस्तुमूलाज्ञाननिवर्तकत्वंकल्प्यतामिति किंनानाज्ञानकल्पनया ॥ अयंचेति ॥ व्याख्यातमेतत् ॥

देशः । घटाद्याकारवृत्त्यातुतदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौतदवच्छेदेनैवतद्विष्टावरणाभिभवो जायतइति । ननुद्धात्मप्रकाशापत्तिरितिमैवं वाज्जात्रत्वात् । यथाहितमसासहएकस्मिन्भूतलेविद्यमानस्यघटस्यप्रकाशसंबन्धेसितियत्रतमश्वघटश्ववस्तुतोऽवतिषतां तद्भूतलंप्रकाशतएव तथाघटाकारवृत्त्यातदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौयत्रज्ञानंघटश्चाध्यस्तौशुद्धेतदपिप्रकाशतएव । अज्ञानाध्यासाधिष्ठानस्यैवशुद्धत्वात् । एवंचघटाद्याकारवृत्तौघटावच्छिन्नमेवप्रकाशते ननुद्धात्मेतितुवाज्जात्रमेव । शुद्धात्मप्रकाशापरिहारादितिभावः ॥ प्रच्युतेति ॥ अवस्थांतरंप्राप्ताइत्यर्थः ॥ पार्थिवेति ॥ तेषांचपार्थिवावयवानांवृश्चिकोपादानानांतदुपादेयेनवृश्चिकादिनानाशइत्यर्थः ॥ अवस्थाइति ॥ ग्रीष्मवर्षादिषुनदीनामपचयोपचयाः कार्यविशेषकरादृष्टायथातथेत्यर्थः ॥ साध्यासमिति ॥ रजततद्भृत्तिभ्यांसहेत्यर्थः । तेषां अवस्थाविशेषाणां ॥ अनेकेति ॥ ननुसर्वावस्थानुस्यूतकारात्तामादायाज्ञानैक्यस्यादितिचेन्न ॥ अवस्थारूपाज्ञानानामनंतत्वेपिजालैक्याद्धटवत्तदेक्यमित्युक्तंस्यात् । तत्रचानेकाज्ञानवादापातोपरिहार्यइतिभावः ॥ नचेदिति ॥ अवस्थाविशेषाणामज्ञानभिन्नत्वे ॥ साक्षादिति ॥ यतोज्ञानमज्ञानस्यैवनिवर्तकमितित्वदभिमतत्वादितिभावः ॥ भ्रमेति ॥ भ्रमोपादानमज्ञानमितितल्लक्षणस्याज्ञानभिन्नेवस्थाविशेषेअतिव्याह्यापत्तेरित्यर्थः ॥ नेषामिति ॥ अवस्थाविशेषाणांस्वोपादानमूलज्ञाननिवृत्तिविनानिवृत्त्ययोगेनावस्थ्याविशेषनिवृत्त्यर्थतदुपादानमूलज्ञाननिवृत्तेरावश्यकत्वात्शुक्लज्ञानादेवनिर्भोक्षापत्तिः । उपादानानांविनानवस्थ्याविशेषनाशश्चेत्तर्हि रजतोपादानमूलज्ञान

इप्रागभावोदङ्कार्यस्य घटादेर्नावरणं^{२३२।२} किंतु घटकारणदंडस्याभावरूपः तथा ज्ञानप्रागभावोपि ज्ञानकार्यव्यवहारकारणज्ञानस्या
 भावरूपइत्यर्थः ॥ नापीति ॥ ज्ञानस्वकार्यव्यवहारप्रतियदि ज्ञानप्रागभावनिवर्तकत्वेन हेतुर्भवेत्तदा ज्ञानांतरप्रागभावसत्त्वेन^{२३२।३}
 तन्निवृत्तिरूपकारणाभावादेकस्मिन् ज्ञाने सत्यपि घटव्यवहारो न स्यात् । ननु तदस्तीत्यर्थः ॥ किंत्विति ॥ यथा दंडो दंडत्वेनैव य
 दंप्रतिकारणं तथा ज्ञानमपि व्यवहारादिषु ज्ञानत्वेनैव हेतुरिति मया गीकारादित्यर्थः ॥ सजानीयेति^{२३२।४} ॥ प्रागभावस्य ज्ञानकार्यव्य
 वहारविषयानावरकत्वादित्यर्थः । ननु मा भूवन् ज्ञानप्रागभाव आवरणं माचभूतज्ञानप्रागभावनिवर्तकत्वेन हेतुः किंतु स्वरूपे
 णैवास्तु तथापि ज्ञानांतरप्रागभावसत्त्वेन तदभावरूपज्ञानांतराख्यकारणाभावादेकस्मिन् ज्ञाने विद्यमानेपि तवापि व्यवहारो न स्या
 दित्यत आह ॥ कार्येति ॥ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किंचित्सत्त्वस्यैव तत्र तत्र तत्त्वादित्यर्थः ॥ सर्वप्रागभावनिवृत्तिरिति ॥^{२३२।४}
 सर्वसत्त्वमित्यर्थः ॥ असंभवादि^{२३३।१०}ति ॥ अतीतानागतवर्तमानकारणानामेकदा असत्त्वादित्यर्थः । एवं च मम मते ज्ञानं स्वप्राग
 भावनिवृत्तौ लब्धस्वरूपं सत्ज्ञानांतरप्रागभावस्यानावरकस्य सत्त्वेपि स्वविषये स्वकार्यव्यवहारादिकं करोत्येव । तव मते त्वेक
 स्मिन् ज्ञाने सत्यपि तद्विषयावरणस्याज्ञानांतरस्य सत्त्वाज्ज्ञानकार्यव्यवहारादिकं ज्ञानकालेपि न स्यादित्याह ॥ त्वन्मतेति^{२३३।११}ति ॥
 आवरणेति^{२३३।१२} ॥ अनावृत्तिविषयकत्वसंपादकत्वेनेत्यर्थः । ननु आलोकस्य भूतभावि तमो निवर्तकत्वाभावेपि स्वविषये यत्किंचित्स्व
 कालीनतमो निवर्तकत्वेनैव स्वविषयव्यवहारादिप्रयोजकत्वं यथा तथा ज्ञानस्यापि यत्किंचित्स्वविषयावरणाज्ञाननिवर्तकत्वेनैव

२३११२

सादीति ॥ शुक्त्यादेरुत्पत्तेः पूर्वमज्ञानस्य निर्विषयत्वस्यादित्यर्थः । अस्तु निर्विषयत्वं तस्येत्यत आह ॥ निर्विषयस्येति ॥ अ

२३११३

स्यास्मिन्नावरणमिति आश्रयविषयोपेतस्यैवावरणस्य प्रतीतिरित्यर्थः ॥ पूर्वमिति ॥ अनाद्यज्ञानविषये अनादिचेतन्ये तत्तदागं

२३११३

तुकपदार्थोवच्छेदक इत्यर्थः ॥ शुक्तीति ॥ शुद्धचेतन्यावरणस्यैवाज्ञानस्य शुक्त्यवच्छिन्नावरणत्वात् शुक्तिसाक्षात्कारेण च शु

२३११४

क्त्यवच्छिन्नाज्ञाननिवृत्तौ शुद्धचेतन्यावरणाज्ञाननिवृत्तेरपि सत्त्वात्तैव मोक्षापात इत्यर्थः । अनेकाज्ञानवाद्दानिश्चैत्यपि बोध्यं

२३११५

॥ प्रतिविषयमिति ॥ यथानेकव्यक्तिविषया एकैव जातिस्तथा अज्ञानमप्येकमेव स्यात् नतु प्रतिविषयं भिन्नं । तत्र च शुक्तिसा

२३११६

क्षात्कारान्मोक्षापत्तिर्दोष इत्यर्थः । ननु यदवच्छिन्नगोचरावृत्तिः तदवच्छेदेनैवावरणापसरणान्नानवच्छिन्नचेतन्यावरणभंगप्रसं

२३११६

गइति चेत् मैवं । शाखावच्छेदेन संयोगाधारस्य वृक्षत्ववत्पृथग्दावच्छेदेन भद्रावरणस्यापिशुक्त्वान्मोक्षप्रसंगो दुर्वार इत्यर्थः ॥ कौ

२३११६

मुद्यां वेदांतकमुद्यां ॥ ज्ञानेनेति ॥ चैत्रनिष्ठधटज्ञानेन चैत्रनिष्ठधटज्ञानप्रागभावानां संवर्षानां शेकदापि धटाप्रकाशो न स्यात् ।

२३११६

अनाशे प्रागभावांतरसत्त्वेन धटज्ञानकालेपि धटव्यवहारो न स्यादिति समो दोष इत्यर्थः ॥ तत इति ॥ यथा तव एकं ज्ञानं एकमेव प्रा

२३११६

गभावं नाशयति प्रागभावांतरनिबन्धनमज्ञानमज्ञानत्वादि व्यवहारं प्रतिबध्नाति तथा समाप्येकं ज्ञानं एकमेवाज्ञानं नाशयति

२३११६

अज्ञानांतरनिबन्धनं प्रयोजनं प्रतिबध्नातीत्यर्थः । एकेन ज्ञानेन एक एव प्रागभावो नश्यत इति पक्षमाश्रित्य समाधत्ते ॥ तद्वेति ॥

२३११६

आवरणानीति ॥ धटज्ञानकार्यस्य व्यवहारादेः विषयभूतस्य धटस्य तज्ज्ञानप्रागभावाः नावरणानीत्यर्थः ॥ दंडेति ॥ यथा दं

विषयव्यवहारादिप्रयोजकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्या निराकरोति ॥ नचेति ॥ हेत्विति ॥ आलोकरूपस्य हेतोरभाव इत्यर्थः ॥
 २३३१३ तदिति ॥ आलोकस्य तमो निवृत्तिरूपत्वाच्च तन्निवर्तकत्वेन हेतुत्वमित्यर्थः । स्वरूपेण आलोकत्वेन । ननु यात्किंचिज्ज्ञानसत्त्वे
 २३३१४ व्यज्ञानांतरनिबन्धनाप्रकाशवदालोकसत्त्वेऽपि तमोतरनिबन्धनोप्रकाशः स्यादित्यत आह ॥ नाप्येकति ॥ इहेति ॥ सर्वालोका
 २३३१५ भावस्य तमसो यथावरणत्वतश्चेत्यर्थः ॥ वृत्तीति ॥ वृत्तिकाले यः समुदायनाशः स्थितः स वृत्तिनाशकालेऽप्यस्तीत्यर्थः । भावस्त
 मइति मते तस्यावरणत्वेऽप्यालोकस्य स्वसमानाधिकरणसर्वतमो निवर्तकत्वादालोककाले तमोतरस्यावरणस्यासत्त्वाद्द्विषयप्रकाशः
 ज्ञानकाले त्वज्ञानांतरसत्त्वादप्रकाशः स्यादिति भावः ॥ अमूर्तानां अनिबिडावयवानां ॥ अनुकूलतर्काभावोपपादनमुपपाद
 यति ॥ तस्मादिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ व्यासाद्रिसूततर्काबुद्धौः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यां सत्तर्कानामृषानुमा ॥ १३ ॥ प्र
 २३३१६ तिकर्मव्यवस्थाभंगः ॥ १४ ॥ २४ ॥ विश्वमिति ॥ मिथ्यात्वानुमानेयः पक्षः स एव हविश्वशब्देनाभिमतः ॥ साधिष्ठानेति ॥
 सामान्यतो ज्ञातव्येति विद्यमानविशेषवत्तयाऽज्ञायमानधर्मिमत्स्यादित्यर्थः । आदिपदेन प्रधानादिकं । अत्रच प्रत्येकतर्काअ
 भिमता इति नैवैवमिति मध्येयं । प्रथमेऽप्रयोजकत्वं निरस्यति ॥ आतेति ॥ सदृशमित्याधिष्ठानेन संबध्यते । सत्यमित्य
 धिष्ठानादिना । सत्यत्वं च कल्पिताधिकसत्ताकत्वं । अतो न दृष्टातासिद्धिः । आदिशब्देन देशकालादृष्टादि । यथाश्रुते प्रथम
 तर्क आपाद्यस्य दृष्टत्वं परिहरति ॥ निःसामान्य इति ॥ २३३१५ ॥ कात्स्न्येनिति ॥ विशेषवत्त्वेनापीत्यर्थः ॥ अज्ञान इति ॥ सामा
 २३३१२

न्यतोपीत्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ सामान्यविशेषाभ्यामिति शेषः ॥ तच्चेति ॥ स्वरूपज्ञानं स्वप्रकाशत्वाद्विशेषज्ञानं निर्विशेषत्वाद्
 स्तीत्यर्थः ॥ संस्कारेति ॥ संस्कारसंप्रयोगदोषरूपकारणत्रयजन्यत्वादित्यर्थः । ननु भ्रमस्य संस्कारजन्यत्वमधिष्ठानस्वरूपा
 ज्ञानजन्यत्वेनापि निर्वक्ष्यतीत्यत आह ॥ सामान्येति ॥ असदिति ॥ ^{२३५१७} तथा च बाधकालव्यावृत्तिविशेषज्ञानं तथावक्तव्यं । तच्च
 सद्विशेषाणामेवेत्यर्थः । ननु न सत्सामान्यविशेषज्ञानाज्ञाने भ्रमे हेतुः । सत्त्वांशप्रवेशेऽप्रसिद्धेः । गौरवाच्च । कल्पितसामान्य
 विशेषवत्त्वं च ब्रह्मण्यपि सुलभमेव । न च तत्कल्पनेऽन्योन्याश्रयः । कल्पितसामान्यविशेषाणां प्रवाहानादित्वात् । सत्त्वानंदत्वा
 दीनामेव कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यत्वात् । परिपूर्णानंदत्वादीनां च विशेषत्वात् । अतएव संस्कारोद्धोषोपीति चेन्मैवं । न ह्य
 धिष्ठानचिन्मात्रस्य सत्त्वपरिपूर्णानंदत्वादीनां निर्विशेषब्रह्मवादे विशेषोऽस्ति । येनाधिष्ठानस्फुरणेऽपि तेषामज्ञानं । तस्मादधिष्ठा
 नज्ञाने सति न विशेषज्ञानं तस्मिंश्चनाधिष्ठानज्ञानमित्युभयथापि न भ्रम इति भावः ॥ वल्मीक इति ॥ प्रथमं वल्मीके स्थाणुत्व
 भ्रमः अनंतरंततैव पुंस्त्वभ्रमः अनंतरंततैव वल्मीकत्वप्रमा तथा प्रमया प्राचीनं भ्रमद्वयं निवर्तते । प्रमायाः स्वविरोधिभ्रममात्र
 निवर्तकत्वादित्यर्थः ॥ अतर्तन इति ॥ चरमंगत्वापीत्यर्थः ॥ भ्रमेति ॥ पुंस्त्वज्ञानस्य वल्मीके स्थाणुत्वभ्रमनिवर्तकत्वेऽपि भ्रम
 मात्रनिवर्तकत्वं तत्र तस्य नास्त्येव । पुंस्त्वज्ञानस्यापि वल्मीके भ्रमत्वात् । तेन च तदनिवर्तनादिति भावः । न न्वधिष्ठानगतविशे
 षप्रमैव भ्रमविरोधिनीति तदभाव एव हेतुः स्यादित्यत आह ॥ विश्वभ्रमेति ॥ ^{२३५१८} मुख्याज्ञानविरोधि न्यावृत्तेः मुख्य

२३६।८

तदासप्रधानं स्यादिति द्वितीयतर्कव्याप्त्यभावं शङ्कते ॥ नन्विषति ॥ प्रधानमिति ॥ सजातीयमित्यर्थः ॥ भ्रमेति ॥ देशां

२३६।८

२३६।८

तरे विद्यमानस्य तस्य कारणप्रत्यासत्तिरूपसमवधानाभावादिति भावः ॥ सचेति ॥ संस्कारो नार्थजन्यः । येन प्रधानमावश्यकं

भवेत् । किंत्वर्थज्ञानजन्यः । ज्ञानं च प्रमेव भ्रमोपीत्यर्थः ॥ प्रमाजन्यइति ॥ प्रमात्वार्थविषयसत्त्वमावश्यकमिति भावः ।

ननु न भ्रमप्रधानमप्यजातीयमपेक्षते अपित्वारोप्यमेव । तच्च देशान्तरे सदेवाच्यं । असतः शशविषाणादेरनारोपादित्याशं

क्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ अध्यस्तं भ्रमे प्रतीतं ॥ देशान्तरेति ॥ तवमते अनिवचनीयत्वादित्यर्थः ॥

एवमिति ॥ संस्कारसत्त्वप्रधानतत्त्वमयोरिवाधिष्ठानसत्त्वेष्वधिष्ठानव्यतिरेकेण भ्रमव्यतिरेकस्यादर्शनादित्यापि वक्तुं शक्यमित्य

र्थः । नन्वधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वे ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेन तत्त्वनिश्चयः भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधिष्ठानमित्युच्यते

तच्च सत्यमेव असत्यस्य सर्वस्याज्ञानकल्पितत्वेन ज्ञानाविषयत्वादिति चेत् मैवं । ज्ञानवदज्ञानस्यापि वस्तुसद्विषयविनैव पूर्वक

ल्पितविषयादिमत्त्वोपपत्तेः । अस्यास्मिन्नज्ञानमिति वत् ज्ञानोपि द्वयप्रतीतेस्तुल्यत्वादिति । नन्वधिष्ठानस्यासत्त्वे तद्वाधापत्तिः

तज्ज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसंगाज्जगति भ्रमबाधव्यवस्थानस्यात् । बाधेन हि किंचिद्विरुद्धं तत्त्वमुपदर्शयता आरोपितमतत्वं बाध

नीयं । उभयसाम्ये तु किंकेन बाध्येतेति शङ्कापरिहरति ॥ अधिष्ठानेति ॥ तथाचाधिष्ठानवत्प्रधानस्यापि सत्त्वस्यादित्यर्थः ।

भ्रमबाधव्यवस्थानुत्पन्नमतएवानुपपन्ना । तथाहि । तत्त्वशब्देन किंस्वरूपमेव वा असाधारणधर्मो वा अवाधि तं वा । नाद्यः ।

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

२३७।१२

ज्ञानत्वस्यचिद्रूपज्ञानविरोधिनोवाअमुल्याज्ञानत्वस्यवापातादित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ तच्चेदन्तेति ॥ एतच्चदृष्टांता
 श्रमुक्तं । ननुस्वत्वान्यत्वयोर्भेदग्रहेपिनात्मानात्मनोस्तद्ग्रहइत्यतआह ॥ स्वयमिति ॥ प्रकाशमात्रेति ॥ नन्वेकस्यैवानं
 दाद्यात्मजातिरोहितस्यसदात्मनाप्रकाशउपपत्स्यते । तदुक्तंयार्तिके । यत्प्रसादादविद्यादिसिध्यतीविद्वानिज्ञं । तमप्यपहृते
 विद्यानज्ञानस्यास्तिदुष्करमितीतिशंकापरिहारार्थमुक्तं ॥ मात्रेति ॥ प्रकाशमात्रस्वभावोनिविशेषआत्मनिसत्त्वादनंदयोःप्रका
 शाप्रकाशयोरयोगादितिभावः ॥ घटादीति ॥ इदमंशानुविद्धतयारजतस्येवात्माघटइतितदनुविद्धतयाप्रतीत्यभावादिति
 भावः ॥ सन्निति ॥ सत्स्फुरणयोराल्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ चाक्षुषादीति ॥ ध्वस्तोघटोरूपीघटइत्यादिवत्तद्वदएवसत्ताप्रती
 यते । नतुसदनुवेधोधटस्येतिभावः । ननुरूपादिहीनस्याप्यात्मनःसद्रूपेणचाक्षुषादिज्ञानविषयताभविष्यतीतिचेन्न । घटज्ञा
 नादेवमोक्षापातादित्युक्तत्वात् । निर्विशेषप्रकारभेदाभावाच्च । तदिदमुक्तमित्युक्तं ॥ इत्युक्तत्वादिति ॥ ननुनात्माचाक्षु
 षादिज्ञानेभातीतिब्रूमः किंतुस्वतएवसन्नितिस्फुरति तदनुविद्धतयाचघटोपीतिशंकापरिहरति ॥ नचेति ॥ घटस्येति ॥
 प्रकाशमानचैतन्यसंबंधादितिभावः ॥ वृत्तीति ॥ नचावरणनिवृत्त्यर्थवृत्तिरितिवाच्यं । तथात्वोधिष्ठानप्रकाशायोगात् ।
 प्रकारभेदस्तुनिरस्तइतिभावः ॥ घटइति ॥ यथादेवदत्तःपचतीत्यत्रदेवदत्तकर्तृकपाकःप्रतीयते नतुपाकानुविद्धतयादेव
 दत्तःतथाघटःस्फुरतीत्यत्रापिक्रियाश्रयभूतघटकर्तृकस्फुरणंप्रतीयते नतुस्फुरणानुविद्धतयाघटइत्यर्थः । विश्वयदिकल्पितस्यात्

तरंगिणी

प्रतिकूल.

१ । २५

॥ १६४ ॥

स्वस्वरूपेण सत्यत्वोपपत्तिः । नचास्मिन्पक्षे ज्ञाननिवर्त्यत्वेन मिथ्यात्वं । तथाप्यनित्यत्वमेव स्यान्न मिथ्यात्वमित्यादिना मिथ्यात्वं
 निरुक्तिर्भोगेनिरस्तमित्यर्थः ॥ अनन्येति ॥ बालस्याद्यप्रवृत्तिहेत्विष्टसाधनताज्ञानस्य जन्मांतररीयसंस्कारप्रयोज्यत्ववदस्यापि
 भ्रमस्य जन्मांतररीयसंस्कारप्रयोज्यत्वं । कार्योन्नेयधर्माणायथाकार्यमुन्नयनादिति भावः । सति गत्यंतरे जन्मांतररीयसंस्कारादि
 न कल्प्यमित्यत आह ॥ यद्वेति ॥ गृह्यमाणेति ॥ आस्यगतपित्तद्रव्यनिष्ठतिक्त्तिमानं गृहीत्वा गुडे आरोपयंतीत्यर्थः ॥ नत्विति ॥
 आरोप्यस्यानुभवत एवोपस्थित्या सोपाधिकारोपविशेषे गृह्यमाणारोपे संस्कारस्यानपेक्षणादिति भावः । प्रधानस्य भ्रमहेतुत्वमनंगी
 कर्तुं संस्कारस्य तथात्वमंगीकृतं । तत्र प्रधानकार्यकारिणः संस्कारस्य सत्त्वं स्यादित्याह ॥ किंचेति ॥ नन्वध्यस्तादपि संस्कारात्
 भ्रमसंभवेन तत्सत्त्वमावश्यकमत आह ॥ चैत्रेणेति ॥ ननु अन्येनारोपितस्य संस्कारस्य स्वस्मिन् भ्रमहेतुत्वेऽपि स्वस्मिन्नारो
 पितस्य संस्कारस्य स्वस्मिन् भ्रमहेतुत्वं स्यादेवेत्याशंक्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ तत्र स्वस्मिन् शुक्तिरूप्यस्य कुंडलादीन् प्रतीवचै
 त्राध्यस्तसंस्कारस्यैव तत्र भ्रमं प्रत्यजनकत्वेऽपि विण्गवीधिस्य रूप्यस्य कुंडलादीन् प्रतीवस्वेनाध्यस्तसंस्कारस्य विषयदाद्याध्यासजनकत्वं
 भविष्यतीत्यर्थः ॥ भ्रमादिति ॥ भ्रमात्पूर्वसंस्कारस्य नियतप्रतीत्यभावेन तत्सत्त्वेमानाभावादित्यर्थः । ननु व्यावहारिकत्वा
 त्संस्कारस्य प्रतीत्यभावेऽपि सत्त्वमस्त्वित्यत आह ॥ कार्येति ॥ घटादीनां सत्त्वेऽपि स्मृत्यादिकार्यानुमेयसंस्कारसत्त्वेमानाभाव इ
 त्यर्थः । ननु जगद्भ्रम एव तत्कार्यतदनुमास्यतीति चेन्न । जगतः सत्त्वेनोपपत्त्या तद्भ्रमस्यासिद्धेरिति भावः । ननु यदि विश्वं कल्पितं

तस्यन्मपिप्रकाशात् । नद्वितीयः । जगद्धाधेत्वन्मतेतदभावात् । नतृतीयः । अन्योन्याश्रयात् । त्रिचतुरकक्ष्यास्वर्थक्रिया
निर्वोढत्वेनस्वप्नबाधवदस्यापिबाधकत्वमुपपन्नं । उभयसाम्यमाधिव्यवाबाधकत्वेनप्रयोजकं । विषयतोन्मनस्यापिबाधकत्वा
त्यरीक्षायान्यूनत्वस्यासिद्धेः । तस्मात्प्रधानस्यानपेक्षायामधिष्ठानंसिद्ध्यति । भ्रमेनृपइवेत्येतत्संगृहीतेतथेतिगीः ॥ एतत्प्र^{२३१५}
पंचेति ॥ प्रपंचांतरसत्त्वेतुएतत्प्रपंचासाध्यत्वेनसंभावितायाऽर्थक्रियाश्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकंप्रपंचांतरविषयमेवस्यात् ।
शुक्तिरूप्येऽसंभावितायाअर्थक्रियायाआपणस्थरूप्यविषयत्ववत् । प्रपंचांतराभावतुएतत्स्यवप्रपंचस्यसंभावितार्थक्रियाश्रुत्या
दिसिद्धोत्पत्त्यादिकंचस्यात् । तथाचश्रुतिसिद्धस्यात्मनइवनिषेधायोगेनस्वोपाधौसत्त्वापातादित्यर्थः । साध्यासाधनाह । आत्म
नइतिश्रुतिसिद्धत्वमात्रेदृष्टांतः । एवंतर्हिनेहनानेतितनिषेधोनिविषयःस्यादित्यतआह ॥ त्वन्मतइति ॥ प्रतीतिकालेसत्त्वेनशु
क्तौरूप्यस्यतत्रैकालिकनिषेधायोगाद्यथानेदंरजतमितितनिषेधस्यकांताकरकलितकलधौतविषयत्वं तथाश्रुतिसिद्धोत्पत्त्यादिक
स्यप्रपंचस्यनेहनानेतिश्रुत्यानिषेधायोगेनतथानिषेधुप्रपंचांतरंसत्यमावश्यकमित्यर्थः ॥ पारमार्थिकेति ॥ निषेधस्यप्रस
त्ताधिकसत्ताकनिषेधविषयत्वस्यरूप्यनिषेधेदर्शनादित्यर्थः । ननुनतत्ररथारथयोगानपथानोभवति अथरथानरथयोगानप^{२३८१९}
थस्सृजतइतिश्रुतिसिद्धोत्पत्तिकस्यापिस्वप्नस्यस्वरूपेणनिषेधइवप्रपंचस्यापितथाभविष्यतीत्यतआह ॥ प्रातिभासिकस्यैवेति ॥
स्वप्नस्यरूप्यस्यचेत्यर्थः । स्वरूपेणानिषेधेत्वदभिमतस्यप्रतिपन्नोपाधौत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपमित्यात्वस्यासिद्धेः । पा
रमार्थिकत्वाकारेणनिषेधविशेष्यवतिविशिष्टनिषेधस्यविशेषणनिषेधपर्यवसन्नतयाब्रह्मवत्यारमार्थिकत्वरूपधर्मरहितस्यापिप्रपंच

स्यात्प्रधानसदृशाधिष्ठानकं स्यादितितकैश्चष्टायत्तिव्यभिचारचशङ्खपरिहरति ॥ यत्तूक्तमिति ॥ ^{२३९।१}विवरणएवान्यत्राप्युक्तं ।
 निरुपाधिभ्रमदर्शनेनैवगुणावयवसामान्याभावैकिकेतकीगंधसदृशःसर्वगंधइतिवत्सदृश्यांतरवाशंखपीतिमादाविवसादृश्यां
 तरंवाकलयतीति । यद्यप्येतदधिष्ठानप्रसंगपूर्ववक्तव्यं तथापि सादृश्यप्रधानाधिष्ठानसंबंधित्वादुभयनिरूपणातेऽक्तमिति न
 दोषः ॥ ^{२३९।२}सादृश्यांतरमिति ॥ ^{२३९।३}गुणादिरहितेगंधादौगुणादिकृतसदृश्यात्भिन्नसादृश्यं यथा तथा ब्रह्मण्यपीत्यर्थः ॥ ^{२३९।४}रक्तइति ॥
 तत्रैवसादृश्यस्यव्यभिचारइत्यर्थः ॥ इहेति ॥ अध्यासाधिष्ठानेब्रह्मण्यविद्याध्यासात्पूर्वमविद्यास्वरूपासिद्ध्यातदधीनसादृश्य
 स्याभावादित्यर्थः ॥ ^{२३९।५}अन्योन्येति ॥ अध्यासेनाविद्यायांसिद्ध्यातदधीनसादृश्यसिद्धिः तत्सिद्धौचाविद्याध्यासइत्यर्थः । व्य
 भिचारंपरिहरति ॥ निरुपाधिकइति ॥ प्रकृतेपिकल्पितशब्देनसोपाधिकभिन्नभ्रमस्यैवविवक्षितत्वादितिभावः । नचपीतः
 शंखइत्यादौनिरुपाधिकेपिव्यभिचारइतिवाच्यं । शुक्लवस्तुषुपरिसर्पन्नयनगतपित्तपीतस्यैवशंखग्रहणेनतस्यगृह्यमाणारोपत्वात् ।
 स्वयनगतपित्तस्यस्वप्नप्रत्येवोपाधित्वात्नान्यस्यतथाभ्रमइतिबोध्यं । सामान्येपिनव्यभिचारइत्याह ॥ रक्तेति ॥ ननुप्रधा
 नमात्रवृत्तितयाप्रागवगतमध्याससमयेचाधिष्ठानवृत्तितयागृहीतंचयत्रतदेवहिसादृश्यविपर्ययप्रयोजकमितिवाच्यं । ननुप्रागे
 व्यधानाधिष्ठानोभयवृत्तितयागृहीतं । तस्यसांशयिकत्वेनद्रव्यत्वादिचप्राक्कलोहितलोहितवृत्तितयागृहीतमिति नविपर्ययप्रयो
 जकमिति । मैवं । सादृश्यंनस्वतोभ्रमहेतुः । मानाभावात् । किंतुसंस्कारोद्बोधकतयासामग्रीसंपादकत्वेन । तदुद्बोधश्चा

दृष्टादिनेवद्रव्यत्वादिरूपसादृश्यादपिभवेत्येव । तदुक्तं । सदृशादृष्टचिंताद्याः स्मृतिबीजस्यबोधकाइति । चिंतादिकंचप्रणि
 धानसूत्रेव्याख्यातं । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्तदासत्यदोषयुक्तंस्यादितिकेअप्रयोजकत्वंनिरस्यति ॥ नचेति ॥ आदिशब्देना
 संसर्गाग्रहः ॥ अत्राप्रामाण्यस्येति ॥ ज्ञानसामान्यसामर्थ्यामांगंतुकारणस्यदोषस्याप्रवेशादित्यर्थः । यदिविश्वंकल्पितंस्यात्
 द्रष्टृमत्स्यादितिकेव्याप्तिमुपपादयति ॥ एवमिति ॥ पाठक्रमानुरोधेनयद्यपिबाधकज्ञानघटितंतर्कमुपपाद्यद्रष्टृघटिततर्कउप
 पादनीयः । तथाप्यधिष्ठानादिभ्रमकारणनिरूपणप्रस्तावेअनीदृशबाधकज्ञानमुपेक्ष्यअर्थक्रममनुरुध्यैदमुक्तमितिध्येयं ॥ समा^{२४०।१९}
 नेति ॥ निवर्तकप्रमाविरहेभ्रमस्यभ्रमत्वासिद्ध्यापातादित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ देहघटितंइन्द्रियघटितश्चेतिद्वौतर्कौबोध्यौ ।
 ननुदेहद्रियादिकंविनापिनभ्रमानुपपत्तिः । अधिष्ठानापरोक्षत्वंह्यपरोक्षभ्रमेकारणं । तद्यत्राधिष्ठानंस्वतोनापरोक्षं । यथाशु
 त्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यं । तत्रतदपरोक्षत्वाथदेहद्रियाद्यपेक्षा । प्रकृतेचानवच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानं । तत्रचैतन्यस्यस्वप्रकाशत्वे
 नाविद्यायास्तदध्यस्तत्वेनतेनैवसाक्षिणाअपरोक्षत्वात् । कुत्रदेहद्रियाद्यपेक्षेतिचेन्न । नह्यधिष्ठानापरोक्ष्यमधिष्ठानगतामेवआ
 तिमुत्सादयतीतिकुत्रापिदृष्टं । किंतुतद्भिन्नस्वप्नमातुरधिष्ठानविषयिणी । तस्यचाधिष्ठानापरोक्ष्यायदेहादिकमपेक्षितमेव । त
 मःप्रकाशयोःसामानाधिकरण्यवदाश्रयाश्रयिभावस्याप्यदर्शनेनस्वयंप्रकाशचैतन्यस्याज्ञानाध्यासानधिष्ठानत्वाच्चेति ॥ प्रलंघ्य^{२४०।२०}
 इति ॥ ननुप्रलयेदेहद्रियादिसर्जनविलंबहेतुनैवभ्रमविलंबः । अन्यथातदादेहद्रियादिकमपिकुतो नोसद्येतेतिचेन्न । देहादे

भूतादिकारणविलंबनविलंबसंभवात् । अज्ञानमात्रनिदानकाध्यासस्तुस्यादेव । इष्टापत्तिपरिहरति ॥ नचति ॥ करणेति ॥
 २४०।३ २४०।३ २४०।४
 ज्ञानकरणेत्यर्थः । करणादीनांतुदोषादिसमसत्त्वमित्यर्थः । व्यावहारिकसत्त्वेदोषमाह ॥ दोषेति ॥ अन्योन्येति ॥ जगद्
 ध्यासेसिद्धेतस्यव्यावहारिकत्वेनतन्मध्यवर्तिनोरूप्यभ्रमहेतोर्दोषादिव्यावहारिकसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौतदृष्टतेनजगदध्यासहे
 तोर्दोषस्यापिव्यावहारिकस्यभ्रमहेतुतोपत्तौजगदध्याससिद्धिरित्यर्थः । ननुरूप्यादिभ्रमहेतुदोषस्यसत्यत्वग्राहकविरहएवत
 स्यव्यावहारिकसत्त्वसाधकः । अतो नान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ पारमार्थिकेति ॥ सत्यत्वसाधकेसतिरूप्यादिधीहेतुदोषस्य
 यद्व्यावहारिकत्वकल्पनं तज्जगदध्यासनिबन्धनमेवेत्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । करणादिसमसत्त्वतंत्रमित्यत्रदोषमाह ॥ इहेति ॥
 रूप्यादिप्रतीतौकरणसंभवेनतत्रदोषादेर्ज्ञानकारणसमसत्त्वसंभवेपिअज्ञादिप्रतीतेर्नित्यतयातदसंभवइत्यर्थः । करणसमसत्त्वा
 गीकारेपि जगदध्यासहेतुदोषस्यतात्त्विकत्वमायातीत्याह ॥ रूप्यादीति ॥ इहेति ॥ जगदध्यासाधिष्ठानस्यब्रह्मणःयारमा
 र्थिकत्वेनतत्समसत्तयादोषादेस्तात्त्विकत्वापत्तिरित्यर्थः । ननुसर्वत्रचैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेनकुत्रापिदोषादीनांनाधिष्ठानसमस
 तात्त्विकमितिचेन्न । तथासतिरूप्यस्यशुद्धचैतन्येअस्ततयाघटादिवद्व्यावहारिकत्वापातादिति । ननुजगदध्यासहेतुर्दोषादिस्ता
 त्विकोव्यावहारिकोवामाभूत् । अध्यासस्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ दोषादेरिति ॥ अतोत्विकेनचेति ॥ दोषतदभावयोर्मि
 थ्यासत्ययोर्जगद्भ्रानेनसतोरपिसत्येनवदोषाभावेनजगद्भ्रानेप्रामाण्यप्रयोजनीयं । नतुमिथ्याभूतेन दोषेणतत्राप्रामाण्यमापाद्य

मित्यर्थः ॥ ^{२४११}दुष्टतयेति ॥ वेददोषाभावस्य सत्त्वेन बौद्धकल्पितमिथ्यादोषतिरस्कृत्य वेदजन्यज्ञाने तस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वं यथा
 तथेत्यर्थः । ननु बौद्धकल्पितदोषस्य प्राप्तिर्भासिकस्य व्यावहारिकवेदोपेक्षया अल्पसत्ताकत्वेन तदप्रामाण्याप्रयोजकत्वेनैव विद्या
 ख्यदोषस्य प्रपञ्चस्य च समसत्ताकत्वेन कार्यकारणभावनियमेन च कारणीभूता विद्याख्यदोषाभावे कार्यभूतद्वैतप्रपञ्चतद्विज्ञानयोर
 भावनियमेन विद्यामिथ्यात्वेनैव तदज्ञानसत्यतापातः । मैवं । व्यधिकरणत्वात् । दोषस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य तात्त्विकतया
 प्रपञ्चज्ञानप्रामाण्यस्याप्यापाद्यामानत्वे एतस्य व्यधिकरणत्वात् । प्रपञ्चमिथ्यात्वसिद्धेः प्राकृष्टप्रतिभासिकपारमार्थिकयोरेव सत्त्वे
 न तृतीयप्रकारस्य व्यावहारिकस्यासिद्धेश्च । अध्यस्तदोषस्य भ्रमहेतुत्वे बाधकांतरमाह ॥ दोषादीति ॥ ननु ईश्वरज्ञानस्य गुणा
 जन्यस्याप्यबाधितविषयत्वेन प्रमात्ववद्दोषाजन्यस्याप्यध्यासस्य बाधितविषयत्वेन भ्रमत्वमिव विप्यतीत्यत आह ॥ ^{२४१२}कस्यचिदिति ॥
 न ह्यावयोर्मते गुणजन्यत्वेन प्रमात्वं । किंतु स्वतएव । तथा दोषाजन्यस्यापि बाधितविषयत्वेनाप्रमात्वे तस्य स्वतस्त्वापातः । दोष
 जन्यत्वाविना बाधितविषयत्वस्याप्यभावाच्च । बाधितविषयत्वे दोषजन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात् । बाधितविषयत्वस्यैवाप्रमा
 त्वात् । तस्य परस्त्वानुरोधेन दोषजन्यत्वावश्यकभावात् । अतएवोक्तं शबरस्वामिना । यस्य च दुष्टं करणं त्रिमिथ्येति प्रत्ययस्स ए
 व समीचीनो नान्य इति । दुष्टकरणजन्यत्वप्रयुक्तो यत्र मिथ्येति प्रत्यय इत्यर्थः । नतूभयमसमीचीनत्वं निमित्तमिति तदर्थः । न
 न्वविद्याख्यदोषाध्यासो नादित्वात् दोषानपेक्ष एवास्तु । बाधितविषयत्वदोषजन्यत्वो व्याप्तिस्तु साध्यध्यासावच्छिन्ना । नचा
 प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं । जन्याप्रामाण्यस्यैव दोषजन्यत्वात् । स्वनिर्वाहकत्वेनाविधैव वादोषोस्ति तत्वांशं व्यआद्यो किमध्यासशब्दे

रिकमेवसत्त्वंत्वद्रीत्यादृष्टमितिजगदध्यासेअधिष्ठानस्यापिव्यावहारिकमेवसत्त्वंस्यादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ रूपाद्यध्यासे ॥
 २४३।९ इहेति ॥ जगदध्यासे ॥ अन्योन्येति ॥ जगदध्यासेहतुदोषस्यामिथ्यामेतद्व्यायेनरूप्यभ्रमहेतुदोषस्यव्यावहारिकसत्त्वं अ
 धिष्ठानस्यतुअधिष्ठानज्ञानावाध्यसत्वमितिवैरूप्यंकल्पेत । रूप्यभ्रमहेत्वोरधिष्ठानदोषाद्योरधिष्ठानज्ञानावाध्यव्यावहारिक
 सत्त्वकल्पनानंतरंतद्व्यायेनजगदध्यासेपितद्व्यायेनतयोःसत्त्वकल्पनमित्यर्थः ॥ लाघवेनेति ॥ २४३।१० कतिपयाध्यासत्वापेक्षयाअ
 ध्यासत्वस्यलाघवादित्यर्थः ॥ प्रथमेति ॥ सर्वाध्यासासिद्धेःप्रथमंरूपाद्यध्यासेकतिपयत्वादिविशेषणानामव्यावर्तकतयातत्र
 तत्वेनप्रथममध्यासस्यैवोपस्थितित्वादित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ २४३।११ दोषादिसत्त्वस्येत्यर्थः ॥ अनुमानेति ॥ अख्यातिवादापत्तिश्चे
 त्यपिबोध्यं ॥ संगृह्णाति ॥ एवंचेति ॥ किंचेति ॥ रूपादेर्वाधेनासत्त्वेपितज्ज्ञानेवाधाभावात्सत्यत्वयथातथाजगतोसत्त्वे
 पितज्ज्ञानंसत्यमेवस्यादित्यर्थः ॥ अत्यन्ताभावस्येति ॥ मिथ्याभूतप्रतियोगिकस्यचप्रध्वंसस्याभावादित्यर्थः । उत्तरावधिविधु
 रत्वेनप्रागभाववद्यस्मिन्सत्याग्रिमक्षणेयस्यसत्त्वंतद्व्यतिरेकेणयस्यासत्त्वंतदेवतस्यतत्साध्यत्वमित्यादियोगक्षेमसाधारणसाध्यत्व
 स्याप्यत्यन्ताभावेऽसंभवइतिबोध्यं । तस्यापारमार्थिकत्वाकारेणाल्यन्ताभावस्यस्वरूपेणनिवृत्तिरनित्यत्वपर्यवसन्नैव नास्माक
 मनिष्टा प्रत्युतत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनिवृत्त्येच्छेसानदृष्टा अत्यन्ताभावाधिकरणेअनुपपन्नाचेत्यपिबोध्यं ॥ २४४।१२ अनादीति ॥
 गौः प्रकृतिराद्यंतरहितेत्यर्थः ॥ तस्याइति ॥ २४४।१३ प्रपंचतुल्यतयातदोषैरेवदुष्टत्वादित्यर्थः ॥ २४४।१४ अन्धयेति ॥ प्रपंचप्रतीतिर्मिथ्या

नार्थोवातज्ज्ञानेनैवितिविकल्प्यआद्यनिराकरोति ॥ ततइति ॥ अनादित्वेनान्यानेपक्षत्वात्मित्याभूतस्वयमवस्वाधिष्ठानमवि
 व्यतीत्यर्थः । द्वितीयनिराकरोति ॥ विषयस्येति ॥ अविद्यारूपायाध्यामस्यानादित्वेपितत्प्रतीतेदोषापेक्षास्त्येवेत्यर्थः ॥ द्वि
 तीयनिराकरोति । स्वनिवाहकत्वेनेति ॥ स्वस्मिन्स्वप्रकारकेव्यवहारेस्वातिरिक्तानपेक्षत्वस्वनिवाहकत्वं । यथाप्रमथप्रमथ
 मिति । एवमज्ञानांतरमंतरेणैवाज्ञानमज्ञातमितिव्यवहारोभवतु । स्वज्ञानंप्रतिस्वस्यदोषत्वंतुनसंभवति । कुतइत्यतआह ॥
 प्रतीतीति ॥ अर्थप्रतीत्योरन्यूनानधिककालत्वंप्रतीतिकालमात्रत्वं । एवंचप्रतीतिंप्रतिअर्थस्यपूर्ववर्तित्वेस्वस्मादपिस्वस्यपूर्व
 वर्तित्वमायातं । तच्चायुक्तमित्यर्थः ॥ हेतुत्वेनेति ॥ धीहेतुत्वेनत्वदंगीकृतेनप्राप्तमितिशेषः । अविद्याध्यासंप्रतिअविद्याया
 हेतुत्वेतस्यविषयजन्यत्वेनप्रमात्वापातइत्यपिबोध्यं । तर्कांतरमुपपादयति ॥ बोधिकेति ॥ अनवस्थाभयात्काचिद्बोधकज्ञानं
 सत्यवक्तव्यमित्यर्थः । ननुवेदांतवाक्यजन्यचरमवृत्तेःकतकरजोन्यायेनस्वपरबाधकतयानानवस्था । इदंशत्वमात्रेणयुगपल्लु
 सबाधसंभवात् । नहिगुहायानशब्दइतिशब्दस्वननिषेधति । अन्यथास्वस्यस्वननिषेधेतवाप्यनवस्थास्यादितिचेन्न । इदंश
 त्वस्यनिषेध्यतावच्छेदकत्वेमानाभावात् । दोषजन्यत्वादेरतथात्वात् । दोषस्यचसत्यस्यैवजनकतयानाविद्यायादोषस्यतथात्वं ।
 स्वनजन्यत्वात्तत्त्वाबाधकत्वाभिमतस्यबाध्यत्वापातेनविरोधाच्च । गुहायानशब्दइत्यत्रशब्दमात्रनिषेधोविरोधाभावात् । शब्द
 त्विकोव्यापनद्वारिकोक्तस्यस्वस्मिन्नपिसत्वाच्च । जगदध्यासहेतुदोषादीनांव्यावहारिकत्वेदोषांतरमाह ॥ रूपादीति ॥ रू
 पत्वनिषेध्यतावच्छेदकत्वमितिजगदध्यासेपितथैवेतियदिकल्प्येततदारूपाद्यध्यासेअधिष्ठानस्यापिव्यावहा
 रव्याद्यध्यासेदोषादीनांव्या

त्वाभावे ॥ निदिध्यासनेति ॥ निदिध्यासनासाध्यसाक्षात्कारनिर्वल्यनस्यादित्यर्थः । यथाश्रुतयत्रयत्कल्पितमित्यादिसामा
 न्यव्याप्तौ रूयेव्यभिचाराद्व्यतिरेकव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ नहीति ॥ द्वितीयतर्कसिद्धिपरिहरति ॥ नचेति ॥ नियमेति ॥
 नियमजन्यमदृष्टनियमादृष्टं । यद्यप्यदृष्टमपि दृष्टवत्क्रियाजन्यमेव । तथापि नियमस्य प्रयोजनापेक्षायां कल्प्यमानमदृष्टनियम
 जन्यमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ किंत्विति ॥ असंभावनानि कृत्याप्रतिबंधकदुरितनिवृत्त्या च दृष्टादृष्टोपयोग इत्यर्थः ॥ अवघा
 तेति ॥ अवघातक्रियासाध्यवैतुष्याद्भिन्नपरमापूर्वेयथानियमादृष्टस्योपयोगो न पुनर्वैतुष्यएव । तथाश्रवणादिक्रियासाध्यब्रह्मा
 परोक्षाद्भिन्नेमोक्षश्रवणादिनियमादृष्टस्योपयोगो वक्तव्यः । ननुश्रवणादिक्रियासाध्ये ब्रह्मापरोक्षएव तदुपयोग इत्यर्थः । सर्वत्र
 नियमविधिस्य लेक्रियातन्त्रियमयोः फलभेदेऽपिश्रवणनियमविधौ तयोरेकफलत्वमस्त्वित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ नियमादृष्टसा
 ध्येसाक्षात्कारेयदिश्रवणादिक्रियायाहेतुत्वमित्यर्थः । ननु सामान्यपुरुस्कारेण प्रसक्तसमाधानांतरस्य निवृत्तिः सर्वत्र नियमविधेः
 फलं विशेषरूपेण त्वपूर्वविधित्वमेव । यथाहि प्रीहीनवहंतीत्यादावपूर्वसाधनीभूतप्रीतिर्वैतुष्ये अवघातातिरिक्तसाधनांतरा प्रस
 क्तावप्रीतिर्वैतुष्यमात्रेण प्रसक्तस्य विदलनादेर्निवृत्तिर्विशिष्यकार्यकारणभावबोधनात् । तथानिर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारप्र
 तिबंधनिवृत्तौश्रवणाद्यतिरिक्तसाधनांतरा प्रसक्तावप्यत्मज्ञानमात्रप्रतिबंधनिवृत्तौ सांख्यादिशास्त्रस्यापि प्रसक्तेस्तन्निवृत्तिर्विशि
 ष्यवेदांतवाक्यविचारविधानादिति चेत् न । अपूर्वायप्रीतिर्हि निष्ठवैतुष्यपियनरूपेणावघातस्य प्राप्तिः तेन रूपेण दलनादेरपि प्राप्तेः
 सत्त्वात् । उभयत्रापि वैतुष्यभावस्यैव अवच्छेदकत्वात् । नहि प्राप्तिर्नाम निवृत्तिः । अपि तु योग्यतामात्रं । तच्च दलनादेरस्त्येव ।

एतावानेवविशेषः । यदवघातसाध्यवैतुष्याश्रयेअपूर्वीयत्वमप्यस्ति दलनादिसाध्यतदाश्रयेतुनापूर्वीयत्वमिति । श्रवणादेस्तु
 निर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारेतत्वावच्छिन्नएवेहेतुता । नत्वात्मज्ञानत्वावच्छिन्ने । श्रवणादिकमंतरेणाप्यहंप्रत्ययेनात्मज्ञान
 मात्रस्यसत्त्वान्निर्विशेषब्रह्मात्मभेदसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नात्मसाक्षात्कारेश्रवणादिभिन्नोपायांतरस्याप्राप्तत्वात् । तस्मात्श्रवणा
 दिक्रियातन्निग्रहमयोःब्रह्मापरोक्ष्यप्रतिहेतुत्वेश्रवणनियमविध्यनुपपत्तेर्ज्ञानद्वाराश्रवणादिसाध्यमोक्षप्रत्येतन्निग्रहमादृष्टस्यापिहेतु
 त्वंवाच्यं । तथाचनासिद्धिरितिभावः । श्रवणादितन्निग्रहमयोःसाध्यभेदंनिराकरोति ॥ नचेति ॥ द्रष्टव्यःश्रोतव्योमतव्यो
 निदिध्यासितव्यइत्यत्रयादृशंज्ञानमुद्दिश्यनिदिध्यासनंविहितं तादृशमेवज्ञानंदृशिनानिर्दिश्यतादर्थ्यनश्रवणादिकमपिविधी
 यते । अन्यथादृशिशिधोर्विजातीयज्ञानोपस्थापकत्वेआवृत्तिलक्षणोवाक्यभेदःस्यात् । ननुनिदिध्यासनविधावपिपरोक्षज्ञानमे
 वदृशिनोद्देश्यतामित्यतउक्तं परोक्षेत्यादि । निदिध्यासनस्यपरोक्षज्ञानप्रवाहरूपत्वात्तस्यपरोक्षज्ञानैदमर्थ्यनसंभवतीत्यर्थः ।
 ननुनिदिध्यासनसाध्यब्रह्मापरोक्षेश्रवणादेहेतुत्वेएकार्थत्वाद्विकल्पःस्वादितिचेन्न । ह्यवदानावरुद्धेयागोत्रीहिभिर्यजेतेतिग्रीही
 णांतंडुलपिष्टपुरोडाशद्वाराहेतुत्वबोधनवादिहाप्युत्तरद्वाराऽपूर्वस्यहेतुत्वसंभवाच्चविकल्पइतिभावः ॥ साक्षात्कर्तव्यइति ॥
 श्रवणविधौसाक्षात्कर्तव्यइतिसाक्षात्काररूपफलसमर्पकवाक्यांतरसत्त्वात्तस्यसाक्षात्कारएवफलमित्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ प
 रोक्षज्ञानज्ञानंविनापरोक्षज्ञानेकामनायोगात्तज्ज्ञानेचेतेनपरोक्षज्ञानविषयस्यापिज्ञातत्वान्नपरोक्षज्ञानकामनासंभवतीत्यर्थः ।
 तथाचनश्रवणादिविधेःपरोक्षज्ञानंफलं । अकाम्यमानत्वादित्यर्थः ॥ आपरोक्ष्यस्येति ॥ अस्तुश्रवणादितन्निग्रहमयोःब्रह्माप

चोत्तरमित्याशंकां परिहरति ॥ अंत्येति ॥ न च आत्मा तत्प्रसक्तिः सूत्रेण साधनमर्हतीत्यर्थः । ननु कल्पितस्यापि प्रपञ्चस्य व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन तद्देशायां जन्माद्युक्तिर्भविष्यति रूपादेस्तु प्रातिभासिकत्वात्तद्भावइत्यत आह ॥ रूपादाविति ॥^{२४७।१}

ज्ञानेति ॥ व्यावहारिकत्वेनाध्यस्तस्यापि विश्वस्य यदि जन्माद्यभावाभावस्तदाध्यस्तस्यापि विश्वस्य व्यावहारिकत्वेन वज्ञाननिवर्तकत्वमपि न स्यात् । प्रातिभासिकत्वस्यैव ज्ञाननिवर्त्यत्वे तत्र तत्त्वापातादित्यर्थः ॥ अनुमानेति ॥ अपर्यतीयधूमं प्रति वह्नेर्जनकत्वापत्तौ धूममात्रे वह्निव्याप्त्यसिद्ध्यापत्तिरित्यर्थः । अख्यातिवादापत्तिश्चेत्यपि बोध्यं ॥ मायाविवदेति ॥ लोके मायाविनोऽभ्रमयितुः प्रयोजनापेक्षा दर्शनादीश्वरस्यापि तथात्वेन प्रयोजनापेक्षा प्रसक्तौ सा सूत्रेण समाधीयत इत्यर्थः ॥ आभयितृत्वादिति ॥ मितांश्च स्वइत्यत्र वाचित्तविरागइत्यतो वेत्यनुवृत्तेरत्र ह्रस्वाभावः । तदुक्तं मितांश्च स्वइति सूत्रे काशिकायां । केचिदत्र वेत्यनुवर्तयंति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनान्यत्र संक्रामयेदित्यादिसिद्धं भवतीति । अतएव भगवद्गीतायां भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रा^{२४७।३}

रूढानि माययेति प्रयोगः ॥ जीवैरिति ॥ तथा चाकाशादिभ्रमयितुरीश्वरस्य सिद्धौ भौतिकादिदेहादिमतां जीवानां सिद्धिः जीवसिद्धौ च जीवैरध्यस्तस्यैश्वरस्य सिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु अविद्योपहितचित्तो नादेरीश्वरस्य नातः करणोपहितजीवैः कल्पितत्वमिति चेन्न । तस्य देहाद्यभावेन भ्रमयितृत्वासंभवात् । ननु न जीवैरीश्वरोऽध्यस्तो येनान्योन्याश्रयः स्यादित्यत आह^{२४७।३}

॥ न हीति ॥ स्वस्य स्वस्मात्पूर्ववृत्तित्वासंभवाच्चिन्मात्रस्य देहाद्यसंभवाद्भ्रमाभ्यामीश्वरः कल्पित इत्यर्थः ॥ नचेति ॥ परिशेषे^{२४७।४}

रोक्ष्यमेवफलं तथाप्यदृष्टसाध्यब्रह्मापरोक्ष्यनिवत्यस्यबंधसब्रह्मणिनाध्यस्तत्वमित्यर्थः ॥ किंचेति ॥ स्वज्ञानात्पूर्वस्वस्याभा
 वादिद्विषयसन्निकर्षानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ जन्माद्यस्येति ॥ अस्यजगतोजन्मादियतोब्रह्मणःसकाशातभवतीत्यर्थः ॥ श्रुतौचेति ॥
 विश्वस्यतिशेषः । सामान्यव्याप्तौरूप्यदृष्टांतः । स्वाप्सस्याप्यकल्पितत्वाच्चतत्रव्यभिचारः । एवमग्रेपितर्काः द्रष्टव्याः ॥ इक्ष
 तेरिति ॥ अशब्दप्रधानं जगत्कारणं न जगत्कारणे तदक्षतेति ईक्षणश्रवणादित्यर्थः ॥ लोकवदिति ॥ यथावालस्यलीलयाप्रवृ
 त्तिस्तथेश्वरस्यकवलंलीलैवप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ वैषम्येति ॥ कर्मापेक्ष्यशुभाशुभफलदातृत्वादीश्वरस्यवैषम्यादिकंनभवतीत्य
 र्थः ॥ तेजोतइति ॥ अतएतस्माद्वायोरेवसकाशात्तेजउलद्यतइत्यर्थः ॥ तेजोआदेरिति ॥ ब्रह्मण्यध्यस्तस्यतेजसस्तज्जन्यत्व
 सैवोचितत्वेनवायुजन्यत्वमयुक्तमित्यर्थः ॥ विपर्ययेणेति ॥ विपर्ययेणतुक्रमोतउपपद्यतेचेति सूत्रेउलस्यपक्ष्याविपर्ययेणलय
 क्रमइत्युक्तमित्यर्थः ॥ दृथिव्यादीनामिति ॥ ब्रह्मण्यध्यस्तपृथिव्यादेःतत्रैवल्यस्योचितत्वेननाबादौतस्यलययुक्तइत्यर्थः ।
 ननुतदभिध्यानादेवतुतल्लिगात्सइतिसूत्रतद्भावापन्नस्यब्रह्मणएवकारणत्वविधानाद्युक्ततेजआदीनांवाच्यादिजन्यत्वं । लयोक्ति
 रपितद्भावापन्नेब्रह्मण्येवेतिचेत् मैवं । ब्रह्मणोजडभावानंगीकारात् । जडावच्छिन्नत्वमपिकल्पितस्यजनकत्ववत् अवच्छेदक
 त्वस्याप्यसंभवात्निरस्तं । ननुभोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदिति सूत्रे आपाततःपरिणामवादाभ्युपगमेनउपासनावस्थायां
 वैषम्यादिप्रयोजनादिशंकापरिहारौ । तदन्यत्त्वमारंभणशब्दादिभ्यइतितुविवर्तमेतन । परमसिद्धांतदशायांतुनचाशंकान

स्वरूपादर्मिथ्यात्वबोधेनतत्सत्यत्वोपजीवनानुपपत्तेरित्यर्थः । स्वरूपादीतरमिथ्यात्वमेवमभाभिमतमितिमन्यमानंप्रत्याह ॥
 संनिपातेति ॥ तच्छब्दश्चवणाद्यच्छब्दोद्ध्याह्रियते । यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्यविधेः सविधिः तस्य
 स्वोपजीव्यस्य विधातंप्रति अनिमित्तं निमित्तंनभवति । तथाचश्रुत्युपजीव्यस्वरूपादिसत्यत्वग्राहकप्रत्यक्षजातीयतयाघटादि
 प्रत्यक्षस्यापिश्रुत्युपजीव्यत्वमेवेतिनतयाप्रत्यक्षसिद्धघटादिमिथ्यात्वसिद्धिः । यद्वाधर्मिग्राहकत्वेनप्रत्यक्षप्रामाण्यमुपजीवती
 श्रुतिः घटादिमिथ्यात्वबोधेनतद्विधातंनकरोतीत्यर्थः । यथाशतानिसहस्राणीत्यादौनपुंसकस्यझलचइत्यनेनसर्वनामस्थान
 संज्ञकशिप्रत्ययनिमित्तेनुमागमेकृते णांताषडितिसूत्रेउपदेशग्रहणंकर्तव्यं शताष्टनार्थमितिवार्तिकाभावपक्षेनकारांतत्वेनष
 ट्संज्ञायाषड्भ्योलुगितिशिप्रत्ययस्यलुकिप्राप्तेसंनिपातपरिभाषयाशिप्रत्यययोगेनजायमानोनुम् षट्संज्ञाद्वाराशिप्रत्ययलोपनि
 मित्तंनभवति तथामथितंपण्यमस्येत्यर्थः तदस्यपण्यमितिठकिठस्येकादेशेअजादित्वाद्भसंज्ञायांस्येतिचेत्यकारलोपेतत्परस्येकप्र
 त्ययस्यस्थानिवद्भावेनइमुमुक्तांतात्कइतिकदेशप्राप्तौसन्निपातपरिभाषयाकादेशोनभवति । माथितिकः । भवत्याआश्रय
 मित्यर्थेभवतेःठक्ढसावितिठक्ढसोश्चेतिठवस्थायामेवंपुंवद्भावात्सन्निपातपरिभाषयाअप्रवृत्तौभावत्कइतिभवति । द्वितीये
 त्वाह ॥ बोधेनइति ॥ श्रुत्यामिथ्यात्वस्यबोधेनपीत्यर्थः ॥ तात्त्विकत्वेति ॥ तात्त्विकत्वप्रयोजकस्यस्वरूपसत्यत्वादेरभावा
 दित्यर्थः । नचस्वरूपसत्यत्वादेःश्रुत्यर्थतात्विकत्वंप्रतिप्रयोजकत्वेमानाभावः । मिथ्यात्वबोधकत्वेनाभिमताश्रुतिः स्वस्वरूपे
 णवास्वप्रामाण्येनवास्वयोग्यतयावासमानसत्ताकार्था प्रमाणशब्दत्वात्सम्मतवदित्यनुमानैस्तत्सिद्धेः । अत्रव्याप्तिग्राहकमाह

णजीवकल्पित्वेश्वरोवाच्यइत्यर्थः ॥ जीवानामिति ॥ श्रुतेरसद्विलक्षणार्थकत्वाद्वायोरग्निरित्यादौप्रतिपादनीयोवायोः
 सकाशात्तेजोजन्मरूपोयर्थःसोसद्विलक्षणोवाच्यः । तस्यासद्विलक्षण्यनुवायोस्तेजउत्पद्यतइतिभ्रमेसतिस्यात् । नचजीवानां
 तथाविधोभ्रमोस्तीतिभावः । ननुतादृशभ्रमंविनापिवायोःसकाशादभ्युत्तिरित्येवंरूपोर्थोस्त्वित्यतआह ॥ नचभ्रान्तिमिति
^{२४७/५} ॥ नचैतदिति ॥ वायोरग्निरितिश्रुतिजनितभ्रान्त्यातदर्थस्यसिद्धौसएवार्थएतच्छ्रुतेविषयरूपमालम्बनस्यादित्यर्थः ॥ बौद्धेति ॥
 बौद्धागमजन्यभ्रान्त्यासिद्धमर्थविषयीकृत्यतत्प्रवृत्तेर्वक्तुंशक्यत्वादित्यर्थः । वायोरग्निरित्येतद्वाक्यजन्यभ्रान्तिसिद्धोर्थएतद्वाक्या
 लम्बनमित्यत्रदूषणांतरमाह ॥ त्वन्मतइति ॥ वायोरग्निरितिवाक्याद्देहादिमतोजीवस्यतथाविधभ्रान्तौसत्यांवाक्यादिस्वरूप
 सिद्धिः तत्सिद्धौचवाक्याद्वारब्धदेहादिमज्जीवसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । नन्वीश्वरभ्रान्तिसिद्धवाक्यादिकमेवश्रुत्यालम्ब
^{२४८/१} नमस्त्वित्यतआह ॥ ईश्वरस्येति ॥ तद्भ्रान्तेरिति ॥ तथाचान्योन्याश्रयइत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुपूर्वपक्षयुगयुजि ।
 न्यायामृततरंगिण्याविरुक्तकामृषानुमा ॥ ३ ॥ विरुद्धतइतिविरुधः तादृशस्तर्कायस्याःसा ॥ ३ ॥ मिथ्यात्वहेतूनांप्रति
 कूलतर्काः ॥ २५ ॥ ३ ॥ श्रुतिश्चात्रप्रमाणमितिसामान्येनोक्तांश्रुतिमिथ्यात्वेनिराकरोति ॥ नापीति ॥ तात्त्विकेविश्वमि
 थ्यात्वेश्रुतिरपिमाननेत्यर्थः । श्रुतिःस्वस्वरूपादिसत्यत्वमुपजीवति नवा । आद्येश्रुत्याविश्वमिथ्यात्वस्यैवासिद्धिः । दूरेतत्ता
^{२४८/२} त्विकत्वस्येत्याह ॥ श्रुत्येति ॥ अत्रहेतुरुक्तःस्वस्वरूपेत्यादि मिथ्यात्वाबोधनेत्यतएन । मिथ्यात्वाबोधनेहेतुप्रत्यक्षादीति ।

॥ शब्दबोधस्येति ॥ नचैतस्मिन्नियमेपरोक्षत्वमनित्यत्ववोपाधिः । घटादावाकाशादौचसाध्याव्याप्तेः । प्रामाण्यादिघटि

^{२४९।२}

तसाध्यकोक्तानुमानयोः स्वात्मवाक्येव्यभिचारपरिहरति ॥ सदर्थइति ॥ योग्यतायाः प्रामाण्यस्य चार्थसत्त्व
घटितत्वेन सदर्थकवाक्येतयोरवश्यंभावादित्यर्थः । शब्दस्वरूपघटितानुमानेपितत्रव्यभिचारइत्याह ॥ शब्दस्वरूपमिति ॥

^{२४९।३}

मममेतत्तत्रसाध्यस्यापिसत्त्वादितिभावः । तवमतेपितत्रतस्यव्यभिचारइत्याह ॥ तवत्विति ॥ स्वात्मवाक्येस्वरूपेणमिथ्या
भूतसाध्याभावस्यसत्त्वेपिनिरुक्तेहोस्तत्राभावादितिभावः । तुशब्दोव्यभिचारपरिहारंविशिनष्टि । ननुस्वात्मवाक्येयुक्तुःक
ल्पितत्वेपितद्गतदोषस्यार्थसंवादेनकल्पयितुमशक्यत्वान्निर्दोषतयातत्प्रमाणंभवतीतिनिरुक्तेहतुरपितत्रास्तीतिव्यभिचारएवेत्य
तआह ॥ नतच्छब्दत्वेनेति ॥ अयंभावः । शब्दासाधारणप्रामाण्यप्रयोजकवत्त्वमुक्तेहेत्यर्थः । निर्दोषत्वंतुनशब्दासाधार
णप्रामाण्यप्रयोजकं । मानांतरसाधारण्यात् । तथाचायमर्थः । तत् संवादिस्वात्मवाक्यं । शब्दत्वेननप्रमाणं । शब्दइतिय
त्प्रमाणंतथानशब्दत्वावच्छेदेनयत्प्रामाण्यप्रयोजकतदुपेतंनभवतीति । ननुशब्दासाधारणप्रामाण्यप्रयोजिकायायोग्यतायास्त

^{२४९।३}

त्रसत्त्वाव्यभिचारएवेत्यतआह ॥ आसीति ॥ योग्यतायाः विशेषणविशेष्यसंबंधरूपायाविशिष्टप्रमामात्रसाधारणत्वादाह्या
देरेवतथात्वं । यद्यपित्रमाद्यभावरूपाआप्तिः स्वात्मवाक्यवक्तव्यमस्ति । तथापिशुकादिसाधारण्यान्नासाआप्तिः । किंतुलाघवा
द्वाक्यार्थप्रमा । अवधानं तत्त्वबुबोधयिषा । पदुक्तरणत्वादिकमेवाप्तिः । साचनस्वात्मवाक्यवक्तार । अतएवनस्वात्मवाक्ये

निर्दोषत्वमपि । तत्प्रयोजकस्याह्यादेरभावात् । तथाचनोक्तव्यभिचारइतिभावः । प्रामाण्यप्रयोजकशब्देनप्रामाण्यापवाद
कप्रामाण्यशंका^{२४९।३}निरासकमभिधीयतइतिप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वहानिरिति । एवंसतिस्वाप्तावाक्येप्रमाणशब्दस्यव्यवहारसमर्थयते
॥ किञ्चित्ति ॥ शब्दत्वेसतिसंवादित्वात्तद्व्यवहारइत्यर्थः । तथाचतस्यशब्दत्वेव्यप्रमाणत्वाच्चोक्तव्यभिचारइत्यर्थः ॥ उपश्रु^{२४९।४}
तिवदिति ॥ यथाकाश्चिदन्यार्थशब्दंश्रुत्वापिततःस्वाभिमतमर्थमनुमिमीते । तथास्वाप्तावाक्यमपिलिंगतयैवबोधकमित्यर्थः
॥ प्रमाणवेति ॥ लिंगीभूतस्यशब्दत्वाद्वातद्व्यवहारइत्यर्थः । तथातस्यप्रमाणत्वेप्यशब्दत्वान्नव्यभिचारइतिभावः । उक्तानु^{२४९।५}
मानेषुव्याप्त्यभावशंकापरिहरति ॥ नचेति ॥ उक्तनियमांगीकारेश्रुत्यर्थस्यतात्त्विकत्वेश्रुतिस्वरूपादेरपितथात्वापत्त्यासर्वमि
थ्यात्वासिद्ध्यातत्परश्रुतिविरोधः । अतात्त्विकत्वेश्रुतेःतात्त्विकसर्वमिथ्यात्वपरत्वव्याघातइतिश्रुतेःसर्वमिथ्यात्वेतात्पर्यसंरक्ष
णार्थउक्तनियमएवत्यज्यतइत्यर्थः ॥ स्वर्गकामइति ॥ साग्निरिग्नैर्वैद्यावैद्यस्वर्गकाममात्रविषयस्यापियजेतेतिविधेरहवनी^{२५०।१}
येजुहोति यजमानोनुमंत्रयते यजमानस्ययाज्येत्यादिनाग्निविद्यावतोधिकारावगमात्तत्परत्वंथातथाद्वितीयनिषेधस्यापिस्वोप^{२५०।२}
जीव्येतरविषयत्वं । उपजीव्यस्यविधिनेषेधेनाप्यनुरोद्धव्यत्वादित्यर्थः ॥ उपजीव्येति ॥ यागस्याग्निविद्येविनाफलाजन
कत्वात्तयोस्तत्रोपजीव्यत्वं । षष्ठस्यप्रथमपादेस्थितं चातुर्वर्ण्यमविशेषात् । अग्निहोत्रादिषुकिंचतुर्णावर्णानामधिकारउतापशू
द्राणामितिसंशयेविधिवाक्येषुविशेषाश्रवणाच्चतुर्णामितिप्राप्तेअग्निहोत्रादीनामग्निविद्यापेक्षत्वात्तयोश्चाधानोपनयनाधीनत्वादा

धानोपनयनयोश्च वसंते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतग्रीष्मे राजन्यः शरदिवैश्यः वसंते ब्राह्मणमुपनयतीतग्रीष्मे राजन्यः शरदिवैश्यमिति त्रि
 ष्वेव दर्शनात् । अन्यतो लब्धविधानान्नैव गणिकानामधिकारिणां सत्त्वेन कर्मविधिभिर्निषादादिष्विव शूद्रेष्वपि तयोराक्षेपकल्पना
 यां प्रमाणाभावात् शूद्रव्यतिरिक्तानामेवाधिकारइति राज्ञातः । ननु स्वर्गकामवाक्यस्याग्निविद्यादिकमिव दूतनिषेधवाक्यस्य ता
 त्विकयोग्यतादिकं नोपजीव्यं । न हि योग्यता तात्विकयोग्यतात्वेन निमित्तं । किंतु योग्यतात्वेनेति । मैवं । स्वर्गकामवाक्यस्या
 स्वार्थसमसत्ताकाग्निविद्यापेक्षावद्दूतनिषेधवाक्यस्यापि तादृशयोग्यतापेक्षानियमात् । तात्विकार्थप्रतिपादने तात्विकयोग्यतादे
 रेव निमित्तत्वाच्च ॥ योग्यतादीति ॥ योग्यतादीतरद्वितीयनास्तीत्यर्थपरत्वमित्यर्थः ॥ सृष्ट्यादीति ॥ सृष्टिवाक्यस्य तवम
 ते यथा कल्पितसृष्टिविषयत्वं तथा दूतनिषेधवाक्यस्यापि कल्पितदूतनिषेधविषयत्वमस्त्वित्यर्थः । ननु सकलद्वैताभावस्याधिकर
 णस्वरूपत्वेन तदधिकरणस्य ब्रह्मणः सत्यज्ञानमनंतब्रह्मतत्सत्यसंभ्रमेत्यादिश्रुत्या सत्यत्वप्रतिपादनात् न सृष्ट्यादिश्रुतेरिवास्याः
 कल्पितविषयत्वोपपत्तिरिति चेत् मैवं । विचित्रप्रपञ्चासाधारणकारणविचित्रशक्तिरूपस्य दूतस्य परस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वा
 भाविकीत्यादिश्रुतिसिद्धात्मरूपस्य तात्विकत्वेन दूतनिषेधश्रुतेस्तात्विकविषयत्वस्याप्यनुपपत्तेः । दूतनिषेधस्यात्मरूपत्वासि
 द्धेश्च । न च तस्य तत्त्वावेदकश्रुतिबोध्यत्वेनात्मरूपत्वं । अन्योन्याश्रयात् । दूतनिषेधस्य तात्विकत्वरूपत्वेन तात्विकत्वे सिद्धे
 तत्तच्छ्रुतेस्तत्त्वावेदकत्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तद्वोध्यदूतनिषेधस्य तात्विकत्वरूपत्वसिद्धिरिति । दूतनिषेधश्रुतेः तात्विकार्थपर
 त्वस्य विचार्यमाणत्वात् शक्तेस्तु ब्रह्मस्वरूपत्वस्याभाविकीत्यादिश्रुत्यैव सिद्धमिति ॥ अन्योन्येति ॥ शब्दस्वरूपदेस्तदर्थस्य

चसमसत्ताकत्वनियमत्यागेसतिबाधकाभावेसिद्धेऽश्रुत्यर्थस्यतात्त्विकत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचतद्वलादुक्तनियमत्यागइत्यर्थः । संगृ
 ह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ तद्योग्यतयोरिति ॥ सचयोग्यताचतद्योग्यते । शब्दार्थस्यशब्दयोग्यतायाश्चेत्यर्थः ॥ तुल्यत्वात् ॥
 सत्तयेतिशेषः । योग्यतेत्युपलक्षणं । शब्दस्वरूपमपिग्राह्यं । नचेच्छब्दयोग्यतेसत्यावित्यनुपगः ॥ वृषलेति ॥ वृषलोद्वाहम
 त्रस्वरूपंतद्योग्यतादिकंचासदेवातःसनमानमित्यर्थः ॥ एवमिति ॥ यथास्वस्वरूपादेर्मिथ्यात्वबोधनाबोधनपक्षयोर्मिथ्यात्व
 श्रुत्यनुपपत्तिस्तथेत्यर्थः ॥ स्वेति ॥ अहमिदानींमौनीतिवत्स्वबोध्यस्वत्वेनैवनिषेधादित्यर्थः ॥ सर्वेति ॥ द्वितीयाभावस्या
 नात्मनोऽनिषेधादित्यर्थः ॥ उक्तरीत्येति ॥ स्वरूपेणनिषेधेत्यतासत्त्वापातादित्यादिमिथ्यात्वभंगोक्तयेत्यर्थः ॥ आत्मनो
 पीति ॥ आत्मनिपारमार्थिकत्वरूपधर्मनिषेधेपिथथात्मनोनमिथ्यात्वंतथाप्रपंचस्यापीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षेति ॥ उक्तंचसंक्षेपशा
 रीरके । अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वोपिविशिशिष्टयोर्द्वयोः । घटतेनयदैकतातदानितरांतद्विपरीतरूपयोरिति । ननुविशिष्टयो
 रैक्यविशेषणयोरैक्यापातइतिचेन्न । प्रत्यक्षोपरोधेतयोरैक्यस्यतत्त्वमसीत्यनेनबोधयितुंशक्यत्वात् । प्रत्यक्षानुरोधेनतदबो
 धनंतुप्रकृतेपिसमं । ननुसर्वत्रविशिष्टैक्यपरसोयमित्यादिवाक्येविशेष्यैक्यपरतैवदृष्टेतिचेत् सत्यं । प्रत्यक्षानुग्रहेणैवसा । त
 न्निग्रहेतुविशिष्टपरत्वमेवस्यादिति ॥ तदविरोधायेति ॥ ननुनोपजीव्यप्रत्यक्षादिविरोधः । तात्त्विकांशानुपजीवनात् । व्या
 वहारिकांशस्योपजीवनादितिचेत् मैवं । नह्यत्रोपजीव्यविरोधइत्युच्यते । किंतुप्रत्यक्षाद्यविरोधेनैवमिथ्यात्वश्रुत्युपपत्तीनत

द्विरुद्धार्थकत्वं तस्याः कल्पनीयमिति । तत्र च न तच्चोद्घावकाशः । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक्कव्यावहारिकघटादिसिद्धेरभावात् ता

त्विकत्वेनैव सिद्धेति ॥ ^{२५३/१३}अन्यस्येति ॥ विज्ञानवादादिप्राप्तक्षणीकत्वादिनेत्यर्थः । अतएव नाप्रसक्तप्रतिषेधोपीति भावः ॥

^{२५३/१३}अन्यथेति ॥ श्रुतेर्मानांतराननुरोधे ॥ ^{२५३/१३}ख्यातीति ॥ अर्थापत्तिसिद्धमसंख्यलक्षणं अनुहतिश्रुतिः प्रत्यक्षसिद्धं सत्त्वं कथं नानु

रुंध्यादित्यर्थः ॥ विश्वेति ॥ यत्परः शब्दः सशब्दार्थइति न्यायेन चैतन्यमात्रस्यैव ततः सिद्धिः ननु विश्वमिथ्यात्वस्येत्यर्थः । ननु

चैतन्यमात्रमहातात्पर्येऽप्यन्तरतात्पर्येण द्वितीयाभावस्यापि द्वारतया बोधनात् मिथ्यात्वमपि सिध्यतीति चेन्न । अन्तरतात्पर्यं

विषयस्य खंडवाक्यार्थस्य महातात्पर्यजन्यज्ञानमहावाक्यजन्यज्ञानेनैव भाननियमेनैतन्निषेधश्रुतेरखंडार्थत्वहानेः । अन्तर

तात्पर्यमहातात्पर्ययोः सप्रकारकनिष्प्रकारकज्ञानजनकतया विरोधेन श्रुतेस्तथाविधतात्पर्यवत्त्वासंभवाच्च ॥ श्रुतेरिति ॥ संस

र्गोचरज्ञानजनकत्वादित्यर्थः ॥ ^{२५३/१६}अतएवेति ॥ अखंडार्थत्वहानेरित्यर्थः । ननु तद्विशिष्टज्ञानजनकत्वाभावात्कथमखंडार्थ

त्वहानिरित्यत आह ॥ द्वितीयेति ॥ अद्वैतवाक्यस्य द्वितीयाभाववद्ब्रह्मेत्येवं सप्रकारकज्ञानजनकत्वेनोपलक्षणसंसर्गस्योपल

क्ष्ये ब्रह्मणि बोधनादित्यर्थः । उपलक्षणेन शुद्धस्वरूपमात्रमुपलक्ष्यं विशिष्टं वा शुद्धगतधर्मांतरं वेति विकल्पाद्यनिराकरोति ॥ चि

^{२५३/१७}न्मीत्रस्येति ॥ उपलक्षणां विनैव तस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । द्वितीयं निराकरोति ॥ ^{२५३/१७}अन्यस्येति ॥ शुद्धात्मन एव मुमुक्षुर्ज्ञेयत्वात्

शास्त्रेणोपलक्षणद्वारापि तस्यैव बोधनीयत्वादिति भावः । तृतीयं निराकरोति ॥ काकोति ॥ काकाद्युपलक्षितसंस्थानविशेषस्य

गृहज्ञानविषयत्ववद्वितीयाभावोपलक्ष्यधर्मस्यमुक्ष्वपेक्षितशुद्धात्मज्ञानविषयत्वाभावादितिभावः । ननुचिन्मात्रस्यसिद्धत्वे
 पिनोपलक्षणवैयर्थ्यं । अनर्थनिवृत्तिहेतुत्वेनद्वितीयाभावद्वारकस्वरूपज्ञानस्योद्देश्यत्वात्तस्यप्रागसिद्धत्वात् । न । अपरोक्ष
 ज्ञानस्यविरोधिनिवर्तमानेद्वारविशेषपूर्वकत्वस्यानपेक्षणीयत्वात् । नहिद्वारविशेषाजन्यःशुक्तिसाक्षात्कारोनरूप्यभ्रमनिवर्तकः
^{२५३/१०}
 ॥ अद्वैतेति ॥ ननुद्वितीयाभावस्यसत्यत्वेपितस्यब्रह्मस्वरूपतयानाद्वैतहानिरितिचेन्न । ब्रह्मणःस्वतःसिद्धत्वेनद्वितीयाभाव
 बोधकवाक्यवैयर्थ्यात् । अभावत्वेनतद्बोधनेऽखंडार्थत्वहानिः ॥ मिथ्यात्वैवेति ॥ द्वितीयाभावस्यमिथ्यात्वेतस्यब्रह्मणिविशेषे
^{२५३/१०}
 व्येकदापिसंबंधाभावात्तत्रतस्यविशेषणत्वोपलक्षणत्वयोरभावेनतत्रद्वितीयाभावबोधकवाक्यस्याप्रामाण्यस्यादित्यर्थः ॥ नचेति ॥
^{२५३/११}
 द्वितीयाभावरहितेब्रह्मणिश्रुत्यातद्बोधनेपितत्रतात्पर्याभावाच्चातत्वावेदकत्वमित्यर्थः ॥ आद्येति ॥ द्वितीयाभावबोधकश्रुतेश्च
 तन्यमात्रेतात्पर्यमित्येवरूपाद्यपक्षेऽतर्भावः । तत्रचमिथ्यात्वसिद्धिः । यत्परःशब्दस्तस्यैवशब्दार्थत्वादितिदूषणमुक्तमेवेत्यभि
 प्रायः ॥ मानान्तरेति ॥ यथावायुवैष्वेक्षेपिष्ठादेवतेत्यादौशीघ्रगामित्वाख्यक्षेपिष्ठत्वगुणोवायौमानान्तरेणप्राप्तइतितद्वाक्यस्यनतत्र
^{२५३/१२}
 तात्पर्यतथात्रापीत्यर्थः ॥ तद्विरोधाद्वैति ॥ यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदिदित्यादावांतरस्यधातुविशेषस्यवपायाःप्रजापति
^{२५३/१२}
 नास्वशरीराग्निष्कासनंकृतमितिवाक्यार्थमानांतरविरोधादतात्पर्यतथेत्यर्थः ॥ उद्देश्येति ॥ तृतीयस्यप्रथमपादेर्चितं । एक
 त्वयुक्तमेकस्यश्रुतिसंयोगात् । ज्योतिष्टोमेऽश्रूयते । दशापवित्रेणग्रहंसमाप्तीति तत्रग्रहैकत्वविवक्षितमुतनेतिसंशयः । ननुवेदस्यनि

व्यक्त्यदोषदोषाभ्यां तदवगमात् । तथा हि । ग्रहमुद्दिश्य संमार्गे कत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः । ग्रहमेकत्वं चोद्दिश्य संमार्गे विधाने
 न प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरि समाप्त्या वाक्यभेदः । एकत्वविशिष्टं ग्रहमुद्दिश्य तद्विधानमपि न संभवति । विभक्त्या हि युगपत्संख्याका
 रकंचोच्यते । न तु प्रथमं संख्यां प्रातिपदिकार्थस्योक्त्वा पश्चात्तद्विशिष्टस्य कारकत्वमुच्यते । येनैकत्वविशिष्टग्रहस्य कर्मत्वं स्यात् ।
 तस्मान्नैकत्वस्य विधिसंबंधः । तदुक्तं वार्तिके । मीमांसका हि वाक्यार्थविचारे प्रस्तुते सति । लोकदृष्टीः प्रतिघ्नंति वचनव्यक्तिपां
 सुभिरिति । सर्वप्रकारमन्विष्टं वचनव्यक्तिभिः पृथक् । न शक्यते विधानं तदेकत्वं न गृहीष्यत इति च । तस्माद्ग्रहे कत्वमविवक्षि
 तमिति सर्वेषां ग्रहाणां संमार्ग इति । एवं च ग्रहे कत्वस्येव ब्रह्मणि द्वितीयाभावस्य श्रुतत्वेऽपि निवेशे षणत्वादिना वाक्यार्थप्रवेश इत्यर्थः ।
 अत्र एकत्वस्य वाक्यार्थाप्रवेशेऽपि ग्रहमित्यादि वाक्यादबाधितप्रतीतिवत् द्वितीयाभावस्यापि तत्त्वावेदकादौ तत्वाक्यादेः अबा
 धितप्रतीतिरस्तीति द्वितीयाभावस्याबाधितत्वं दुर्वारमिति वयं पश्यामः ॥ त्वयैवेति ॥ अद्वैतश्रुतेरनुवादकत्वं वदतेत्यर्थः ॥
 तस्यैवेति ॥ प्रत्यक्षादेः संभावितदोषस्य निर्दोषश्रुत्या बाध्यत्वादित्यर्थः ॥ तस्यापीति ॥ अद्वैतवाक्यांतरस्याप्यविरोधित्वा
 दित्यन्वयः ॥ न हीति ॥ बाधकत्वाभिमतताद्वैतवाक्यांतरस्य लक्षणयाऽखंडचिन्मात्रपरत्वाद् द्वितीयाभावरूपद्वितीयस्य तेनाप्य
 निषेधादविधानाच्च तस्याग्निहोत्रवाक्यसाम्यं । बाध्यत्वाभिमतताद्वैतवाक्यस्यात्मनि द्वितीयाभावविधायकत्वाद् द्विवाक्यसा
 म्यमित्यर्थः ॥ द्वितीयेति ॥ बाधकत्वाभिमतस्याद्वैतवाक्यांतरस्यापि द्वितीयनिषेधतात्यर्थकत्वेन बाध्यत्वाभिमतताद्वैतवाक्य

स्यापि द्वितीयाभावे तात्पर्यकल्पमानेऽपि द्वयोरेकार्थत्वेनाविरोधात्तत्र तस्य तात्पर्यमित्यर्थः ॥ स्वयमिति ॥ द्वैतनिषेधवाक्यमि-
त्यर्थः । ननु स्वविहितस्य कथं स्वेन निषेधः । एकैव प्रमाणेन प्राप्तप्रतिषेधयोरनुपपत्तेरित्यत आह ॥ द्वितीयत्वादिति ॥ द्विती-
याभावस्वरूपं हि शास्त्रेण प्राप्यते । तस्य च प्राप्यतावच्छेदकरूपं द्वितीयाभावत्वं । तच्च न निषेध्यतावच्छेदकं । किंतु द्वितीयत्वमे-
व निषेधमात्रानुगतं । तत्र तदनुभ्युपगमे तु न तस्य निषेध्यत्वं । नवातेनात्मनः सद्वितीयतापत्तिरतो रूपभेदान्न प्राप्तप्रतिषेधावनु-
पपन्नाविति भावः ॥ स्वविरोधादिति ॥ तात्पर्याभावे मानविरोधस्यैव प्रयोजकत्वं । ननु स्वभिन्नेति तत्र विशेषणमित्यर्थः ॥ नि-
षेधस्येति ॥ द्वैतनिषेधवाक्यस्येत्यर्थः ॥ स्वविहितेति ॥ स्वेन विहितो यो निषेधस्तदितरतश्च द्वितीयतद्विषयत्वादित्यर्थः ।
अत्र स्वनिषेधद्वितीयपदानि प्रकृताभिप्रायाणि । निषेधस्य विहितेतरविषयत्वात् इत्येवं व्याप्तिशरीरं विधानं स्वेन वान्येन वा
विहितश्च निषेधो वा अन्यो वा न कश्चिद्विशेषः । निषेधशास्त्रस्य विहितेतरविषयत्वं हि निषेध्यतावच्छेदकस्य विहितावृत्तित्वे सति भ-
वति । द्वितीयाभावत्वस्य निषेध्यतावच्छेदकत्वे तद्वैतशास्त्रविहितस्य निषेधस्य निषेध्यतावच्छेदकबलेन तस्य विहितत्वं निषिद्धत्वे
विरुद्धे आपद्येयातां । ननुरूपभेदेनाविरोध इति चेन्न । व्यक्तिभेदाभावेनाद्वैतवाक्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । तस्या हि द्वितीयाभा-
वो विषयः । सोऽपि तेन द्वितीयत्वाद्यादिनिषेध्यते तदेतदस्ववधायकतोत्थापनं । द्वितीयत्वेन निषेधे तत्स्वरूपानुपमदेन निधर्मकम-
हण इव तत्स्वरूपसत्यतापत्तिः । किंच निषेधवाक्यासाधारणार्थस्य निषेध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे तस्य निषेधवाक्यत्वमेव न स्यात् ।

निषेध्यवाक्यत्वमेव च स्यात् । अद्वैतवाक्ये तत्त्वावेदकत्वात् तत्त्वावेदकत्वे च स्यात् । तस्मात्स्वविहितोऽपि द्वितीयाभावो द्वितीयत्वा
 त्वेनैव निषिध्यत इत्युक्तिः सुभगाभिधुक्न्यायेन बाह्योक्तव्याधात्तरूपवेदाग्रामाण्युत्तयुक्तिरेवेति ॥ ^{२५३।३}अन्यथेति ॥ निषेधस्य
 विहितविषयत्व इत्यर्थः ॥ ^{२५३।३}कृतिचितीति ॥ अनेन सूत्रेण सुप्रतिष्ठाकृतसाधारणकृत्स्निमित्तकः क्रियमाणो गुणवृद्धोऽप्रति
 षेधः किद्विशेषसुप्रतिष्ठितरतद्विषयो भवति यथा । चिनुतः । मृष्टः । चीयात् । मृज्यात् । भिदा ।
 चितः । मृष्टइत्यादौ निषिध्यते । न तु कृद्विशेषसुप्रतिष्ठितनिमित्तकतद्विषयोऽपि । यथा घेडिति । हरये । किति च ।
 भवतश्च शसौ । भावेक्तः । ^{२५३।४}इत्येवमादौ निषेधस्य विहितविषयत्वे किद्विशेषनिमित्ते अपि गुणवृद्धी कृतिचितीति निषेधेन निषेधे
 यातामित्यर्थः ॥ ^{२५३।५}किद्विशेषेति ॥ कितो विशेषः तद्विस्तारमिति मित्यर्थः ॥ ^{२५३।६}हिंसात्वादिति ॥ मरणानुकूलव्यापारत्वादित्यर्थः
 ॥ इदमिति ॥ अस्य विश्वस्याग्रे पूर्वमित्यर्थः । ननु स्वविहितस्यापि द्वितीयाभावस्य स्वैव निषेधोऽस्तु वाक्यान्तरविरोधाभावादि
 त्यत आह ॥ ^{२५४।९}स्वविरोध इति ॥ यत्नेनेति ॥ ^{२५४।९}वाक्यान्तरोपस्थिति विलम्बेन विलम्बोपस्थितिकाद्वाक्यान्तरविरोधादपिशोपस्थिति
 कतया स्वविरोधस्य यत्नेन परिहरणीयत्वं । ननु अद्वैतवाक्यं द्वितीयवत्स्वप्नप्रतिपाद्यं द्वितीयाभावमपि निषेधति । द्वितीयाभावेता
 त्पर्याभावेन तस्य निषेधोऽपि विरोधाभावात् । ^{२५४।९}अभावज्ञानेन विषयीकृतस्यापि प्रतियोगिनः तेन निषेधवदित्याशङ्कते ॥ अद्वैत इति ॥
^{२५४।९}स्वविरोधादिनि ॥ द्वितीयाभावे अद्वैतवाक्यतात्पर्याभावबीजस्य मानान्तरप्राप्त्यादेरभावात् द्विरोध एव तद्विज्ञे । सोऽपि न मा

नांतरेण । किंतु स्वनेवेति वाच्यमित्यर्थः ॥ अतोत्पर्यइति ॥ अद्वैतवाक्यस्याद्वितीयाभावे तात्पर्याभावे ततस्तत्त्वसिद्धौ त
 त्रिषेधेऽपि विरोधाभावइत्यर्थः । शब्देन प्रतिपादितस्य पुनः शब्देन निषेधे विरोधकश्चोच्छिद्येतेत्याह ॥ अपि चेति ॥ स्वविरोध
 स्यादोषत्वमेवंशब्दार्थः ॥ सुवचंहीति ॥ मातृपदप्रापितं मातृत्वादि कृतस्य तत्रातात्पर्यात् न तत्ततः सिध्यति । अतस्तेन वतश्च
 षेधेन परस्परविरोधः । अन्योन्याश्रयस्तूभयत्रयसमइत्यर्थः ॥ षोडशीति ॥ दशमस्याष्टमपादे चितं । शिष्टं नुप्रतिषेधः ।
 अतिरात्रेषोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रेषोडशिनं गृह्णातीति । अत्र नातिरात्रइति पर्युदासः प्रतिषेधो वतिसंशये विधिप्रतिषेधयोर्व्या
 घातात् पर्युदास एवेति पूर्वपक्षे यद्विदावदनतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति पर्युदासः स्यात् अतिरात्रे न ग्रहीतव्यः । तत्र विधानानर्थ
 क्यं षोडशिनः । अथा षोडशिनमतिरात्रे गृह्णातीति । तथाप्यतिरात्रेषोडशिनो विधानानर्थक्यं । तस्मात्प्रतिषेधः । विरोधाच्च
 नैकांततः प्रतिषेधः । तस्मादगत्या विकल्पइति ॥ अष्टदोषदुष्टेति ॥ आग्नेयोष्ठाकपालइत्यादि वाक्यनिर्दिष्टपुरोडाशोक्षपादे
 व ब्रीहियवश्चामाकादिषु प्राप्तेषु द्रव्यांतरप्रसक्तिनिमित्तानियमनिरासाय ब्रीह्यादिशब्दैर्नियमआश्रीयते ब्रीहिभिरवयवैरेवेति ।
 तथाच ब्रीहिपुरोडाशप्रयोगे यवशास्त्रे प्रतीतप्रामाण्यत्यागः निर्दोषवैदेदोषजन्यसंशयविपर्ययरूपप्रामाण्यायोगात् । प्रामा
 ण्योपलंभे सत्यपि प्रामाण्यानुपलंभरूपानुपलब्धिगम्यप्रामाण्याभावरूपप्रामाण्यस्वीकारः । यवपुरोडाशप्रयोगे पूर्वकल्पितप्रा
 माण्यस्य पूर्ववत्प्रामाण्यस्य च यवशास्त्रस्याप्रामाण्यत्यागप्रामाण्यस्वीकारो विना तदर्थानुष्ठानयोगात् यवशास्त्रेत्यक्तप्रामाण्य
 स्वीकारः अंगीकृताप्रामाण्यपरित्यागइति च दोषद्वयं । एवं यवशास्त्रे दोषचतुष्टयं । एवं यवपुरोडाशप्रयोगे ब्रीहिशास्त्रे दोषद्वयं ।

पुनर्ब्रह्मपादानेदोषद्वयं ब्रीहिशस्त्रेपिदोषचतुष्टयं इत्यष्टदोषदुष्टोविकल्पः । एवंग्रहणाग्रहणवाक्येपियोजनीयं । तदुक्तं वा
 त्तिके । प्रमाणस्याप्रमाणत्वकल्पनाच्चद्विदोषभाक् । प्रमाणत्वंप्रतीतंयदुज्ज्वलंतदपह्नुतं । एकस्तावदयंदोषःस्याप्रतीतिविपर्य
 यात् । तथातदप्रमाणत्वंयदभावप्रमाणकं । भावेपिसत्यभावेनविनैवपरिकल्प्यते । सोपित्यादपरोदोषःप्रमाणार्थविपर्ययात् ।
 अंगीकृत्यापितोदोषौपूर्वकेनापिहेतुना । प्रयोगांतरकालेचपुनर्दोषद्वयंभवेत् । यदभावप्रमाणत्वंपूर्वमेतस्यकल्पितं । संप्रत्य
 पंधुवानस्यदोषएकोहिजायते । प्रत्यक्षंदृढरूपंचयत्पुनरस्तान्निराकृतं । उपजायेतदोषोन्यस्तदुज्जीवयतःपुनः । एवमेकत्रचत्वा
 रोदोषावाक्येप्रदर्शिताः । ततएवप्रसज्येरन्द्वितीयेपिप्रकल्पिते । एवमेवाष्टदोषोपियद्व्रीहियववाक्ययोः । विकल्पआश्रितस्त
 न्नगतिरन्यानविद्यतइति । अस्यार्थः । द्विदोषभागित्युक्तदोषद्वयमुपपादयति । प्रमाणत्वंमिति । प्रमाणत्वापह्नवस्यदोषत्वमु
 पपादयति । प्रतीतीति । प्रतीतप्रमाणत्वापह्नवःप्रतीतिविरोधादेवदोषइत्यर्थः । अप्रतीताप्रामाण्यकल्पनंद्वितीयदोषइत्याह ।
 तथेति । तस्यप्रमाणस्यस्ततोप्रमाणत्वकल्पनमित्यर्थः । अभावेति । प्रामाण्यानुपलंभरूपाभावप्रमाणकमित्यर्थः । संदेहविप
 र्ययोर्दोषजन्यत्वान्निर्दोषवेदेचदोषाभावात्प्रामाण्याभाववाच्यं । तस्मिंश्चप्रमाणोपलंभाभावःप्रमाणवाच्यं । सच
 नसंभवति । प्रामाण्योपलंभस्यसत्त्वादित्याह । भावइति । प्रामाण्योपलंभस्यभावेसत्यपीत्यर्थः । प्रमाणेति । प्रमाणस्योपलं
 भाभावस्यअर्थस्यप्रमेयस्य अप्रामाण्यविपर्ययाद्दोषादित्यर्थः । अभावेति । प्रामाण्योपलंभाभावप्रमाणकत्वं । एतस्य अप्र
 माणत्वस्येत्यर्थः । यदप्रामाण्यंपूर्वस्वीकृतंततस्यत्यागस्तृतीयोदोषः । प्रत्यक्षमिति । यत्प्रमाणंपूर्वनिराकृतंतस्योपजीवनस्वीका

रश्चतुर्थोदोषः । संग्रहश्च । ब्रीहकृतयवस्योक्तः प्रमात्वागकल्पने । यवनैवचेतिदोषाब्रीहश्चैवंद्वयष्टते । ब्रीहिमयेपुरोडाशेकृतेयवस्योक्तयववाक्यस्यद्वौदोषौ । यवमयेपुरोडाशेकृतेपियववाक्यस्यद्वौदोषौ । एवंयववाक्यचत्वारोदोषाः । ब्रीहैरुक्तैश्चैवचत्वारोदोषाः । एवंमिलित्वाउक्तैर्द्वयेतदोषाअष्ट । ननुप्रतियोगिनोद्वितीयस्यमिथ्यात्वात्तत्प्रतिद्वंद्वीतदभावोपिमिथ्या । नहिंवंध्यासुतेगारूपमिथ्येतिश्यामरूपसत्यभवतीत्यतआह ॥ प्रतियोगिनइति ॥ निरस्तमिति ॥ सामान्यतोमिथ्यात्वभंगइतिशेषः । अत्यंताभावस्यसत्यतायांप्रतियोगिमिथ्यात्वमनुकूलमित्यर्थः ॥ स्वैरैवेति ॥ अद्वितीयब्रह्मेत्यादौद्वितीयाभावस्यब्रह्मविशेषणत्वादिनोपादानमयुक्तमित्यर्थः । नन्वभाववृद्धानिषिद्धस्यापिप्रतियोगिनोविशेषणत्वादिनोपादानमस्तीतिचेन्न । नह्यभाववृद्धाप्रतियोगीविशेषणादितयाअभावोपादीयते । किंतुतत्प्रतियोगिकत्वंतत्रविशेषणं । तच्चनाभावबुद्ध्यानिषिध्यते । प्रयुतविधीयतएवेतिभावः । उद्देश्यविशेषणत्वादितिपक्षनिराकरोति ॥ नतृतीयइति ॥ ग्रहमिति । उक्तैहोक्तैःस्वरूपासिद्धिकथनायोक्तं । द्वितीयाभावस्योद्देश्यत्वादिस्वरूपासिद्धिमेवोपादयितुं द्वितीयाभावो नब्रह्मोद्देश्यविशेषणं । तत्त्वेनाप्रमितत्वात् उद्देश्यशून्यत्वाच्च व्यतिरेकसंमार्गवत् इत्यनुमानसंमार्गग्रहणेनसूचयति । नन्वाद्वितीयब्रह्मेत्यादिवाक्येनतस्यत्वमेवोपादानादाद्योसिद्धोहेतुरतआह ॥ इहेति ॥ अद्वितीयावाक्ये । अद्वैतवाक्यनंतविशेषणतयोद्दिशति । विधेयपरत्वबुद्ध्युद्देश्यविधेयसंसर्गपरतयाखंडार्थपरत्वंधेयाप्रतिपादकत्वात्संमतवत् । अत्रासिद्धिपरिहारायोक्तं अखंडेति विधेयपरत्वबुद्ध्युद्देश्यविधेयसंसर्गपरतयाखंडार्थपरत्वं

भज्येतेत्यर्थः ॥ विधेयेति ॥ उद्देश्यभिन्नस्येत्यर्थः । ननुकर्तृत्वभोक्तृत्वादिनाहंप्रत्ययसिद्धस्यात्मनःप्राप्ततयाद्वितीयाभावं प्र
 त्युद्देश्यत्वं भविष्यतीति द्वितीयेहत्वसिद्धिरित्यत आह ॥ शास्त्रेति ॥ नहि कर्तृत्वादिमत्यात्मनि द्वितीयाभावो विशेषणादिः ।
 विरोधात् । किंत्वशनायाद्यतीतेचिन्मात्रे । तस्यचनद्वितीयाभाववाक्यात्माकृषिद्विरस्तीत्यर्थः । उक्तानुमानेन ग्रहकत्वे गृहीत
 साध्यव्यापकताकं आर्तिविशेषणे हविषि गृहीतसाधनाव्यापकताकं निज्ञातविशेषणत्वमुपाधिमाह ॥ निज्ञातेति ॥ निर्णीतस्व
 रूपस्योद्देश्यस्य द्विशेषणं यद्विशेषणं विनाप्युद्दिक्षितविशेष्यस्वरूपसिद्धिरिति यावत् । तद्विशेषणं न विवक्षितं । तथाग्रहकत्वं ।
 येन विशेषणेन विनोद्देश्यस्वरूपनिर्णयोनभवति तद्विशेषणं तु विवक्षितमेव । यथायस्योभयंहविरार्तिमाच्छदं पंचशरावमोदनं
 निर्वपेत् इत्यत्र हविषा विशेषणेन विना आर्तिस्वरूपनिर्णयोनभवति । यस्य कस्यचिदातेः सदा संभवात् । सदा विद्यमानं च न नि
 मित्तं भवितुमर्हति । कादाचित्कस्यैव तथात्वात् । हविषि विशेषणे सति आर्तिस्वरूपं निर्णयिते हविरार्तिरिति । हविर्नाश इत्यर्थः ।
 उक्तं च वार्तिककृता । मृष्यामहे हविषा विशेषणं व्यावर्तनं मृष्यामहे अंगीकुर्म इत्यर्थः । तदिहा
 शनायाद्यतीतं ब्रह्मस्वरूपं न निज्ञातं । अतस्तद्विशेषणमार्ते हविरिव विवक्षितमेवेत्यर्थः । द्वितीयाभावस्य मुमुक्षुजिज्ञासितत्वान्मो
 क्षपरेण शास्त्रेणावश्यं प्रतिपादनीयत्वात्तन्नात्र विवक्षितमित्याह ॥ कर्मकांडादिति ॥ शब्दादिति ॥ यथा प्रजापतिरात्मनो व
 पामुदखिदित्यादि शब्दप्रतीतमपि स्वयंपोत्स्वननादिकं तत्र तात्पर्याभावात्तद्वावहारिकमपि तद्वाक्यात्सिद्ध्यति तथा द्वितीयाभा

वोपितत्रतात्पर्यभावात्तद्वाक्याद्वावहारिकोपिनसेत्स्यतीत्यर्थः । ननुमहातात्पर्याभावोपिअवांतरतात्पर्यस्यसत्त्वात्तदेवताविग्र
 हवत्तत्सिद्धिरित्याशङ्कते ॥ अवांतरेति ^{२५५।७} ॥ द्वितीयेति ॥ एकविज्ञानेनसर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायोपक्रमात् ऐतदाल्पमिदं सर्वत
 त्सत्यसंआत्मातत्वमसि श्वेतकेतोइत्युपसंहारात् द्वितीयाभावस्योपक्रमोपसंहारयोः श्रुतत्वादित्यर्थः ॥ प्राकरिणिकत्वेनेति ॥
 आकांक्षाविशेषरूपप्रकरणवत्त्वेनप्रधानतयाऽनन्यशेषत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्ताविति ^{२५५।८} ॥ सुषुप्ताद्वितीयाभावस्यसुखादिफलद्वय
 तइत्यर्थः । वेदांतवाक्यमहातात्पर्यविषयांतराभावेनद्वितीयाभावएवविषयोभविष्यतीत्याह ॥ स्वप्नकाशेति ॥ उक्तेति ॥
 अज्ञानसाक्षितयासर्वदासुररणादित्यर्थः । द्वितीयाभावविशिष्टस्यासुरणेनतत्रतात्पर्यविशेष्याविषयकविशिष्टतात्पर्यस्यविशेष
 णमात्रविषयत्वमितिभावः ॥ प्रमाणेति ^{२५६।२} ॥ अवांतरतात्पर्यविषयस्यापिद्वितीयाभावस्यात्मवत्तात्त्विकत्वमवर्जनीयमित्यर्थः ।
 ननुअवांतरतात्पर्यविषयत्वेनावंतरसत्त्वंव्यावहारिकत्वमेवद्वितीयवत्तदभावेआयाति ^{२५६।२} ननुतात्त्विकत्वमित्यतआह ॥ अवा
 तरेति ॥ श्रुतिप्रत्यक्षयोः समसत्तार्थत्वेनसमबलत्वादित्यर्थः ॥ नहीति ॥ अभावस्यतात्त्विकत्वग्रहविनातदभावस्यारोपित
 त्वग्रहो न संभवतीत्यर्थः । विशेषणतयोपलक्षणतयावाश्रुतिबोध्यस्यद्वितीयाभावस्यसत्त्वेऽद्वैतहानिः । मिथ्यात्वेतत्प्रतिपादक
 श्रुतेरतत्त्वावेदकत्वमित्युक्तमुपसंहरति ^{२५६।३} ॥ तस्मादिति ॥ द्वितीयाभावेतात्पर्यभावादिनाअतत्त्वावेदकत्वप्रसंगपरिहारनिराक
 रणमुद्बोधयति ॥ दुर्वारइति ॥ श्रुतिश्चात्रप्रमाणमिति सामान्येनमिथ्यात्वप्रमाणत्वेनोक्तयाः श्रुतेर्निराकरणमुपसंहरति ॥

^{२५६।५}तस्मादिति ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसूततर्काबुपूरैःपक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामिथ्यात्वश्रुतिखंडनं ॥ ६ ॥ ७ ॥ सा
मान्येनमिथ्यात्वेश्रुतिभंगः ॥ ७ ॥ २६ ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादौअद्वितीयादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधात्श्रुतिर्मिथ्यात्वे
मानमित्यदुक्तंतन्निषेधति ॥ किंचेत्यादिना ^{२५६।६} ॥ एकमेवेति ॥ इतिशब्दःप्रकारवाची । तथाचएकोद्गष्टाद्वैतोभवतीत्यादि
श्रुतिरप्युदाहर्तव्या । तेननाग्निमेणसलिलइत्यादिनाऽसंगतिः । ननूक्तविधयामिथ्यात्वस्यततोवगमात्कथंसातत्रनमानमिथ्य
तआह ॥ शब्दस्येति ॥ आज्यैः^{२५६।७}स्तुवतइति ॥ आपातप्रतीतएवयदिशब्दार्थः तर्हिआज्यैःस्तुवतइत्युत्तिवाक्यगताज्यश
ब्दस्यधृतादिरेवार्थःस्यात् तथाचपंचदशाज्यानीतिगुणवाक्यमीमांसारूपविचारैवैर्थ्यस्यात् । तेनह्युत्तिवाक्यगताज्यशब्द
स्यस्तुतिनामधेयतासिध्यति । तथाहि । पंचदशाज्याज्यानिभवंतीत्यत्रनसंख्याविशिष्टाज्यविधानंसंभवति । वक्ष्यमाणदो
षात् । किंत्वाज्यानुवादेनसंख्यामात्रविधानं । तथाचस्तोत्रेधृतस्याप्राप्तत्वात्तदनुवादासंभवात्स्तोत्रानुवादेनैवसंख्याविधा
तव्या । तच्चाज्यशब्दस्यस्तोत्रवाचित्वेवकल्प्यतेनान्यथेतिगुणवाक्यालोचनेनैवाज्यादिपदंउत्तिगतंनामत्वेनाध्यवसीयते ।
^{२५६।७}आपातप्रतीतस्यशब्दार्थत्वेनैतत्संभवतीत्यर्थः । आज्यसंज्ञकाभिःस्तुतिभिरिष्टकुर्युरितितदर्थः ॥ चिन्नेति ॥ प्रथमस्यचतु
र्थपादेविचारितं । यस्मिन्गुणोपदेशःप्रधानतोभिसंबंधः स्तोत्रप्रकरणेश्रूयतेपंचदशाज्याज्यानीति । तथाआज्यैःस्तुवत
इति । अत्राज्यशब्दो गुणविधिःकर्मनामधेयवतिसंशयेरुडिप्राबल्यात्पंचदशसंख्याविशिष्टधृतलक्षणगुणविधिः । नन्वाज्यस्य
द्रव्यत्वादक्रियात्मनोविधिर्नसंभवतीति चेन्न । अस्तिभवंतीपरःप्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिस्मृत्यास्तिधातुर्भवतीशब्दवा

च्यवर्तमानार्थलङ्घिभक्तिपरः प्रथमपुरुषसमानाधिकरणयुग्मदस्मदतिरिक्तोपपदसत्यप्रयुज्यमानोऽप्यस्त्यनुशासनादस्तिभवत्यो
 श्रैकार्थत्वात्भवत्यध्याहारेणसत्तारूपक्रियालाभात् । नन्वेवमपिविधायकाश्रवणात्नगुणविधिविमितिचेन्न । प्रयोगवचना
 द्विधिरवगम्यते । स्तोमेडविधिः पंचदशाद्यर्थइतिस्मृत्याडप्रत्ययंतस्यपंचदशशब्दस्यस्तुतेमानंस्तोमइतिस्तोत्रियस्यऋक्संख्या
 वाचित्वात्तत्समानाधिकरणाज्यपदस्यनघृतवाचित्वायुक्तेतिचेन्न । स्तुतेःसाधनद्वारेणसंख्यात्मकमानपरिच्छेदत्वात् । श्रुति
 साधनपरिच्छेदिकायाःसंख्यायाःस्तुतिमानत्वेनस्तोमत्वात् । ऋचामिवधृतस्यापिरथोषवदुपस्थापकतथास्तुतिसाधनत्वोप
 पत्तेडप्रत्ययाविरोधः । नहिस्तोत्रसाधनानामेवऋचांपरिच्छेदिकासंख्यास्तोमशब्दवाच्या नसाधनान्तरपरिच्छेदिकेतिराज्ञा
 माज्ञा । नन्वेवंस्तोत्रस्यस्तोमशब्दवाच्यतयासाधनसंख्ययापरिच्छेदत्वाथधृतादीनांस्तोत्रसाधनत्वंवक्तुं आज्यवतीतिवक्तव्यं ।
 तथाचमत्वर्थलक्षणाप्रसंगइतिचेत् । न । विधौमत्वर्थलक्षणापत्तेः । श्रुतवाक्यगतेनविधिनासहाज्यस्यसंयोगाभावात् । स्तोत्र
 प्रकरणेयसंचदशानीत्यादिगुणवाक्यान्नातं तदनुमितेनपंचदशसंख्याविशिष्टाज्यैःस्तोत्रस्योपकतव्यमित्यादिवाक्येनकृतोयः
 स्तोत्राज्यसंबंधःतत्पूर्वकःप्रयोगवचनेनविधिराश्रयितव्यः । तेनचमत्वर्थएवप्रतिपाद्यतइतिनलक्षणा ॥ तदुक्तवार्तिके ।
 श्रूयमाणस्यवाक्यस्यनूनाधिकविकल्पने । लक्षणावाक्यभेदादिदोषानानुमितेह्यसविति । घृतस्यद्रव्यात्मकत्वेपिभवत्यु
 पपन्नासत्ताप्रकरणग्राह्याभिविष्यति । ननुधातुवाक्यत्वमात्रेणसत्तायाःक्रियात्वोपिचेतनक्रियात्वाभावेनाननुष्ठयत्वाप्रप्रकर
 णग्राह्यतासंभवतीतिचेन्न । सत्तायाःस्वरूपेणाननुष्ठयत्व्यत्वेनस्तोत्रसामीप्यावगमात्तस्यचसन्निधित्थापनापाद्यरूपत्वात्तन

रूपेणानुष्ठेयत्वं भविष्यति संसर्गिद्रव्यत्वादाज्यानां स्वरूपेण संख्यायोगाभावेऽपि पंचदशाज्यपात्राणि समीपे निधाय स्तोत्रं कर्तव्यं ।
 यथाग्निमुपसमाधाय स्तुतवत् इत्यत्राग्निः सत्तामात्रेणोपकरोति तद्वत् । साधकतमत्वविवक्षयोत्यत्तिवाक्येऽनुवादार्थं तृतीया निदेशो
 पपत्तिः । न चोत्पत्तिवाक्ये आज्यानुवादोऽनर्थकः । प्रशस्तमिदं स्तोत्रं यत्क्रियमाणं आज्यसन्निधियुक्तं भवतीत्येवं स्तोत्रप्रशंसा
 र्थत्वेनानुवादसाफल्यत् । तस्माद्रूपविधिरिति पूर्वपक्षः । सिद्धांतस्तु । स्तोत्रेषु द्रव्यसंख्ययोरुभयोरप्राप्तत्वाच्चान्यतरानुवा
 देनेतरविधिसंभवः । न च कर्मांतरेषु प्राप्तस्याज्यस्यानुवादेन संख्याविधानं न संभवति । कर्मांतरस्य स्तोत्रप्रकरणेषु बुद्धिस्थत्वाभा
 वात् स्तोत्रप्रकरणबाधश्च स्यात् । आज्यस्वरूपानुवादेन संख्याविधौ च द्रव्यांगत्वापत्तेरकर्मगत्वप्रसंगेन आनर्थक्यापत्तेश्च । सं
 ख्याविशिष्टद्रव्यविधानेऽपि संख्याया द्रव्यविशेषणत्वेन अकर्मगत्वं स्यात् । संख्याया द्रव्यविशेषणत्वेऽपि क्रियाविशेषणत्वाभावेन अवि
 धेयत्वापत्तिश्च । पश्वेकत्वादेस्तु विधेयक्रियोपादानात् संख्यायाश्चैकप्रत्ययोपादानलक्षणया श्रुत्या एकपदोपादानलक्षणश्रुतिगम्य
 प्रातिपदिकार्थांगत्वबोधेन कारकांगत्वावगते स्तद्वारेण क्रियांगत्वावयवभावात् क्रियांगत्वेन च विधेयत्वं । न च हे क्रियास्ति । क्रियाभा
 वादेवा क्रियात्मकत्वेन स्तोत्रप्रकरणग्राह्यत्वा अनुपपत्तेरनर्थक्यापातः । तदुक्तं वार्तिके । नावांतरक्रियायोगाद्वा तेषां कयोपकल्प
 तात् । गुणद्रव्यैः कथं भावैर्गृह्णीति प्रकृताः क्रिया इति । भवति क्रियाया अनुशासनसिद्धत्वेऽपि न तां प्रति द्रव्यसंख्ययोरंगत्वं संभवति ।
 क्रियासिद्धौ व्याप्तिप्रमाणं कारकं क्रियांगं भवति सत्तासिद्धिरेलायां चालब्धात्मकत्वात् न व्यापारः संभवति । तथा च द्रव्यसंख्ययो
 र्भवनक्रियांगत्वेन तद्वारा प्रकरणेन ग्रहणं संभवति । ननु आज्यसत्तायाः स्वतः सिद्धत्वेन तत्सत्ताप्रत्यनंगत्वेऽपि स्तोत्रसामीप्यासिद्धे

स्तेनरूपेणविधेयत्वादंगत्वंभविष्यतीति । मैवं । सामीप्यस्याश्रुतत्वात्स्तोत्रांगत्वेनतत्सामीप्यकल्पनं । सामीप्यसंपादनरूपेणचा
 विधेयतयांगत्वमितितरेतरांश्रयत्वं । अग्निमुपसमाधायेतिसप्तष्टं विधानमात्मलाभव्यतिरिक्ताचेयक्रियाशक्यतेकथंभावेनप्र
 हीतुं । ननुआग्नेयोष्टकपालोभवतीत्यादाविवावश्यकल्पनीयाभवतिवाच्यप्रयोज्यव्यापाररूपभावनाक्षिप्तप्रयोजकव्यापाररू
 पभावनाविध्यन्यथानुपपत्त्यापंचदशसंख्याकराज्यैःस्तोत्रोपकारंभावयेदितिविनियोजकवाक्यकल्पनयाआज्यानांस्तोत्रसंबंध
 सिद्धेःश्रुतस्यवाक्यस्यसंख्यासंबंधमात्रविधानात् नवाक्यभेदइतिचेत् । न । सिद्धांतेनवाक्यस्यान्यथोपपन्नत्वेनान्यथानुपप
 त्यभावनेनविधेरकल्पनात् । आग्नेयादौतुप्रकारंतरणविधिसिद्धिः । यदिचवाक्यभेदपरिहारायत्यत्तिवाक्यविहिताज्यानुवा
 देनपंचदशत्वगुणोविधीयेत । ततःसामानाधिकरण्यसिद्ध्यर्थंआज्यशब्देनमत्वर्थलक्षणयाविहितेष्वाज्येषुगुणविध्यापत्तिलक्षणै
 वदर्शयः । तस्मान्नामधेयमाज्यशब्दः । अन्याख्यानरूपार्थवादाच्चनामत्वं । तथाहि । प्रजापतिर्देवभ्यःआत्मानंयज्ञंकृत्वाप्रा
 यच्छत्तेन्योन्यस्माअग्रायनातिष्ठत । तानब्रवीदाजिमस्मिन्नितेतितआजिमायन्यदाजिमायुस्तदाज्यानामाज्यत्वमितिसइन्द्राजि
 र्वेदग्निर्वाइमग्रउज्जोव्यतीति अस्मिन्यज्ञेकाष्टांगच्छतेतिप्रजापतिवचनात् । एतानिस्तोत्राणिकाष्टांकृत्वायस्मादाजिंगतादेवाः
 तस्मादाज्याहत्वादेषामाज्यत्वमित्यर्थः । तदुक्तंवार्तिके । गुणवाक्योपपत्त्यर्थसमभिव्याहृतेनच । अनाख्यानार्थवादाच्चना
 मधेयत्वमाश्रितमिति । समभिव्याहारः सामानाधिकरण्यं । उदाहृतसूत्रार्थस्तु । यस्मिन्गुणविधिकर्मनामधेयमितिसिद्धि
 र्गधेगुणोपदेशःगुणपरउप्रादिश्यतेतस्यप्रधानेनसंबंधः कर्मनामधेयमित्यर्थइतिभाष्यकारोक्तोऽन्युक्तः । नामधेयत्वप्रतिज्ञायाः

पूर्वसूत्रोक्तायाएवअनुपगमंभवात् । प्रधानपदस्यचक्रमपरत्वेलक्षणाप्रसंगात् । कर्मसंबंधस्यचगुणविधाय्यनुपपत्तेःनामधेयत्वा
 वगमकत्वात् सहार्थेचतसिप्रयोगादर्शनेनासाधुत्वापत्तेः । तस्मात्प्रधानतोभिसंबंधइत्यस्यप्रधानद्वारनैकपंगुणानामनेकविशे
 षणविधिप्रसवसमर्थनैकेनविधिनासंबंधोभवति । नचात्रप्रधानमूतकर्मत्वलक्ष्येविधीयतइत्येवंवार्तिककारोक्तार्थःसाधुः ॥
 आकाशेति ॥ ब्रह्ममीमांसायांप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेविचारितं । आकाशस्तल्लिगात् । छांदोग्येश्रूयते त्रयोहोद्गीथेकुशला
 बभूवुःशिलकःशालवत्यश्चैकितायनोदाल्भ्यःप्रवाहणोजैबिलिरिति । तेहोचुरुद्गीथैकुशलाःस्मोहंतोद्गीथैकथांवदामइति ।
 तथेतिहसमुपविशुः । सहप्रवाहणोजैबिलिरुवाच । भगवंतावप्रवदतांब्राह्मणयोर्वदतोर्वचंश्रोष्यामीति । सहशिलकःशा
 लवत्यश्चैकितायनंदाल्भ्यमुवाच । हंतत्वापृच्छामीति । पृच्छेतिहोवाच । कासाम्नोगतिरिति । स्वरइतिहोवाच । स्वरस्यका
 गतिरितिप्राणइतिहोवाच । प्राणस्यकागतिरिति । अन्नमितिहोवाच । अन्नस्यकागतिरिति । आपइतिहोवाच । अपां
 कागतिरित्यसौलोकइतिहोवाच । अमुष्यलोकस्यकागतिरितिशिलकेनदाल्भ्यंप्रतिपृष्टस्वर्गलोकस्यगतिर्नास्तीतिदाल्भ्येनोत्त
 रितेऽप्रतिष्ठितंवैकिलतेदाल्भ्यसामेतिशिलकेनदूषितेसितिदाल्भ्येनपुनःशिलकेपृष्टमुष्यलोकस्यकागतिरित्यथलोकइतिहोवाचा
 स्यलोकस्यकागतिरितिदाल्भ्येनशिलकेपृष्टे पृथिवीलोकस्यगतिर्नास्तीतिशिलकेनोक्तवद्वैकिलतेसामेतिजैबिलिनाशिलकेदूषि
 तेसतिशिलकेनजैबिलिःपृष्टःसद्युवाचास्यलोकस्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाच सर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यते
 आकाशंप्रत्यस्तंयत्याकाशोहोवैभ्योज्यायानाकाशःपराधणं सएषपरोवरीयानुद्गीथः सएषोनंतइति ॥ अत्राकाशशब्दोभूतवि

शेषेवापरमात्मावेतिविशेषप्रसिद्धेभूतमेवेतिप्राप्तेसर्वाश्रयत्वपरोवरीयस्त्वादिलिंगालरमात्मेवेतिसिद्धांतितं ॥ गगनेति ॥ आकाशइतिहोवाचेत्यत्रविचार्यमाणकाशशब्दसमानन्यायतयाआकाशदेवसमुलघंतइतिहेतुनिष्ठाकाशशब्दोपिगगनपरएवेतिपूर्वपक्षीमन्यतइत्यर्थः ॥ अंधइति ॥ अंधमृदोमणिज्ञानवचनाभावप्रत्यक्षंतुअनेनवचनेनबाध्येत । अतालिकाथवाकल्यतेतिस्यादित्यर्थः । सावित्रादिषुक्षुद्रचयेनधुमध्येआरुणकेतुकाख्यचयनस्यप्रतिपादकेतैत्तिरीयण्यकस्यप्रथमप्रपाठकेपठ्यते । अंधोमणिमविदत्तमनंगुलिरावयत् । अग्नीवःप्रत्यमुंचत् तमजिह्वोअसश्च्यतेति । अत्रांधइत्यादिवाक्यचतुष्टयस्यापातप्रतीतोर्थोबाधितः । लोकेहिपुरुषश्चुषामणिहृष्टातमंगुलिभिस्तंतुना आवीयग्रीवायांप्रतिमुच्यजिह्वयाप्रशंसति । नचांधादेश्चक्षुरादिनादर्शनादिकंसंभवति । उत्तरसंदर्भानुसारेणतुतालयावधारणेसत्यबाधितोर्थोभवति । तथाहि । अंधादिवाक्यानंतरमूर्ध्वमूलमर्वाक्षाखंवृक्षयोवेदसंप्रतीत्यादिनासंसारस्यभगवदधीनत्वं ब्रश्चनयोग्यत्वेनबृक्षत्वं तद्विदोमृत्युभयाभावांचोक्त्वा हसितंरुदितंगीतंवीणापणवलसितमित्यादिनाशरीरस्यापिभगवदधीनत्वमुक्त्वातस्मिन्शरीरेप्रविष्टस्यजीवस्यस्वतोज्ञानाद्यशक्तस्य परमात्मदत्तोद्रियस्वज्ञातृत्वादिकमुच्यते । अचेताइत्यादिवाक्येष्वचेतायस्तुचेतनः संतमणिमविदत् सोनंगुलिरावयत् सोम्रीवःप्रत्यमुंचत् सोजिह्वोसश्च्यतेतिअसश्च्यतप्राशंसत् । यथांधादिवाक्यस्याप्यापातप्रतीतोनार्थस्तथाद्वैतवाक्यानामपीत्यर्थः । श्रुतेरापातप्रतीतार्थपरत्वेस्मृतिविरोधमप्याह ॥ विभेतीति ॥ इतिहासपुराणान्धावेदसमुपबृहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो

सामयंचालयिष्यतीतिस्मृतिः । श्रुतिविरोधचाह ॥ ^{२५७/१३} कश्छदसांमिति ॥ कश्छदसांयोगमावेदधीरःकोधिष्ण्यांप्रतिवाचंप
 पाद । कोधीरोधीमान्छदसांवेदानांयोगपदार्थेषुवाच्यवाचकभावसंबंधावेद नकोपीत्यर्थः । कोवाधिष्ण्यांबुद्धिपूर्विकां ।
 यद्वाधिष्ण्यांस्थानं तद्वत्स्थिरां । नित्यामितियावत् । एवंभूतांवाचं प्रतिपपाद प्रतिपादितवान् । कृतवानितियावत् । नकोपि ।
 वाचोनित्यत्वादित्यर्थः । माधवीयेतु छदसां गायत्र्यादीनांयोगं स्तुतश्छात्मनाविनियोगसावेद नकोपीत्यर्थः । कोवा
 धिष्ण्यां होत्रादीनांसप्तस्थानानि प्रतिपपादेतिव्याख्यातं । ततोपि^{२५७/१४}वेदार्थस्यगहनत्वमेव । कस्मिन् अस्याःपारंनजगाम ।
 उतत्वःपश्यन्नददर्शवाचमित्यादिनावेदार्थस्यगहनत्वंप्रतीयतइति ॥ उक्तंहीति ॥ चोदनालक्षणोर्थोर्ध्वमइतिप्रस्तुतां चोदनालि
 लक्षयिपताभाष्यकारेणप्रत्यक्षाधुपयोगंतुवर्णमात्रादितःपुरः ॥ शास्त्रार्थज्ञानवेलायामत्वातल्लक्षणकृतमितिवार्तिककारोक्तसंग
 त्याप्रत्यक्षादिकलक्षयित्वा चोदनाचोपदेशश्चशास्त्रमेवेत्युदाहृतमितिवार्तिकोचरीत्याचोदनाशब्दोदितशास्त्रलक्षितं शास्त्राहिश
 ब्दविज्ञानादित्यादिना । अत्रशब्दार्थशब्दौविशेषणरहितावपिविशिशब्दार्थपरौ । विधायकशब्दे शब्दशब्दोविधेयार्थेअर्थश
 ब्दइति । तदुक्तंवार्तिके । यथाचचोदनाशब्दोविदिक्यामेववर्तते । शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दोशास्त्रेताथास्थिताविति । तथाच
 विधायकशब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेविधेयार्थेविज्ञानंशास्त्रमित्युक्तंभवति । प्रत्यक्षवच्चात्रापिशब्दतज्ज्ञानादिषुविवक्षातःप्रामाण्यं
 ज्ञातव्यं । नतुज्ञानमेवशास्त्रमितिकाशिकाकारः । एवंस्थितेशास्त्रलक्षणेकोवाअसन्निकृष्टशब्दार्थइत्यतउक्तं वार्तिककृताअस
 न्निकृष्टवाचेत्यादि । प्रमितोर्थोविपरीततयाप्रमितश्चार्थः सन्निकृष्टइत्यभिधीयते । तद्भिन्नशब्दःप्रमाणमित्यर्थः । अतएवत

स्वप्नदेशांतरैः सह । एकवाक्यतयायुक्तमुपदेशप्रतन्वते । यदि शास्त्रैकदेशालोचनेन तद्विरुद्धत्वमभ्युपगम्य शब्दविरोध उद्भा-
 व्यते तदासुरानपातव्येत्यस्याप्येकदेशेन विहितमंगीकुर्वच्छास्त्रविरुद्धं कुर्यात् ^{२५८१४} तथाभिन्नवाक्येषु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती-
 त्यादिमंत्रापेक्षयाऽदीक्षितोऽप्यजुह्वत् प्रत्यवेयादिति । प्रत्यक्षाविरोधं शंसते ॥ अत्रोक्तमिति ॥ ^{२५८१५} घटपटभेदग्रा-
 हिप्रत्यक्षं स्वस्य श्रौतैक्यज्ञानस्य च भेदं न गृह्णाति । स्वस्य स्वाविषयकत्वात् । ऐक्यज्ञानाविषयकत्वाच्चेत्यर्थः ॥ स्वाभिन्नमिति ॥
 स्वस्मादगृहीतभेदमित्यर्थः ॥ नैवाधत्तइति ॥ ^{२५८१६} अन्यथा स्वस्यापि स्वैनवाधापत्तेरित्यर्थः ॥ ^{२५८१७} सर्वोद्धत्तइति ॥ ज्ञानैक्यद्वारा त-
 द्विषययोरैक्यं गृह्णातीत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षज्ञानं श्रौतैक्यज्ञानात् स्वस्य भेदं नैव ग्रहीत् । ज्ञानांतरं तद्गोचरं स्वविषययोस्तयोर्भेदं ग्रही-
 ष्यतइत्यत आह ॥ ^{२५८१८} न च बाध्येति ॥ अनवस्थायां विषयांतरं संचारादिकं न स्यादित्यर्थः ॥ चरमेति ॥
 ज्ञानांतरं गृहीतभेदं ज्ञानं तद्विषयं चापाततः परित्यज्य यैव परबुद्ध्या घटपटभेदं बुद्धेः घटालयटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्या एव स्ववि-
 षयेण सहाद्वैतश्रुतिः प्रामाण्यमवलंब्य लब्धपदा घटपटतद्भेदं तद्वृद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदपर्यवस्यतीति सर्वेषामेव तेषामभेदे वि-
 श्राम्यतीत्यर्थः ॥ ^{२५८१९} निवृत्ताविति ॥ अनवस्थाया बाधाधरं परयानि वृत्तां सत्यामित्यर्थः । पाष्णिग्रहः पृष्ठतो गच्छद्भिः ॥ चो-
 रइति ॥ ^{२५८२०} भेदापहारित्वेनाद्वैतश्रुतेश्चोरत्वात् । संगृह्णाति ॥ एवं चेति ॥ ^{२५८२१} अप्रसक्तेति ॥ नन्वप्रसक्तप्रतिषेध इति किमप्रसि-
 द्धप्रतियोगित्वं वा अप्रयोजनत्वं वा । नाद्यः । अन्यत्र प्रसिद्धस्यैव भेदस्य भेदत्वेनोपस्थितस्य परस्परप्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्यत्र नि-

दुत्तरवार्तिकं । प्रमितस्य प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः । ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्कलं परं । विपरीतपरिच्छिन्ने न वाकाशः
 परस्य तु । मूलतस्त्यहानुल्लेखपूर्वेण विषयो हत इति । यद्यपि शास्त्रं हि शब्दविज्ञानादित्याद्युक्तभाष्यव्याख्याने असन्निष्कृष्टवाचेत्या
 दिवार्तिकं न पठ्यते । किं त्वनुमानं ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनाद्देशांतरेऽसन्निष्कृष्टे बुद्धिरित्यनुमानलक्षणभाष्यव्याख्याने एतद्वा
 क्यं पठ्यते । तथापि शास्त्रलक्षणभाष्येऽप्यसन्निष्कृष्टस्य शब्दस्य सत्त्वेनानुमानलक्षणभाष्यस्यासन्निष्कृष्टशब्दस्यार्थान्नापिशस्त्रलक्ष
 णभाष्यस्यासन्निष्कृष्टशब्दार्थतया ग्राह्य इत्यभिप्रायेण शब्दप्रस्तावाच्चतथोक्तमित्यदोष इति सहृदयैराकलनीयं । सत्यमंत्राऽऽजू
 यवः तरोदसीपि पृतंसत्यवाचं ते सत्ये न मनसा दीयानाः ते सत्ये न मनसा गोपतिगाः अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः सत्यासोमा
 अभवन्नस्य विश्वे सत्याभवंत्वा शिषो नो अद्य सत्याः संतु यजमानस्य कामाः इत्यादिविशिष्यसत्यत्वबोधकानेकश्रुतिविरोधात्सा
 मान्यतोद्वितीयनिषेधकश्रुतेर्भूतसामान्या हि सानिषेधैर्दक्षपश्चालं भश्रुतिवदुत्सर्गापवादन्यायेन व्यवस्थितविषयत्वमाश्रयणीयमि
 त्यभिसंधयोक्ता र्थस्मृतिपादीयवार्तिकमुदाहरति ॥ विषयेति ॥ एतद्द्वार्तिकं आगप्युक्तं उत्सर्गश्चापवादश्च सर्वत्रैवोपलभ्यते ।
 तत्र नोत्सर्गमात्रेण सर्वमेवावरुध्यत इति । उत्तरत्राप्युक्तं यो हि सामान्यदृष्टेन व्यवहारं निनीषति । तृष्णाच्छेदो भवेत्तस्य मृग
 णाजलैरपीति । ननु विरोधबीजात्तद्वैतवाक्योपस्थितेः प्रागेवाद्द्वैतवाक्यसंबाद्धैतवो धियप्यतीत्याशंकमानस्य न भक्षयेदित्यादौ
 नपदोपस्थितेः प्रागेव भक्षणमपि शास्त्रार्थः स्यादित्युत्तरं हृदि निधाय तत्र कत्रधिकरणवार्तिकं समतित्वेनोदाहृतवृद्धानां वार्तिकं सवाद्
 यति ॥ अन्यएवेति ॥ अंगशब्दैकदेशरूपावयवा इति राणक व्याख्या । एतद्द्वार्तिकं आगपितत्रैवोक्तं सर्वप्येव हि शास्त्राणि

षेधसंभवात् । नचतत्रैवप्रसिद्धिस्तत्र । निषेधमात्रोच्छेदप्रसंगात् । नद्वितीयः । अनर्थनिवृत्तेरेवप्रयोजनत्वात् । मैवं । श्रौत
 निषेधस्यतदधिकरणकप्रसक्तपूर्वकत्वनियमात् । प्रसक्तिविनानिषेधस्याप्रामाण्यहेतुत्वात् । अतएवाभागिप्रतिषेधादितिसूत्रे
 नपृथिव्यामग्निश्चेतव्योनान्तरिक्षेनदिवीति अप्रतिषेधभागिजनमर्थप्रतिषेधप्रतीतिशबरभाष्येतरिक्षादावग्निचयनप्राप्तेरभावाद्वा^{२५९१६}
 तरिक्षइत्यादिवाक्येप्रामाण्यमाक्षिप्तं । अन्यथापृथिव्यांप्राप्तस्यचयनस्यान्तरिक्षादनृतिषेधसंभवात्तदनुपपत्तेः ॥ श्रुतेरपीति ॥
 पंचम्यतं । अस्मादादिभिरितिशेषः । तेननलोकेतिल्लयोगेषष्ठीनेतिनशंकनीयं । संबंधसामान्येवाषष्ठी नकर्तरीतिध्ययं ।
 ननुप्रत्यक्षाद्यनुपस्थितचरमज्ञानस्यनेहनेत्यादिश्रुतिस्थकिंचनादिपदादुपस्थितिरस्तु तदभेदश्चतयोवाच्यतामित्यतआह^{२५९१७} ॥
 नहीति ॥ प्रत्यक्षप्राप्तघटादिकंविहायतदप्राप्तेचरमज्ञानेकिंचनादिशब्दस्यतात्पर्यमस्त्वित्यतआह ॥ श्रौतस्येति ॥ घटादेः
 प्राप्ततयातदंशेतदनुवादकंवाच्यं चरमज्ञानस्यमानातराप्राप्ततयातदंशेतदपूर्वमिति वैकृत्यलक्षणवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः ॥ त^{२६०१९}
 हीति ॥ भेदग्राहिप्रत्यक्षविरोधादित्यर्थः । चरमाधियः प्रत्यक्षसिद्धत्वेतस्याश्चरमत्वहानिरित्यपिबोध्यं । ननुयत्प्रत्यक्षेणगृह्यते
 तद्वेदोपितैर्नैवगृह्यतइतिनास्तिनियमः । तथाहि । नतावलदार्थस्वरूपज्ञानमेवभेदज्ञानं । अभेदभ्रमोच्छेदप्रसंगात् । स्वरू
 पभेदवादिनामपिस्वरूपज्ञानात्तद्वत्त्वादिप्रकारकात्भेदत्वप्रकारकभेदज्ञानं विलक्षणमेव । अन्यथाभेदाग्रहनिबंधनव्यवहारा
 नुदयप्रसंगात् । अतएवस्वरूपज्ञानोत्तरमवश्यंभेदज्ञानमित्यपिन । मैवं । स्वरूपज्ञानस्यैवभेदज्ञानत्वात् । अभेदभ्रमहेतुदो

पसत्वेततएवप्रतिबन्धेनभेदाग्रहोपपत्तेः । नचयत्रदोषवशाद्भेदग्रहःतत्रैवश्रुत्यातदभेदोग्रहीष्यतइतिवाच्यं । दोषप्रयुक्तभेदा
 ग्रहनिबन्धनाभेदग्रहस्यभ्रमत्वनियमेनश्रौताभेदज्ञानस्यभ्रमत्वापत्तेः । अन्यथादोषकालेशुक्तौस्वभेदभ्रमोभवतीतिदोषाभावे
 पिस्वनेव्यंशुक्तिवादिक्चनगृह्येतेति ॥ एवंचेति ॥ बोधनीयाभेदयोर्भेदप्रसक्तौतत्प्रमाणबाधः अप्रसक्तौयस्यकस्यचिदभेद
 स्यावोबोधनीयः ननुबाध्यबाधकत्वाभिमतयोरित्यर्थः । तथैवचरमज्ञानोपस्थापनेचरमत्वेव्याघातः । अनुपस्थितौतत्रश्रुतिप्र
 वृत्तिव्युत्पादनायोगः । तथाच । सुदूरधावनाश्रांताबाधबुद्धिपरंपरा । निवृत्तावद्वयान्नायैःपाष्णिग्राहैर्नजीयतइत्यपिसुपठ
 मित्यपिबोध्यं । चरमज्ञानेश्रुतेरवकाशात्तस्यस्वविषयेणसहाद्वैतबोधनेनसर्वाद्वैतेश्रुतिःपर्यवस्यतीत्यत्रदूषणांतरमाह ॥ किंचेति ॥
 सर्वेति ॥ अद्वैतश्रुतेश्चरमज्ञानेमिथ्यात्वरूपमद्वैतबोधयितुंतद्विषयमपहरंत्यास्तत्तज्ज्ञानतत्तद्विषयापहाररूपसर्वमिथ्यात्वेता
 ल्यमिति ॥ अभेदइति ॥ एतदपिचरमज्ञानेनस्वाभेदबोधनद्वारैव ॥ चरमेति ॥ श्रुतिश्चरमज्ञानस्यत्रैकालिकनिषेधप्र
 तियोगित्वादिरूपस्वरूपमिथ्यात्वंबोधयति । ननुमिथ्यार्थकत्वं । येनतत्सिद्धयेसातद्विषयमपहरेत् । ननुत्रैकालिकनिषेधप्रति
 योगित्वादिरूपमपिमिथ्यात्वंचरमज्ञानेबोधयतीश्रुतिश्चरमज्ञानमसत्कल्पंकरोत्येव । ततश्चसाधकाभावादवतद्विषयमपिमिथ्या
 करोतीत्याशंकापरिहारायोक्तं अद्वैतेत्यादिसंभवेनत्यंतं । तथासत्यद्वैतज्ञानविषयस्यअद्वैतस्याप्युक्तरीत्यामिथ्यात्वंस्यात् ।
 तत्स्वरूपमिथ्यात्वस्यापिश्रुत्याबोधनादितिभावः । ननुनज्ञानमिथ्यात्वादर्थस्यमिथ्यात्वमनुमीयतइत्युच्यते । येनाद्वैतज्ञाने

व्यभिचारः स्यात् । किंतु श्रुत्यैवद्वैतमात्रमिथ्यात्वबोधतइत्युच्यतइति चेन्मैवं । अनवबोधोऽतः । प्रत्यक्षादिनासर्वत्रद्वैतग्रहाद्य
 कापिश्रुतिरुक्तमद्वैतबोधयिषति । यत्रापि चरमज्ञानेन प्रत्यक्षादिना नद्वैतग्रहः तत्रापि श्रुत्युक्तद्वैतबोधनेन नित्यदिष्टसिद्धिरित्यु
 च्यते । प्रत्यक्षादिना गृहीतभेदघटादावद्वैतागमस्य प्रथमप्रवृत्तावपि चरमज्ञानेन प्रवृत्तिरित्यथात्वयोच्यते । तथा यत्र घटादौ ब्रह्म
 णिवासान्तरेण सत्यज्ञानादिवाक्येन वा सत्त्वगृह्यते । तत्र इदं वा अग्रैर्नैव किंचन आसीदिति श्रुत्याऽसत्त्वस्यावोधनेपि मानान्तरा
 गृहीतसत्त्वके घटादिसत्त्वग्राहके सत्यज्ञानादिवाक्ये च प्रथममसत्त्वगृह्यतां । बाधकाभावात् । पश्चाच्छटादौ ब्रह्मणि चासत्त्वबो
 ध्यतां । बाधकाभिमतस्यासत्कल्पाकृतत्वादित्याह ॥ ^{२६३।१२} अन्यथेति ॥ अततइति ॥ चरमज्ञानेनैक्यज्ञानस्य तत्त्वतो भेदादिकम
 द्वैतागमो न बोधयतु । तथापि चरमज्ञानैक्यज्ञानयोर्व्यावहारिकभेदसम्भावमात्रेण चरमज्ञानं स्वगृहीतभेदस्वविषये एक्यज्ञानं बाधि
 ब्यतएव । बाध्यबाधकयोर्ज्ञानयोस्तत्त्वतो भेदादिकेपि एक्यवाक्यजरद्वैतादिवाक्ययोरिव बाधकत्वौपयिकस्य व्यावहारिकभेद
 स्य सत्त्वादित्यर्थः । ननु नव्यावहारिकभेदमात्रं बाधकत्वे प्रयोजकं । किंतु परीक्षितत्वं । अद्वैतज्ञानं च तथा । अतो बलवत्त्वाद्
 नैवं विधेद्वैतज्ञानं विष्यतइति चेत् । मैवं । परीक्षाया एव क्रियमाणत्वात् । प्रत्युत संवादादिरूपपरीक्षाप्रत्यक्ष एवास्तीति तत्त्वबल
^{२६३।१६} वत्त्वमिति भावः ॥ अन्यथेति ॥ बाध्यबाधकाभिमतयोर्व्यावहारिकभेदमात्रेण बाध्यबाधकाभावात् न गीकारइत्यर्थः ॥ श्रुतिरि
^{२६३।१७} ति ॥ श्रुतिजन्यज्ञानमित्यर्थः ॥ स्वबाधकस्येति ॥ पृथिव्यादिषु जलभेदग्राहकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ॥ ^{२६३।१९} जलभेदमिति ॥ बाध
 काभिमतस्योक्तज्ञानस्य जलभेदं बाध्याभिमतस्य जलभेदज्ञानस्य जलभेदमितिशेषः ॥ निर्वाधमिति ॥ बाधकज्ञानेनाभिन्न

जलेनाभिन्नबाध्यज्ञानं बाधकज्ञानेनाप्यभिघ्नीभूतं । अतः स्वाभिन्नभृतस्य बाध्याभिमतज्ञानस्य बाधकाभिमतज्ञानं न बाधकमि-
त्यर्थः ॥ प्रसिद्धजलाभेदमिति ^{२६१।७} ॥ प्रसिद्धेषु जलाभेदं जलाभिन्नत्वेन प्रत्यक्षादिसिद्धेषु पृथिव्यादिषु भेदज्ञानेनैकतामापन्नमभेद-
ज्ञानं भेदज्ञानावाध्यं सत्तेषु जलाभेदं गृह्णीयादित्यर्थः । बोधयेत् विषयीकुर्यात् । एतेन जलाभेदबोधने पि बाध्य बाधकयोरैक्यबोध-
नाद्वाधकस्य बाधकत्वोपपत्तिः । बाधकाभेदो हि बाधकत्वाभावे प्रयोजकः । बाधकस्य स्वबाधकत्वादर्शनात् । अतो न बाध्यवा-
धकैक्यज्ञानस्य जलाभेदज्ञानसाम्यमिति निरस्तं । जलाभेदबोधनद्वारा बाध्य बाधकज्ञानयोरैक्यस्यैवोक्तत्वादिति भावः । यद्वा
बाधकस्य जलभेदज्ञानस्य आपोवाइदं सर्वमित्यादिना जलाभेदबोधनेन जलीकृतस्य जलवत् जलाभेदज्ञानं प्रति न बाधकत्वं ।
सर्वसाम्यस्य दृष्टान्ते अनपेक्षणादिति भावः । तद्बाधः सुस्थिरश्च्युतेरित्युक्तमुपसंहरति ॥ एवं चेति ॥ श्रुतितः सुग्रह इति । व्या-
ख्यातमेतत् ॥ ^{२६१।६} अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षाद्यगृहीतभेदे स्वस्वरूप इत्यर्थः ॥ ^{२६१।६} आद्य इति ॥ ननु मृद इति वदुपादानोपादेयभावेन
तदुपपन्नमिति चेन्न ॥ घटं प्रति मृद इव परिणामित्वस्योपादानत्वस्य ब्रह्मण्यावयोरभावात् । विवर्तत्वस्य भ्रमाधिष्ठानत्वरूपस्य वि-
चार्यमाणत्वादिति भावः ॥ ^{२६१।९} प्रमात्वमिति ॥ भ्रमेण विषयीकृतस्य शुक्तिरूपाभेदादेः सत्त्वादित्यर्थः ॥ ^{२६२।१} अप्रामाण्यमिति ॥
वेदांतगृहीतस्य देहात्मनोर्भेदादेः सर्वाद्वैतग्राहिणा बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ^{२६२।४} आविद्यकेति ॥ इदं रूप्ययोरविद्यकभेदस्य सत्त्वात्
त्ररूप्याभेदज्ञानं भ्रम इत्यादिका व्यवस्थायुक्तेत्यर्थः ॥ तस्येति ॥ भेदस्येत्यर्थः । ननु भेदेऽविद्यकत्वमप्याविद्यकमेव । नचा-

सत्यभेदोपगमेनसिद्धसाधनात् । सर्वस्मादितिस्वस्मादप्यपत्तेः । स्वव्यतिरिक्तादितिचाद्वैतवाद्यव्यवच्छेदकं । तदेवं हेत्वा
 द्यभावसार्वज्ञसर्वपक्षयतास्थितं । किंचितुत्थजतादत्ताद्वारासैवाद्भ्यश्रुतिः । सर्वस्यपक्षत्वंवदतोहेतुदृष्टांतयोरभावः । स्वस्य
 सार्वज्ञवास्थितंस्वीकृतं । सर्वपक्षीकरणस्यसार्वज्ञविनासंभवात्तत्परिहारायकस्याचिन्त्याद्वाहिर्भावितत्रैवाद्भुतश्रुतेरवकाशइतिखं
 डनश्लोकार्थः । अत्रोच्यते । सर्वाविवादाध्यासिताबुद्ध्यः स्वविषयेभ्योभिन्नाः बुद्धित्वात् घटबुद्धिवादितिसामान्याकारे
 णात्मानमपिविषयीकृत्यात्मनोपिस्वविषयाद्भेदसाधयिष्यत्यनुमा । नचैवमपिविषयिबुद्धितोविषयस्याभेदबोधयंतीश्रुतिरनुमा
 नमप्यनवकाशयिष्यतीतिवाच्यं । विषयिभेदस्यापिविषयेअनुमयैवविषयीकरणात्श्रुतिमेवसानवकाशयिष्यति । बुद्धिविषय
 योर्मिथोभेदोवासाध्यः । नचहेत्वननुयोगः । उभयानुगतप्रतीतिविशेषविषयत्वस्यहेतुत्वेनोपादानान्नासिद्धिः । अन्यथातवा
 पिब्रह्मणोयतःकुतश्चिदद्वैतसाधनेस्वस्मादेवतत्सिद्धौसिद्धसाधनं । सर्वस्मादद्वैतसाधनेत्वनृतादिभ्योद्वैतसिद्धिप्रसंगेसत्यज्ञा
 नादिवाक्येनानृतादिव्यावृत्तयोबोध्यंतइतिसिद्धांतविरोधःस्यादितिपर्यनुयोगःसमानः । अर्थापत्तिदूषणमाशंकते ॥ यच्चोक्तं
 मिति ॥ इयमिति ॥ घटपटभेदज्ञानंअद्वैतज्ञानाद्भेदविनाऽनुपपन्नमितिज्ञानमित्यर्थः ॥ स्वेति ॥ उक्तानुपपन्नमितिज्ञान
 विषयकंनभवति । ययोर्भेदविनायत्रानुपपत्तिर्गृहीता तयोस्तत्रभेदोभासते । नानुपपत्तौ । अनुपपत्तावनुपपत्त्यंतराग्रहादि
 तिभावः ॥ सैवेति ॥ विषयिभूतस्यार्थापत्तिरूपज्ञानस्यविषयभूतघटपटभेदज्ञानप्रतियोगिकभेदस्यवाऽद्वैतज्ञानाद्भेदस्यवाज्ञा

२६३१५

२६३१५

२६३१५

२६३१५

विद्यकत्वस्याप्यनाविद्यकब्रह्माभिन्नत्वेनकथमाविद्यकत्वमितिवाच्यं । तस्मिन्नपितस्यकल्पितत्वादितिचेन्न । वसनासनानशनश
 यनादिकात्मीयायासूर्यत्याद्वितीयएवानवस्थयासंयच्छमानोपस्थितिरनास्थाहेतुरास्तिकानासैवस्यात् । भेदगताविद्यकत्वस्था
 विद्यकत्वेभेदस्यानाविद्यकत्वापत्तेश्चेति । ननुमोक्षानंदस्यदुःखाभेदोपितस्यप्रतिकूलवेदनीयत्वाभावेनमोक्षस्यापुरुषार्थत्वमि
 त्यतआह ॥ ^{२६२।६}सुखादाविति ॥ ^{२६२।६}असाधारणेति ॥ अनुकूलवेदनीयत्वादिनेत्यर्थः ॥ इष्टेति ॥ मममतेपिसत्त्वस्यभिन्नताव
 च्छेदकत्वादित्यर्थः ॥ ^{२६२।७}अप्रसक्तोति ॥ सन्नभवतीतिसत्त्वावच्छिन्नभेदस्यप्रत्यक्षादिनाप्राप्त्यभावात्प्रत्युतासाधारणधर्मणघट
 त्वादिनातत्प्राप्तोरित्यर्थः । क्वचिद्भेदस्यप्रत्यक्षावेद्यत्वेपितस्यमानांतरवेद्यत्वात्सर्वत्रभेदग्रहोस्तीत्याह ॥ ^{२६२।८}किंचेति ॥ अद्वैतेति ॥
 तृतीयासहार्थे ॥ ^{२६२।८}अनुपपत्तेरिति ॥ तदभेदेतदुत्थानमेवनस्यात् । स्वरूपतोविषयतश्चविरोधादित्यर्थः ॥ आक्षिपतीति ॥
 अनुमानमथार्पित्तिश्चाक्षेपशब्दार्थः ॥ ^{२६२।८}क्वाद्वयेति ॥ चरमज्ञानेपिऐक्यज्ञानापेक्षयाभेदस्यार्थापत्त्याविषयीकरणात्तत्रापिनाद्व
 यश्रुतेरवकाशइत्यर्थः । अत्रोक्तंखंडने । आक्षेपोअनुमानमित्यनुपपन्नं । यतःविवादाध्यासिताबुद्धिःसर्वतोभिन्नतितानुमानं
 संभवति । स्वतोपिभेदसाधनेबाधात् । यतःकुतश्चिद्भेदसाधनेतुअनुमानाविषयेलब्धावकाशाश्रुतिरभेदंबोधयिष्यति । नच
 स्वव्यतिरिक्तात्सर्वतोभिन्नतिसाध्येनिस्तारः । अद्वैतवादिनःसर्वाभेदमिच्छतःक्वचिदपितदसिद्ध्याविशेषणाप्रसिद्धेः । एतेनसर्व
 सर्वस्माद्भिन्नमितिवाक्येनविनाबाधंस्वतःप्रमाणेनसप्रतिशब्देयमद्वैतश्रुतिरित्यनवकाशं । यस्मात्कस्मादपिभेदोपगमेमिथ्यातः

दृश्यमात्रस्य दृक्संबन्धान्यथानुपपत्त्यामिथ्यात्वमुच्यमानंदृक्संबन्धानुपपत्तौ चैरपि दृक्संबन्धानुपपत्त्यातत्सिध्यतीत्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥
 ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपि ज्ञाननिवर्त्यत्वात् मिथ्येत्यर्थः ॥ नैहनेति ॥ भेदमात्रनिषेधानुपपत्त्या ब्रह्मणि घटपटाद्यभेद
 स्पघटाद्यभिन्नब्रह्माभिन्नतया पटादेर्घटाद्यभेदस्य च बोधनमिव उक्तानुपपत्त्या तत्र स्वाभेदोपबोधयत इत्यर्थः । चकारेण सर्वस्वत्वि
 दंब्रह्मेति श्रुतिः स्वाभेदविषयानस्यादिति सूचितं । ननु भेदमात्रनिषेधान्यथानुपपत्त्या घटाद्यभेदबोधनमित्यसिद्धं । येन नुत्य
 न्यायतया स्वाभेदबोधयतीत्यास्वविषया स्यात् । किंतु श्रुत्यंतरंतदभेदबोधयिष्यतीत्यत आह ॥ नहीति ॥ घटः पटाभिन्न इति
 विशेषरूपेणाभेदश्रुतिस्तु दूरापास्तेति हि शब्दार्थः ॥ स्वकीयंचेति ॥ अन्यदीयं भेदं स्वकीयंचेत्यर्थः ॥ अयुक्तेरिति ॥ घटप
 टभेदस्येत्येषः । तथा चार्थापत्तिभेदस्यापि विषयभूतघटादिभेदोपपादकत्वादर्थापत्तिविषयत्वमित्यर्थः । ननु वस्तुत उपपाद
 कत्वं नार्थापत्तिविषयत्वे तत्र । किंतु उपपादकत्वेन ज्ञातत्वं । अन्यथार्थापत्तिभ्रमानुपपत्तेः । तथा च येन रूपेणोपपादकत्वं गृहीतं
 तद्रूपावच्छिन्नमुपपादकमर्थापत्तेर्विषयः । तत्र यद्यर्थापत्तिगतभेदसाधारणमेकमुपपादकतावच्छेदकं भवेत्तदा सोऽपि भाषादेव ।
 न चैवमस्ति । तदनिरूपणात् । तथा हि । घटे पटाभिन्नत्वमुपपाद्यं । तदुपपादकं च न सर्वभिन्नत्वं । स्वतोऽपि भेदापत्त्या तेन तदसं
 भवात् । नापि स्वातिरिक्तसर्वभिन्नत्वं । अद्वैतवादिनं प्रति स्वातिरेकविशेषणासिद्धेः । तथा च तेन तेन रूपेण तत्तद्विश्रुत्वमैवोप
 पादकमुपेयं । अत उपपादकतावच्छेदकनानात्वात् न सर्वमुपपादकमर्थापत्तिविषय इति पृथक् पृथक् गुणपपत्तिज्ञानापेक्षायां सर्वत्रानु

नामावादित्यर्थः ॥ ^{२६३११}द्वारमिति ॥ क्वचिद्द्वारित्येवपाठः । सयुक्तः ॥ ^{२६३१२}अद्वेति ॥ आद्यधीः घटपटौभिन्नावितिधीः । तद्वद्भो
 भेदोघटपटभेदः । तत्संबन्धिनीया अन्यथानुपपन्नतातदन्यथानुपपत्तिः । सापिअतेशेषगत्वानाद्वयश्रुतिंवाधते । कुतःस्वज्ञा
 नापेक्षणात् । अनुपपत्तेरनुपपन्नत्वज्ञानेनत्रभेदग्रहइतिभेदग्रहार्थमनुपपत्तिज्ञानमपेक्षितं । तच्चयदानास्ति तदानतत्रभेदग्रहः ।
 तथाचानुपपत्तिज्ञानेसावकाशाश्रुतिःसर्वाद्भूतेपर्यवसन्नास्यादित्यर्थः । क्वचित्स्वज्ञानोपेक्षणादितिपाठः । सनयुक्तः । खंड
 नेतद्दीकायांचादर्शनात् । अत्रयदिसर्वमभिन्नंसात्तदाघटपटौभिन्नावितिप्रत्यक्षेणगृहीतोघटपटयोरपिभेदेनस्यादित्यनुपपत्ति
 ज्ञानेनसकृद्धाधिताश्रुतिःकुत्रापिनसावकाशा । यदिचाद्यधीवेद्यभेदीयान्यथानुपपत्तिज्ञानमस्ति तर्हितद्भेदोपिप्रत्यक्षेणगृही
 तएवेतिनतत्रापिश्रुतेरवकाशः । यदिचतज्ज्ञानंनस्ति तदाकुत्राभेदःश्रुत्याग्राह्यइतिपूर्वदूषणेसत्येवदूषणांतरमाह ॥ तद्वेति ॥
^{२६३१३}अर्थापत्तेरिति ॥ यावदुपपाद्यस्योपपादकतत्त्वमर्थपक्षेविषयइतिविषयभूतज्ञानादिनाप्यार्थापत्तेर्भेदार्थापत्तिविषयइत्यर्थः ॥
^{२६३१३}त्वदुक्तं ॥ अद्वैतश्रुतिरैक्यज्ञानस्यार्थापत्त्यातावदभेदगृहीत्वाघटपटभेदग्राहकात्अविभ्यतीघटपटयोरप्यभेदमेवगृह्णीया
 दित्यर्थः ॥ तद्वेदस्येति ॥ ^{२६३१३}अर्थापत्तेरितरस्माद्भेदस्येत्यर्थः । ननुप्रमाणेनप्रमयसंबन्धित्यर्थःसिद्धति । ननुप्रमाणसंबन्धीत्यतआह
^{२६३१४}॥ उपपादकत्वमिति ॥ प्रमाणांतरेस्वसंबन्ध्यबोधकत्वेप्यार्थापत्तिविशेषेतावश्यकमित्यर्थः ॥ नत्विति ॥ अर्थापत्त्यसंबन्धि
 त्वविशिष्टत्वमुपपादकत्वंतद्विषयत्वेनतत्रमित्यर्थः । ननुप्रमाणांतरेअदृष्टकथमार्थापत्तिविशेषेणीक्रियतेइत्यतआह ॥ ^{२६४१९}अन्यथेति ॥

पपत्तिज्ञाने अनवस्थानात् । क्वचिद्भ्राविश्रांतांतत्रैवलब्धवावकाशाश्रुतिरद्वैतपर्यवस्यति । दृष्टान्ततु सर्वत्र स्वसाधारणमुपपादक
 तावच्छेदकं दृश्यत्वादिकमेकमेवेति तदवच्छिन्नतया स्वस्यापि भानमिति वैषम्यमिति । मैवं । अत्राप्यर्थापत्तिसाधारणस्योपपा
 दकतावच्छेदकस्य सत्त्वात् । घटपटभेदोपपादकं हितद्भेदसिद्धिविरोधिभेदाभावविरहरूपत्वं । यथा हि घटपटभेदज्ञानस्याद्वैत
 ज्ञानेन भेदाभावघटादिभेदसिद्धिर्न भवति । तथा र्थापत्तेरद्वैतज्ञानाद्भेदाभावव्युत्पत्तरीत्या घटपटभेदसिद्धिर्न भवतीति तद्भेदोपि
 तथा । अतो र्थापत्तिभेदोपि घटपटभेदोपपादकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादर्थोपत्तेर्विषयइति पिहितद्वारा द्वयश्रुतिनस्वरसंचरि
 ष्यति । तस्मादुक्तं युक्तं । सर्वेषु ज्ञानेषु भेदग्रहेपि नानवस्थेत्याह ॥ कथंचेति ॥ तथा च चरमज्ञानेपि नाद्वयश्रुतेरवकाशइति
 भावः ॥ इतरिति ॥ ननु इतरसकलप्रतियोगिज्ञानाभावेन तत्प्रतियोगिकभेदः कथं साक्षिणा स्वास्मिन् गृह्यतइति चेत् न । इत
 रत्वेन यत्किंचिदितरप्रतियोगिज्ञानेपि तद्भेदस्य मुग्रहत्वात् । घटध्वंसएव तस्यागभावध्वंसइति मते ध्वंसस्य यत्किंचित्प्रतियोगिज
 न्यत्ववत् यत्किंचित्प्रतियोगिनिरूप्यत्वस्यापि संभवात् । इतरत्वं च स्वत्वप्रतिद्विभावरूपं । नान्योन्याभाववत्त्वं । न च स्व
 सिन्सर्वस्माद्भेदग्रहोऽतः करणाद्यभेदभ्रमो न स्यादिति वाच्यं । इष्टापत्तेः । प्रत्युत मम मनइति भेदस्य प्रतीतिरिति भावः ॥
 २६५/३ २६५/२ २६५/१३
 सामान्येति ॥ द्वितीयसामान्यनिषेद्धुप्रवृत्ताया इत्यर्थः ॥ विशेषेति ॥ घटादेर्द्वितीयविशेषस्य सत्त्वग्राहकणेत्यर्थः ॥ आह च
 नीयेति ॥ आहवनीये जुहोतीति होममात्राधारत्वेन प्राप्तस्याहवनीयस्य पदे जुहोतीति सोमकथार्थनीयमानायाः गोः पदे होमवि

धायकविशेषशाल्त्रवशात्तदितरहोमपरत्वयथातथाप्रत्यक्षगृहीतद्वितीयेतरपरत्वमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सामान्येनप्रवृत्तस्य
 प्रमाणस्यतद्विरोधिविशेषप्रमाणविषयेतरविषयत्वानंगीकारइत्यर्थः ॥ अनियतेति ॥ बृहदारण्यकचतुर्थप्रपाठकस्थतृतीयब्रा
 ह्मणे अथातआदेशोनेतिनेतीत्यत्र तथापंचमस्यनवमेषष्ठस्यचतुर्थचपंचमेब्राह्मणसएषनेतिनेत्यात्मागृह्योनहिगृह्यतइतिश्रुतौप्र
 तियोगिविशेषानुपादानादनियतविषयत्वमित्यर्थः ॥ भेदेति ॥ समानाधिकरणनिषेधपदत्वात्भेदश्रुतित्वमित्यर्थः ॥ तज्ज्ञा^{२६५/१३}
 नेति ॥ अद्वैतवाक्यविषयकं अद्वैतवाक्यजन्यज्ञानमित्यर्थः ॥ तेभ्यइति ॥ अद्वैतवाक्यादद्वैतवाक्यस्य अद्वैतवाक्यज्ञाना
 चाद्वैतवाक्यज्ञानस्याद्वैतवाक्यजन्यादद्वैतज्ञानादद्वैतज्ञानस्याद्वैतवाक्यजन्यज्ञानविषयादद्वैतादद्वैतस्येत्यर्थः ॥ आदाविति ॥^{२६५/१५}
 स्वस्वापेक्षयास्वस्वाभेदग्राहकप्रमाणात्प्रथमतइत्यर्थः ॥ निर्बाधमिति ॥ स्वभेदग्राहकंप्रतिबाधकाभिमतस्यस्वाभेदग्राहक
 स्यस्वाभेदग्राहकेणैवप्रथमप्रवृत्तेनबाधितत्वात् भेदग्राहकंनिर्बाधमित्यर्थः । अत्रबाध्यबाधकयोरभेदबाधकत्वाभाववत् भेदे
 पिबाधकत्वंनस्यादित्यत्रहेत्वभावइतिकेनचिदुक्तं । तदयुक्तमुक्ताबोधात् । नह्यत्रबाध्यबाधकयोर्भेदोभिधित्सितः । किंतुबाध
 काभिमतस्याद्वैतवाक्यादेःस्वस्माद्भेदः । यथाहिबाध्यस्यबाधकाभेदबाधकत्वाभावः तथाबाधकाभिमतस्यबाधकाद्भेदपितद
 भावः । नहिबाधकभिन्नबाधकंभवतीति । तस्मात्सामान्यपरप्रमाणस्यविशेषपरणविरोधेसतिसंकोचेनकोपिदोषइतिभावः ॥^{२६६/१९}
 क्रमेणेति ॥ चरमज्ञानेस्वाभेदंगृहीत्वापश्चात्तद्विषयाद्यभेदंगृह्णातीति सर्वाभेदपर्यवस्यतीत्ययुक्तमित्यर्थः ॥ नन्विति ॥^{२६६/१७}

यदुक्तं खंडने । सेयमद्वैतबुद्धिर्नतकमवतार्यप्राज्ञैरपनेया । बाधनाबाधनायास्यास्तादाप्रज्ञाप्रयच्छथ । क्षुत्तुचित्तमणिपणिन्य
स्तमब्धौयदीच्छयेति । तदपिनिरस्तं । तर्कविरोधेश्रुतेरन्यार्थपरत्वात् । अन्यथामीमांसोच्छेदः स्यात् । यथाहुः मीमांसाल
क्षणस्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः । सोतोवेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवदिति । यस्तर्केणानुसंधत्तइतिच । यतोमीमांसालक्षणस्त
र्कः सर्ववेदसमुद्भवोऽतः सत्तर्कोपिवेदएव । वेदवदेवप्रमाणं । रुमाशब्देनसमुद्रतीरप्रदेशविशेषः । रुमांप्राप्तः काष्ठलोष्टादिः स
र्वोपिपदार्थः लवणात्मकएवयथाभवति तथावेदोद्भवस्तर्कोवेदएवभवतीतिश्लोकार्थः । नैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिस्तु
शुष्कतर्कनिषेधेति । तस्मात्तदक्षयंचाक्षरीत्रस्ताऽद्वैतगीः पूतनापकं । त्यक्तभावांतराकृष्णब्रह्माप्यप्रापयच्चनः । कंआप नक
मपि । कंसुखंच । भावः पदार्थोजीवश्च । अप्रापयत् प्रियमकरोत् । प्रियशब्दाणाविष्टवद्भावोप्रियस्थिरितिप्रादेशः ॥ ४ ॥ ५ ॥
व्यासाद्रिसृततर्काबुधैः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यानाक्षाबाधोऽद्वयश्रुतेः ॥ इतप्रत्यक्षस्यैतद्वैतश्रुतिबाधकत्वं खंड
नभंगः ॥ ५ ॥ ६ ॥ २७ ॥ एकोद्रष्टा एकमेवेतिश्रुतेः संकोचप्रयोजकप्रत्यक्षविरोधमभिधायपूर्वोत्तरविरोधंचाह ॥ किंचेति ॥

२६६।७

सलिलादीति ॥ बृहदारण्यकेषष्ठप्रपाठकेसलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवति एषब्रह्मलोकः संस्त्राडितिहैनमनुशशासयाज्ञवल्क्यः
एषास्यपरमागतिरेषास्यपरमासंपदेषोऽस्यपरमोलोकएषोऽस्यपरमानंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यत्रसलिला
दिपदेनविरोधइतिसंबंधः ॥ कालेति ॥ छांदोग्येसदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयमित्युपक्रम्यतदैक्षतबहुस्यांप्रजायेयेति

२६६।७

श्रुतितत्त्वैकद्वयजातायाः सर्वाभेदबुद्धेः सर्वविषये प्रामाण्यप्रत्यक्षबाधेन प्रतिबंधात्तदुद्ग्रहमितितत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरासक्रमनिब
 धनः प्रामाण्यग्रहक्रमो नतु बुद्धिशब्दयोर्विरम्यव्यापारइत्यर्थः ॥ क्रमिकाइति ॥ चरमज्ञाने स्वाभेदविषये प्रमाणमद्वैतश्रु
 तिरित्यादिरूपेणेत्यर्थः । अयोग्यतानिश्चयेन प्रतिबंधात्प्रथमतः सर्वाभेदः श्रुत्या प्रतिपादयितुं शक्यत इत्याशयेन परिहरति ॥ म
^{२६६१२}वमिति ॥ नन्वयोग्यतानिश्चयोनशब्दधीप्रतिबंधकः यद्वोचः अत्यंतासत्यपि ज्ञानमर्थशब्दः करोतिहीति । असंसर्गाग्रहस्या
 पि मंतांशसत्यबाधिते । अत्यंतासदसंसर्गाग्रहसंसर्गलक्षणमिति । असंसर्गाग्रहस्यांगीकर्ता प्राभाकरोपि अबाधितस्थले संसर्गप्र
 हमेवांगीकरोति तथा च तन्मतेष्वद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया विषया बाधादिति खंडनश्लोकार्थः । इत्यांशं निराकरोति ॥
^{२६६१२}ब्रह्मणीति ॥ अस्तु तावदत्यंतासत्यपि शब्दज्ञानं । तथापि तदप्रामाण्यग्रहस्तमिति श्रौते ब्रह्मणिसर्वाद्वैतज्ञानेन सवथा प्रामा
^{२६६१५}ण्यग्रहइत्यर्थः ॥ विस्तरस्त्विति ॥ तथाहि । चैत्रस्य घटपटभेदज्ञानमैत्रस्य कटपुटभेदज्ञानं देवदत्तस्य नटविटभेदज्ञानं यज्ञदत्त
 स्य तटदीभेदज्ञानमिति तत्तदन्यसर्वाद्वैतार्थत्वे श्रुतेर्वाक्यभेदः । किंचाभेदज्ञानस्य तानेव शालीनतानेव शाटीरिति वदेकधर्मोप
 ग्रहेणाप्युपपत्तेर्भेदग्रहस्तु नान्यथोपपादयितुं शक्यत इति प्रत्यक्षमेव बलीयः । किंच सर्वमभिन्नघटपटोभिन्नाविति बुद्ध्योः प्रामा
^{२६६१६}ण्यसंभवातिक्कबाध्यबाधकभावकल्पनापि । नहि प्रमेयत्वादिनापि सर्वमभिन्नमिति मन्यामहति ॥ अन्यपराइति ॥ सर्वम
 भिन्नमिति श्रुत्यर्थः स्वस्मात्सर्वमभिन्नमित्येतावताप्युपपद्यत एव । नेह नानास्तीत्यपि प्रत्येकापेक्षया युज्यते । नहि किमपि वस्तु
 नाना । सर्वस्य वस्तुनः प्रत्येकमेकत्वात् । क्षणिकत्वादादिनास्वस्मिन्नपि भेदप्रसक्तं न प्रसक्तनिषेधोपीत्याशयः । एतेन अन्यदपि

त्रोमाधवीयभाष्येव्याख्यातः । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसिकामः समवर्तत परमेश्वरस्य सिसृक्षा
 ऽजायत इत्यर्थः । मनसः रेतः सारभूतप्राणिभिर्मनसा क्रियमाणं । प्रथमं पूर्वकल्पोपाजितं कर्म यत्तदप्यासीत् । एवं स्वच्छया
 नादिकर्मादिवशात्सतः सत्यभूतस्य प्रपञ्चस्य । बंधु बंधकं निर्मातारं सर्वेश्वरं । कवयो तिकांतदर्शिनः अतीतानागतवर्तमाना
 भिज्ञाः योगिनः । मनीषा मनीषया बुद्ध्या । सुपांसुलग्नितितृतीयायाः लुक् । प्रतीक्ष्य विचार्य । अन्येषामपि दृश्यत इति सं
 हितायां दीर्घः । असति दीनरूपे । हृदि हृदये । निरविदन् अजानन् इत्यर्थ इति । अनेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमपि निरस्तं भवति ।
 दीकाकारैस्तु सतो मुख्यवायोः बंधुं मित्रमिति व्याख्यातं । आपो ह्यद्बृहती विश्वमायन् गर्भं दधाना जनयन्ती रग्निं । ततो दे
 वानां समवर्ततासुरैः कस्मै देवाय हविषा विधेम इति । अस्यार्थो माधवीये बृहतीः बृहल्यः । जसि वाच्छंदसीति पूर्ववत्सवर्णदीर्घः ।
 बृहन्महतीरुपसंख्यानमिति ङीप् उदात्तत्वं । अग्न्युपलक्षितं सर्ववियदादिप्रपञ्चजातं जनयन्तीः जनयन्त्यः । तदर्थं गर्भं हिरण्मया
 ण्डस्य गर्भभूतं प्रजापतिं । दधानाः आपो ह आप एव । विश्वमायन् जगदापूरयन् । यत् यस्मात्तस्माद्धेतोर्देवानां देवादीनां
 सर्वेषां प्राणिनां । असुः प्राणभूतः । एकः मुख्यः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । एवं भूताय कस्मै प्रजापतिजनयित्रे । किं
 याग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वं । हविषा प्राजापत्यस्य पशोर्विपारूपेण एककपालपुरोडाशरूपेण हविषा । विधेम परि
 चरेम । अत्र द्रौवि वृत्रहत्वा स वा विजितीत्यादि तृतीयपञ्चिकाद्वा ह्यणं कशब्दव्याख्यानरूपं ज्ञेयं । अग्रिममंत्रोप्येतत्समानार्थो
 वगंतव्यः ॥ सृष्टिकालेति ॥ छांदोग्ये अग्रइति सृष्टिकालः ईक्षणं नाम रूपव्याकरणं चेत्यर्थः ॥ इत वाक्येति ॥ सलिलादिस

तत्तेजोसृजतेतितेजोबन्धानांसृष्टिमुक्त्वा सैयदेवतैश्चतहताहमिमास्तिस्त्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपव्याकरवा
णीति तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकांकरवाणीतिसैयंदेवतेमास्तिस्त्रोदेवता अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपव्याकरोत्तासांत्रिवृ
तंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादौकालादिप्रापकैर्विरोधइत्यर्थः । ननुबृहदारण्यकेसलिलादिपदनैर्विरोधः । तत्राहिसलिलपदनस
म्यंतंजलवाचकं । किंतुप्रथमांतस्वच्छगुणपरं । तदुक्तंबृहदारण्यकभाष्ये सलिलवत्स्वच्छीभूतः । सलिलइवसलिलइति ।
मैवं । पलगतौअस्माद्धातोरौणादिकेइलच्चप्रत्ययेनपुंसकालिंगस्यसलिलशब्दस्यजलएवयुक्त्वेनलक्षणादिनोकार्थत्वानुपपत्तेः ।
कंस्विहर्भप्रथमंदधआपः तमिद्भर्मप्रथमंदधआपइतिस्यार्थश्रुतौबृहदारण्यकेचआपएवेदमग्रआसुस्ताआपःसत्यमसृजतेत्यादि
नापांसृष्टेःपूर्वसत्त्वस्यसत्यजगत्सर्जकत्वस्यचोक्तेः । श्रुत्यंतरेच नासदासीन्नोसदासीदितिस्मृष्टिःपूर्वसर्वनिषिध्यापि अग्रकेत
सलिलंसर्वमाइदमितिसलिलस्यसत्त्वोक्तेश्च । आः आसीत् । तिव्यनस्तेरितिपर्युदासादकाराभावः । एतच्चयद्यपिमाधवीय
भाष्ये सलिलमितिलुप्तोपमा । सलिलमिव । यथाक्षीरेणाविभागपन्ननीरंदुर्विज्ञानंतथातमसाऽविभागापद्मजगन्नशक्यवि
ज्ञानमितिव्याख्यातं । तथापितथाव्याख्यानेसलिलशब्देलक्षणापत्तिः उक्तवक्ष्यमाणसलिलप्रापकानेकश्रुतिविरोधश्च । अतो
यथाश्रुतेमेवारंभणाद्यधिकरणटीकोक्तप्रकारेणव्याख्यातव्यं । आपोवाइदमग्रआसनसलिलमेव सप्रजापतिरेकःपुष्करपर्णस
मभवत् तस्यांतर्मनसिकामःसमवर्तत इदंसृजेयमिति तस्मात्पुरुषोमनसाभिगच्छति तद्वाचावदति तत्कर्मणाकरोति तदेवा
भ्युक्ता । कामस्तद्रेषमवर्तताधिमनसोरेतःप्रथमयदासीत् । सतोबधुमसतिनिरविंदनहृदिप्रतीष्याकवयोमनीषेति । अयंमं

क्षणदोषमभिधायपुरोडाशयोरंतरालेअजामित्वकरं किंचित्कर्मविधित्सितमितिजामित्वाजामित्वयोरैकवाक्यत्वावसायात्तन्म
 ध्यपतितानिविष्णवादिवाक्यानि उपांशुयाजवाक्यविहितकर्मस्तुतिपरणीत्यवसीयते । इत्थमयंमहाभागउपांशुयाजः यत्रवि
 ष्णवादयोदेवताविकल्पेनेज्यते तस्माज्जामित्वाजामित्वोपक्रमोपसंहारयोरंतरालयुक्तोपांशुयाजवाक्यविषयत्वात्तत्रैवपंचमलका
 रकल्पनयायागविधिः । नचरूपांशुलाभः । औवाज्यस्यसाधारणस्यसत्त्वात् । याज्यानुवाक्याकांडगताग्नेयाग्नीषोमीययाज्यानु
 वाक्यायुगलमध्यान्मनरूपक्रमप्रमाणवगततदंगभावैवैष्णवम्राजापत्याग्नीषोमीययाज्यानुवाक्यायुगलत्रयरूपमंत्रवर्णप्रापितवि
 कल्पितविष्णवादिदेवतासत्त्वाच्च । प्रत्युतविष्णवादिवाक्यएवदेवताऽलाभः । तस्मात्तिपादकस्यतद्धितादेरभावात् । तदुक्तंवा
 त्तिके । तद्धितेनचतुर्थ्यागामंत्रवर्णेनवापुनः । देवतासन्निधिसत्रदुर्बलंतुपरंपरमिति । तस्माद्विष्णवादिवाक्यानामविधायक
 त्वादुपांशुयाजवाक्यंनानुवादः । तदुक्तंवार्तिके । प्रकृतानामसम्भवाद्भ्रस्यतेनानुवादिता । यागोविष्णवादिसंयुक्तैर्नाहिवाक्यै
 र्विधीयतइति ॥ ^{२६७}मध्यस्थेति ॥ यद्यपिराणकोदाहृतेवाक्येमध्येविष्णवादयोनपठ्यते तथापिभाष्यकारीयोदाहृतवाक्यमध्येवि
 ष्णवादयःपठ्यंतइतिनकोपिदोषः ॥ कैयटोक्तेरिति ॥ एकोगोत्रइत्यत्रपदमंजर्यामभ्युक्तं एकशब्दोयमन्यप्रधानासहायसं
 ख्याप्रथमसमानसाधारणवाची । अन्यार्थेतावत् एकान्याभ्यांसमर्थाभ्यां । प्रजामेकारक्षत्यूर्जमेका । एकांनबंधुरपरामनुजां
 निरासुः । एकःपुरुषोधनुष्मानितिप्राधान्यार्थे । आद्यंतवेदकस्मिन् । एकहलादौपूरयितव्ये । अतएकहल्मध्येनादेशादेरित्या
 दावसहायार्थे । एकोद्वौबहवइतिसंख्यार्थे । एकेअल्पप्राणाइतिप्रथमार्थे । तेनैकादिगितिसमानार्थे । देवदत्तयज्ञदत्तावेकध

त्ताबोधकद्वैतवाक्यानुसारेणवक्ष्यमाणार्थपरतयाऽद्वैतवाक्यनेयमित्यर्थः ॥ उपाशुयाजति ॥ द्वितीयस्यद्वितीयपादेविचारितं । पौर्णमासीवउपाशुयाजःस्यात् । दर्शपूर्णमासयोःश्रूयते जामिवाएतद्यज्ञस्यक्रियतेयदन्वचौपुरोडाशौउपाशुयाजमंतरायजति विष्णुरुपाशुयष्ट्योऽजामित्वायप्रजापतिरुपाशुयष्ट्योजामित्वाग्रभीषेमावुपाशुयष्ट्यव्यावजामित्वायेति । तत्रसं देहः । किंविष्णवादिवाक्यानिविधायकानि उपाशुयाजमंतरायजतीत्येतनुविष्णवादिवाक्यत्रयविहितयागत्रयस्यानुवाद उत उपाशुवाक्यंयागविधिः विष्णवादिवाक्यत्रयंतुतदर्थवादइति । तत्रपूर्वपक्षः । विष्णवादिवाक्यत्रयएवविधिः । रूपलाभात् । विष्णवादयोदेवताःध्रौवाज्यंचद्रव्यमिति । उपाशुयाजवाक्येतुनरूपमस्ति । यद्यपिद्रव्यध्रौवाज्यलभ्यते तथापिनदेवतालभ्यते । तदुक्तंवार्तिके । यावान्विष्णवादिंसयुक्तेर्विहितान् रूपवत्तया । अरूपमंतरावाक्यमगलैवावलंबतइति । सिद्धांतस्तु । कर्मचोदनवोपाशुयाजंयजतीति । नसमुदायानुवादः । विष्णवादिवाक्यानामविधायकत्वेनानुवाद्ययागानामप्रकृतत्वात् । तथाहि । जामिवाएतदितिउपक्रमेदोषसंकीर्तनंकस्याचिद्विधीयमानस्याकांक्षिततदपनयनद्वारेणस्तुल्यार्थमितिगम्यते । अजामितिचपुरोडाशयोरंतरालेकस्मिंश्चिद्विधीयमानेभवतीतियदंतरालसंयोगेनविधास्यते तस्य जामित्वंप्रशंसत्यवधारणात्उपाशुयाजमंतरायजतीत्यस्यस्तुल्यहतावसीयते । एवंयथावैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेजातइत्युपक्रांतायाःवैश्वानरेष्टेःयस्मिन् जातएतामिष्टिंनिर्वपतीतिउपसंहारेणैकवाक्यत्वावगमात्तन्मध्यपतिताःयदष्टाकपालोभवतियन्नवकपालोभवतीत्याद्याःनपृथग्विधित्वंप्रतिपाद्यते तथात्रापिपुरोडाशयोनरंतर्यानुष्ठानस्यालस्यापादकतयातत्रसोदयवाचिनाजामिशब्देनलक्षणयासादृश्यल

वदतश्चमसाँ अपिशत । बभ्रुरेकोविषुणःसूनरोयुवाञ्च्यंकेहरिण्ययं । योनिमेकआससादद्योतनइत्यादावन्यार्थत्वंचदर्शितं ।
 कैयटोक्तानेकशब्दार्थान्ब्रह्मणि योजयति ॥ संभवन्तिचेति ॥ ननुसंख्यारहितगुणादावेकशब्दप्रयोगान्नतस्यतदर्थत्वमत
 आह ॥ मन्मतइति ॥ अतएवेति ॥ एकशब्दस्यान्याद्यर्थत्वादित्यर्थः । द्वितीयाभावाद्यर्थत्वेहितद्विरोधिद्वितीयंजगन्नो
 च्येतेतिभावः ॥ जगदिति ॥ तेजःप्रभृतीत्यर्थः ॥ स्वर्गतइति ॥ पत्रादिसहितस्यवृक्षत्वेपिवृक्षस्यमूलमित्यादिभेदव्यपदे
 शाब्देःसंभवतीत्यर्थः ॥ संजातीयइति ॥ भेदइत्यनुषंगः ॥ प्रतिषेधैरिति ॥ बोधितैरितिशेषः ॥ त्रिभिरिति ॥ एक
 शब्देनमिथ्यात्वासिद्धिमुक्त्याऽद्वितीयशब्देनतदसिद्धिंवक्तुंद्वितीयशब्दंतीयप्रत्ययांतयौगिकमंगीकृत्याद्वितीयपदंव्याख्याति ॥
 अद्वितीयेति ॥ आद्यइति ॥ नचप्रथमतृतीययोरपि किंचिदपेक्षयाद्वितीयत्वमस्तीतिवाच्यं । प्रथमबुद्धिस्थोत्तरनिपतितस्या
 न्यस्यद्वितीयशब्दार्थत्वेनप्रसिद्धत्वात् ॥ जघन्यस्येति ॥ मुख्यार्थत्वेनप्रथमोपस्थितकर्मधारयापेक्षयालाक्षणीकार्थस्यबहुव्री
 हेश्चरमोपस्थितत्वादित्यर्थः । नन्वाद्वितीयशब्दे नवहुव्रीहिः किंतुअस्तिर्भवन्तिपरःप्रथमपुरुषप्रयुज्यमानोप्यस्तीतिस्मृतिसिद्धा
 स्तिक्रियाध्याहारेणद्वितीयनास्तीत्यर्थइत्यतआह ॥ द्वितीयादिति ॥ अनपुंसकस्येति ॥ सुडनपुंसकस्येत्यत्रसुदुर्सर्वनामस्या
 नसंज्ञोभवति । नपुंसकस्यतुनभवतीतिनअप्रतिषेधार्थत्वे कुंडानितिष्ठंतीत्यत्रजसादेशस्यशेःसर्वनामस्थानसंज्ञानिषेधःप्रा
 मोति । शिसर्वनामस्थानमित्येतत्तुशसादेशेसावकाशंभविष्यति । तथाचवाक्यभेदोपिभविष्यतीत्यादिदोषेणप्रतिषेधार्थत्वम

नावितिसाधारणार्थइति ॥ ^{३६८^{१९}}महोभाष्यइति ॥ ष्णांताषडितिसूत्रे अष्टानामित्यत्रअष्टनआविभक्तावितिआत्वकृतेनकारांत
 त्वाभावात्षट्संज्ञानप्राप्नोति । ततश्चषट्चतुर्भ्यश्चेतिनुडपिनप्राप्नोतीतिचोदयित्वाषट्संज्ञायामुपदेशवचनशताद्यष्टनर्थमिति
 समाधायसमाधानंतरमुक्तं । अथवा आकारोप्यत्रनिर्दिश्यते षकारांतानकारांताआकारांताचसंख्याषट्संज्ञाभवतीति । ननु
 यद्याकारांतासंख्याषट्संज्ञातर्हीहापिप्राप्नोति एकास्ताइत्यावंतस्यैकशब्दस्यबहुवचनेजसि आकारांतत्वेनषट्संज्ञायां षट्भ्योलु
 गितिलुक्प्राप्नोतीत्यादिपुनश्चोदयित्वानैषदोषः एकशब्दोयंबहुर्थः अस्येवसंख्यापदं तद्यथा एकोद्वाबहवइत्यादिनाबहुर्थत्व
^{३६८^{१६}}मभिधायतयान्यार्थवर्तते तस्यैषप्रयोगइतिसमाधानावसरेएकशब्दःसंख्याद्यर्थउपपादितोमहाभाष्येइत्यर्थः ॥ अस्ति^{३६८^{१६}}संख्या
 र्थइति ॥ अयंचास्येवसंख्यापदमितिभाष्यवाक्यस्यार्थानुवादइतिबोध्यं ॥ ^{३६८^{१६}}अस्यसहायेति ॥ नचात्रोपचारादिनाऽसहा
 याद्यर्थत्वमितिवाच्यं । असहायैरित्यर्थइत्यादिनामहाभाष्येएकशब्दस्यार्थकथनादितिभावः ॥ ^{३६८^{१६}}अस्यन्यार्थइति ॥ अन्या
 र्थेअस्ति ॥ वर्ततइत्यर्थः ॥ ^{३६८^{१९}}एकोबहूनामिति ॥ अत्रसंख्यार्थकबहुशब्दप्रतिद्वीएकशब्दएकत्वसंख्यार्थइत्यर्थः । आदिप
 देन एकोबहूनामसिन्यवीळितः तवदेवाहवमायंतिसर्वे त्वमेकोसिबहूननुप्रविष्टः भर्तासन्त्रियमाणोविभर्ति एकोदेवोबहुधा
 निविष्टः इत्यादेर्ग्रहणं ॥ ^{३६८^{१९}}संख्यादाविति ॥ आदिपदेन एकश्चरन्नुपशकोभिरिंद्र एकोवृत्राणितोशसे एकश्चित्सन्नाभिभूतिरि
 त्यादौमाधवीयभाष्यानुसारेण । वधीर्हिदस्यमितिहिशब्दलब्धाबाधितप्रसिध्यासत्रात्वंपुरुषुतेतिसत्राशब्देनएकश्चित्सन्नि
 सच्छब्देनसत्यभूतासहायार्थत्वं । तथाआपोभूयिष्ठाइत्येकोब्रवीदग्निर्भूयिष्ठइत्यन्योब्रवीत् वधयतींबहुभ्य एकोब्रवीत् ऋता

देर्निषेधस्य सत्ता बोधयित्वा पुनर्द्वितीयत्वेनाभावस्य निषेधे व्याघात इत्यर्थः ॥ इतीति ॥ इति शब्दः प्रकारार्थः । आद्यर्थोऽपि । तेन विशेषणविशिष्टतया द्वितीयनिषेधिका अनेका श्रुतयः संगृहीताः । तथाहि । त्वसंगप्रशंसिषो देवः शविष्ठमर्त्यं । नत्वदन्यो मधवन्नस्ति मर्दिर्द्रव्रवीमि ते वचः । नत्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायं तो मधवश्चिद्रवाजिनो गव्यं तस्त्वाहवामहे । शिक्षेयमिन्महयते दिवो दिवेराय अकुहचिद्धिदे । नहित्वदन्यन्मधवन्न आप्यवस्यो अस्ति पिता च न । सत्रात्वं पुरुष्टुतं एको बृत्राणि तो शसे । नान्यद्रात्करणं भूय इन्वति । वयं घाते त्वेद्भिर्द्रविप्रा अपिष्मसि । नहित्वदन्यः पुरुहूतकश्च न मधवश्चिस्ति मर्दिता । नर्कावृधीकः । नह्या अन्यं बलाकरं मर्दितारं शतक्रतो । त्वं न इद्रमृलय । कंतेन श्वघ्नी इत्याद्याः ॥ ^{२६९।६}च्छागो वेति ॥ षष्ठे अष्टमपादे चितितं पशुचोदनायामनियमोऽविशेषात् । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभे ते त्यत्र सवर्षं पशव उपस्थाप्यते उत च्छाग एवेति संशये पशुशब्दस्य पाचकादिशब्दवत्समागत्वाभावादाकृत्याधिकरणन्यायेन व्यक्तित्वाभावाच्च सामान्यमेव पशुत्वं पशुशब्दार्थः । तथा च तन्मात्रस्यागत्वात् तत्त्वत्वं पशूनामनियमेनालंभ इति प्राप्ते सिद्धांतः । छागो वा मंत्रवर्णात् । यथैव विधितुयोः समानविषयत्वाग्निः संदिग्धधृतादिविषयार्थवादवशेन सामान्यधृतिरप्यंजनादिविधिविशेषस्थाप्यते तथैव विधिमंत्रयोरेकविषयत्वान्मंत्रवशेन चोदनार्थनिर्णयोक्त इति । तस्मात् छाग एवालंभनीय इति ॥ अग्रं इतीति ॥ अत्यंताभावस्य सदा सत्त्वेनाव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ मिथ्यात्विति ॥ प्रागभावप्रतियोगित्वेनानित्यत्वस्यैव सिद्धेरित्यर्थः ॥

अविद्येति ॥ अविद्यादेः प्रागभावस्य सदाऽसत्त्वादित्यर्थः । द्वित्वसंख्या पूर्णार्थात् यौगिकद्वितीयशब्दादन्य एव द्वितीयशब्दः

नङ्गीकृत्यपर्युदासार्थत्वमाश्रितं । उक्तंचमहाभाष्ये । पर्युदासोऽयं यदन्यन्नपुंसकादिति ॥ नार्थयमिति ॥ दशमस्याष्टमेपादेवि
 चारितं । प्रतिषेधः प्रदेशे अनारभ्यविधानेचप्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् । चातुर्मास्येषुमहापितृयज्ञइष्टत्वादविशेषाद्दशपूर्ण
 मासविध्यंतप्राप्ताविदमन्नायते । नार्थयवृणीतेनहोतारमिति । तत्रनञर्थः प्रतिषेधः पर्युदासोवेतिसंशयः । तत्रप्रतिषेधत्वतस्य
 प्राप्तिपूर्वकत्वान्महापितृयज्ञेचार्थयवरणादेलोक्तोप्राप्तेः । शास्त्रप्राप्तस्यचसर्वथाननुष्ठानेतत्प्रापकशास्त्राप्रामाण्यप्रसंगादगत्या
 विकल्पः । यथानतौपशौकरोतीत्यत्र । पर्युदासार्थत्वेतुप्रकृतवक्तुर्यादार्थयवरणवर्जमिति तस्यातिदेशशाल्वशेषतयातदेकवा
 क्यत्वेनातिदेशशाल्वस्वरणातिरिक्तांगविषयत्वादविहितमेववरणंपितृयज्ञइतिनियमतस्तद्वर्जनंभवतीतिफलभेदः । तत्रपर्युदा
 सपक्षेनञ्धातुभ्यांवरणव्यतिरिक्तप्राकृतांगलक्षणाप्रसंगान्मुल्याथानुग्रहायप्रतिषेधइतिप्राप्ते अष्टदोषदुष्टविकल्पाद्वरलक्षणया
 पर्युदासाश्रयणं । तच्चैकवाक्यत्वस्यापिसंपादकमितिसिद्धातइति ॥ ^{२६९।४} एकवाक्यत्वेति ॥ ब्रह्मादिपदैरित्यर्थः ॥ प्रतिषेधेति ॥
 तथाचनद्वितीयाभावसिद्धिरितिभावः ॥ ^{२६९।४} वार्क्यभेदेति ॥ प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिस्मृतिसिद्धास्तिक्रियाध्याहारेण
 एकमेवब्रह्मास्ति द्वितीयनास्तीत्यर्थद्वयेनवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । नन्वद्वितीयशब्देनान्यपदार्थस्यब्रह्माणिनिर्योदेशाशवाक्यभेदः
 स्यादित्यतआह ॥ ^{२६९।४} अघटमिति ॥ द्वितीयाभावविशिष्टस्यसत्त्वबोधनेविशेषणस्याद्वितीयाभावस्यसत्त्वमावश्यकमित्यर्थः ।
 ननुविशेषणस्याद्वितीयाभावस्यापिद्वितीयत्वादेवनिषेधइत्यतआह ॥ ^{२६९।५} तस्यापीति ॥ ग्रामाण्यस्यौत्सागिकत्वेनद्वितीयस्यवियदा

व्यकारेणसहायवाचीत्युक्तत्वादितिभावः । चशब्देनप्रथमतपरिग्रहाद्वितीयइत्यादिमहाकविप्रयोगोदर्शितः । कुशासनादेर्द्विती-
 यस्यसत्त्वोपपरिग्रहस्यद्वितीयत्वोक्त्यातस्यसहायार्थतागम्यते । गुरुमतयौगिकस्यैकार्थस्यद्वितीयशब्दस्यनियतविषयत्वमभि-
 प्रेयव्याख्यानांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ प्रकृतेति ॥ यथापंकजनिर्मथ्यादिशब्दः पंकजनिकर्तृविशेषस्योनिर्मथिताभ्यादौचवर्तते ।
 सद्योनवनीतभवेद्युतेनावनीतशब्दवत् ॥ लोकइति ॥ लोकेस्मृतौचप्रयोगादित्यन्वयः ॥ ^{२७०।१६}महाभाष्यइति ॥ विपराभ्यांजे-
 रितिसूत्रेपराजयतिसेनेत्यादावन्यार्थस्यपराशब्दस्ययोगेआत्मनेपदंमाभूदित्येवमर्थमुपसंग्रहणंकर्तव्यमितिचोदयित्वा अयंखलु
 विशब्दउपसर्गएव । तस्यास्यकोन्योद्वितीयःसहायोभवितुमर्हति । अन्यउपसर्गात् । तद्यथा । अस्यगोर्द्वितीयेनार्थइत्यभि-
 हितेगौरेवोपादीयते नाश्वोनगर्दभइत्यादिमहाभाष्यग्रंथेनसदृशेद्वित्वसंख्यापूर्णेद्वितीयशब्दोवर्ततेइतिसूचितमित्यर्थः ॥
^{२७०।१७}एकएवेति ॥ एकएवेत्यादिश्रुतौ अद्वितीयोमहाविष्णुरित्यादिस्मृतौचाद्वितीयशब्दस्यव्याख्यातत्वात्तस्यसमाभ्यधिकराहि-
 त्यमेवार्थइत्यनुषंगः ॥ भावेति ॥ सत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यर्थः ॥ ^{२७०।१८}व्याधातेति ॥ द्वितीयाभावस्यसत्त्वतस्यैवद्वितीयत्वेनद्विती-
 यमात्राभावासिद्धिः । असत्त्वेद्वितीयस्यैवसत्त्वेनतदभावासिद्धिरित्यर्थः । अद्वितीयशब्दस्यसमाभ्यधिकराहित्यार्थकत्वसमत-
 यति ॥ उक्तंचेति ॥ इतिवचइत्यन्वयः । संगृह्णाति ॥ तस्मादिति ॥ ^{२७१।१}एकमेवेति ॥ अनेनसदेवसोभ्येदमग्रआसीदेकमेवा-
 द्वितीयमितिवाक्यमर्थतःपठितं । क्वचिपुस्तकेअधिकंहिविजातीयमितिश्लोकःपठ्यते । तत्रतद्भेदइत्येतत्तद्वचनंतत्तदस्यावृ-

सहायेरूढइत्यभिप्रायेणद्वितीयशब्दार्थमाह ॥ किंचेति ॥ ^{२७०।१२}सहायवाचीति ॥ ननुयौगिकस्यैवतत्रलक्षणादिकमित्यर्थः । शब्दद्वयेप्रमाणाभावापरिहरति ॥ अस्मीति ॥ महाभाष्येउदाहृतादितिशेषः । उपलक्षणंचैतत् । श्रौतप्रयोगोप्यवगंतव्यः । तथाहि । सवैनरमेतस्मादेकाकीनरमते सद्वितीयमैच्छत्सहतावानासयथास्त्रीपुमासौसंपरिष्वक्तौइत्यादौद्वितीयस्याविद्यादेःसत्त्वोपिसहायस्यद्वितीयस्येभ्यमाणत्वेनद्वितीयशब्दस्यतद्वाचकत्वात् । व्याख्यातंचैतच्छांकरिण्येबृहदारण्यकभाष्ये । सप्रजापतिः वै नरेमेरतिनान्वभवत् । अरत्याविशिष्टोभूदित्यर्थः । तस्मादेकाकित्वादिधर्मवत्त्वादेकाकीनरमतेरतिनानुभवति । सत्स्याअरतेरपनोदायद्वितीयमैच्छत् । अरत्यपधातसमर्थस्त्रीवस्त्वैच्छत् । गृद्धिमकरोत् ^{२७०।१३} । तस्यैवगृह्यतःस्त्रियापरिष्वक्तस्येवात्मनोभावोभवूवेति । ननुअसिद्वितीयोनुससारेत्यादौकथंद्वितीयशब्दस्यसहायार्थतेत्याशंकापरिहरति ॥ असिद्वितीयइति ॥ अनेकमन्यपदार्थइतिसूत्रमहाभाष्ये असिद्वितीयोनुससारपांडवं । संकर्षणद्वितीयस्वबलंकृष्णस्यवर्धतां । इत्यादौअर्धतृतीयादितिवत् द्विवचनंप्राप्नोतीतिचोदायित्वा नैषदोषः । अयंतीयांतःशब्दःपूर्णेवर्तते । असिचसहायवाची । तद्यःसहायवाचीतस्येदंप्रहणं असिद्वितीयःअसिसहायइतिगम्यतइत्यादिनाग्रंथेनद्वितीयशब्दस्यसहायार्थतावगम्यतइत्यर्थः । एवंचासिद्वितीयइत्यादौद्विवचनंनभवति । असेःसहायतयाद्वित्वसंब्यापूरणत्वाभावेनान्यपदार्थेद्वितीयत्वाभावात् । तथाचासिर्द्वितीयोयस्येतिविग्रहइतिबोध्यं । द्वितीयशब्दद्वयानंगीकारोपि एकस्यैवद्वितीयशब्दस्यार्थद्वयपरत्वंमुख्यमेवास्तु । अभियुक्तरेणभा

र्वाक्यानुसारेणोत्तरवाक्यस्यनेयत्वाच्चेहाननेत्यासिन्नपिवाक्येस्वगतनानात्वमेवनिषिध्यतइत्यर्थः । ननुयदेवेतिपूर्ववाक्येपि
 नस्वगतभेदोनिषिध्यते किंतुसर्वमेवेत्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ इदमिति ॥ तथाचोक्तिसाष्टयमित्यर्थः ॥ ^{२५१७}गुरुतेरिति ॥ पट
 प्रासादादिकवृणांगजतुरगादिनियंतृणांस्थलजलादिभिन्नस्थानगतानांभेदस्यलोकैर्दर्शनात् प्रकृतेचोत्पत्त्यादिकार्याणांयःपृथि
 व्यामंतरोयमयतियोपांतरोयमयतीत्यादिनियम्यानांचयःपृथिव्यातिष्ठन् ^{२५१८}योभुतिष्ठन्इत्यादिस्थानानांचभेदस्यसत्त्वादनुमाने
 नभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । श्रुत्याप्रत्यक्षेणचतत्प्रसक्तिरस्तीत्याह ॥ यदेकमिति ॥ ^{२५१९}ज्ञानानंदयोरेभेदज्ञानमेववाचनं
 दएववापरिशिष्येत । नोभयमित्यर्थः ॥ ^{२५२०}सर्वत्रेति ॥ भेदप्रतिपादकत्वेनापाततःप्रतीतासुश्रुतिष्वित्यर्थः । वाक्यद्वयेविशिष्य
 स्वगतभेदप्रसक्तिमाह ॥ किंचेति ॥ तस्मिन्निति ॥ अणुःपंथाइतिपूर्वोदाहृतमंत्रयोब्रह्मविदोभोक्षमार्गउक्तः तस्मिन्शुक्लादी
 निभगवद्रूपाणिमिति । अतएवतस्मिन्शुक्लमितिमंत्रस्यउत्तरार्धे एषपंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तजसश्चेतिमार्गे
 ब्रह्मणःसत्त्वमुच्यते । अतःशुक्लाद्येनेकरूपाणांभेदप्रसक्तिरित्यर्थः । ननुनात्रशुक्लादिशब्दब्रह्मरूपाण्युच्यन्ते । तथाहिशांकराये
 बृहदारण्यकभाष्ये बृहदारण्यकेतस्मिच्छुक्लमितिमंत्रात्पूर्वमुदाहृते अणुःपंथाविततःपुराणोमत्स्पृष्टोनुवित्तोमयैव । तेनधीराअ
 पियतिब्रह्मविदःस्वर्गलोकमितउर्ध्वविमुक्ताइतिमंत्रः । तस्यार्थः अणुः सूक्ष्मः । दुर्ज्ञेयत्वात् । विततो विस्तीर्णः वितरइतिपा
 ठांतरोविस्पष्टतरणहेतुः । पुराणः पुरातनः । पंथाः मोक्षसाधनज्ञानमार्गः । नतार्किकादिवदवार्ककल्पितः । मत्स्पृष्टो मया

त्तिश्च । तत्अधिकसमं च स्वरूपेण निवार्यते । गुणादिकं यत्तद्भेदोऽत्र निवार्यते इत्यर्थः । अतो न प्रकृतासंगतिरिति ध्येयं ॥ १७ ॥
 व्यासाद्रिसुततत्कबुपूरैः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यामेकैकस्यार्थवर्णनं ॥ १८ ॥ एकमेवेति श्रुत्यर्थः ॥ २८ ॥
 नापीति ॥ मनसैवानुदृष्टव्यं नेहनानास्तिकिचन । मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्नेह नानेव पश्यतीति बहुदारण्यकगतं । यदेवेहतद
 मुत्रयदमुत्रतदन्विह । मृत्योः समृत्युमाप्नोति यद्नेह नानेव पश्यति । मनसैवेदमाप्तव्यं नेहनानास्तिकिचन । मृत्योः समृत्युगच्छ
 तियद्नेह नानेव पश्यतीति काठकगतमपि वाक्यमिथ्यात्वेन मानमित्यर्थः ॥ स्वगतं ॥ ब्रह्मगतेत्यर्थः । वक्ष्यमाणगुणादिभेदसंग्र
 हायगतशब्दः । नेहनानेति श्रुतौ भेदाभिधानाभावात्कथमत्र स्वगतभेदनिषेध इत्यत आह ॥ नानाशब्द इति ॥ ननु नानाश
 ब्दस्य भिन्नाभिधायकत्वाच्च तस्य निषेधान्वयबोधप्रयोजकभेदोपस्थितिहेतुत्वमत आह ॥ द्वैक्येति ॥ आदशतः संख्यासं
 ख्येयवत्तेति न्यायात् द्वैकशब्दयोर्द्वैत्वैकत्वविशिष्टपदार्थवाचकत्वेन वृत्त्यर्थस्य बहुत्वादकद्रादितवत्बहुवचनप्रयोगप्रसंगे अदू
 रविप्रकर्षन्यायेन वृत्तिवाक्ययोरेकार्थत्वाभिप्रायेण द्वौ चैकश्चैत्येव वाक्यमंगीकृत्य द्वैक्योरिति वृत्तिगतद्वैकशब्दयोर्द्वैत्वैकतार्थ
 कतया बह्वर्थत्वाभावाद्बहुवचनप्रसंगेन भवतीत्यभिधानाद्वैक्योरिति सूत्रेणैकशब्दोऽद्वैत्वैकत्वात्प्राधान्यात् नानेहनानेति श्रुतौ
 नानाशब्दो नानात्वार्थः । नानात्वं च भेद एवेत्यर्थः ॥ भावप्रधानेति ॥ अन्योपसर्जनभेदमुपस्थापयन्नपि नानाशब्दो निष्कृष्य
 स्वातंत्र्येणापि तमुपस्थापयतीत्यर्थः ॥ लोके चेति ॥ एतच्चानुपदं वक्ष्यते । पृथग्भावः पृथक्त्वं । भेद इत्यर्थः ॥ पूर्वमिति ॥ पू

परिवर्तते । तदेवाज्योतिषाज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतं । यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः । तमेवमन्यमात्मानंविद्वा
 न्ब्रह्मामृतोऽमृतं । प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्यश्रोत्रमनसोयेमनोविदुः । तेनचिक्व्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यं इतिश्लोकेषुद्विती
 यातैतच्छब्देनसप्तम्यंतयच्छब्देनचनिर्दिष्टस्यात्मादिशब्दैरमृतशब्देनचतमेवमन्यइत्यादिनाचनिश्चितब्रह्मत्वस्यषष्ठ्यंतज्योतिः
 प्राणादिशब्दनिर्दिष्टज्योतिःप्राणादिपंचजनाधारस्ययेविदुस्तैर्नचिक्व्युरित्यादिवाक्यशेषाभिहितनिश्चितब्रह्मत्वद्वितीयांतज्यो
 तिःप्राणादिशब्दनिर्दिष्टज्योतिःप्राणादिपंचकरूपताभिहितेतैस्त्वष्ट्रभेदप्रसक्तिः । प्रथमांतज्योतिःप्राणादीनांचब्रह्मत्वंपरेषामपि
 संमतं । तथोक्तंशंकररीयेबृहदारण्यकभाष्ये ज्योतिषांज्योतिः आदित्यादिज्योतिषामवभासकत्वात् । अमृतंब्रह्मेति । किंचते
 नहिचैतन्यात्मनाज्योतिषाऽवभास्यमानःप्राणःप्राणिनि । तेनप्राणस्यापिप्राणः । तथाचक्षुरादीनांचक्षुरादि । ब्रह्मशस्त्र्याधि
 ष्ठितानांहिचक्षुरादीनांदर्शनादिसामर्थ्यं । स्वतःकाष्ठलोष्टसमानिहितानि चैतन्यात्मज्योतिःशून्यानीति ॥ काठकेचेति ॥
 काठकस्थनेहनानेत्यतःप्राक्तनेन यःप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहांप्रविश्यतिष्ठतीयाभूतेभिर्विपश्यति एतद्वैतत् । या
 प्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयी । गुहांप्रविश्यतिष्ठतीयाभूतेभिर्व्यजायत एतद्वैतत् । इतिवाक्येनएतद्वाक्यप्राक्तनेनच स्वप्नां
 तंजागरितंचउभौयेनानुपश्यति । महांतंविभुमात्मानंमत्वाधीरोनशोचति । यद्दमश्चदेवदात्मानंजीवमंतिकात् । ईशानंभू
 तभव्यस्यनततोविजुगुप्सते एतद्वैतत् । इत्यादिवाक्येनेत्यर्थः । क्वचिच्छ्रुतौस्वगतभेदनिराकरणंतवापिसंमतमित्याह ॥
 २७२।५ २७२।५
 दृष्टइति ॥ एकोदेवइति ॥ अत्रब्रह्मादयोहिभूतानीतिसमनंतरोदाहृतंभारतवाक्यभूतशब्दनिर्दिष्टानांब्रह्मादीनांसर्वभूता

सृष्टः । मया लब्ध इत्यर्थः । मयैवानुवित्तः अनुवदनमावेद्यायाः परिपाकः स्तुतिरियं । तद्योयो देवानामिति श्रुतेः । तदेवाह तेन ब्रह्मविद्यामार्गेण । धीराः प्रज्ञावन्तः । ब्रह्मविदः अन्येषां विमुक्ताः । इत ऊर्ध्वस्वर्गलोकं मोक्षं गच्छन्तीति । अस्मिन्मन्त्रे यत्प्रोक्तो मोक्षमार्गः स तस्मिन्निश्चितश्छन्देन परामृश्यते । तस्मिन्मोक्षमार्गे विप्रतिपत्तिमुत्पूणां । केचिच्छुक्लमाहुः अन्ये नीलादिकमाहुरिति । तस्मिन् शुक्लमाहुरिति वाक्यस्य केचन मोक्षमार्गं शुक्लमाहुरित्यादिना मार्गमभिधाय नैते मार्गाः किंतु य आत्मकामादिवाक्येन पूर्वमुक्तो ज्ञानमार्गः एष एव पंथा इत्यादि ग्रन्थेन मार्गविषयमेव शुक्लादिवाक्यं व्याख्यातं न तु परमात्मरूपविषयमिति चेन्न । अणुः पंथा इति वाक्योक्तपंथानंतस्मिन्निश्चितश्छन्देन निर्दिश्यतत्रत्यानां शुक्लादिरूपाणां ब्रह्मशब्देन परामृश्यते मां गोवित्तः पूर्ण इत्यस्यार्थस्य संभवे विप्रतिपत्तिवाचकस्य वापदस्याभावेनोक्तविधयार्थवर्णनानुपपत्तेः । तस्मादुक्तविधया शुक्लादिशब्दैर्भगवतोनेकरूपाण्युच्यते ॥ यस्यानुवित्त इति ॥ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा अस्मिन्संदोषे गहने प्रविष्टः । स विश्वकृत्सहिसर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स एलोक एवेति मन्त्रे यस्य ब्रह्मविदः प्रतिबुद्धः ज्ञानादिधर्मः । आत्मा परमात्मा । अस्मिन्प्रसिद्धे । संदोहे अनेकानर्थसंकटशरीरे । गहने विवेकज्ञानप्रतिपक्षे । प्रविष्टः । सर्वकर्ता यतः अत एव विश्वकृत् । वा युकर्ता यः परमात्मा स यस्य येन ब्रह्मविदा । अनुवित्तः विदितो वर्तते । तस्य ब्रह्मविदः तस्य ब्रह्मणो यो लोकः स एव लोको निश्चित इति ब्रह्मणो ज्ञानादिधर्मा उक्ताः । अतो धर्मिधर्मभावेन भेदः प्रसक्तः । एतच्चोपलक्षणं । तथाहि । बृहदारण्यके नहनानेति वाक्यादव्यवहितपूर्वेषु यद्वैतमनुपश्यत्यात्मानं देवं मजसा । ईशानं भूतं भव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । यस्मादवर्वाक्यं संवत्सरोऽहोभिः

^{२७३।३}काठकेचति ॥ तदेवाइत्यादिपूर्ववाक्येभेदःप्रतीयतइत्यर्थः ॥ ^{२७३।४}मध्यइति ॥ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशा
नोभूतभव्यस्यनततोविजुगुप्सते । एतद्वैतत् । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोज्योतिरिवाधूमकः । ईशानोभूतभव्यस्यसएवाद्यसउश्वः ।
एतद्वैतत् । यथोदकंदुर्गवृष्टपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मानपृथक्पश्यस्तानेवानुविधावति । यथोदकंदुर्गशुद्धमित्यादिवाक्येच
भेदप्रतीतेस्तदनुसारेणतन्मध्यपठितंनेहनानेतिवाक्यमपिनसर्वभेदनिषेधकं किंतुब्रह्मणिधर्मादिभेदनिषेधतीतिवाच्यमित्यर्थः ।
^{२७३।५}इहब्रह्मणिअस्माद्ब्रह्मणःसकाशाद्यानानात्वंनास्तीत्येतावतापूर्णत्वेनशेषमसंगतमित्यतआह ॥ किंचनेति ॥ ब्रह्मगुणादीनां
ह्रस्वरूपत्वेनब्रह्मणितद्भेदस्यवस्तुतोब्रह्मभेदतयातदुपस्थितयेकिंचनशब्दः । परमतेसर्वभेदोपस्थितयेकिंचनशब्दः । ममतुब्र
ह्मप्रतियोगिकसर्वभेदोपस्थितयेइतिनकश्चिद्विशेषः । अन्यथापरमतेपितदसंगतिरितिभावः ॥ ^{२७३।६}अन्यथेति ॥ किंचनशब्द
स्यसर्वभेदपरत्वइत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ विधेयादिभेदस्यावश्यकतयासर्वभेदनिषेधेव्याघातइत्यर्थः ॥ भवित्रिति ॥ नानाश
ब्दस्यभिन्नवाचित्वइत्यर्थः ॥ ^{२७३।७}धर्मादीति ॥ इहब्रह्मणिधर्मावयवादिकंनानाभिन्नंनास्तीत्येवंपरइत्यर्थः ॥ सर्वेभ्यइति ॥ एत
च्चोपपादितं ॥ उद्देश्येति ॥ ब्रीहिभिर्जतेत्यत्रब्रीहिशब्दस्यजातिपरत्वेपिमानंतरासस्यैवोद्देश्यव्यतयाचतुर्मुष्टिनिरुताःप्रकृ
तार्पूर्वसाधनीभूताःब्रीहयोब्रीहीनवहंत्यत्रब्रीहिशब्देनगृह्यतइत्यर्थः ॥ ^{२७३।८}व्यक्तिवाचीति ॥ गवादिशब्देभ्यइवजातिविशेष
स्याकिंचनेतिशब्दादप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ^{२७३।९}आश्रयेति ॥ तृतीयस्याद्वितीयपादेऽभिहितं । अधिकारेचमंत्रविधिरतदाख्येषुशिष्ट

नाभिन्नत्वात्तदगतपरमात्मनिप्रसक्तोभेदएकशब्देननिवार्यतइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वगतभेदस्यसर्वथाप्रसत्तभवेब्रह्म
 णोनिर्भिन्नत्वरूपखडत्ववादस्यानारम्भः स्यादित्यर्थः ॥ अनुभूतिरिति ॥ अनुभूतेरारम्भरूपत्वादित्यर्थः ॥ उपाधिरिति ॥
 घटानुभवः पटानुभवइत्यादिघटाद्युपाधिनिबन्धनएवानुभूतेर्भेदो नतुकेवलाया अनुभूतेरित्यर्थः ॥ प्रत्युतेति ॥ धर्मादेर्भेदस्य
 लोके अप्राप्तेर्धर्मिग्राहकशाल्त्रप्राप्तभेदनिषेधेचतद्विरोधइत्यर्थः । नन्वस्तुनानाशब्दोभेदार्थस्तथापिप्रतियोगिविशेषानुपादाना
 त्भेदमात्रततः प्रतीयतइतिभेदमात्रनिषेधः पर्यवस्यतीत्यतआह ॥ इहेतीति ॥ इदंशब्दः प्रतियोगिविशेषोपस्थापकइत्यर्थः ।
 ननुसप्तम्यंतस्येदंशब्दस्याधिकरणपरत्वाच्चतस्यप्रतियोग्युपस्थापकत्वमित्यतआह ॥ इमस्मिन्निर्गन्धविति ॥ इदमधिकरणकेदं
 प्रतियोगिकस्त्रेहस्यग्रामाधिकरणग्रामप्रतियोगिकस्यविरोधस्यचततः प्रतीतेरित्यर्थः ॥ इदंशब्देति ॥ कथमपिश्रूयमाणेन
 त्यर्थः । शाब्दीह्याकांक्षेतिन्यायात्कृतिप्रत्ययांतप्रतियोग्युपस्थापकपदकल्पनापेक्षयासप्तम्यवरूढस्यापिश्रूयमाणस्येदमशब्द
 स्पष्टयंतविपरिणामेनापितदुपस्थापकत्वकल्पनेलाघवमितिभावः ॥ तदिति ॥ अश्रूयमाणेनेत्यर्थः । नन्वत्रप्रतियोगिकल्पनएव
 नमानं तत्कथंश्रुताश्रुतकल्पनयोर्लाघवादिचिंत्यतइत्याशंक्यभेदसामान्यनिषेधसंभवात्तत्कल्पनमावश्यकमित्याह ॥ विधे
 येति ॥ विधेयोदेश्ययोर्भेदनिषेधेब्रह्माधिष्ठानकभेदनिषेधासिद्धिः ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसानंचस्यादित्यर्थः ॥ निषेधेति ॥
 नानात्वतन्निषेधयोरपिभेदनिषेधेनानात्वनिषेधस्यनानात्वनिषेधपर्यवसायितयानानात्वसमर्थनमेवकृतंस्यादित्यर्थः ॥

ननुविशेषविधीयमानेनार्त्सामान्यमंतर्भव्यति । सत्यं । अर्थापत्तिरियं । साचान्यथानुपपत्त्याभवति । यदीदंविशेषसंबंध
वाक्यंसामान्यसंबंधश्रुतिमकल्पयन्नोपपद्येत । ततःकल्पयेत् । उपपद्येतत्वस्यकृत्सामान्यसंबंधास्त्वृक्षस्वस्वार्थमात्रविधानं ।
प्रकृतानामप्रकृतानांचग्रहणेनैकत्रप्राप्तसामान्यानुवादेनविशेषमात्रकरणादन्यत्रचसामान्यविशेषकरणाद्वैरूप्यनिमित्तोपिवा
क्यभेदःस्यात् । एकतरग्रहणेतुनकश्चिद्वेषः । तदुक्तंवार्तिके । ऋतुकार्यविशेषोयमंत्रस्यास्योपदिश्यते । सामान्यप्राप्त्यपेक्षश्च
विशेषोनित्यमिष्यतइति । आग्नेयीशब्दस्ययौगिकत्वेनविग्रहसमानार्थतया अग्निदेवतास्येतिविग्रहसर्वनाम्नःसन्निहितपरत्वात्
आग्नेयीशब्दोपिसन्निहितपरएवेति ॥ अक्ताशब्दवदिति ॥ नामधेयपादेस्थितं । संदिग्धेषुवाक्यशेषात् । अक्ताःशर्कराउ
पदधातितेजोवैधृतमितिश्रूयते । तत्रशर्कराणांघृतैतैलवसाद्यन्यतमेनाजनंउत्तदृतेनैवितिविशये विशेषानुक्तेरर्थवादस्यविध्यनु
सारित्वादनियमइतिप्राप्ते विधावंजनक्रियाक्षिप्तद्रवद्रव्यसामान्यस्यघृतेपिसत्त्वान्निविशेषसामान्यानुष्ठानासंभवेनकिंचिद्विशेष
पर्यवसानस्यविविधैर्नैवापेक्षितत्वाद्वाक्यशेषोपात्तेविशेषेसतिविशेषांतरकल्पनानौचित्याच्चविधेयस्तावकवाक्यशेषानुसारात्तदृतेन
वांजनमितिस्निद्धांतः । तथाप्रकृतेपिपेवंधर्मानितिवाक्यशेषेधर्मभेदश्रवणाच्चेहानेत्यत्रनानाशब्दोपिधर्मभेदपरएवेत्यर्थः । न
न्वेवमपिब्रह्मणिधर्मनिषेधस्तवानिष्टइत्यतआह ॥ तर्थाचेति ॥ विशेष्यविधानेबाधकस्थलमुदाहरति ॥ लोहितेति ॥ उष्णी
षादेर्विध्यंतरप्राप्तस्यनात्रविधानंसंभवतीत्यर्थः । विशेष्यनिषेधेबाधकमुदाहरति ॥ नजीर्णेति ॥ अत्रजीर्णमलवत्वविशिष्ट

त्वात् । ज्योतिष्टोमेप्रथममाग्नेय्यद्वादयःस्तोत्रशस्त्रादिसाधनत्वेनाग्नेयायाहिवीतयइत्येवमादयोविशेषरूपेणविहिताः । पुनश्च सामान्येनाग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्येवमादिषूपदिश्यते । तत्रसंदेहः । किंतद्व्यतिरिक्ताग्रहीतव्या उततावाअन्यावाअथवाताए वेतित्रयःपक्षाः । अत्रप्रकृतानांकार्यार्थोपयोगेनयातयामत्वादग्रहणं । अथवासामान्यविधानमिदं । तानिचाग्नेयीविशेषविधानानि । परिहृत्यचविशेषविधिविषयसामान्यशास्त्राणिप्रवर्तते । तस्मात्तद्व्यतिरिक्ताएवेत्याद्यःपक्षः । अथवाआग्नेयादिशब्दरविशेषप्रत्ययोजायते । नचान्यत्प्रकृतग्रहणस्यक्षमविशेषणंपश्यामः । प्रकरणस्यग्राहकत्वेनाविशेषकत्वात् । सन्निधिलक्षणलौकिकप्रकरणस्यचर्यागिकश्रुतिजनितविशेषप्रत्ययेनबाध्यमानत्वात् । तस्मात्सर्वाएवेतिद्वितीयः । सिद्धांतस्तु । व्यक्तिशब्दोयं यौगिकत्वात् । सर्वत्रयौगिकैःशब्दैर्व्यक्तिरेवाभिधीयतइतिवार्तिकोक्तः । नह्यत्रजातिःकाचिन्नतीयते । नानारूपामुनानाच्छब्दस्वपिचदेवतैकत्वमात्रेणाग्नेयादिशब्दप्रयोगात् । नह्यग्नेयायाहिवीतये अग्निहोतारमित्यनयोदेवताव्यतिरिक्तकिंचित्सामान्यदृश्यते । देवतासंबंधमेवचैषनव्यभिचरति । व्यभिचरतिचक्रुर्जातिं । द्रव्यकर्मगुणादिष्वपिप्रयोगात् । तस्माद्व्यक्तिशब्दोयं । व्यक्तिवचनाश्चसन्निहितव्यक्तिपराः । तथाहि । आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्रनाग्नीध्रस्वरूपप्रयुक्तमुपस्थानं । प्रयोगेजनाभावात् । अतोवश्यंज्योतिष्टोमकार्यविशेषसाधनमेतदित्याश्रयितव्यं । सचकार्यविशेषःसामान्यप्राप्तौसत्यांशक्योविधातुं । तत्रयदिसामान्यविशेषसंबंधाविदमेववाक्यंक्रुर्जाततोभिद्येत् । ननुचानेनविशेषमात्रमाग्नेयीसंबंधःक्रियतां । प्रकरणात्सामान्यसंबंधःसिद्ध्यति । सत्यं । प्रकरणात्सिद्ध्यति । ननुश्रुतिमकल्पयित्वा । साचश्रुतिःकृतायांसत्यांकल्पयितुंनशक्यते ।

जगदुपादानत्वादुपादानएवजगन्निषेधःपर्यवस्यतीत्यतआह ॥ ब्रह्मचेति ॥ ननुब्रह्मणिप्रकृत्यादौचप्रपंचोनिषिध्यतइत्यत
 आह ॥ ^{२७५।१०}अन्यथेति ॥ ^{२७६।१२}एतद्वैवाक्यस्येति ॥ प्राणादीनांज्योतिषासहपंचजनानांतेरुक्तानुसारेणगंधर्वपितृदेवतासुररक्षसांवा
 आकाशस्यचब्रह्मणिप्रतीयमानत्वादित्यर्थः ॥ यएषइति ॥ सवाएषमहानजआत्मायोयंविज्ञानमयःप्राणेषुयएषौतर्हदयआका
 शइत्यादिनाआकाशादेःशयनस्यसर्वलोकानामीशितव्यानांपालनादिधर्माणांचप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ^{२७६।१४}इशानमिति ॥ यद्दमध्व
 दंदेवमितिपूर्ववाक्येईशानमितिश्रुतिपाठः । अंगुष्ठइत्युत्तरवाक्येईशानइतिपाठः । वाक्यानिनूदाहृतानि । संगृह्णाति ॥
^{२७६।१५}एवंचेति ॥ अत्रेति ॥ अनन्येतिवाक्ये ॥ एतेनेति ॥ मनसैवानुद्रष्टव्यंनेहननास्तिक्वचन । मृत्योःसमृत्युमामोतियइहना
 नेवपश्यतीतिवाक्यं एतदनंतरोत्तरवाक्येनएकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयंभ्रुवं । विरजःपरआकाशादजआत्मासमहान्भ्रुवः । तमे
 वधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मशब्दान्वाचोविजलापनंहितदितीत्यादिनामरणादिरहितत्वादिधर्मकंआ
 काशादिदेवताभ्यउत्कृष्टतमंब्रह्मप्रतिपादयतावाक्येनविरोधाच्चतत् विभ्यमिथ्यात्वपरं । अपितुब्रह्मगतभेददर्शिनंदाद्वारात
 दभेददर्शिस्तावकं । नह्याकाशादेरभावेतदवधिकउत्कर्षब्रह्मणिसंभवतीत्यर्थः ॥ ^{२७६।१७}पूर्ववाक्यमिति ॥ काठकस्यमितिशेषः ।
 वाक्यंतुपूर्वमेवोदाहृतं । बृहदारण्यकेतुमृत्योःसमृत्युमामोतीतिवाक्यंएकधैवानुद्रष्टव्यमित्यस्मात्पूर्ववाक्यमितिबोध्यं । वाक्यं
^{२७६।१७}तूदाहृतं ॥ तत्रेति ॥ मृत्योःमृत्युमितिवाक्ये । नानाशब्देनब्रह्मगतोभेदः इवशब्देनचतद्रतोभेदाभेदौचनिवायेतेत्यर्थः ॥

वासोनिषेधेनग्रस्यायव्ययापत्तिर्बाधकमित्यर्थः । ननुयत्रविशेष्येबाधकतत्रतथास्त्वित्याशङ्क्यप्रकृतपितदस्तीत्याह ॥ धर्माणा
 मिति ॥ नसहेतीति ^{२७५।३} ॥ प्रकृत्यर्थविशेषणमेतदितिभाष्यस्थेनैतच्छब्देनविनञ्भ्यामिति सूत्रस्थस्यनसहेत्यस्यपरमशङ्कति
 सूचयितुंनसहेतिस्वाक्यं ॥ ^{२७५।३} प्रकृत्यर्थेति ॥ ननुप्रकृतिभूतनञर्थेनसहेतिप्रत्ययार्थविशेषणीयः । तथाचद्वौप्रतिषेधौप्रकृत
 मर्थसातिशयंगमयतः । ननसहसहेवेति । तथाचनानाशब्दःसहेत्यर्थःस्यादितिचोदयित्वालोकप्रसिद्धार्थानामिहसाधुत्वान्वा
 ख्यानान् लोकचनानाशब्दस्यपृथग्भावाभिधायकत्वाच्चसहेतिनप्रत्ययार्थनिर्देशः किंतिहप्रकृत्यर्थविशेषणमित्यादिनाभाष्यग्रं
 थेविनञ्शब्दयोर्नसहेत्यकार्थत्वात् नाप्रत्ययस्यनाञ्प्रत्ययस्यचानिर्दिष्टार्थकत्वेनस्वार्थिकत्वाद्विनानाशब्दयोरेकार्थत्वमुक्त
 मित्यर्थः ॥ ^{२७५।४} महांभाष्येचेति ॥ ननुतार्हिनिषेधार्थाभ्यांविनञ्शब्दाभ्यांसहेत्यर्थएव नानाञ्प्रत्ययौविधातव्यावितिचोद्यं नस
 हेत्यस्यप्रकृत्यर्थविशेषणस्याभावोक्रियावाचिनोपिविशब्दात्सहार्थप्रत्ययोविज्ञायेत । विगतौसहेतीतिपरिहृतकथं । तत्सूचय
 त्तिककारेण ॥ ^{२७५।५} अमरोक्तेश्चेति ॥ नानाशब्दोविनेत्यर्थवर्ततइत्यनुषंगः ॥ ^{२७५।६} नानाविष्णुमिति ॥ विष्णुविनेत्यर्थः ॥ नतदं
 स्तीति ॥ नेहनानेतिश्रुतिसमानार्थस्मृतौनानाशब्दस्थानेविनाशब्दप्रयोगादुभयोरैकार्थतावसीयतइत्यर्थः । एवंचवाक्यार्थ
 संग्रहरूपेणाह ॥ ^{२७५।६} एवंचेति ॥ विना नसह नास्तीत्युक्तेसहास्तीतिलभ्यतइत्यर्थः । नानाशब्दस्यभिन्नार्थस्यकिंचनशब्दार्थवि
 श्वविशेषणत्वेपिनदोषइत्याह ॥ ^{२७५।९} किंचेति ॥ ^{२७५।९} ब्रह्मणीति ॥ विशेषनिषेधस्यशेषानुज्ञानांतरीयकत्वादितिभावः । ननुब्रह्मणो

त्येते नानाविधानिवपूषिशुक्लकृष्णादीनिचक्रातेकुरुतः । किंविधेश्यावीकृष्णवर्णाअरुषीशुक्लवर्णाइत्येवंरूपतयास्वसारौभवतः ।
 तयोर्मध्येऽन्यत्तर्जुनंअहःरोचते किरणसंबंधादीप्यते । अन्यत्तरात्रिरूपकृष्णं तमःसंबंधात्तयम्या सुगोयादेशःरोचते । एका
 न्याभ्यांसमर्थान्यामितिनिधातः । अत्राहोरात्रेश्चदेवतायाःपरमात्मनोजीवादिभिन्नतारूपत्वमुच्यते । यच्चिद्वित्वाजनान्इमे
 नानाहवंतउच्ये । अस्माकंब्रह्मदमिंद्रभूततेहाविश्वाचवर्धनं । हेइ । द्रश्मे दृश्यमानाःजनाः । नाना अनेकविधाः । ऊतये
 सुखस्यरक्षणाय । यच्चित् यद्यपिहि त्वाहवंतैस्तुवंति तथापिअस्माकंदृग्ब्रह्मस्तोत्रं । ते तव । विश्वाअहा सर्वेज्वहस्सु ।
 वर्द्धनं वृद्धिकरं प्रीतिकरं । भूत् भवतु । यदिंद्रमन्मशस्त्वानानाहवंतउच्ये । अस्माकेभिर्नृभिर्नृत्रास्वर्ज्य । हेइंद्रयस्मात्
 संग्राभेत्यामन्मशः मन्मनास्तोत्रेण । नाना बहुप्रकाराः जनाः । त्वांआह्वते किमर्थंऊच्यते रक्षणाय । अतोस्मिन्संग्राभे अ
 स्माकेभिरसदीयैःनृभिःस्तोत्रभिःआहूतःसन् स्वःशत्रुबलंजय अभिभव । अभिष्टयेसदावृधंस्वमीळेषुयन्त्ररः । नानाहवंतऊ
 तये । हेइंद्रनरो यजमानाः स्वस्याभिष्टये सहायार्थं सदावृधं सदासेवकान्वर्धयंतत्वां स्वमीळेषु संग्रामेषु नानाविधाःऊतये
 हवन्ते आह्वयंति । नानानंवाउनोधियः । नोअस्माकंधियः । नानानं नानाविधाभवति । तथाजनानांनानाविधानिभ
 वंति । तक्षात्वष्टा । रिष्टदारुतक्षणंइच्छति । भिषक्चिकित्सकः ऋतुरोगंइच्छति । ब्रह्माब्राह्मणःसुन्वंतंयजमानमिच्छति ।
 अतःकारणात्हेइंदोसोम त्वंइंद्रार्थपरिस्त्रवपरितःक्षर । नानाधियोवसूयवः । ऋषिःप्रवृत्तसोमयागःसन् दशापवित्रात्सोमेक्ष
 रतिप्रतिबंधकपापानुत्तये पुरश्चरितानुकीर्तनपुरःसरंअध्यैषणंकरोति । अहंकारुःस्तोमानांक्रतास्मि । तन्यतेस्मादितिततः

भवेदिति ॥ एकत्रविरुद्धयोःसंयोगइवशब्दोभवेदित्यन्वयः । प्रकृतेचविरुद्धद्वयंभेदार्थकनानाशब्दसमभिव्याहारात्भेद
 भेदावेवेतिभावः ॥ अन्यथेति ॥ उपमायामिवशब्दस्यप्रसिद्ध्याप्रकृतोपितस्योपमार्थत्वइत्यर्थः ॥ सर्वस्यापीति ॥ यस्यपृथि
 वीशरीरयस्यात्माशरीरमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ अन्येत्विति ॥ यथासर्वगंधइत्यादौतत्तद्गुणब्रह्मोपासत्वेनप्रतिपिपत्सितं ।
 नतुतद्गुणब्रह्मसिद्धति । उपासनायाःकर्तव्यत्वेब्रह्मणश्चतत्तद्गुणत्वेवाक्यतात्यर्थकल्पनेगौरवात् । तथाप्रकृतेव्यद्वितीयत्वादि
 नाब्रह्मोपास्यमेवाभिधीयते । नत्वद्वितीयंब्रह्मप्रतिपाद्यते । उपासनक्रियाध्याहारश्चसर्वगंधादिवाक्येपितुल्यइतिभावः ॥
 मिथ्यात्विति ॥ मिथ्यात्वप्रतिपादकत्वेनपराभिमतश्रुतेरित्यर्थः । माधवीयभाष्यानुसारेणनानात्वप्रतिपादकबहुश्रुतिवि
 रोधोपिद्रष्टव्यः । तथाहि । कविर्नृचक्षाअभिषीमचष्टऋतस्योनाविधृतेमदंती । नानाचक्रातेसदनंयथावेःसमानेनऋतुनासं
 विदाने । अनुक्रमणिकाद्युक्तरित्यासर्ववेदेदेवतायाःद्यावापृथिव्याद्याधिष्ठानस्यपरमात्मनोनानाविधस्थानत्वमुच्यते । कविः
 क्रांतदर्शी । नृचक्षाः नृणांद्रष्टासूर्यः । सीं एतेद्यावापृथिव्यौ । अभ्यचष्ट सर्वतःपश्यति । ऋतस्योना जलस्योनायोनि
 भूते । मदंती हृष्यत्यौ । विधृतेसमानेन परस्परप्राणनाख्येन । ऋतुना कर्मणा । संविदाने परस्परैकमत्यप्राप्नुतः । तेद्या
 वापृथिव्यौ । नाना पृथग्भूतं । सदनं स्थानं । चक्राते । तत्रदृष्टांतःयथावेःकुलायनानाभवतितद्वत् । नानाचक्रातेयम्यावपूं
 पितयोरन्यद्रोचतेकृष्णमन्यत् । श्यावीवयदरुषीचस्वसारौमहेद्वानामसुरत्वमेकं । यम्यायमरूपमिथुनभूते अहश्चरात्रिश्च

पदाः यक्षवश्चजनपदाः बलिमुपहारं जन्तुः उपजहुरिति । भेदमेभिर्जघान । भेदं वन्वन्तां प्रसुदासमावं । तद्व्याघापि योजनीयं ।
 एवमन्यान्यावत्समित्यन्यत्वप्रतिपादकाः संख्याप्रतिपादकाश्च बहुश्रुतयोद्भूतः ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसुततर्कबुधैः पक्षयुगं
 युजि ॥ न्यायामृतं रंगिण्यानेहेत्यस्यार्थवर्णनं ॥ ४ ॥ नेह नानेति श्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ ४ ॥ यत्र स्वस्येति ॥ ननु बृहदारण्यके चतु
 र्थे प्रपाठके काण्वानां यत्र वा अस्येति श्रुतिपाठस्य स्वपेयि यत्र त्वस्येति पाठो नास्ति । अविनाशी वा इत्यादिवाक्यं च नास्ति । सैधवखि
 ल्यवाक्ये समुद्रपदं च नास्ति । माध्यंदिनानां तु यत्र त्वस्येति वाक्यस्येति तत्राविनाशीत्यादिवाक्यं समुद्रपदं च नास्ति । षष्ठे प्रपा
 ठके काण्वानां माध्यंदिनानां च यत्र त्वस्येति वाक्यपाठस्येति तत्र विकटेऽविनाशीत्यादिवाक्यस्येति तत्पूर्वखंडिकायां स यथा सैधव
 धनो नंतरेति पाठो नास्ति समुद्रपदं च नास्ति । माध्यंदिनानां तु यत्र वा अन्यदिवस्यादित्यादिपाठस्येति तत्र यत्र त्रिहिरैतमिवेत्यादि
 पाठश्च नास्ति तत्किमत्र वाक्यमुदाह्रियत इति । उच्यते । समानार्थकसर्वमंत्रोदाहरणं । यत्र यावानंशो नास्ति तत्र तावानुपसंह
 रणीयः । वस्तुतः षाष्ठं वाक्यमुदाहरणं । काण्वपाठे तत्राल्पस्यैवोपसंहरणीयत्वात् । ननु प्रब्रजिष्यतामैत्रेयै बहुधनं दित्सतायाज्ञ
 वल्क्येन धनेनामृतत्वमस्ति किमिति पृष्ठवती मैत्रेयी प्रतिपृथिवी पूर्णेनापि धनेनामृतत्वं नास्तीति प्रतिब्रुवता यदेव त्वं वेत्स्यते तदेव मे ब्रूही
 तिमैत्रेय्याप्रार्थयमानेन प्रश्नानुमोदनपूर्वकं व्याख्यास्यामीति प्रतिज्ञाय आत्मनि विज्ञात इदं सर्वं विदितमित्युक्तं । तत्र ननु कथं म
 न्यस्मिन् ब्रह्मणि विदितेन्यद्विदितं भवतीत्याशंकायां ब्रह्मतं परादित्यादि इदं सर्वं यदयमात्मेत्यनेन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्तं । तच्च
 कथं जानीयामिति जिज्ञासायां स्थित्युत्पत्तिप्रलयेषु यद्वा तिरैकेण यत्रोपलभ्यते तत्तदात्मकमिति न्यायमभि संधाय चेत्तनाचेत्तनात्म

पिता । तन्यतेसावितिततःपुत्रोवा । भिषक्भेषजकृत्ब्रह्मेत्यर्थः । सचत्रय्याविद्ययाभिषज्यतीतिश्रुतेः । तथानाना माता दु
 हितावा उपलप्रक्षिणीउपलपुष्टपदादिषुभृष्टान्यवान्हिनस्तिचूर्णयति सक्तून्करोतीत्यर्थः । एवंसर्वेवयनानाधियःभिन्नस्वभाव
 कर्माणः वसूयवो वसुकामाः । अनुतस्थिम परिचराम । तत्रदृष्टांतः । गाइवगावइव । छांदसोजस्याकारादेशः । गावोयथा
 गोष्ठमनुतिष्ठति । स्वपयःप्रदानेनपरिचरति । एवंवयमपिपरिचरामः । तज्ज्ञात्वा हेइद्रपरिखव । अन्ननिरुक्तं । उपलप्रक्षिणी
 ल्युपलपुष्टपक्षेयणावाकाररुहमस्मिक्तास्तोमानांततोभिषक् ततइतिसंताननामपितुर्वापुत्रस्यवाभिषगुपलप्रक्षिणीसक्तुकारिकाना
 नानमतेर्मातावादुहितावानानाविधानाकर्मणोवसूयवोवसुकामाः अन्वास्थितास्मेगावइवगोष्ठमिति । बृहस्यतिवृषणंवधयंतो
 नानासंतोबिभ्रतोऽज्योतिरासा । नानापृथग्भूताःसंतोऽज्योतिर्मन्त्रान् आसा आस्येनबिभ्रतःवर्षितारंबृहस्यतिवधयंतइत्यादि ।
 भेदमिथ्यात्ववादिनानिंदाचश्रूयते । शश्वंतोहिशत्रवोरारधुष्टभेदस्यचिच्छर्धतोविंदरंधिं । मर्ताएनःस्तुवतोयःकृणोतितिग्मं
 तस्मिन्निजहिवज्रमिंद्र । हेइंद्रतेतवशत्रवःशश्वंतःब्रह्मवःरधुःवशमीयुः चिदपिचभेदस्यशर्धतःहिसकस्यभेददूषकस्यरंधिनाशं
 विंदविचारय भेददूषकोयथानश्यतितथाकुरु यश्ववस्तुतःस्तोतृन्मर्थान्प्रतिएनःपापंकृणोति तस्मिन्तिग्मंवज्रमायुधंजहिप्रैर
 येति । आवदिंद्रयमुनातृत्सवश्चप्रात्रभेदंसर्वतातामुषायन् । अजासश्चशिश्रवोयक्षवश्चबर्लिशीर्षाणिजभ्रुरदस्यानि । भिद्यत
 इतिभेदःसर्वस्मात्भिन्नं इंद्रैश्वर्यमुनाआवत्तत्तीरवासीसर्वोपिजनो व्यतोषयदित्यर्थः । तृत्सवःतृत्सुसंज्ञकाःवशिष्टशिव्या
 श्चावत् । यइंद्रःअत्रास्मिन्सर्वतातौयुद्धेपरकीयाश्वसंवधीनिशीर्षाणिमुषायत् अमुष्णात् । तमिंद्रमजासःजनपदाःशिश्रवोजन

ह्यःकृत्स्नोवसथतएवंवा अरेअयंबाह्यःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्येवानुविनश्यति नप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीति
 स्थितिरुकेत्यर्थः ॥ विज्ञानघनस्येति ॥ प्रज्ञानघनस्येत्यर्थः । ननुसैधवघनखंडिकायांसमुद्रपदंनस्ति तत्कथंसमुद्रइत्यादि
 व्याख्यानमिति मैवं एवंमन्यते सैधवखिल्यखंडिकाव्यवहितपूर्वखंडिकायांसयथासर्वासामपांसमुद्रएकायनमित्युक्तत्वेनअ
 न्विकारस्यसैधवखिल्यस्यसमुद्रायनत्वाभिज्ञानात्अब्रूप्सैधवघनाधारतयाभिधीयमानमुद्रकमपिसमुद्रइतिप्रत्यभिज्ञायते । त
 त्समानार्थतयासैधवघनखंडिकायामपितदुपसंहर्तव्यं । तथाचश्रुत्यंतरं । यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रायणाःसमुद्रंप्राप्यास्तंग
 च्छतिनामरूपेविहाय । तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तःपरात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यं । इति । नन्वत्रश्रुतौसर्वासामपांसमुद्रएकायन
 मित्यत्रापिसमुद्रशब्देनजलराशिरेवोच्यते । जलराशिंप्राप्तानानद्यादीनांचतेनसहाभेदएवचप्रत्यक्षसिद्धस्तत्कथमुच्यतेब्रह्मणि
 स्थितिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ अत्र सैधवखिल्यवाक्ये । समुद्रपदसमानार्थोदकपदेनजलराशिनोच्यतइत्यर्थः । ननुचंद्रो
 दयेनसमुद्रोदवर्धतेसमुद्रेस्नायादित्यादिषुसमुद्रशब्दस्यजलराशौप्रयोगदर्शनादत्रापिसमुद्रपदेनजलराशिरेवग्रहीतुंयुक्तइत्यतआ
 ह ॥ पूर्वत्रेति ॥ नन्वपामयनत्वेननिर्दिष्टस्यापिसमुद्रस्यकुतःखातादिरूपत्वमतआह ॥ नचेति ॥ समुद्रोवर्धतइत्यादौवृद्ध्या
 देःखातादावसंभवात्समुद्रशब्दस्यजलराश्यर्थत्वमितिभावः । समुद्रशब्दस्यखाताद्यर्थेप्रकृतोपयोगमाह ॥ नचेति ॥ एवंश्रु
 तिरिति ॥ सैधवघनखंडिकयासंपूर्णयेत्यर्थः ॥ अविनाशीति ॥ सैधवघनखंडिकाऽव्यवहितोत्तरखंडिकायांसहोवाचमैत्रे

कानेकविशेषात्मकप्रपञ्चस्थितौ ब्रह्मव्यतिरेकेणानुपलभं निदर्शयितुं दुर्भिशखीणाख्यदृष्टांतत्रयमुक्तं । उत्पत्तौ निदर्शयितुं
 आर्द्रधनाग्निधूमदृष्टांतः । प्रलये तन्निदर्शयितुं समुद्रदृष्टांतश्चकः । ब्रह्मविदां ब्रह्मविद्यानिमित्तका विद्यानिरोधरूपोऽयमात्यंतिक
 प्रलय इति सदृष्टांतमुपपादयितुं सैधवखिल्यखंडिकोक्तः । यथा उदकस्यैव भौमतेजः संबन्धात् खिल्यभावः तदपगमे पुनरुदकभा
 वएव एवमात्मनो भूतसंबन्धात् खिल्यभावस्थानीयः संसारः भूतविनाशे सति नश्यति । तदनंतरं ममेदं धनमिदं क्षेत्रमित्यादिभ्रं
 तिर्नास्तीति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेनाभिहिते विज्ञानधनस्य कथं संज्ञानास्तीत्युच्यते इति शंकरमानां मित्रेयी प्रतिनमयाज्ञानसामान्या
 भावश्च्यते अपितुरूपदिदर्शनाभावश्च्यते इत्युत्तरयितुं यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिना संसारदशायां रूपादि द्वितीयवस्तुसद्भा
 वेन तद्विषयकज्ञानमस्ति ब्रह्मभूयं प्राप्तस्य तु द्वितीयवस्त्वभावान्न तद्गोचरज्ञानमस्तीति प्रतिपादयितुं यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभू
 दित्यादिवाक्यमुक्त्वा तत्समानस्थानतया षष्ठस्याप्येवमेव तात्पर्यवर्णनीयं । माध्यंदिनानामप्येवमेव । तस्माच्चतुर्थे काण्वपाठ्य
 त्रवाअस्येति वा षष्ठ्यत्रत्वस्येति वा माध्यंदिनपाठे षष्ठचतुर्थयोर्ध्वत्रत्वस्येति वा क्यं द्वितीयमात्रनिषेधे मानमित्याशंक्य श्रुत्यर्थमाह
 ॥ अत्र हीति ॥ षष्ठे प्रपाठक इत्यर्थः ॥ पूर्वत्रेति ॥ यत्रत्वस्येति वा क्यगर्भितयत्र हि द्वैतमिवेति खंडिकातः पूर्वायां संयथा सैधव
 धन इत्येतस्यामित्यर्थः इत्यादिना समानार्थायां कंडिकायामिति शेषः । संयथा सैधवखिल्य उदके प्राप्ता उदकमेवानुविलीयेत न
 हास्योद्ग्रहणायैव स्यात् । यतो यत्तत्त्वादीं तलवणमेव एवं वा अरे इदं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानधन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय
 तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति सहोवाच याज्ञवल्क्य इत्येतत्कंडिकास्थाने पठितायां संयथा सैधवधनो नंतरो वा

२७६११३

२७६११३

॥ अन्यथेति ॥ द्वितीयमात्रनिषेधपरत्वइत्यर्थः ॥ वाक्यशेषइति ॥ सर्वविज्ञानवाक्योत्तरवाक्यइत्यर्थः ॥ सर्वमिति ॥ परमात्मव्यतिरेकेणान्यत्रान्याश्रितंसर्वमितियोगेदत्तंपुरुषतदेवसर्वपरादात्तद्येत्स्वडयेत् एवमेवब्रह्मतंपरादादित्यादिनाब्रह्मक्षत्रलोकान्देवान्देवान्भूतानिसर्वमित्येवमेतवाक्येबोध्यं । ब्राह्मणाद्यभिमानिनीदेवतापरमात्माश्रितामन्याश्रितांजानातीतिहेतोःकुध्यतीत्यर्थः । अन्यथाब्रह्मतंपरादाद्योब्रह्मवेदेत्यादिनवपूर्णत्वेनान्यत्रेतित्यर्थः । अन्याश्रितत्वनिंदयातुब्रह्माश्रितत्वेतात्पर्यमवसीयतइतिभावः । नन्वात्मनिविज्ञातइदंसर्वविज्ञातमितिप्रतिज्ञायामात्मव्यतिरेकेणसर्वस्याभावइत्येवंरूपहेतुसाधयितुंब्रह्मोपादानकत्वंसर्वस्याभिमतं । तदुपपादनायस्थित्यादिषुब्रह्माश्रितत्वंवक्तुंदुभ्यादिदृष्टाताउक्ताइतिद्वितीयाभावेतात्पर्यं

मवगम्यतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ सथथादुंदुर्भेहन्यमानस्यनबाह्यान्शब्दान्शक्नुयाद्ग्रहणाय । दुंदुर्भेस्तुग्रहणायदुंदुभ्याधातस्यवाशब्दोगृहीतः । अत्रपरमतेसइतिदृष्टांतः । लोकेयथादंडादिनाताज्यमानस्यभेर्यादेःदुंदुर्भिशब्दसामान्याश्चिष्कृष्टांस्तारमंद्रादिरूपांन्वाह्यान्शब्दान्गृहीतुंनशक्नोभवति दुंदुर्भेस्तुग्रहणेनाहननमाधातः । आहननविशिष्टस्यदुंदुर्भेग्रहणेसतिशब्दसामान्यविशिष्टदुंदुर्भिश्रहणेसतितद्गताविशेषगृहीताभवति । नतुतएवनिर्भिद्यग्रहीतुंशक्यंते । एवंशंस्यध्मायमानस्येत्यत्रवीणायैवाद्यमानार्थइत्यत्रचबोध्यं । इत्यादिरूपेणार्थकरणेपिथथासामान्यविनाविशेषेनावतिष्ठते तथाब्रह्मव्यतिरेकेणजगन्नास्तीत्येवप्रतीयते नतुब्रह्मणितदध्यस्तमिति । दृष्टांतानानुगुण्यात् । सामान्येविशेषस्यानध्यासात् । भवद्रीत्योयत्तिविषयेआर्द्रधनाग्निधूमदृष्टातवाक्येपिलीलथानायासेननिश्वासितवज्जगत्सर्जनमित्येवप्रतीयते । नतुतत्राध्यासः । भवदभिमतप्रलय

यत्रैवमाभगवान्मोहांतमापीपन्नवाअहमिभविजानामीति सहोवाचनवाअरेहमोहविजानाम्यविनाशीवाअरेऽयमात्माऽनुच्छि
त्तिर्धर्मैत्यस्यानप्रत्यसंज्ञास्तीतिपूर्ववाक्येनभूतवियोगानंतरंमुक्तौज्ञाननास्तीतियाज्ञवल्क्येनोक्तकिमात्मनाशएवमुक्तिः येनमुक्ता
वात्मनाशातज्ञानाभावः उताशेषविशेषगुणनाशएव अथवाऽद्वितीयचिन्मात्रावशेषोवामुक्तिः । येनद्वितीयाभावातज्ञानाभा
वःइत्युक्तं । याज्ञवल्क्येनेत्यादि स्वव्यामोहमाविष्कुर्वतीमैत्रेयीप्रतियाज्ञवल्क्येनमतत्रयमपिनिरस्तमित्यर्थः ॥ पुनरुक्ति
रिति ॥ अनिच्छप्रत्ययानुपपत्तिश्चद्रष्टव्या । धर्मादनिच्छकैवलादितिकेवलोपपदपूर्वात्केवलान्नाधर्मशब्दात्तदुक्तं । ननुच्छि
त्तिधर्मानभवतीतिकरणेनायं दोषः । नचपुनरुक्तिः । अविनाशीत्यनेनस्वरूपानाशस्यानुच्छित्तिर्धर्मैत्यनेनविनाशानाधारत्व

२७७१९३

स्यचोक्तैरित्यतआह ॥ अनुच्छित्तिरिति ॥ बहुव्रीहस्तूभयथाप्याश्रयणीयत्वादितिभावः । ननुचिन्मात्रयद्यद्वैतस्यात्किम

२७७१९४

पिनजानीयात् । यत्रद्वैतमिवतत्रैवज्ञानमितिव्यतिरेकव्याप्तौव्याप्यविशेषणमिवेतिव्यर्थस्यादित्यतआह ॥ यत्रहीति ॥ यत्र
द्वैततत्रज्ञानमित्युक्तेपरमतेऽप्रसिद्धिः । द्वैतस्यमिथ्यात्वेनसर्वत्रतदल्यताभावस्यैवसत्त्वेनकस्यापिद्वैतानधिकरणत्वात् । इवे
त्यस्योपादानेननुमिथ्याभूतद्वैतलभ्यते । तच्चस्वात्यंताभावाधिकरणेप्यस्तीतिनाप्रसिद्धिः । नन्वेवंस्वमतैनांकांलं । ज्ञाने

२७७१९४

सत्यपिमिथ्याद्वैताभावादित्यतआह ॥ पररीयेति ॥ युक्तइतिशेषः ॥ अल्पत्वाद्वैति ॥ यथाकथंचिद्भेदसत्त्वमल्पशब्दार्थः ।
ननुदृष्टांताद्युपपत्तिभिरात्मविज्ञानेनसर्वविज्ञानमाधोषयंतीसतीचोपनिषन्नद्वितीयंसहतेइतिकथंतर्कपराव्याख्यायतइत्यतआह

नन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हितदासर्वाच्छोकान् हृदयस्य भवतीति पूर्ववाक्ये तदा सुस्थवस्थायां सर्वशोकरहितो जीवो
हृदयस्य परमात्मनः संबंधी भवतीत्यभिप्रायकहृदयशब्देन ब्रह्मप्रकृतमित्यर्थः । ननु हृदयशब्देन कथं ब्रह्मोच्यते । तस्य पुंडरीका

२७८१११

कारमांसपिंडवाचिनस्तत्स्थातः करणलक्षकस्य शोकशब्दलक्षितकामान्वितत्वादित्याशंक्य तत्र रुद्धियोगौ दर्शयति ॥ हृदयं ब्रह्मेत्या
दिना ॥ हृदयं ब्रह्मेत्यारुणेया इत्यत्रोपासनाश्रवणेऽपि ब्रह्माहवता इति वाक्यशेषेण ते उदरहृदये ब्रह्मैवेत्यर्थे कनहृदयस्य ब्रह्मत्वसिद्धि
रित्यर्थः । छांदोग्ये सवा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्य ब्रह्मणो हृदयमिति निरुक्तं नाम । बृहदारण्यके च एष
प्रजापतिर्हृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत्त्र्यक्षरं हृदयमिति हृदये कर्मक्षरमभिहरत्यस्मै स्वाश्रान्ये च य एवं वेद दइत्येकमक्षरं ददत्यस्मै
स्वाश्रान्ये च य एवं वेद यमित्येकमक्षरमेवेति स्वर्गलोकं य एवं वेदेत्यादिना हृदयशब्दस्य ब्रह्मणिरुद्धेरुक्त्वात् हरति ददाति या
तीति हृदयमितियोगस्यापि सूचितत्वाच्च । नाडीवाक्ये शुक्लादिगुणानां प्रकृतत्वात् यत्तद्वैतमित्यत्र यच्छब्देन परामर्श इत्यभिप्रे

२७८११३

त्याह ॥ यत्स्वर्गुणेति ॥ स्वं च गुणादिकं चेति विग्रहः । स्वं नाडीस्थभगवन्मूर्त्यादि । गुणादिकंचार्थात्स्वस्यैवेत्यर्थः ॥ तदिति ॥
ननु तद्वितीयमस्तीत्यत्र विद्यमानस्य तच्छब्दस्य यत्तद्वैतमित्यत्रान्वितस्य यत्तद्वैतमित्यत्र यच्छब्देनाप्यन्वय इत्यभिप्रायः । ननु द्वै

२७८११६

२७८११६

तशब्दार्थभेदप्रतिप्रतियोगित्वेन ब्रह्मणोऽनिर्देशात्कथं स्वस्माद्भिन्नमिति व्याख्यानमित्यत आह ॥ पश्यतीति ॥ पदिन्याये
नेति ॥ चतुर्थस्य प्रथमपादे विचारितं । पदकर्मप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात् । ज्योतिष्टोमे एकहायन्याक्रीणातीति सोमऋणं

विषयेऽप्यमुद्रदृष्टांतेवाक्येपि सश्रवणजिह्वारसाद्यनेकोपन्यासात् त्ववेद्यत्वेन सश्रवणत्वमिवात्माधीनत्वमेवावगम्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुद्धौ^{२७८१७} पक्षयुगयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यां यत्र त्वस्याथर्वणनं ॥ ३१ ॥ यत्र त्वस्येति श्रुत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यद्वैतमिति ॥ अयं काष्ठाणां पाठः । माध्यंदिनानां पश्यत्वतद्द्रष्टव्यं न पश्यतीत्यादि पाठः ॥ तत्रैतं ननु कथं नमानं । तथाहि शंकराचार्ये बृहदारण्यकभाष्ये उक्तं । सुषुप्तौ निष्प्रपञ्च आत्मा भवतीति विक्षिप्य पूर्वोक्तमर्थं पुंजीकृत्य वक्तुं तद्यथा सिद्धाकाशेऽश्वेनोवा सुपणो वेत्यादि च तत्तत्सखंडिकाः प्रवृत्ताः । तत्र संपरिष्वक्तस्त्रीपुंसदृष्टानेन प्राज्ञपरिष्वक्तात्मनो बाह्यांतरज्ञानराहित्यमुक्तं । तच्चैतन्यात्मस्वभावस्य स्वयं ज्योतिषोऽनुपपन्नमित्याशंकायां ज्योतिर्ब्राह्मणो यद्वैतज्ञपश्यतीति न वखंडिकाः प्रवृत्ताः । तत्तत्र सुषुप्ते यद्वैतं न पश्यति तत्तत्र सुषुप्ते पश्यन् वै पश्यन्न वेन पश्यति । ननु सुषुप्ते च क्षुरादिकरणव्यापाराभावाच्च पश्यतीति जानीम इति चेन्न । हियस्मात् द्रष्टुः स्वरूपभूतायाः दृष्टेर्ज्ञानस्य विपरिलोपो न विद्यते । यथाग्नेरौष्ण्यं यावदग्निमवति तथा यावद्द्रष्टृदृष्टिर्भवति । कथं तर्हि न पश्यतीत्युच्यते । उच्यते । ननु तत्विषयभूतं द्वितीयमस्ति । यद्विभक्तं पश्येदिति श्रुतौ तथाग्रिमासु न जिघ्रतीत्यादि श्रुतिष्वपि एवं षाष्ठमैत्रयी ब्राह्मणगतयद्वैतं न पश्यतीत्यादिष्वपि द्वितीयमात्रनिषेधादित्याशं क्यश्चुत्यर्थमाह ॥ पूर्वत्रेति ॥ तावाभस्येताहितानामनाज्ज्योथाः केकाः सहस्रधाभिन्नस्तावताणि भ्रातिष्ठति शुक्लस्य नीलस्येत्यादिवाक्येषु शुक्लादिभगवद्रूपैर्नाज्ज्यः पूर्णा इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ तद्द्रूपाणामिति ॥ भगवन्मूर्तीनां तन्निष्ठशुक्लादिगुणानां चेत्यर्थः । यत् । द्वैतमिति श्रुतौ पश्यतीति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन ब्रह्म परममुच्यत इति वक्तुं ब्रह्मणः प्रकृतत्वमाह ॥ हृदयमित्यादिना ॥ अ

लर्थः । अत्रपदन्यायेनेत्यादिपाठकल्पनमतएवनिस्तं ॥ आनतर्यमिति ॥ बहुषुपठितेषुकस्यचिदानंतर्यस्यावजनीयत्वादनु
 ष्ठानक्रमार्थत्वेनचतस्रिधिविशेषान्नानार्थवत्वोपपत्तेः उभयार्थाकांक्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगात् श्रुतिवच्चक्रमस्य
 साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानंतर्यमंगीसंबंधस्यानोक्षेपकमितिजैमिनिस्त्रार्थः । तथाहि । तृतीयस्यप्रथमपादेभिहितं ह
 स्तावनिर्के उलपराजिस्तृणातीतिदर्शपूर्णमासयोःश्रूयते । तत्रहस्तावनेजनस्य हस्तेसंस्कारार्थस्यतद्वारकिंस्वाव्यवहितोत्तर
 भाविउलपराजिस्तरणमात्रप्रत्यगत्वं उतस्वानंतरभाविउलपराजिस्तरणादिसर्वपदार्थागत्ववेतिसंशयः । ऊर्ध्वलूतानिउलपानि ।
 सुगंध्यादिकठिनतृणानि । तैस्तृणैर्दीधिवेदिमध्यस्तरणंउलपराजिस्तरणं । तत्राव्यवहितानंतरातिक्रमेहोरोरयोग्यत्वस्याभावा
 त्किंभावयेदित्युपकारार्थेपक्षार्थांग्रेपठितएवोपतिष्ठतेनपूर्वइति पूर्वत्रासंबंधादव्यवहितोत्तरोलपराजिस्तरणप्रत्यवहस्तावनेजन
 मंगमितिप्राप्ते स्तरीतुमित्याद्यश्रवणाद्वयोरख्यातयोरेकवाक्यत्वाभावादाकांक्षायोग्यतयोरनंतरस्येवतदुत्तरेषामपिसमत्वात्स
 न्निधिमित्रस्यचोक्तविधयान्यथासिद्धत्वात्साध्यांतराश्रवणेनचावांतरकथंभावरूपावांतरप्रकरणाभावात्सवस्योत्तरस्यांगमवने
 जनमितिसिद्धांतः । तदुक्तंवार्तिके । नतावदेकवाक्यत्वंदृश्यतेयोग्यतासमा । अवांतरकथंभावस्तदानींनचगम्यतइति ।
 तद्यथास्मिन्नाकाशइत्यादिषुप्रस्तुतस्यसुप्तजीवस्यपुण्यपापानन्वागतिमुक्त्वासुषुप्तेस्वयंप्रकाशस्यात्मनोरूपादिविशेषदर्शनाद्यभा
 वम्रतिपादनात् जीवपराःखंडिकाःकथंपरमात्मनियोज्यतइत्याशंक्यपरपक्षेनुपपत्तिमाह ॥ कथंचेति ॥ परपक्षेसुप्तौहशिघ्रा
 त्यादेर्विलोपएवास्ति । चक्षुरादिकरणरूपगंधादिविषयोपहितज्ञप्तेरेवहशित्वग्रातित्वादियुक्तत्वात् । सुप्तौचतदभावात् ।

प्रकृत्यश्रूयते षट्पदान्यनुनिष्क्रामतिसप्तमपदंगृह्णातीति । एकहायन्यागोऽसौमक्रयदेशंप्रतिनयनेसतिसप्तमपदयद्देशेभवति तद्देशगतपांसूनुगृह्णातीत्यर्थः । तत्रएकहायनीनयनेसंदेहः किंपदपांसुप्रयुक्तमपिक्रयप्रयुक्तमपिवाडतक्रयप्रयुक्तमेववा । तदर्थेकिएकहायनीडभयार्थावाक्रयार्थमेववा । तस्याह्युभयार्थत्वेतत्संस्कारार्थस्यनयनस्यापितद्द्वारेणोभयप्रयुक्तत्वंस्यात् । क्रयमात्रार्थत्वेकहायन्यास्तन्नयनस्यापिक्रयमात्रार्थत्वेऽपरस्याशेषित्वादप्रयोजकत्वं । पूर्वपक्षस्तु । उभयार्थैकहायनी । नचतस्याः श्रुत्याक्रयार्थावाडभयार्थत्वेमानाभावः । क्रयार्थायाअपितस्याःसन्निधानेनानुपपत्त्याचपदपांस्वर्थत्वस्यापिसंभवात् । तथाहि । पदपांसूनापदिनविनानुपपत्त्यासन्निधानाद्योग्यत्वाच्चाएकहायन्येवपदिनीसंबध्यते । नचपदपांसूनामप्रयोजनत्वेनशेषित्वासंभवः । यद्दिहविधानेप्राचीप्रवर्तयेयुस्ताहि तेनाक्षमुपांज्यादितिसोमधारणार्थशकटस्यहविर्धानसंज्ञस्योऽक्षोदारुविशेषस्तदंजनंपदपांसूनाकर्तव्यमितेपांसप्रयोजनत्वात् । तदुक्तंतत्रसारे । किंप्राप्तयद्यपेक्षत्वात्पदस्यपदिनीस्वतः । योग्यत्वात्सन्निधेश्चेहाप्यंगस्यादेकहायनी । श्रुत्यास्याःक्रयशेषत्वेन्यन्यथानुपपत्तितः । सन्निधेरितरांगत्वमपिस्यात्सशुधमवत् । प्रकृत्यर्थत्वबोधेपिशेषाणामुपदेशतः । विकृत्यर्थत्वमप्येषामितेदेशेनचेष्यतइति । सिद्धांतस्तु । श्रुत्याक्रयार्थायाएकहायन्याःसंस्कारार्थस्यनयनस्यापिक्रयार्थत्वात्तदनुनिष्पन्नपदपांसूनांनयनंप्रत्यप्रयोजकत्वं । तदुक्तंतत्रसारे । क्रयार्थायाःप्रसंगेनपांसुग्रहणसंभवात् । नदुर्बलप्रमाणेनकल्पनीयातदर्थेति । सन्निधिलक्षणेनदुर्बलप्रमाणेनपदपांस्वर्थत्वमपिनैकहायन्याःकल्पनीयमित्यर्थः । अत्रपूर्वपक्षन्यायेनयथापदपांसुप्रकृतैकहायनीपदिनीसंबध्यते तथाद्वैतमित्यत्रप्रतियोगित्वेनप्रकृतंब्रह्मसंबध्यतइ

त्वमुक्तमत्रविविच्यते । तावै शास्त्रांतरप्रसिद्धाः । अस्य सुप्तजीवशरीरस्य । एताः हितनामकाः सूक्ष्माः शुक्लादिपरमात्मभूति
 भिः पूरितानाढ्यस्मंति तासु नाडीषु कंठदेशे यदा जीवो भवति तदा स्वप्नं पश्यति । निहितो भगवान्यत्र हितानाढ्यः प्रकीर्तिताः ।
 नानावर्णो हरिस्तासु नानारूपीव्यवस्थितः । तासां मध्ये सुषुम्ना च तत्र सुप्तिं प्रजलयं । ता एव कंठदेशस्था जीवस्तत्र व्यवस्थितः ।
 स्वप्नान् पश्यति जाग्रद्वृक्षं च प्रतिपद्यते । अइत्यादि दृश्यते विष्णुरविद्यातन्निरीक्षणं । तेन स्वप्नानयं पश्ये जीवो जागरितं तथेति बृह
 दारण्यकभाष्योक्तेः । ननु जीवतुल्यः परमात्मा कथं जीवस्याधारः स्यादत उच्यते । परमात्मा ज्ञाननिमित्तं जीवस्यहननादिकमस्ति ।
 अतो न जीवतुल्यः स इत्यर्थः । जिनंति वशीकुर्वति । विच्छाद्ययति हस्तिवत् धावति । इव शब्दो हननादेरस्वभावत्वार्थः । अ
 त्राविद्यया परमात्मविषयाज्ञानेन यत्र चेतनसमूहे देवो हमस्मीत्यादियो मन्यते सः अस्य जीवस्य उत्कृष्टस्थानं देवाद्युपमा तस्याल्प
 त्वार्थ इव शब्दः । तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा अपहतपाप्माभयं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वको न बाह्यं किंच न वेदनांतरमेव मेवायं
 पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वको न बाह्यं किंच न वेदनांतरं तद्वा अस्यैतदासकाममात्मकाममरूपं शोकांतरं । जीवाश्रयस्य प
 रमात्मनो महिमा तयोर्भेदश्चात्रोच्यते एतस्य जीवाश्रयस्य परमात्मनः तदेतत्प्रसिद्धं रूपं वैकीटं शतत् । तदुच्यते । अतिच्छंदाः
 छंदः सामवाच्यं । छंदः कामोतिगतो यस्मात् तदतिच्छंदं । छंदसंस्कारांतत्त्वमिति वा । अपहतपाप्मं भयरहितं । तेन प्राज्ञास्थेन
 भगवद्द्रूपेण । संपरिष्वक्तः बाह्याभ्यंतरविषयौ न जानाति । तत्र दृष्टांतस्तद्यथा प्रियेयेत्यादि । अस्य प्राज्ञस्य एतत् आसक्तमादिकं
 शोकांतरं शोकेनरहितं रूपं । अत्र माध्यादिनानामशोकांतरमिति पाठः । तदभिप्रायेण शोकिं विना सुरमणादित्यादि भाष्यं । का

नित्याखंडचैतन्यतुतथात्वाभावादितिभावः ॥ ^{२७९}द्रष्टृदीति ॥ नचषष्ठ्योऽसामानाधिकरण्यमितिवाच्यं । तवमतेकत्रर्थतृचोऽ
 विवक्षितार्थत्वेनद्रष्टृदृष्टिशब्दयोरर्थभेदाभावेनान्यतरवैयर्थ्यात् । यथोक्तंत्वदीयेबृहदारण्यकभाष्ये । नन्यनित्यक्रियाकर्तृ
 विषयएवतृचदृष्टयेथाच्छेत्ताभेत्तेत्याशंक्य अपरिलुप्तस्वभावैवात्मनोदृष्टिरतस्तथास्वयंन्यातिःस्वभावयापश्यन्नभवति सुषु
 सेइत्यादि । यथादित्यादयो नित्यप्रकाशस्वभावाएवसंतःस्वाभाविकेननित्येनवप्रकाशेनप्रकाशयंतित्युच्यतेतथाऽयमप्यात्मा
^{२७९}ऽविपरिलुप्तस्वभावयादृष्ट्या नित्ययादृष्टेत्युच्यतइतिच ॥ यथेत्यादि ॥ जीवगतसुषुप्त्यवस्थायाःपरमात्माधीनत्ववक्तुंदृष्टांतउ
 च्यते श्रुतौतद्यथास्मिन्नित्यादि । सुपणशब्देनक्षिप्रगामीश्वयेनविशेषउच्यते । संहत्यप्रसार्यपक्षौ । सम्यग्लीयतेस्मिन्नितिसल्ल
 योनीडं तस्मै । नीडार्थमात्मनैवध्रियते । नीडेतिष्ठतीतियावत् । एवमेवायंपुरुषएतस्माअंतायधावति । यत्रसुप्तोक्तंचन
 कामंकामयतेनकंचनस्वप्नंपश्यतियथापक्षीपरिपतनजश्रमापनुत्तयेस्वनीडमुपसर्पति एवमेवजाग्रत्स्वप्नजश्रमापनुत्तयेपरमात्मा
 नंधावतिप्राप्तोति । अयंपुरुषोजीवः । एतस्मैअंतायस्थानायसुप्त्यवस्थाप्रदायपरमात्मने यत्रपरमात्मानिसुप्तोजीवः । स्त्रित्या
 नंदःपरोविष्णुस्तमाप्तःसुप्तउच्यते । संग्राप्यतमजंजीवःकामयेन्नैवकिंचन । नचस्वप्नसमभ्रातिज्ञानंयातिकदाचन । सुषुप्तौच
 किमुज्ञानान्मुक्तौप्राप्तोजनार्दनमितिबृहदारण्यकभाष्योक्तः । तावाअस्यैताहितानामनाड्योयथाकेशःसहस्रधाभिन्नस्तावता
 णिन्नातिष्ठति शुक्लस्यनीलस्यापिंगलस्यहरितस्यपूर्णअथत्रनंनतीवजिनंतीवहस्तीवविच्छादयतिगतमिवपतति यदेवजाग्रद्भ्य
 पश्यतितदत्राविद्ययामन्यतेऽथयत्रदेवइवराजेवाहमेवदंसर्वास्मीतिमन्यतेसोस्यपरमोलोकः । पूर्वत्रपरमात्मनोजीवंप्रतिस्थान

पवानां तु शोकांतरमिति पाठः । अत्रापिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदा अत्र त्तेनोऽस्तेनो भवति
 भ्रूणहा भ्रूणहा चांडालो चांडालः पौल्कसो पौल्कसः श्रमणो श्रमणस्तापसो तापसो नान्वागतं पुण्येनान्वागतं पेनतीर्णाहितदा सर्वा
 न्छोकान् हृदयस्य भवति । अत्र संगं परमात्मानं प्राप्तस्य मुक्तस्या संगत्वमुच्यते । तेनाश्लिष्टस्वपुत्राणां दायानानं वैपिता ।
 तेषां दुःखाद दुःखित्वा न्नमाता लोका न्यपि । अलोकमाना लोका देवा पि स्वाधिकारतः । वर्षणा देव्युत्थितत्वा घ्न देवो देवमा
 न्यपि । अवेदमाना न्नो वेदः पापी पापफलाप्ययात् । अपापः श्रमणश्चापीत्यादि बृहदारण्यकभाष्योक्तेः । अत्र परमात्मप्राप्तौ स
 त्यापिताऽपिता भवति देवाः नदीव्यति संसारवत् । वेदाश्च तथा । चांडालः शूद्रात् ब्राह्मण्यामुत्पन्नः । पौल्कसः शूद्रात् क्षत्रिया
 यामुत्पन्नः । श्रमणः श्रमकरकर्मयुक्तः । हियस्मात् तदामुक्तौ सर्वान् शोकान् तीर्णः स न हृदयस्य परमात्मनः संबन्धी भवति अतो
 युज्यते तस्या संगत्वं एवंभूतः परमात्मा यज्जानाति तदस्ति यन्न ज्ञानाति तदस्तीत्येषो यैर्द्वैतं न पश्यतीत्यादा बुध्यते । तदुक्तं त
 न्नैव । यत्किंचिद्भूतु भगवतानहं तन्नास्त्येव विद्यमानं सर्वं पश्यत्येवेति । तथा च श्येनाकाशादिस्थानीयस्य जीवसंसारस्य सत्य
 त्वमेव प्रतीयत इति सर्वसामंजस्येन वाक्योपपत्तौ व्याहत्यादि दोषयुक्तद्वितीयमात्रनिषेधपरत्वायोगादित्यर्थः । यद्वैतं न तिसुवचः
 शेषार्थग्रहणे परे । चतुष्पदीमादिशतत्रिपदीमपरे गिरं । अत्रैव प्रकरणे यत्र हि द्वैतमित्यादौ द्वैतमिति पदस्य श्रवणाच्च ॥ ४ ॥ ४ ॥
 व्यासाद्रिसुततर्काबुपरैः पक्षयुगं युजि । न्यायामृततरंगिण्यामर्थानं त्वित्यदः श्रुतेः ॥ ननु तद्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थः ॥ ४ ॥
 ॥ ३१ ॥ ननु छंदोगोपनिषदि पित्रोहा लकेन गुरुकुलं प्रति प्रेषितं पुनः परावृत्या गतमब्रह्मविदं श्वेतकेतुं प्रति यस्मिन् ज्ञातं सर्वज्ञातं भ

वति तादृशमुपदिश्यमानं वस्तुगुरून्पृष्टं किमित्युक्ते अवाच्यमपि स्वगुरूणामज्ञानं पुनर्गुरुकुलप्रेषणभयात् श्वेतकेतुरुक्तवान्
ममगुरवस्तद्वस्तुनावेदिषुः यद्यावेदिष्यन्मांप्रत्युपादिक्ष्यन्निति । भवानेव तु पिता ब्रवीत्विति श्वेतकेतुना पृष्टे ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञा
तमित्यस्योपपादकं सर्वस्य ब्रह्मानन्यत्वमुक्तमित्यतो वाचारं भणादिशब्दमिथ्यात्वे मानमित्यत आह ॥ वाचारं भणेति ॥ क्रुद्धो

२८०।६

गइति ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या बाधितत्वात् तृतीया नोपपद्यत इत्यर्थः । ननु करणे तृतीया भविष्यतीत्यत आह ॥ वाचेति ॥

२८०।७

अक्षरेति ॥ अप्येकाक्षरसाम्यान्निर्ब्रूयादितियास्कोक्तेरित्यर्थः ॥ उक्तं हीति ॥ अन्यथा स्वरूपमिति परिभाषयानवाशब्दयो
रेव विभाषा संज्ञायां विभाषा जसीत्यादौ न वाशब्दयोरेव ग्रहणं स्यान्नार्थस्येति भावः ॥ तन्नूवर्षिष्ठेत्यादि ॥ द्वितीयस्य प्रथमपादे
विचारितं अनुषंगो वाक्यसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् । पूर्वाह्लापराल्लयोरभ्यस्यमानमाग्नेयसौम्यवैष्णवयागत्रयमेकोपसत् ।
तथा विधानां तिसृणामुपसदां ज्योतिष्टोमे विहितानां भवथवभूता प्रत्येकमादावाग्नेय्युपसदग्निमनीकमिति वाक्येन विहिता । तत
श्चाग्नेय्यस्ति स्रुपसदो भवति । ताश्च त्रिषु दिवसेष्वनुष्ठीयते । तत्र यथा संख्यलक्षणेन क्रमप्रमाणेन प्रथमाया उपसदः याते अग्नेऽ
याशया तन्नूवर्षिष्ठा गृह्येष्टेऽग्रवचो अपावधी त्वेष्वचो अपावधी त्वाहा इति निराकांक्षो मंत्र आम्नातः । उत्तरयोस्तु । याते अग्नेर
जाशया याते अग्नेः हराशये तिसाकांक्षौ मंत्रौ तत्रापरिपूर्णमंत्रस्यावश्यं परिपूर्णस्समर्थो वाक्यशेषः कल्पनीयः । तदुक्तं वार्तिके । न्यू
नवाक्यप्रयोगो हि वेदेन च समाश्रितः । कश्चित्कापि स्थितः शेषः सोन्वेष्टव्यः प्रयत्नत इति । एवं स्थिते शेषे किलौकि को वा वैदिको वा

२८०।८

२८०।१०

२८१।९

शेषइतिचिन्त्यते । तत्रलौकिकएवेतिपूर्वपक्षः । तदुक्तंवार्तिके । नान्यत्रोत्सहतेगतुंवैदिकसन्निबधनं । यथेष्टविनियोगंतुसर्वा
 र्थवस्तुलौकिकमिति । यद्यपिप्यवस्थितत्वेनबुद्धिविलंबाभावाद्द्वैदिकस्याव्यवस्थिताल्लौकिकालुप्युत्प्रेयसत्वेनप्रयोज्यत्वमवधा
 र्थते । तथापितत्रवैदिकत्वबुद्धिविरहःपूर्वपक्षिणोभिमतः । तदुक्तंवार्तिके । तानेववैदिकान्वणान्भारतादिनिवेशितान् ।
 स्वाध्यायनियमंहित्वालोकबुद्ध्याप्रयुजतइति । सिद्धांतस्तु । वैदिकवाक्यस्यवैदिकएवशेषःनलौकिकः । तदुक्तंवार्तिके । किं
 मुक्तव्यापृतौवैदौकिकावसरस्थितिः । तद्व्यापारविमोक्तश्चसकलान्वेषणक्षये । अदृष्टःप्रकृतावर्थःप्रत्ययेन्विष्यतेततः । पदे
 स्वस्मिन्नलब्धस्तुप्रार्थनीयःपदांतरे । स्वस्मिन्वाक्येऽपिनस्याच्चेन्मृष्योवाक्यांतरेततः । वाक्यांतरेपिनस्याच्चेन्मृष्यःप्रकरणे
 ततः । यदिप्रकरणेनस्यान्मृष्यःप्रकरणांतरेइति । तदिहरजाशयाहराशयामंत्रयोःशेषःस्वपदवाक्ययोरलब्धत्वाद्वाक्यांतरेनू
 नमित्युपसंह्रियते । सचयस्यदेशवर्तित्वेनताभ्यामाकांक्षितस्तत्रैवविनियुज्यते । शक्नोतिचायंसर्वेत्वेतुं । अन्ययकारणानामा
 कांक्षादीनामविशेषात् । व्यवहितसमान्नातानामपि असंबंधिपदव्यवधानाभावेनबुद्धिपरिवृत्तिरूपसन्निधिसत्त्वात् । अनं
 तयस्याप्रयोजकत्वात् । तदुक्तंवार्तिके । आकांक्षसन्निधानंचयोग्यतावेतितत्रयं । संबंधकारणत्वेनक्लृप्तनानंतरश्रुतिः । तथा
 अनंतरेणसंबंधःस्यात्परस्याप्यनंतरः । ततश्चुनस्तदारूढःपरानंतयमश्नुतइति । तस्मादान्नातमेवसर्वार्थमितिबैदिकएवशेष
 इति ॥ कथंचेति ॥ दृष्टांतस्यमृन्मयादर्मुदृष्टपादानकत्वेनतद्विवर्तत्वाभावादित्यर्थः ॥ ब्रह्मेति ॥ तथाचोपादानत्वसाम्या
 दृष्टांतोक्तिरित्यर्थः ॥ मुमुक्ष्विति ॥ मोक्षहेतुब्रह्मज्ञानशून्यस्तब्धश्चैतदेतुंप्रातिब्रह्मणोबुबोधयिषयाउद्दालकस्यतथाप्रातिज्ञाना

दित्यर्थः ॥ ^{३८३।३}अन्यथेति ॥ विशिष्टज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायामित्यर्थः ॥ ^{३८३।३}अनादीति ॥ ब्रह्मज्ञानेनाविद्यादेर्ज्ञाननस्यादित्यर्थः
^{२८२।५}॥ वैयर्थ्येति ॥ निष्प्रयोजनत्वाद्विरुद्धार्थत्वाच्चेत्यर्थः । तदेवाह ॥ ^{३८३।६}नहीति ॥ मृत्वइति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः । वि
 वर्तत्वसाभ्याद्दृष्टान्तादिति द्वितीयमाशङ्क्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ ^{२८२।७}मृदादौ घटादेरनध्यासाद्दृष्टान्तानुगुण्यमित्यर्थः । मृदादौ
 घटादेरनध्यासेहेतुमाह ॥ ^{३८३।७}मृत्तत्वेति ॥ मृद्धदयोऽस्तत्त्वसाभ्यात् मृत्तिकेत्येव सत्यमिति विशिष्यमृत्तिकासत्यत्वोक्त्ययोगेऽ
 त्याह ॥ ^{३८३।८}व्यवहारोति ॥ घटादेर्मृद्विवर्तत्वमभ्युपेत्यापि दूषयति ॥ ^{३८३।९}शुक्ल्यादीति ॥ घटादेर्मृद्विवर्तत्वेपि मृज्ज्ञानात् घटादि
 ज्ञाननिदर्शनसंभवति । शुक्लरूप्यादावदर्शनादित्यर्थः ॥ ^{२८३।२}एवहीति ॥ प्रपञ्चतत्त्वस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ॥ ^{२८३।३}सर्वेति ॥ घट
 ज्ञाने सति घटस्यापि ज्ञातत्वादित्यर्थः । ननु न सर्वसाधारण्यं घटादिज्ञानस्य । तत्प्रत्यहेतुत्वादत आह ॥ स्वस्येति ॥ ब्रह्मज्ञानस्य
 त्यर्थः । ननु व्यक्तिके भेदविवक्षायां न दोष इत्यत आह ॥ येनेति ॥ ज्ञानव्यक्तिके भेदेपि ज्ञातस्यैव ज्ञातत्वादित्यर्थः ॥ ^{३८३।५}तथैत्वइति ॥
 ब्रह्मभ्रमानधिष्ठानं ^{२८३।६}आनन्दो ब्रह्मतत्त्वं न स्यात् । एवंशुक्तित्वमपीत्यर्थः । तत्त्वलक्षणस्य शुक्ल्यादावभावान्न तत्तत्तुल्यादेस्तत्त्वमि
 त्याह ॥ ^{२८३।६}नचेति ॥ स्वरूपमेव न भवति । नतरामसाधारणतदित्यर्थः । इतोपि नासाधारणमित्याह ॥ अनेकेति ॥ किंचेति ॥
 तत्त्वतत्त्विनोरभेदादिति भावः । घटघटत्वादेः सपक्षत्वान्न व्यभिचारः । ननु मृन्निश्चयेपि घटादौ संशयात्तवमते न सदृशज्ञानादि

ना सर्वविज्ञानोपपत्तिरित्यत आह ॥ अस्मत्पक्ष इति ॥ नवयमेकांततः प्रधानज्ञानेन सर्वविज्ञानं भूमोपितु सद्दशप्रधानज्ञानेन सति सर्वविज्ञानफलं भवतीति ॥ ३१ ॥ वाचारंभणमिति श्रुत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ननु बृहदारण्यके इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्य पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधुश्चायमस्यां पृथिव्यां ते जोमयो मृतमयः पुरुषोऽयमस्य यो यमात्मेदं ब्रह्मदं सर्वमिति चतुर्दशकृत्यः सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वं बोध्यते । तथाहि बृहदारण्यकभाष्ये । इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रतिज्ञायामात्मेकौ ऋक्त्वस्यात्मेकप्रलयत्वस्य च हेतोरसिद्धिरत्र निवार्यते । तथाहि । यत्लोकैके परस्परोपकारयोपकारकभूतं तदेकारणपूर्वकमेकप्रलयं च दृष्टं । इदमपि पृथिव्यादिलक्षणं जगत्परस्परोपकारकत्वात्तथाभूतं भवितुमर्हति । इयं पृथिवी सर्वेषां ब्रह्मादिस्तव पर्यंतानां भूतानां प्राणिनां मधु मध्विव मधु । यथैको मध्वपूनेनैकं मधुकरं निर्वर्तितः एवमियं पृथिवी सर्वभूतनिर्वर्तिता तथा सर्वाणि भूतानि पृथिव्यै पृथिव्याः अस्याः मधु । यश्चायमस्यां पृथिव्यां ते जोमयश्चिन्मात्रप्रकाशमयोऽमृतमयोऽमरणधर्मा पुरुषोऽयमस्यात्मा शरीरः शरीरे भवः ते जोमयादिपुरुषोऽलिङ्गाभिमानां सर्वेषां भूतानां मुपकारात्करणत्वेन मधुसर्वाणि च भूतान्यस्मधु । च शब्दसामर्थ्यादेव मेतच्चतुष्टयं तावदेकं सर्वभूतकार्यं । सर्वाणि च भूतान्यस्य कार्यमतोऽस्यैकारणपूर्वकतया मेव सः योऽयं प्रतिज्ञात इदं सर्वं यदयमात्मेति । इदममृतं यन्मैत्रेयैः अमृतत्वसाधनमात्मविज्ञानमुक्तं इदं ब्रह्म यद्ब्रह्म ते ब्रवाणीत्यध्यायादौ प्रकृतं इदं सर्वं अयमेव । तस्मान्मधुब्राह्मणं मिथ्यात्वे मानमिति । तत्राह ॥ ब्रह्मैवेदं सर्वमिति ॥ अत्र ब्रह्मशब्देन श्रुतिपाठगतः । तस्य इदं ब्रह्मैति इदं शब्देनान्वयात् । किंतु अयमेव स यो यमात्मेत्यत्र त्रत्यसायमेवेत्यस्यार्थानुवादः

इदं सर्वं अयमेव पूर्वप्रकृतं ब्रह्मैवेति । अतएव काण्वानां माध्यंदिनानां च श्रुतौ एव शब्दाभावाद्दपाठोऽयमिति न मन्तव्यं । अयमेवेत्यत्र त्रत्यस्य एव शब्दस्यानुवादात् ॥ पूर्वणेति ॥ उपलक्षणमेतत् । सवाअयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा तद्यथा रथनाभौ च रथे नेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एव मेवासिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वदेवाः सर्वलोकाः सर्वप्राणाः सर्व एवात्मानः समर्पिताः इत्युत्तरवाक्येन भूतादि सत्त्वताल्यर्थे कणच विरोधो ज्ञेयः ॥ सर्वस्वत्त्वमिति ॥ एष आत्मा तद्दृष्टेऽयं यस्यायान् पृथिव्या इत्यादिनेत्यर्थः ॥ आत्मैवेत्यस्येति ॥ यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वमनुपश्य त इतीशावास्यश्रुतिः ॥ सर्वभूतेष्विति ॥ यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं न ततो विजुगुप्सत इत्यनेन ॥ यथार्थात् ॥ यथार्थान् ॥ ३३ ॥ इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादि श्रुत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु यस्मात्परं नास्ति अपरं च नास्तीत्यर्थं करणादपराभावोऽपि सिध्यतीत्यत आह ॥ नञ् इति ॥ यथा श्रुतेनैवोपपत्तेरित्यर्थः । अस्ति क्रियायास्तु न्यायप्राप्तन्नानुषंग इति भावः ॥ तेनेदमिति ॥ वृक्ष इव स्तब्धो दिविति छल्ये कस्तेनेदं पूर्णपुरुषेण सर्वमित्यनेन ॥ ततोऽयदिति ॥ ततोऽयदुत्तरतरं तदुनायेति कश्चनेत्यनेन । ननु यस्मान्नाणीय इति वाक्यशेषे निषेधद्वयश्रवणादत्रापि तदनुमीयत इत्यत आह ॥ यस्मान्नाणीय इति ॥ ३४ ॥ यस्मात्परं नेति श्रुत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ननु प्रपञ्चोऽयद्विधेतेत्यादिकं प्रपञ्चमिथ्यात्वे मानं ।

द्वितीयेनकल्पितत्वनिरासोकल्पितत्वं च । अतएव न तज्ज्ञेकआहुरिति दृष्टांतवैषम्यमिति भावः । श्लोकयोर्भेदपदाभावेऽपि प्रपञ्च
 भेदेनैव भेदोभिधीयत इत्याह ॥ भेदप्रपञ्च इति ॥ ननु द्वितीयभावविकाररूपसत्तार्थकत्वाद्विदेः कथं विद्येत तस्य सत्त्वद्यद्येतति
 व्याख्यानमित्यत आह ॥ उत्पत्तिरपीति ॥ अवांतरभेदविवक्षया द्वितीयभावविकारत्वमपि सत्ताया इति भावः । विदेरुक्तवि
 धयोल्यत्थत्वेऽपि तत्राप्रयोगादसाधुत्वमांशव्यसत्तार्थस्यापि भवते रसत्तौ प्रयोगदर्शनात्समानन्यायेन विदेरप्युक्त्यौ प्रयोगो नासा
 धुरित्यभिसंधायभावार्थाधिकरणवार्तिकमुदाहरति ॥ तेनेत्यादि ॥ धात्वर्थभिन्नाभावनाप्रत्ययप्रतिपाद्यास्तीति प्रस्तावे ननु
 भावनायाः प्रत्ययवाच्यत्वे धात्वर्थस्यैव निष्पाद्यत्वलक्षणक्रियारूपेण प्रत्ययेनाभिधानाद्भावनात्वोपपत्तेर्भावयेद्यागेनेति क्रियाकर
 णतया भेदेन निदेशोऽनुपपन्न इत्यांशव्यभवनक्रियाकर्तृकर्मनिष्ठप्रयोजकव्यापारत्वं धात्वर्थव्यावर्तकलक्षणमभिहितं तेनेत्यादिना ।
 येन कारणेन करोति भावयत्योस्तुल्यार्थत्वेनेत्यर्थः । भूतिषु भवनेषु कर्तृत्वं प्राप्तस्य भवतः उत्पद्यमानस्येतियावत् । अत्र उ
 त्पद्यमानस्येति प्रयोक्तव्यं भूतिषु कर्तृत्वमित्यादिप्रयोगात् भवते रसत्तौ प्रयोगोऽपि गम्यत इत्यर्थः ॥ लभेतेति ॥ क्वचिद्व्यभेदेति
 पाठोऽलेखकप्रमादात् । श्रौतस्यापि हेतोर्व्याख्यावश्यकतायामुपपन्नं भवमाह ॥ अतएवेति ॥ शूर्पेण जुहोति तेन ह्यग्नां क्रियत इत्य
 त्रिहि शब्दसूचितहेतुत्वकस्य होमसाधनतायामन्नकरणत्वस्य हेतोः प्रत्यक्षश्रुतहोमसाधनभावकस्य शूर्पस्यानेवं विधेन दर्शितं विपिठरादि
 ना विकल्पानुपपत्तेर्व्याप्त्यभावेनापरमार्थहेतुत्वे भाष्यस्थेन हेतुवदिति प्रत्ययेन दर्शितः तद्व्यावर्त्यपरमार्थहेतुश्च तुर्गहीतान्या

धर्मित्यर्थः ॥ आहति ॥ श्रुतिरिति शेषः ॥ ल्यब्लोपेति ॥ गम्यमानार्थत्वे सत्यप्रयुज्यमाने ल्यपि पञ्चमीत्यर्थः ॥ परममिति ॥
 परमार्थशब्दस्यावयुत्यानुवादोऽयं तदेकदेशग्रहणेन । अतो नाग्रिमासंगतिः ॥ अर्थमिति ॥ नायमर्थशब्दः परमार्थशब्दकदेशः
 किं न्यएवेति बोध्यं । ननु परमार्थशब्दस्य मिथ्याप्रतिद्विनितात्विके रूढत्वात्कथं परमार्थशब्देन स्वतंत्रार्थाभिधानमत आह
 २८७।९ ॥ तदिति ॥ ग्राह्यत्वादित्यंतमेकवाक्यं । स्वतंत्रार्थेऽपि तस्य स्मार्तरूढिरस्तीति भावः । आणनद्या इत्यादौ यथायूख्याख्यानादी
 इति परिभाषिता ईदंता स्थली वनी इत्यादिकानदीशब्देन गृह्यते । नतु गंगायमुनाद्याः तथात्रापीत्यर्थः । तर्हि नदीभिश्चत्या
 २८८।९ दौ बहुवचनेऽपि लौकिकनदीन गृह्येतैत्यत उक्तं असतीति ॥ तत्र बहुवचनबाधकमित्यर्थः । ननु बहुत्वाद्धोक्तप्रसिद्धिर्बलवतीत्यत
 आह ॥ २८८।१२ यववराह इति ॥ यववराहादिशब्दाः लोके प्रियंगुकाकादौ प्रसिद्धा अपि वसंतसर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं । मोदमा
 नाश्च तिष्ठति यवाः कणिशशालिन इति स्मृत्या वराहं गावोनुधावंतीति वाक्येन च दीर्घशूकमूकरार्था एव गृह्यते यवमयश्चरुर्भवति वा
 राही उपानहवित्यादौ । नहि गोभिरनुगम्यमानः काको भवति किंतु गोसदृशः पशुरेवेत्यर्थः । ननु भयत्ररूढिकल्पनेन गौरवपरि
 २८८।१३ भाषानुयोगेनोपपद्यतामित्यत आह ॥ किंचेति ॥ विप्रतिपन्नोऽस्मिन्वाक्ये परमार्थशब्देन यौगिकः स्वतंत्रलक्षणोऽर्थो गृह्यतां तत्र
 यौगस्य संभवादित्यर्थः । नन्वक्षरैरेव बुध्यते समुदायप्रसिद्धिषु । अर्थभानोपसंहारादितरा विप्रकृष्य तद्वति वार्तिकोक्तेः समुदाय

ज्यानिभवन्ति नह्यत्रानुयाजान्यक्षन्भवतीत्यादिकः । आतिथ्येष्टावनुयाजरहितायामष्टपभृतिगृह्णातीतिप्रकृताविहितस्यो
 पभृत्यष्टगृहीतस्यचोदकप्राप्तस्यनिवृत्यर्थचतुर्गृहीतेविधीयमानेऽनुयाजाभावस्यहेतुत्वेनाभिहितस्यत्रयत्रानुयाजाभावस्तत्रत
 त्राष्टगृहीताभावइतिज्ञायते । प्रकृतौचाष्टग्रहणस्यचतुष्टयलक्षणार्थत्वद्योतनात्प्रयाजार्थजुहांसमानयेनियोगतोर्धमेवसमा
 नेयमितिज्ञायतइत्यादिनाव्याप्तिरुक्त्यर्थः ॥ ^{२८७/२}अनुयाजाइति ॥ अर्थानुवादोयं । वाक्यतूदाहृतं द्वितीयांतं ॥ पूर्वत्रिति ॥
 विभूतिप्रसवंत्वन्येन्यतेसृष्टिचितकाः । स्वप्नमायासरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता । इच्छामात्रप्रभोः सृष्टिरितिसृष्टाविनिश्चिता
 इत्यादिनासृष्टरीश्वरेच्छाधीनत्वंस्वमतमित्युक्तं श्रुत्यामायामात्रमिदं द्वैतमित्यत्रमतांतरत्वद्योतकस्यान्यादिशब्दस्याभावेनतस्य
 स्वमतत्वविज्ञानात्स्वमतेचसृष्टरीश्वरेच्छाधीनत्वावगमात् मायामात्रमिदं द्वैतमित्यत्रापिमायाशब्देनश्वरेच्छैव नत्वद्रजालि
 कादिसरूपामायेत्यर्थः ॥ ^{२८७/६}प्रभवइति ॥ प्रभवःसर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः । सर्वजनयतिप्राणश्चेतोऽग्नूपुरुषः पृथगितिपू
 र्ववाक्येसतामित्यनेनसत्यत्वेरेणपृथगित्यनेनभेदरेणचविरोधइत्यर्थः । चेतोऽग्नौ ज्ञानकिरणान् ॥ ^{२८७/७}उत्तरत्रचेति ॥ कल्पि
 तोयदिकेनचिदित्यस्यकल्पितत्वनिराकरणार्थकत्वेनव्याख्यास्यमानत्वात्तद्विरोधइत्यर्थः ॥ ^{२८७/८}अविरुद्धेति ॥ यथाश्रुतस्यमाया
 कल्पितत्वरूपमायामात्रत्वस्यानिवर्त्यत्वनियतत्वेनानिवर्त्यत्वरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ ^{२८७/८}इहेति ॥ मायामात्रमिदं द्वैतमित्यत्रमात्र
 शब्देनेत्यर्थः ॥ ^{२८७/८}तर्हीति ॥ निवृत्तेःसर्वभावानामीशानःप्रभुरव्ययः । अद्वैतःसर्वभावानां देवस्तुर्गोविमुः स्मृतइत्यादिषुश्रुतं क

प्रसिद्धिरूपायाः रूढेः श्रुतिस्थानीयायावाक्यस्थानीयावयवप्रसिद्धपक्षयबलवत्त्वस्वरथकाराधिकरणे स्थितत्वादिहापि परमार्थ
 शब्देन समुदायप्रसिद्धा तात्त्विकरूप एवाथो गृह्यतामित्यत आह ॥ न चेति ॥ अवयवानामपि स्वार्थेऽवश्यं शक्तिराश्रयणीया ।
 अन्यथा वयवप्रसिद्धिः समुदायप्रसिद्धिरिति विभागानुपपत्तेरिति भावः । नन्वेवं रथकाराधिकरणोक्त रूढिप्राबल्यभंग इत्यत आह
 ॥ अत एवेति ॥ सत्यमेतद्रूढिः प्रबलेति परंतु लब्धात्मिका तस्याः स्वात्मलाभो यत्र प्रमाणांतरेण पूर्वानुभूता वयवार्थरहिते र्थे
 शब्दप्रयोगो दृश्यते । तदुक्तं वार्तिके । असत्स्ववयवार्थेषु योन्यत्रार्थे प्रयुज्यते । तत्रानन्यगतित्वेन समुदायः प्रसिध्यतीति । एवं
 च यथा प्रोक्षणीशब्दे रूढिर्लब्धात्मिकानप्रबलेत्युक्तं रथकारादत एव परमार्थशब्दोपित्तथैव । नत्वेतावतारूढिप्राबल्यभंग इत्य
 र्थः । नामधेयपादे स्थितं । प्रोक्षणीष्वर्थसंयोगात् । प्रोक्षणीरासादयेत्यत्र प्रोक्षणीशब्दस्य उत्पन्ननादिसंस्कृतजले प्रयोगदर्शना
 त्संस्कारशब्दत्वे प्रोक्षणीभिरुद्भूजिताः स्मरति जातिमात्रनिबन्धनो जलप्रयोगो नुपपन्नः । संस्कृतजले पिजातिमात्रेण तत्प्रयोगसंभ
 वात् । तस्माद्रूढ्या जातिशब्दायमिति प्राप्तोपसृष्टदुक्षसेचन इति धातोर्ल्युटि गीपि निष्पन्नस्य प्रोक्षणीशब्दस्य प्रकृतृसेचन क्रिया
 करणरूपयोगेनैव सर्वद्रवद्रव्यसाधारण इति सिद्धांतः । एवं च स्त्रीप्रत्ययाश्रया लिंगनिमित्तकस्य धृतादिषु बाधेपि चोदकप्राप्तस्य ईका
 ररहितस्य प्रोक्षणीशब्दस्य नवाध इत्यर्थवानेव विचार इति । नन्वेवं सर्वत्र यथा कथंचिद्दोगस्य संभवादसत्स्ववयवार्थेष्वित्याद्युक्तम
 युक्तमित्याशंकापरिजिहीर्षुवार्तिकमुदाहरति ॥ उक्तमिति ॥ प्रोक्षण्याधिकरण इति शेषः । वृक्षविशेषश्च कर्णशब्दवाच्येऽथ
 सदृशकणयुक्तत्वादिरूपयोगासंभवेन तत्पुरस्कारेण वृक्षेश्वकर्णशब्दप्रयोगासंभवात् तत्र तत्स्य रूढिः संभवतीत्यर्थः ॥ मुख्यमिति ॥

प्रथमोपस्थितमित्यर्थः । परमार्थशब्दस्य तात्त्विकेरुद्धियोगार्थप्रतीतेः कथं योगमात्रेण स्वतंत्रार्थकत्वमित्यत आह ॥ ^{२८८१६} परमार्थेति ॥
 पंकजशब्दस्य कुमुदइवात्रापिरुद्धिरेव बोधिकेति भावः ॥ ^{२८८१७०} निरस्येति ॥ तन्निरासं बोधयित्वेत्यर्थः । ननु तर्कस्याप्रमाणत्वाच्चक-
 ल्पितत्वनिरासबोधकत्वमत आह ॥ तर्कत्वादिति ॥ विपर्ययपर्यवसानद्वारार्थबोधकत्वेन तर्कस्य प्रमाणत्वात्तत्सिद्धिरिति भावः ॥
^{२८८१११} अज्ञात इति ॥ ज्ञाते ह तं न विद्यत इत्यत्र न ज्ञः प्रश्लेषादेवं व्याख्यानमित्यर्थः ॥ ^{२८८१११} चतुष्टयमिति ॥ कल्पितो यदीत्यत्र यदिकल्पये-
 तेति गम्यमानत्वालिङ्गचतुष्ट्वबोध्यं ॥ ^{२८८११२} विद्येतोत्पत्तिमिति ॥ विद्येतेत्यंशब्द उत्पत्तिमाहेत्यन्वयः ॥ ^{२८८११५} देवेति ॥ ज्ञानानंदं कर-
 स आत्मानि देवत्वादेर्मिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ^{२८८११६} मायामात्रमिति श्रुत्यर्थ इति ॥ ननु माण्डूकोपनिषद्विवरणरूपगौडपादीयवार्तिकस्थौ-
 प्रपंचो यदीत्यादिश्लोकौ । न श्रुतिस्थौ । अतएव गौडपादीयवार्तिकभाष्यानंदगिरावुक्तं । गौडपादाचार्यैर्माण्डूकोपनिषदप-
 ठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतरणमत्रैतेश्लोका भवति इत्यनेन कृतमिति । माण्डूक्यस्थायाः नांतःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञमित्यादि श्रुतेर्वि-
 वरणरूपेषु निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्यय इत्यादिषु गौडपादीयवार्तिकश्लोकेषु मध्ये प्रपंचो यदीति श्लोकद्वयं पठ्यते । तत्क-
 थमुच्यते श्रुत्यर्थ इति । मैवं । आचार्यैः माण्डूक्यभाष्ये तन्वास्वस्वामिसंबंधः प्रपंचोऽस्य शरीरिणः । वस्तुतोऽसौ न चैवास्ति परमा-
 स्ववशेयतः । तन्वादिकस्तथाप्येष ह्यभिमानात्सह इत्यतः । अतः स विद्यत इति ह्यंगीकारो भवेद्यदि । तथापि भगवज्ज्ञानात्समनिवर्ते-
 दसंशय इत्यादिना श्लोकयोर्व्याख्यातत्वात्तयोः श्रुतितत्त्वमवसीयते । माण्डूक्यभाष्ये अहमिदं मेदमित्यादि स्वस्वामिभावरूपो

द्वितीयः प्रपञ्चो यद्यपि जीवस्य विद्येत तथाप्यसौ भगवदिच्छाधीनस्तत्प्रसादाद्विवर्तते । महद्भिद्वितीयेन प्रकारेणाज्ञातं अद्वैतं इदं परब्रह्मादिवस्तुद्वैतं अज्ञैर्द्विधा ज्ञातं विद्यमानप्रकारोपक्षया द्वितीयेन प्रकारेण ज्ञातं । तत्र हेतुः परमाथेत इति । परमेश्वरात् । तस्यैव मायामात्रं तदिच्छयानिर्मितं तदन्यथा ज्ञातं तस्मात्तच्च तदिच्छयैव निवर्तते । अतो विकल्पः शरीरादिसंबन्धः केनचिदज्ञानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशाच्चिवर्तते अयं स तां वादः ज्ञाते सति ब्रह्मणि द्वैतमन्यथा ज्ञानं निवर्तते इति । विकल्पो देहबन्धादिः केनचित्कारणेन तु । कल्पितो विनिवर्तते तदगुरुवाक्यादसंशयः । एष एव स तां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः । निवर्तते तथा ज्ञानं तत आनन्दमेत्यसाविति । इत्यादिना प्रमाणस्त्वचनाभ्यां आचार्यैरतौ श्लोकौ व्याख्याता । ग्रन्थकारेण तु तत्त्वनिर्णयाद्युक्तप्रकारेणात्र तर्कपरतया व्याख्याताविति बोध्यं ॥ ४ ॥ ४ ॥ मायामात्रमिति श्रुत्यर्थः ॥ ४ ॥ ३५ ॥ ननु द्वितीयवस्तुकृतपरिच्छेदाभावात् केनानंतशब्देन द्वितीयाभावसिद्धेः सतत्र मानमिति तत्सदर्थमाह ॥ अतः शब्दोद्देहीति ॥ न विद्यते अतः परिच्छेदो भेदो यस्यैतत्परिच्छिन्नार्थत्वे तु न विद्यते अतः परिच्छिन्नयस्येति कारणे द्वितीयनिषेधो यद्यपि सिध्यति तथापि न तस्य तदर्थत्वमित्यर्थः ॥ तुल्यं प्रत्यर्थकरणेषु वृक्षस्य शाखादित इव ब्रह्मणः सर्वाभिन्नत्वं सिध्यति न तु शाखादेरिव सर्वस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ नत्विति ॥ अतः शब्दस्य परिच्छिन्नार्थत्वे तु न विद्यते अतः परिच्छिन्नयस्येति कारणे द्वितीयनिषेधो यद्यपि सिध्यति तथापि न तस्य तदर्थत्वमित्यर्थः ॥ तुल्यं प्रत्यर्थयेति ॥ तुल्येत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षविरोधान्न घटाद्यभेदः सिध्यतीत्यत आह ॥ विरुद्धेति ॥ प्रत्यक्षगृहीतं व्यावहारिकं घटब्रह्मभेदं त्यक्त्वा तदविरुद्धतां त्विकाभेदं गृह्णात्वित्यर्थः ॥ वस्तुनोऽस्त्विति ॥ ब्रह्मणः परिच्छिन्नाद्भेदोऽस्ति न वा । आद्ये परिच्छिन्नत्वापत्तिः । परिच्छिन्नाद्भेदस्य अपि यद्यपि परिच्छिन्नत्वं तर्हि घटादितो भेदेऽपि ब्रह्मा परिच्छिन्नमस्त्विति न सर्वाभेदसिद्धिः । अत्येदोषमाह

॥ परिच्छिन्नादिति ॥ नपरिच्छिन्नमपरिच्छिन्नमितिहुच्यते । अन्यथाहिपरिच्छिन्नस्याप्यपरिच्छिन्नत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ उभये

ति ॥ तथाचव्यावर्त्याभावान्नाभेदोपरिच्छेदइतिभावः ॥ अनंतपदेनेति ॥ तथाचसर्वाभेदस्यानंतशब्दार्थत्वेविरोधइत्यर्थः

॥ भिन्नइति ॥ भिन्नस्यपरिच्छिन्नशब्देनानभिधानादभिन्नमपरिच्छिन्नशब्देनाभिधीयतइत्यर्थः । स्वमतेनानंतशब्दार्थमाह

॥ तस्मादिति ॥ ननुब्रह्मणोगुणपरिच्छिन्नत्वंनामब्रह्मगतगुणानांदेशकालापरिच्छिन्नत्वमात्रंनत्वतिरिक्तंकिंचिदस्ति । काला

द्यपरिच्छिन्नेगगनादौगुणपरिच्छेदमात्रेणपरिच्छिन्नत्वबुद्धेरभावाच्च । अल्पगुणेपरिच्छिन्नइत्यप्रयोगाच्चेतिचेन्मेवं । देशाद्यप

रिच्छिन्नगुणवत्त्वमेवगुणतोपरिच्छिन्नत्वं । अन्यथाघटप्रागभावध्वंसयोर्विनाशोसत्तीएवघटस्योत्पत्तिविनाशावितिघटस्यतेपृथ

क्कूनसिध्येयातां । देशाद्यपरिच्छिन्नेपिश्रीतत्वगुणपरिच्छेदेनतद्वृद्धिप्रयोगयोःपरोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूवेतिह

ष्टत्वेनतयोरिरष्टत्वाच्च । मय्यनंतगुणेनंतगुणतो नंतविग्रहइतिस्मृतेश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ अनंतमितिश्रुत्यर्थः ॥ ४ ॥ ३६ ॥ ननु

इदंवैतन्मधुदध्यङ्गुथर्वणोश्विभ्यामुवाचतेतदृषिःपश्यन्नवोचत् । रूपरूपंप्रतिरूपोबभूवतदस्यरूपंप्रतिचक्षणाय । इंद्रोमा

याभिःपुरुरूपइत्येतयुक्ताह्यस्यहरयःशतादेशेत्ययंवैहरयोऽयं वैदेशसहस्राणिबहूनिचानंतानितदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्य

मयमात्माब्रह्मासर्वानुभूरित्यनुशासनं इतिश्रुतौसर्वस्यब्रह्मरूपत्वंप्रतिपाद्यते । तथाहिबृहदारण्यकभाष्येव्याख्यातं । यन्मधुप्र

वर्यप्रकरणेसूचितंनाविष्कृतं इहापिइयंपृथिवीत्यादिनापूर्वमनंतरनिर्दिष्टं यच्च त्वाष्ट्रंयदस्त्रावपिकक्ष्यंवामित्यत्रकक्ष्यशब्देननि

दिष्टकक्ष्यगोप्यं आत्मसंबधित्वात्तद्विज्ञानाख्यमधुप्रस्तुतं तदिदमधु अथर्वणःकुलेभवोदध्यङ् एतन्नामाऋषिः अश्विभ्यामुवाच । कीदृशंशतदात्मज्ञानरूपमधुइत्याशंकायामुच्यते तदेतत्तमधुऋषिर्मन्त्रःपश्यन्नापिरूपमित्यनेनमन्त्रेणपरमेश्वरएवहिना मरूपेकुर्वणोयादृक्संस्थानौमातापितरौतत्संस्थानस्तादृग्पुत्रादिरूपेणज्ञायते । नहिचतुष्पदोद्विपाज्जायते । द्विपदेवाचतुष्पात् । किमर्थं पुनःप्रतिरूपागमनंतस्येत्यत उच्यते तदस्यात्मनोरूपंप्रातिचक्षणायप्रतिल्यापनाय । यदिहिकार्यकारणात्मनानामरूपेनव्याक्रियेततदास्यात्मनोनिरुपाधिकंप्रज्ञानधनाख्यरूपंनप्रतिल्यायेत । इन्द्रःपरमेश्वरोनामरूपमिथ्याभिमानरूपाभिर्मायाभिः ननुपरमार्थतः पुरुषोबहुलुपोबभूवएकरूपएवसन् । कस्मात्पुनःकारणात् । रथेवाजिनइव । स्वविषयप्रकाशनाहियस्मात्तद्वहरणात्इन्द्रियाख्याहरयःयुक्ताःसंबंधाः । तेचप्राणिभेदबाहुल्यात् शता शतानिदशचतस्मादिन्द्रियविषयबाहुल्यात्सकाशनार्थैवयुक्तानीन्द्रियाणिनात्मानंप्रकाशयति । पराचिखानिव्यतुणत्स्वयंभूरीतिहिकाठके । तस्मात्तैरेवविषयस्वरूपरीयते नप्रज्ञानधनेनस्वेनरूपेण । एवंतद्विषयमन्यःपरमेश्वरोन्येचहरयइतिप्राप्त उच्यते । अथैवहरयोयवदेशत्यादि प्राणिबाहुल्यात् किंबहुनातदेतद्ब्रह्मणःआत्माअपूर्वनास्यकारणपूर्ववर्त्तते अनपरंनास्यापरांकार्यवर्त्ततेनास्यजात्यंतरमंतरालेविद्यतइत्यनंतरं नास्यबहिर्वर्त्ततइत्यबाह्यं । किंपुनस्तांश्चिरंतरंब्रह्मअयमात्माकोसौयःप्रत्यगात्माश्रोताद्रष्टांताविज्ञातासर्वात्मनासर्वमनुभवतीतिसर्वानुभूः । इत्येतदनुशासनं सर्ववेदातोपदेशइति । तस्मादिदमद्वैतमानमित्यतस्तद्व्याख्याति ॥ इत्यत्रापीति ॥ नह्यत्रपूर्वाधेचोपितृसंबधेनबहुलपत्वपरमेश्वरस्योच्यतेकिंतुजीवाख्यप्रतिबिंबान्प्रतितदुपास्यानिबिंबाख्यानिभगवद्रूपाणि । तान्येवो

त्तरार्द्धेऽपि रूपशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तथा च काठके । वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपरूपं प्रति रूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतां
 रात्मारूपं रूपं प्रति रूपो बहिश्च । सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मानं लिप्यते लोक
 दुःखेन बाह्यइत्यादिना पुण्यपापदुःखादिसंबंधरहितानि भगवद्रूपाण्युच्यन्ते न तु तद्वन्ति पितृजन्यानि जीवरूपाणि । मंत्रांतरं च ।
 रूपं रूपमधवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वंशपरिस्वां । त्रिर्यदिवः परिमुहूर्तमागात्स्वैर्मंत्रैर्नृतुपाक्रतावा । अस्यार्थो माधवीये ।
 मधवाधनवानिन्द्रो यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते मायाः कृण्वानः मायाः प्रज्ञाः ।
 तन्नाम सुपाठात् । अनेकरूपग्रहणसामर्थ्यानि आविष्कुरुवन् । तर्हितानि रूपाणि पित्रादिजन्यानि किं नेत्याह तन्वपरिस्वां पंचम्य
 र्थपरिः । स्वतनोः सकाशादाविष्करोति । स्वातनुं नाना विधरूपोपेतां करोति । यद्यस्मात्स्वैर्मंत्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यै
 राहूतः अनृतुपाः न केवलमृतुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । क्रतावा । सत्यवान् । सत्यजगत्कर्तेति या
 वत् । तादृश इन्द्रः दिवः स्वर्गलोकान् परिमुहूर्त एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिषु वसनेषु । आगात् आग
 च्छति । एवं महाभागः परमेश्वरो नानारूपो भवतीति युक्तमेव । बोभवीतीति यद्भुगंतं । आगात् इणोलुङिरूपं । यद्रुतयो गा
 न्निघाताभावः । तस्मात्पूर्वार्द्धे भगवद्रूपाण्येव रूपशब्देन प्रस्तुतानि । मायाशब्देन प्रज्ञापरपर्यायाशक्तिरुच्यते । माया प्रज्ञा व
 युनमिति नैघदुवचनादित्याह ॥ विचित्रशक्तिभिरिति ॥ हरिशब्देनापि नैद्रियाणिलक्षणापत्तेः । दशादिसंख्याया अस्वार
 संख्या । किंतुरुद्ध्या भगवद्रूपाणि निर्दिश्यत इत्याह ॥ उत्तरत्र चेति ॥ बुभुत्सि संतत्त्वादिति ॥ तं तथा च माया व्याख्या प्रकृ

मायामयेवासनायाशयानइत्यादौ ॥ ४ ॥ ४ ॥ जगदसत्त्ववाचिपुराणार्थः ॥ ४ ॥ ३९ ॥ ननुशुक्तिरूपादौज्ञाननिवर्त्य
तावच्छेदकंनतत्तद्रूप्यत्वादिकं अतिप्रसंगात् । किंतुसर्वानुगतंमिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकं । अतस्तार
तिशोकमात्मविदित्यादिश्रुतिसिद्धज्ञाननिवर्त्यत्वकस्यप्रपंचस्यापिज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकमिथ्यात्वावच्छिन्नत्वमास्थेयं । अन्य
थाज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्येतन्निराकरोति ॥ नापीति ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानस्यनिवर्तकत्वान्यथानुपपत्तिरपिसमानन्यायेन

२९०।३

बोद्ध्या । आद्यामनुपपत्तिदूषयति ॥ ज्ञानमिति ॥ द्वितीयांदूषयति ॥ मिथ्याभूतस्यैवेति ॥ यतोऽयंननियमोतोमिथ्या
त्वंनज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकं । मानाभावात् । शुक्तिरूपादेज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवेनोक्तयुक्तेरसिद्धेः । श्रुतिस्त्वात्मज्ञानसंसा
रनिवर्तकमित्याचक्षाणाऽवच्छेदकविशेषनान्वेषयतीतिभावः । नन्वस्तुज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रेणमिथ्यात्वमित्यतआह ॥ ज्ञानभा

२९०।४

त्रेणेति ॥ ईश्वरेति ॥ ननुघटादिनिवृत्तेरुपादानशून्यतयोपादानाद्यगोचरमीश्वरज्ञानंनतत्रहेतुरितिचेन्न । कर्तृत्वनिविष्टज्ञा
नस्योपादानगोचरतयाहेतुत्वेपिसर्वकार्यहेतोस्तस्यतन्त्रियमाभावात् । ईश्वरेच्छयासर्वभवतीत्यापृथग्जनमनुभवेनेच्छावत्तत्
ज्ञानस्यापिकार्यमात्रनिमित्तत्वात् । ध्वंसस्यभावत्वानुभवेनभावत्वापादानस्यबाधिततयातस्यानुपादानकत्वासिद्धेश्च ॥ प्रत्य
भिज्ञानेति ॥ अनित्यात्मविशेषगुणत्वेनधर्मादिवत्संस्कारस्यप्रत्यभिज्ञारूपफलनाशयत्वावसायादित्यर्थः । अग्निचित् चयना
ख्यकर्मकर्ता । तथाचप्रागभावादिषुव्यभिचारात्ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रंनमिथ्यात्वापादकमित्यर्थः । साक्षात्वगर्भोक्तव्याप्तौनव्य

तिस्रह्याख्यानमित्यर्थः ॥ सत्येपीति ॥ मंत्रौषधादावित्यर्थः ॥ ३७ ॥ इन्द्रोमायाभिरिति श्रुत्यर्थः ॥ ३७ ॥
 ननु एष आत्मा तर्थाभ्यमृतो तोन्यदातीति वाक्यं तत्र मानं भविष्यतीत्यत आह ॥ यन्त्विति ॥ स्वभाष्यविरोधादेतदतीवाग्राप्ता
 णिकमिति आह ॥ अतितुच्छमिति ॥ तथा हि शांकरिये बृहदारण्यकभाष्ये । अतोऽस्मादीश्वरादात्मनो न्यदातीति विनाशीति व्या
 ख्यातं ॥ ३८९।१० ॥ इतरत् अंगजातं द्येन संज्ञकयागेन समानं तद्वदित्यर्थः ॥ दुःखीतीति ॥ आङ्पूर्वस्य ऋधातोर्दुःख
 वाचकत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ अतो न्यदातीति श्रुत्यर्थः ॥ ३८ ॥ असत्त्वोक्तिरिति ॥ तावन्ममेत्यसदवग्र
 ह आतीमूलमित्यादौ ॥ अपारमार्थिकत्वोक्तिरिति ॥ मायायदात्मपरबुद्धिरियं ह्यपार्थित्यादौ ॥ मिथ्यात्वोक्तिरिति ॥
 यत्र त्रिसर्गो मृषेत्यादौ ॥ एतेनेति ॥ स्वरादिदुष्टमित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः ॥ आचष्टइति ॥ काशिकाकारइति शेषः ॥ अवि
 द्यमानत्वोक्तिरिति ॥ अविद्यमानो ह्यवभाति हि द्वयइत्यादौ ॥ स्वप्नादिसाम्याम्योक्तिरिति ॥ ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथोयथे
 त्यादौ । अत्र स्वप्नशब्देन स्वाप्नगजादिजाग्रत्स्वमुच्यते न स्वाप्नगजादि तेषां तज्ज्ञानस्य च सत्यत्वेन जगति तत्साम्यस्यानिष्टत्वाभावे
 न तस्याव्याख्येयत्वात् ॥ अनित्यत्वादिति ॥ नित्यत्वाभावादेरित्यर्थः । स्वप्नजाग्रत्स्वस्य भ्रमविषयतयाऽत्यन्तासत्त्वेन तत्र
 ध्वंसप्रतिशेधे गित्वादिरूपानित्यत्वस्याभावात् । विकारित्वं कूटस्थत्वाभावः । पारतन्त्र्यं स्वातन्त्र्याभावइति बोध्यं ॥ मायेति ॥

२९०।६

२९०।७

भिचारइतिशक्ते ॥ नन्विति ॥ अज्ञानेति ॥ सेत्वज्ञानेत्यर्थः । नन्वज्ञाननिवृत्तिःपक्षेपिसमेल्यतआह ॥ अदृष्टेति ॥
 ननुसेतुदर्शनानंतरमेवपपनिवृत्तौबाधकाभावेनादृष्टकल्पनेमानाभावइत्यतआह ॥ साक्षादिति ॥ प्रागभावादिव्वपिप्रति
 योगित्वादिनाज्ञाननिवर्तकमतस्तत्रागिनव्यभिचारइत्यर्थः ॥ ध्यानमिति ॥ ध्यानंनुज्ञानभिन्नमनोवृत्त्यंतरतवाभिमतमतो
 ज्ञाननिवर्त्यत्वंप्रचेसिद्धमित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ तथाचतवेवममनात्यंतमश्रुतकल्पनेत्यर्थः । ननुनिवर्त्यातिरिक्तानपेक्षज्ञान
 जन्यध्वंसप्रतियोगित्वमिथ्यात्वपापेतुनैवमितिशक्ते ॥ नन्विति ॥ किंत्विति ॥ परिषदुपस्थानादिपूर्वकप्रतकलापविशिष्ट
 छत्रपादुकादिवर्जनस्वदोषोद्धोषणादिसहितसेतुदर्शनतथा । अन्यथातत्रत्यम्लेच्छादीनामपिततस्तद्विवृत्त्यापत्तेरित्यर्थः ।
 तदविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः अथमर्त्योमृतोभवतीतिश्रुतःप्रपंचनिवृत्तौकालादेर्हेतुत्वादुक्तस्यासिद्धिरितिदोषसत्येवदोषांतर
 माह ॥ नियमाधीतेति ॥ गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणानध्यायपरिपालनादिभिर्मुडकाध्ययनादाशिरोव्रतादिभिश्चनियमैरधीते
 त्यर्थः ॥ नियमाधीति ॥ श्रवणादिनियमस्यप्रयोजनत्वेनकल्यमानंयदृष्टमदृष्टातत्सहितमित्यर्थः । आदिशब्दनप्रबलप्रा
 रब्धकर्मनिवृत्तिः । वेदांतव्यावर्त्यमाह ॥ भाषेति ॥ भाषाप्रबंधोभाषारचितग्रंथः । अधीतव्यावर्त्यमाह ॥ अनधीतेति ॥
 पुस्तकादिपठितवेदांतजन्येत्यर्थः । नियमव्यावर्त्यमाह ॥ अधीतेति ॥ तेन ब्रह्मज्ञानेन । ननुज्ञानस्यस्वप्रागभावनिवर्तन

२९०।७३

॥ २१६ ॥

तरंगिणी

ज्ञाननि

१।४०

इवाज्ञाननिवर्तनेपिनान्यापेक्षा । तदुक्तं वार्तिके । प्रत्यग्याथात्म्यधीरेवप्रत्यगज्ञानहानिकृत् । साचस्वोत्तितो नान्यङ्कृतं तच्च

२९०।१३

स्तावपेक्षतइतीत्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञाननिवृत्तेर्दुरितनिवृत्त्यसाध्यत्वइत्यर्थः ॥ वैयर्थ्यमिति ॥ ननुश्रवणादिनि
यमादेर्ज्ञानादिनिवर्त्यजिज्ञासाप्रतिबंधककल्मषातिरिक्तब्रह्मनिर्णयप्रतिबंधककल्मषनिवृत्तिद्वारेणब्रह्मज्ञानएवोपयोगोतो नैवय
र्थमिति चेन्न । अवघातजन्यवैतुष्यान्यापूर्वस्येश्रवणादिजन्यब्रह्मज्ञानान्याज्ञाननिवृत्तेरेव नियमादृष्टसाध्यत्वौचित्यात् । न
नुममरीत्यारूप्यनिवर्तकेशुक्तिज्ञानेऽज्ञानसमानविषयकप्रमाणत्वेनतन्निवर्तकत्वात्तेनवरूपेणब्रह्मज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वकल्प

२९०।१३

नात्तन्निवर्त्यस्यप्रपंचस्यस्वनिवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वसिध्यतीत्याशंक्याह ॥ किंचेति ॥ लोकेऽकृतेनब्रह्म
ज्ञानत्वेनब्रह्मज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वमस्तुश्रुतिबलादित्यर्थः । ननुयागेश्रुतस्वर्गसाधनत्वोपपत्तयेऽपूर्वमिवबंधेश्रुतज्ञाननिवर्त्य
त्वोपपत्तयेमिथ्यात्वंकल्प्यतइत्यतआह ॥ सत्यस्येति ॥ यागवत्प्रकृतेनपुन्यभावात्सत्यस्यापिदुरितादेर्ज्ञानाग्निवृत्तिदर्शना
दित्यर्थः । एतेननिरुक्तावच्छेदकानादरं सूचयति । ननुलोकदृष्टत्यागएवविपक्षेबाधकइत्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ शुक्तिब्र
ह्मणोर्ज्ञानवैलक्षण्यस्यसर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । वैधर्म्योपपादनमिदं । ननुवैधर्म्येणप्रत्यवस्थानं । अतएवदंवैधर्म्यसमजातिरि
तिपरास्तं । भाषाप्रबंधादिजन्येनासंभावनादिप्रतिबद्धेनवेदांतजन्येनापिब्रह्मज्ञानेनउत्तरीत्याऽज्ञानानिवृत्त्याउक्तावच्छेदक
सव्यभिचारेणवेदांतविचारादिजन्यस्यविजातीयस्यज्ञानस्यप्रपंचनिवर्तकत्वमित्याह ॥ अपिचेति ॥ नियमादिति ॥ अज्ञा

२९०।१६

२९०।१६

नसमानविषयकप्रमाणनिवर्त्यत्वेनस्वनिवर्तकप्रमासमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वसिद्धिरस्त्वितिशेषः ॥ सत्यतैवेति ॥ रूप्य
साधारणरूपेणज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादितिभावः । एतेनशुक्तिब्रह्मणोज्ञानयोःसर्वमुक्तासाध्यत्वतत्साध्यत्ववर्णनवधर्म्यसमजा
तिरितिपरास्तं । अवच्छेदकभेदोक्त्याप्रपंचेमिथ्यात्वापादकाभावस्योक्तत्वात् । वयंतुब्रूमः । अज्ञानसमानविषयकप्रमानिवर्त्य
त्वेपिरूथादेस्तांनिवर्तकप्रमाया अज्ञानसमानविषयत्वमायाति । नतुरूथादेरज्ञानोपादानकत्वं । अज्ञानेव्यभिचारात् । अं
धकारोपादानाज्ञानानिवर्तकस्यापिप्रकाशस्यतन्निवर्तकत्वदुपपत्तेश्चाविरोधस्यफलकत्वत्वादिति । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यमि
थ्यात्वविनानुपपत्तिरूपव्याप्त्यभाववक्तुंसंस्कारानिवर्त्यत्वमुपाधिमाह ॥ अपिचेति ॥ उपाधेःसाध्येनान्वयव्याप्तिदर्शयितुं
ल्पितइत्यादि । अप्रयोजकत्वनिरासार्थव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनायसंस्कारेत्यादि । उपाधेःस्वव्यतिरेकेणसत्यातिपक्षोत्थापनसा
मर्थ्यवक्तुंश्रवणादीत्यादि । ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यमिथ्यात्वव्यभिचारमप्याह ॥ किंचेति ॥ अज्ञानमपीति ॥ तथाचाज्ञानएव
व्यभिचारइतिभावः । निवृत्तिनिवर्त्ययोःसमानसत्ताकत्वनियमोऽसिद्धः । शुक्तिरूथतन्निवृत्त्योर्भिन्नसत्ताकत्वेनतत्रव्यभिचा
रादित्याशंक्यपरिहरति ॥ प्रातिभासिकस्येति ॥ प्रकारंतरेणाज्ञानेव्यभिचारमुपपादयति ॥ अज्ञानेति ॥ दोषेति ॥
तथाचाविद्यारूपदोषस्यापिस्वाधिष्ठानेनब्रह्मणासमसत्ताकत्वमित्यर्थः । नग्नज्ञानेपिज्ञाननिवर्त्यत्वेनमिथ्यात्वमनुमीयतेऽतो
नतत्रव्यभिचारइत्यतआह ॥ किंचेति ॥ श्रुतिबलादिति ॥ तथाचाप्रयोजकत्वाज्ञानेमिथ्यात्वानुमानमितिभावः ॥ स

^{२९०।२३}त्यस्यापीति ॥ अज्ञानस्येतिशेषः । ज्ञानत्वाज्ञाननिवर्तकत्वयोःसामानाधिकरण्याभावाच्चोक्तव्याप्तिसंभवइत्याह ॥ किंचेति ॥
^{२९०।२६}मुक्ताविति ॥ वृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यस्यमुक्तावभावादित्यर्थः ॥ मुक्तावानंदाज्ञानंचस्यादित्यपिबोध्यं ॥ ^{२९०।२६}साक्षीति ॥ उक्त
रूपस्याज्ञाननिवर्तकस्यसुखादावभावादित्यर्थः । सुखादौज्ञह्यभावश्चस्यादित्यपिबोध्यं ॥ एतेनेति ॥ चैतन्यमात्रस्याज्ञान
रूपबंधानिवर्तकत्वेन । चैतन्यमात्रस्याज्ञाननिवर्तकत्वेदोषमाह ॥ मोक्षइति ॥ मुक्त्यानंदेसुखादौचचैतन्यमात्रप्रकाश्यत
न्मात्रस्यज्ञासित्वेनज्ञेत्वाज्ञाननिवर्तकतयामुक्तानंदस्येदानींप्रकाशापातादित्यर्थः ॥ ^{२९१।३}नजानामीति ॥ अज्ञानस्यज्ञानकरणेन
विरोधोपिनास्त्यतो न ज्ञानकरणमज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः ॥ तदधिगमइति ॥ तस्यब्रह्मणोधिगमज्ञानेनसतिज्ञानोत्तरंकृतस्यपा
पस्यअश्लेषोसंबंधः ज्ञानात्पूर्वमुत्पन्नस्यपापस्यविनाशः तद्यथापुष्करपलाशइत्यादौतद्यथेपीकातूलमित्यादौश्रुतौ तथाव्यपदे
शादित्यर्थः । सत्यभूतस्यज्ञानान्निवृत्तौदृष्टांतसिद्धिरित्याह ॥ चित्रेति ॥ ननुचित्राख्यरूपस्यैकत्वात्तत्रनीलरूपाद्यभावात्क
थंचित्रावयविनोनीलवैशिष्ट्यमुच्यते । अत्रकेचित् । चित्रावयव्यारंभकनीलविशिष्टज्ञानमित्यर्थः । नचैवंचित्रावयविनीतिपद
वैयर्थ्यं । नीलज्ञानस्यस्वविषयनिवर्तकत्वेचित्रावयविनएवानुपपत्तिरितिप्रदर्शनार्थत्वादित्याहुः । तत्र । नीलावयविनिपीति
मादेरभावेनतद्गतपीतिमादेरित्यस्यासंगत्यापत्तेः । अन्येतु । चित्रावयव्यारंभकपीतावयवेनीलोयमासीदितिज्ञानंनीलज्ञान
मिहविवक्षितं । नचैतज्ज्ञानंवर्तमानंपीतंनिवर्तयति । नचवर्तमानविषयज्ञानमेवस्वविषयविरोधिनिवर्तकमितिवाच्यं । पार

मार्थिकप्रपंचवादिनः तत्काले तदसंभवेन निष्प्रपंचब्रह्मज्ञानस्य प्रपंचनिवृत्तेः पूर्ववर्तमानप्रपंचाभावाविषयत्वासंभवेन ततः प्रपंचनिवृत्त्यसंभवादित्याहुः । तदपि न । चित्रावयविनीत्यस्यास्वारस्यापत्तेः । अपरे तु । नानारूपसमाहारएव चित्रं । तथैव प्रतीतेः । कारणे चित्राभावेन कार्यतदयोगाच्च । शुक्लादिरूपस्य समानजातीयरूपारम्भकत्वनियमात् । नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तित्वंचानुभवबलात्स्वीकर्तव्यं । अभावांतरे गुणांतरे चादृष्ट्यापितस्य संयोगतद्भावे च दर्शनवलेनाभ्युपगमात् । एकस्यैव संयोगालंताभावस्य व्याप्याव्यावृत्तित्वाभ्युपगमे किमपराङ्मूरूपेणेत्याहुः । तदपि न । नानारूपसमाहारस्य चित्रत्वे नीलधवलारुणेषु कर्बुरार्थकचित्रप्रत्ययापत्तेः । नीलपीतादिषु मिथस्संस्पृष्टेषु अनारब्धद्रव्येष्वपि कर्बुरप्रत्ययस्तु द्रव्यांतरोत्पादावभिमानात् । तस्मात् नीलादिवत् चित्रमापिरूपांतरमेव । नन्वेकरूपवदवयवसहितस्यावयविन उपलभेऽपि चित्रप्रत्ययः स्यादिति चेत् अस्यैव तत्र चित्ररूपप्रत्ययः । चित्रत्वजातेस्तु न । अवयववृत्तिविजातीयसमाहाराभिव्यंथत्वात्तस्याः । अतएव त्र्यणुके चित्रैकदापि न प्रत्ययः । तथाप्यचित्रैपाश्वर्ध्वचित्रप्रत्ययोमाभूत् । धवलप्रत्ययस्तु कुत इति चेत् अवयवरूपसंचारेणावयव

२४१।२४

विनोपितथाप्रत्ययात् । तस्माच्चित्रावयविनिनीलविशिष्टज्ञानमित्येतदनुपपन्नमेव । तदेतत् बाह्याधिकारे स्पष्टं ॥ तर्हीति ॥ घटादिज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तेः प्रपंचज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दृष्टांताभावात् ब्रह्मज्ञानस्य संबन्धनिवर्तकत्वेन बंधस्याज्ञानमयत्वं न सिद्ध्यति । त्वयापीति ॥ उक्तंच विवरणे । कथं पुनर्लोकसहज्ञानेनाध्यासस्य तत्त्वज्ञानानिवृत्तेरप्रतिपत्तौ ब्रह्मज्ञानात्सहज्ञानेनाध्यासस्यानिवृत्तिर्दृष्टद्वारेण कल्पनइति न वदोषः । तत्वावभासविरोधिनोऽग्रहणमिथ्याज्ञानोदेस्तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिहा

पितृत्वावभासविरोधितयैवभावरूपाज्ञानादेः कल्प्यमानत्वात्तस्य ब्रह्मज्ञानाद्विवृत्तेरुपपत्तेरिति ॥ सममेतदिति ॥ प्रकाशेना
धकारस्यैव सत्यस्य ब्रह्मज्ञानाद्विवृत्तिर्विरोधादित्येवांगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ ॥ ज्ञाननिवत्यत्वान्यथानुपपत्ति
भंगः ॥ ४० ॥ ४७ ॥ ननु बृहदारण्यके तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणावैसत्यं तेषामेष सत्यमिति । अन्यत्रापि बृहदारण्यके
अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणावैसत्यं तेषामेष सत्यमिति ब्रह्मणिसत्यस्य सत्यमिति नामनिर्वचनेनान्यस्य ब्रह्मसत्तातोपकृष्टा

२९२।१७०

२९२।१७३

सत्ताप्रतीयत इत्यत आह ॥ नापीति ॥ एष सत्यमिति ॥ एष आत्मा । सत्यं सत्यः ॥ लक्षणोक्तीति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति प
रमिति सूत्ररूपेण वाक्ये उद्दिष्टस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यनेन लक्षणान्युच्यते । तत्र ब्रह्मणो न्यस्य सत्यत्वे तत्रैव तल्लक्षणातिव्या
प्तिः स्यादित्यर्थः । नात्र सत्यशब्देनावाक्यत्वरूपसत्यत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं । किंतु सर्वनिधं तृत्वं । तच्च प्रपंचसत्यत्वेऽपि न तत्रा
तिव्याप्तिमित्याशयेन दहरप्रकरणे लुप्तं गोपनिषदिविद्यमानं सत्यशब्दनिर्वचनवाक्यं पठति ॥ तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम स
त्यमिति तानि ह वा एतानीत्यादि ॥ ह शब्दद्वयं च उभयत्र प्रसिद्धिद्वयोतनाय । उक्तं च सत्यशब्दस्यावयवत्रयवत्त्वं बृहदारण्यके ।
ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतदक्षरं सत्यमिति सत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमिति । अत्र क्वचित् बृहदारण्यक इति पठित्वा तस्य ह वा एत
स्येति वाक्यलिखनं तत्तुल्येखकप्रमादात् ॥ सत्ता सत्ते ॥ मुक्तमुक्तौ गोविंदाधीनौ । रथकारादिशब्दे रूढ्यर्थयोग्यागवदिहा

२९२।१७६

२९२।१७९

पितृत्वास्यादित्यत आह ॥ श्रौतेति ॥ सत्यपदान्वाख्यानलब्ध इत्यर्थः ॥ यदा जिमायन्निति ॥ यदा जिमायन्निति छंदोगानां

करंभःपुरोडाशःपरीवापःपयस्येतिसवनीयहविःपंचकलाक्षणीकोर्थः । अश्ववालःप्रस्तरइत्यादौकाशानामश्ववालशब्दवाच्यत्वं
 तेषांप्रस्तरकार्येविधानमितिवाक्यभेदोपिवेदांगीकृतत्वान्नदोषइत्यर्थः । उक्तंचान्नैववार्तिके । अथापिगौणशब्दत्वंतथापिबलव
 त्तरं स्वतंत्रस्याहिवेदस्यगौणत्वंब्रविचार्यतइति । तस्माच्छास्त्रभूतैवैकाप्रतिपत्तिर्बलीयसी । नसमामुक्तकाचारैर्विप्रकृष्टैःसंसंकरै
 रितिच ॥ ^{२९३।२३}भारतइति ॥ सनत्सुजातयदिदंशृणोमिमृत्युर्हिनास्तीतितवोपदेशं । देवासुराअचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवेतत्कतरक्षु
 सत्यं । हेसनत्सुजात मृत्युर्नास्तीतितवोपदेशंशृणोमि देवासुराःपुनःअमृत्यवेमृत्योरभावायब्रह्मचर्यमाचरन्निमित्तमृत्योःसत्त्वमव
 गम्यते । नह्यविद्यमानस्यमिथ्याभूतस्यवानिवृत्तयेब्रह्मचरणसंभवति । तथाचमृत्युरस्तिनास्तीत्येतयोःपक्षयोःकतरतत्सत्यमि
 तिधृतराष्ट्रेणसनत्सुजातंप्रतिपृष्टे उभेसत्येइत्यादिधृतराष्ट्रंप्रतिसनत्सुजातवाक्यं । हेक्षत्रियाद्यमृत्युस्तदभावश्चेत्युभेअपिसत्ये
 एवप्रवृत्तेतयोर्मध्येमृत्युःसंसारमोहः । मोहश्चेत्तर्हिमिथ्यास्यान्नेत्याह । प्रमादवैमृत्युंप्रमादोस्वाभाविकः । क्वचिन्मोहान्मृत्युरिति
 पाठः ससनत्सुजातभाष्यविरुद्धः । इतिसनत्सुजातवाक्यस्यार्थः ॥ ४७ ॥ सत्यस्यसत्यइत्यादिश्रुत्यर्थापत्तिर्भंगः ॥
 ॥ ४९ ॥ ^{२९३।२४}अत्रकश्चित्तुकिरूप्यस्वमादिवत्तदृष्टिसृष्टित्वान्यथानुपपत्त्याजगतोमिथ्यात्वमितिवक्तुंजगतोदृष्टिसृष्टिरित्याह ।
 तन्निराकरोति ॥ यच्चेति ॥ ^{२९३।२५}दृष्टिसृष्ट्यंगीकारेक्षणिकत्वमर्थतोर्गीकृतंस्यादित्याह ॥ बौद्धेति ॥ ^{२९३।२६}षडस्माकमिति ॥ जीवोब्रह्म
 विशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्यातच्चित्तोर्योगःषडस्माकमनादयइति । नन्वनाद्यातिरेकेसृष्टिविषयएवदृष्टिसृष्टिस्वी
 कारान्नविरोधइतिचेन्मैवं । विभागादीनांदृष्टिसृष्ट्यामिथ्यात्वासिद्ध्यादृष्टिसृष्ट्याविश्वमिथ्यात्वसिद्धिरितिस्वोक्तिविरोधात् ॥

पाठः । अन्यादृशस्त्वयुक्तः एतच्चप्राक्प्रपञ्चितं ॥ शस्त्रस्थावत्तन्निमित्तत्वादिति जैमिनि सूत्रस्य सदिग्धा
र्थकशस्त्रेशास्त्रांतरस्थाप्रसिद्धिर्ब्रह्मा । शस्त्रार्थनिर्णयस्य शास्त्राधीनत्वादित्यर्थः । यथायवमयश्चरुभवेतीत्यत्रयवशब्देन प्रियं
ग्वादिकं वा दीर्घशूकोवेति संशये पृथक्जनप्रसिद्ध्या प्रियं वा दीति प्राप्तेयदान्याओषधयो म्लायंतेऽथ ते मोदमानास्तिष्ठतीति अन्यौ
षधि म्लानिकाले पिमोदमानानां दीर्घशूकानामेव यवशब्देन ग्रहणं तद्वदित्यर्थः । नन्वेवं घटादौ सत्यशब्देन स्यात् । श्रौतयोगस्या

२९२।१८

भावादित्यत आह ॥ वेद इति ॥ यथा श्रयेनेन यजेतेति विहितयोगे सामानाधिकरण्याच्छ्रयेन नाम कत्वेन प्रसिद्धेऽनेकशक्ति कल्प
नाभ्याच्छ्रयेन शब्दस्य तद्वच्चकभावानभ्युपगमेपि यथा वैश्वेनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यर्थवादावगत
निपत्यादाय कत्वसाहच्र्येन पक्षिजात्योपमितगौणत्वद्वारेणावाप्तप्रसिद्धिः श्रयेन शब्दः पुनरितरेषु यागेषु धर्मातिदेशाय समानमितर
च्छ्रयेनेनेति प्रयुज्यमानो गौणोऽपि कृत्वा घागविषयत्वेनैवावसीयते । लोके तु श्रयेन त्वजात्यां रूढ्यापक्षिपरः तथालक्षणाद्युक्तौ रू
ढियोगाभ्यां सत्यादिशब्दा ब्रह्माभिदधति लोके रूढिमात्रेण तद्व्यवहार इति न दोषः । प्रत्युतावाध्यस्वरूपभिन्ने घटादौ त्वन्मत एव
सत्यशब्देन स्यादिति भावः । ननु धर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं केन चिद्गुणयोगेन श्रयेन शब्दस्य यागविशेषज्ञातत्वांगीकरणमर्थ
वत् इहतु सत्यशब्दस्य रूढित्यागेन योगांगीकारेन विशेषहेतुरस्तीत्याशंकां स्मृतिपादीयवार्तिकसंमत्यापरिहरति ॥ उक्तं चेति ॥

२९२।१८

गौणं योगादिना लब्धं । यथा श्रयेन शब्दस्य यागादिः ॥ लाक्षणि कमिति ॥ पुरोडाशानलं कुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दस्य धानाः

पितृत्वावभासविरोधितयैवभावरूपाज्ञानादेः कल्प्यमानत्वात्तस्य ब्रह्मज्ञानाद्विवृत्तेरुपपत्तेरिति ॥ सममेतदिति ॥ प्रकाशेनां धकारस्यैव सत्यस्य ब्रह्मज्ञानाद्विवृत्तिर्विरोधादित्येवांगीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्ति भंगः ॥ ४० ॥ ४ ॥ ननु बृहदारण्यके तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणवैसत्यं तेषामेष सत्यमिति । अन्यत्रापि बृहदारण्यके अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणवैसत्यं तेषामेष सत्यमिति ब्रह्मणिसत्यस्य सत्यमिति नामनिवचनेनान्यस्य ब्रह्मसत्तातोपकृष्टा

२९२।१०

२९२।१३

सत्ताप्रतीयत इत्यत आह ॥ नापीति ॥ एष सत्यमिति ॥ एष आत्मा । सत्यं सत्यः ॥ लक्षणोक्तीति ॥ ब्रह्मविदाम्नोति परमिति सूत्ररूपेण वाक्ये उद्दिष्टस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यनेन लक्षणान्युच्यते । तत्र ब्रह्मणो न्यस्य सत्यत्वे तत्रैव तल्लक्षणातिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नात्र सत्यशब्देनावाध्यत्वरूपसत्यत्वं ब्रह्मलक्षणत्वेनाभिमतं । किंतु सर्वनिर्णयतृत्वं । तच्च प्रपञ्चसत्यत्वेऽपि न तत्रातिव्याप्तामित्याशयेन दहरप्रकरणे छंदोगोपनिषद्विविधमानं सत्यशब्दं निवचनवाक्यं पठति ॥ तस्यैव एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानीत्यादि ॥ ह शब्द इयं च उभयत्र प्रसिद्धिद्वयोतनाय । उक्तं च सत्यशब्दस्यावयवत्रयवत्त्वं बृहदारण्यके । ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमिति । अत्र क्वचित् बृहदारण्यक इति पठित्वा तस्य ह वा एतस्येति वाक्यलिखनं तत्तुल्येकप्रमादात् ॥ सत्ता सत्ते ॥ मुक्तमुक्तौ गोविदाधीनौ । रथकारादिशब्दे रूढ्यर्थयोगत्यागवदिहा

२९२।१६

२९२।१७

पितृत्वात्त्यादित्यत आह ॥ औतेति ॥ सत्यपदान्वाख्यानलब्ध इत्यर्थः ॥ यदा जिमायन्निति छंदोगानां

मार्थिकप्रपञ्चवादिनः तत्कालेतदसंभवेन निष्प्रपञ्चब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चनिवृत्तौ प्रवृत्तमानप्रपञ्चाभावाविषयत्वासंभवेन तत्प्रपञ्चनिवृत्त्यसंभवादित्याहुः । तदपि न । चित्रावयविनीत्यस्यास्वास्यापत्तेः । अपरे तु । नानारूपसमाहारएवचित्रं । तथैव प्रतीतेः । कारणे चित्राभावेन कार्यतदयोगाच्च । शुक्लादिरूपस्य समानजातीयरूपारम्भकत्वनियमात् । नानारूपवदवयवारब्धद्रव्यरूपस्याव्याप्यवृत्तिवंचानुभवबलात्स्वीकर्तव्यं । अभावांतरे गुणांतरे चादृष्ट्यापितस्य संयोगे तदभावे च दर्शनवलेनाभ्युपगमात् । एकस्यैव संयोगालंताभावस्य व्याप्याप्यवृत्तित्वाभ्युपगमे किमपराङ्मुरूपेत्याहुः । तदपि न । नानारूपसमाहारस्य चित्रत्वे नीलधवलारुणेषु कर्बुरार्थकचित्रप्रत्ययापत्तेः । नीलपीतादिषु मिथस्संमुखेषु अनारब्धद्रव्येष्वपि कर्बुरप्रत्ययस्तु द्रव्यांतरोत्थादावभिमानात् । तस्मात् नीलादिवत् चित्रमपिरूपांतरमेव । नन्वेकरूपवदवयवसहितस्यावयविन उपलंभेऽपि चित्रप्रत्ययः स्यादिति चेत् असत्यवतत्र चित्ररूपप्रत्ययः । चित्रत्वजातेस्तु न । अवयववृत्तिविजातीयसमाहाराभिव्यंथत्वात्तस्याः । अतएव त्र्यणुकोचित्रैकदापि न प्रत्ययः । तथाप्यचित्रे पाश्चैच्चित्रप्रत्ययो माभूत् । धवलप्रत्ययस्तु कुत इति चेत् अवयवरूपसंचारेणावयव

२१३।२४

विनोपितथाप्रत्ययात् । तस्माच्चित्रावयविनीलविशिष्टज्ञानमित्येतदनुपपन्नमेव । तदेतत् बाध्नाधिकारे स्पष्टं ॥ तद्वतीति ॥ घटादिज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वेदृष्टांताभावात् ब्रह्मज्ञानस्य बंधनवर्तकत्वेन बंधस्याज्ञानमयत्वनसिद्ध्यदित्यर्थः ॥ त्वयापीति ॥ उक्तंचविवरणे । कथं पुनर्लोकेशहाज्ञानेनाध्यासस्य तत्त्वज्ञाननिवृत्तेरप्रतिपत्तौ ब्रह्मज्ञानात्सहाज्ञानेनाध्यासस्य निवृत्तिरदृष्टद्वारेण कल्पन इति नैव दोषः । तत्त्वावभासविरोधिनोऽग्रहणमिथ्याज्ञानादेस्तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिदर्शनादिहा

करंभःपुरोडाशःपरीवापःपयस्येति सवनीयहविःपंचकलाक्षणिर्कोर्यः । अश्ववालःप्रस्तरइत्यादौकाशानामश्ववालशब्दवाच्यत्वं
 तेषांप्रस्तरकार्येविधानमिति वाक्यभेदोपिवेदांगीकृतत्वाद्भाषइत्यर्थः । उक्तंचान्नैववार्तिके । अथापिगौणशब्दत्वंतथापिबलव
 त्तरं स्वतंत्रस्याहिवेदस्यगौणत्वब्रविचार्यतइति । तस्माच्छास्त्रभूतैवैकाप्रतिपत्तिर्बलीयसी । नसमामुक्तकारैर्विप्रकृष्टैःसंसंकरै
 रितिच ॥ ^{२९१।२३}भारतइति ॥ सनत्सुजातयदिदंशृणोमिमृत्युर्हिनास्तीतितवोपदेशं । देवासुराअचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवेतत्कतरक्षु
 सत्यं । हेसनत्सुजात मृत्युर्नास्तीतितवोपदेशंशृणोमि देवासुराःपुनःअमृत्यवेमृत्योरभावायब्रह्मचर्यमाचरन्निमित्तमृत्योःसत्त्वमव
 गम्यते । नह्यविद्यमानस्यामिथ्याभूतस्यवानिवृत्तयेब्रह्मचरणसंभवति । तथाचमृत्युरस्तिनास्तीत्येतयोःपक्षयोःकतरतत्सत्यमि
 तिधृतराष्ट्रेणसनत्सुजातंप्रतिपृष्टे उभेसत्येइत्यादिधृतराष्ट्रंप्रतिसनत्सुजातवाक्यं । हेक्षत्रियाद्यमृत्युस्तदभावश्चेत्युभेअपिसत्ये
 एवप्रवृत्तेतयोर्मध्यमृत्युःसंसारमोहः । मोहश्चेत्तर्हिमिथ्यास्यान्नेत्याह । प्रमाद्वैवमृत्युंप्रमादोस्वाभाविकः । क्वचिन्मोहान्मृत्युरिति
 पाठः ससनत्सुजातभाष्यविरुद्धः । इतिसनत्सुजातवाक्यस्यार्थः ॥ ४ ॥ ४ ॥ सत्यस्यसत्यइत्यादिश्रुत्यर्थोपत्तिभंगः ॥
 ॥ ४१ ॥ ४ ॥ अत्रकश्चित्शुफिरुष्यस्वप्नादिवत्तदृष्टिसृष्टिवान्यथानुपपत्त्याजगतोमिथ्यात्वमितिवक्तुंजगतोदृष्टिसृष्टिरित्याह ।
 तन्निराकरोति ॥ यच्चेति ॥ दृष्टिसृष्ट्यंगीकारेक्षणिकत्वमर्थतोर्गीकृतंस्यादित्याह ॥ ^{२९२।२५}बौद्धेति ॥ ^{२९३।९}षडस्माकमिति ॥ जीवोब्रह्म
 विशुद्धाचिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्यातच्चित्तोर्योगःषडस्माकमनादयइति । नन्वनाद्यातिरेकेसृष्टिविषयएवदृष्टिसृष्टिस्वी
 कारान्नविरोधइतिचेन्मैवं । विभागादीनांदृष्टिसृष्ट्यामिथ्यात्वासिद्धादृष्टिसृष्ट्याविश्वमिथ्यात्वसिद्धिरितिस्वोक्तिविरोधात् ॥

पाठः । अन्यादृशस्त्वयुक्तः एतच्चप्राकृप्यंचितं ॥ ^{२१२।१७}शास्त्रस्थावत्तन्निमित्तत्वादिति जैमिनि सूत्रस्य सदिग्धा
र्थकशास्त्रेशास्त्रांतरस्थाप्रसिद्धिग्राह्या । शास्त्रार्थनिर्णयस्य शास्त्राधीनत्वादित्यर्थः । यथायवमयश्चरुभवेतीत्यत्रयवशब्देन प्रियं
ग्वादिकं वा दीर्घशूकोवेति संशये पृथक्जनप्रसिद्ध्या प्रियं वा दीति प्राप्तेयदान्याओषधयो म्लायंतेऽथ ते मोदमाना स्तिष्ठतीति अन्यौ
षधि म्लानिकालोपि मोदमानानां दीर्घशूकानामेव यवशब्देन ग्रहणं तद्वदित्यर्थः । नन्वेवं घटादौ सत्यशब्देन स्यात् । श्रौतयोगस्या

^{२१२।१८}भावादित्यत आह ॥ वेद इति ॥ यथा श्येनेन यजेतेति विहितयागे सामानाधिकरण्याच्छ्येन नाम कत्वेन प्रसिद्धेऽनेकशक्ति कल्प
नाभयाच्छ्येनशब्दस्य तद्वाचकभावानभ्युपगमेपि यथा वैश्येनो निपत्यादत्त एवमयं द्विषंतं भ्रातृव्यं निपत्यादत्त इत्यर्थवादावगत
निपत्यादाय कत्वसादृश्येन पक्षिजात्योपमितगौणत्वद्वारेणावाप्तप्रसिद्धिः श्येनशब्दः पुनरितरेषु यागेषु धर्मातिदेशाय समानमितर
च्छ्येनेनेति प्रयुज्यमानो गौणोपि क्लृप्तत्वाद्वागविषयत्वेनैवावसीयते । लोके तु श्येनत्वजात्यां रूढ्यापक्षिपरः तथालक्षणाद्युक्तारू
ढियोगाभ्यां सत्यादिशब्दाब्रह्माभिदधति लोके रूढिमात्रेण तद्व्यवहार इति न दोषः । प्रत्युतावाध्यस्वरूपभिन्ने घटादौ त्वन्मत एव
सत्यशब्देन स्यादिति भावः । ननु धर्मातिदेशादिव्यवहारसिद्ध्यर्थं केन चिदुणयोगेन श्येनशब्दस्य यागविशेषनामत्वांगीकरणमर्थे
वत् इहतु सत्यशब्दस्य रूढित्वागेन योगांगीकारेन विशेषहेतुरस्तीत्याशंकां स्मृतिपादीयवार्तिकं समत्यापरिहरति ॥ उक्तंचेति ॥

^{२१२।१८}गौणं योगादिना लब्धं । यथा श्येनशब्दस्य यागादिः ॥ लाक्षणि कमिति ॥ पुरोडाशानलं कुर्वित्यादौ पुरोडाशशब्दस्य धानाः

सत्ताकत्वमित्यपास्तं ॥ सुषुप्तीति ॥ नचजीवादिविभागस्यानादितयानदृष्टिसृष्टिरितिवाच्यं । तस्यमिथ्यात्वसिद्धेरित्युक्त
 त्वात् ॥ सुसंप्रतीति ॥ नचकारणात्मनासंस्कारोस्तीतिवाच्यं । कारणस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनसुप्तौतस्याप्यभावात् ॥ मोक्षस्या
 पीति ॥ अविद्यानिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ॥ दृगिति ॥ मोक्षस्यदृग्प्रपत्वेऽसाध्यत्वंस्यात् ॥ सदेति ॥ अर्थज्ञानस्यसदात्वेनार्थ
 स्यापिसदातनत्वापत्त्यासदाप्रतीत्यापत्तिरित्यर्थः । नचवृत्त्युपहितचैतन्यमेवघटादेर्दृष्टिः वृत्तौतुवृत्तिरेवस्वस्वरूपाचैतन्योपा
 धिरितिवाच्यं । वृत्तिज्ञानंविनावृत्तिस्वरूपासिद्ध्यावृत्तिविशिष्टचैतन्याभावेनवृत्तिस्वरूपसिद्ध्यर्थवृत्त्यंतरविशिष्टचैतन्यस्यवृत्ति
 ज्ञानत्वंवाच्यं । एवमन्यस्यान्यस्येत्यनवस्था ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ नचस्वाप्नवद्देहद्रियनैरेपेक्ष्येणवायंभ्रमइतिवाच्यं । अन्व
 यव्यतिरेकाभ्यांभ्रममात्रेदेहादेर्हेतुत्वेनस्वाप्नभ्रमेपितच्छेत्तुत्वात् । दोषाज्ञानादेरवश्यंभ्रमहेतुत्वाच्च ॥ अन्यथामोक्षेपिभ्रमः
 स्यात् ॥ घटादेरिति ॥ यदाघटादौदृष्टिसृष्टिरितिज्ञानंनास्तितदाघटादीनांदृष्टिसृष्टेरभावात् ॥ ध्रुवाद्यौरिति ॥ यत्त्वन्नआ
 कल्पसंतानाविच्छेदपरत्वंध्रुवपदस्य । अन्यथाध्रुवोराजेल्यादावगतिरितिकेनचिदुक्तं तद्वेदांतार्थज्ञानगंधैवध्रुयनिबंधनं । अ
 नेनसूत्रेनसंग्रामाद्योद्यतोरजापुरोधसानुसन्नाहनीयः । उक्तंचसूत्रे संग्रामेसमुपोढेरानंसन्नाहयेदात्वाहार्षमंतरधीतिपश्चाद्र
 थस्यावस्थायजीमूतस्येवभवतिप्रतीकमितिक्वचंप्रयच्छेदित्यादि । समुपोढे समुपस्थिते । पश्चाद्रथस्यावस्थाय पुरोहितोजप
 तीतिशेषः । चैत्ययज्ञइतिखंडयत्रवेत्थवनस्यतइत्येतयंचेतिऋग्ग्रहणेनऋचंपादग्रहणंइतिपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनात् आ

स्वर्गाद्यर्थमिति ॥ स्वप्नादिसाम्यज्ञानेनसतिज्योतिष्टोमादौप्रवृत्तिर्नस्यात् । ननुस्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तिरिति शङ्कानिराकरोति ॥ यदीति ॥ स्वप्नवेदांतवाक्यतन्मीमांसासाध्येनजागरेतत्रप्रवृत्तिर्नस्यात् । नचविषयाबाधतद्वाधाभ्यां स्वप्नाद्विशेषः । स्वप्नादविशेषेविषयाबाधादेरयोगात् ॥ शुक्तीदमंशस्येति ॥ यस्तुप्रतिकर्मव्यवस्थामध्यासततदस्थलक्षणचर्मदाधिकारिकमित्याह सस्वाचार्यप्रक्रियायैनस्पृहयतइत्युपेक्षणीयः ॥ सत्यस्येति ॥ शुक्तीदमंशस्यापिरूप्यवन्मिथ्यात्वात्सत्यं वस्तुनास्तीत्यर्थः । ननुदृष्टिसृष्टिपक्षेपिइदमंशावच्छिन्नचैतन्येनमिथ्यारूप्यस्यतेनसहसंभेदावभासोऽस्येवेति । मैवं । इदंवृत्तेः प्रागिदमोऽभावोनतदवच्छिन्नचैतन्यस्याभावात् । तस्यमिथ्यात्वाच्च ॥ इदंरूप्यमितिज्ञानकालइति ॥ शुक्तिवाज्ञानेशुक्ति त्वरूपस्यैवाभावात् । तज्ज्ञानेतुतस्यसत्त्वेपिनाज्ञानावच्छेदकत्वं । तस्यज्ञातत्वात् । ननुशुक्तिवाभावेपितदज्ञानमस्तु । सत्ता कालइवसत्ताविरहकालेऽप्यज्ञानाविरोधात् । मैवं । ज्ञानस्यज्ञातकसत्त्वात् । तज्ज्ञानस्यचतदवच्छेदकविषयकत्वात् तदवच्छेदकस्यदृष्टसृष्टित्वात् सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्यासिद्धेः । सत्ताकालेऽज्ञानमितितुसुतरामसंगतं । ज्ञानस्यैवतत्सत्तारूप

२९३/५

२९३/७

२९३/१०

त्वात् । नचस्थायित्वपक्षेसत्ताकालइतिदृष्टांतः । सत्ताविरहकालेऽज्ञानमित्यस्योक्तविधयाऽसंगतेः ॥ भिन्नोति ॥ भ्रमकाले बाधकालेचदमंशयोर्भेदात् । नचभेदोपिसारूप्याद्वाधादिव्यवस्थेतिवाच्यं । सारूप्यस्यापिदृष्टिसृष्टित्वेनोभयानुगतस्याभावात् ॥ रूप्यादिबाधस्यापीति ॥ अधिकबलस्यैवबाधकत्वात् । एतेनबाधानूनसत्ताकत्वमेवाबाध्यत्वप्रयोजकनत्वधिक

त्यादिकंडिका । कुतएवतदागादितिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरंतस्मादात्मनःसर्वप्राणाइत्यादि । तस्मादियंश्रुतिःसुप्तोत्थजीवात्प्राणा
 दीनांसृष्टिवक्तातिदृष्टसृष्टौप्रमाणमित्यतआह ॥ तस्मादात्मनइति ॥ पाणिपेषादिनाप्रबोधितस्यसुप्तस्यकआधारइतियत्रैष
 एतत्सुप्तोभूदित्यादिनाकार्येनपृष्टस्ययएषौतर्हदयआकाशस्तस्मिच्छेतइत्यादिनाप्रतिवचनंब्रुवताकार्येनैव आकाशशब्दवाच्यः
 परमात्मासुप्तपुरुषाधारत्वेनयुक्तः सएवअस्मादात्मनइत्यत्रइदंशब्देनपरामृश्यतइतिपरमात्मनएवप्राणादिसृष्टिर्ननुसुप्तोत्थ
 तात् । परेषांबृहदारण्यकभाष्येपिसुप्ताधारत्वेनात्रोक्तआकाशःपरमात्मैवेतिप्रतिपादितं । अतएवतत्रैवतनुएवमेवास्मादात्म
 नइतिसंसारिणएवोत्पत्तिर्दशयतीतिचोदयित्वा यएषौतर्हदयआकाशइतिपरस्यप्रकृतत्वादस्मादात्मनइतिपरस्यैवपरामर्शइ
 त्युक्तं । ननुयत्रैषइतिप्रश्नवाक्येयत्रेतिनाधारप्रश्नः । किंतुकालप्रश्नः । अन्यथाक्वैषतदामूदितिपुनर्दशप्रश्नानुपपत्तेः । मैवं ।
 तथापिकेत्याधारप्रश्नस्यैवोत्तरंयएषौतर्हदयआकाशइति । ततएवचसृष्टिः । वस्तुतस्तु यत्रेत्याधारप्रश्नएव । यत्राधारेसुप्तो
 भूत्सकिंप्रकारआधारइतियत्रक्वशब्दयोरैकार्थत्वात् ॥ अन्यथेति ॥ ननुकेनक्रमेणसुप्तोभवतीत्यपेक्षयाहितानामनाड्यइ
 तिसुप्तुह्यव्यवहितकालेनाडीनांसत्त्वंप्रतिपाद्यते । ननुसुप्तिकाले । मैवं । यदासुप्तोभवतियदानकस्यचन वेदहितानामना
 ड्यइत्यत्रयदेतिनिर्देशात्तदत्यवश्यमवगतेः सुप्तिकालएवहितनामकनाड्यादिसत्त्वावगमात् । पुरीततिशेतइतिपुरीतत्थस्य
 सुप्ताधारत्वश्रुतेश्च । तस्माच्छ्रुत्यास्वभाष्येणचविरोधान्नजीवात्प्राणादीनांसृष्टिः । अतिश्रयादिशब्दानामर्थास्तु आनंदस्य पर
 मात्मनः अतिर्घ्ना समीपं कुमारो रुद्रः महाराजो वायुः महाब्रह्मणो ब्रह्मा इत्याचार्योक्ताः । यस्तुभाष्यमंदाधिकारिकमि

त्वाहार्षमन्तरेधीतिपश्चाद्रथस्येत्यत्रपादग्रहणेसत्यापिसूक्तस्यैवग्रहणमिति वृत्तिकारोक्तैरत्रचमूक्तेअविचाचलिः मापच्योष्ठाइत्यादि
नाराज्ञोत्थिरत्वमाशास्यते । तत्रदृष्टांतोष्ठावाद्यौरित्यादिना । यथाद्यौःपृथिवीपर्वताःविश्वजगत्पृथुस्थिरं तथात्वमपिराजास्थि
रोभवेति । माधवीयेयेवमेवव्याख्यातं । तत्रकःप्रसंगःसंतानादिकल्पनायाः । अन्यथातत्सत्यामित्यादेरप्येवमेवार्थःकल्प्यते
तिस्यष्टौऋवादःस्यात् । ननुसहोवाचाजातशत्रुत्रयैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषः एषतदतु कुतएतदागादितितदुहन
मेनेगार्ग्यः सहोवाचाजातशत्रुत्रयैषएतत्सुप्तोभूद्यएषविज्ञानमयस्तदेतेषांप्राणानांविज्ञानेनविज्ञानमादाय यएषोर्तहृदयआका
शस्तस्मिच्छेतेइत्याद्युक्त्वा अथयदासुप्तोभवति यदानकस्यचनवेदहितानामनाड्योद्रासप्ततिःसहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रति
ष्ठेतेताभिःप्रत्यवसृज्यपुरीततिशेतेसयथाकुमारोवामहारजोवामहाब्राह्मणोवातिष्ठीमानंदस्यगत्वाशरीरैवमेवैषएतच्छेते । अ
तिसयेनहतीत्यतिष्ठीं आनंदस्यावस्थां । सयथोर्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुल्लिगाव्युच्चरत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्रा
णाःसर्वलोकाःसर्वदेवाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरति । तस्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावसत्यतेषामेषसत्यमिति । अत्रअब्रह्मवि
दंगार्ग्यप्रतिक्षत्रियोपिसन् ब्रह्मविदकाश्योब्रह्मबोधयितुंगार्गेणसहसृप्तंपुरुषंप्रत्यागम्यतंपाणिनापेव्यबोधयित्वागार्गेणकर्तुमर्ह
प्रश्नं अज्ञानादकृतंस्वयमेवकाश्योगार्ग्यप्रतिकृतवान्सहोवाचेत्याद्यंकडिकया । एतदितिक्रियाविशेषः । एषविज्ञानमयतःकरण
प्रायोगत्रसुप्तोभूत्तदा एषः क्वाभूत्कुतःआगात् । एतत्प्रश्नद्वयप्रतिवक्तुंगार्गेणज्ञातवान् । अतःकाश्यएवतदुत्तरंवक्तिसहो
वाचेत्यादिद्वितीयंकडिकया । अंतर्हृदयेविद्यमानोयःआकाशःतस्मिन्शेतेइतिसुष्ठुप्रकारनिरूपणाय अथयदासुष्ठुभवती

भेदाध्यासेन तत्तदंतःकरणमादाय प्रत्यक्त्वपराक्त्वमित्यादिबुद्धिविषयत्वं सुखानुसंधानानुसंधानादिकंचोपपन्नमिति । मैवं ।
 बंधतत्त्वज्ञानमोक्षावच्छेदकानामंतःकरणादीनां भेदेनानाजीविवादापत्तेः । तदभेदे तु दुःखाद्यनुसंधानप्रत्यक्त्वाद्यनुपपत्तेर्दुष्प
 रिहरणीयत्वात् । वक्ष्यते चैतज्जीविभेदप्रस्तावे ॥ यदेवमेवे^{२९५।१३}गवान्वेदिति ॥ एतेन सामान्यतोमोक्षोपयोगिज्ञानविषयचि
 त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वाकल्पितस्योपदेष्टृत्वमिति निरस्तं । भेदस्यापि तादृशज्ञानविषयत्वं संभावनया विशिष्यज्ञातव्य
 त्वात् । भेदवादिनोपितस्त्वमादिवाक्यवक्तृत्वाच्च ॥ मीमांस्यत्वं वेदिति ॥ न च तर्कणवेदइव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि
 तत्परिहारइति वाच्यं । तथा कल्पना संभवस्योक्तत्वात् ॥ स^{२९५।१४}दुत्तरेति ॥ न च कथायाः कल्पितत्वा निश्चयकालीनत्वेन सम्यग्बंध
 विशेषनिबंधनत्वेन तादृगुत्तरानवकाशइति वाच्यं । अद्वैतिनः कल्पितत्वं निश्चयवत्तदनिश्चयसम्यग्बंधविशेषयोरसंभवात् ॥
 स^{२९६।१४}प्रदायाभावेनेति ॥ ननु संप्रदायाभावोऽप्यपूर्ववदुत्तरि स्त्विति चेन्मूर्खोसि । न ह्यनादौ संसारेऽद्याप्यनुपपन्नजातीयमपूर्वमु
 लब्धतइति कोऽप्यभ्युपैति । किंतूत्पन्नपूर्वजातीयमेवापूर्वमग्रेऽप्युलब्धते । कर्मणां तज्जन्यापूर्वाणां तत्फलानां च नियतत्वात् ॥ तत्त्व
 वि^{२९६।१५}त्त्वेनेति ॥ कल्पनाकालएव तत्त्वस्य ज्ञातत्वादुपदेशानर्थक्यादिनेत्यर्थः ॥ इति पूर्वर्णेति ॥ इच्छामात्रप्रभोः सृष्टिरितिसृष्टौ
 विनिश्चिताइति पूर्ववाक्ये बहुवचनेन ॥ उत्तरेणेति ॥ त्रिषु धामसु चतुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः । स पूज्यः सर्वभावानां वद्वैश्वम
 हा मुनिरित्युत्तरवाक्ये पूजावंदनकर्तृत्वेन निश्चितचित्तानां भावानामिति बहुवचनेन बहुत्वावगमात्तेन विरोधइत्यर्थः । व्यासाद्रि
 सुततर्काबुधैः पक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्या विश्वैकज्ञकल्पितं ॥ ५ ॥ ॥ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वं भंगः ॥ ५ ॥

त्याह सख्यमेवमदाधिकारी । अस्मादात्मनइतिवाक्यपूर्ववाक्येनविरोधमभिधायस्ववाक्येनविरोधमाह ॥ अत्रापि^{२९३।२६}ति ॥
 नाख्यादिकमिति ॥ सुषुप्तानाङ्गादिसृष्टेरभावात् ॥ तंतुविस्फुलिगेति ॥ जीवस्यतत्वादिदृष्टिरेवतत्वादिजन्म । नतुऊर्ण^{२९४।१}
 नाभ्यादितत्तत्वादिजन्मेत्यर्थः । सर्वलोकदृष्टिः सर्वलोकसाक्षात्कारः । तथाचसर्वलोकसाक्षात्काराभावात्सर्वलोकजन्मोक्ति^{२९४।२}
 रयुक्तास्यात् ॥ नचोर्णनाभीति ॥ नहिऊर्णनाभिनाघ्ननावातंतूनाविस्फुलिगानांवादशनमेवतयोर्जन्म । किंतुस्वशरीराद्वि^{२९४।३}
 ष्कासनमेव । तस्मात्कुतएतदागादितिवाक्यजीवस्यसुप्तिकालेऽविद्यमानंज्ञातृत्वादिकुतआगतमितिद्वितीयप्रश्नस्यसर्वकर्तुः
 परमात्मनआगतमित्युत्तरंवरुंसर्वकर्तृत्वंपरमात्मनउच्यते अस्मादात्मनइतिवाक्ये ॥ ४ ॥ ४ ॥ दृष्टिसृष्टिभंगः ॥४॥ ४२ ॥
 तस्मिन्निति ॥ आध्यमप्रतीतिः । ननुमुह्यभिमानीनोमुख्यजीवस्यहिरण्यगर्भस्यासुप्तत्वान्नजगदाध्यं । तस्मिंस्तुलयकालेसु^{२९४।५}
 मेजगदप्रतीतिरिष्टैव । अंतःकरणावच्छिन्नेजीवाभासेतुसुप्तेतमेवप्रतिजगदप्रतीतिः । नत्वन्यानपिप्रति । तदुपाधीनामप्रली
 नत्वात् । मैवं । अंतःकरणावच्छिन्नानांजीवाभासानांचित्त्वेनानाजीववादापत्तेः । अचित्त्वेजगदांध्यापातात् । अतीतहिर^{२९४।६}
 ण्यगर्भमुक्तेः प्रमाणसिद्धत्वेनदानींसंसार्युपलभायोगादितिवक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ दृष्टिसृष्टीति ॥ कारणात्मनापिसंस्कारावस्था
 नायोगस्योक्तत्वादित्यर्थः । स्वप्नपुरुषवत् स्वप्नद्रष्टृपुरुषवत् । त्वदितिपंचम्यंतपर्यनुयोज्यइत्यनेनसंबध्यते । चैत्रमैत्रादिसर्वा^{२९४।७}
 भिमानीनोजीवस्यकल्पकत्वेनतवममेत्यादिकल्पनानयुक्तेतुनिरस्तं ॥ अनुसंधानापातादिति ॥ ननुभिन्नभिन्नांतःकरण

तस्याअंतःकरणसमवेतत्वेनचैत्रगतत्वाभावात् । चैत्रसंबधित्वमात्रविवक्षायांतुमैत्रनिष्ठचैत्रविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तघट
प्रमाप्रागभावनिवर्तकत्वेनचैत्रप्रमायांसिद्धसाधनात् । पक्षेप्रमाप्रागभावातिरिक्तज्ञाननिवर्त्यानाद्यज्ञानमादायसाध्यसिद्धिः ।
दृष्टांतैचैत्रप्रमाप्रागभावभिन्नमैत्रप्रमाप्रागभावमादायसाध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतज्जनकेति ॥ पक्षीभूतभ्रमस्ययदुपादानं
तस्यपक्षीभूतभ्रमजनकतयातदतिरिक्तत्वस्यतदुपादानेबाधितत्वेनतदुपादानेऽवाध्यातिरिक्तत्वसिद्ध्यापक्षीभूतभ्रमेऽवाध्याति
रिक्ताविधोपादानकत्वंसिध्यति । दृष्टांतीभूतभ्रमेतुपक्षीभूतभ्रमजनकातिरिक्तोपादानकत्वमादायसाध्यसिद्धिरित्यर्थः ॥
^{३९८।४}तमआसीदिति ॥ तमोनीहारादिशब्दाविद्यावाचकाः । तन्मिथ्यात्वंतुनासदासीदित्यादिनासदसतीनिषिध्यतमआसी
दित्युच्यमानंतमोविद्याख्यंसदसद्विलक्षणमुच्यतइत्यर्थात्सिद्धं ॥ अव्याप्तिरिति ॥ शुक्त्याद्यज्ञानेष्वितिशेषः । तेषांसादि
त्वादित्यर्थः । ननु^{३९९।१}रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येववाच्यं । शुक्त्यादिकंतुतदवच्छेदकमितिनतत्राव्याप्ति
रिति तत्राह ॥ सादीति ॥ रूप्यस्यशुद्धचैतन्यावरकाज्ञानोपादेयत्वेतदज्ञानस्यशुक्तिज्ञानाद्विवृत्त्यभ्युपगमेसद्योभोक्षापातः ।
अनभ्युपगमेरूप्यादेःसविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधोनस्यात् । ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तनद्वारेणैवान्यनिवर्तकतयाऽज्ञानमनिवर्त्य
रूप्यनिवर्तकत्वासंभवश्चेत्यर्थः ॥ ^{३९९।३}उक्तत्वादिति ॥ प्रतिकर्मव्यवस्थाभंगइतिशेषः ॥ आरोपितेति ॥ अत्यंतवैजाल्येनाभा
वंप्रतिभावस्यानुपादानत्वादित्यर्थः । अनादित्वाभावश्चकारार्थः । ननुसर्वथासाजाल्येवजात्येचोपादानोपादेयभावादर्थेनेनतथा
साजाल्यवैजाल्यवानोपपादयितुंशक्यं । कार्यकारणाकारणतयासतिसादृश्येकार्यकारणभावस्यासंभवःस्यादित्यतआह ॥ अभा^{३९९।३}

२९७।९

॥ ४३ ॥ जगतो नाविद्यकत्वाया विद्याप्रतिक्षिपति ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ अनादीति ॥ शुक्तिरूप्यलुत्तरज्ञाननिबल्यज्ञानं वाज्ञानप्रागभाव आत्मानंचव्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानि ॥ चैतन्याविद्यासंबंधवारयितुं ज्ञानपदं । तत्सञ्जनज्ञाननिबल्यत्वं

२९७।९

किंतु ज्ञानजन्याज्ञाननिवृत्तिनिबल्यत्वमिति भावः ॥ अतःकरणवृत्तेरभ्रमत्वात्तदुपादानैःकरणेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

२९७।९

॥ अहमज्ञइति ॥ एतस्य अन्यविषयकज्ञानाभावविषयत्वंव्युदसितुं मन्यं न जानामीत्युदाहृतं । एतस्याप्यन्यार्थज्ञानाभावविषयत्वंव्युदसितुं त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्युक्तं । एतस्यापि तदुक्तार्थसंख्याज्ञानाभावविषयत्वंव्युदसितुं संख्यानं जानामीति शास्त्रार्थं न जानामीत्याद्युदाहृतं । संख्यायां संख्यांतराभावात्संख्यानं जानामीत्युक्तेः संख्याज्ञानाभावविषयत्वंविरुद्धं । ननु तत्रापि परीक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिरिति शंका निरासाय शास्त्रार्थं न जानामीत्युदाहृतं । नित्यपरोक्षापूर्वादौ तथा व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ प्रमाणज्ञानमिति ॥ अत्र विवादो गोचरापन्नप्रमाणज्ञानमिति विवरणपाठानुसारणपठनीयं । धर्म्यशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तिकाया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणं । रूपादिज्ञानेऽबाधाय प्रमाणपदं ॥ स्वोत्पदकेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । उत्तरज्ञानव्यावर्त्यपूर्वज्ञानवारणार्थमपि । मिथ्याज्ञानव्यावृत्त्यर्थवत्स्वंतरिति । हेतौ द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाया प्राकाशितेति । दृष्टान्तसारालोके देशस्थप्रभाव्यावृत्त्यर्थमं

२९८।९

धकारेति । द्वितीयादिप्रभाव्यावृत्त्यर्थप्रथमेति विशेषणमित्याहुः ॥ चैत्रगतेति ॥ एतच्च प्रमाप्रागभावविशेषणं । न प्रमायाः ।

अज्ञानरूपत्वेतन्निवृत्त्ययोगात् ॥ चैतन्येति ॥ तस्यानादित्वादितिभावः । नचतस्यज्ञाननिवर्त्यत्वंनास्तीत्युक्तमितिवाच्यं ।
 सर्वस्यचैतन्यान्यस्यज्ञाननिवर्त्यत्वमितिपरमसिद्धतेनास्याभिधानात् ॥ अनादीति ॥ तद्भावावत्यस्यघटादेःसाक्षात्ज्ञाननिव
 र्त्यत्वाभावादित्यर्थः । नचोत्तरज्ञाननिवर्त्यत्वंपूर्वज्ञानंवारयितुमनादिपदमितिवाच्यं । निवर्त्यमात्रस्यज्ञाननिवर्त्यतयाज्ञान
 पदस्याव्यावर्तकतयाज्ञानत्वेनज्ञाननिवर्त्यत्वस्यावश्यत्वेतत्तत्त्वद्वारणात् ॥ नचैवंभावपदमपिव्यर्थमितिवाच्यं । इष्टा
 पत्तेः । ननुलक्षणद्वयेतात्पर्यान्नकोपिदोषइति तत्राह ॥ असंभवश्चेति ॥ ननुकल्पितत्वमात्रंनदोषजन्यधीमात्रशरीरत्वसा
 दित्वेवातंत्रं । किंतुप्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकत्वंवाभागभावप्रतियोगित्वंवा । नचतत्प्रकृतेस्तीत्यतआह ॥ उक्तं
 त्वादिति ॥ कल्पितत्वेनप्रागभावप्रतियोगित्वादेरप्यापाद्यमानत्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ज्ञानेति ॥ नचात्रानुमानेऽजामे
 कांअनादिमाययेत्यादिशास्त्रविरोधः । आद्यस्यप्रकृतिविषयत्वात् । द्वितीयस्यभगवदिच्छाविषयत्वात् ॥ व्यतिरेकेति ॥ उ
 पाधिव्यतिरेकवतिपक्षेसाध्यव्यतिरेकसंसर्गिधत्वादित्यर्थः । भावत्वमपिनोपाधिः । प्रध्वंसेसाध्याव्याप्तेः । प्रकारांतरेणासं
 भवमाह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुभावशब्देनाभावैवलक्षण्यमात्रंविशक्तिं । किंचोक्तस्यसादित्वसाधकहेतोरनादित्वसाधकेन
 ज्ञाननिवर्त्यत्वेसतिभावविलक्षणत्वेनहेतुनासत्यतिपक्षइत्यतआह ॥ भावेति ॥ परस्परविरोधादित्यर्थः । तथाचस्वरूपासि

वस्येति ॥ सत्यासत्ययोरपि किंचित्सादृश्यमस्तीति भावः । ननु सत्यस्यासत्योपादानस्यैव सत्यस्यानिवृत्त्यसंभवेन तदुपादेयस्यास-
 लस्यापि निवृत्तिर्न स्यात् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । भावस्याभावोपादानत्वे तु न किंचिद्वाधकमिति । मैवं । समवायिकारण-
 नाशाद्वाविरोधिसन्निपाताद्वाकार्यनाशदर्शनात् । सत्यस्य दुग्धादेः परिणामदर्शनाच्च ॥ ^{३००।४}ज्ञानादिति ॥ त्वद्रीत्येतेशेषः । न
 केवलमनादित्वाभावोऽपि तु ज्ञाननिवर्त्यत्वमपि नास्तीत्याह ॥ ^{३००।४}शुद्धमिति ॥ स्वरूपसद्वृत्त्युपाहितस्यावृत्तिविषयत्वात् शुद्धस्य
 वृत्त्यविषयत्वं तदज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं चोपपन्नमिति भावः । तदेवाह ॥ नहीति ॥ उपाधिरूपयावृत्त्या स्वरूपसत्यापि स्वोप-
 धेयशुद्धब्रह्मणि किंचिन्मालिन्यकरणे तस्य शुद्धत्वाभावेन न तद्विषयकवृत्तेः शुद्धब्रह्मज्ञानत्वाभावेन तथा शुद्धब्रह्मज्ञाननिवृत्त्ययो-
 गः । किंचिन्मालिन्यकरणे तस्या शुद्धत्वेन वृत्त्यविषयत्वात् तदज्ञाननिवृत्तिः । नह्यशुद्धब्रह्मज्ञानेन शुद्धब्रह्मज्ञाननिवृत्तिरि-
 त्यर्थः । ननु जीवन्मुक्त्यनुवृत्तस्य सोपाधिकभ्रमोपादानस्य चाज्ञानस्य प्रारब्धकर्मभिरुपाधिना च प्रतिबंधनात्तत्र पूर्वतननसाक्षात्का-
 रेण निवृत्तिः । नहि प्रतिबंधदशायां कार्यजनकमकारणं भवतीत्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ एतज्जीवन्मुक्त्यनुवृत्ताज्ञान-
 स्याद्युपलक्षणं ॥ ^{३०१।३}उपाधीति ॥ ^{३०१।४}आरब्धकर्मणामप्युपलक्षणं । ननु प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रहेतुत्वात् ज्ञाने सत्यव्यज्ञानवृ-
 त्तासोपेक्षित इत्यत आह ॥ नहीति ॥ अज्ञाननिवृत्तिस्थले प्रतिबंधकाभावस्य ज्ञानस्वरूपमात्रपर्यवसायित्वादिति भावः । न
 न्वावरणशर्केन जानामीति व्यवहारहेतोरपगमनात्तथा व्यवहारइति चेन्न । शर्केरज्ञानातिरिक्तत्वे तत्रैतल्लक्षणातिव्याप्तिः ।

ध्यानतुल्यबलत्वमतएवोक्तलक्षणस्यासंभवोपीतिभावः । तृतीयप्रकारसिद्धौ नतयोविरोधइतित्वन्योन्याश्रयाच्चिरत्नं ॥ अनि
 वल्यत्वमिति ॥ तथाचासंभवइत्यर्थः ॥ अत्यन्ताभावइति ॥ प्रतिपन्नोपाधिस्यनिषेधइत्यर्थः । अधिकरणस्वरूपातिरिक्त
 स्यात्यन्ताभावस्यानङ्गीकारेनेतितीतिश्रौतनिषेधस्यब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनपर्यवसानेनपरस्येष्टापत्तिरितिभावः ॥ असतीति ॥
 नचाभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमितिवाच्यं । असत्यभाववैलक्षण्यस्यापिसत्त्वादितिभावः ॥ आत्म
 नीति ॥ तथाचपक्षेनोपाधिविरहइत्यर्थः । उक्तानुमानेविरोध्यसन्निपातमुपाधिंशङ्कते ॥ यदत्रेत्यादिना ॥ सादित्वमिति ॥
 ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचारात् । भावत्वविशेषणेऽव्यभिचारेपिअभावप्रयोजकांतरकल्पनापत्तिः । अभावानिवृत्तिप्रयोजके
 नानादिभावत्वेनभावविलक्षणाविधायानिवृत्त्यापादनायोगश्चेतिभावः ॥ अनादिभावत्वेनेति ॥ तथाचपक्षेनोपाधिवि
 रहइत्यर्थः ॥ विशेषेति ॥ प्रागभावादिसाधारण्यादितिभावः । परोक्तानुमानेव्यभिचारमाह ॥ भाववैलक्षण्यादिति ॥
 अत्यन्ताभावस्येति ॥ अत्यन्ताभावादनिवर्त्यत्वप्रतियोगिसत्त्वापत्तिरितिभावः । नन्वज्ञानस्यानित्यत्वानुमानेनतन्निवृत्तिवो
 धकागमवादइत्यतआह ॥ अविद्येति ॥ अज्ञाननिवृत्तिवोधकागमवशात्भावत्वाद्यनंतभावेनज्ञानलक्षणवाच्यं । इतरथा
 तन्निवृत्तिरूपमोक्षसिद्धिः स्यादितिभावः ॥ प्रतीतिमात्रेति ॥ ननुमुखादेःशुक्तिरूप्यादंशस्वभासकेसाक्षिणिसत्येननिवृत्त्य

भ्युपगमेनसाक्षिभास्यानांयावत्साक्षिसत्त्वमवस्थानेनेष्यते । किंचनकेवलचिन्मात्रमाक्षि । किंनुअविद्यावृत्त्युपहितं । तथा
 चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितससाक्षिणोप्यस्थिरत्वेनतत्सत्त्वपथतमवस्थानेप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । मंत्रं । मुखोदरक्षणिक्त्व
 स्यदुःखादिसमानकालीनत्वस्यचत्यंगाङ्गीकृतत्वेनतत्प्रतीतिनिवृत्तिमंतरणतन्निवर्तकाभावेनयावत्प्रतीतिमत्त्वमवश्यं मुखोदर
 वस्थानंवाच्यं । तदिदमुक्तंप्रतीतिमात्रशरीरस्येति ॥ अविद्यावृत्त्युपहितचित्तःसाक्षित्वेऽविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वेनमुखादिज्ञा
 नेनव्यवहारकालेपिभ्रमत्वापत्तिः वृत्त्यनुपधानदशायामविद्यादेःशुक्तिरूप्यवदसत्त्वापातश्च । नचसादिपदार्थएवायंनियमइति
 वाच्यं । नियामकाभावात् । अविद्यावृत्तेरपि वृत्त्यंतरप्रतिविंवितचिद्ब्रह्मत्वेऽनवस्थादिकंच । विस्मृतंचेतदविद्याप्रतीतिभंगे ॥
 अज्ञानस्येति ॥ मिथ्याभूतेरूप्यादाज्ञाननिवर्त्यत्वाननुभवात् । नहिज्ञानेरूप्यंनष्टमितिप्रतीतिरित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥
 ज्ञाननिवर्त्यत्वभंगइतिशेषः ॥ अत्रमिति ॥ नच योग्यत्वंविवक्षितं अभ्रमपूर्वकप्रमानिब्रह्मज्ञानेसहकारिवैकल्यात्कार्यानु
 सादकेपितद्योग्यतास्त्यत्रेतिवाच्यं । योग्यतावच्छेदकापरिचयेतदग्रहात् । नचाद्यलक्षणमेवतदवच्छेदकं । तस्यनिरस्तत्वादि
 तिभावः ॥ गौरवादिनि ॥ एतच्चोपलक्षणं । भावविलक्षणेऽभाववैलक्षण्यस्याप्यभावइत्युक्तं । अत्यन्तयिकरणत्वमुपादान
 त्वेवंत्रमिति । तन्न । तत्रकिमन्यथित्वं । नभावात् ॥ असिद्धेः । नाप्ययुतसिद्धत्वं । अज्ञानेऽसिद्धेः । धर्मविविच्यतस्याज्ञा
 नोपादानकत्वंदूषयति ॥ अपिचैति ॥ अर्थस्येति ॥ नाज्ञानमुपादानमित्यनेनान्वयः ॥ अन्वयेति ॥ भावविलक्षणस्या

व्युपादानत्वइत्यर्थः ॥ तत्त्वज्ञानेति ॥ नचप्रागभावस्यप्रतियोगिमात्रजनकत्वेननञ्चमप्रतिजनकत्वं । नतराचोपादानत्वमि
 तिवाच्यं । धर्मिकल्पनागौरेवणकृष्टप्रागभावएवतत्कल्पनौचित्यात् । नचैकाविद्यातिरिक्तानंतप्रागभावमानाभावः । उल
 लस्योत्पत्त्यदर्शनेनतस्यावश्यकत्वात् । तस्याभावविलक्षणत्वाभावाच्च ॥ ^{३०७}यदनुविद्धेति ॥ नचरूपंधइतिप्रतीत्यभावाच्चा
 यंनियमइतिवाच्यं । शुक्लोयदश्चलतिघटइतिविशेषानुबोधससत्त्वात् । नचप्रकृत्याद्यनुबोधःपरमतेपिनास्तीतिप्रकृत्युपादानक
 त्वमपिनस्यादितिवाच्यं । मृच्छटइत्यादेरेवतदनुबोधात् । आंतेस्तुनकेनापिरूपेणाज्ञानानुबोधःसंभवतीतिभावः ॥ भावव्या
 प्यइतीति ॥ अभावाभावोभावइतिमतेज्ञानप्रागभावनिवृत्तेः ज्ञानरूपायाःनज्ञानजन्यत्वमितिज्ञानजन्यनिवृत्तिप्रतियोगि
 त्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानप्रागभावेनास्ति । प्रतियोगिव्याप्याप्रतियोगिभिन्नाप्रतियोगिजन्याप्रागभावस्यनिवृत्तिरितिमतं प्रा
 गभावस्यसाक्षाज्ज्ञानेनिवर्त्यत्वमस्तीतितत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^{३०८}अन्यथेति ॥ प्रागभावस्यज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेस्वनियत्येतिवि
 शेषणेनैवतद्व्यावृत्तिसिद्धौस्वप्रागभावव्यतिरेकेत्याद्यविशेषणमविद्यानुमानेव्यर्थस्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततकोबुधूरः
 पक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यामविद्यालक्षणक्षतिः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अविद्यालक्षणभंगः ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ^{३०९}त्वन्मतेइति ॥
 अहमज्ञइतिप्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वव्यापिवाच्यं । अन्यथातस्याःप्रामाण्यनस्यादित्यर्थः । नन्वहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वपि
 तदाश्रयीभूतचैतन्यतःकरणतादात्म्याध्यासेनकाश्रयसंबन्धेनस्थूलगच्छतीतिवदहमज्ञइतिप्रतीतिर्भावरूपाज्ञानविषयवेतिच
 न्न । शुद्धचैतन्यस्याज्ञानाश्रयतयाविशिष्यप्रतीत्यसंबन्धेनान्यस्यमुख्यतत्त्वत्ययस्याभावेनाहमज्ञइत्यस्यमुख्यप्रत्ययत्ववाच्ये अ

हमर्थस्याज्ञानाश्रयतया तस्य ज्ञानाभावविषयत्वयापि वाच्यमित्यर्थात् । स्पष्टयिष्यते च तदविद्याश्रयभंगे ॥ साक्षीनि ॥ न च स्वस्मिन्विद्यमाने साक्षिवेद्यसुखादास्वप्नमसिद्धेरुद्ध्यादौ च न जानामीति न व्यवहारस्तु परोक्षज्ञान निवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेन बोधोपपन्न इति वाच्यं । अर्थावबोधोदात्तसुखादौ रूढ्यादौ च न जानामीति व्यवहारस्य सर्वसिद्धस्य सुखादावज्ञानमनिच्छतात्वयापि ज्ञानाभावविषयत्वेन समर्थनीयत्वादित्यर्थात् । विषये प्रमातरि च ज्ञानस्यैकत्वाच्च । आवृत्तविषयमज्ञानं प्रमाताज्ञ इत्युच्यते । अतएव परोक्षज्ञानेन प्रमातृगताज्ञानेनाशितेऽपि विषयगताज्ञान सत्वेऽपि न जानामीति व्यवहारापत्तिः । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्य न जानामीति व्यवहारस्य विषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वादिति निरस्तं । तच्छेदकैरप्येकत्वाच्च ॥ विक्षेप इति ॥ विषय इत्यर्थः ॥ अपरोक्ष ईदृशे ॥ विक्षेपरूपकार्यस्याज्ञानविषयत्वं प्रत्यप्रयोजकतया जडेन जानामीत्यस्य न ज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥ निरसिष्यमाणत्वादिनि ॥ तस्याज्ञानकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयात् स्वयमेव प्रकाशहीने तत्कृत्याभावाच्चेत्यादिना विद्याविषयभंग इति शेषः ॥ वृत्तिरिति ॥ विषयप्रकाशकसर्वगतजीवैतन्यमविद्यानावृत्तमिति मतवृत्तेश्चिदुपरागार्थत्वादित्यर्थः । ननु मयि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतिरपि न ज्ञानाभावविषया । तथा हि । अत्र हि ज्ञानाभावे ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वमनुभूयते । तच्च तज्ज्ञानविशेषनिष्ठानां कथंचिदनुगतीकृतानां तद्विशेषाभावकूटप्रतियोगिताकानां ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वेन वा । विशेषाभावकूटातिरिक्तसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता

काभावविषयत्वेनवा । प्रकारांतरासंभवात् । तदुभयमपिनसंभवति । अभावज्ञानकारणधर्म्यादिज्ञानस्मिन्नतदुभयविधा
 भावज्ञानं । प्रतियोगिभूतज्ञानस्यतुस्वविषयीभूतज्ञानविषयकत्वेनतस्यैवतज्ज्ञानत्वात् । तथोक्तिक्विस्मृतियोगि
 व्यक्तिविरोधित्वेनतद्वृत्तितयोरसंभवात् । धर्म्यादिज्ञानाभावतुकारणाभावादेवतयोरनज्ञानं । अतोमयिज्ञानंनस्तीत्यपिनज्ञा
 नाभावज्ञानं । किंतुभावरूपाज्ञानज्ञानमेवेति । मैवं । यत्किंचिद्विशेषभावस्यैवतथाप्रतीत्युपपत्तेः । नचतस्मृतियोगितान
 ज्ञानत्वावच्छिन्नेतिवाच्यं । अवच्छेदकत्वहिनानतिरिक्तवृत्तित्वादिकं । अवच्छेदकत्वाभिमतघटत्वादिस्मिन्ननियतकंबुग्रीवत्वा
 द्यतिप्रसक्तेः । किंतुस्वरूपसंबंधविशेषएव । तच्चास्तिसामान्यधर्मस्यापिविशेषप्रतियोगितया । नन्वेवंवायोरूपनास्तिपुरोदेशे
 रजतंनस्तीत्याभासवाक्यजन्यप्रतीत्यनंतरमपितत्संशयादिनिवृत्तिनस्यात् । एकविशेषाभावबोधनेपिविशेषांतरमादायसंश
 योपपत्तेरितिचेत्प्रथमेनकथंचित् । अपशवोवाअन्यपशवोगोश्वेभ्यइत्यादाविविशेषपरत्वशंकायाःसकलरूपाद्यभावतालया
 वगमास्त्रिवृत्तौउक्तवाक्यात्संशयादिनिवृत्तेः । किंचवायोरूपनास्ति मयिज्ञानंनस्तीतिसमानाकारप्रतीत्योःकथंविषयवैजात्यं ।
 ननुप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यामनुपपत्त्याऽगत्यातत्कल्प्यतइतिचेन्न । तर्हिततएवयावदभावकिंचिदभावविषयत्वमेवकल्प्यतां ।
 एवंचप्रतीतिसारूप्यमपिसमर्थितंस्यात् । त्वद्रीत्याएकस्याअभावविषयकत्वमन्यस्याअभावविलक्षणाज्ञानविषयत्वस्यथातद्वा
 धएवभावरूपाज्ञानवादेपीति । ननुश्रवणादिमाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्यज्ञानेप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यानव्याहतिः ।
 नहिश्रवणादिमाध्यमोक्षहेतुत्वादिप्रकारकब्रह्मज्ञानज्ञानमपिमत् श्रवणादिमाध्यमोक्षहेतुर्वा । येनतस्मिन्नस्मितादृक्ज्ञान

प्रागभावोव्याहृत्येतत्तच्च । तद्विषयकज्ञानेनसत्येवतद्विषयकज्ञानाभावस्यनिरूपणंत्वयापिवाच्यमित्यत्रतात्पर्यात् । श्रव
 णादिसाध्यमोक्षहेतुज्ञाननिष्प्रपंचात्मविषयकमतस्तादृशात्मज्ञानस्यज्ञानमपिनिष्प्रपंचात्मज्ञानमितितस्मिन्सतिकथंतादृ
 शज्ञानप्रागभावस्तिष्ठेत् । निष्प्रपंचात्मविषयतयात्मसाक्षात्कारस्यतस्मिन्सतिकथंप्रपंचनिवर्तकता । ननुश्रवणादिजन्य
 त्वेनाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेसति । निरुपाधिभ्रमादर्शनादितिभावः । अतएवसाक्षात्कारभिन्नशंकेते ॥ नचेति ॥ अनु
 ३३६१७ पलब्ध्यावेति ॥ वाशब्दोऽनास्थायां । अनुमित्यभावेतात्पर्यात् । ननुज्ञानाभावस्यज्ञादितिप्रतीतिःस्वकारणस्यज्ञादितिसमव
 धानमाक्षेप्यति ननुस्वस्वानुमितिभिन्नत्वमित्यतआह ॥ त्वन्मतइति ॥ ननुजडज्ञानाभावोनप्रत्यक्षः । ज्ञानरूपप्रतियोगि
 ब्राह्मकस्यमनसोवहिरस्वातंत्र्येणयावत्प्रतियोग्युपलभकसमवधानरूपयोग्यतायुक्तप्रतियोग्यनुपलब्धिविरहात् । अतो जडलि
 गांतरमेवज्ञानाभावानुमापकमितिचेन्न । यदोयद्यवच्छेदकविशेषेणज्ञानाधारःस्यात् प्रत्यङ्स्यात् । तादृशज्ञानत्वेनोपलभ्य
 मानत्वस्यप्रत्यक्त्वादित्यनुपलभप्रतियोग्युपलंभापादनसंभवात् ॥ अपरोक्षतइति ॥ लिगांतरंतुनानुसंहितमितिभावः ॥
 ३३६१३ दुःखादाविति ॥ स्ववृत्त्यतीतदुःखादिज्ञानाभावस्येत्यर्थः । भावरूपाज्ञानेनलिगेनज्ञानाभावोनुमीयतइत्यत्रद्रूपणांतरमाह
 ३३६१४ ॥ प्रतियोगीति ॥ विषयावच्छिन्नज्ञानरूपविशेषणज्ञानंविनाविशिष्टज्ञानानुदयादित्यर्थः । भावरूपाज्ञानसमानविषयकज्ञान
 ३३६१५ सदसद्भावाभ्यामज्ञानज्ञानंतवापिदुर्लभमित्याह ॥ अपिचेति ॥ अज्ञानस्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीत्यनियमंपरिहरति ॥ सुगंध

इति ॥ नञोप्रयोगोपिनञर्थानुभवोऽस्तीत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ मुग्धादिशब्देषु नञर्थप्रवेशसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ उक्तंचेति ॥
 अज्ञानविषयाश्रययोरभेदेभिहितेऽस्यास्मिन्नज्ञानमित्याश्रयविषयभेदप्रतीत्याविरोधइतिशंकायांतत्प्रतीतिमन्यथयितुमुक्तमित्य
 र्थः ॥ अज्ञानमिति ॥ ज्ञानस्यद्वयसापेक्षत्वात्तत्प्रतीत्योग्यज्ञानस्यापितत्सापेक्षत्वप्रथाघटतइत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अज्ञान
 स्यज्ञानविरोधित्वेनप्रतीतिनियमाभावइत्यर्थः । ननुज्ञानज्ञानंविरोधनिरूपकज्ञानज्ञाननियतज्ञानं । तमोनीहारादिशब्दस्तेन
 विनापितज्ज्ञानादित्यतआह ॥ ज्ञानाभावोपिहीति ॥ अज्ञानज्ञानवदेवज्ञानाभावस्यापिसामान्येनज्ञानेनज्ञानज्ञानमनपेक्षि
 तमितिभावः । ननुनज्ञानमज्ञानमित्यज्ञानशब्दोनयौगिकः येनावयवार्थज्ञानविरोधभानमावश्यकमित्यतआह ॥ एतेनेति ॥
 वृत्तिज्ञानेति ॥ प्रोक्षण्यादिशब्दवदलब्धात्मकरूपेक्षयायोगस्यैवबलवत्त्वमित्यर्थः । अस्त्वज्ञानशब्दोऽज्ञानेयौगिको
 ऽवोवा । प्रत्यक्षेणतुज्ञानविरोधित्वेनवाज्ञानप्रतीयतइत्याह ॥ शब्देति ॥ अन्यथाऽज्ञानस्यज्ञानविरोधोनसिद्ध्यदितिभावः ।
 उभयत्रपरिहारंशक्ते ॥ नन्वेति ॥ साक्षिरूपमिति ॥ ननुबाह्योविषयः कथंसाक्षिमास्योऽसंवंधादित्याशंकापरिहर्तुज्ञाना
 वच्छेदकस्येत्याद्युक्तं । तदुक्तंविवरणे । सर्वत्रस्तुज्ञाततयाऽज्ञाततयावासाक्षिचैतन्यस्यविषयएव । तत्रज्ञाततयाविषयः प्रमा
 णव्यवधानमपक्षते । अन्यस्तुसामान्याकारेणविशेषाकारेणवाऽज्ञानव्यावर्तकतयासदावभासतइति ॥ ननदिनि ॥ साक्षि

३१२।२

३१२।३

३१२।४

३१२।५

३१२।५

३१२।६

३१३।२

३१३।३

३१३।३

णो ज्ञानसाधकत्वाद्भूतद्विरोधित्वमित्यर्थः ॥ वृत्तेरेवेति ॥ प्रमाणवृत्तेरित्यर्थः ॥ सममिति ॥ ननु भावरूपाज्ञानवत्ज्ञाना
 भावो न साक्षात्साक्षिवेद्यः । येन ज्ञानावच्छेदकविषयस्य ज्ञानद्वारा साक्षिवेद्यत्ववत् अभावप्रतियोगिज्ञानावच्छेदकविषयस्याभा
 वद्वारा साक्षिवेद्यत्वस्यात् । ज्ञानवत्तदभावस्य साक्षिवेद्यत्वेऽपि न विषयः साक्षिवेद्योऽसंबन्धात् । न च प्रतियोगिभूतज्ञानं साक्षात्सा
 क्षिवेद्यमिति तद्वारा तदवच्छेदकविषयोऽपि साक्षिवेद्यः स्यादिति वाच्यं । उत्पन्नहिज्ञानं साक्षिवेद्यं । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुर
 तीति कुतस्तज्ज्ञानाभावः । अनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य साक्ष्यसंबन्धाद्भूतज्ञानग्रहणं । नतरां तद्वारा तद्विषयग्रहणमिति चेत् । मैवं । वि
 रोधिनीरूपकाज्ञानोत्पत्त्यनुत्पत्तिभ्यां भावरूपाज्ञानसत्त्वस्य ज्ञानद्वारकज्ञानविषयविषयकसाक्षिज्ञानस्य वासंभवेन साम्यात् । न
 न्वज्ञानविशेषणतयाऽनुत्पन्नमपि ज्ञानं तद्विषयश्च साक्षिवेद्य इति चेत् । केदमवगतं भवता । ननु घटं न जानामीत्यनुभवादिति चेन्न ।
 एतस्य त्वदभिमतज्ञानविषयत्वंऽसंभवेतः । तस्मान्न जानामीति ज्ञानविरोधिकिचित्साक्षिणानुभूयते । तद्वारा विषयोऽपीत्येताव
 त्तिद्धं । तस्याभावविलक्षणत्वं प्रकल्प्य तद्वारा विषयानुभव इति कल्पनापेक्षया कृतेऽभावविषयानुभावकता कल्पनैवोचिता । ला
 घवात् । भावविलक्षणस्य द्वारत्ववदभावस्यापि तत्संभवाच्च । ब्राह्मविषयस्य साक्षिणाग्रहणेऽतिप्रसंगभंगस्य स्वसंबन्धाभावप्रति
 योगिज्ञानविषयत्वस्यानियामकस्य संभवाच्च । नन्ववच्छेदकस्य विषयादेः प्रागज्ञानं कथं तद्विशिष्टाभावज्ञानमिति शंका तत्परिहा
 रश्च अभावबुद्धौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वादिवत्पूर्वानुपस्थितस्यापि विशेषणस्य विशिष्टबुद्धौ भानसंभवेन विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञा
 नजन्यत्वेऽपि भानाभाव इत्येवं रूपोऽपि समः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना कथं विशिष्टविशिष्टज्ञानमित्यपि न । प्रत्यक्षत्वा

दिरूपेणपृथक्कृतकार्यकारणभावेनैवोपपन्नस्यार्थसमाजसिद्धस्यविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वस्यकार्यतानवच्छेदकत्वेनतत्रकारणांतरा
 कल्पनात् । इहचविशेष्यविशेषणं तत्रचविशेषणांतरमिति न्यायेनविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसंभवादिति । साक्षिणाविशेषतोज्ञायमा
 नेपिविषयेऽज्ञानमितिपक्षेज्ञानाभावेनान्यथासिद्धिमुक्त्वासामान्येनविषयज्ञानेविशेषतस्तज्ज्ञानमितिपक्षेपिज्ञानाभावेनान्यथा
 सिद्धिरित्याह ॥ तस्मादिति ॥ अवच्छेदकस्येति ॥ विरोधनिरूपकज्ञानं प्रत्यक्षज्ञानं च प्रत्यवच्छेदकस्येत्यर्थः । ननुविशेषज्ञा
 नाभावविशेषज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगीतितस्यज्ञानेनसविशेषोपिज्ञातएवेतिविशेषज्ञानाभावव्याघातइत्यतआह ॥ तद्विशेषेति ॥
 तत्सामान्येति ॥ निरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयीभूतविशेषसमानाधिकरणसामान्यधर्मविषयकज्ञानमित्यर्थः । ननु
 विशेषज्ञानाभावाप्रतिसामान्यज्ञानतत्प्रतियोगिज्ञानंवाऽप्रतियोगीतिकथं तस्यविशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रतिहेतुताप्रयोजकतावास्या
 दित्यतआह ॥ अन्वयेति ॥ निरूपणीयाभावप्रतियोगिविज्ञानव्याप्तिज्ञानं विनापिसामान्येनतज्ज्ञानसत्यंविशेषज्ञानाभाव
 ज्ञानस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ नात्विति ॥ यस्याः ज्ञानव्यक्तेरभावो निरूप्यते तज्ज्ञानव्यक्तिसत्तत्ज्ञानं वा तदभावज्ञानेन हेतु
 रित्यर्थः ॥ अपरइति ॥ त्वदुक्तमर्थनजानामीत्यादाविति शेषः । अत्रमतेनिरूपणीयाभावप्रतियोगिज्ञानापेक्षया अभावज्ञान
 हेतुज्ञानव्यक्तिभेदप्रकारभेदसत्यपिसमानविषयत्वं लभ्यतइत्यर्थः ॥ केचिन्त्विति ॥ त्वदुक्तमर्थनजानामीत्यादाभासमानव
 मातिरिक्तोव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकोधर्माविवक्षितः । तेनत्वदुक्तत्वस्यमुक्ताद्यावतकत्वेनसामान्यतोव्यावतकधर्मविषय

यत्पनिपेक्षुमशक्यमिति निरस्तं ॥ न द्विशेषणनेयनि ॥ तत्र विशिष्टार्थविषयकज्ञाने प्रमाणज्ञानविशेषणतयत्यर्थः । ज्ञानावच्छे-
दकविषयाग्रहे ज्ञानग्रहमभवादभावग्रहो भविष्यतीत्याह ॥ किंचेति ॥ अनुमानादीनि ॥ विषयाभावेनानुमितिरूपवृत्त्यसं-
भवादित्यर्थः ॥ रहस्यमिति ॥ शब्दवृत्तेरज्ञानविषयत्वस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ आद्यमिति ॥ अज्ञानविषयकानुमित्या
दिवृत्त्याऽज्ञानावच्छेदकविषयस्य ग्रहणतयवृत्त्या तदज्ञानाशापत्तिरित्यर्थः ॥ त्वन्मनइति ॥ साक्षिणोऽज्ञानाविरोधित्वेपि
वृत्तत्तद्विरोधित्वस्य त्वयापि स्वीकारादित्यर्थः ॥ यदि चेति ॥ परोक्षवृत्त्या अज्ञानाभिभवे वा प्रमातृगताज्ञाननाशेपि वा विषया
वरकाज्ञाननिवृत्त्यनङ्गीकारइत्यर्थः ॥ तां विनेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिविनेत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ दृश्यत्वहेतुभङ्गे ॥ परोक्षेति ॥
गुणापुञ्जवह्निभ्रमानंतरमुष्णस्य शानुमितेः कंठधार्यमाणत्वादिलिङ्गजन्यानुमित्यादिनेत्यर्थः ॥ भ्रमेति ॥ भ्रमोपादानस्याज्ञा-
नस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ अज्ञानाकारप्रतीतेरुभयत्र समत्वादिति भावः । ननु परोक्षवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वे उपादानाभा-
वादपरोक्षभ्रमो न स्यादित्यत आह ॥ परोक्षेतइति ॥ अस्मन्मते ह्यज्ञानस्य भ्रमानुपादानत्वादिति भावः । तव मते तस्यापि दो-
षस्य बोद्धव्यत्वादित्याह ॥ त्वन्मनइति ॥ अज्ञानविषयकानुमित्यादिवृत्त्या तदवच्छेदको विषयो न गृह्यत इति पक्षे आह ॥ अंत्य
इति ॥ परामर्शः स्मरणं । सुषुप्त्यवस्थया ज्ञानाभावा अनुभवाभावाद्यतस्य जागरे परामर्शः संभवतीत्याशङ्क्यपरिहरति ॥ नचेति ॥

धर्म्यादिज्ञानाभावनिमित्तकः सुषुप्त्यवस्थायां विशेषरूपेण ज्ञानाभावाननुभवइत्युच्यते सामान्यरूपेण वा । आद्यआह ॥ भाव^{३३६१७}
 रूपेति ॥ तथाच सुषुप्त्यवस्थायां तेन रूपेण ज्ञानस्याप्यननुभवात्तस्यापि परमार्शो न स्यादित्यर्थः ॥ तदपेक्षणा^{३३६१८}दिति ॥ अज्ञाना
 वच्छेदकविषयविषयकविरोधनिरूपकज्ञानस्यापेक्षणा^{३३६१८}दित्यर्थः । द्वितीयेत्याह ॥ सामान्येति ॥ विरोधनिरूपकज्ञानमज्ञान
 विषयसामान्यरूपेणोल्लिखतीति निविशेषरूपेऽज्ञानविरोधइत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ अभावप्रतियोगिभूतज्ञानमपि स्वविषयसामान्ये^{३३७१९}
 नोल्लिखदभावनिरूपकमस्त्वित्यर्थः । द्वितीयपक्षे ज्ञानेन साम्यवस्तुशङ्कते ॥ नन्विति ॥ असममिति ॥ अज्ञानज्ञानाभावयोः^{३३७१९}
 साक्षियोग्यत्वतदयोग्यत्वाभ्यां विषम्यमितिशङ्कापरिहरत्यपिशब्देन । नन्वभावस्य सत्संबधिकत्वात्स्वरूपेण ज्ञानमेव नास्तीत्यत
 आह ॥ अभावस्यापीति ॥ ज्ञानाभावस्य ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वेपि सुप्तौ न तद्ग्रहः । तस्याएव प्रतिबंधकत्वादित्यत आह ॥
 येद्वेति ॥ किंत्विति ॥ सुप्तौ ज्ञानाभावः स्थितइति जाग्रत्यनुमीयतइत्यर्थः ॥ अवस्थेति ॥ संप्रतिपक्षोदयास्तमयकालवद्वि^{३३७१९}
 वादपदयोरप्युदयास्तमययोरंतरालकालमनुमायतत्कालेऽहं ज्ञानाभावात् अवस्थाविशेषवत्त्वात् व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्य
 तुमानेनत्यर्थः । नच ज्ञानाभावमंतरेणावस्थाविशेषोवक्तुमशक्यइति वाच्यं । श्रुतिसिद्धग्राज्ञपरिप्लवगविशेषकालस्य सुषुप्त्याख्य
 स्य ज्ञानाभावभिन्नस्य सुवचत्वात् ॥ सामिद्व्यभावस्येति ॥ ननु ज्ञानसामग्रीविरहस्य ज्ञानरूपकार्यविरहा नु संशयवनाब्धोन्या^{३३७१९}
 श्रयइत्यतः कं इद्विधेति ॥ इदानीं तेन द्विप्रस्तादं न सुषुप्तिशाली न द्विप्रमाणमानमित्यर्थः । नच द्विप्रस्तादस्य सुप्ता नु भूत

हेतुकस्य तदुपरमेहतुकस्य मसिद्धमिति वाच्यं । स्वरूपसुखानुभवस्य द्वियोपरमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् इन्द्रियविषयानुभवजन्यसुखानुभवस्य तदानीमभावात् ॥ तत्तुल्येति ॥ तुल्यत्वं चानुपेक्षणीयत्वं । तेनोपेक्षणीयेन व्यभिचारः । तदंशे संस्कारानुद्धोधेनास्मर्यमाणे व्यभिचारवारणाय नियमेनेति ॥ त्वन्मत्तइति ॥ सुषुप्तावहमर्थाभावेन तदा तस्याननुभूततयानि किंचिदवेदिषमिति जाग्रत्कालीनज्ञानस्याहमर्थपरमशैल्वनसंभवतीत्यर्थः ॥ अन्येनुभूतइति ॥ अहमर्थानवच्छिन्नस्य सुषुप्तावज्ञानद्रष्टृत्वं तदवच्छिन्नस्य जाग्रतितत्त्वमर्तुत्वमित्यसंभवेन अहमर्थवच्छिन्नस्यैव जाग्रत्तत्त्वमिति तदनुभवएवायमित्यस्यैव वक्तव्यत्वादित्यर्थः । संस्काराभावाच्चाज्ञानां शेषपरमशैल्यह ॥ सुषुप्तावित्यादिना ॥ विनष्टस्य ज्ञानस्य स्मरणजननायोगेन तेन संस्कारोजननीयः । अविनश्यतु साक्षादेव स्मरणजननयोग्यमिति तेन संस्कारोजन्यते । न हि संस्कारः प्रत्यक्षः । येन कारणान्यथानुपपत्तिर्विनापि सकल्येतत्त्वमिप्रायेणोक्तं नित्यज्ञानस्येत्यादिना । अविद्यावृत्तेरनित्यत्वात्तदुपहितसाक्षिरूपस्याज्ञानज्ञानस्याप्यनित्यत्वात्तस्य संस्कारजनकत्वं भविष्यतीति शंकापरिहारायोक्तं ॥ अविद्यावृत्तीत्यादि ॥ नचाज्ञानविषयकाज्ञानाभावेन तत्र संशयादिरिति वाच्यं । अज्ञानगोचरज्ञानाभावेन तत्राज्ञानस्याप्यापाद्यमानत्वादिति भावः । ननु प्रमाणस्यानाशेषे प्रमेयस्य नाशात्संस्कारोपपत्तिः । तथा हि सुषुप्त्याख्यातामस्या अज्ञानवृत्तेर्नाशेन जाग्रतितद्विशिष्टज्ञानस्य साक्षिणानुभूयमानत्वाभावेन संस्कारजन्या विद्यावृत्तौ सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानमानात्परमशैल्योपपत्तिरिति चेत् न । सुषुप्त्यवस्थया अविद्यावृत्तिर्वेमानाभावात् दोषजन्यत्वात् व्यवहारादशायामेवाध्यत्वाच्च सुषुप्तेर्नाविद्यावृत्तित्वं । तथापि केवलज्ञानां शेषे सुषुप्तिजागरयोः तुल्यसामग्रीकत्वात् धारावाहिकबुद्धित्वमे

कारित्वमिति । एतच्चतत्त्वप्रदीपनेव्याख्यातं । सुषुप्तिव्यावृत्तिस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः । साचानुमेयधर्मो न भवति । किंत्वज्ञानस्यात्माश्रितत्वात्तन्निवृत्तिरव्यात्माश्रितैवेति । अन्येतु सुषुप्तिव्यावृत्तिरित्यसमाधकाद्यभावात्विषयस्यापूर्वसंशययोग्यतातस्याः निवृत्तिरित्यर्थः । सचनतीतादौ । असतस्तदाश्रयत्वायोगादित्याहुः । केचित्तु परोक्षस्थलेविषयावच्छिन्नाभावावरणतत्कार्यसद्भावेपिप्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणनिवृत्त्यानुमेयादौव्यवहारोपपत्तिः । इदमेवसुषुप्तिव्यावृत्तिशब्देनोक्तमित्याहुः । सर्वथापिविषयावच्छिन्नप्रमेयैर्चेतन्यगताज्ञानंनिवर्ततइत्यविवादं । तदिदमुक्तं तस्याःस्वविषयेऽज्ञाननिवर्तकत्वइति । तथाचपरोक्षवृत्तौस्वविषयावरणस्यस्वनिवर्त्यत्वाभावाद्बाधइत्यर्थः । ननुधर्म्यशाज्ञानेपिभ्रमोपादानत्वयोग्यतास्तीतितत्रनाव्याप्तिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ धर्म्यशाज्ञानेसतिधर्मिणोज्ञानाभावात्भ्रमोनस्यादित्यर्थः ॥ ^{३३१}धारावाहिकेति ॥ नचास्मन्मतेधारावाहिकाबुद्धिरेवनास्ति । एकस्यैवज्ञानस्यतावत्समयस्थित्युपपत्तेरितिवाच्यं । तथापिप्रतिपाद्यंनैयायिकंप्रतिबाधःस्यादेव ॥

३३१।९

बाधमुपपादयति ॥ ^{३३१}तस्याइति ॥ असिद्धिमुपपादयति ॥ सूक्ष्मेति ॥ रूपादिहीनस्येति ॥ स्वरूपायोग्यस्यकिंचिदवच्छिन्नस्यापिनचाक्षुषत्वमितिभावः ॥ ^{३३०}उक्तत्वाच्चेति ॥ परिच्छिन्नत्वहेतुभंगइतिशेषः । एतेनरूपहीनस्यापिताकिंकाभिमततात्मनः

३३०।९

३३०।१०

३३०।५

प्रत्यक्षत्ववदरूपस्यापिरूपस्यचाक्षुषत्ववच्चसन्धइतिसदर्थस्यब्रह्मणश्चाक्षुषत्वमविरुद्धमितिनिरस्तं ॥ अयंधटइति ॥ यथाशाब्दज्ञानेनचैतन्यविषयस्तथातत्समानविषयेऽपरोक्षज्ञानेपिनतद्विषयइत्यनात्मविषयापरोक्षवृत्तौबाधइतिभावः ॥ ^{३३०}आत्मविषय

वनपरामर्शत्वं । अतएवाव्याकृतप्रक्रियायां वातिकउक्तं न सुषुप्तिगविज्ञानाद्वाज्ञासिषमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वाद्वाह्यात्मस्थमतीतभाक् । नभूतकालस्पृक्षप्रत्यङ्गनचागामिस्पृगीक्षते । स्वार्थदेशपरार्थोर्विकल्पस्तनसस्मृतइति । एतत्सर्वमभि संधायोक्तं ॥ ^{३९८।१७} जागरणादावपीति ॥ यदि सुषुप्तौ सुषुप्त्यवस्था विशिष्टमनुभूयेत तर्हि जागरेपि तथैवानुभूयेतेत्यर्थः । तत्तानुल्लेखाच्च नायं परामर्शः । किंतु ज्ञानाभावानुभवएव । अतएव अभावप्रत्ययालंबनावृत्तिस्तिद्धेतियोगसूत्रमिति । ज्ञानाभावानुमाना ^{३९८।१८} नभ्युपगमेबाधकमाह ॥ ^{३९८।१९} अन्यथेति ॥ इच्छादाविति ॥ इच्छादावज्ञानाभावादित्यर्थः । तदा सुषुप्तौ ॥ नहीति ॥ विरोधिपदार्थानुभवेनैव तदभावानुमानस्य त्वयांगीकारादित्यर्थः ॥ ^{३९८।१९} ज्ञानाभावादेवेति ॥ अज्ञानानुमितादितिशेषः ॥ तदभावेति ॥ प्रकाशमाने आत्मादौ ज्ञानाभावाभावेन तत्र रागाद्यभावो न सिध्येत्यर्थः ॥ ४॥ व्यासाद्रिसृततर्कबुधैः प्रक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामज्ञानाक्षमभावांगं ॥ ४॥ ४॥ ^{३९९।१२} भावरूपज्ञानप्रत्यक्षभंगः ॥ ४॥ ^{३९९।१२} न स्यादिति ॥ साक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेन तदनिवर्तकत्वादित्यर्थः । परोक्षवृत्तेः स्वविषयेऽज्ञानानि वर्तकत्वे स मतिमाह ॥ उक्तंचेति ॥ अतीतादेशनंप्रतिकारकत्वेनास्तीत्युक्ते तर्हि तद्वदेव विषयत्वमपि न स्यादित्याशंकायां तदपि नास्तीत्युत्तरिते विषयत्वस्योपलभ्यमानत्वात् तदर्थं तदभावइति पुनः शंकायां अतीतादिषु विषयत्वाभावं दर्शयितुं विषयशब्दार्थकथनपरमिदं विवरणत्राक्यं । विषयत्वं नामानुमेयेषु सुषुप्तिव्यावृत्तिः । साचाभावस्तद्धर्मो न भवति । विज्ञानाकारतापि न विषयव्यापारः । किंतु विज्ञानस्यैवेति नातीतार्थक्रिया

प्रकाशकं । तच्च घटाधिष्ठानं चैतन्यस्य प्रमेयभूतस्यावरणनिवर्तयतीति शंकापरिहरति ॥ वृत्तिरिति ॥ ज्ञाने ज्ञेयाध्यासस्यानु-
 रित्यर्थः ॥ चरमेति ^{३२१।९} ॥ न च चरमसाक्षात्कारप्रतिबंधकादृष्टसतिनतदुत्पत्तिरिति प्रथमतः प्रवृत्तिः । कारणात्मनावस्थितस्य तस्य
 ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वमपीति वाच्यं । तावतापि ज्ञाननिवर्त्यत्वाव्याहतेः ॥ अज्ञानस्येति ^{३२१।१०} ॥ वृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञा-
 नाश्रयचिन्मात्रानाश्रितत्वादित्यर्थः । नन्वतः करणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तिस्तत्प्रतिविवितचैतन्यवाज्ञानं चिन्मात्राश्रितमेव ।
 किंचिदवच्छिन्नाश्रितस्याप्यवच्छेद्याश्रयत्वानपायात् । कर्णशब्दकुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववत् । मेवं ।
 त्वन्मतेऽवच्छेद्यावच्छिन्नयोर्भेदात् । अन्यथा विशिष्टनिष्ठयोर्द्वयत्वमिथ्यात्वयोर्विशेष्यनिष्ठत्वं स्यात् । किंच वृत्तिस्तत्प्रतिवि-
 वितचैतन्यवानधटादिज्ञानं । तत्र तदनध्यासात् । किंतु वृत्त्याद्याभिव्यक्तं घटाधिष्ठानं चैतन्यं घटादिज्ञानं । तच्च ज्ञानाश्रय-
 चिन्मात्राश्रितं । तदिदमुक्तं ^{३२२।१२} तदभिव्यक्ताधिष्ठानं चैतन्यस्येति । प्रमाणज्ञानस्यांतःकरणनिष्ठत्वादावरणस्य विषयनिष्ठत्वाच्च
 तयोः समानदेशत्वमित्याह ॥ त्वन्मतेति ^{३२२।१३} ॥ आद्येति ॥ न चाद्यविशेषणेन प्रागभावो व्यवच्छिद्येते स्वनिवर्त्येन त्वत्यंता-
 भावइति वाच्यं । स्वप्राक्पदविरहितेनाद्यविशेषणेनैवोभयव्यवच्छेदसंभवादित्यर्थः ॥ अविद्येति ॥ अज्ञानसिद्धिरेव स्यान्न तु
 सिद्धसाधनादिकमित्यर्थः । ननु अस्ति प्रकाशतइति व्यवहारविरोधित्वरूपमावरणत्वं भावाभावसाधारणमत आह ॥ तथात्व-
 इति ^{३२३।१३} ॥ तस्येति ॥ असाधारण्येन व्यपदेशाभवंतीति न्यायेन वा मात्राशब्दांतर्भावेण वा स्वविषयमात्रावरणत्वरूपार्थलाभसंभवा-

येति ॥ साचांततश्चरमवृत्तिरेवेतिभावः ॥ ^{३२९१६}यतईति ॥ प्रागभावस्याज्ञानभिन्नत्वाज्ञाननिवत्यत्वमित्यर्थः ॥ ^{३२९१८}अभावेति ॥
 प्रमाणज्ञानंस्वप्रागभावनिवृत्तिरेवनतुतन्निवर्तकमिति न प्रमाणज्ञानप्रागभावस्तन्निवत्यत्वमित्यर्थः । नचप्रतियोग्यतिरिकाप्रागभा-
 वनिवृत्तिरिति मतैतदुक्तमिति वाच्यं । तस्याप्रामाणिकत्वात् ॥ शेषेति ॥ नचप्रतियोगिविशेषणत्वेनाखंडाभावसंपादकत-
 यानवैयर्थ्यमिति वाच्यं । तत्त्वनिर्णयकथायां लघुनासाध्यनिर्देशेन साध्यसिद्धौ संभवत्यामखंडाभावांतर्भाविनः साध्यस्यानिर्देश्य-
 त्वात् । अन्यथा अखंडाभावन्यायेनाखंडोपाधावपि तदनापत्तेः ॥ ^{३२९१२}आवरणत्वायोगादिति ॥ तथाचतद्विशेषणविशिष्टसा-
 ध्यपक्षे बाधितमित्यर्थः । नन्वज्ञानादिसाक्षितयाचितोभासमानत्वेप्यस्ति प्रकाशतइति व्यवहाराभावेन तदंशेऽज्ञानावरणमस्ती-
 ति शंका निरासायोक्तं ॥ ^{३२९१७}निर्विशेषेति ॥ सत्ताप्रकाशयोः प्रकाशमानचिन्मात्रत्वेन तादृशव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ स्वोत्पा-
 दकोद्घेष्टेति ॥ ^{३२९१३}अदृष्टस्यावरणत्वाभावादित्यर्थः ॥ शेषेति ॥ स्वविषयेत्यस्येत्यर्थः । एतेन यददृष्टस्वजनकविषयांतरज्ञानप्र-
 तिवधकतया तदावरकं तादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थांतरवारणाय स्वविषयेति विशेषणमिति निरस्तं । स्वजनकस्वविषयज्ञानांतरप्रति-
 बंधकतया स्वविषयावरणंचादृष्टविशेषमादायार्थांतरतादवस्थ्याच्च ॥ ^{३२९१४}वृत्तिश्चिदुपरागोर्थेति मतोचितोऽनावृतत्वे-
 न नवृत्तरावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ ^{३२९१५}घटाकारेति ॥ घटाकारवृत्त्यादैनवघटप्रकाशकघटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणाभिभव-
 रूपाभिव्यक्तैर्जातत्वेन घटज्ञानरूपस्य घटाधिष्ठानचैतन्यस्यावरणनिवर्तकत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु वृत्तिस्तत्प्रतिविविचितचैतन्यं घट

शंकायां ज्ञानप्रकाश्यत्वाद्ज्ञानविरोधिनोन्यदेवा लोकप्रकाश्यत्वंतमोविरोधितयाप्रसिद्धं । तदव्यवधानेनालोकेनक्रियतइत्या
 दिनाचक्षुरपेक्षयाआलोकसंवेदनयोर्वैलक्षण्यमभिधायआलोकसंवेदनयोरपिप्रकाशकत्वैवलक्षण्यमस्तीतिविवरणेऽभिहितमित्य
 र्थः ॥ प्रमाणस्येति ॥ चरमवृत्तेरित्यर्थः ॥ अध्यासेति ॥ प्रकाशमानस्यैवाधिष्ठानत्वादित्यर्थः । नन्वधिष्ठानचित्तप्रकाशे
 व्यस्तिप्रकाशतइत्यादिरूपेणनप्रकाशइतिचेन्न । निरस्तत्वात् ॥ अस्याइति ॥ अज्ञानविषयिण्याः ॥ प्रकाशितेति ॥ विशेष
 षणाभावाद्द्विशिष्टहेतोरभावेप्रकाशितप्रकाशकत्वंविशेष्याभावात्तदभावेऽप्रकाशकत्वंस्यादित्यगत्यानुमितौविशिष्टाभावस्यासं
 भवइत्यर्थः ॥ उभयेथेति ॥ आद्येसिद्धसाधनं द्वितीयेवाधादनुमितिव्यर्था । अर्थविषयानभवतीत्यर्थः । तर्कितानुमितौवि
 कल्पनान्नव्याघातः ॥ तदिति ॥ अप्रकाशितेत्यर्थः ॥ अत्रैवेति ॥ पक्षबहिर्भावेव्यभिचारःपक्षत्वेतुवाधइत्यर्थः । केचित्तुवि
 वादगोचरापन्नमित्यनेनजन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानंविवक्षितं । परमतेजन्यज्ञानमात्रस्यसविकल्पकजन्यत्वा
 त्सविकल्पकस्यजन्यज्ञानजन्यत्वाच्चपक्षप्रसिद्धिवारणायजन्यसविकल्पकाजन्येत्युभयोपादानं । अनेनधारावाहिकाद्वितीयादि
 बुद्धिव्युदासः । पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तयेचाक्षुषप्रमाणज्ञानेति । साध्येचस्वशब्दःसमभिव्याहृतपरः । स्वप्रागभावपदेन
 स्वसमानाधिकरणप्रागभावःकथ्यते । स्वविषयावरणेतिस्वजननायोग्यं । स्वनिवर्त्येतिस्वजन्यव्यंसप्रतियोगि । स्वदेशगतेति
 स्वाश्रयेवर्तमानं । एवंचपक्षीभूतज्ञानस्यघटपटादेःसंशयजनकत्वसंभवात् तत्प्रागभावस्तन्निवर्त्यइतिसंशयादिप्रागभावात्मत्व
 स्वजनकादृष्टेच्छाप्रागभावपूर्वकत्वेनार्थातरत्वव्यावृत्तयेप्रातिलोभ्येनविशेषणानि । अज्ञानचैवविधिमितिनवाधः । अथवाप्र

दितिभावः । यत्तुस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनित्यस्वदेशगतस्त्वन्तर्पूर्वकमित्येकसाध्यं स्वविषयावरणस्वनित्यस्वदेशगतव
 स्त्वन्तर्पूर्वकमिति द्वितीयसाध्यद्वयेतात्पर्यमिति । तन्न । उक्तरीत्याज्ञानज्ञानयोः समानदेशत्वाभावात् । प्रागभा
 वस्यस्वनित्यत्वाभावेन प्रथमसाध्ये स्वप्रागभावव्यतिरिक्त्यस्यैवार्थाच्च । द्वितीयसाध्ये आवरणपूर्वकमित्येतावतैव पूर्ण
 त्वाच्च ॥ अत्र प्रयोजकतेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । यादृशसाध्यनिर्देशविनाविवादपदसाध्यसिद्धिर्न भवति तादृशसाध्यनिर्देशव्य
 मित्यर्थः । तेनार्थांतरादिवारकविशेषणानानुपादानप्रसंगः । एतेन ईश्वरानुमानेऽदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्राप्तियोगी
 ति विशेषणविनाभावकार्यत्वहोतोरप्रयोजकत्वाभावात्तद्विशेषणमप्यनुपादेयस्यादिति निरस्तं । अदृष्टप्रागभावो व्यादिविशेषणवि
 नाऽर्थान्तरापत्त्या तद्धारकत्वेन तत्सार्थक्यात् । अतएव ब्रह्मस्वसमानसत्ताकजीवप्राप्तियोगिकभेदवत् अत्रांतत्वादित्यनुमानेक
 ल्पितभेदवत्तयार्थान्निरवृत्तये स्वाभिमतसाध्यसिद्धये यथास्वमसत्ताकेति विशेषणं तथात्रापीति निरस्तं । तत्रार्थांतरवारणात् ।
 प्रकृते तदभावात् ॥ ^{३२४}शब्दसाम्येनेति ॥ पर्वतमहानसवृत्तिधूमव्यक्तयोर्भेदपि धूमत्वस्यैकत्ववत् ज्ञानप्रभयोरैकप्रकाशत्वंना
 सीत्यर्थः । पक्षदृष्टांतयोरनुगतो हेतुर्नास्तीत्यत्रोपपष्टभकमाह ॥ उक्तं चेति ॥ अहंकारस्यात्मव्यतिरिक्तत्वसाधकसंविदभिन्न
 स्य स्वात्मनः स्वप्रकाशत्वंसाधयितुं संविदो स्वप्रकाशत्वे विश्वस्यानवभासप्रसंग इति दूषणेऽभिहिते न न्वप्रकाशमानमेव ज्ञानं च क्षुरा
 दिवद्विषयमवभासयेदिति कुतो विश्वस्यानवभास इति शकितो विषयप्रकाशजननेन च क्षुषः प्रकाशकत्वं संवेदने तु स्वयमर्थप्रकाश एव
 प्रदीपवदवभासमानमेवार्थप्रकाशयतीति परिहृते ननु प्रदीपालोकस्याप्यर्थानुभवजननेन च क्षुरादिवदर्थप्रकाशकताः स्त्विति पुनः

नचद्वितीयानुमानेअनाश्रितमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । ध्वंसत्वेसाध्याव्याप्तेः ॥ निवर्त्यत्वंचेति ॥ नचैतयोःसफलनिवर्त्योवृत्ति
 त्वमुपाधिः । विनाशसामग्रीयुक्तत्वेसाध्याव्याप्तेः । नचविनाशसामग्रीयुक्तत्वेनादिभावनिष्ठत्वस्यवा अनाद्यभावविलक्षणनि
 ष्टत्वस्यवाअभावोनेति नतत्रसाध्याव्याप्तिरितिवाच्यं । अभावविलक्षणस्यविनाशेसादित्वस्यप्रयोजकत्वेनअनादिभावोविनाश
 सामग्रीयुक्तत्वस्याभावात् । साध्यव्यापकोपाधिव्यतिरेकनिश्चयवतिविनाशसामग्रीयुक्तत्वेऽनादिभावनिष्ठत्वादेःसाध्यव्यतिरे
 कस्यसंदिग्धत्वेननिश्चितव्यापकाभाववतिव्याप्यसंशयरूपव्यभिचारसंशयेनोपाधेव्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेश्च ॥ अनादित्वंचेति ॥
 कारणान्यत्वमित्यर्थः । नचात्रसकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । निश्चितोपाधिव्यतिरेकवतिप्रागभावप्रतियोगित्वादौसाध्यस्य
 संदेहेनोपाधेव्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेः ॥ प्रमाणज्ञानंचेति ॥ नचात्रप्रतियोग्यप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं । आवाभ्याम
 प्रसिद्धप्रतियोगिकस्याप्यभावस्यस्वीकारात् ॥ आत्मगतत्वाभावादिति ॥ नचवृत्तिरूपैकोपाध्यारूढत्वेनप्रमायाश्चत्रगत
 त्वमितिवाच्यं । तथासतिप्रमातृप्रमाणप्रमथसांकर्यापत्त्यातत्परिहारायकल्पितभेदमादायव्यवस्थायास्त्वयापिवाच्यत्वेनप्रमा
 तृत्तत्वागभावयोश्चैत्रगतत्वाभावादित्यर्थः ॥ साध्यइति ॥ चैत्रप्रमायाःपक्षीकृतायाप्रमात्रागभावनिवर्तकत्वनिश्चयेनप्र
 मापदस्याव्यावर्तकत्वादित्यर्थः ॥ प्रकरणसमताचेति ॥ तैवहेतुनासत्प्रतिपक्षइत्यर्थः । ननुसत्प्रतिपक्षानुमानेचैत्रासमवे
 तत्वमुपाधिः । चैत्रप्रमाचैत्रगतानादिनिवर्तकानप्रमात्वात् । मैत्रप्रमावदित्यनुमानेनचैत्रप्रमाप्रागभावोपिनसिध्यदित्याभास
 साम्यमित्यतआह ॥ नचैत्रेति ॥ आत्मत्वादौसाध्याव्याप्तेरित्यर्थः । आभाससाम्यपरिहरति ॥ उक्तंति ॥ ननुजन्यमा

माणज्ञानस्वप्रागभावएवस्वप्रागभावःस्वविषयेऽंशयादिजनकतायोगमेवस्वविषयावरणं । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगि
 स्वनिवर्त्य । ततश्चप्रागभावोऽपिपरमतेविशेषदर्शनतथाऽंशयादिजनकइतिस्वप्रागभावस्वजनकादृष्टांधकारादिव्यावृत्तयेस्वप्रा
 गभावेत्यादिविशेषणानि । परमतेमनःसंयोगपूर्वकत्वेनार्थांतरनिवृत्तयस्वनिवर्त्येतीति । अत्रब्रूमः । पटबुभुत्सयोन्मीलितेन
 चक्षुषाद्वैवात्पटसंयोगेसतिइच्छाप्राबल्यात् पटज्ञानानंतरंजायमानेघटचाक्षुषज्ञानेपटज्ञानपूर्वकत्वेनसिद्धसाधनं । पटज्ञा
 नंहिस्वशब्दनिर्दिष्टघटज्ञानसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तस्वजननायोग्यं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगिस्वाश्रयगतंभवति ।
 द्वितीयसाध्येपियत्रघटपाषाणादिसंशयानंतरंविशेषदर्शनविनैवसमीपागमनादिनाघटइतिप्रमाणज्ञानंचाक्षुषंजायतेतत्रपूर्वतनसं
 शयमादायसिद्धसाधनं । घटविषयकसंशयोऽपिधर्मिज्ञानकोटिज्ञानत्वादिनाघटविषयकसंशयांतरजननयोग्यइतिघटप्रमाविष
 यावरणंभवति । स्वसत्ताक्षणनियतध्वंसप्रतियोगीचभवतीति । यथाश्रुतेनस्वविषयावरणपूर्वकमित्यनेनवसाध्यसिद्धेरुक्तकुसु
 ष्टेरनाश्रयणीयत्वाच्च । ग्रंथस्वारस्यस्वत्वापित्यक्तत्वाच्च । नन्वंधकारनिवृत्त्यव्यवहितोत्तरकालीनंचाक्षुषज्ञानंपक्षत्वेनाभि
 मंतं । साध्यंचस्वसमानाधिकरणप्रागभावव्यतिरिक्तत्वादिविवक्षितमितिचेन्न । स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतस्मृत्यनंतरंस्मृतत्व
 वरपूर्वप्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्यतस्मिन्सतिप्रकाशितत्वोपपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् । एतच्चआकरएवसष्टं । अंधकारनिवर्त
 कत्वंचोपाधिः ॥ अनादित्वेसतीत्यादि ॥ नन्वनादिभावत्वस्यनिवर्त्यावृत्तित्वेव्यविद्याभावविलक्षणायानिवर्त्यत्वोपपत्ते
 र्निविरोधइतिचेन्न । अनादित्वेसत्यभावविलक्षणत्वेनानिवर्त्यत्वस्यापिप्रसंगेनाभावविलक्षणनिवृत्तांसादित्वस्यप्रयोजकत्वात् ।

दोषत्वाभावात् ॥ ^{३३१/३} प्रयत्नान्यत्वंसतीति ॥ एतच्चप्रवृत्त्यभाववनिवृत्तिरितिमतमाश्रित्यप्रयत्नव्यभिचारवारणाय । मतांतरे
 तुप्रवृत्तेर्निवृत्त्यानिवृत्तेश्चप्रवृत्त्यासमानाधिकरणत्वेनसाध्यसत्त्वाह्यभिचाराभावेनतदनुपादेयमितिधेयं । नन्विच्छाविरोधि
 द्वेषसिद्धावपि अनिच्छायथानसिध्यतितथाज्ञानविरोधिनःसिद्धावपिकथमज्ञानसिद्धिरित्यतआह ॥ ^{३३१/५} ज्ञानेनि ॥ अग्रथोजक
 त्वादिति ॥ स्मृत्यभावमात्रेणास्मृतत्ववदित्यादिनोक्तस्येतिशेषः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसृततर्कबुद्धैःपक्षयुगयुजि ॥ न्यायामृत
 तरंगिण्यांनानुमाऽज्ञानसाधिका ॥ ७ ॥ ७ ॥ अविद्यानुमानभंगः ॥ ७ ॥ ४६ ॥ ननुछादोद्येदशमेऽध्यायेदहरप्रकरणे
 तइमेसत्याःकामाअनृतापिधानास्तेषांसत्यानांसतामनृतमपिधानंयोह्यस्येतःप्रतिनतमिहदर्शनायलभतेऽथयेचास्येहजीवाये
 चप्रतायच्चान्यदिच्छन्नलभतेसर्वतद्वगत्वाविदतेऽत्रह्यस्येतसत्याःकामाअनृतापिधानास्तद्यथापिहिरण्यनिधिनिहितमक्षेत्रज्ञा
 उपयुपरिसंचरतोनिविदेयुरेवमेवमाःसर्वाःप्रजाअहरहर्गच्छत्यएतंब्रह्मलोकंनिविदत्यनृतेनहिप्रत्यूढाइत्यत्रअनृतशब्दाच्यमिथ्या
 भूतज्ञानवद्धत्वेचेतनानांप्रतीयतइतिश्रुतिरविद्यायांमानमित्यतआह ॥ ^{३३०/१३} अनृतेनहीति ॥ ऋतशब्दस्य ऋतपिबंतोसुकृतस्य
 लोकइत्यादौसत्कर्मपरत्वादनुतशब्दोदुष्कर्मपरइत्याह ॥ ^{३३०/१३} ऋतमिति ॥ ऋतशब्दस्यपरिणामिपरत्वप्रमाणमाह ॥ ^{३३०/१३} अनृत
 मिति ॥ ननुउत्तरत्रप्रजापतिवाक्येयआत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युरित्यादिनाऽपहतपाप्मत्वोक्तेःकथंतस्यदुष्कर्मपरत्वमिति
 चेन्न । अपहतपाप्मन्यज्ञानसंबंधस्याप्यभावात् । आविर्भूतस्वरूपापक्षयातदुक्तोदुष्कर्मण्यपिसमानं । नन्वविद्यायामनेक
 आगमः तथाचोक्तंपंचपादिकायां येयंश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु नामरूपव्याकृतमविद्यामायाप्रकृतिरग्रहणमव्यक्तंमःका

त्रैचैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तसप्रागभावनिवर्तकत्वेनोपाधिसाध्योः सत्वात्तद्व्यतिरेकसहचाराग्रहइत्यत आह ॥ व्यतिरेकेति ॥
^{३२७/४} प्रागभावइति ॥ आकाशादिरप्युत्पन्नइतिपक्षप्रागभावः । मतांतरेत्वाकाशादिरप्युत्पन्नसंहारस्थलमिति बोध्यं ॥ चैत्रप्रमेति ॥
^{३२७/५} अनेनप्रागभावद्वयसिद्ध्यापत्तिः ॥ घटइति ॥ अनेनप्रागभावातिरिक्तमनादिभूतं घटविरोधिसिध्यति ॥ चैत्रेच्छावेति ॥
 अनेनप्रागभावद्वेषाभ्यामतिरिक्तं इच्छाविरोधिभूतं अप्रागभावज्ञानाभ्यामतिरिक्तमप्रमानिवर्तकसिध्यतीत्यातिप्रसंगइत्यर्थः ॥ चैत्रनिष्ठत्वे सतीति ॥
^{३२८/१} एतच्च निवर्तकत्वविशेषणं । चैत्रप्रमायां चैत्रनिष्ठत्वस्य विशेषणत्वस्य सत्त्वेन तद्विशिष्टस्य चैत्रप्रमाभावातिरिक्तानां निवर्तकत्वस्यानधिकरणत्वे साध्यमाने विशेष्यभूतस्यानिरुक्तनिवर्तकत्वस्यानाधिकरणत्वं सिध्यतीत्यर्थः । नन्वत्रचैत्रावृत्तित्वमुपाधिरित्यत आह ॥ नचेति ॥
^{३२८/३} एतदुपाधित्वे सतीति ॥ एतच्च साध्यव्यापकत्वस्य विशेषणं । साध्यव्यापकत्वानधिकरणत्वमादायपक्षसाध्यसिद्धिः ॥ अत एवेति ॥
^{३२८/४} आभाससाम्यसत्प्रतिपक्षादिनेत्यर्थः ॥ किंचेति ॥ अभावभ्रमादौ व्यभिचारेण । ज्ञानस्य भ्रमानुपादानत्वादित्यर्थः ॥
^{३२८/६} एतज्जनकेति ॥ एतज्जनकत्वाध्यातिरिक्तोपादानकइति पर्यवसितार्थः । नचवाध्यस्याजनकत्वादौ तज्जनकत्वाध्याप्रसिद्ध्या तदतिरिक्तप्रसिद्धिरिति वाच्यं । प्रतियोग्यप्रसिद्धरभात्रप्रसिद्धिप्रतिगुणत्वेन
 * इदं वाक्यं विगीतो विभ्रमः एतज्जनकत्वाध्यापादनको नति न्यायामृतपाठमनुमूलप्रवृत्तं ॥

च्यतइत्याह ॥ तमेइति ॥ गौः प्रकृतिः । ननुतस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चातेविश्वमायानिवृत्तिरित्यत्रज्ञाननिव
^{33०/12} र्यत्वेनश्रुतायामायाभिध्यात्वसिद्धिरित्यतआह ॥ विश्वेति ॥ ^{33०/19} तरणमिति ॥ मायायांसत्यामेवतत्कृतपराभवाभावइत्यर्थः
^{33०/10}

॥ मायिनइति ॥ नचोपाधेःप्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनश्वरासर्वज्ञानापादकत्वमितिवाच्यं । त्वन्मतेविवातिरित्यप्रतिबिम्बस्या
^{33०/11} भावेनतत्पक्षपातोसंभवतीतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥ मायाशब्दस्येति ॥ चित्पूजूल्यत्रचकारादङ्प्रत्ययोव्याख्यातव्यः । ननु
^{33०/18} एवमेवेषामायास्वाव्यतिरिक्तानिपरिपूर्णांनिक्षेत्राणिदर्शयित्वाजीवेशावाभासेनकरोति मायाचाविद्याचस्वयमेवभवतीतिश्रुत्या
^{33०/17} मायाविद्ययोरैक्यप्रतिपादनादज्ञानमेवमायेतिचेन्न । जीवस्यपरब्रह्मबोधतिरोधायिकाभगच्छकिरत्रप्रतिपाद्यते नतुत्वदभि

मत्तानिर्वचनीयामाया ॥ वेदेति ॥ नचज्ञानकारपरिणामित्वादज्ञानस्यापिज्ञानत्वमुपपन्नमितिवाच्यं । उपादानोपादेययोः
^{33०/16} साम्यदर्शनेनतथापरिणामसिद्धेः ॥ व्याख्यातत्वादिति ॥ आत्मशक्त्यामायाख्येत्यनेनेत्यर्थः ॥ तदप्रयोगादिति ॥
^{33०/15}

प्रामाणिकानामितिशेषः । तेननवज्जादौपृथिवीशब्दाप्रयोगसाम्यं ॥ सत्येति ॥ अस्मायामेधास्रजोविनिरितिमत्वर्थेविनप्रत्य
^{33०/14} यविधानादित्यर्थः । ननुमंत्रांषादिनिमित्तसर्पादौमिथ्याभूतेमायाशब्दप्रयोगान्नतस्यसत्यवाचित्वनियमइत्यतआह ॥ मिथ्या
^{33०/13} भूतेइति ॥ गौणत्वहेतुभूतमुल्यसंबन्धस्योपपादनं ॥ मायाधीनेति ॥ ^{33०/12} ज्ञाननिवत्यत्वोक्तीति ॥ नचतरणोक्त्यनुपपत्तिः ।
^{33०/11} तत्रेश्वरीयबन्धकशक्तेस्तरणोक्तेः । अत्रतुप्रकृतोर्विनाशइतिभेदात् ॥ सत्यस्येवेति ॥ ^{33०/10} रूपादौज्ञाननिवत्यत्वाददर्शनादित्यर्थः ।

रणलभ्यः शक्तिर्महसुप्तिर्निद्राक्षरमाकाशमिति च तत्र तत्र बहुधा गीयते चैतन्यस्य स्वत एवावस्थितलक्षणब्रह्मरूपतावभासप्रतिबध्य
जीवत्वापादिकाऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञासंस्कारचित्राभिन्तिः सुषुप्ते प्रकाशाच्छादनविक्षेपसंस्कारमात्ररूपस्थितिरनादिरविद्येति । अत्र
अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञेति आतिकर्मपूर्वाभुभवसंस्कारा उच्यन्ते । विवरणे युक्तं । समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमा
न इति स्वभावसिद्धेश्वरस्यानीश्वरत्वं तद्भावाप्रतिपत्तिरेव वस्तुनो न पायात्ततश्चैश्वर्यभावाप्रतिपत्तेः शोकस्य च निमित्तमोहं दर्शयति ।
तथा न तं विदाथ इमाजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जलयाचा सुतृप उक्थशासश्चरति । नीहारं तमोऽज्ञान
मित्यनर्थान्तरं । तेन प्रावृतत्वमेव जीवानां ब्राह्मणपरिज्ञाने जल्पत्वाद्यध्यासे च निमित्तं दर्शयति । तथा अविद्यायामन्तरेव तमानाः
नान्यच्छ्रेयोवेदयन्ते प्रमूढा इति श्रेयोरूपब्रह्मणपरिज्ञाने क्रियाकारकाद्यध्यासे च निमित्तं भूतामविद्यां दर्शयति । अज्ञानेनावृतज्ञान
मित्याद्याः स्मृतयश्चेति । मन्त्रार्थस्तु माधवीयभाष्ये हेनरायः विश्वकर्मा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं न
विदाथ नजानीमः तत्र हेतुः युष्माकं अन्यदेव अन्तरं व्यवधानं बभूव । तदुच्यते नीहारेण नीहारसदृशेन अज्ञानेन प्रावृताः किंच
जलया अहं नुष्योहं देव इत्याद्यनृतजल्पनशीलाः असूनुप्राणान्तर्पथतिदेहपोषकाः उक्थशासः उक्थशब्देन स्तोत्रशस्त्रादि
कलक्षयते नानाविधपक्षेषूक्तं प्रउगनिष्कवल्यादिकं शंसति । ऐहिकामुष्मिकभोगमात्रपरा इत्यर्थः । तदन्तश्चिराकरोति ॥ अज्ञा
नेत्यादिना ॥ संत्येवोदाहृतवाक्येष्वज्ञानादिशब्दाः । परन्तु ते प्रकृतिपरामर्शा इत्यर्थः । ननु मिथ्याभूता प्रकृतिरेवास्माकमविद्ये
त्यत आह ॥ न चेति ॥ उदाहृतवाक्येषु प्रकृतिमिथ्यात्वप्रतिपादकशब्दाभावादित्यर्थः । प्रत्युत वाक्यान्तरं प्रकृतः सत्यत्वमेवो

स्यपरिणामिनंविनाऽयोगादविद्याकल्पनमित्यतआह ॥ नचेति ॥ सत्यभूतपरिणामस्यैवस्वोचितपरिणाम्यपेक्षा नत्वसत्यस्यत
 स्येत्याह ॥ ^{३३३।४} असत्यस्येति ॥ तत्वतोऽसंसारिणःसंसारित्ववत्तत्वतोऽपरिणामिनोपि मिथ्याभूतपरिणामित्वेबाधकाभावाद्ब्रह्म
 णएवपरिणामित्वोपपत्तिरित्यपिबोध्यं । ननुघटादौस्वसमसत्ताकोपादानदर्शनाद्रूप्यादेरपितथाविधोपादानमविद्याकल्प्यतइ

३३३।६

३३३।९

त्यतआह ॥ ^{३३३।६} नचकार्येति ॥ कार्यस्येति ॥ रूप्यस्यघटादेश्चेत्यर्थः ॥ अनपेक्षत्वेनेति ॥ दृष्टत्वादितिशेषः । नचतदभि
 ध्यानादेवतुल्लिङ्गात्सइत्यनेनन्यायेनघटादेरपिमृदवस्थचैतन्योपादानकतथातादृशोपादानापेक्षत्वमसिद्धमितिवाच्यं । घटा
 दौचैतन्योपादानकत्वेमानाभावात् ^{३३४।७} रूप्यस्यघटादिदृष्टान्तस्वसमानसत्ताकोपादानकल्पनायांघटादेरिवतत्रस्वसमानसत्ताकनि
 मित्तकल्पनाप्यापद्यतइत्याह ॥ ^{३३४।७} रूप्यइति ॥ रूप्यस्यस्वसमानसत्ताकनिमित्तकत्वंनस्यात् तथाचाधिष्ठानस्यसादृश्यादेश्चनि

३३४।२

मित्तत्वंनस्यादित्यर्थः । तेनउत्तरोत्तरभ्रमेपूर्वपूर्वभ्रमस्यनिमित्तत्वेनेष्टापत्तिरितिनिस्तं ॥ भेदेनेति ॥ तद्वृषणाभासस्यनिरसि
 प्यमाणत्वादितिभावः । नचममवतवमतेब्रह्मणिविशेषोस्तीत्याह मात्रशब्देन ॥ ६ ॥ अविद्यार्थापत्तिभंगः ॥ ४८ ॥ ६ ॥
^{३३४।३} प्रमाणैरिति ॥ ननुप्रमाणैरज्ञानस्वरूपग्रहेभ्यसद्भावावृत्तिमात्रंक्वचिद्ब्रूयते तदुपनीतासद्भावावृत्तिविशिष्टाज्ञानंतुसाक्षिणागृह्यत
 इतिचेन्न । यत्रयद्ब्रूहीतत्रतद्विशिष्टग्रहेतद्ब्रह्मउपनायकः । अज्ञानेऽसद्भावावृत्त्यग्रहेतदुपनयासंभवात् । शुक्लरूप्यस्यज्ञानेच
 प्रामाण्यंयथानोपनयस्तथोक्तमन्यत्र । ननुप्रमाणसिद्धस्यापिरूप्यस्यप्रामाणिकत्वाभावादज्ञानस्यापितदस्त्वित्यतआह ॥ नच

नन्वेकस्य विरुद्धसत्त्वादिगुणवत्त्ववचनमनिर्वचनीयत्वमावेदयतीत्यत आह ॥ देवीहीति ॥ सत्त्वादीनां परस्परसंभिन्नत्वेन तद्विरोधो सिद्धः । अजामेकालोहितशुक्लकृष्णवर्होप्राजाजनयतीं सरूपा मिति तत्सामानाधिकरण्यश्रुतेरिति भावः । सत्त्वं सत्यत्वं । ननु मायायास्त्वयाभ्यां गीकारात्कथं तन्निराकरणमित्यत आह ॥ तस्मादिति ॥ ३३२।१३ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुधैः पक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यां परविद्याह्यनागमा ॥ ३३२।१४ ॥ श्रुतेरनिर्वाच्या विद्या परत्वभंगः ॥ ४७ ॥ ३३२।१५ ॥ भ्रमशब्देन ज्ञानं वा अर्थो वा । नाद्य इत्याह ॥ द्वितीयेति ॥ अतः करणस्यैव तदुपादानत्वसंभवादिति भावः । न च अतः करणस्य प्रमाणसापेक्षस्यैव ज्ञानजनकत्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूपा दीनज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं । शुक्तिविषयप्रमाणसहितेनातः करणेन दोषवशाद्द्रव्यविशिष्टशुक्तिगोचरपरिणामविशेषजननसंभवात् ॥ द्वितीयं निराकरोति ॥ किंचेति ॥ सोपादानत्वव्यापकसकृत्कत्वस्याभावाच्चरूप्यसोपादानमित्यर्थः ॥ ३३२।१६ ॥ सत्यस्येति ॥ ननु प्रधानस्य सावयवत्वेऽनादित्वभंगः निरवयवत्वे परिणामागो गइत्यत आह ॥ अविद्याया इति ॥ ३३२।१७ ॥ अविद्यायामविद्यात्वेन वसवानुपपत्तिपरिहारे सत्ये प्रधाने ईश्वरशक्त्या तदस्त्वित्यर्थः ॥ ३३३।१८ ॥ अतस्त्विकेनि ॥ न च विद्यामन्तरेणातात्विकान्यथाभावलक्षणविवर्तएव न संभवतीति वाच्यं । अविद्यान्तरं विनैवातात्विका विद्यावदविद्यां विनैवातात्विकवियदादिविवर्तसंभवात् ॥ ३३३।१९ ॥ अन्यथेति ॥ उपादानापेक्षस्य वियदादिरूपविवृत्तस्य तात्विकब्रह्मातिरिक्तोपादानकल्पनायामित्यर्थः ॥ ३३३।२० ॥ अन्यदिति ॥ सद्वितीयमतात्विकमित्यर्थः । ननु वियदादि ब्रह्मणो विवर्तोऽविद्यायाः परिणामः तथा च परिणाम

प्रमाणानीत्यादि ॥ ननुप्रमाणसिद्धमप्यज्ञानंज्ञाननिवर्त्यत्वादप्रामाणिकमित्यतआह ॥ ज्ञानेति ॥ ४ ॥ सामान्येनावि
 द्याप्रमाणभंगः ॥ ४९ ॥ ४ ॥ शुद्धेति ॥ मोक्षकालीनानंदसाक्षिणेत्यर्थः । ननुसाक्षीनशुद्धचैतन्यं । किंविद्याप्रतिबि
 षितं । तत्तत्स्यनिर्दोषत्वाभावाच्चतद्देद्याज्ञानस्यपारमार्थिकत्वमितिचेन्न । प्रतिबिंबनोपाधिप्रतिसत्त्वप्रयोजकं । अविद्यास
 त्वंचप्रातीतिकमितिसाक्षिरूपाविद्याप्रातीतौसत्यातत्सत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाविद्याप्रतिबिंबितचैतन्यरूपसाक्षिलक्षणाविद्याप्राती
 तिसिद्धिरित्यन्योपन्याश्रयात्शुद्धचैतन्यमेवसाक्षीतिवाच्यं । तथाचतद्देद्याविद्याकथंनपारमार्थिकीतिभावः ॥ कदाचिदिति ॥
 वृत्त्यभावकालइत्यर्थः ॥ इहोभयभावेनेति ॥ अविद्यायाःप्रातिभासिकत्वेनद्रियसन्निकर्षाभावात्प्रमाणाभावः । स्वस्मि
 न्स्वस्थादोषत्वात् । अविद्यायामविद्यांतराभावाच्चदोषाभावइत्यर्थः ॥ ४ ॥ अविद्याप्रातीतिभंगः ॥ ५० ॥ ४ ॥ अवि
 द्याश्रयश्चेति ॥ परमतइतिशेषः । गोचरः विषयः । ननुचिन्मात्राश्रिताज्ञानेनचिन्मात्रेस्वकार्यसंसारपादनेजीवइवविंब
 भूतब्रह्मानुगतचिदंशेपिसंसारःस्यादतआह ॥ दर्पणस्येति ॥ विरोधादिति ॥ चैतन्यं नाज्ञानाश्रयः तद्विरुद्धत्वात् यथा
 प्रकाशस्तमसइतिसामान्यव्याप्तिः । ननुविरोधाद्धतदत्यंताभावयोरिवशुद्धचिदज्ञानयोःसामानाधिकरण्यमाभूत् । आश्रया
 श्रयिभावस्तुतद्देवस्यादेवेतितत्रैवव्यभिचारइत्यतआह ॥ एकविषयेति ॥ नात्रविरोधस्तदभावरूपत्वं । येनोक्तोव्यभिचा
 रःस्यात् । किंतुतद्विवर्तकत्वमित्यभिंसंधयतदनुगुणं दृष्टातमाह ॥ तमप्रकाशयोरिति ॥ ननुचैतन्यस्याज्ञानानिवर्तकत्वा

दुक्तहेतुरसिद्धइत्यतआह ॥ नहीति ॥ विवक्षितस्याज्ञानत्वसिद्ध्यर्थं चैतन्यस्यावश्यं तन्निवर्तकत्वमास्थेयं । तथाचनानसिद्धिरित्यर्थः । ननु अज्ञानस्य चैतन्यानिवर्त्यत्वेऽपि न तस्याज्ञानत्वाभावः । वृत्तिरूपज्ञाननिवर्त्यत्वेनाप्यज्ञानलक्षणवत्तयाऽज्ञानत्वोप

पत्तेरित्याशङ्क्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ विवरणइति ॥ आत्मनः स्वप्रकाशत्वं साधयितुं प्रमाणीकृतायामत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतौ ननु ज्योतिः शब्देन प्रकाशगुणाभिधानेन तदभिन्नात्मनोऽपि गुणत्वप्रसंगइति प्रकाशगुणवद्भव्यं ज्योतिः शब्देनाभिधातव्यं । तथाच जन्यज्ञानाख्यप्रकाशेनात्मा प्रकाशगुणइति नेयं श्रुतिः स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमिति शङ्कायां सर्वसाधारणस्य प्रकाशगुणवत्त्वरूपज्योतिरूपस्य व्यावर्तनाय श्रुतौ स्वयमिति विशेषणोपादानात् स्वयमेव ज्योतिर्न तु ज्योतिष्मानित्यर्थावगमाद्भवति श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति परिहृतायां ननु कारकांतरानपेक्षया स्वयमेव स्वात्मनि ज्ञानं जनयतीति स्वयमिति विशेषणं किं न स्यादिति पुनः शङ्कायां ज्ञानजन्मप्रयुक्तत्वात् कारकोपेक्षायास्तदभावेऽपेक्षेव नास्तीति परिहृतायां ननु विमर्तजन्मवत्ज्ञानत्वात् विषयज्ञानवदिति ज्ञानजन्मा शङ्कायां विषयज्ञानवदित्यत्र ज्ञानशब्देन स्वरूपज्ञानं वा विवक्षितं वृत्तिर्वा आद्ये साध्यैव कल्यलोके वेदे च स्वरूपज्ञाने जन्मादर्शनात् द्वितीये साधनैव कल्यं ज्ञातुर्थं प्रकाशस्वरूपस्य ज्ञानत्वादिति परिहृतायां ननु वृत्तावपि ज्ञानशब्दोद्देश्यतइति पुनः शङ्कायां अंतःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारादित्युक्तं चैतन्यैक्याध्यासाद्वृत्तौ ज्ञानत्वमुपचर्यते दग्धत्वमिवायः पिंडइत्यर्थः ॥ अज्ञानेति ॥ चैतन्यस्य ज्ञानत्वसिद्ध्यर्थमपि तस्याज्ञाननिवर्तकत्वाच्च ॥ अन्यथा विमर्तं न ज्ञानं अज्ञानाविरोधित्वात् घटवदिति तस्य ज्ञान

त्वनस्यात् । तथाचनसिद्धिरित्यर्थः । उक्तानुमानेनैव्यवहारजनकत्वमुपाधिमाशङ्क्यपरिहरति ॥ नचेति ॥ साधनव्यापक
 त्वाशेषाधिरित्याह ॥ अज्ञानेति ॥ असिद्धिमेवपुनराशङ्क्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ कथं तदज्ञानेनज्ञाननिवत्यत्वरूपलक्षण
 योगइत्यतउक्तं ॥ अज्ञानकारणविरोध्येवेति ॥ ज्ञानाविरोधिनोपिचैतन्यस्यज्ञानत्वाभावापत्तिनिराकरोति ॥ ननुज्ञसीति ॥
 करणविरोधित्वेनाननुभूयमानस्यज्ञप्तिविरोधित्वेनानुभूयमानस्याज्ञानस्यदुरपह्वत्वादित्याह ॥ नजानामीतीति ॥ चैतन्य
 स्याज्ञाननिवर्तकत्वेसुखादौतन्निवर्तकस्यान्यस्याभावात्तत्राज्ञानानुभवस्यादित्याह ॥ साक्षिवद्वयइति ॥ सौरिति ॥ दिवाभी
 तेनयथासौरप्रकाशमिथ्याभूतौधकारः कल्प्यतेतथाचैतन्यमिथ्याभूतमज्ञानकल्प्यतइत्यर्थः ॥ अज्ञानान्तरस्येति ॥ तत्सत्त्वे
 चतेद्वसत्यभूतजगत्कारणमस्तु किमिथ्याभूतेनतेनत्यर्थः ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ अहमज्ञइतिधर्मिग्राहकमानवाधाभा
 वेऽज्ञानस्यचैतन्याश्रितत्वमिद्धिः तत्सिद्धौचाहमज्ञइत्यस्ययोदहतीतिवद्ज्ञाणत्वेनाप्युपपन्नस्यचैतन्याश्रिताज्ञानकल्पनायामबा
 धकत्वमित्यर्थः । आतित्वायोगादित्युपलक्षणं । साक्षात्संबधविषयत्वाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । ननुदोषजन्यत्वमसिद्धं बाधकादोष
 जन्यत्वानुमानादित्यतआह ॥ बाधकाभिमतस्येवेति ॥ नन्वहमज्ञइतिधीनज्ञानेसाक्षात्संबधेनाहंकाराश्रितत्वविषयीक
 रोति । अहंकारभिन्नेऽज्ञानस्यसाक्षात्संबधग्राहकमानवाधितत्वादित्यतआह ॥ मिथ्यारूपेति ॥ धर्मिग्राहकेणयत्रयस्यसं
 बधोगृह्यते तत्रैवतस्यसाक्षात्संबधइतिनाहंकारभिन्नेऽज्ञानस्यसाक्षात्संबधसिद्धिरित्यर्थः ॥ अहमर्थइति ॥ आत्मभिन्नत्वेन

३३८।१

३३८।१

३३८।१२

३३८।१२

३३८।१४

३३८।१६

३३९।१४

३३९।१५

३३९।१६

३३९।१७

पराभिमतइतिशेषः । तेनाकल्पितस्याज्ञानाश्रयस्यैवात्मत्वादिष्टापत्तिरितिनिस्तं । ननुनिरवद्यइत्यादौनिर्दोषत्वमुच्यते । न

३४०१३

त्वज्ञानराहित्यं । अतःकथंश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ नहीति ॥ मुक्तइत्यनेनाप्यज्ञानराहित्यमुच्यतइत्याह ॥ नापीति ॥

३४०१४

ननुपरसमयप्राप्तमप्यसत्कारणादिवन्निषिध्यतामित्यतआह ॥ जीवेपीति ॥ मोहमयेतीतिश्रुतौमोहशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य

३४०१५

निषिद्धत्वान्निचिन्मात्रेतत्संभवइत्याह ॥ मुक्तीति ॥ मोहनिषेधस्यान्यविषयत्वव्यवस्थान्यचिन्मात्रेव्यावहारिकमोहांगीकारे
समानन्यायतयातथाविधशोकोपिचिन्मात्रेप्रसज्येतेत्यर्थः । ननुशोकस्यानिषिद्धत्वात्तस्यव्यावहारिकस्याप्यंगीकारोद्युक्तः ।
मोहमयेतीत्यत्रनमोहनिषेधः किंतुतत्कार्यनिषेधइतिमोहस्यानिषिद्धत्वात्तस्यव्यावहारिकस्यांगीकारोनिविरुद्धइत्याशंक्याह ॥

३४३१७

नचश्रुताविति ॥ विवस्थानीयेति ॥ विवेचनाज्ञानमंगीकुर्मइतिनश्रुतिविरोधइतिभावः ॥ जीवेपीति ॥ चिन्मात्रस्या

ज्ञानाश्रयत्वेननिरनिष्टत्वाभावात्तच्छ्रुतेर्विवस्थानीयब्रह्मपरत्वेतत्एवजीवेत्यज्ञानाभावेनजीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधइत्य

३४३१८

र्थः ॥ ज्ञाऽज्ञाविति ॥ जानातीतिज्ञःज्ञश्चाज्ञश्चाज्ञाज्ञैर्ज्ञानीशावित्यन्वयः । नचजीवस्याज्ञानाश्रयत्वपित्तत्कार्ययोगितया
ऽज्ञत्वव्यपदेशइतिवाच्यं । जीवेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुत्याविरोधेसतिचिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिः तत्सिद्धौचजीवेज्ञानप्रतिपादकश्रुते
गौणार्थकल्पनमित्यन्योन्याश्रयापत्तेः । ननुचिन्मात्रेऽज्ञानप्रतिपादकश्रुतेःसत्वाजीवेतत्प्रतिपादिकायाःश्रुतेर्गौणत्वंकल्प्यते ।

भवः । तेन प्रमातृनिष्ठत्वं विषयस्य निरुध्यते । अतएव चैतन्यगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञानशेननजानामीति व्यवहाराभाव इति । मैवं । न जानामीत्यनुभवसिद्धप्रमातृगताज्ञानस्यैव श्रुत्यादिगतापरोक्षभ्रमहेतुत्वोपपत्तस्तदतिरिक्तप्रमातृगताज्ञानसंज्ञावेमानाभावात् । नहि न जानामीति धीस्तत्र त्वन्मते मानांतरं । रक्तपटाभावेऽपि शुकपटसत्त्वेन पटोऽस्तीति बुद्धिबलप्रमातृगताज्ञानाभावेऽपि विषयगताज्ञानसत्त्वात् न जानामीति व्यवहारापत्तेः संसारतत्त्वज्ञानाभ्यामज्ञानस्य सामानाधिकरण्यमाशंक्यपरिहरति ॥ न च विशेष्येति ॥ ^{३४२।५} विशिष्टनिष्ठं च तत्त्वज्ञानं तेन विशेष्यनिष्ठमज्ञानं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ^{३४२।६} ब्रह्मण्यपीति ॥ संसारहेत्वज्ञानाश्रयस्य चिन्मात्रस्य जीववत्ब्रह्मापेक्षयापि विशेष्यत्वादित्यर्थः । विशेष्यनिष्ठेन कारणेन विशेष्येकार्थजननेति प्रसंगमाह ॥ ^{३४२।७} देहमिति ॥ विशेष्यस्थमुक्तेरिति ॥ ^{३४३।१} एतच्चोपलक्षणं चैतन्यगतेनाज्ञानाविरोधेन वृत्तिविशिष्टेऽपि तदविरोधापाताच्चेति द्रष्टव्यं । विशिष्टे ब्रह्मण्यपि संसारापात इत्यत्र परिहारमाशंक्यपरिहरति ॥ न चोपाधेरिति ॥ चिन्मात्रजीवयोर्विशेष्यविशिष्टभावो नास्तीत्याह ॥ ^{३४३।३} प्रतिबिंबस्येति ॥ अचाक्षुषस्येति ॥ न च रूपरूपमित्यादि श्रुतिबलात् चितः प्रतिबिंबसिद्धे तत्रैव व्यभिचारोऽनेयव्याप्तिरिति वाच्यं । उक्तश्रुतेस्त्वदभिमतप्रतिबिंबपरत्वाभावात् । ^{३४३।४} श्रुत्यर्थस्योक्तत्वाच्च ॥ प्रतिबिंबत्व इति ॥ न चोपाधिविवसंबंधानादित्वादनादित्वोपपत्तिरिति वाच्यं । ^{३४३।५} उपाधिसंबंधस्यानादित्वे स्वाभाविकत्वापत्तेः । अनादिभावस्याविनाशाच्च ॥ ^{३४३।६} सूर्यस्येति ॥ न न्वध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिंबदर्शनाद्यप्रतिफलनीयसमानसत्ताकत्वनियम इति चेन्न । कुसुमयोगेन स्फटिके लौहित्यांतरोत्पत्ते

अतो नान्योन्याश्रयइत्यत आह ॥ नचेति ॥ अज्ञानस्य भ्रान्ति सामानाधिकरण्यनियमपरेषां समितिमाह ॥ उक्तं हीति ॥ भ्रा-
 त्यज्ञानयोः सामानाधिकरण्यशङ्कते ॥ चिन्मात्रेऽपि ॥ चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धौ तत्र ज्ञातृत्वाध्याससिद्धिः तत्सिद्धौ च ज्ञानाज्ञा-
 नयोर्वैयधिकरण्यरूपबाधपरिहारसिद्ध्या चिन्मात्रेऽज्ञानसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्याह ॥ तस्येति ॥ चैतन्यइति ॥ चैत-
 न्यबुद्धिगतभोक्तृत्वाध्याससिद्धयर्थतत्र बुद्धिगतकर्तृत्वस्याप्यध्यासोऽयथांगीक्रियते तथा चैतन्यबुद्धिगतज्ञातृत्वस्याध्याससिद्धयर्थ-
 बुद्धिगतमेवाज्ञानमध्यस्यतामिति बुद्धिरेवाज्ञानाश्रयः स्यादित्यर्थः । तदुक्तं विवरणे भोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते अकर्तु-
 र्भोगाभावादिति । नन्वध्यस्तज्ञातृत्वेन समानाधिकरणमज्ञानमित्यङ्गीकुर्मः । बुद्धौ तु ज्ञातृत्वं नाप्यस्तं किं तु स्वत एवेत्यत आह ॥
 देहादावपीति ॥ बुद्ध्यवच्छिन्नइति ॥ बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यस्य ज्ञातृत्वादित्यर्थः ॥ तदभावाच्चेति ॥ ज्ञातृत्वाध्यासाभा-
 वादित्यर्थः । तथाच अर्थाऽप्रकाशस्याज्ञानस्य बुद्ध्यवच्छिन्नश्चाध्यस्तज्ञातृत्वावच्छिन्न अध्यासः स्यात् । नचिन्मात्रइत्यर्थः ॥ चि-
 न्मात्र एवेति ॥ नतु बुद्ध्यवच्छिन्ने चिन्मात्रेऽपीत्येव शब्दार्थः ॥ ज्ञातृत्वादिमत्येवेति ॥ ज्ञातृत्वाऽप्रकाशरूपस्याज्ञानस्य शु-
 त्तया घज्ञानवत् ज्ञानिष्ठत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । ननु नाज्ञानं ज्ञाननिष्ठं । दृष्टान्ताभावात् । नच शुक्त्यज्ञानं दृष्टान्तः । तस्यापि
 ज्ञाननाश्रितत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ नच शुक्तीति ॥ अहं जानामीति ॥ ननु द्विविधमज्ञानं । एकं शुक्ल्यज्ञानं शुक्लव-
 च्छिन्नचैतन्याश्रितं तद्गतपरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्रयं । अपरं च परोक्षभ्रमजनकं प्रमानात्रनाश्रयं प्रमातृत्वप्रयो-
 जकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं । तत्र प्रमातृत्वप्रयोजकोऽध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानविद्यमानं पिमातृगताज्ञानविषयकोऽनु-

नतत्रतस्याध्यस्तत्त्वमित्यर्थः ॥ आभिमुख्येति ॥ ^{३४३।६}ग्राच्यत्वप्रतीच्यत्वादिरूपमित्यर्थः । एतेनचैतन्याविद्ययोर्व्यापकत्वादाभि-
 मुख्यमस्तीतिनिरस्तं ॥ ^{३४३।६}उपाधेरिति ॥ अपरिच्छिन्नाकाशादिरिणामार्थसर्वेषामव्यविद्यांशानां विकृतत्वादित्यर्थः । एतेनप्र-
 तिबिबप्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्यप्रतिबिबविरोधित्वेनप्रतिबिबानपायइतिनिरस्तं ॥ ^{३४४।१३}मुन्वमात्रेति ॥ दपणादिसंब-
 धात्पूर्वकालीनंमुखमुखमात्रमित्यर्थः ॥ ^{३४४।१२}चिन्मात्रेति ॥ अविद्यासंबंधस्यानादित्वादित्यर्थः । एतेनअपरामृष्टभेदस्यमुखादे-
 र्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्मातिरेकसंभवइतिनिरस्तं । नन्वज्ञानंस्वाश्रयएवभ्रात्यादिकरोतीत्येषानविशेषव्याप्तिः । विवादविषया-
 ज्ञानातिरेकेऽदर्शनादित्यतोदृष्टांतमाह ॥ ^{३४४।१२}अनादीति ॥ अज्ञानंज्ञाननिवल्यामितित्वदुक्तव्याप्तेरप्यज्ञानातिरेकेऽदर्शनाच्चावि-
 शेषव्याप्तित्वस्यादित्यर्थः ॥ ^{३४४।१३}ज्ञानक्रियेति ॥ ज्ञानरूपक्रियाजन्यः संस्कारइत्यर्थः । नन्वविद्यालक्षणोपाधेरपिबंधरूपस्वधर्मप्र-
 तिभासकत्वमस्तीत्याशंक्यनिराकरोति ॥ ^{३४४।१४}अविद्येति ॥ अविद्यायाअबद्धत्वात्तस्याबंधोनास्तीत्यर्थः ॥ विच्छेदादेरिति ॥ उपा-
 धिकार्यस्योभयवर्दर्शनाश्रतस्यप्रतिबिबमात्रपक्षपातित्वमित्यर्थः ॥ ^{३४४।१५}मुन्वस्येति ॥ उपाधिनास्वकार्यप्रतिबिबएवावभास्यतइत्यंगी-
 कारादित्यर्थः ॥ ^{३४६।१७}प्रतिमुखेति ॥ तथाचयदुपाधिकार्यविच्छेदादिनतत्प्रतिबिबमात्रे यच्चप्रतिबिबमात्रं सारादिनतदुपाधिकार्यमि-
 त्यर्थः ॥ ^{३४६।१८}एवमिति ॥ यत्तुस्वनिष्ठस्यैल्याभासकत्वेनादर्शस्येवबुद्धेरपिस्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेनतत्पक्षपातित्वसंभवादिति तत्तुच्छं ।
 नाहिरुफटिकोजपाकुसुमस्यप्रतिबिबः स्वधर्मावभासकत्वमात्रेणप्रतिबिबपक्षपातित्वोक्तानुतस्यविबपक्षपातित्वमेवकिनोच्यते ।

नन्वतिशयेनप्रतिबिंबकार्यकरत्वमेवतत्तत्क्षपातित्वं । तथाचविच्छेदादिरूपकार्यस्योभयत्रसाम्येपिस्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेनदर्पणस्येवकर्तृत्वभोक्तृत्वरूपसंसारकरत्वेनाविद्यायाःप्रतिबिंबपक्षपातित्वमिति । मैवं । विबेपिबिंबत्वादेरसाधारण्यस्योपाध्यधीनत्वविंबपक्षपातित्वापातात् ॥ अवच्छेदपक्षइति ॥ अंतःकरणाद्यवाच्छिन्नोजीवइतिवा अविद्याप्रतिबिंबितोजीवइतिवापक्षइत्यर्थः ॥ तन्मनइति ॥ तार्किकमते आत्मादुःखाधारःआधारतावच्छेदकदेहादिइतिवत् अत्रापिचिन्मात्रेऽज्ञानमितिमतेपिइत्यर्थः ॥ नहीति ॥ कल्पितस्याविद्यकत्वेननित्यमुक्तत्वाभावादित्यर्थः ॥ यादृशाइति ॥ कल्पितोपियाहशेनार्थरूपादिरितियोजना ॥ अन्यथेति ॥ संसारवत्यपिनित्यमुक्तत्वश्रुतेरुपपत्तौशोकवत्यपिशोकाभावश्रुतेरुपपत्तौतच्छ्रुतिबलतमुक्तौशोकनिषेधेनस्यादित्यर्थः ॥ असवज्ञत्वादिनेति ॥ ब्रह्मवस्वाविद्ययासंसरतीतिपक्षेजीवातिरिक्तस्यबिंबस्थानीयस्यब्रह्मणोभावात्जीवस्यासर्वज्ञत्वेनानुभूयमानत्वात् सर्वज्ञत्वस्यापिकल्पितत्वाकल्पितत्वाभ्यांव्यवस्थायाअप्यसंभवादित्यर्थः ॥ ब्रह्मभावेति ॥ कल्पितेनापिसंसारेणास्पृश्यचैतन्यस्याभावेसंसारिब्रह्मप्रतीतिरेवमुक्तिरित्यापातेनेत्यर्थः । ननुबहुजीववादेमुक्तेस्सत्त्वेनतद्दूषणप्राप्तावपिनैकजीववादेऽयं दोषइत्यतआह ॥ एकजीवेति ॥ अस्मिन्पक्षेजीवातिरिक्तचैतन्यस्यकल्पितमेदुक्तस्याप्यभावादित्यर्थः ॥ तयोरिति ॥ अद्वैतवादेव्यावहारिकभेदेनजीवान्यचैतन्यसत्त्वे द्वासुपर्णेत्यादिभेदप्रतिपादकश्रुत्यादीनांतद्विषयत्वेनाविरोधःस्यात् त्वन्मतेतुव्यावहारिकोपिभेदेनास्तीतिभेदश्रुत्यादिविरोधइत्यर्थः ॥ आत्मनीति ॥

यथात्मनितिष्ठन्नात्मनोतरइत्यादिश्रुतिः आत्मनःसकाशादंतरः भिन्नः ॥ शारीरश्चेति ॥ शारीरो जीवोऽपि नांतर्यामी । उ-
 भये काण्वाःमाध्यंदिनाश्च । एतं अंतर्यामिणं । जीवाद्भेदेनपठंतीतिसूत्रार्थः ॥ आत्माश्रयइति ॥ ननुभेदस्यस्वभेदकत्व-
 वदज्ञानमेवाज्ञानउपाधिरितिचेन्न । भेदस्यस्वरूपत्वेनभेदकत्वानंगीकारात् ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसृततर्काबुपरैःपक्षयुगयुजि ॥
 न्यायामृततरंगिण्यानचिन्मात्राश्रयाज्ञता ॥ ४ ॥ अज्ञानस्यविवरणोक्तचिन्मात्राश्रयत्वभंगः ॥ ५१ ॥ ४ ॥ ननु
 विवभूतब्रह्मसर्वज्ञतच्चानाज्ञानाश्रयइत्यतआह ॥ सविशेषमेवेति ॥ तुरीयमिति ॥ जाग्रदाद्यवस्थातीतंशुद्धं तुरीयमि-
 त्यर्थः । ननुसर्वदक्षपदेनसर्वपादभूतचेतन्यमुच्यते । नतुसर्ववेत्ता । सर्वपदवैयर्थ्यात् । तुरीयंप्रतिसर्वस्याभावाच्च ॥ ४ ॥
 सर्वज्ञस्याज्ञानाश्रयत्वभंगः ॥ ५२ ॥ ४ ॥ व्यामोहोहनीयेति ॥ व्यामोहक्रियायाःकर्मकारकापेक्षत्वात्परस्मिन्नन्यथाबुद्धि-
 जननरूपव्यामोहनस्यचव्यामोहनीयदर्शनापेक्षत्वाच्चेतिभावः ॥ कल्पितेति ॥ अतेश्चमायाविनाऽयोगात्तस्याश्चाद्याप्यसि-
 ङ्गेरित्यर्थः ॥ तस्यापीति ॥ कल्पितत्वेनरूपेणव्यामोहनीयदर्शनस्येत्यर्थः ॥ जीवेति ॥ मायायाःमायाविनप्रत्यव्यामोहक-
 त्वात् ॥ ४ ॥ परोक्तब्रह्ममायावित्त्वभंगः ॥ ५३ ॥ ४ ॥ संतानीति ॥ तत्तद्बीजांकुरव्यक्तयःसंतानिरूपाः । बीजांकुर-
 परंपरासंतानः ॥ निराश्रयेति ॥ घटाकाशसिद्धिविनापिघटासिद्धिवज्जीवसिद्धिविनाऽज्ञानसिद्धेरभावादित्यर्थः ॥ स्वतइति ॥

घटादिसंबधविनापि । जीवस्त्वज्ञानसंबधविनानसिद्धइतिभावः ॥ प्रमेयत्वेति ॥ प्रमितस्य अभिहितस्यैव तत्तदभावाधिकर
 णत्वात् अन्यथा व्याहतिः स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धेति ॥ अन्यथा सिद्धेत्यर्थः ॥ तत्कल्पकस्येति ॥ तथाच शुद्धाश्रितमज्ञानमि
 तिस्यादित्यर्थः । नन्वज्ञानाधीनोपि जीवो ह मशइति प्रतीतिवलादेवाज्ञानाश्रय इत्यङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ प्रतीतीति ॥ ज्ञान
 मेवाज्ञानमिति ॥ अज्ञानविषयग्रन्थाभावोर्द्धव्यहेतुश्चेत्तद्विज्ञानविषयकविरोधानुद्भावनेपिर्द्धव्यहेतुरितितत्र विरोधोद्भा
 वनमपिन स्यादित्यर्थः ॥ वक्तृत्वादिति ॥ वक्तुरेव प्रष्टव्यत्वादिति शेषः ॥ ४ ॥ अज्ञानस्य वाचस्पत्युक्तजीवाश्रितत्वं
 भंगः ॥ ५४ ॥ ४ ॥ आवरणकृत्येति ॥ करणव्युत्पत्त्या आवरणमज्ञानं । तत्कृत्यमावृत्तिः । एवमग्रेपि । विषयसंबधइ
 त्यत्र विषयशब्देन घटादिकं वाचैतन्यरूपं वा । आद्य आह ॥ विज्ञानस्येति ॥ विज्ञानस्य विषयसंबधाभावोऽस्वरूपहानिः स्यादि
 त्यर्थः । द्वितीय आह ॥ स्वयमिति ॥ चैतन्यस्य स्वयमेव स्वज्ञानरूपत्वेन स्वसंबधानेपेक्षणादित्यर्थः ॥ आवरणसाध्यत्वे
 नेति ॥ अत्रावरणशब्दोभावसाधनः । तेनावरणशब्देनावृत्तिर्लक्षणमावरणकार्यं लभ्यते । तेनावरणकृत्यनिरूपणे इदमसं
 गतमिति नरस्तं ॥ आवरणत्वेति ॥ आवृत्तित्वेत्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ आवृत्तिसाध्यभ्रान्तिसाध्यः शब्दप्रयोग इत्यर्थः ॥ सुषुप्ता
 विति ॥ उक्तव्यवहारस्यावरणकृत्यस्य सुप्तावभावात्तस्मिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । ननु अस्ति प्रकाशत इत्यादिव्यवहाराभाव आवरण
 कृत्यं । स च सुप्तावप्यस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ नाभ्यस्ति प्रकाशत इत्यादीति ॥ व्यवहारो भिज्ञावाऽभिलपनं वा । आद्ये

पितृरूपाभिज्ञावा वृत्तिर्वा । नाद्यइत्याह ॥ ^{३५५।६} व्यवहारस्येति ॥ तथाचेदानीमप्यावरणंनसिध्येदितिभावः । नेतरइत्याह ॥
^{३५५।६} वृत्तेरिति ॥ तथाचमोक्षेप्यावरणंसिध्येदितिभावः । द्वितीयंदूषयति ॥ अभिलपनत्वइति ॥ ^{३५५।७} आवरणकार्यस्याभिलपनरू-
 पव्यवहाराभावस्यमोक्षेपिसत्त्वादितिभावः ॥ तयोरिति ॥ ^{३५५।८} उक्तयोर्गोप्यत्वायोग्यत्वयोः ॥ ^{३५५।९} आवरणमा-
 वृत्तिः । आवरणकृत्यमितियावत् । आरोपितस्यरजतादेःशुक्त्याद्यावरणंविनाऽदर्शनादत्रापितदपेक्षायामात्माश्रयःस्यादिति
 भावः । ननूक्तयोग्यताया अज्ञानसंबंधरूपाया अनादित्वेनचित्सकाशत्वनेतोत्तमौस्थिताचस्वानपेक्षणात्माश्रयइतिचेन्न ।
 उक्तयोग्यताया आवरणानपेक्षणेतदधीनताया अयोग्यस्योक्तत्वात् । अन्यथानादित्वेनाज्ञानंविनवजीवब्रह्मविभागापन्नोजीवो
 ब्रह्मवा अज्ञानस्यविषयःस्यादितिचिन्मात्रमज्ञानविषयइतिनादरणीयंस्यात् ॥ ^{३५६।१} अद्वितीयत्वादीनि ॥ तथाचयत्राद्वितीय
 त्वादिविशिष्टसंशयादिकमावरणंकल्पकमस्ति तत्रत्वयानावरणंकल्प्यते । यत्रचिन्मात्रेआवरणंकल्प्यते तत्रचसंशयादिकमा-
 वरणकल्पकनास्तीत्यर्थः ॥ ^{३५६।३} इदानीमपीति ॥ उक्तयोग्यत्वादिरूपस्यावरणस्यमोक्षकालेयथाऽभावस्तथेदानीमपितदभावो
 स्तीतीदानीमप्यावरणमेवस्यादित्यर्थः ॥ ^{३५६।५} स्वरूपस्येति ॥ अज्ञानावच्छिन्नस्वरूपकाशत्वापाताच्चेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ^{३५६।६} इच्छाद्यव-
 च्छिन्नं ॥ ननुशुद्धायाश्चितःप्रकाशमानत्वपि तस्याएवपरिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात्तदर्थतस्याएवावरणंकल्पनंपरि-
 पूर्णाद्याकारस्यमोक्षदेशानुवृत्तत्वेनशुद्धचिन्मात्रत्वादितिचेन्मंत्रं । निर्विभागचितिप्रकाशमानाप्रकाशमानाकाराभावात् । नचा

वरणमहिम्नैवपरिपूर्णाद्याकारप्रकाशोऽध्यासाधिष्ठानादिनाप्रकाशमानताचाविरुद्धेतिवाच्यं । आवरणस्यासिद्धत्वेनान्योन्या
 श्रयात् ॥ सुखादेरिति ॥ ^{३५, ५१३} तथाचव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वेनव्यवहारयोग्यत्वरूपमावरणंविरुद्धं । अविरोधहेतोःप्र
 कारभेदस्याभावादित्यर्थः ॥ ^{३५, ५१३} एतेनेति ॥ स्वप्रकाशत्वेनसहव्यवहारयोग्यत्वस्यविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ आवरणकृत्यमिति ॥
 आवरणरूपंकृत्यमित्यर्थः ॥ नचोक्तेति ॥ स्वप्रकाशत्वंसत्यमावरणमिथ्येतिनविरोधइत्यर्थः ॥ ^{३५, ५१५} सुखादीति ॥ शुक्तावियंन
 शुक्तिरित्यनुभवस्यशुत्त्यारोपसाधकस्यवस्फुरणरूपेप्रकाशेऽप्रकाशारोपसाधकस्यस्फुरणंनप्रकाशतइत्यनुभवस्याभावेनेत्यर्थः ।
 आरोपितनावरणेनवस्तुसदावरणकार्यंनसंभवतीत्याह ॥ ^{३५, ५१६} बहोविति ॥ विरोधादपिप्रकाशेआरोपितोप्यप्रकाशो नसंभवती
 त्याह ॥ ^{३५, ५१३} स्तनइति ॥ आरोपितानारोपितयोर्विरोधाभावेऽन्यनारोपिताधिष्ठानप्रकाशस्यसर्वेणाप्यारोपितेनविरोधइत्यर्थः ॥
^{३५, ५१३} अन्यथेति ॥ अधिष्ठानप्रकाशेपिपद्यारोपस्तद्वारोपनिवर्तकांतराभावात्तद्विवृत्तिर्नस्यादित्यर्थः ॥ इत्यविरोधइति ॥ तदल्यं
 ताभावानधिकरणस्यैवतत्तागभावाधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ ^{३५, ५१५} स्वरूपेति ॥ तथाचनतत्तागभावमादायाविरोधइत्यर्थः ॥ ^{३५, ५१६} इदानी
 मिति ॥ प्रकाशात्यंताभावानधिकरणेप्रकाशप्रागभावस्याप्रकाशोपपादकत्वेनध्वंसस्यापितदुपपादकत्वंस्यादित्यर्थः ॥ ^{३५, ५१६} भव
 तिहीति ॥ प्रागभाववद्ध्वंसस्यापियोग्यतयाविरोधाभावादितिभावः ॥ ^{३५, ५१७} अहं योग्ये ॥ किंचेति ॥ चैतन्यं आवृताभिमतका
 लेपिस्वयंप्रकाशते प्रकाशत्वात् दीपवत् प्रकाशरूपेचनावरणमितिभावः ॥ आवरणमणसिद्धावावरण

सिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्कल्पितभेदजीवचैतन्यप्रतिचिन्मात्रस्यात्रियमाणस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यर्थः । भेदावरणयोरना
 दिवेषिपरस्परपेक्षायामन्योन्याश्रयएवेत्युक्तत्वाच्च ॥ योमोक्षइति ॥ तथाचजीवचैतन्यप्रतिचिन्मात्रावरणमप्रयोजकमि
 तिभावः ॥ नचदीपेति ॥ तथाचोक्तानुमानेस्वविषयत्वमुपाधिरित्यर्थः ॥ मोक्षेपीति ॥ अप्रकाशप्रत्यावरणसत्त्वस्याप्र
 योजकतया तल्लयोजकस्य स्वविषयत्वस्य मोक्षेपिसत्त्वादित्यर्थः । अतएवाह ॥ अज्ञानेति ॥ प्रकाशमानएवाज्ञानमित्यत्रहेतु
 माह ॥ अज्ञानावच्छेदकस्येति ॥ अज्ञाने ज्ञानाभावे ॥ सामान्यस्येति ॥ तथाचसामान्येन ज्ञानमप्रयोजकमितिभावः
 ॥ तदवच्छेदकस्येति ॥ तथाचविशेषप्रकाशमानएवाज्ञानं दृश्यतइतिभावः । ननुचैतन्यस्याज्ञानाविरोधित्वेन तन्निवृत्तिर्न
 स्यादित्यतआह ॥ अविद्येति ॥ सजातीययोः प्रकाशकत्वे तदभावे च दृष्टान्तमाह ॥ सारचाक्षुषेति ॥ आवरणेति ॥ आव
 रणस्यकृतमित्यर्थः ॥ त्वयापीति ॥ अनवच्छिन्नानंदश्च प्रकाशमानस्वरूपमात्रमेवेति तदप्रकाशार्थतावारणस्येतिभावः ॥
 अपिचेति ॥ प्रकाशमानेऽप्यज्ञानस्यानुभवबलात्क्वचित्स्वीकारोऽपि न सर्वत्र तथा । तत्कल्पकस्यानुभवस्याभावात् ॥ अतो न त्व
 दुक्तो दृष्टान्तइत्यर्थः । दृष्टतेऽपि न प्रकाशमानेऽज्ञानमित्याह ॥ किंचेति ॥ अज्ञानेति ॥ विशेषज्ञानेत्यर्थः ॥ नहीति ॥ वि
 शेषरूपेण प्रकाशमानएवाज्ञानमिति वदता त्वयापि परचित्तगतोऽज्ञातोऽर्थविवक्षुः शेषरूपेण न ह्यनुदधतइत्यर्थः ।
 न न न्यज्ञानजातस्याज्ञानावच्छेदकविशेषविषयत्वपितदवच्छेदकविशेषस्याज्ञानेऽनर्थक्यतदवच्छिन्नाज्ञानज्ञानमुल्लेखतइत्यतआह ॥ ए

वंचेति ॥ विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानप्रतिविशेषज्ञानमेव हेतुः किं न स्यादित्यत आह ॥ न हीति ॥ ननु विशेषज्ञानं प्रतिसामान्य
 स्यान्वच्छेदकतया कथं विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानप्रतिसामान्यज्ञानं हेतुः स्यादित्यत आह ॥ अवच्छेदकज्ञानस्येति ॥ अज्ञान
 ज्ञानप्रत्यक्षानानवच्छेदकस्य सामान्यस्यैव ज्ञानं हेतुर्दशेन बलादेवेत्यर्थः । नन्वज्ञानानवच्छेदकत्वाविशेषात् सामान्यस्यैवान्यस्या
 पि ज्ञानविशेषाज्ञानज्ञानहेतुः स्यादित्यत आह ॥ सामान्येति ॥ यस्य विशेषरूपेणाज्ञानं तस्यैव सामान्यरूपेण ज्ञानं विशेषाज्ञान
 ज्ञानहेतुरित्यर्थः ॥ अवच्छेदकाविषयकस्याप्यवच्छिन्नविषयत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ युक्तंचेति ॥ द्वेषस्येति ॥ स्वातंत्र्येणेति
 शेषः ॥ द्विष्टस्येति ॥ अत्रापि स्वातंत्र्येणेति शेषः । येन रूपेण द्वेषस्येच्छाविषयत्वं तेन रूपेण न द्विष्टस्येच्छाविषयत्वमित्यर्थः ।
 एतेन इच्छातावत्ज्ञानसमानविषयाज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीतीच्छापि द्विष्टविषयाभावत्येवेति नायं दृष्टान्त इ
 तिनिरस्तः । स्ववृत्तित्वसाध्यत्वादिना द्वेषस्यैव द्विष्टस्येच्छाविषयत्वाभावात् । अन्यथा इच्छाद्वेषयोरेकत्र सांकर्ये तयोर्विरोधान
 स्यात् ॥ ईश्वरस्येति ॥ सत्त्वेनेति शेषः । तेन ईश्वरोपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं गृह्णातीति निरस्तं ॥ अस्मदादीनामिति ॥
 विशेषरूपेणेति शेषः । तेन सर्वपदादिना सर्वज्ञानमस्माकमप्यस्तीति निरस्तं । ननु घटसंयोगज्ञानप्रतिनयदाज्ञाननिवृत्तिहेतुः
 तस्याः घटसंयोगावच्छेदकघटज्ञानेनान्यथासिद्धत्वादित्यत आह ॥ अज्ञानावच्छेदकतया ज्ञानेपीति ॥ किंचेति ॥ अज्ञा
 नावच्छेदकविशेषविषयाज्ञानस्य तथातद्विषयकज्ञानेन न विरोधः तथातद्विषयकज्ञानाभावस्यापि नाज्ञानज्ञानेन विरोध इत्यर्थः ।

नन्वज्ञानं विशेषावच्छिन्नतया भासते वा सामान्यावच्छिन्नतया वा । आद्यो विशेषे भासमानत्वमागतमेव । नहि विशेषमनवभास
यन्विशेषज्ञानमवभासयति । द्वितीयेतु सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसंबन्धित्वेनानाभावेन भासमा
ने सामान्य एवाज्ञानमागतमित्याशङ्क्य द्वितीयपक्षमङ्गीचिकीर्षुस्तत्र दोषपरिहरिष्यन्नाह ॥ अज्ञानविषयविशेषावच्छेदसि
द्धिस्त्विति ॥ यथा तमसाऽऽव्रियमाणो विशेषस्तमः काले तमो विषयत्वेनाज्ञातेऽपि तमो निवृत्त्यनन्तरं तथा ज्ञायते तद्वदित्यर्थः । त
था च सामान्यरूपेणाज्ञानस्य विशेषसंबन्धित्वे एतावत्कालममुमर्थमित्यनाज्ञासिपमित्यनुभवस्यैव मानत्वमिति भावः । ननु यद्य
ज्ञानं स्वकाले विषयावच्छिन्नतया न भासते तदा त्वदुक्तमर्थनजानमीति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानप्रत्ययो विरुध्यतेति चेन्न ।
स्थूलकालमादाय तथोपपत्तेः । अन्यथा त्वदुक्तमर्थनजानमीत्यनुभवेन वर्तमानकालासंबन्धे ज्ञानं सिध्येत् ॥ वृत्तिरिति ॥
चेतन्यस्याप्यज्ञानानिवर्तकत्वे तदनिवृत्तिरेव स्यादिति भावः । नन्वज्ञाननिवर्तकमित्यनेन तन्निवृत्तिप्रयोजकविवक्षितं । तच्च सं
बन्धसंपादनद्वारास्मिन्पक्षे वृत्तिज्ञानस्याप्यस्तीति चेन्न । तथा सति चैतन्यमेवाज्ञाननिवर्तकमित्यापातात् ॥ अज्ञानस्येति ॥
न च मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन तस्यैव विरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वमिति वाच्यं । तच्छ्रवणस्य चेतन्येऽज्ञानवि
रोधित्वेनाप्युपपत्त्या सामान्यव्यापकत्वत्वात् न तस्या विशेषपरत्वकल्पनायोगात् ॥ ज्ञानमामान्येति ॥ ननु घटादिमात्रविरो
धि नो यदभावादेर्भावसामान्यविरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानविशेषविरोधित्वेन प्रतीति
रूपपक्षेव । नह्यभावपदादिनाऽभावप्रतीतिर्यथा भावो न भासत इति चेन्नैवं । तत्र पटादिविरोधिप्रतीतिवदत्रापि चेतन्यविरोधिप्र

३६४११

३६४११

३६४१३

तीतेरवश्यवाच्यत्वात् । नह्यभावपदादिनाघटाभावमात्रधीः । तत्रघटाभावपटाभावादीनामनेकत्वब्रह्मज्ञानानेकत्वाभावे
 नैकस्यैवोभयविरोधित्वस्यवाच्यत्वाच्च । ननुज्ञानसामान्यविरोधित्वानुभवेनापिवृत्तिविरोधित्वमेवपर्यवस्यति । ननुज्ञातिवि
 रोधित्वमपि । तयोरेकज्ञानत्वाभावादित्यतआह ॥ ज्ञप्तीति ॥ ज्ञाधातोर्जादेशविधानादित्यर्थः । ननुज्ञानातेर्ज्ञह्यर्थत्वेपि
 वृत्तेरेवज्ञप्तिवात्तद्विरोधित्वमेवाज्ञानस्येत्यतआह ॥ त्वत्पक्षइति ॥ ^{३६४/४} ननुवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यमेवजानामीतिव्यवहारवि
 षयः । तथाचनजानामीत्यनेनवृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वंविषयीक्रियतइत्यतआह ॥ ^{३६४/४} चैतन्यस्येति ॥ दृश्यस्यदृ
 श्यस्यासानुसारेणशुद्धचित्तएवदृक्त्वात्तस्याएवजानात्यर्थत्वादित्यर्थः । ननुचितोज्ञाप्तिवेषिनाज्ञानविरोधित्वं नजानामीत्य
 नुभवस्तुवृत्त्यारूढचित्तद्विदभिप्रायेणेत्यतआह ॥ ^{३६४/४} चैतन्येति ॥ मुख्यज्ञानत्वमज्ञानत्वंवानस्यादित्यर्थः ॥ तत्त्वेनेति ॥ अ
 ज्ञाननिवर्तकतौपधिकार्थप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः । यत्तु प्रमाणवृत्त्युपाारूढप्रकाशत्वेनाज्ञाननिवर्तकत्वंब्रूमः ननुजातिविशेषेणवाप्रका
 शत्वमात्रेणवा । अतोनेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानांसत्त्वापत्तिरिति । तन्न । अत्रप्रकाशस्यैवतन्निवर्तकत्वशेषवैयर्थ्यात् ।
 व्यभिचारमप्याह ॥ ^{३६४/४} त्वन्मतइति ॥ ^{३६४/४} स्फुरणस्येवेति ॥ प्रकाशरूपस्येत्यर्थः । ननुपरोक्षवृत्तेर्विषयपर्यंतत्वाभावेनविषयगताज्ञान
 निवर्तकत्वं सुखादौचज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिर्विनाज्ञानादर्शनमतोन्वयव्यतिरेकावन्यथासिद्धावितिचेन्न । ततएवपरोक्षवृ
 त्तेःस्वविषयेव्यवहारजनकत्वमपिनस्यात् । सुखादावज्ञानविरोधिनिविनातस्यज्ञातैकसत्त्वानुपपत्तेः । नन्वस्तुप्रकाशकत्वेनैवाज्ञा

नविरोधित्वं । चैतन्यंतुनप्रकाशइतिज्ञानविरोधीत्यतआह ॥ स्विति ॥ नचपरिपूर्णत्वादिनाप्रकाशविधुरत्वाभावेपिअद्या
^{३६५/१३}साधिष्ठानत्वादिनाप्रकाशमानतयाऽप्रकाशविधुरत्वसंभवइतिवाच्यं । निर्विशेषतदसंभवस्योक्तत्वात् ॥ वृत्तीति ॥ सौरालो
^{३६५/१३}कज्ञानयोरित्यादिनेत्यर्थः । ननुसाक्षिणोऽज्ञानसाधकत्वेनतदविरुद्धत्वमित्यतआह ॥ अनुभूयतेहीति ॥ अज्ञानविषयका
^{३६५/१३}नुमित्यादेरज्ञानसाधकत्वेपि यथाऽज्ञानविरोधित्वतथाचैतन्यस्यापितद्विरोधित्वयुक्तमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ साक्षिणोऽज्ञा
^{३६५/१३}नविरोधित्वेऽन्यस्यतद्विरोधिनाऽभावाच्चैत्रच्छादौमैत्रस्वेवचैत्रस्याप्यज्ञत्वस्यात् । नोचैत्रमैत्रस्याप्यज्ञानंनस्यादित्यर्थः । ननु
^{३६५/१३}साक्षिविषयेषुखादावज्ञानाप्रसाक्तिरेवेति नतत्रतद्वारापेक्षा । वृत्तिस्तुविषयेप्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिकेतिवैषम्यंयोरित्याशङ्कते ॥
^{३६५/१३}इच्छादाविति ॥ अन्यथेति ॥ आत्मनोऽज्ञानाविरोधित्वेतत्सजडत्वापत्त्याघटादिसाम्यामित्यर्थः । एतेनप्रकाशंतरापेक्षा
^{३६५/१३}याजडत्वमुपाधिरितिनिस्तं । चैतन्यरूपप्रकाशस्यकुत्राप्यज्ञानविरोधित्वादशनात् । प्रकाशमानं पितस्मिन्नज्ञानमविरुद्धमि
^{३६५/१३}तिशङ्कानिराकरोति ॥ नचेति ॥ साक्षिवेद्येषुखादावज्ञाननिवारणंचवृत्त्येवेतिभावः ॥ अंतःकरणेति ॥ तथाचपरिशेषेण
^{३६५/१३}केवलसाक्षिवेद्यत्वमेवमुखादीनामिति ततएवमुखादावज्ञाननिवारणमित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वसत्तायामप्रकाशबुद्धिविधुरे
^{३६५/१३}पिमुखादौवृत्त्यपेक्षायामित्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ सौरालोकचाक्षुषप्रकाशयोरिववृत्तिचितोवलक्षण्याभावेनेत्यर्थः ॥ एतेनचेति ॥
^{३६५/१३}साक्षिणोऽज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थः ॥ प्रमाणवृत्तिरित्यर्थः ॥ विवरणइति ॥ अविद्योपाधिकंसवगतंजीवंचत

न्यविषयप्रकाशकमितिपक्षप्रतिकर्मव्यवस्थायुक्ता अंतःकरणोपाधिकत्वाज्जीवःपरिच्छिन्नो न सर्वभावभासयतीति जीवस्यपरिच्छि-
न्नत्वपक्षेपिप्रतिकर्मव्यवस्थायामुक्तायां ननुअहंकारावच्छिन्नचैतन्यस्यविषयचैतन्यसंबंधाद्विषयभानासंभवइत्याशंकायांजी-
वावच्छेदनिमित्तांतःकरणपरिणामसंसर्गकृताभिव्यक्तित्वाद्विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यजीवचैतन्यताचनविरुध्यते । विषयप्रमातृ-
चैतन्ययोरेकांतःकरणपरिणामसंबंधादभेदेनस्फुरणं ततोविषयप्रकाशउपपद्यतइतिपरिहृतायां ननुप्रत्यग्ब्रह्मणोरप्येकांतःकर-
णसंबंधाद्ब्रह्मणोपिप्रत्यक्त्वेनस्फुरणस्यादितिपुनःशंकायां किंब्रह्माकारपरिणतांतःकरणसंसर्गात्तत्स्फुरणमुतांतःकरणमात्रसं-
र्गात् । नाद्यः । ब्रह्माकारपरिणतांतःकरणसंसर्गाभावाद्भिनित्यवद्ब्रह्मणःप्रकाशप्रसंगः । नद्वितीयः । नद्यंतःकरणस्वरूपमा-
त्रसंसर्गिणोभिव्यक्तिरंगीकृता । तद्वत्तर्हमादीनामपिप्रसंगादितिपरिहृतायां नन्वतःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिवद्ब्रह्मव्यक्ति-
रपि किंनस्यादितिपुनःशंकायां अंतःकरणमात्रसंसर्गात्प्रत्यग्व्यक्तिर्नास्त्येवतथाचदृष्टांतसिद्धिरित्युच्यते विवरणवाक्येजीवा-
कारावृत्तिरित्यत्रेत्यवगंतव्यं ॥ जीवाकारेति ॥ जीवविषयाअहंप्रकारिकायावृत्तिस्तदात्मनापरिणतयदंतःकरणं अहमा-
कारांतःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपयावृत्त्याजीवविषयिण्या जीवोभिव्यज्यतेव्यवहारविषयेभवतीत्यर्थः । नचेयमविद्यावृत्ति-
रितिवाच्यं । दोषाजन्यत्वात् । अंतरविषयत्वेनांतःकरणवृत्तेर्बहिरिन्द्रियद्वारानपेक्षणात् ॥ अन्येति ॥ अहंकारवृत्त्यभा-
वदशायांसुषुप्तेःसत्त्वादित्यर्थः । नन्विन्द्रियवृत्तिरेवाज्ञानविरोधिनीत्यतआह ॥ अयधटइतीति ॥ विशिष्टेति ॥ विशेष्या-
द्विशिष्टस्यभिन्नत्वादित्यर्थः ॥ दंडीति ॥ तस्यास्तदविषयत्वापातइत्यपिबोध्यं ॥ अंकांशांशस्येति ॥ अंशांशिनोर्भेदादि

त्यर्थः ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ अपीतसाक्षात्कारस्यपीतभ्रमानिवर्तकत्वं किंतुतच्छ्रवणादिजन्यपीतसाक्षात्कारस्यैवतथात्वमित्यादिस्यादित्यर्थः ॥ सत्यत्वेति ॥ श्रवणादिजन्यवृत्तेरनधिकविषयायाप्यविद्यानिवर्तकत्वेनेच्छादिनिवत्यद्वैपादिवदज्ञानस्यसत्यत्वंस्यादित्यर्थः । एतेनाविद्यागतोऽवस्थाविशेषोवाशक्तिविशेषोवाघटादिज्ञानेननिवर्तते प्रपंचनिदानभूतमज्ञानंनुश्रवणादिजन्यतत्त्वमस्यादिवाम्बजन्वाखंडार्थगोचरवृत्त्यानिवर्ततइतिनिरस्तं । यत्तुयदवच्छिन्नाज्ञातृत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषस्तदवच्छिन्नज्ञाननिवत्यइति तन्न । यवतिज्ञानानितावंत्यज्ञाननीत्यन्ननिरस्तत्वात् ॥ काकवदिति ॥ वाक्यवदिति ॥ वेदां तानमित्यनुषंगः ॥ प्रकाशमानस्येति ॥ प्रकाशमानेआत्मन्यज्ञानमनुचितं अप्रकाशमानेद्वितीयाभावेतुतदुचितमित्यर्थः

॥ निर्विशेषइति ॥ चिन्मात्रस्यस्वयंप्रकाशत्वात्तत्रसत्यभूतधर्मस्याभावान्मिथ्याभूतधर्मस्याज्ञानसिद्धुत्तरकालीनत्वादज्ञानावृत्तकिमपिनसंभवतीत्यर्थः ॥ न्यूनापीति ॥ अंगुलिश्चक्षुरादिसंवाधिन्यावरणतदपेक्ष्यानन्यूनेत्यर्थः । वक्ष्यमाणाक्षेपार्थमाह ॥ तस्मादिति ॥ ३७०।७ ॥ व्यासाद्रिसृतकर्तृबुद्धैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामविद्याविषयोनचित् ॥ ४ ॥ अविद्याविषयभंगः ॥ ५५ ॥ ४ ॥ अहमर्थोनात्माआत्मनिप्रकाशमानेन्यप्रकाशमानत्वादित्यत्रविशेषणसिद्धिमाह ॥ पञ्चादित्या

दिना ॥ विशेष्यासिद्धिमाह ॥ अनेवंविधस्येति ॥ अप्रकाशमानस्य अथातइत्यादिछादोग्येभूमप्रकरणं यत्रनान्यस्यस्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमेत्यादिनोक्तभूमानं सएवाधस्तात्सउपरिष्टात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षिणतस्मउत्तरतःसएवदं

सर्वमिति सर्वात्मकत्वेनोक्त्वा अथातो हंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादित्यादिना हंकारं च सर्वात्मकत्वेन निरूप्य अथात
आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादात्मैवोपरिष्ठादित्यादिना हंकारोपदेशादात्मन उपदेशांतरादहंकारोनात्मेत्यर्थः ॥ अत्मानुबंधीति ॥

३५१२

आत्मत्वनिधतः । अनात्मानुबंधी अनात्मत्वव्याप्यत्वाच्चिद्यतः ॥ चिदचिदिति ॥ शुद्धचिद्रूपत्वाभावादित्यर्थः । विशेष्या

३५१२

सिद्धिपरिहरति ॥ यदि चेति ॥ ह्यस्तन इति ॥ यथा पूर्वदिनेहमित्यनुभूतोहमर्थोद्यस्म्येततथासुषुप्तावहमर्थोनुभूतश्चेत्सुप्तो

३५१३

स्थितेन स्मर्येत्यर्थः ॥ आत्मेति ॥ आत्मनानतिभिन्नत्वादित्यर्थः । आत्माहमर्थयोरभेदादिनंप्रत्यात्मनः प्रकाशे सत्यहमर्थ

३५१४

स्याप्रकाश इत्येतदसिद्धमित्यभिसंधायाह ॥ तत्रेति ॥ अहमर्थ इति ॥ अहमर्थस्याप्रकाशमानात्मान्यत्वेन सुषुप्तौ न प्रकाश

३५१४

सिद्धिः तत्सिद्धौ च तथाविधात्माभिन्नत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ अहमर्थ इति ॥ सुप्तोत्थितमात्रस्यात्मपरा मशोहमर्थगोचरः आत्म

३५१६

परमशत्वात् यथासंप्रतिपन्न इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकमनुमानमित्यर्थः । हेतौ व्यभिचारं परिहरति ॥ अस्वाप्समितीति ॥

३५२१

अभिज्ञाभिलपनयोः समानार्थत्वादित्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ स्वयंप्रकाशस्य ज्ञानांतरागम्यत्वात्तद्विनाशप्रयुक्तसंस्काराभावा

त्वरूपस्य चाविनाशादविनाशिनः संस्काराभावाच्चात्मनि प्रत्यभिज्ञासंभवतीत्याशंक्योक्तं विवरणे अंतःकरणविशिष्ट इत्यादीत्यवगं

तव्यं । निष्कलंके निष्कलंकात्मस्वरूपमात्रे । ननु विवरणवाक्यस्य निरुपाधिकाल्मपरा मशनिषेधेतात्पर्यं न त्वहंकारविशिष्टतद्वि

धानइतिचेन्न । अंतःकरणस्यान्वहविनाशात्तद्विशिष्टस्यापिविनाशित्वमिति न प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति शंकोत्तररूपेण संसाराव
 स्थायामंतःकरणविशिष्टरूपानपायादित्युत्तरविवरणवाक्येन विरोधात् । ननु निश्चये सति संशयाभावनियमेपि निश्चयाभावे संश
 यनियमो सिद्ध इत्यत आह ॥ नत्विति ॥ कदाचिदपि तादृश संशयः स्यादित्यर्थः । ननु परामृश्यमानात्मनि प्रत्यक्त्वनिश्चयाश्रयतत्र
 तद्विरुद्धपराक्त्वरूपान्यत्वसंशयइति शंके ॥ नन्विति ॥ प्रत्यक्त्वनिश्चय एवाहंत्वनिश्चयइति वक्तुमाह ॥ प्रत्यक्त्वमिति ॥
 निर्भास्येति ॥ निर्भास्यदृश्यं पराक् तस्मात्तत्कूलचित्त्वं प्रत्यक्त्वमित्यर्थः ॥ अन्यत्वेति ॥ अन्यत्वं पराक्त्वं तद्विरुद्धं स्वत्वं प्र
 त्यक्त्वमित्यर्थः आद्य आह ॥ द्वितीय आह ॥ स्वयमिति ॥ द्वितीये दोषांतरमाह ॥ घटादिरिति ॥ घटादिरपि प्रत्यगर्थः
 स्यादित्यर्थः ॥ विवरणे इति ॥ अहंकारस्य पराक्त्वसापेक्षत्वादात्मनश्चानपेक्षत्वाश्रयतयोरेभेद इत्युक्ते तद्व्यात्मनोपि परागव्यावृ
 त्यासापेक्षत्वात्मात्मत्वं स्यादिति शंकायां विवरणे उक्तमात्मन इति । सर्वात्मकत्वात् । पूर्णत्वात् ॥ घटकुटीनि ॥ केचिद्वृणिजः
 शुल्कमदित्संतः शुल्कग्रहणस्थत्वं च यित्वाऽन्येन पथा जिगमिषं तो विस्मृतमार्गाः यत्र यद्विशुल्कम्राहिणां कुटीस्थिता तत्रैव प्रभाते आ
 गताः । सोऽयं घटकुटीप्रभातवृत्तांतः ॥ नन्विति ॥ आत्माशेषपरामर्शोऽहमर्थत्वानुभवइत्यर्थः ॥ न किंचिदिति ॥ अज्ञानांशे
 परामर्शस्तु तवापि संमतः । अत एव न किंचिदपि विषयमित्यादावित्युक्तं । ननु सुषुप्तावज्ञानस्य सत्त्वात्तदनुभवेन तस्य परामर्शाद्यु

ज्यते अहमर्थस्यतुतदाऽसत्त्वाच्चतस्यजाग्रतिपरामर्शइत्यतआह ॥ नहीति ॥ अज्ञानस्याहमर्थोश्रितस्यैवपरामर्शात्तथैवसुषु
 सावनुभवोवाच्यइतितदाप्यहमर्थसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ एतावन्तमिति ॥ स्वप्नावस्थायामहमर्थस्यसत्त्वात्स्वप्नादुत्थितस्यस्व
 प्रपश्यन्नासमित्यहमर्थविषयःपरामर्शोभवति तस्मिंश्चपरामर्शेस्वप्नपश्यन्नासमितिपरामर्शवानस्मीत्यादिनाऽहमर्थविषयपरामर्श
 त्वमनुभूयतेयथा यथावाजाग्रत्यनुभूतार्थहमर्थविषयपरामर्शेजाग्रदंतरकालीनेजाग्रदासमितिपरामर्शवानस्मीत्यनेनपरामर्शत्व
 मनुभूयते । तथाऽस्वाप्सामित्यत्राप्यस्वप्समितिपरामर्शवानस्मीत्यनुभवेनाहमर्थविषयकज्ञानेपरामर्शत्वमनुभूयतइत्यर्थः ॥
 ३७३।७ अन्यथेति ॥ अहमर्थेपरामर्शाभावे ॥ यःपूर्वमिति ॥ ननुदुःखित्वेनप्राक्ज्ञानवन्मदन्यत्वेनप्राक्ज्ञानाभावात्कथमेवपराम
 र्शआपाद्यते । सुषुप्तौचाहमर्थोप्रकाशएवतनुप्रागसत्त्वग्रहणं । अतःकथंतत्रजन्मप्रत्ययोपीतिचेन्मैवं । अस्वाप्समितिस्वापकि
 याकर्तृत्वेनाहमर्थपरामर्शोनस्यादित्यत्रतात्पर्यात् । यत्प्रागसत्त्वाग्रहणाद्वजन्मप्रत्ययइति तन्न । प्राक्सत्त्वाग्रहणमात्रेणज
 न्मप्रत्ययोपपत्तेः । अहमर्थेपरामर्शत्वानुभवादित्यत्रान्यथासिद्धिशंकेते ॥ नन्विति ॥ पुरोवर्तिरजतयोरैक्यारोपात्तज्ज्ञानयो
 स्तदारोपदर्शनेत्यनुभवपरामर्शयोःपरामर्शत्वारोपादर्शनादित्याह ॥ अपरामर्शइति ॥ ३७४।३ सिद्धइति ॥ अहमर्थस्यैवपरामर्श
 मानत्वेनतथैरेक्यारोपःसंभवतीत्यर्थः ॥ सिद्धेचेति ॥ परामृश्यमानात्मैक्यारोपेसिद्धेतन्निवंधनोऽहमर्थानुभवेपिपरामर्श

अहमर्थप्रकाशमात्रेण तदभिमानपरामर्शापादने आत्मप्रकाशमात्रेण तदभिमानपरामर्शोपि स्यादित्यर्थः । नचाहंकारस्य तादृशप
 रामर्शप्रयोजकतया तदभावे तदापादानासंभव इति वाच्यं । तर्हि मां प्रति तदापादनस्येष्टत्वात् । ननु लुप्तभावहमर्थप्रकाशे न किंचि
 दहमवेदिषमित्यहमर्थवच्छिन्नाज्ञानपरामर्शो न स्यात् । प्रकाशमाने तादृशज्ञानविरोधादित्यत आह ॥ न किंचिदहमिति ॥
 न किंचिदहमवेदिषमिति परामृश्यमानज्ञानं प्रति यथाऽऽत्मानावच्छेदकः प्रकाशमानत्वात् तथाहमर्थोऽपि । अज्ञानं त्वात्माहमर्थश्च
 यंतदन्यविषयमात्माद्यज्ञानादन्यदेव परामृश्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्तं प्रतिपत्तिः साक्षिणि प्रकाशमान एवाज्ञानस्य मया गीकृत
 त्वात् इत्यत आह ॥ अन्येति ॥ साक्षिणोऽप्यज्ञानविरोधित्वस्योपपादितत्वादित्यर्थः । ननु छांदोग्ये आत्मज्ञानार्थिनमिंद्रं प्रति
 प्रजापतिना सुते पुरुषे आत्मत्वेन निर्दिष्टेनाहस्वल्ब्यमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्यथ महस्मीति नो एवमानिभूतानि विनाशमेवापीतो भ
 वति नाहमत्र भोग्यपदयामीति इंद्रेणाहमर्थव्यज्ञानेन दूष्यत इत्यत आह ॥ यात्विति ॥ श्रुतावात्माज्ञानस्याप्युक्तत्वात्सावश्यं स
 कोचनीयेत्याह ॥ सापीति ॥ नात्मानं परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतं । ग्राज्ञः किंच जसंवेत्ति तु यत्तत्सर्वदृक् सदेति यथा आत्मवि
 शेषाज्ञानपरा तथाहमर्थविशेषाज्ञानपरोक्तश्रुतिरित्यर्थः । नचाहरहर्ब्रह्मगच्छंति सति संपद्यन् विदुरित्यात्मवेदनबोधकश्रुतिविरो
 धेन नात्मानमित्यस्य विशेषाज्ञानपरत्वं युक्तं उक्तश्रुतेस्तु न श्रुत्यंतरविरोध इति वाच्यं । अहरहरित्यादेरात्मवेदनबोधकत्वाभा
 वात् । प्रत्युत न विदुरित्यनेन स्वस्वरूपाज्ञानस्यैव प्रतीतिः । नात्मानमित्यादि नैवाहरहः श्रुतिबाधसंभवाच्च । अंतःकरणवच्छि

त्वाभिमानइतितत्त्वापरामृश्यमानत्वसिद्धौसुषुप्तावप्रकाशमानत्वेनप्रकाशमानात्मन्यत्वसिद्धिरितिरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । ए
 तेनस्वापकत्रयारोपादहमर्थेऽस्वाप्समितितत्कर्तृवारोपःपूर्वकालगृहीतेनाभिन्नतयागृह्यमाणत्वाच्चनाहकारेजन्मप्रत्ययइतिति
 रत्नं । स्वापकर्तुरात्मनःपूर्वकालवर्तिनश्चतस्यैवाहमर्थत्वेनतद्व्यारोपासंभवात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । आत्मपरामर्श
 स्याहमर्थीशापरामर्शत्वेदोषांतरमाह ॥ अहमितीति ॥ अहमंशेपरामर्शोदन्यआत्मपरामर्शोनास्तीत्युक्तं त्वयापुनरहमर्थेपर
 मर्शत्वरहितस्यैवात्मपरामर्शत्वमुक्तमतोदृष्टहानादीत्यर्थः । एतेनास्वाप्समित्यस्यैवात्मपरामर्शत्वांगीकाराद्दृष्टहानादीतिति
 रत्नं । अस्वाप्समित्यस्यतवमतेहमर्थीशेपरामर्शत्वाभावात् ॥ एतेनेति ॥ अहमर्थेपरामर्शत्वोपादनेनेत्यर्थः । सुप्तोत्थित
 स्यात्मपरामर्शो यद्यहमर्थपरामर्शस्यादृष्टशब्दोल्लेखीत्यात् यथाह्यस्तनाहमर्थपरामर्शइत्यत्राहंशब्दोल्लेख्यनुभवजन्यत्वमुपाधि
 रित्याह ॥ अहंशब्देति ॥ अन्यथेति ॥ ह्यस्तनवषम्यमात्रेणाहमर्थपरामर्शत्वाभावेआत्माशेषिपरामर्शत्वंनस्यादित्यर्थः ॥
 निरुत्तरमिति ॥ अस्मदुक्तादन्यदुत्तरंनस्तीत्यर्थः ॥ तथेपीति ॥ आत्मपरामर्शस्याहमर्थपरामर्शत्वेऽहंशब्दोल्लेखाभावेपी
 त्यर्थः ॥ अहमर्थप्रकाशेनेति ॥ तदभिमानाप्रकाशसहितेनेत्यर्थः । एतेनअहमर्थमात्रासोपक्षतयातदभिमानप्रकाशयोरुभ
 योःसमव्याप्ततयाऽभिमानपरामर्शापादनंव्यधिकरणमितिनिरुत्तं । अभिमानप्रकाशयोःसमव्याप्तत्वय्यभिमानपरामर्शप्रयोज
 कस्यसुषुप्तावभिमानप्रकाशस्याभावात् । नचाहमर्थप्रकाशएवाभिमानप्रकाशइतिवाच्यं । तथात्वेइष्टापत्तेः ॥ अन्यथेति ॥

पूर्वेद्युर्विद्यमानायाः सुषुप्तौ विनाशादित्यर्थः । ननु सुषुप्तौ कारणान्मनावस्थितस्याहमर्थस्य जागरे उत्पत्त्यङ्गीकारेन प्रत्यभिज्ञाविरोधादीति चेन्न । कारणान्मनावस्थितस्याकर्तृत्वात् । कर्तृभूतपरिणामविशेषस्य च विनाशादित्यभिप्रायः योक्तव्यमिदं ।

३७७।१९

ननु कर्तृभोक्तोश्चैतन्यानुगमना कृतहान्यादीत्यत आह ॥ अभिन्न इति ॥ ननु चैतन्ये कर्तृत्वाद्यभावेऽप्यारोपितेन कर्तृत्वादिना तयोरेभेद इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ कर्तृत्वाद्यारोपस्येति ॥ स्थूलः करोमीति केवलं चैतन्ये आरोपितकर्तृत्वाप्रतीतेरहं करोमीत्येव तदारोपेवाच्यः । तथा च कर्तृत्वस्य मुख्यः प्रत्ययोऽन्यो नास्तीत्येव मुख्य इति तदरोप इत्यर्थः ॥ अहंकारं लय इति ॥ प्राणस्यापि लयापत्येति शेषः ॥ भेदपक्ष इति ॥ अभिमर्तृत्वेन प्राणनादि धर्मित्वेन तयोर्भेदादित्यर्थः । तदुक्तं विवरणे । नाहंकारमात्रं प्राणस्योच्यते किंतु प्राणस्य पृथक् सतः पञ्चधा व्यापारहेतोः कारणीभूतस्याहंकारस्य क्रियाशक्तिरस्ति मनोधीनतादर्शनात्प्राण

३७७।२०

वृत्तेरिति ॥ अभेदपक्षेऽपीति ॥ प्राणांशं प्राणशक्तिं । तदुक्तं विवरणे । प्राणलक्षणक्रियाशक्त्यंशं वा विहाय विज्ञानशक्त्यंशस्य लयः कल्प्यतां । सांशत्वादन्तःकरणस्येति । आद्यपक्षदोषमाह ॥ द्वितीये शक्तितद्वतोर्भेदस एव दोषः । अभेदे

३७७।१९

त्वाह ॥ अहमर्थत्व इति ॥ प्राणस्य सत्त्वात् सुप्तावहमर्थस्यापि सत्त्वापत्त्या तदुल्लेखः स्यादित्यर्थः ॥ किंचेति ॥ य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदेतं प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषो तद्दय आकाशस्तस्मिंश्छेते तानि दग्धत्वात् यथैतत्पुरुषः स्वपिति नाम तद्गृहीत एव प्राणो भवति गृहीतावागृहीतं च क्षुरित्यादौ वागादीनामुपरम एवोक्तो गृहीतमिति श्रवणात् । ननु लय इत्यर्थः । यस्तु

ज्ञस्याज्ञानादिसर्तृत्वानुरोधेन तस्यैव तदनुभवि त्वमित्यर्थापत्त्या सुष्ठु तावदहमर्थसिद्धिरित्याह ॥ ^{३७५।६} किंचेत्यादिना ॥ अहमर्थस्या

नुभवि त्वत्प्रत्यक्षप्रमाणमप्याह ॥ योहमिति ॥ ^{३७५।७} सर्वत्रनुभवित्वा भेदप्रत्यभिज्ञानविरोध इति भावेन तयोर्भेदाभावमाशङ्क्य भेदमु

पपादयति ॥ ^{३७६।१} यद्यपीति ॥ चैतन्यजीवयोः सत्रनुभवित्वा नुगमेपीत्यर्थः ॥ तयोरिति ॥ चैतन्यजीवयोः । न

नुकृतेत्यस्यैवराधेयत्ववदविद्योपहितस्यानुभवि तुरेवातःकरणोपहितस्य सत्त्वान्न तयोर्भेद इत्याशङ्क्य परिहरति ॥ ^{३७६।४} यद्यप्यविद्ये

ति ॥ न नूपाधिभेदेनोपधेयभेदस्तत्रैव यत्र परस्परानुपहितरूपाधी उपपद्यते । अन्यथा कं ब्ववच्छिन्नग्रीवावच्छिन्नाकाशादन्य एव

घटाकाशः स्यात् । मैवं । उपाधिभेदादुपधेयभेदस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा साक्षिण एवातःकरणतद्भृत्तिघटाद्यवच्छिन्न इति सा

क्षेयप्रमाता प्रमाणं फलं प्रमेयं च स्यादिति सवसंकरः स्यात् । कं व्याद्यवच्छिन्नादन्यस्यैव घटाकाशत्वात् । अतः करणरूपोपाधिसं

बंधविनतदुपधेयस्याविद्योपधेयस्य च भेदोऽस्तीत्याह ॥ ^{३७६।५} शुद्धचैतन्यस्येति ॥ अत एवोपधेयभेदचसतीति चकारः ॥ अहंनिन्दुः

स्वः स्यामिति ॥ न च कृशोऽहं स्थूलो भवामीति वल्लभवृत्त्युपपत्तिरिति वाच्यं । तत्र काश्यादिविशिष्टस्वशरीरस्यैव स्यात्त्याधिरूपत

याविवेकिनामुद्देश्यत्वात् । तत्र शरीरस्थूलस्यादिति वच्चिन्मात्रानिन्दुः खस्यादिति च्छायाः प्रकृतेऽभावात् ॥ ^{३७६।७} योहमुमुंस इति ॥ त

वमतेऽहमर्थस्यासुष्ठुत्वादित्यर्थः । अहमर्थव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञावाधमप्याह ॥ ^{३७६।८} पूर्वद्युरिति ॥ अहंकारेति ॥ अहंकारव्यक्तेः

मनआदीनामुपरमस्यैवोक्तोरित्यनेनमूलवाक्येन अथैतत्पुरुषइतिश्रुतिर्मेनआदीनामुपरमपरतयाव्याख्यातानाहमर्थस्येतिबु
 द्धाआक्षिपति मनउपरमेतेनैवाहंकारोपरमस्यापिप्राप्तिरितिसोबोधात् । नहिश्रुतावहंकारस्यानुक्तिब्रूमः कितुलयस्य ।
 मनसआहंकारिकत्वेनानहंकारत्वाच्च ॥ अहंकारैक्येपीति ॥ अनेकेषांसावात्मनोपदेशानुपपत्तेरितिभावः । ननुनोपदेशा
 नुपपत्तिः । अन्यथाप्युपपत्तेरितिशङ्कते ॥ नन्विति ॥ भिन्नत्वेनेति ॥ व्यर्थस्यकिंचिदिष्टज्ञापकत्वादितिभावः । ननुभेदो
 पदेशस्यव्यर्थस्यापिकथंभूमात्मनोरभेदज्ञापकत्वमित्यतआह ॥ द्वयोरिति ॥ तन्मात्रवृत्तिधर्मबोधनमुखेनतन्मात्रत्वमवगम्य
 तइतिभावः ॥ अहंकारस्यत्विति ॥ अहंकारेसावात्म्योपदेशस्तुतदधिष्ठानात्मसंबंधेनोपचारादितिभावः ॥ अहमर्थोदिति॥
 अहमर्थान्यात्मानिसावात्म्योपदेशस्त्वहमर्थवदुपचारादितिभावः । एतेनअहंकारभिन्नात्मनोभूमरूपब्रह्मभिन्नत्वेनप्रत्यक्षासि
 द्धत्वेपितदभिन्नस्यापितदसिद्धतयोभयोःसावात्म्योपदेशानुपपत्तिसहकारेणास्याःश्रुतेस्तयोरभेदपरत्वमितिनिस्तं । अहंकार
 भिन्नात्मभून्नोरभेदस्यप्रत्यक्षासिद्धत्वेपितयोर्भेदस्यापितदसिद्धतयातद्वाधेननवाक्यस्यार्थवत्त्वात् । सावज्ञत्वहमर्थवदुपपत्त्यते
 ॥ ऐक्यार्थइति ॥ अहमर्थस्यजडत्वात्तदैक्यायोगइत्यतआह ॥ त्वत्पक्षइति ॥ चिदैक्योपदेशसामर्थ्यादेवाहमर्थस्यक
 र्तृत्वाद्याश्रयस्याप्यजडत्वसिद्धेरितिभावः ॥ सएवेदमित्यादि ॥ तथाचनानैकांसावात्म्यानुपपत्त्यातदभेदासिद्धिरिति

भावः । ननु सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिप्रश्नानंतरं किं क्वचिदधिष्ठानत्वमात्रं पृष्टपरमार्थतः क्वचिदधिष्ठितत्वं वा । आद्ये स्वमहि
 म्नीत्युक्त्वा द्वितीये भूमातिरिक्तमेव नास्तीत्येतदर्थं परान्यो ह्यस्मिन्प्रतिष्ठितइति पूर्ववाक्यानुसारेण स एवाधस्तादित्यादेरपि सार्वा
 त्म्यपरत्वे निश्चिते एकवाक्ये उपक्रमानुयोजिते चेत् । मैवं । यतस्सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितइति पृष्टे स्वमहिमनीत्युत्तरिते
 महिमशब्देन गबाश्वादि कंचेत् तन्मयमहिमत्वेन नोक्तमित्यादिवानमहिमनीत्यनेनोक्तं तत्र हेत्वाकांक्षायां ब्रवीमीति होवाच अ
 न्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठितः अन्योऽप्यज्ञः अन्यस्मिन्प्रतिष्ठितः भूमापरिपूर्णः अतो नान्यस्मिन्प्रतिष्ठितइत्युक्ते तर्हि कथं स्वमहिमिप्र
 तिष्ठितइत्युच्यत इत्याकांक्षायां भूम्न आधारभूतः स्वमहिमोऽन्यत्वे स एवाधस्तादित्यादिना । तत्र क्रमः प्रसंगः सार्वतन्त्र्यस्य । ननु भू
 म्नास्स इति परोक्षनिर्देशात् परोक्षत्वप्राप्तौ तद्वारणाया परोक्षाहंकारैक्यमथातो हंकारादेश इत्यनेनाभिधाय निष्कृष्टाहंकारैक्यत्वात्
 स्वरूपैक्यबोध्यते ॥ अथात आत्मादेश इत्यनेन तनाहंकारवाक्यवैयर्थ्यमिति शङ्कते ॥ नन्विनि ॥ ब्रह्मणः भूमरूपस्य ॥
 आपरोक्ष्यायेति ॥ अपरोक्षद्रष्टृभेदायेत्यर्थः ॥ अहंकारेति ॥ अहंकारस्यापरोक्षत्वात् भूम्नस्तदभेदोक्त्याऽपरोक्षत्वसिद्धिः ।
 अन्यथा परोक्षापरोक्षयोरैक्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ त्वत्पक्षइति ॥ त्वन्मतेऽपरोक्षात्मसंबन्धादेवाहंकारेऽप्यपरोक्ष्यमिति मुख्यप
 रोक्षात्माभेदोपदेशेनैव भूम्नोऽप्यपरोक्षस्यापिसिद्धिरित्यर्थः ॥ त्वत्पक्षइति ॥ भूमाख्यब्रह्मण इति शेषः । ननु तव मते
 ब्रह्मभिन्नाहंकारस्य कथं सर्वव्यापित्वमपीत्यतः श्रुत्यर्थमाह ॥ श्रुत्यर्थस्त्विति ॥ स एवाहं कृतिः स्मृतइत्यतः परं अकार्योऽहमिति ह्ये

षततोहंकारउच्यते । जीवस्थइत्यादिपाठः । सचव्यापीत्येतदनंतरं नचभेदोहोक्वाचिदितिपाठः । यत्तुश्रुतिविरोधेनस्मृतोरेवान्य
^{३७९।९}
 शानयनमितितन्न । उक्तीत्याऽनुपपन्नायाःश्रुतेःस्मृत्याव्याख्यातत्वात् । ननुस्मृतिविरोधेनसान्यथानीयते ॥ सैवहीति ॥
 एषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतीत्यादौसत्यत्वेचविजिज्ञासितव्यमित्यादिनोक्ताःसत्यविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमा
 हंकारात्माताःसत्यादयःसर्वेपरदेवतारूपाइत्यर्थः ॥ ^{३८०।९}अन्यथेति ॥ अहंकारस्याब्रह्मत्वइत्यर्थः । नन्वहंकारस्यब्रह्मत्वेप्रश्नोपनि
 षदियथासोम्यवयांसिवासोवृक्षंसंप्रतिष्ठतेएवंहवतत्सर्वपरआत्मनि संप्रतिष्ठतेपृथिवीचपृथिवीमात्राचेत्यारभ्यअहंकारश्चाहंकृत
 व्यंचेत्यादिनाहंकारस्यपृथिव्यादिवसरमात्माश्रितत्वंप्रतीयमानंविरुध्यतइत्यतआह ॥ ^{३८०।१३}अहंकारश्चेति ॥ नत्वंहमर्थइति ॥
 जीवोजीवस्थोऽनिरुद्धश्चेत्यर्थः ॥ अतोभवइति ^{३८०।१४} ॥ एतस्मात्रिविधाहंकारात्मनःप्रभृतीनांभवउल्लिखितिरित्यर्थः । नन्वेवमहंका
 रशब्देनानार्थःस्यादित्यतआह ॥ ^{३८०।१५}संविद्राचिनइति ॥ स्मार्तप्रयोगाद्बुद्धिशब्दवन्नानार्थत्वंनदोषइत्यर्थः । प्रयोगबाहुल्यमे
 वाह ॥ ^{३८०।१६}अहंकारशब्दस्येति ॥ ^{३८०।१६}देहेहबुद्धाविति ॥ ^{३८०।१७}देहविषयकाहंबुद्धावित्यर्थः ॥ ^{३८०।१७}अहमर्थइति ॥ शब्दभेदान्नानार्थत्व
 मित्यर्थः । शब्दभेदमेवसाधयति ॥ ^{३८०।१७}आत्ममिति ॥ तस्मात्अथातोहंकारादेशइतिश्रुतौनजडोहंशब्देनोच्यते । किंतुजीवस्थो
 निरुद्धः । अहंकारश्चाहंकृतव्यंचेत्यादिश्रुतिस्मृत्योस्त्वहंकारशब्देनजीवउच्यते ^{३८०।१९} किंतुत्रिविधोहंकारइतिनश्रुतिस्मृतीआत्म
 भिन्नाहमर्थप्रमाणमिति ॥ ^{३८०।१६}अहमर्थइति ॥ तथाच्चचिदचित्संवलनममानकमित्यर्थः ॥ अंतःकरणेति ॥ सर्वांशवच्छेदेनाह

मर्थेनकर्तृत्वादिकमित्यर्थः । ननुगौरोहमित्यादावपिदेहत्वेनाभानेपिगौरत्वमनुष्यत्वादिनातत्परीतेदृष्टान्तसंग्रतिपत्तिरिति
चेन्न । यत्रसामग्रीवशात्सुरभिजलमितिवद्गौरोहमितिधर्ममात्रारोपस्तस्यैवदृष्टान्तत्वात् । नहिसर्वत्राभेदारोपसामग्रीनियमः ।
नन्वहमर्थस्यप्रत्यज्जात्रत्वेपरकीयघटशब्दवत्परकीयेऽहमर्थेहशब्दःप्रयुज्येतेत्यतआह ॥ याल्विति ॥ संबन्धिभेदेनाहशब्द
वाच्यस्यापीदंशब्दाभावेबाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ एतच्चोपलक्षणंपरकीयाहमर्थेऽचित्संबन्धेनेदंशब्दत्वेस्वकीयाहमर्थोपीदं
शब्दःस्यादितिचबोध्यं । अहमर्थस्यानात्मत्वेप्रत्यक्षमाशङ्क्यनिराकरोति ॥ नचेति ॥ अस्याइति ॥ चिदचित्संबलनमपिन
सिध्येदित्यर्थः ॥ त्वन्मत्तइति ॥ आत्मन्येवव्यभिचारइत्यर्थः । नन्वाधिष्ठानचितोयेनरूपेणाहंप्रत्ययविषयत्वतेनरूपेणानात्म
त्वमपि । स्वरूपेणत्वात्मत्वेपितेनरूपेणाहंप्रत्ययविषयत्वस्याप्यभावान्नव्यभिचारइतिचेन्न । चिदंशविनास्वरूपेणाहंप्रत्ययविष
यत्वस्यपक्षेभ्यभावात् ॥ गौरोहमितीति ॥ अहमर्थस्यैवगौरभ्रमाधिष्ठानत्वप्रेमासदत्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ अन्योन्येति ॥ मा
हंनभूवंभूयासमित्यहमर्थप्रेमासदनिबन्धनैवात्मनःप्रेमासदत्वसिद्धिः तत्सिद्धौचाहमर्थेतदारोपइत्यर्थः । ननुनाहमर्थद्वारात्म
निप्रेमसिद्धिः किंतुस्वतएवेतिनान्योन्याश्रयइत्यतआह ॥ अहमर्थेति ॥ नचसुषुप्तिकालीनात्मप्रेमेवतादृशइतिवाच्यं । तदा
प्यहमर्थप्रेमातिरिक्तात्मप्रेम्णोऽभावात् । अन्योन्याश्रयाच्च ॥ अहितइति ॥ ननुनप्रेमासदत्वारोपंभ्रूमः किंतुप्रेमासदात्मै
क्यारोपादहमर्थप्रेमासदत्वं ननुतत्स्वाभाविकमितीतिचेन्न । अहमर्थमनंतभाव्यात्मनिप्रेमादर्शनादित्युक्तत्वात् । अन्यस्या

न्यात्मनावभासस्यवारोपत्वाच्च ॥ ^{३८२।३}समीरोप्यस्येति ॥ आरोप्यसपादेर्भाषणत्वादिनारूपेणविषयो रज्ज्वादीरूपवान् भीषण
 त्वादियुक्तोभवति विषयस्वरज्ज्वादीरूपेणाभिगम्यत्वादिनासमारोप्यसपादिरूपवदभिगम्यनभवतीत्यर्थः । ननुसर्पगतानिदं
 त्वादिवदंतःकरणगताप्रेमास्यदत्वस्यापिनात्मन्यारोपितइति चेन्न । अधिष्ठानत्वौपयिकतत्सामान्यधर्माविरुद्धानांसमारोप्यग
 तानांविषयेआरोपदर्शनात् । नहीदंत्वादिवत्प्रेमास्यदत्वमप्यहमर्थारोपहेतुः । येनतद्विरुद्धानिदंत्ववत्प्रेमास्यदत्वस्याप्यारोपो
 नस्यात् । यच्चधिष्ठानगतधर्मप्रतीत्यविरोधिनआरोप्यगतस्याधिष्ठानेभानमितितन्न । अन्योन्याश्रयात् । यत्त्वात्मैक्याया
 सकालएवप्रेमास्यदत्वसंभवेनारोप्येप्यप्रेमास्यदत्वाप्रतीतेःकुतोविषयेतत्प्रतीतिरिति तन्न । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । अहम
^{३८२।४}अप्रेमास्यदत्वारोपहेतुमात्मैक्यारोपंदूषयति ॥ त्वद्रीत्येति ॥ आत्मनोहमथाद्भेदप्रतीतेर्नतत्रतत्स्यारोपइत्यर्थः । क्वचित्त्वहम
 नुभवामीतिसुखानुभववाद्भेदेनवप्रतीतेश्चेतिपाठः । तत्रसुखस्यानुभवोयस्मिन्नित्यहमर्थएवविवक्षितः । नचायंवैषयिकसुखानुभ
 वःसचानात्मेतिवाच्यं । त्वन्मतोविषयसंबंधेनापिस्वरूपसुखमेवामिष्यज्यतइत्युक्तेः । अहंस्फुरामीत्यत्रभेदप्रतीतेश्च ॥ मो
^{३८२।४}क्षइति ॥ नचौपाधिकप्रेमास्यदनशेषिनबाह्यमतापत्तिः । अन्यथाशरीरानाशेषितदपत्तिःस्यादितिवाच्यं ॥ स्वाभाविकप्रमा
^{३८२।३}स्यदस्यान्यस्यानुभवेनाहमर्थस्यैवस्वाभाविकप्रेमास्यदत्वात् ॥ ^{३८२।६}अहमुक्तइति ॥ अहमर्थस्यमुत्पन्ननन्वयादित्यर्थः ॥ अन्यो
^{३८३।३}न्येति ॥ आत्माहमर्थयोर्भेदाधीनारोपसिद्धावुक्तेच्छायाअबाधकत्वतदबाधकत्वचेभेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ तत्रमामिति ॥ य

त्रानंदाश्चमोदाश्चमुदःप्रमुदआसते । कामस्यत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिश्रुतौमदर्थस्यैवामृतत्वप्रार्थनश्रवणान्नतत्र
 तदारोपइत्यर्थः ॥ अनिष्टत्वेति ॥ इच्छाविषयत्वाभावापातादित्यर्थः । आत्मन्यहमर्थमनंतर्भाव्येच्छानास्तीत्याह ॥ यःक
 श्चिदिति ॥ ममेति ॥ चिन्मात्रस्यममात्मत्वाभावादित्यर्थः । नन्वहंमुक्तःस्यामितीच्छानास्येवकिंतुमुच्यतामित्यादिरूपेत्य
 तआह ॥ नचस्यतइति ॥ ममेति ॥ ममेत्यत्रमनःप्रवेशादित्यर्थः । ननुदंडिनोदंडइतिवदुपलक्षणत्वमस्त्वित्यतआह ॥ तंदेव
 च्छिन्नस्येति ॥ तद्विशिष्टस्येत्यर्थः । उत्सर्गप्राप्तविशेषणत्वेबाधकाभावेनोपलक्षणत्वायोगात् ॥ चिदचिदिति ॥ नचसंवल
 नंसंबंधमात्रांकिंतुतादात्म्येनप्रतिभासइतिवाच्यं । त्वन्मतेस्फुरणादावपितदारोपात् ॥ द्वंशविषयेति ॥ भिन्नभिन्नप्रका
 रावच्छिन्नाधिष्ठानारोप्यविषयेत्यर्थः । तेननेष्टापत्तिः । नचरजतत्वसंसर्गारोपनिबंधेनदंरजतमितिप्रतीतौव्यभिचारइति
 वाच्यं । रजतादेरेवतत्रप्रकारत्वात् । नन्वहमितिबुद्धेर्भ्रमत्वानुरोधेनद्वंशत्वमपितत्रकल्प्यतइत्यतआह ॥ यदीति ॥ त्वन्म
 तइति ॥ नन्वविद्यापत्तिरूपभ्रमज्ञानस्याध्यस्तत्वेपिचैतन्यरूपस्फुरणस्यतथात्वमितिक्षेत्र । चैतन्यमात्रस्याहंज्ञानत्वेषुषुह्या
 दावपिप्रतीतिमात्रशरीराहमनुवृत्त्यापातेनाविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचित्तएवाहंज्ञानस्यत्वयावाच्यत्वात् । तस्यचाध्यस्तत्वादिति
 भावः । रूप्यमस्तीत्यादौनसत्तारूप्याधिष्ठानमित्याह ॥ बाधकेनेति ॥ तथाचदृष्टांतसंप्रतिपत्तिरितिभावः ॥ प्रत्यक्षमिति ॥

अहमनुभवासीत्यादिकं ॥ तत्समाधेनेति ॥ अपरिक्लृप्तसंबन्धिकृतिविवक्षिता । तेनविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः सामान्यव्याप्तौ
 तु स्वर्गसाधनकृत्याश्रयेकृत्वजिव्यभिचारइतिनिरस्तं । नन्वविद्यादिरूपस्यानर्थस्यचिन्मात्राश्रितत्वेनासिद्धिरित्यत आह ॥
 नचेति ॥ अहमज्ञइति ॥ अहमर्थोश्रितत्वेनैवाज्ञानप्रतीतेरित्यर्थः । ननुस्थूलोहंनजानामीतिशरीरस्याप्यज्ञानाश्रयत्वात्तत्र
 व्यभिचारइत्यतश्चकमर्बाधितेति ॥ शरीरमनंतर्भाव्याहमज्ञइत्यवप्रतीतेःशरीरस्यतदाश्रयत्वंबाधितमितिभावः ॥ अनात्म
 त्वमिति ॥ नचकृत्याश्रयवृत्तित्वमुपाधिः । त्वन्मतेमुक्तौसाध्याव्याप्तेः । अहं करोमीत्यहमर्थोतर्गताधिष्ठानचित्तोपिकृत्या
 श्रयत्वात्तत्रमुक्तेः ॥ कस्मिन्नहमिति ॥ प्रश्नोपनिषदिकस्मिन्वहमित्यादिप्रतिष्ठास्यामीत्यनंतरं संप्राणमसृजतप्राणाच्छ्र
 द्वांस्ववायुज्योतिरापःपृथिवीमिन्द्रियमनोन्नमन्नाद्वैथिमित्यत्रप्राणमनःसृष्टेःपूर्वमहंवोक्तिः । तथाछांदोग्येपिहंताहमिमस्मिन्नो
 देवताइत्यादौतेजोबन्नादिस्वरूपेणत्रिवृत्तिकुर्वतिसच्छब्दनिर्दिष्टेब्रह्मणिअन्नमशितत्रैधाविधीयते तस्ययःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं
 भवतियोमध्यमस्तन्मांसंयोनिष्ठस्तन्मनआपःपीतास्त्रेधाविधीयतइत्यादौयोनिष्ठःसंप्राणइत्यादिनोक्तमनःप्राणसृष्टेःपूर्वमहंवो
 क्तिरित्यर्थः ॥ तदात्मानमिति ॥ बृहदारण्यकब्रह्मवाद्दमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदंब्रह्मास्मीत्यत्रावधारणब्रह्मशब्दाभ्यां
 शुद्धत्वात्तदवद्यत्प्रतीतिरित्यर्थः ॥ मोक्षेति ॥ बंधान्वयोपिद्रष्टव्यः । नचश्रुतिस्मृत्योर्विशिष्टवाचकाहंपदस्यलक्षणयाविकृष्टा
 हंकारचैतन्यपरत्वमितिवाच्यं । तद्वीजस्यानुपपत्तेरभावात् । अन्योन्याश्रयत्वोक्तेश्च । अहमितःप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिय

स्यस्यादद्धानविचिकित्सेतिअहमनुरभवमूयश्चेतित्वद्रोत्यावामदेवस्यसर्वात्मकत्वविज्ञानप्रतिपादकचोदाहर्तव्यं ॥ एवंचेति ॥
अहमर्थस्यैवात्मत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वादिविशिष्टस्यकथमैक्यमितिचेन्न । नह्यहंशब्देनकर्तृत्वविशिष्टात्मोच्यतइतिब्रूमः । किं
त्वात्मत्वविशिष्टआत्मा । सतुवस्तुतःकर्तृत्वाश्रयइत्यन्यदेतत् । तद्ध्येतावताहंशब्दलक्षणा कर्तृत्वादेर्मिथ्यात्वेनाप्यैक्यस्योप

३८६१३

पत्तेः ॥ अज्ञाहमिति ॥ अज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतचिन्मात्रेप्रत्यक्षेणतदात्मानमित्यादिश्रुत्याऽनवद्यस्यशुद्धस्यचाहत्वप्रतीतिरि
त्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्यासाद्रिसृतकर्तृबुधैःपक्षयुगंयुजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यानात्मास्मदासदं ॥ अहमर्थस्यानात्मत्व
भंगः ॥ ५६ ॥ ५ ॥ नन्वहमर्थस्यात्मत्वेतस्मिन्नकर्तरिकर्तृत्वप्रतीयेतकर्त्रस्याभावेनतदुपाधिककर्तृत्वस्याप्यभावादतःकर्तृ
त्वादिमदंतःकरणस्याचिदात्मतयाध्यासइतिचिदचित्संवलनसिद्धिरित्यादिमतमुत्थापयति ॥ यच्चोच्यतेइत्यादिना ॥ आत्म
निकर्तृत्वाध्यासोनिरुपाधिकोवासोपाधिकोवा । आद्येसोपापाधिकत्वोक्तिविरोधः । द्वितीयेकुसुमस्फटिकयोरक्तत्वद्वयप्रतीति
वत् मनश्चितोःकर्तृत्वद्वयप्रतीतिःस्यादितिदूषयति ॥ तत्रैवमइत्यादिना ॥ नन्वध्यस्यमानरक्तत्वातिरिक्तरक्तत्वाश्रयस्यकु
सुमस्यभिन्नस्यसत्त्वात् रक्तद्वयप्रतीतिः । इहत्वध्यस्यमानकर्तृत्वातिरिक्कर्तृत्वाश्रयस्यांतःकरणस्याभावेननकर्तृत्वद्वयप्रतीति
रितिशंक्ते ॥ ननुमनइति ॥ सोपाधिकेभ्रमेहिजपाकुसुमादिरुपाधिर्नस्फटिकाद्यात्मनाध्यस्यते । किंतुतत्रतद्वतधर्मसदृशं
धर्मांतरं । निरुपाधिकेतुभीषणत्वादियुतंसर्पादिकंरज्ज्वात्मनारोप्यते । नतुसर्पगतभीषणत्वातिरिक्तभीषणत्वं । अत्रतुकर्तृ

त्वादिमदंतःकरणमेवचिदात्मतयाध्यस्यते । ननुकर्तृत्वांतरमितिसर्वाध्याससहशोयनिरुपाधिकएवस्यादितिपरिहरति ॥ अ
^{३८७१९}धिष्ठानेति ॥ कर्तृत्वांतरस्येति ॥ नचात्राध्यात्मनिकर्तृत्वांतरमध्यस्यतइतिवाच्यं । तर्हिकर्तृत्वद्वयस्यापिविविच्यप्रतीतिः
^{३८७१३}स्यात् । नचात्मातःकरणयोरैक्याध्यासान्नतथाप्रतीतिरितिवाच्यं । कर्तृत्वादिमदंतःकरणस्याचिदात्मतयाध्यासेनैवचिदात्म
निकर्तृत्वप्रतीतिसंभवेनकर्तृत्वांतरारोपकल्पनायुक्तः । नचरज्जुसर्पादावध्यस्यमानकर्तृत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षयाधिकसत्ताकस
र्पांतरस्यसंभवेननायमुपाधिरितोनिरुपाधिकत्वं । अत्रत्वध्यस्यमानांतःकरणापेक्षयाकर्तृत्वादिधर्मविशिष्टमन्यदधिकसत्ताकना
स्त्येवेत्यंतःकरणमत्रोपाधिरितिवाच्यं । कर्तृत्वांतरारोपाभावेसोपाधिकत्वानुपपत्तेः । तदारोपेतुर्कर्तृत्वद्वयप्रतीतेर्दुर्वारत्वादि
त्युक्तत्वात् । ननुचिन्मनसोर्भेदाग्रहान्नकर्तृत्वद्वयप्रतीतिरित्यतआह ॥ ^{३८७१४}मनइति ॥ ननुतादात्म्यारोपविरोधिभेदग्रहस्यप्रति
बंधकत्वं । अयंतुनतथेतिचेन्न । सोपाधिकेतादात्म्यारोपस्यादर्शनेनास्यापितद्विरोधित्वात् । अन्यथान्योन्याश्रयात् । ननु
चिन्मनसोरभेदग्रहस्यप्रतिबंधकत्वान्नतद्वयप्रतीतिरित्यतआह ॥ ^{३८७१५}इदंसर्पेयोरिति ॥ ननुमनसश्चिदात्मनाध्यासेपिसोपाधि
कारोपएवायं तत्प्रयोजकस्यात्रसत्त्वादित्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ ^{३८७१६}नचेति ॥ ^{३८७१७}अध्यस्यमानेति ॥ उपाधेस्तद्धर्मस्यचेत्यनुषंगः ॥
^{३८७१८}द्वितीयइति ॥ आत्मनिकर्तृत्वस्यव्यावहारिकत्वेबुद्धौतत्परमार्थिकं बुद्धौतस्यव्यावहारिकत्वेआत्मनितत्मातिभासिकस्यादि
त्यर्थः । यत्तुयदन्वयव्यतिरेकानुविधायितयात्मतीयेतदपेक्षयाधिकसत्ताकतद्धर्मश्रयंतराभावएवसोपाधिकत्वेतंत्रमिति ।

तन्न । स्फटिकरक्तारोपेऽसंभवात् ॥ ^{३८८}उभयत्रेति ॥ नचेष्टापत्तिः । उपाधेः पृथग्दर्शनेन तत्र सोपाधिकत्वाव्यवहारात् ॥ बु
^{३८८}द्धिगतमिति ॥ केवलबुद्धिगतं कर्तृत्वं चिदचित्संवलनरूपे ^{३८८}हमर्थे आरोप्यते तद्गतं वा शुद्धात्मनीत्यर्थः । द्वितीयेऽहमर्थे चेतन्ययोः
 कर्तृत्वे प्रतीयेतामिति दोषे सत्येव दोषांतरमाह ॥ द्वितीयइति ॥ नन्वहमर्थश्चिदचित्संवलनरूपत्वात् द्व्यंशः । तत्राचिदंशो बु
 द्धौ कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाया बुद्धेश्चिदचित्संवलनायां सविहाया हं कर्तृत्वे प्रतीत्ययोगेन तदध्यासआवश्यकइति चेन्न । अस्मिन्पक्षे बु
 द्धिगतं कर्तृत्वस्यात्मन्यस्य ^{३८८}स्तत्वांगीकारेणोक्तपक्षद्वयबहिर्भावात् । तच्च कर्तृत्वद्वयप्रतीत्यापत्त्या निरस्तं । करणत्वस्यौपचारिक
 त्वं निरस्यति ॥ प्रसिद्धीति ॥ नचान्यत्र कर्तृत्वपक्षेऽपि तद्विधौ विरोधइति वाच्यं । उपलब्धुरात्मनो तर्बहिःकरणत्वेनैव मन
 श्चक्षुरादीनां प्रसिद्धेः ॥ अपिचेति ॥ ननु कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधिकरणे बुद्धेरेव कर्तृत्वं । भोक्तृत्वं तु चैतन्यस्येति पूर्वपक्षेतयोः
 सामानाधिकरण्यनियमेन चैतन्यस्य भोक्तृत्ववत्कर्तृत्वमप्यंगीकार्यमित्युक्तं । ननु बुद्धेरकर्तृत्वमात्मनो वा स्वाभाविककर्तृत्वमिति ।
 यथा च तक्षोभयथेत्युत्तराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तस्यात्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वं पूर्वपक्षय्यौपाधिकत्वस्य स्थापितत्वादिति चेन्न ।
 कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यनियमेन व्यावहारिकयोस्तयोरात्मन्येव युक्तत्वात् । अन्यथा बुद्धेरपि भोक्तृत्वापत्तिः । नच
 कर्तृत्वभोक्तृत्वनियमो सिद्धइति वाच्यं । बाधकाभावे तस्य तद्विधौ तद्विषयमइति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु बुद्ध्यात्मनोरविवेकनिबन्धनजीव
 निष्ठकर्तृत्वमिति तत्र सिद्धांतमतो न तद्विरोधइत्यत आह ॥ बुद्धीति ॥ फलभोक्ता फलभोक्तृत्वं । नन्वज्ञानरूपानर्थस्यात्म

गतत्वान्मोक्षसामानाधिकरण्यमित्यत आह ॥ अज्ञानमपीति ॥ दुःखादेरवानर्थत्वात्तस्यचकर्तृत्वाधीनभोक्तृत्वनियंत्रितत्वा
 बंधमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ एतदिति ॥ कल्पितोनार्थोत्तीत्यस्येत्यर्थः । एतेनारोपितत्वपुरस्कारेणानर्थत्वाभा
 वाच्चान्योन्याश्रयइतिरस्तं । ननुमोक्षस्यापिकल्पितस्यैवपुरुषार्थत्वमितिमंशंकावार्तिकसमत्यापरिहरति ॥ तदुक्तमिति ॥
 आरोपितस्यकर्तृत्वादेरनर्थत्वेदहेपितत्स्यादित्याह ॥ स्थूलइति ॥ आत्मस्थमिति ॥ तथाचदेहस्थभोक्तृत्वंनानर्थइतिभावः
 ॥ अनर्थकोटित्वेति ॥ देहादिगतस्यकर्तृत्वादेरनर्थत्वंवारयितुमात्मनोविशेषणत्वादित्यर्थः । उपलक्षणत्वमुदेहादिगतस्या
 ३८५।१० अनर्थकोटित्वेति ॥ यत्तूक्तमात्मसंबधित्वेनवानर्थस्यहेयत्वादात्मनोपिहेयत्वसर्वमतेपिस्यादिति तत्त्वतिमंदं । अनर्थ
 स्यस्वतएवहेयस्यानिवृत्तिरात्मसंबधितयासुखवादिष्यतेइहत्वारोपितकर्तृत्वादेर्देहात्मनोर्वृत्तेः देहगततद्वावर्तयितुमात्मविशेषण
 ३९०।१९ मितितस्यानर्थकोटौनिवेशः स्यादेव । शुद्धात्मनिकदापिकर्तृत्वाद्यप्रतीतेनतत्रतद्भ्रमइत्यत आह ॥ भ्रमेति ॥ नचशुद्धस्यभोक्तृ
 त्वाद्यनर्थानाश्रयत्वेप्युपहितस्यशुद्धात्स्वाभाविकमेदाभावेनबंधमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तिरितिवाच्यं । उपहितानुपहित
 योर्भेदात् । अन्यथादृश्यत्वस्योपहितवृत्तित्वेनशुद्धवृत्तितापत्तेः ॥ ३९०।१३ शास्त्रफलमिति ॥ तृतीयैर्भिहितं शास्त्रफलप्रयोक्तारित
 छक्षणत्वात्तस्मात्स्वयंप्रयोगेऽस्यात् । शास्त्रफलंक्रमप्रयोक्तारिजमानेतस्मात्स्वयमेवयजमानःपरिक्रयद्वारावांगप्रधानेषुकतास्या
 दितिसूत्रार्थः । ननुशास्त्रफलंप्रयोक्तरीतिनियमःजातेष्टिपितृयज्ञादौव्यभिचारात् । नचपूतपुत्रकल्यंस्वर्गभागिपितृत्वादिकं

वाकर्तृगतमेवफलमितिवाच्यं । तस्यफलत्वेनाश्रवणात् । नचतादृक्पुत्रकत्वफलनसंबंधः । नतुफलमितिवाच्यं । एवंहिसंयु

३९०।४

क्तसमवायादिनापित्रन्यस्यापितत्फलस्यादशास्त्रीयत्वाविशेषादितिशंकांपरिहरति ॥ जातेष्टावपीति ॥ पित्रर्थेति ॥ नचत
स्यफलत्वेनाश्रवणं । यस्मिन्जातएतामिष्टिनिर्वपतिपूतएवसतेजस्यन्नादोभवतीतिपुत्रगतपूतत्वस्यफलत्वेनश्रुतस्यपित्रोद्देशात्
स्योद्देश्यत्वोपपादनायपित्रर्थेत्युक्तं । यथाग्रामपश्वार्देःस्वासमवायिनोपिस्वस्यसुखसाधनतयोद्देश्यत्वेनस्वसमवेतफलत्वंतथापु

३९०।४

त्रगतपूतत्वस्यापिस्वानिष्टफलत्वं । अंतःकरणस्यतुनात्मगतोमोक्षउद्देश्यइत्याह ॥ नचेति ॥ नन्वारोपानारोपसाधारणकर्तृ
त्वमेवफलभोक्तृत्वेप्रयोजकं । तच्चात्मन्यस्येव । नचशरीरेष्वारोपितकर्तृत्वेनफलभाक्त्वापत्तिः । फलपर्यंतमसत्त्वेनफलभा
क्त्वासंभवात् । मैवं । तस्यफलभाक्त्वान्यथानुपपत्त्यैवसूक्ष्मरूपेणावस्थितस्यपुनरुपचयोवाअदृष्टद्वाराफलपर्यंतसत्त्वंवाकल्प
नीयं । नकर्तुःफलवत्त्वनियमः । किंतुफलभाजःकर्तृत्वनियमः । अजनितफलकर्तरिव्यभिचारादिति । मैवं । अपवादाभावे
सतिकर्तुःफलवत्त्वनियमात् । अन्यथाबहुयजमानकाग्निष्टोमादौकस्यचित्फलभावशंकयाकदाप्यनेकेषांप्रवृत्तिर्नस्यात् अतए
वनव्यभिचारोपि । ननुयागकर्तृणामृत्विजांस्वर्गफलाभावाद्वाव्यभिचारइत्यतआह ॥ आत्विज्योदेरपीति ॥ आत्विज्यस्यन

३९०।४

स्वर्गःफलंपरिक्रमेणतेषांयागकर्तृत्वात् । किंतुदक्षिणेत्यर्थः ॥ नन्वेति ॥ बंधमोक्षसामानाधिकरण्यायपूर्वशंक्तिर्कृतिकृतफल
योःसामानाधिकरण्यायेहोच्यतइतिभेदः ॥ निरस्तत्वादिति ॥ आद्योद्देशादेरपिफलभाक्त्वप्रसंगः । द्वितीयेकर्तृत्वाध्यासे

३९१।४

सिद्धे आरोपितस्यापि कर्तृत्वस्य फलान्वयप्रयोजकत्वं तस्मिन्सति कृतिफलयोः सामानाधिकरण्याव्यभिचारकर्तृत्वाध्याससि
^{३९११२}द्धिरित्यन्योन्याश्रयप्रसंगइत्यर्थः । उभयत्र दोषमाह ॥ सत्येति ॥ ^{३९११३}उभयमिति ॥ क्वचित्समाक्वचिद्भ्रमइत्यर्थः । कर्तृत्वं मु
^{३९११९}ख्यत आत्मनिष्ठमुख्यतो न्यानिष्ठत्वे सति निष्ठत्वात् । समतवदित्यभि संहितानुमाने विशेषणसिद्धिपरिहरति ॥ अपि चेत्या
^{३९१२०}दिना ॥ श्रूयते हीति ॥ नैवेह किंच नाग्र आसीदित्यारभ्य तन्मनो कुरुतात्मन्वीत्यामित्यत्र कृतिकर्मत्वं तथा प्राणतः प्राणेन व
 दंतो वाचापश्यंतश्चक्षुषा शृण्वंतः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसैव मर्जी विष्मेति श्रुतौ करणत्वं तथा मन उदक्रामदित्यत्र तथामनो होच्चक्रा
 म तत्संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशकतमदृते जीवितुमिति ते होचुयथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा प्राणतः प्राणेन वदंतो वाचेत्यादौ म
 नस उत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वं । आत्मनः कर्तृत्वसाधकं विशिष्याह ॥ अहं करोमीत्यादि ॥ ^{३९२१३}नचाहमिति ॥ नचेत्यस्य बाधक
^{३९२१९}मस्तीत्यनेन संबन्धः ॥ मोक्षेति ॥ फलान्वयित्वं प्रत्यनारोपित कृतेरेव प्रयोजकतयानारोपित कृतिमादाय सिद्धसाधनादि ॥ फलेति ॥
 न च जातेऽपि फलान्वयिनिपुत्रेऽप्यभिचारः । तत्फलस्य पुत्रपूतत्वादेः पुत्रासमवेतत्वात् ॥ ज्ञानेति ॥ स्वसत्ताकज्ञानसमानाधि
 करणमित्यर्थः । तेनारोपितज्ञानसामानाधिकरण्यमादाय न सिद्धसाधनादि । न चानादिभावभिन्नत्वमुपाधिः । सत्तादौ सा
^{३९२१२}ध्याव्याप्तौ ॥ मोक्षेति ॥ मोक्षसत्तयामोक्षः सामानाधिकरणइत्यर्थः । तेनारोपितादि साधारणसामानाधिकरण्यसाधनेनेष्टा

पत्तिः । अनारोपितसंबन्धनतत्साधनेसाध्याप्रसिद्धिरिति निरस्तं ॥ कर्तेति ॥ प्रश्नोपनिषदि बोद्धाकर्ता विज्ञानात्मा पुरुष इति ।
 छांदोग्ये अथो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गंधाय घ्राणं । मांडूक्ये विश्वो हि स्थूलभुङ्क्षुत्यतैजसः प्रविविक्तभुक् । आनंदभुक्तथा
 प्राज्ञस्त्रिधाभोगनिबोधतेत्यादिभिः ॥ अहमर्थेति ॥ अहं करोमीति प्रत्यक्षस्याहमर्थान्यात्मात्मनि कर्तृत्वबोधकत्वे तदेव तत्र प्रमाणं ।
 श्रुतिस्तु तदाब्धार्था । तदबोधकत्वे तु श्रुतेर्नानुवादकत्वं । ईश्वरकर्तृत्वस्य प्रत्यक्षेण सर्वथाऽप्राप्तेर्नानुवादकत्वमित्यर्थः ॥
 ३९२।५

सहीति ॥ बृहदारण्यके न तत्र रथानरथयोगा इत्यारभ्य स हि सर्वस्य कर्तेति पाठः । तत्रैव यस्यानुचित इति मंत्रसह विश्वकृत्स हि सर्व
 स्य कर्तेति पाठः ॥ निर्धर्मकत्वेति ॥ न च निर्धर्मकत्वं धर्माभावरूपं ब्रह्मस्वरूपमेव न तु धर्म इति वाच्यं । कर्तृत्वेऽपि तुल्यत्वात् ॥
 ३९२।७ सत्यस्येति ॥ तात्त्विकस्य व्यावहारिकस्य चेत्यर्थः । एतेन आरोपितकर्तृत्वस्यात्मन्यपि संभवादिष्टापादनमिदमिति निरस्तं ॥
 ३९२।९ आत्मन्यपीति ॥ अस्ति ब्रह्मेति श्रुतेः । न च सद्रूपं ब्रह्म न तु तत्र सत्तास्तीति वाच्यं । कर्तृत्वशून्यस्यापि कर्तृरूपत्वाविरोधात् अ
 स्ति ब्रह्मेति सत्ताश्रयत्वस्यैव श्रुतत्वाच्च ॥ सुप्त इति ॥ देवाः परमात्मानं भूरित्युपासांचक्रुः । तस्मात्तत एव एतद्दिदानीमपि
 सुप्तः पुरुषः भूर्भुरित्येव प्रश्वसिति श्वासं करोतीति श्रुत्यर्थः । तथा च सामान्यतः क्रियाऽभावो सिद्धो विशेषतस्तु तदभावो न्यथा सिद्ध
 ३९३।९

इत्याह ॥ देहादिति ॥ मनोव्यतिरेकेणा क्रियादर्शनं तस्यास्ति मित्रकलंगमयति न तु तत्कर्तृत्वमित्यर्थः । ननु विज्ञानं यज्ञं
 तनुते कर्माणि तनुते पिचेति श्रुतौ विज्ञानपदोदितबुद्धेर्यज्ञादिकर्तृत्वश्रवणमेवात्मनः कर्तृत्वबाधकमित्याशंक्य निराकरोति ॥ ना

पीति ॥ नात्रविज्ञानशब्दाद्बुद्धिः किंतुब्रह्मेत्यर्थः । मनसेतितृतीययामनसःकरणत्वस्यसंकल्पयतिव्याहरीत्यात्मनःकर्तृत्व
 स्यचावगमादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणं । अन्यत्रमनाअभूवनादर्शमन्यत्रमनाअभूवनाश्रौषमितिमनसाह्यवश्यमितमनसाशृणो
 तिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्भीरिरित्येतत्सर्वमनएवतस्मादपिपृच्छतउपसृष्टेमनसाविजानातीत्यत्रैवश्रु
 तौतृतीयानिर्देशान्मनसःकरणत्वंकर्तृलकारनिर्देशादात्मनःकर्तृत्वंचावगम्यतइत्यापिबोध्यं । आत्मैन्द्रियमनोयुक्तमितिश्रुतौस
 नोयुक्तस्यैवभोक्तृत्वं नकेवलस्येतिशंकावारयति ॥ आत्ममिति ॥ आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु । बुद्धितुसारथिविद्धि
 मनःप्रग्रहएवतु । इन्द्रियाणिहयानाहुर्विषयास्तेषुगोचरान् । आत्मैन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तृत्याहुर्मनीषिणइतिकाठकश्रुतौदेहादिसा
 धारणमनःसहकारेणात्मनोभोक्तृत्वमुच्यते । अन्यथादेहादेरपिभोक्तृत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ध्यायतीवेति ॥ ज्योतिर्ब्राह्मणेकतम
 आत्मेतियोयंविज्ञानमयःपुरुषःप्राणेषुहृदंतज्यातिःसमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतिध्यायतीवेत्यादिश्रुतिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ कर्तृ
 त्वाध्यासभंगः ॥ ५७ ॥ ४ ॥ अहमर्थस्यानात्मत्वेहंकाणइत्यादिप्रत्यक्षमात्मनोर्द्रियाद्यैक्याध्यासेप्रमाणमितिभवदुक्तमयु
 फंस्यादित्यभिसंधायैक्याध्यासंप्रस्ताति ॥ यच्चोच्यतइत्यादिना ॥ ब्राह्मणइति ॥ ब्राह्मण्याद्याश्रयशरीरस्य जडत्वेनानि
 योज्यतयातदैक्याध्यासंवत्मात्मानंनियुजानाश्रुतिरित्यर्थः ॥ त्वन्मतइति ॥ नन्वहमर्थस्यब्रह्मशत्वेनकर्तृत्वविशिष्टांतःकरण
 स्वेवकारणत्वविशिष्टेन्द्रियादेरप्यात्मन्यध्यासोभविष्यतीतिचेन्न । चित्कारणेतिकदाप्यप्रतीत्याऽहमर्थएवतदारोपस्यवक्तव्यत्वा
 त्तस्यचानात्मत्वात् ॥ ३९४/६ ॥ देहेति ॥ ननुचंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्येवदेहात्मैक्यप्रत्यक्षस्यापिपरीक्षितानुमानादिबाधकस्यादितिशंकाम

पाकर्तुमुक्तमुक्तत्वेनेति ॥ चंद्रपरिमाणप्रत्यक्षस्य दूरादिदोषेण स्वार्थनिश्चयपराङ्मुखस्य युक्तोन्येन बाधः । इहतुनतथेतैवै
 षम्यं ॥ ^{३९५।१}परस्परमिति ॥ भिन्नत्वेन निश्चितयोर्वर्गजतयोरेकैकशुक्तिकायामारोपादर्शनादित्यर्थः । ननु देहादिद्रियमन्यादि
 द्रियादेहोन्यइति भेदबुद्ध्यादेहोहिमिद्रियमित्येक्याध्यासासंभवेपि ब्राह्मणात्काणोऽन्यः काणाद्ब्राह्मणोऽन्यइति भेदबुद्ध्यभावेन
 ब्राह्मणोऽहंकाणइत्येकैक्याध्यासासंभवइति चेन्न । ब्राह्मणस्याक्षिकाणमितिकाणब्राह्मणभेदस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । येनांगविकार
 इति सूत्रे तथोदाहृतत्वाच्च ॥ ^{३९५।२}त्वन्मतइति ॥ भेदमात्रस्याध्यस्तत्ववादिनइत्यर्थः । ननु भेदस्याध्यस्तत्वेऽप्येभेदोऽप्यध्यस्तोस्तु ।
 उभयोरपि दृश्यत्वेन मिथ्यात्वात् । इयांस्तु विशेषः । यदत्राभेदो व्यवहारकालीनेन परीक्षितप्रमाणभावेनानुमानादिना बाध्यते
 भेदस्तु देहात्मनोर्न तेन किंतु चरमवृत्त्येतीत्यत आह ॥ ^{३९५।३}मिथ्यात्वहीति ॥ ननु यथा कथंचिदत्यंताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्व
 मस्त्वित्यत आह ॥ ^{३९५।३}तद्वाधेयति ॥ अधिष्ठानज्ञानबाध्येत्यर्थः । रूपवति घटे घटज्ञानबाध्यरूपात्यंताभावसत्त्वेऽपि रूपस्य सत्य
 त्वादिति भावः । ननु भेदमिथ्यात्वसिद्ध्यर्थं भेदात्यंताभावस्याधिष्ठानज्ञानबाध्यत्वेऽप्येभेदस्याध्यस्तत्वमस्त्वित्यत आह ॥ अ
 भेदश्चेति ॥ ^{३९६।१}अध्यस्तादपीति ॥ अत्यंताभाववद्भेदेऽपि प्रतियोगिसत्त्वनिधमाभावादिति भावः । देहद्रियादीनां परस्परं भेदप्र
 त्यायान्न तदात्माभेदप्रत्ययइत्युक्तं । संप्रति देहात्मनोर्भेदावगमाम्न तदैक्याध्यासइत्याह ॥ किंचेति ॥ ननु देहत्वेन देहात्मन्येक्या
 रोपोवा ब्राह्मणत्वादिना वा । आद्य आह ॥ ^{३९६।३}अहंगेहीति ॥ ^{३९६।३}द्वितीय आह ॥ ^{३९६।३}ब्राह्मणइति ॥ ^{३९६।६}प्रतीयतेहीति ॥ देहत्वेन देहभे

दस्यात्मनिप्रतीतेनैतेनरूपेणभेदारोपइत्यर्थः । अहंब्राह्मणइतिप्रमात्वात्रायमारोपइत्यर्थः । ननुदेहब्राह्मणयोःसामान्यविशेष
 रूपत्वमेवास्त्वित्यतआह ॥ नत्विति ॥ देहीब्राह्मणइतिसामान्यविशेषरूपत्वाभावेयथाप्रमाणंनस्ति तथादेहोब्राह्मणइतिसा
 मान्यविशेषरूपत्वप्रमाणंनस्तीत्यर्थः । ननुब्राह्मणत्वादेहविशेषविशिष्टात्मवृत्तित्वेतस्यचाक्षुषत्वंनस्यात् । देहविशिष्टात्मनो
 चाक्षुषत्वात् । नचैकदेशस्यचाक्षुषत्वाद्विशिष्टगतधर्मस्यचाक्षुषत्वमितिवाच्यं । विशिष्टवृत्तेरुभययोग्यतायामेवयोग्यत्वनिन्य
 मादितिचेन्न । अतीन्द्रियनानापदार्थघटितव्याप्त्यादेरिवब्राह्मणत्वादेरपिचाक्षुषत्वोपपत्तेः । नचैतद्विज्ञोवयंब्राह्मणावास्मोब्रा
 ह्मणावेतिश्रुत्याब्राह्मणत्वस्यदुर्ज्ञानत्वोक्त्यासहकार्यतरसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वोक्तेश्च । अतएवपुरुषेष्टेतद्ब्राह्मणत्वसंदिह्यते । म
 नुष्यत्वमपिआत्मनिगृहीतएवगृह्यते । चंचाद्याकारज्ञानेपिमनुष्यत्वादिसंदेहात् । तस्मादात्माद्युपनयघ्नौव्याद्ब्राह्मणत्वादिक
 मपिचाक्षुषमेव । तदुक्तंवातिके ॥ नहियद्गिरिशिखरमारुह्यतेतन्नगृह्यतएवेति ॥ धर्मिभेदस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादि
 त्यर्थः ॥ तद्वदिति ॥ रक्तःस्फटिकोरक्तकुसुममितिप्रतीतिविदित्यर्थः । एकत्रमुख्यत्वेनकृतस्यैवमुख्यत्वंगौणत्वेनकृतस्यगौण
 त्वंकल्पयितुंन्याय्यमित्याह ॥ ममदेहइत्यादि ॥ देहात्मभेदग्रहस्यपश्चादिसाधारणत्वाच्चतस्यगौणत्वमित्याह ॥ तथेति ॥
 तदुक्तमिति ॥ तृतीयाध्यायेऽनुव्याख्यानइतिशेषः । जातमात्राःनतुव्यापारांतरंकृतवतः । अस्मिन्जन्मनिव्याप्त्यनुसंधान
 रहिताइत्यर्थः ॥ व्याप्तिस्मृतिरिति ॥ ननुनव्याप्त्यनुभवइवतत्स्मृताविष्टांतज्ञानापेक्षा । येनतदर्थतदेहस्मृतिरपेक्षेतेति

३१६।७

३१७।१

३१७।२

३१७।१९

३१७।७

३१८।१

चेन्न । नहिव्याप्तिस्मृतिप्रतिसहचारज्ञानकारणत्वानुरोधेनाधिकरणग्रहणापेक्षाब्रूमः । किंतुसामानाधिकरण्यादिगर्भव्याप्ति
ज्ञानस्यसाध्याधिकरणविषयत्वनियमं । तदिदमुक्तं ॥ इत्यादीति ॥ उक्तसाध्यसाधनसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरित्यर्थः ॥

३९९।९

इहचेति ॥ तथाचात्मनिदेहेदोपिप्रत्यक्षसिद्धइत्यर्थः ॥ व्यावर्तकेति ॥ भेदसाक्षात्काराभावेपीत्यर्थः । ननुनीलाबलके
त्यत्रनीलाद्भेदकस्यबलाकात्वस्य ग्रहेपिनीलभेदसाक्षात्काराभावस्यतदेक्यारोपभ्रमस्यचदर्शनादुक्तनियमाद्यसिद्धमितिचेत्
केनकालिकव्याप्त्याप्रतारितोभवान् । बलाकायामपिनीलभेदसाक्षात्कारस्यसत्त्वाद्भेदशिकनियमासिद्धः । निशिदोषवशानु
नीलाभेदप्रत्ययः । नन्विहसर्वदादोषप्राबल्याद्देहात्मैक्यारोपइतिचेन्न । भेदकधर्मसाक्षात्कारेसतिप्रत्यक्षेचधर्म्मिणोदोषप्राब
ल्यात्सर्वदाऽभेदारोपइत्यस्यासिद्धेः । ननुसदातनोपाधिकेऽभेदभ्रमेतथापिव्यभिचारइत्यतआह ॥ नचायमिति ॥ उपाधि
विरहेसतीत्यस्यापिविशेषणान्नव्यभिचारइतिभावः । सदातनोपाधौमानाभावोपिबोध्यः । क्षीरादेरपिनीरविवेकदर्शनात् ॥

३९९।१०

तत्रकिमिति ॥ लक्षणयाब्राह्मणशब्दार्थइतिसंबंधः ॥ विधाविति ॥ मुख्यार्थेनैवोपपत्तेः । एतेनगोभिःश्रीणीतमत्सरमि
तिवेदांतकौमुद्युक्तिप्रतिध्वनिर्निरस्तः । गोभिर्गोविकारैःपयोभिःमत्सरंसोमंश्रीणीतसंस्तुरुतेतिमंत्रस्यपयसाश्रीणातीतिविहित
श्रयणानुवदित्वेनतदविधायकत्वाच्च ॥ महोपातकेनेति ॥ नचतत्रमहापातकस्यैवानधिकारप्रयोजकत्वमितिवाच्यं । तस्या

४००।९

पिब्राह्मण्याभावसंपादनद्वारैवतथात्वात् । द्वयोरपितथात्वेगौरवात् ॥ तदिद्विधेयति ॥ तज्ज्ञानजनकैर्द्रियेत्यर्थः । ननुपितृ

कृतपुत्रेष्टिजन्यपुत्रशरीरस्यपितृशरीरत्वापत्तिरित्यतआह ॥ पुत्रकामेष्टीति ॥ ननुग्रामादेः स्वतः सिद्धत्वेन तत्स्वामित्वमात्र
 मुत्पद्यतां । पुत्रशरीरस्य स्वतो सिद्धत्वात्तत्स्वामित्वार्थमपितदुत्तरावश्यकत्वं । अन्यथा स्वदेहमुखादिष्वपि स्वाहेन स्वत्वमे
 वो लब्धेतेति चेन्मैवं । पुत्रशरीरादेः पुत्रादृष्टासाधारणकार्यत्वेन तत्र पित्रदृष्टस्याहेतुत्वात् ॥ स्वशरीरादेः स्वदृष्टांतरासाध्यत्वेन त
 त्रस्वादृष्टस्य हेतुत्वात् । स्वस्मिन्नसत्यपि पुत्रशरीरादिना पुत्रादेर्भोगदर्शनाच्च । स्वशरीरे तु न तथैव भव्यात् ॥ देहविशेषेति ॥
 ब्राह्मणो यजेतेत्यादित एव देहविशेषविशिष्टब्राह्मणशब्दार्थ इत्यवगम्यत इत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ अद्यासंविनैवोपपत्त्या तदसंभ
 वेन चेत्यर्थः ॥ जागरणेति ॥ जागरेपि घटादिप्रमातृत्वदशायां देहात्मक्या आसो नास्तीत्यर्थः । ननु देहात्मभेदस्य प्रत्यक्षत्वे चा
 र्वाकादेस्तदैक्यसाक्षात्कारो न स्यादित्यत आह ॥ चावाकादेरिति ॥ भ्रम इति ॥ अनुमितिरूप इत्यर्थः । ननु देहात्मभेदसा
 क्षात्कारेऽसति कथं तस्य लो गिकमपि तदभेदज्ञानमिति चेत् स न दृढ इति सत्यत्वे प्रत्यक्षेऽपि यथा तव दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वधीस्तथेति गृ
 हाण । न च चार्वाकस्यानुमानमनमिति वाच्यं । तन्मतेऽनादि संभावनाया एवा अनुमानस्थाना पन्नत्वात् ॥ संसारहेतुरिति ॥
 प्रेमास्यदत्वमपि स्वस्य भोगाय तनत्वादिना । ननु प्रेमास्यदात्मैक्यारोपादिति भावः ॥ अंगुल्येति ॥ चित्रलिखितस्य प्रतिमादा
 वयमहमिति वदुपचारादित्यर्थः । ननु देहात्मभेदस्य प्रत्यक्षत्वे तदभेदं व्युदस्य तद्भेदप्रतिपादिकाया अस्तीत्येवोपलब्धव्य इत्यादि
 श्रुतेरनुवादकत्वप्रसंग इत्यत आह ॥ श्रुतिष्विति ॥ विजातीयज्ञानहेतुत्वाच्छ्रुतिर्नानुवाद इत्याह ॥ व्यवहारेति ॥ उक्तं

चेति ॥ तृतीयाध्यायेन व्याख्याने । ननु ज्ञानमेव व्यवहारकारणं चेदस्ति कथं तर्हि व्यवहारेष्वपाटवमत आह ॥ न हीति ॥ य
 थानुभवतः अनुभवानुसारेण यमलयोर्भेदं पश्यतोऽपि मात्रादयः कथमेतौ भिन्नावगंतव्याविति पृष्टा एवमिति स्वप्रत्यक्षानुसारे
 ण न परान्प्रतिपादयितुं क्षमं तद्वत् नुभवसिद्धमित्यर्थः । क्वचित्तु अर्थाननुभवतोऽपीति पाठः ससुधाविरुद्धः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसूत
 तर्काबुद्धैः पक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यां देहात्मैक्या प्रमाक्षतिः ॥ ७ ॥ देहात्मैक्या ध्यासभंगः ॥ ७८ ॥ ७ ॥ प्रपंचे
 ऽनिर्वाच्यत्वं नास्तीति वक्तुं पराभिमतं तद्वृष्टाते शुक्तिरूपादौ लक्षणप्रमाणयोरभावाद्वा निर्वच्यत्वमित्यभि संधाय परपक्षप्रस्ताति
 ॥ यच्चोक्तमित्यादिना ॥ निमित्तमिति ॥ निरुक्तिरूपकार्यस्य सिद्धत्वादिति भावः । तयोः ज्ञानार्थयोः ॥ सदसद्रूपत्वे
 पीति ॥ त्वदभिमतानिर्वाच्यत्वासिद्धिरिति भावः ॥ सत्त्वरहित्येऽस्तीति ॥ एतच्चासत्त्वविशेषणं ॥ सदसत्त्वेपीति ॥
 विशेषणाभावाद्द्विशिष्टाभावोऽस्तीत्यर्थः ॥ सत्त्वासत्त्वेऽस्तीति ॥ एकस्मिन्सत्त्वासत्त्वोभयाधिकरणे सदसदात्मकत्वाभावो
 प्येतदनुमानादेव सिध्यतीति विशिष्टसाध्यप्रसिद्ध्यनुपपादनं शङ्कनीयं ॥ असत्त्वेति ॥ असत्त्वाभावासनानाधिकरणमित्यर्थः
 ॥ प्रवृत्तीति ॥ ज्ञानवदिच्छाप्रवृत्त्योरपि पुरोवर्तिरजतविषयत्वादिति भावः ॥ शुद्धात्मनीति ॥ तत्र सत्ताजातेरर्थक्रियाका
 रित्वस्य प्रपञ्चेतदभावस्य चाभावादित्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ तुच्छेऽप्रत्युतसत्त्वमेव स्यात् ॥ तत्रेति ॥ प्रत्युतसत्त्वमेव स्यात् ॥ अ
 निर्वाच्यस्येति ॥ तत्र प्रमाणप्रवृत्तेरभावात् ॥ तयोरेति ॥ शून्यस्यापि त्वन्मतेऽबाध्यत्वादिति भावः ॥ अबाध्यत्वेति ॥

बाध्यत्वचपृथक्कृदूषयिष्यते ॥ असत्त्व्यातीति ॥ रूपादेः सप्रधानत्वान्निरुपाख्यवैलक्षण्यं । शुक्तिरूप्यतुनिरुपाख्यमेवेति
 बोध्यं ॥ निःस्वरूपत्वादिति ॥ तथाचनरूपादावसद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ उक्तेति ॥ रूपादेः स्वरूपत्वरूपशून्यत्वात् ॥
 त्वन्मते चेति ॥ अनिर्वाच्येऽसद्वैलक्षण्यं न स्यादित्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ अबाध्यवैलक्षण्यापेक्षया बाध्यत्वस्य लघुत्वादि
 त्यर्थः ॥ लाघवादिति ॥ परस्परविरहानापन्नयोः सत्त्वासत्त्वयोरंगीकारे तदभावयोरपि पृथगंगीकृतव्यत्वाद्गौरवं । मम तु स
 त्वमसत्त्वाभाव एवेति लाघवमित्यर्थः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ भावरूपसत्त्वमंगीकृत्याप्यसत्त्वाभावः पृथगवश्यमंगीक
 र्तेव्यः तथाच स एव सत्त्वव्यवहारहेतुरस्त्वित्यर्थः ॥ द्वौ न आविति ॥ सत्त्वनिषेधापेक्षयान् अद्वयबोध्यं ॥ एकतरिति ॥ तथा
 च सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वापत्तिर्दुर्वीरतिभावः । हेतुसाध्ययोः सामान्यव्याप्तिमूलकः प्रयोज्यप्रयोजकभावोऽस्ति न तु साध्योपाध्योरि
 त्यर्थः ॥ सत्त्वइति ॥ एतेनेति ॥ विरोधादनिर्वाच्यत्वादस्यासिद्धत्वेनेत्यर्थः । ननु विरोधो न दोष इत्यत आह ॥ अन्योन्येति ॥
 सिद्धेऽनिर्वाच्यत्वे विरोधस्यादोषत्वं तस्मिन्निर्वाच्यत्वत्वादसिद्धिरित्यर्थः । ननु रूप्यनिषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वे तत्साधकत्वा
 त्याद्यनुपपत्त्या तस्य सदावैलक्षण्यसाधनमयुक्तमित्यत आह ॥ सदादीति ॥ तत्र त्रितयोरिगिनोरूप्यगतसत्त्वादिनिषेधप्रतियो
 गिनः सत्त्वादोरित्यर्थः । रूप्यत्वात् सवसत्त्वादिकिंचिद्रूपरहितं स्वरूपतो दुर्निरूप्यत्वादित्यनुमानेन व्यभिचारशंकावारयति ॥ न हीति ॥
 सत्त्वादीति ॥ अविद्यानिवृत्तावपि सत्त्वादेर्दुर्निरूप्यत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वमेव वक्तुं युक्तमित्यर्थः । नचाविद्यावृत्तेः पंचमप्रकार

त्वपक्षेनैतन्नित्रयविलक्षणत्वमात्रमनिर्वचनीयत्वं किंतुमुक्तिकालानवस्थायित्वसहितं । तथाचमुक्तिकालावस्थायिन्यामविद्या
 निवृत्ताविनिर्वाच्यत्वनिषेधोयुज्यतइतिवाच्यं । ब्रह्मभिन्नस्यमुक्तिकालान्वयवदनिर्वाच्यविशेषस्याप्यविद्यानिवृत्तेर्मुक्तिकालान्व
 यसंभवेनतत्रानिर्वाच्यत्वनिषेधायोगात् ॥ सत्त्वादिवदिति ॥ ननुसत्त्वादिरहित्येप्रमाणोक्तिर्नास्त्येव । ज्ञापकमात्रोक्तिस्तु
 बादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थेतिचेन्न । सत्त्वादावपिकेषांचिद्विप्रतिपत्तेः ॥ विधीति ॥ नचेष्टापत्तिः । निषेधपक्षपातायो
 गात् ॥ विधिसमुच्चयस्येति ॥ निषेधसमुच्चयस्यातात्विकत्वइत्यर्थः ॥ अतात्विकंहीति ॥ अतात्विकात्यंताभावप्रतियो
 गित्वस्यतात्विकेपिसत्त्वादितिभावः । उक्तानुमानेदोषमाह ॥ किंचेति ॥ हेतोरतात्विकत्वेब्रह्मणिव्यभिचारः साध्यस्यतथा
 त्वेसिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ दुर्निरूपत्वमिति ॥ आद्येसत्त्वादिनासुनिरूपत्वाद्धितीयैकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यनेनप्रकारे
 णसुनिरूपत्वमितिवाधातइत्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ व्याधातादेवेत्यर्थः । केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमितिप्रकारेणसुनिरूप
 त्वंवा । उक्तप्रकारेणदुर्निरूपत्वंवा । आद्येदोषमाह ॥ केनापीति ॥ केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतस्मात्प्रकारादन्योयःके
 नापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतदन्येनप्रकारेणदुर्निरूपत्वेनैवप्रकारेणसुनिरूपत्वात्केनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतत्प्रकारा
 न्यप्रकारेणदुर्निरूपत्वंव्याहृतं । द्वितीयैकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्यस्यदुर्निरूपत्वेकेनापिप्रकारेणदुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्र
 कारेणदुर्निरूपत्वमित्यस्यदुर्निरूपत्वेकेनापिप्रकारेणसुनिरूपत्वमेवप्राप्तमितिवाधातः ॥ तस्येति ॥ प्रत्युतसदादिवैलक्षण्यवा

स्तवत्प्रत्यवेतुत्वमिति भावः । ननु ध्वंसप्रतियोगित्वरूपमनित्यत्वमपि प्रागभावनास्ति । घटध्वंसप्रतितत्त्वागभावस्याजनक^{४३१}
 तथा तस्य तदप्रतियोगित्वादित्यत आह ॥ प्रागभावस्यापीति ॥ ननु घटादेः प्रतियोगिनः कथं ध्वंसरूपत्वमित्यत आह ॥ भाव^{४३१}
 स्येति ॥ एकत्रेति ॥ ननु नवयं सामान्यादिदृष्टांतैः सत्त्वासत्त्वयोरभावमेव ब्रूमो येन सामान्यादिदृष्टांतैर्न नित्यत्वा नित्यत्ववत्स^{४३१}
 त्वासत्त्वयोरप्येकत्र समुच्चय आपाद्येत किंतु प्रमाणैः सिद्धे समुच्चये सामान्यादिदृष्टांतयाम इति चेन्न । प्रमाणसिद्धत्वस्यैवासिद्धेः ।
 अन्यथा योन्याश्रयादित्युक्तत्वात् । सत्त्वासत्त्वोभयाभावसाधने व्याघात इत्यत्र परिहारमाशंक्य निराकरोति ॥ न चोच्यस्त^{४३१}
 इति ॥ विमतं सत्त्वासत्त्वभाववदपि तद्विरुद्धासत्त्वासत्त्वभाववत् कल्पितत्वात् । यत्कल्पितं तत्तदभाववदपि तद्विरुद्धाभाववत् यथा
 ध्वंसं कल्पितमनित्यत्वाभाववदपि तद्विरुद्धनित्यत्वाभाववत् । तथा च सत्त्वनिषेधेऽपि न तद्विरुद्धस्यासत्त्वस्याप्राप्तिर्येनासत्त्वस्यापि
 निषेधे व्याघातः स्यादिति शङ्कार्थः ॥ त्वन्मत इति ॥ तथा च दृष्टांतसिद्धिरित्यर्थः । न च कल्पिते तत्त्विकानित्यत्वाभावेऽपि क^{४३१}
 ल्पितं तदस्तीति वाच्यं । तात्त्विकनित्यत्वस्य ब्रह्मणीव तत्र दुर्वारत्वापातात् ॥ कल्पितत्वेति ॥ पक्षीभूते कल्पितेऽकल्पितत्वा
 भाववतितद्विरुद्धकल्पितत्वाभावोस्ति न वा । आद्ये स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये तत्रैव व्यभिचार इति व्याघातः । एवं पक्षे विरुद्ध
 र्माभावरूपं साध्यमस्ति चेत्तत्र विरुद्धधर्मविरोधीयः विरुद्धधर्माभावः तदभावोस्ति न वा । आद्ये साध्यस्य बाधः । द्वितीये तत्रैव व्य
 भिचार इति व्याघात इत्यर्थः । न नूत्तसाध्ये धर्मिसत्त्वापेक्षेति विरुद्धासत्त्वविशेषणं । तथा चाकल्पितत्वविरुद्धधर्मिसत्त्वापेक्षं

त्कल्पितत्वं तदभावः पक्षे स्तीति न व्यभिचारः । न वाऽसिद्धिः । कल्पितत्वमात्रस्य हेतुकृतस्य पक्षेऽपि सत्त्वात् । एवं विरुद्धधर्माभा
 वरूपसाध्यस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामपि न बाधव्यभिचाराविति शङ्कते ॥ अथेति ॥ तर्ह्यनुमाने इष्टापत्तिरित्याह ॥ तर्हीति ॥ स
 त्त्वाभाववत्यस्य स्ते धर्मसत्त्वापेक्षं यदसत्त्वं तदभावो मम समतर्धर्मसत्त्वानपेक्षत्वादसत्त्वस्येत्यर्थः । असत्त्वस्य धर्मसत्त्वापेक्षत्वे
 कल्पिते विरुद्धयोरपि धर्मयोरभाववचदोषमाह ॥ अन्यथेति ॥ ननु परस्परालंभ्यताभावरूपयोः संयोगालंभ्यताभावसंयोगयोरभेद
 भेदयोश्चालंभ्यताभावो संयोगतदलंभ्यताभावरूपौ भेदाभेदरूपौ च यथैकत्र वर्तते तद्वत्तथाविधयोः सत्त्वासत्त्वयोरप्यलंभ्यताभावावेकत्र
 स्यातामित्याशङ्कां परिहरति ॥ न च तौ किंकेति ॥ परस्परालंभ्यताभावरूपयोः समानाधिकरणा लंभ्यताभावप्रतियोगिनोऽसामाना
 धिकरण्यनियमात्संयोगतदलंभ्यताभावयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरपि सामानाधिकरण्यस्यादित्याह ॥ तद्वदेवेति ॥ ननु सत्त्वासत्त्व
 योरेकावच्छेदेनैकत्र वृत्तिरापाद्यते एकत्र वृत्तिमात्रं वा । नाद्यः । दृष्टान्तसिद्धेः । न द्वितीयः । संयोगतदलंभ्यताभावयोरिव भि
 न्नावच्छेदेन सत्त्वासत्त्वयोरपि वृत्तेः । इयंस्तु विशेषः । संयोगादौ देशो वच्छेदकः सत्त्वादौ तु काल इतीत्याशङ्कते ॥ अथेति ॥ स
 त्त्वासत्त्वाभावयोरपि भिन्नकालावच्छेदेनैकत्र सत्त्वादौ दृष्टापत्तिरित्याह ॥ सम इति ॥ नन्वाद्यपक्षे सत्त्वादिकं तत्त्विकं वाऽतत्त्व
 कं वा धर्मिसमसत्ताकं वा विवक्षितं । नाद्यः । असद्ब्रह्मणोरतिव्याप्तेरित्याह ॥ असतोपीत्यादिना ॥ द्वितीये दोषमाह ॥ अतो
 त्विवेकेति ॥ तथाचाव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीयेऽतिव्याप्त्यव्याप्तिदोषमाह ॥ कथंचिदिति ॥ अतिव्याप्तेरपि व

क्ष्यमाणत्वादितिभावः । तामेवाह ॥ निर्विशेषत्वेति ॥ विशेषस्यकल्पितत्वेतदभावोपितत्रनास्तीतितुव्याहत्यादिनानिस्तं ।
सत्ताजातिरूपसत्त्वरहितस्यापिसामान्यादेः सद्रूपत्ववत्सत्त्वरहितस्यापिब्रह्मणः सद्रूपत्वमस्त्विति शंकापरिहरति ॥ सामान्या
देरिति ॥ तथाचब्रह्मण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ब्रह्मणइति ॥ ननुसत्त्वविशिष्टसद्वाचकस्यसत्यपदस्यधर्मिमात्रबोधकत्वेलक्ष
णैव । नहिधर्मिस्वरूपमात्रवाचकत्वंकस्याचिदपिपदस्यास्तीति । मैवं । नहिवाच्यविशेषणत्यागेलक्षणा । किंत्ववाच्येपरिग्रहः ।
अतएवगौरनित्यइत्यादौनलक्षणा । अतएवस्थलपदोपकजपदस्यनलक्षणेत्याहुः । स्वरूपमात्रलक्षणपदस्याप्यसत्त्वाच्च । तस्मा
द्भूगापदलक्ष्यमंगस्वरूपमिवसत्यपदलक्ष्यब्रह्मासत्यत्वरूपमिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ बाधबोध्यस्येति ॥ ननुबाधस्या
धिष्ठानमात्रगोचरत्वेनरूप्यवत्तत्त्वविरहस्यापिसाक्षिसिद्धतयाबाधबोध्यत्वमसिद्धमिति चेन्मैवं । घटोनास्तीतिवद्रूप्यनास्ति
रूप्यसत्त्वंनास्तीत्यबाधितानुभवेनतत्सत्त्वाभावस्यबाधविषयत्वावश्यभावात् ॥ उक्तदोषादिति ॥ रूप्यगतसत्त्वाभावस्य
बाधबोध्यत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥ ४ ॥ अनिर्वाच्यत्वत्वलक्षणभंगः ॥ ५९ ॥ ४ ॥ मिथ्यात्वभंगइति ॥ प्रत्येकमभा
वानांसाध्यत्वैऽशेसिद्धसाधनं । एकाधिकरण्यावच्छिन्नानांसाध्यत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । परस्परविरहरूपणांसामानाधिकरण्या
योगाद्वाधातइत्यर्थः ॥ सत्त्वादीति ॥ सत्त्वाहित्यसंप्राप्तिभासिकत्वेब्रह्मवत्सत्त्वस्यपारमार्थिकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ भेदेति ॥
वैलक्षण्यस्यभेदरूपत्वादित्यर्थः । अनिर्वाच्यसाधकानुमानस्यानुकूलतर्कसाशंकांनिरस्यति ॥ वक्ष्यमाणेति ॥ प्रत्यक्षावि

रोधमाशङ्क्यपरिहरति ॥ न च सत्त्वेति ॥ नृशृंगेति ॥ असत्त्वेन निश्चितस्य नृशृंगदेरसत्त्वबुद्धित इत्यर्थः । एतेन तस्यापि स
 त्त्वरहित्यविषयत्वमस्तु न तु तदनुरोधेन तस्यासद्विषयत्वमित्यपास्तं ॥ आद्यद्वितीययोरिति ॥ सत्ताजातेरर्थक्रियाकारित्व
 रूपस्य च सत्त्वस्य जगति सत्त्वात्तदभावरूपस्य च रूप्येऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ तृतीयचतुर्थयोरिति ॥ बाध्यत्वरूपस्याप्रामाणिकत्व
 रूपस्य चासत्त्वस्य तवमेतत्प्रपञ्चे मतद्वयेऽपि रूप्ये विद्यमानत्वेनोभयत्रापि प्रपञ्चरूप्ययोरसत्त्वरहित्यशेषा इत्यर्थः ॥ पञ्चमइति ॥
 रूप्यप्रपञ्चयोरशून्यत्वात् ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वापरपर्यायस्य शून्यत्वस्य प्राप्त्यारूप्यप्रपञ्चयोरसत्त्वरहित्या
 शेषा इत्यर्थः ॥ षष्ठइति ॥ प्रपञ्चे ब्रह्मत्वरूपसत्त्वाभावेऽप्यबाध्यत्वरूपं सत्त्वं तत्र न निषिद्धं स्यादित्यर्थः । किंचेत्यादि पूर्वव
 द्योज्यं ॥ सत्त्वाऽसत्त्वेति ॥ संयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्याभावात्तत्र व्यभिचार इति भावः । यथा सत्त्वाऽसत्त्व
 योर्न परस्परविरहानात्मकत्वं तथोक्तं ॥ आद्यइति ॥ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वादौ सामानाधिकरण्यात्तन्मात्राभावप्रतियोगित्वे
 सदसदाद्यात्मकं किंचिदापद्येतेत्यर्थः ॥ ब्रह्मण इवेति ॥ अभिधानत्वाभावेन यथा ब्रह्मणोऽवाच्यत्वं तथा तत्तत्त्वदोदरप्यवा
 च्यत्वं स्यादित्यर्थः ॥ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वइति ॥ अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्याप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वेयन्निष्ठात्यन्ता
 भावप्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तत्रैव व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ४ ॥ अनिर्वाच्यसाधकानुमानभंगः ॥ ६० ॥
 ॥ ४ ॥ व्यवहारदशायामिति ॥ नेह नानेति श्रुत्या व्यवहारदशायामप्यवधारणाभावादापाद्यस्य विषय्येऽप्यवसानमित्यर्थः ॥
 व्यवहारेति ॥ तथा च व्यभिचार इत्यर्थः ॥ शेषेति ॥ ख्यात्यनुपपत्त्याऽसद्व्यावृत्तिसाधनैव यथ्यमित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥

शेषवैयर्थ्यादेव ॥ मानांतरेति ॥ ननुनिर्विशेषत्वादिबोधकनप्रमाणं । किंतुलक्षणयाशुद्धब्रह्मबोधकमेवेति चेन्न । निर्विशेष
 त्वस्याप्रामाणिकत्वेसविशेषत्वस्याप्रामाणिकत्वापातात् । नचोभयोरग्रामाणिकत्वं । विरोधात् ॥ अबाध्यइति ॥ ननुब्रह्मणः
 स्वप्रकाशत्वेपिव्यवहारप्रतिबंधकज्ञाननिवृत्त्यर्थप्रमाणापेक्षास्तीति चेन्न । एतादृशाप्रामाणिकत्वस्य जगति दृष्टत्वात् ॥ रूपा
 दीति ॥ तथाच बाध्यत्वाप्रामाणिकत्वयोर्व्याप्त्यग्रहान्न बाध्यत्वेन प्रपंचेऽप्रामाणिकत्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ अतत्वावेदकेति ॥
 रूप्यवत्प्रपंचस्यापि पारमार्थिकत्वमेवास्त्वित्यर्थः । रूप्यादेस्तत्वावेदकबाध्यत्वेनाद्वैतद्वैपम्यमाशङ्क्य निराकरोति ॥ निचास्येति ॥
 श्रुतेर्भिन्नविषयत्वेन रूप्यादिबाधकत्वमित्याह ॥ तस्याइति ॥ तत्प्रसिद्धिसाधकानुमानस्य प्रागेव निरस्त
 त्वात् ॥ बाधेनैवेति ॥ नचार्थापत्त्यन्तरेतालर्थ्यं । एकत्वोक्तिविरोधात् । नचप्रयोजनैक्यात्तथोक्तिः । तेनासद्वैलक्षण्यमात्र
 साधनात् ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ रूप्येन ज्ञाननिवर्त्यत्वं । किंतु शुक्त्यज्ञानादावेवेत्यर्थः ॥ द्वितीयइति ॥ बाध्यत्वेन सद्वैलक्ष
 ण्यस्य रूप्यादेः सिद्धाध्यापितं तस्यासद्वैलक्षण्यपक्षेऽसद्वैलक्षण्यंगीकारे रूप्यादौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं बाध्यत्वं न स्यात् ।
 उक्त रूप्यबाध्यत्वेऽसत्त्वैव प्रयोजकत्वादित्यर्थः ॥ रूप्यादाविति ॥ रूप्यादेः सत्ताहीनरूपासत्त्ववत्त्वादित्यर्थः ॥ अतए
 वेति ॥ रूप्यादेर्बाध्यरूपासद्रूपत्वेन विपर्ययाप्यवसानात् ॥ तस्येति ॥ निरुपाख्यत्वावच्छेदकस्य सन्नैति रूप्यस्यापि स्वरूपेण निषे
 धपक्षेनः स्वरूपादित्यर्थः । यत्तु प्रातिपक्षोपाधौ स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वानिःस्वरूपत्वं न वै तद्रूप्यादाविति । तन्न । असतोऽपि प्र

तिपन्नोपाधेरुक्तत्वात् ॥ विपर्ययेति ॥ रूपादेःसत्त्वाभाववत्त्वात् । शशशृंगमस्तीतिवाक्येपिशब्दबोधसामग्रीव्युत्पादयति
 ४१८१२४ ४१८१२५ ४१८१२६

॥ विपरीतेति ॥ अन्यथेति ॥ ज्ञानानुत्पादेयोग्यताहीनादितिप्रतिवादिवाक्येपियोग्यतासंशयोस्तीतिमन्यते ॥ कथेति ॥
 बधिराणांकलेहनतुल्याकथास्यात्परस्परवाक्यार्थस्परस्यराज्ञानादित्यर्थः । यद्यपिनागमतयावादिवाक्यंबोधकं । तथापि
 व्याह्यादिस्मारकत्वेनोपयोगोस्त्येव ॥ अनुभवविरोधादिति ॥ शशविषाणमस्तीतिशब्दाच्छशविषाणंजानामीत्यनुभवादि
 त्यर्थः । नचानुभवामीतिनप्रत्ययइतिवाच्यं । शब्दात्स्वर्गमनुभवामीत्यनेनतुल्ययोगक्षेमत्वात् ॥ अन्यथेति ॥ तथाचप्रती
 त्यारूपादेरसद्वैलक्षण्यनसिद्ध्येदितिभावः ॥ निःस्वरूपस्येति ॥ अनिर्वाच्यत्वेनेष्टस्वरूपादेरनिर्वाच्यान्निःस्वरूपाद्भेदानुप
 पत्तेरन्यस्यभेदप्रतियोगिनोऽभावाद्रूपादीनांकुतःसकाशाद्वैलक्षण्यमिष्यते । तथाचरूपादेरपिनिःस्वरूपत्वमेवप्राप्तमि
 ४१९१८

त्यर्थः ॥ तस्येति ॥ निःस्वरूपभिन्नस्यनिरूपाख्यस्याभावादितिमिथ्यात्वभंगेउक्तमित्यर्थः । नन्वपरोक्षज्ञानाविषयादखंडा
 च्छशशृंगद्वैलक्षण्यरूपादेराशस्यतइत्यतआह ॥ तादृशादिति ॥ तावतापिरूपादेरसद्विशेषविलक्षणत्वेत्यसद्वैलक्षण्यनसिद्ध्य
 तीत्यर्थः ॥ अत्यन्तासत्यपीति ॥ नन्वसित्वस्यानिर्वाच्यत्वेनशशशृंगपदाभ्यांतदधिष्ठानमवश्यंवक्तव्यं । अत्यन्तासत्त्वनाधि
 ष्ठानमितिनशशशृंगपदाभ्यांतदुपस्थितिः । दृष्टांतीकृतवाक्येतुनानिर्वाच्यंकिंचिदपिप्रतीयतइतिनाधिष्ठानज्ञानापेक्षेतिवैषम्यं ।
 अत्यन्तासत्यपिज्ञानमित्यादित्वस्यादिपदसमभिव्याहृतशशशृंगमसदितिवाक्यपरं । तस्माच्छशशृंगमस्तीत्यत्रशशशृंगारोपः

शृंगेचशीयत्वस्यारोपइत्यनिर्वाच्यमेवशृंगमितिचेन्मैवं । अश्वादावत्रगोशृंगमस्तीतिविशिष्टस्वेवशशृंगस्याविशिष्टस्यैवानुभू-
यमानत्वात् । समस्तपदप्रतिपाद्यस्यैवापरपदार्थन्वयस्यौचित्याच्च । असच्छशविषाणंप्रत्याश्रयत्वेनप्रतीतस्याश्वादोरिदंपदार्थ-
स्यैवाधिष्ठानत्वसंभवेनसर्वथानिरधिष्ठानत्वासंभवादस्तित्वस्यासदधिष्ठानत्वेपिनदोषः ॥ शशशृंगमस्तीति ॥ अत्रतिशेषः

४१९।११

॥ एतेनेति ॥ अत्यंतासत्यपिशब्दस्यज्ञानजनकत्वेनेत्यर्थः ॥ शशशृंगशब्दइति ॥ व्योमकमलशब्देनसमानत्वादस्योदा-

४१९।१५

हरणं ॥ यौगिकेति ॥ नचयौगिकशब्दानामवयवशक्तिप्राधान्येनबोधकत्वादखंडासद्वोधनमशक्यमितिवाच्यं । अवयवानां

४१९।१७

स्वशक्त्यसंसृष्टरूपस्यपदार्थतरान्वयाभिमुख्यसतःपाचकादेरिवाखंडस्यासतोप्यखंडस्यबोधनसंभवात् ॥ वार्तिकेति ॥ ख-
पुष्पवार्तिकेतत्सिद्ध्याधिकरणेउक्तं । कथंतेहिलपुष्पंतत्सिद्धांतइत्यत्राभावावगतिः । मरुभूमिवदत्रजलमित्यादिवदित्यवेहि ।

४१९।१८

नह्यत्राप्यभावःशब्दशक्यइति ॥ प्रत्यक्षतेति ॥ व्याप्तिज्ञानस्यसद्विषयकत्वनियमादितिभावः ॥ शशशृंगादीनि ॥ प्रति

योगिनमनंतर्भाव्याभावप्रत्यक्षस्यादर्शनादित्यर्थः । ननुसाक्षादित्यनिषेध्यतयेतिचापरोक्षप्रतीतिविषयविशेषणान्नोक्तदोषइति

४१९।१९

चेन्न चतुर्थपक्षनिरासेननिरसिष्यमाणत्वात् ॥ सन्मात्रेति ॥ अधिष्ठानज्ञानाबाध्यमत्रसद्विवक्षितं । तेनप्रातिभासिकस्या

पिपरमतेसद्विशेषतयाश्रयासिद्धिरितिपरास्तं । भ्रममात्रस्यैवोक्तसद्रूपाधिष्ठानविषयतयाश्रयासिद्धिर्माभूदितिमात्रपदं । नच

शाब्दत्वमुपाधिः । अनुमितिभ्रमेसाध्याव्याप्तेः । व्यतिरेकव्याप्तौनिश्चितव्यापकाभाववतिव्याप्यसंदेहनसंदिग्धव्यभिचाराच्च

॥ संस्कारेति ॥ शब्दाभासादिजन्यस्य ज्ञानस्य संस्कारजनकत्वं प्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति प्रागुक्तत्वाद्वा । अन्यथा तवाप्यनिर्वाच्यगोचरसंस्कारादनिर्वाच्यांतरमेव कथं नोत्पद्येत । यत्तु संस्कारस्य न तावत्साक्षात्प्रतीता बुपयोगः । स्मृतित्वापत्तेः । किंत्वर्थोत्पत्तिद्वारा । तथा च संस्कारनियामकताप्यनिर्वाच्यपक्ष एवेति । तन्न । अर्थस्य स्मृतित्वापत्त्या तु ल्ययोगक्षेमत्वात् ॥

४१९।२४

नृशृंगादिशब्दैरेवेति ॥ शब्दशक्तिभ्रमविरहकाल इति शेषः । तेन शशशब्दस्य न रिभ्रमदशायां नृशृंगशब्देनैव शशशृंगशब्देनापि नृशृंगस्य प्रतीयमानत्वेन नृशृंगशब्देनैव प्रतीयमानत्वं तस्य विशेष इति निरस्तं ॥ अन्यथेति ॥ सत्त्वप्रकारकभ्रांतैः सत्त्वसापेक्षत्वे तवमते पिरूप्यस्य सद्द्विलक्षणत्वात् साभ्रांतिर्न स्यादित्यर्थः ॥ संबर्धादावेति ॥ तथा च तवमते पिरूप्यस्य ज्ञानेन संबधः । भातीत्यादौ कर्तृत्वादिकं च न स्यात् ॥ दुष्टादिति ॥ स्वरूपयोग्यस्य सहकारिविशेषसमवधाने सति कार्यविशेषजनकत्वदर्शनादिद्रियस्याप्यसन्निहिततत्तादिज्ञानजनकत्वं न योग्यत्वात् ॥ प्रमाया एवेति ॥ न च सन्निकर्षोपि सामान्यसामग्र्येवेति वाच्यं । सन्निकर्षसति काप्यप्रमाया अदर्शनेन प्रत्युत प्रमाया एव दर्शनेनैन्द्रियवदुभयानुगत्य भावेन सन्निकर्षस्य सामान्यसामग्रीत्वाभावात् । अत एवोक्तं मणिकृता । असन्निकृष्टमपि दोषवशाद्भासत इत्युपेयमिति ॥ अन्यथेति ॥ अपरोक्षज्ञानमात्रे सन्निकर्षस्य हेतुत्वे ॥ अयं दोष इति ॥ अनिर्वाच्यस्यापरोक्षज्ञानं ह्यविद्यावृत्तिर्वातलतिर्बिंबितः साक्षी वा । नोभयमपि सन्निकर्षजन्यं । तथात्वे अनिर्वाच्यत्वे ॥ तस्येति ॥ रूप्ये प्रतीतस्येदं त्वस्य व्यावहारिकत्वस्य च सत्त्वेन प्रतीतिविना प्राप्तिभासिकत्वासं

४२०।१९

भवादित्यर्थः ॥ तदपीति ॥ ^{४२०।१७} रूयप्रतीतं द्वादयस्त्वप्रतीतं तस्याप्यनिर्वाच्यस्य प्रातिभासिकत्वाय सत्त्वात्तरवत्तया प्रतीति
 र्वाच्या । एवं सत्त्वे प्रतीतसत्त्वस्यापि प्रातिभासिकत्वाय सत्त्वात्तरवत्तयेत्यनवस्था ॥ तथोरपीति ॥ ^{४२०।१८} रूये निषिध्यमाने इदं त्वपा
 रमार्थिकत्वे सती वाऽसद्विलक्षणो वाऽसती वा । आद्ये निषेधायोगः । द्वितीयेऽनवस्था । असद्विलक्षणयोः स्वरूपेण निषेधायोगा
 त्तयोरपि पारमार्थिकत्वांतरेण निषेधो वाच्यः । तद्वत् पारमार्थिकस्याप्यसद्विलक्षणत्वे पारमार्थिकत्वांतरेणैत्यनवस्था । तृतीये सतः
 सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिद्वारत्वाह ॥ ते चेति ॥ ^{४२०।१७} रूये निषिध्यमाने इदं पारमार्थिकत्वे ॥ सत्त्वेनापरोक्षे इति ॥ सत्त्वे निषेधस्य
 सत्त्वप्रसक्तिपूर्वकत्वात् सकृते च परिशेषात् सत्त्वक्षरूपवत्प्रसक्तिरिति भावः ॥ ^{४२०।१८} अन्यथा त्वमिति ॥ अन्यप्रकारत्वमन्यरूपत्वमिति
 यावत् । अनिदं रूपे इदं त्वमव्यावहारिके व्यावहारिकत्वं । तस्य अपारमार्थिके निषिध्यमानस्य पारमार्थिकत्वादेः । सुधायां तु शु
 क्तिके दंशस्य रजतत्वसंसर्गो रजतस्य च दंतासंसर्गोऽन्यथा त्वशब्दार्थः । सत्त्वशब्देन रजते शुक्तिकासत्त्वसंसर्ग इति व्याख्यातं ।
 अत्रानिर्वचनीये रूये प्रतीयमानयोरिदं त्वव्यावहारिकत्वयोः । तत्र निषिध्यमानपारमार्थिकत्वस्यासत्त्वापरोक्ष्यमनवस्थाभया
 त्तरं प्रति स्वयमापादितं । सुधायां तु इदं तारजतत्वयोरितरेतरसंसर्गस्य रजते शुक्तिकासत्त्वसंसर्गस्य चानिर्वचनीयस्य तथैव प्रतीता
 प्रवृत्त्ययोगाद् व्यावहारिकतया प्रतीतिर्वाच्या । तद्व्यावहारिकतायाः सत्त्वेऽक्तसंसर्गद्वयस्य प्रातिभासिकत्वायोगादसत्या एव तस्या
 आपरोक्ष्यमायातं । तस्याप्यनिर्वाच्यत्वतथैव तस्याः प्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगादनिर्वाच्यायास्तस्याः व्यावहारिकत्वेनापरोक्ष्यवाच्यं ।

अनिर्वचनीयव्यावहारिकतागतव्यावहारिकत्वस्य सत्त्वे तदश्रयव्यावहारिकताया अनिर्वाच्यत्वायोगादसदेवव्यावहारिकत्वमप
 रोक्षतया प्रतीयत इति वाच्यं । तद्व्यावहारिकत्वस्याभ्यनिर्वाच्यत्वे उत्तरीत्यानवस्थेत्युक्तमित्याह ॥ दीकार्यांस्त्विति ॥ इदं त्व
 मिदं त्वंसंसर्गः । सत्त्वं सत्त्वसंसर्गः ॥ ^{४२०।२०}सत्त्वायोगादिति ॥ इदं त्वादिसंसर्गद्वयस्यानिर्वाच्यत्वविरोधात् । न हि यस्य सत्त्वं सत्त्वं सत्त्वं
 निर्वाच्यमिति संभवतीत्यर्थः ॥ ^{४२०।२०}प्रवृत्तीति ॥ न ह्यनेनानिर्वाच्यक्वचिदर्थक्रियासूपयुज्यमानं दृष्टं । येन तत्त्वावप्रतीत्यापि प्रवत
 ॥ ^{४२०।२०}सत्त्वेनेति ॥ व्यावहारिकत्वेनेत्यर्थः ॥ ^{४२०।२३}सत्त्व इति ॥ व्यावहारिकत्वे । अत्र पक्षद्वयेपीदं त्वादेरेवासत्त्वमुक्तं । अनवस्थो
 पपादनभेदेन तु पक्षभेद इति बोध्यं ॥ अनिर्वाच्येति ॥ सद्द्विलक्षणस्येत्यर्थः । एतेन सत्त्वस्य सत्त्वप्रतीतावतिरिक्तसत्त्वानपेक्षे
 तिनिरस्तं । सत्त्वप्रतीतिविना सत्त्वस्वरूपासिद्धेः ॥ ^{४२०।२४}असत्तः सत्त्वस्येति ॥ ननु तत्त्वत्वं स्वरूपतो न सत् । विज्ञानतोऽपि न सत् ।
 सत्त्वेनाप्रतीतेः । तथा च सति कथं तन्निबन्धनो व्यवहार इति चेन्न । सत्त्वेनाप्रतीतस्यासतोऽपि सत्त्वस्य प्रतीतिमात्रादेव व्यवहाराद्यु
 पपत्तेः । न हि मम मतेऽप्यथा हेतुः । येनासतोऽर्थस्य स्वरूपसिद्ध्यर्थं सत्त्वेन तज्ज्ञानमपेक्षतेति । न नुरूप्यस्य सत्त्वादसत्त्वमकत्वसद्द्रव्य
 मिति ज्ञानस्य भ्रमत्वं न स्यात् । रूप्यस्य सद्द्रूपत्वादित्यत आह ॥ असदेवेति ॥ तव मते रूप्यस्यासद्द्विलक्षणत्वेऽप्यसदेवरू
 प्यमिति बाधस्य भ्रमत्वं यथानायातितस्य तत्र विद्यमानसद्द्विलक्षण्यविषयत्वात् । एवं सद्द्रव्यमिति भ्रमस्या विद्यमानासद्द्विलक्षण्यविष

यत्वेन भ्रमत्वमक्षतमेव । तथाच प्रातीतिकमपितत्र सत्त्वं मास्तु बाधो सत्त्वविषयकोस्तु ॥ ^{२३११३}सदसदात्मकत्वमिति ॥ सदसदात्मकत्वं तद्भ्रंतीविषयोस्तु । नन्वेवं सच्चासच्चरजतमित्याकाराप्रतीतिः स्यात् । न । वस्तुतोरजतस्य तथात्वेऽपि प्रतीतिस्तदाकारत्वाभावात् । अन्यथा तवमतेऽपि सदसद्विलक्षणमित्याकाराप्रतीतिः स्यात् । बाधकाले त्विष्टाप्रतीतिरित्याह ॥ ^{२३११३}अन्येथेति ॥ प्रथमोपस्थितत्वादिति ॥ ^{२३११७}अभावापेक्षया भावस्य प्रथमं बुद्धिस्तत्त्वात् ॥ ^{२३११७}कल्पकत्वादिति ॥ भावप्रयोजककल्पनानंतरमभावेन जिज्ञासा भवतीति भावप्रयोजककल्पनाभावे प्रयोजकस्य कल्पिका भवतीत्यर्थः ॥ ^{२३११८}बाधप्रतीत्येति ॥ नच प्रतीतौ न सत्त्वं तत्र । उभयमतेऽपि रूप्येऽभावादिवाच्यं । रूप्यएव सत्त्वस्य प्रतीत्या पादमानत्वात् । तदिदमाह ॥ ^{२३११९}सत्त्वात्प्रतीतिरिति ॥ नन्वसत्त्वं न बाधे प्रयोजकं । नृशृंगादावसत्त्वेऽपि बाधादर्शनादित्यत आह ॥ नृशृंगादाविति ॥ यथा तवमते नृशृंगादावबाधे बाधप्रयोजकत्वेनाभिमतस्य सद्विलक्षणस्य सत्त्वेऽपि तस्य यथा बाधप्रतीत्येति प्रयोजकत्वाक्षतिः तथाऽसत्त्वस्य नृशृंगादौ सत्त्वेऽपि नक्षतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अनिर्वाच्यसाधकस्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ^{२३११९}६१ ॥ ७ ॥ प्रागभावादीति ॥ यस्तु प्रागभावादि दशाया घटादेस्तत्प्रतीत्येति गत्वमेव नास्तीत्याक्रोशतिसतुशस्तायदूना भविता । कंसवधाख्यानमित्यादिवचः श्रावणीयः । योऽपि चानागतवर्तमानातीतावस्थाः क्रमेणाविभावयंस्तिरोभावयंश्चानिर्वाच्यो घटः कालत्रयेऽप्यनुस्यूत इत्याह सतु क्रमेभ्योऽनुपातुं करकारं न ददति ॥ ^{२३११९}सत्त्वस्येति ॥ ब्रह्मणि बाधप्रसंगस्तत्सद्विलक्षणत्वस्य बाध्यत्वे तत्र त्वपि समान इति भावः । नन्वनिर्वाच्येऽपि सत्त्वमस्ति । न । बाधानुपपत्तेः । पारमार्थिकसत्त्वाभावाद्बाधो भविष्यतीति चेत् तर्हि पारमार्थिकस

त्वाभावरूपमसत्त्वमेववाध्यत्वात्सिद्धं ॥ अन्यथेति ॥ कुत्रचित्सत्त्ववान्यत्रसत्त्वमितिकल्पने ॥ सत्त्वंचेति ॥ युक्तमित्य-
 नेनसंबध्यते । भ्रमविषयोपिप्रामाणिकइत्यतआह ॥ नहीति ॥ दुष्टेति ॥ दोषयुक्ता । तस्यादुष्टसामग्र्यांस्यांशृंगानुपलं-
 भोनास्तिशृंगस्यैवोपलंभात् । शृंगानुपलंभेनासांशृंगोपलंभकसामग्रीनास्ति । तथाचयोग्यतायानानुपलब्धिरनुपलब्धौचन-
 योग्यतेत्यर्थः ॥ शृंगानुपलब्धिरिति ॥ नचैवंशृंगाभावग्राहिण्येवयोग्यता नतुशशृंगाभावस्येतिवाच्यं । शृंगसा-
 मान्याभावग्रहसामग्र्याएवविशेषाभावग्रहसामग्रीत्वात् ॥ ४२३।१३ ॥ अन्योन्याभावस्यालंताभावस्यच ।
 ननुशृंगाभावग्रहसामग्र्यैवकथंशशृंगाभावग्रहइत्यतआह ॥ ४२३।१४ ॥ कथमन्यथेति ॥ प्रतीतिबलादेवतथाकल्प्यतइत्यर्थः ।
 प्रतीतेरन्यथासिद्धिमाशङ्क्यनिराकरोति ॥ ४२३।१४ ॥ नचशशइति ॥ ४२३।१५ ॥ शशशृंगशब्दस्यशशशृंगमित्यर्थत्वे शशशृंगोल्लिखिताभूरित्या-
 दावपिविशकलितपदार्थसत्त्वादप्रसिद्धिर्नस्यात् ॥ गवीति ॥ शशान्वितशृंगस्यगविनिषेधप्रतीतेः । अन्यथागोपदार्थान-
 न्वयप्रसंगात् । एतेनगवाधिकरणकशृंगेशशीयत्वनास्तीत्यर्थः । तेननगोपदार्थानन्वयइतिनिरस्तं । गोरेवाधिकरणत्वप्रतीतेः
 ॥ भूतलइति ॥ ४२३।१६ ॥ भूतलेघटसंसर्गाविशेषोसन्नेवयोनिषिध्यतेतथाशशेषिशृंगसंसर्गोसन्नेवेत्यर्थः । ननूभयत्रापिघटमात्रंशृंगमात्रं
 चनिषिध्यतामित्यतआह ॥ ४२३।१७ ॥ अन्यथेति ॥ ४२३।१८ ॥ शब्दाभासेति ॥ एतच्चोपलक्षणं । शृंगेशशीयत्वग्रहस्यैवशशीयत्वावच्छिन्नशृं-
 गग्रहत्वात् ॥ ४२३।१९ ॥ संसर्गाभावोविषयइति ॥ ननुयन्निबंधनायत्यतीतिस्तदभावनिबंधनवतदभावप्रतीतिः । इहचघटास्तित्व

प्रतीतिः संयोगनिबन्धनेति तदभावप्रतीतिः संयोगाभावनिबन्धनैव । सच संयोगस्तात्त्विक एवेत्यत आह ॥ भूतले घटोऽस्तीति ॥
 नहि भूतले घटोऽस्तीति बुद्धिः संयोगमात्रविषया । किंतु भूतले घटसंयोगविषया अतोऽभावधीरपि तत्संयोगविषयैव । सच संयोगो
 सन्नेव । तद्विदमुक्तं ॥ तत्संबधेति ॥ तदभावोति च ॥ प्रागभावादिर्न सिद्ध्येदिति ॥ नास्ति नष्टो न भविष्यतीति विलक्ष
 णव्यवहारोऽपि तत्तत्कारूपविशेषणवैलक्षण्यादिति भावः ॥ संसर्गस्येति ॥ अतएव भूतले घटो नास्तीति धीः । अन्यथा घटो
 नास्तीत्येव स्यात् ॥ अन्यएवेति ॥ अत्र एव शब्दात्परवाशब्दानुषंगः । तेन पक्षत्रयबोधं ॥ न द्वितीय इति ॥ द्वितीयतृतीय
 समुदाये द्वितीयशब्दः ॥ इष्टेति ॥ असत्त्वात्संयोगस्य ॥ दंड इति ॥ दंडी नास्तीति बुद्धिप्रतिविशेषणासंकीर्णविशेष्यस्याभाव
 प्रतियोगित्वानुभववदिह संयोगासंकीर्णस्य घटस्याभावप्रतियोगित्वाननुभवात्संयोगमात्रस्यैवाभावप्रतियोगित्वकल्यत इत्यर्थः ।
 क्लृप्तैरित्यादिना तृतीयपक्षनिराकरणं ॥ ६१ ॥ अनिर्वाच्यसाधकनिषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्तिभंगः ॥ ६२ ॥
 ॥ ६३ ॥ पंचभूतेति ॥ पृथिव्यप्तेजांसि सच्छब्दनिवाध्याकाशावसच्छब्दौ ॥ अप्रसृतेति ॥ न च नोऽसदासीदित्यनेन सद्भिन्न
 त्वेव ङोऽसत्त्वस्य प्रसक्तिरिति वाच्यं । श्रुत्याप्रसक्तस्य श्रुत्यानिषेधयोगात् । अन्यथा षोडशिग्रहणे विकल्पो न स्यात् । अतएव
 न तौ पशौ करोतीत्यत्र नञः प्रतिषेधार्थत्वे स्थिते तत्प्रसक्तिपूर्वकत्वादाज्यभागयोश्च पशौ शास्त्रादन्येनापेक्षिते रभावाच्छास्त्रप्राप्तस्य च

४२३।२६

४२३।२६

४२३।२६

४२३।२६

४२३।३

४२३।१०

४२३।७

४२३।११

४२३।११

४२३।१५

४२३।१५

सर्वथानिषेधायोगालशावाज्यभागयोर्विकल्पइतिदशमेभिहितं । असतोप्रसक्तेननिषेधइतिस्वोक्तिविरोधश्च ॥ तदानीमित्यस्येति ॥ असतःसदासत्त्वात् । नचतदानीमित्यस्यरजःप्रभृतिभिरन्वयइतिवाच्यं । सच्छब्दस्यपंचभूतपरत्वेतदानीमित्यस्यसर्वान्वयेनवाक्यार्थसंभवेप्रक्रमभंगकल्पनायोगात् । अतएवतदानींप्रलथकालेवस्थिततदस्यमूलकारणंतन्नासदित्यादिनातदा

४२३।१६

नींशब्दस्यासदाद्यन्वयोमाधवीयभाष्येभिहितः । सच्छब्दस्यप्रसिद्धसत्यपरत्वेदोषमाह ॥ नोसदिति ॥ नचनासदासीदित्यस्यपारमार्थिकसत्यपरत्वेनव्यावहारिकसतोरजःप्रभृतेर्निषेधस्यततःप्राप्त्यभावइतिवाच्यं । तर्हिप्रातिभासिकनिषेधार्थमन्यद्वाच्यं स्यात् ॥ ब्रह्मापीति ॥ नचतदेकंब्रह्मासदासीन्नतुसदसद्विलक्षणमासीदित्यर्थं नब्रह्मणोनिर्वाच्यत्वप्रसंगइतिवाच्यं । तर्हितदनंतरवाक्याभिहितेतमसिसदादिवैलक्षण्याभावएवसन्निधानादन्यायेन । नतुसदादिवैलक्षण्यं ॥ ७ ॥ श्रुत्यर्थापत्तिभंगः ॥ ६३ ॥ ७ ॥ असदेव^{४२३।१७}रूप्यमभादितीति ॥ नचासदात्मनासदभादितिबाधस्याकारःस्यादितिवाच्यं । एकदेशबाधेनैववि

४२३।१७

शिष्टबाधसंभवात् ॥ विमतमित्यादि ॥ नचाद्यानुमानेशब्दकसमाधिगम्यत्वं द्वितीयतृतीययोश्चपरोक्षत्वमुपाधिरितिवाच्यं । प्रथमोपाधौशब्दानानुव्यवसायविषयेनृणादौद्वितीयेतथाविधानुव्यवसायादौसाध्याव्याप्तेः । उपाधिमतिब्रह्मणितज्ज्ञानेवासाध्याभावादप्रयोजकत्वंच ॥ इदमंशनिष्ठत्वेनाग्रहइति ॥ रूप्यतादात्म्येरूप्यत्वसंसर्गेचेदमंशनिष्ठत्वमसदेवेत्यर्थः ॥ ^{४२३।१८}इष्टाभेदेति ॥ पुरोवर्तिनीष्टाभेदस्यासत्त्वात् । भेदाग्रहस्यत्वप्रयोजकत्वात् ॥ सन्मात्रेति ॥ नचव्यधिकरणप्रकारकत्वेना

प्रामाण्यमितिवाच्यं । व्यधिकरणप्रकारकर्तृवहितदुल्लिखित्वातस्त्वज्ञानेनस्वरूपसंबंधोवा । उभयमपिव्यधिकरणप्रकारव्यधि
 करणत्वेनोल्लिखितज्ञानेप्यस्ति । तस्मात्तथाविधप्रकारस्यपुरोवर्तिनिष्ठत्वेनग्रहणमेवव्यधिकरणप्रकारकत्वं । तच्चासदेवेत्यस
 द्विषयसत्तानिश्चयत्वेनैवाप्रामाण्यमिति वयमालोचयामः ॥ तस्यापीति ॥ तद्वैशिष्ट्यविषयकत्वावच्छेदेनैवविशेषणज्ञानस्यज्ञ
 नकत्वादित्यर्थः ॥ उक्तत्वादिति ॥ इदंचरूप्यंचनानीतीति तदाकारपक्षेरुक्तत्वात् ॥ निष्प्रकारकत्वेनेति ॥ विशेषणज्ञा
 नजन्यत्वाभावाग्निष्प्रकारकत्वापातेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ स्वाभिमतान्यथाख्यातिसमर्थनं ॥ ६४ ॥ ७ ॥ तथात्वइति ॥
 ननूपादादिप्रतीतिरियंचातिकालेआपाद्यतेबाधसमयेवा । नाद्यः । पूर्वोत्पन्नाविनष्टुत्तयभिन्नतयाग्रहस्यैवप्रतिबंधकत्वात् ।
 नद्वितीयः । अत्यंताभावग्रहस्यैवप्रतियोगिग्रहइवतदुत्पादादिग्रहप्रतिबंधकत्वात् । नहितदत्तंताभावाधिकरणत्वेनप्रतीतेऽ
 त्यादविनाशप्रतीतिरस्ति । मैवं । इदानीमुत्पन्नरूप्याभेदेनद्वैविशिष्टरूप्येऽलस्यादिप्रत्ययस्यचोदितत्वात् । समारोप्यधर्मस्य
 वविषयेप्रतीतिश्च । उत्पादादिप्रत्ययेनैवात्यंताभावप्रतीतिप्रतिबंधसंभवेनबाधासिद्धेश्च । नहितदुल्लिखित्यधिकरणेतदत्यंताभाव
 धीरस्ति ॥ पारमार्थिकत्वस्यापीति ॥ ननुनप्रतीतिकालप्रतीतपारमार्थिकत्वंनिषिध्यते किंत्वन्यत्रवृत्तेरेवेति तेनाकारणरज
 तस्यैवनिषेधइति चेन्न । येनाकारणानिषेधस्तेनरूपेणप्रतियोगिप्रसक्तौपारमार्थिकत्वस्यरूप्यतुल्यत्वात् । नचव्यधिकरणधर्मा
 वच्छिन्नाभावप्रतीतौनविशिष्टप्रसक्तिरुद्देश्या । प्रत्येकप्रसिद्धैवतत्प्रतीत्युपपत्तेरितिवाच्यं । तथापिनिषिध्यमानस्यनिषेधताव
 च्छेदकवैशिष्ट्येनप्रतीतिविनानिषेधायोगेननिषिध्यमानस्यानिवर्चनीयस्यतदवच्छेदपारमार्थिकत्ववैशिष्ट्यज्ञानमवर्जनीयमिति

पारमार्थिकत्वमपि रजततुल्यमेव ॥ नेह नानेति ॥ प्रातिभासिकनिषेधस्य व्यावहारिकविषयत्वे व्यावहारिकनिषेधस्य तात्त्विक

४२४।११

विषयत्वं स्यात् ॥ तस्येति ॥ आपणस्थरूप्यस्य । ननु भ्रमेणैव तत्प्रसक्तिरस्त्वित्यत आह ॥ अन्यथेति ॥ नन्वप्रसक्तस्यैवाप

४२४।११

णस्थरूप्यस्य निषेधोस्तु तथापि नातिप्रसंग इति शङ्कते ॥ आभासस्येति ॥ यत्प्रतीतिमिति प्रतीतिनिषेधो वैयधिकरणस्य

४२४।१२

त्वयांगीकृतत्वात्तत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिविरोध इत्यर्थः ॥ प्रतिपद्येति ॥ शुक्ताप्रतीतरूप्यस्यानिषिद्धत्वात् ॥ प्रसक्त

४२४।१३

स्येति ॥ न च तस्य स्वरूपेण निषेधे तस्यासत्त्वापत्तिः । इष्टत्वात् ॥ निषेधसंभव इति ॥ निषेधज्ञानजनकप्रतियोगिप्रसक्तवि

४२४।१५

षयस्यैवाभावाप्रतियोगित्वात् । एतेन स्मृतिरूपा प्रसक्तिः संभवतीति निरस्तं । नन्वधिकरणे निषेधारोपं विनैव प्रतियोगिस्मरणा

४२४।१६

धिकरणानुभवादिनैव निषेधज्ञानमस्त्वित्यत आह ॥ अनारोपेति ॥ अन्यथा तस्य बाधत्वानुपपत्तेः । तदुक्तं प्रसक्तप्रतिषेधा

४२४।१६

त्मा बाधोख्यातौ न युज्यत इति ॥ तत्रापि ॥ अनाभासेपि ॥ निषेधस्य प्रसक्त्यर्थमिति ॥ निषेधोपपादकप्रसक्त्यर्थ

४२४।१६

॥ त्वन्मत इति ॥ अन्यथा ख्यातिभयादिति भावः ॥ तदारोपमिति ॥ सम्यग्मागधटारोपविना । नन्वाभासस्य प्रसक्त्याऽ

४२४।१७

नाभासस्य प्रसक्तिः । किमिदं रजतमित्याकारेण वारजतमित्याकारेण वा । नाद्य इत्याह ॥ आभास इतीति ॥ इदं रजतमित्य

४२४।१८

प्रसक्तेः । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेति ॥ ननु शुक्तिरूप्यस्यापणस्थरूप्येण प्रातीतिकस्य सामान्यस्याभावे तदर्थि प्रवृ

न्यनुपपत्त्यातदुभयसामान्यमेकमावश्यकमितिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानप्रतियोग्यविषयकमप्यभावप्रतीत्युपयुक्तं सवृ
 त्तमित्तैवमित्याह ॥ आभासेति ॥ उभयानुगतसामान्यकिमाभासाएववाऽनाभासाएवोभयावच्छेदोभयरूपंवा ।
 नाद्यौ । उभयोरभासत्वस्यानाभासत्वस्यवाऽपातात् । नतृतीयः । दृष्टविरोधादबिभ्यतैकमनुगतंरूपमेवतथैतस्वीकृतं
 व्यत्वात् । तेनसामान्येनापणस्थरूप्यस्यैवपुरोवर्तिनिप्रतीतिसंभवाच्च । प्रवृत्तिप्रतितुनरूप्यत्वसामान्यहेतुः । किंतुरूप्यज्ञान
 मेव । नन्वाभासानुगतसामान्याभावोयनाभासस्यरजतत्वसामान्यप्रत्यासत्त्याभासस्तु । नचान्यथाख्यात्यापत्तिः तस्यस्व
 रूपैवैवमानात् । पुरोवर्तितादात्म्येनमानस्यान्यस्यानिर्वचनीयत्वादित्यतआह ॥ फलबलेनेति ॥ अतिप्रसंगः सार्वज्ञादि
 प्रसंगः ॥ सकर्तृकत्वस्येति ॥ नचेष्टापत्तिः । जीवस्येश्वरस्यवातत्कर्तृत्वासंभवात् । ननुभट्टमतेश्चिन्त्यादेरकर्तृकत्वोपि सोपा
 दानत्ववद्रूप्यस्यापि तथैवस्त्वित्यतआह ॥ अविद्येति ॥ सोपादानत्वेप्यज्ञानोपादानत्वंनाध्यस्तस्यसंभवतीत्याह ॥ इदमिति
 ॥ तदनुविद्धस्येति ॥ एतेनशुक्त्यज्ञानमन्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणमितितदेवोपादानमिति निरस्तं । अन्वयव्यतिरेकयोर्नि
 मित्तायामुपपत्तेः ॥ परोक्षधीरिति ॥ नचप्रमातृगताज्ञानाशेषविषयगततदस्तीतिवाच्यं । पीतभ्रमकालेश्चैश्वल्यासि
 द्धाश्वेत्तार्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । भ्रमानुसत्तिप्रसंगेदृष्टापत्तिपरिहरति ॥ अयंघटइत्यत्रेति ॥ ननुयदाघटत्वपटत्वविरुद्धतयाव
 गतं तदातद्दर्शनं विरोधिदर्शनमेवेति कथं नैष्टापत्यवकाशः । यदाघटत्वस्य पटत्वविरुद्धतयान्न तदाघटत्वज्ञानेन तदज्ञाना

शेषिपटत्वविरुद्धत्वाज्ञानस्यसत्त्वात्तदुपादानकएवभ्रमइत्यतआह ॥ युक्तैवेति ॥ घटत्वस्यपटत्वविरुद्धतयावगमेपिपुरोवती

दंत्वपटत्वयोर्विरुद्धत्वानवगमादासिगौरवादयंपटइतिवाक्याभासापुरोवर्तिनिपटत्वबुद्धेरनुभवसिद्धत्वात्सायुक्तैव ॥ साक्षि
वेद्यइति ॥ नचाज्ञानस्यसुखादीनांचस्वरूपेणसाक्षिवेद्यत्वेपिज्ञानाभावभिन्नत्वेदुःखाभावभिन्नत्वादिनानतद्वेद्यत्वं । किंतव
पलब्धिवेद्यत्वं । तथाचतदज्ञानमेवभ्रमोपादानमितिवाच्यं । अज्ञानत्वस्याभावविलक्षणत्वादिरूपतयाऽज्ञानत्वेनावगतेऽज्ञा

नेसुखत्वस्यानुकूलत्वादिरूपतयासुखत्वेनावगतेचसुखादौज्ञानाभावदुःखाभावत्वाद्यारोपस्यानुभूयमानत्वात् ॥ परोक्षेति ॥
नचपरोक्षाध्यासंप्रतिप्रमातृगताज्ञानमेवोपादानं तच्चपरोक्षज्ञानेनापिनिवर्ततइतिवाच्यं । श्रैत्यानुमित्याप्रमातृगताज्ञाननाशे

सतिशंखेपीताध्यासोनस्यात् ॥ रूप्यदृष्टेति ॥ ननुरूप्यतद्विद्याबुदीच्यज्ञानेनस्वोपादानेप्रविलीयेते । उपादाननिवृत्तिःपरं
नभवति । अधिष्ठानतत्त्वज्ञानाभावात् । रूप्यबुद्ध्यंतरोत्यत्तिस्त्विदमाकारांतःकरणवृत्तिसद्भावेऽनुत्यन्नाधिष्ठानेतत्त्वसाक्षात्का
रस्यभवत्येव । तदभावेतुतद्विलंबादेवविलंबइति । मैवं । प्रविलयःकिंध्वंसोवापिशचादिवित्तिरोधानंवा । आद्येतत्स्यपुनरुत्प

त्यसंभवात्तज्ज्ञानासंभवः । नद्वितीयः । पिशाचादिवद्रूप्येतिरोधानशक्तेरभावात् ॥ स्वगोचरेति ॥ स्वविषयव्यवस्थापक

त्वादित्यर्थः ॥ अर्थेति ॥ भ्रमभिन्नज्ञानस्यैवस्वविषयशून्यत्वमित्यर्थः ॥ तात्त्विकत्वेति ॥ नचापरोक्षप्रतीत्यांत्रिकालाबाध्य

त्वरूपं तात्त्विकत्वं विषय इति वाच्यं । स्वकाले सत्ताग्राहकस्य त्रिकालेऽसत्त्वाभावाद्ग्राहकत्वस्योक्तत्वात् ॥ ७ ॥ अविद्य
 करजतोत्पत्तिभंगः ॥ ६५ ॥ ७ ॥ त्वन्मत्त इति ॥ नन्विदं शस्याध्यस्तत्वेपि नेदमिति द्वात्मकं । इदं त्वाधिष्ठानस्य च स्वप्न
 काशत्वात् । न हि वयं सर्वत्राध्यासे द्वात्मकतां ब्रूमः । अपित्वन्तःकरणवृत्तिसायेक्षाधिष्ठानप्रकाशा इति । मैवं । इदं मंशाधिष्ठान
^{४२५/१९}
 स्वस्वयंप्रकाशः इदं मंशावच्छिन्नस्य वृत्ति कृत इति द्वात्मकता स्पष्टव ॥ स्वाप्नेति ॥ ननु स्वप्ने शुचौ दंशरूप्ययोरुभयोरप्यध्यस्त
 त्वादविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्य स्वप्नकाशत्वाच्चरूपत्वमिति चेन्मैवं । स्वप्ने इदं शस्याबाधेन तदंशेऽतृष्टाऽविद्यावृत्तिः ।
 रूप्यस्य स्वप्न एव बाधेन तदंशेऽप्यतृष्टासेति द्वात्मकता । अविद्याधिष्ठानचिन्मात्रे स्वयंप्रकाशः स्वप्नाधिष्ठानेऽविद्यावच्छिन्नेऽविद्या
^{४२५/१९}
 वृत्तिप्रयुक्तप्रकाश इति च तुरात्मतायादुर्वारत्वात् ॥ चाक्षुषत्वादीति ॥ न च चाक्षुषेदं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यापरिणा
^{४२५/१९}
 मत्वेन चाक्षुषत्वोपचार इति वाच्यं । इदं पश्यामीति वत्पीतं पश्यामीत्यनुभवेनोपचारकल्पनेमानाभावात् ॥ अध्यस्तत्वनिय
^{४२५/१९}
 मादिति ॥ तथा च नेकेवलसाक्षिभास्यत्वमिति भावः ॥ अनवस्थानादिति ॥ नन्वविद्यावृत्तिप्रतिभासके चैतन्येऽविद्यावृत्तेः
 स्वत एवोपाधित्वेन वृत्त्यंतरानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चेन्मैवं । अविद्यावृत्तेः प्रतिभासिकतया प्रतीतिविनासत्त्वायोगेन तत्प्रतीतौ त
 स्यात्सत्त्वं सत्त्वे च तस्याऽप्यधित्वमित्यन्योन्याश्रयात् । ननु ज्ञानाकारेणैव सविषयकत्वे साकारादापातोतीति विषयवदुपपादने
^{४२५/१९}
 व्यपरोक्षत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ ज्ञानगताकारेणैवेति ॥ ज्ञानस्वरूपमात्रेणैत्यर्थः । अविद्यावृत्तेः परोक्षवृत्तिविलक्षणाका
^{४२५/१९}
 रत्वेनार्थविनाशोपपत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ दोषाणां स्वाश्रयजन्य एवातिशयाधायकत्वाभावे ॥ पीतत्वेति ॥ पीतत्वा

द्विविषयो विद्यावृत्तिरूपोऽभ्रमः स्यात् ॥ ज्ञानैक्यानुभवविरोधादिति ॥ एकत्वप्रयोगसमर्थनेऽप्यनुभवविरोधस्यापरिहारात् ॥
 ४२५/१९
 एकविषयेति ॥ एकविषयकप्रत्यक्षानुमित्यादीनामर्थक्यापातादित्यपि बोध्यं ॥ कल्पितस्येति ॥ बाधकालेऽर्थक्या
 भावेऽपि ज्ञानैक्यानुभववादित्यर्थः ॥ बाधकाल इति ॥ इदं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यतादात्म्येनाननुभवादित्यपि बोध्यं ॥ भेदधी
 ४२५/२२
 प्रसंगादिति ॥ न च भेदग्रहसामग्रीभेदान्न भेदग्रहः । कदाचिदपि बाधकाले वृत्तेर्भेदग्रहस्यासिद्धेः । सर्वदा भेदग्रहसामग्रीविर
 हस्यवक्तुमशक्यत्वात् । यत्तु भ्रमकाले विषयैक्यग्रहणियमवन्नज्ञानैक्यग्रहणियमः । तं विनापि प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः । तथा च बा
 धकाले न तद्भेदग्रह इति । तन्न । न हि प्रवृत्त्यादिप्रतिबंधार्थवृत्तिर्भेदग्रहमाचक्ष्महे । किंतु बाधेनार्थयोरिव ज्ञानयोरपि भेदग्रहः ।
 ४२५/२२
 अर्थतथात्वव्यवस्थापकत्वाद्बाधस्य ॥ इदं वृत्तेरिति ॥ नन्विदं वृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यविषयकाज्ञानाभावेऽपि दं
 वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रितं शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगोचरमज्ञानमस्त्येव । तथा चेदं वृत्तिराश्रयावच्छेदिका । ननु विषयावच्छेदि
 केति । मैवं । अधिष्ठानावरणं विनाऽन्यथाभावरूपविवर्तयोगात् । आवरणंच तद्विषयकत्वं विना न युक्तमितीदं वृत्तिविषयका
 ज्ञानस्यैव कव्यत्वात् ॥ शुक्तिर्नैतत्त्वमिति ॥ ननु शुक्तितात्वाज्ञानस्यैवोभयपरिणामित्वाच्छुक्तितात्त्वज्ञाने च तदज्ञाननाशाद्
 ४२५/२५
 व्यतद्वृत्त्योर्निवृत्तिरिति । मैवं । अज्ञानद्वयविवर्तत्वोत्तमयोगात् ॥ रूप्यमुद्दिश्य ॥ ननु मिथ्याभूतशुक्तेर्ना
 धिष्ठानत्वं । सत्यस्यैवाधिष्ठानत्वात् । मैवं । शुक्तेरपि सत्यत्वात् । त्वन्मतेऽशुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यापि तात्त्विकत्वाभावाच्च ॥

४२५/२६

४२५/२६

तरंगिणी

सत्तन्निवि.

१ । ६७

अविद्यावृत्तेरिति ॥ अज्ञाननिवर्तकस्यैवज्ञानत्वादिति भावः ॥ परोक्षेति ॥ अविद्यावृत्तिस्तु न ज्ञानं । तस्मात्ति फलितं चेतन्यमपि परोक्षाध्यासेनास्तीति किं कृतस्तत्र जानामीति व्यवहारः स्यादित्यर्थः ॥ अपवादादिति ॥ इदं वृत्तेः सर्वत्र प्रमात्वादेविद्यावृत्तेरज्ञानत्वाज्ज्ञानेन प्रमात्वनियम एव स्यादित्यर्थः । न चात्र ज्ञानपदेनेच्छाजनकवृत्तिरेव विवक्षितेति वाच्यं । अविद्यावृत्तेर्ज्ञानत्वाभावे इच्छाजनकत्वस्यैव संभवात् । किंच किमविद्यावृत्तेर्मुख्यज्ञानत्वं नास्त्यौपचारिकमपि वा । आद्य आह ॥ विवरण इति ॥ व्याख्यातमेतत् । द्वितीयं त्वविद्यावृत्तावयत्सीत्याह ॥ प्रकाशेति ॥ इच्छादिविलक्षणवृत्तित्वेनैव चेतन्यप्रतिफलनोपाधि ॥
 ४२६/४ ४२६/९

त्वात् ॥ फलैक्येनेति ॥ भासकचेतन्यफलं ॥ तदभिव्यक्ताभ्यामिति ॥ एतच्चाधिष्ठानचेतन्यविशेषणं ॥ एतेनेति ॥ इदं रूप्याधिष्ठानयोश्चित्तोभेदेन ॥ क्रामिकयोरिति ॥ एतेन नावच्छेदकभेदेन फलभेदः किंतु व्यञ्जकभेदेनेति निरस्तं । तस्य चेतन्यस्य ॥ अन्यथेति ॥ अतदाकारवृत्तावयव्याधिष्ठानचेतन्यप्रतिफलने । ननु यत्र विशेष्यस्य रसनाद्यवैद्यत्वतत्रासनस्य रसादेः कथमध्यास इति विशेष्यशेषव्यावृत्तिरिति भ्रमे वृत्तिद्वयसिद्धिरित्यत आह ॥ तिक्त इति ॥ विशेष्योपनयसहकृतरसनादिविशेष्यविशेषणवैशिष्ट्यगृह्णातीत्येकमेव ज्ञानं । अन्यथा मधुरोगुड इत्यादावपि वृत्तिद्वयस्वीकारापत्तिस्तुल्यन्यायत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥ व्यासादिमुत्तर्कबुधैः पक्षयुग्युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यामनिर्वाच्यस्य खंडनं ॥ ४ ॥ ४ ॥ अमस्याद्वैत्यभिमतज्ञानद्वयात्मकत्वभंगः ॥ ६६ ॥ ४ ॥ स्वाप्तिशुक्ताविनि ॥ स्वप्ने बाधाबाधभ्यामपकप्रतीक्षयो । एतेन स्वप्ने पीदमंशस्य ना

॥ २७२ ॥

धिष्ठानतावच्छेदकत्वं । तुल्यवदारोप्यत्वात् । किंत्वाविद्यायाइतिनिरस्तं । इदमंशस्यतदनवच्छेदकत्वोपिस्वप्नेबाधाभावेनतत्रा
 ध्यस्तरूप्यादुत्कृष्टत्वात् ॥ ^{४२६।१७}पचमप्रकारेति ॥ नचसंसारकालेसत्त्वस्यायंविभागइतिवाच्यं । मुक्तिदशानुगतब्रह्मसत्त्वासंग्रहा
 पातात् । यत्त्वविद्यानिवृत्तौसत्त्वमेवनास्तीतिनतत्संग्रहइति । तन्न । तस्यास्तुच्छत्वापत्तेः । ब्रह्मस्वरूपत्वेत्वसाध्यत्वं ॥ ता

४२६।१९

त्त्विकस्येति ॥ ब्रह्मणःशुक्तिरूप्यात्विभागस्यातात्त्विकत्वेब्रह्मणोपिरूप्यवदतात्त्विकत्वंस्यात् । क्वचिच्छुक्तिरूप्यादिवेतिपाठः ।
 सत्ययुक्तः । ननुबाधगम्यत्वंनतात्त्विकत्वेप्रयोजकं । किंत्वबाध्यत्वं । तच्चनब्रह्मातिरिक्ते । नेहनानेतिश्रुतिविरोधादित्यत
 आह ॥ ^{४२६।१३}अन्यथेति ॥ अस्थूलमनण्वित्यादिप्रपंचाद्विभागश्रुतिः । नेहनानेतिश्रुत्यर्थस्तूक्तः । सत्त्वस्यानुगतस्याभावात्तदवा

४२७।१२

तरभेदोनसंभवतीत्याह ॥ नांत्यइति ॥ ननुसंक्षेपशरीरकेआकाशादौसत्यतातावदेका प्रत्यङ्मान्नसत्यताकाचिदन्या तत्सं
 पर्कात्सत्यताकाचिदन्या व्युत्पन्नोयंसत्यशब्दस्तुतत्रयथाप्रातिभासिकरजतेज्ञातैकसदेकंरजतत्वं लौकिकपरमार्थरजतेचापरंरज
 तत्वं तदुभयानुगतंचारोपितानारोपितसाधारणंरजतत्वंरजतशब्दवलंबनं एवमाकाशादावारोपितैकासत्यता । चिदात्मनि
 चानारोपितापरा । तदुभयसाधारणीचान्याव्यावहारिकीसत्यतासत्यशब्दवलंबनमित्युक्तत्वेनारोपितानारोपितयोरपिसामा
 न्यमस्तीतिचेन्मैवं । उभयानुगतसामान्यस्योभयात्मकतायाविरोधस्योक्तत्वात् । व्यावहारिकंकिमारोपितकोटावुत्कृष्टवाऽना
 रोपितकोटौवा । आद्येश्रुत्यादेरुत्कृष्टभ्रातिहेतुत्वं । द्वितीयेअव्यावहारिकस्येति । उभयबहिर्भावेचविरोधइतिभावः । अवा

ध्यस्यपारमार्थिकत्वेदोषमाह ॥ जगद्वाधकस्येति ॥ तथाचजगद्वाधकज्ञानविषयीभूतप्रकारस्यपारमार्थिकत्वस्यादित्यर्थः ॥ तदभावादिति ॥ मायायामपिकत्वस्याविद्यायाआविद्यकत्वस्याभावात् ॥ प्रातिभासिकत्वाच्चेति ॥ व्यावहारिकत्वाभावात् ॥ असाधारणस्येति ॥ तत्तद्देहावच्छेदेननित्यतस्य ॥ व्यावहारिकत्वाच्चेति ॥ प्रातिभासिकत्वाभावात् ॥ त्वयेवेति ॥ रूपसमपिकत्ववर्णयता ॥ अर्थगतेति ॥ अर्थविशेषसतितन्निबन्धनावर्थक्रियाकारित्वतदभावो ॥ नत्वर्थक्रियाकारित्वतदभावरूपएवार्थविशेषइत्यर्थः ॥ आत्माश्रयादिति ॥ स्वभांगनाल्लिगनादप्रातिभासिकेपिव्यावहारिकार्थक्रियादर्शनादित्यपिबोध्यं ॥ ब्रह्मधीति ॥ अधिष्ठानधीबाध्यत्वादध्यस्तस्य ॥ त्वन्मतइति ॥ तथाचब्रह्मपदव्यर्थः । ननुब्रह्ममात्रगोचरायाधीस्तद्बाध्यत्वविवक्षितं । तादृशीचरमवृत्तिरेवेत्याशङ्क्यनिरकरोति ॥ तज्ज्ञानस्येति ॥ विशेष्यमात्रगोचरज्ञानस्याबाधकत्वादित्याशङ्क्यनिरकरोति ॥ चरमधीति ॥ महावाक्येति ॥ तादृशज्ञानस्याप्रसिद्धिरित्यपिबोध्यं ॥ अन्योन्येतरत्वाभ्यामिति ॥ व्यावहारिकप्रातिभासिकयोरन्योन्यविद्यमानेयइतरत्वेताभ्यामित्यर्थः ॥ भेदकाभावइति ॥ अन्यथास्वोपक्षयास्वस्येतरत्वप्रसंगः । ननुव्यावहारिकगतेनतरत्वेनप्रातिभासिकइतरत्वसिद्धिः प्रातिभासिकगतेनचतेनव्यावहारिकेतत्सिद्धिरिति भेदकाभावेपीतरत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ अन्योन्याश्रयाच्चेति ॥ परिच्छेदार्थमुपसंहरन्वक्ष्यमाणमुपक्षिपति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥

ब्रह्मवेदमिति श्रुतिप्रमुखसन्मातृप्रियत्वच्युतंहस्यत्वादिकुवादिहेतुवटककोवाऽऽद्रियादद्रिहत् ॥ १ ॥ विश्वंभद्रमवन्ति यद्दि
विषदः सत्यं तदित्यादिकं श्रुत्या तर्कमुदकएवबहुलाभद्रादिशब्दश्रिता । शंकासिद्धिमहाशुकाहनकशाशंकालवोत्सर्गतः प्रामाण्ये
न दृढेक्षणेन विमतेस्तत्त्वचितीवस्थितं ॥ २ ॥ शुकादिदिगोभिरपीन्द्रसंपदोयदिच्छयाकाकणिकाधरीकृताः । सवल्लवीपल्लववे
ल्लितांगुलिमुराद्विपंस्तुष्यतुमेवचःश्रिया ॥ ३ ॥ व्यासाद्रिसूततर्कबुधैः पक्षयुगंयुजि । न्यायामृततरंगिण्यांसत्तात्रैविध्यं
डनं ॥ ४ ॥ सत्तात्रैविध्यभंगः ॥ ६७ ॥

नविद्याभीराभीरवगतिविभत्साभिरबुधाजिगीषाभिः किंतुस्ववचसिशुशुत्साभिरकृषि ।

तरंगिण्याख्यांतांबुधजनधनः सूक्तिसलिलैर्नयेत्पूर्णप्रज्ञोदितनिगमसिद्धांतजलधिं ॥ ५ ॥

सद्योजातजटाजपावनसरिद्धोदावरीतीरतोगव्यूतिर्वसतिः सतांकुलवतामंचापुरीतत्रये ।

व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजायतयेमुरारिचरणव्यासाभिधानाबुधाः ॥ ६ ॥

तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादविरभूत्सुरद्रुमयशाआचार्यनारायणः ।

रामाचार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरतानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदोयमाद्योपियः ॥ ७ ॥

इति श्रीव्यासरामाचार्यविरचितायां न्यायामृततरंगिण्यां प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

॥ श्रीमद्भ्यायामृततरंगिण्यांप्रथमःपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥

॥ श्रीमद्भ्यायामृततरंगिण्यां द्वितीयपरिच्छेदप्रारंभः ॥

श्रीमद्भुमद्गीममध्वातर्गतमकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीभूरिति व्यूहनिर्देशयतीत्यात्मातरात्मानमपी
 दिरायं । अगूढगूढांगवराः सुरास्तमयामुरारिनिमयंतुनभ्याः ॥ १ ॥ विहंगमानांचमुजंगमानामिनौश्रुतीशौजहितोविरोधं ।
 यमेत्यैकमुलनयाविरुद्धश्रुतिश्रितंस्वार्थतयात्रसोर्थः ॥ २ ॥ विश्वनाथाख्यपितरंनारायणपदाग्रजं । पित्राप्तविधंचरुर्नौ
 म्याचार्यकशालिनं ॥ ३ ॥ वेदांतानामखंडार्थपरत्वाद्भेदसंसर्गस्वबोधकाः नतरांगुणानांनतमानंतानामित्याशंकरे ॥ न
 निवति ॥ एतदिति ॥ प्रथमपरिच्छेदांतस्मादित्यादिनायदुक्ततदित्यर्थः ॥ एकमिति ॥ एकपदार्थनिष्ठअपरमैक्यरूपवा
 क्यार्थनिष्ठमित्यन्वयः । पदार्थनिष्ठमपिद्विविधमित्याह ॥ यथासत्यमिति ॥ जगत्कर्तृत्वादियुक्तस्यपुण्यपापादिविदूरस्यच
 तत्पदार्थस्यानेवविधत्वं । पदार्थनैक्यबोधनासंभवपरिहारायसत्यविज्ञानादिमात्रएवायंतस्यदार्थः । जगत्कर्तृत्वादिकंतुतस्यमा
 यमयमिथ्याभूतमित्येतदर्थप्रतिपादनपरं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः सोकामयतबहुस्यां तदात्मानंस्वयमकुरुत त
 स्मात्तत्सुकृतमुच्यतइति यद्वैतत्सुकृतरंसोवैसःइत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतापन्नसत्यज्ञानादिवाक्यंतस्यदार्थशोधयतीतिकृत्वातस्य
 दार्थपरमित्युच्यते । तथा त्वंपदार्थोपिज्ञानादिमात्रएव पुण्यपापादिकंतुतस्यमिथ्याभूतमित्येतदर्थप्रतिपादनपरं ससमानः
 सन्धुर्भौलोकानुसंचरति अनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनअसंगोह्ययंपुरुषइत्यादिवाक्यैरेकवाक्यतापन्नयोयंविज्ञानमयःपुरु
 षइत्यादिवाक्यंत्वंपदार्थशोधयतीतित्वंपदार्थपरमित्यर्थः ॥ निर्भेदार्थनिष्ठत्वंकिंभेदाभावप्रकारकर्धीजनकत्वंवा । वस्तुतोनि
 र्भेदोयार्थसद्बोधकत्वंवा । आद्येदोषमाह ॥ भेदोभावेति ॥ स्वरूपेति ॥ शुक्तिकामुद्दिश्येदंरजतंबहुमूल्यमित्यादिवाक्य

स्वयथारजतत्वाद्यपेतशुक्तिकापरत्वं तथा एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरित्यादिवाक्यस्यवस्तुतोयदनेवंविधब्रह्मतत्परत्वमि
 त्यर्थः । उभयत्रदोषमाह ॥ प्रकृष्टेति ॥ तस्यभेदाभावप्रकारकज्ञानजनकत्वात्तदर्थस्यचंद्रादेर्भिन्नत्वाच्चेत्यर्थः ॥ पथःपाव
 केति ॥ अनेकप्रतिपदिकार्थपरत्वादस्यालक्ष्यत्वंधर्मिभेदप्रतिपादकस्याखंडार्थत्वायोगादित्यर्थः ॥ तथापीति ॥ घटःकल
 शइत्यादौसंसर्गाप्रतिपादकेएकार्थपरेऽतिव्याप्तिवारणायपर्यायेति । अप्राप्तयोःप्राप्तिःसंयोगइत्यादिसंयोगलक्षणेऽखंडार्थके
 ऽव्याप्तिवारणायसंसर्गपदस्यपदार्थसंसर्गपरतयापदार्थस्मृतिहेतुपदसमुदायेतिऽव्याप्तिपरिहारायज्ञानजन
 कत्वमित्यनुक्त्वाप्रमाजनकत्वमित्युक्तं । तत्रापिनयथार्थत्वप्रवेशः । संसर्गागोचरज्ञानस्यथार्थत्वनियमात् । निर्विकल्पक
 पक्षेद्भिद्येतद्भारणायशब्दानामिति । यत्तुबहुवचनेनसंभूयैकार्थप्रतिपादकत्वस्यलामान्नधवखदिरपलाशाइत्यादावतिव्याप्ति
 रिति । तन्न । तत्रशक्त्यावालक्षणयावोपस्थितसाहित्यसंसर्गस्यावश्यं प्रतीतिः । प्रकृतपदार्थप्रतियोगिकस्यपदार्थान्तर्भूतस्यसं
 सर्गस्यानुभावकेयोगिकंप्रकजादिपदेतिव्याप्तिवारणायबहुवचनं । एकनापिपदेनप्रकृतप्रत्ययार्थयोरन्विताभिधानमितिमते
 पर्यायपदेष्वतिव्याप्तिवारणायपर्यायशब्दानामिति ॥ तेषामिति ॥ अखंडार्थपदानामपिविशिष्टार्थत्वात्तत्त्वात्तत्त्वात्प्रातिपदि
 कार्थमात्रवाचकत्वमसंभवीत्यतस्तत्पर्यवसायित्वमित्युक्तं ॥ समेतवदिति ॥ कोघटइतिप्रश्नोत्तरभूतमयघटइत्यादिवाक्यसं
 मतशब्दार्थः । ननुतत्रापिनममसाध्यसंमतिरित्यतआह ॥ नहीति ॥ प्रश्नोत्तरयोर्वैयर्थ्यधिकरण्यप्रसंगेनत्वयापितत्रावश्यसा
 ध्यस्यांगीकर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ अकार्यकारणेति ॥ मृद्धःगुणगुणिनोरभेदपक्षेनीलोघटःदेवदत्तस्यघटइत्यादावव्यभिचारा

यक्रमेणविशेषणानि ॥ संसर्गेति ^{५१७} ॥ संयोगलक्षणेत्यर्थः ॥ संसर्गप्रतियोगित्वेनेति ^{६१४} ॥ संसर्गस्यतात्पर्यविषयत्वेनतदप्रति
पादनेवाक्यप्राप्त्यायोगादित्यर्थः । ननुपदवृत्तिस्मारितातिरिक्तमत्रसंसर्गपदेनविवक्षितं । तथाचापयथशब्दानांपदवृत्ति
स्मारितातिरिक्तगोचरप्रमाजनकत्वलक्षणं । तथाचनसंयोगलक्षणेऽव्याप्तिः । तत्रसंयोगस्यपदवृत्तिस्मारितत्वात् । संयोगसं
सर्गस्यचतत्रापिमममतेऽप्रतिपादनात् । अत्रपदशब्देत्युक्तेऽर्थापत्त्यापदज्ञाप्यमनिष्टसाधनत्वमादायविषयमुक्ष्वेतिवाक्येऽति
व्याप्तिः स्यात्तद्वारणायवृत्तीति । तथाप्यन्विताभिधानवादिमतेः शक्त्याभिहितान्वयवादिमतेचलक्षण्यावाक्यार्थभूतसंसर्गस्य
वृत्तिज्ञाप्यत्वात्सर्वत्रप्रमाणवाक्येतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणायोक्तस्मारितेति । आद्यपक्षेकुलशक्त्यंगीकारात् । द्वितीयपक्षेचाज्ञा
तायाएवपदार्थनिष्ठलक्षणायावृत्तित्वांगीकारात्तत्रसंसर्गस्यपदस्मारितत्वं किंत्वनुभाव्यत्वमित्यतियतिव्याप्तिपरिहारइति । अत्र
ब्रूमः । ज्ञेयत्वादिवत्सद्वृत्तिस्मारितत्वस्याप्यभिधेयत्वपर्यवसन्नस्यैकवलान्वयित्वेनतदतिरिक्ताप्रसिद्धिः । स्ववृत्तिस्मारि
तेतिविवक्षायांस्मारितातिरिक्तगोचरप्रमाजनकत्वंकिमतिरिक्तगोचरप्रमाजनकभित्तत्वंवास्मारितमात्रगोचरप्रमाजनकत्वंवा ।
नाद्यः । घटः कर्मत्वमित्यादावतिव्याप्तेः । स्वशब्देनगवादिपदंतद्वृत्तिस्मारितायेपदार्थास्तदतिरिक्तोयस्तत्संसर्गस्तद्वोचरप्रमा
जनकंयद्गमानयेत्यादिवाक्यतद्भिन्नत्वाद्धटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यस्यशब्दपदस्यप्रमाणशब्दपरत्वत्वपयथेतिव्यर्थः । तवमते
आकांक्षादिराहित्येनपर्यायानामप्राप्त्यात् । नद्वितीयः । सत्यादिवाक्यस्यानुवादकत्वापातेनासंभवात् । तवमतेसत्यादि
वाक्यानांविशिष्टशक्तत्वेनतस्यैवपदस्मारिततयाऽखंडस्यस्मारितभित्तत्वाच्च । तदुक्तंकल्पतरौ । अविशिष्टमपर्यायानेकशब्द

प्रकाशितं । एकं वेदांतनिष्णाता अखंडं प्रतिपेदिरेदिति । वक्ष्यमाणरीत्या घटशब्दवाच्ये कलशशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वात्पर्याय
 शब्दानामतोपर्यायशब्दानामिति व्यर्थमेव । ननु शीतोष्णेत्यादिप्रत्येकमेककार्थपरत्वात्संग्राह्यमेवेत्यत आह ॥ ^{६।१०}नचेति ॥ द्वं
 द्वावगतभेदवतोखंडत्वायोगात् । तथा चाहुरेकं वेदांतनिष्णाता अखंडं प्रतिपेदिरेदिति । एकं निर्भेदमित्यर्थः । नचात्र शीतस्य श
 पयउष्णस्य शःपावक इति वाक्यद्वयमेव । तत्र च न भेदावगम इति वाच्यं । चंद्रेकलंकः सुजनेदरिद्रताविकासलक्ष्मीः कुमुदेषु च
 चला । मुखप्रसादः सधनेषु नित्यं यशोविधातुः कथयंति खंडितमित्येकस्मृत्युपाखण्डानां च द्रादीनां बहुत्वान्वयवदिहाप्यन्यथोप
 पत्तेः ॥ यौगिकार्थंति ॥ औपगवादि वनाद्यर्थानां विशिष्टरूपत्वाच्चाखंडत्वं । अतः श्यामादिवाक्यनां खंडार्थमतो न लक्ष्यं ।
 लक्षणवाक्यत्वानुत्पत्तीत्यापदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकं चेति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^{६।११}प्रकृष्टादीति ॥ प्रकृतप
 दार्थसंसर्गरूपयोग्यतादिमत एव वाक्यत्वाद्वाक्यत्वाखंडार्थत्वयोर्विरोधेनैकत्रासंभव इत्यर्थः ॥ ^{६।१२}असंभवादिति ॥ चंद्रब्रह्मा
 दिशब्दानामज्ञातज्ञापकत्वासंसर्गप्रतियोगित्वेनैव चंद्रब्रह्मादिज्ञापकतया एकप्रातिपदिकार्थपर्यवसानाभावादित्यर्थः । ननु
 प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वं नाम स्वातंत्र्यगणिकभेदशून्यत्वरूपमेकमात्रव्यक्तिकत्वं । किंत्वेकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वं । तच्च संस
 र्गप्रतियोगिन्यपि चंद्रादावस्त्वेव । अत एवापगवादिवाक्यमप्यखंडार्थमेवेति न तत्रातिव्याप्तिः । मैवं । विशिष्टस्याप्यखंडत्वा
 गीकारेऽविशिष्टमखंडमितित्वन्मतहानिः । ब्रह्मतद्गुणानामभेदेन ब्रह्मत्वाद्येकधर्मावच्छेदेनोपस्थितैकप्रातिपदिकार्थसंगुणब्रह्म
 णिसत्यादिवाक्यपर्यवसानरूपाखंडार्थत्वस्य ममानिष्टत्वाभावाच्च । अनंताखंडशुद्धादिशब्दानामपराधत्वाभावात्तेषूत्कलक्षणा

व्याप्तिरित्यभिसंधायाह ॥ प्रवृत्तीति ॥ तद्भेदइति ॥ इह अनंतादिशब्दे । सत्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षयाभिन्नस्वतात्पर्यधर्म
समसत्ताकंप्रवृत्तिनिमित्तनास्तीत्यर्थः । अनंतादिशब्दानांप्रवृत्तिनिमित्तमेवासंभविदूरतद्भेदइत्याह ॥ अनंतत्वादीनामिति ॥
अन्यत्रेति ॥ तत्रानंतत्वस्य प्रातिभासिकत्वेनोक्तविधत्वाभावादित्यर्थः ॥ अनंतादीति ॥ गंगापदलक्षिते गंगात्वसिद्धिवदनं तादि
पदलक्षिते शुद्धेऽनंतत्वाद्यसिद्धिः । अनंतादिशब्दानां शुद्धलक्षणानंगीकारेऽनंतत्वसंसर्गस्यानंतादिशब्दैः शुद्धबोधनेन तेषु सुत
रामव्याप्तिरिति चकारार्थः ॥ ७ ॥ व्यासाद्रिसुततर्काबुपरैः पक्षयुगं युजि ॥ न्यायामृततरंगिण्यानां खंडार्थत्वलक्षणं ॥ ७ ॥ अखंडा
र्थत्वलक्षणभंगः ॥ १ ॥ १॥ प्रत्यक्षादिनेति ॥ निर्विकल्पकस्याप्राप्तापि कत्वादिति भावः । यत्तु प्रमात्वसंसर्गागोचरवृत्तिसकलप्र
भावृत्तित्वादभिधेयत्ववदिति सामान्यतस्तत्त्वसिद्धिरिति । तन्न । अप्रयोजकत्वात् । विशेष्याविषयवृत्तित्वस्यापि तत एव सुसाध
त्वेनाभाससाम्याच्च ॥ असिद्धिश्चेति ॥ सत्यत्वादेर्जातिरूपस्य घटादावतिव्याहत्या औपाधिकस्य लक्ष्ये ब्रह्मण्यसंभवेनातात्वि
कस्यानात्मन्यतिव्याहृत्यलक्षणत्वायोगेन सत्यादिवाक्ये लक्षणवाक्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ अतिरेकेपीति ॥ नचैतावतास्था
यित्वा स्थायित्वव्यवस्थान्नस्वरूपादिरूपेति वाच्यं । स्थायिधर्मस्यैव स्वरूपान्तर्गतत्वात् । यथोक्तं यावद्धस्तु न भेदवदिति ।
यावद्धर्मि स्थायिनिधर्मो भेदा भेदानस्तः । किंतु सविशेषा भेदइत्यर्थः । पार्थिवरूपादास्वरूपलक्षणत्वं नैवेष्टं ॥ वक्ष्यमाणेति ॥
सामान्यतोपि च द्रादेशानाभावे तद्बहुमुत्सासंशयादिन स्यादिति वक्ष्यमाणरीत्या । नच ज्ञानमात्रेऽस्य द्वारत्वाभावेऽपि संशयादिनि
वर्तकतज्ज्ञाने द्वारत्वमिति वाच्यं । विषयविशेषानवगाहने पूर्वोत्तरज्ञानयोः संशयानिवर्तकत्वतश्चि वत कत्वायोगात् । ननु किंच

द्रलक्षणमित्यादेरुत्तरप्रकृष्टादिवाक्येपिचंद्रस्वरूपमात्रप्रतिपाद्यतेनतुचंद्रधर्मसंयोगोपीत्यतआह ॥ नचधर्मइति ॥ यत्तुना
 त्रचंद्रस्वरूपपरत्वं किंतुप्रकर्षाश्रयोयःप्रकाशस्तत्स्वरूपपरत्वं । तथाचप्रकर्षोपलक्षितप्रकाशव्यक्तिस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेना
 खंडार्थत्वमेवेति । तत्राप्येतदेवोत्तरं । नचधर्मइति । धर्मे चंद्रसंबंधिनिधर्मे । स्वरूपमात्रं धर्मस्वरूपमात्रं । तथाचात्रचंद्र
 संबंधिधर्मप्रश्नाच्चंद्रसंबंधिप्रकाशएववाच्योनप्रकाशस्वरूपमात्रमित्यर्थः । ननुचंद्रेऽसाधारणधर्मप्रश्नस्यापिचंद्रस्वरूपमात्रप्र
 तिपादनपरमुत्तरमुचितं । समानविशेष्यकत्वादित्यतआह ॥ नचप्रश्नेति ॥ संप्रकारकमिति ॥ ननुनसप्रकारकज्ञानंसंशया
 दिनिवर्तकं । भ्रमकालीनानुवृत्ताकारज्ञानस्यसप्रकारकत्वेपिततःसंशयाद्यनिवृत्तेः । किंतुव्यावृत्ताकारज्ञानमेव । ज्ञानस्याज्ञा
 नसमानविषयकत्वेनैवतन्निवर्तकत्वं । अज्ञानविषयश्चशुद्धब्रह्म । अज्ञानकल्पितस्यतदितरस्याज्ञानविषयत्वायोगात् । तथा
 चशुद्धब्रह्माकाराच्चित्तवृत्तिर्निष्प्रकारिकैवाज्ञाननिवर्तिका । प्रकारमात्रस्याप्यविद्याकल्पितत्वेनतद्विषयायावृत्तेरविद्यासमान
 विषयत्वाभावादिति । मैवं । अनुवृत्तव्यावृत्ताकारयोःस्वरूपमात्रत्वेऽनुवृत्ताकारज्ञानादपिसंशयादिनिवृत्तिप्रसंगः । अन्य
 थाव्यावृत्ताकारज्ञानादपिसानस्यात् । तयोःस्वरूपातिरेकेतुनज्ञानाज्ञानयोःसमानविषयत्वं । अनृतप्रतिषेधकव्यावृत्ताकार
 स्याज्ञानविषयत्वाच्च । प्रत्युतानुवृत्ताकारस्यैवजगद्भ्रमाधिष्ठानशुद्धचिन्मात्रतयातस्यैवाज्ञानविषयत्वमतोऽनुवृत्ताकारवृत्तिरे
 वाज्ञाननिवर्तिकास्यात् ॥ संसृष्टरूपइति ॥ नचसंसर्गरूपेपदार्थेव्यभिचारः । संसर्गरूपस्यापिसंयोगादेःसंबंधांतरेणसंसृष्ट
 त्वात् । पदार्थेमुख्यतात्यर्थाभावाच्च ॥ संसर्गरूपेपदार्थेव्यभिचारः । अतो न संसृष्टरूपेपदार्थेव्यभिचारः । तत्र

तात्पर्याभावाच्च ॥ प्रमाणवाक्यत्वादिति ॥ नचप्रमाणवाक्यत्वस्याबाध्यपरत्वमात्रेणप्रमितिर्विषयपरत्वमात्रेणवोपपत्तौविशिष्टसाध्यस्यतत्रातत्रत्वेनाप्रयोजकतेतिवाच्यं । पदार्थाबाधस्यतत्प्रमितेश्चाप्रमाणवाक्येपिसत्त्वेनसंसर्गाबाधप्रमित्योरेवप्रमा

सत्यज्ञा०

२।२

णवाक्यत्वोपादकत्वात् । नचालक्षणवाक्यत्वमुपाधिः । लक्षणवाक्यत्वस्यसंसर्गपरत्वव्याप्त्यातस्यव्यतिरेकेक्यभिचारेणानुपाधित्वात् ॥ संप्रकारिकेति ॥ असंदिग्धप्रकारिकेत्यर्थः । तेनज्ञानमात्रस्यसंप्रकारकत्वपक्षेविचारजन्येतिव्यर्थमितिनिस्तं ॥ संशयविरोधित्वादिति ॥ अत्रज्ञानत्वमुपस्कृतव्यं । उक्तसाध्यकरणान्नसंशयविरोधीतिव्यर्थनवासंशयाभावादौव्यभिचारः । वेदोतिसत्यज्ञानमितिवाक्यजन्येत्यर्थः । अतो नवक्ष्यमाणहेत्वादेरसिद्धादि ॥ ब्रह्मनिष्ठेति ॥ ब्रह्मनिष्ठसत्त्वप्रकारविषयेत्यर्थः ॥ संशयेति ॥ सत्त्वसंशयेत्यर्थः । अतो नसंशयविरोधीतिव्यर्थः । नचलक्षणवाक्याजन्यत्वमुपाधिः । व्यतिरे

केक्यभिचारस्योक्तत्वात् ॥ असंकीर्णत्वस्येति ॥ ननुनव्यावर्तकादिवैशिष्ट्यमसंकीर्णत्वं । कित्वेकमेवचंद्रस्वरूपंदशाविशेषविपर्ययविरोधित्वाविरोधित्वाभ्यामसंकीर्णसंकीर्णचोच्यतइति । मैवं । शंखःश्वेतो नपीतइत्यापरोक्ष्यदशायांश्वेतमपीतंवाशंखस्वरूपमस्ति तादृशमेवश्वैत्याद्यनुमितिकालेतद्विपर्ययकालेवाप्यस्तीतिस्वरूपमात्रस्यविपर्ययाविरोधित्वात् । अथचैत्याद्यापरोक्षोपहितंविपर्ययविरोधीत्यसंकीर्णमितिचेत् न । तदापरोक्षैस्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांविपर्ययविरोधित्वेनस्वरूपस्यतथात्वात् । अथश्वैत्याद्यापरोक्ष्योपहितंविपर्ययविरोधीत्यसंकीर्णमितिचेन्न । तदापरोक्ष्यैस्त्वान्वयव्यतिरेकाभ्यांविपर्ययवि

॥ २७८ ॥

रोधिनेनस्वरूपस्यातथात्वात् । विपर्ययविरोधिज्ञानरूपफलोपहितचंद्रस्यप्रश्नोत्तराभ्यामप्रतीतिश्च । नहिप्रकर्षादिवाक्येनता
 दृशज्ञानंप्रतिपाद्यते । अपितूत्याद्यते । तस्माद्भावावर्तकधर्मस्यवाच्यावृत्तेर्वाविशिष्टमेवासंकीर्णत्वं । नकेवलंप्रकृष्टादिवाक्यस्या
 खंडेतात्पर्याभावः । किंतुसखंडएवतात्पर्यमित्याह ॥ ^{१११४}एवमिति ॥ ननुप्रकृष्टादिविशिष्टेचंद्रत्वमितिनतात्पर्यं । किंतुयःकश्चि
 च्चंद्रइत्येवतात्पर्यमित्याशंक्याह ॥ ^{१११४}तात्पर्यतइति ॥ ननूकवाक्यस्यप्रकर्षादिविशिष्टेतात्पर्याभावेपितद्वाक्यात्मकषोडिविशिष्ट
 एवचंद्रत्वंप्रतीयतेऽतःकथमुच्यतेयःकश्चिच्चंद्रइत्येवबोधःस्यादितीत्यतआह ॥ ^{१११५}अतात्पर्येति ॥ ^{१११५}वस्तुतइति ॥ वस्तुतोयोयः
 कश्चित्तत्त्वचंद्रत्वस्यात् । प्रकृष्टत्वादिविशिष्टस्यचंद्रत्वसिद्धिर्याऽनुभवसिद्धासानस्यादितिभावः ॥ ^{१११६}अखंडेवि
 भागांगीकारेतात्त्रियतभेदस्यापितत्रप्रसक्तिःस्यादित्यर्थः ॥ यत्किंचिदित्येवेति ॥ यत्किंचिदितिज्ञानेसत्येवबुभुत्साप्रश्नयोरुद
 यात्प्रकृष्टादिवाक्यस्यचंद्रबुभुत्साप्रश्नौप्रतिहेतुभूताज्ञानादनधिकविषयत्वेनतद्वाक्यंचंद्रबुभुत्सानिवर्तकंचंद्रप्रश्नोत्तरंचनस्या
 दित्यर्थः । एतेनयथागंगासंबंधित्वविविशिष्टेतात्पर्याभावेपिवस्तुगत्यागंगासंबन्ध्यवतीरंगंगापदेनलक्ष्यतेतथाप्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां
 वस्तुगत्यास्वार्थाश्रयभूतैवव्याक्तिलक्ष्यतेनतुयाकाचिदितिविविशिष्टतात्पर्याभावेपिनदोषइतिनिरस्तं । गंगापदाद्गंगासंबंधित्ववै
 शिष्ट्यस्याप्रतीतेः । प्रतीतौवातत्रापिगंगापदतात्पर्यकल्पनात् । युगपद्भूतित्वादयोषस्यविविशिष्टलक्षणवैयपरिहारात् । यत्त्वयंचं
 द्रइतिलक्ष्यलक्षणभावाभावेपितदुभयंप्रतिपादकपदाभ्यामुपस्थितस्वैकस्वरूपस्यैवोद्देश्यविधेयभावसंभवइति । तत्र । प्रकार

भेदाभावेनोद्देश्यत्वाद्यसंभवात् । अन्यथा उद्देश्यमेव विधेयं विधेयं चोद्देश्यमिति स्यात् ॥ प्रकारभेदेति ॥ निष्प्रकारकत्वेन सुतरां प्रकारभेदाभावा इत्यर्थः । संशयोऽल्लिखितप्रकारविरोधिप्रकारकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वादिति भावः । क्वचिद्विशेषविधेय

१२।६

नान्वयोऽस्तीत्याह ॥ अस्ति चेति ॥ ननु पृथिवीशब्देन पृथिवीत्वजातिविशिष्टमजानतः पृथिवीत्वपदेन जातेरुपस्थित्यभावादनन्यएव स्यादिति पृथिवीत्वजातिविशिष्टपृथिवीशब्दार्थत्वग्रहोद्देश्यप्रागेव श्रोतुं कव्यः । तथा च चवनैफल्यमित्यनन्यगत्या जलादिव्यावृत्तगंधसमानाधिकरणजातिमती पृथिवीत्याद्यर्थपर्यवसितमुत्तरं । गंधसमानाधिकरणजातिमत्त्वादिकंचन पृथिवीपदवाच्यमिति नोक्तं रूपपृथिवीत्वस्य पृथिवीशब्दार्थत्वेन विधेयानान्वयइति । भव । पृथिवीत्वविशिष्टपृथिवीशब्दार्थइत्यजानतोऽपि पृथिवीत्वपदस्यार्थइत्याप्तोपदेशादिना पृथिवीत्वपदेन पृथिवीत्वजात्युपस्थितिसंभवेन तस्याविधेयेन पृथिवीशब्दार्थत्वेनान्वयोपपत्तेः । ननु पृथिवीत्ववैशिष्ट्यस्य पृथिवीशब्दार्थत्वे पृथिवीत्ववतीशब्दयोरेकार्थत्वात्सहप्रयोगेन स्यादित्यत आह

१२।८

॥ सहेति ॥ पृथिवीशब्दस्य पृथिवीत्ववतीशब्देनेति शेषः । तच्छब्देन पृथिवीशब्देन । ननु पृथिवीशब्दव्यवहर्तव्यतार्थकत्वे पृथिवीशब्दस्य जहत्स्वार्थलक्षणा स्यात् । स्वरूपपरत्वे तु जहदजहलक्षणा । तत्र स्वार्थान्वयइति जहदजहलक्षणायास्वरूपपरतैवोचिता । अतएव व्याप्तेः समं जसमित्यादिकरणे संस्कारमाभ्येयुक्तं । लक्षणायां पिसन्निकर्षविप्रकर्षो भवति । अभिलेखेन दक्षरमुपासीतेत्यत्र किमौकारसदृशमुद्गीथमित्यर्थः किं वाद्गीथावयवमौकारमिति विवक्षायां गौण्यावृत्तौ स्वार्थहानेरवयवलक्षणैव ज्यायसी

सन्निवृष्टत्वादिति । मैवं । स्वरूपपरत्वेवैयर्थ्यप्रसंगेन जहलक्षणयापिसार्थक्यस्य युक्तत्वात् ॥ तस्मादिति ॥ चंद्रस्य घटा
 दैनक्षत्रादिभ्यो व्यावर्तकादिमत्त्वस्य च सामान्यतः प्रागेव ज्ञातत्वादित्यन्वयः । चंद्रस्यापि घटादित्वाच्च द्रेपितज्ज्ञानमस्येवेति च
 द्रत्वेन व्यावृत्तिव्यावर्तकान्यतरविशिष्टविषयकएव चंद्रप्रश्लादिरित्यर्थः । ननु व्यावृत्तिप्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशादिव्यावर्तकधर्मकथन
 मसंगतमित्यत आह ॥ यन्नयदीति ॥ व्यावृत्त्यापि प्रष्टृव्यावर्तककथनाच्चिवर्ततइतिकथनं नासंगतमिति भावः । ननु व्यावृ
 त्तेः प्रश्ने तत्प्रतिपिपादयिषयो चारितस्य प्रकृष्टप्रकाशादिशब्दस्य प्रकृष्टप्रकाशादिगुणसंसर्गबोधेनेतात्पर्याभावाच्च ततो गुणप्रतीतिर
 त आह ॥ व्यावर्तकेति ॥ गुणसंसर्गपितात्पर्यादित्यर्थः । अन्यबुबोधयिषयो चारितस्यान्यत्र कथंतात्पर्यमस्तीत्यत आह ॥

१३१/५

नहीति ॥ नवायागेति ॥ यदाग्नेयोष्ठाकपालो भवतीत्यत्र त्यागात्मकयागं विनाष्टाकपालाख्यद्रव्यस्याग्निदेवतासंबंधासिद्धेर
 निर्वदेवताऽस्येत्याग्नेयइति द्रव्यदेवतासंबंधाभिधानानुपपत्तेस्तदुपपत्त्यर्थयागोप्यनेनैव कथितइति कल्प्यते । एवं च यागबुबोधयि
 षयो चारितस्यापि यदाग्नेयादिवाक्यस्य द्रव्यदेवतासंबंधेपितात्पर्यमस्येव । साधितं चाग्नेयशब्दस्य गुणपरत्वं । निरस्तं च तस्य क
 र्मनामधेयत्वं नामधेयपादे । ननु कश्चंद्रइति स्वस्वरूपमात्रस्य पृष्टत्वादवैयर्थ्यधिकरण्याय प्रश्नानुसारेणोत्तरणीयत्वात् प्रकृष्टादिवाक्य
 मपि लक्षणया स्वरूपमात्रपरमिति मंदांशकापरिहारायोक्तं ॥ कैर्विशेषणैरित्यादि ॥ इतोपिन स्वस्वरूपमात्रप्रश्नइत्याह ॥ अस्मा
 धारणेति ॥ कश्चंद्रइति प्रश्नः असाधारणधर्मविषयो भवितुमर्हति तादृशप्रश्नोत्तरसमानोत्तरवत्त्वात् संमतवत् । नन्वत्रासा

१३१/६

SECRET

नवाक्यप्रयोक्तव्यं ॥ तदज्ञानइति ॥ चंद्राज्ञानेविशेषणज्ञानाभावाद्विशिष्टव्यवहाराज्ञानमित्यर्थः ॥ शृंगेति ॥ तदुक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदतिसान्निध्यतःसिद्धपदस्यवृद्धा इति । यत्त्वसाधारणं चंद्रस्वरूपमज्ञात्वा तत्र चंद्रशब्दविशेषितव्यवहारवैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेन तेन ववाक्यप्रामाण्योपपत्तेर्व्यवहारकर्तव्यतापरत्वेमानाभावइति । तन्न । साधारणासाधारणभेदेन चंद्रस्वरूपे द्वैविध्याभावादित्युक्तत्वेनासाधार

णधर्मविशिष्टस्यैवासाधारणस्वरूपतया तस्य च शब्दबोध्यात्वांगीकारइष्टापत्तेः ॥ एतेनेति ॥ व्यावर्तकस्य व्यावृत्तेर्वाव्यवहारकर्तव्यतायावैशिष्ट्यस्य च शब्देनैव बोध्यत्वेनेत्यर्थः ॥ मानान्तरेति ॥ चंद्रतद्गतप्रकाशशरीर्योग्यत्वेन प्रश्नसमये प्रत्यक्षेण तदुभयवैशिष्ट्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ उपायेति ॥ प्रत्यक्षजन्यविशिष्टसिद्ध्युत्तरं शब्देन स्वरूपमात्रप्रतीतेस्तत्सिद्धौ तदुपायइत्यर्थः ॥ मानानां १५।११

तरेणेति ॥ चंद्रप्रातिपदिकार्थत्वप्रकाशवैशिष्ट्ययोः सामानाधिकरणग्रहे प्रत्यक्षस्यासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ अस्मिन्निति ॥ उपायात्पूर्वकालएवोपेयस्य सिद्धत्वाच्चोपायोपेयभावइतिभावः ॥ कल्पस्य चेति ॥ ननु ब्रह्मविदामोतिपरं एकधैवानुद्रष्टव्यमित्यादिवाक्यबलात्सत्यत्वादिवैशिष्ट्याविषयकस्यैव ब्रह्मविषयकवेदनस्य मोक्षजनकत्वात्तदतिरिक्तबुद्धसाविरहात्तद्विषयकप्रश्नवाक्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वेन ब्रह्मेत्येव वाक्यं कल्प्यतइति नासिद्धिरिति चेन्मैवं । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेत्यादिश्रुत्या ब्रह्मप्रश्नस्यानेकगुणविशिष्टविषयकत्वात् । तमेवं विदित्वातिमृत्युमेतीति तैत्तिरीयश्रुतावेवं शब्देन तमेव विदित्वेति वाजसनेयश्रुतौ च तच्छ्र

ब्देनपूर्वोक्तपरमार्शिनसहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टविषयकज्ञानस्यैवमोचकत्वोक्तेः । एकधैवेत्यादिवाक्यंतुधर्मभेदनिषेधाभिप्रायं । पतिविश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतं । नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मनं परायणं । नारायणपरंब्रह्मतत्वं नारायणः परः । नारायणपरोज्योतिरात्मानारायणः पर इति तैत्तिरीयश्रुतौ सहस्रशीर्षदेवं विश्वाक्षं भुवमित्यनुवाकादावुक्तेन सहस्रशीर्षत्वादिप्रकारेण नारायणाख्यपरंब्रह्मणो ज्ञेयत्वोक्तेश्च । अत्र श्रुतौ ध्यायेदिति क्रियाभिप्रायेण द्वितीया निर्देश इति माधवीयभाष्ये मिहितं । विश्वस्य पालकं आत्मनां जीवानामीश्वरं नित्यमंगलभूतं शरीरतोपि च्युतिर्हीनं विश्वांतर्गामिणं सर्वाधारज्ञेयं धुमध्यमुख्यत्वात् न्महाज्ञेयं जानीयात् । ननु ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थहेतुः । सत्यं । नारायणस्यैव ब्रह्मत्वादित्याह । ब्रह्मविदामोतिपरमित्यादिषु यद्ब्रह्माभिहितं तं तन्नारायणाख्यं परं वस्तु । तत्त्वमितियदुच्यते स परो नारायण एव । यदेतदुक्तं दृज्योतिः छंदोगैः परं ज्योतिरुपसंपद्येत्याम्नातं तदपि नारायण एव । तस्मान्नारायणः परमात्मा । तस्मात्सगुणस्यैव बुभुत्सितत्वात्तस्यैव प्रश्नोत्तरः प्रकारपरमेव सत्यादिवाक्यं । कतर इति प्रश्नार्थमिति यासामन्यतो ज्ञात आत्मस्वरूपे प्रश्नानुपपत्तेर्धर्मप्रश्नस्यापि कतरः स आत्मेत्यत आत्तेन कोयमात्मेति वाक्ये न सिद्धत्वात् कतरः स आत्मेत्यस्य धर्मविशेषप्रश्नत्वेऽवसिते तत्प्रत्यययोगेन प्रश्नस्य निर्धारणविषयत्वमवगम्यत इति भावः ॥ इत्यादिविति ॥ आदिपदेन कतरः स आत्मेत्यस्य प्रतिवचनं येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्रसीत्यादिसंगृहीतं त्वंपदार्थशोधकं वाक्यं अखंडार्थं अखंडार्थप्रश्नोत्तरत्वादिति पर्यवसितस्य हेतोरसिद्धिरित्यर्थः । ननु यथा धर्मवाचकपदवत्त्वेऽप्युत्तरस्य न धर्ममुख्यतस्तत्सार्थतथा प्रश्नोपि तमादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि न प्रश्नस्य मुख्यतो जालादिविशिष्टार्थकत्वं । किंत्वखंडार्थकत्वमेव ।

अतस्तदुत्तरमपि तथेति तत्रासिद्धिरिति । मैवं । प्रश्नगतस्य वाप्रतिवचनगतस्य वा धर्मवाचिपदस्य धर्मवोधनेतास्यार्थाभावहेतो
 र्मानांतरविरोधादेरभावात् । नचाखंडार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वग्राहकमानविरोधात्तात्पर्यार्थाभावइति वाच्यं । अन्योन्याश्रयात् ।
 सप्रकारकज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वेमानस्योक्तेश्च । ननु सखंडार्थप्रश्नोत्तरस्य प्रश्नधर्मिनिष्ठप्रकारनिर्धारणपरत्वेपि नाखंडार्थप्रश्नोत्तर
 स्य तथात्वमित्यत आह ॥ सर्वस्यापीति ॥ तथाचोत्तरत्वमखंडार्थत्वं चेति विरुद्धं । अतः साध्ये न वास्वविशेषणनवाविरोधइ
 त्यर्थः । नचानिर्धारितनिर्धारणत्वेनैवोत्तरतोपपत्तौ नोत्तरस्य तादृग्धर्मपरत्वनिधमइति वाच्यं । प्रकारविशेषनिर्धारणं विनोत्त
 रस्यानिर्धारितपरत्वायोगात् । धर्मिस्वरूपस्य प्रश्नोपनिर्धारणादित्युक्तत्वात् ॥ संदेहेति ॥ अन्यत्रादर्शनादिह वतत्कल्पनेऽ
 न्योन्याश्रयइति भावः ॥ यदि चेति ॥ नचासाधारणधर्मवाचकपदवत्त्वेन वानिर्विचिकित्सधर्मिप्रतिपादकत्वेन वोत्तरत्वमिति
 वाच्यं । चंद्रत्वाद्यसाधारणधर्मवाचकस्य चंद्रादिपदस्य प्रश्नोपि सत्त्वाद्धर्मविशेषसंसर्गवोधनं विनानिर्विचिकित्सधर्मिप्रतिपादना
 योगाच्च । नन्वखंडार्थप्रश्नोत्तरत्वादिति न हेतुः । किंतु यद्यत्र प्रश्नोत्तरं तत्तत्स्वरूपमात्रपरमितिसामान्यव्याप्तौ नासिद्ध्यादिरित्यत
 आह ॥ किं करोतीति ॥ ननु किं करोतीत्यादौ न कर्मादिमात्रस्य प्रश्नः । किंतु सामान्यतो ज्ञाते कर्मणि धर्मविशेषस्य । तथाच य
 द्यत्र यत्नोत्तरं तत्तदर्थमितिसामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः । प्रश्नोत्तरयोर्विशिष्टविषयत्वादिति । मैवं । प्रकृष्टादिवाक्ये सत्यादि
 वाक्ये च विशिष्टस्यैव प्रश्नइत्युक्तत्वेन तदुत्तरस्यापि तद्विषयत्वांगीकारे इष्टापत्तेः ॥ एतेनेति ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रस्याप्रश्नाद्धेतो

रसिद्ध्यादिनेत्यर्थः ॥ स्वार्थो^{१६/१०} विशेषणोत्वादि । द्रव्यं गवादि । नन्वंगुलिपंचकवद्गोत्वादीनामभिधानेनपि न गोपदादेः प्रातिपदिकस्य संसृष्टार्थः सिध्यतीति चेन्न । पंचानां संसृष्टतयैव बोधनात् । तदुक्तं । इत्याप्रातिपदिकादित्यत्र स्वार्थे मभिधायशब्दो निरपेक्षद्रव्यमाह समवेतं । समवेतस्य तु वचने लिङसंख्याविभाक्तिरिति । अस्यार्थः । नागृहीतविशेषणेतिन्याये नादौ स्वार्थसंज्ञोत्वादि विशेषणमभिधाय समवेतविशेषणविशिष्टद्रव्यमाह । द्रव्यस्य धर्मित्वेन प्रधानत्वात् । ततो लिङमंतरंगत्वात् । संख्याहिभेदोपेक्षत्वाद्वाहिरंगं । सापितु सजातीयापेक्षाविजातीयकमार्दिकारकशक्त्यपेक्षेभ्यः कारकेभ्यो^{१७/१३}तरंगेति तत्तत् स्यादभिधानं । ततः कारकाणामिति । ननु प्रातिपदिकार्थविशेष्यां शमात्रपरत्वं साध्यं । तथा च प्रातिपदिकार्थस्य विशिष्टत्वेऽप्यखंडार्थस्य सिद्धिरित्यत आह ॥ न च^{१७/१३}ति ॥ यत्तु प्रातिपदिकार्थैकदेशस्यैव प्रश्नः आकाक्षितत्वात् न विशेषणानामनाकाक्षितत्वादिति । तन्न । वैपरीत्यस्यैवोपपादनात् ॥ सत्ति^{१७/१५}स्विति ॥ ज्ञानानंतादि विशेषणानां सत्यादिवाक्ये विद्यमानत्वात् तत्सार्थक्यायां काक्षोत्थापनीयेत्यर्थः ॥ रक्तेति ॥ रक्तपटो भवतीत्यत्र पटो भवतीत्येतावतैव पूर्णत्वेऽपि कीदृशः पटो भवतीत्याकांक्षां मुत्थाप्य रक्तपदं यथासार्थं क्रियते तथेत्यर्थः ॥ निष्प्रकारकेति ॥ ब्रह्मज्ञानं परमप्राप्तिहेतुरित्युक्ते बुद्धिस्थत्वात्सप्रकारकस्यैव तद्धेतुत्वप्रतीयते एवमिति श्रुत्या गुहानिहितमिति वाक्येन च सप्रकारकज्ञानमेव मोक्षहेतुरित्युच्यते । अतो मुमुक्षोः प्रका^{१८/१३}र एव बुभुत्सानस्वरूपमात्र इत्यर्थः । सत्यादिवाक्यं यद्यखंडार्थं न स्यात्तर्हि स्वरूपबुभुत्सायां न प्रवर्तते तितर्कव्यभिचारमाह ॥ निर्गुणेति ॥ सगुणवा

क्यादिकं विशिष्टप्रश्नमतिप्रवृत्तं सत्यादिवाक्यं तु स्वरूपमात्रप्रश्ने इत्यत्र न नियामकमित्युक्तं । व्यभिचारस्थलांतरमाह ॥ अस्ति
 चेति ॥ स यथा शकुनिरित्यादिकं । यत्त्ववांतरतात्पर्यमादाय लक्षणवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वं महातात्पर्यमादाय त्वखंडार्थत्वमिष्टमे
 वेति । तद्व्याधिकरणं । ब्रह्मस्वरूपमात्रमुत्सायां प्रवृत्तत्वस्य व्यभिचारोक्तेः । ऐक्यादिवाक्यानां मुख्यवृत्त्या विशिष्टपरत्वं वा
 लक्षणयाऽखंडार्थपरत्वं वा । आद्यंदूषयति ॥ तेषामिति ॥ नचैक्यभेदाभावादीनां ब्रह्मस्वरूपत्वेन न विशिष्टपरतेति वाच्यं ।
 ऐक्यादिवत्स्वरूपभूतसत्त्वादिधर्माङ्गीकारापत्त्या ममेष्टापत्तेः । विशेष्यपरस्य विशिष्टपरणे वैक्यादिवाक्यानां सत्यादिवाक्यवि
 रोधित्वापत्तर्वक्ष्यमाणत्वात् । कल्पितप्रतियोगिकत्वेन भेदाभावादेः कल्पिततया तेषां ब्रह्मस्वरूपत्वानुपपत्तेश्च । न नूभयोर्ज्ञेयब्र
 ह्मपरत्वेऽप्यैक्यादिवाक्यमुख्यार्थस्य ब्रह्मणि ज्ञेयत्वाच्च तत्र लक्षणा । सत्यादिवाक्यार्थस्य ब्रह्मण्यज्ञेयत्वाच्च तत्र लक्षणेत्यत आह ॥ न
 चास्यामिति ॥ द्वितीयंदूषयति ॥ तेषामिति ॥ सत्यत्वे चेति ॥ नन्वभिन्नत्वे सति सत्यत्वान्नापसिद्धांत इत्यत आह ॥ द्वारं
 त्वेति ॥ अभेदद्वारद्वारिभावानुपपत्तिः । नच कल्पितधर्मता कत्वेन द्वारत्वं मिथ्यात्वं पक्षांतर्भावात् ॥ अत्रापीति ॥ सत्यादि
 वाक्ये सत्यत्वादेर्द्वारत्वेनोपस्थितस्यैक्यादिकंप्रतिविरोधित्वेनैक्याद्यासिद्धिरित्यर्थः । नच सत्यत्वादेः कल्पितजातिरूपस्य द्वारत
 योपादानेऽपि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधकानामविरोध इति वाच्यं । कल्पितैक्यादेर्द्वारत्वेनोपादानेऽपि पारमार्थिकत्वाकारेण स
 त्यत्वादिवो धकस्य सत्यादिवाक्यस्यैक्यवाक्येनाविरोध इत्यस्यापि सुवचत्वात् ॥ महदिति ॥ सर्वमहाभागवतः परीक्षिद्येनाप

वर्गाख्यमदम्बुद्धिः । ज्ञानेनैवासिकिशब्दिनेन भेजे खगद्रध्वजपादमूलं । तन्मःपरंपुण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोग
निष्ठं । आख्याह्यनन्तचरितोपपन्नपारिक्षितं भागवताभिरामं । इति पूर्वश्लोके अनन्तचरितशब्देनानन्तशब्दार्थगुणानांपृथ्वे
नोपक्रमात् । अहोवयं जन्मभृतोऽद्यहास्मद्वृक्षानुवृत्त्यापि विलोमजाताः । दौर्बुल्यमाधिविधुनोति शीघ्रमहत्तमानामभिधा
नयोगः । कुतः पुनर्गुणतोनामतस्य महत्तमैकांतपरायणस्य । योनन्तशक्तिर्भगवानन्तो महद्गुणत्वाद्यमन्तमाहुः । इति मध्ये
वादात् महद्गुणत्वादिति प्रतिवचनरूपोपसंहारात् । एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्येन तिशायितेस्य । हित्वेतरान्प्रार्थयतो
विभूतिर्यस्याधिरेणुजुषते न भीप्सोः । अहं हि पृष्टोस्य गुणान् भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोत्रयावत् । न भः परंत्यात्मसमंपतत्रिणस्त
थासमं विष्णुगतिं विपश्चितः । इत्यभ्यासात् । अनन्तगुणत्वार्थकत्वेनानन्तशब्दव्याख्याने महद्गुणत्वादिति स्मृतस्तत्सार्थमवग
म्यते । यत्तु सगुणप्रकरणस्थितब्रह्मानन्तशब्दार्थविषयमिदं न तु लक्षणवाक्यस्थितब्रह्मानन्तशब्दार्थनिर्वचनमिति तन्न । सगुण
प्रकरणातिरिक्तेन गुणप्रकरणस्याद्याप्यसिद्धेः । अत्रापि प्रकरणेऽनन्तशब्दार्थज्ञानेनापवर्गाख्यफलस्योक्तेः । यत्रानुरक्ताः सहस्र
वधीराव्यपोह्यदेहादिषु संगूढं । ब्रजं तिसारमहस्यसत्ययस्मिन्नहिंसोपरमश्वधर्मः । इति परमहंसप्राप्यपरमफलस्योक्तेश्च ।
सबा इति द्वाभ्यां ऋषीणां सूतं प्रतिप्रश्नः । वै निश्चयेन । सः पूर्णज्ञानः परीक्षित् । शुकाचार्योक्तशब्दजन्येन भगवज्ज्ञानं गुरु
ध्वजपादसामीप्याख्यमपवर्गधेनेन भेजे तत्तत्तमपावनं प्रकटपुरुषार्थहेतुपरिपक्वज्ञानादियोगाश्रयं भगवच्चरितयुक्तं भागवतप्रि
यंपरीक्षिच्चरितं नः आख्याहीत्यन्वयः । अहोवयमिति यादिसूतवाक्यं । विलोमजाता अपि वयं वृद्धमवयान् फलजन्मानोभूम् ।

अत्र हेतुमाह महत्तमैः महत्संवादः दुष्कुलजन्माख्यमनोव्यथांशीघ्रविधुनोति । विष्णोर्नमोच्चारयतः सर्वाङ्गुभनाशोभवतीति कु
 तः पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः । अनन्ताचरितोपपन्नमित्युक्तं तस्योत्तरं योनं तशक्तिरित्यादि । श्रुतयोर्नन्तगुणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनानन्त
 शब्दयस्मिन्प्रयुज्यते तच्चरितानुवर्णनेन समसामर्थ्यनास्तीति सूचितमभिप्रायः । विभूतिलक्ष्मीः । कृपाकटाक्षप्राप्त्यर्थं समानान्यानिह
 त्वा अप्राप्तलिप्सारहितस्य स्वचरणरेणुमेव ते अस्यानन्तस्य गुणकृतसाध्याधिक्यराहित्यविषये एतावतालक्ष्मीपतित्वेन सूचितं
 नालं । इतोतिरिक्तयुक्तिर्नवाच्येत्यर्थः । तथापि भगवद्गुणविषये समयावानवगमो ज्ञानमस्ति तावद्वक्ष्ये । यथापक्षिणः स्वश
 त्त्यानभसि गच्छति तथा विद्वांसः स्वविद्वत्त्वसमं विष्णुसामर्थ्यं जानन्तीत्यर्थः । तस्मात्ब्रह्मानन्तशब्दानविषयक्षयाधका ॥ अभिधा
 नेति ॥ अभिधानं अन्यवोधनं । नान्विदधटः कर्मत्वमित्यादि निराकांक्षेऽप्यस्तीत्यत आह ॥ यस्येचेति ॥ निराकांक्षे न्वयाननु
 भावकत्वं स्वरूपप्रयुक्तं ननु पदांतरविरहप्रयुक्तं । नन्वहोविमलं जलं नद्याः कच्छेमहिषश्चरतीत्यादि यदानदीकच्छान्वयपरत
 याप्रयुज्यते तदा तत्राव्याप्तिः । नदीपदस्य कच्छपदेन विनापि जलपदेन स्वार्थान्वयानुभावकत्वात् । मैवं । तात्पर्यविषयेत्यन्वय
 विशेषणात् । ननु तद्वान्वयांशोऽव्यर्थः यस्येन विना तात्पर्यविषयाननुभावकत्वमित्यस्यैव सामंजस्यात् । तात्पर्यविषयश्च क्वचित्सं
 सृष्टः क्वचिदखंड इति नाखंडार्थेऽप्याकांक्षानुपपत्तिरिति । मैवं । स्वरूपमात्रस्य ज्ञातयाऽखंडे तात्पर्याभावेन पदांतरविरहप्रयुक्त
 तात्पर्यविषयाननुभावकत्वस्याखंडार्थवाक्येष्वखंडार्थानुभवजननात्मागसत्त्वात् ॥ सन्निधिरिति ॥ पदविशेषजन्यत्वमुप
 स्थितौ विशेषणं । अतः प्रत्यक्षादिजन्यकलापाद्युपस्थितौ वाऽग्निः करणत्वमोदनः कर्मतेत्यादिपदजन्योपस्थितौ वानातिव्याप्तिः ।

यत्त्वव्यवधानेनशब्दबोधानुकूलार्थस्थितिमात्रमासत्तिः नत्वन्वयप्रतियोगित्वविशेषितागौरवात् । साचसंसर्गबोधैक्यस्येवेति । अत्रब्रूमः । शब्दःपर्वतोपगुणोन्निमानित्यादौपदज्ञानत्वेनशब्दबोधानुकूलशब्दार्थभूतशब्दरूपपदोपस्थितिमादायातिव्याप्तिः । शब्दपदोपस्थितेःपर्वतोपस्थितिप्रत्यासत्तिवाभाव्युक्तविधयालक्षणसत्त्वात् ॥ इतरति ॥ अत्रएकपदार्थसंसर्गेतदाश्रयत्वाभिमतनिष्ठविरोधिप्रतियोगित्वाभावइतिलक्षणं । तेनेतरत्यादिपदविशेषणचेदकपदोपस्थाप्ययोःप्रकृतिप्रत्ययार्थयोरेकप्रत्ययोपस्थाप्यकारकसंख्यादेवान्योग्यतास्यात् । पदार्थविशेषणचेत्सममेयत्वेप्रमेयत्वमित्यादौसानस्यादित्यादिदूषणंपरास्तं । संसर्गपदोपादानाच्चशब्दवदकाशस्यशब्दनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वादव्याप्तिर्निरस्ता । विरोधीत्युक्त्याचरूपप्रागभावावच्छिन्नघटोरूपवानित्यादौविशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गप्रागभावादेरपिरोधिवाच्चातिव्याप्तिः । प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वमपिप्रवेश्यं । तेनदंडीपुरुषइत्यादौनाव्याप्तिः । संयोगभावस्यप्रतियोगिसमानाधिकरणभित्तत्वाभावात् । धूमवन्ध्याःसामान्यव्याप्तिवत्सर्वसकव्यक्तेःसामान्यतःपयसासमयोग्यतेतिमते अवच्छेदकधर्मशून्यत्वमन्यत्वमित्युक्तं । तस्मिन्यक्षेपसंसर्गपदसंसर्गत्वपरं । अवच्छेदकधर्मशब्देनावच्छेदकत्वाविवक्षितं । तथाचैकपदार्थसंसर्गत्वेऽकप्रतियोगितावच्छेदकत्वशून्यत्वमित्यर्थः । अत्रमतेसकानन्वितंजलमयोग्यमेव । सेकसंसर्गत्वस्यतन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वात् । नन्वेवंपयसासिंचतीत्यत्रसर्वसकव्यक्तेःसर्वपयसान्वयःस्यात् । योग्यतातज्ज्ञानयोरविशेषादितिचैत्यवतमहानसीयवह्निवद्वाधेनप्रतिवधादसंसर्गग्रहस्यविशिष्टज्ञानमात्रहेतुत्वादितिकेचित् । तत्र । सामान्ययोग्यतायांमानाभावादितिवयं । उक्तलक्षणंत्ववच्छेदकत्वानंत

भावेनैवबोधं । ननुस्वप्रकाशस्याव्यात्मनोऽविद्योपहितत्वेनास्फुरणाद्देदांतविषयत्वं भविष्यतीत्यत आह ॥ अविद्येति ॥ अ
 धिष्ठानस्फुरणं विनाध्यासायोगात् । निर्विशेषचसाम्यविशेषस्फुरणास्फुरणयोरभावादात्मस्फुरणाभावाच्चात्मनोविषयत्वमिति
 भावः । ननुसयथासंधवधनोनंतरोवाह्यः कृत्स्नोरसधनएवस्यादेवाधरे इदं महद्भूतमनंतमपारं कृत्स्नः प्रज्ञानधनएवेत्याद्येकरस
 त्वादिश्रुतिमुख्यार्थत्यागनिमित्तमित्यत आह ॥ ^{३३/६} एकरसत्वादीति ॥ विशेष्यपरस्परविशिष्टपरेणाविरोधादित्यर्थः । नच
 द्वारतयोपस्थितैकरसत्वादेर्बाधकत्वमिति वाच्यं । सत्यादिवाक्याद्धारतयोपस्थितसत्यत्वादेरैवैकरसत्वादिबाधकत्वं सुवचमित्यु
 क्त्वात् ॥ ^{३३/४} बुभुत्साया इति ॥ धर्मिणः प्रागेवज्ञानात्तत्रबुभुत्साविरहादिति भावः । यत्त्वसाधारणस्वरूपे बुभुत्सेति । तन्न ।
 स्वरूपद्वयाभावादित्युक्त्वात् ॥ ^{३३/४} ओतं व्यइति ॥ मतभेदेन श्रवणमननविध्योर्विचारविविधत्वं । नचवेदांततात्पर्यनिश्चयफल
 कतयाऽनिष्प्रत्यूहनिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानार्थत्वाद्विचारोनायुक्तइति वाच्यं । स्वरूपमात्रेतात्पर्याभावादित्युक्त्वात् । विचारजन्य
 ज्ञानत्वनिष्प्रकारकत्वयोर्विरोधाच्च । इहैवाविरोधकल्पनेऽन्योन्याश्रयाच्च ॥ ^{३३/६} एकंतरेति ॥ नन्वद्देताद्युपलक्षिताखंडार्थ
 ज्ञानं विषयनिर्धारणतदधीनं च प्रयोजनं मुक्तिः न त्वेकतरप्रकारनिर्धारणाधीनं प्रयोजनमिति । मैवं । त्वदभिमतखंडार्थज्ञानं
 प्रत्यद्देताद्युपलक्षणस्य प्रकाशतस्तज्ञानस्याखंडार्थज्ञानत्वायोगात् । अप्रकाशेद्देतस्य मिथ्यात्वेन स्वरूपस्यद्देताद्युपलक्षिताविद्या
 धिष्ठानचिन्मात्रस्फुरणस्य सदासत्त्वेऽपि मुक्तेरभावेन प्रयोजनस्य तदधीनत्वासंभवात् ॥ ^{३३/१०} यस्य कस्यचिदिति ॥ सत्यत्वादिविशि
 ष्टस्य ब्रह्मज्ञानं यदनुभवसिद्धं तन्न स्यादित्यर्थः ॥ ^{३३/११} तात्पर्यविषयस्येत्यादि ॥ यत्किंचिदिति ज्ञानेन सत्येव बुभुत्साप्रश्रयोरुदया

त्सत्यादिवाक्यस्य ब्रह्मबुमुत्साप्रश्रुतिहेतुभूताज्ञानादनधिकविषयत्वेन सत्यादिवाक्यब्रह्मबुमुत्सानिवर्तकब्रह्मप्रश्रुतिरचनस्या
दित्यर्थः । यत्त्वेकस्मिन्नापिकल्पितोद्देश्यविधेयभावसंभवइति । तन्न । अखंडज्ञानकल्पिताभानात् ॥ अप्राप्तं
यद्ब्रह्मस्वरूपविधेयतरत्वात् ॥ विधेयस्यापीति ॥ ब्रह्मपदब्रह्मणोज्ञातत्वेन तस्याविधेयत्वाद्यत्सल्यतद्ब्रह्मेत्युद्देश्यविधेयसं
सर्गस्याविधेयतेत्यर्थः । यत्त्वसाधारणस्वरूपमेयत्वाद्विधेयमिति । तन्न । व्यावर्तकादिवैशिष्ट्यातिरिक्तसाधारण्याभावात् ।
यत्तूद्देश्यताविधेयताचस्वरूपमात्रपर्यवस्येति । तन्न । प्रकारभेदविनाज्ञातत्वादि विरुद्धरूपेद्देश्यत्वविधेयत्वयोरैक
त्रायोगात् ॥ बीजेति ॥ तात्पर्यानुपपत्तिरूपबीजंतुपूर्वमेव निस्तमिति भावः ॥ सत्यादीति ॥ घटः कलश इति वल्लवृत्तिनिमि
त्तमेदाभावादित्यर्थः ॥ एवंचेति ॥ घटः पृथिवीद्रव्यमित्यादिशब्दानामिव विशेष्याभेदोपि प्रकारभेदादप्यर्थयत्वं ॥ कुंभेति ॥
सत्यं ज्ञानमित्यत्र सत्यशब्दोक्तसत्ताया ब्रह्मलक्षणत्वस्वत्वाय्यंगीकारान्न तस्याः कुंभादिसाधारण्यं । अन्यथा लक्षणस्यातिव्याप्तिः
स्यात् । तथा च न सत्यशब्दस्य कुंभादिब्रह्मसाधारणसत्त्वजातिवाचित्वमित्यर्थः ॥ मिथ्येति ॥ कुंभादिषु ब्रह्मणि चानुगतमेकं
सत्त्वं सामान्यमंगीकृत्य सत्यपदेन तन्नोच्यत इत्युक्तं पूर्वं । इदानीं कुंभादिब्रह्मानुगतं सत्त्वसामान्यमेव नास्तीत्युच्यत इति भेदः । ब्र
ह्मणि तत्स्वरूपमेव सत्ता । कुंभादिषु तदधिष्ठानब्रह्मानुब्रह्मात्रमिति त्वन्मताच्च । कुंभादिब्रह्मानुगतसत्त्वसामान्यस्य सत्यशब्दा
भिधेयत्वेदोषांतरमाह ॥ तथेति ॥ अनृतसाधारणस्यानृतद्व्यावर्तकत्वात् ॥ कालत्रयेति ॥ सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्यभिहितं

तात्त्विकं सत्त्वं ब्रह्मण्येवेति त्वन्मतस्य कुम्भादि साधारण सत्ता जातिः सत्यपदेनोच्यत इत्यङ्गीकारं भङ्गः स्यात् । जातिव्याभिमतज्ञा-
 नत्वाश्रयव्यक्तिरेकावानेकावा ^{२४१२} । आद्योदोषमाह ^{२४१२} ॥ भेदं विनोति ॥ व्यक्तिभेदं विनोति ॥ द्वितीयेऽप्युपहितानुपहितरूपेणाने-
 कावोपहितरूपेणववा ^{२४१२} । नाद्यइत्याह ॥ धर्मीति ॥ धर्मिसमसत्ताकभेदं विनाप्युपहितानुपहितवृत्तिज्ञानत्वजातिरस्त्वित्यङ्गी-
 कुर्वन्तप्रत्याह ॥ योगेवेति ॥ घटाकाशाद्यभिव्याह्याकाशत्वस्य शुद्धाकाशलक्षणत्वाभाववत्तथाविज्ञानत्वस्यापिशुद्धलक्षणत्वं
 न स्यात् । ज्ञानत्वमुपहितवृत्त्येवेति द्वितीयपक्षदूषयति ॥ ज्ञानत्वादिति ॥ धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तित्वेन ज्ञानत्वा-
 देर्जातित्वसंभवेपिनतस्य शुद्धलक्षणत्वं । शुद्धेऽसंभवादित्यर्थः । यत्तुपहितवृत्तित्वेऽप्युपधेयवृत्तित्वानपायान्नासंभवइति ।
 तन्न । ज्ञानादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य ज्ञानत्वादेरुपधेयस्य ज्ञानादिपदवाच्यताप्रसङ्गात् । उपहितस्य दृश्यत्वादिनोपधेयस्य दृश्य-
 त्वादिकं स्यात् ॥ एतेनेति ॥ सत्यशब्दः कालत्रयावाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वाभिधायक इति त्वदङ्गीकारेण ॥ सत्त्वादीति ॥
 प्रवृत्तिनिमित्तभेदाक्षपर्यायत्वं ॥ सत्यत्वादिति ॥ उक्त रूपस्य । यत्तु शबलेन सत्यत्वादेर्योगः उक्त रूपसत्यत्वादेर्योगेपिस-
 त्यन्तरस्य तत्र सत्त्वात् । शबलेष्वप्यसत्यतायत्परमार्थसंसर्गेण प्रतीयमाने तस्मिन् सत्यशब्दसंगतिग्रहः । तदुक्तं संक्षेपशरी-
 रके । आकाशादौ सत्यतातावेदकाप्रत्यक्षात्रे सत्यताकाचिदन्या । तत्संपर्कात् सत्यतातत्र चान्याव्युल्लेखोऽयं सत्यशब्दस्तुत-
 नेति । तत्र शबले । तथाच शबलेपि सत्यत्वादि कमस्तीति । तन्न । जपाकुसुमसंपर्कात् स्फटिकलोहिते च इव परमार्थसत्संगी

च्छब्देप्रतीयमानस्यसत्यस्यापारमार्थिकत्वेनकालत्रयाबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्यत्वश्रौतसत्यपदेनोच्यतइतित्वन्मतभंगप्र
 संगात् । लक्षणत्वेनाभिमतयाःप्रत्यङ्मानिष्ठसत्यतायाःशब्देऽनुपपादनाच्च । यस्तुवैयाख्यादूते । सत्संसर्गेणप्रतीयमान
 त्वरूपसत्त्वमेवात्रलक्षणमिति । तंप्रत्याह ॥ योगेवेति ॥ व्यावर्तकव्यावृत्त्योःसामानाधिकरण्यनियमात् ॥ न्तुशुद्धस्येति ॥
 परमार्थसत्संसर्गस्थशुद्धेऽभावाच्छुद्धेविद्यमानस्याबाध्यत्वरूपपारमार्थिकसत्यत्वस्यसत्यपदेनशुद्धेभिधानस्यत्वयानंगीकारात् ॥
 तस्मादिति ॥ उक्तुरूपसत्यत्वादीनांसत्यादिवाक्येनशुद्धप्रतिपादनंसंभावितं । तत्त्वखडार्थवादिनानाम्भुपेयते । शुद्धादन्य
 त्रतुत्पत्तिपादनंसंभावनैवनास्ति । अतःसत्यादिपदंसत्यत्वादिकंसवधानबोधयति । किंतुविशेष्यमात्रमेवबोधयतीत्यर्थभे
 दाभावात्यर्यायत्वंसत्यादिपदस्य । अभिधेयभेदाभावमुक्त्वाप्रयोजनाभावमाह ॥ पदांतरेति ॥ महोभाष्यइति ॥ जाल्या
 दिशब्दानामधिकार्थत्वेनप्रातिपदिकार्थत्वाभावादव्ययपुत्राव्यादाप्सुपइतिलुकोनित्यत्वेनविभक्तेरश्रवणादुच्चेनचैरित्यादौ
 चकर्मादिव्यतिरिक्तलक्ष्यशेषविहितयाषष्ठ्यवपदसंज्ञायांरुत्वविसर्गादिसिद्धेनप्रातिपदिकाप्रथमाविधेयत्याशंकितमित्यर्थः ॥
 संप्रवायाइति ॥ विद्यमानपूर्वाश्रयमांतात्पर्योयुष्मदस्मदोस्तेमइत्येतावादेशौभवतइतिसूत्रार्थः । ग्रामउच्चैरित्यत्रोच्चैःशब्द
 स्यप्रथमांतत्वेहिततत्परस्यतवेत्यस्यतइत्ययमादेशोविभाषयाभविष्यतीतिप्रयोजनवत्येवप्रथमाभवति ॥ व्यावर्तकस्येति ॥
 अन्यथासत्यपदाप्रयोगेऽप्यसत्यादिव्यावृत्तिःस्यात् ॥ अभिधेयति ॥ सत्यत्वविशिष्टोपस्थितिकाले ॥ नद्यामिति ॥ नचतीर

यजमानादेरनद्यजमानादिप्रतियोगिकव्यावृत्तौ न तात्पर्यमतो न द्वाधोष इत्यादिवाक्यान्न तत्सिद्धिः । सत्यादिवाक्ये त्वनृतादि
व्यावृत्तौ तात्पर्यमस्तीति वाच्यं । व्यावर्तके तात्पर्यविना तद्वाच्यव्यावृत्तौ तात्पर्यानिर्वाहात् । ननु लक्षणातः प्राक्सत्यपदास्तृतीतं
सत्यत्वं व्यावहारिकं । अतः सत्यत्वेन प्रतिद्वि^{२५/३}नः सकाशाद्वावृत्तिः सिध्यति । यजमानत्वं तु न व्यावहारिकमतस्तेनायजमानास्त्र
स्तरस्य न व्यावृत्तिः सिध्यतीत्यत आह ॥ न चति ॥ सत्यपदयजमानपदयोः सत्यत्वयजमानत्ववैशिष्ट्येन ब्रह्मप्रस्तरबोधने तात्पर्य
भावे समाने सतीत्यर्थः । ननु व्यावहारिकप्रमाणसिद्धत्वात् सत्यत्वं व्यावहारिकमित्युच्यत इत्यत आह ॥ न चौपनिषदइति ॥
न च तत्त्वेति ॥ तात्पर्याविषयत्वेष्वपीति शेषः ॥ न च लक्षणाबीजइति ॥ न च महातात्पर्यविषयसिद्ध्युपाय एवावांतरतात्पर्यं स
त्यत्वादिकं तु तथेति तत्रावांतरतात्पर्यमिति वाच्यं । व्यावर्तके महातात्पर्यविना तद्वाच्यव्यावृत्तौ महातात्पर्यायोगात् ॥ व्यावर्त
कानामपीति ॥ व्यावृत्तिव्यावर्तकयोरेकसत्ता कत्वादित्यर्थः । ननु यत्पारमार्थिकबोधकं तत्पारमार्थिकमिति न नियमः । पार
मार्थिकस्य ब्रह्मणो न विविधपदेन बोधनात् । त्वन्मते ऽसतो सत्पदादिबोध्यत्वाच्च व्यभिचारात् । नापि व्यावृत्तिबोधकं व्यावृत्ति
समसत्ताकमिति नियमः । स्वभांगनादेरपि स्वजन्यसुखे सुखांतरापेक्षया व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् । कारणस्य कार्यव्यावर्तकत्वा
दित्यत आह ॥ व्यावहारिकैरिति ॥ न वयं व्यावहारिकाणां पारमार्थिकज्ञापकत्वं ब्रूमः । किंतु व्यावृत्तिव्यावर्तकयोः समव्या
स्योरेकसत्तां । स्वभांगनादावपि तज्ज्ञानं सुखहेतुः । अतः स्वभांगनाज्ञानतज्जन्यसुखतद्गतव्यावृत्तीनामेकसत्तास्य वेति न तत्र
दोषः ॥ व्यावर्तकेति ॥ पूर्वव्यावृत्तिव्यावर्तकयोरेकसत्ता कत्वाद्वावर्तकाणां पारमार्थिकत्वमुक्तं । इदानीं सद्ब्रह्माभेदात्तेषां स

त्वमुच्यतइतिभेदः । यत्त्वज्ञानत्वादिधर्माणामपिव्यावृत्तिवद्ब्रह्माभिन्नतयापारमार्थिकत्वमिष्टमेवेति । तन्न । परस्यापिसिद्धां
 तात् । अभिन्नधर्माणामयांगीकृतत्वेनमन्मतप्रवेशश्च ॥ शुक्तेरित्यादि ॥ अधिष्ठानज्ञानाबाध्यालंताभावप्रतियोगित्वमि
 थ्यात्वं । तदलंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसत्वात् । शुक्तिव्यावृत्तेरनृतव्यावृत्तेश्चालंताभावः शुक्तिवमनृतत्वमेव ।
 अन्योन्याभावालंताभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मरूपत्वात् । एवंचशुक्लशुक्तिज्ञानाबाध्यशुक्तिवरूपशुक्तिव्यावृत्त्यलंता
 भाववद्ब्रह्मणिब्रह्मज्ञानाबाध्यानृतत्वरूपानृतव्यावृत्त्यलंताभावःस्यादित्यर्थः । नन्वनृतव्यावृत्तेर्मिथ्यात्वेपिनानृतत्वस्यब्रह्मस
 मसत्ताकत्वापत्तिः । एकबाधकबाध्यत्वस्योभयत्रापितुल्यत्वात् । व्यावृत्तिबाधकबाध्यैवव्यावृत्तिविरोधिनोव्यावृत्त्यधि
 कसत्ताकत्वं । नत्वेकबाधकबाध्यस्यापि । कल्पितरजतव्यावृत्तेःकल्पितरजतेर्मिथ्यात्वेपितदपेक्षयातस्याधिकसत्ताकत्वाभावा
 दिति । मैवं । परस्परालंताभावरूपयोरेकत्रैकवाच्छेदेनैकबाधकबाध्यत्वस्यवक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । प्रतियोगिबाधो
 नाम । प्रतिपन्नोपाधौतदवच्छेदेनब्रह्मसंबंधेनसंसृष्टतदलंताभावविधानं तेनैवतदलंताभावबाधेनैतन्नैवतदवच्छेदेनग्राह्यसं
 बंधेनालंताभावालंताभावस्यप्रतियोगिरूपस्यसंसृष्टतयाविधानमापद्येतितिविरोधःस्यात् ॥ आलंत्यंतरेति ॥ ब्रह्मण्यविधमान
 स्यानृतव्यावृत्त्यादेरुपदेशेनब्रह्मणिआलंत्यंतरंस्यात् । ननुभ्रमनिवर्तकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारोपायत्वेनैवाविधमानमुपदिश्यते ।
 स्थूलरुंधतीन्यायेनपूर्वपूर्वभ्रमनिवृत्तयेकाल्यानि कोपदेशस्यपंचकोशस्थलेदर्शनादित्यतआह ॥ नहीति ॥ पुंस्त्वस्योपदेशेना

धिष्ठानतत्त्वज्ञानमुत्पाद्योतिशेषः ॥ किंत्विति ॥ बल्मीकत्वस्योपदेशेनाधिष्ठानतत्त्वज्ञानमुत्पाद्यनिवर्तनीया अधिष्ठानगतासा
 धारणधर्मोपदेशविनाश्रमनिवर्तकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्काराभावादित्यर्थः । उभयताराध्यरुंधतीत्वेननिर्दिश्यते । किंतुप्रथमं
 स्थूलतारांश्यपश्चादरुंधतीं दर्शयिष्यामीत्येतदुद्ध्यैव । पंचकोशस्थलेपिनकाल्पनिकोपदेशः । किंतुपंचानामध्यग्नयमादीनां ब्र
 ह्मत्वमेव । यथाचैतत्तथाभाष्यादिषूक्तं । व्यावृत्तीनांसत्यत्वमिथ्यात्वेनिराकृत्यव्यावहारिकत्वनिराकरोति ॥ नचात्मनीति
 ॥ ब्राह्मण्यस्येति ॥ व्यावहारिकानृतव्यावृत्त्याप्रातिभासिकानृतत्वभ्रान्तिनिवृत्तावपित्यन्मतेप्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरैकस
 ताकथोरैवविरोधाद्ब्रह्मणिव्यावहारिकजगत्सत्त्वेपितान्विकतदत्यन्ताभाववद्वावहारिकानृतव्यावृत्तिसत्त्वेपितान्विकमनृतव्यावृ
 त्त्यत्यन्ताभावरूपमनृतत्वस्यादेवेत्यपिबोध्यं ॥ असद्वाइतिवाक्यप्रतीतंमूलकारणासत्त्वंपारमार्थिकं नि
 रपवादप्रमाणप्रतीतत्वात् संमतवत् । नन्वसद्वावृत्तिबोधकस्यसत्यादिवाक्यस्यबाधकस्यविद्यमानत्वाद्विशेषणसिद्धिरित्याशं
 कापरिहारायोक्तं ॥ व्यावहारिकत्वइति ॥ मिथ्यात्वमानवत्तात्विकपरस्यव्यावहारिकपरेणाविरोधादित्यर्थः ॥ अनृतस्या
 पीति ॥ सोरोदीद्वदरोदीच्छुद्रस्यरुद्रत्वं यदश्ववसीयततद्रजतमभवदित्यर्थवादतःप्रतीतस्यरुद्रेणरुद्रितेसति यदश्रुगलितंत
 देवरजतंजातमित्येवंबाधितार्थस्यसुवर्णप्राशस्येयथाद्धारत्वतथेत्यर्थः ॥ उक्तंहीति ॥ तत्त्वप्रदीपिकादिषु ॥ शब्देभ्येति ॥
 लक्षणयाशब्दतःप्रतीयमानेब्रह्मस्वरूपमात्रेऽर्थात्मासत्यार्थिकस्यानृतव्यावृत्त्यादेः ॥ नीलमिति ॥ नचनीलमुत्पलमित्यादौन

रति ॥ ब्रह्मेति ॥ द्वारबुभुत्सायां सत्यादिवाक्यप्रवृत्तमितिवक्तव्यं । नतु ब्रह्मबुभुत्सायां ॥ न च द्वारेति ॥ अनृतव्यावृत्ति
 बोधनद्वारा सत्यशब्देन कदाचिद्ब्रह्मबोध्यते जडव्यावृत्तिद्वारा विज्ञानशब्देन कदाचित् ॥ नित्यवदिति ॥ विकल्पप्रतिद्वि
 नित्यं । तद्ब्रह्मशब्दादिराहित्येन श्रवणात् ॥ एकस्मिन्निति ॥ सत्यज्ञानादिशब्दाः । न विकल्पेन ब्रह्मज्ञानसाधनं । एकस्मि
 स्तदुपाये उपादीयमानत्वात् । यदेकस्मिन्यदुपाये उपादीयते तत्तस्य विकल्पेन साध्यं न भवति । यथा प्रोक्षणाद्यवधातादि । व्य
 तिरेकब्रीहियवादिर्वेति ॥ विकल्पेति ॥ दृष्टकार्याणां समुच्चय एव । नतु विकल्पो न वै केनान्यस्य निवृत्तिः । अत एव दशमाध्याय
 चतुर्थपादे भिहितं । असत्यं जनाभ्यंजनं नाम सत्रं । तत्र श्रूयते । गौगुलवेन प्रातः सवनेभ्यंजत इत्यादि । तत्किं प्राकृतस्य नवनी
 ताभ्यंजनस्य निवर्तकं न तस्येष्टदृष्टार्थत्वाद् जनाभ्यंजनयोः प्राकृतस्यैव कृतं न निवृत्तिः । सत्यं दृष्टार्थमभ्यंजनं । तथापि नैकार्थ्यं
 नवनीताभ्यंजनस्य स्नेहनार्थत्वात् । गौगुलवादस्तु चंदनानुलेपनवद्रूक्षीकरणार्थत्वाद् दृष्टप्रयोजनभेदेन समुच्चय एवेति ॥ विज्ञानं
 मिति ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ सत्यपदाश्रवणादनृतव्यावृत्तेरप्रतीतिः । सत्यं ज्ञानमित्यादावानंदपदाश्रवणाद्बुधव्यावृत्ते
 रप्रतीतिरित्यपि द्रष्टव्यं । ननु यथा विभुत्वनित्यत्वादि रूपेण ब्रह्मण उपसाधार्थं तत्राश्रुता अप्यानंदं विज्ञानत्वादय उपसंह्रियते तथा
 ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमप्यश्रुता अपि सत्यत्वादिधर्मा उपसंह्रियंत इति नानृतव्यावृत्त्यादेरप्रतीतौ ब्रह्मप्रतीतिः । न चोपासनार्थं शा
 खांतरोक्तगुणानामुपसंहारे सर्वज्ञत्वादि रूपेण ब्रह्मोपासनार्थं तत्रानुक्तानां संयद्ब्रह्मत्वमनीत्वमानीत्वादीनामप्युपसंहारः
 स्यादिति वाच्यं । वास्तवविधेयत्वाभ्यामुपसंहारानुपसंहारयोरुपपत्तेः । वस्तुधर्मो हि यावद्ब्रह्मस्तु व्यतिष्ठते । नासावेकत्रोक्तो

न्यत्रानुकोनास्तीतिशक्यवक्तुं । विधेयंपुरुषप्रयत्नतंत्रं । पुरुषप्रयत्नश्चयत्रयत्रयावद्गुणविशिष्टब्रह्मणिसतावत्येवावतिष्ठते ।
 नाविहितमपिगुणगोचरीकर्तुमर्हति । तस्मादानंदविज्ञानादयोब्रह्मतत्वात्मतयोकायत्रयत्रब्रह्मश्रूयतेतत्रतत्रानुक्ताअपिलभ्यंते ।
 संयद्ब्रामत्वादयश्चोपासनाप्रयत्नविधिविषयाःयत्रविधित्तत्रैवावतिष्ठतेतआह ॥ आनंदादयइति ॥ उपासनार्थप्रधानस्यब्रह्मण
 आनंदादयोगुणाउपसंहर्तव्याइतितदीयःसूत्रार्थः ॥ उपासनायामिति ॥ अभिन्नोपासनायां । याद्युपासनानेकशालो
 काय्यभिन्नत्वेनप्रत्यभिज्ञानसिद्धातस्यामुपासनायामेकत्रानुकाअपिगुणाअन्यशालोक्तदुपासनगुणाउपसंह्रियंते । यथाछां
 दोरयोकायांपंचान्युपासनायामनुक्तस्यषष्ठस्याग्नेर्वाजसनेयोक्तपंचाग्निविद्यांतर्गतस्यषष्ठस्याग्नोरुपसंहारः ॥ ब्रह्मप्रमितिविति ॥
 सगुणेब्रह्मण्युपासनार्थशाखांतरायगुणोपसंहारेपिनिर्गुणब्रह्मप्रमितौनतदुपसंहारोयुज्यतइत्यर्थः । ननुशाखांतराकगुणोपसंहा
 रेविनोपासनयाअसिद्धिवत्पदांतरविनाब्रह्मप्रमित्यसिद्धेस्तत्सिद्धयेपदांतरोपसंहारोत्राप्यपेक्ष्यतइत्यतआह ॥ सत्यादीति ॥ गुणो
 पसंहारस्यतदुक्तोपासनार्थत्ववत्पदांतरस्यतत्तत्सकारकप्रमित्यर्थत्वानंगीकाराद्विशेष्यमात्रसिद्धेश्चलक्षणयैकपदेनापिसंभवाच्च
 पदांतरोपसंहारोपेक्षेत्यर्थः । ननुशृंगग्राहिकयाब्रह्मणोनुद्देश्यत्वाल्लक्षणमुखेनतदुपदेष्टव्यं । सत्यादिकंचनप्रत्येकलक्षणं । घटादा
 वतिव्याप्तेः । अतःसमुच्चितमेवलक्षणं । अतःसमुच्चिताएवव्यावृत्तयोद्धारमित्यतआह ॥ सत्यत्वादेरिति ॥ नह्यत्रधदाद्यनुगतसत्त्वं
 सत्यशब्दार्थः । किंत्ववाध्यत्वमित्युक्तं । तच्चनातिव्याप्तंसत्यत्वंब्रह्मलक्षणतयासत्यपदेनोक्तमोजगन्मिथ्येतित्वयोक्तत्वाच्चे
 त्यर्थः । एवंज्ञानादिपदेपिबोध्यं । ननुकुमतप्राप्तातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थसमुच्चयापेक्षा । नह्यनृतव्यावृत्तिविनाविज्ञानमानंदंब्रह्मे

त्यत्रशून्यवादव्यावृत्तब्रह्मसिद्धिः । एवंपदांतरेपि । मैवं । व्यावर्तकार्पणंविनाव्यावृत्तब्रह्मासिद्धेरुक्तत्वात् ॥ एतेनेति ॥
 प्रत्येकवासमुच्चितानांवाव्यावृत्तीनामद्वारत्वेन । ब्रह्मेतिद्वितीयांतं ॥ तदुपदेशइति ॥ ब्रह्मासंबन्धिन्याःव्यावृत्तेः ॥ शाब्दा^{३३।५}
 र्थस्येति ॥ सत्यादिपदेनलक्षणयात्रोधितस्यब्रह्मस्वरूपमात्रस्य ॥ मानांतरादिति ॥ अपोहस्तुमानांतरालतीयते । अतः
 सनशाब्दइत्यर्थः ॥ आर्थिकेनेति ॥ शाब्दज्ञानस्यविशेषणाविषयकत्वेपिमानांतरविरोधितद्विशेषणस्यवस्तुसद्विशेषणवतःस्व^{३३।७}
 रूपस्यशब्देनबोधनाच्छाब्दज्ञानविषयस्याखंडत्वहानिः ॥ अनंतेति ॥ अनंतशब्दजन्यज्ञानस्यांतवद्व्यावृत्तिप्रकारतयातद्व्या
 वृत्तेः । शाब्दत्वंविधिपदानांस्वार्थापिणप्रणाड्येतरनिवृत्तिबोधकत्वं । निषेधपदानांतुसाक्षादितित्वदंगीकारात् । उक्तंचतैत्त
 रीयवार्तिके । तत्रानंतोतवद्वस्तुव्यावृत्त्यैवविशेषणं । स्वार्थापिणप्रणाड्यातुपरिशिष्टविशेषणमिति ॥ शब्दस्येति ॥ अन्य^{३३।८}
 थाशब्दविनापिव्यावृत्तिःसिध्येत् ॥ एतेनेति ॥ तात्पर्यतोव्यावर्तकवैशिष्ट्यार्पणंविनाव्यावृत्तिसिद्धभावेन । पदार्थतात्पर्य
 स्यान्वयस्यवानुपपत्तेःपदलक्षणाबीजस्यसत्यादिपदेऽभावाच्चतत्रलक्षणेत्युक्तं । केचित्तुवाक्यार्थतद्व्यानुपपत्त्यावाक्येयलक्षणा^{३२।३}
 माहुस्तत्पक्षमपिदूषयितुमाह ॥ नवीनास्त्विति ॥ ननुगच्छगच्छसिचेत्कांतपंथानःसंतुतेशिवाः । भूयान्ममापितत्रैवजन्य
 त्रगतोभवानित्यादौजन्मनामृत्यनुमानेपिगमनस्यमृतिहेतुत्वमशक्यावगमं । शतवर्षानंतरंजरदिनापितदुपपत्तेः । मृतिहे
 तुत्वेनावगतस्यापिगमनस्यनाकर्तव्यत्वेनव्याप्तिः । गुरुनिर्देशादिनाप्रियामृतिहेतोरपिकर्तव्यत्वदर्शनेनव्यभिचारात् । किंतु

जन्मनिर्देशस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्तेन प्रकृतोपयोगिन्यगमनेनात्यर्थज्ञायते समुदायस्य । तथाच समुदाय एव लक्षणा । न प्रत्येक
 पदे । प्रत्येकं तात्पर्यज्ञापकाभावादतस्तत्र लक्षणाया मेकपदवृत्तित्वं बाधितं । वृत्तित्वस्य हेतोर्व्यभिचारश्चेत्यत आह ॥ ^{३३/१} गच्छग
 च्छसीति ॥ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति शरीरेऽप्यमनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुत इति । असन्नेव समभवति असद्ब्रह्मे
 तिवेदचेत् अस्ति ब्रह्म इति चेद्वेद संतमेन ततो विदुरितीत्यादौ वेदे विज्ञानात्मकब्रह्मवेदना विस्मरणयोः पापराहित्यकामभोगौ प्रति
 ब्रह्मसत्त्वासत्त्ववेदनयोः शुभाशुभफले प्रतिलोके च वृष्टिश्चैव तिसु भिक्षं भवेदित्यादौ वृष्टेः सुभिक्षं प्रति हेतुत्वस्य चैच्छब्देन बोधनव
 दिहापि गमनस्य जन्मप्रतिहेतुत्वबोधनं युज्यते । देहांतरसंयोगश्च जन्म । सचैकस्मिन्देहसंबन्धे सति न युज्यत इति पूर्वदेहसंबन्धा
 भावद्वारेति गम्यते । नचोक्तव्यभिचारः । प्रकृतगमनेन कर्तव्यं नाशयमानेऽष्टाधिकेऽष्टाहेतुत्वे सतीष्टनाशहेतुत्वात् । संतवत् ।
 गुरुनिर्देशादौ तु नाशयमानेऽष्टाद्वयादेः सकाशादधिकस्य गुरुनिर्देशकरणजन्येऽष्टस्य सत्त्वेन तत्र हेतुत्वावगमात् ^{३३/२} । अतो नोक्तबाधा
 दिरिति भावः ॥ ^{३३/२} जन्मनेति ॥ गमनजन्यतया वधृतेनेति शेषः । पक्षेऽष्टनाशहेतुत्वमुपपादयति ॥ प्रियेति ॥ ननु विष
 मुंक्ष्वेत्यत्र विषभोजनेऽष्टसाधनत्वेन शत्रुगृहान्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वं नाक्षेमुंशक्यते । शत्रुगृहान्नभोजनानिष्टसाधनत्वं विना
 विषभोजनेऽष्टसाधनताया अनुपपत्त्यभावात् । उभयोरपीष्टसाधनतयोपपत्तेः । तस्मादप्रसक्तोपपादनेन प्रसक्तवारणेतात्पर्यज्ञा
 त्वाश्च तपदसमुदाये लक्षणाकल्प्यते न तु प्रत्येकपदे । तत्र तत्र विविशिष्यतात्पर्यज्ञापकाभावादतस्तत्र लक्षणाया मेकपदवृत्तित्वं बाधि
 तमित्यत आह ॥ ^{३३/३} विषं मुंक्ष्वेति ॥ शत्रुगृहभोजनापेक्षया विषभक्षणस्येष्टसाधनत्वोत्कर्षो गम्यते । यथा देवदत्ताद्यज्ञदत्तो विद्धा

नित्यत्रदेवदत्तविद्वत्त्वापेक्षयायज्ञदत्तविद्वत्त्वस्य । अतःशत्रुगृहभोजनस्यबलवत्तरानिष्टसाधनताक्षिप्यते । अयमाशयः । शत्रु
गृहान्नभोजनेप्रसक्तःकश्चिद्विषमंभुञ्जेत्याप्तेनोच्यमानोवितकथति । विषभोजननिष्ठमिष्टसाधनत्वं शत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्टसा
धनत्वादुत्कृष्टं तदवधिमत्त्वेनाप्तेनोच्यमानत्वात् । यद्यदवधिमत्त्वेनाप्तेनोच्यतेतत्तत्तदुत्कृष्टं । यथान्येषांबलाद्भुजमद्वलं ।
भोजननिष्ठतयाशत्रुगृहान्नभोजननिष्ठस्यविषभोजननिष्ठस्यचतुस्तिरूपेष्टसाधनत्वस्यसमानत्वेनशत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्टसाधन
त्वस्यबलवत्तरानिष्ठानुबन्धित्वरूपापकर्षमंतरेणविषभोजननिष्ठेष्टसाधनत्वस्यतदवधिकोत्कर्षानुपपत्तेः शत्रुगृहान्नभोजननिष्ठेष्ट
साधनत्वस्यबलवत्तरानिष्ठानुबन्धित्वमनुसंधत्ते । ततःशत्रुगृहान्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वमाक्षिपतीति । पूर्वोक्तंबाधंपरिहरति
॥ नत्विति ॥ यद्वेति ॥ अनिष्टसाधनंभोजनंमाकर्षारितिवाक्यार्थः ॥ अस्मत्त्वेसतीति ॥ अस्मादिशून्यत्वसतीत्यर्थः ।
एतेनआप्तस्यापिपित्रादेर्भ्रमादिनाकोपमंतरेणापिप्रमाणविरुद्धोपदेष्टृत्वदर्शनेनव्यभिचारइतिपरास्तं ॥ अतइति ॥ आप्तस्य
कोपहेतुत्वादित्यर्थः ॥ मयेति ॥ विवेकवत्ता ॥ एतच्चसाध्यविशेषणं । तेनाप्तकोपहेतोरप्यविवेकिकतव्यत्वदर्शनाद्व्यभिचार
इतिपरास्तं । इदमितिपक्षनिर्देशः ॥ अधर्मतवेदीति ॥ तृतीयस्यसप्तमेस्थितं । तथायूपस्यवेदिः । अग्नीषोमीयपशौयूपप्रकृ
त्यश्रूयते अधर्मतवेदिमिनोत्यर्धबहिर्वेदीति । तत्रकिर्मंतवद्येकदेशोयूपगत्वेनविधीयते किवाबहिर्वेदिदेशमिश्रःसंधिदेशोल
क्ष्यतइतिसंदेहः । ननुइयतिशक्यामहइतिवचनाद्देःसर्वार्थत्वं । नयूपमात्रार्थत्वं । न । तस्यसामान्यशास्त्रस्ययूपविषयतये

बोपसंहर्तव्यत्वात् । इयति एतावति प्रदेशे कुशकाभावामइत्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु । सत्यपि यूपप्रकरणे तद्वाधिव्यावाक्येन यूपान्ग-
 त्वं भविष्यति वेदं तः प्रदेशस्य देशविशेषार्थे वेदलक्षणा स्यात् । अर्धतः प्रक्षिप्यमाणे धार्तरावहिर्भवतीति तदन्वये अर्धबहिर्वेदी-
 त्यनेन । ननु तदपि विधीयते । अतो न वाक्यभेदो न वा मिनोत्याख्यानानुषंगश्चेति । सिद्धांतस्तु । अधमतर्वेदिमिनोतीत्येता-
 वन्मात्रविधाने अर्धांतरं बहिरित्यापि विधौ वाक्यभेदोपपत्तिः । अर्धांतरस्य बहिष्पृथिव्यौ बहिष्पृथिव्यौ भावे च तस्यांतर्बहिर्वात्मानं
 स्यात् । तथा च पाक्षिकस्य बहिष्पृथ्व्यनित्यवदनुवादो न युज्येत । तस्मादुभाभ्यामप्यंतर्वेदिशब्दाभ्यामध्यदेशोलक्ष्यतइति । अ-
 न्नब्रूमः । विनैवलक्षणांसंधिदेशविशेषसिद्धिः । अधमेवांतर्वेदीति नियमाश्रवणात् । ननु समस्तस्य यूपस्यांतर्वेदिप्रसंगे हि सत्यध-
 पुनर्वचनसामर्थ्यात् परिसंख्यायेतरस्य बहिर्मानंगम्येत । नत्वेतदस्ति । अर्धशब्दानंतरं भावनतद्वाक्यात् प्रकरणयुक्तादस्ति कथं
 तर्हि समस्तस्यांतर्वेदि न मानं । अर्धशब्दश्रवणात् । यदि समस्तस्य यूपस्यांतर्वेदिमानमभिमतं स्यात्ततो धर्मतर्वेदाल्येव विधिनेव कु-
 र्यात् । अंतर्वेदिमिनोतीत्येतावत्तव प्रकरणाद्विपरिवर्तमानस्य यूपस्यांतर्वेदिमानसिद्धेः । प्रकरणाद्धूपविपरिवृत्तिश्चावश्यं वाच्या ।
 अन्यथा कस्यार्धो गृह्यतेति । एतेन विवरणोक्ता जिज्ञासाशब्दविचारलक्षणासंक्षेपशरीरकोक्ता च यज्ञायुधिशब्दे यजमानलक्षणा-
 चनिरस्ता । ननु वायुवैक्षेपिष्ठादेव तेत्याद्यर्थवादे प्राशस्त्यप्रतिपत्तये वाक्यएवलक्षणांगीकार्यो । प्रत्येकपदाच्च दनुपस्थितेरित्याश-
 क्याह ॥ वायुर्वा इति ॥ ननु पदार्थसंसर्गबोधे वायुः शीघ्रतम इत्येव धीः स्यान्न तु कर्मप्राशस्त्यविषयासेत्यत आह ॥ नत्विति ॥
 पदार्थसंसर्गातिरिक्तप्राशस्त्यस्याभावादित्यर्थः । अयमाशयः । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामो वायुवैक्षेपिष्ठादेव तावायुमेव स्वे

नभागधेयेनोपधावति सएवैनंभूतिगमयति । वायुःशीघ्रतमादेवता तंवायुमिति यजमानः स्वेन स्वदत्तेनहविलक्षणेनभागे
नगच्छति । स्वयमेवयजमानोहविभागरूपेणदेवतांम्रतिगच्छति । सचवायुः एनंयजमानं भूतिगमयति । यथा कश्चिद्द्रुहस्थो
भ्यागतायसत्कारंकरोतितद्धत् । अत्रवायूद्देशकत्यक्तहविलक्षणयागस्यक्षिप्रफलप्रदवायुप्रसादहेतुत्वमेवप्राशस्त्यनत्वन्वयत् ।

३४।४

ननुयत्रार्थवादेदेवताप्रसादहेतुत्वकर्मणोनोच्यते तत्रतदतिरिक्तप्राशस्त्यलक्षकत्वमर्थवादस्यांगीकार्यमित्यतआह ॥ तत्रेति ॥
अभिधेयानांपदार्थानांयोन्यस्तदनुपपत्तिरिहनास्ति ॥ सर्वपदानामिति ॥ ननुलक्षणपदत्वाद्विशेषणपदेष्वेवलक्षणाननुल

३४।६

क्ष्यपरेविशेष्यपदे । तथाचतदभिधेयान्वयानुपपत्तिरस्येवात्रलक्षणाबीजंविशेष्यपदमेवानुभावकंचस्यादित्यतआह ॥ यदिचे
ति ॥ सत्यादिपदेषुमुख्यार्थतयावधृतब्रह्मशब्दार्थान्वयानुपपत्तिर्नास्तिचेन्नतर्हितेषुलक्षणा । तद्धीजाभावात् । यदिसास्ति
हिब्रह्मपदंसत्यादिपदार्थान्वितस्वार्थबोधकमवरयस्यात् । अन्वयाबोधेप्रसक्तंन्यबोधार्थसत्यादिपदेषुलक्षणायाःकल्पितत्वा

३५।१

दित्याह ॥ ब्रह्मपदस्येति ॥ लक्षणेति ॥ सत्यादिपदेषुलक्षणाश्रयणेनेत्यर्थः ॥ पदांतरेति ॥ पदांतराणांसत्यादिपदानां
लक्ष्याःयैर्थास्तदन्वितस्वार्थपरंब्रह्मपदस्यादित्यर्थः । नन्वभिधेयान्वयानुपपत्तिर्नलक्षणाबीजं । जातिःशक्याव्यक्तिलक्ष्येतिभ
वन्मतेंगापादौलक्षणाभावप्रसंगात् । किंतुतात्पर्यानुपपत्तिरेव । तच्चतात्पर्यमभिधेयान्वयविषयंवाऽन्वयसामान्यविषयं
वास्वरूपमात्रविषयंवा । प्रकृतेतुस्वरूपमात्रतात्पर्यानुपपत्तिरेवतद्धीजमित्यतआह ॥ नचयष्टीरिति ॥ तत्रापीति ॥ नचै

३५।३

वमपिप्रवेशनविशेषतात्यर्थग्रहणोपजीव्यइतितदनुपपत्तिरेवलक्षणाबीजमस्त्वितिवाच्यं । भोक्तृकर्तृकप्रवेशनप्रतीतीच्छयोच्च
 रितत्वरूपतात्यर्थानुपपत्त्यपेक्षयातादृशप्रवेशनान्वयानुपपत्तेरेवलक्षणेनतद्वैजत्वौचित्यात् । स्वरूपमात्रतात्यर्थानुपपत्तिर्नल
 क्षणाबीजं । कुत्राप्यदर्शनादित्याह ॥ इहेति ॥ एतेनेति ॥ पदार्थमात्रेतात्यर्थयोगवद्वाक्यप्रामाण्यस्याप्ययोगेन ॥ वाक्ये^{३५।४}
 ति ॥ केवलेनिर्गुणश्चेतिश्रुत्याकेवलतयासिद्धब्रह्मविशिष्टतयाबोधयतोवाक्यस्याप्रामाण्यं ॥ निरस्तामिति ॥ निरस्तामिति^{३५।५} ॥ प्रामाण्यस्या
 नुपपत्त्याहितदुपपादकंकल्पनीयं । नचपदार्थमात्रलक्षणयावाक्यप्रामाण्यमुपपद्यते । तथापदार्थमात्रस्यसिद्धस्यैवोपस्थितेः ।
 बाधितोपिपदार्थमात्रस्यसत्त्वाच्चेत्यर्थः ॥ यदीति ॥ सर्वेषांसत्यादिपदानालक्षकत्वेतन्मध्यगतस्यानंतादिशब्दस्यापिलक्षणया
 स्वरूपमात्रपरत्वेनसर्वतो नवच्छिन्नवस्तुपरत्वाभावात्परोदीरितसत्यादिपदविशिष्टार्थत्वंप्रत्यनंतादिशब्दस्यबाधकत्वायोगेनत
 द्वाधिकत्वोक्तिरयुक्तास्यादित्यर्थः ॥ सत्यादिपदैरिति ॥ व्यावर्तकस्यसत्यत्वादेर्ब्रह्मण्यबोधेनतस्मिन्ननृतव्यावृत्त्यसिद्धिः ॥
^{३६।६} विज्ञानेनेति ॥ विज्ञानादिपदानांविज्ञानत्वाद्यबोधकत्वात् ॥ एकादिपदानांविशेष्यमात्रपरत्वेनानात्वाविषे^{३६।७}
 धकत्वात् ॥ सत्यादीति ॥ बुभुत्साप्रयोजकज्ञानानधिकविषयत्वात् ॥ सगुणादीति ॥ एकार्थत्वेनाविरोधात् ॥ तदक्ष^{३६।९}
 नेति ॥ सदेवसोम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षततत्तेजोसृजतेत्यत्रसच्छब्दप्रधानंवाब्रह्मवैतिविशये सच्छब्दनिर्दिष्टइक्ष
 णश्रवणात्तस्यचजडसंभवाद्ब्रह्मवसच्छब्दमितीक्षत्यधिकरणेविचारितं । तथा आकाशदेवसमुत्पद्यतेसएषोनंतइत्यत्राकाशशब्दं

भूतंवापरमात्मावेतिसंशयेऽनंतत्वलिंगेनपरमात्मैवेत्याकाशाधिकरणेनिर्णीतं । तदेतत्सर्वसर्वपदलक्षणायामयुक्तंस्यादित्यर्थः^{३७१३}
 ॥ सत्येति ॥ सत्यत्वादिमतःसत्यादिपदलक्ष्यत्वायोगात् ॥ लक्ष्यत्वइति^{३७१३} ॥ ब्रह्मणःसत्यादिपदाशक्यत्वेऽसत्यत्वादिकंस्या
 दित्यर्थः । एतेनगौरनित्यइत्यादौगोपदलक्ष्यस्यापिगौरगोत्वाभावाददमयुक्तमितिपरास्तं । गौश्चलतीत्यादौगोपदशक्यत्वेन
 गोर्गोपदाशक्यत्वाभावात्^{३७१४} ॥ मुक्तिश्चेति ॥ ब्रह्मणोऽनानंदत्वस्याननुभवत्वस्यचप्राप्तौताकिंकादिमुक्तिवन्मुक्तिरूपरुषार्थः
 स्यात् ॥ नदीत्ववाचिनेति^{३७१५} ॥ नदीत्वविशिष्टनदीवाचिनेत्यर्थः ॥ तदोश्रयेति^{३७१५} ॥ नदीत्वाश्रयव्यक्तेःशक्यत्वान्नतत्रलक्षणे
 त्यर्थः ॥ उक्तंहीति^{३७१६} ॥ कल्पतरुकृतोतिशेषः । ताकिंकादिरीत्याजातिशब्दस्यापिनदीशब्दस्यनदीत्वविशिष्टनदीवाचकस्यत
 दितरव्यक्तिलक्षकत्ववत्स्वविशिष्टसद्वाक्तिवाचकत्वं तदितरव्यक्तिलक्षकत्वंसत्यशब्दस्यसत्तादिजातिवाचिभिरित्यनेनाभि
 मंतं किंवाभट्टादिरीत्यासत्ताजातिमात्रवाचकत्वंतदितरलक्षकत्वंवा । आद्यआह ॥ व्यक्तिरिति ॥ ब्रह्मणःसद्वाक्तित्वेसच्छ
 ब्दलक्षणीयत्वंनस्यादित्यर्थः ॥ जहल्लक्षणेति^{३७१४} ॥ गंगात्वविशिष्टगंगास्वार्थजहतःपदस्यस्वार्थभिन्नेलक्षणा ॥ जहदजहदिति^{३७१५}
 स्वार्थकदेशजहतःतदेकदेशचाजहतःपदस्यस्वार्थैकदेशएवलक्षणेत्यर्थः । पदशक्यैकदेशस्यपदलक्ष्येथैवस्तुतःसत्वेपिलाक्षणि
 कबोधनेशक्यैकदेशाविषयीकरणात्तदनन्वयमात्रेणगौरनित्यइत्यादिवदेकदेशत्यागमाश्रित्यलक्षणोच्यते अथावलक्ष्येथैवाक्ये
 कदेशस्यवस्तुतोसत्त्वेन । द्वितीयेदोषमाह ॥ तत्रेति^{३७१६} ॥ लक्ष्येथ ॥ आद्येदोषमाह ॥ तत्सत्यत्वस्यचेति ॥ प्रमिततात्पर्यक

सत्यादिपदजन्यज्ञानेनस्वविषये ब्रह्मणिसत्त्वाद्यविषयीकरणे तत्र सत्त्वाद्यासिद्धिः । ब्रह्मणिसत्त्वादिग्राहकस्य मानांतरस्याभा-
 वात् । लक्ष्यार्थस्य विशिष्टत्वापत्तिश्चेत्यपि द्रष्टव्यं । भट्टादिरीत्यासत्तादिजातिमात्रवाचित्वं सत्यादिशब्दानामिति द्वितीयपक्ष-
 दूषयति ॥ जातिरिति ॥ शब्देनेति ॥ शक्तेति शेषः ॥ लक्षणाहेतुत्वेनेति ॥ मुख्यार्थाभूतसत्त्वमात्रप्रतीतेरित्यर्थः ॥
 विभागार्थमिति ॥ सखंडाखंडार्थविभागार्थ ॥ भाट्टैव्यक्तिमात्रलक्षकत्वेनांगीकृतस्यापि न घामीनः सन्ध्य-
 दइत्यादे मुख्यार्थत्वस्वीकारात्तदपेक्षया लक्षणीकत्वेन स्वीकृतानानघादोषः सत्यं ब्रह्मेत्यादीनां वैलक्षण्याय व्यक्तिलक्षकं मुख्यार्थ-
 व्यक्तिसंबन्धिलक्षकं लक्षणीकमिति विशेषवक्तव्यइत्यर्थः ॥ एतेनेति ॥ सखंडाखंडार्थत्वविभागार्थसद्व्यक्तिसंबन्धित्वेन ब्रह्मणो-
 लक्षणीयत्वेन तस्य सत्त्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ शोणिमेति ॥ तदुक्तं वार्तिके कत्रधिकरणे । शोणशब्देन्येनानुपात्तेश्वेतद्गतं गुणं
 वदन्नात्मनैवाश्वमपि गमयतीति । एतच्च वार्तिकं मतं तदंगेणोक्तं । वस्तुतस्तु विनैवलक्षणां शोणशब्दाद्रूपविशेषोपस्थितौ ततो
 श्वस्यानुमानमेव । कथं व्यभिचारिणारकरूपेणाश्वानुमानं । मैवं । अश्वत्वाव्यभिचारिरक्तविशेषोपस्थापकत्वाच्छोणशब्दस्य ।
 तदुक्तं वार्तिके तत्रैव । शोणशब्दो हि यथैव सत्तागुणत्वयोरवाचकस्तथा रक्तत्वमप्यतिरिक्तम्यशोणत्वं नाम रक्तावांतरजातिवदति ।
 साचाश्वेष्वेव वर्तते न गवादिष्वित्यश्वत्वं प्रतीयत इति । एवं कुमारकरमकलभकिशोरवत्सवकरादयो विशिष्टजातिसंबन्धवयो वि-
 शेषवचनेन मनुष्योद्गृहस्यश्वादीनां ग्रहं हतव्यो नुमानद्वारैव ॥ लक्ष्यस्य ब्रह्मणो विशिष्टत्वपरिहाराय तस्य सद्व्य-

किंसंबधित्वेनलक्ष्यत्वेतुब्रह्मणःसत्त्वासिद्धिप्रसंगइतिभावः । सखंडाखंडत्वविभागमाशंक्यनिराकरोति ॥ नचसन्धदइति ॥
 सन्धदःसत्यब्रह्मेत्यादीनालक्षकत्वेसमानेपिविशिष्टाविशिष्टलक्षकत्वेनसखंडाखंडत्वविभागइत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणंनदीत्ववि
 शिष्टाविशिष्टलक्षकत्वेननद्यामीनइत्यादेरमुख्यार्थत्वंचेत्यपिद्रष्टव्यं ॥ लक्षणायाइति ॥ औप
 निषेदब्रह्मणिमानांतरेणसत्त्वासिद्धेःसत्यपदस्यचलक्षणि कत्वेनतत्रसत्त्वाप्रतिपादकत्वात्लक्षणायास्त्वतात्विकसत्त्वसंबधेनाप्यु
 पपत्तेर्ब्रह्मणिसत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ वाच्यइति ॥ सत्ताजातेःसत्यशब्दार्थत्वादितिभावः ॥ सखंडार्थत्वमिति ॥ सन्ध
 दइत्यादिव्यक्तिलक्षकपदांतरसाधारण्यंचेत्यापिद्रष्टव्यं ॥ वाच्यतिरिक्तेति ॥ जातिशब्दार्थइतिमतस्यप्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥
 ब्रह्मणइति ॥ सन्धदइत्यादिघटाद्याश्रितत्वेनसत्तायाःप्रतीयमानत्वात् । नहिसन्धदइत्यत्रसत्तायांघटःप्रतीयते । किंत्वनि
 लोघदोध्वस्तोघदइत्यादिषुघटेऽनिलत्वादिकमिवघटाश्रितैवसत्ताप्रतीयतइतिसत्तायाःपारतंत्यमित्यर्थः । ब्रह्मणःसत्तारूपत्वे
 घटादिसत्तायाअवाध्यत्वापत्तिरित्यपिवोध्यं ॥ एतेनेति ॥ वाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावापातेन ॥ सत्तावदिति ॥ सत्ताजाति
 तुल्यंब्रह्मनतुसत्ताजातिरेव अतो नपारतंत्र्यादिदोषइतिभावः ॥ निरस्तीति ॥ सत्त्वभावत्वात्सत्तांतरहितसत्तेवब्रह्मापि
 सत्यपदवाच्यमेवस्यान्नतुल्लक्ष्यमितिवाच्यातिरिक्तलक्ष्याभावदोषेणेत्यर्थः । ननुसत्ताजातिरेवसत्यशब्दवाच्याब्रह्मतुसत्ताभिन्नं
 अतएवसत्यपदलक्ष्यमितिवाच्यातिरिक्तलक्ष्यलाभः । सत्त्वभावत्वाद्ब्रह्मणःसत्त्वसिद्धिश्चेत्याशंक्याह ॥ सच्छब्दस्येति ॥

४११९

तथाचनब्रह्मणः सत्त्वसिद्धिरिति भावः ॥ कथंचेति ॥ तथाचपरमार्थसदेवसत्यशब्दार्थस्तद्ब्रह्मैवेति वाच्यातिरिक्तलक्ष्यालभइति

४११९

४११४

भावः ॥ एतेनेति ॥ स्वाभिमतमिति ॥ सत्यादिपदब्रह्मणितात्यर्थतः सत्यत्वाद्यर्पणमनिच्छतः शून्याविलक्षणब्रह्मसिद्धिरेवाभि
मतेत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ शून्यवादापत्तेरित्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानामखंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ ७ ॥ २ ॥ को
हमित्यात्मस्वरूपमात्रेभुमुत्तिसेतत्त्वमसीत्यस्यप्रवृत्तेनपक्षेहत्वसिद्धिरित्याशंक्याह ॥ उक्तेरीत्येति ॥ वाक्यमात्रस्यसंसर्गपर
त्वात्सोयंदेवदत्तइत्यादेरपितथात्वात्तत्रसाध्यैककल्पमित्याह ॥ सोयंदेवदत्तइत्यादेरखंडार्थत्वमाशंकते ॥ न

४११९

न्विति ॥ तत्कालादेरपीति ॥ तत्कालादेः सत्त्वंविनादेवदत्तस्यतत्कालादिविशिष्टत्वंनसंभवतीत्यर्थः । एतद्देशेतद्देशस्यस
त्त्वापत्तिरादिशब्दार्थः ॥ विशेषणभेदेनापीति ॥ यदाह्यविरुद्धदंडकुंडलादिविशेषणभेदेनविशिष्टभेदभावइत्यकस्तदातेदे
तेद्देशकालरूपविरुद्धविशेषणभेदेनविशिष्टभेदः सुतरामावश्यकइत्यर्थः । तदुक्तंक्षेपशरीरके । अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वे
पिविशिष्टयोर्द्वयोः । घटतेनयदैकतातदासुतरांतद्विपरीतरूपयोरिति ॥ अस्तुतावदिति ॥ अनुभवकालध्वंसएवतत्तेतिव
स्तुस्थितावपीत्यर्थः । नन्वेकासिन्कालद्वयस्यदेशद्वयस्यसंबन्धस्यसत्त्वोपिसोयमित्यादिवाक्यपूर्वकालादिविशिष्टस्योत्तरकाला
दिविशिष्टयोर्द्वयद्विरुद्धमेवत्यतआह ॥ सोयमितीति ॥ नीलमुत्पलमिति ॥ नचनीलमुत्पलमिति वाक्यस्यविशिष्टता
त्यर्थान्नाखंडार्थत्वमिति वाच्यं । अयंसनवाअयंसंभवतीत्यादिसंदेहविपर्ययनिरासायतत्कालसंसर्गस्वमुत्तिसेतत्वेनान्नापिविशि

श्रेतात्पर्यात् । ननु तत्तात्संशयादिनिरासाय प्रयुक्तं सोयमित्यादिवाक्यमाभूदृष्टांतः । देवदत्तस्वरूपमात्रस्य बुभुत्सायां प्रयुक्तं सो
 यमिति वाक्यं दृष्टांतो भविष्यतीत्यत आह ॥ स्वरूपमात्रमिति ॥ तत्ताया इति ॥ अनुभवकालसंबंधस्येत्यर्थः ॥ अतीतीति ॥
 सोयमित्यनेनानुभवकालसंबंधलक्षणतत्तारूपस्वार्थस्य सोयमिति वाक्यप्रयोगकालेऽतीतस्याप्यत्यागादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥
 त्यागेऽतीत्यर्थः ॥ शब्द इति ॥ विधेयेनानित्यत्वेन शब्दत्वस्यानन्वयात् ॥ दंडीति ॥ विधेययोः प्रागभावप्रध्वंसयोः काले
 दंडसंबंधस्यासत्त्वात् ॥ गृहेति ॥ विधेयस्य देवदत्तीयगृहत्वस्य काले विद्यमानस्य काकादेरित्यर्थः ॥ नहीति ॥ काकादिषु का
 काद्यन्विततया ज्ञात एव गृहे देवदत्तीयत्वादिबुद्ध्यहेतुत्वाच्चेति विशेषणत्वं ॥ तत्रेति ॥ तत्ताविशिष्ट इदंत्वादिसंबंधस्याप्रत्यक्षत्वे
 नोद्देश्यत्वेऽपि तत्र ततोपस्थापिते देवदत्तसंस्थानविशेषवतीदंत्वादिसंबंधस्य प्रत्यक्षत्वेनानुपदेश्यत्वमित्यर्थः ॥ अतीतीति ॥
 विशेषणतायां वर्तमानत्वं न प्रयोजकमित्यर्थः । अत एवोक्तं गुणकिरणावल्यां । स्थिरं विशेषणं विशिष्टप्रतीतौ स्वात्मानमवश्यं यपि
 ननु विशेषणतायां तदुपयोग इति । विशिष्टप्रतीतौ विशिष्टोचितायां क्रियायामित्यर्थः ॥ समानाधिकरणमिति ॥ ननु सामा
 नाधिकरण्यं नैकविभक्तिर्निर्देश्यत्वं । विभक्तिर्निर्देशस्य सर्वत्राभावात् । नाप्यैकाधिकरण्यं । तद्धिनविशेष्येण । उत्पलनीलरू
 पयोरेकत्रावृत्तेः । नापि तद्धर्मैर्गणप्रत्याख्यव्यावृत्त्यावा । उपलक्षणस्यापि तत्सत्त्वात् । नहि तापसे जटानतिष्ठतीति । उच्यते ।

यदन्विततथाज्ञातएवेत्याद्युक्तलक्षणेताल्यार्थान्नदोषः ॥ तत्ताविशिष्टइति ॥ तत्तान्विततथाज्ञाते ॥ पुरोवर्तिनीति ॥ पुरो

वर्तिनीदंतादिविशिष्टस्यैवबुमुत्सिततथासाक्षादबुमुत्सितस्याभेदस्यसाक्षादलाभेपिनदोषइतिभावः । ननुभेदश्चनिरासाया

४०१७

भेदःसाक्षाद्बुमुत्सितएवेत्यतआह ॥ भेदश्चमइति ॥ अभेदकोत्तयैवभेदश्चनिरासाश्चाभेदोवश्यंबुमुत्सितइत्यर्थः ॥ तस्यैव चेति ॥ अपरान्वयधीप्रयोजकज्ञानविषयभूतेतरान्वितरूपस्यविशिष्टस्यतादृशेनविशिष्टांतरेणैक्यबोधनेपिनतद्विशेषणयो रैक्यापत्तिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ विशेषणभेदस्यविशिष्टैक्यविरोधित्वे ॥ रूप्याभेदेति ॥ इदंत्वरूप्यत्वादिविशेषणभेदादिदंरूप्ययोर्विशिष्टयोरभेदप्रतीतिः । नचात्रापिलक्षणयाऽभेदमात्रबोध्यतइति युक्तं । पुरोवर्तिनिरजताभेदबोधविनापुरो वर्तिनिप्रवृत्तिर्नस्यात् ॥ नाप्युपलक्षणमात्रेणेति ॥ यथादंडादिविशेषणवाचकपदस्यदंडादिरूपस्वार्थात्यागेनालाक्षणिकत्वं तथातत्तादिरूपोपलक्षणवाचकस्यापितत्तदस्यनलाक्षणिकत्वं । स्वार्थात्यागादित्यर्थः । अर्थस्योपलक्षणत्वेपिशब्दस्यमुख्यत्वं दृष्टमित्याह ॥ दृश्यतेहीति ॥ शब्दस्यलाक्षणिकत्वेप्यर्थस्यविशेषणत्वंदृष्टमित्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥ उपलक्षणपरपदेलक्ष

४०१९

णामभ्युपेत्याह ॥ वरमिति ॥ उभयपदलक्षणातःसकाशाद्योर्थउपलक्षणं तत्तरेणैकस्मिन्नवपदेलक्षणाश्रष्टेत्यर्थः । उपलक्षणस्यकाकादेःस्वसंबंधयद्देवदत्तीयगृहत्वादिविशिष्टदेवदत्तगृहंतत्तल्लुपलक्षणत्वंदृष्टं । नचेहतत्तेदंतयोरिदंतातत्ताभ्यांविशिष्टेनसं

४०१९

बंधोस्ति । अतःकथमिदंताविशिष्टेत्ताविशिष्टेदंताचोपलक्षणस्यादित्याशंकापरिहरति ॥ नचेदंतेति ॥ तेप्रतीति ॥ इदंता

विशिष्टस्वरूपं तत्ता विशिष्टस्वरूपं च प्रतीत्यर्थः ॥ तथोरिति ॥ उक्तस्वरूपयोः । ताभ्यां तत्तदंताभ्यां । विशिष्टयोर्भेदपीदंता
 विशिष्टेयद्विशेष्यदेवदत्तस्वरूपं तत्र तत्तासंबंधात्स्वविशेष्यसंबद्धत्वरूपइदंताविशिष्टस्य तत्तायासहसंबंधोस्येव । एवंतत्तावि
 शिष्टस्यापीदंतयासंबंधोस्येवेत्यर्थः ॥ परंपरेति ॥ उपलक्ष्यसंबंधित्वमेवोपलक्षणस्यापेक्षितं । ननुसाक्षात् । गौरवादित्यर्थः
 ॥ यद्वेति ॥ अस्तुवेत्यादिना विशिष्टमुद्दिश्योपलक्षणसंबंधादिविधीयतामित्युक्तं । इदानीमुपलक्षितमुद्दिश्यविशेषणसंबंधो
 विधीयतामित्युच्यतइतिभेदः ॥ अभेदपक्षौत्विति ॥ इदंतोपलक्षितस्य तत्ताविशिष्टाभेदस्तत्तोपलक्षितस्येदंतविशिष्टाभेदइ
 तिपक्षौ ॥ अनुवृत्तेति ॥ इदंतोपलक्षितस्यानुगतस्यविशेष्यमात्रस्य तत्ताविशिष्टेनव्यावृत्तेनाभेदोनसंभवति । एवंतत्तोपल
 क्षितस्यानुगतस्यविशेष्यमात्रस्येदंतविशिष्टेनापि । केवलविशेष्यस्यविशिष्टेनाभेदोप्यस्तीत्याह ॥ समवायेति ॥ ननुजाति
 व्यक्त्योरित्यादिदृष्टांतसंगतिः । अयुतसिद्धयोरभेदाभावादित्याशंकापरिहारायोक्तं समवायस्थानेभेदाभेदादित्यादि ॥ अन्य
 थेति ॥ केवलस्यविशिष्टेनाभेदाभावेनविकल्पिकापर्वतस्याग्निमदभेदनविषयीकुर्यादित्यर्थः । नन्विदंतोपलक्षिततत्ताविशि
 ष्टयोर्भिन्नयोरभेदबोधनं नयुक्तमित्यतआह ॥ केवलेति ॥ भेदवत्यभेदबोधाद्विभ्यतत्वं तत्ताद्युपलक्षितेस्वरूपमात्रेऽभेदोबो
 ध्यतइतिकथं ब्रूयाः । देवदत्तापिडेपिभेदस्यसत्त्वादित्यर्थः ॥ नचैतावेतेति ॥ तत्तोपलक्षितत्वादेरवप्रकारत्वात् ॥ उक्तमिति ॥
 तत्वोद्योतइतिशेषः ॥ अनित्येति ॥ अनित्याभ्यामिदानीमविद्यमानाभ्यांदेशकालाभ्यांस्वकालेयः संबंधस्तद्देशकालोपलक्षि

तत्वादिरूपस्य देवदत्ते सत्त्वात्मोपदेयं दत्त इत्यादि वाक्ये तत्त्वमस्यादि वाक्यस्या खंडार्थताया मुपमा दृष्टातो न भवतीत्यर्थः ॥
तद्देशकाल संबंध इति ॥ मधुरा संबंधः काशी संबंधश्च पूरणा मासी संबन्ध इत्यादि वाक्ये परणोदाहृत इत्यर्थः । एतेन तद्
शकाल संबंध इत्यत्रापि तच्चेदयोः प्रवेश इति निरस्तं । तदेतल्लक्षणे दोषविशेषार्थत्वात् ॥ अन्यथेति ॥ तद्देशकाल संबंधस्य
त्वात् ॥ स्मृत्यनुभवयोरिति ॥ तयोः कारण कृत स्वैषभ्यस्य च स्वास्वरूप वैषम्यसत्त्वे पि स्मृत्यनुभवगत
उर्ध्व विषयीकारित्वा शैवैषभ्याभावात् । न च संस्कारजन्यत्वेन तच्चोलखडूति वाच्यं । लिंगकरण तापक्षे संस्कारलिंगकानुमितौ त
त्तोल्लेखः स्यात् । तच्चास्मृतिरेव प्रत्यभिज्ञाय हेतु न संस्कार इति पक्षेतद्भावाच्च ॥ तच्चा मात्र चेति ॥ अनुभूतकाल व्यवस्थान
मुभूतस्यापि भानात् ॥ लक्षणार्थमिति ॥ वाक्यस्य पदस्यैवलक्षकत्वात् । ननु विरुद्धार्थाचिपद द्वय सामानाधिकरण्याधी
नालक्षणा । न च सेदेव दत्त इत्यादि षु विरोधा सीलयत आह ॥ स्पृजेति ॥ समनेति ॥ तदिदं पदाभ्यां स्वार्थाभेद संबंधस्य देव
दत्ते बोधने । ननु निघट्ट भूतलघटः पदाने त्या दा वभाव संसर्गभा ने ना खंडार्थत्वाभावा वे पि भूतलत्व घटत्वा दि भावपदार्थ संसर्ग
स्य भा ना द खंडार्थत्वा भावः । सो य मि त्यत्र त्वभेद संसर्गस्य भावे व्यखंडार्थत्वमेव । अतएव प्रमाण माला या मानंद बो धोक्तिः । आ
रोपितभेदाभाव मात्रस्य त्वतिरेकिणः प्रतिभासेपि विरोधाभावः । भावांश एव विभागानभ्युपगमादिति । तदेतन्निराकरोति ॥
न चाभावां शेति ॥ तृतीये दोषांतरमाह ॥ उपलक्षणेनेति ॥ तच्चेदं ताभ्यामुपलक्षितं तत्स्वरूपं तस्य थोऽभेदस्तेनोपलक्षणीय
यदेव दत्त स्वरूपं तस्याभेदस्वरूपा दुपलक्षणा लागे त्र सिद्धत्वा त्रा त्सिद्धार्थमभेद रूपोपलक्षणा पेक्षेत्यर्थः । ननु देवदत्त स्वरूप मात्र

स्योपलक्षणात्माकृत्सिद्धत्वेऽप्यभिन्नं यदेवदत्तस्वरूपं तत्सिद्ध्यर्थमुपलक्षणं भविष्यतीत्यत आह ॥ देवदत्त इति ॥ वस्तुगत्यायद
 भिन्नं देवदत्तस्वरूपं तत्प्रत्यक्षत एव सिद्धमस्ति ॥ तस्मादिति ॥ वस्तुतोऽभिन्नसिद्धावपि तस्मादभिन्नं तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ द्विती
 ये दोषांतरमाह ॥ उक्तरीत्येति ॥ तत्तारूपोपलक्षणात्मागे देवदत्तस्वरूपस्य सिद्धत्वेन तत्र सत्त्वोपलक्षणं ॥ दत्तेति ॥ देवद
 त्तादेव दत्ताभेदः प्रत्यक्षत एव सिद्ध इत्युक्तं ॥ नाखंडार्थेति ॥ लक्षणयाऽखंडार्थविषयानेत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ प्रत्यक्षवृत्तेरनपेक्ष
 णात् । ननु प्रत्यक्षवृत्त्यनपेक्षायामपि विशिष्टाभेदविषयत्वे तस्य बाधेन प्रतिबद्धाप्रत्यक्षस्य विशिष्टाभेदविषयत्वं । किंतु स्वरूपा
 भेदमात्रविषयत्वमिति चेन्न । यदन्वि ततया ज्ञात एव तत्रान्वयधीस्तद्विशेषणमित्याद्युक्तविशेषणलक्षणयोगित्वे तत्तायास्तद्विशि
 ष्टाभेदबोधनेन बाधाभावात् । ननु साभूत्प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञालक्षणया खंडार्था । निष्प्रकारकत्वेन तु साऽखंडार्था भविष्यतीत्यत आह
 ॥ तत्तेति ॥ तत्त्वेन देवेन च तदभेदेन च देवदत्तप्रत्यभिज्ञाना मीति प्रत्यभिज्ञानुव्यवसाये तृतीयायां ह्येवाप्रत्यभिज्ञायास्तत्तादि
 प्रकारकत्वमवसीयत इत्यर्थः । यत्तु प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायानंतत्तेतयोः प्रकारत्वं । भासमानाभेदरूपवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वाभावा
 दिति । तन्न । तत्तावैशिष्ट्यादिप्रतियोगित्वेन तत्तादेः प्रकारत्वोपपत्तेः । न ह्यन्यवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वेनान्यस्य प्रकारत्वं कोप्याह ।
 यत्त्वभेदेन प्रकारः स्वरूपतया प्राधान्यादिति । तदपि न । देवदत्तत्वाभेदत्वाभ्यां स्वरूपस्यापि गुणप्रधानभावोपपत्तेः । कर्तृत्व
 भोक्तृत्वाभ्यामिव स्वर्गप्रतिपुरुषस्य तदनुल्लेख इति तत्तावैशिष्ट्याभेदनुल्लेखः ॥ स्वप्रत्यभिज्ञेति ॥ ननु नायमस्ति नियमः स्वने

यथावगततथैवपरप्रतिवाच्यमिति । समूहज्ञानेनापिश्रोतुमुत्तितैकदेशोपदेशदर्शनात् । ज्ञानमात्रसाध्यत्वादुत्सानुसारि
 त्वाच्चोपदेशस्येति । मैवं । अयं स न वेत्यादिस्वकीयसंदेहादिकंप्रति स एवायमितितत्तादिप्रकारिकायाः प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञायाः
 निवर्तकत्वमवधारयमाणेन कोयमिति प्रष्टृवाक्यावगततादृशसंदेहवतंपरंप्रतिस्वप्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञासमानाकारकज्ञानजनकवाक्य
 स्योपदेश्यत्वात् । तदिदमुक्तं स्येति । परमिति च । उक्तसंदेहोत्तरकालीनस्वकीयप्रत्यभिज्ञायावगतस्येत्यर्थः । उक्तसंदेह
 वतंपरंप्रतीत्यर्थः ॥ ^{५५/१४}सर्वज्ञादेरिति ॥ सर्वज्ञाद्वुपलक्षितत्वस्येत्यर्थः ॥ ^{५५/१५}चैतन्यमात्रेति ॥ तत्त्वमसीत्यस्येत्यनुपगमः ॥
^{५५/१७}भ्रमकालज्ञातेति ॥ यत्तु भ्रमप्रतीतभेदाश्रयतावच्छेदकतत्त्वतियोगितावच्छेदकद्वयोपलक्षितस्वरूपमात्रज्ञानचेद्भ्रमनिवर्तक
 मिति । तन्न । भेदाश्रयतातत्त्वतियोगितयोरवच्छेदकस्यार्थप्रत्युपलक्षणत्वोपि ज्ञाने विषयतया नुप्रवेशश्चेत्त्वडाथत्वमेव । न चेद्भ्र
 मकालज्ञाताधिष्ठानज्ञानादनधिकविषयमेव महावाक्यज्ञानं । महावाक्यस्य तत्त्वमसीत्यस्यावांतरवाक्येन सत्यं ज्ञानमित्यादिवा
 क्येन गतार्थत्वे हेतुमाह ॥ ^{५५/१८}तत्पदार्थशोधकेनेत्यादिना ॥ ननु महावाक्येऽनेकपदाभावे तज्जन्यज्ञानेन भ्रमनिवृत्तिर्न स्यादि
 तिशंकेते ॥ ^{५६/१३}कथमिति ॥ ननु शंखश्चैत्यानुमानादनधिकविषयस्यापि श्वेत्यप्रत्यक्षस्यापीत भ्रमनिवर्तकत्ववत्प्रकृतेऽपि स्यादित्यत
 आह ॥ ^{५६/१२}नहीति ॥ शंखश्चैत्यानुमितिप्रत्यक्षयोर्विषयवज्जात्याभावेपि कारणवज्जात्यात् तथा प्रकृतनोभयवज्जात्यमित्यर्थः ॥ न
^{५६/१२}चेत्तात्पर्याविषयेणापीति ॥ तत्त्वमसीत्यस्यैतदन्यमात्रपरत्वेऽभेदे तात्पर्याभावेन प्रतीतस्याप्यभेदस्याकिंचित्करत्वाच्च तनभे
^{५६/१३}दभ्रमनिवृत्तिः स्यात् ॥ अतिप्रसंगादिति ॥ तात्पर्याविषयेणापि यजमानप्रस्तराभेदेन तद्भेदधीनिवृत्तिप्रसंगः । ननु महावा

क्येधिकबोधार्थनानेकपदोपादानं । कित्वेकपदसहायार्थमिति शङ्कते ॥ न चैकस्येति ॥ चैतन्यस्येति ॥ सहायान्तरानपेक्ष
 पदप्रयोगएवोचितइत्यर्थः ॥ अ भेदरूपेति ॥ यदनुपपत्त्यायत्कल्यतेतस्यतदुपपादकत्वनियमादभेदरूपान्वयबोधकत्वेन नि
 र्णीतस्यपदद्वयसामानाधिकरण्यस्योपपादनार्थकल्यमानालक्षणामुख्यार्थबाधेसतिपदद्वयामुल्यार्थभेदरूपान्वयमादायपदद्व
 यसामानाधिकरण्यमुपपादयेदित्यर्थः । एकस्मिन्नपिपदेलक्षणायाअयोगान्नतदर्थपदांतरमर्थवदितिभावेनाह ॥ सदेवेत्या
 दीति ॥ चिन्मात्रयदिनबुद्धिस्थतर्हि नतत्रलक्षणापि । यदिबुद्धिस्थताहितदितिपदेनशक्त्यैवतत्प्रतिपादनमस्तु । सर्वनाम्नांप्र
 कृतेर्थशक्तत्वादित्यर्थः ॥ वाच्यार्थेति ॥ प्रस्तरवाक्येहिप्रत्यक्षानुरोधेनलक्षणाकल्प्यते । नचेहाद्वैतवाक्यस्यतत्त्वावेदकस्या
 तत्त्वावेदकप्रत्यक्षानुरोधोस्ति । तथाचतत्त्वमादिवदवाच्यविशिष्टयोरेवाभेदोमहावाक्येनबोध्यतामितिलक्षणानपेक्षितेत्यर्थः
 ॥ अभिज्ञाभ्यामेवेति ॥ एकस्मिन्नेवेदवदत्तेकालभेदोनोलब्धाभ्यां देवदत्तोयं देवदत्तोयमितिज्ञानाभ्यां ॥ प्रत्यभिज्ञार्थाए
 वेति ॥ एकस्याइतिशेषः । नन्वभिज्ञाधिगतमात्रबोधकत्वाल्यभिज्ञातःप्रामाण्यनस्यादतआह ॥ ततएवेति ॥ अर्थवाद
 वत्सप्रयोजनत्वात्प्रामाण्यं ॥ धर्मद्वयेति ॥ पदार्थातिरिक्तवाक्यार्थाभावेपिभेदभ्रमनिवर्तकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः । कात्याय
 नेनसंमतित्वेनोदाहृतंवाक्यंस्योक्तार्थसमतित्वेनाह ॥ उक्तंहीति ॥ अभिज्ञाभ्यामिति ॥ वस्तुगत्यैकस्मिन्कालद्वयसंबंधस्या

भिज्ञाभ्यांग्रहणेपिनताभ्यांकालद्वयसामानाधिकरण्यगृह्यते । प्रत्यभिज्ञात्वेकाधिकरणत्वरूपकालद्वयस्यसामानाधिकरण्यं
 गृह्यतइतितस्यास्ताभ्यांप्रमेयतएवभेदः । यथैकस्मिन्धूमेकाल्पव्यवधानेनजातयोर्विशकलितव्यभिचाराभावसहचारज्ञानयोस्त
 दुभयसामानाधिकरण्यविषयत्वेनव्याप्त्यविषयकत्वादव्याप्त्यत्वभ्रमनिवर्तकत्वं । विशिष्टज्ञानस्यतुव्याप्तिविषयकत्वात्तथात्वं
 इत् ॥ ^{५९११}एकस्मिन्निति ॥ समानेऽधिकरणइत्यर्थः । एतेनप्रत्यभिज्ञायानैकत्वविषयः । संख्यारूपस्यतत्स्यगुणादावभावात् ।
 तदभिलाषवाक्यस्यापिसोयमित्याकारतापत्तेश्चेतिनिरस्तं । समानाधिकरणविभक्त्यासामानाधिकरण्यस्योल्लेखाच्च ॥ ^{५९१४}अन्य
 भेति ॥ समानजातीयज्ञानयोरभिज्ञाप्रत्यभिज्ञानयोःप्रमेयभेदाभावे ॥ भेदभ्रमेति ॥ शुक्तावियंनशुक्तिरितिज्ञानानंतरमि
 यमितिज्ञानेनपुरोवर्तिनिकालद्वयपरामर्शभेदभ्रमनिवृत्तिःस्यात् । नचैकेनकालद्वयपरामर्शइतिवाच्यं । एकैकस्मिन्काल
 द्वयपरामर्शेतत्सामानाधिकरण्यविषयकत्वावश्यकत्वात् । ननुतत्त्वमसिवाक्यंअखंडार्थभेदभ्रमनिवर्तकवाक्यत्वात् । घटा
 काशोमहाकाशइतिवाक्यवत् । तदुक्तंवातिके । घटाकाशोमहाकाशइत्युक्तेरैवैक्यधीयथेति । तदेतन्निराकरोति ॥ ^{६०१४}घटाकाश
 इति ॥ द्वितीयहेताविति ॥ नचैतत्संसर्गव्यतिरिक्तार्थएवप्रमाणमितिसाध्यं । अप्रयोजकत्वात् ॥ श्लोकस्येति ॥ अग्नि
 होत्रादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणीत्यपि सत्यज्ञानादिगीरेतत्सदार्थेत्यपिचपठितुंशक्यत्वात् ॥ ४ ॥ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्य
 स्यात्खंडार्थत्वानुमानभंगः ॥ ४ ॥ ३ ॥ ^{६३१३}परास्येति ॥ नतत्सकार्यकरणचविद्यतेनतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइतिपरास्येति
 श्रुतेः पूर्वार्धः । प्रत्येकहेतुत्रयोपेताष्टसाध्यवदनुमानान्येकहेतुकद्विसाध्यकानुमानेनानुमानेनत्रिहेतुक

कसाध्यकानुमानान्येकहेतुकैकसाध्यकानुमानत्रयंचाह ॥ ब्रह्मेत्यादिना ॥ वेदांतमुख्यतात्पर्यविषयोब्रह्मेत्यर्थः । तेनोपहि
तस्यपक्षीकरणेसिद्धसाधनमित्यादिनिरस्तं । नन्वत्रधर्मिपदस्वरूपपदस्वपदानांयत्किंचिद्भ्रम्यादिपरत्वेघटादिसमसत्ताककल्पि
तधर्मिपरत्वेनसिद्धसाधनं । ब्रह्मपरत्वेसाध्याप्रसिद्धिः । घटादिधर्मब्रह्मसमानसत्ताकत्वादेरप्रसिद्धेः । मैवं । दृष्टांतसाध्य
निरूपणेघटादेर्धर्म्यादित्वात् । धर्म्यादिपदानांसमभिव्याहृतपरत्वात् । नचानुमानेशब्दमहिमानोपयुज्यतइतिवाच्यं । स्वा
र्थानुमानेतथात्वेपिपरार्थानुमानेन्यायवाक्यरूपेतदुपयोगात् । अतएवस्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवत्यस्वदेश
गतेत्यादीनिवेदातिनां स्वोपादानगोचरेत्यादीनिचन्यायविदामनुमानानि । धर्महीनंनावतिष्ठतइत्यस्यधर्मरहितनेत्यर्थः । अ
तएवधर्महीननेत्यादेर्धर्माव्याप्यमित्यर्थः । तथाचसिद्धसाधनं यस्मिन्देशेकालेवाब्रह्मतत्रधर्माःसंत्येव । नहिकालोदेशोधर्मर
हितः । मायाचित्संबंधरूपकालस्तुमुक्त्यसहवृत्तिरितिपरास्तं । अस्मादेवानुमानात् । व्याघाताच्च । मुक्तिकालेकालोनास्ती
त्यस्यव्याहृतत्वाच्च । मुक्तेरपिकालसंबंधाच्च ॥ वेदांतंनोत्प्रेर्येति ॥ ननुवेदांतानामवांतरतात्पर्यमादायसिद्धसाधनं मुख्य
तात्पर्योक्तौवेदांतवाक्यमुख्यतात्पर्यविषयप्रकारस्याप्रसिद्ध्याप्रसिद्धिरिति । मैवं । व्याप्तिग्रहसत्त्वेसाध्याप्रसिद्धेरदोषत्वात् ।

६११३२

अत्रापिसामान्यव्याप्तिग्रहोस्तीत्याह ॥ यदेवमित्यादिना ॥ तत्प्रेप्सुत्वेवसतीति ॥ समस्तकल्याणगुणनिरूपितगुणित्वेच्छा
तलेप्सा । एतेनानंदादीनानित्यत्वेनतत्रप्रेप्साशक्त्योरसंभवइतिनिरस्तं । गुणित्वस्यापिनित्यत्वेऽस्मदिष्टसिद्धेः ॥ सदातज्जि

हासुत्वसतीति ॥ नचचरमवृत्तिपथतत्तत्त्यागेऽक्षन्त्यभावादसिद्धोहेतुः अज्ञानविरोधिनः स्वरूपस्फुरणस्यचरमवृत्तिकालइव
 संसारकालेपिसत्वात् । उक्तचैतदज्ञानविषयभंगे ॥ ^{६१।२०}व्यावर्तकत्वमेति ॥ नचैवंव्यावर्तकत्वव्यभिचारः । व्यावर्तकत्वमन्यव्या
 वृत्तमित्यबाधितप्रतीतिबलेनतस्यापिव्यावृत्त्यादिरूपधर्मवत्त्वात् । व्यावृत्तिव्यावृत्तेतिप्रतीत्याव्यावृत्तेरपिव्यावृत्तिमत्त्वाच्च ।
 नचैवमनवस्था । स्वस्यैवस्ववृत्तित्वांगीकारात् । अबाधितप्रतीत्याचनात्माश्रयदोषोपि । नहि केवलान्वयित्वमेवस्ववृत्तित्वे
 तंत्रं । गंधात्यंताभावादेः स्ववृत्तित्वात् ॥ ^{६१।२३}सगुणातिरिक्तस्येति ॥ निर्गुणब्रह्मसिद्धौसगुणवाक्यस्यसगुणब्रह्मपरत्वेननिर्गुणा
 बाधकत्वं । सगुणवाक्यस्याबाधकत्वेनिर्गुणब्रह्मसिद्धिरित्यादिदोषेणसगुणातिरिक्तसिद्धिः । नचकेवलनिर्गुणश्चेतिश्रुत्यानि
 र्गुणब्रह्मसिद्धिः । निर्गुणत्वरूपगुणसत्त्वासत्त्वाभ्यांव्याहृत्यात्वदभिमतनिर्गुणस्यनिर्गुणश्रुत्याप्यसिद्धेः ॥ ^{६१।२३}त्वत्पक्षइति ॥ ता
 त्विकगुणवद्ब्रह्मव्यक्तिसत्त्वेसगुणश्रुतिस्तद्विषया । तदभावात्तुसानिर्विषयात् । श्रुतेस्तात्त्विकार्थविषयत्वात् । यदिचाता
 त्विकार्थमादायश्रुतिः प्रवर्तततर्हिप्रस्तरश्रुतिरभ्यतात्त्विकयजमानाभेदमादायप्रवृत्तेतिनतत्रगौण्यादिकंकल्प्येत । यस्तुसगुण
 श्रुतिस्तात्त्विकत्वपर्यंतनविषयीकरोतीत्याह तदबोधात् । नहिसगुणश्रुत्यातात्त्विकत्वंगुणानामत्रसाध्यते । किंतुवस्तुगत्याता
 त्विकंसगुणमादायसाप्रवर्ततइत्युच्यते ॥ ^{६१।२३}परः पराणामिति ॥ तेजोबलैश्वर्यैत्रश्लोकेसगुणस्यपरात्परत्वोक्तं ॥ ^{६१।२३}अन्यथेति ॥
 श्रुतेरुभयसिद्धार्थपरत्वे ॥ ^{६१।२३}सदेवेति ॥ इदं^{६१।२३}बुद्धोदितः प्रपंचः सुष्टुः पूर्वसदसच्छब्दोक्तापरपरब्रह्मात्मकइतिश्रुतेः त्वद्रीत्यैवार्थः
 स्यात् ॥ ^{६१।२४}ग्रहणेति ॥ यत्त्वेद्रवायववाक्यवत्तमिडाशिग्रहणवाक्यस्यापारत्वेभ्यग्रहणवाक्यस्यनयागविषयत्वंग्रहणाभावबोध

कत्वादिति । तन्न । अबोधत् । नहुक्तवाक्याभ्यासपरंपरयायागानुमानमापाद्यते किंतुनिर्गुणपरब्रह्मवदप्रामाणिकमपिपरं
यागंकल्पयित्वातत्परंग्रहणनिषेधवाक्यंसर्वज्ञादिगुणनिषेधवाक्यवदित्युच्यते । तत्रकःप्रसंगोऽग्रहणवाक्येनयागानुमानस्य ।
नन्वसद्ब्रह्मत्वस्यनिषेधात्कथमसच्छब्दःपरब्रह्मपरःस्यादतआह ॥ असन्नेवेति ॥

६११२५

मेवव्यक्तौकालभेदेनसगुणनिर्गुणश्रुतीप्रवर्त्यतइत्याशंक्वाह ॥ नचेदानीमिति ॥ कालभेदेनापिसगुणश्रुतिरतात्विकगुणवि
षयावातात्विकगुणविषयावा । आद्येकालभेदानुसरणव्यर्थः । एकैकैकदेवमिथ्याऽमिथ्यार्थविषयकत्वेनसगुणनिर्गुणश्रुत्युपपत्तेः ।
तदपिनिरसिष्यते । द्वितीयनिराकरोति ॥ तथैवेति ॥ यस्तुवैयात्यादनित्यत्वमेवमिथ्यात्वमित्याहृतंप्रत्याह ॥ ज्ञानं

६११२

६२१४

नित्यमिति ॥ तैत्तिरीयवाक्यंपठति ॥ एषइति ॥ तस्यैवेति ॥ तस्यैवमहिम्नःपदस्थानमाश्रयः तस्यवित् वेत्ताभवेत् । तं

६२१४

महिमानंविदित्वापापेकनकर्मणानलिप्यतइत्यर्थः ॥ बृहदारण्यकइति ॥ नन्वत्रब्रह्मणःप्रकृतत्वेपिनगुणेतात्पर्यं । सवाएष
महानजआत्मायोग्यविज्ञानमयःप्राणेषुएषोर्तहृदयआकाशस्तस्मिच्छेतेसर्वस्यवशीत्यादिवाक्येयमिथ्यादिनाशेतइत्येतेनजीव
मुक्त्वातस्यसवाएषमहानजआत्मैत्येनेनब्रह्माभेदेतात्पर्यात् । मैवं । हृदयाकाशस्थेनह्यैक्यमुच्यते । तत्स्थश्चपरमात्मैव । दह
राधिकरणन्यायात् । तत्रापिदहरंगगनंविशोकस्तस्मिन्यदंतस्तदुपासितव्यमितिश्रुतेश्च । ऐक्येतात्पर्यसिद्धौगुणेष्वात्तात्पर्यक

६२१७

ल्पनं । तेष्वात्तात्पर्येविरोधादैक्येतात्पर्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयाच्च ॥ मंत्रस्येति ॥ ननूदाहृतमंत्रो नब्रह्मपरः । किंतुब्राह्मणस्य

ब्रह्मविदस्य तस्यैवैषणस्य एषः नेति नेतीत्यादि वाक्यप्रतिषिद्धसर्वोपाधिरूपः महिमानित्यइत्येवंपरइति । तन्न । एषणात्यागा
 त्पूर्वमसत्तत्ततः परंचसतो महिम्नो नित्यत्वायोगात् । ब्राह्मणशब्दस्य तदधीतद्वेदतिसूत्रविहिताणं तस्य मुख्याध्ययने वेद न वति ब्र
 ह्मणि मुख्यत्वात् । ब्रह्मविदो ब्राह्मणाविविदिषतीति बहवचनेन प्रस्तुतस्यैकवचनेन ब्राह्मणस्येत्यनेन परामर्शयोगाच्च । एषणा
 भावादिरूपस्य महिम्नस्त्वयापि नित्यत्वांगीकाराच्च । अतएव त्वद्भाष्ये तस्यैव स्यात्तद्वित्तं विदित्वेत्यादि मंत्रव्याख्याने आत्मस्व
 रूपस्य सर्वैवलक्षण्यरूपमहिमस्वरूपविदः पुण्यपापादि निमित्तौ ह्यसौ नस्तइत्युक्तं ॥ अंतःकरणेति ॥ छांदोग्ये स देवसोम्येद
 मग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तदैक्षते तीक्ष्णतृत्वस्य बहुस्यामित्यादिसंकल्पस्य चान्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्यः स्थविष्ठो धातुस्तपुरीषं
 भवतियोममथ मस्तन्मांसं योणिष्ठस्तन्मनइत्यादिनावक्ष्यमाणमनःसृष्टितः पूर्वमेव श्रवणात्तदाऽविद्यायाः सत्त्वे पितस्याईक्षितृत्वं प्र
 त्यनुपाधित्वात् । कामः संकल्पइत्यादि श्रुतेः स्वाभाविकज्ञानेति ज्ञानं नित्यमित्यत्र स्वाभाविकज्ञानस्य यादृशं नित्यत्वमुक्तं नित्यश
 ब्देन तस्यैव क्रियानित्येत्यत्र प्रत्यभिज्ञानात् । ननु माभूत्तात्त्विकगुणवद्भक्त्यंतरंसगुणश्रुतिर्निगुण एवातात्त्विकगुणान्विषयीक
 रिष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ न चानात्त्विका इति ॥ ननु श्रुतिविषयाणामतात्त्विकत्वे श्रुत्यप्रामाण्यस्यादित्यत आह ॥
 ६२।३३
 श्रुतेति ॥ अतात्त्विकतात्त्विकत्वेन विषयीकुर्वती ह्यप्रमाणं स्यान्न च तथास्तीत्यर्थः ॥ विषयेति ॥ अर्थसत्त्वलक्षणस्वतः प्रामा
 ण्येपे तश्रुतिबोधितत्वेन गुणानां तात्त्विकत्वसिद्धिः ॥ अन्यथेति ॥ श्रुतिबोधितस्याप्यतात्त्विकत्वे । औत्सर्गिकप्रामाण्यस्या

६२।३३

६२।३३

पवादाभावमाह ॥ निर्गुणेति ॥ निर्गुणश्रुतेर्दुःखादिगुणपरत्वेनतद्विरोधएवनास्ति नतरांतस्यापवादत्वं ॥ तद्विरोधेपीति ॥
 सत्यपिनतस्यापवादत्वमित्यर्थः ॥ दशमाध्यायप्रतिपाद्योनिर्गुणवाक्यविरोधेचोदकेतिदेशवाक्यं आदिश
 ब्देनपदार्थः उपकारश्चइत्यादिरूपइतिआदिशब्देनशास्त्रोपकारौ । दशमस्यप्रथमोचितं । विधेःप्रकरणांतरेतिदेशात्सर्वकर्म
 स्यात् । प्राजापत्यं चरं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्कामइति । तत्रकृष्णलस्वर्णमाषेऽवघातोस्तिवानवेतिसंशयेपूर्वपक्षः । प्रकृतिव
 त्कुर्यादित्यतिदेशेयद्यलकृतौविद्यतेतत्तत्सर्वमविशेषादितिदिश्यते । प्रकृतौचशास्त्रपदार्थोपकारोविद्यते । अतस्तेसर्वेतिदिश्यते ।
 ननुप्रकृताववघातजन्यउपकारःकृष्णलेषुनसंभवतिसकथंतत्रातिदिश्यतेतदनतिदेशेचकथंतदर्थतयावघातःक्रियेत । उच्यते ।
 उपकारेष्वतिदिश्यमानेषुयत्रनसंभवंतितेतत्रनातिदिश्यते । पदार्थास्तुतत्रातिदिष्टाःप्राकृतोपकारासंभवेप्युपकारांतरमदृष्टं
 कुर्युः । वचनप्रामाण्यात् । तस्माच्छुसार्थमपिप्रवर्ततइति । सिद्धांतस्तु । लुप्तार्थनप्रवर्तते । कथंभावोयंलौकिकोवैदिकश्चोप
 कारसंपादनात्मकंयागगतव्यापारमपेक्षते । नपदार्थान्शस्त्रंवा । यागेनस्वर्गकुर्यादित्युक्तेकथंतेनस्वर्गःकर्तव्यइतियागत
 व्यापारविशेषापेक्षाजायते । यथापरशुनाच्छिद्यादित्युक्तपरशुगतोद्यमननिपातनादिरूपव्यापारस्ययत्रसाधनगतोव्यापारोन
 ज्ञातस्तत्रसाधनमात्रमुपदिश्यते । यत्रज्ञातस्तत्रसोप्युपदिश्यते यथापरशुनाच्छिधीत्युक्तेकथमनेनच्छेत्तव्यमित्याकांक्षमाणंप्र
 तिपरशुदंडेद्वाभ्यांहस्ताभ्यांगृहीत्वाकाष्ठस्यार्धस्योपर्यधोमुखमुधम्यनिपातयेत्युच्यते । तदिहयागेनकथंस्वर्गःकार्यइत्यपेक्षायां
 समिधोयजतिब्रीहीनवहंतीत्यादीनिश्रूयमाणानिप्रधानयागगतव्यापारविशेषपरत्वेनावधार्यते । तत्रयान्यवघातादीनितानिह

हेनैवतुल्यविमोकादियगनिर्वृत्युपयोगद्वारेणयागतव्यापारतामनुभवति । समिधादीनांतुष्टद्वाराभावाच्चिद्वाराणांच
 क्षणिकत्वात्प्रधानयागसंबंधित्वायोगाद्यागगतव्यापारत्वानुपपत्तेरष्टद्वारकल्पनं । तदेवंप्रकृतौपदार्थानस्वरूपपराः किंतुस्वज
 न्यायागसंबंध्युपकारलक्षणार्थाः । तदिहप्राजापत्यकथंभावोपि सादृश्योपस्थापितोभ्रयागगतदृष्टारूपानुपकारानलब्ध्वा
 निर्वस्यतीतिप्रकृतवच्छब्दोपितानेवातिदिशति । उपकारहेतुतयापदार्थस्तदोघकतयाचशास्त्राणि । तथाचकृष्णलेवैतुष्य
 बाधेऽवघातासंभवात्तद्वर्जपदार्थान्याजापत्यगतः प्रकृतिवच्छब्दः प्रापयतीतितस्यसंकोचएव ॥ तार्तीयइति ॥ तृतीयाध्याय
 प्रतिपाद्ये ॥ अग्रासति ॥ ^{६२।१९}वाध्यत्वेनाभिमतस्यानुत्थानमप्राप्तबाधः । तदुक्तंन्यायरत्नमालयां । क्लृप्तस्यशास्त्रस्यचकल्पनंय
 चिरुध्यतेमूलनिकृंतनेन । क्लृप्तेनशीघ्रेणफलापहारादप्राप्तबाधंतमुदाहरतीति ॥ गार्हपत्यमितीति ॥ कदाचनस्तरीरसिनैद्र
 सश्चसिदाशुषइत्यस्याऋचैर्गृह्यागार्हपत्यमुपतिष्ठतिद्वितीयाश्रुत्यागार्हपत्येविनियुक्तागार्हपत्यप्रकाशकत्वेस्थितेमुत्थैद्रत्वस्य
 गार्हपत्येऽभावात्तत्रगौर्द्रशब्दः कल्प्यतइत्यर्थः । श्रुतिलिंगाधिकरणन्यायस्तुपूर्वमुक्तः ॥ परेणेति ॥ यद्यप्यनुल्यबलयोरैक
 त्रप्रसंगेरेणनपूर्वबोधः यथासुगलः सुम्लइत्यत्रशब्दाद्येत्याकारांतलक्षणप्रत्ययमनुपसर्गावकाशत्वादुर्बलपरमपिबाधित्वा
 आतश्चोपसर्गइतिपूर्वः कप्रत्ययएवभवति । तथापितुल्यबलयोर्विरुद्धयोरैकत्रप्रसंगेरेणपूर्वस्वबाधः यथावृक्षाभ्यामित्यत्रसुपि
 चेतिदीर्घत्वसावकाशं वृक्षेष्वित्यत्रबहुवचनेनङ्गल्येदित्येवंसावकाशं वृक्षेभ्यइत्यत्रोभयोः प्रसंगेरेणैवेनदीर्घत्वस्वबाधः । ननु

विरोधिनोस्तुल्यबलयोरेकत्रप्रसंगसत्प्रतिपक्षवदुभयाभावएवस्यान्नत्वेकतरकार्यं यथाद्वयोस्तुल्यबलयोरेकः प्रेभ्योभवतिसतयोः
 पर्यायेणकार्यकरोति । नानादिगतकार्येचतमुभौप्रपञ्चतोयदयद्यसावविरोधार्थोभवत्युभयोरपिनकरोतीति । सत्यंविप्रतिषे
 धेपरंकार्यमिति विधानादेकस्यप्राप्तिरूपेवाधेपरंभवति । उक्ताचविध्यर्थतामहाभाष्येविप्रतिषेधेपरंकार्यमित्यस्य ॥ नित्येनेति ॥
 रंधयतीत्यत्ररधिजभोरचीतिनुमृताकृतप्रसंगित्वाप्तिः अतउपधायाइतिवृद्धिरनित्या नुमिक्तेऽकारस्यानुपधत्वादप्राप्तेः ।
 तत्रपूर्वोपिनुमेवभवतीतिनित्येनानित्यस्यबाधः ॥ अंतरंगेनेति ॥ अशिश्रियत् अदुद्रुवादित्यत्रांतर्भूतचङ्पेक्षत्वादियदुव
 डावंतरंगौबहिर्भूततिवपेक्षत्वाद्वहिरंगलघूपधलक्षणगुणबाधेते ॥ प्रतिपदोक्तेनेति ॥ तक्ष्णुवंतीत्यत्रइलक्षणमुकारस्यप्राप्तं
 यणमुकाराश्रितउवड्बाधेते । यथोक्तंपदमंजयीविप्रतिषेधसूत्रे । परंविदुःपूर्वपरोपपत्तौपरस्यनित्यस्यचनित्यमेव । नित्यांतरं
 गोपगमंतरंगतस्माद्विधिःप्रातिपदोबलीयानिति ॥ संकोचएवेति ॥ ननुव्यक्तेःपदार्थत्वपक्षेतत्तद्व्यक्त्युद्देशेनप्रवृत्तयोःशास्त्र
 गोरन्यत्रचरितार्थत्वाभावादेकस्मिन्विषयेप्रसंगेविप्रतिषेधेपरमेवकार्यंभवतिनपूर्वमिति नियमाश्रयणात्पूर्वस्यथाबाधाएव न सं
 कोचः यथाजुहुतादित्यत्रपरत्वात्ताडिकृतेस्थानिवद्भावेनप्राप्तं धित्वंनभवति । अतएवाहुः । सकृद्वैतौविप्रतिषेधेयद्वाधितंतद्वा
 धितमेवेति । मैवं । अस्मिन्पक्षेपूर्वसूत्रानारंभस्यवानुमानात् । विस्तृतंचैतन्महाभाष्यादौ । अयंचवैयाकरणानामप्राप्तबाधइत्यु
 च्यते ॥ विकारशब्दादिति ॥ पुच्छब्रह्मवादिनामवसूत्रार्थः । ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिवाक्योक्तंमुल्यं ब्रह्मनभवति । विकारश्च

ब्दात् । अवयवशब्दात्ब्रह्मपुच्छमित्यवयवत्वमुच्यते इति प्राप्ते उच्यते नायं पुच्छशब्दोऽवयववाची किंतु प्राचुर्यवाची प्राचुर्यं प्रायापत्तिः । अन्नमयादीनां शिरःप्रभृतिपुच्छातेष्ववयवेषूक्तेष्वानंदमयस्यापिशिरःप्रभृतीनुक्त्वावयवस्य ब्रह्मसिद्धानां तन्नापि चाधिकरणलक्षणासंभवाद्ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्याह श्रुतिरित्याद्यर्थान्तरवर्णनं भवदीयभाष्यकारादिभिरपिकृतं । न त्वारोपिता

र्थपरत्वमेकस्येत्युक्तं ॥ उपदेशेति ॥ त्रिपादस्यामृतं दिवा तिसप्तम्याद्यौ राधारत्वेनोपदिष्टा । इह पुनः अथ यदतः परो दिव इति पंचम्यामर्यादात्वेनेत्युपदेशभेदाक्षैकवस्त्वत्रोच्यते इति प्राप्ते उभयत्रापि निरोधः । यथालोके वृक्षाग्रसंवद्धोपिश्येनो वृक्षाग्रसं बंध्यवयवविवक्षया वृक्षाग्रेभ्येन इत्युच्यते । वृक्षाग्रसंबध्यवयवैरवच्छिन्नस्य तस्यैव वृक्षाग्रात्परतो वस्थानाद् वृक्षाग्रात्परतः श्येन इत्युच्यते । तथा अमृतं दिवः परो इत्युभयस्मिन्नप्युपदेशविरोधो नास्तीत्युक्तं । न त्वेकस्यारोपितार्थत्वमुक्तं ॥

गौण्यसंभवादिति ॥ आकाशस्योत्पत्तिश्रुतिर्नास्तीति पूर्वपक्षिणोक्ते आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुतिरस्तीति सिद्धातिनोक्ते संभूतश्रुतिर्गौणी आकाशस्योत्पत्तिकारणा संभवादिति भवदीय पूर्वपक्षिणा श्रुतेर्गौणार्थत्वं नोच्येत उत्पत्तिश्रुतेरारोपितार्थत्वेनापि पूर्वपक्ष्युत्थानसंभवात् ॥ अन्यथेति ॥ श्रुत्युक्तस्यारोपितार्थत्वे सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यत्र सच्छब्देन सांख्याभिमतं प्रधानं नोच्यते ब्रह्मवैतसंशये सच्छब्दनिर्दिष्टस्य तदैक्षते तीक्ष्णत्वश्रवणाज्जडस्य च तदसंभवात्प्रधानं सच्छब्दमिति सिद्धांतः कृतः ।

सन भवति । ईक्षणश्रुतिः प्रधान आरोपितं यदीक्षणं तत्परत्वेनाप्युपपद्यते इति पूर्वपक्षिणा सुवचत्वात् । सार्वज्ञादिश्रुतिग्रथारोपि

तसार्वाज्ञपरातद्धत् ॥ दर्शम^{६३४}इति ॥ चातुर्मास्येषु साकमेधाख्ये पर्वण्यस्ति महापितृयज्ञः । तत्र श्रूयते । नार्षेयं वृणीत इति । तत्रायं नञ्प्रतिषेधो धवापर्युदासो वेतिसंशये प्रतिषेध इति पूर्वपक्षः । तथा हि । अयं नञ्श्रुत्या कर्तव्यतां प्रतिषेधति । ये तु धातुना मनीवृणाति रार्षेयशब्दश्चेत्ते अपि कर्तव्यतां विशेषयतः । एवं कर्तव्यतया विध्यर्थेन संबध्यमानानि सर्वाणि पदानि स्वार्थपराणि भवन्ति प्रतिषेधपक्षे । पर्युदासे तु लक्षणोति । सिद्धांतस्तु । एकवाक्यत्वलाभात् पर्युदास एव । प्रकृतिवत्कुर्यात् आर्षेयवरणं न कुर्यादिति हि वाक्यभेदः प्रतिषेधे । आर्षेयवरणवर्जं प्रकृतिवत्कुर्यादित्येकवाक्यता पर्युदासे । नन्वेवं लक्षणा स्यात् । सत्यं । प्रतिषेधे वि कल्पः स्यात्ततो हि लक्षणा ज्यायसी । तथा हि । प्रतिषेधो नाम निवृत्तिः । सा च प्रवृत्तिपूर्विका । सा अथ रागतः प्राप्ते शास्त्रेणैव वाच्येति शास्त्रत्वादुभयोर्विकल्पः । ननु कल्पितत्वं सामान्यविषयत्वाभ्यां दुर्बलश्चोदकः श्रुतत्वविशेषविषयत्वाभ्यां प्रबलः प्रतिषेध इति कथं विकल्पः । मैवं । चोदकोऽप्यवश्यं हेतुवरणेऽपि लब्धात्मत्वेऽपि कार्यं । अन्यथा प्रतिषेधासंभवात् । लब्धात्मा चेच्छास्त्रत्वा विशेषान्न बाधमहति । नन्वेवं शरमयं बहिरित्यत्रापि चोदकस्य लब्धात्मकत्वाद्वाधो न स्यात् । सत्यमसौ लब्धात्मकः । ननु कुशांशे । तस्मिन्नंशेऽसौ बलवद्विरोधान्न प्रवर्तते । बहिर्शब्दस्य बहिर्कार्यपरतया यावदेव बहिर्कार्यप्राप्तता वेदवत् तत्साधनतया शराविहिताः कुशांशिनिरुंधन्ति । इहेतुवरणस्यैव प्राप्तिरंगीकार्या । अन्यथा प्रतिषेधायोगात् । तस्मान्नित्यवच्छ्रुतयोर्विधिप्रतिषेधयोः पक्षेऽप्यलंता विद्यमानमिथ्यात्वकल्पनादलंता युक्तो विकल्प इति वरं लक्षणायापि पर्युदासाश्रयणं ॥ यत्र प्रकृतीति ॥ दर्शपूर्णमासयोराज्यभागौ प्रकृत्य श्रूयते न तौ पशौ करोति न सोमो ध्वर इति । तथा हि । पर्युदासो भवन्नयमाज्यभागसंबन्धेन वा स्यात्पशुसंबन्धे

नवा । आद्येपिपाशुकप्रकृतवच्छब्दशेषोवादर्शपूर्णमासविधिशेषोवा । नाद्यः । यदिहिपशुप्रकरणेइदंश्रूयततदवचनव्यक्तिः
 स्यात् । आज्यभागवर्जदर्शपूर्णमासवत्कुर्यात् । इदंदर्शपूर्णमासप्रकरणेश्रूयते । तत्रकःप्रसंगःपाशुकप्रकृतवच्छब्दस्य ।
 द्वितीयेत्वाज्यभागवर्जदर्शपूर्णमासौकुर्यादितिवचनव्यक्तिःस्यात् । तथाचाज्यभागविधानमनर्थकस्यात् । पशावितिचानर्थ
 कंस्यात् । द्वितीयेयदर्शपूर्णमासयोर्राज्यभागौकुर्यात्तदपशुपशुवर्जितयोरितिवचनव्यक्तिःस्यात् । तथाचापशावितिव्यर्थः ।
 अपशुत्वाददर्शपूर्णमासयोः । तस्मादाज्यभागयोश्चोदकप्राप्तयोःप्रतिषेधइतितयोःपशौविकल्पः ॥ ^{३३१३}शास्त्रप्रकृतस्यचेति ॥ प्र
 तिषेधोपेक्षितप्रसक्तिजनकशास्त्रेणप्रसक्तस्येत्यर्थः ॥ ^{३३१४}उक्तमिति ॥ दशमाध्यायस्याष्टमपादे ॥ प्रतिषेधोद्घोषीतेति ॥ उपलक्ष
 णमेतत् । कल्पितत्वसावकाशत्वाभ्यांदुर्बलस्यापिमहापितृपृथगीयचोदकस्यप्रत्यक्षश्रुतत्वनिरवकाशत्वाभ्यांप्रबलेनापिनापेयवृ
 णीतइत्यनेनप्रतिषेधपक्षेनसर्वथाबाधः । अपितुविकल्पइत्युक्तं प्रतिषेधःप्रदेशेऽनारभ्यविधानेचप्राप्तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः
 स्यादित्यत्रपूर्वपक्षसूत्रेप्रदेशेप्रकृतवत्कुर्यादितिचोदकेनप्रदिष्टेअनारभ्यविधानेनानूयाजेषुयेयजामहं करोतीत्यादिषुनअप्रतिषे
 धार्थः । तथाचविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पःस्यादितिसूत्रार्थः । तंत्ररत्नेपि । नचेदंप्रतिषेधपक्षेविकल्पाभिधानंपूर्वपक्षोक्ति
 मात्रं । अपितुपारमार्थिकमेवेति । यस्तुनतौपशावित्यस्यपशुप्रकरणस्थस्यपाशुकप्रकृतवच्छब्दकवाक्यतयापर्युदासात्तत्वं दर्श
 पूर्णमासप्रकरणस्थस्यतुपशावाज्यभागौनस्तः अत्रतौस्तइतितुत्यर्थत्वमित्याह । सत्वात्मगौडमीमांसकतामाविश्वकार । नहि
 भाष्यदुपदीकांतंत्ररत्नशास्त्रदीपिकाधिकरणमालादिषुनतौपशास्तइत्यस्यवाक्यस्यपशुप्रकरणस्थतोक्ता । नाप्यर्थवादत्वं । अ

पितुप्रतिषेधार्थमेव । तथाचपशावाज्यभागयोर्विकल्पइत्येवोक्तं । नसोमेध्वरइत्यस्यत्वर्थवादार्थत्वमुक्तं ॥ ^{६३१}सगुणवाक्यमे
 वेति ॥ ननुसगुणवाक्येनिषेधाश्रवणात्तस्यननिर्गुणवाक्यबाधकत्वमतउक्तं ॥ ^{६३१}मृडमृदेत्यादि ॥ नचतत्रमृडाद्यनुत्तरसेद्वक्
 क्त्वाप्रत्ययकिञ्चननिषेधपरत्वेनैकवाक्यतयावाक्यभेदेनकिञ्चननिषेधायोगइतिवाच्यं । निर्गुणवाक्यस्यापिसगुणवाक्यविहिते
 तरगुणनिषेधपरत्वसंभवात् । नचनेतिनेतीतिवीप्सयासर्वनिषेधविशेषपरिशेषाभावइतिवाच्यं । उपदेशत्वेनवीप्सोपपत्तौ
 स्याःसगुणवाक्यविरोधेनसर्वनिषेधकत्वासंभवात् । अतएवाहभगवान्सूत्रकारः आवृत्तिसकृदुपदेशादिति ॥ ^{६३१}विश्वस्य
 मित्यनेनेति ॥ नचात्रनिषेधवाचकपदाभावः । शरमयंबहिर्भवतीत्यादाविवनिषेधपदाभावेपिनिषेधसिद्धिः ॥ ^{६३१}अस्यद्वेति ॥
 नन्वत्रनञ्स्त्वेषितस्यनामपदसमभिव्याहृतत्वेननिषेधकत्वायोगः । मैवं । घटोनपटइत्यादाविवनानामपदसमभिव्याहारेपितादा
 र्थ्यनिषेधवदत्रापि सदात्मतानिषेधोपपत्तेः । असूर्यपश्याइत्यादौनिषेधार्थत्वाच्च ॥ ^{६३१}अन्यथेति ॥ सगुणवाक्यस्यगुणनिषेधाय
 गुणानुवादकत्वे । ननुनिषेधायानूदितस्यापिसावज्ञादेरवांतरतात्यर्थवशात्सिद्धिःस्यादतआह ॥ नहीति ॥ ननुतात्यर्थाभाव
 पिमानंतरप्राप्तिविरोधयोस्त्यागहेत्वोरभावेनदेवताविग्रहादेरिवतदत्यागमात्रेणसावज्ञादिसिद्धिः । मैवं । त्वद्रीत्यानिर्गुणश्रु
 तिविरोधेनमानानंतराविरोधाभावात् । त्वन्मतेष्युपक्रमदेःप्रत्येकतत्त्वार्थलिंगत्वेनमानानंतरप्राप्तिरूपापूर्वत्वस्यतात्यर्थलिंगस्य
 सत्त्वेनतात्यर्थाभावस्यवक्तुमशक्यत्वाच्च । तात्यर्थाभावेऽनिषेध्यत्वेनतत्प्रतीतेरयोगाच्च । नह्यत्रब्राह्मणहननादिवन्निषेध्यत्वेन
 प्रतीतिः । एतेनविशिष्टविधेर्विशेषणतात्यर्थपिविशेषणस्येवसगुणवाक्याद्गुणस्यसिद्धिरितिनिरस्तं । तस्यविशेषणांशपृथग्विधि

त्वाभावोपिविशेषणतात्पर्यकत्वात् । अतएववार्तिके पूर्णमास्यधिकरणे । प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयते बहवोऽप्येक्यत्वात् इत्यादिना नैकविध्यं तत्र प्रसवसमर्थैकविशिष्टविधिप्रसादेनानेकगुणविधानमित्यनेन विशिष्टविधिविशेषणे तात्पर्यमुक्तं ॥ आत्मेत्येवेति ॥ उपसर्गनाविधेरुपास्येतात्पर्याभावे आत्मेत्येवेत्यादिवाक्यादिक्यासिद्धिः स्यादित्यर्थः । ननु बृहदारण्यके तद्धेतुर्ह्यव्याकृतमासीदिति खण्डिकायां हिरण्यगर्भादिपिपीलिकांतशरीरसृष्टिमुक्त्वा जलपात्रेष्ववाकाशस्यैव सर्वशरीरेषु चिदात्मनः प्रवेशमुक्त्वा तं प्रविष्टं चिदात्मानं केपिन पश्यंतीत्युक्त्वा ननु पश्यतिसर्वोपात्मानमहं प्राणी द्रष्टा श्रोतृ इत्यादिनेत्याशं कायां प्राणनकर्तृदर्शनकर्तृत्वाभावेनासंपूर्णत्वात्तज्ज्ञानं नात्मज्ञानमित्युक्त्वा कथं तद्ध्यात्मा ज्ञातव्य इति जिज्ञासायां सर्वत्रानुगतः सर्वप्रत्ययसाक्षी चिदानंदस्वभावो विशेषविशेषशून्य आत्मा शब्दार्थो ज्ञातव्य इत्यभिप्रायेणोक्तमात्मेत्येवोपासीतात्र ह्येतैरेव एकं भवंतीति । अस्मिन्पूर्वोक्त आत्मन्येते प्राणादयोऽविद्यापगमे सत्यैक्यमापद्यंत इति श्रुत्यर्थकः प्रसंग उपसर्गनायाः पूर्ववाक्ये तत्र पश्यंतीति ज्ञानस्य प्रकृतत्वात् । उत्तरवाक्ये चानेन ह्येतत्सर्ववदेति विविदिश्रवणाच्च । मैवं । प्राण इत्यादिनामानि परमेश्वरस्य न सर्वगुणसंपूर्णतां वदंति । किंतु प्राणानादिकर्मकर्तृत्वमेव वदंति । आत्मशब्द एव सर्वगुणसंपूर्णत्वं वदति । अस्य सर्वस्य गुणजातस्यायमात्मैव पदनीयः आश्रयो यस्मादतस्तत्सर्वगुणवाचकेनात्मशब्देनैवोपासीतेति बृहदारण्यकभाष्य उक्तत्वात् । प्राणनाद्यैकविदश इत्युक्त्वा कथं तद्ध्यात्मानं स्यादिति जिज्ञासायामात्मत्वोपासनेन तस्यादित्यभिप्रायेण तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मानेन ह्येतत्सर्ववद् यथापदेनानुविदं देवकीर्तिश्लोकं विदते य एव देवत्यात्मत्वोपासनस्य सर्वफलहेतुत्वमुच्यते । तदिदमुक्तमुपास्यत्वं

श्रूयतइति ॥ अनेनह्येतत्सर्वदेत्यस्यतुचक्षुराद्यैकैकावच्छिन्नैकैकज्ञानमात्मनातुसर्वदेतआत्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । ननु
 अथोन्यादेवतामित्यत्रनसर्वेत्युत्तरवाक्येभेददर्शिनियनोपास्तिपरत्वं । मैवं । त्वद्रीत्यात्मभेदोपासननिन्दयाऽभेदोपा
 स्तिपरत्वात् ॥ आनंदादि^{६३/२४}इति ॥ व्याख्यातमिदंसत्यज्ञानादिवाक्यस्याखंडार्थत्वभंगे ॥ व्यतिहार^{६३/२५}इति ॥ ननुतद्योहंसो
 सौयोसौसोहमित्यत्रनिष्कृष्टजीवोऽत्कृष्टब्रह्माभेदचित्तनयुक्तं नतूत्कृष्टब्रह्मणिजीवाभेदचित्तनयुक्तमितिपूर्वपक्षय्येतेतरानुवादे
 नेतेतररूपताचित्तनविधीयते । नचैवमुत्कृष्टस्यनिष्कृष्टत्वप्रसंगः । व्यतिहारानुचितनमात्रमुपदिश्यते फलयातोनिष्कृष्टता
 भवत्युत्कृष्टस्यतिसमाहितं^{६३/२६}व्यतिहारोविशिषतिहीतरवदित्यत्र ॥ उत्तरस्मिस्तापनीयइति ॥ देवाहवैप्रजापतिमब्रुवन्नणीयां
 समित्यादिके ॥ शौब्येति^{६३/२६} ॥ अथहैनंशैब्यःसत्यकामःपप्रच्छसयोहवैतन्मनुष्येभ्वित्यादिके ॥ काठकइति ॥ पुरमेकादशद्वा
 रमित्यादिके ॥ मांडूकेति ॥ ओमित्येतदक्षरमिदंसर्वमित्यादौ ॥ तदुणइति^{६४/२} ॥ तत्प्रसिद्धाःसार्वज्ञादयोगायास्यससार्वज्ञा
 दिगुणविशिष्टइत्यर्थः । यस्तुस्वभाष्यस्थेतदुणशब्देऽतदुणसंविज्ञानंबहुव्रीहिमाश्रित्येश्वरसिद्धिरैवेक्यसिद्धौनिदर्शनंनगुणसि
 द्धिरित्याह सस्वीयभाष्यतट्टीकागतंतदुणपदंप्रमाणपदपाठमंगीकृत्यचकारेत्युपेक्षामहे । ननुमानांतराविरोधादौतुल्येप्यानंदा
 दयःस्वरूपभूतत्वाद्वास्तवाइत्यतआह ॥ यदिचेति ॥ तस्मादुपास्यत्वाविशेषाग्निगुणब्रह्मणइवसगुणस्यापितात्विकतास्तु ।
 अन्यथाआरोपितविषयत्वेनसगुणोपासनवन्निगुणोपासनस्यापिभ्रमत्वापत्त्यापरममुक्तिफलत्वंनस्यादितिभावः । अत्रवैषम्यं

शङ्कते ॥ नन्विति ॥ ननुनिर्गुणोपास्तेभ्रमत्वेतद्विषयस्यनिर्गुणब्रह्मणोसिद्धिरेवस्याच्छुक्तिरूप्यवदित्याशङ्क्याह ॥ नचैवमिति
 ॥ प्रकृतेर्पीति ॥ सगुणोपास्तेभ्रमत्वेपिताप्रतिहेतुभूतस्यसगुणवाक्यजन्यज्ञानस्यप्रमात्वात्सगुणसिद्धिः स्यात् ॥ मणिप्रभा
 यामिति ॥ मणिप्रभायामणित्वस्याभावेनतत्रमणित्वविषयीकुर्वन्भ्रमोऽस्तु ब्रह्मतुसगुणनिर्गुणवेत्यतस्तदुभयविषयकेध्यानेअ
 पिसगुणनिर्गुणवाक्यजन्यप्रमेइवयथार्थेएवेत्यर्थः । ननुविशिष्टस्याब्रह्मत्वात्तद्विषयकंध्यानमब्रह्मविषयकमित्याशङ्क्याह ॥
 नचब्रह्मेति ॥ ध्यानज्ञानयोःसमानविषयत्वेनकार्यकारणभावावगमाद्भिन्नविषयकध्यानस्यनब्रह्मज्ञानजन्यत्वनवाब्रह्मापरो
 क्षज्ञानजनकत्वंस्यात् ॥ ६४९३ ॥ अत्रवणादीनामिति ॥ आदिपदेनमननमहावाक्योपदेशश्च । नचोपास्तिविशिष्टविषयाश्रवणादितु
 विशिष्टविषयमितियुक्तं । धर्मादिश्रवणादीनामिवब्रह्मविषयकाणामपितेषांविशिष्टविषयकत्वनियमात् ॥ इक्षणेति ॥ इक्ष
 णंकार्यध्यानकारणांतयोरेकोऽर्थोविषयः ॥ ६४९४ ॥ भामत्यामिति ॥ शैब्यप्रश्नेयःपुनरेतमर्धचतुर्थमात्रेणोमित्येतनैवाक्षरेणपरंपुरुषम
 भिध्यायीतसतेजसिपरसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवहृदयपाप्मनाविनिर्मुक्तः सोऽथवभिरुद्गीयतेब्रह्मलोकंसप्तस्मा
 जीविघनात्परात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षतइत्यत्रब्रह्मविषयकत्वेननिर्णीतस्येक्षणस्ययोविषयःसएवपुरुषमभिध्यायीतेतिध्यानस्यविष
 यइत्युक्तंभामत्यां तद्ध्यानस्यब्रह्माविषयत्वेविरुद्धेतेत्यर्थः । विशेष्यांशमादायसमानार्थत्वत्वेकमात्रौकाराद्युपासनसाधारणं
 नार्धचतुर्थमात्रौकारोपासनेविशेषमावहति । नन्वेक्यादेर्विध्यविधिरूपवाक्यद्वयोधिधितत्वेनध्येयत्वज्ञेयत्वंच सार्वादेशेस्तूपा

सनाविधिमात्रविषयत्वाद्धेत्यत्वमेवेत्याशङ्क्यनिराकरोति ॥ नचैक्यादिकमिति ॥ ^{६४११६}ब्रह्मणइति ॥ नामब्रह्मेत्युपासीतेतिवि
 धेर्नाम्निब्रह्मत्वमारोप्योपास्यते ननुवस्तुतोनामब्रह्म । अतएवब्रह्मवाक्यानांसत्यज्ञानमित्यादीनांनाम्निसमन्वयोनोच्यते ।
 तथाब्रह्मण्यपिकर्तृत्वादिकमारोप्योच्यते । ननुवस्तुतोब्रह्मकर्तृ । एवंचकर्तृत्वपरवाक्यानांसदेवसोभ्येत्यादीनांब्रह्मणिसमन्व
 योनवक्तव्यः । नचकारणवाक्यानांकर्तृत्वादितदस्थलक्षणबोधनद्वाराब्रह्मण्येवताल्ययमतस्तेषांसमन्वयोवाच्यइतिवाच्यं ।
 लक्ष्यसमसत्त्वलक्षणत्वेनारोपितस्यालक्षणत्वात् । अन्यथानाम्नोपिब्रह्मत्वंलक्षणमितितत्रापितत्समन्वयोवाच्यःस्यात् ॥
^{६४११७}अपहतेति ॥ नचापहतपाप्मत्वादीनांस्वरूपतयासोन्वेष्टव्यइतितच्छब्देनपरामर्शसंभवाज्जिज्ञास्यत्वं । नसत्यकामत्वादीनां
 तच्छब्देनपरामर्शः । स्वरूपबहिर्भावादितिवाच्यं । अप्रयोजकत्वात् । यथायोलंबकर्णाश्चित्रगुश्चतमानयेत्युक्तेउभावापिपरामृ

श्येते तच्छब्देनतथापहतपाप्मत्वसत्यकामत्वादेरपितच्छब्देनपरामर्शसंभवात्सत्यकामत्वादेरपिस्वरूपत्वाविरोधाच्चातस्येति॥
 उपास्यत्वस्य । नचसत्यकामत्वादेर्भूताकाशेऽभावनिश्चयान्नतत्रतस्योपास्यत्वं । बुद्धिपूर्वकारोपेतस्याप्रतिबंधकत्वात् । अ
 न्यथा वाचिधेनुत्वारोपोपिनस्यात् ॥ ^{६४१२३}एषभूताधिपतिरिति ॥ एषभूतपालएषसेतुर्विधरणःएषालोकानामसंभेदाय तमेतं
 वेदानुवचनेनेत्यादिबृहदारण्यकवाक्येसगुणस्यमुक्षुज्ञेयत्वमुक्त्वातत्रैव एतमेवविदित्वामुनिर्भवतीतितज्ज्ञानस्यमोक्षसाधन
 त्वोक्तेश्च ॥ ^{६४१२४}महिमाभुवीति ॥ दिव्येब्रह्मपुरोहोषव्योम्यात्माप्रतिष्ठितइत्यादिमुंडकवाक्येतद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराआनंद

रूपममृतं यद्विभातीत्यत्र तच्छब्देन सावज्ञादिविशिष्टं परामृश्यते ॥ तुरीयमिति ॥ नात्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतं ।
 प्राज्ञः किंच न संवेत्ति तुरीयं तत्सर्वदृक् सदेति मादूक्ये श्लोकः । ननु सत्यः सोऽस्येति वाक्ये सावज्ञादीनां सत्यत्वं नोच्यते । किंतु स
 मुद्र इव पप्रथ इति पूर्ववाक्योक्तस्य प्रथितत्वगुणस्येत्यत आह ॥ अत्रेति ॥ यदाहवनीये जुहोतीति तत्सत्यः सोऽस्येत्यस्याप्यनार
 भ्याधीतत्वाविशेषात् । सत्यत्वाविशिष्टप्रथितत्वमहिमविधिरेवायमस्त्वित्यत उक्तं ॥ स ईति ॥ तथात्वे स इत्यस्यासंगतिः । न
 हियदाहवनीये जुहोतीत्यत्राप्याहवनीयविशिष्टहोमविधिरित्युक्तं सामान्यविशेषनये । विधानात् । ज्ञापनात् । ननु मत्स्या
 न इन्द्रगोमत इति पूर्ववाक्ये इन्द्रमिदं वतातय इत्युत्तरवाक्ये च प्रकृतस्यैन्द्रस्यास्त्येत्यनेन परामर्शान्न परमेश्वरमहिमात्रोच्यते । न च
 द्रशब्दः परमेश्वर इति वाच्यं । पिबासुतस्य रसिन इत्यस्य सूक्तस्यैन्द्रत्वात् । तथा चानुक्रमणिका । पिब चतुर्विंशतिर्मधातिथिः प्रा
 गाथं त्वित्यादिः । माचिक्षगाथ इत्यादेर्मंडलादित इन्द्रो देवो नुवर्तते । तथा चैन्द्रसूक्त रूपद्रव्यकरणेनैन्द्रेनियमितस्यैन्द्रशब्दस्य न पर
 मेश्वरपरत्वमित्यत आह ॥ सत्यः सोऽस्येत्यादेरिति ॥ तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति तदेव ज्योतिषं ज्योतिरायुर्होपासते मृत
 मिति च श्रुत्या ब्रह्मश्रुति सूर्यप्रकाशकत्वालिङ्गयोर्विष्णुतो न्यत्र निरवकाशत्वात् ॥ ज्योतिरधिकरणेति ॥ ज्योतिश्चरणाभिधा
 नादित्यत्र चित्तं वीदं ज्योतिर्हृदय आहितं यदित्युक्तं ज्योतिरग्न्यादिर्वापरमात्मा वेतिसंशये ज्योतिः शब्दस्याग्न्यादिषु प्रसिद्धा अह
 श्वकृष्णमहरजुर्न चेतिसत्तत्त्वस्य सूक्तस्यैवैश्वानरदेव तत्वेन तन्मध्यवर्तिनो विभेकेणेत्यादि मंत्रस्यापि वैश्वानरदेव तत्वाच्च श्रुतिप्रक

रणाभ्यामग्न्यादिरेवज्योतिःशब्दइतिप्राप्तेकर्णादिविदूरत्वरूपनिर्वकाशालिगेनसावकाशश्रुतिप्रकरणाबाधितेनज्योतिःशब्दः
 परमात्मैवेति । तथात्रापीत्यर्थः । पूर्वोत्तरवर्तिविष्णुलिंगज्ञानायदशचोर्व्याख्यायते । पिबासुतस्वरसिनोमत्स्वानइंद्रगोमंतः ।
 आपिनोर्बोधिसधमाद्यौवृद्धेस्माअंवतुतेधियः । [ऋ० ८।३।१] हेइंद्रसधमाद्यःसहितैरस्माभिःतर्पयितव्यः आपिःप्राप्तिस्था
 नंप्रवृत्तस्वरसिनःद्वितीयाथेषष्ठी रसिनंगोमंतःगोमंतं गोविकारैःपयःप्रभृतिभिःश्रपणद्रव्यैर्युक्तंनःसुतस्यसुतंसोमंपिबपीत्वा
 चमत्स्वतृप्तोभव । नोस्माकंवृधेवर्धनायबोधिवोधयेत्वदीयाःधियःअनुग्रहात्मिकाःबुद्ध्यःअस्मान्अंवतुरक्षंतु ॥ १ ॥ भूया
 मतेसुमतावाजिनोवृयमानःस्तरभिमातये । अस्मांचित्राभिरवतादुभिष्टिभिरानःसुन्नेषुयामय । हेइंद्रवाजिनोहविविष्मंतोवयं
 त्वत्संबंधिसुमतौशोभनबुद्धौभूयामभवाम । अभिमन्यतइत्यभिमातिःशत्रुस्तस्मैतदर्थनःअस्मान्मास्तःमार्हिंसीः । स्तृहिंसायां
 माडिलुडिछांदसःसिचोलुक् । अभिष्टिभिःप्रार्थनीयाभिःचित्राभिःबहुविधाभिःत्वदीयाभिरुतिभिःअस्मान्अवतातर्क्ष । नः
 अस्मान्सुन्नेषुसुखेषुयामय । आयतात् कुरु ॥ २ ॥ इमाउत्वापुरुषसो गिरौवर्धतुयाममं । पावकवर्णाःशुचयोविपश्चितोऽ
 भिस्तोमैरनूषत । हेपुरुवसोबहुधनेद्रममदीयाःइमाःगिरःशस्त्ररूपाःवाचःत्वावर्धयंतु तथापावकवर्णाःअग्निसमानतेजसः
 विपश्चितोविद्वांसःउद्गातारस्तोमैःस्तोत्रैःबहिष्ववमानादिभिरभ्यनूषत अभिषुवंति । पुस्तुतौकुटादिः ॥ ३ ॥ अयंसहस्रमृषि
 भिःसहस्कृतःसमुद्रइवपप्रथे । सत्यःसोअस्यमहिमागृणेशवोयज्ञेषुविप्रराज्ये । अयंइंद्रःसहस्रसंख्यैःऋषिभिःसहस्कृतःबलेनयु
 कःख्यापितः । सचैंद्रःसमुद्रवत्प्रथितोबभूव । अस्यैंद्रस्य सः प्रसिद्धो महिमायशोबलंसत्यः अबाधितः । तंमहिमानंशवः

सुखमिच्छन्नहविप्रराज्येविप्राणांराज्यभूतेषुयज्ञेषुगुणेस्तामि ॥ ४ ॥ इंद्रमिद्वेवतातयइंद्रप्रयत्यध्वरे । इंद्रसमीक्रेवनिनोहवामह
इंद्रधनस्यसातये । वनिनःसंभजमानावयंइंद्रमेवदेवस्तायतेविस्तार्यतइतिदेवतातिर्यज्ञः । तद्भोगाय अध्वरेप्रयति उपक्रातेसति
समीके सम्यक्गते संपूर्णेचयज्ञेसति धनस्यसातये लाभाय इंद्रमेवहवामहे आह्वयामः ॥ ५ ॥ इंद्रोमह्वारोदसीपप्रथच्छवइ
द्रःसूर्यमरोचयत् । इंद्रहविश्चाभुवनानिनयमिरेइंद्रसुवानासइंदवः । अयमिंद्रःशवः शवसः आत्मीयस्यबलस्य महा महिम्ना
महत्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत विस्तारितवान् । तथाइंद्रःसूर्यअरोचयत् । स्वर्भानुनावृतंसूर्यतद्रधेन
द्रोरोचयदितिमाधवीयव्याख्यानेपींद्रःपरमेश्वरएव । ज्योतिषामपितज्ज्योतिरित्युक्तेः । इंद्रह इंद्रएव विश्वानिभुवनानिये
मिरे इंद्रेणनियम्यंते सुवानासः सूयमानाः इंदवः सोमाः इंद्रएवनियताभवन्ति ॥ ६ ॥ अभित्वापूर्वपीतयइंद्रस्तोमैभिरा
शवः । समीचीनासंक्रुभवःसमस्वरज्जुद्रागुणंतपूव्यं । आयवः मनुष्याः क्रुत्विजः । पूर्वपीतये प्रथमंसोमपानाय त्वामेवामि
अभिष्टुवंति । समीचीनासः शोभनाः क्रुभवः क्रुमुर्विश्वावाजइत्येतेत्रयः त्वामेवसमस्वरन् सम्यगरस्तुवन् । तथारुद्राः रुद्र
पुत्राश्च पूव्यपुत्रातनंत्वामेव गुणंत अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधेप्रहरगर्भाजोहिवीर्यस्वत्येवरूपयावाचात्वास्तुतवंतः ॥ ७ ॥ अ
स्येन्द्रोवावृधेवृष्यशवोमदेसुतस्यविष्णवि । अद्यातमस्यमहिमानमायवोऽनुष्टुवंतिपूर्वथ । अयेत् अस्यैवयजमानस्य वृष्य
वृषत्वर्वीर्यं शवो बलंच इंद्रोवावृधे वर्धयति । कस्मिन्सति । विष्णवि विष्णौ । सुतस्य सोमस्यसंबंधेन मदे हर्षेसति यद्य
जमानदत्तसोमसंबंधेनविष्णौ हर्षोजातोस्ति । तस्यबलादिकमिंद्रोवर्धयतीत्यर्थः । आयवः मनुष्याःपूर्वथ पूर्वकालेयथा

तथैव अद्य अस्मिन्कालेपि तं पूर्वोक्तं सत्यभूतं महिमानं अनुष्ठुवति अनुपूर्व्येणस्तुवंति ॥ ८ ॥ तत्त्वायामिसुवीर्यं तद्ब्रह्म
पूर्वचित्तये । येनायतिभ्योभृगवेधनेहितेयेनप्रस्कण्वमाविथ । सुवीर्यं शोभनवीर्यं तत् प्रसिद्धं ब्रह्मस्वरूपं त्वा त्वां पूर्वचित्तये
स्वरूपानुभवार्थं यामि प्राप्तोभवामि । येनवीर्येण यतिभ्यः उपरतेभ्यः अयदृभ्यः सकाशादाहत्य भृगवे भृगुनास्नेकृषये ध
नेहिते स्थापितेसति येनवीर्येणप्रस्कण्वसंज्ञमृषिं आविथ भृगवेधनं दत्तं प्रस्कण्वश्चरक्षितइत्यर्थः । ननुसुवीर्यत्वापूर्वचित्तयेस
र्वेभ्यः सर्वलाभायतद्ब्रह्मअन्नंयामिचाचामि वर्णलोपःछांदसःइतिमाधवीयेव्याख्यातत्वाच्चात्रब्रह्मशब्दःपरमेश्वरइतिचेन्मैवं ।
तदेवब्रह्मपरममिति श्रुत्याब्रह्मशब्दोविष्णाववधारितइत्युक्तत्वात् । स्वरूपानुभवप्रार्थनापेक्षयाऽन्नप्रार्थनस्याल्पत्वाच्च । वर्ण
लोपस्यकल्पत्वाच्च । तस्माद्विष्णुरेवब्रह्मशब्दः ॥ ९ ॥ येनासमुद्रमसृजोमहीरुपस्तादिसृष्टृष्णितेशवः । सद्यःसोअस्यमहिमान
संनशेयंक्षोणीरनुचक्रदे । हेइंद्र तत् प्रसिद्धं ते त्वदीयं शवो बलं वृष्णि वर्षकं अभीष्टफलदमित्यर्थः । तत्किं । येनबलेन
महीमहतीः अपः उदकानि समुद्रं प्रतिगमनाय असृजः समुद्रोयावद्भिर्जलैः पूर्यते तावतिजलानित्वंसृष्टवानित्यर्थः । अस्यै
द्रस्य सः प्रसिद्धो महिमा महत्वं नसनशे ननाशनीयः नित्यइत्यर्थः । नशःकृत्यार्थकेनप्रत्ययः । यंमहिमानं क्षोणीः पृथिव्यु
पलक्षितंसर्वं अनुचक्रदे अनुगच्छति । ऋगतावितिधातुः । पृथिव्यादिकंसर्वयदधीनंवर्ततइत्यर्थः ॥ १० ॥ उत्तरत्रापि नही
न्वस्यमहिमानमिन्द्रियंस्वर्गणतआनशुरित्यादि । स्वःसुष्टुवरणीयंप्राप्ताद्येवविधेइंद्रगुणतः स्तुवंतोपिजनाः अस्यैद्रस्यइन्द्रियं
इंद्रस्वलिंगं असाधारणधर्मभूतं इन्द्रियमिन्द्रलिंगमित्यादिनिपातः । महिमानंनहिनुआनशुः नैवखलुप्रापुः । अश्रोतेर्लिटिव्यत्य

येनपरस्मैपदं । हिचेतितिङोनिधाताभावः । उत्तरतापनीयादौनिर्गुणोपास्तिरस्ति तथाचोपास्तत्वाविशेषेनिर्गुणब्रह्मणइवसत्य
 कामवादेरपितात्विकतारित्वयुक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्यपरिहरति ॥ नचनिर्गुणस्येति ॥ निर्गुणस्योपास्तत्वेसगुणवन्निर्गुण
 स्यायुपासनार्थमेवोपयोगः स्यान्ननुमोक्षहेतुज्ञानइतिशङ्काभिप्रायः । निर्गुणज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वमसिद्धमित्याह ॥ धर्मीति ॥
 मोचकत्वोक्तेः । मोचकत्वोपपत्तेः । ननुसर्वज्ञत्वादिगुणोपासनस्यमोचकत्वमयुक्तं सगुणोपासनांतराणांतदर्शनादित्यत
 आह ॥ उपोसनांतराणामिवेति ॥ भूयएतमेवमुपास्तेसर्वथाभूतानामूर्धाराजाभवति सयएतमेवमुपास्तेनास्यान्वक्षीयतइत्या
 दिदृष्टबालाकिब्राह्मणादिभूक्तानांसगुणोपासनांतराणामन्योन्यविलक्षणंफलंश्रुतिबलाद्यथांगीक्रियते तथासर्वज्ञत्वोपासनस्या
 युपासनांतरफलविलक्षणंमुक्तिरूपंफलंभविष्यतीत्यर्थः ॥ सगुणेपीति ॥ निर्गुणस्यारोपरूपोपासनविषयत्वेनिर्गुणज्ञानान्मु
 क्षययोगइतियत्त्वयोक्ततत्सगुणोपिप्तममित्यर्थः । ननुसएषनेतिनेत्यात्मेत्याद्युक्त्वाऽभयवजनक्रातोसीत्युक्तेनिर्गुणज्ञानान्मु
 क्तिःश्रूयतेननुसगुणज्ञानात् । येनसगुणस्यारोपरूपोपासनविषयत्वेतज्ज्ञानान्मुक्त्ययोगोमात्रायापाद्यः स्यादित्यतआह ॥ पृथ
 गिति ॥ ननूक्तवचनानिज्ञायमानत्वप्रयुक्तमुक्तिदत्वोपेतगुणवत्त्वेनोपासनकर्तव्यतापराणिननुसगुणोपासनमोचकत्वपराणी
 त्याशङ्क्यपरिहरति ॥ तस्येति ॥ निर्गुणज्ञानंमुक्तिसाधनमित्युपासनमात्रकर्तव्यमित्येवंपरानिर्गुणश्रुतिननुवस्तुतोनिर्गुणव
 स्तुसाधिकेतिस्यात् ॥ एषइति ॥ नित्यत्वसत्यत्वोपेतमहिमत्वेनोपासनमात्रपरा ननुवस्तुतोमहिमनित्यत्वपरेत्यादिनिरस्तं ।

ननुनिर्गुणोपासनस्य फलांतराश्रवणान्मुत्स्यर्थत्वं सगुणस्य तु फलांतराश्रवणान्मुत्स्यर्थेत्यत आह ॥ श्रूयते चेति ॥ शंक्ते ॥

६५।१६

श्रुतीति ॥ एकस्य वस्तुन उभयार्थत्वे उभयार्थत्वनिमित्तं संयोगपृथक्त्वं संयोगो विधिसत्स्यनानात्वं । अनेकप्रयोजनकत्वबोध

६५।१७

नेयदिप्रमाणमस्ति तदा एकस्यानेकप्रयोजनमिति जैमिनि सूत्रार्थः ॥ उक्तेरिति ॥ यदा पश्यः पश्यते रूढमवर्णमित्यादि मुंडकवा

क्यइति शेषः ॥ अन्यथेति ॥ विहितस्यापि निषेधे ग्राह्यभावोऽप्यनुवादत्वे च । असद्वा इत्यस्य सन्निधौ रसो वै स इति श्रूयते । नैवेहे

६५।२३

त्यादिबृहदारण्यके । आदिपदेनात्मैव दमग्र आसीदित्यादि नैवेहेत्यादि निषेधायानुवादकस्यादित्यापादयति ॥ उद्गीथेति ॥

६५।२५

छांदोग्येऽभित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्युपक्रम्यास्यलोकस्य कागतिरित्याद्युक्त्वास एषो नंत इत्याद्युक्तं ॥ वेधातीति ॥ सर्वप्र

६५।२६

विध्यहृदयं प्रविध्यधमनीः प्रवृज्येत्याद्युक्तानि वेधादीन्युपासनायां नोपसंहर्तव्यानि भिन्नार्थत्वादिति परसूत्रार्थः ॥ प्रकरणादिति ॥

दर्शपूर्णमासयोः पूषा देवतानां स्तिपूषानुमंत्रणमंत्रस्तु वतेतस्य प्रयोजनाभावाद्दर्शपूर्णमासप्रकरणादुत्कृष्य पूषदेवताके कर्मणि वि

नियोगः क्रियते यथा तथा वेधादिमंत्राणामभिचारिके विनियोगस्तद्धनं तादिविक्रयमुपासनप्रकरणादुत्कृष्य ज्ञानप्रकरणे निवेदय

त इति यादितदा सगुणवाक्यस्याप्युत्कर्षादिकमस्तु ॥ अन्यथेति ॥ असदुपासनार्थगुणोत्तयगीकारे सार्वज्ञादेरीश्वरादन्यत्रा

६६।३

भावादीश्वरेऽपि तदंगीकारे तदसिद्धिरेव स्यात् ॥ अचेतनेति ॥ अचेतनानि जडानि शिलाजलादिमात्राणि । नन्वचेतनेभ्यो

पियत्रीयदर्भचर्मश्रावफलकस्रुगादिभ्योलोकेचौषधादिभ्यःफलदर्शनात्कथमचेतनोपास्तिरफला । मैवं । सर्वत्रचेतनानां देवानामेवोपासितानां फलदत्वात् । तदुक्तं छांदोग्यभाष्ये । दर्भचर्मादिगास्तेतो देवा एवाभिमानिनः । न ह्यचेतनं किंचित्फलदं स्यात्कदाचन ॥ धेनुमिवायतीमिति ॥ अष्टकामंत्रे यांजनाः प्रतिनंदंति रात्रिं धेनुमिवायती । संवत्सरस्य यापत्नी सानो धेहि स्यात्कदाचन ॥ धेनुमिवायतीमिति ॥ अष्टकामंत्रे यांजनाः प्रतिनंदंति रात्रिं धेनुमिवायती । एतेः शत सुमंगली स्वाहेत्यत्र रात्रौ धेनुशब्दो मंत्रेणैव व्याख्यातः । इव शब्दात् तथा वाच्यपि गौणस्तु । आयती । आगच्छती । एतेः शतरूपं । अन्यत्रापि अबोध्याग्निः समिधाजनानां प्रति धेनुमिवायतीमुपासं । यद्वा इव प्रवया मुज्जिहानाः प्रभानवः सिसृते नाकमच्छ । धेनुमिव आयती आगच्छती उपसं प्रति उपशब्दः काले इत्यर्थः । अयमग्निर्जनानामध्यव्यादीनां समिधासमिद्धिर्बोधिप्रवृद्धो भूत् । वयांशाखां प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजंतो नाकमंतरिक्षं अच्छा अभिमुख्येन प्रसिस्तं प्रसरंति । उपशब्दः कालेऽध्यव्यादय उदृत्याग्निं समिद्धिर्बोधयतीत्यर्थः । अत्राप्युपशब्दो मंत्रेणैव गौणो व्याख्यातः ॥ छांदोग्येति ॥ असौ वाव लोको गौतम आग्निं रित्यादौ स्वर्गादेरेवाग्निं त्वमुच्यत इति प्रतिवारयितुं नारायणादीनां पंचानामग्निं त्वं प्रतिपादयतो तं चाग्नयः स्मृताः । अदनादगनेन तृत्वान्नितरामचलत्वत इति भाष्यस्य रीत्येत्यर्थः । यत्वारोपेण मुख्यार्थत्वसंभवे गौणतानयु केति । तन्न । देवदत्तयजमानादिष्वपि सिंहत्वादेरापेणासिंहादिशब्दमुख्यतापत्त्या गौण्युच्छेदापत्तेः ॥ श्रुतं हीति ॥ ऋग्वेदादिसर्वविद्याध्यायिना नारदेन सोहं भगवो मंत्रं विद्वांसिनात्मवित् श्रुतं ह्येवेत्यादिसोहं भगवः शोचामि तं मा भवाञ्शोकस्य पारं

तारयत्वित्यात्मनिपृष्टेनारदंप्रत्यनात्मानमुपदिशन्सन्कुमारःप्रतारकःस्यात् ॥ यथा^{६६।१३}चेति ॥ केनेषितोपनिषदि । अन्यदेव
तद्विदितादथोअविदितादधि । इतिशुश्रुमपूर्वेषायेनस्तद्धाचचक्षिरे । यद्वाचानभ्युदितंयेनवागभ्युद्यते । तदेवब्रह्मत्वंविद्धि
नेदंयदित्यादिनिरंतरवाक्येषुयथाज्ञाननिषेधोऽतज्ञानादिपरस्तथोपासनानिषेधोऽप्यश्रौतोपासनस्येत्यर्थः ॥ ^{६६।१५}सामान्यत
इति ॥ अपच्छेदादिन्यायाःप्रथमपरिच्छेदेविवृताः । श्रुतेर्गुणाभावरूपगुणबोधकत्वेनसर्वथागुणनिषेधकत्वायोगात्संकोचस्या
^{६७।१३}

वश्यकतयाविहितेतरगुणनिषेधकत्वं लक्षणायाखंडार्थत्वेनविशेष्यमात्रपरतयाविरोधाभावश्चेत्यादितत्रोक्तं ॥ धर्मी^{६७।१३}ति ॥ केन
चिच्छब्देनब्रह्मनिर्दिश्यतत्रगुणानिषेध्याः तथाचयेनब्रह्मनिर्दिश्यते तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तरूपगुणलाभेपुनस्तत्रगुणनिषेधोनयु
ज्यते । ननुधर्मीनिर्देशरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तब्रह्मणिप्रतीतमपिनविवक्षितमतोनधर्मीग्राहकबाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥ न

^{६७।१२}चोद्देश्येति ॥ ग्रहेति ॥ एतच्चप्रागुपपादितं ॥ ग्रहैकत्वेति ॥ येनविशेषणेनविनोद्देश्यस्वरूपंनज्ञायते तादृशमुद्देश्यविशे
षणमपिविवक्षितमेव । यथाग्रहत्वमित्यर्थः ॥ ^{६७।१४}अतएवोक्तमिति ॥ यस्योभयंहविरातिमाच्छेदंपंचशरावमोदननिवपेदि
त्यत्र यस्यकस्यचिदार्तेःसदासंभवेनानिमित्तत्वादातेहविषाविशेषणव्यावर्तनंहविरातिरित्येवंमृष्यामहे अंगीकुर्मइत्यर्थः । उभ
यत्वंतुनविशेषणं । तेनैकैकहविरातिरपिनिमित्तं । ननुप्रवृत्तिनिमित्तानप्येकलक्षकेणशब्देनब्रह्मनिर्दिश्यगुणानिषिध्यतेतोनध
र्मीग्राहकविरोधइत्यतआह ॥ ^{६७।१५}लक्षकेणापीति ॥ असंकीर्णस्वरूपानुद्देशे ॥ ^{६७।१५}च्छागेति ॥ एतदुक्तंप्राक् ॥

^{६७।६} उपसंहार इति ॥ सामान्यतो गुणनिषेधस्त्वैगुण्यनिषेधे हेयगुणनिषेधे वोपसंहियता । यथा पुरोडाशं चतुर्धा करोतीति श्रूयते । पुनश्च शाखांतरे आग्नेयं चतुर्धा करोतीति । तत्र सामान्यतः पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं श्रुतमाग्नेयपुरोडाशेऽपसंहियते । आग्नेयपुरोडाशं चतुर्धा करोतीत्यर्थः । तथेहापि । तदुक्तं वार्तिके । सत्यमस्य विशेषेण श्रुतिर्येयमुदाहृता । विशेषेऽस्याप्यतेनित्यं सा तु शाखांतरीयथा ॥ तथा । अवश्यमेव सामान्यविशेषप्रतिगच्छति । गतमात्रं च तत्तेन विशेषेऽस्याप्यते ध्रुवमिति ॥ अन्यथेति ॥

६७।१३

विशेषबलादेकतरपरिशेषाभावासमर्थने ॥ आनंदेति ॥ आनंदस्फुरणयोरेकतरस्परिशेषादानंदस्फुरणाभावः ॥ साक्षीचेतेति ॥ तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तदेव तानां परमं च देवतं । पतिपतीनां परमं परस्ताद्विदामदेवं भुवनेशमीड्यं । नतस्य कार्यकरणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च विद्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिना बहुतमा गुणाऽक्ताः । साक्षीचेतेत्यादिवाक्यात्पूर्वं अनाद्यनंतं सलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनं रूपं । विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैरित्यादिना बहुवाक्यैस्तज्ज्ञानान्मुक्तिश्चोक्ता । उत्तरत्र च । एको वशीनिष्क्रियाणां बहूनामंकरूपं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं नुपश्यति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं न तरेषामिति बहूनां गुणानां तज्ज्ञानान्मुक्तिश्चोक्तः । शाश्वतसुखप्राप्तेरुक्तत्वात् सर्वमेतत्तद्वै

६७।१५

ताश्वतरोपनिषद्युक्तं । उपांशुयाजन्यायः प्रागुक्तः ॥ साक्षित्वादेरिति ॥ श्रुतिबोधितस्यातात्त्विकत्वमयुक्तं ॥ ^{६७।१६} अवाक्येति ॥ वाक्यरूपमूलप्रमाणरहितायुक्तिर्न भ्यते । अनुव्याख्यानं । युक्तो युक्त इत्यादि श्लोके युक्तिश्च त्रिविधामतेति चतुर्थपादस्य पाठः

॥ सविशेषन्यादिति ॥ ^{६७१७}सविशेषणेहीतिन्यायः । बाधकसम्भवाद्ब्रह्मणिगुणानां गीक्रियतइति द्वितीयपक्षस्य दूषणमुपसंहरति
 ॥ ^{६७१७}तस्मादिति ॥ ^{६७१२}सौहृदादिति ॥ अस्यसाधुतोक्ता ॥ ^{६८१७}अन्यथेति ॥ भिन्नाभिन्नादि कुतः कर्तव्यं ब्रह्मधर्मखंडने । ज्ञानमात्रत्वे ।
 ज्ञानादभेदे ॥ अखंडार्थेति ॥ तथाच ब्रह्मज्ञानमपिनसिद्ध्येदिति भावः ॥ निर्विशेषत्वमेतेनेति ॥ यथामूकोहमित्येत
 त्वक्रियाविरुद्धं तथानिर्विशेषब्रह्मेत्यपि । तत्र हेतुः एतेन निर्विशेषत्वरूपविशेषेणापातेन हेतुनेत्यर्थः ॥ ^{६८१८}तदुक्तमिति ॥ युक्ति
 पादे । यदि धर्मानकेचन । ब्रह्मणोनैव जिज्ञास्य जिज्ञासाधर्मनिर्णयः । इदमित्यमित्याद्युक्तं । नन्वित्यमिति ज्ञानं जिज्ञासाफलं
 चेत् ब्रह्मणीत्थं भाव एवांगीकार्यः किं धर्मेणेति मंदांशकानिरासायोक्तं ॥ इत्थंभावोहीति ॥ ननु माभूद्व्याप्यवत्त्वज्ञानप्रयुक्त
 व्यापकवत्त्वज्ञानरूपा ब्रह्मणि जिज्ञासा । तथापि धर्मांतरनिवृत्त्या भ्रांतिप्रसक्तधर्मांतरनिवृत्तिज्ञानरूपा जिज्ञासानिधर्मकपिस्या
 देवेत्यत उक्तं न चेदिति अस्य ब्रह्मणः प्रति योगिताविरोधिता । धर्मांतरव्यावृत्तिमत्तेत्यर्थः । अयमर्थः । निरा
 धारया कस्याचिद्धर्मस्य निवृत्त्या निराधारधर्मांतरनिवृत्तिरनुमातुमशक्येति ब्रह्मणि षडैव ब्रह्मनिष्ठा सानुमातव्या । यदि चास्य धर्मो
 न स्यान्न तर्हि व्यावृत्तिमत्तापिस्यादिति ॥ केचिदिति ॥ आरोपाधिष्ठाने ब्रह्मणीदंत्वादयः सत्याः स्वीकार्याः । तथा प्रधानज्ञा
 नं विना भ्रांतैरयोगाद्ब्रह्मणोन्यत्र सर्वज्ञाभावाद्ब्रह्मणिसर्वज्ञारोपार्थब्रह्मण्येव सत्यं सर्वज्ञमंगीकार्यं । तथाच विरोध इत्यर्थः ॥ ध
 र्मादीनामिति ॥ ^{६८१७}आदिपदेन प्रधानं । अत्र दर्शन इत्यस्यानंतरं इदं तदादि धर्मित्वे धर्मोन्यः कल्प्यते त्रहि इत्यर्थः पठ्यते । युक्ति

पादे । अनंतरं सर्वधर्मविहीनस्यैवार्थशब्दते ॥ तच्चेति ॥ ^{६८११२} उक्तं ह्यनुव्याख्याने । यदि स्युस्तादृशाधर्माः सर्वज्ञत्वादयो न किमिति । तादृशाः अदृश्यत्वादयोऽभावरूपाः । असतः अविद्यमानान् । श्रुतिगुणान्वेत्यापि धन्वनोभेकिन्वात्मभूतस्त्विति दर्शयन्त्यः । धनुश्चकर्णश्रुतिदूषणस्याभिदेसदेहावतुमांसरामः ॥ ^{६८११५} ॥ ४ ॥ ४ ॥ ब्रह्मणो निर्गुणत्वभंगः ॥ ४ ॥ ४ ॥ ब्रह्मसिद्धेरवनिर्विशेषब्रह्माभावसहकृतासगुणासिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ ननु तस्य स्वयंप्रकाशत्वाच्च तत्सिद्ध्यर्थप्रमाणप्रशोधत इत्यारं ^{६८११५} क्याह ॥ नचेति ॥ ^{६८११५} निरस्तत्वादिति ॥ परैः स्वविषयत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ यद्यदिति ॥ नन्वभावव्यावृत्तिबोधकप्रमाणसत्त्वान्न निर्विशेषस्य विप्रतिपत्तांतरसाम्यमिति चेन्न । तत्सत्त्वबोधकस्यैव तदभावव्यावृत्तिबोधकतया तस्य पृच्छ्यमानत्वात् ॥ ^{६८११६} विप्रतिपत्तीति ॥ निर्विशेष इत्यनुषज्यते ॥ शास्त्रेति ॥ केवलो निर्गुणश्चेत्यादित्वदभिमतस्य निर्गुणशास्त्रस्य । ननु निर्विशेषस्य सिद्ध्यर्थं शास्त्रस्यानेपक्षणेऽपि तदज्ञाननिवृत्त्यर्थं शास्त्रापेक्षेत्याशंक्याह ॥ ^{६८११७} अज्ञानेति ॥ एतादृशसिद्धिः परिभाषामात्रमसिद्धिर्मेत्यर्थः । ननु माभूतानि विशेषेऽक्षानुमेमानं शब्दस्तु भविष्यतीत्याशंक्यस्य किंपदरूपोवावाक्यरूपो वेति विकल्प्याद्यदुष्यति ॥ ^{६८१२०} नापीति ॥ ^{६८१२२} गौण्याश्चेति ॥ न च संसर्गबोधकवाक्यस्य पदानामेवायं नियम इति वाच्यं । संसर्गबोधकस्य प्रमाणवाक्यत्वा ^{६८१२३} सिद्धेः । वाक्यत्वप्रयोजकांक्षादेः संसर्गघटितत्वादित्युक्तं । विशिष्यवृत्तिदूषयित्वासामान्यतोऽपि तानिराचष्टे ॥ तदस्येति ॥

ननुवृत्तिमन्तरेणापिसुतोत्थापकवाक्यस्यवेदांतावाक्यस्यनिर्विशेषप्रामाण्यमस्तु । तदुक्तं वार्तिके । अगृहीत्वैवसंबंधमभिधा-
नाभिधेययोः । हित्वानिद्राप्रबुध्यतेप्रसुप्तेवोधिताः परैः । जाग्रद्ब्रह्मसंबंधप्रसुप्तोवेत्तिकश्चनेति । मैवं । संबंधग्रहविनाशब्द-
स्याबोधकत्वात् । अनेवंविधस्थलेऽनुमानतयातस्यबोधकत्वात् । ननुवृत्तिपक्षेपितात्यर्थविशेषग्रहेणैवातिप्रसंगभंगोवाच्यः ।
शक्तेः शक्यसंबंधादेर्वानेकत्रसत्त्वात् । वेदांततात्यर्थग्रहोहिकस्यचिदेवक्षीणपापस्यभवति । पापस्यप्रतिबंधकत्वं तु ज्ञानमुल्लघ-
तेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मण इत्यादिसिद्धं । तथाचप्रतिबंधकक्षयेविनापिसंबंधग्रहशब्दादात्मसाक्षात्कारइति । मैवं । प्रतिबंधका-
भावोहिकारणसहकारी ननुचरमकारणं । येनवृत्त्यादिकंविनैवसाक्षात्कारहेतुः स्यात् । अन्यथासवाक्यमपिनापेक्षेत ॥ असं-
सर्गत्वादिति ॥ संसर्गएववाक्यप्रामाण्यं । ननुलौकिकवाक्यस्यतथात्वेप्युपनिषद्वाक्यनिर्विकल्पकहेतुरस्त्वित्यतआह ॥
धर्माति ॥ तस्य उपनिषद्वाक्यस्य । ननुविरोधिकोटिप्रतिक्षेपकोपलक्षितधर्मिज्ञानादपिसंशयनिवृत्त्युपपत्तेर्नतदर्थमुपनिषद्वा-
क्यंसप्रकारकज्ञानजनकमितिचेन्न । उक्तोपलक्षितत्वस्यधर्मिणिधर्मिज्ञानविषयत्वेतस्यसप्रकारकत्वापातात् । अविषयत्वेसंश-
यहेतोर्धर्मिज्ञानादपिसंशयनिवृत्त्यापत्तेः ॥ निर्विशेषेति ॥ निर्विशेषब्रह्मेत्यादिशब्दजन्यज्ञानस्यब्रह्मणिनिर्विशेषत्वाप्रकारक-
त्वेतज्ज्ञानान्निर्विशेषब्रह्मेतिव्यवहारो नस्यादित्यर्थः । परिशेषसिद्धंसगुणत्वमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ७ ॥ ७ ॥ निर्गुणे
प्रमाणभंगः ॥ ५ ॥ ७ ॥ एतेनेति ॥ सगुणत्वेन । हेतुंतरंचाह ॥ आदित्येति ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृत्यनुमानैराकारसिद्धे-

श्चनिराकारत्वं निस्तमित्यन्वयः । तैत्तिरीयारण्यके सहस्रशीर्षेत्यनुवाके वेदाहमेतंपुरुषमहातं आदित्यवर्णतमसस्तुपारे इति पाठः । तत्रैवाद्ध्यसंभूतइत्यनुवाके आदित्यवर्णतमसः परस्तादिति पाठः । मंत्रद्रष्टास्वानुबन्धप्रकटयति । य आदित्यवर्णः प्रकृतैः परस्तमेतंपुरुषमहवेदेल्यर्थः ॥ यदापश्यदिति ॥ मुंडके ॥ ऋतंसत्यमिति ॥ तैत्तिरीयारण्यके ऋतंसत्यमित्याद्युक्त्वा ऊर्ध्वरे ^{६९।४} तं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नम इत्युक्तं । सहस्रशीर्षे देवमित्याद्युक्त्वा विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुमित्युक्तं ॥ यदेकमिति ॥ यदेकमव्यक्तमनं तरूपमादित्यवर्णतमसः परस्तात् । तदेव तत्तदुसत्यमाहुस्तदेव ब्रह्म परमं कवीनामिति श्रुतिशेषः । श्रुतेरवांतर ब्रह्म परत्वं निराकरोति ॥ आदित्यवर्णमित्यत्रेति ॥ उपासना परत्वं निराकरोति ॥ य एष इति ॥ य एषौ तरादित्ये हरिण्मयः पुरुषो दृश्यते हरिण्यश्मश्च हरिण्यके श आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्यथा क्रव्यासं पुंडरीके मेव मक्षिणी इति छांदोग्यवाक्ये वर्तमानार्थकलंडतद्वशिधा तु नायं विवरणकेन हरिण्मयपुरुषस्यापरोक्षज्ञानविषयतया वर्तमानत्वप्रतीतेरित्यर्थः । क्रियायामेव वर्तमानत्वा न्वयोनतु कर्मणीति चेन्न । क्रियाद्वारा कर्मण्यन्वयात् । यद्यपि धातुमात्रे वा दृशिधा तौ वानोक्तनियमः । पूरेण वृष्टिरनुमीयते शुक्लैरूप्यं दृश्यत इत्यादौ तदभावात् । तथापि प्रमाणवाक्यस्थलेऽननुवादके दृशौ तथानियमः । अयमत्र प्रयोगः । आदित्यवर्णमिति वाक्योक्तमादित्यवर्णत्वं नोपास्यमात्रं वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयहरिण्मयत्वादितुल्यत्वात् । अत्र व्यतिरेकव्याप्ति ^{६९।४} माह ॥ नहीति ॥ ननु प्रतीकोपासने उपास्यसाक्षात्कारनियमाभावेऽपि सगुणोपासने सोप्तीति चेत्तत्किमुपासनं सत्युपास्यसाक्षा

त्कारउच्यतेऽसतिवा । आद्येदृष्टापत्तिः । द्वितीयेतस्य आतिवापत्तिः । एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीतियस्यस्याद्वानवि
 चिकित्सास्तीतिहस्माहशांडिल्यइत्यादिश्रुतिविरोधश्च । यद्रूपस्योपासकोहंतद्रूपमभिसंभवितायाता । इतियस्यनिश्चयः स्यात्स
 तद्रूपप्राप्नोत्येव न संशयइत्यर्थः । उपास्यरूपाभावेतत्प्राप्तिरयुक्तेतिश्रुतिविरोधः । आरोपितरूपपरत्वंनिराकरोति ॥ सहस्र
 शीर्षेति ॥ उपलक्षणमेतत् । सहस्रशीर्षेत्यत्रवेदाहमेतमित्याद्युक्त्वा आदित्यवर्णतमसस्तुपारे । सर्वाणिरूपाणिविचित्र्य
 धीरः नामानिकृत्वाऽभिवदन्यदास्ते । इतिनामरूपस्रष्टृत्वमुक्तं । धीरः पुरुषः सर्वाणिरूपाणिविचित्र्यनिर्मायतेषांरूपाणां
 मानिकृत्वानैनामभिरभिवदन्व्यवहरन्वर्ततइत्यर्थः । तथा धातापुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रइतिब्रह्मादि
 मिरुपदेश्यत्वमुक्तं । धाताब्रह्मापूर्वमनादिकालेयंपुरुषस्वशिष्यान्प्रत्युदाहृतवान् सर्वज्ञइंद्रोपिचतुर्दिग्वर्तिशिष्यान्प्रतियमुप
 दिष्टवान् तमेतमेवंसहस्रशीर्षत्वादिनाजानन्नमृतोभवतीतिश्रुत्यर्थः ॥ नसदृशेति ॥ काठकेश्वेताश्वतरेच नसदृशेतिष्ठति
 रूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चनैनं । हृदामनीषामनसाभिकृत्तोयएतद्विदुरमृतास्तेभवतीत्युक्तं । तैत्तिरीयाणांतुयएनंविदुरिति
 पाठः । ऋतंसत्यंपरमित्यत्रसत्यज्ञानादिवाक्योक्तपरब्रह्मस्वरूपलक्षणान्यपिपिंगलरूपाण्यभिहितानि । विश्वतश्चक्षुरित्यत्रय
 तोवाइमानिभूतानिजायंतेइत्यादिवाक्योक्ततदस्थलक्षणान्येकमेवाद्वितीयमितिवाक्योक्तैकत्वादीनिचोक्तानि । सहस्रशीर्षमि
 त्यत्राक्षरत्वंनारायणंपरब्रह्मेतिपरब्रह्मत्वमनंतमव्ययमित्यनंतत्वंचोक्तं । यदेकमव्यक्तमित्यतः पूर्वं अतः परंनान्यदणीयंसंहिप
 राखरंयन्महतोमहांतमितिपरालरत्वादिकमुत्तरत्रचदेवब्रह्मेतिब्रह्मत्वं तदेवाग्निस्तद्वायुरितिसर्वात्मकत्वंचोक्तं । तस्मादादित्य

वर्णमित्यादिभूक्तं परब्रह्मैव ॥ अस्मेति ॥ विश्वरूपाख्यस्य ॥ अतएवेति ॥ मुक्तमर्थत्वादेः ॥ ज्ञेयं तच्च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मृतमश्नुत इति प्रतिज्ञाय अनादिमत्परब्रह्मन सत्तन्ना स दुच्यते । सर्वतः प्राणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्युक्त्वा ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यत इति तमः परत्वोक्त्याऽप्राकृतत्वसिद्धिः । अनित्यत्वं निराकरोति ॥ एकइति ॥ एको नारायण इति श्रुतिश्चेतनस्य प्रलयेऽवस्थानमाह ननु तच्छरीरस्यापीत्यत आह ॥ प्रलय इति ॥ विशिष्य नारायणवस्थानोक्तिर्न स्यादित्यर्थः । व्यक्तिः । शरीरं । ननु विग्रहस्य भगवदात्मकत्वे तस्य विग्रहत्वं न स्यादत आह ॥ भेदाभावेपीति ॥ नन्वानंदस्यामूर्तस्य कथं हस्तपादाद्यात्मकविग्रहत्वमत आह ॥ आत्मनीति ॥ परमात्मनि विचित्राः शक्तयो वर्तत इति सूत्रार्थः । परमात्माभिन्नस्यानंदस्यापि विचित्रशक्तित्वोपपत्तिः । ननु गुणिशक्तिः कथं गुणे स्यात् जलाहरणशक्तेर्धर्माभिन्नेऽपि रूपेऽदर्शनादत आह ॥ नैवेति ॥ अपाणिपाद इति वाक्ये जवनोऽग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । सर्वे त्विवेद्यं न च तस्यास्ति चेत्तामाहुरग्न्यं पुरुषं महं तमिति श्वेताश्वतरे श्रवणाद्युक्तेऽस्ति द्रोघ इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ प्राकृतावयवाद्यानि षेधे विग्रहवत्त्वेन दुःखित्वानुमानेन व्यापकानुपलब्धिवाधमाह ॥ अप्राकृतंति ॥ एतच्च प्राकृतविग्रहाभावोपलक्षणं । अप्राकृतानंदमयविग्रहवत्त्वादीश्वरस्य प्राकृतविग्रहवत्त्वं नास्तीत्यर्थः । तथाच प्राकृतविग्रहाभावदुःखाभावोऽप्यव्यापकभूत्वात् सत्ययोगिनोऽप्यव्याप्यभावोऽधारित इति प्राकृतविग्रहवत्त्वस्य भगवत्यभावात्तद्व्याप्यदुःखस्याप्यभाव इति भावः । उक्तानु

६९।१९

६९।१६

६९।१७

६९।२०

६९।२१

६९।२२

६९।२३

६९।२४

६९।२५

तरंगिणी

निराकारः

३।६

॥ ३१३ ॥

मानेऽदृष्टवत्त्वमुपाधिमभिसंधायतस्यासाधनाव्यापकत्वशंकापरिहरति ॥ सर्वैरिति ॥ तथाचविग्रहवतीश्वरेऽदृष्टाभावाच्चो
 पाधिःसाधनाव्यापकइत्यर्थः ॥ निरवयवेति ॥ गुणादौव्यभिचारान्निरवयवमात्रेनित्यत्वाभावेपितद्विशेषेनित्यत्वंनत्यज्यते ।
 यथावाज्ञानानंदादिमात्रेनित्यत्वाभावेपितद्विशेषेतदस्ति । यथासावयवविशेषेपिनित्यत्वंयुज्यते । उपादानाभावेपिगगनादेरे
 कदेशोस्तीत्याह ॥ गगनादेरपीति ॥ अन्येयेति ॥ वृक्षेशाखाद्यवयवस्येवगगनेसंयोगतदत्यंताभावयोराराधारतावच्छेदक
 स्यावयवस्याभावेनतदवच्छेदकांशसिद्धिः । नन्वाकाशेषक्षिसंयोगाद्याधारतायांपक्ष्यवयवसंयोगवच्छेदकोभविष्यतीत्यतआ
 लोकेत्युक्तं । उक्तरीत्याऽऽलोकत्रसरेणुसंयोगाद्याधारतागगनेसरेण्वयववद्व्यणुकसंयोगेनावच्छिद्यतइतिवाच्यं । तच्चायुक्तं ।
 अवच्छेदकस्यद्व्यणुकसंयोगस्यातीन्द्रियतयात्रसरेणुसंयोगआकाशेप्रत्यक्षोनस्यादित्यर्थः ॥ नचेदुपाधीति ॥ औपाधिकमंशसं
 पादयितुमाकाशेसंबध्यमानउपाधिःसर्वस्मिन्नाकाशेवासंबध्यतेतदेकदेशेवा । आद्येसर्वोपिघटाकाशःस्यात् । द्वितीयेसोशःकि
 माकाशेस्वाभाविकोवौपाधिकोवा । नाद्यः । प्रथमस्यैवतथौचित्यात् । द्वितीयेपिप्रकृतोपाधिकृतोवोपाध्यंतरकृतोवा । आद्येऽ
 न्योन्याश्रयः । एतदुपाधिसंबधेसत्याकाशेशसिद्धिरशसिद्धौचितत्रैतदुपाधिसंबधइति । उपाध्यंतरकृतत्वपक्षेयवेदोषः । त
 स्मान्नौपाधिकांशः ॥ इत्याद्यागमेति ॥ आदिपदेनअमृतेलोके अक्षितेआरोहसूर्येअमृतस्यलोकमित्यादिश्रुतिः ॥ ४ ॥
 ७१/१५
 ॥ ४ ॥ ब्रह्मणोनिराकारत्वभंगः ॥ ६ ॥ ५ ॥ अखंडरूपे । एकव्यक्तिके ॥ नित्येति ॥ अन्यथाविरोधायोगः ॥ आर्थि

कत्विति ॥ ज्ञानत्वजडव्यावृत्तत्वयोरैकत्वात् ॥ द्वितीयादिष्विति ॥ परमतेधदज्ञानस्यापि ब्रह्मस्वरूपज्ञानत्वेन द्वितीयादि
 बुधदज्ञानेष्वज्ञानविरोधित्वरूपज्ञानत्वायोगाज्ज्ञानव्यवहारयोगित्वं ज्ञानत्वमस्वाभाविकं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादिवदित्यापद्ये
 त । ननु कदाचिदर्थोल्लेखमात्रेण मोक्षेऽर्थाभावव्यर्थप्रकाशत्वमुपपद्यते । मैवं । कदाचिदवृत्तत्वमात्रेण मोक्षेऽप्यावृत्तत्वापातात् ॥
 ७११३
 अर्थोल्लेखज्ञानस्य भावत्वेन मोक्षेतदभावे ज्ञानस्वभावहानेश्च ॥ अवेद्यत्वाच्चेति ॥ तथाचात्मरूपे सुखे चासंभवः ॥ अन्यं प्र
 तीति ॥ मोक्षेऽन्याभावात् ॥ वेदनेति ॥ वेदनप्रकारभूतस्यानुकूल्यस्य वेदनादधिकत्वे स्वाभाविकत्वे च संखंडार्थत्वं ॥ औपा
 धिकत्वइति ॥ ७११३५
 उपाधिवृत्त्यौपाधिकनिवृत्तेरावश्यकत्वात् ॥ एतेनेति ॥ आनुकूल्यवन्निरुपाधिकेष्टत्वस्य स्वरूपादधिकस्य
 स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वे च दोषात् । दुःखाभावेऽतिव्याप्तेश्च । यत्तु दुःखाभावोऽपि सुखविशेष एव अभावस्य विरोधिभावांतर
 रूपत्वादिति । तन्न । परस्यराभावरूपयोः सुखदुःखयोर्विरहस्यैकत्रयाणादावसत्त्वापत्तेः । अपसिद्धांताच्च । मुक्ताविच्छा
 भावेनानंदाभावापत्तेश्च । नचेष्टत्वोपलक्षितस्वरूपमोक्षेऽप्यस्तीति वाच्यं । तथासति तदुपलक्षितत्वस्य तदव्यापातात् ॥ विरो
 धादिति ॥ ७११३७
 ज्ञानस्य विषयोऽल्लेखिभावत्वात् ॥ विज्ञानमिति ॥ विज्ञानस्यानंतत्वे विज्ञानपदस्यार्थभूतं न विज्ञानेनानंदकार्यदुः
 खव्यावृत्तिसिद्ध्याऽऽनंदपदस्यैवार्थं विज्ञानपदार्थाधिकार्थत्वाभावः । तथाच विज्ञानानंदयोरेकतरपरिशेषापत्त्या मोक्षश्चा

नंदप्रकाशो न स्यादिति भावः । यस्तु कल्पितजातिभेदनिबन्धनप्रवृत्तिकपदद्वयस्य व्यावृत्तिभेदेन साफल्यमाहतदबोधात् । न ह्यत्र पदयोर्वैफल्यमापाद्यते । किं त्वानंदस्याप्रकाशः ॥ आर्थिकत्वेति ॥ आनंदपदेनैव दुःखव्यावृत्तेरभिधानात् ॥ ^{७१}१२०॥ उक्तस्येति ॥ दुःखाभावोपलक्षितस्वरूपस्य दुःखाभावानंदयोर्द्वयोरुभयमतेत्यभावादित्यर्थः ॥ ^{७१}१२६॥ अनुपलब्धीति ॥ अधिकरणस्वरूपस्याभावस्य यथा यथमिन्द्रियादिभिरिव बोधनसंभवात् ॥ ^{७२}११९॥ सत्यत्वेति ॥ सत्यब्रह्मरूपत्वात् ॥ प्राभाकरेति ॥ यत्र कदापि न प्रतियोगि संबंधस्तत्र तत्स्वरूपत्वमेव कैवल्यमन्यत्र तु प्रतियोगिमदधिकरणकालभित्तकालावच्छिन्नत्वादिकैवल्यविशेषणवाच्यं ॥ ^{७२}१३३॥ अन्येति ॥ कैवल्याद्यविशेषितस्याधिकरणमात्रस्याभावत्वेऽपि प्राभाकरमते नुपपत्त्यभावे ॥ ^{७२}१३३॥ गुणगुणीति ॥ यथा प्राभाकरमतं प्रविश्य द्वितीयाभावस्य ब्रह्ममात्रत्वमुक्त्वा ब्रह्मणः सद्वितीयत्वपरिहृतं तथाधिकरणाभिन्नशैक्ल्याद्यंगीकर्तृमतं प्रविश्य शक्त्या दिधर्मान्ब्रह्मस्वरूपानंगीकृत्यैतदपरिहारमुक्त इति किं शक्त्यादीनां मिथ्यात्ववर्णनेन ॥ ^{७२}१४॥ प्रामाणिकत्वेति ॥ ननु स्वप्नोपभुक्तानि गणादेरिव न प्रामाणिकत्वमत उक्तं तस्मात्प्रतियोगिन इति । तद्विरुद्धरूपस्येत्यर्थः ॥ अत्यन्ताभावसिद्धिरिति ॥ यत्त्वत्वं ताभावप्रमाया अनुद्देश्यत्वेऽप्यन्तरतात्पर्येण तत्सिद्धिरिति तन्न । सार्वज्ञादिष्वन्तरतात्पर्याभावमत्यन्ताभावे च तद्भावमभिदधानमवधानवन्तं प्रत्यवक्तव्यत्वात् ॥ ^{७२}११९॥ अप्रामाणिकेनेति ॥ द्वितीयाभावद्वितीययोरप्रामाणिकत्वे ब्रह्मप्रत्युपलक्षणत्वे चाविशेषाद्वितीयाभावेनाद्वितीयेन सद्वितीयकथनस्यात् ॥ सापीति ॥ येन कालेनाविद्यमानं संबध्यत इत्युच्यते तत्कालस्वरूपमेवो

पादानाभावाद्वासिध्येत् ॥ इदानीमिमेवेति ॥ अन्यदेत्यस्यकालवाचित्वादुपादेयकालमंगीकृत्यतदुपादानाविद्यानंगीकारेव्या-
 घातः ॥ अनुन्मज्जनंत्विति ॥ घटवद्धटनिवृत्तेरपि प्रागभावविरोधित्वाद्यथाघटप्रागभावानुन्मज्जनंतथाघटध्वंसवद्धटध्वंसस्य
 ध्वंसो घटविरोधीति न घटोन्मज्जनं ॥ एवं सतीति ॥ घटप्रागभावानुन्मज्जनार्थं घटध्वंसस्यस्थायित्वं यथा मया गीक्रियते तथा घ-
 टध्वंसवत् ध्वंसादीनामनुन्मज्जनाय कश्चित् ध्वंसः स्थायीति चरमंगत्वास्वीकार्यं । तद्वत्प्रथमतएव ध्वंसं स्थायित्वं स्वीकर्तुं ॥ नि-
 षप्रतियोगिकत्वेनेति ॥ ध्वंसस्य नित्यस्यांगीकारे निष्प्रतियोगिकत्वेन भावरूपाणि ध्वंसत्वादीन्यप्यंगीकरणीयानि । आदिप-
 देन ध्वंसाधिकरणे ध्वंसाधिकरणत्वादीनि ॥ एवमिति ॥ ब्रह्मण एवाभावाधिराहिल्यस्यान्यदीयतथात्वप्रति विरोधित्वेपि मु-
 कौचतथाभूतान्यस्य प्रत्ययविरोधित्वात् । ननु हगेव साक्षिशब्देनाभिधीयतामत आह ॥ साक्षादिति ॥ द्रष्टव्येव साक्षिशब्द-
 स्यानुशासनात् । ननु स्वरूपेण दृश्येभ्योन्योपाधिकं द्रष्टृत्वमत आह ॥ बुद्ध्युपाधिकस्येति ॥ तथाच सुषुप्तिसाक्षिण्यव्याप्तिरि-
 त्यर्थः ॥ बुद्धेरिति ॥ साक्षिस्वरूपलाभे तदधीनप्रतीतिमात्रशरीराविद्यासिद्ध्येतत्सिद्धौ च तत्कार्यबुद्धिस्तत्सिद्धौ च तदुपाधिक-
 स्य द्रष्टृत्वस्य साक्षिस्वरूपेलाभ इति चक्रकाश्रयः । एतेनाविद्यातदुपाधिकं द्रष्टृत्वयोरनादित्वादुत्पाद्यप्रतिबंधकत्वाच्चक्रकादिदो-
 ष इति निरस्तं । परस्परस्वरूपे परस्परपेक्षणात् । न हि द्रव्यत्वगुणवत्त्वयोः स्वरूपेऽन्योन्यापेक्षा ॥ जीव इति ॥ जीवकोटः साक्षि-

णःसकाशादिदंशवच्छिन्नचैतन्यस्यब्रह्मस्वरूपस्येदंशप्रकाशकस्यभेदादित्यर्थः । जीवःपरिच्छिन्नइतिपक्षेब्रह्मचैतन्यस्यधटा
 दिप्रकाशकत्वात् ॥ तेनेति ॥ ब्रह्मकोटिनासाक्षिणा । ननुब्रह्मणोदुःखादिधीरेवजीवस्यतद्धीरतआह ॥ अन्यथेति ॥ ब्रह्म
 धियएवजीवधीत्वे । ननुब्रह्मचैतन्यस्यधटादिप्रकाशकत्वेपिजीवोपाधिभूतांतःकरणीयवृत्त्याजीवस्यधटप्रकाशकब्रह्मचैतन्या
 भेदाभिव्यक्तौजीवस्यधटप्रकाशः ॥ तथाब्रह्मकोटिनःसाक्षिणोदुःखाद्यनुभवेपितेनजीवस्याभेदाभिव्यक्तौजीवस्यापिदुःखादिधी
 र्युज्यतइत्याशंक्याह ॥ नचेति ॥ साक्षिजीवयोरेकोपाध्यवच्छिन्नत्वाभावादित्यर्थः ॥ ईश्वरेणेवेति ॥ चिन्मात्ररूपःसाक्षी
 श्वरवत्त्वाश्रितत्वेनदुःखमगृह्णन्नपिपरकीयदुःखोल्लेखित्वाहुःखोपप्लुतएवातस्तद्भावापत्तिरूपामुक्तिरप्यपुरुषार्थःस्यात् ॥ सु
 मेति ॥ चैन्नप्रतिचैन्नदुःखादेश्वैत्रीयतयाग्राहकस्यचिन्मात्ररूपसाक्षिणोमैत्रप्रत्यनुपगतत्वात् ॥ साक्षात्कर्तव्येति ॥ चिन्मा
 त्रस्यसाक्षीतरस्यमुक्तत्वान्नतत्रसंसारोपप्लवः । सुप्तमैत्रेचाविद्यावृत्तिश्चैन्नदुःखाकारानास्तीतिनतंप्रतिचैन्नदुःखग्रहइत्यर्थः । य
 तुसाक्षिणःसर्वजीवसाधारणत्वेपितत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्यतत्तदुःखादिभासकतयानातिप्रसंगइतितन्न ॥ आवरणा
 भिम्बद्वाराऽभेदाभिव्यजिकायाअंतःकरणवृत्तेःसुखादावभावात् । अविद्यावृत्तेरावरणानिर्वर्तकत्वात् ॥ दुःखादेरिति ॥
 दुःखेहिमतितदाकारावृत्तिःस्यात् । अतोदुःखाद्यनंतरभाविनीसा । ननुवृत्त्यर्थैसमसमयएवोत्पद्येतइत्यतआह ॥ अविद्यावृ
 त्तेरिति ॥ अविद्यावृत्तौसत्यांतत्यतिफलितचैतन्यरूपसाक्षिसिद्धिः तत्सिद्धौसाक्षिरूपप्रतीतिमात्रशरीराविद्यावृत्तिसिद्धिरित्य

न्योन्याश्रयः ॥ ७ ॥ ७ ॥ परमतेब्रह्मणो ज्ञानत्वा न दत्त्वा द्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वभंगः ॥ ७ ॥ ७ ॥ अंशुरिति ॥
 ७३११५ ॥ मायाद्वारेति ॥ तदुक्तं वार्तिके ॥ अस्य द्वैतद्रजालस्य यदुपादानकारणं । अज्ञानतदुपाश्रित्य ब्रह्मकारणमुच्यते इति
 ७३११५ ॥ आद्य इति ॥ मायाविशिष्टस्य ब्रह्मविकारित्वेपि केवलस्य निर्विकारत्वब्रह्मसंबद्धमायायाः विकारित्वेपि केवलायामायायानि
 ७३११८ ॥ नहीति ॥ हेतू परागेति ॥
 ७३१२० ॥ नहीति ॥ हेतू परागेति ॥
 ७३१२४ ॥ हेतू परागे हेतुसमवधानं । दंडचक्रादिमेलनवत् ॥ मृदादीति ॥ कुलालादिकारणसमवधाने मृदादिरपि विक्रियते ॥ विवर्तते ॥
 ७४१४ ॥ अतस्त्विकोन्यथाभावो विवर्तः । सच धर्मिसदसत्त्वविकारांगीकारेत्यक्तः स्यात् ॥ एतेनेति ॥ भ्रमाधिष्ठाने उपादानत्वाव्यव-
 हारेण । यदिरूपांतरापत्तिमात्रमुपादानत्वं तर्हि हेतुस्त्यादादुपादानत्वव्यवहारः स्यात् । न चैवमित्यर्थः ॥ शुक्तिब्रह्मणोरेवेति ॥
 विवर्तारूपरूपांतरापत्तिमात्रेण । ननु विद्यदादिगतविवर्तत्वस्य ब्रह्मणोपपन्नत्वेपि विद्यदादिगतपरिणामत्वस्य परिणामिनिविनानु-
 पपत्तेस्तदर्थमविद्याकल्पनमित्याशङ्क्याह ॥ नचेति ॥ ७४११७ ॥ विवर्तरूपे आकाशादौ रूप्यादौ सत्त्वरूपांतरापत्तिरूपपरिणामत्वस्यैवाभा-
 वाच्च तस्य परिणाम्याक्षेपकत्वमित्यर्थः । परिणामिनि । विषये ॥ आरोपितमिति ॥ ७४११८ ॥ आरोपेण यादृशं विषयीक्रियते तादृशं सि-
 धति । न च आरोपेणैव दपदार्थैरूप्यस्वरूपमापन्न इति विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ सच्चिति ॥ सोकामयतेत्याद्युक्त्वा सच्चत्यच्चाभावमिदं

तिवाक्यसञ्छब्दवाच्यतेजोबन्धानिप्रतित्यञ्छब्दवाच्यवाक्याकाशौप्रतिब्रह्मणउपादानत्वबोधयतीत्युच्यते । तन्नयुक्तं । रूपां
 तरापत्तिप्रतीतिविषयत्वरूपोपादानत्वसब्रह्मणिनिरूप्यमाणस्यैतद्वाक्यजन्यरूपांतरापत्तिप्रतीतेःपूर्वमसत्त्वात् । एतद्वाक्ये
 नैवरूपांतरापत्तिप्रतीतिमुत्पाद्यब्रह्मण्युपादानत्वसंपादनीयं । तथाचसञ्चेत्यादिवाक्यजन्यायाःरूपांतरापत्तिप्रतीतेरुपादान
 त्वांतर्गतैतद्वाक्यजन्यरूपांतरापत्तिप्रतीतिप्रत्यपेक्षायामात्माश्रयः ॥ स्वजन्येति ॥ सञ्चेत्यादिवाक्यजन्यरूपांतरापत्तिधियं
 प्रतिविषयत्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वभंगः ॥ ८ ॥ ७^५ ॥ अधिष्ठानत्वातिरिक्तेति ॥ उपादानत्वाभिन्नेनाधिष्ठा
 नत्वेनाभिन्नस्यकर्तृत्वस्योपादानत्वरूपत्वाच्चापादानत्वकर्तृत्वयोःसामानाधिकरण्योक्तिःसंभवति ॥ तदैक्षतेति ॥ अस्माधि
 ष्ठानरूपस्यपारिभाषिककर्तुरीक्षणायोगादित्यर्थः ॥ अतएवेति ॥ ईक्षणायोगादेव ॥ भ्रान्तस्येति ॥ रूपाद्यध्यासद्रष्टृभ्रा
 त्स्यरूप्यप्रतिप्रेक्षार्पूर्वककर्तृत्वंनदृष्टं । ननुरूपादौभ्रान्तस्यकर्तुरदर्शनेपिजगतिभ्रान्तःकर्तास्वित्यतआह ॥ ब्रह्मणइति ॥
 जगत्प्रतिभ्रान्तःकर्तान्विष्यमाणोब्रह्मभिन्नोजीवएवस्यादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानत्वेति ॥ अध्यासाधिष्ठानेतद्दृष्टरिचवैषम्यादि
 प्रसक्तेरदर्शनात्तत्परिहारोक्तुः ॥ व्यामोहकत्वस्येति ॥ व्यामोहनीयस्यसिद्धितैतन्नरोपितस्यव्यामोहकत्वसब्रह्मणिसिद्धिः
 तत्सिद्धौचव्यामोहनीयसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । प्रसिद्धमायाविन्यौषधादिमत्त्वरूपंव्यामोहकत्वंव्यामोहनीयैन्नारोपितमतो
 नान्योन्याश्रयः ॥ इत्यादीति ॥ आदिपदेनानामरूपेव्याकरोदितिकरणश्रुतिः ॥ भ्रमेति ॥ अस्माधिष्ठानेतद्दृष्टरिमायाविनि

चनसार्वज्ञं ॥ कल्पितत्वं इति ॥ कल्पितउपादानगोचरप्रयत्नाद्यदर्शनादकल्पितएवचतद्दर्शनात् ॥ ४ ॥ परमतेब्रह्मणो
 निमित्तत्वभंगः ॥ ९ ॥ ७५।१६ ॥ तस्या इति ॥ पुण्यास्तुखमित्यादौ निमित्तार्थकत्वात् ॥ ७५।१७ ॥ अपादानार्थकत्वेति ॥ वृक्षालतती
 त्यादिवद्विशेषावधित्वस्य ध्रुवशब्दार्थत्वात् । ननु जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेण जायमानस्य कार्यस्य यः प्रकृतिरुपादानं तस्यापादा
 नसंज्ञानविधीयत इत्यत आह ॥ जनीति ॥ जनिकर्तुरिति सूत्रेणापिनोपादानस्यैवापादानसंज्ञा किं नु निमित्तस्यापि । अन्यथा
 पुत्रात्मनो दोजायत इत्युदाहरणमस्मिन् सूत्रे वृत्तिगतमसंगतस्यात् । पंचमीश्रुतिर्न मानमित्यन्वयः ॥ न्यासेपीति ॥ अत्र सूत्रे
 प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरमित्युक्तं । ननु तर्हि जनिकर्तुहेतुरित्येव सूत्रणीयमित्याशंकापरिहारार्थमुक्तमसतीत्यादि । हेतुशब्देन मुख्य
 स्य हेतोरुपादानस्यैव ग्रहणं स्यात् । उपादानरूपेण हेतुना कार्यस्य संश्लेषात् । प्रकृतिशब्देन हेतुलक्षणायां हेतुसामान्यस्य ग्रहणं
 स्यात् । लक्षणासामर्थ्यादित्यर्थः । एतावत्यर्थतमुपादानत्वमपि पंचम्यर्थो भवतीत्यंगीकृत्योक्तं । इदानीं नोपादानत्वमपि
 पंचम्यर्थ इत्याह ॥ शृंगादिति ॥ शरस्तृणजातिः । महिष्यादिशृंगात्कर्मनिक्षिप्ताच्छरां कुराजायत इति लोकप्रसिद्धिः । श
 राकारपरिणतशृंगभागातिरिक्तस्तत्संश्लेषः शृंगभागः स शरस्यापादानं नोपादानं । स पंचम्यानिर्दिश्यते शृंगादिति । एवं दूर्वा
 दावपि ॥ ७५।१८ ॥ अयमपीति ॥ योगः सूत्रं । यथाभीत्रार्थानां भयहेतुरित्यादिसूत्राणि न कर्तव्यानि तथा जनिकर्तुः प्रकृतिरिति योगोपि
 अवक्तुं अकर्तुं शक्यः । अपक्रामति निर्गच्छति । ताः दूर्वाः । तेभ्योऽविलोमभ्यः । ननु वेशपिकादिप्रक्रियया परमाण्वादि

समवेतकारणेभ्योऽपृथक्देशकार्यमुत्पद्यतेऽतोनास्तिकारणत्कार्यस्यापक्रमइत्यतोनुपपन्नमिदं भाष्यमित्याशंकायाः लोकप्रसि

७५।२५

द्धाश्रयणैर्नैतदुच्यते । लोकेहियद्यस्माज्जायतेतत्तस्मान्निर्गच्छतीत्युच्यतइतिकयदोक्तंपरिहारसूचयति ॥ अवधित्वादिति ॥
लोकेनिष्क्रमणावधित्वेनप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तंतुभ्यःपटोजायतइत्यादावपितुयुपारूढेभ्यस्तंतुभ्योनिर्गमःपटस्यास्थेयः । वेशे
षिकादिभ्रक्रियात्वप्रामाणिकी । यथोक्तंकैयदे । आख्यातोपयोगइत्यत्र । पूर्वाचार्याणांवचनमप्युदाहृतं । वायोरणूनांज्ञान
स्वशब्दत्वापत्तिरिष्यते । कैश्चिदर्शनभेदोहिप्रवादेष्वनवस्थितइति । नन्वपक्रामंतितास्तेभ्यइत्युक्तं । लोमसुदृश्यमान

७५।२६

त्वात् । यद्यतोपक्रामतितत्पुनस्तत्रनदृश्यतइतिप्रसिद्धं । इहतुतत्रास्तिदर्शनमितिशंकापरिहरति ॥ कैयेदपीति ॥ तत्रदर्श
नंततोनिर्गमनाभावेनप्रयोजकत्वविच्छेदादिकमित्यर्थः ॥ तदुक्तमिति ॥ प्रकृत्यधिकरणानुव्याख्यानइतिशेषः ॥ अपा^{७६।२}
दानत्वमिति ॥ सूत्रार्थतयतिशेषः ॥ अतएवेति ॥ पंचम्याउपादानार्थत्वाभावात् ॥ अन्यथेति ॥ आकाशादितिपंच
म्यानिमित्तार्थत्वाभावे । उपादानार्थत्वेहिविकाररूपोपादानत्वांगीकाराद्विवर्ताधिष्ठानत्वरूपमुपादानत्वंपंचम्याभिधातव्यं

७६।४

स्यात् । नचतदभिधानेतस्याःसामर्थ्यमस्तीत्याह ॥ नहीति ॥ परमेश्वरस्येति ॥ परमेश्वरस्यप्रकृतिमहत्त्वाणभ्योन्यत्राव
सादनकर्तृत्वरूपोयःसत्त्वगुणः ततत्वनियामकत्वरूपोयस्यत्वगुणः अन्यथेतिरुक्तादिगुणास्तदभिव्यक्तिपरससच्चत्यच्चाभव
दित्याद्विवाक्यं । नतुपरमेश्वरस्यसदादिविवर्तपरमित्यर्थः । सोकामयतेत्यादेरयमर्थः । सआनंदमयःस्वस्यबहुभावंसंकल्प

तदर्थमधिष्ठानानिबहूनि स्युरित्यालोचनरूपतपस्तत्त्वाद्द्वंद्वक्ष्यमाणं सदादिशब्दवाच्यं श्रीप्रभृति कमसृजत् । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्र
विश्य स्वयं सत्यत्वादिगुणैरभिव्यक्तो भूदिति सच्चत्यच्चाभवत् निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च विज्ञानं चानिज्ञानं च
सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति श्रुतौ सन्निरुक्तानृतविज्ञाननिलयनशब्दैः श्रीरुच्यते । त्वदनिरुक्तनिलयनविज्ञानशब्दमहानु
च्यते । सत्यशब्देन प्राणः सत्यत्वादिगुणः परमेश्वरश्च । तत्संबधेनैव श्रीप्रभृतीनां सदादिशब्दवाच्यत्वं । सत्यमभवदिति द्विती
यसत्यशब्दस्य सदादिशब्दवाच्यायेऽवसादनहेतुत्वादयः परमेश्वरगुणास्ते साधुरूपा इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयभाष्यं । त्यच्चानि
रुक्तं विज्ञानं तथाऽनिलयनं महान् । सत्यं प्राणस्तथा श्रीश्च सन्निरुक्तं तथानृतं । अविज्ञानं चानिलयनमिति । तथा तद्विष्णोस्तु
संबधात्स्वतस्तन्नामगोहरिः । ततो नियामकश्चेति त्यादानं त्यादवाच्यतः । अनिरुक्तं निलयनं सर्वाधारत्वतो हरिः । विज्ञानं सर्व
विज्ञानात्सत्यं साधुस्वरूपतः । अवसादसुवाच्यत्वं दौर्बल्याज्ञत्यसाधुताः । प्रकृतिप्राणतो न्यत्र कुर्वन्तन्नामको हरिः । अतः सा
धुस्वरूपः सन्सत्यनामेति ॥ अन्यथेति ॥ सदादिभवनस्य त्वदभिमतविवतरूपसृष्टित्वे ॥ मूर्तेति ॥ त्वया सदादिपदैर्मन्या
दिग्रहणाद्विरुक्तादिपदैवैवार्थः । ननु संग्रहविवरणरूपतया सदादिपदोक्ते भवपृथुधाकार इत्यादि निरुच्यमानं घटादिनिरुक्तं
जातीचंपककेतकीगंधादिकमनिरुक्तमुच्यत इति न वैवर्थ्यं । मैवं । अर्थविशेषानुक्तेः । त्वन्मते विज्ञानसत्यशब्दयोश्चित्यरत्वेन
तदात्मना सत्यभवनायोगात् । सदादौ भवनशब्देन विवर्ते विज्ञानसत्ययोस्तु नेत्यस्यायोगाच्च । ननु बहूः स्यामिति प्रत्यागात्मविष
याभिध्ययात्मन एव प्रपंचरूपेण बहुभावो वागम्यते सूत्रं च अभिध्योपदेशादिति अत आह ॥ सोऽकामयतेति ॥ स्वरूपपरत्वाद्

भिध्यायाः नतयोपादानत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ स्वस्वरूपबहुभावं संकल्पानं गीकारे । बहुविवर्तसंकल्पां गीकारे ॥
 सत्त्वोक्तिरिति ॥ विवर्तसत्त्वाभावादित्यर्थः ॥ सृष्टेरिति ॥ नचांतःकरणभावेय्यविद्यापरिणामविशिष्टेहमिति प्रयोग इति
 वाच्यं । तादृशपरिणामस्यैव सृष्टेः पूर्वमभावात् । अन्यथा सुप्तौ चाहमुल्लेखः स्यात् ॥ श्रवणादिति ॥ छांदोग्यभाष्ये च । स
 र्वोत्तमत्वात्सन्नामाहरिर्नारायणः प्रभुः । सोऽसृजत्प्रथमं देवीं तेज आख्यां श्रियं सतीं । तेजस्थितेन रूपेण सा जैव हि यतः सदा । तेज
 इत्युच्यते तस्माज्जनेनैवा तत एव तु । अवाख्यः प्राण एवायमन्नामा जायते च । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णस्ततश्चान्नाभिधो हर इति । ननु
 सद्भा इति वाक्ये स्थूलबुद्ध्यगोचरत्वेनासच्छब्दवाच्यं ब्रह्म सदादिपदवाच्या काशादिरूपेण स्वमात्मानमकुरुतेति श्रूयते । तथाच
 सूत्रं । आत्मकृतेः परिणामादिति । अतस्तस्योपादानत्वमित्येतत्परिहरति ॥ एतेनैवेति ॥ ननु नानात्रात्मसंज्ञं किंतु सदात्मनात्म
 सर्वजनमत आह ॥ नहीति ॥ अन्यथेति ॥ आकाशादिविवर्तनात्मना संज्ञे ॥ सत्त्वोक्तिरिति ॥ कुरुतेति कृतिविषयत्वरूपस
 त्वोक्तिः । असद्भा इत्यादि श्रुतेरर्थस्तैत्तिरीयभाष्येभिहितः । अनासाद्यस्वसन्नामा पूर्व नारायणाभिधः । स आसाद्यश्च सन्नामा
 वासुदेवो भवत्प्रभुः । सवासुदेवः स्वात्मानं चक्रे संकर्षणाभिधं । तस्मात्समुकृतं नाम स आनंदो रसस्त इति । तथाच सूत्रं । सा
 क्षाच्चोभयान्नानादिति । साक्षादुपादानांतरानुपादानेन ब्रह्मणि जन्मलयावाप्तायेतेति सूत्रार्थः । ननूर्णनाभौ नंतंतो लयः किंतु
 बहिष्स्थांतः प्रवेशमात्रमत आह ॥ ब्रह्मणोपीति ॥ ननु तंतुलया श्रयश्चैर्दूणनाभिस्तर्हि तस्याप्युपादानत्वाच्चिमित्तेषू र्णनाभा

वित्युक्तमयुक्तमित्यतआह ॥ नचोर्णनाभिरपीति ॥ ननूर्णनाभिर्नोपादानं किंतु गृह्णतइत्युक्त्यासंहर्ता । ब्रह्मणित्वस्तथांती
 त्यस्यनसंहारोर्थः । किंतूपादेयस्योपादानगतोऽल्यइत्यतआह ॥ नेति ॥ तादृशलयेऽस्तयातीत्यप्रयोगादित्यर्थः । ननूर्णना
 भिर्नतंतुमात्रोपादानं किंतुयंतंतुं सृजते गृह्णते चतंप्रत्येव । अतएवोर्णनाभिनाशेपितंतुप्रतीतिस्तदृष्टतेनचब्रह्मणउपादानत्वम
 तआह ॥ यथेति ॥ तंतुविशेषेपिनोर्णनाभिरुपादानं किंतुतद्देहधातुरेव । ननुयोनिश्चहिगीयतइतिसूत्रेयद्भूतयोनिपरिपश्यति
 धीराइत्यादिषुयोनित्वोक्त्योपादानंब्रह्मतिसाधितमतआह ॥ यदिति ॥ योनिष्ठइति ॥ योनिष्ठइदमदनेअकारितमानृभि-
 पुरुहूतप्रयाहि । असौयथानोऽव्रितावृधेचदोवसूनिममदश्चसोमैः । [ऋ० ७।२४।१] अस्यार्थः हेपुरुहूतइदं द्रतेतवसदनेसद
 नार्थउपवेशनार्थयोनिःस्थानमकारिनृभिर्मरुद्भिः सहतं योनिप्रतिआप्रयाहि । यथानोस्माकंवितारक्षकोऽसःभवसि । वृधेवर्ध
 नायचपुंसः । तथावसूनिदःदेहि । सोमैरसदीर्घैर्ममदःमादयचेति ॥ परैरिति ॥ तथाचतद्भाष्ये क्वचित्स्थानवचनोपियो
 निशब्दः । यथायोनिष्ठं द्रनिषदेअकारीतीति । योनिष्ठं द्रनिषदेअकारितमानिर्षादस्यानोनावी । विमुच्यावयोऽवसायाश्वा
 न्दोषावस्तोर्वहीयसःप्रणित्वेइति । अस्यार्थः । हेदं द्रतवोपवेशनाययोनिःस्थानमस्माभिरकारि । तंयोनिप्रणित्वेयगकालेप्राप्ते
 सतिआनिषीद । किंकृत्वावयः अश्वबन्धनात् रस्मीनरथात् विमुच्य तथादोषावस्तोः दिवारात्रौवहीयसः वहनशीलान् अश्वान् अ

वसायविमुच्य । स्यतिरुपसृष्टोविमोचनइतिनिरुक्तं । तत्रदृष्टांतःस्वानःहेषाशब्दकुर्वन्अवानिअश्वइवेतिप्रतिप्राप्तकालयारुक् ।
 नन्वेकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायमृत्पिंडमृन्मयदृष्टातेनतदुपपादनंचब्रह्मणउपादानत्वंगमयति । सूत्रंच प्रकृतिश्चप्रतिज्ञा
 दृष्टांतानुपरोधादिति । तत्राह ॥ नापीति ॥ ननूदाहृतसूत्राणांतर्हिकागतिरतआह ॥ ^{७७/११}प्रकृतीति ॥ सत्स्वभावेति ॥ सद्ब्रह्मे
 त्यादिनाब्रह्मणिव्यभिचारवारणायविकारेति । आम्नाणांवनमित्यादिनावनादावव्यभिचारयविविधेति ॥ ^{७७/१२}सत्प्रधानेति ॥
 नचप्रधानेनसत्स्वभावान्नार्थतरता । तत्सत्त्वस्यसाधितत्वात् ॥ खंडइति ॥ नचतदनुरक्तत्वेसतितद्विकारत्वादित्यत्रतात्पर्या
 न्नव्यभिचारः । असिद्धेः । विशेषणवैयर्थ्याच्च ॥ ^{७७/१३}तत्स्वभावेति ॥ नचकपालंधदइत्यप्रतीतेःकपालस्वभावाननुरक्तेयदव्य
 भिचारः । तंतवःपटइतिकपालंधदइत्यस्यापिसत्त्वात् । अन्यथाकपालप्रकृतिकत्वस्याप्यसिद्धेः ॥ ^{७७/१४}कार्यत्वादित्येतावतइति ॥
 नचप्रेक्षापूर्वकत्वात्कार्यत्वादितिहेतुद्वयेतात्पर्यं । प्रेक्षापूर्वकत्वंहिप्रेक्षाकार्यत्वमितिधट्टकुटीप्रभातवृत्तांतः ॥ ^{७७/१५}जगदुपादान
 मिति ॥ नचाद्येजडत्वंद्वितीयेऽनंतर्गमित्यमुपाधिः । पक्षमात्रवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । व्यतिरेकहीनत्वाच्च । आद्य
 स्यसतिसाध्याव्याप्तेश्च ॥ ७ ॥ ब्रह्मणउपादानत्वेप्रमाणभंगः ॥ ^{७८/१}१० ॥ ७ ॥ अत्यंताभावेति ॥ मोक्षयोग्यतायाअभा
 वेपितदत्यंताभावोनास्ति । योग्यतावत्तदत्यंताभावस्यापिधर्मत्वात् ॥ ^{७८/२}स्वप्नकाशेति ॥ अवेद्येत्यर्थः । तथापीत्यादिनोक्त
 लक्षणस्यमुक्तात्मन्यव्याप्तिमाह ॥ ^{७८/३}त्वंनमतइति ॥ ननुमुक्तात्मानोक्तात्यंताभावाधिकरणत्वाभाववान् । उक्तात्यंताभावान

धिकरणत्वात् । योयदनधिकरणंसतदनधिकरणत्वाभावान् यथारूपानधिकरणंवायुःरूपानधिकरणत्वाभाववान्न चकथमव्याप्तिरित्यतउक्तंसत्वादिति । तथाचात्मनिव्यभिचाराच्चोक्तविधयालक्षणाभावानुमानमित्यर्थः । नचनधिकरणत्वंस्वरूपमेवातोमुक्तावपितदस्तीतिवाच्यं । स्वरूपत्वेलक्षणत्वानुपपत्तेः । ममतेत्वानंददेःस्वरूपत्वेपिधर्मत्वाल्लक्षणत्वं ॥

७९१९

स्वेति ॥ एतेनात्यंताभावस्याधिकरणरूपतयातदनधिकरणत्वंनासंभवीतिनिरस्तं । योग्यतामिथात्वानुपपत्तेः । स्वात्यंताभावसामानाधिकरण्याभावात् ॥ ^{७९१३}ब्रह्मान्यत्वेनेति ॥ ब्रह्मरूपत्वेतुयोग्यतामिथ्यानस्यादितिबोध्यं ^{७९१४}॥ इदंयत्वेति ॥ रूप्यादौविशेषणवद्विशेष्यस्यापिसत्त्वाद्धादौविशेष्यवद्विशेषणस्यापिसत्त्वादित्युक्तत्वादित्यर्थः । नन्वपरोक्षेत्यादिनाप्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिविषयत्वंविवक्षितं । प्रातिभासिकादौचनप्रमाणवृत्तिः । अतो नतत्रातिव्याप्तिः । मैवं । प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिविषयत्वंनैक्याध्यासमात्रेणघटादावापरोक्ष्योपपत्तेस्तदर्थघटादौतादृशवृत्तिविषयत्वस्यस्वीकर्तुमनुचितत्वेनोक्तवृत्तिविषयत्वस्य ^{८०१३}पयचैतन्यैक्याध्यासमात्रेणघटादावापरोक्ष्योपपत्तेस्तदर्थघटादौतादृशवृत्तिविषयत्वस्यस्वीकर्तुमनुचितत्वेनोक्तवृत्तिविषयत्वस्य ^{८०१५}बलक्षणत्वसंभवेऽवेद्यत्वसतीत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ सचेति ॥ संबंधस्योभयनिष्ठत्वादितिभावः ॥ नत्विति ॥ आत्मनोधिष्ठाना ^{८०१५}

भावात् भग्नावरणाचिदभेदरूपस्यसंबंधस्यचित्यापिसत्त्वादाद्यपक्षमुपेक्ष्यद्वितीययोर्दोषमाह ^{८०१३}॥ घटादाविति ॥ एतेनेति ॥ घटादौवृत्त्यतिरिक्तद्रूपज्ञानप्रत्यविषयत्वेन ^{८०१३}॥ स्वाकारेति ॥ तथाचासंभवः । ननुचरमवृत्तिर्नब्रह्माकारा । तस्मिनिराकारत्वात् । अतउक्तंरूपदेरिवेति । रूपकारत्ववद्ब्रह्माकारत्वमपिबृत्तेयुक्तं ^{८०१३}॥ उक्तेति ॥ चरमवृत्तिप्रतिफलितचित्फलभूतस्य

^{८३१३}तदन्यस्यचेति ॥ तादृशचिद्विषयत्वादेः ॥ शुद्धेति ॥ शुद्धचित्तः परसमवेतत्वे क्रियात्वे च तत्फलभूतया वृत्तिप्रतिफलितचि-
 भासमानघटादेः कर्मत्वस्यात् । नचैवं । शुद्धचित्तः समवेतत्वाद्यभावात् ^{८३१४} ॥ जन्यसाक्षात्कारेति ॥ तादृशेश्वरज्ञानजन्यव्य-
 वहारविषये धर्मादावनेति व्यासयेजन्येति ॥ साक्षीति ^{८३१६} ॥ विषयगतापरोक्षव्यवहारहेतुसाक्षात्कारत्वात्साक्षिणोपरोक्षज्ञानश-
 ब्देन वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यादिकं वाऽपरोक्षवृत्तिमात्रं वा । आद्यआह ॥ ^{८३१७}आत्मापीति ॥ द्वितीयआह ॥ तस्यैवेति ॥ अवे-
 द्यत्वसत्यपरोक्षज्ञानविषयत्वस्यैव ॥ ^{८३१८}कुसृष्टीति ॥ ज्ञानापरोक्ष्येण विषयापरोक्ष्यसंपाद्यलक्षणकरणकुसृष्टिः । साक्षिवेद्यरूप्या-
 दावतिव्याप्तिस्तूभयथापिसमवेत्यर्थः ॥ ^{८३१९}वस्त्विति ॥ वस्त्वापरोक्ष्याधीनं व्यवहारपरोक्ष्यतदधीनं च वस्त्वापरोक्ष्यं । अभावे-
 लक्षणगतविशेषांशमुपपादयति ॥ ^{८३२०}अस्तिहीति ॥ विशेषांशमुपपादयति ॥ सचेति ॥ नन्वनुपलब्धिगम्येऽभावेऽपरोक्ष-
 ज्ञानविषयत्वरूपोपरोक्षव्यवहारो नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिरत आह ॥ यदिचेति ॥ उक्तरूपापरोक्षज्ञानविषयत्वरूपमवेद्यत्व-
 मंगीकृत्य पुनरपरोक्षज्ञानविषयत्वांगीकारे व्याहतिः ॥ ^{८३२१}चैत्रेति ॥ घटाद्यधिष्ठानचैतन्यस्वयंप्रकाशं घटप्रकाशमित्युच्यते तत्र
 घटविषयचैत्रस्थवृत्त्यादिना घटाधिष्ठानचित्तैश्च त्रप्रत्यपरोक्षव्यवहारेऽपि मंत्रप्रतितदभावाद्धटाधिष्ठानचित्त्वप्रकाशेन स्यात् ॥ ^{८३२२}ज्ञा-
 नंप्रतीति ॥ घटाधिष्ठानचित्तप्रतीत्यर्थः । ननु प्रमातारं यं किं सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं विवक्षितं । न प्रमातुः । चित्त्वे विरो-

^{८४१६}धाभावात् । जडत्वैवसंभवात् । अन्यस्याहमर्थस्याभावात् । स्वभावविशेषात् ॥ नापेक्षि
 तमिति ॥ अनवस्थाभयात् । ननुभेदाभावात्तद्विषयत्वमपित्यज्यते । मैवं । कल्पितभेदस्यसंभवाद्भूतिप्रतिबिंबितस्यविष
^{८४१७}यित्वं । घटाधिष्ठानस्यविषयत्वमित्युपपत्तेः ॥ अन्यथेति ॥ क्लृप्तस्यापित्यागे ॥ चिदविषयेति ॥ तुच्छवारणायस्वरूपत्व
 मिति ॥ मिथ्यात्वमिति ॥ नचमिथ्यात्वानुमितौस्वप्नसाधारणमेकविषयत्वनिधायकमस्तीतिसास्वविषयेतिवाच्यं । तद्व्यवहा
^{८४१८}रजनकत्वप्रयोजकस्याचिंत्यपिसंभवात् । अतएवाह ॥ अन्यथेति ॥ ननुबाधात्स्ववेद्यत्वेननोपपत्तिरतआह ॥ स्वविषयत्व
 मिति ॥ तथाचवेद्यत्वमेवबाधितमितिभावः ॥ इष्टापत्तेरिति ॥ नचवेद्यत्वविरोधिस्वरूपनेष्टमितिवाच्यं । अचिंत्यशक्त्या
 वेद्यस्यापितथात्वात् । जानंतोपिनजानंतीतिश्रुतेः ॥ ४ ॥ स्वप्नकाशत्वलक्षणभंगः ॥ ११ ॥ ४ ॥ ननुस्वप्नकाशत्वानुमा
^{८४१९}नेवृत्तिव्याप्यत्वाभावएवसाध्योतोनार्थोतरमतआह ॥ नहीति ॥ तथात्वेचरमवृत्तिव्याप्यआत्मनिबाधःस्यादित्यर्थः ॥ सामा
 न्यतोपीति ॥ वेद्यत्वंकिंचिन्निष्ठेयादिविशिष्टसाध्यप्रसिद्धेरकरणात् । ननुस्वप्नकाशत्वानुमानेनफलाव्याप्यत्वरूपविशेषणसि
^{८४२०}द्धावपिनविशिष्टस्वप्नकाशत्वसिद्धिरतआह ॥ अवेद्यत्वेति ॥ विशेष्यभानांतर्भावैवस्वप्नकाशत्वलक्षणकरणात्तत्सिद्धिः ॥
^{८४२१}तत्रैवेति ॥ अत्यंताभावप्रतियोगित्वेतस्यैकैकलान्वयित्वात् ॥ घटतइति ॥ यस्मिन्धर्मैत्यंताभावप्रतियोगित्वंनान्नास्ति तस्यैकव

लान्वयित्वा तत्रैव व्यभिचारः । नन्वतन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेन स्वाश्रयभूता तन्ताभावप्रतियोगिनिष्ठा तन्ताभावप्रति
योगितया यस्मिन्निष्ठा तन्ताभावप्रतियोगित्वमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तत्संकेतत्रलान्वयित्वेनास्ति । मैवं । अवाधिता तन्ताभाव
प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं । वाधिता तन्ताभावप्रतियोगित्वस्य मन्थपि मन्थवात् । तथाचा तन्ताभावप्रतियोगित्वस्य यत्रावाधितो ल्यं
ताभावोस्ति तदेवं केवलान्वयिनि तत्रैव व्यभिचारः ॥ घटादाविनि ॥ तथाच घटादिवद्ब्रह्माप्यस्वप्रकाशं स्यात् । स्वप्रकाशत्व
विरोधिव्यावहारिकं घटान्वयन्वात् । ननु धर्मिमममनेनैव घटान्वयदादौ मन्थप्रकाशत्वविरोधि । नत्वात्मन्येनैव विधेयं तद्विरोधीति स्या
देवात्मा स्वप्रकाश इत्यन आह ॥ नर्चेनि ॥ धर्मिमममनेनैव फलव्याप्तन्यं घटादौ मन्थप्रकाशत्वविरोधिदृष्टमतो नैव विधेयं फलव्याप्यत्वे
व्यात्मा स्वप्रकाशः स्यादव । तथाचानमनः फलव्याप्यत्वात् निराकरणं व्यर्थं । वयं नुब्रूमः । ब्रह्मान्यत्रैव घटान्वयत्वा तन्ताभावः संभ
वति । नापि ब्रह्मणि । निधेम कत्वान् । अतः किंचिद्विद्यत्वा तन्ताभावप्रतियोगित्वं घटान्वयं स्यात् । नचा तन्ताभावप्रतियोगित्वेन
मायं । तथापि घटान्ताभावमद्वयान्वयानिन्दुः । किंचा तन्ताभावस्य मन्थं अस्मिद्धा नो मिथ्यात्वं घटत्वस्या तन्ताभावाप्रतियो
गित्वमेव स्यादिति ॥ अयं च दृष्टि ॥ मन्थं नैव घटान्वयिरोपणं । घटान्ताधिकरणस्यापि घटस्य न ह्यन्यत्वं घटत्वविशिष्टं घटत्वानधिक
रणत्वात् न अन्यत्वं मादाय घटान्वयमस्मिद्धिः । घटानुवैद्यत्वा नाधिकरणं किंचिदन्यत्वं मादाय । अत्रैव घटत्वानधिकरणान्वयइति
कृतेनैव घटत्वानधिकरणमस्मिद्धिः । अतः सन्त्येनं एतद्वदन्त्येव स्मर्तानि ॥ अत्रापि मन्थं नैव घटान्वयिरोपणमस्मिद्धिवा गाय । पदा
दायव्यभिचा गय । घटस्य घटादं घटत्वानधिकरणान्वयं न नदति धिकरणत्वाभावात् । काश्चिच्चुद्धितीयानुमानेनैव न ह्यन्यत्वं

सतीत्येवपाठः । सोपपाठः ॥ अनुभूतिशब्देति ॥ वृत्तिरूपेऽनुभवेजानामीतीति ॥ नचाहमर्थस्यज्ञस्याश्रयत्वायोगः । तस्यज्ञस्याश्रयत्वोक्तेः ॥ दुःखमिति ॥ नचदुःखंजानामीत्यादावपिदुःखाद्याकाराविद्यावृत्तिरेवविवक्षितेतिवाच्यं । वृत्तिवि
 लेबेदुःखज्ञानविलंबःस्यादित्युक्तत्वात् ॥ स्फुरणविषयइति ॥ घटतुल्यतयेतिशेषः । तेनस्फुरणप्रयुक्तव्यवहारशालित्वरूप
 स्यविषयत्वसमाय्यंगीकारात्सिद्धसाधनमितिनिरस्तं । नचजडत्वमुपाधिः । पक्षेतरत्वात् । आत्मरूपज्ञानमात्मविषयं ।
 आत्माजन्यसाक्षात्कारत्वात् । आत्मसन्निवृष्टेद्रियाजन्यत्वात् । सामान्यव्याप्तौतुघटादिदृष्टांतः । इत्यनुमानयोनित्यज्ञान
 भिन्नत्वमुपाधिमाह ॥ स्वप्नकाशस्येति ॥ अन्यथेति ॥ तद्विषयत्वेतद्विषयजन्यत्वादेःप्रयोजकत्वेसाक्षात्कारस्यतद्व्यवहारहे
 तुत्वंप्रत्यपितज्जन्यत्वादिकंप्रयोजकंस्यात्तथाचात्मरूपसाक्षात्कारःस्वव्यवहारमपिनजयेत् ॥ कृत्तिविशेषस्येति ॥ कृत्तीच्छा
 व्यवहृतीनांस्वभिन्नकृत्यादिकंप्रतिविशेष्यत्वेपिकृत्तिविशेषादीनांस्वविषयत्वमस्ति । तथाहि । सुखहेतुकृत्युद्देशेनदेवताराधना
 दौप्रवर्तमानस्यदेवताराधनगोचरायाकृतस्तस्यापिसुखहेतुत्वेनसास्वविषयिणीभवति । एवंसदिच्छाभूयादितीच्छायाअपिस
 दिच्छात्वेनयज्ञादीच्छाविषयत्ववत्स्वविषयत्वमस्ति । तथाव्यवहृतिर्व्यवहर्तव्येत्तच्छब्दजन्यव्यवहारस्यापिव्यवहृतित्वेनव्य
 वहर्तव्येत्येवत्वरूपव्यवहारविषयत्वं । अभिधापिस्वविषया । नचकृतेरसिद्धविषयत्वात्कथंस्वविषयत्वं । सत्यं । असिद्धविषयीकृ
 त्वायमानाकृतीरेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्स्वमपिविषयीकरोतीत्युच्यते । नचकृतेःस्वविषयत्वेस्वजन्यतापत्तिः । नहिस्ववि

षयत्वमेव स्वजन्यत्वं । किंतु पूर्ववृत्तित्वादिकं । तच्च नांगीक्रियते । एतेन कृतीच्छाव्यवहृत्यभिधाः कृत्याद्यंतरंप्रत्येव विषयाः । ननु स्वात्मानं प्रतीतिनस्वविषयत्वे किंचिदुदाहरणमस्तीति केनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । कृत्यादौ स्वजातीयविषयत्वमित्याद्याग्रिमं ग्रंथस्तु कृतिसामान्यपरः । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वेति बोध्यं ॥ क्रियाविषयत्वमिति ॥ न चासनादिक्रियाविषयआधारकमत्वप्रसंगः । आधारस्याविषयत्वात् । अन्यथा स्यात्त्यादेः पाकविषयत्वापातात् ॥ स्वस्मिन्स्वव्यवहारेति ॥ न च स्वव्यवहारोपपादनार्थस्वविषयत्वस्वभावकल्पनापेक्षया स्वाविषयत्वे पि स्वव्यवहारजनकस्वभावत्वमेव कल्प्यतामिति वाच्यं । घटादौ व्यवहारं प्रति प्रयोजकानां ज्ञानतद्भेदतद्विषयत्वानां क्लृप्तानां मध्ये आत्मनि प्रमाणबलाद्भेदत्यागे पितद्विषयत्वस्यापित्यागायोगात् । अन्यथा ज्ञानस्यापित्यागापत्तेः । तदिदमुक्तं प्राक्स्फुरणस्फुरणान्तरं नापेक्षितं । ननु क्लृप्तं तद्विषयत्वमिति ॥ संशयादिविरोधित्वे चेति ॥ न च स्वत्वैव संशयादिविरोधित्वं । घटादौ स्वविषयत्वेनात्मनि तु स्वत्वैव नैवेत्यननुगमात् । न च विषयत्वमप्यननुगतं । तस्यैक

त्वात् विषयतात्वेनानुगमाच्च ॥ स्वाविषयेपीति ॥ समस्यमानपदार्थातिरिक्तोन्यपदार्थो बहुव्रीहिविषयः । समस्यमानपदार्थस्तु बहुव्रीह्याविषयस्तस्मिन्नित्यर्थः । कुटोपि बहुव्रीहिविषयत्वमस्तीत्याह ॥ बहुव्रीहेः शक्तिर्वालक्षणावेति मतेऽपि कुटस्यापि कुटादिवद्बहुव्रीहिविषयत्वेनेत्याद्यन्वयः । ननु तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहौ तस्यान्यपदार्थस्यैव गुणा अवयवादयः तेषां कार्यसंविज्ञानं आनयनादिक्रियान्वयो भवति । गुणान्विनगुणिन आनयनाद्ययोगात् । न च कुटिः पुटादेरवयवादिर्भवति ।

अतः कथं तस्य बहुव्रीहिविषयत्वमिति शंका कैयटोदाहृतन्यायेन परिहरति ॥ चैत्रेति ॥ तद्गुणसंविज्ञानेनैव त्रगुणशब्देन नावय

वादिरेव । अपितूपलक्षणादिसाधारणव्यावर्तकमात्रं । तथाचयथाचैत्रशालास्थब्राह्मणाआनीयतामित्युक्तेचैत्रोपिपदिब्राह्मणोभवतिस्वशालास्थश्चतदासोप्यानीयतएव । तथाकुटादीन्प्रत्युपलक्षणस्यापिकुटेपुटादिकार्थतर्भावःस्यादेव । ननुकुटेःपुटाद्यसंबंधात्कथमुपलक्षणत्वमपीत्यतआह ॥ अन्यपदार्थेति ॥ समुदायेनसमुदायिनसंबंधादित्यर्थः । ननुसमुदायस्यान्यपदार्थत्वेतस्यैकत्वादकवचनंप्राप्नोतीत्याशंकापरिहरति ॥ उक्तहीति ॥ सर्वादीनिसर्वनामानीत्यत्रेतिशेषः । अवयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपेणबहुवचनमित्यर्थः । ननुयथाबहुव्रीहिःस्वपदार्थसंबंधान्यपदार्थकार्यकरोति स्वपदार्थेपिकरोति तथाचित्स्वसंबंधान्यत्रेवस्वसिन्नापिव्यवहारं करोतीत्युच्यते । मैवं । बहुव्रीहिःस्वाविषयेकार्यनकरोतीत्युक्तत्वात् । तत्रयथान्यपदार्थसंबंधोस्ति तथास्वपदार्थस्यापिस्वारब्धसमुदायानुप्रवेशरूपःस्वसंबंधोस्त्येव । चित्तस्तुनस्वसंबंधःकथंचित् ॥ दुःखादीति ॥ ननुकार्यदर्शनात्काचिदेवस्वाभिनेस्वकार्यकारित्वंकल्यतेनसर्वत्र । अतो न द्वेषस्यस्वसिन्स्वकार्यकारित्वं । अन्यथाचितःस्वाभिनेपिस्वविषयत्ववद्वेषस्यापिस्वविषयत्वस्यादिति । मैवं । स्वाभिनेपिस्वकार्यकारित्वेप्रमितेसतिस्वकार्यप्रतियत्कृतकारणस्वविषयत्वादितदपिकल्यतइत्युक्तत्वात् । ननुस्वतःसविषयकस्वविषयेस्वकार्यकारित्वं द्वेषादिकंतुज्ञानोपाधिकंस्वविषयं नस्वतोऽतआह ॥ ब्रह्माज्ञानस्येति ॥ ज्ञानवदज्ञानस्यापिस्वतःसविषयत्वादित्यर्थः । ननुज्ञानस्यस्वातिरिक्तस्वविषयत्वेनव्यवहारजनकत्वं । स्वसिस्तुस्वाभिनेनतज्जनकत्वं । नचपक्षादन्यत्रैवधूमादेःसाध्यव्याप्तिरित्यपिस्यादितिवाच्यं । तथात्वैवाधकसम्प्रा

१६१३

वादित्यत आह ॥ ^{१५६}संरंणेति ॥ ननु ज्ञसैतथानियम इत्यत आह ॥ मैत्रेनि ॥ ननु कल्पनाविरहकाले च त्रौमत्र इत्येव नास्ति ।
सत्यंतवतथा । तथापि व्यवहारा असंकीर्णा एवाव्याः ॥ ^{१५७}स्वात्मानमिति ॥ नचात्राहमर्थोऽश्रितवृत्तिरूपज्ञानविषयमनुभूयत
इति वाच्यं । तथापि वृत्तिद्वारा त्मनोऽन्यनुभवविषयत्वसिद्धिः । आत्मानि स्वस्मिन् ॥ ^{१५८}स्वप्नकाश इति ॥ चिदविषय इत्यर्थः ।
ननु चिदविषयस्यापरोक्षव्यवहाराप्रसंगो बाधकः स्यात् । मैवं । ब्रह्मण्यपि साम्यात् । नचतत्र स्फुरणाभेद एव तत्प्रयोजकः । घटे
पि घटाभेदो व्यवहारप्रयोजक इति समं । चक्षुरादिवेद्यस्य घटस्यावेद्यत्वसाधने बाधः ॥ ^{१५९}अन्यथेति ॥ चक्षुराद्यगोचरस्य घटस्या
भावादाश्रयासिद्धिः ॥ वृत्तेरिति ॥ जानामीति वेद्यत्वा नुभवाद्भुत्तेः ॥ ^{१६०}अन्यथेति ॥ वृत्तिभिन्नस्य ज्ञानस्य प्रतिकर्मव्यवस्थाभे
देनिरस्तत्वादाश्रयासिद्धिः ॥ ^{१६१}त्वज्ञानमिति ॥ त्वदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यं ज्ञानमित्यर्थः । प्रतिवादिनं प्रतिदृष्टांते साध्याप्र
सिद्धिवारणाय सत्यंतं । एवं च दृष्टांते विशेषणाभावनिबंधनासाध्यसिद्धिः । पक्षेतु वेद्यत्वाभावनिबंधनेत्यवेद्यज्ञानसिद्धिः । एव
मग्रेपि ॥ ^{१६२}विवादपदानीति ॥ घटज्ञानभिन्नानि ॥ भिन्नाश्रयेति ॥ ज्ञानाश्रयस्यात्मनो ज्ञानविषयत्वसिद्ध्याऽवेद्यत्वरूपस्व
प्रकाशत्वसिद्धिरित्यर्थः । एवमग्रेपि ॥ ^{१६३}भौस्वरेति ॥ अंधकारस्य भावत्वाद्युक्त्वरूपविरोधिता । अभावत्वे तु यस्याः सोभावस्त
स्याविरोधिता । नचरूपस्य न ज्ञानादिवत्सविषयत्वं । संबंधित्वेनैव तद्विषयत्वात् ॥ ^{१६४}अस्तिमित इति ॥ अप्रिहोत्रविद्यासम्य
द्विरूपयंतजनकं प्रति संतुष्यतस्मै कामप्रश्रंवरंदत्वा कदाचिज्जनकगृहं प्रत्यागते याज्ञवल्क्यं प्रति जनकः प्रपच्छ । याज्ञवल्क्य किं ज्यो

तिरयंपुरुषइति । आदित्यज्योतिःसन्नाडितिहोवाचादित्येनैवज्योतिषास्तेष्वप्ययतेकमकुरुतेविपल्येतीत्युक्त्वा अस्मिन्तआदित्ये
याज्ञवल्क्यकिंज्योतिरेवायंपुरुषइत्यादिप्रश्नपूर्वकचंद्रमोक्षिवाचोज्योतींष्युक्त्वाचंद्रमस्यस्मामितेशांतेऽग्रांशांतायांवाचिकिंज्यो
तिरेवायंपुरुषइत्यादित्यादीनांज्ञानसाधनानामभावोकिंज्ञानसाधनमितिजनकेनपृष्टयाज्ञवल्क्येनोक्तं आत्मैवास्वज्योतिर्भवती
ति । अत्रोपक्रमेआत्मशब्दःपरमात्मासएवास्वज्योतिर्भवतीत्यर्थः ॥ स्वप्नेनेति ॥ शुक्रमदायपुनरेतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषए
कहंसइतिशेषः । सुहयाद्यवस्थायांशारीरंजीवकार्याक्षमंकृत्वास्वयमसुप्तएवसुप्तानप्रतिप्रकाशते । स्वप्नावस्थायामितस्ततोऽप्य
नंजीवमादायपुनःस्वस्थानंप्रतिपुरुषइत्यादिपरमात्मालिंगमित्यर्थः ॥ दुग्ध्वादीति ॥ दुग्ध्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्यत्रतमेवैकं
ज्ञानथआत्मानमित्यात्मशब्देनयसिन्धौःपृथिवीत्यादिदुग्ध्वाद्याधारत्वंपरमात्मनउक्तं । तदात्मशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेयु
ज्यतेनान्यथेत्यर्थः ॥ अत्रायमिति ॥ पूर्वोदाहृतमात्मैवास्वज्योतिरित्याद्युक्त्वाकतमआत्मेतिपुनःपृष्ट्वायोयंविज्ञानमयःप्राणे
षुहृद्यंतज्योतिरित्यादिनोत्तरय्यस्वेनभासा स्वेनज्योतिषाग्रस्वपित्यत्रायंज्योतिर्भवतिपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्युपसंहारय्युपक्रम
स्वमस्वपदमनुषज्यायमीश्वरोस्यजीवस्यज्ञानसाधनमित्यर्थःकर्तव्यः । ननुतमोविरोधिनिज्योतिषिरूढस्यज्योतिःशब्दस्याज्ञान
विरोधिज्ञानार्थकत्वंननुज्ञानसाधनार्थकत्वमतआह ॥ अस्मिन्नेवेति ॥ आत्मनिजीवार्थकोज्योतिःशब्दोवाचितुज्ञानसाधना
र्थइतितुनयुक्तं । वैरूप्यात् । दोषांतराच्चेत्याह ॥ आत्मैवासेति ॥ नन्वस्यपुरुषस्यविषयेआत्मास्वज्योतिर्ज्ञानमितिनार्थः ।

येनस्वविषयस्वस्यात् । किंत्वात्मातिरिक्तं ज्योतिर्नास्तीति । तथाचावेद्यत्वमेव सिद्धमत आह ॥ स्वयमिति ॥ श्रुतत्यागेनाश्रु-
 तनिषेधार्थकल्पनादमुष्यार्थकत्वं । स्वयंदासा इत्यत्रापि स्वस्य स्वसेवानिबन्धनमेव स्वान्यदासाभावज्ञान-
 मतः प्रकृतोपि स्वस्वविषयत्वज्ञानानन्तरमेवान्याविषयत्वज्ञानमित्यापाताच्च । ननु स्वयंदासा इत्यादौ यथा तथास्तु स्वप्रकाशशब्दे-
 त्ववेद्यत्वमेवार्थ इत्यत आह ॥ वेद्येपीति ॥ घटादेरपीति ॥ सजातीयेन घटाद्यन्तरेण घटादेरप्रकाश्यत्वाद्धटज्ञानदीपाभ्यां घट-
 स्य प्रकाशेऽपि तयोर्विजातीयत्वादित्याह ॥ नहीति ॥ सजातीयेति ^{१०११४} ॥ न च सजातीयप्रकाशप्रकाश्यत्वं साध्यमतो नाथातरमि-
 ति वाच्यं । प्रकाशगतभास्वरूपोऽदौ व्यभिचारात् ॥ आद्यस्येति ^{१०११६} ॥ न चाद्यक्षणे दुःखादौ न प्रकाश इति वाच्यं । तद्वदेवात्मन्य-
 पि क्षणं प्रकाशवैधुर्योपपत्त्या हेत्वसिद्धेः । न हि दुःखाद्यात्मनोऽक्षणमात्रमप्रकाशप्रकाशवत्सर्वज्ञेन शक्यग्रहो ^{१०११८} ॥ सिद्धसाधन-
 मिति ॥ आत्मप्रकाशस्य नित्यत्वात् ॥ विवादिति ॥ न च स्वाविषयत्वरूपपक्षविशेषणान्न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । स्वाविषय-
 के स्वगोचरज्ञानविरहे व्यवहाराभावस्य साधितत्वेन तथासाध्ये बाधात् ॥ क्रियात्ववस्तुत्वयोः कृतीच्छाव्यव-
 हृत्यादिषु व्यभिचारः । तेषां कृत्यादिविषयत्वस्योक्तत्वात् । प्रकारत्वस्य सर्वज्ञानं प्रकाश इत्यादि शब्दजन्यवृत्तिज्ञाने व्यभिचारः ।
 क्रियात्वस्यासिद्धिश्च । परिशेषेणास्य ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमुपपादयति ॥ तस्मादिति ^{१०११९} ॥ नित्यज्ञानसिद्धाविति ॥ न च सहो-
 लसन्नज्ञानेनापि ज्ञातैकसत्त्वोपपत्त्या ज्ञानगतनित्यतासाधनेन तस्यासामर्थ्यमिति वाच्यं । स्वसन्निकर्षाद्यभावेन सहो लत्वेन योगात्

त्रित्वस्यसिद्धेः । आत्मनोपिस्वप्रकाशत्वमुपपादयति ॥ आत्मापीति ॥ आत्मापिस्वप्रकाशत्ववानित्यनेनाग्रतनेन संबधः ॥ ६ ॥ आत्मनः पराभिमतस्वप्रकाशत्वभंगः ॥ १२ ॥ ६ ॥ अवाच्येति ॥ नन्ववाच्यरूपमुख्यार्थाभावव्याच्यपदस्य वाच्यत्वात्यंताभावबोधनद्वारास्वरूपे लक्षणयैव पर्यवसानं । मैवं । अवाच्यपदजन्यज्ञानविषये ब्रह्मणि वाच्यत्वात्यंताभावोक्ति चेद्ब्रह्मावाच्यपदवाच्यं स्यात् । न चेत्तर्हि तद्विरुद्धवाच्यत्वापत्त्या ब्रह्मणो वाच्यपदवाच्यत्वापत्तेः । परस्परविरुहूपयोरेकस्य बाधेऽपरस्य धर्मिसत्वनियमात् ॥ मुख्यार्थसिद्धिरिति ॥ निर्विशेषत्वाद्व्याहानिरिति ॥ निर्विशेषत्वव्यवस्थितत्वात् । गंगापदेन गंगात्वानाश्रयस्य लक्ष्यत्वाद्गंगाप निर्विशेषत्वरूपधर्मवहिर्भावेन निर्विशेषत्वाश्रयव्यक्ते लक्ष्यत्वान्न निर्विशेषत्वहानिः । गंगापदेन गंगात्वानाश्रयस्य लक्ष्यत्वाद्गंगाप दलक्ष्ये गंगात्वहानिरेव ॥ उपधानमिति ॥ शक्तिग्रहदशायां तदस्यैव जातिव्यक्तीनामनुगमिकेत्यर्थः ॥ मुख्यार्थाभावादीति ॥ शक्यमंचत्वतदाश्रयव्यक्तितलक्ष्यपुरुषाणामिव शक्यनिर्विशेषत्वतदाश्रयव्यक्तितलक्ष्यब्रह्मणा त्रयाणामभावात् । ब्रह्मभिन्नस्य निर्विशेषपदस्य वाच्यत्वाभावात् । ब्रह्मणश्च निर्विशेषपदलक्ष्यत्वांगीकारादित्यर्थः ॥ सत्यज्ञानमिति ॥ जातिः शब्दार्थइति मते गोत्वाश्रयतया गो लक्ष्यत्ववत्सत्वाश्रयतयैव ब्रह्मव्यक्तिलक्ष्येति सखंडार्थत्वं । निर्विशेषलक्ष्यादिपदानां ब्रह्मान्यस्य मुख्यार्थस्या ५०/१३ भावात् ब्रह्मवाचका इत्युक्तं तत्र शक्ते ॥ नन्विति ॥ समासे प्रत्येकपदयोरिव समासस्याप्यन्वितवाचकत्वमस्तीत्याह ॥ अन्वि तेति ॥ ननु न समासं पि शक्तिकल्पनं गौरवादत्ताह ॥ समासइति ॥ ३०६/१२ ॥ इक्षत्यधिकरणव्याख्यानइति शेषः ॥

पदं चेति ॥ निर्गुणइतिपदं गुणवद्भुक्तु कथं वादिष्यति । व्याघातात् । तत्परिहाराय निर्गुणपदेन स्ववाच्यगुणाभावविशिष्टद्वारा
 ३०९१३
 निर्गुणमुपलक्ष्यं चेत् अपि तथापि तत्पदं लक्ष्यपदं । ब्रह्मणो वाचकमंगीकरणीयमित्यर्थः ॥ येनेति ॥ येन पुरुषेण ब्रह्मलक्ष्य
 मिति प्रोक्तं स लक्ष्यशब्देन ब्रह्मावदत् । लक्ष्यपदं वाचकं तत्र प्रयुक्तवानित्यर्थः । उदे ऊचे ॥ यतो वाच इत्यत्रेति ॥ अंतःकर
 णवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि श्रुतस्यापि मनोवृत्तिनिषेधस्य संकोचवद्वा गृत्तिनिषेधस्यापि संकोचः कार्यः ॥ यत इति ॥ यतो वाचो निव
 र्त्तते । अप्राप्य मनसा सह । आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभेति कुतश्चेति श्रुतौ यत इति शब्दस्य आनंदब्रह्मशब्दादीनां च ब्रह्मवा
 चकत्वरूपमुल्यार्थान्निवर्तत इति पदमेव प्रच्यावनीयं । तथा च यस्य आनंदं दादिपदानां च बहूनामनुग्रहः स्यादित्यर्थः ॥ त्वन्मन
 ३०९१३३
 इति ॥ यतो वाचो निवर्तत इत्यस्य ब्रह्मवाच्यत्वा निषेधार्थकत्वाभावात् ॥ वेदांतेति ॥ अत्र पक्षासिद्धादिकं स्वयमनुपदमेव परि
 हरिष्यति । न च स धर्मकत्वमुपाधिः । साध्योपाध्योः केवलान्वयितया तद्व्यतिरेकाद्यसाधनात् ॥ पदत्वादिति ॥ न च समासा
 ३०९१३४
 द्विपदे व्यभिचारः । तस्याप्यवयवद्वारा वाचकत्वात् । ब्रह्मणस्त्ववयवार्थत्वे सखंडत्वापातः ॥ सत्येति ॥ न च विषं भुंक्ष्वेत्यादौ
 व्यभिचारः । तत्रापि वाच्यार्थपरत्वस्योपपादितत्वात् ॥ शब्दवैयर्थ्यादिति ॥ न चावरणाभिभावकवृत्तौ शब्दस्योपयोगः ।
 ३३०१५३
 घटादेः प्रत्यक्षत्वमेव शब्दस्तु तदावरणनिवर्तकवृत्तौ हेतुरित्यापातात् ॥ वाच्येति ॥ गंगापदादौ वाच्यसंबन्धितया ज्ञातं तीरादि

कलक्ष्यं दृष्टं । ब्रह्मणो वाच्यसंबंधितया वगतिस्तु मानांतरा गम्यत्वादवाच्यत्वाच्च लक्षकपदेनैव वाच्या । लक्षकपदं तु वाच्यसंबंधं
 वयवसंबंधितया ज्ञातमेव बोधयतीति तथा ज्ञानार्थब्रह्मणिलक्षकपदांतरमेव प्रयोक्तव्यमित्यनवस्थितिलक्षकपदइत्यर्थः ॥ यौ
 गिकेति ॥ यौगिकपदावयवार्थसंसृष्टरूपेणोपस्थिते ब्रह्मरूपसंबंधिनिपदांतरस्य शक्तिरूपः संबंधो ग्रहीष्यते । तत्र तु नैव परिहारः ।
 अलंकार्थत्वहानेः ॥ ब्रह्मनसिद्धेदिति ॥ प्रत्यक्षानुमानलौकिकशब्दानां ब्रह्मण्यप्रवृत्ते वैदिकशब्दवाच्यत्वस्याप्यन्यनीकारे वा
 च्यत्वव्याप्यलक्ष्यत्वस्याप्यभावापत्त्या ब्रह्मनसिद्धेदित्यर्थः ॥ अप्रसिद्धेति ॥ वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोः केवलान्वयितया तदभा
 वाप्रसिद्धिः ॥ व्यासीति ॥ वाच्यत्वं न लक्ष्यत्वव्यापकमित्यर्थः । पक्षमदृढमतकोपियुक्तइत्यत आह ॥ अस्ति चेति ॥ नवयं
 यत्र वाच्यत्वं न तत्र लक्ष्यत्वं नतिव्याप्तिब्रूमः । किंतु यत्र प्रयोजकं न तत्र प्रयोज्यं नति । भवति वाच्यत्वलक्ष्यत्वयोरेव प्रयोजकं । वाच्य
 संबंधित्वेनोपस्थिति विना लक्ष्यत्वायोगात् । लक्ष्यत्ववाच्यत्वयोर्व्याप्यव्यापकभावेव्यभिचारपरिहरति ॥ न च क्षुक्षीरं नि ॥
 वक्ताश्च गंगादिषु विगंगाः महाभाष्ये पृष्टा तत्र सूत्रे । घनस्य तीव्रः घनस्य समुद्र इति । तत्रैकघटे । तीव्रो गंधस्य विगंधः मृदुत्वं
 समस्येति ॥ अभिहितेति ॥ अभिहितान्वयपक्षे तात्त्विकं मतं च वाक्यार्थे होतरे वागमनात्तव्यभिचारइत्यर्थः । वाक्यार्थादिमा
 धारणशब्दवाच्यत्वाद्वाक्यार्थे न व्यभिचारइत्यत्र गंका निरस्यति ॥ न च वाक्यार्थेति ॥ समाप्तस्य लक्षकत्वं वाचकत्वमप्यस्ती

त्याह ॥ समासस्येति ॥ पुरुषशब्दस्यैवार्थशब्दस्यवाचकत्वादित्यर्थः । नन्वर्थशब्दस्यवाचकत्वापिवाक्यार्थशब्दस्यनवाच-
 कत्वं । मैवं । वाक्यशब्दस्यलक्षकत्वेपिवाक्यार्थशब्दस्यलक्षकत्वमितिसमत्वात् ॥ संसृगंरूपेणेति ॥ तेनरूपेणसमासाल-
 क्ष्यत्वाच्च नव्यभिचारइतिभावः ॥ एकस्यापिचिन्ति ॥ यत्र वेदं सतां विदुषामेकस्यापिशब्दस्यमुल्यार्थपरित्यागेनामुल्या-
 र्थस्वीकृतौकृतायांसत्यामहतीलज्जाजायते तत्राखिला अपिशब्दा अमुल्यार्थाद्वितवदतां तस्यात्मनः शाब्दत्वं शब्दशक्तिताल-
 र्थज्ञत्वं लज्जाकथंनजायेत । केभ्यः । तन्मागानुवर्तिनांशब्दशक्तितालयार्थानुसारिणांविदुषांसकाशादितियोजना ॥ ७ ॥ ६ ॥
 अवाच्यत्वभंगः ॥ १३ ॥ ७ ॥ स्वरूपधर्मोवेतीति ॥ स्वरूपधर्मयोर्भेदानवगमस्वरूपवाधर्मोवेतिविकल्पोनयुज्यते ॥
 अकारमात्रेति ॥ धर्मोऽभेदःस्वरूपवेत्याद्यप्रकारप्रश्लेषः ॥ तदुक्तमिति ॥ कथालक्षणे ॥ वितंडात्विति ॥ अन्यैरसद्भिः
 सहसतांवितंडैव । यतोऽसत्सुतत्वंनिगूहितं । नप्रकाशनीयं ॥ निवचनवादिनीदंशोभतइति ॥ यस्तुपदार्थान्निरूप्यव्यव-
 स्थापयतितंप्रतीददूषणशोभतेनमांप्रतीत्यर्थः ॥ अनिवाच्यइति ॥ वस्तुमशक्यइत्यर्थः ॥ देहात्मक्याध्यासभंगइति ॥
 अधिष्ठानज्ञानवाध्यात्यंताभावप्रतियोगित्वस्यसत्यत्वेपिसत्वादित्यादिनोक्तं ॥ कल्पिनेनाकल्पितकार्यप्रतिबंधादित्युक्त-
 त्वादिति ॥ एतच्चोपलक्षणं । दूष्यदूषणव्यवस्थादिरूपस्वकार्यकारिणोभेदस्यैवतात्विकत्वं । अव्यवस्थारूपस्वकार्यकारिण-
 त्वभेदस्यमिथ्यात्वादितिचवक्ष्यते । यस्तुकल्पितकांतायाविश्लेषकार्यप्रतिबंधोदश्यतइत्याह सोश्रद्धेयोबहुधानिरासात् ।

कान्तज्ञानसैवतथात्वात् ॥ ^{११११}इश्वरसामर्थ्यादिति ॥ नचोभयसिद्धमृषामृतद्रुजालस्थलेकारणादिव्यवस्थोल्लिखिकार्यदर्शनव
 दीश्वरशक्त्यानतथार्क्यहृदयतइतिवाच्यं । पामरशब्दादप्यपकृष्टत्वात् । ईश्वरशक्तिरूपकारणस्यसत्त्वव्यन्यकारणोल्लिखन
 स्यशीतातपवातादिषुसरित्सागरादिषुविचित्रकायैषुपामरैरपिप्रमितत्वात् ॥ ^{१२०}प्रमात्वनिषेधायोगादिति ॥ अर्थबाधःप्रमात्व
 निषेधः । तस्यायोगः । अर्थसत्त्वमेवस्यादित्यर्थः । विचारासाहित्यरूपहेतोरन्वयव्याप्तौव्यभिचारमाह ॥ विचारोति ॥ जी
 वस्यब्रह्मैक्यप्रतीताविति ॥ ^{१२१}जीवब्रह्मणोरप्रतीतौभेदेनप्रतीतौत्वनयोरैक्याप्रतीतेरित्यादिनैक्यन्योन्याश्रयस्यवक्ष्यमाण
 त्वात् ॥ ^{१२२}स्वाभिमतोति ॥ ऐक्यप्रतीतेरप्यन्योन्याश्रयवत्त्वात् ॥ ^{१२३}तत्पक्षइति ॥ नहिसर्वत्रभेदोमिथ्या येनसद्वैष्यःस्यात् ।
 नापिसर्वत्रभेदःसत्यः येनसद्वैष्यःस्यात् ॥ १४ ॥ १४ ॥ सामान्यतोभेदखंडनोद्धारः ॥ १४ ॥ १४ ॥ अविद्यानिवृत्तेरिति ॥
 नन्यविद्यानिवृत्तिब्रह्मैक्ययोरतात्त्विकंसापेक्षत्वंतात्त्विकनिरपेक्षब्रह्मस्वरूपाविरोधि । मैवं । अतात्त्विकसापेक्षस्यभेदस्यतात्त्विक
 निरपेक्षघटस्वरूपाविरोधित्वस्यापिसुवचत्वात् । ब्रह्मस्वरूपतात्त्विकंघटस्वरूपत्वतात्त्विकमित्यस्यासिद्धेः । भेदस्यसत्यतास्यादि
 त्युक्तमुपपादयति ॥ ^{१२४}यत्रयदध्यस्तामित्यादिना ॥ ^{१२५}ब्रह्माधिकरणकोभेदोब्रह्मज्ञानाबाध्यः । स्वविरोध्यध्यासाधिष्ठानाधिक
 रणकत्वात् । सामान्यव्याप्तौशुक्तावरूयत्ववत् ॥ ऐक्यमिति ॥ ऐक्याध्यासाधिष्ठानाश्रितत्वहेतुः । तात्त्विकेवेतिसाध्यनि
 र्देशः । स्वविरोधीत्याद्युक्तोहेतुः ॥ ^{१२६}ऐक्यस्यचेति ॥ नन्यैक्यस्यनिरपेक्षत्वोपितत्तदर्थभेदभ्रमनिवर्तकवृत्तिजननेतत्तत्तदार्थ

सापेक्षतयास्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतास्ति । मैवं । तत्तत्पदप्रतिपाद्यतत्तदर्थप्रतियोगिकैक्यविषयकत्वंविनावृत्तेर्भेदभ्रम
 निवर्तकत्वायोगात् । ऐक्यस्यनिरपेक्षत्वेवृत्तेस्तादृशैक्यविषयकत्वायोगात् ॥ तादात्म्यनिषेधत्वेनेति ॥ तन्निष्ठासाधारण
 धर्मवत्त्वादेस्तादात्म्यस्यैकरूपत्वात् । यदिचाभेदस्तादात्म्यतदैक्यमेवभेदापेक्षमित्याह ॥ ऐक्यइति ॥ सापेक्षत्वादिभ्युज्य
 तइति ॥ ननुमममतेकाल्पनिकंसापेक्षत्वंतवतुसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वेद्वेअपितात्विकेइतिदृष्टांतवैषम्यं । न । भेदस्यापिब्रह्मस्वरू
 पत्वेनतत्रसापेक्षत्वंकाल्पनिकमित्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । नचभेदस्यब्रह्मस्वरूपत्वेमानाभावः । ऐक्येपिसाम्यात् ॥ प्रमेयत्वा
 दिनेनेति ॥ ननुभेदस्यनिरपेक्षत्वेपरान्प्रतीवस्वमपिप्रत्यविशिष्टतयास्वस्मिन्भेदत्वापत्तिः । मैवं । अभेदस्यापितथात्वेस्वंप्रती
 वान्यान्प्रत्यभेदत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः । घटत्वादिनाभेदःकल्पितःस्वरूपतस्त्वभेदएवेतिवाच्यं । भेदेपिसाम्यात् । घटभे
 दत्वेनघटावृत्तिर्वेपिभेदत्वेनभेदस्यघटोपिवृत्तेः । ननुनिरपेक्षघटस्वरूपस्यभेदस्यप्रतीत्योरपिकथंप्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षत्वानपे
 क्षत्वादिकमतआह ॥ शब्दस्वभावप्रयुक्तयोरिति ॥ घटकर्मत्वमानयनमित्यादिशब्दादिशब्दानयेतिशब्दात्जन्ययोःप्रती
 त्योरन्वयबोधाजनकत्वतज्जनकत्वयोर्दर्शनादिहापितदुपपत्तेः । एतच्चोपपादितंहृदयसंबंधानुपपत्तिभेगे । अन्यथैक्येपि
 समं । तदेतदाह ॥ ब्रह्मशब्दोल्लेखेनेत्यादिना ॥ ननुगच्छतिचलत्योरर्थभेदएव । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्यन्दोगम्यर्थः ।
 पूर्वविभागफलकस्यदंश्चलत्यर्थइति । मैवं । उभयत्रापिपूर्वदेशविभागस्योत्तरदेशसंयोगस्यचप्रतीतेःसत्त्वेनगमिचलत्योरर्थभे
 दात् । धात्वर्थःफलमितिमंडनाचार्यमतेतुसंयोगस्योभयफलत्वेनतयोरैकार्थ्यात् । नचानुकूलयत्नःकरोत्यर्थःफलमानयत्यर्थ

इतिवाच्यं । आख्यातसमानार्थतयायत्नमात्रस्यकरोत्यर्थत्वात् । एतदप्युपपादितप्रतिकर्मव्यवस्थाभंगे । नियमानङ्गीकाराच्च
 क्वचिद्धात्वभेदेपितपतिऋषिःतपतिपृथिवीसवितेत्याद्यकर्मकसकर्मकप्रतीतिरप्युपपद्यते ॥ नान्योन्याभावतेति ॥ ननुना
 न्योन्याभावःपृथगितिवक्तव्यं । सत्यं । नायंभावशब्दोभावसाधनः । किंतुकटुसाधनः । ज्वलितिकसंतेभ्योणइतिणप्रकरणे
 भवतेत्येननकर्तरिभवतेर्णविधानात् । भवतीतिभावस्तस्यभावोभावताभवनं । एवंचान्योन्याभावतान्योन्याभवनमन्यो
 न्याभावएव । सनपृथगित्यर्थः । तथाचतलप्रत्ययोपपत्तिः । केचित्तु अकर्तरिचकारकेसंज्ञायामितिकर्तरिप्रतिषिद्धमपिघअप्र
 त्यमुणादयोबहुलमितिबहुलवचनात्कर्तयपिविधायकटुसाधनंभावशब्दमाहुः ॥ अविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपिकथं ब्रह्मैक्य
 मिति ॥ ननुमममेततत्राभवत्वस्यकल्पितत्वेनविरोधाभावः तवतुद्वयोरपितात्विकत्वेनविरोधः । मैवं । निर्विशेषब्रह्माभिज्ञे
 ऽविद्यानिवृत्त्यादौभावत्वाभावत्वयोःकल्पितत्वेनतवविरोधस्यदुर्वारत्वात् । विरुद्धयोरुभयतात्विकत्ववदुभयकल्पितत्वेपिवि
 रोधात् ॥ तदैक्यप्रमित्यविषयत्वमिति ॥ दर्शनादिधटितत्वेऽचाक्षुषत्वाद्यापत्तिः । संस्कारोपनीतमानात् ॥ इतरित्विति ॥
 नचात्यंताभावान्योन्याभावयोरैक्यापत्तिः । इष्टत्वात् ॥ प्रतियोगिनिरूप्यस्येति ॥ घटस्यपटप्रतियोगिकभेदस्वरूपत्वेपट
 स्वरूपत्वमपिस्यादित्यर्थः । ननुनघटस्वरूपभेदप्रतिपटस्यनिरूपकत्वमात्रेणघटस्यपटरूपतापाद्यते । किंतुसमानाधिकरणप्रती
 तिविषयस्वरूपंप्रतिप्रतियोगितयाविरूपकत्वेन । अज्ञाननिवृत्त्यादयस्तुनसमानाधिकरणप्रतीतिविषयाः । भेदस्तुघटःपटोने
 तिसमानाधिकरणप्रतीतिविषयइत्याशंकातुच्छेत्याह ॥ अदृतेत्यादिना ॥ अनृतंनब्रह्मअज्ञानप्रकाशोब्रह्मेत्यादिसमानाधि

करणप्रतीतिविषयोयद्ब्रह्मतत्त्वरूपायाऽनृतव्यावृत्तिरज्ञानप्रकाशश्चतत्रप्रतियोगितयानिरूपकस्यानृतस्याज्ञानस्यचब्रह्मरूपता
 पत्तेरुकाशंकायास्तुच्छत्वात् । अद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्र द्वितीयस्य अदुःखं ब्रह्मेत्यादौ दुःखादेर्ब्रह्मरूपतापाताच्च । ननु भेदस्य स्वरूपत्वे
 घटधर्मेणुपटप्रतियोगिकभेदत्ववद्घटप्रतियोगिकभेदत्वस्याप्यभ्युपगमात्पटाद्भिन्नो घट इति वद्घटाद्भिन्नो घट इति प्रतीतिः स्यात् ।
 मैवं । पटप्रतियोगिकभेदस्वरूपाय घटत्वादयो धर्मास्तद्धत्वेन घटपटभिन्नत्वप्रतीतेरनङ्गीकारात् । किंतु पटप्रतियोगिको यो घटस्व
 रूपो भेदस्तेनैव साकं विशेषरूपसंबन्धसत्वात्तद्धत्वेन घटपटभिन्नत्वधीः ॥ स्ववृत्तिविरोधादिति ॥ ननु भेदस्य विभागात्मकविदा
 रणरूपत्वे विभागस्य विभज्यमानवृत्तित्वनियमेनावयवानवस्थया शून्यवादापत्तिः । मैवं । दत्तोत्तरत्वात् । न हिल वित्रादिकं स्वा
 ययं वलुनाति । किं त्वन्यदेव । विभज्यमानवृत्तित्वं चासिद्धं । घटस्य स्वावयवान्प्रतिविभागत्वे हि तेषां विभज्यमानता स्यात् ।
 न त्वेवं । किंतु पटादिकं संबंधे घटो भेदो विदारणं विभागश्च । ननु स्वावयवैः सह घटस्य भेदोस्ति । मैवं । अभेदस्याप्यङ्गीका
 रात् । क्वचिद्विशेषाङ्गीकाराच्च । अत्यंतभेद एव विदारणरूप इत्यङ्गीकारात् ॥ संयुक्तयोरोष्ठयोरिति ॥ संयोगकाले भेदव्य
 १२८/१२
 बहारहेतोर्विभागस्याभावाद्भिन्नाविति व्यवहारो न स्यात् ॥ उक्तं चेति ॥ समयपादेऽनुव्याख्यान इति शेषः । अद्भुताः पि
 शाचाः ॥ अविदारण इति ॥ एकाक्षराधिक्येऽपि नच्छेदो भंगः ॥ यत्र भेदात्मको घट इति ॥ ननु घटस्यावयवानामनेकत्वं
 स्यात् । न । अनेकावयवानामनेकत्वस्येष्टत्वात् । एकस्मिन्नवयवे तु घटाख्यस्यानेकत्वस्याप्यपत्तिः । एतेनान्योन्याभावस्य स्व

रूपत्वेकपालादिरूपाश्रयप्रतियोगिकभेदस्य घटादिरूपाश्रितरूपतया स्वप्रतियोगिकभेदाद्यत्तत्वादकत्वंकपालादिषु भज्यतेति निरस्तं ॥ अनेकेषु कपालेष्वनेकत्वस्येष्टत्वात् । एकस्मिंस्तु घटाख्यभेदस्याप्यसिः । स्वप्रतियोगिकाल्यतमेदएवानेकत्वमित्यंगीकाराच्च ॥ एक्येपि धिप्रतिपत्त्याद्ययोगादिति ॥ नन्वज्ञानाश्रयत्वादिना प्रत्ययार्थप्रकाशमुपजीव्यनावृणोत्यविद्या । ऐक्यव्यंशत्वावृणोत्येवेतितत्र विप्रतिपत्त्यादयः । मैवं । निरंशशाभावस्योक्तत्वात् ॥ उक्तं रूपेणेति ॥ स्वरूपत्वेनेत्यर्थः । भेदस्वरूपं स्वयं स्वरूपत्वेन प्रकाशत एवेति यावत् । ननु प्रतियोगिकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् तदादीनां प्रतियोगिनां नानात्वात् तत्प्रतियोगिकभेदरूपो घटोपि नानास्यादत आह ॥ नहि निरूपकभेदेनेति ॥ ननु तथापि प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेद आवश्यकः । घटप्रतियोगिकानां चतुर्णां प्रागभावादीनां भेदप्रतियोगितावच्छेदकभेदस्य प्रयोजकत्वेन ह्युक्तत्वात् । न हितत्र प्रतियोगिभेदोस्ति । मैवं । अधिकरणरूपाभाववादेऽधिकरणभेदेनैवाभावभेदात् । न च प्रागभावप्रध्वंसयोरैक्यपत्तिः । अन्योन्याभावस्यैवाधिकरणरूपत्वांगीकारात् । प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदे ऐक्यस्यापि भेदः स्यादित्याह ॥ अनेकद्वैतेति ॥ ननु ब्रह्मोत्तरत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्यैक्यान्नैक्यस्य भेदः स्यात् । मैवं । तादृशस्यैक्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः । भेदसापेक्षत्वाच्च ॥ भेदज्ञानं न भ्रमविरोधीति ॥ न चैवं शाब्दाभेदभ्रमस्य शाब्दभेदज्ञानादनिवृत्त्यापत्तिः । एतन्मत इष्टापत्तेः । शाब्दभ्रमेऽप्यधिष्ठानसत्त्वात् । भेदस्याप्यभेदविरोधित्वाच्च । अभेदभ्रमविरोधिनी भेदप्रतीतिमाह ॥ अदोषमूलेति ॥ एतच्चा

प्रतीतौ विशेषणं । अदोषमूलोयस्ताद्रूप्यप्रकाशकप्रतीत्यभावस्तास्मिन्सति प्रतीति स्वरूपभेदलक्षणं स्वरूपभेदोलक्ष्यते विष-
 यीक्रियतेऽनयासातथा । अभेदभ्रमविरोधिनीतियावत् । अदोषमूलेत्यस्यव्यावर्त्यमाह ॥ ^{१३०।११९} शुक्तेरिति ॥ शुक्तिःशुक्तेःस्वरू-
 पभेदेनभवतीतिशुक्तिप्रतीतिर्नशुक्तिस्वरूपभेदविषयेतिनसातत्वेनसंग्राह्यादोषकालेशुक्तिरूपत्वेनाप्रतीतिःशुक्तेःप्रतीतिश्चसाभ-
 वतितत्रलक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिः । दोषमूलेतिविशेषणेतुनतत्रातिव्याप्तिः । ननुरजतात्मनाशुक्तेःप्रतीतिसमयेशुक्तोरजतभेदो-
 नस्यात् । तत्रताद्रूप्येणप्रतीत्यभावरूपविशेष्यस्याभावेनादोषमूलत्वविशेषणविशिष्टस्यापितस्याभावात् । नहिविशेष्यहीनेवि-
 ष्टसंभवः । मैवं । अबोधमूलत्वात् । स्वरूपभेदलक्षणस्यात्रानभिधानात् । अभेदभ्रमविरोधिस्वरूपभेदप्रतीतेरभिधित्सित-
 त्वात् । अतएवाह ॥ ^{१३०।१२३} एवचभ्रमस्थलइति ॥ ताद्रूप्येण घटस्यपटादिरूपत्वेन । अतएवोक्तमभेदभ्रमोपपत्तिरिति । लक्षण-
 विवक्षायां हिस्वरूपभेदलक्षणोपपत्तिरित्यवक्ष्यत् । यदपिकेनचिदुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौप्रतीतेरभेदसाधारण्येनादोषमूलपर्य-
 तज्ञानंभेदव्यवहारकारणवाच्यं । एवंचस्वरूपभेदस्यचाक्षुषत्वंनस्यात् । प्रतीतिघटितत्वात् । शुक्तेःरूप्यात्मनाऽप्रतीतिकाले
 सामग्रीविरहाच्छ्रुत्तयात्मनाचाप्रतीतौरूप्यभेदत्वशुक्तेर्नस्याच्च । नचतदापिप्रतीयमानत्वमीश्वरज्ञानमादायास्त्येवेतिवाच्यं ।
 एवंसत्यप्रतीतिदशाविरहेणप्रतीयमानपदवैयर्थ्यादिति । तदयुक्तं । अबोधात् । स्वरूपभेदवादेभेदज्ञानंभ्रमविरोधीत्यत्रपूर्व-
 वाक्येऽभेदभ्रमविरोधिभेदज्ञानस्यप्रकृतत्वेनतस्यैवात्रोच्यमानत्वेनस्वरूपभेदलक्षणस्यात्रानभिधानादित्युक्तत्वात् ॥ तत्त्वेऽ-
^{१३०।१२३} नैतप्रसंगतइति ॥ पटादिनिरूप्यस्यभेदस्यघटस्वरूपत्वेपटादिरपिघटस्वरूपःस्यादित्यद्वैतमेवतत्वंस्यात् ॥ ^{१३०।१२३} एकाभावादिति ॥

अनेकत्वैकार्थसमवायिनोभेदस्य घटस्वरूपत्वघटरूपभेदाश्रयोनैकः स्यात् ^{१३०।१३} एवं तदाधारोपीत्येकः कोपिन स्यात् ॥ सापेक्षत्वा
 दिति ॥ अभिदा ऐक्यं । वस्तुनोरूपं । तत्र हेतवः सापेक्षत्वादयमभेदस्य भेदसापेक्षत्वं । स्वाभेदः स्वप्रत्येव । न त्वन्यप्रत्य
 पीतिसावधित्वं । अविदारणात्मकस्याभेदस्य ब्रह्मरूपत्वेन शून्येनाप्यविदारणे तद्व्यस्यादिति शून्यैक्यं तत्त्वस्यात् ॥ नैकार्थो ^{१३०।१४}
 वादिति ॥ न एकनैकं अनेकं । तस्याभावात् एकत्वैकार्थसमवायिना घटेन घटभेदस्य पटस्वरूपत्वघटस्य पटेन सह धर्मिज्ञाना
^{१३०।१७} बाध्यमनेकत्वेन स्यात् अभेदस्य प्रकाशमानब्रह्मस्वरूपत्वे अभेदसंशयाद्यभावः स्यात् ॥ वस्तुभेद इति ॥ वस्तुनः सकाशाद्भेद
 स्य भेदो न स्यात् । किंतु भयमेकमेव स्यादित्यर्थः ॥ ^{१३०।२३} घटत्वभेदत्वयोरिति ॥ न च भेदत्वानिरुक्तिः । ज्ञानत्वानंदयोरपि ब्रह्म
 ण्यनिरुक्तेः । न च तत्र तत्कल्पितभेदत्वमपीश्वरशक्तिवशाद्भेदे तात्त्विकं । वस्तु तत्त्वानिरुक्तावपि न वस्तुक्षतिरित्युक्तं दृग्दृश्य
 संबन्धानुपपत्तिभेगे । ननु प्रमाणसिद्धे ऐक्यभेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वं कल्प्यत इत्याशंकते ॥ ^{१३१।८} तत्र गत्यंतराभावादिति ॥ न
^{१३१।१९} नु गत्यंतराभावेऽपि नाप्रामाणिकमंगीकारार्हमतस्तत्र प्रमाणान्याह ॥ तथा भेदस्येत्यादिना ॥ क्वचिनु घटे पटात्मको नेति पाठः ।
 सोपि सामानाधिकरण्योपपादनार्थ एव । ननु घटः पटो नेति तादेरन्योन्याभाव रूपभेदविषयतया न स्वरूपभेदविषयत्वं । अन्यथा
 नीलो घट इत्यस्य रूपभेदविषयत्वापत्तिः । मैवं । स्वरूपातिरिक्तस्यान्योन्याभावं स्यान्मंगीकारा नीलो घट इत्यस्य रूपभेदविषय
 त्वमस्त्येव । रूपशब्दोऽल्लिखिव्यवहारस्तु नास्ति ॥ ^{१३१।२२} घटतद्भूदयोरेकस्येति ॥ तद्भेदः पटभेदः । ननु पटभेदस्य घटेनाभेदसिद्धेः

प्राग्लिङ्गमसिद्धं । सामान्यव्याप्तौ सामानसंवितासंवेद्ये जातिव्यक्त्या दौ व्यभिचारः । विशेषव्याप्तौ भेदप्रतियोगिनिघटादौ व्यभि-
 चारः । मैवं । घटप्रतीताववश्यतस्य पटादिभेदेन प्रतीतेरुक्तत्वात् । पटादिसांकर्यानुभवात् । अतो नासिद्धिः । सामान्य
 व्याप्तौ न व्यभिचारः । जाल्यादेर्व्यक्तस्वरूपत्वात् । भेदत्वज्ञानएव प्रतियोगिज्ञानापेक्षणा न्न प्रतियोगिज्ञाने विशेषव्याप्तावपि
 व्यभिचारः ॥ तथाप्यनेकेष्विति ॥ ननु घटविषयकं ज्ञानं घटविषयिकेच्छेति ज्ञानादिषु घटविषयकत्वांशेऽनुगमवत्यटप्रतियो-
 गिकत्वांशेऽप्यनुगमः स्यान्न भेदांशेऽपि । मैवं । अबोधात् । अनेकेषु घटकुड्यादिस्वरूपभेदेषु पटप्रतियोगिकत्वस्यैकस्य संबंधाल-
 दाद्भिन्नमित्यनुगतव्यवहारो भविष्यतीत्युच्यते । अन्यथा गोत्वा अनुगमेऽपि न गवांशेऽनुगम इत्यपि स्यात् । ननु साक्षीप्रमाणमनपे-
 क्ष्यप्रतियोगिपटादिकं न गृह्णातीति कथं साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहैव व्यावृत्तिप्रतीतिरुपपद्यत इत्यत आह ॥ सर्वसामान्यतो
 यस्मादिति ॥ तथा च सर्ववस्तु सामान्यतः साक्षिणा गृह्यत इति साक्षिसिद्धेन कालेन सहैव वस्तु ग्रहवत्साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहै-
 व व्यावृत्तिः प्रतीयत इत्यदोषः । तृतीयाध्यायेऽप्युक्तमनुव्याख्यानं । अतः सर्वपदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचराः । सर्वमित्येव
 विज्ञानं सर्वेषां कथमन्यथेति । ननु तथापि कथं प्रतियोगिज्ञानं विना प्रतियोगिविशिष्टाभावधीः । विशिष्टज्ञानस्य विशेषज्ञाना-
 जन्यत्वेऽपि प्रतियोगिविशिष्टाभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् । सत्यं । अभावत्वप्रकारकज्ञाने तथैव । स्वरूपाभावज्ञाने
 नूनपूर्वप्रतियोगिज्ञानापेक्षेति न दोषः । ननु सर्वसाध्यावृत्ततानुभूयत इत्यत्र सर्वत्ववाप्रतियोगितावच्छेदकस्वेतरसर्वत्वं वा । आ-
 द्ये स्वस्माद्वैलक्षण्ये स्वासिद्धिप्रसंगः । द्वितीयेन्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ सर्वस्मादित्यनेन चेति ॥ तदात्मकत्वेनाज्ञानं ज्ञानं वि-

वक्षितं । तेनस्वग्रहात्पूर्वस्वस्यापि स्वात्मतयाऽज्ञानात्स्वस्यप्रतियोगितापत्तिरिति निरस्तं ॥ तद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिरि
तीति ॥ ननु काल्पनिकभेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिभावज्ञाननिर्वाहकस्य तात्त्विकाभेदज्ञानाप्रतिबंधकत्वं । मैवं । अभेदग्रहात्पू
र्वभेदस्य काल्पनिकत्वासिद्धान्योन्याश्रयात् । नन्वभेदो न प्रतियोगिज्ञानाद्यपेक्षः । तस्य निष्प्रतियोगिकवस्तुस्वरूपत्वात् । स
प्रतियोगिकत्वव्यवहारस्तु निरूपकभेदस्य प्रतियोगिकत्वेनेत्यत आह ॥ साम्यादिति ॥ निष्प्रतियोगिकवस्तुस्वरूपएव भेदे नि
रूपकतादात्म्यस्य सप्रतियोगिकत्वेन सप्रतियोगिकत्वव्यवहारइति साम्यस्योक्तत्वात् ॥ सप्रतियोगिकपदार्थमात्रे न्योन्याश्र
यः स्यादिति ॥ यस्त्वत्रेष्टापत्तिमाह स जीवब्रह्मैक्येऽपि सप्रतियोगिके न्योन्याश्रयमनुमेन एव । गौर्वयसहशइति व्यावहारिका
मपि व्यवस्थामनास्थितइति सष्टशून्यवादमास्थितइत्युपेक्षणीयः ॥ सद्भेदस्येति ॥ सन्निविद्यमानो भेदो यस्य तत्तथा । मिथः
श्रयः अन्योन्याश्रयः ॥ युगपदनेकज्ञानोत्पत्तेर्विरुद्धत्वेपीति ॥ तदुक्तंचित्तमणौ । युगपज्ज्ञानानि माभूवन् युगपतज्ञानं
तु स्यादेवेति ॥ तदुक्तमिति ॥ समयपादइति शेषः ॥ इत्युक्तत्वादुभयतः पाशारज्जुरिति ॥ तत्रैवानुव्याख्यानं । किंच
भेदः कथं ग्राह्य इति यः परिपृच्छति । धर्म्यादिभेदग्रहणात्तेनोक्तोन्यो न्यसंश्रयः । अन्यत्वाग्रहणेनोक्तइत्यादिनापरोक्षविधान्यो
न्याश्रयत्वस्य व्याहतत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ विरोधादिति ॥ प्राचीनभेदधियाप्रतिबंधादित्यर्थः । यत्त्वनिरवचनीयभेदज्ञानस्य ता
त्त्विकाभेदज्ञानाप्रतिबंधकत्वमिति । तन्न । द्वैताद्वैतमानयोः काल्पनिकभेदमात्रेण बाध्यबाधकत्ववद्विहापि प्रतिबंधकत्वोपपत्तेः

॥ बिंबप्रतिबिंबयोर्जीवब्रह्मणोऽश्रितिः ॥ यत्त्वभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेनेदृग्विकल्पानवकाशइति । तन्न । भेदेपिसाम्यस्योक्त
 त्वात् ॥ तर्हिप्रकृतेपितथेति ॥ नन्वद्वैतस्याधिकरणातिरेकेऽप्रामाणिकत्वमिष्टमेव । अनतिरेकत्वधिकरणप्रामाणिकत्वस्यै
 वप्रामाणिकत्वंतत्रतयाप्रतियोग्यप्रामाणिकत्वेपिप्रामाणिकत्वोपपत्तिः । मैवं । भेदेपिसाम्यस्योक्तत्वात् ॥ पटेप्रमितस्यपट
 तादात्म्यस्येति ॥ ननुतादात्म्यमात्रस्यनिषेधप्रतियोगित्वेदूरस्थवनस्यत्योरिवबाधोत्तरकालमिमावनस्यतीदृतिविद्विमेशुक्तिर
 जतेइतिप्रतीत्यापत्तिः । मैवं । सन्निधानेनैवपिपृथुकिरेवरजतंतुयन्मयानुभूतंतदेवेतिप्रतीतिश्च ॥ तन्मतं
 इति ॥ प्रतियोग्यभेदेत्यारोप्यसंबंधभेदात्संसर्गभावान्योन्याभावयोर्भेदः ॥ प्रतियोगिनिमिति ॥ अधिकरणप्रतियोगिसं
 सर्गविषयत्वनियतबुद्धिविषयाभावत्वं । एतेनातींद्रियभेदेव्याप्तिः शब्दजन्याभावबुद्धौव्यभिचारेणारोपस्याभाव
 बुद्धावहेतुत्वाच्चेतिपरास्तं । आरोपस्यहेतुत्वानुक्तेः । अन्येतुस्वाभावाभावत्वंसंसर्गाभावत्वं । स्वाभावाभावत्वरहिताभावत्व
 मन्योन्याभावत्वं । अस्तिचघटालंताभावस्योऽभावोघटस्तदभावश्चघटालंताभावः । एवंप्रागभावादिषु । घटान्योन्याभाव
 स्योभावोघटत्वंतदभावस्तुनघटान्योन्याभावइति । नचसंसर्गाभावस्योन्योन्याभावस्तदभावोनसंसर्गाभावइतिस्वसंसर्गा
 भावाभावत्वलक्षणार्थोवाच्यस्तथाचान्योन्याश्रयइतिवाच्यं । स्वाभावाभावत्वमित्यत्रवस्तुतोयद्यपिसंसर्गाभावाभावएवपय
 वस्यति तथापिसंसर्गाभावत्वंनतत्रप्रविष्टअभावत्वेनवसंसर्गाभावउपस्थितइतिनोक्तोदोषइत्याहुः । ननुयद्यपिघटान्योन्याभा

वाभावोनघटः । किंतुघटत्वं । तथापिघटोघटान्योन्याभावोनेतिप्रतीत्याघटघटान्योन्याभावान्योन्याभावोविषयीक्रियते ।
 सचघटस्वरूपएव । अभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणानतिरेकात् । तथाचसंसर्गाभावलक्षणमन्योन्याभावोतिव्याप्तं । स्वं
 घटान्योन्याभावस्तदन्योन्याभावोघटः । तदभावश्चतदन्योन्याभावइति । अत्रब्रूमः । स्वाभावमात्राभावत्वंसंसर्गाभावत्वं ।
 अन्योन्याभावस्यस्वान्योन्याभावोयःघटस्तदभावरूपत्वोपिस्वात्यंताभावोयःघटत्वंतदभावरूपत्वाभावात् । घटान्योन्याभाव^{१३४}
 स्यघटत्वप्रतियोगिकत्वाभावादिति । केचित्तु संसर्गाभावत्वान्योन्याभावत्वेअखंडोपाधीइत्याहुः ॥ तस्यैवस्वनिर्वाहकत्वं
 चेति ॥ ननुभेदाधिकरणकमेदव्यवहारस्यस्वरूपेणनिर्वाहेस्वरूपभेदपक्षांतर्भावः । मैवं । घटतदनंगीकारेणतत्त्वबहिर्भा
 वात् ॥ तथाचान्योन्यवृत्तिरिति ॥ घटभेदघटभेदत्वयोर्भेदस्यघटभेदादन्यत्वेऽनवस्थापातेनघटभेदरूपएवतयोर्भेदोवा
 च्यइतिघटभेदघटभेदत्वघटभेदत्वचघटभेदइत्यन्योन्यवृत्तिःस्यात् ॥ तस्यैवस्वभेदइति ॥ अमेदत्वस्याभेदत्वेनाभेदसिद्ध्यर्थ
 मभेदत्वेऽभेदोवाच्यइत्यभेदेऽभेदत्वमभेदत्वेचाभेदइत्यन्योन्यवृत्तेःसाम्यं । नन्वभेदमात्रस्याभेदत्वस्यचब्रह्माभेदाभिन्नतयाऽ
 न्योन्यइत्यैवाभावेनान्योन्यवृत्तित्वमापादयितुमशक्यमित्यतआह ॥ नचघटस्येति ॥ अमेदत्वस्याभेदेनाभेदःघटस्यघट
 नाभेदः एवंसर्वेभेदाःजीवब्रह्माभेदेनाभिन्नाश्चेत्तर्हिघटस्यघटाभेदज्ञानैवजीवब्रह्माभेदोज्ञातइतिवेदांतवैयर्थ्यं । नचभेदभ्र
 मनिवर्तकवृत्तिर्महावाक्यविनानेतिवेदांतवैयर्थ्यं । अमेदविषयकत्वस्योभयत्रसाम्येएकस्याअनिवर्तकत्वमन्यस्यास्तुनिवर्तक
 त्वमित्यस्ययोगात् । नन्वभेदत्वस्याभेदत्वेनाभेदोवाघटस्यघटेनाभेदोवानजीवब्रह्माभेदः किंतुजीवस्यब्रह्मणाऽभेदएवजीव

ब्रह्माभेदः । तथा च घटस्य घटाभेदे ज्ञातेऽपि जीवब्रह्माभेदाज्ञानात्तज्ज्ञानार्थवदाता इति तेषां वैयर्थ्यं । न चैवमभेदत्वोपि स्वाभेदा
 र्थमभेदो वाच्य इति भेदाभेदत्वयोरन्योन्यवृत्तिरापन्नेति वाच्यं । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोरिव प्रमितत्वात्तदुपपत्तेरित्याशङ्कते ॥
^{१३५।६} अथ तत्रेति ॥ भेदभेदत्वयोरन्योन्यत्वाज्ञाने तयोरन्योन्यवृत्तित्वस्यापादयितुमशक्यत्वात्तज्ज्ञाने च तयोरन्योन्यवृत्तित्वस्य प्र
^{१३५।७} मितत्वाच्च तदापादनं दोष इति परिरहति ॥ तर्हि प्रकृतेऽपीति ॥ नन्वनिर्वाच्यत्वादावयवविकल्पोऽनिर्वाच्यत्वप्रयोजक इत्यस्माक
^{१३५।१०} मनुकूल एवेत्यत आह ॥ एवमन्येपीति ॥ बौद्धोद्भावितस्य ब्रह्मण्यनिर्वाच्यत्वस्यानिर्वाच्यत्वे ब्रह्मणिसत्यस्वरूपत्वस्य तात्त्विक
 त्ववदनात्मन्यनिर्वाच्यत्वस्यानिर्वाच्यत्वेऽनात्मनिसत्यस्वरूपत्वस्य तात्त्विकत्वापातस्य तत्र प्रतिकूलत्वात् । ननु भेदखंडनयुक्तय आ
^{१३५।११} भासरूपाः निराकरणानर्हाः किमिति निराकृता इत्यत आह ॥ न ह्यत्रेति ॥ यद्यजातिरूपाः युक्तीः परेऽवश्यन् तद्धिता एव निरा
^{१३५।१२} करिष्यामः । न चैवं अतो यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन तथा विधा अपि निराकृताः । समयपादीयानुव्याख्यानां संमतयति ॥ तदुक्तं
 भिति ॥ अनात्मा श्रयमृतुल्या भित्तिरित्यभ्युपेत्ययः । भित्तेरात्मा श्रयं ग्राहह तवाक्यस्य स्थास्तुसः ॥ ७ ॥ विशिष्यभेदखंड
^{१३५।१५} नोद्धारः ॥ १५ ॥ ७ ॥ भेदहीनेति ॥ क्वचिद्भेदहीनेऽप्यपर्यायेति पाठः । स न युक्तः । सुधायां तु शब्दोऽवधारण इति व्या
^{१३५।१५} ख्यानात् । अपर्यायशब्दांतरनियामक इत्यशेषभेदकार्यनिर्वाहकत्वोपलक्षणं । अनेनैव विशेषलक्षणं चोक्तं भवति । भेदहीनेऽप्य
 नुपचरितभेदव्यवहारनिमित्तविशेष इति ॥ विशेषोऽनामेति ॥ अभिज्ञेऽपि विशेषकत्वाद्विशेषसंज्ञः । न केवलं भेदभेदिनोरेव वि

शेषैर्गोक्रियतेऽपि तु सर्वत्रापीत्याह ॥ सोऽस्तीति ^{१३५।१६} ॥ नन्वखंडावेदज्ञानानंदपदयोः पर्यायत्वेऽपि सखंडावेदज्ञानत्वा नंदत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तयोः सत्यान्नज्ञानानंदपदयोः पर्यायत्वप्रसंगोतः सखंडमते विशेषांगीकारोऽप्रयोजन इत्यत आह ॥ सखंडति ॥ शब्दाश्रयत्वादन्यदिति ॥ आकाशत्वस्याजातित्वेन शब्दाश्रयत्वरूपस्याकाशत्वस्याकाशपदेन प्रतिपादनात् । आकाशशब्दाश्रयशब्दयोः पर्यायत्वापातात्सहप्रयोगयोगः । न च व्याख्या न व्याख्येयभावादिना तु उपपत्तिः । आकाशत्वशब्दाश्रयत्वयोरविशेषतद्धारकाकाशादिशब्दानां व्याख्येयत्वाद्यनुपपत्तेः । अज्ञातज्ञातयोर्व्याख्येयव्याख्या न रूपत्वात् ^{१३५।१७} ॥ एकतरिति ॥ एकपरिशेष इत्यर्थः । तेन ज्ञानानंदयोर्भेदाभावे एकतरत्वमेवासिद्धयोर्यो विधानेतरविधानादिति निरस्तं ॥ धर्माणामनेकत्वं चेति ^{१३६।६} ॥ चैतन्यमेकंसत्यत्वादीन्यनेकानीतिसंख्यावैलक्षण्यमनेकत्वं ^{१३६।६} ॥ अनुवादइति ॥ तथा च न धर्मादौ श्रुतेस्तात्पर्यं ॥ अत्यंतभेदेति ॥ तथा च भेदाभेदयोरनुज्ञानाद्धर्मधर्माभावादियुज्यत इत्यर्थः ॥ लोकेत एवेति ^{१३६।७} ॥ गुणगुणिनोरत्यंतभेदाभावस्य नीलधटइत्यादिना लोकेत एव च सिद्धे न तत्र श्रुतितात्पर्यं ॥ भेदाभेदै चेति ॥ तथा च एवं धर्मानिति श्रुतिन भेदाभेदावदुजानातीत्यर्थः ॥ तस्यैव स्वभावविशेषस्येति ^{१३६।१६} ॥ तथा च मम मतप्रवेशः । ननु तत्तत्साधारणस्वरूपमेव स्वभावविशेषशब्देन मयोक्तं न तु त्वदुक्तो विशेष इति न तव मतप्रवेशः । मैवं । विशेषविनास्वरूपा साधारण्यानुक्तेः ^{१३६।१७} ॥ विशेषाभावइति ^{१३६।१८} ॥ एतेन स्वनिराहकशब्दस्य स्वत रानपेक्ष्य व्यवहारविषयत्वमर्थइति निरस्तं । अविरौघाय स्वतरोपेक्षाया आवश्यकत्वात् ॥ स्वनिराहकश्चेतीति ॥ न विशेषेऽस्व

स्थनिर्वाहकत्वंविशेषांतरंविनानुपपन्नमितिकथनानवस्थेत्यतआह ॥ तस्यतथात्वंचेति ॥ वैशेषिकाभिमतान्त्यविशेषवदयंघ
 ९३६।१८ ९३६।१९
 र्मिग्राहकमानेनतादृक्स्वभावतयासिद्धः । नहिस्वयमनुपपन्नमनुपपत्त्यंतरशांत्यैप्रभवतीत्यर्थः ॥ प्रमितभेदइति ॥ मुख्यसं
 भवेप्रतिनिधेरनादरणीयत्वादित्यर्थः । ननूभयोरपिभेदकार्यकारित्वाच्चमुख्योभेदइत्यत्रमानमस्ति । मैवं । सर्वाविवादस्यैव
 ९३६।२०
 मानत्वात् । नहिविशेषसर्वाविवादोस्ति । सर्वसंकरवादिनाभेदवन्मिथ्याभूतस्यापिविशेषस्यानंगीकारात् ॥ एतेनेति ॥ भेदा
 संभवेविशेषसग्राह्यत्वकथनेन ॥ अभेदकार्यत्विति ॥ एतावतापिविशेषसिद्धिः अभेदस्यभेदस्यवाप्रतिनिधिरितिवादांतर
 ९३६।२१
 मवशिष्यतइत्यपिबोध्यं ॥ एवंचेति ॥ ननुत्रिष्वप्यनुमानेष्वर्थांतरं । अविद्यादेःसर्वत्रनियामकत्वसंभवात् । मैवं । त्वदभि
 मताविद्यायाअद्याप्यजीवनान्मोक्षआनंदप्रकाशस्याभावापाताच्चेत्युक्तत्वात् ॥ घटतद्वर्त्मिकेति ॥ घटतद्वर्त्मिकान्योन्याभा
 वबुद्धौसमवायादिरूपःस्वरूपप्रत्यासत्तिसंयोगाभ्यामन्यःसंबंधोनविषयइति तंतुपटादिबुद्धितोस्यावैलक्षण्यंनस्यादित्यर्थः ॥
 ९३७।१७
 तंतुपटादिबुद्ध्यावपीति ॥ तथाचतंतुपटादिबुद्धेःकुंडबदरादिबुद्धितौवैलक्षण्यंनस्यात् ॥ पुरोवर्तिनेति ॥ यथेदंपदार्थेनघ
 ९३७।१८ ९३७।१९
 टस्याभेदोभासते गजाश्वादिनाचसेनायास्तथातंतुभिःपटस्यशुक्लादिभिश्चाभेदोभासते ॥ पटशुक्लयोरैक्यं
 ९३७।२० ९३७।२१
 विनापटत्वशुक्लयोरैक्यत्वासंभवात् ॥ अन्यथेति ॥ धर्म्यभेदंविनापिधर्मयोरैकाधिकरण्ये ॥ कापीति ॥ अयंघटइत्यादा

१३७।१३

वपिघटत्वेदंत्वादरेकाधिकरण्यमात्रं नत्विदंघटयोरभेदइतिस्यात् ॥ घटःपटोनेतीति ॥ अत्रापिघटत्वपटत्वयोरैकस्थत्वनि

१३७।१३

षेधएव ननुघटपटयोर्भेदोविषयःस्यात् । ननुदंडीचैत्रइत्यत्रदंडित्वचैत्रत्वयोरैकस्थत्वेपिनदंडिचैत्रयोरैक्यमतआह ॥ दंडीति॥

१३७।१४

१३७।१५

शुक्लवानेवेति ॥ एवंचशुक्लःपटइत्यादिनानपटस्वशुक्लरूपाभेदःसिद्ध्यतीतिभावः ॥ शुक्लरूपमित्यत्रेति ॥ नचैवंशुक्लःपटइ

तिवच्छुक्लरूपंपटइत्यपिस्यादितिवाच्यं । प्रतीत्यापादनइष्टापत्तेः शुक्लत्वरूपत्वाभ्यांयुक्तस्यपटाभेदप्रतीत्यंगीकारात् । व्यव

१३७।१५

हाररूपशब्दप्रयोगस्त्वव्यावर्तकत्वात् । उपरंजकत्वेप्यसाधुत्वात् ॥ अन्यथेहापीति ॥ शुक्लःपटइत्यस्यपटशुक्लरूपाभेदोन

विषयः किंतुशुक्लवदभेदइत्यंगीकारेनायंदंडःकिंतुदंडीतिवत्तनायंशुक्लःकिंतुशुक्लीतिधीःस्यात् । नहियावद्रव्यभाविशुक्लकदा

प्येवंप्रतीतिरस्ति । ननुशुक्लःपटइतिप्रतीतौमतुल्योपसत्त्वेनशुक्लवदभेदप्रतीतिमंगिकुर्वाणंप्रतिशुक्लीपटइतिप्रतीत्यापादनमनुकू

१३७।१५

लमेव । नहिशुक्लवानशुक्लीतिप्रतीत्योर्विषयभेदोस्तीत्यतआह ॥ मतुल्योपादिकल्पनंत्विति ॥ तथाचप्रतीतौमतुल्योपादे

१३७।१६

रभावाच्छुक्लरूपाभेदएवशुक्लःपटइत्यत्रभासते ॥ पटस्यशौक्ल्यमिति ॥ यद्यपिपटस्यशौक्ल्यमित्यत्रनपटशुक्लयोर्भेदशंका ।

षष्ठ्याःशौक्ल्यव्यतिरेकाविषयत्वात् । तथापिशुक्लरूपमेवपटेशुक्लपदप्रवृत्तिनिमित्तं । तदेवचशौक्ल्यमितिभेदशंका । ननुपट

१३७।२०

शुक्लादीनांसत्यप्यभेदेकाल्पनिकभेदमादायतथाव्यवहारोपपत्त्याविशेषासिद्धिरित्यतआह ॥ नचायंभेदइति ॥ ननुफलबले

नकाल्पनिकभेदस्य सामानाधिकरण्यादिव्यवहारमात्रनिर्वाहकस्य कल्पनेन विपरीतोच्छेदनं प्रत्यहं तु त्वमत आह ॥ भेदाभेदावि
 रोधायेति ॥ तदुक्तमिति ॥ भवेदित्यतः परं । भावाभावविभागेनयं विनानकथंचन । एतादृशे विशेषेस्मिन्कोट्येषां विना
 भवेदित्युक्तं । ननु वस्तुभिरभिन्नाविशेषस्य सर्ववस्तुष्वेकत्वे वस्तूनामैक्यापत्तिः । मैवं । प्रतिवस्तुनानाविशेषांगीकारात् । एकत्रा
 पिवस्तुनियान्वतोव्यवहारास्तत्र तावतां विशेषणां मंगीकाराच्च । विशेषविशेषिणो विशेषाणां च न मिथो विशेषांतरमंगीक्रियते ताना
 नवस्था । तदुक्तमनुव्याख्याने । विशेषास्ते ह्यनन्ताश्च परस्परविशेषिणः । स्वनिर्वाहकतायुक्ताः संति वस्तुस्वशेषत इति ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ विशेषसमर्थनं ॥ १६ ॥ ४ ॥ अस्माधारण्यादिति ॥ धर्मिसमसत्त्वभेदस्य घटादौ सत्त्वेऽपि तत्र सार्वज्ञरूपहेतोरभा
 वात् ॥ १३१/१३

१३१/१७

॥ आभाससाम्यादिति ॥ शरीरात्मसंयोगाधारत्वेन हेतुनाऽऽत्मन्यनित्यत्वादेरपि सुसाधत्वात् ॥ यन्नहीति ॥ एत
 द्वाख्याख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिभंगे ॥ यस्य समज्ञानमिति ॥ नन्वेतावताप्यज्ञानावच्छिन्न एव भेदग्रहो न तु शुद्धे । नहि
 सुप्तिकाले अंतःकरणानवच्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्तीत्यत आह ॥ अज्ञानाद्याश्रयाभेदेन चेति ॥ यादृशं चैतन्य
 मज्ञानाश्रयस्त्वयोज्यते तस्य निर्दुःखात् भेदप्रतीतेः । न ह्यज्ञानावच्छिन्नमज्ञानाश्रयः । नन्वज्ञानाश्रयशुद्धाभिर्दुःखस्य शुद्धस्य
 कथंचिद्भेदः सिद्ध्यति न तु जीवादत आह ॥ संसाराधारस्येति ॥ मम मते जीवस्यैव संसाराधारत्वाज्जीव एव निर्दुःखेश्वरभेदः प
 र्यवस्यति । तव तु जीवगतशुद्धांशस्य शोधितत्वं पदार्थरूपनिर्दुःखेन भेदः इति जीवब्रह्मभेदसिद्धिः । शोधितत्वं पदार्थयोर्भेदपर्य

वसानात् ॥ चैतन्यांतरादिति ॥ चैतन्यसामान्यादित्यर्थः । चैतन्येचैतन्यविशेषभेदसत्त्वेपितत्रतत्सामान्यभेदस्यमयाप्य
 नंगीकारात् । एतेनचैतन्यस्यचैतन्याभेदोनास्तीत्येतदस्मदनुकूलं भवत्यतिकूलं च । नहिभवतांचैत्रमैत्रादिवैतन्यनामैक्यमि
 तिमतमितिनिरस्तं ॥ ६१ ॥ भेदपञ्चकोप्रत्यक्षं ॥ १७ ॥ ६१ ॥ तात्त्विकत्वगर्भसाध्यस्याप्रसिद्धिपरिहरति ॥ नचाप्रसिद्धेति ॥
 जीवब्रह्माभेदइति ॥ एतच्चोपलक्षणं । जीवब्रह्मणोरतात्त्विकभेदपीतिद्रष्टव्यं ॥ तद्विपर्ययस्येति ॥ अतात्त्विकभेदविपर्य
 यस्य ॥ अष्टद्रव्येति ॥ यथाहीच्छायाअष्टद्रव्याश्रितत्वेबाधकादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यमप्रसिद्धमपिसिध्यति तथाऽभेदता
 त्विकभेदेचबाधकात्तात्त्विकभेदोप्रसिद्धएवसिध्यति ॥ प्रतियोगिज्ञानाबाध्येति ॥ प्रतियोगिज्ञानबाध्यत्वसामान्यरहिते
 त्यर्थः । तेनयत्किंचिदभेदासिद्धिरितिपरास्तं ॥ निरशिष्यतइति ॥ निर्दुष्टानुमितिविषयत्वेनप्रामाणिकतयासिध्यतोभेदस्य
 मिथ्यात्वायोगादितिवक्ष्यते ॥ नापीति ॥ ब्रह्मसमसत्त्वभेदस्येतदनुमानात्पूर्वमसिद्धेः ॥ उभयत्रेति ॥ जीवभेदस्यघटस
 मसत्त्वभेदस्यचघटेसत्त्वेनतत्रहत्ववृत्तेरसाधारण्यं ॥ अपरेत्त्वित्यादि ॥ ननुसार्वाज्ञाभावरूपव्यापकव्यतिरेकेणसार्वाज्ञेनव्या
 प्यसैक्यस्यव्यतिरेकोभेदःपक्षेसिध्यतु तस्यतात्त्विकत्वतु कुतः । मैवं । व्यापकव्यतिरेकेणव्याप्यव्यतिरेकस्यसाध्यमानत्वात् ।
 मिथ्याभेदस्यैक्यव्यतिरेकित्वाभावात् । शुक्तौशुक्त्यैक्येसत्यपिमिथ्याशुक्तिभेदस्यसत्त्वात् ॥ दुःखाननुभवितृत्वादिति ॥
 ननुसर्वानुभवितरिहेतोरसिद्धिः । स्वनिष्ठेतिविशेषणेजीवेव्यभिचारः । दुःखस्यांतःकरणधर्मत्वात् । दुःखकृतविक्रियायादुः

खानुभवितृत्वार्थत्वात् । निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ कल्पितमिथ्यात्वादिनेति ॥ ननुमिथ्यात्वंप्रतिहेतोर्हृदयत्वादेःस्वसमसत्ता
 कसाध्यसाधकतयाप्रातिभासिकत्वरूपकल्पितमिथ्यात्वासिद्धिः । किंतुव्यावहारिकमिथ्यात्वंसिध्यति । मैवं । जीवब्रह्मभेद
 स्यव्यावहारिकत्वेनतदैक्यस्यतात्विकत्ववन्मिथ्यात्वस्यजगतिव्यावहारिकत्वेनतत्सत्यत्वस्यतात्विकत्वापातात् । ननुजीवब्रह्म
 शब्दाभ्यामुपहितचैतन्यस्यपक्षत्वेतत्रधर्मिसत्त्वभेदसाधनेपिनभेदस्यतात्विकत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ शोधितत
 त्वंपदार्थयोर्ब्रह्मजीवपदाभ्यामभिधानात्तात्विकभेदसिद्धिः । ननुशोधितेतत्रधर्मित्वाभावाद्वाधइत्याशंक्यनिराकरोति ॥
 नचेति ॥ व्याधातादिति ॥ नचसर्वनिषेधस्यब्रह्मस्वरूपत्वेननव्याघातः सर्वनिषेधश्रुतेर्ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वपर्यवसानेनत
 याभेदविरोधिसर्वनिषेधासिद्धेः ॥ संबन्धिदशब्दत्वादिति ॥ नन्वनुमानेशब्दस्वभावोपन्यासो नयुक्तः । मैवं । परार्थानुमा
 नेशब्दस्वभावप्रयोजकतायाउक्तत्वात् ॥ नाजातएकोन्यंहतीति ॥ वृश्चिकादीनांजन्मनास्वमात्रादिहृतत्वं भटानांत्वैक
 स्यांसमरभूमौघटितानांहृतत्वमितिलोकेदृष्टत्वात् । परस्परहंतृधर्माश्रयत्वंजीवब्रह्मणोर्भेदासाधकमित्यर्थः । अयंन्यायस्तुज
 यतीर्थाचार्यकृतवादावल्यार्थप्रदीपिकायांचतुर्थपरिच्छेदेचलिखितः ॥ ३ ॥ ३ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदनुमानानि ॥ १८ ॥
 ॥ ३ ॥ चंदनंप्रभवेति ॥ दुःखाननुसंधातृत्वमात्रस्यपक्षेऽसिद्ध्यातद्द्वारणार्थमैत्रानुसंहितेतिविशेषणस्योपादानेपिनदोषः ।
 तस्यविशिष्टाभावसंपादकत्वेनहेतुंतरत्वात् । नचाननुसंधातृत्वमुपाधिः । जीवानामन्योन्यभेदाभावमतेव्यतिरेकहीनत्वात्
 ॥ स्वप्रतियोगितार्थवच्छेदेकेति ॥ अत्रआधारांतेनबद्धत्वमुक्तं । भेदवन्निष्ठत्वंचभेदसमानदेशत्वं । तेनध्वंसस्यप्रतियोगिता

वच्छेदकं नानाबंधानुगतबंधत्वं । तस्य सामान्याभावत्वाभावादिति परास्तं । नवाबंधप्रतियोगिकभेदवतिकालादौ ध्वंसस्य विद्यमानत्वेनार्थांतरं । नच दुःखनिगडसाधारणबंधत्वासंभवः । बंधत्वप्रकारव्यवहारविषयत्वादेः संभवात् ॥ आत्मप्रतियोगिकेति ॥ नच जडत्वमुपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् ॥ आकाशइति ॥ कालभेदपरमाणुभेदं चादाय सिद्धसाधनवारणाय विशेषगुणविभुपदे । नच शब्दानाश्रयत्वमुपाधिः । अव्यतिरेकत्वात् ॥ ननु केचिन्मतीयानुमानत्रये पिकल्पितव्यक्तिभेदेनापि जातेरुपपत्त्या तात्विकव्यक्तिभेदार्थवसायित्वेनार्थांतरमत आह ॥ जातेरिति ॥ अन्यथेति ॥ ननु जातेर्येव्यक्तिभेदसमानसत्ताकत्वनियमेन प्रातिभासिकभेदस्य व्यावहारिकजातिप्रतिबाधकत्वं भविष्यति । मैवं । व्यधिकरणत्वात् । अमेदस्य जाल्यदूषणत्वमयापादिते त्वयाभेदस्य दूषणत्वोपपादनात् । ननूक्तरीत्या काशत्वमपि जातिः स्यादिति तात्विकानेकाकाशसिद्धिः स्यादत आह ॥ आकाशत्वादिकं त्विति ॥ ७ ॥ जीवानामन्योन्यभेदेऽनुमानानि ॥ १९ ॥ ७ ॥ चक्षुरादिकरणभेदवदिति ॥ नन्वन्यकरणभेदेन तथाऽदर्शनेऽन्यतः करणभेदस्य तदैक्याध्यासापन्नेऽननुसंधानप्रयोजकत्वं कल्प्यते अन्यथा ब्रह्मैक्यस्य जीवेश्वरश्रुतिसिद्धतया सर्वानुसंधानापत्तेः । मैवं । जीवब्रह्मभेदस्यैव श्रुतिसिद्धतया तद्भेदेऽननुसंधानोपपत्तेः ॥ प्रत्यहमिति ॥ ननु संस्कारात्मना स्थितस्यैव पुनरुद्बोधेन तत्रांतःकरणभेदाभावः । मैवं । संस्कारस्यानंतःकरणत्वेन ननुसंधानप्रसंगात् । तत्त्वसु मौल्यानुपपत्तेः ॥ सुसंप्रलीनेति ॥ ननु तेषामनुसंधानप्रयोजकांतःकरणक्याध्यासरूपसामग्रीविरहाद्वसंसारिदुःखानुभवः । नहि प्रातिबंधकमात्रेण कार्यविरहः । किंतु सामग्रीविरहेणापि । मैवं । मुक्तौ स्वरूपसुखानुसंधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ मुक्ता

विति ॥ नचतस्याजन्यत्वेनाङ्गकरणानपेक्षा । सुखादिसाक्षिणोपितत्वात् ॥ उक्तरीत्येति ॥ चक्षुरादिभेदवदित्यर्थः ॥

^{१५३।१}मुक्तस्येति ॥ ननुवैषयिकसुखाद्यनुसंधानेऽविद्यैकत्वस्यतत्रत्वेनस्वप्रकाशस्वरूपस्फुरणेतदनपेक्षेतिनस्वरूपसुखाननुभवप्रसंगः । मैवं । मोक्षकालीनसुखस्फुरणस्येदानीमपिसत्त्वापातात् । नन्वविद्यातन्निवृत्योर्बोधमोक्षयोः शुद्धगतत्वेऽपिदुःखाद्यनुसं

१५३।७

धातृत्वमुपहितएवेतिनशुद्धभेदापादकमित्यतआह ॥ दुःखानुसंधानरूपस्येति ॥ निवृत्तिरेवेति ॥ ननूपाधेःकल्पितत्वेन निवृत्तावप्युपधेयस्याकल्पिततथातदनिवृत्तेस्तस्यमोक्षान्वयितोपपद्यते । मैवं । घटेनिवृत्तेघटाकाशस्येवोपाधिनिवृत्तानुपहित

१५३।१०

१५३।९

स्वरूपस्यापिनिवृत्यवश्यभावात् ॥ प्रतिबिंबस्येति ॥ तद्वत्स्वंतरत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वात् ॥ एतेनेति ॥ तत्त्वज्ञानेन भोक्तुर्निवृत्तिरेव ननुमुक्तिरित्यापातेन । ननुदुःखाद्यनुसंधातृत्वरूपः संसारः शुद्धगतएव । नचतस्यसर्वजीवदुःखानुसंधाना

१५३।११

पत्तिः । कल्पितभेदादननुसंधानोपपत्तेरतआह ॥ शुद्धचिन्मात्रेति ॥ धर्मिज्ञानाबाध्यत्वमिति ॥ ननुव्यवस्थायाः स्वसमानसत्ताकभेदकार्यत्वेनतयाभेदस्यधर्मिज्ञानाबाध्यत्वाक्षेपः । मैवं । यस्मिन्धर्मिणियतस्वकार्यकारिततत्तद्भर्मिज्ञानाबाध्य

१५३।१३

मितिव्याप्तिबलेनतदाक्षेपसंभवात् ॥ अभेदस्यत्विति ॥ पूर्ववद्व्याप्तिबलेनाभेदस्यमिथ्यात्वं ॥ एतेननेत्राद्यवच्छिन्नस्येति ॥ हस्ताद्यवच्छिन्नस्याप्यनुसंधानस्यानुभवसिद्धत्वेननेत्राद्यवच्छिन्नस्यशब्दाद्युपलंभतदुपलंभजन्यसुखाद्यनुसंधानस्यचसत्त्वेनतद

ननुसंधानमसिद्धमित्यर्थः । सोहमिति द्रष्टुः शब्दानुसंधानवच्चेतनैक्ये सति शरीरभेदेऽप्यनुसंधानानुभवाच्छरीरांतरेऽऽनुसंधानमसिद्धमित्यर्थः ॥ अंतःकरणस्येति ॥ अंतःकरणतदवच्छिन्नानां भिन्नत्वान्नानुसंधानं ॥ शुद्धब्रह्मगतत्वात्तेति ॥ बंधमोक्षयोः सामानाधिकरण्यानुरोधेन त्वया शुद्धएवानुसंधानात्मकभोगस्य वाच्यत्वात् । ननु शुद्धेऽविद्याभोगस्त्वतः करणावच्छिन्ने । मैवं । चोरापराधेन मांडव्यनिग्रहवद्वाधिकरणत्वेन निरस्तत्वात् ॥ तद्वारेति ॥ अविद्यावच्छिन्नद्वारेत्यर्थः ॥ शुद्धनिष्ठत्वापत्तेश्चेति ॥ यत्त्वविद्यावच्छिन्नद्वारा शुद्धेऽनुसंधातृत्वमिष्टमेव । अनेन जीवेनेत्यादि श्रुतेरिति । तन्न । नित्यमुक्तत्वादिश्रुतेर्निर्विषयत्वस्य मुक्तोपसृप्याभावस्य च प्रसंगस्योक्तत्वात् ॥ आत्मभेदइति ॥ ननु तवात्मभेद इवावच्छेदकाज्ञानादिभेदनमव्यवस्थोपपत्तिः । मैवं । चेतनैक्ये सत्यज्ञानादिभेदस्य हस्तादिभेदवदननुसंधानाप्रयोजकत्वस्य बहुकृत्वउक्तत्वात् ॥ केनचिदिति ॥ तत्त्वप्रदीपिकाकृता ॥ न जात इतीति ॥ न जात एकोन्यंहति नाप्यन्याधार इति न्यायस्तु व्याख्यातः ॥ तदुक्तमिति ॥ उपाधिखंडन इति शेषः ॥ सुखदुःखादीति ॥ चैतन्यैक्ये सत्यतः करणाद्युपाधिभेदमात्रात्सुखदुःखादिभोगोभेदेन न दृश्येत । हस्तादादिगतभोगवत् । यद्यपि सत्योपाधिकृतसत्यभेददूषणतयेदं टीकायां व्याख्यातं तथापि स्वाभाविके चेतन्यैक्ये सति सत्यभेदेऽपि नानुसंधानं युज्यते किंपुनः कल्पिते भेदे इत्यत्र तालार्थः ॥ नानादेहगेति ॥ स्वरूपैक्ये सति नानादेहगतसुखाद्यनुसंधानं सोभयादेर्योगिनो दृष्टमतस्तदेवानुसंधानेन प्रयोजकं । ननु नानादेहगभोगानुसंधानं यो गिनोऽस्तीत्यत्र नमानं परवु

क्षेत्रप्रत्यक्षत्वादतआह ॥ भोगंविनानानादेहधारणप्रयोजनाभावात्प्रेक्षावतोयोगिनोनानादेहच्छानस्यात् । अतो
स्त्येवयोगिनोनानादेहगभोगानुसंधानमित्यनुमीयतइत्यर्थः । स्वाधिकरणेस्वकार्याकारिणेएक्यस्यमिथ्यात्वस्यादित्यत्रसंमति

१५५११२

माह ॥ अनुसंधानरहितमिति ॥ ननुनिर्देशव्याकाशेयथोपाधिसंबन्धस्तथाचैतन्येपिस्यादतआह ॥ एवमिति ॥ गगनादा

१५५११३

वपिस्वाभाविकांशभेदसत्येवोपाधिसंबध्यते ॥ नचेदिति ॥ स्वाभाविकांशोगगनादौनागीक्रियतइतिचेत्तद्व्युपाधिसंबन्धस्तत्रै
कदेशेवाभवति सर्वस्मिन्वा । आद्येत्वन्मतेगगनेस्वाभाविकांशाभावेनानवस्था । अत्येनभेदकः ॥ ७ ॥ आत्मभेदेऽनुकूल
तर्काः ॥ २० ॥ ७ ॥ ब्रह्मजीवोवेति ॥ नचपरिच्छिन्नत्वंजडत्वंवोपाधिः । ब्रह्मणिसाध्याभावनिश्चयेनव्यतिरेकहीनत्वात्

१५६११७

॥ तत्त्वतःशुक्त्यभिन्नोनेति ॥ नचतत्त्वतःशुक्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्धासाध्याप्रसिद्धिः अद्वैतमतेब्रह्मणिद्वैतमतेचशु

१५६११९

क्तौतत्प्रसिद्धेः ॥ अनात्मनेति ॥ ईशभेदेनार्थांतरवारणायांतर्गणिकेति । नन्वेकत्रघटेकल्पितायेऽनेकेघटास्तेषुस्ववृत्तिधर्मान

धिकरणघटज्ञानबाध्यभेदवत्सुव्यभिचारः । मैवं । आरोपितघटावृत्तिधर्मवत्त्वस्याधिष्ठानभूतेघटेऽसिद्धेः । ननुयत्किंचित्स्य

वृत्तिधर्मानाधारोक्तौघटत्वानधिकरणपटज्ञानबाध्यभेदेनात्मज्ञानवाध्येनार्थांतरं । स्ववृत्त्यशेषधर्मानाधारोक्तौतवमतेब्रह्मणो

पिबाध्यत्वादिकेवलान्वयिधर्माधारत्वेनसाध्यासिद्धिः । मैवं । तादृशज्ञानबाध्यत्वानां सामान्याभावस्यसाध्यत्वाच्चाार्थांतरं ॥

१५६११३

स्वाधृत्तीत्यादि ॥ स्वशब्देनघटादिःतदवृत्तिधर्माधिकरणंचैत्रःतत्प्रतियोगिकश्चैत्रज्ञानाबाध्योयश्चैत्रभेदःतदधिकरणयोमैत्रः

घटाद्यवृत्तिधर्माधिकरणंचतस्रतियोगिकोमैत्रज्ञानाबाध्यश्चयोमैत्रभेदःतदधिकरणं । एतेनघटादीनामात्मनःसकाशादात्मना
 चमिथोभेदःसिध्यति । नचाजडत्वमुपाधिः । उपाधिव्यतिरेकवतिजडसाध्यव्यतिरेकानिश्चयात् ॥ जीवस्यब्रह्मतइति ॥
 नचात्रजीवत्वानधिकरणेत्यपिसाध्येविशेषणंदत्वाजीवब्रह्मभिन्नात्मनोपिसाधनप्रसंगइतिवाच्यं । बाधातदसिद्धेः । जीवब्रह्म
 जडानांतद्भेदानांचोभयसिद्धानांतात्विकत्वमात्रस्यसाधनात्तातिप्रसंगः । जीवाजडस्यभेदसिध्यर्थमस्वादीतिविशेषणं । एवम
 त्रेपिबोध्यं ॥ ब्रह्मप्रतियोगिकेत्यादि ॥ आद्यमधिकरणंतंजीवस्यब्रह्मणःसकाशाद्भेदसिद्ध्यर्थं अस्वाद्यनधिकरणमितिज
 डात् आंतर्गणिकभेदवदितिजीवांतरात् । एवंचब्रह्मजडजीवांतरभ्योभिन्नाजीवात्पृथिव्याभेदःसत्यंतनसिध्यति । द्वितीये
 नास्वादीत्यनेनैश्वरस्यजडभेदः । तादृशादीश्वराद्भेदःपृथिव्यांसिध्यतीतिपंचापिभेदायुगपत्सिध्यतीत्यर्थः ॥ भेदहीनमिति ॥
 नचमुक्त्यसहवृत्तिवजडत्वंचोपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् । मुक्तिकालेसाध्याव्याप्तेश्च ॥ स्वाबाध्येति ॥ नचानात्मविष
 यत्वमुपाधिः । व्यतिरेकहीनत्वात् ॥ घटसंसर्गति ॥ नचकाल्पनिकाभावस्यकालत्रयवृत्तित्वसंभवेनसिद्धसाधनं । काल्प
 निकस्यस्वरूपेणाल्यताभावप्रतियोगितयाएककालसंबंधस्यापितत्राभावात् । ननुघटसंसर्गानवच्छिन्नोतिवत्तादात्म्यानवच्छिन्ने
 त्यपिविशेषणंदत्वापंचमाभावसाधनस्यापिप्रसंगइत्यतआह ॥ अत्रचेति ॥ ^{१५८१३}समानाधिकरणेति ॥ मिथ्यात्वेनोभयसिद्धभे
 दव्यावृत्तयेऽवाध्यातंभेदविशेषणं ॥ ११ ॥ भेदपंचकेऽनुमानानि ॥ २१ ॥ सिद्धोभेदइति ॥ नचश्रुत्यादिषु

काल्पनिकभेदएवोच्यते । स्वतःप्रमाणश्रुत्यादिसिद्धस्यभेदस्यकाल्पनिकत्वायोगात् । सत्यत्वेबाधकाभावाच्च । अनुपदमेव
 निरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ जीवत्वावच्छिन्नेति ॥ स्वप्रत्यक्षेणस्वस्मादीशस्यभेदसिद्धावपिपरजीवात्तदसिद्धानानुवादःश्रुतिरि
 त्यर्थः ॥ नहिंस्यादित्यादीति ॥ एतच्चसर्वव्याख्यातंमिथ्यात्वानुमानस्यागमबाधप्रस्तावे ॥ ४ ॥ भेदश्रुतेरनुवादकत्व
 भंगः ॥ २२ ॥ ४ ॥ सर्गाद्यभावोक्तेरिति ॥ नचात्रदैनंदिनसर्गाद्यसंबंधप्रतिपादनेनावांतरमुक्तावप्युपपत्तिः । सामा
 न्यतःसर्गप्रलयमात्रनिषेधश्रवणात् ॥ मायानिषेधाच्चेति ॥ नचमायाशब्दोमात्सर्गादिपरःनमूलमायापरः । मुख्यार्थहानेः ।
 किमुतापरइतिकमुलेनसत्त्वादिराहित्योक्तेश्च ॥ शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्चेति ॥ नचात्रसर्ववैषयिकसुखानांब्रह्मानंदेत
 भावकथनपरत्वान्नैतद्धलेनानाकामावाप्तिःशुद्धज्ञानफलं । तस्यापदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च ॥ त्वयापीति ॥ नचभूमवि
 द्यावाक्योपक्रमोक्तप्राणविद्याफलमिदंनतुभूमविद्यायाइतिवाच्यं । भूमविद्याफलोत्पन्नवसरउक्तत्वात् । नचेदंभूमविद्यास्तुति
 मात्रंनतुफलोक्तिरितिवाच्यं । नपश्योमृत्युपश्यतिनरोगंनोतदुःखतांसर्वहपश्यःपश्यतिसर्वमाप्नोतिसर्वशइतिसएकधाभवती
 त्याद्युक्त्वासर्वग्रंथीनाविप्रमोक्षइत्यादिनोक्तानामृत्युराहित्यादीनामप्यफलत्वापत्तेः ॥ परंज्योतिरिति ॥ नचात्रजक्षणप्रभृ
 तीनामिवगर्भत्वेनत्वदभिमतभेदगर्भक्रीडादीनांपरममुक्तिफलत्वाभावइतिवाच्यं । इवशब्दाश्रवणात् । सउत्तमपुरुषइत्युत्त
 मत्वस्यापितत्रोक्तस्यासिद्धापाताच्च ॥ तदविद्वानिति ॥ साम्यपदोदितभेदस्यकर्मक्षयरूपपरममुक्तिसमानकालीनत्वमु

च्यते । नचपरमसाम्यमैक्यमेव । अशब्दार्थत्वात् ॥ ^{१६१}जुष्टमिति ॥ नचदेहान्यत्वमेवान्यशब्दार्थः । संकोचेमानाभावात् । अन्यशब्दस्यान्यत्रैवप्रसिद्धेश्च । तथाचभेदज्ञानस्यशोकापायरूपमोक्षहेतुत्वमवगम्यते ॥ ६४ ॥ ६४ ॥ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वभंगः ॥ २३ ॥ ६४ ॥ शब्दांतरादिभिरिति ॥ शब्दांतराभ्यासंख्यागुणप्रकरणांतरसंज्ञाभिः ^{१६१}एष एवेति ॥ प्रबोधयत्युत्तिष्ठतिपदाभ्यांप्रबोधयिताउत्थाताचभिन्नःप्रतीयते ॥ ^{१६१}विरुद्धार्थेति ॥ विरुद्धार्थयोधातवःतेभ्योनिष्पन्नयदाख्यातंतद्विशिष्टयच्छब्दांतरंयजतिददातीत्यादितेभ्योयथायागदानेभिन्नतेत्यर्थः । द्वितीयस्यद्वितीयपादोचितं । यजतिददाति जुहोतीतिश्रूयते तत्रयागदानहोमानांभावनाःकिमभिन्नाविधीयतेउतभिन्नावा । यद्यपिधातुभेदादाख्यातपदानिमिश्रितशब्दांतरं तथापिप्रत्ययांशःसर्वत्ररूपः । तदर्थभावनातदभेदादभिन्ना । यदिहिधात्वर्थान्प्रतिगुणभूताभावनास्यात्तत्सोपाधातुभेदेनभिन्नत्वाद्भावनापितान्प्रत्युपादीयमानाप्रतिधात्वर्थभिद्येत । भावनाप्रधानत्वादाख्यातस्य । तांप्रत्युपादीयमानाधात्वर्थःसंहत्यैवतांविशिष्यति । यथारुणयाक्रीणातीत्यादावरुणिमादयःक्रयं । तदुक्तं । भावनाप्रत्ययार्थत्वात्तदेकत्वान्नभिद्यते । गुणभूताहिधात्वर्थानतांभिद्युःकथंचनेति । तस्माद्यागदानादिधात्वर्थैरैक्यभावनावच्छिद्यतइतिनयागदानादिभावनाभेदइति प्राप्तोसिद्धांतः । यदिधातुसमुदायात्मत्ययःश्रूयते इद्व्यादिवसुप् यदिवाक्रीणातिरिवगुणादिभ्योविविक्तःश्रूयते तदासर्वैर्धात्वर्थैर्भावनाविशिष्येत प्रातिपदिकार्थैरिवसुवर्थः । क्रयइवारुणादिभिःप्रत्येकंतुधातुभ्यःप्रत्ययःश्रूयतइतिनैकभावनासंभवः । त

दुक्तं । प्रत्ययाशःसमानोपिप्रतिधातुप्रयोगतः । तत्तदर्थानुसारेणभावनाभेदमावहेत् । निष्पद्येतसमस्तेभ्योधातुभ्यःप्रत्ययो
 यदि । ततःसर्वविशिष्टास्यातद्द्रोऽलक्षसुबर्थवत् । यदिचप्रत्ययःशुद्धःसर्वधातुपृथक्कृतः । श्रूयतकयवत्सर्वविशेष्येतससाधुभि
 रिति ॥ नित्यःपरोनित्योजीवइति ॥ नित्यशब्दाभ्यासःपरजीवौभिनत्ति । एकेननित्यशब्देनपरेशोनित्यत्वेबोधितेपुनस्तत्रैव
 नित्यत्वस्यैवबोधितस्यबोधनायोगात् । गुणांतरंविधातुंप्रत्यभिज्ञारूपपुनःश्रुतेरभेदकत्वादप्रत्यभिज्ञायमानेत्युक्तं । अधिकर
 णत्तु । समिधोजजितनूतनपातंयजति इडोजजतिबहिर्यजतिस्वाहाकारंयजतीतिपंचकृत्यःश्रुतयजतिनैकोयागलज्यतेपंचवा ।
 तत्राल्यातमेदाभावाद्भावाच्चैकएवयागः । तदुक्तं । प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाच्छब्देकत्वंप्रतिष्ठितं । तदेकत्वात्तदर्थोपिनभे
 दमतिपद्यतइतिपूर्वःपक्षः । सिद्धांतस्तु । यद्येकमेवकर्मस्यात्तहितस्यपूर्ववाक्येनविहितत्वात्पुनर्विधानमनुपपन्नं । अतःपुनर्वि
 धिवशात्कर्मभेदः ॥ द्वासुपुर्णेत्यादीति ॥ अत्रहिजीवेशगतयासंख्ययैवतयोर्भेदःसाधनीयः । विचारितंचेतत् । सप्तदशप्रा
 जापत्यान्पशूनालभते अत्रकिंसप्तदशपशुद्रव्यकएकोयागःकिंवाएकपशुद्रव्यकाःसप्तदशयागाइति । तदर्थंविचार्यते । प्रा
 जापत्यानिप्रकृत्याप्राजापतिदेवताभिधीयते तद्धितेनपशुद्रव्यं बहुवचनेनबहुत्वं । तत्रतद्धितार्थःपशुबहुत्वेनप्रथममन्वितः
 पश्चात्प्राजापतिनादेवतयासंबध्यतेपशुश्चपशुश्चपशुश्चतेषांप्राजापतिदेवतेतितदाबहुभिःपशुभिर्व्यासज्यैकादेवतासंबध्यतइतिद्रव्य
 देवतासंबंधैक्यादेकोयागोभवतिकिंवाप्रथमंप्राजापतिनान्वितःपश्चाद्बहुत्वेनसंबध्यतेप्राजापतिदेवताऽस्येतिप्राजापत्यश्चप्राजाप
 त्यश्चप्राजापत्यश्चप्राजापत्याबहवइति तदाभिन्नैर्द्रव्यदेवतासंबंधैर्भिन्नाएवयागाःकल्प्यंते । तत्रप्राजापत्यशब्देनदेवतासंबंधोपस

र्जनद्रव्यमेवप्राधान्येनोच्यते यश्चप्रधानतस्यैवार्थतरणबहुत्वेनसंबंधोनोपसर्जनस्यदेवतासंबंधस्य । ननुदेवताविशिष्टद्रव्यम
 भितितंविशिष्टेनैवरूपेणसंख्यान्वयित्वास्वरूपेण । न । द्वात्रयइत्यत्रानैकांत्यात् । नहिद्रावित्यत्रद्विविशिष्टेनरूपेणद्विवचना
 भितितसंख्यान्वयः । तथासतिद्वावित्यत्रचत्वारःप्रतीयेरन् । एवंत्रयइत्यत्रनव । तस्माद्यथातत्रद्विविशिष्टमपिद्रव्यद्विशब्देनो
 कंस्वरूपेणद्विवचनाभितितसंख्यायोगंप्रतिपद्यते तथात्रापितद्विताभितितद्रव्यस्वरूपेणैवबहुत्वंप्रतिपद्यतेनसोपसर्जनं । तस्मा
 देकंकर्मसप्तदशपशुद्रव्यकमितिपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं । स्वरूपेणैवसंख्यान्वयादेकयागत्वेतत्रप्रकृतिभूतादशीषमीयपशोर्हृद
 यंजिह्वावक्षोयकृत्पृष्ठकौसव्यंदोरुभेपाश्वेदक्षिणाश्रोणिगुदतृतीयमितिदेवतानीतिविहितस्यैवएकपशुनिष्पन्नावदानगण
 स्यातिदेशतःप्राप्तस्यानुष्ठानेसप्तदशपशूनांप्राजापत्यत्वेनसंपादितंस्यात् । नचोपदेशेनातिदेशबाधः देवतासंबंधविशिष्टेपशुद्रव्ये
 सप्तदशसंख्यान्वयांगीकारेतिदेशोपदेशयोरबाधेनैवोपपत्तावतिदेशबाधकल्पनायोगात् । तस्मात्सप्तदशयागाइति ॥ अनश्नन्नि
 त्यादेर्भेदकस्यगुणांतरस्येति ॥ यथावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रपूर्वविहितस्यकर्मणःप्रबलगुणावरुद्धत्वात्तत्रस्य
 निवेशमलभमानःस्वात्मसंगतयेवाजिभ्योवाजिनमित्येतस्यविधेःकर्मांतरोत्पत्तिपरतांकल्पयन्वाजिनाख्योगुणोभेदकोभवति
 तथाऽत्नीत्यदनाख्यगुणावरुद्धजीवेऽनश्नन्नित्यस्यगुणस्यानिवेशादशनाख्योगुणःस्वनिवेशायजीवपरमात्मनोभेदमाचष्टे ॥ यतो
 बाचोनिवततइत्यादीति ॥ यथाकुंडपायिनामयनेश्रूयतेऽपसद्भिश्चरित्वासासग्निहोत्रजुहुतीति । अत्रनित्याग्निहोत्रानुवादेन
 मासाख्यगुणोनविधातुंशक्यते । नित्याग्निहोत्रेऽपसदामभावेनतद्विपरिवृत्तेरभावात् । तस्मादग्निहोत्रसंज्ञकमार्तरमभिधीयते

तथायतोवाचोनिवर्ततइत्यत्रजीवस्यासन्निहितत्वात्तत्रवाङ्मनसवृत्त्यविषयत्वविधानासंभवाद्यास्मिंस्तद्विधीयतेसजीवाद्भिन्नइति
 सिध्यति ॥ जीवेशादीति ^{१६११७} ॥ यथाअर्थषज्योतिरैषविश्वज्योतिरेतेनसहस्रदक्षिणेनयजेतेत्यत्रज्योतिरादिसंज्ञाभ्यःकर्मभेद
 सिद्धिः । तदुक्तं । नामांतरश्रुतावर्थभेदस्तावत्प्रतीयते । बलवद्वाधाकाच्चासावन्यथात्वंप्रपद्यते ॥ नचात्रवलवद्वाधकमस्ति येन
 संज्ञानिमित्तोभेदोपोधेतेति । तथाजीवेशसंज्ञाभ्यांतयोर्भेदःसिध्यति । ननुशब्दांतरादीनांप्रत्यक्षादिसमकक्ष्यतयाभेदकत्वेपि
 नतेषांतात्विकाभेदविरोधित्वं । मैवं । वेदतात्पर्यविषयस्यतात्विकत्वनियमेनभेदविरोध्यभेदस्यपारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । ननु
 कर्मभेदप्रमाणत्वेनकृत्तानांशब्दांतरादीनानचेतनभेदप्रमाणत्वं । नह्यन्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदप्रयोजकता । मैवं । विरुद्ध
 धातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दांतरयोगादिनायथानेककर्मतिगम्यतेतथानेकश्चेतनइतिततएवावगम्यते । नहिबोधयत्युत्तिष्ठती
 त्यत्रबोधयितोत्थाताचभिन्नइतिनप्रतीतिः । ननुविशेषणभेदाद्विशिष्टस्यभेदःप्रतीयतेनविशेष्यस्य । मैवं । प्रतीतस्यापिविशे
 ष्यभेदस्यप्रत्यभिज्ञानादिनाऽभेदप्रमाणेनत्याज्यत्वात् । नचात्रभेदत्यागकारणंप्रत्यभिज्ञादिकमस्ति । प्रत्युतैषएवजीवमेतस्मा
 जीवइत्यप्रभिज्ञैव । एतेनशब्दांतरस्यनकर्तृभेदकतेतिनिरस्तं ॥ ४ ॥ जीवेशभेदेशब्दांतरादि ॥ २४ ॥ ५ ॥ अत्तिअन
 श्चन्नित्युपपत्तिरिति ॥ ननुद्वितीयमुंडकेपुरुषएवदंविश्वब्रह्मैवदंविश्वमिदंवरिष्ठमित्यभेदोक्तिसत्वात्तद्विरोधः । मैवं । एत
 स्यइदंसर्वयदयमात्मेतिश्रुत्यर्थेव्याख्यातत्वात् । नचतृतीयमुंडकगतेन परेव्ययसर्वएकीभवति सयोहवत्तरमंब्रह्मैवदब्रह्मैवभ
 वतीत्यनेनविरोधइतिवाच्यं । एतस्याहंब्रह्मास्मीतिश्रुत्यर्थेव्याख्यास्यमानत्वात् । वस्तुतस्तुप्रथममुंडकेकस्मिंश्चुभगवोविज्ञाते

सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति शौनकेनांगिरसं प्रतिपृष्टे परापररूपेण द्वे विद्ये अंगिराः प्रतिजज्ञे । तत्र इन्द्राद्यवांतरार्थपरत्वेऋगाद्या एवा
परविद्याः उत्तमाक्षरपरत्वे तु नाष्टवपरविद्या इत्युक्तस्य ऋगाद्युत्तमत्वस्य सिद्धये तदर्थं भूतस्योत्तमाक्षरस्य सर्वोत्तमत्वं प्रतिपादयितुं
सर्वकारणत्वमक्षरस्योक्तं । द्वितीयमुंडकेऽपि प्राणादिकारणत्वमुक्तं तृतीयमुंडके तु द्वादशसुपणेत्याद्युक्तमिति सर्वस्याः मुंडकत्रयात्मि
काया उपनिषद उत्तमाक्षरपरत्वेन भेदपरतया तन्मध्यस्थितस्य पुरुष एवेदमित्यस्याभिक्रमणादिवत्तदनुकूलत्वेनैव नैव यत्वा न्न तद्विरो
धः । तृतीयस्य प्रथमपादे विचारितं । दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजसमीपे श्रूयते अभिक्रमं जुहोतीत्यर्थः । अभिक्रम्य जुहोतीत्यर्थः ।
णमुलप्रत्ययांतमभिक्रमणं न क्रियातोऽन्येन संबद्धमहतीति तस्य जुहोतीति क्रियान्वये स्थिते होमानुवादेन विधीयमानमभिक्रमणं किं
प्राकरणिकसर्वहोमांगमुत्तमप्रयाजहोमस्यैवेति संशयः । तदर्थं किमवांतरप्रकरणमस्ति न वेति । तत्रांगभावना नामन्योन्याकांक्षा
रूपावांतरप्रकरणसत्त्वे गानामन्योन्यांगंगितापत्त्या व्यवस्थापत्तेर्नावांतरप्रकरणं नामास्ति । तदभावे च सन्निधिमात्रेणाभिक्रम
णं प्रयाजांगं स्यात् । स च दुर्बलः प्रकरणादतो दर्शपूर्णमासभावनया संबन्धात्तदीयसकलहोमांगमभिक्रमणं । नन्वांतरप्रकरणा
भावे व्यभिक्रमं जुहोतीति वाक्येनैव प्रयाजांगमभिक्रमणं स्यात् । मैवं । जुहोतः साधारणत्वेन प्रयाजमात्रपरत्वाभावात् । नन्व
नुवादोऽयं सन्निहितगामी प्रयाजाश्च सन्निहिताः । मैवं । बुद्धिर्विपरिवृत्तिरनुवादस्यापेक्षितानपाठप्रत्यासत्तिः । तथा सत्यस्य
तसन्निधानादुत्तमप्रयाजस्यैवाभिक्रमणमंगस्यान्नसमिदादीनां । तस्माज्जुहोतिशब्दे संकोचाभावात्सर्वहोमांगमभिक्रमणमिति
प्राप्ते सिद्धांतः । भवेदेवं ध्रुवांतरप्रकरणं न स्यात् । अस्ति तु तत् । प्रयाजान्विधायात्रोन्मथाजानिष्टासमानयत उपभृत इत्यने

नोपभृतः सकाशादर्थमाप्यजुह्वानं कर्तव्यमित्येवं रूपसमानयनरूपगुणविधाय अभिक्रमं जुहोतीत्यभिक्रमणं विधाय यो वै प्रयाजा
नां मिथुनवैदसमिधो बह्वारिवयजति तनूनपादे कइवेत्यादि प्रयाजानि द्वाहवीष्यभिधारयतीत्यंतं प्रयाजपरमं दर्शनात् । नूनमे
तावता प्रदेशेन प्रयाजाः समाप्यंत इत्यवगमात्तन्मध्यपतितमभिक्रमणं तदतिक्रमेणान्यत्र न गच्छति । विद्यते चांगभावना नामप्य
विज्ञातप्रकारत्वात्कथमित्याकांक्षा । ननु तर्हि परस्परगंगितापत्तिः । मैवं । संदंशाभावात् । तदुक्तं । न विद्यते तु संदंशो यत्र
वाचनिकैर्गुणैः । तत्रांगानां कथं भावः सन्नप्यविनियोजकः । निष्फलत्वे च संपादनविशेषो वगम्यते । कः शेषः कस्य शेषित्वमतः स
र्वप्रधानगमिति । तस्मात्संदंशाभावाच्चाव्यवस्था ॥ पदिन्यायेनेति ॥ व्याख्यातमेतन्न तु द्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थे ॥ ४ ॥ ७ ॥

मेदं श्रुतेः षड्विधतात्पर्यं लिङ्गानि ॥ २५ ॥ ७ ॥ पर्यायस्येति ॥ ननु ज्ञानानंदयोरात्मैक्येऽपि यथापरायित्वादि कंनकल्पिता
नंदत्वादधिर्मात् तथात्मैक्ययोरपीति चेन्मैवं । कल्पितेनैकतरपरिशेषाभावसंपादकेन वास्तवैकतरपरिशेषानिवृत्तेः ॥ स्वरूपइति ॥
प्रकाशमानेऽज्ञानायोगादित्यादिना निरस्तमित्यर्थः ॥ शून्यस्येति ॥ ननु तदवृत्तिधर्मानाधिकरणत्वोपलक्षितस्वरूपमैक्यं शू
न्यंतु निःस्वरूपमतो न तस्यैक्यत्वं । मैवं । स्वरूपत्वादि धर्महीनस्यैक्यस्य स्वरूपत्ववच्छून्यस्यापि स्वरूपत्वसौलभ्यात् ॥

विशेषेति ॥ ननु विशेषनिषेधेऽपि न शेषाभ्यनुज्ञा । वार्यौ न नीलरूपमित्यस्य गौरंप्रत्यननुज्ञातत्वात् । मैवं । विशेषनिषेधशेषा
भ्यनुज्ञान्यप्रकारासंभवे तस्य तथात्वनिधमात् । वाय्वादौ तु नीलरूपत्वरूपतृतीयप्रकारस्यापि संभवात् । आकाशादिवत् । प्रकृ

तेतुतदवृत्तिधर्मानधिकरणत्वतद्बृत्तिधर्माधिकरणत्वाभ्यामन्यस्यप्रकारस्यादर्शनेनतदसंभवात् । ब्रह्मैवतथेत्युक्तत्वन्योन्याश्रयात् ॥ तन्मात्रस्येति ॥ आत्मस्वरूपमात्रस्येत्यर्थः । ननुजीवावृत्तिधर्मानधिकरणत्वोपलक्षितात्मस्वरूपपरिणीकृतमतसिद्धेवमच्छास्त्रविषयः । मैवं । उक्तोपलक्षितत्वस्यात्मनिविशेषणत्वेउपलक्षणत्वेचतस्यखण्डत्वापातात् । ताभ्यारहितस्यात्मस्वरूपमात्रस्यत्वच्छास्त्रविषयत्वात् ॥ भेदएवेति ॥ अभेदःखण्डयोस्माकंनतुभेदःसाध्यइत्यस्यापिसुवचत्वात् ॥ ५ ॥ ५ ॥ एक्यस्वरूपभंगः ॥ २६ ॥ ५ ॥ विरुद्धाकारस्याविवक्षायामपीति ॥ अविवक्षामात्रेणवस्तुनोन्यथात्वाभावात् । ननुत्यागोनामनाप्ययः । अप्ययस्यचरमसाक्षात्कारसाध्यत्वात् । किंतुब्रह्मानुभवाविषयत्वमित्यतआह ॥ नहीति ॥ सुवचहितसत्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोश्चाविवक्षयासच्छून्याभेदानुभवंप्रतिचिज्जडाभेदानुभवंचप्रत्यविषयत्वमात्रेणसच्छून्ययोश्चिज्जडयोश्चाभेदसिद्धिरिति । ननुसच्छून्ययोश्चिज्जडयोर्विरुद्धाकारपरित्यागेआकारांतराभावः । असतोनिःस्वरूपत्वात् । जडस्यचाध्यस्तरूपत्वात् । मैवं । सर्वज्ञत्वनिर्दुःखत्वादिधर्मिग्राहकमानसिद्धाकारपरित्यागेब्रह्मण्यथाकाराभावाच्चित्तादिप्रकारत्यागेचिदाकारस्याप्यसंभवाज्जीवेप्रत्यक्षबाधितसब्रह्मगतपूर्णनिंदाकारस्यापित्यक्तव्यत्वेनपूर्णानंदक्यासिद्धेश्च । किंच विरुद्धाकारसंत्यागोयद्वैक्यस्योपपत्तये । तह्यैक्यंयजमुल्यस्यविरुद्धस्योपपत्तये । तच्चममापिसंमतमिति । ननुचित्त्वैक्येतवसंमतवपिनतदाश्रयैक्यपिसंमतिः । मैवं । चितोपिचित्त्वाश्रयस्वाभेदेनचित्त्वाश्रयैक्यपिममसंमतेः । नहिघटोघटत्वाश्रयाभिन्नइत्यु

केचदांतरेणाभेदश्चायाति । येनंदंवाक्यंममांसमतार्थस्यात् ॥ पुरोडाशकपालेनेति ॥ दर्शपूर्णमासयोःश्रूयतेपुरोडाशकपालेन
तुषानुपवपतीति । अत्रपुरोडाशकपालशब्देनपुरोडाशरूपविशेष्यान्विततयोपस्थितस्यतुषोपवापलक्षणशेषांतरेणाकांक्षाविरहा
त् । अन्वयासंभवलक्षणस्यविनियुक्तविनियोगदोषस्यपरिहारायपुरोडाशकपालशब्दस्यवस्तुतःपुरोडाशश्रपणशेषत्वाधिष्ठानैकक
पालस्वरूपेपलक्षणेतिवर्णितचतुर्थीध्याये ॥ इहत्विति ॥ जीवस्यापिचिच्चेनचिदभेदस्यमयाप्यंगीकारादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥

१६५/१७

१६५/१८

१६५/१९

धर्मिग्राहकविरोधस्योपजीव्यविरोधाभावे ॥ उत्पत्तिशिष्टेति ॥ वैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमित्यत्रोत्पत्तिशिष्टमिक्षा
रूपगुणावरुद्धेयागेऽत्यन्तशिष्टवाजिरूपगुणस्यानन्वयः । उत्पत्तिवाक्यविरोधादित्यदुच्यतेमीमांसकैःतदपितवमतेनस्यादि

१६६/२०

त्यर्थः ॥ एतेनैक्यश्रुतेरिति ॥ तत्त्वमस्यादिश्रुतेर्धर्मिग्राहकरूपत्वान्नतस्याःधर्मिग्राहकश्रुत्यंतरापेक्षेत्यर्थः ॥ एतेनाभेदो
ल्लिखंतीधीरिति ॥ भेदग्राहकंप्रत्यभेदग्राहकस्यानुपजीव्यत्वेन । अभेदं दृष्टुं न ज्ञानभेदं दृष्ट्वाति । भेदस्याभेदपूर्वकत्वात् ।

१६६/२२

एवंचाभेदांशेसाभेदप्रतीतिःप्रमास्यात् । नतुभेदांशे । स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वोपजीव्यस्यनाशनादित्यर्थः ॥ बलादिति ॥

१६६/२३

भेदश्रुतेर्बलवत्त्वात् ॥ १७ ॥ एक्यश्रुतेरुपजीव्यबाधः ॥ २७ ॥ १७ ॥ एकस्मिन्निति ॥ दशमस्यचतुर्थपादेचितं ।
अग्निष्टोभेउपावर्तध्वमित्यनेनमंत्रेणदर्भाभ्यांचस्तोत्रोपाकरणमस्ति । वाजपेयेश्रूयते रथघोषेणमाहेंद्रस्यस्तोत्रमुपाकरोति ।

तदिहकिंरथोदभयोर्निवर्तकोधोषोभ्रमत्रस्य उत्तरथस्यधोषउभयोर्निवर्तकइतिसंशयेषष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदस्यलक्षणापत्त्याद्ब्रह्मएवाश्रयणीयः । एवंचद्रव्यत्वसामान्याद्रथोदभयोर्निवर्तकःशब्दत्वसामान्यात्तुधोषोभ्रमत्रस्य । एवंचनावयंरथस्यवधोषआदत्तव्यः । धोषस्याविशेषणाद्येनकेनचिद्धोषेणकार्यसिद्धेरितिपूर्वपक्षेयद्यपीतरेतरयोगद्ब्रह्मपदइदमपिश्रुतिवृत्तभवति तथापिरथयोषाभ्यामितिद्विवचनंप्राप्नोतीति । समाहारार्थेतुद्ब्रह्मअपिपदलक्षणार्थस्यातां । तत्रपूर्वपदमात्रलक्षणांमंगीकृत्यषष्ठीसमासाश्रयणं । तस्माद्रथस्यधोषउपाकरणस्यसाधनं । सचप्राकृतसाधनंभ्रमत्रदभौनिवर्तयतीति । उपाकरणंनान्तोत्रपाठोद्गातुःश्रयणं ॥ तत्साहचर्यादिति ॥ वसंतादिभ्यष्ठगित्यत्रभाष्येतदधीतेतद्देस्यधिकाराद्ब्रह्मसंतमधीतइत्यर्थसंभवाद्ब्रह्मसंतशब्देनवसंतसहचरितुच्यते । यत्रवसंतोवण्यतेयोवावसंतोऽध्येयःसग्रथोवसंतसाहचर्यात्ताच्छब्दंलभतइत्युक्तं ॥ तदाश्रितत्वादिति ॥ समर्थःपदविधिरित्यत्रसमर्थोधिकारस्यविधेयसामानाधिकरण्याद्विदेशानर्थक्यमितिवातिकं । अस्यार्थःकैयटे विधिशब्दःकर्मसाधनउपात्तःतस्यसंबंधीसमासादिर्थावाच्यः । तत्समानाधिकरणंचसमर्थपदमुपात्तं । तत्रासमर्थानांसमासस्यानिवर्तितत्वात्समर्थवचनेननकिंचिकृत्यं । तथाहि । समर्थानांयःसमासःससमर्थएवयोह्यसमर्थनांभार्याराज्ञःपुरुषोदेवदत्तस्येत्यादौसोपिनियमाभावाच्चिवृत्तएव । तस्यासमर्थस्याप्यनेनसमर्थग्रहणेननकिंचिक्रियते । निवृत्तत्वात् । तदनेनपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितं । समर्थपदश्रयत्वात्पदविधिरुपचारेणसमर्थपदेनोच्यते । एवंचक्रुद्धस्यराज्ञःपुरुषइत्यादौसमासोव्यावर्तितोभवतिसमर्थवचनेनेति ॥ इग्यणइति ॥ इग्यणःसंप्रसारणमिति सूत्रेणयणःस्थानेयइग्वर्णःससंप्रसारणसंज्ञश्चेत् व्यङ्गःसंप्रसारणमित्यादौदोषः नहिअङोयण

स्थाने इक्षुः सिद्धोऽस्ति यः अङ्गः संप्रसारणमित्यनेन विधीयेत त्यादिनावर्णसंज्ञापक्षदूषयित्वा यणः स्थाने इक्षुः भवनरूपो वाक्यार्थः स सं
 प्रसारणसंज्ञ इति द्वितीयपक्षमुद्भाव्य तमपि वाक्यार्थस्यासत्त्वभूतस्य स्थानित्वाभावात् संप्रसारणस्येत्यादौ दोष इति सूचयित्वा नैष
 दोषः यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जातः श्येन एवं संप्रसारणाज्जातं संप्रसारणं तथा च वाक्यार्थस्यासत्त्व रूपस्य स्थानित्वाद्यभा
 वेऽपि संप्रसारणसंज्ञकार्थज्जातो य इकारादिवर्णः सोऽपि संप्रसारणसंज्ञ इति तस्य स्थानित्वाद्युपपत्तिरित्युक्तं महाभाष्ये । ननु काक
 त्वाभिसंबंधात् काकः तत्कथमुच्यते काकाज्जातः काक इत्याशंक्य यदानुपजातज्जात्यभिव्यंजकसंस्थानविशेषः काको भवति निज्ञातं
 च तस्य काकाज्जन्म भवति तदुक्तं एवमिहापि संप्रसारणाज्जातत्वाद्गोपिताच्छब्दं लभत इत्युक्तं कैयटे ॥ धान्यमसीति ॥
 दर्शपूर्णमासयोः पेषणार्थं दृषदि निक्षिप्तानां तंडुलानामनुमंत्रणार्थं धान्यमसि धिनु हि देवान् धिनु हि यज्ञमित्यादि मंत्रः पठ्यते । अ
 स्ति च शाक्यानामथ ननामसत्रं । तत्र त्रसरमांसमथाः सवनीयपुरोडाशाविहिताः । तत्र मांसमयपुरोडाशेऽस्मिन्मंत्रेति देशे न प्रा
 ते संशयः किमत्र धान्यपदस्थानेतरसमित्यूहनीयं न वेति । तत्र प्रकृतौ तंडुलावस्थायां प्रयुज्यमानेऽस्मिन्मंत्रे धान्यशब्दस्य सत्तु
 षवचनस्य समवेतार्थत्वाभावादसमवेतार्थस्य देवस्य त्वासवितुरित्यादि मंत्रसंवित्रादिपदवदनुद्बलत्वाच्चैव मूहितव्यमिति प्राप्ते धान्य
 शब्दस्य द्रव्यप्रकाशनरूपदृष्टार्थकल्पनौचित्यात्तस्य च सत्तुषवाचिनो लक्षणायात्प्रकृतिकतंडुलप्रकाशकत्वसंभवात्समवेतार्थतया
 तद्वृत्तव्यमिति सिद्धातिर्नयमस्य प्रथमपादे । धान्याधीनत्वतो धान्यशब्दसंज्ञा लक्षणाया । एवं जीवेतदिति गीरीशाधीनतया
 भवेत् । नन्वभेदे तास्यैव धृतं तन्निर्वाहाय लक्षणाबाहुल्यं न दोषः । मैवं । तास्यैव देवानीं विचार्यमाणत्वात्तदवधारणस्या

सिद्धेः । अतएवान्यथातत्त्वमसीत्यादिवाक्यमबोधकं स्यादित्यादिना तात्पर्याभावमेवाविष्करोति ॥ अतिदेशोयमिति ॥ बहु
 गणवतुडतिसंख्येत्यत्र बहुगणादीनां संख्यासंज्ञावाच्याचेदेकद्वित्रीत्यादिकायाः संख्यायाः संख्यापूर्वोद्भिर्गुरित्यादिषु संख्याप्रदेशे
 पुग्रहणं न स्यात् । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमेकार्थसंप्रत्ययइति न्यायेन कृत्रिमसंख्यासंज्ञानां बहुगणादीनामेव स्यादिति पूर्वपक्षयि
 त्वानेदं संज्ञाकरणं किं त्वतिदेशोयं बहुगणवतुडतयः संख्यावद्भवतीति परिहृते ननु तद्विस्तृतेति निदेशः कर्तव्यः न त्वन्तरेण वतिमति
 देशोगम्यत इति पुनराशंक्यान्तरेणापि वतिमतिदेशोगम्यते तद्यथा अब्रह्मदत्तमित्यादिना परिहृतं । ननु जहदजहलक्षणयां विशे
 षणां शत्यागेपि विशेष्यां शत्यागान्मुख्याथपरत्वे संभवति न तत्सहचरिताद्यर्थकजहलक्षणा युक्ता । तस्यां मुख्याथस्य सर्वथा त्यागा
 दित्याशंक्य निराकरोति ॥ न चैव मुख्याथं त्यागइति ॥ तद्ब्रह्म त्वमंतयामीत्यर्थं मुख्याथं त्यागाभावादित्याह ॥ अतर्था मि
 णीति ॥ तव मतेन कोपितत्त्वमसीत्यस्य मुख्याथोस्तीति भावः । ननु तथापि लक्षणापक्षेतरंगत्वादजहलक्षणैवास्तु ननु जहल
 क्षणा बहिरंगत्वादत आह ॥ त्वद्रीत्येति ॥ न न्येकत्वेपि बुद्धिस्थमुख्याथसंसाशित्वादजहलक्षणैव युक्त्येत आह ॥ किंचेति ॥
 प्रकृतेशुद्धइति ॥ शुद्धस्य कथमप्यप्रकृतत्वे तत्सदलक्षणापितत्र न स्यादित्यर्थः ॥ शुद्धस्येति ॥ न हि वाचकमपि गोपदंगोपदा
 वाच्यस्यापि वाचकं स्यादिति । तथा च पदद्वयेपि लक्षणवैल्यर्थः ॥ तदित्येकपदेति ॥ तत्त्वमसीत्यत्र मुख्याथत्वाय तत्सदस्य प्रकृ
 तचिन्मात्रपरत्वे तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेत्यादावपि तत्सदस्य चिन्मात्रपरतायामीक्षितिसृजती अमुख्याथोऽस्यातां चिन्मात्रे लक्षणाद्य

योगादित्यर्थः ॥ प्रथमैकवचनेति ॥ सुषुप्तुलुगितिसूत्रयत्सुन्वतितत्सामिधेनीरन्वाहुः यस्मिन्तस्मिन्निप्रतिप्राप्तइत्यादिनास
 त्तम्यैकवचनस्यप्रथमैकवचनादेशइतिकारिकायामुक्तत्वात्तद्वदत्रापिप्रथमैकवचनादेशइत्यर्थः ॥ मीमांसकैरिति ॥ हविर्धा
 नाख्यगृहमध्येदक्षिणोत्तरप्रदेशयोः सोमाख्यहविर्धारणार्थहविर्धानसंज्ञकेद्वेशकटस्थाप्येते । तयोर्मध्येदक्षिणहविर्धानेसोमाभि
 षवः क्रियते । तत्रसामिधेन्यनुवचनविधातुंउतयत्सुन्वतीत्यादिवाक्यं । तत्रयत्तत्तदयोः सप्तम्यर्थकत्वमीमांसकैरुक्तमित्यर्थः ॥
 हविर्धानइति ॥ हविर्धानसमीपेस्थित्वेत्यर्थः । अतएवतृतीयस्यसप्तमेउक्तहविर्धानस्यहविर्धारणाद्यर्थत्वान्नप्रयोजनान्तरापेक्षा
 प्रकृतितत्त्वाहवनीयप्रत्यदेशः सामिधेन्यंगत्वेनप्राप्तः सचदक्षिणस्योत्तरस्यवाहविर्धानस्यसमीपेभवतीतितन्नियममात्रलाघवा
 द्विधेयं । हविर्धानस्यत्वत्यंताप्राप्तमंगत्वमनपेक्षितंचनयुक्तंविधातुं । तस्मात्सोमाभिषवहविर्धानेसमीपदेशेस्थित्वासामिधेनी
 रनुब्रूयादिति ॥ न्याय्यंचेति ॥ अग्नीषोमीयपशुसंबन्धिनः पाशस्यमन्त्रेअदितिः पाशान्प्रमुमोक्तेतानितिवहुवचनस्यकर्मकारका
 र्थतयासावकाशस्यैकत्वसंख्योपेतपाशाख्यप्रकृतिस्वारस्यास्वास्थस्यमुक्तं मीमांसकैर्यथा । तथातत्त्वमाद्यनेकप्रातिपदिकानां
 सर्वज्ञत्वादिकर्तृत्वादिविशिष्टरूपस्वार्थात्यागलक्षणस्वारस्यायतत्सदगतप्रथमायाः तृतीयाद्यर्थकत्वरूपमस्वारस्यवक्तुंन्याय्यमित्य
 र्थः । ननुप्रतुहोतुश्चमसः प्रब्रह्मणः प्रयजमानस्यप्रोक्षादृणामितिचमसाध्वयून्प्रत्यध्वर्योः प्रेषः श्रूयते । सदः संज्ञकगृहमध्येहोत्राद्
 यः सोमस्यभक्षयितारः संति । तेषामध्येहोतारंप्रतिहोतृचमसः प्रतुगच्छतु ब्रह्मणश्चमसोपिप्रतित्वयाद्यर्थः । साम्नोयाद्वितीयाभ

किरुद्गानाख्यासैकैवोद्गातृसंज्ञकेन विजाक्रियते । गानमात्रं तु प्रस्तोतृप्रतिहृतं संज्ञकाभ्यामपि क्रियते । एवं स्थितौ प्रोद्गातृणा
मित्यत्र बहुवचनस्वारस्यायोद्गानकत्रकपुरषवाचकस्योद्गातृशब्दस्य गानकर्तृत्वेन रूपेणाजहलक्षणयोद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहृतं परत्वं क
ल्यते । उद्गात्रादीनां त्रयाणामेकस्तोत्रसंबन्धात्सदसिसन्निधानं भक्षवेलायां च व्यापृतत्वाद्त्रयाणामपि भक्षोस्तीत्युक्तं तृतीयस्य पं
चमे । तस्माद्विभक्त्यस्वारस्य मन्याय्यमित्यत आह ॥ प्रोद्गातृणां मिति ॥ विभक्त्यन्तर इति ॥ एतच्चोपलक्षणं । गानका
रिषु त्रिष्वपि कथंचिदवयवयोगेन वर्तमानं प्रातिपदिकं बहुवचनं च द्वयमपि श्रुत्यर्थं भवतीत्यपि बोध्यं ॥ छंदोगे ष्विति ॥ अपसु
ब्रह्मण्येष्वित्यर्थः । सुब्रह्मण्याख्यस्य ऋत्विजः सदसि स्थितत्वाभावात्सदसि स्थितान्प्रतिभक्षणार्थं च मसानां नीयमानत्वाच्च सुब्रह्मण्य
स्य भक्षोस्तीति वार्तिककारो मन्यते ॥ दृष्टं चेति ॥ दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीति । प्रयाजशेषाज्येन पु
रोडाशादिहविषामभिधारणं किं हविषां संस्कार उत प्रयाजशेषस्य प्रातिपत्तिरिति संशये द्वितीययाहविषां संस्कार्यत्वेन प्राधान्यावग
मात्तत्संस्कारः न तु शेषस्य प्रातिपत्तिः । तृतीयानिर्दिष्टस्य गुणत्वेन प्रातिपाद्यत्वायोगादिति प्राप्ते । प्रतिपत्तिरेव युक्तशेषशब्दस्य श्र
वणात् । उपयुक्तशेषस्य हि द्रव्यस्य कचित्क्षारणरूपाप्रतिपत्तिरेपेक्षिताननुहविः संस्कारः । अतः प्रयाजशेषहविषु क्षारयेदिति
वाक्यार्थकल्पनया प्रयाजशेषस्य प्रातिपत्तिरेव ब्राह्मेति चतुर्थस्य प्रथमपादे निर्णीतं । यथा वा सक्तून् जुहोतीत्यत्र होमेन सक्तूनां संस्का
र्यत्वासंभवाद्विभक्तिविपरिणामेन सक्तुर्भुजुहोतीति वाक्यार्थमाश्रित्य प्रातिपदिकस्वारस्यमुक्तं न तु प्रातिपदिके लक्षणाश्रिता तथा

त्रापि ॥ शरीरवाचिनामिति ॥ ननुशरीरपर्यंतत्वं किं तल्लक्षकं त्वं वा तत्रापि शक्तत्वं वा शरीरविषयवृत्त्यैव तत्प्रतिपादकत्वं वा ।
 नाद्यः । मुख्यत्वानुपपादनात् । न द्वितीयः । शरीरवाचिनामित्यसाधारणपदेन निर्देशानुपपत्तेः । न तृतीयः । अन्यविषय
 वृत्तेरन्यत्रानुपयोगात् । मैवं । द्वितीयपक्षे दोषाभावात् । पामरप्रसिद्ध्या शरीरवाचिनामप्यभियुक्तप्रयोगे शरीरपर्यंतं व्याप्रिय
 माणानां शरीरवाचिनामित्यसाधारणनिर्देशोपपत्तेः । अस्मिन्पक्षे पदद्वयमपि मुख्यार्थमेव ॥ इतरेति ॥ नन्वस्योपासना
 प्रकरणस्थत्वाभावेन दृष्टांतवैषम्यं । मैवं । एतस्यैवोपासनाप्रकरणउत्कृष्टव्यत्वात् । ननु शकुनिसूत्रदृष्टांते विद्यमानोऽपि भेदो ना
 तदिति पदच्छेदे प्रयोजकः घटदृष्टांतस्तु नानित्य इति पदच्छेदं विनोपपद्यत इति वैषम्यमित्यत आह ॥ न ह्याद्यस्वदृष्ट इति ॥ नन्वाचार्य
 वान्विद्वानन्येन क्रमेण सति संपद्यते सकीदृगित्याशंकायां सत्याभिसंधस्यार्थप्राप्तिरनुताभिसंधस्यानर्थप्राप्तिरिति वक्तुं स्तेनास्तेन दृष्टां
 तइति नासौ भेदानुगुण इत्यत आह ॥ न च सत्यानुताभिसंधिमात्रमिति ॥ अनुताभिसंधो नृतेनात्मानमंतर्धाय परश्रुतं संप्रति
 गृह्णाति सदृहत इत्याद्येव दृष्टांतः स्यात् । ननु सत्यानुतोपादनाय स्तेनाद्युच्यते । मैवं । उपपादनं भेदेनैव क्रियते तो भेददृष्टांत
 एवायं । ननु रोगग्रस्तस्य तन्निर्माक्षे विश्रांतिवज्जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः करणव्यापारजनितश्रमापनुत्तये जीवस्य स्वरूपवस्थानमित्य
 स्मिन्नर्थे शकुनिसूत्रदृष्टांतः । स्वमपीतो भवतीति तत्रैव श्रुतेः । स्वस्वरूपेण ब्रह्मणा पीतः एकीभवतीत्यर्थः । तथाचाद्यदृष्टांतः क्र
 थमभेदाननुगुण इत्यत आह ॥ आद्यस्वदृष्ट इति ॥ आत्मीयेति ॥ स्वशब्दस्यात्मीयार्थत्वादित्यर्थः । नन्वपीतशब्दस्यैव यो

गरूढ्यभावेप्युपसर्गधातुप्रत्ययानां कथापिरीत्येक्यार्थत्वमपि भविष्यतीत्यत आह ॥ एक्यार्थत्व इति ॥ सुप्तस्य ब्रह्मैक्यागीकारे
 श्रुतिसूत्राभ्यां स्वांगीकारेण च विरोध इत्याह ॥ प्राज्ञेनेति ॥ ननु जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटतरविक्षेपो नास्तीत्यभिप्रायेण स्वमपीतो
 भवतीति स्वरूपप्राप्त्युक्तिर्न त्वात्यंतिकाभेदाभिप्रायेण । अतो न श्रुत्यादिविरोधः । मैवं । एतदपेक्षया परमात्मप्राप्तेरेवाथत्वा
 चित्यात् । ननु सष्टभेदाभावाभिप्रायेण नानावृक्षरसदृष्टांतोऽसौ भेदविषय एव । न चास्य भेदत्वस्यैकान्तिकाभेदेन उपयोगः ।
 सष्टभेदाभावैक्यस्यापि संभाविततया ऐक्यसंभावना जननद्वारेणोपयोगित्वादिति शंका निराकरोति ॥ नहि नानावृक्षरसा
 इति ॥ तथा च विशेषदर्शनान्नैक्यसंभावनापीत्यर्थः । नदीसमुद्रदृष्टांतोऽस्य भेदविषयत्वाद्भेदसंभावनार्थ इत्येतन्निराकरोति
 ॥ नदीसमुद्रेति ॥ ननु माषाणां तद्राशेश्च भेदोऽपलंभवज्जलेन न भेद उपलभ्यते तत आह ॥ ता एवापइति ॥ इन्द्रः सज
 लेव सिष्ठकमंडलौ स्वकमंडलुजलं धारयित्वा सुदासो राशो यज्ञं प्रत्याहूतः । स न गतः । तत आगत्य वसिष्ठं जलयया च वसिष्ठस्तुता
 एवापो दत्तवानित्यर्थः ॥ सप्तनदीनामिति ॥ एतच्चोपलक्षणं ॥ गंगायमुनयोः प्रयागे संगत्य प्राचीं गतयोः पुनर्विमक्तयोरियं
 गा इयमुनेति गौडदेशे जनैर्व्यवहियमाणयोः सर्वसिद्धत्वात् ॥ समुद्रेत्विति ॥ समुद्रेऽपि नदीसंगमस्थलेऽप्यावृद्धिदृश्यत इति
 समुद्रतीरवासिनां प्रवादः ॥ वाचस्पतिनापीति ॥ वाक्यान्ययादित्यधिकरणे वाचसत्येह्येव मुक्तं । मैत्रेयी ब्राह्मणेन याज्ञवल्क्ये
 नमुमुक्षुमैत्रेयीप्रतिवित्तसाध्यकमर्घ्यसाध्यमोक्षप्रतिज्ञानं साधनं तच्च ज्ञानं रागविषयेषु पतिपुत्रादिषु विरज्यात्मश्रवणादिना भव

१६९।१३

१६९।१६

१६९।२२

१६९।२४

१७०।३

॥ ३४६ ॥

तरंगिणी

तत्त्वमसि.

२।२८

तीतिवक्तुमात्मनस्तुकामायसर्वप्रियंभवतीत्यादिनाऽऽत्मोपाधिकमेवसर्वस्यापिप्रियत्वं नतुस्वाभाविकंस्वात्मातुस्वाभाविकमि-
 यइत्युक्त्वा । आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइत्युक्तं । एवंचर्मत्रयीब्राह्मणस्यपरमात्मदर्शनपरत्वे
 स्थितेआत्मनस्तुकामायसर्वप्रियंभवतीतिभोक्तृजीवात्मनोपक्रमोनयुक्तइत्याशंकायां उत्क्रमिष्यतएवंभावादित्यौडुलोमिरिति
 सूत्रेणौडुलोभ्याचार्यमतेनसमाधानमुक्तं । जीवोहिपरमात्मनोत्यंतभिन्नएवसन्देहद्रियमनोबुद्ध्युपधानसंपर्कात्कलुषस्तस्य
 जीवस्यपरमात्ममध्यानादिसाधनाद्देहद्रियादिभ्य उत्क्रमणकालेपरमात्मैक्योपपत्तेरिदमभेदोपक्रमणंभविष्यतमभेदमुपा-
 दायभेदकालेप्यभेदउक्तः । ननुवस्तुतोभिन्नानामभेदोनदृष्टचरइतिचेन्न । नदीसमुद्रयोर्दृष्टत्वात् । यथाहुःपांचरात्रिकाः ॥
 आमुक्तेर्भेदएवस्याज्जीवस्यपरमस्यच । मुक्तस्यतुनभेदोस्तिभेदेहतोरभावतइति । तदेतत्समाधानंकाशकृत्स्नस्याचार्यस्यमते
 स्थित्वादूष्यते नदीसमुद्रनिदर्शनात् । भिन्नानामभेदइतिनयुक्तं । तथाहि । कापुनर्नद्याभिमतता । किंजलपरमाणवउततेषां
 स्थानभेदस्तदारब्धोवयवीवा । नाद्यः । नदीपाथःपरमाणूनांसमुद्रपाथःपरमाणुभ्यःपूर्वावस्थितेभ्योभेदएवनाभेदः । एवंस
 मुद्रादपितेषांभेदएव । नेतरौ । संस्थानभेदस्यवावयविनोवासमुद्रनिवेशेविनाशात्कस्यसमुद्रेणैकतेति ॥ इमाविति ॥ नाना
 वृक्षरसनदीसमुद्रइहातौ ॥ अतएवेति ॥ ननुसतिसंपद्येत्यस्यासन्नत्वाच्चविदुरित्यनेनसत्संपत्त्यज्ञानमुच्यतेननुभेदज्ञानं ।
 तथाचसत्संपत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वाभावात्तत्तद्भासयतत्तद्वाग्रादिभावएवभवतीत्येवंपरोद्दृष्टातौ । मैवं । सत्संपत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वा
 भावबोधकपदाभावात् । सत्संपत्तेरज्ञानमात्रेणसत्संपत्तिनिबंधनपूर्णानंदप्रकाशाभावस्यायोगात् । सतआगत्यनविदुरित्यत्रतु

स्पष्टं भेदाज्ञानस्य व्याघ्रादिभावहेतुत्वप्रतीयते तो नानावृक्षरसेपि भेदाज्ञानादेव व्याघ्रादिभावः ॥ आद्योऽखण्ड इति ॥ ननु स्वप्ना-
 तमि त्यादेः सुषुप्त्यवस्थायां मेव जीवत्वविनिर्मुक्तं स्वदेवतारूपं दर्शयिष्यामीत्यनेनाभिप्रायेणोद्दालकेनावतारितत्वादीं श्वराधीनस्य
 परत्वाभावः । मैवं । उद्दालकोद्धारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नांतमेव सोम्य विजानीहीति । यत्रैतत्पुरुषः स्वपितानामसतासोम्य
 तदासंपन्नो भवति । स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते स्वरूपीतो भवतीत्यंतमुष्टुमिति रूपेण देवतादिरूपत्वादेस्त्वदुक्तस्या
 प्रतीतेः प्रत्युत सतासोम्य तदासंपन्नो भवतीत्यादिने श्वराधीनत्वतद्भेदयोरेव प्रतीतिश्च ॥ चतुर्थे चेति ॥ ननु जलादुत्थितानां वी-
 चीतरंगफेनबुद्बुदानां पुनस्तद्भ्रवंगतानां विनाशोद्दृष्टो जीवानां प्रत्यहं स्वरूपतां गच्छतां मरणप्रलययोश्च नानाशाभावः कथमित्येतदा
 शंकायांतत्परिहारत्वेनोक्तस्य वृक्षशाखानिदर्शनस्य जीवाधिष्ठितं शरीरं जीवतितदपेतं च म्रियते ननु जीवो म्रियत इत्येव परत्वं । जी-
 वोपेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति वाक्यशेषात् । अतोने श्वराधीनत्वपरश्चतुर्थखंडः । मैवं । वृक्षादिदेहं वृक्षादिजीवो-
 यदन्वयएवान्वयते यद्वातिरेके चाजिहासितमपि जहातीति वृक्षादिजीवस्यास्वातंत्र्यप्रतीतिः । ननु वृक्षाधिष्ठातुरेवान्वयव्यतिरे-
 काम्यां वृक्षस्य जीवनमरणे प्रतीयते । जीवशब्दश्च वणात् । ननु तदतिरिक्तस्येश्वरस्येत्यत आह ॥ अनेन जीवेनेति ॥ जडस्य
 मोदमानत्वासंभवात् मोदमानत्वाल्लिंगेन प्रवेशकर्मणः चेतनत्वेऽवगतेऽप्रविष्टस्य वृक्षजीवाद्भिन्नत्वेनावगतस्येश्वरस्यैवाचको जीव-
 शब्द इत्यर्थः ॥ एतस्यैवेति ॥ तं होवाच यवसोम्येतमणिमानं ननिभालयमएतस्येव सोम्येषोणिमएवमहाह्वयप्रोधास्तिष्ठतीत्यात्थ

एवमेतमणिमानं ननिभालयसेनपश्यसि एतस्याणिन्नः संबंधेषुः महानन्यग्रोधएवपरिदृश्यमानरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ भावप्र
 लयरहितेनेति ॥ ननु एषोणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्यत्र भावप्रत्ययरहिताशुशब्दप्रयोगविषयेपीश्वरेणोणिमेतिप्रयोगवद्भा
 नास्वपितथावक्तुंशक्यं । मैवं । मुंडकेणोणुरात्मेत्युक्तेः छांदोग्येऽणिमशब्दनिर्देशाभावंप्रत्यप्रयोजकत्वात् । तदिदमाह ॥
 १७११९
 निर्दिष्टतयेति ॥ सन्निहितप्रयोगविषयतेत्यर्थः ॥ ननिभालयसइतीति ॥ न्यग्रोधफलांतर्गतधानाभेदेनकृतेसतिक्रिमत्र
 पश्यसीतिपृष्टः श्वेतकेतुर्नकिंचनभगवइत्युत्तरितवान् । सतुधानांतर्गतसूक्ष्मरूपं परमेश्वरंनपश्यति । नतुधानाअपिनपश्यति ।
 तासामणव्यइवेमाधानाभगवः पश्यामीतिदृश्यतयोक्तेः ॥ अष्टमइति ॥ ननुलौकिकमरणेयः सत्संपत्तिक्रमः सएवविदुषोपि ।
 विशेषस्तुज्ञानानकृतइत्येतमर्थप्रतिपादयितुमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसत्संपत्तिक्रमः कथ्यतइत्यवयवार्थः । मैवं । सत्संपत्तिवक्तु
 मसत्संपत्तिकथनस्यविरुद्धत्वात् । तस्मात्स्वातंत्र्यशंकनासदमरणनिर्देशनेनेश्वराधीनत्वमेवोच्यते ॥ ननुमानमिति ॥
 ननुप्रधानादिनिराकरणमेवात्मशब्देनक्रियते । तत्रात्मशब्दस्यामुख्यत्वात् । नजीवस्य । तस्यात्मत्वेपिपरिच्छिन्नत्वाज्जगत्क
 र्त्तृत्वासंभवइतिजीवव्युदासइतिमद्युभ्वाधिकरणसिद्धांतः । मैवं । प्राणभृच्चेतिचकाराकृष्टस्यातच्छब्दादितिपूर्वसूत्रस्थस्यहे
 तोः प्रकृतस्यत्यागेनाप्रकृतपरिच्छिन्नत्वादिहेतूपादानेप्रकृतहान्यादिदोषात् । ननुसेयदेवतेमास्तिस्वोदेवताइत्यादौसदेवसोम्ये
 स्यादिषुसदादिशब्दनिर्दिष्टब्रह्मसेयंदेवतेतिशब्देनपरामृश्यतस्यजीवेनात्मनेतिसामानाधिकरण्याजीवाभेदः प्रतीयेततआह ॥
 १७११८
 इमाइति ॥ ननुजीवाभेदादिरुद्धोजीवाख्येतआह ॥ विष्णुरिति ॥ योगाद्विष्णुर्जीवः संसारीतुलूढरतआह ॥ जीवेपीति ॥
 १७११९

१७११९२

संसारिणइति ॥ नन्यस्मदादावसंभवेव्यत्रिवृत्कृतभूतारब्धलिङ्गशरीराभिमानिनोहिरण्यगर्भस्यनामरूपात्मकप्रपञ्चव्याकरणं भविष्यति । मैवं । जीवकोटिनिविष्टेहिरण्यगर्भजगत्कृतत्वापरपर्यायस्यनामरूपव्याकरणस्यासंभवात् ॥ तेजोवन्नाना मिति ॥ तेजोवन्नानामीक्षणेदेवतात्वादिनासजीवत्वसिद्धेऽपुनः संसारिप्रवेशो न युक्त इत्यर्थः । नन्यव्याकृतभूतसृष्टौ साक्षात्कारं ब्रह्म । ब्रह्मांडादिसृष्टौ तु न साक्षात्कारणं किंतु स्वाभिन्नजीवद्वारा । जीवाविष्टभौतिकानि प्रतिपरंपरयेति वक्तुं जीवप्रवेशः ।

१७११९४

१७११९४

मैवं । तथा सति जीवेनात्मनेत्येतावता पूर्णत्वादनुप्रविश्येत्यनुप्रवेशो व्यर्थः । तदिदमाह ॥ पुनर्जीवप्रवेशेति ॥ एकमेवेति ॥

१७११९४

एकमेवाद्वितीयमिति श्रुतिव्याख्यानेन व्याख्यातः ॥ एकविज्ञानेनेति ॥ वाचारंभणमिति श्रुतिव्याख्यानावसरे सादृश्यप्राधान्याभ्यामेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं व्याख्यातं ॥ इष्टापूर्तमिति ॥ अपासमोसममृता अभूम् । अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमित्यादि श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेन प्राप्तं यज्ञादीनां वारिष्ठत्वमिष्टापूर्तमन्यमाना वारिष्ठमिति श्रुत्या निषिध्यते यथा तथैक्यमतत्त्वमसीत्यनेन निषिध्यते ॥ देहं द्विधा दीन्यतीति ॥ ननु देहं द्विधा दीनां जीवस्यैक्येनाध्यस्तत्वात्तान्प्रतिस्वातंत्र्याभिमानः सार्वलौकिको वक्तुमशक्यः । यत्किंचित्प्रतिस्वातंत्र्यं तु नेश्वरलक्षणं । मैवं । सर्वान्प्रतीवैकं प्रतिस्वातंत्र्यस्यापीश्वरलक्षणत्वात् । मम देह इत्यादि देहादीन्प्रतिस्वातंत्र्यस्य सर्वेष्वस्वतंत्रैरभिमन्यमानत्वाच्च ॥ एवं चेति ॥ न च समाभ्यधिकराहित्यमात्रेण भेदोपक्रम

१७११९७

१७११९८

त्वाभावः । अभेदेपितत्संभवादिति वाच्यं । अवरेषु सत्स्वेव समाभ्यधिकराहित्यावगमात्तस्य भेदोपक्रमत्वात् । नच द्वितीया
भावमात्रस्यैवोपक्रमः । द्वितीयाभावरूपद्वितीयस्य सत्त्वासत्त्वाभ्यां द्वितीयाभावमात्रोपक्रमत्वासिद्धेः ॥ अथ संपत्स्य तदिति ॥
तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य तदिति श्रुतिः । तस्य ज्ञानिनः तावच्चिरं तावान्बिलंबः यावत्पर्यंतं प्रारब्धकर्मभ्यो
न विमोचनं भवति प्रारब्धकर्मक्षयातिरिक्तो न्योबिलंबहेतुर्नास्तीत्यर्थः । एवं शाखांतरेपि वाक्यानि भेदे तास्य यल्लिंगवत्युदाहरणी

१७१२४

यानि ॥ ४ ॥ तत्त्वमसि वाक्यार्थः ॥ २८ ॥ ४ ॥ लक्षणां विनैवेष्टसिद्धिरित्याह ॥ किंचेति ॥ अंतर्थाभिप्रायं हंशब्दस्य

१७२१२

१७२११

मुख्यत्वाय तत्र तस्य श्रौतप्रयोगमप्याह ॥ अहं मनुज इति ॥ नन्वेतन्मंत्रद्रष्टारिवामदेव एवाहंशब्दोऽस्त्वित्यत आह ॥ नहीति ॥
ननु शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदितिन्यायेन वामदेवजीवै चैतन्यस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन सूयादिभाव उच्यतेऽतो न विरोध इत्यत

१७२१३

१७२१३

आह ॥ अहमिति ॥ तथा सति वामदेवशब्दे चिन्मात्रलक्षणापत्तावभवमित्युत्तमपुरुषायोगः ॥ अहंभूमिमिति ॥ चिन्मा
त्रस्य सूयादिभवनसंभवेऽपि भूमिमिदानं न संभवति । ननु चिन्मात्रस्येवांतर्थाभिप्रायोऽपि भूमिदानं न संभवतीत्यत आह ॥ भगवानिति ॥
विष्णुव्यापनशीलः सर्वांतर्थामी । एको विष्णुर्महद्भूतमिति स्मृतेः । प्रसिद्धं ह्रीं द्रायेंद्राणराज्यं दत्तमिति । मंत्रवर्णोऽपि सखे विष्णो
वितरं विक्रमस्वद्यौ दहिलो कं वज्राय विष्कभे । हनाववृत्रं रिणचावसिधूं निद्रस्ययंतु प्रसवे विसृष्टा इति । अस्यार्थो माधवीये हेसखे
विष्णो वितरमत्यंतं विक्रमस्वविक्रमं कुरु हेद्यौः त्वं वज्राय वज्रस्य विष्कभे विष्कं भायलोकं अवकाशं देहि हे विष्णो त्वं चाहं चोभावपि

वृत्रमसुरं हनावहन्वः सिधून्वृत्रावष्टब्धनदीरिणचावसावयावः तद्भमेविसृष्टाः सिधव इन्द्रस्य प्रसवेयं तु प्रेरणे गच्छन्तु । तस्मिन्मर्थे संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति । ब्रीण्लोकानभि वृत्यैतान्वृत्रस्तस्यैस्वयात्विषा । तन्नाशकच्छन्तुमिन्द्रो विष्णुमभ्येत्य सो ब्रवीत् । वृत्रं हनिष्येति षष्ठस्विक्रम्याद्यममांतिके । उद्यतस्य तु वज्रस्य द्यौर्ददतु ममांतरं । तथेति विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरंददौ । तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णविति ह्युच्यते । तथा विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः । शतं महाविषां क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र ए मुषं । हे इन्द्र त्वेषितः त्वया प्रार्थितः उरुक्रमो विष्णुः विश्वापूर्णाणि ता तानि धनानि आहरत इत् एव तानि कानि शतं अपरिमितान् महिषान् प्रशस्तान् पदार्थान् क्षीरपक्वमोदनं च आहरत् । इन्द्रः भवान् एमुषं आमुषं आकारस्य एकारः छांदसः धनानां आमुषं वराहना सक्रमसुरं अविध्यदिति शेषः । इत्यादिष्विद्राय विष्णुराज्यादिदत्तवानिति । अस्येदमातुः सवनेषु सद्य इत्यत्रापीयं कथा श्रूयते । ततश्चांतर्गामीणो विष्णुत्वात्तस्य भूमिदानादियुज्यते ॥ ततश्चांतर्गाम्यैक्यमिति ॥ नचात्राहमस्मीत्युत्तमपुरुषायोगः । अंतर्गामीणोऽपि प्रत्यक्त्वात्तत्पराहं शब्दयोगोऽपि जीवपराहं शब्दयोग इवोत्तमपुरुषोपपत्तिः । अंतर्गामी भेदे निराकरणं श्रुतावदृष्टचरमिति शंका निरकरोति ॥ तथा चेति ॥ ननु ब्रह्मविदामोति परमित्यादिना शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकृततया तस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्य ताविकत्वप्रसक्तौ तन्निराकरणार्थत्वात्स्यश्चायमित्यादेर्नार्तर्गाम्यैक्यपरत्वं । मैवं । ब्रह्मणि भेदे निराकरणस्याप्यंतर्गामीणि भेदे निराकरणं तुल्यत्वात् ॥ अन्यथेति ॥ अहंब्रह्मणो रभेदपरवाक्यानं जीवब्रह्माभेदपरत्वे ॥ स एनानिति ॥ अथ यदुच्यते च्छब्दं कुर्वति यदि च नाचिषमेवाभि स भवत्यचिषो हरित्यारभ्य तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयेत् षडवपथो ब्रह्म पथ एतेन प्रतिपद्य

मानाङ्गमानवमावर्तनावर्ततइत्यादिनाविरोधः । अस्मिन् ब्रह्मविदि । शब्दं शवर्षेर्बधिकर्म । आशौचकर्मकरणाकरणाभ्यां

१७२।१०

ब्रह्मविदानोत्कर्षापकर्षौ किंतुब्रह्मविदोचिरादिमार्गेणगच्छत्येवेतिश्रुत्यर्थः ॥ किंचेति ॥ अथहैनंगाहपत्योनुशशास्यएषआदित्यपुरुषोद्दश्यतेसोहमस्मिसेवाहमस्मीतिसयएतमेवविद्वानुपास्तेऽपहतेपापकृत्यालोकीभवतीत्युपास्तिःश्रूयते । उपास्तिवाक्यस्यचोपासनायाःकर्तव्यत्वेवस्तुतस्तथात्वेचनतात्यमित्यर्थः । किंचब्रह्मविद्यार्थसत्यकामाख्यस्यगुरोःकुलेवसंतगुर्वनुज्ञयाग्नीनपरिचरंतगुरुणाबहुकालमनुपादिष्टविद्यत्वादनश्नतमुपकोसलंप्रतिकृपालुभिरग्निभिरुक्तं यएषआदित्यइत्यादि । तत्रनविशिष्टचैतन्यरूपाणांगाहपत्याद्यग्नीनांसूयैक्यंसंभवति किंत्वंतयाम्यैक्यमेव । ननुपासनाप्रकरणस्यादैक्यासिद्धावब्यनुपासनाप्रकरणस्यात्यःप्रसिद्धःअसौआदित्यमंडलस्थःअसौपुरुषःपरिपूर्णःसहप्रसिद्धःपरिपूर्णएवाहमस्मीत्येवमर्थकाद्योसावितिवा

१७२।११

क्यादैक्यसिद्धिःस्यादतआह ॥ योसाविति ॥ वायुरनिलमिति ॥ पूषन्नेकर्षयमसूयमप्राजापत्यव्यूहरश्मीन्समूहतेजोयत्तेरूपंकल्याणतमंतत्तेपश्यामीतिपूर्वेणचविरोधः । ननुपूषन्नित्याद्यमंत्रे हेपूषन्हेएकैर्षेहयमहेप्रजापतेरपत्यभूतेतिसूयंसंबोध्यसौरकिरणानामपसरणंप्राथ्यतेतदैक्यज्ञानाय । वायुरनिलमित्यत्रतुमरणकालेवायुःप्राणःअनिलंबाह्यवायुयात्वितिशेषः । अमृतंआनंदात्मरूपंअहमस्मीतिपूर्वेणसंबंधः । अथवायुगमनानंतरंइदंप्रत्यक्षंशरीरंभस्मअंतयस्यतत् पृथिवीयात्वितिशेषः इत्येवाथ

१७२।१२

सत्त्वाद्यपूर्वोत्तराभ्यांविरोधइत्यतआह ॥ नहीति ॥ अयंभावः । वायुरनिलमित्यादेरेकवाक्यतयान्वयेशशरीरादेरेक्यं

स्यात् । भिन्नतयान्वये तु वाक्यभेदोऽध्याहारादिदोषप्रसंगः । वायो ब्रह्मवायुप्रतिगमनस्य शरीरस्य भस्मभावस्य चावश्यं भावित्वा
 लार्थनानुपपत्तिश्च । एकस्यासावित्यस्यैवैयर्थ्यं च । तस्मात्तेहपूषादिगुणमदीयान्नशमीन्यूह तेजश्च समूह । स्वरूपभूतं बाह्यं च
 मदीयं शानं विस्तारयेति यावत् । तथा च यत्तेरूपं कल्याणतमं तत्ते प्रसादादहंपश्यामि यो सोऽप्रसिद्धः असौ अमुशब्दवाच्ये प्राणे स्थि
 तः पुरुषः स एव अहेयत्वजीवांतयामित्वाभ्यां नित्यसत्तामानाभ्यामहमस्मि शब्दाभिधेयस्तं च पश्यामीति । नन्वेतदयुक्तं प्रत्यक्षत
 एव देहस्य भस्मात्तत्त्वदर्शनाद्देहनशेषे च तदंतर्गतजीववन्मरणाद्यवश्यं भावादित्याशंकायामिदमुच्यते वायुरनिलमित्यादि । तस्या
 र्थः । यद्यपीदं शरीरं भस्मांतं तथापि तदंतर्गतस्पर्शमेश्वरस्य नमरणादिदोषः । कुतः । अकारवाच्यो विष्णुः नीडं स्थानमस्य सो
 निलः । अनिलः परमेश्वराश्रितो वायुरपि यदामृतः अथ तदा परमेश्वरो मृत इति किं कव्यमित्ययमर्थोऽस्य वाक्यस्य ईशावास्यभा
 व्यतर्हीकानुसारेण ज्ञेयः ॥ अग्ने न येति ॥ हे अग्ने देव विश्वानि सवाणि वयुनानि विद्वान् जानासि त्वं अतः राये मोक्षाख्यधनार्थं अ
 स्मान् सुपथाशो भनमागैर्गणनय जुहुराणं कुटिलं एनः अस्मात्सकाशात्तु यो धि वियोजय ते तुभ्यं भूयिष्ठानमउक्तिं नमस्कारं विधेम
 एषा ते अपचितिरित्यर्थः ॥ चक्षुरिति ॥ अत्र मित्रादिदेवानां भेदेन निर्देशान्मंत्रस्य भेदपरत्वं । चित्रं देवानामिति मंत्रस्यायमर्थः ।
 देवानामनीकं समूहं रूपं चित्रं आश्चर्यकरं सूर्यस्य मंडलमुदगात् उदयाचलं प्राप्तासमासीत् कीदृशं मित्रस्य मित्राद्युपलक्षितानां सर्वेषां च
 क्षुः प्रकाशकं उदयं प्राप्य वादिवं पृथिवीं अंतरिक्षं आप्राः स्वकीयेन तेजसा आसमं तात् प्रापूरण इति धातोर्लङ्पुरुषव्यत्ययः अदादि

त्वाच्छपोलुक् । मंडलांतर्गतः सूर्याख्योनारायणः जगतां स्यावराणां चात्मा चैतन्यप्रद इति ॥ तद्योयो देवानामिति ॥ नन्व
त्रे देवादिषु प्रबुद्धं पुरुषं निधाय स एव तदभवदिति ब्रह्माभेदपरत्वेन ब्रह्मभेदपरत्वाभावः । मैवं । बहुमुक्तिरवोद्भुस्तदभाव इति भे

दस्य स्पष्टप्रतीतेः । न चार्थमिथ्याभेदः । स्वतः प्रमाणसिद्धस्य मिथ्यात्वानुपपत्तेः ॥ किंचात्रेति ॥ ब्रह्मवाद्दमग्र आसीत् तदा
त्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्योयो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षिणामिति वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म आत्मानमे
व ब्रह्मत्वेनावेदित्यवगम्यते । न तु जीवः स्वात्मानं ब्रह्मतया वेदिति । येन जीव ब्रह्मैक्यपरमिदं वाक्यं स्यादित्यर्थः । ननु योयो देवा
नामिति जीवपरमर्षिवाक्यशेषानुसारेण ब्रह्मशब्दः कार्यब्रह्मपरः । मैवं । तदाहुयद्ब्रह्मविद्यया सर्वमविष्यतो मनुष्या मनुष्या मन्यं
ते किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति पूर्वकांडिकायां यस्य ब्रह्मणो विज्ञानेन सर्वमवन रूपफलावाप्तिः तस्य कार्यस्य ब्रह्मणः प्रकृ
तत्वात् । न हि कार्यब्रह्मविद्यायाः सार्वत्र्यं फलं । न च शुद्धब्रह्मणो बोधनिमित्तस्य सार्वत्र्यस्याभावात्तस्मात्तत्सर्वमभवदिति बो
धनिमित्तकसार्वत्र्यलक्षणफलस्य कीर्तनमयुक्तमिति वाच्यं । स्वस्य पूर्णत्वानुभवो द्रिकानं दातृत्वात् सार्वत्र्यमकत्वोपपत्तेः । ननु तथर्षी
णां तथा मनुष्याणां तद्धेतुल्यश्रुत्वा नृषिर्वा मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत्सूर्यश्चेति तदिदमर्थेति ह्यएव वेदाह ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वमव

तीति जीवपरवाक्यगताहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन ब्रह्मैक्यसिद्धिः स्यादत आह ॥ य एव वेद इति ॥ ननु तद्वाक्य इति शब्दश्च वरणोऽपि नो
पासाश्रीयते त आह ॥ अथ यो न्यामिति ॥ ननु योयो देवानां प्रत्यबुध्यतेति पूर्ववाक्येन सर्वदेत्युत्तरवाक्ये च वेदं न स्य निदेशान्मध्य

स्थितोपास्तिरपिज्ञानमेव । मैवं । लक्षणापत्तेः ॥ अनेनेति ॥ यएववेदाहंब्रह्मेत्यनेनैक्यसिद्धिः ॥ यद्वात्रेति ॥ ब्रह्मवाइ
 त्यादिवाक्यप्रकृतं ब्रह्म अहंबृंहितं पूर्णोसीत्यात्मानमेवेदित्यर्थसंभवेन ततो जीवब्रह्मैक्यसिद्धिः ॥ अन्यथेति ॥ ब्रह्मशब्दस्य बृह
 णार्थत्वानंगीकारे प्रसिद्धब्रह्मार्थकत्वांगीकारे । ननु परमते उपसन्नायमार्थासत्त्वेऽपि भवन्मते तस्यायमर्थोस्ति । अतो भेदोपास्ति
 निदानुपपत्तिरत आह ॥ अथ योन्यामिति ॥ अन्यथेति ॥ भेदज्ञानिनिदापरत्वे अदःशब्दास्मच्छब्दबोध्यविशिष्टयोर्भेद
 ससत्त्वेन तज्ज्ञानिनो निद्यत्वाभावात्ताभ्यां शब्दाभ्यां भाग्यागलक्षणया चिन्मात्रमुपलक्ष्य तद्भेदज्ञानीनिद्यत इत्यर्थवर्णनपदद्वय
 लक्षणादोष इत्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ अन्यो सावहमन्य इति प्रकारेण देवतामुपास्त इत्यर्थकरणे अदःशब्दार्थसमकक्ष्यतया ह मर्थ
 स्याप्युपास्तिप्रतिविशेष्यतया तस्मिन्देवतात्वायोगः ॥ अहंशब्दसन्निहिता न्य इत्यस्य इत्यत्र नयनात् ॥
 यस्येति ॥ व्याख्याते मतं तन्न तु द्वितीयमस्तीति श्रुत्यर्थनिरूपणे ॥ स जीव एव भवतीति ॥ ननु जीवभावस्य प्रागपि सिद्धतया
 ब्रह्मवेदनसाध्यत्वानुपपत्तिः । मैवं । जीवो भवतीत्यस्य मरणादिदुःखाभावेतात्पर्यात् । नन्वेवमशब्दोऽर्थः स्यादित्याशंक्यतवा
 पिसममित्याह ॥ किंच त्वत्पक्ष इति ॥ ननु कंठगतचामीकरादादिवारोपिता ब्रह्मत्वनिवृत्तिरेव ब्रह्मत्वप्राप्तिरत आह ॥ आरो
 पितेति ॥ स्थानेक्ये उदाहरणमाह ॥ अह्नीति ॥ मयैक्ये नृपामहाजनाश्च । सादृश्ये कीदृशदाहरणं ॥ सकृदिनि ॥ गताः

१७२।१९

१७२।१८

१७३।१९

१७२।२३

१७२।२२

१७२।२४

१७२।२४

१७३।४

१७३।१९

॥ ३५१ ॥

१७३।१४

१७३।१७

कलाः पंचदशप्रतिष्ठादेवाश्च सवर्षे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमथश्च आत्मा परे व्यये सर्व एकी भवतीति श्रुतौ पंचदशकलाः प्रतिष्ठाः स्वमूलरूपं प्रतिगताः सर्वे देवाः स्वमूलदेवताः प्रतिगताः कर्माणि निवृत्तानि विज्ञानात्मा च परेणैकीभूत इत्यर्थं करणे वाक्यभेदादि दोष इत्यर्थः ॥ अतो न्येदार्तिमिति ॥ न चार्तशब्देन सिध्यति वा विनश्वरमिति वोच्यते तो न विरोध इति वाच्यं । आर्तो जिज्ञासु रर्थार्थीत्यादौ दुःखिनी विमिथ्यादौ तदप्रयोगात् ॥ समानादिति ॥ ननु सो विभेत्तस्मादेकाकी विभेत्तिसहायमीक्षा चक्रे यन्मदन्यन्नस्ति कस्मानु विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माच्च भेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतौ द्वितीयमात्र दर्शनस्यैव सामान्य

१७४१४

तो भयहेतुत्वाद् द्विशेषकल्पनायोग इत्यत आह ॥ लोक इति ॥ अन्यथा यन्मदन्यन्नास्ति कस्मानु विभेमीति तत एवास्य भयं वीयायेत्यच्चा द्वितीयाभावस्य भयाभावे हेतुत्वकथनमयुक्तं स्यात् । द्वितीयाभावस्यैव द्वितीयस्य भयहेतोः सत्त्वात् ॥ उत्तरेत्रेति ॥ सर्वे नैव रेभेत्तस्मादेकाकी नरमत इति श्रुतेः ॥ यदा ह्येवैष इति ॥ नन्वल्पार्थकारशब्दस्वारस्यादपिशब्दार्थकोत्पदस्वारस्यादेतच्छब्दार्थस्य प्रतियोगित्वेनानुपादानाच्च भेदमात्रनिषेधपरतया स्वगतभेदनिषेधपरत्वायोगः । मैवं । यदित्यायेनेमौ स्निग्धावित्यादिलौ

१७४१७

किं करीत्याच भेदप्रतियोगित्वेनैतस्मिन्निशब्दनिर्दिष्टस्य सन्निहितस्यैवान्वये उदरशब्दयोरस्मन्मते स्वारस्यात् ॥ एको देव इति ॥ ननु नात्रांतर्याम्यैक्यं शक्यं वक्तुं । भूतशब्दस्य चेतनपरत्वाभावात् । भूतहिंसा निषेधवाक्य इव चेतनाधिष्ठितशरीरादेरेव भूतशब्दवाच्यत्वादत आह ॥ भूतशब्दस्येति ॥ न च चेतने जने रयोगः जनेरनेकविधत्वेन चेतनेपितत्संभवात् । ननु वैमत्यार्थत्वेभे

१७४१८

१०४/१०

दशब्दस्य लक्षणापत्तिः । तस्यान्योन्याभावे रूढत्वादत आह ॥ जीवस्येति ॥ ऐक्यव्याख्याऽन्यास्मृत्या तद्विपर्ययोभेदोऽप्यर्था
 व्याख्यात इति भावः । ननु सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञं जीवं मां विद्धीत्येतदर्थं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिवाक्यमैक्यप्रमाणमत आह ॥ क्षेत्र

१०४/१३

ज्ञं चापीति ॥ क्षेत्रज्ञस्य जीवात्पृथगुक्तेन क्षेत्रज्ञो जीव इत्याह ॥ प्रकृतं क्षेत्रेति ॥ क्षेत्रज्ञं शुद्धः परमात्मा अवि
 कर्तुर्जीवस्य मयारचिताः अनित्याः एताः विभूतीः आविर्हिताः तिरोहिताश्च विचष्टे प्रकटयति ॥ शास्त्रस्यावेति ॥ व्याख्या
 तमेतत् ॥ ७ ॥ ७ ॥ अहं ब्रह्मासीत्यादिश्रुत्यर्थः ॥ २९ ॥ ७ ॥ अर्वाध्यत्वादीति ॥ जडस्याप्यबाध्यत्वात्तत्र हेतोरनै
 कांत्यमित्यर्थः ॥ साध्यैककल्यादिति ॥ नन्वात्मत्वाधिकरणं द्रव्यत्वापरजात्यैककालेन नाना । समानकालीनमूर्तमात्रसं

१०६/१५

युक्तत्वात् गगनवदित्यत्र साध्यसाधनैककल्याभाव इति चेन्न । तथाप्यर्थतानिस्तारात् ॥ चंद्रस्येति ॥ ननु चंद्रभेदादीनां
 पक्षसमत्वान्न दोषः । मैवं । कल्पिता कल्पितयोर्मुक्तिसंसारदीनां भेदस्यावश्यमंगीकार्यत्वात् । न च स व्यावहारिकः । अन्यो
 न्याश्रयात् । स्वतः प्रामाण्यप्रमाणसिद्धस्य तत्त्विकत्वाच्च ॥ त्वन्मतेपीति ॥ न च स्वांतःपदेन स्वावयवातिरिक्तमुच्यत इति
 वाच्यं । स्वावयवभेदवत्तदतिरिक्तभेदसत्त्वेऽपि हेतूपत्त्याऽप्रयोजकत्वात् ॥ इच्छादेरपीति ॥ न चेच्छादीनामेकांतःकरणप
 रिणामत्वेन तत्रापि साध्यमस्तीति वाच्यं । इच्छादीनामभेदे इच्छाद्वेषमुखदुःखादीनां सांकर्यप्रसंगात् ॥ अव्याप्यवृत्तिधर्मेति ॥

१०६/१३

भेदप्रतियोगितावच्छेदकालंताभावस्य भेदरूपतयाऽव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेद इत्यनेन भेदसमानाधिकरण

धर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदइत्युक्तंभवति । एतस्यापिभेदःभेदप्रतियोगितावच्छेदकेनसमानाधिकरणोभभवतीतिफल-
तोर्थः । तथाचप्रतियोगितावच्छेदकासमानाधिकरणोभेदःस्वसमानाधिकरणालंताभावप्रतियोगीत्यनेनप्रतियोगितावच्छेद-
कसामानाधिकरण्येसाध्यमानेबाधइत्यर्थः ॥ स्वसमानाधिकरणालंताभावप्रतियोगिवृत्तीति ॥ संयोगालंताभावमा-
दायालंताभावत्वेसाध्यमस्ति ॥ त्रैकालिकेति ॥ प्रागभावत्वादावव्यभिचारयसत्यंतं । रूपालंताभावत्वादावव्यभिचाराया-
भावत्वेत्यादि ॥ ३७७।६ ॥ मन्मतेपीति ॥ ननुशुक्तौशुक्तिभेदस्यासत्त्वान्नतस्मिन्नन्योन्याभावत्वमतःकथंतदादायसिद्धसाधनमिति
वाच्यं । अन्योन्याभावइतिशब्दजन्यज्ञानविषयत्वादिरूपस्यान्योन्याभावत्वस्यारोपितान्योन्याभावोपि सत्त्वात् । संयुक्तान्यो-
न्याभावमादायसिद्धसाधनाच्च ॥ त्रैकालिकस्येति ॥ ननुमायाचित्संबंधस्यकालत्वेनसर्वकालस्थितेर्नमिथ्यात्वविरोधित्वं ।

३७७।७

मैवं । अस्तुयःकोपिकालःतथापितस्यनित्यत्वात्तत्संबंधिनोमिथ्यात्वस्यविरुद्धत्वात् ॥ संयोगादिवदिति ॥ संयुक्तोन्योन्या-
भाववद्भटाद्यन्योन्याभावानामप्यव्याप्यवृत्तित्वमेवसिध्यति नतुतेषामिथ्यात्वमित्यर्थः ॥ ३७७ ॥ ३७७ ॥ एक्यानुमानभंगः ॥
॥ ३० ॥ ३७७ ॥ तस्मात्तत्तत्सदृशत्वेसतिततोऽन्यूनत्वमिति ॥ एतच्चजीवरूपस्यांशस्यलक्षणं । नतुपटाद्यंशस्यापि तेनस्थू-
लपटंप्रतिसूक्ष्मपटस्यनांशत्वापत्तिः ॥ ३७७ ॥ ३७७ ॥ अंशित्वेनैक्यसिद्धिभंगः ॥ ३७७ ॥ ३७७ ॥ स्वनेत्रगोलकादाविति ॥
ननुदर्पणाहतचक्षुरदमीनामग्रावच्छेदेनसंबंधात्स्वनेत्रगोलकादीनामभिज्ञाप्रत्यभिज्ञायाःसन्निहितपूर्वकालएवसंभवति । मैवं ।

तत्कालएवाभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोःकुत्राप्यदर्शनात् ॥ नच भेदं भेदकं चेति ॥ अप्रीतत्वव्याप्यशखत्वसाक्षात्कारे व्यपीताभेदसाक्षात्कारदर्शनाद्भेदमित्युक्तं । भेदसाक्षात्कारे सत्यभेदसाक्षात्कारः कुत्रापि न दृष्टव्यः ॥ अतिप्रसंगादिनि ॥ घटकलशयोरैक्यज्ञानेऽपि तदवच्छिन्नचैतन्यक्याज्ञानाद्घटकलशयोर्भेदभ्रमः स्यात् ॥ विरोधाच्चेति ॥ सादृश्यस्य भेदगर्भत्वात्तेनाभेदसाधने विरोधः ॥ विबादोर्वाची न इति ॥ नचैक्यवादिनाः प्रतिबिम्बस्याविबादोर्वाचीनत्वमसिद्धं । उपाध्यन्वयाद्यनुविधानेन तत्सिद्धेः । नचान्वयाद्यनुविधानं प्रतिबिम्बप्रत्यक्षसूत्रप्रतिविम्बाप्रत्यक्षे प्रकाशविशेषणवहिष्ठगंगातर्गतजले सूत्रप्रतिबिम्बानुमानात् ॥ एतेनैवेति ॥ आदर्शेभिन्नमुखमित्येषा प्रथमजबुद्धिरभिज्ञा । अनन्तरयत्स्वलक्षणग्रीवास्थमुखतथैव ददृषुः प्रणस्थमपि भातीति जायमानं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ अभेदप्रत्यक्षानुमित्योरभावस्य किंचित्स्वच्छताच्चादौ प्रतीतेमुखच्छाया मात्रे मुखसंस्थानविशेषप्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाभावस्य स एवादिषु क्त्वात् ॥ छायादाविवेति ॥ ननु भेदबुद्धेः सोपपत्तिकत्वे सिद्धे प्रतिबिम्बस्य कारणान्तरकल्पनं तस्मिंश्च सोपपत्तिकत्वमित्यन्योन्याश्रयः । मैवं । प्रतिविवेकारणकल्पनाधीनस्य भेदबुद्धौ सोपपत्तिकत्वस्यानुक्तत्वात् । किंतु वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धतया सोपपत्तिकभेदे सति प्रतिविवेकारणांतरमपि कल्प्यत इति ॥ नोपपत्तिमिति ॥ नैक्षेतोऽद्यंतमादित्यनास्त्यतं कदाचन । नोपरफेनवारिस्थं न मध्यं न भसोगतमि

१७९११५

१७९११९

१८०१२

१८०१३

१८०१८

तर्गिणी

विवप्रति.

२ । ३२

॥ ३५३ ॥

त्यत्रवारिस्थेसूर्यप्रतिबिंबेसूर्यत्वाभावात्तत्रादित्यशब्दोद्गोणः ॥ त्वत्पक्षेपीति ॥ ममादित्यशब्दवत्तवारिस्थशब्दोद्गोणः ग
गनस्थेसूर्येऽद्यत्त्वोपरक्तत्वादिवद्धारिस्थत्वाभावात् । नचवारिस्थत्वेनोपस्थितगनस्थसूर्यपरंवारिस्थपदमितिवाच्यं । लक्षणा

१८०।१२

पक्षेरेव । भेदबुद्धेःसोपपत्तिकत्वमाह ॥ भेदस्त्विति ॥ एतस्यसिद्धइत्यनेनाग्नेतनेनसंबंधः ॥ तथापियत्स्वलक्षणेति ॥
ननुतत्स्वलक्षणत्वेनारोपितत्वेपियावत्स्वलक्षणकत्वेनारोपितत्वानंगीकारेणगंधादिप्रतीत्यापादनमशक्यं । मैवं । प्रत्यभिज्ञ
याऽभेदसिद्ध्युक्त्ययोगात् । यदिचकस्तूयादीत्यादिनाग्नेनिरसिष्यमाणत्वाच्च ॥ मालिन्येवदिति ॥ नन्वारोपपूर्वप्रतीतधर्म
विशिष्टस्यैवारोप्याश्रयत्वादेकारोपितविशिष्टेपरोपः । मैवं । आरोपिताधिकसत्ताकस्यैवारोपाश्रयतावच्छेदकत्वात्तूच्यनि
वृत्तावपिशुक्तित्वानिवृत्तिवदुपाध्यपगमेमालिन्यनिवृत्तावपिप्रतिबिंबानिवृत्त्यापत्तेः ॥प्रतिमुखमेवेति॥ नन्वविद्योपहितस्यावि
द्याश्रयत्ववर्णोपहितस्यदर्पणाश्रितत्वसंभविष्यति । मैवं । अविद्योपहितस्याविद्यकत्वेनाविद्याश्रयत्वानवच्छेदकत्वाद्वर्णो

१८१।४

पहितत्वस्यापिदर्पणाश्रितत्वादिरूपत्वेनदर्पणाश्रितत्वप्रत्ययप्रयोजकत्वात् ॥ मालिन्येति ॥ ननुसंसारउपहितवृत्तिः । तथा
चोपधेयांशमादायसामानाधिकरण्यसंभवः । मैवं । उपहितवृत्तिधर्मस्योपधेयेऽसत्त्वात् । वृत्त्युपहितस्यदृश्यत्वांगीकारेणत
दुपधेयुद्धेऽपिदृश्यत्वापत्तेः । संसारस्यशुद्धाश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यमानेनुमाह ॥ वृक्षस्थिति ॥ उपाधिना उपाधिसंव
धेन । दर्पणस्थत्वादिरूपइपाधिसंबंधोमुखेनानुभूयते प्रत्युतप्रतिबिंबएवानुभूयतेइत्याद्युक्तहेतुमेतेनेत्यनेनपरामृशति । संसा

रस्यमोक्षसामानाधिकरण्यमपितवानिष्टमित्याह ॥ संसारस्यापीति ॥ ^{३८३}वृक्षसंयोगवद्दुःखारूपः संसारोऽपिशुद्धएवस्यत् ।
 तथाचनित्यमुक्तव्यश्रुतिनिर्विषयास्यात् । ननु सर्वसालक्षण्याभावेपि किंचित्सालक्षण्यमात्रेणैव विवप्रतिविवयोरभेदोऽस्तु । अतः
 एवकरतूया विवप्रतिविवयोः सौरभतदभावाभ्यां न भेदानुमानमतआह ॥ यदि चेति ॥ एतेनेति ॥ उक्तप्रत्यक्षादिना विवप्रति
 विवयोर्भेदस्य सिद्धत्वेन ॥ ^{३८३}मुर्वद्वयेति ॥ स्वस्य मुख्यद्वयाभावादित्यर्थः । ननु स्वमुखस्यैव ग्रहणमिति न नियमः । उपाधिसन्नि
 हितमात्रस्यैव तथाग्रहणात् । मैवं । उपाधिप्रतिविवतत्त्वातिरिक्तस्योपाधिसन्निहितत्वस्याभावात् ॥ ^{३८३}अस्मिन्पक्षइति ॥ न
 न्याभिधातकानेकत्वेन चक्षुषेनेकाग्रतासंपत्त्या प्रत्यग्रं स्वाभिधातकावच्छिन्नमुखग्राहकता अतोनेकमुखप्रतीतिः । मैवं । अने
 काग्रताशब्देनानेककिरणवत्त्वं वाऽनेकत्वं वा । नाद्यः । तस्योपाधिर्विवनैव सिद्धेः । न हि चक्षुष एकएवकिरणः । नाल्यः । बाधि
 तत्वात् ॥ ^{३८३}दर्पणेति ॥ न चान्वयव्यतिरेकसिद्धोपाधिप्राबल्याद्विरुद्धरूपमुखप्रतीतिः । मैवं । स्वस्मिन्मुखांतरायादकत्वान्य
 स्योपाधिप्राबल्यस्याभावात् ॥ ^{३८३}अस्याइति ॥ चक्षुःपरिवृत्तिरूपप्रक्रियायाः ॥ विरलेति ॥ न च सर्ववच्छेदेनाभिधाताभावा
 दंतरेपि चक्षुःप्रवेशसंभवइति वाच्यं । यथेच्छकल्पनायानिष्प्रमाणत्वात् ॥ ^{३८३}अस्यामिति ॥ एतेन तथापि शिलादौ प्रतिविवमुत्प
 द्यतां अस्वच्छतयापरिहारस्तु समापिसमइति निरस्तं । स्वच्छतायाः प्रतिविवोत्पत्तिप्रतीवचक्षुःप्रतिधातं प्रत्यप्रयोजकत्वात् ॥
^{३८३}प्रतिचंद्रादीति ॥ त्वन्मते प्रतिचंद्रादिदर्शनस्यापिसमीचीनचंद्रादिदर्शनत्वात् । ननु यत्र सामान्यतस्तद्दर्शनमात्रजन्यता तत्रै

दृष्टपत्तिः । यत्रचोपाधिनिर्मुक्तज्ञानत्वेनविशेष्यजन्यतातत्रापादकाभावः । मैवं । कपिलादीनामुपाधिकबलितत्त्वतद्विनिर्मुक्तत्वलक्षणाद्विरूपाभावात् । आदित्यमीक्षयेदित्यादावुपाधिविनिर्मुक्तविशेषस्यक्वाप्यभावात् ॥ अवच्छेदपक्षइति ॥ यो विज्ञानेतिष्ठन्यआत्मनितिष्ठन्नित्यादावंतयोमित्वंश्रूयते । तच्चयद्यप्यवच्छेदपक्षेनसंभवति । घटाविच्छिन्नाकाशेवाह्याकाशादर्शनात् । द्विगुणीकृत्यवृत्त्यनुपपत्तेः । तथापिप्रतिबिंबपक्षेसंभवतिजलप्रतिबिंबिताकाशेवाह्याकाशस्यापिदर्शनादित्यादिनाब्रह्मणोत्थमित्वमुक्तं । तच्चप्रतिबिंबाख्यव्यक्त्यंतरांगीकारेनयुज्यते ॥ उपाधेरिति ॥ प्रतिबिंबाख्यवस्त्वतराभावात्कस्यपक्षउपाधिःपतेत् ॥ प्रतिमुखेदर्पणस्थत्वस्येति ॥ ननुमुखप्रतिमुखयोरैक्यान्मुखस्यैतत्स्थत्वानिषेधेनप्रतिमुखस्यैवतत्स्थत्वनिषेधः । मैवं । तयोरैकस्यासिद्ध्यान्योन्याश्रयात् ॥ नहिभूमाविति ॥ एवमादर्शमुखेनैतत्तावताप्रतिमुखमपिनास्तीतिनसंभवतीत्यर्थः । तस्मादित्युपसंहारः ॥ अन्यथेति ॥ तयोरभेदे ॥ किंचानादेरिति ॥ ननूपाध्यधीनत्वंद्युपाधौसत्येवसत्त्वं । तच्चनानादित्वविरोधि । अनाद्युपाधिनाऽनादिजीवस्यापितत्संभवात् । मैवं । उपाधेर्ब्रह्मातिरिक्तस्यकल्पिततयासादित्वावश्यंभावात् ॥ दधीनत्वइति ॥ बिंबाधीनत्वेसतिबिंबसदृशत्वं ॥ अतएवचोपमेति ॥ बहवःसूर्यकायद्वत्सूर्यस्यसदृशा जले । एवमेवात्मकालोकेपरात्मसदृशामतादित्यादिषुजीवस्यपरमेश्वरप्रतिबिंबरूपोपमाक्रियतेयामासूत्रस्थचशब्दप्रदर्शितभेदे सत्येवेश्वराधीनत्वतत्सदृशत्वादिना । तत्रदृष्टान्तःसूर्यकादिवदिति । यथासूर्यकस्यसूर्योपमाक्रियतेतद्वत् । नचभेदाद्यसिद्धिः । पृथगुपदेशात् संध्येसुष्टिराहहि तद्गुणसारत्वादित्यादितत्सिद्धेः ॥ इदमुक्तंभवति । जीवोब्रह्मभिन्नः तत्प्रतिबिंब

१८२।१२

त्वात् । सामान्यव्याप्तौ सूर्यकोट्टद्वयतः ॥ भिन्नत्वेति ॥ अयंसौत्रचशब्दस्यार्थः । भिन्नत्वरूपसाध्यस्य तदधीनत्वादिरूपहे

१८२।१३

तोश्च सूर्यक इव जीवेऽपि सत्त्वादुपमाक्रियते । ननु सूर्यकैऽप्याधीनत्वमप्यस्ति जीवे तु तद्वान्तिनित्यत्वादत उत्कं ॥ नोपाधीति

॥ ४ ॥ ॥ विषमप्रतिबिंबव्यभंगः ॥ ३२ ॥ ४ ॥ गतेः सुखदुःखौ धनुः^{१८३।२२} भवसामानाधिकरण्योक्तेरिति ॥ नन्वात्म

निसुखदुःखाद्यनुभवस्याप्यौपाधिकत्वेन तत्सामानाधिकरण्यगतेः स्वाभाविकत्वासाधकमिति चेन्न । ज्ञानत्ववत्सौषुप्तिसिद्धान्ताना

दिसाक्षित्ववत्सत्यस्यासत्यस्य वा सुखादिभोक्तृत्वादेरप्यात्मन्येव स्वीकर्तव्यत्वादित्युक्तत्वात्कर्तृत्वाध्यासभंगे ॥ स एनानिति ॥

नन्वव्यापकस्यैवाव्यापकप्रतिगमनं ब्रह्मचव्यापकमिति कथं तत्प्रतिगमनं । मैवं । विभोरप्याकाशशब्दः सर्वभूतक्रियाजन्यसंश्लेषो

१८३।१

गाश्रयत्वरूपतत्प्राप्यत्वात् । व्यापकस्यापीश्वरस्याचिंत्यशक्त्याणुत्वाच्च ॥ तेन प्रद्योतेनैष इति ॥ नन्वेष इति बुद्ध्युपहितस्यैव

परामर्शेन शुद्धात्मनिष्ठत्वं गतावनुक्रममितितदाशङ्क्यपरिहरति ॥ न च श्रुतिरिति ॥ तमुत्क्रामंतमिति ॥ न च प्राणाख्यांशेन

पश्चाद्गताव्यंशान्तरेण बुद्धेः प्रथममुत्क्रमणमिति वाच्यं । त्वन्मते प्राणातिरिक्तस्य क्रियाशक्तियुक्तस्याभावात् ॥ पुरुषमुप

तीति ॥ व्यापकस्यापि प्राप्यत्वं तूक्तं ॥ कृतं हान्यादीति ॥ ननु न कृतहान्यादिप्रसंगः । यदुद्ध्यवच्छिन्नेन येनैवात्मना यत्कृतं

तदवच्छिन्नेनैव नैव भोजनात् । न ह्यात्मनो निस्वयवस्य प्रदेशोऽस्ति । मैवं । गतिमती बुद्धिर्यत्रात्मनि संवध्यकर्तारमकरोत्तोन्य

त्रागत्वातेनैवात्मानमभिलक्ष्य तत्र भेदं कल्पयित्वा तमात्मानं स्वोपहितं कृत्वा तमेवात्मानं भोक्तारं करोतीत्यत्र कृतहान्याद्युक्तं ॥ क

॥ ३५५ ॥

तुर्भोत्तुरिति ॥ नन्ववच्छेद्यात्मनोवच्छेदकबुद्धेः स्वयवच्छिन्नभेदोवक्तुमशक्यः । भवं । उक्तरीत्यागच्छत्याबुद्ध्यावच्छिन्नस्य
 भिन्नत्वात् । अन्यथात्मनिगत्ययोगात् । तदेतदाह ॥ अभिन्नइति ॥ ^{१८३१५}द्रव्यत्वेति ॥ घटत्वादावव्यभिचारायसाक्षात्पदं ।
 न च व्यापकवृत्तित्वमुपाधिः । सत्तादौ साध्या व्यापकत्वात् । तस्यैव साध्यत्वाच्च ॥ ^{१८३१६}भूतेतरत्वं इति ॥ आकाशे कालदिशोरी
 श्वरे चाव्यभिचाराय क्रमेण पदानि ॥ शब्देतरेति ॥ आकाशेश्वरयोरव्यभिचाराय विशेषांतं । न च त्रिष्वप्यनात्मत्वमुपाधिः ।
 धर्मिग्राहकमानसिद्धव्याप्तत्वे कालादौ साध्या व्याप्तेः । विशेषगुणसंस्काराणां चात्मवृत्तित्वं न तु मनोवृत्तित्वमतो नासिद्धिः ॥
^{१८३१७}मनोवदिति ॥ मनसो मध्यमपरिमाणानंगीकारान्न तत्र साध्या प्रसिद्धिः । न च जडत्वमुपाधिः । त्वन्मते शुद्धात्मनो निर्विषयत्वे
 नाज्ञानत्वादिरूपजडत्वस्य पक्षादव्यावृत्तेः ॥ ^{१८३१८}जाति समवायादेरिति ॥ न च तद्वद्देवगुणस्य व्याप्तिरपि स्यादिति वाच्यं । आ
 श्रयं विनान्यत्र वृत्तौ ह्यंशं तत्करणात् । प्राभाकरैर्नीलपीतादीनां व्याप्यंगीकाराच्च ॥ ^{१८३१९}स्फटिकेति ॥ तस्यातिनिबिडत्वेन तत्रावय
 वांतरप्रवेशस्यासंभावितत्वात् ॥ नित्यः सर्वगत इति ॥ न चाकाशवत्सर्वगतः स वा एष महानज आत्मेत्यादि विरोधः । तस्येश्वर
 त्वात् ॥ ^{१८३२०}नानादेहेति ॥ न चाशेषवाचिसर्वशब्दस्य देहपरत्वेन संकोचे मानाभावः । सर्वस्यापि क्रमेण जीवे देहत्वात् ॥ प्रत्यक्ष
 त्वादीति ॥ प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात् प्रत्यक्षसाधनं यत्कृतं तदप्रयोजकं ॥ सर्वेषां भोगाद्यनाना निस्त्युरिति ॥ ननु तवापीश्वरस्य व्यापक

त्वेन सर्वदेहानां तद्भोगजनकत्वापत्तिः समाना । मैवं । संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वंशव्यादित्यादिना सूत्रकृतैवाचिल्यशक्तिमत्त्वेन स
 र्गगतस्यापि तस्य भोगानपत्तेरुक्तत्वात् । ^{१८४/११५} चैत्रभोगाहेतोरपीति ॥ न च जनकादृष्टनिरूपितात्मद्वारकसन्निकर्षादिति प्रसंगा
 भावइति वाच्यं । संबंधविनादृष्टस्य जनकत्वस्याग्रहेणान्योन्याश्रयात् ॥ बुद्धेर्ज्ञानस्येति ॥ न चैवं योजनायां व्युत्क्रमप्रसंगः ।
 श्वेताश्वतरे बुद्धेर्गुणेनेत्यस्यानंतरं वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागोजीविइति ज्ञेयः स चानं त्याथ कल्पत इत्युक्तेः ।
 अणुत्वसाधकानेकश्रुतिस्मृत्यानुकूल्यादुक्तयोजनायायुक्तत्वात् । परिच्छेदार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ४ ॥ ४ ॥ जीवा
 णुत्वं ॥ ३३ ॥ ४ ॥ न विद्याभीराभीरवगतिविभंत्साभिरबुधां जिगीषाभिः किंतु स्ववचसि शिशुत्साभिरकृषि । तरंगिण्याख्या
 तां बुधजनधनस्मृक्तिसलिलैरेतत्पूणप्रज्ञोदितनिगमसिद्धांतजलधिं ॥ १ ॥ सद्योजातजटाजपावनसरिद्रोदावरीतीरतोगव्यू
 र्तिर्वसतिः स तां कुलवतामंबापुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वस्तयो मुद्गलस्तत्राजज्ञतये मुरारिचरणाव्यासाभि
 धानाबुधाः ॥ २ ॥ तेभ्योजायत विश्वनाथइति यः स ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुरद्रुमयशा आचार्यनारायणः ॥ रामाचा
 र्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरतानीत्स तरंगिणीमिह परिच्छेदोद्वितीयोपियः ॥ इति श्रीमद्रामाचार्यविरचितायां
 न्यायामृतं तरंगिण्यां द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

॥ श्रीमद्भयायामृतं तरंगिण्यां द्वितीयपरिच्छेदः संपूर्णः ॥

॥ श्रीमन्मयायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

श्रीमच्छुद्धमस्मीममध्यातगतारमकृष्णवेदव्यासात्मकश्रीलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ सद्गुणंकरधृतावसद्गुणदूरदोषमुहदोषमप्यलं ।
 पार्थसारथिमपार्थसारथिर्नंदनदंनतिसाधननुमः ॥ १ ॥ निदिध्यासनमंगिश्रवणादिकमंगमित्येतदाक्षिपति ॥ नन्वेतदिति ॥
 विवरणंइति ॥ नन्वपरोक्षफलोदयेनिदिध्यासनांगतैवश्रवणमननयोः किंनस्यात् । त्रयाणामपिसन्निपत्योपकारविशेषात् ।
 दर्शपूर्णमासवत्समप्रधानतावाकिंनस्यादिति । उच्यते । शक्तितात्पर्यविशिष्टशब्दधारणंप्रमेयावगमंप्रत्यव्यवधानेनकरणं
 भवति । प्रमाणस्यप्रमेयावगमंप्रतीत्याद्युक्तं ॥ मैननिदिध्यासनेति ॥ तत्रापिमनस्यचित्तकाग्र्यायोग्यरूपसंभावनानि
 रसनद्वारेणचित्तस्यप्रत्यगात्मैकाग्रवृत्तिहेतुत्वंनिदिध्यासनस्यतुविपरीतसंस्काररूपविपरीतभावनानिरसनद्वारातद्धेतुत्वं ॥ प्र
 त्यगात्मेति ॥ प्रत्यगात्मप्रवणतालक्षणोयःसंस्कारः तेनपरिनिष्पन्नायाब्रह्मैकाग्र्यलक्षणावृत्तिः सैवकार्यं तद्वारेणेत्यर्थः ॥

१/३

इतीति ॥ फलंप्रत्यव्यवहितस्यकारणस्यविशिष्टशब्दधारणस्यव्यवहितेमनननिदिध्यासनेइतिहेतोरित्यर्थः । शक्तितात्पर्य
 विशिष्टशब्दधारणरूपस्यश्रवणस्यब्रह्मानुभवंप्रतिसाक्षाद्धेतुत्वेनकरणत्वमित्युक्तंदूषयति ॥ विचारइति ॥ शाब्दज्ञानेश
 ब्दस्यतज्ज्ञानस्यवासाक्षात्कारणत्वं नान्यस्य । ननुशक्त्यादीनांसंदेहादासतिशाब्दज्ञानाभावेनविशिष्टस्यहेतुत्वेवाच्येविशेषण

१/४

स्यापिहेतुत्वेनव्यवधानद्वाराऽवघाततंदुलारेविकरणांतर्गतिरस्तीत्यतःकरणवेदवशेषित्वंभविष्यतीत्यतआह ॥ नचेति ॥
 अस्तुवाकरणांतर्गतिःशक्त्याद्यवधारणस्यतथापिनतस्यशब्दवन्मत्याद्यपेक्षयाशेषित्वमित्याह ॥ सन्निपात्यपीति ॥ प्रधानंप्र

तिसन्निपात्यंगस्यारदुपकारकांगानांचपरस्परमंगांगित्वाभावात् । अन्यथाऽवधातंप्रतिप्रयाजादेशेषत्वस्यादित्यर्थः । तर्ह्या
 भेयादिवत्रयाणामपिप्राधान्यमस्त्वित्यतआह ॥ हीषादेरिति ॥ सौभराख्येनसामविशेषेणवृष्टावघ्नोस्वर्गचफलेजननीये
 सति हीष ऊर्क ऊर्क इत्येषांसौराख्यसामसाहचर्यवानांसौभरेणवृष्टौजननीयायांहीषइत्येतस्य अन्नाद्योजननीयेऊर्कइत्येतस्य
 स्वर्गेजननीयेऊर्कइत्येतस्यसौभरंप्रत्येवयथांगत्वं तथाशब्देनपरोक्षज्ञानेजननीयेशक्त्याद्यवधारणरूपविचारस्यांगत्वमपरोक्षज्ञा
 नेशब्देनजननीयेमननादेरंगत्वमितिशब्दंप्रत्येवत्रयाणामंगत्वंवक्तुंयुक्तं । ननुपरस्परंगत्वं । अन्यथाहीषइत्यादीनामपिपरस्पर
 रंगत्वंस्यात् ॥ भिन्नफलइति ॥ शब्देनजननीयइतिशेषः । स्याच्छब्देनास्थायां । निदिध्यासनंप्रतिश्रवणादेरंगत्वस्यवक्ष्य
 माणत्वात् । मौनिश्चोकादौशब्दाभावादाह ॥ शब्दज्ञानेवेति ॥ शक्त्यवधारणस्यविचारात्पूर्वभावित्वेनविचारानंतगतत्वा
 त्तात्पर्यावधारणमेवतदंतगतमितिमत्वाह ॥ तात्पर्यविशिष्टेति ॥ अन्योन्याश्रयादिति ॥ तात्पर्यविषयशब्दार्थमज्ञात्वात
 त्रतात्पर्यस्यग्रहीतुमशक्यत्वात्तात्पर्यज्ञानेशाब्दज्ञानापेक्षा तस्मिंश्चतात्पर्यज्ञानापेक्षेत्यन्योन्याश्रयः । नन्वेवमाकांक्षादिधियोपि
 निराकांक्षत्वादिभ्रमनिरासिकाएव ननुशब्दधीहेतवइतिस्यात् । नस्यात् । निराकांक्षत्वादिज्ञानाभावोप्याकांक्षादिज्ञानविना
 शाब्दज्ञानाभावस्यानुभवसिद्धत्वात् । ननुतात्पर्यज्ञानाहेतुत्वकथनानार्थविनिगमना । अन्यविशेषयोग्यतयेतिगृहाण । य
 नुग्राह्यसंशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षविशेषदर्शनमिवतात्पर्यसंशयोत्तरशब्दज्ञानेतात्पर्यधीःकारणमिति तन्न । उभयत्रोभयस्यप्र
 तिबंधनिरासमात्रोपयोगित्वेनाहेतुत्वात् । तदिदमुक्तंप्रतिबंधनिरासेत्यादि । तात्पर्यत्रमस्यप्रतिबंधकत्वचकार्यबलान्मणिमं

त्रादिवत् । अतएवसाक्षादविरोधिज्ञानस्यजनकज्ञानविघटकतयैवप्रतिबंधकत्वमित्यादेरनवकाशः ॥ बाह्यागमेपीति ॥
 शब्दार्थस्यबाधितत्वेपितद्वक्तुस्तत्रतात्पर्यमबाधितमेव ॥ दुष्टत्वेति ॥ ज्ञानरूपेषुज्ञानकरणेषुभ्रमरूपदुष्टप्रमारूपमदुष्टमित्य
 न्यत्रदृष्टाव्यवस्थानस्यात् । यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमस्यतुदुष्टत्वमेव । स्वव्यापकभ्रमहेतुत्वात् । तत्रप्रतीतस्यतदव्याप
 कत्वात् । ननुवेदकुत्रचिदेवतात्पर्यभ्रमोबाह्यागमेतु कुत्रचिदेवतत्वमेति । मैवं । यत्रैवतभ्रमप्रमेतदंशएवतयोदुष्टत्वादुष्टत्वा
 पात्तात् ॥ करणीयेति ॥ करणं ह्यवदानयागः । तस्यद्रव्यव्रीह्यादि । तत्रावघातादेशेषत्वयथास्तितथाप्रकृतेनास्तीत्यर्था
 तयावधारणंशब्दप्रतिनसन्निपात्यंगमित्यर्थः । यत्तुदृष्टांतैसर्वसाम्यंनोपेक्षितमतोवधातवैषम्येपितात्पर्यावधारणंशब्दप्रतिनसं
 निपत्यागमेवेति । तन्न । मीमांसकप्रक्रियालेशस्याप्यज्ञानेनोक्तत्वात् ॥ सन्निपत्येति ॥ दृष्टार्थानिक्रियारूपाणिस्वकारकस्यो
 ल्त्यादि कुर्वति अदृष्टार्थानिसन्निपातीनितुस्वकारकेष्वतिशयमादधतितत्तदंगभावमनुभवति तात्पर्यावधारणत्वनुभयंकथं सन्नि
 पातिस्यात् ॥ अन्यथावघातादिरिति ॥ ननुविशिष्टयागप्रविष्टतथावघातस्यशेषित्वमिष्टमेव । असाधारण्येनशेषितुन ।
 असाधारण्येनफलोपकारत्वाभावादिति । न । श्रवणत्वेनश्रवणस्यशेषित्ववदवघातत्वेनावघातस्यप्रयाजादिशेषित्वस्यापाद्य
 मानत्वात् ॥ एतेनेति ॥ प्रधानंप्रतिसन्निपत्योपकारकस्यप्रधानोपकारकांतरापेक्षयाशेषित्वेवघातादेःप्रयाजाद्यपेक्षयाशेषित्वा
 पतेनेत्यर्थः । ननुप्रयाजादिकंयागस्यैवसहकारि मननादिकंतुशब्दसहकारिभूतस्यचित्तस्यसहकारीतिवैषम्यमित्यतआह ॥

सोमैर्यागेति ॥ सोममभिषुणोति आश्विनं गृह्णातीत्यादिनाविहितमभिषवग्रहणादिकंसोमयागेसन्निपात्यं । अतएवाभिषवा
दिकंकरणभूतेशब्दस्थानीयेसोमयागे अतिशयाधायकं करणांतर्गतताल्यर्थविधारणस्थानीयं तल्यतिसोमयागसहकारिभूतायाः
दीक्षणीयचित्तस्थानीयांतरगमतएवतद्गततिशयहेतुः प्रयाजप्रोक्षणादिमननादिस्थानीयमंगस्यात् । नन्वभिषवादिद्युक्तसोम
यागप्रत्यंगस्यप्रयाजादेरभिषवादिकंप्रत्यपि तदस्यैवेतिवदंतप्रत्याह ॥ गौणांगत्वमिति ॥ श्रुत्यादिगम्येगत्वेतद्विनापिकल्प
नेऽतिप्रसंगः । शब्दादापरोक्ष्यवदताशब्दत्रयाणामंगत्ववक्तुं युक्तमित्याह ॥ किंचेति ॥ अन्यथेति ॥ अनेकफलानिसाधय
तेकेनतत्तत्फलेजनयितव्येऽपेक्षितानांसहकारिविशेषाणांपरस्परमंगाभिभावांगीकारइत्यर्थः । सौभरेण सौभरनामकेनसाम्ना ।
निधनं साम्नौत्योवयवः । द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । सौभरेपुरुषश्रुतेर्निधनेकामसंयोगः । ब्रह्मसामाख्यस्तोत्रंप्रकल्प्यतदाश्रि
तंसौभरंफलत्रयसाधनत्वेनयोवृष्टिकामइतिवाक्येनविधायवृष्ट्यादिसाधनेसौभरेनिधनसाधनत्वेनहीषादयोहीषादिवाक्येनविहि
ताः । तत्रसंशयः । किंहीषादयोनिधनविशेषाःसौभरफलात्फलांतरार्थेनविधीयतेउतसौभरस्यैवतत्तत्फलसाधयतः तत्तन्नि
धनमनियमेनपाठतःप्राप्तंनियम्यतइति । तदर्थंकिंवृष्टिकामादिशब्दोक्तपुरुषशेषत्वेनैतेसाक्षाद्विधीयतेउतवृष्टिसाधनसौभरशे
षत्वेनेति । तत्रवृष्टिकामादिशब्दैःपुरुषस्यश्रुतत्वात्तादर्थ्यमेवहीषादीनांचतुर्थ्याविज्ञायते । पुरुषशेषताचतदभिलषितफलसा
धनतयेतिफलार्थत्वमेवैषां । वृष्टिकामशब्देनवृष्टिकामस्येच्छाविषयवृष्टिसाधनसौभरोक्तौलक्षणास्यात् । नचश्रुतिसंभवेसा
युक्ता । तस्माद्धीषादयोऽगुणाःसौभरफलाद्ब्रह्मादेर्भिन्नस्यहेतवइति । अत्राहुः । वृष्ट्यादीनिपूर्वोक्तान्येवविपरिवर्तमानानिप्रत्यभि

शायंतइतिनफलांतरावगमः । किंचहीषादिशब्दमात्रेफलायविहितेतस्याश्रयापेक्षायानतावन्निधनमाश्रयोभविष्युक्तं । तस्या
 प्रकृतत्वात् । नापिसौभरं । प्रकृतत्वयेनेकावयवत्वान्नियमेननिधनसंबंधायोगात् । तथात्वनिधनमित्यनर्थकस्यात् । निधन
 स्यापिविधानेवाक्यभेदः । तस्माद्वृष्टिकामादिशब्दलक्षितेसौभरेनिधनत्वेनवानियतप्राप्ताहीषादयोनियम्यते । अथवालक्षणा
 पिनास्ति । नहियदेवफलस्यकारणतस्यैवपुरुषशेषत्वतदंगस्यापितद्वारेणास्तिपुरुषशेषिता । तथाचप्रयोगोद्दृश्यते । वासिष्ठा
 नानाराशंसोद्वितीयःप्रयोजइति । सौभरांगभूतास्तद्वारेणवृष्टिकामादीनांपुरुषाणामनियमेनशेषभूताःप्राप्तास्तानेवप्रतियथाप्रा
 प्तरूपानियम्यतइतिनलक्षणा । तदुक्तं । तस्मात्फलांतरार्थेनैवहीषादयोगुणाः । विधीयंतनियम्यंतैतेयथाप्राप्तसौभरइति ।
 एकस्यभिन्नभिन्नकार्यजननेऽपेक्षितानांभिन्नभिन्नसहकारिणांपरस्परमंगाभिभावोदेषणांतरमाह ॥ करणापूर्वेति ॥ यागेनक
 रणापूर्वेजननीयेऽवधातादिःसहकारी । परमापूर्वेतुजननीयेप्रयाजादिःसहकारी । नत्ववधातादिकंप्रतिप्रयाजादिःशेषः । त्व
 दीत्यातुस्यादित्यर्थः । करणापूर्वनामप्रधानमात्रेणजननीयापूर्व । सांगेनेतेनजननीयतुपरमापूर्वमिति । ननुशब्दस्यपरोक्षज्ञा
 नंप्रतिहेतुत्वेतदवच्छेदेनश्रवणस्यशब्दंप्रत्यगत्वस्यात्तदेवतुनास्तीत्यतआह ॥ हेतुमंचेति ॥ एतेनयागेऽपूर्वभेदवत्प्रकृतेनकार्य
 भेदइतिनिरस्तं । नन्वकरणमपिप्रयाजादिकंप्रत्यगज्यग्रहणादेरिवश्रवणंप्रतिमननादेरंगत्वमविष्यतीत्यतआह ॥ नंचाकरण
 मपीति ॥ चतुर्बुद्भांगृह्णातिप्रयाजेभ्यस्तादित्यादेरिवात्रश्रुत्यादेरभावात् ॥ लिंगत्विति ॥ श्रुतस्यार्थस्यमतव्यादिरूपतयाश्र
 वणस्यमननाद्युपकारकत्वरूपसामर्थ्यवन्मननध्यानयोःश्रोतव्यत्वाभावेनतयोस्तथासामर्थ्याभावाद्द्विपरीतलिंगसामर्थ्यं ॥ प्र

^{३१३}करणमिति ॥ इतिकर्तव्यताकांक्षाप्रकरणं ॥ ^{३१३}श्रवणस्येति ॥ तात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यशाब्दप्रमारूपफलाहेतुत्वात् ॥
^{३१४}स्थानेति ॥ स्थानंसादेश्यं । समाख्यायौगिकीसंज्ञा । ननुतात्पर्यावधारणरूपश्रवणस्यशाब्दप्रमांप्रत्यहेतुत्वेनाप्रधानतयेति
 कर्तव्यतारूपाकांक्षारिहेपितात्पर्यावधारणेहेतोर्विचारस्यशाब्दप्रमाहेतुत्वादिकस्यादित्यतआह ॥ किंचेति ॥ मननादेःशा
 ब्दज्ञानेऽहेतुत्वेनश्रवणंप्रतिमतयोःफलोपकार्यगत्वमित्याह ॥ ^{३१६}यच्चोक्तमिति ॥ तत्रमनस्यनशाब्दज्ञानहेतुत्वं द्वाराभा
 वादित्याह ॥ ^{३१७}सूक्ष्मेति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यशाब्दज्ञानविशेषत्वेपिनतस्यमनसाध्यत्वं । किंवयुक्तत्वंशंकानिवृत्तिरेवतत्साध्या ।
 तद्रहिते अयुक्तत्वशंकारहिते ॥ उक्तेति ॥ ^{३१८}चित्तैकाग्र्यं ॥ शंकेति ॥ असंभावेनेत्यर्थः । अयुक्तत्वशंकानिवृत्तिस्तुमन
 द्वारा । तस्याःप्रतिबंधकाभावरूपत्वादितिभावः ॥ ^{३१९}मननविधेरिति ॥ चित्तैकाग्र्यस्यमनसाध्यतायामानंतराप्राप्तत्वात् ॥
^{३१९}मतिरिति ॥ अयुक्तत्वशंकानिवर्तकत्वमेवमननेप्रतीयते । नतुचित्तैकाग्र्यहेतुत्वं । निदिध्यासनस्यापिनशाब्दधीहेतुत्वं ।
 द्वाराभावादित्याह ॥ निदिध्यासंनस्येति ॥ ^{३१९}रूप्येति ॥ ननुइयंशुक्तिरितिज्ञानानंतरंतद्रजततयाज्ञातमितिस्मृतेर्ज्ञानो
 चरसंस्कारसत्त्वेपितद्रजतमितिस्मरणेनविपरीतसंस्कारनिवृत्तिसत्त्वाप्यस्तीति । मैवं । रूप्यसंस्कारसत्त्वेनशुक्तिसाक्षात्कार
 वत्प्रपंचसंस्कारसत्त्वेपिब्रह्मसाक्षात्कारसंभवात् । तत्प्रवृत्तिनिदिध्यासनस्यद्वारमित्युक्तावेतस्यव्यधिकरणत्वात् ॥ ^{३१९}श्रवण
 सामर्थ्येति ॥ श्रुतार्थस्यैवमतस्यैवव्यातव्यत्वात् ॥ निदिध्यासंनस्येति ॥ फलसाधनस्यैवेतिकर्तव्यताकांक्षारूपप्रकरणं

फलसाधनचनिदिध्यासनमेव ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्यात् । ननुश्रवणमननेध्यानप्रतिलिंगप्रकरणाभ्यांसन्निपात्यगंगेइतिन
 शुक्तं । तयोर्ध्यानंप्रतिफलोपकारकत्वसंभवादित्यतआह ॥ युक्तञ्चेति ॥ अतएवेति ॥ स्वरूपोपकारस्यांतरंगत्वादेव ।
 नवमे द्वितीयपादइतिशेषः । पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिःसमुदायार्थसंयोगात्तद्भीज्याहिदशपूर्णमासयोः । सुवर्णपार्वणहो
 मौजुहोतीतितद्धितश्रुत्यापवदवत्याहोमौश्रुतौ । तौकिंविकृतिर्दृश्यतेनवेतिसंशयः तदर्थमिदंविचार्यते किंपवशब्दःकालव
 चनः कालोस्यदेवतातस्यचासंस्कार्यत्वादारादुपकारकौहोमौउताग्रेयादिसमुदायवचनः समुदायदवत्याहोमौतत्संस्कार्योविति ।
 तत्रपृणातेर्दानकर्मणःपवशब्दः सचदीयतेस्मिन्नित्याधिकरणव्युत्पत्त्याकालेपिमुख्योभावव्युत्पत्त्याकर्मण्यपि । तत्रप्रकरणात्सा
 मवाधिकत्वलाभाच्चकर्मवचनत्वमंगीकृत्यतत्संस्कारार्थताहोमयोः । तेषांचकर्मणांतत्रेणाभिहितानामग्नीषोमयोरिवव्यासक्तं
 देवतात्वं । नैककशः । तेनसमुदायस्यदेवतात्वात् । तस्यचविकृतिस्वभावादतद्विकारत्वाच्चसौर्थादेस्तत्रहोमयोरप्रवृत्तिः ।
 नहिसौर्थादयःसमुदायविकाराः । तदुक्तं । कालेशब्दस्यमुख्यत्वात्कालामाज्येहगम्यते । पृणातेर्दानकर्मत्वात्कर्मण्यपिचमुख्य
 तेति ॥ यौठरूपेति ॥ यथासाक्षात्प्रात्रंशुधनक्रमाच्छुध्वमितिमंत्रस्यसाक्षात्प्रात्रंगत्वं ॥ सन्निधानस्येति ॥ यथादश
 पूर्णमासयोःश्रूयतेहस्तावबनिकेउलुपराजिस्तृणातीति तत्रहस्तावबनेनजनंहस्तसंस्कारार्थसत्कारिष्यमाणसर्वांग्वा अनंतरोक्तो
 लुपराजिस्तरणांगवेतिसंशयेआनंद्वरूपसन्निधानात्तन्मात्रांगमितिप्राप्तोलिंगेनसर्वांगमिति सिद्धातितंतृतीयस्याद्वितीये । आदि
 पदेनश्रुत्वामत्वेत्यादिकाश्रुतिःसन्निधानंचगृह्यते । श्रवणमननयोर्दृष्टद्वाराध्यानस्वरूपनिष्पादकतयाध्यानेसन्निपात्यंगत्वं

ध्यानस्तुफलसंबंधेनप्राधान्यमित्यर्थपाठसाहचर्यलक्षणःसन्निधिरप्यस्तीत्याह ॥ श्रुत्वामत्वेति ॥ परोक्षनिश्चयविनाध्यान
 स्वरूपासिद्धेस्तत्रतयोःसन्निपातित्वमपि ॥ प्रमाकरणत्वमसिद्धमिति ॥ ततस्तुतंपश्यतइतिवाक्येदर्शनमात्रश्रवणादि
 तिभावः ॥ निदिध्यासनांतरमिति ॥ अतएवध्यानममानकमित्यतआह ॥ अथवेति ॥ ३१३३ ॥ मनननिदिध्या
 सनयोर्विवरणोक्तश्रवणांगत्वभंगः ॥ १ ॥ ३१३४ ॥ परोक्षज्ञानेकामनाभावादिति ॥ परोक्षज्ञानंविनातत्कामनाया
 अयोगेनतज्ज्ञानेसतितद्विषयस्यापिज्ञातत्वाद्भ्रतत्रेच्छासंभवतिसिद्धेइच्छाविरहात् ॥ स्वर्गादौनिदिध्यादाविति ॥ यत्तुस्वर्ग
 निधिसाधनसाक्षात्कारेपिविचारस्यैद्रियसहकारित्वाद्धेतुत्वमेवेति । तन्न । न्यायानुसंधानादिनालौकिकेनानंजनादिनापामरा
 णामपिस्वर्गनिधिसाक्षात्कारसत्त्वात् ॥ प्रकृतविचारेति ॥ श्रुत्याद्यविरोधितदनुग्राहकन्यायानुसंधानरूपप्रकृतविचारः ॥
 ३१३४ ॥ अपूर्वविधीति ॥ स्वर्गविजातीयेलौकिकमुखेयागविजातीयलौकिकक्रियायाःहेतुत्वदर्शनाद्यागादिविधिरप्यपूर्वविधिर्नस्यात्
 ॥ अन्यथेति ॥ ब्रीहीनवहंतीत्यत्रब्रीहिशब्दस्यब्रीहिमात्रपरत्वेहिवैतुष्यमात्रेऽवघातनियमइतिस्यात् तथाचावघातःपुरुषार्थः
 स्यात् नतुक्रत्वर्थः । ननुब्रीहीनवहंतीत्यत्रब्रीहिशब्दोपूर्वद्रव्यपरोतोनावघातस्यपुरुषार्थत्वब्रीहित्वेनविदलनप्राप्तिरित्यतआह
 ॥ नचसामान्यइति ॥ ननूभयानुगतेसविशेषतयाग्रमेयतायांमानांतरप्राप्तिरस्त्येव सजातीयेप्राप्त्यापियत्रसजातीयांतरेनि
 यमसंभवस्तदाकिमुवाच्यमेकसिन्नेवात्मन्यवस्थविशेषणमानांतरप्राप्त्याविशेषांतरेनियमइतीत्यतआह ॥ यत्रापूर्वविधेष्टिविति ॥
 यत्रयद्रूपेषुयदवस्थेषुभिन्नाभिन्नावस्थयोःप्राप्तिनियमयोरुक्तौवैयधिकरण्यंभिन्नविषयत्वस्यात् । तच्चांगीकारानहं । ननुसामा

नाधिकरण्यसंभवाद्द्वयधिकरण्यमप्यवधातेप्रकृतेचाऽऽश्रवणीयमतआह ॥ स^{३१३}ंभवतिहीति ॥ यद्रूपणांयदवस्थानांभीही
 णामपूर्वीयत्वंतत्रैवविदलनप्राप्तिरस्तिप्रकृतुनतथेत्यर्थः ॥ त^{३१४}थात्वइति ॥ अपूर्वीयेषुभीहीषुदलनस्यप्राप्तिश्चैरूप्यस्यतेनैव
 सिद्धत्वादवधातनियमायोगः । अप्राप्तिश्चेत्सुतरांतदयोगः ॥ प्रसक्तिमात्रमिति ॥ तदन्वयितावच्छेदकसंबंधः । सचभी
 हिष्वपूर्वीयेष्वस्तिनिविशेषात्मनिनुनकस्यापिसंबंधइतिवैषम्यं । ननुभीहीवैतुष्येसाधनांतरप्राप्तावपिनियमविषयेतद्वैतुष्यविशे
 षेनतत्प्राप्तिरितिवैयधिकरण्यमतआह ॥ अवधातसाध्येति ॥ अपूर्वीयेष्ववधातसामान्यसाधनप्राप्तिमात्रेणसामानाधिक
 रण्यं । निविशेषात्मनिनुज्ञानसामान्यसाधनस्येवदातवाक्यभित्तस्यप्राप्तिर्नैवैषम्यग्रहणकवाक्यं संग्रहवाक्यं ॥ परिपूर्णा
 र्थइति ॥ अस्मिन्पक्षेवदातवाक्यंनप्राप्तं तस्मिन्नपिपर्यते ॥ कर्मविषयकति ॥ ननुभयत्रस्मृत्यादेःस्वातंत्र्येणाप्रमाणतया
 श्रुतितात्पर्यनिर्णयकत्वमेव । मैवं । श्रुतेरिवस्मृतेरपिधर्मादौप्रामाण्यात् । अन्यथास्मृत्यनुमितश्रुतेरपिश्रुत्यंतरतात्यग्राह
 कत्वंस्यात् । श्रुतिविरोधेस्मृतिदुर्बल्येवस्मृतेरस्वातंत्र्यं ॥ स^{४१६}मुपबृंहयेदिति ॥ इतिहासादिनैवबृंहयेन्नतुनबृंहयेदेवेत्यर्थः
 ॥ मूलप्रमाणत्वेति ॥ स्मृतीनामपिश्रुतिमूलत्वात्ताभ्यःश्रुतमपिश्रुतिभ्यएवश्रुतमितिनोनस्मृतिनिषेधः । श्रुतिवाक्ये
 भ्यइतिपंचमीनुप्रयोजकत्वपि । इतिपुराणंपंचमवेदानंवेदमित्यादिवचनादेवश्रवणनियमादृष्ट्याकिंचिद्विषयाज्ञानहेतुभूता
 यामंतःकरणशुद्धाबुपयोगोवाशबलापरोक्षेवातद्विशेषेवा तज्जन्याज्ञाननिवृत्तावामोक्षीयानंदानुभवेवा । नाद्यइत्याह ॥ वि
^{४१७}प्रकीर्ण^{४१८}ेति ॥ नद्वितीयइत्याह ॥ आपरोक्ष्यस्येति ॥ नतृतीयइत्याह ॥ वेदजन्येति ॥ नचतुर्थइत्याह ॥ ज्ञानस्येति ॥

नपंचमइत्याह ॥ ^{४१३८}अन्यस्यचेति ॥ आनंदानुभवादः । एतेनतमेववेदानुवचनेनेत्यादिश्रुतयज्ञादिजन्याहृष्टस्यनियमाहृष्टस्य
चांतःकरणशुद्धाबुपयोगइतिनिस्तं । यज्ञादिकर्मणाज्ञानार्थत्वेपिनियमाहृष्टस्यतथात्वेमानाभावात् ॥ ^{४१३८}नियमाहृष्टसाध्य
स्येति ॥ अपिशब्दश्चशब्दार्थे ॥ १ ॥ १ ॥ अवणादिविधेर्विवरणोक्तनियमविधित्वभंगः ॥ २ ॥ १ ॥ ज्ञानविध्य
भावादिति ॥ प्रमाणविषयपरतंत्रस्यज्ञानस्यपुमंतंत्रत्वेनाविधेयत्वांगीकारात् ॥ ^{४१३९}शक्त्याल्यर्थोभिन्नविषयत्वापातात् । अन्यशक्त्यान्योप
भवेपिविशिष्टशक्तिरेवतद्बोधोपयोगिनीसैवावधारणीयेतिवाच्यं । शक्तिताल्यर्थोभिन्नविषयत्वापातात् । अन्यशक्त्यान्योप
स्थापनेलक्षणयाऽनवस्थापातेनविशिष्टशक्तेः शुद्धबोधानुपयोगितायतत्रशक्त्यवधारणस्यव्यर्थत्वाच्च ॥ ^{४१४०}अखंडार्थताहाने
रिति ॥ प्रकारोपलक्षितमपितदुपलक्षितत्वादिधर्मवदेवेत्यर्थः ॥ ^{४१४१}उपक्रमादिरूपइति ॥ ननुपरमतेर्लिङ्गस्यप्रमाणत्वानभ्युप
गमेनप्रमाणेसतीत्येतदसिद्धमिति । न । यदेवानुमानेप्रमाणत्वेनाविमतंपरेणतस्यैवात्रप्रमाणशब्देनाविमतत्वात् । प्रमाणव
स्तुपरतंत्रस्यापिज्ञानविजातीयत्वेऽनुमित्यादिकमपिज्ञानंनस्यात् । नन्वनुमितेरपुंतंत्रत्वादस्तुज्ञानत्वमितिचेत्समंप्रकृतेपीत्याह
॥ ^{४१४२}व्याप्तिज्ञानेति ॥ ननुव्याप्तिज्ञानापेक्षत्वमेवपुंतंत्रत्वमित्यतआह ॥ नहिपुंतंत्रइति ॥ १ ॥ १ ॥ परमतेश्रवणादिवि
ध्यनुपपत्तिः ॥ ३ ॥ १ ॥ ^{४१४३}रंगप्राप्तेवाक्यार्थग्रहणइति ॥ वेदाध्ययनकालेवाक्यार्थज्ञानस्यप्रयोजनवत्त्वज्ञानात्तत्रेच्छा
॥ ^{४१४४}दर्शनश्रुतीनामिति ॥ साक्षात्कारएवदृशःप्रयोगादित्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥ श्रोतव्यइत्याह्यादेरनुवादकत्वभंगः ॥ ४ ॥
॥ १ ॥ ^{४१४५}श्रवणविधिरेवेति ॥ श्रवणस्यविचारगर्भत्वात् ॥ ^{४१४६}अवणसाध्येति ॥ अपरोक्षज्ञानेसतितज्ज्ञान्यापरोक्षज्ञानकामना

यांश्रवणविध्यधीनविचारविधिः श्रवणविधौचसतिपरोक्षज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः । नन्वधीतवेदस्यविदितपदार्थसंगतिक
 स्यापातोज्ञायमानंपरोक्षज्ञानंश्रवणंविनैवेतिनान्योन्याश्रयः । मैवं । अध्ययनोत्तरस्यविचारप्राग्भाविनोवेदार्थज्ञानस्यश्रव
 णफलत्वाच्छ्रवणविचारयोरत्यंतवैलक्षण्याच्छ्रवणविधिनविचारविधायकइत्याह ॥ किंचायमिति ॥ निर्णयात्मकोनिर्णयहेतुः
 ॥ अन्यथेति ॥ न्यायानुसंधानस्यकर्तव्यत्वंन्यायंविनानुपपन्नमितिन्यायग्रथनात्मकशास्त्रमारंभणीयं जिज्ञासासूत्रोक्तविचार
 स्यन्यायानुसंधानात्मकत्वाभावेतथाविधिविचारस्यकर्तव्यता केनापिनोक्तोतिनन्यायग्रथनात्मकशास्त्रारंभसाधककिंचिदस्ती
 त्यर्थः ॥ इतरस्येति ॥ विचारस्यवेदापेक्षितन्यायानुसंधानरूपत्वेतस्यवेदप्रतीतिकर्तव्यतारूपमंगत्वमित्यन्यथाश्रवणवदंगि
 त्वमेवस्यात् ॥ मननाभेदप्रसंगादिति ॥ मननवदंगत्वप्रसंगइत्यपिबोध्यं । तथाचश्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्भिन्नविषय
 तयानमूलमूलभावइतिभावः । ननुजिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिविषयशक्तितात्पर्यवधारणात्मकश्रवणाक्षिप्तोपक्रमोपसंहारा
 दितात्पर्यलिङ्गविचारमादायसमानविषयत्वमस्तीतिशङ्कते ॥ मन्वद्वितीयइति ॥ एवंसतिश्रवणस्यमननाभेदनिरस्यति ॥
^{६१३}मननंत्विति ॥ वेदांतवाक्यनिष्ठमद्वितीयब्रह्मविषयक्यत्तात्पर्यतस्यविचारितोपक्रमादिलिङ्गयदवधारणतच्छ्रवणमित्युक्तंभ
 वति । तत्रचत्वदभ्युपगमविरोधइत्याह ॥ विवरणंइति ॥ उक्तविधस्यश्रवणस्येतिकर्तव्यतात्वमेवायाति तच्चत्वदनभिमत
 मित्यर्थः । एतेनार्थाक्षिप्तविचारस्येतिकर्तव्यतावेपितात्पर्यवधारणरूपेश्रवणेउक्तस्यांगित्वस्यानपायइतिनिरस्तं । त्वदभिमत
 श्रवणस्यैवतद्रूपत्वेनाक्षेपासंभवात् ॥ श्रवणादृत्त्येवेति ॥ उक्तस्मरणादित्रितयान्यतमदृष्टमेवश्रवणफलप्रकल्प्यदृष्टार्थानां

चफलसिद्धिर्पर्यंतमावृत्तैरथैः सिद्धत्वान्मनविधिर्विनिवर्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ त्रिविधस्यापीति ॥ श्रवणयुक्ता रविधायमनने
 ताविदधतीति स्मृतिर्मननेतदपेक्षां सूचयति । नचोक्तत्रिविधस्यापि मनस्यश्रवणानपेक्षितयुक्त्यपेक्षानो नस्मात्ताव्यवस्थायुक्ते
 त्यर्थः ॥ ^{६१९}श्रवणयावदज्ञानमिति ॥ नचोक्तत्रिविधश्रवणमनयोर्विषयभेदः । येनश्रवणानिवर्तितशंका निवर्तकं मननं स्यात् ॥
 ॥ तर्हि युक्तायुक्तत्विति ॥ ^{६१३}न्यायरूपयुक्त्यनुसंधानकर्तव्यताबोधकमनविधेः न्यायग्रन्थनात्मकशास्त्रारंभकर्तव्यताबोधकस्य
 न्यायादनुसंधानरूपविचारकर्तव्यताविधायकस्याद्यसूत्रस्यचसमानविषयत्वाद्युक्तो मननविधेरद्यसूत्रमूलभावो नतु श्रवणविधेर
 त्यर्थः । एतेन तात्पर्यविषययुक्तायुक्तत्वादिसंशयनिवर्तकविचारापेक्षया तात्पर्यनिर्णायकश्रवणाक्षिसंलग्नविचारस्याभ्यर्हितत्वे
 नतदाक्षेपकश्रवणविधेरवसूत्रमूलमिति निरस्तं । विशिष्टतात्पर्यनिर्णयस्य मन्मते श्रवणत्वेन तस्य तदाक्षेपकत्वायोगस्योक्तत्वात् ।
 लिंगविचारस्य लिंग्यर्थत्वेन लिंगिन एवाभ्यर्हितत्वाच्च ॥ ^{६१६}उक्तयुक्तीति ॥ मननेतर्गतानामसंभावानिरासिनीनां ॥ तेनैवेति ॥
 श्रवणेनैवासंभावानिरासे मननवैयर्थ्याच्च ॥ युक्त्यननुसंधानेपीति ॥ श्रुतपदप्रयोगेण सिद्धश्रवणभावे युक्त्यनुग्रहप्रविष्टश्रव
 णलक्षणमव्याप्तं स्यादित्यर्थः । कौमुद्युक्तं लक्षणांतरं निराकरोति ॥ ^{६१९}नच कौमुदीति ॥ ^{६१२}इष्टापत्तेरिति ॥ मननांतर्गतयुक्तीना
 मुरूपे श्रवणेनंतर्भावात् ॥ ^{६१३}विचारविधायकस्येति ॥ एतच्च मध्यमपक्षेऽपि दूषणं बोध्यं ॥ वेदान्तश्रवणमिति ॥ शब्दशक्ति
 निर्णयकोयः श्रुतिलिंगादिकोन्यायस्तदनुकूलश्च तत्तद्देवांतश्रवणं आगमार्थनिश्चयार्थोन्यायः यश्च तदनुकूलस्तत्कस्मिन्तव्य
 इति शब्देन मण्यत इत्यर्थः ॥ ^{६१३}वेदशब्देति ॥ शुष्कतर्कस्य निषेधेऽपि वैदिकतर्कस्य भीमासंत इत्यादिनावेदेन विनियुक्तत्वात् ॥

संभावनेति ॥ तर्कः कृतार्थस्य संभावनाया तन्मनसि पूर्णीयं । शब्दतात्पर्यतदर्थनिर्णयकयुक्तीनामनुसंधाने श्रवणमनने
इत्यसिन्नार्थदूषणमाह ॥ विवरण इति ॥ अयमत्रटीकाविवरणादीनामभिप्रायः । आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तय इत्यत्र भाष्ये प्रति
पत्तिशब्दस्याह्यर्थत्वमभिसंधाय ननु न विद्यागवादि वृत्तस्थसिद्धिर्किं वेत्ता श्रिता वेदप्रकाशं यत्वेन बोधतेऽतस्तस्या आसिने
संभवतीत्याशंक्य अत्र भाष्ये विद्याशब्देन शक्तितालयविचारसहकृतशब्दजन्यप्रत्यक्षरूपं प्रमाणज्ञानमभिधीयते तच्च दूरदेशवत्या
अमरीचफलसाक्षात्कारवदप्रतिष्ठितमेव प्रथममुत्पद्यत इत्यासि शब्देन विद्यायाः स्वविषयेण सहपुनरप्यापरोक्ष्यरूपाप्रतिष्ठा च्यते
तच्चापरोक्ष्यब्रह्मात्मपरिभावनाप्रचयनिमित्ततदेकाग्रवृत्तिप्रतिचित्तस्य दयोग्यत्वं तद्रूपायाऽसंभावना तस्यामननेन निवृत्ताया
शरीराद्यध्याससंस्कारप्रचयरूपविपरीतभावनायां च निदिध्यासनेन निवृत्तायां सम्यगापरोक्ष्यं भवतीति परिहृत्य । ननु शब्दगताया
अर्थगताया वाऽसंभावनाया विपरीतभावनाया निवर्तकमनननिदिध्यासने उच्यतां किमर्थं चित्तैकाग्रवृत्त्ययोग्यत्वनिरासेन चित्त
स्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिरयोग्यत्वहेतु उच्यते इत्याशंक्य यौक्तिकासंभावनाविपरीतभावनानिरासितकाणां प्र
थमज्ञानैर्भूतत्वादित्यादिना परिहृतं ॥ प्रथमज्ञान इति ॥ श्रवणे ॥ उक्तेवेति ॥ वक्ष्यमाणमभिसंधयेत्यर्थः । तेन विवरणवा
क्ययोः पौत्रार्पणव्यत्यासनिमित्तो विरोधो नाशंक्यः ॥ ब्रह्मात्मेति ॥ ब्रह्मण आत्मभावेन या परिभावना तस्याः प्रचयो निमित्तं य
स्याः सा तथोक्ता एवंभूताया तदेकाग्रवृत्तिस्तां प्रतिचित्तस्य दयोग्यत्वं तदसंभावनेत्यर्थः ॥ भावना प्रचयेति ॥ भावना प्रचये हेतु
यस्य एव भूतं यच्चित्तैकाग्र्यं तत्प्रतिहेतुतायाः मनस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र भिन्नप्रस्थानतया विवरणविरोधो किंचित्कर इति कस्य

चित्तलपितमयुक्तं । जिज्ञासासूत्रस्यश्रवणविधिमूलतायाविवरणोक्तायानिषिध्यमानत्वेनतत्रैवतद्विरोधस्योच्यमानत्वात् ।
 अतएवाह ॥ जिज्ञासासूत्रस्येति ॥ समन्वयेऽविरोधादौचन्यायानुसंधानकर्तव्यत्वंविदधदाद्यसूत्रसमन्वयांशेश्रवणविधि
 मूलकमविरोधेचमननविधिमूलकंस्यात् साधनाद्यंशेचानुभयमूलकंस्यादित्यपिबोध्यं । यत्तुसमन्वयोक्तविचारस्याभ्यहिततया
 श्रवणविधिमूलत्वोक्तिरिति । तन्न । समन्वयादव्यविरोधस्यपरपक्षदूषणपर्यवसायिनोवैतंडिकान्प्रत्यभ्यहिततरत्वात् ॥ मन्तव्य
 श्रौपपत्तिभिरिति ॥ शब्दसंबन्धिनीनामर्थसंबन्धिनीनांचोपपत्तीनामननएवांतर्भावसंभवेनस्मृतिस्योपपत्तिशब्दस्यशब्दा
 र्थविषयत्वेनावांतरभेदकल्पनेमानाभावात् । श्रवणमननयोर्भेदस्तुप्रकारांतरेणापिसंभवतीत्यर्थः ॥ उक्तस्येति ॥ नचास्यज्ञा
 नरूपतयानानुष्ठेयत्वमितिवाच्यं । ज्ञानस्याप्यनुष्ठेयतायावक्ष्यमाणत्वात् । श्रवणादितुल्यत्वाच्च ॥ केवलमिति ॥ त्वन्मते
 तस्याश्रवणत्वात्तत्रश्रुतशब्दोगौणःस्यात् ॥ निश्चितप्राप्तामाण्यस्येति ॥ नचकृष्णलयवावघातस्येवतादृशपुरुषप्रतिमननविधिवा
 घइतियुक्तं । मुमुक्षुकर्तव्यत्वेननित्यवच्छ्रुतत्वात् । उक्तविधान्यान्यथाद्युपपत्तेश्च ॥ श्रवणनियमेनेति ॥ अनुमानादिप्राप्तिप
 क्षेपिवेदांतवाक्यस्यैवाप्राप्तस्यनियमविधिनापूरणादित्यर्थः ॥ अन्यथेति ॥ सर्वस्मिन्नपिपक्षेवेदांतवाक्यस्यपूरणाभावे ॥
 जिज्ञासानामेति ॥ टीकास्थस्यश्रवणादिरूपाजिज्ञासाकर्तव्येत्युक्तमित्यादौश्रवणेपिजिज्ञासापदप्रयोगस्यातदुपसंविज्ञानबहु
 व्रीह्याश्रयणादिनागतिश्चांद्रिकायामुक्ता ॥ उत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तइति ॥ ज्योतिष्टोमादिक्रतुविधयोयागादिकमनुष्ठापयति ।
 अनुष्ठानंचविचारसाध्यज्ञानंविनानसंभवतीतिक्रतुविधेःकर्मकांडविचाराक्षेपकत्वंयथातथातरतिशोकमितिशोकमितिशोकिनिवृत्तिहेतुत्वे

नश्रुतमात्मज्ञानमपि स्वसिद्धये ब्रह्मकाण्डविचारमाक्षिपेत् । कार्येण कारणाक्षेपसंभवात् । यन्तुविचारस्य वैधत्वसिद्ध्यर्थं विधिमूल-
त्वमेवावश्यवक्तव्यं । अन्यथा कर्मज्ञानादेव कर्मविचाराक्षेपेऽध्ययनविधेर्वोत्तरकृतविधीनां वातदाक्षेपकत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् ।
मननविधिमूलत्वं वदता त्वयाप्ययमाक्षेपो वश्यं परिहरणीय इति । तन्न । ज्ञानविधिव्यापारविषयत्वेनापि वैधत्वोपपत्तेः । अन्यथा
विवरणमते श्रवणविधेरपि न विचारविधायकत्वं किंतु तदाक्षेपकत्वमिति तस्य वैधत्वं न स्यात् । अध्ययनविधेर्ज्ञानार्थत्वं तु तस्य सा-
क्षाद्विचारविधायकत्वं । मम मते मननविधिस्तु साक्षादेव विचारविधायक इति वैषम्यं ॥ ^{७१२४} एकस्येवेति ॥ तरति शोकमित्यादिज्ञान-
विधेः । ननु ब्रह्मकाण्डविचारविधायकस्य श्रोतव्य इत्यादिविधेः सत्त्वेन नाध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वं कल्प्यते गौरवादित्यत आह ॥
अस्ति चेति ॥ ^{७१२४} दृष्टफलत्वेनैवेति ॥ दृष्टफलानां फलपर्यंतमनुष्ठेयत्वात् ॥ मुंडकेति ॥ मुंडक आथर्वणोपनिषत् । तदध्ययने
शिरोव्रतं विधिवद्यैवैतुर्चीर्णमिति शिरोवत्तस्यांगत्वं विहितं । कारीरी कारीरीप्रतिपादकोनुवाकः । तदध्ययने भूभोजनस्यांगत्वं ॥
तां चतुर्भिरिति ॥ तां इष्टकां मृत्खननार्थमाश्रिवणवीकुहालसदृशीं चतुर्भिः मंत्रैः । ते च देवस्य त्वासवितुः प्रसवे भिनोर्बा-
हुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गायत्रेण छंदसा ददगिरस्वत् । अभिरसिनारिरसि पृथिव्याः सधस्थादग्निपुरीष्यमगिरस्वदाभरत्रष्टुभेन त्वा-
छंदसा ददगिरस्वत् । अभिरसिनारिरसि त्वया वयं सधस्थ आग्निं शक्रे मखनि तं पुरीष्यं जागेतेन त्वा छंदसा ददगिरस्वत् । हस्ता आ-
ध्यायसवितो विभ्रदग्निं हि रण्ययीं तथा ज्योतिरजस्रमिदं भिखा त्वान आभरनुष्टुभेन त्वा छंदसा ददगिरस्वत् । इत्येवं रूपान्यायसु
धाया मुक्ताः ॥ अर्थप्राप्तेति ॥ अभेरभिधरणं विना मृत्खननायोगात्तदादानमन्यथानुपपत्तिप्राप्तमित्यर्थः ॥ संस्येति ॥

यद्यपिलिङ्गापेक्षया श्रुतेः शीघ्रत्वात्संख्याविशिष्टमंत्रयुक्तादानविधिरिति वा तिकात्प्रतीयते । तथापि गुणार्थत्वमेव फलत इति तद-
त्राभिमतं । तथैव न्यायसुधायां व्याख्यातं । यथोक्तं । आदानविध्यभावादरुणैकहायनीन्यायानुपपत्तेरथ प्राप्तस्य चादानस्या
नुवाद्यत्वेनैकविधावितरेण विशेषेष्टुमशक्यत्वाल्लिङ्गतश्चैकस्यैव मंत्रस्य प्राप्तेः संख्यानां काक्षत्वात्समुच्चयासिद्धेः फलतो गुणार्थत्वमि-
ति ॥ ३ ॥ अथ विधेर्विवरणोक्तविचारविधायकत्वभंगः ॥ ३ ॥ ५ ॥ अथ विनादीति ॥ अथ विनादीति ॥ अथ विनादीति ॥ अथ विनादीति ॥
वविधेयत्वात्तद्व्यादयः श्रूयमाणा अर्हा एव न विधायका इत्याहुः ॥ स्वाध्यायस्येति ॥ सर्वशाखानामेकेन पुंसाध्ये तुमशक्यत्वा-
त्सर्ववेदांतप्रत्ययब्रह्मन भवतीति शंकायां तत्परिहारत्वेन स्वाध्यायस्य हि तत्वात्वेन समाचारे धिकारत्वाच्चेति सूत्रं । तस्यार्थः स्वाध्या-
ये अध्येतव्य इति सामान्यविधिना वेदः कृत्स्नो धिगंतव्यः सरहस्यो द्विजन्मनेति स्मृत्या च हि शब्दसूचितया सर्वैः सर्वशाखोक्तकर्मानु-
ष्ठानरूपसमाचाराच्च सर्वशाखाध्ययनमस्ति शाखाभेदस्त्वशक्तिरिति । अत्र भाष्ये सरहस्य इत्यादिना अध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यंतत्वा-
वगमादध्ययनविधेर्विचाराक्षेपकत्वमनुमतं । अत्रैव सूत्रे टीकायां अध्ययनं चतुर्कार्थज्ञानार्थमेवेत्युक्तमित्यर्थः ॥ अध्ययनविधे-
रिति ॥ वाक्यग्रहणं विना वाक्यार्थावधारणानुपपत्तेर्वैदार्थग्रहणकामस्य वेदाध्ययनरागतः प्राप्तमतोध्ययनविधिवैयर्थ्यतन्मा-
भूतः ॥ उभयार्थेनेति ॥ प्रत्यवायपरिहारोर्थज्ञानंचेत्युभयं ॥ पशुपुरोडाशेति ॥ चतुर्थस्य प्रथमे विचारितं आश्रयिष्ववि-
शेषेण भावोप्यप्रतीयते । अग्नीषोमीयपश्वंगत्वेन पुरोडाशयागः श्रुतः अग्नीषोमीयस्य वयाप्रचर्याग्नीषोमीयपशुपुरोडाशं निर्वपती-
ति । अग्नीषोमीयपशुयागस्य वेदवता स्मरणरूपसंस्कारं कुर्वन् पुरोडाशयागोग्नीषोमीयस्य सन्निपत्योपकारक इति दाशमिकमर्थसिद्ध-

वक्तृत्वकिमयपशुपुरोडाशयागः पशुदेवतायाः स्मरणरूपसंस्कारकुर्वन् दृष्टार्थएव उता दृष्टार्थपीतिसंशयएकवाचोदनेनैकत्वादि
 त्येकैवप्रयोजनेनविध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयनाश्रयणीयमितिपूर्वपक्षेदेवतोद्देशेनत्यागरूपस्ययागस्योद्देशादिष्टार्थत्वेपित्यागाशेऽह
 दृष्टार्थत्वंविनानुपपत्तेरुभयार्थमितिसिद्धांतः ॥ श्रुतिबलादिति ॥ दध्नाजुहोति दध्नेद्रियकामस्यजुहुयादितितृतीयाश्रुतिब
 लात् ॥ क्रत्वर्थत्वेति ॥ चतुर्थस्यतृतीयेभिहितंएकस्यतृभयार्थत्वेसंयोगपृथक्त्वं । अग्निहोत्रेश्रूयते दध्नाजुहोति दध्नेद्रियकाम
 स्यजुहुयात्इति । तत्रकिंफलार्थमेवदध्युतक्रत्वर्थमपीतिसंशयेफलवाक्येनदध्नाःफलसंबंधविधायकेनतस्यहोमसंबंधविधानाया
 गात्फलवाक्यापेक्षितदधिहोमसंबंधविधायकतयाहोमवाक्यस्यफलवाक्यैकवाक्यतयाहोमेदधिविधायकस्यवाक्यांतरस्याभा
 वात्फलार्थमेवदधीतिप्राप्तेसिद्धरूपस्यदध्नाःस्वतोऽननुष्ठेयस्यफलार्थत्वेनविधानायोगाच्चदुपपत्तयेस्वतःसाध्यरूपक्रियाश्रयापेक्षा
 यामपिप्रकरणेनैवहोमरूपाश्रयसंबंधलाभाद्वत्तदर्थदध्नाजुहोतीत्यस्यतदेकवाक्यतेतितेनपृथगेवक्रत्वर्थतयादधिविधानादुभया
 र्थदधीतिसिद्धांतः ॥ नित्यत्वकाम्यत्वेति ॥ द्वितीयस्यचतुर्थेभिहितं । यावज्जीविकोभ्यासःकर्मधर्मःप्रकरणात् । यावज्जीव
 दर्शपूर्णमासाभ्यायजेत दर्शपूर्णमासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिश्रूयते । तत्रयावज्जीववाक्येनस्वर्गकामवाक्योक्तकाम्यप्रयोगया
 वज्जीवमभ्यासलक्षणोगुणोविधीयतइतिप्राप्ते गुणविधौजीवनशब्देनतत्सहचरितकालोलक्षणीयोजुहोतिशब्देनचाभ्यासः ।
 अधिकारांतरचोदनायांश्रुत्यर्थस्यजीवनस्याधिकारिविशेषणत्वाद्वागस्यविधेयत्वाच्चक्रापिलक्षणा ततश्चवाक्यद्वयवशात्काम्यो
 नित्यश्चदर्शपूर्णमामइतिसिद्धांतः ॥ आवश्यकत्वादिति ॥ वीर्यवत्तरफलमाधनत्वेन ॥ प्रत्यवायेति ॥ नादृशफलासिद्धिरू

पःप्रत्यवायः ॥ एतेनेति ॥ अध्ययनविधेरवैयर्थ्याद्युक्तेन ॥ ब्रह्मज्ञानं^{६१२५}फलस्यापीति ॥ सर्ववेदाइत्यादिश्रुतेः ॥ ५ ॥
 अध्ययनविधेर्नित्यत्वेपिविचारविधायकत्वं ॥ ५ ॥ ६ ॥ नन्वध्ययनविधेर्विचारविधायकत्वे जिज्ञासासूत्रतन्मूलमेवस्या
 ब्रमननविधिमूलं । श्रवणादिविधिवैयर्थ्येचितिशंकापरिहरिष्यन्श्रवणादिभेदायतत्स्वरूपतावदाह ॥ अस्माकंत्विति ॥
 वेदार्थज्ञानायवेदविचारस्याध्ययनविधितः प्राप्तावपिब्रह्मज्ञानायवेदविचारस्यततोऽप्राप्तेर्भेदमनविधियुक्तः । यद्यपिब्रह्मणोवेदा
 र्थत्वेनतज्ज्ञानायापिवेदविचारस्याध्ययनविधितःप्राप्तिरस्ति तथापिनब्रह्मत्वेनरूपेणतज्ज्ञानायतत्प्राप्तिरितिभावः ॥ प्रतिवो
 क्यमिति ॥ ततएवश्रवणविधेरवैयर्थ्यं । अध्ययनविध्याक्षिप्तविचारकर्मब्रह्मकाण्डयोःकर्मब्रह्मपरत्वावगमस्यश्रवणफलत्वा
 त् । तस्यचवाक्यार्थविधारणहेतूपक्रमादियुक्तिभिरर्थगतयुक्तत्वादिशंकानिवर्तिकाभियुक्तिभिश्चदृढीकरणंमननफलं । दृढी
 कृतार्थस्यापरोक्ष्यायनिरंतरंध्यानंनिदिध्यासनमितिसर्वमवदातं ॥ एतच्चेति ॥ श्रवणादेरज्ञानादिनिवर्तकत्वं ॥ तन्निर्धारणा
 र्थनियमइति ॥ तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्वृष्टेःपृथग्यप्रतिबंधःफलइतिसूत्रं । तस्यार्थः । ज्ञानार्थमुपासनंतच्चश्रवणमननाभ्या
 मेवभविष्यति किंध्यानेनेतिशंकायामुच्यते । तन्निर्धारणेऽर्थनियमःध्यानादेवार्थदर्शनं तथादृष्टेःश्रवणमननयोरज्ञानविपर्यय
 रूपप्रतिबंधकनिवर्तनद्वाराब्रह्मदर्शनोपयोगइति ॥ ब्रह्मज्ञानोद्देश्यत्वादिति ॥ विचारविधिविशेषः । उक्तवचनव्यक्तौच
 वेदार्थज्ञानस्यैवोद्देश्यत्वंनब्रह्मज्ञानस्येत्यर्थः ॥ कर्मकांडादिनाब्रह्मार्थीनह्यस्तीत्याद्यन्वयः ॥ अवांतर
 कारणेति ॥ आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादौ ॥ पदवर्णेति ॥ अन्यपरतयाप्रतीयमानज्योतिष्टोमादिवाक्यगतपदवर्णेरुदा

त्तादिस्वरैः । आदिपदेनवर्णसंहिताः ध्वन्यादिशब्दाश्चगृह्यते ॥ आत्मेत्येवोपासीतेति ॥ उपासनायाजिज्ञासारूपत्वात् । एतेनसामान्यतःप्राप्तसाध्यसाधनभावमनादत्यविशेषोपाधिनाऽप्राप्तसाधनत्वप्राप्तयेऽपूर्वविध्यंगीकारेज्योतिष्टोमादिवाक्यविचारेपितेनरूपेणतद्वाक्यार्थज्ञानं^{११२३}प्रत्यक्षासाधनतासिद्ध्येऽपूर्वविध्यंतरकल्पनापत्तिरिति^{११२४}निरस्तं । कर्मकांडादिनाब्रह्मज्ञानस्य सामान्यतोप्यप्राप्तेः ॥ लिंगादिति ॥ सामर्थ्यरूपात् ॥ नियतविषयति ॥ बहुशाखोक्तगुणानां ज्ञेयत्वेपिस्वयोग्यायाः कतिपयगुणोपासनायाएवकर्तव्यत्वात् ॥ अदृष्टद्वारेणेति ॥ नचतयोर्निदिध्यासनंगत्वेमानाभावः । वस्तुतस्तुतपश्यतइतिवाक्येनतदवगमात् ॥ तस्माज्ज्ञानरूपमपीति ॥ आज्यभागौयजतीति^{११२५}बदिति ॥ चातुर्मास्येसाकमेधपर्वणिगृहमेधीयेष्टिरुक्ता मरुद्भ्योगृहमेधीभ्यः सर्वासांदुग्धेसायंचरुमिति । तत्रश्रूयते आज्यभागौयजतीति । तत्रप्रकृतितःप्राप्तयोर आज्यभागयोः पुनर्वचनानर्थक्यमाशंक्यपंचमपक्षेणसमाधानंपूर्वपक्षेभिहितं परिसंख्येयमाज्यभागवेवेति । तेनैकस्यगृहमेधीयाख्यस्यशेषिणःप्रयज्याद्याज्यभागाद्यनेकशेषप्राप्तावाज्यभागतरेषांपरिवर्जनंभवति । एवमेकंब्रह्मज्ञानंप्रतिश्रुत्यनुमानयोःप्राप्तयोःश्रुतिप्रहणेनानुमानंपरिसंख्यायते ॥ तत्राखंडेति ॥ आज्यभागप्रयाजादीनांपरस्परमंगंगिभावानापत्त्याऽभ्यामखंडकरणोपकारंप्रतिहेतुत्वविदहश्रुत्यनुमानाभ्यांस्वतंत्राभ्यामेकंब्रह्मज्ञानजननाभावात् । गुणप्रधानभावेननुताभ्यामेकज्ञानजननमिहानुमतमेवेतिनतत्परिसंख्यायते ॥ इत्यश्वाभिधानीमिति ॥ अश्वमेधेऽश्वगर्दभाभिधान्यौरज्जवर्तेते तयोर्द्वयोर्ग्रहणे इमामगृभ्णन्नानामृतस्येतिमंत्रोरशनग्रहणप्रकाशनरूपसामर्थ्यात्प्राप्तः । सतु इमामगृभ्णन्नरशनामृतस्यैवश्वभिधानीमादत्तइत्यननगर्द

भाभिधान्यादानात्परिसंख्यायतेयथा तथाश्रुतिविचारस्यब्रह्मज्ञानसाधनत्वंप्राप्तमब्रह्मज्ञानात्परिसंख्यायते ॥ श्रुत्यादिनेति ॥
 इमामितिमंत्रस्योभयरज्जुग्रहणेप्राप्तिवच्छ्रुतिविचारस्यब्रह्मतदन्यज्ञानयोःप्राप्त्यभावाद्दुष्प्रभं ॥ अर्वाणादितीति ॥ परंपरया
 ३०१२३
 हेतावपिपंचमीदर्शनात् ॥ ४ ॥ ॥ स्वमतेश्रवणादिविधिसमर्थनं ॥ ५ ॥ ७ ॥ कुंठीभवतीति ॥ जर्तिलयवाग्वाजुहु
 गादित्यादिवदर्थवादाभवतीत्यर्थः । बाधकंविनावैदिकलिङ्गदीनार्थवादत्वोक्तिरयुक्तेत्याह ॥ पृथगेवेक्षितमिति ॥ जर्ति
 लादिवाक्येषुबाधकं दशमाध्यायस्याष्टमपादेभिहितं । तथाहि । अग्निहोत्रेजर्तिलयवाग्वावाजुहुयाद्गवीधुक्यवाग्वावेत्युक्त्वा
 ऽनाहुतिर्वैजर्तिलाश्चगवीधुकाश्चेतिचोक्त्वापयसाग्निहोत्रजुहुयादिति श्रुतं । तत्रजर्तिलादिवाक्यस्यविधित्वेऽनाहुतिवादोनर्थकः
 स्यात् । तस्यहिषोडशिग्रहणवाक्यवद्विहितप्रतिषेधत्वाद्विकल्पः फलं तच्चानाहुतिवादंविनापिपयोवाक्यसद्भावात्सिद्धं तस्माद
 नाहुतिवादस्तावज्जर्तिलादिनिर्वादाद्वारेणपयसःस्तुत्यर्थः । यदाचैवंतदाजर्तिलादिविधिरपितीर्त्तिद्वारेणपयसःप्रशस्ततरत्वंज्ञाप
 यन्नर्थवादइति । पत्न्यवेक्षितमित्यादौतुनकिंचिद्बाधकमितिभावः । तदिदंवक्ष्यति वृथैववैदिकलिङ्गादेरस्वारस्यायुक्तेरिति ॥
 ३०१२५
 भक्षेहीति ॥ तृतीयस्यद्वितीयेभिहितं । लिंगसमाख्याभ्यांभक्षार्थतानुवाक्यस्यास्तिभक्षानुवाकोभक्षेहिमाविशदीर्घयुत्वाये
 त्यादिः । तत्रकश्चिदंशोभक्षणप्रकाशकउपहृतस्योपहृतोभक्षयामीत्यादिः कश्चिद्ग्रहणस्य अश्विनोस्त्वाबाहुभ्यांसख्यासामित्या
 दिः । सख्यासंधारयामीत्यर्थः । कश्चिदवेक्षणस्य । अवल्येषमित्यादिः । तत्रकिंसर्वोप्ययंमंत्रोभक्षणेविनियोक्तव्यउतग्रहणादि
 ब्वपियथासामर्थ्यंविभज्यविनियोक्तव्यइतिसंशये भक्षानुवाकसमाख्यावशाद्विहितभक्षणप्रकाशकशैकवाक्यत्वाच्चसर्वोपिभ

क्षणेविनियोक्तव्यः । यद्यपिसख्यासमित्यादेर्ग्रहणादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिंगमस्ति । तच्चवाक्यसमाख्याभ्यांबलवत् । तथा
पिमुख्यस्यग्रहणादर्थप्राप्तस्यावोदितत्वेनाक्रत्वर्थत्वाच्चादर्थ्येनमंत्रस्यक्रत्वपूर्वाद्युपयोगितयानर्थक्यापत्तेरसंभवतिलिंगविनियो
गेसवित्रादिपदानामिवलक्षणयावाक्यशेषवशेनप्राक्कालवर्तिग्रहणादिविशिष्टचोदितभक्षार्थतायुक्ता । तदुक्तं । सर्वस्यभक्षणं
त्वंग्रहणादेरचोदनात् । अक्रत्वर्थानमंत्रस्यद्वारीभविनुमर्हति । भक्षानुवाकसंज्ञाचभक्षणंगत्वबोधिनी । सामर्थ्यचास्तिमंत्रस्य
भक्षणेतिद्विशेषणादिति । तस्मात्सर्वानुवाकोभक्षणंगमितिप्राप्ते असतिग्रहणादौचोदितोभक्षोनशक्यतेकतुमित्यर्थात्तदपिकर्तव्यं
भक्षणाच्चोदनयैवनचोदितमित्यपिबुक्तं तच्चास्मृतमशक्यमनुष्ठानुमितिसारकापेक्षत्वाद्भक्षरेणचक्रतूपयोगत्वाच्छ्रुतौतस्मा
रकमंत्रग्रहीतुं । एवंसंभवतिलौकिकेविभज्यविनियोगेवाक्यसमाख्याभ्यामेकवाक्यत्वापादनेनभक्षार्थतासर्वस्यनयुज्यते । समा
ख्याचभक्षसंबंधमात्रंप्रतिपादयती संबधस्यसाक्षाद्ग्रहणादिद्वारेणवोभयथाप्युपपत्तेर्नानुपपन्ना सम्यग्जरणपर्यंतचभक्षणस्व
रस्तोलोकसिद्धं । तादृशमेवद्रवद्रव्यस्यभक्षणमितिजरणमपिविधेयं तच्चासनविशेषव्यापारादिसाध्यमितिपुक्तस्तत्रापिमंत्रवि
नियोगः । तस्माद्भिज्यविनियोगः । तदुक्तं । ग्रहणादौविभागेनविनियोगोस्यलिंगतः । वाक्यसंज्ञेहिनेनातेकतुलिंगस्यबाध
नं । ग्रहणादिवशास्त्रेणभक्षाद्यर्थेयचोदितं । तथापिचोदितार्थेनकर्तव्यत्वात्प्रकाशयतइति । गुणाभिधानान्मन्त्रादिरकमंत्रस्या
त्तयोरेकार्थसंयोगादित्युत्तराधिकरणमन्त्राभिभूतिरित्यादितृप्त्यवित्यंतनृताविनियोक्तव्यमुतवसुमद्गणादेकवाक्यसत्तृप्तिविशिष्टं
भक्षणमेवप्रकाशयतीति । पूर्ववल्लिगान्त्रुप्तिप्रकाशनेप्राप्तेभिधीयते । नृप्तिर्भक्षानुनिष्पन्नानव्यापारांतरार्थिनी । तेनस्मृत्यनपक्ष

त्वान्नमंत्रोत्रप्रयुज्यते । तस्मात्तृप्तौ न विभज्य विनियोग इति ॥ अनुनिष्पादित नयति ॥ भक्षणं दत्तं स्वयमेव तदनुसिद्धत्वात् ॥
 ॥ अवेक्षणस्येति ॥ गृहीत्वा वेक्षेत्सम्यग्जरायुभक्षयामीत्येवं ग्रहणावेक्षणादीनामनुष्ठेयत्वादत्राप्यवेक्षणशब्देन प्रियसंयोग इति
 कस्यचिद्व्यलपनं निर्मूलं ॥ एकश्रोत्रगतेति ॥ न चानभिमतैरेव मुख्यस्यैव बुभुत्साप्रयत्नसाध्यतया ज्ञानं प्रति तयोरजनकत्वमिति
 वाच्यं । अनभिमतविषयैरेव मुख्यस्यैव अभिमतविषयसांमुख्यं विना तदग्रहणस्यानुभवसिद्धत्वात् ॥ अविहितस्येति ॥
 तदुक्तं शाबरभाष्ये । न चाविहितमंगं भवतीति । न चान्नविद्याशब्देनोपासनेति वाच्यं । विद्याशब्दस्य ज्ञाने मुख्यत्वात् ॥ अति
 सूक्ष्मेति ॥ ब्रह्मज्ञानादाविच्छादिविषयत्वं प्रामाणिकमत्र न तदित्येवाप्रामाणिकं ॥ शास्त्रार्थेति ॥ अत्र सर्वत्र साधनस्यैव पुं
 त्रत्वकल्पनं तु जल्पनमेव । अतएवाह ॥ नाभादिष्विति ॥ विध्यनुपपत्तेरुभयत्राप्यभावात् ॥ प्रयत्नसाध्यत्वानुभवा
 दिति ॥ अतदनुभवस्यानन्यथासिद्धत्वेन तदन्यथासिद्धिरसिद्धेत्यर्थः ॥ प्रयत्नेति ॥ समाधेरप्रयत्नसाध्यत्वोक्त्या ध्यानधार
 णयोः प्रयत्नसाध्यत्वमवगम्यते ॥ त्वन्मतेपीति ॥ न चान्नवृत्तिगुण एव विधेय इति युक्तं । आवर्त्यमानानुष्ठेयत्वे तदावृत्तेर्विषय
 त्वात् । महाभ्यासवत् ॥ श्रवणमिति ॥ यत्तु वाक्यार्थप्रमित्युपयुक्ततात्पर्यनिर्णयद्वारोपकमादिलिङ्गविचाराद्यात्मकश्रवणा
 देरज्ञानादिविरोधितया स्मृत्यनुभवयोरुपपत्तिरिति । तन्न । लिङ्गविचारस्य ज्ञानात्मात्मकत्वे संशयाद्यनिवर्तकत्वात् । ज्ञानस्यै
 व तन्निवर्तकत्वात् ज्ञानात्मकत्वे त्विष्टापत्तेः । तदिदमुक्तं श्रवणादीनां ज्ञानातिरेकेण दुर्निरूपत्वस्योक्तत्वादिति ॥ विचारस्येति ॥
 ज्ञानात्मात्मकविचारत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ त्वयापीति ॥ श्रवणादौ विधिमनंगीकुर्वतापि ॥ तस्याभिध्यानमिति ॥ योज

नरूपाच्छ्रवणत्तत्त्वभावरूपान्मननात्समुत्थयद्ब्रह्मविषयं ध्यानं ततो मायाभूयोपि प्रारब्धतोभोगाययास्थितासापि निवर्तत इति परे
 प्रांशुत्थः । नचात्र साक्षात्कारएव निवर्तकः तस्याश्रुतत्वात् । ध्यानात्पूर्वमपि सत्त्वाच्च ॥ विदिधात्विति ॥ विदेरमुख्यार्थः
 त्वकल्पनं तु जल्पनमात्रं ॥ पुंत्त्रत्वेति ॥ पुमिच्छानुविधायित्वं ॥ वेदान्तवाक्येति ॥ अनेन रूपेण ज्ञानेन च मननविषयज्ञान
 मायातीत्यर्थः ॥ कर्मकांडेपीति ॥ नच ज्ञानजनकविचारएव कृतिसाध्यता । विचारस्यापि ज्ञानानतिरेकस्योक्तत्वात् ॥
 दृष्टफलत्वइवेति ॥ पश्चादेदं दृष्टफलस्यानित्यत्वेपितथाविधस्यापि बंधध्वंसस्य नानित्यत्वं यथा तथा स्वर्गादयौ गैरिकफलस्यानित्य
 त्वेपितथाविधस्यापि बंधध्वंसस्य ध्वंसत्वाच्छ्रुत्यादिबलाच्च नित्यत्वं भवतु ॥ ध्वंसत्वादिति ॥ नच त्वन्मतेन ध्वंसमात्रमुक्तिः ।
 किंतु लोकांतरप्राप्तिरपि अतः तस्यानित्यत्वप्राप्तिरिति वाच्यं । श्रुतिबलाच्छांकांतरस्यापि नित्यत्वावगमात् । यत्र ज्योतिरजस्रमि
 त्यत्रामृतलोके अक्षितइति । सुकिंशुकं शल्मलिमित्यादौ अमृतस्य लोकमित्युक्तेः । यथेह पुण्यजितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्य
 जितोलोकः क्षीयतइति श्रुतिस्तु केवलपुण्याजितोलोकविषया ॥ ज्ञानविधीति ॥ त्वन्मते तत्त्वपदार्थशोधकवाक्यस्य ब्रह्मणीवे
 त्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ज्ञानविधिसमर्थनं ॥ ८ ॥ तद्धास्येति वाक्ये ज्ञानस्य विशब्देन विशेषणेपि निर्दुष्टत्वमेवलभ्यते नत्वा
 परोक्ष्यमिति श्रुत्यंतरमाह ॥ तमसइति ॥ दृशेः साक्षात्कारार्थकत्वादित्यर्थः ॥ उपदेशादिति ॥ तथाच लिगाच्छब्दस्य सा
 क्षात्कारहेतुत्वमवगम्यते ॥ वेदानेति ॥ विचारितवेदान्तजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदान्तार्थकत्वं सुनिश्चितार्थत्वमित्यर्थः ॥

^{१३१२२}अपरोक्षज्ञानेति ॥ चाक्षुषत्वादव्यभिचारवारणायनिषेधद्वयान्तर्भावः ॥ ^{१३१२४}तत्रापीति ॥ दशमादिपदैः संख्यादिषूपस्थितेषु च
^{१३१३}श्रुषांसंसर्गबोधः ॥ अन्यथेति ॥ विचारितवेदांतजन्यापरोक्षज्ञानविषयीकृतवेदांतार्थकत्वस्य सुनिश्चितार्थशब्दार्थत्वे विचार
कर्तव्यतादेरचिरादिमार्गस्यातीतपुरीततनाडीवंशादीनां च वेदांतप्रतिपाद्यत्वेनापरोक्ष्यस्यात् ॥ ^{१३१४}वक्ष्यमाणेति ॥ इन्द्रियव्यापा
रविरहदशायां संस्कारवांस्त्वमसीत्यादौ विशेष्यस्य प्रत्यक्षत्वेपि विशेषणविशिष्टे परोक्षत्वमेव यथा । तथा विशेषणविशेष्ययोः प्रत्य
क्षत्वेपि इन्द्रियव्यापाराभावेनायं घट इति शब्दज्ञाने परोक्षत्वसंभवात् ॥ ^{१३१४}अज्ञानेति ॥ शब्दजन्यापरोक्षज्ञानानंतरमैक्यावरणा
निवृत्तौ तस्यापरोक्षत्वं तदापरोक्ष्ये च शब्दस्य तद्विषयकापरोक्ष्यहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयप्रतिष्ठेति रित्यर्थः ॥ ^{१३१५}स्वनोपरोक्षेति ॥ तत्त्व
मस्यादिवाक्ये सत्यंताभावात् ज्योतिष्टोमादिवाक्ये विशेष्यभावात् प्रत्यक्षत्वप्रयोजकाभावः ॥ ^{१३१५}वक्ष्यमाणेति ॥ तथा च तत्त्व
मादिवाक्यसंग्रहाय विशेषणोपादानमसंगतमित्यर्थः ॥ विशेषणेति ॥ दशमत्वरूपविशेषणविशिष्टे ॥ ^{१३१२३}वक्ष्यमाणपक्षेति ॥
तत्र चान्योन्याश्रयादिवक्ष्यते ॥ ^{१३१२४}तत्र चेतदिति ॥ धर्मवांस्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यमपरोक्षज्ञानंतद्विषयत्वेन तत्र धर्मवत्त्वादा
वपरोक्षत्वं धर्मवत्त्वादेरर्थस्यापरोक्षत्वे तद्विषयकस्योक्तवाक्यज्ञानस्यापरोक्षत्वमित्यन्योन्याश्रयः ॥ ^{१३१२५}ज्ञानान्तेति ॥ अप
रोक्षरूपज्ञानानंतरविषयत्वेन स्वर्गादेरपरोक्षत्वात् तत्रास्माकं स्वर्गादिवाक्यादपरोक्षधीप्रसंगः । एवमेकपुरुषैककालयोर्योज्यं ॥
^{१३१३}चाक्षुषादित्वेति ॥ चाक्षुषविषयकाणां स्मृत्यादीनां चाक्षुषत्वं सार्शनविषयकाणां सार्शनत्वमित्यादि । यत्तु यं शब्दमादाय यस्य
बोद्धुं तदभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्ततदर्थस्य साक्षात्त्वमिति । तत्र । एवं हि बोद्धुमिन्नार्थविषयकज्ञानविषयत्वमित्युक्तं स्यात् ।

तस्यचधर्माभेदपरेपरमधर्मात्वादिवाक्यजज्ञानविषयेधर्मवददौसत्त्वात् । अपरोक्षार्थविषयकत्वशब्दस्यापरोक्षज्ञानहेतु
 त्वेत्तत्रमित्यत्रदोषांतरमाह ॥ किंचेति ॥ वाक्यवैयर्थ्यादिति ॥ उपलक्षणमिदं । वाक्यजज्ञानात्मागवृत्तत्वाच्चेत्यपिज्ञेयं ॥
 तत्रसंस्कारादेरिति ॥ तत्तादेर्विप्रकृष्टस्यापिसंस्कारादिनाविप्रकृष्टत्वसंपादने ॥ अत्रापीति ॥ सन्निप्रकृष्टस्याप्यावरणेनवि
 प्रकर्षोस्ति । आवरणनिवृत्त्यासन्निप्रकृष्टमितिशंकावारयति ॥ वृत्तेरिति ॥ तस्येति ॥ विवप्रतिविबादेस्त्वन्मतेएक्यसाक्षा
 त्कारेसत्यपिभेदभ्रमानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ मनसवेति ॥ एतस्यास्तृतीयायुक्तत्वेनबलवत्त्वात् ॥ मनसेति ॥ मनसःकरणांतर
 सहकारितयानपृथक्करणत्वमित्यर्थः ॥ औपनिषदइत्यादीति ॥ तत्रसाधुरितिसाध्यर्थतद्धितस्यथाकथंचित्तदुपयोगेनसा
 धुत्वात् । परिच्छेदार्थमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ शब्दप्रत्यक्षत्वभंगः ॥ १ ॥ ५ ॥ सद्योजातजटाजपावन
 सरिहोदावरीतीरतोगव्यूतिर्वसतस्सतांकुलवतामंबापुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुहलस्तत्राजज्ञतये
 मुरारिचरणाव्यासाभिधानाबुधाः ॥ १ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादाविरभूत्सुहृदुमयशाआचार्य
 नारायणः । रामाचार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरानीतस्ततरंगिणीमिहपरिच्छेदस्तृतीयोपियः ॥ ३ ॥ ॥ न्याया
 मृतनतरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदःसंपूर्णः ॥ ३ ॥

॥ इतिश्रीमन्यायामृततरंगिण्यांतृतीयःपरिच्छेदः ॥

॥ अथश्रीमद्भ्यायामृततरंगिण्यांचतुर्थःपरिच्छेदः ॥

श्रीमद्भुमन्नीममच्चातर्गतमकृष्णवेदव्यासात्मकक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ श्रीयुतारण्यकेष्टपुष्टमाभीरगोकुले । शुका
 दिजुष्टविधिनादिष्टनौम्यक्षयफलं ॥ १ ॥ श्रवणादिजनितसाक्षात्कारविष्कृतइश्वरप्रसादोमोक्षहेतुरित्येतदाक्षिपति ॥ नन्वे
 तदिति ॥ वृत्तिनिवृत्ताविति ॥ एतच्चोपलक्षणं^{११५} । वृत्तेरज्ञानोपादानकत्वेनवृत्तिकालेऽज्ञानावश्यकतयाप्रतियोगितङ्कसंयो
 रेककालत्वापातइत्यपिबोध्यं ॥ निवृत्तिरिति ॥ ज्ञातत्वंवृत्तिः तयोपलक्षितआत्मासोहनिवृत्तिः । वृत्तिनिवृत्तौमोक्षनिवृत्तिं
 परिहरति ॥ उपलक्षणेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरात्मान्यत्वेऽनिर्वाच्यत्वस्यादित्याशंक्यसदसद्विद्वक्षणत्वमनिर्वाच्यत्वमितिमत
 इष्टापत्तिरित्याह ॥ तत्रचेति ॥ नन्वविद्यानिवृत्तेरनिर्वाच्यत्वेऽविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्त्यातस्याऽज्ञाननिवर्त्यत्वस्यादित्यत
 आह ॥ अविद्यादीति ॥ अविद्यानिवृत्तौनिवृत्तिसामान्यस्यैवाभावात्तद्विशेषापादनमयुक्तमित्याह ॥ नचनिवृत्तेरिति ॥
 प्रत्यपीपदन् प्रतिपादयामासुः । तस्मादात्मस्वरूपाऽविद्यानिवृत्तिस्तदतिरिक्तावेतिपक्षद्वयं । द्वितीयेव्यनिर्वाच्यावापंचमप्रका
 रासत्यावेतिपक्षत्रयमित्युपसंहरति ॥ इतीति ॥ यत्किंचिद्विषयकवृत्त्युपलक्षितात्मनःसंसारकालेपिसत्त्वेनातिप्रसंगाच्छ्रव
 णादिजन्यात्मविषयकवृत्त्युपलक्षितआत्माऽज्ञाननिवृत्तिरितिवाच्यं । तत्रचापसिद्धांतइत्याह ॥ आत्मेति ॥ नचात्रेति ॥
 वृत्तेःपूर्वमुक्तइतिव्यवहाराभावेपिपूर्णातदप्रकाशरूपमुक्तिःस्यादेवपाकेनिवृत्तेपिपाचकस्यानिवृत्तिरितिपराभिमेते पाचकत्वकिं
 पाककृत्याश्रयत्वंपाककर्तृत्वयोग्यत्वंवा आद्यआह ॥ पाककर्तृत्वमिति ॥ तथाचसनदृष्टांतइत्यर्थः । द्वितीयेयद्यपिदृष्टांते
 तत्संभवति तथापिदाष्टांतिरेकतन्मास्तीत्याह ॥ कर्तृत्वस्यादि ॥ चिन्मात्रमिति ॥ तथाचप्रागपिमुक्तिःस्यात् ॥ नैसाध्य

नेति ॥ नचोपलक्षणसाध्यत्वेनैवतदुपलक्षितस्यसाध्यत्वमितिवाच्यं । परमपुरुषार्थे^{२१९}मोक्षोपचारिकपुरुषार्थत्वापातात् ॥
 इयंप्रक्रियेति ॥ अज्ञाननिवृत्तिभिर्ज्ञानाधिष्ठानमात्ररूपेत्वेनरूपाप्रक्रिया ॥ विवेति ॥ नचसोपाधिकभ्रमेउपाधिनिवृत्तिस
 हितंज्ञातमधिष्ठानमज्ञाननिवृत्तेरितिवाच्यं । नियामकाभावात् ॥ निर्गामकेति ॥ एतत्प्रक्रियाविनाऽनुपपत्त्यभावादित्यर्थः ।
 नन्वज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानातिरेकेविश्वमिथ्यात्वश्रुतिपर्यालोचनयानिवृत्तेरपिनिवृत्त्यापत्तिरतस्तदेवनियामकमित्यतआह ॥ वि
 श्वमिथ्यात्वमिति ॥ विश्वमिथ्यात्वश्रुतिर्ह्यज्ञाननिवृत्तेरधिष्ठानरूपत्वंनसाक्षाद्भक्ति । ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तेरेवतदर्थत्वात् । किंतू
 कविधयानुपपत्त्यासाचान्यथाप्युपपन्ना । निषेधस्यविहितेतरनिषेधपरत्वादितिभावः ॥ कर्मनाशोपलक्षितस्येति ॥ उपल
 क्षणप्रागभावकालेपितदुपलक्षितस्वरूपमात्रस्यसत्त्वात् ॥ पूर्वस्मादिति ॥ ज्ञानात् ॥ आनंदमिदमिदं^{३१३}क्तीति ॥ वृत्तावानं
 दाभिव्यक्तिरूपविशेषसत्त्वेतस्याअसाध्यत्वापातः ॥ यच्चिसाध्येति ॥ नचानंदप्रकाशतिरोधायकाज्ञाननिवर्तकत्वेनवृत्तिःपुरु
 षार्थइतिवाच्यं । अज्ञाननिवृत्तेरात्ममात्रत्वादौदोषस्योक्तत्वात् ॥ अनिवार्य^{३१६}स्यसाध्यस्तत्वेनेति ॥ अध्यासस्याज्ञानोपपाद
 कत्वेनाज्ञाननिवृत्तिकालेऽप्यज्ञानसत्त्वापत्तिः ॥ अभावत्वेनेति ॥ भावरूपस्याध्यस्तस्याज्ञानोपादानत्वमित्यंगीकारे ॥ निवृ
 त्तिः^{३१५}स्येति ॥ निवृत्तेरित्यनुषंगः । ननुज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेपिप्रतिपन्नोपाधावित्यादिरूपंबाध्यत्वंनिवृत्तौभविष्यतीत्यतआह
 ॥ प्रतिपन्नेति ॥ तद्व्याप्यत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वव्याप्यत्वात् ॥ अभाववद्वैतस्येति ॥ भावापेक्षयाऽभावस्यात्यंतगुरुत्वात् ॥
 प्रागेवसिद्ध^{३१४}इति ॥ क्वचिच्चयंश्लोकःक्वचियंप्रक्रियेत्यादिग्रंथात्पूर्वमेवपठ्यते । अत्रैवतुयुक्तःपाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अविद्यानि

वृत्तिभंगः ॥ ४ ॥ १ ॥ असत्यादिति ॥ कार्यकारणयोः समसत्ताकत्वात् । एतेन भावादभावस्येवासत्यात्सत्यस्योत्थितिर-
तिपरास्तं । ननु चिन्मात्रनिर्देशात्मप्रकाशकमतो नाज्ञाननाशकमित्यत आह ॥ न च निर्विशेष इति ॥ ननु चैतन्येऽज्ञानसह-
भावदर्शनाविरोधित्वमित्याशङ्क्य निवृत्तावपितत्सहभावोक्तीत्याह ॥ अयमिति ॥ उक्तंचैतदिति ॥ तदज्ञाननाशकत्वेत-
द्विषयकत्वं तत्र न तु तदन्याविषयकत्वविशेषितं तत् । घटपटसमूहलब्धनाशज्ञाननिवृत्तिर्न स्यात् । अतएव घटादिवृत्तेश्चरमवृ-
त्तेश्चावच्छिन्नानवच्छिन्नविषयतया विशेषइति कस्यचित्प्रलपितमपास्तं । त्वन्मते प्रत्युत वृत्तेरज्ञानविरोधित्वमनुपपन्नमित्याह ॥
तन्निवर्तकत्वइति ॥ तरतिशोकमात्मावित् ^{४११३} सोविद्याग्रंथिविक्रितीह सोम्येत्यादि श्रुतिस्त्वज्ञानानुपादानकवृत्तिपक्षेऽप्युपपन्ना ।
आतंचनं क्षीरेदध्यादिप्रक्षेपः ॥ एतेनेति ॥ चिन्मात्रस्यैवाज्ञानविरोधित्वेव क्तव्यविशिष्टस्य तत्कल्पनेमानाभावेनेत्यर्थः ।
ननु वृत्तिमात्रसत्त्वे चिन्मात्रसत्त्वे वाऽज्ञाननिवृत्तिरेव तत्र मानमित्यत आह ॥ अपरोक्षेति ॥ वृत्तिर्वातस्मृतिविविचितैतदन्यथा
निवर्तकमस्तु । तथापि तद्विषयो दुर्निरूपइति न तस्य ज्ञानत्वमित्यभिप्रेत्याह ॥ किंचेति ॥ नन्वात्मनो वृत्तिविषयत्वेऽपि चिद्वि-
षयत्वादहङ्गत्वमुपपत्स्यत इत्यत आह ॥ उक्तंचैतदिति ॥ घटादावपि वृत्तिभिन्नदृशोऽसिद्धिरित्युक्तं । वृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वे
तन्निवर्तकस्याभावात्तदनिवृत्त्यापत्त्या चित्तएवाज्ञाननिवर्तकत्वं वाच्यं । तत्र चोक्तदोषा इत्यभिप्रेत्याह ॥ अपिचेति ॥
अतिप्रसंगेनेति ॥ क्षणिकत्वापत्तिरूपेण ॥ शुद्धेति ॥ ननु वृत्तिमादयैव ब्रह्मण उपहितत्वेन शुद्धत्वाभावइति चेन्मैवं । तथा
सति वृत्तेः शुद्धब्रह्मविषयत्वं न स्यात् । वृत्त्युपधानमात्रेण ब्रह्मणः सविशेषत्वात् । नन्वविद्यानिवृत्तिरूपं द्वितीयं कारणमस्तीत्यत आह

॥ तदन्यस्येति ॥ तस्यात्मान्यत्वेननिवृत्तत्वात् । आत्ममात्रत्वंतूक्तदोषादहेतुत्वं । नन्वविद्यानिवृत्तिवृत्तिरूपवनचवृत्तिनिवृत्तिप्रतिद्वितीयहेतोरलाभः । अवच्छेदभेदेननिवृत्तरेवद्वितीयहेतुत्वात् । वृत्तिहिंस्वनिवृत्तिप्रतिप्रतियोगित्वनोपादाननिवृत्तित्वे नहेतुः । अतएवचनोक्तक्षणिकत्वमपि कारणस्वरूपाभेदेत्येकस्यवद्विरूपणहेतुत्वात् । वृत्तिहिंस्वनिवृत्तिप्रतिस्वात्मरूपेव । मैवं । कार्यस्यस्वोपादानविरहरूपत्वादशनात् । नचैवहतत्कल्पना । अन्यथासिद्धेः । प्रागभावस्यघटप्रत्यनुपादानत्वात् । वृत्तिनिवृत्तावप्यात्मरूपत्वादिविकल्पप्रसराच्च । अविद्यानिवृत्तरेवात्ममात्रत्वस्यवक्तुमुचितत्वाच्च । तस्माद्यत्किंचिदेतत् ॥७॥ ॥ ७ ॥ अविद्यानिवर्तकभंगः ॥ ७ ॥ २ ॥ परकीयेपीति ॥ अनेकभोग्यगृहादौ ॥ अपरकीयेपीति * ॥ चंद्रमंडलादौ ॥ ईश्वरादीनामिति ॥ नचहेयतयाज्ञातत्वेसतीतिविशेषणमितिवाच्यं । गौरवात् । नचनिषिद्धमुखेप्रवृत्त्यर्थतवापितदा वश्यकमितिवाच्यं । निषिद्धमुखेह्यपुरुषार्थत्वान्नप्रवृत्तिः । किंतुबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानादेस्तत्प्रयोजकस्याभावात् । येषां तुतदस्तिप्रवर्ततएव ॥ उपलब्धमिति ॥ साक्षात्कृतं ॥ सीधेनिति ॥ सगादिसाधनजन्यत्वं ॥ सुखंमइति ॥ स्वकीयत्व वदनित्यत्वादेरप्राथ्यमानत्वान्नतस्यपुरुषार्थकोटिनिवेशः । तन्मतेस्वरूपमुखतदुपलभ्योनिवेशोभेदेनस्वरूपमुखेउपलब्धत्वा भावाच्च ॥ सुखप्रकाशाभावेनेति ॥ सुखप्रकाशयोनिवेशोभावेएकतरपरिशेषापातादित्यर्थः ॥ दुःखाभावस्यास्फुरणा दिति ॥ दुःखाभावत्वेनेत्यर्थः । एतेनदुःखाभावस्यात्मानतिरेके । सुखेस्फुरतिसोपिस्फुरत्येवेतिनिरस्तं । प्रमेयत्वादिनात

* सुत्रितमूले । सुखसाधनेपरकीयेत्यस्वकीयेइत्यनंतरं “पुरुषार्थत्वस्यापरकीयेत्यस्वकीये” इतित्रुटितः ।

त्फुरणस्याप्रयोजकत्वात् ॥ ७ ॥ निर्विशेषसुखस्य पुरुषार्थत्वभंगः ॥ ७ ॥ ३ ॥ अज्ञानानुवृत्त्यापातादिति ॥
 नचविनश्यदवस्थस्य समवायिकारणविनास्थितिर्दृष्टेति वाच्यं । क्षणमात्रस्थितावपि बहुकालंतदभावात् । नचसतिप्रमाणेक्षण
 मात्रमिव बहुकालमपि स्थितिर्स्त्विति वाच्यं । तस्याभावात् । संस्कारादेरज्ञानानुपादानकत्वेऽप्युपपत्तेः । अतएवाह ॥ संपा
 दाविति ॥ उत्तरेण ज्ञानेनेति ॥ नचप्रारब्धकर्मसहभावासहभावाभ्यां पूर्वोत्तरज्ञानयोर्विशेषइति वाच्यं । ज्ञानस्य स्वप्राग
 भावनिवर्तनइवाध्यस्तानिवर्तनेऽप्यन्यनपेक्षितवक्ष्यमाणत्वात् ॥ संस्कारस्त्विति ॥ अन्यथाऽविद्याऽसिद्धेः ॥ तत्रैवेति ॥
 द्विचंद्रादिभ्रमहेतोरगुल्यवष्टंभदोषस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । देहादिभ्रमहेतौ दोषस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञाननाशत्वात् ॥ इन्द्रो
 मायाभिरिति ॥ एकस्यामविद्यायां मायाभिरिति बहुवचनस्यानेकाकारतात्पर्यकत्वात् ॥ श्रुतौ च भूयो योजनादित्यन्वय
 इति ॥ ननु विशेषणान्वयापेक्षया विशेषणान्वयोभ्यर्हितइति चेन्न । सकृन्निवृत्तस्य भूयो निवृत्त्ययोगेन तदन्वये बाधात् । नचातइ
 तिव्यर्थः । परमात्मनोऽध्यानात् भूयइन्द्रियवृत्तीनां योजनात् ध्यानपरिपाकरूपे तसि तत्त्वसाक्षात्कारोत्थभगवत्समादाद्विश्वमाया
 निवृत्तिरित्यर्थोपपत्तेः ॥ ब्रह्मज्ञानस्येति ॥ आप्रायणं मरणपर्यंतं देहादेर्याऽनुवृत्तिस्तत्कारण्यज्ञादिकर्मभिर्ब्रह्मज्ञानस्य प्रति
 बन्धः क्रियते । कर्मणां प्राबल्याभिधानार्थज्ञानस्येति । यत्तु कश्चिदाह । देहादिप्रतीत्यनुकूलाऽज्ञानस्य सूक्ष्मावस्थालेशइत्युच्यते ।
 यथायागस्य सूक्ष्मावस्थाऽपूर्वं । तदुक्तं वार्तिकं । तस्मात्फलप्रवृत्तस्य यागादेशक्तिमात्रकं । उत्पत्तौ चापि पश्यादेरपूर्वनततः पृथ
 गिति । तदसत् । तादृशापूर्वांगीकारेऽत्रैतकारणाभावस्यैव हकस्यापि तदक्षेपकत्वाभावात् । देहादेरनाविद्यकत्वेनैव जीवन्मु

[illegible]

धिकत्वात् । एवं सति ब्रह्मादीनां मुमुक्ष्वतर्भावो मुक्तिश्चेत्युभयसामंजस्य भवति ॥ परतंत्रानंदत्वेति ॥ परतंत्रानंदत्वस्य साक्षा
 द्वाव्योधमोदेवानंदत्वादिः तेन सजातीययोदेवांतरानंदः तस्मात्तियोगिकतारतम्यदेवानंदइत्यर्थः ॥ सजातीयबोधेति ॥ निग
 डबंधादिना सजातीयो बंधः निगडबंधाद्यनंतरंतस्मिन् तत्राश्रयो देवदत्तादिः तस्मात्तियोगिकतारतम्यवान्यज्ञदत्तादिः तन्निष्ठा यथा
 १२१३
 निगडबंधनिवृत्तिः तथापक्षीभूता देहादिरूपप्रकृतिबंधनिवृत्तिरपि तदाश्रयप्रतियोगितारतम्यवन्निष्ठेति साध्याः ॥ प्रसिद्धमि
 ति ॥ समानलोकनिवासापेक्षया तदंतःप्रवेशस्याभ्याहितत्वेन लोके प्रसिद्धत्वात् श्रुतिस्मृत्योश्च ॥ सारूप्यादिमतीति ॥ सारू
 प्यादेर्भेदसामानाधिकरण्यनियमेन सारूप्यनियतसायुज्यस्यापि भेदनि यतत्वात् ॥ भेदेऽसत्यपीति ॥ चंद्रमसइत्यादिपृष्ठीश्रु
 त्याचंद्रचेदिभूभागादिना भेदे सत्यपि सायुज्योक्तेः ॥ तच्छब्देनेति ॥ सायुज्यशब्देन ॥ सालोक्यमिति ॥ अस्मिन्वाक्ये सारू
 प्यानंतरं सायुज्यवक्तव्यवृद्धिमंत्रन्यायेन संबधार्थको योगशब्दः प्रयुक्तइतियोगशब्देन निर्दिश्यमानं सायुज्यसंबधरूपमेव ॥ संश्ले
 १३१४
 षमात्रमिति ॥ अभिव्यक्तप्रसादविशेषवदश्वरसंबधः संश्लेषः । एतेन व्यापकेश्वरेण संश्लेषस्य नित्यसिद्धत्वादपुमर्थत्वं । न चो
 क्तमणश्चुत्यालोकांतरस्थिता लौकिकशरीरावच्छिन्नश्वरेण योगः स इति वाच्यं । न तस्य प्राणा उत्क्रामति १३१५ अत्र ब्रह्मसमश्नुतइति श्रु
 तेर्मुक्तेः पारलौकिकत्वाभावात् १३१६ ब्रह्मलोकाद्यघातेरेवोक्तमणगमनादि साध्यत्वादिति निरस्तं ॥ संसारिणीति ॥ एतच्च प्रकृते
 १३१७
 ऽप्रकृतेऽपि संबध्यते ॥ सचेति ॥ कामकृतोपद्रवाभावः सत्यकामस्य । आप्तकामस्य मुक्तस्यावाप्तकामत्वे श्रुतिमाह ॥ सोऽश्नुतइ

त्यादि ॥ उक्तश्रुतेर्जीवन्मुक्तिविषयत्वमपाकरोति ॥ अपरोक्षेति ॥ ननुछंदोध्यंतयनुशिष्टः श्रोत्रियशब्दएववाधकइत्यत
 आह ॥ श्रोत्रियत्वंचेति ॥ प्रकृतेति ॥ श्रोत्रियशब्दस्यमनुष्यगंधर्वान्वितत्वं ॥ गृकवचनमिति ॥ मनुष्यगंधर्वाणांवहु
 वचनेनप्रस्तुतत्वात्तत्रतदन्वयः ॥ चशब्दश्चेति ॥ उद्देश्यविधेययोरेकत्वेनसमुच्चेतव्याभावात् । ननूद्देश्यादेरेकत्वेपितदुप
 स्थितिभेदाच्चशब्दोयुज्यतइत्यतआह ॥ नहीति ॥ वसिष्ठादिशब्दस्तदुपस्थितिभेदेपितत्रचशब्दार्थानन्वयात् ॥ अप्रकृतेति ॥
 मनुष्यगंधर्वादिभिन्नोयः काश्चित्संसारीश्रोत्रियपदेनबोध्यतइत्यंगीकारे ॥ मानुषादिभ्यइति ॥ मनुष्यगंधर्वश्रोत्रियेमानुषानं
 दशतगुणितएवानंदोनतुमनुष्यगंधर्वानंदइत्यादिरूपमानंदंवाधारणंनस्यात् । श्रोत्रियस्यमनुष्यगंधर्वदेवगंधर्वादिष्वेकत्वेनदेव
 गंधर्वश्रोत्रियादौश्रुतस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदोदेरपिमनुष्यगंधर्वैवक्तव्यत्वात् । तस्यचविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ भिन्नश्चे
 दिति ॥ मनुष्यगंधर्वश्रोत्रियस्यदेवगंधर्वादिश्रोत्रियस्यचभिन्नत्वेतत्रतत्रश्रोत्रियेमनुष्यानंदशतगुणितानंदएवमनुष्यगंधर्वसमी
 पश्रुतश्रोत्रियस्येवमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदएवगंधर्वसमीपश्रुतश्रोत्रियस्यैवेत्यादिव्यवस्थानसिध्यति । मानुषानंदशत
 गुणितानंदंप्रत्याधारत्वेनाकामहतत्वावृजिनत्वयुक्तएवश्रोत्रियउपादीयते । तथाविधस्यदेवगंधर्वश्रोत्रियस्यदेवगंधर्वादिश्रोत्रि
 यस्यैवमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदइत्याद्यवस्थापत्तेरित्यर्थः ॥ अकामहतत्वादेरिति ॥ आदिपदेनावृजिनत्वं ॥ अथेति ॥
 मनुष्यगंधर्वपदाकामस्यदेवगंधर्वपदाकामस्यश्रोत्रियस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदः । एवं देवगंधर्वपदाकामस्यआजान

जादिपदकामस्यमनुष्यगंधर्वानंदशतगुणितानंदः । एवमुत्तरापीत्यानंदव्यवस्थसिध्यतीत्यर्थः ॥ अश्रुतेति ॥ तस्यदकाम
 त्वादिबोधकपदाभावात् । नन्वश्रुतमपियोग्यत्वादियुक्तं कल्पमिदं तदाह ॥ बंधश्चेति ॥ योग्यत्वमेवनास्तीत्यर्थः ॥ तस्मा
 दिति ॥ अमुकमनुष्यानंदपेक्षयाऽमुकमनुष्यगंधर्वाणशतगुणितानंदः तेषामध्येऽश्रोत्रियादिमुक्तो मनुष्यगंधर्वस्तस्यापि मुक्त
 मनुष्यानंदशतगुणितानंदइति श्रुतेरर्थः । अतएवैकवचनसंमजसं । बहूनामनुष्यगंधर्वाणामध्ये कदाचिद्व्यश्नुच्यत इत्येवं सूच
 नार्थत्वाच्च । तदिदमाह ॥ मुक्तस्येति ॥ अतएव च शब्दोपसंगच्छते । मुक्तामुक्तमनुष्यगंधर्वस्यैकत्वप्यमुक्तत्वमुक्तत्वरूपाव
 स्थामेदेन तदवस्थितोद्देश्यभेदात् । अयंकुमारः साधुर्युवाचेति वत् । ननु विदिते वेदानां बहूस्पतिशिष्याणां स्तुतिरूपेक्षणांतइति
 मंत्रः कथं मुक्तपरोव्याख्यायत इत्यत आह ॥ अक्षणांतइतीति ॥ साक्षात्कृतपरमात्मतत्त्वानामेव विदितवेद्यत्वात् मुक्तानामेवात्र
 स्तुतिरतोस्यसूक्तस्य मुक्तविषयत्वं ॥ ऋचां त्वइति ॥ यज्ञे ब्रह्मणांगौणानां बहुत्वं ॥ देवर्षिर्भुङ्क्ष्यादित्येति ॥ मनुष्यज्ञानग
 तं यदल्पशाखाश्रवणजन्यत्वं तदल्पतरुगुणविषयत्वं विनानुपपन्नमित्यादिरूपार्थपत्तिः । ननु देवादिदेहावच्छेदेन न ब्रह्मज्ञानं किनु
 चरमदेहावच्छेदेनैवेति देवर्ष्यादीत्याद्युक्तमित्यत आह ॥ चरमदेहोपि देवादिरूपएव ॥ लोकरीतीति ॥
 लोकेऽमृतिग्राहिसेवकात्तद्ग्राहीसेवको राजप्रियोदृष्टः ॥ सिद्धेरिति ॥ मुक्तः । गतिरिति ॥ श्वेतद्वीपादिमुक्तिस्थाननिवा
 सः ॥ दहरिति ॥ दहरविद्यायां सत्यकामत्वादयोक्षरविद्यायां प्रशसितत्वादयो ल्यगुणा उक्ताः ॥ भर्गन्यासेति ॥ रक्षिष्यत्ये
 वेत्यादिविश्वासः ॥ स्वरूपइति ॥ भक्तिस्वरूपकर्मपक्षः । ननु भक्तिस्वरूपकर्मवृत्तिभ्यामाधिक्यपि विश्वा

सोऽप्यप्रतिपत्तौ तु कर्मावृत्त्योरभावेऽपि विश्वासो भूयानिति दशरूप्यकमुपवर्णन्यायेन भक्तिप्रपत्त्योः साम्यमित्याशंक्य निराकरोति ॥
 न च तयो रिति ॥ प्रपत्त्यपेक्षया भक्तावेव विश्वासाधिक्यमित्याह ॥ विश्वासस्येति ॥ सकृद्भोजने बहुवृत्तभोक्तुरपेक्षया बहु-
 भोजनेऽप्यल्पवृत्तभोक्तुरेव बहुवृत्तभोक्तृत्ववदनेन कर्तव्यावृत्तिष्वल्पाल्पविश्वासस्यापि सकृन्निवृत्तप्रतिपत्तिगतविश्वासापेक्षयाऽ
 धिकत्वादित्यर्थः ॥ अंघेति ॥ अंघेन कृते यागे आज्ये क्षणाद्यंगवैकल्यपंगुकृते विष्णुक्रमणाद्यंगवैकल्यं ॥ कर्मणा मिति ॥ अ-
 ल्पस्य कर्मणोऽल्पफलं महतो महदित्येवं विशेषवेदनाभावेऽल्पस्य कर्मणः स्वविषयेऽल्पफले महतो महदिति विभागो नियमो भवति ॥
 स्थानसामान्यादिति ॥ यथा ब्राह्मणकाण्डे प्रथमस्थानगतेन कर्मणामंत्रकाण्डे प्रथमस्थानगतस्य मंत्रस्य क्रमप्रमाणेन संबन्धस्तथा
 ल्पफलं प्रत्यल्पमेव कर्मसाधनत्वेन संबध्यते महत्फलं प्रति महदित्यर्थः । अपरोक्षज्ञानोत्तरमनुष्ठितानि विचित्रकर्मणि मोक्षेतरफ-
 लानि । मोक्षाहेतुत्वेऽसति फलवत्त्वादिति सामान्यव्याप्तिकानुमानेन मोक्षैव चित्र्यं सिध्यतीत्याह ॥ तस्यैतावदेवेति ॥ विशेष-
 णा सिद्धिं परिहरति ॥ नापीति ॥ वैचित्र्योपात्ताच्चेति ॥ तदंगीकारेऽपि विष्टापत्तिः । अर्थान्तरं परिहरति ॥ नापि फलेति ॥ बा-
 धान्न तत्सिद्धिः ॥ नित्यत्वादिति ॥ मोक्षानन्वयेऽपि फलत्वात् । विशेष्या सिद्धिं परिहरति ॥ नापीत्यर्थेति ॥ लीलार्थं नि-
 ष्फलं । अपरोक्षज्ञानिकृतं कर्म लीलार्थं । सांसारिकभोगार्थमक्रियमाणज्ञानिकर्मत्वात् । ईश्वरकृतकर्मवत् । इत्यत्र विवक्षितस्या
 विधिबद्धकृतत्वस्योपाधेः पक्षाद्वावृत्तिवस्तुज्ञानिनां कर्मविधिमाह ॥ आचार्यादित्यादि ॥ पक्षासिद्धिं परिहरति ॥ सूयादय इ-

ति ॥ शुक्रशक्रसूर्यादयः ॥ यावदधिकारमिति ॥ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति सूत्रं ॥ भोगसामान्यएव
 साम्यमिति ॥ मुक्तभोगे ईश्वरभोगतभोगत्वसदृशभोगत्वमस्तीत्यर्थः । नत्वीश्वरगतसामान्यभोगसदृशो मुक्तभोगइत्यर्थः ।
 विशेषान्यसामान्यस्याभावात् ॥ त्वन्मतेपीति ॥ मुक्तानामैश्वरभोगविशेषवत्त्वे जगद्ध्यापारस्यापीश्वरगतत्वेन तद्वर्जनमुक्ता
 नानस्यादित्यर्थः ॥ सातिशयत्वपीति ॥ सातिशयसेवापकृष्टस्य सम्यविनाशदशनात्त्वपक्षेपिसस्यात् । श्रुतिबलात्तस्या
 गस्तुममापिसमइत्यर्थः ॥ उत्कर्षस्येति ॥ गंधाद्युत्कर्षस्य ॥ प्रकृतिमिति ॥ स्वभावं ॥ स्वभावस्यत्र
 विध्याच्छ्रद्धात्रैविध्यमिति गम्यते ॥ हठापरपर्यायेति ॥ हठस्य कारणांतरापूर्वकत्वान्नवनस्या ॥ लिङ्गशरीराविद्यानि
 वृत्तेरिति ॥ तथाच पितृत्वगंधवत्वादि कंनदेहाद्युपाधिकं किंतु स्वरूपकृतमिति गम्यतइत्यर्थः । मुक्तानां भोगानुपपत्तिनिरासाय
 अभावं बादरिराह ह्येवमित्यधिकरणसिद्धजडाजडदेहवत्त्वं तेषां साधयितुमाह ॥ न च मुक्तस्येति ॥ अभावं बादरिरितिसूत्रसि
 द्धचिच्छरीरत्वं मुक्तानां साधयति ॥ अस्तितां विदिति ॥ भावजैमिनिर्विकल्पाद्भानादिति सूत्रसिद्धजडशरीरवत्त्वसाधयति ॥
 अस्तिचेति ॥ यथा जाग्रदवस्थायां देहसद्भावेन भोगसंभवस्तथा मुक्तावपि देहसद्भावेन भोगोपपत्तिरित्येवमर्थकेन भावे जाग्रद्वदि
 तिसूत्रेण सूचितं प्रमाणमाह ॥ स्वेच्छया वेति ॥ इन्द्रियवत्त्वे तेषां साधयति ॥ मोक्षधर्मे चेति ॥ शरीरमनुप्रविश्येति ॥
 इतः परं तत्संशयं तद्विशेषः । भाष्ये तथा पाठात् । एतद्भाष्यव्याख्यातं सूत्रमाह ॥ प्रदीपवदिति ॥ जीवस्य शरीरप्रवेशेपि

नदुःखानुभवप्राप्तिः ॥ यतःसाधूनेवभोगाननुभवतिप्रदीपवदितिसूत्रार्थः ॥ तन्निरुक्त्यभावादिति ॥ तदशरीर्यताशरीरिति
 तच्छरीरमभवदित्याद्युक्तविशरणरूपतन्निरुक्तः तस्मिन्मुक्तशरीरेऽभावादित्यर्थः । अतएवाह ॥ नहि तानीति ॥ शरीरेसत्ये
 वैलक्षण्यमात्रेणशरीराभावोक्तौदृष्टांतमाह ॥ कथमन्यथेति ॥ तारतम्यसमर्थनमुपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ तत्प्रयोजन-
 माह ॥ नियामकइति ॥ स्वयंनियच्छतिब्रह्मादिभ्योनियमयतिचेत्यर्थः । एतद्भूतस्यब्रह्ममीमांसासंबन्धित्वमुक्तमुपसंहरन्त्यं
 स्तदवधृतविशेषणवत्तथेष्टदेवतानमस्काररूपमंगलंभूतसमाप्तावाचरति ॥ नमइति ॥ स्वस्यस्वातंत्र्येणकर्तृत्वस्याभावोपपिरा
 धीनस्यतस्यसत्त्वादेतद्भूतकरणेनभगवत्प्रीतिमाशस्ते ॥ मत्प्रेरकेणेति ॥ संगृहीतइति ॥ अनेनात्रोक्तन्यायानांमूलशास्त्रो
 क्तत्वंसूचितं ॥ ५ ॥ मुक्तावपिब्रह्मादीनांतारतम्यसमर्थनं ॥ ६ ॥ सद्योजातजटाजपावनसरिद्धोदावरीतीरतो
 गव्यूतिर्वसतिस्सताकुलवतामंबापुरीतत्रये । व्यासाख्याउपमन्युगोत्रजबुधास्तेष्वास्तयोमुद्गलस्तत्राजज्ञतयेमुरारिचरणाव्यासा
 भिधानाबुधाः ॥ १ ॥ तेभ्योजायतविश्वनाथइतियस्सज्ज्ञानरत्नाकरस्तस्मादविरभूत्सुरेद्रुमयशाआचार्यनारायणः । रामा
 चार्यइतीरितस्तदनुजोयस्तत्ववादांबुधेरतानीत्सतरंगिणीमिहपरिच्छेदश्चतुर्थोऽप्ययः ॥ २ ॥ इतिश्रीमद्रामाचार्यविरचिता
 गान्यायामृततरंगिण्यांचतुर्थःपरिच्छेदः ॥ ४ ॥ संपूर्णोयंग्रंथः ॥ ४ ॥

अयं ग्रंथः कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रयित्वा
 प्रकाशितः. शाकः १८३२, सन १९१०.

